

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

II JILD

(I–M)

TOSHKENT – 2024

TAHRIR HAY'ATI

Bahrom ABDUHALIMOV, Nizomiddin MAHMUDOV,
Shuhrat SIROJIDDINOV, Sirojiddin SAYYID, Jabbor ESHONQULOV,
Olim DAVLATOV, Isajon SULTON, Nodir JONUZOQ

ILMIY-IJODIY GURUH

Abduqodir HAYITMETOV, Ibrohim HAQQUL, Maqsud ASADOV,
Qodirjon ERGASHEV, Sayfiddin RAFIDDINOV, Ergash OCHILOV,
Burobiya RAJABOVA, Zulayho RAHMONOVA, Sirdaryoxon O'TANOVA

MAS'UL MUHARRIR

Maqsud ASADOV,
filologiya fanlari doktori, professor

NASHR UCHUN MAS'ULLAR

Elnura QURBONOVA, Shahnoza RAHMONOVA,
Hamida ASHUROVA, Dilmurod ASQAROV

TAQRIZCHILAR

Muslihiddin MUHIDDINOV, *filologiya fanlari doktori, professor*
Sultonmurod OLIMOV, *filologiya fanlari doktori*

MUNDARIJA

I	5
J	67
K	106
L	170
M	208
Qisqartmalar ro‘yxati	486
“Alisher Navoiy ensiklopediyasi” mualliflar ro‘yxati	488
Резюме (рус.)	491
Summary (ingl.)	493

UO‘K 821.512.133-1
KBK 84(50‘)-5
M 30

Alisher Navoiy ensiklopediyasi: Toshkent – O‘zbekiston nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2024. – 496b.

Ko‘p jildli “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” buyuk shoir va mutafakkir, yirik davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiy mansub bo‘lgan XV asrning II yarmi Xuroson va Movarounnahrda tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va adabiy hayot, ulug‘ shoirning tarjimai holi, faoliyati, yaqinlari, do‘stlari, ijodiyotining ma’naviy sarchashmalari, salaflari, adabiy merosi va uning jahonshumul ahamiyati, qolaversa, mumtoz adabiyotimiz tarixida tutgan beqiyos o‘rni xususida atroflicha ma’lumotlarni qamrab olgan yirik qomusdir. Ensiklopediyadan navoiyshunoslik masalalari, buyuk shoir asarlarining turli yillardagi nashrlari, xorijiy tillarga tarjimalari, yurtimiz va jahon kutubxonalari xazinalarida saqlanayotgan qo‘lyozma hamda toshbosma kitoblari, shuningdek, rassomchilik, haykaltaroshlik, teatr, kino singari san’at turlarida Alisher Navoiy siymosining aks ettirilishiga doir maqolalar ham o‘rin olgan. Turli she’riy janrlarga oid asarlarining sharh va tahlillaridan ayrim namunalar keltirilgan. Jumladan, kitobning mazkur 2-jildiga 658 ta maqola kiritilgan bo‘lib, ular mavzu xilma-xilligi, ko‘pgina ma’lumot va dalillarning yangiligi, aniqligi va qiziqarliligi bilan o‘ziga xosdir.

“Alisher Navoiy ensiklopediyasi” navoiyshunos olimlar, mumtoz adabiyot bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar, oliy ta’lim muassasalarining o‘zbek filologiyasi yo‘nalishi professor-o‘qituvchilari, talabalari, o‘rta maktablarning adabiyot muallimlari, umuman, Alisher Navoiy hayoti va ijodiyotiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-oktyabrdagi “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-4865-son qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

IBN SINO (Abu Ali Ibn Sino – 980, Buxoro, Afshona – mil. 1037, Hamadon) – asl ismi Husayn, otasining ismi Abdulloh. Buxoroning Afshona qishlog‘ida hijriy 370-y. amaldor oilasida tug‘ilgan. 986-y.da I.S. oilasi Buxoroga ko‘chib keladi va shu vaqtdan boshlab yosh Husayn boshlang‘ich ma‘lumot olishga, ilm-fan o‘rganishga kirishadi. Uning yoshligi, yigitlik chog‘lari somoniylar hukmronligining so‘nggi yillariga, xususan, Nuh II ibn Mansur Somoniy hukmronligi davri (976–997)ga to‘g‘ri keladi. Umri oxirgi yillarida u Isfahon, Ray, Hamadon shaharlari orasida sarson-sargardonlikda yurib, 1037-y. 18-iyunda Isfahon shahrida 57 yoshida qulunj kasalligidan vafot etdi.

I.S. asarlarining umumiy soni 450 dan oshadi, lekin bizgacha faqat 200 ga yaqin asari yetib kelgan, xolos. Qolganlari turli sabablar b-n yo‘qolib ketgan. Uning “Kitob ush-shifo” (“Shifo kitobi”) asari 22 jilddan iborat bo‘lib, 4 ta bo‘limni mantiq, fizika, matematika, metafizikaga doir masalalar egallagan. I.S.ning tibbiyotga oid qomusiy asari “Kitob al-qonun fit-tibb” 5 mustaqil asardan tarkib topgan. 20 jilddan iborat bo‘lgan “Kitob ul-insof” (“Insof kitobi”) bizgacha yetib kelmagan – Isfahondagi yong‘inda yo‘qolgan. “Kitob un-najot” (“Najot kitobi”) 4 qismdan – mantiq, fizika, matematika, metafizikadan iborat, “Kitob lison ul-arab” (“Arab tili kitobi”) 10 jildni tashkil etadi. “Donishnoma” fors tilida yozilgan bo‘lib, u ham 4 qismni – mantiq, fizika, matematika, metafizikani o‘z ichiga oladi (Rus tiliga tarjima etilgan, bir qismi o‘zbek tilida bosilgan).

I.S. biologiya, anatomiya va boshqa ko‘pgina tabiiy fanlardan tashqari falsafa hamda adabiyot sohasi b-n ham shug‘ullandi. U arab va fors tilla-

rida she‘rlar yozdi. Ayniqsa, ruboiylarida chuqur falsafiy va axloqiy mushohadalarini ilgari surdi. Uning tabobat haqidagi ruboiylardan iborat “Urjuza”lari badiiy mahorat b-n bitilgani, shuningdek, “Hayy ibn Yaqzon” (“Uyg‘oq Tirik o‘g‘li”), “Risolat ut-tayr” (“Qush risolasi”), “Salomon va Ibsol”, “Qissayi Yusuf” kabi nasriy asarlari ham Sharqda mashhurdir.

Bular orasida, “Risolat ut-tayr” (“Qush qissasi”) Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoni yaralishi u-n qaysidir jihatdan turtki bergan. “Mantiq ut-tayr”ning esa N. hayoti va ijodiga nechog‘lik ta’sir etgani ma‘lum.

N. o‘z asarlarida I.S.ning qomusiy olim, hakimligiga ishora qiladi. U “H.A.”ning XI maqolatida olimlar I.S.ga xos bo‘lgan ilm, hikmat va zakovat b-n falak mushkullarini osongina hal qiladi, deb bunday yozadi:

*Mushkili afloq bo‘lib bejadal,
Bu Aliyi fikrati ollida hal.*

N. “M.N.” tazkirasida o‘ziga zamondosh va “devonavor” kishi bo‘lgan Mavlono Bu-Ali dagan shoir haqida: “Devona bo‘lmasa erdi, “Bu-Ali” taxallus qilg‘aymu erdi?”. Ya’ni devona bo‘lmasa, shunday ulug‘ odam – I.S.ning nomini taxallus qilib olarmidi, demoqchi bo‘ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ирисов А. Абу Али Ибн Сино. – Т., 1960; Раҳимов С. Абу Али Ибн Сино. Таълим ва тарбия ҳақида. – Т., 1967; Қаюмов А. Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино. – Т., 1987; Фалсафий қиссалар. – Т., 1963; Тиб қонунлари, 1-5 китоблар. – Т., 1979–

1983; *Тиббий рисолалар*. – Т., 1987; *Сурат ва сийрати Ибни Сино*. – Душанбе, 1980; *Ақидаҳои фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий Абу Али Ибни Сино*. – Душанбе, 1975; *Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари*. – Т., 1973; *Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дoston*. – Т., 1981; *Абу Али ибн Сино. Саломон ва Абсол*. – Т., 1980; *Абу Али ибн Сино. Мен англаган дунё*. – Т., 2012; *Комилов Н. Тафаккур карвонлари*. – Т., 1999; *Буюк сиймолар, алломалар. I-китоб*. – Т., 1995.

S.R.

IBN LA'LIY (t.y.n. – 1467-y.da o'ldirilgan) – Badaxshon shahzodasining taxallusi. U Shoh Sulton Muhammadning o'g'li bo'lgan. Sulton Abusaid mirzo davrida Shoh Sulton Muhammad mustaqillikka intilib, bo'ysunishdan bosh tortgani sababli Abu Said mirzo Badaxshonga lashkar jo'natadi. Amir Mazid boshchiligidagi bu lashkar Badaxshonga yetib kelganda shoh qarshilik ko'rsatish befoyda ekanini anglab, itoat qilishga rozi bo'ladi va bosh egib, Abu Said huzuriga boradi. I.L. yosh bo'lishiga qaramay, otasining o'z hayotini xavf ostiga qo'yayotganini tushunadi va uni qaytarishga urinadi. Lekin otasi quloq solmaydi. Shahzoda Koshg'arga ketadi. Abu Said mirzo shohni hokimiyatdan mahrum qilib, Hirotida tutqunlikda ushlab turgan vaqtda, I.L. Koshg'ardan qaytib keladi va Badaxshonda isyon ko'taradi. Sulton Abusaid Badaxshonga o'g'li Abubakr mirzoni hokim etib tayinlagan bo'lib, uning onasi Shoh Sulton Muhammadning qizi edi. I.L. Abubakr mirzoga tog'a bo'lgan. Tog'a va jiyan o'rtasida kurash boshlangan vaqtda Sulton Abusaid katta qo'shinni Abubakr mirzoga yordamga yuboradi va I.L. mag'lubiyatga uchrab o'ldiriladi. Otasi Shoh La'liy singari I.L. ham adabiyotga qiziqqan va she'rlar yozgan. N. "M.N."da I.L. qalamiga mansub quyidagi baytni keltirgan:

*Ey zi la'li otashinat dar dili guli or nor,
G'ayri dil burdan nadori, ey buti makkor kor.*

Tarj.: Ey, cho'g'day labingdan qizil gulning bag'riga o't tutashdi, ey makkor sanam, sening ko'ngillarni o'g'irlashdan bo'lak ishing yo'q.

Istiora, tajnis, tashbeh, mubolag'a, takror, lutf, tanosub, husni ta'lil kabi bir necha san'atlar ishtirokida yaratilgan bu bayt uning yuksak iste'dodidan darak bergan.

Ad.: *Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд*. – Т., 2011; *Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Жилд 2*. – Т., 2008.

Q.E.

IBN YAMIN FARYUMADIY (Taxallusi; ismi: Amir Faxriddin Mahmud) (1286 – Faryumad (Xuroson) – 1368) – shoir. Sabzavorning shimoli-g'arbidagi Faryumad qishlog'ida – Xuroson vaziri Xoja Alouddin Mahmud devoni daftardori bo'lgan Amir Yaminiddin xonadonida tug'ilgan. Otasi ham shoir edi. Otasining vafotidan keyin (1322) Xoja Alouddin xizmatiga kiradi. Uning aksar qasidalari shu davrda yaratilgan. 1337-y.da tug'ilgan yurtini tark etib, Gurgonga boradi va bir muddat u yerning hokimi To'g'ay Temurxon xizmatida bo'ladi. 1341-y.da vataniga qaytib, Xuroson sarbadorlariga qo'shiladi va ular safida mo'g'ul hokimlariga qarshi kurashadi. 1342-y. Zova shahri yaqinidagi janglardan birida asirga tushadi. Shu jangda u she'rlar devonini yo'qotib qo'yadi. 1347-y.gacha Hirot hokimi Malik Muiziddinning asiri bo'lib, uning xizmatini qiladi. So'ngra vataniga qaytib, 1357-y.gacha Xuroson hokimlari xizmatida bo'ladi. Keyin saroy xizmatidan qo'l yuvib, dehqonchilik qiladi. Umrining oxirida uzlatga chekinadi. Qabri Faryumadda – otasi mozori yonida.

I.Y.F.dan 13387 bayt hajmidagi qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, tarje'band, tarkibband, masnaviy kabi janrlardagi she'rlarni o'z ichiga olgan devon yetib kelgan. Jumladan, O'zR FA Sharqshunoslik institutida uning 6 nusxasi (inv. № 176, 209, 429, 460, 721, 954) saqlanadi. Shoir ijodida qit'a yetakchi o'rin tutib, bu janrda uning ijtimoo-

iy-axloqiy qarashlari o'zining yuksak badiiy ifodasini topgan. Shoir jami 934 ta qit'a yozgan.

N. o'zining ko'plab buyuk salaflari qatori I.Y.F.dan ham ijodiy o'rgangan, ta'sirlangan. Ulug' shoir ijodida qit'aning asosiy o'rin tutishi (N. 300 ga yaqin qit'a yozgan: o'zbek tilida 210 ta, forsiyda 70 ga yaqin)da qit'anavis salafining ta'siri bo'lgani shubhasiz. Ikki shoir qit'a, ruboiy va g'azallarini o'zaro qiyosiy o'rganish ular orasida adabiy ta'sir izlari mavjudligini ko'rsatadi. Jumladan, I.Y.F. Hirotida asirlikda bo'lganida shunday qit'a yozgan:

*G'arib agarchi vaziri shohi jahon boshad,
Hamesha mayli dilash so'yi xonumon boshad.*

*Agarchi soyidi shohon boshad nishemani boz,
Vale ba komi dili boz oshyon boshad.*

Tarj.: G'arib agarchi jahon shohining vaziri bo'lsa-da, uning ko'ngli hamisha o'z tug'ilib o'sgan vatanida bo'ladi. Lochin shohlarning kaftida e'zozda bo'lsa-da, xayoli o'z uyasida bo'ladi.

N.ning Mashhaddagi musofirlik davrida yozilgan deb taxmin qilingan quyidagi ruboiysi mazkur qit'aga hamohang jaranglaydi:

*G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg'a tikandek oshyon bo'lmas emish.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1–4-жилдлар. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Ибронов С. Ибни Ямини Фарюмадий. – Душанбе, 1966; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Ҳайитметов А. Навоийнинг сарбадорларга муносабати // Навоийхонлик сўхбатлари. – Т., 1983.

E.O.

IBN HUSAYN MIRZO (1480, Hirot – 1513, Koshon) – Sulton Husayn Boyqaroning o'g'li. Muhammad Mas'um mirzo, Farrux Husayn, Ibrohim Husayn, Muhammad Qosim mirzolar b-n onasi bir, ya'ni Popo og'achadan tug'ilgan. 1504-y.da akasi Ibrohim Husayn mirzo vafot etgandan so'ng uning o'rniga Tun va Qoyin viloyatlariga hokim etib tayinlangan. I.H.M. Sulton Husayn Boyqaro o'g'illari orasida o'zining shijoati, shuningdek, oqibatli ekani b-n ajralib turgan. Otasi hukmronligi davrida o'zaro nizolarga, xususan, otasiga qarshi harakatlarga qo'shilmagan. Sulton Husayn vafotidan keyin ham aka-ukalari b-n bir-damlilik yo'lini tutgan. 1507-y.da Shayboniyxon Balxni qamal qilganda Badiuzzamon va Muzaffar mirzolar o'z aka-ukalarini yordamga chaqirganlar. I.H.M. Tun va Qoyindan kelib, ularga qo'shilgan. Og'a-inilar o'z qo'shinlari b-n bir yerga jamlanganda Shayboniyxon Balxni qamaldan bo'shatib qaytib ketgan. Bu xabarni eshitgan mirzolar ham o'z viloyatlariga tarqalganlar. I.H.M. ham Tun va Qoyinga qaytgan. Shayboniylar Xurosonga bostirib kirganda I.H.M. ularga qattiq qarshilik qilgan. Yondor (Yandar) degan joyda bo'lgan jangda u jasorat ko'rsatgan va Ubaydulxonni yarador qilgan. Raboti Dudarda akasi Faridun Husayn b-n birga shayboniylarga qarshi jangga kirgan. Jangda shayboniylar g'olib chiqqan va Husayn Boyqaro o'g'illariga qarashli viloyatlarni egallagan. I.H.M. Iroqqa ketgan. 1513-y. da Koshonda vafot etgan.

N.ning "S."sida keltirilgan besh bayt I.H.M. ga bag'ishlangan:

*Soqiyu, jomi diloro xushtur,
Ichida rohi guvoro xushtur.*

*Jomi pok-u mayi nob andin pok,
Quyosh-u chashmayi hayvondin pok.*

*To ani ichgali ko'rguzsa havas,
Saltanat bog'ida sarvi navras.*

*Ham aning bazmig'a loyiq bo'lg'ay,
Pok tab'ig'a muvofiq bo'lg'ay.*

*Shahgʻa maqbul dogʻi mulkgʻa zayn,
Soʻzi matbuʻ oʻzidek Ibn Husayn.*

*Ad.: Алишер Навоий. Соқийнома. 10
жылдик, 4-жылд. – Т., 2011; Хондамир.
Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011; Муҳаммадёр ибн
Араб Қатагон. Мусаххир ал-билод. – Т., 2009;
Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. –
Т., 2020.*

Q.E.

IBROHIM (a.s.) – N. “T.A.H.”da yozishi-
cha, I. (a.s.) “ulul azm” (“sabot egalari”) boʻl-
gan ulugʻ paygʻambarlardan biri, otasining nomi
Ozar, uni Torax deb ham aytganlar. U “Kufaning
Kavsarmo otligʻ kentidindur”. Va I. (a.s.) “Nam-
rud ibni Kanʻon ibni Kush ibni Iram ibni Som
ibni Nuh zamonida” tugʻilgan. I. (a.s.) Qurʻoni
Karim suralarining yigirma beshtasida oltmish
toʻqqiz marta zikr etilgan.

I. (a.s.) tugʻilishidan oldin oʻsha davrning
hukmdori Namrudga uning kohin va munajjim-
lari bir farzand tugʻilishi va uning saltanati za-
volga yuz tutishidan bashorat beradilar. Namrud
har qancha tadbir qilmasin, bu bola tugʻiladi. N.
Namrudning minglab bolalarni qatl qilganini yo-
zadi. Ularning sonini baʼzilar “yetmish ming”,
ayrimlar “yuz ming” deb aytishgan ekan.

I. (a.s.) butga sigʻinadigan otasi va qavmlari-
ni yolgʻiz Allohga ibodat qilishga daʼvat etgan.
Oʻsha davrning zolim hukmdori Namrud b-n
koʻp bahslar qilgan. Ular oʻz dinlaridan qayt-
maganlaridan keyin sigʻinib yurgan butlarini
ushatib tashlagan. Natijada Namrud podshoning
buyrugʻi b-n I. (a.s.)ni yoqib yuborish u-n ulkan
olovga tashlashadi. Lekin Allohning irodasi b-n
olovdan sogʻ-salomat chiqadi (“Anbiyo” surasi
68-72-oyatlar). N. yozadiki, olovning kuchliligi-
dan hech kim uning yaqiniga borolmas edi. Shu
bois I. (a.s.)ni manjaniqqa solib, oʻtga tashlagan-
lar. “Naqldurkim, oʻtqa yetmasdin burun Jabroil
(a.s.) kelib soʻrdikim, hojating nedur? Ibrohim
(a.s.) dedikim, sanga hech hojatim yoʻqtur, anga-
kim hojatim bor. Ul vaqtdur Haq taolo maloikaga

Ibrohim (a.s.)ning sidq-u tavakkulin koʻrguzub,
har oyinakim oʻtni anga guliston qildi, Namrud
gumrohgʻa asar qilmay, Ibrohim (a.s.)ni Bobil
shahridin ixroj qildurdi”. Oqibat I. (a.s.) duosi
b-n Namrud lashkarlari ulkan pashshalar guruhi
tarafidan nest-nobud qilinadi. Namrudning oʻzi
ham bir pashshaning dimogʻiga kirib qolishi na-
tijasida halok boʻladi.

Alloh tarafidan I. (a.s.)ning tushida oʻgʻli (Is-
moil (a.s.)ni qurbonlik qilish buyuriladi. Ilohiy
amrga binoan bunga ota ham, bola ham chin dil-
dan rozi boʻladilar. Bu ishning hikmatini faqat
oʻzi bilgan Alloh bolaning oʻrniga qurbonlik u-n
qoʻchqor yuboradi. N. “T.A.H.”da keltiradiki:
“Tangri taolo amri bila Ibrohim (a.s.) qurbongʻa
maʼmur boʻldi. Ismoil (a.s.)nikim, qurratul-ayni
erdi, Tangri rizosi uchun Mino togʻi ustida ayogʻ-
ilkin bogʻlab, qurbon qilurgʻa pichoq boʻgʻzigʻa
surdidi. Va Haq taolo aning sidqi barakatidin qur-
bonin qabul qilib, bihishtdin Ismoil (a.s.) evazi
Jabroil (a.s.)gʻa amr boʻldikim, qoʻchqor kelturub,
Ibrohim (a.s.) ani qurbon qildi”.

Makkayi mukarramada Baytulloh (Allohning
uyi)ning bunyod boʻlishi, islom arkonlarining
beshinchi farzi – haj qilish ham I. (a.s) nomi b-n
bogʻlanadi. Manbalarda I. (a.s.)ning 175 yil umr
koʻrgani, oʻgʻillari tomonidan Madinat ul-Xalil
(Xevron, Falastin)ga dafn etilgani yozilgan. Bu
qabr ziyoratgoh hisoblanadi. N.ga koʻra “...va Ibrohim
(a.s.)ning umri ixtilofida yuz toʻqson besh
yil debdurlar. Va Shom navohiysida Jabrun qar-
yasida Tangri taolo rahmatigʻa bordi va ani Sora”
yonida dafn qildilar. N.ni yozishicha, Ibrohim is-
mining maʼnosi “Rahmdil ota” (Abu Rohim)dir.

N. uning laqabi “Xalilulloh va Xalil ul-rah-
mon” ekanini aytadi. Maʼlumki, I. (a.s.) ismiga
koʻpincha Xalilluloh sifatida qoʻshib ishlatiladi.

N. keltirgan “Abuz-zifyon”, yaʼni “Mehmon-
lar otasi” kunyasi esa uning hech vaqt mehmon-
siz ovqatlanmasligiga ishoradir. I. (a.s.) tasavvuf
adabiyotida futuvvat – javonmardlik tariqatining
asoschilaridan, deb koʻrsatiladi. Abdurahmon
Jomiy yozadi:

*Buti xudro bishkan xor-u zalil,
Nomvar shav ba futuvvat chu Xalil.*

Tarj.: O‘z butingni (nafsingni) xor va zalil qilib sindir. Xalilga o‘xshab javonmardlikda mashhur bo‘l.

Zero, I. (a.s.)ning Qur‘oni Karimdagi sifatlaridan biri “Fatiy”dir. Ba‘zi manbalarda “Abulfatiyyon” fatiylar, javonmardlar otasi sifati b-n keltiriladi. Bu esa I. (a.s.)ning futuvvat, ya‘ni javonmardlikning boshida turgan zotlardan ekani bildiradi.

Ibrohim Xalilulloh odamlarni tavhid – yakka-xudolikka da‘vat qilgani u-n Namrud tomonidan manjaniq b-n olovga tashlangani va Alloh taolo amri b-n olov salqinlik va omonlikka aylangani N. ijodida ko‘p qo‘llangan talmehlardan biridir. M-n:

*Jamoling partavidin sham’ o‘ti gar gulsiton ermas,
Nedin parvona o‘t ichra o‘zin solur Xaliloso?..*

*To ani ichkach, Navoiyg‘a ochilg‘ay gulsiton,
Gar sabukruhona kirsra o‘tqa andoqkim Xalil...*

*Ohim ko‘ngulni ko‘yung aro solsa ne ajab,
Gulzor aro Xalil tushar manjaniqdin.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва хукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Носируддин Бурхониддин Рабзузий. *Қисаси Рабзузий. 2 жилдлик. 1-жилд.* – Т., 1990; *Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи).* – Т., 2014; *Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи (Қуръони Карим қиссасалари).* – Т., 2014.

S.R.

IBROHIM MUHAMMAD XALIL (XV asr) – shoir. N.ning “M.N.” tazkirasida ma‘lumot berilishicha, I.M.X. Nimruздan to G‘azna viloyatigacha hukmronlik qilgan Muhammad Xalilning o‘g‘li bo‘lib, yaxshi qobiliyatli, odobli, muhayyir va hurmatli yigit bo‘lgan. I.M.X. “M.N.”

tazkirasidagi turkigo‘y shoirlardan biridir. N. uning quyidagi matla‘ini keltiradi:

*Ko‘rub ag‘yorni filhol ilik ko‘ksungakim, urdum,
Emas ta‘zim uchun, xanjarlari
zaxmini yoshurdum.*

Ad.: Алишер Навоий. *Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011.

S.G‘.

IBROHIM ADHAM (Ibrohim Adham – otasining ismi; o‘zining to‘liq ismi: Abu Is‘hoq Ibrohim Adham bin Sulaymon bin Mansur Balxiy) (697, Balx – 777, Makka) – mashhur zo-hidlardan. Balx podshohi bo‘lgan. O‘z ixtiyori b-n toj-u taxtidan voz kechib, faqr yo‘lini tutgan. Avval Makkada, so‘ng Shomda yashagan. Halol rizq topish u-n (luqma hilliyati) o‘tinchilik b-n shug‘ullangan. U o‘z faoliyatida faqr va tavakkulni keng targ‘ib qilgan. Xususan, faqrga katta e‘tibor berib, uni maqsadga yetishning asosiy vositasi hisoblagan.

Avval Marvga keladi, keyin Nishopurga o‘tadi. Bu yerda bir g‘orda 9 yil toat-ibodat b-n shug‘ullanadi. Haftada bir kun o‘tin yig‘ib, Nishopur bozoriga olib borib sotar, puliga non olib, yarmini darveshlarga sadaqa qilardi. Bu – zohidlikning oliy darajasi edi. VII–VIII asrlarda zohidlar shunday yashar edilar.

Shundan so‘ng Makkaga yo‘l oladi va toat-ibodat b-n shug‘ullanadi.

N.ning “L.T.” dostonida I.A.ni zamon qutblari imtihon qilib ko‘rganlari haqidagi hikoyat keltiriladi.

Ma‘lumki, so‘fiy ilohiy ishq yo‘lida hamma narsani unutishi kerak. Ilohiy ishq yo‘lida toj-u taxti, ahli oilasidan voz kechgan Nishopurga kelib, o‘tin tashib tirikchilik qilib yurgan I.A.ni ham zamonasining valiy-lari musht urib, imtihon qilganlarida, dastlab: “Sizlar istagan u narsa Balxda qolib ketgan!” – deb javob beradi. “Balxni unutmadimi, u hali notamom ekan”, – degan qarorga kelishadi ulug‘lar. Oradan bir yil

o'tib, shu ishni takrorlaganlarida esa undan sado chiqmaydi. "Mana endi u kamolga yetibdi", – deb unga oq fotiha berishadi:

*G'ayr yodi ko'nglida to bor edi,
Parda yanglig' moneyi asror edi.*

*Ko'nglidin bikkull chu zoyil bo'ldi ul,
Parda qo'pqoch peshgahg'a topti yo'l.*

*Bu fanog'a kimki topti dastras,
Oni derlar pokboz, ey bulhavas!*

Ad.: Аlisher Navoiy. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жылдик, 9-жылд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жылдик, 10-жылд; Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Т., 1997, 2013; Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Т., 2009; Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли луғати. 1-китоб. – Хўжанд, 1997.

Н.Н., Е.О.

IBROHIM HUSAYN MIRZO (1478–1505, Hirot) – Sulton Husayn Boyqaroning o'ninchi o'g'li, Balx viloyatini boshqargan (1486-y.). N. ning ukasi Darvesh Alibek ana shu davrda Balxni I.H.M. nomidan idora qilgan (1486–1490). Darvesh Ali Majdiddinning fitnalaridan norozi bo'lib, isyon ko'tarmoqchi bo'lib turgan paytda ham I.H.M. Balxda edi. Darvesh Alibek uni Balxdan chiqarib yuborishning yo'lini qidirgan va bir hiyla ishlatgan. Ya'ni Sulton Husayn Boyqaroning muhrini yasatgan va I.H.M.ning Hirotga chaqirilayotgani haqida soxta farmonga bosib, mirzoga yetkazgan. Shundan so'ng o'zining isyon ko'tarish rejasini amalga oshirishga kirishgan.

Keyinroq Balx viloyatida Badiuzzamon mirzo hokimlik qilgan. Ota-o'g'il o'rtasida nizo va kelishmovchiliklar paydo bo'lib, oxir-oqibatda ular bir-birlari b-n jang qilganlar. Badiuzzamon

mirzo mag'lubiyatga uchrab qochib ketgandan so'ng, Sulton Husaynning farmoni b-n I.H.M. yana Balxga hokim etib tayinlangan. 1498-y.da Xisravshoh Balxni qamal qilganda I.H.M. viloyatni himoya qilgan.

I.H.M. ichkilikka ruju qo'ygan edi. Shuning orqasidan 27 yoshida vafot etgan. N.ning I.H.M. tilga olingan birdan-bir asari "S."dir, undagi quyidagi baytlar ushbu mirzoga bag'ishlangan:

*Soqiyo jomi hiloli tutqil,
Boda xurshid misoli tutqil...*

*Ham o'shul jomi hiloli bila tut,
Boxtar shohi xayoli bila tut...*

*Aqli har ishta raso, tab'i salim,
Kim erur naqdi Husayn Ibrohim.*

Yuqorida N. I.H.M.ni "Boxtar shohi" deb ataydi. Bu mirzoning Balx hokimi ekaniga ishoradir (Boxtar Balxning qadimiy nomi bo'lib, Baqtriya nomi ham shu b-n bog'liq).

Ad.: Аlisher Navoiy. Соқийнома // Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жылдик, 4-жылд. – Т., 2011; Хондамир. Буюклик хислати. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

Q.E.

IBROHIMOV Oqilxon Akbarovich (1958–2022, Toshkent) – san'atshunoslik fanlari doktori, prof. "Mehnat shuhrati" ordeni va "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi" (2021) faxriy unvoni sohibi. Olim musiqa

va san'at maktablari u-n darsliklar, o'rta va oliy ta'lim muassasalari u-n o'quv qo'llanmalar, monografiyalar, yuzlab maqolalar va 50 dan ortiq turkum teleko'rsatuvlar muallifi. "Hazrat Navoiy va maqom", "Alisher Navoiyning samo' falsafa-

si”, “Alisher Navoiyning musiqiy-estetik qarashlari”, “Hazrat Navoiy ijodida maqom san’ati”, “Sab’ai sayyor”ning navo sirlariga doir”, “Hazrat Navoiy ijodi Yunus Rajabiy talqinida” kabi o’nlab ilmiy maqolalarida N. boy adabiy, ilmiy merosining musiqa b-n bog’liq jihatlari o’rganilgan.

Ad.: Иброҳимов О. Ҳазрат Навоий ва мақом // Муסיқа ижодиёти масалалари. – Т., 2002; Иброҳимов О. “Sab’ai sayyor”ning navo sirlariga oid // Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari to’plami. – Т., 2021.

B.R.

IBROHIMOV Sobir (1905–1974) – f.f. d-ri, prof. Olim 1939-y. “Navoiy aforizmlari” nomli to’plam tuzgan. 1948-y. “X.” asarini nashrga tayyorlagan. 1972-y.da esa “Navoiy asarlari lug’ati”ni tuzishda qatnashgan.

Ad.: Навоий афоризмлари. – Т., 1939; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972.

E.U.

IBHOM (ar. – yopiq so’zlash, berkitish) – murakkab ma’naviy san’atlardan biri bo’lib, uni ishlatish shoirdan jiddiy mehnat, mahoratni talab etadi. Shu sababli I. san’ati mavjud bo’lgan she’riy namunalar boshqa san’atlarga nisbatan u qadar ko’p emas. Shoir misrani shunday tuzadiki, uni o’qiganda bir-biriga zid bo’lgan ikki xil ma’no yuzaga keladi. Albatta, bunda misrani tashkil etgan gap bo’laklarining tartibi muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, ikki qarama-qarshi ma’nodan har birini yuzaga chiqarish u-n misrani muayyan ohang b-n o’qish talab qilinadi. Boshqacha aytganda, birinchi ma’nodan ikkinchi mazmunga o’tganda gapdagi bo’laklarning (asosan, bosh bo’laklarning) vazifasi o’zgaradi (ega kesimga aylanadi yoki aksincha). M-n, “*Oy yuzingni ollida gul bo’ldi xor*” misrasidan qarama-qarshi ma’no chiqarish mumkin: gul (ega), xor bo’ldi (kesim) va xor (tikan ega), gul bo’ldi, gulga aylandi (kesim).

Biroq birinchi ma’no shoirning haqiqiy muddaosi hisoblanadi. Faqat misra shunday tuzilganki, urg’uning o’rnini o’zgartirish orqali undan ikkinchi bir ma’noni yuzaga keltirish mumkin.

N. o’z ijodida mazkur san’atdan ham mahorat b-n foydalangan. Shoir asarlarida uning go’zal va rang-barang namunalarini ko’ramiz. M-n:

*Yor ollida gar bor yo’q ersa, ajab ermas,
Ag’yor, chu bor anda, Navoiy, sanga ne bor?!*

Baytning ikkinchi misrasida ikki ma’no mujassam: 1. Raqib bor yerda, N., senga nima bor? 2. N. bor yerda, raqib, senga nima bor?

Quyidagi baytda esa N. la’l xoro (tosh) bo’ladi, xoro la’l degan fikrni singdiradiki, shoirning asl maqsadi aslida shu:

*Kalomingni agar Shirin labida
qilmading muzmar,
Nedin, bas, la’l o’lur Farhodning
qon yoshida xoro?!*

Shuni unutmaslik kerakki, I. san’ati shoir tomonidan maxsus ishlatilishi, shuningdek, ijodkorning o’zi sezmagani holda u yoki bu misrada yuzaga kelishi ham mumkin. Mazkur san’at mavjud bo’lgan misralarda shoirning xulosaviy fikri she’rning umumiy yo’nalishi, baytning tub mazmuni asosida aniqlanadi. Biroq ma’lum maqsadda I. ishlatilgan she’riy parchalar ham bo’ladiki, ularda har ikki ma’no ham (maqto’v va hajv) asosiy o’rinda turadi va ko’pincha shoirning fikri keyingisiga moyilroq bo’ladi. I. mumtoz adabiyotda ba’zi muhim fikrlarni parda ortida bayon qilishda qulay poetik vosita sifatida xizmat qilgan.

Ma’lum bo’ladiki, I. san’atidan keng foydalanish N. badiiy mahorati yuksakligining yana bir isbotidir.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун

ул-балоза // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002, №8; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шейрий санъатлар. – Хўжанд, 1972; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

Е.О.

IVANOV Sergey Nikolaevich (1922–1999) – taniqli turkolog olim, mohir tarjimon, f.f. d-ri (1970), prof. (1971). Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) artilleriya – texnika bilim yurtini, so'ng Sankt-Peterburg Davlat universiteti Sharq

tillari fakultetini tamomlagan va mazkur oliygohda o'qituvchi, kafedra mudiri lavozimida faoliyat ko'rsatgan. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1981). 1975–1985-yy.da Leningraddagi turkologiya seminari rahbari bo'lgan.

Tilshunos olim sifatida o'zbek tili grammatikasiga oid tadqiqotlar olib borgan. "Hozirgi o'zbek tilida *-gan* bilan tugaydigan shaklning sintaktik funksiyalari" mavzusida nomzodlik (1958) hamda "Abulg'ozixonning "Shajarayi turk" asari. Grammatik tahlil" mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini yoqlagan.

Sharq tillarini puxta egallagan olim tarjima sohasida samarali mehnat qildi. I.S.N.ning tarjimonlik faoliyatida N. asarlarini tarjima qilish yetakchi o'rin tutadi. Olim N. 10 jildlik asarlar to'plamining rus tilidagi tarjimasiga katta hissa qo'shgan: 1- va 2-jildlariga kirgan lirik she'r-larning bir qismi, shuningdek, "L.T." dostonini tarjima qilgan. Bunda, xususan, N. g'azallari alohida bir mahorat b-n o'g'irilgan va aksariyati eng yaxshi tarjimalar sifatida e'tirof etilgan. (Qarang: "Navoiy asarlarining rus tiliga tarjimalari"). Olim N. ruboiylarini ham rus tiliga muvaffaqiyatli tarjima qiladi. Shuningdek, boshqa kichik janrlarga (qit'a, tuyuq) mansub she'r-larini ham rusiyzabon o'quvchilarga yetkazishga hissa qo'shgan. 10 jildlikning 2-jildi tarkibiga kiritil-

gan bir qancha ruboiylar, qit'a va tuyuqlar I.S.N. tomonidan ruschaga o'g'irilgan. Tarjimon keyinchalik "L.T." dostoni va N. g'azallari tarjimasini ustidagi ishlarni davom ettirib, ularni qayta ishlatdi va yangi nashrini tayyorladi.

1965-y. I.S.N. M.Gorkiy asos solgan "Shoirilar kutubxonasi" seriyasida akademik V.M.Jirmunskiyning tavsiyasi b-n "Navoi. Стихотворения и поэмы" to'plamini nashr ettirdi. Ushbu kitobda ilk bor ulug' shoir g'azallarining turli ijodkorlar tomonidan qilingan tarjimalarini jamlab, kitob holida nashr etdi. Bu kitobga shoir dostonlaridan parchalarni ham kiritdi.

To'plam u-n yozilgan so'zboshida N. davri, adabiy muhiti, shoirning hayot yo'li, davlat arbobi sifatidagi faoliyati hamda adabiy merosi – lirik she'riyati, "X." dostonlari haqida anchayin mufassal, "L.T.", "M.N.", "M.L.", "M.A." yuzasidan qisqacha ma'lumotlar va ba'zi lirik janrlar (g'azal, ruboiy, tuyuq va boshqa)ning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ilmiy qaydlarni rus o'quvchilariga yetkazdi.

Rus olimi N.ning Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she'riy maktubini ham o'z tiliga o'g'irgan. "L.T." esa ruscha 10 tomlikning VIII tomlida nashr etildi. Olim N.ning mazkur 10 tomlik ruscha asarlari IV tomiga kiritilgan "M.N.", "H.S.A." va "H.P.M." kabi asarlari tarjimasiga muharrirlik qildi.

I.S.N. 1978-y.da katta so'zboshi va izohlar b-n N. lirikasidan qilgan o'z tarjimalari va "X."-dan M.Tarlovskiy, L.Penkovskiy, S.Lipkin V. Derjavinlar tarjimalaridan parchalarni "Alisher Navoiy" kitobiga kiritgan bo'lsa, 1981-y.da o'zbek she'riyatidan qilgan tarjimalarini "Кровное слово" kitobida nashr etdi.

I.S.N. N. hayoti va ijodini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy-an'anaviy konferensiyalarda faol ishtirok etib, birinchi bo'lib N. tarjimalarining yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish zarurligini ko'tarib chiqdi.

I.S.N. O'zbekiston u-n malakali turkolog kadrlar tayyorlash sohasida ham maqtovg'a sazovor fidoyilik ko'rsatgan olimdir.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 4 жилдлик. – Т., 2002; Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Т., 2014; Алишер Навои сочинения 6, 10 томах. – Т. 1968; В краснотеленкой предстаёт. Узбекская классическая лирика XV–XX в.в. Перевод С.Иванова – М., 1977; Навои Алишер “Язык птиц”. Перевод С.Иванова. – СПб., 1993. Навои. Стихотворения и поэмы. М-Л., 1965; Родословное древо тюрок Абул Гази Ханаср Грамматический очерк. (Имя и глагол. Грамматические категории). – Т., 1969; Фаниева С. Истеъдод қирралари // Ўзбекистон маданияти, 1972 йил 1 апрель.; Фаниева С., Каримов Н. Камолот // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982 йил 9 апрель.

S.G., M.A.

IKKI G'ARIB – Sulton Husayn Boyqaroning o'g'illari Muhammad Husayn va Abutturob mirzolar. N. “S.”sining XIII bo'limi ularga bag'ishlangan. N. ularning nomini keltirmaydi, balki “ikki g'arib” deb tilga oladi. Buning sababi shuki, Muhammad Husayn va Abutturob mirzo bu paytda o'z vatanlari Xurosonni tark etib, Iroqqa ketgan va o'sha yerda g'ariblikda yashab turgan edilar. Ularning ketib qolishiga sabablar uncha ravshan emas. Bobur Abutturob mirzo haqida ma'lumot berganda bu voqeaga bir jumlada to'xtalib o'tadi va shunday yozadi: “Otasining behuzurlug'i ortqonda o'zgacha xabar eshitib, inisi Muhammad Husayn mirzo b-n qochib, Iroqqa bordi”. Muhammad Husaynning otasi b-n munosabati yaxshi bo'lmagani, uning bir necha marta Sulton Husayn mirzoga qarshi isyon ko'targani tarixiy manbalarda qayd qilingan. Uning tabiatiga xos sarkashlikni N. ham “M.N.”da ta'kidlab o'tadi. Shunday bo'lsa-da, ulug' shoir “S.”da bu ikki shahzodaning taqdiri haqida qayg'uradi, o'zga yurtda, musofirlik va g'ariblikda ularning hollari qanday kechayotganidan tashvishlanadi:

*Kim kelur ko'nghuma ul ikki g'arib,
Kim ul ikkini jalo qildi nasib.*

*Ayr-u shah yanglig' atodin ham alar.
Yuz tuman komravodin ham alar.*

*Ne ekin hollari g'urbat aro,
Boshqa g'urbatda kelur shiddat aro.*

N.ning bu ikki g'aribning tushlariga o'z vatanlari, shoh otalari kirarmikin, degan mazmundagi va o'zi ham ularni unuta olmayotgani haqidagi misralari g'oyatda ta'sirli chiqqan:

*Tush ko'rarlarmu ekin shohni hech,
Vatan-u maskan-u bungohni hech?*

*Ikkisi yodi bila bir qo'sh tut,
Ki ko'nguldin menga bo'lmaslar unut.*

Shoir ularning qaytib kelishlariga umid bildiradi va yozadi:

*Himmatin kosh baron tutqay shoh,
Kelgali ul ikov inshoolloh.*

N.ning bu tilagi shahzodalarning bittasi borasida amalga oshgan. Muhammad Husayn mirzo Xurosonga qaytgan. Otasi uni kechirgan va keyinchalik u Astrobod hokimi etib tayinlangan. Abutturob mirzo qaytmagan. “Boburnoma”da uning darveshlik yo'liga kirgani, shundan so'ng u haqida hech qanday xabar kelmagani haqida yozilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларининг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983; Файзиев Т. Темуррийлар шажараси. – Т., 1995.

M.A.

IGU TEMURBEK (1391-y.da vafot etgan) – Sohibqiron Amir Temur davrida xizmat

qilgan lashkarboshi. Asli kelib chiqishi bilgut urug'idan. Amir Temurning ko'plab yurishlarida ishtirok etib, saltanatining kengayishiga hissa qo'shgan. Xurosonga qilingan yurish vaqtida Fushanj qal'asini olishda jasorat ko'rsatgan (1381). Afg'onlar b-n to'qnashuvda yaralangan (1383). Iroqqa qilingan harbiy yurishda ham ishtirok etgan. To'xtamishxon qo'shinlari b-n to'qnashuvda halok bo'lgan (1391). I.T. o'zining mardligi va oliyjanoblighi b-n ajralib turgan. "Zafarnoma"da ma'lumot berilishicha, To'xtamishxon b-n bo'lgan asosiy jangdan oldin Amir Temur I.T.ni o'z qismi b-n ilg'or sifatida oldinga yuborgan. Dushmanlar ularni payqab qolgani sababli bu qism chekinishga majbur bo'lgan. I.T. o'z odamlarining qirilib ketishiga yo'l qo'ymaslik u-n to ular xavfsiz joyga yetib olgunlariga qadar son jihatdan juda ko'p bo'lgan dushmanlarni to'sib turgan va tengsiz jangda o'ldirilgan. Tarixiy asarlarni, xususan, "Zafarnoma"ni ko'p mutolaa qilgan N., tabiiyki, bu voqealarni yaxshi bilgan, I.T. shaxsi va faoliyatiga hurmat b-n qaragan. Bundan tashqari, u Samarqandda yashagan davrida I.T.ning nabirasi Darveshbek b-n do'st bo'lgan. U "M.N."da Darveshbek haqida ma'lumot berib, uning nasabi haqida shunday yozgan: "Darveshbek Mirzo Ali Igu Temurbek o'g'lidir, nasabi xud olam ahlig'a zohirdur". N. Darveshbekning nasabi sharif ekanini ta'kidlaganda, albatta, birinchi navbatda uning I.T. nabirasi ekanini ko'zda tutgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1997.

Q.E.

IDRIS (a.s.) – Qur'oni Karimda nomi zikr etilgan payg'ambarlardan biri. U Qur'oni Karimning "Anbiyo" va "Maryam" suralarida tilga olinib, uning sabr va sidq tajassumi ekanligi ta'kidlangan. Islomshunoslar uni Bibliyadagi Joh, ba'zan Ezdra kabi afsonaviy shaxslar b-n

taqqoslaydilar. N. uni suryoniy payg'ambar, deb yozadi. Yazid ibni Mahloyilning o'g'li bo'lib, oti Axnuh bo'lgan, keyin I. (a.s.) deb ataganlar. Otasi uni o'z o'rniga valiahd qilib tayinlagan.

Naql qilishlaricha, u yer yuzida 365 yil yashagan. Butparastlarga qarshi kurashib, g'azot va jihad qoidasini joriy qilgan. Yozuvni kashf etgan, nujum ilmiga asos solgan. Uni musallas ulne'mat hisoblaydilar. Chunki "uchunchi payg'ambar va uchunchi hakim va uchunchi podshoh erdi. Yunon ahli aqidasi budurkim, Hurmis hakim uldur. Xat va nujum ilmini ul paydo qildi va kiymak va yemak andin qoldi. Haq taolo aning uchun o'tuz sahifa nozil qildi". Taqvodorligini taqdirlab, Alloh taolo uni yuksak martabaga ko'targan – u abadiy hayotga noil bo'lgan: jannatda yashaydi. Ayni jihatdan jannatni Idrisxona deb tashbeh ham etadilar.

Muhammad (s.a.v.) Me'roj kechasi I. (a.s.)ni 4-osmonda ko'rgani haqida hadis mavjud.

N. I. (a.s.) haqidagi ma'lumotlarini quyidagi to'rtlik b-n yakunlaydi:

*Chu Idris olamda bo'ldi muqim,
Rasul erdi-yu, podshoh-u hakim.
Agarchi anga bo'ldi uchmoq makon,
Jahon ichra xud qolmadi jovidon.*

N. "T.A.H."da boshqa asarlarida ham turli badiiy maqsadlarda I. (a.s.) nomini tilga oladi. Jumladan, musaddaslaridan birida shunday yozadi:

*Nechakim sursun Masih anfosi jonparvar kalom,
Yoki jannat vasfida Idris qilsun ehtimom,
Charx bog'i birla jannat gulshanin
qilman maqom –
Kim, manga holo banaqd,
ey zod sarvi xushxirom,
Sunbulungdur uqdayi ra'su
yuzung mohi tamom,
Orazing firdavs-u qad to'bi-yu
la'ling Salsabil.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул маъоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Бурҳони қотеъ. Жилд. 1. – Душанбе, 1993; Ислом (Энциклопедия). – Т., 2004.

S.R.

IZDIVOJ (ar. – juftlash, juftlashmoq) – baytda ikki yoki undan ortiq qofiyadosh soʻzni yonma-yon yoki bir-biriga yaqin qilib keltirish sanʼati.

*Koʻkni tun-kundin musammaʼ ayladi,
Mehr-u anjumdin murassaʼ ayladi.*

N. ijodida izdivoj koʻpincha qofiyadosh soʻzlarning yonma-yon emas, balki maʼlum masofada joylashishi natijasida hosil boʻlgan. M-n, quyidagi misralarda izdivoj hosil qiluvchi soʻzlar “bilan” hamda “aylasa” soʻzlarining ikki tomonida joylashgan.

*Yorni oʻz yoriga har fan birla dushman qildilo.
Har ne mahbub aylasa margʻub erur.*

Quyidagi baytlarning har ikki misrasida izdivoj faqat ikkita soʻz vositasida yuzaga kelgan:

*Boda xushdur, gar harifim boʻlsa bir yori zarif,
May harifi gar zarif ermas, anga ermon harif.*

Birinchi misradagi ikkala soʻz (harif, zarif) ning keyingi misrada kelishi oddiy takror emas, balki yangi badiiy matnda muayyan vazifani bajaradi: birinchi misradagi fikr maqsadni (shoirning fikri shunchaki orzu emas, balki qatʼiy qaror ekanligini) taʼkidlashga xizmat qiladi.

N.ning yuksak mahorati I. sanʼatini qofiya va radif vazifasida kelgan soʻzlarga tatbiq qilgan oʻrinlarda yaqqol namoyon boʻladi. M-n, quyidagi ruboiyda qofiya-soʻzlar b-n radif iboraning ikkinchi qismi izdivoj hisoblanadi.

*Ganj uzra ayogʻingga murur oʻldi gʻurur,
Gulgasht eta gulshanda huzur oʻldi gʻurur.*

*Dunyo soridin sanga surur oʻldi gʻurur,
Bu borcha gʻurur oʻldi, gʻurur oʻldi, gʻurur!*

Bu yerda “murur”, huzur”, “surur” qofiyalari “gʻurur” radifi b-n oʻzaro juftlashib, I. sanʼatini hosil qilmoqda. N. qator gʻazallarida ham bu usuldan mahorat b-n foydalangan. M-n:

*Doʻstlar, men telba ahvoligʻa yigʻlang
zor-zor –
Kim, soladur gah-gah oʻt koʻnglumga
tushkan xor-xor.*

Mazkur sheʼrlarda I. maxsus ishlatilganligi shubhasiz. Adabiyot tarixida I. sanʼati izchil qoʻllangan (xususan, qofiya bilan radifda) gʻazallarni topish qiyin. Izdivoj baʼzi manbalarda “tazmini muzdavoj” deb ham ataladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Хўжанд, 1972; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қурононов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. – Т., 2010.

E.O.

“ИЗУЧЕНИЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА АЛИШЕРА НАВОИ В РОССИИ” (“Alisher Navoiy hayoti va ijodining Rossiyada oʻrganilishi”) – Ibodulla Mirzayev va G.T.Nurovalar qalamiga mansub monografiya. Kitob Belorussiyaning Minsk shahrida nashr qilingan. Monografiya “Buyuk oʻzbek shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi Alisher Navoiy Rossiya sharqshunosligida”, “Rossiyada navoiyshunoslikning mintaqaviy jihatlari”, “Rossiya navoiyshunosligida munozarali masalalar” deb nomlangan uch bobdan iborat boʻlib, unda N. hayoti va ijodi haqida tarixiy maʼlumotlar, rus adabiyotida N. ijodi b-n tanishishning tarixiy bosqichlari, rus olimlari tadqiqotlarida N. asarlari, rus turkologiyasida N. ijodining keng koʻlamli tadqiqotlari, Moskvada

N. hayoti va ijodining o'rganilishi, Sankt-Peterburgda n.shunoslik hamda Rossiyaning turkiy tilli respublikalarida shoir merosini o'rganish xususiyatlari, N. ijodining o'rganilishida Rossiya olimlarining xalqaro miqyosdagi ishtiroki, N. ijodiy merosi haqidagi ilmiy bahslarning tabiati va mohiyati, zamonaviy rus ilmiy ma'ruzalarida N. va Rossiyadagi istiqbolli tadqiqot yo'nalishlarida N.ning hayoti va ijodi masalalari tahlil qilingan bo'lib, shoir ijodini keng miqyosda o'rganish imkonini beradi. Kitobda N. ijodiy olamining rus sharqshunoslari tomonidan amalga oshirilgan talqini, xususan, Moskva, Sankt-Peterburg shaharlarida, Rossiyaning turkiy tilli respublikalarida qanday o'rganilganligi tahlil qilingan. Turli yillarda chop etilgan kitoblarning yutuq va kamchiliklari o'rganilib, galdagi dolzarb vazifalar yuzasidan fikr yuritilgan.

Ad.: Изучение жизни и творчества Алишера Навои в России: авторизованный перевод с английского / Мирзаев И.К., Нурова Г.Т. – Минск, 2022.

Bad.M.

IZHORI AJZ – mumtoz adabiyotda keng qo'llanilgan badiiy-uslubiy usullardan biri. Bunda muallif o'zi madh etmoqchi bo'lgan obyektning ulug'ligini, buyukligi yoki go'zalligini uni ta'rif va tavsif etish orqali emas, balki o'zining ta'rif va tavsiflariga o'zligi, tili gung-u lol, qalami beholligini izhor qilish orqali ko'rsatadi.

N. o'zining ijodida ushbu usuldan samarali foydalangan. "L.T." dostonida u Sul-ton Husaynning fazilat-lari va ulug'ligini I.A. vositasida ko'rsatadi:

*Men ne ayta olg'amen avsofini,
Xulq-u lutf-u adl ila insofini.*

*Kim agar yuz ming meningdek nazmkesh
Qilsa ming yil safha ruhsorin resh,*

*Vasfining mingdin biri aytilmag'ay,
Balki yuz mingdin biri yozilmag'ay.*

I.A.ning qo'llanishiga N. g'azaliyotidan ham misollar keltirish mumkin:

*Sanoyi zoting uzra topib ajz ahli idrok,
Gahi louhsi aytib, zamone "mo arafnok".*

Yoki:

*Navoiy qaysi til birla sening hamding
bayon qilsun,
Tikan jannat gulin vasf eturda
gung erur go'yo.*

I.A.dan foydalanish N.ning nasriy uslubi u-n ham xosdir. Jumladan, "X.M." debochasida u shohdan o'zining keyingi yozgan she'rlari b-n oldingi ikki devonidagi she'rlarini qo'shib to'rt devon tuzish haqida hukm bo'lgani, bu ishning ulkanligi va mashaqqati haqida yozar ekan, I.A. usuliga murojaat qiladi: "Bu hukm chun qu-log'img'a yetishti, ajz-u zabunluq o'tining dudi ko'nglumdin dimog'img'a yetishtikim, hukm qaviy erdi-yu, mahkum zaif va amr bag'oyat kul-liy erdi-yu ma'mur asr-u nahif...".

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Хўжанд, 1972; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

Q.E.

IYHOM (Ihom) (ar. – shubhaga solish, adashtirish) – so'zning ko'p ma'nosini ifodalashga asoslangan ma'naviy san'at. Bunda ikki ma'noli so'z ishlatilib, birinchi ma'nosi yaqqol ko'zga tashlanib turadi, ikkinchi ma'nosi esa yashirin bo'ladi. Shoirning asl maqsadi ana shu ikkinchi yashirin ma'no bo'lib, uni zukko o'quvchigina topadi. Ikki ma'noda ishlatilgan ana shu so'z baytni ikki ma'noda talqin qilish imkonini beradi. Shuning u-n ham I. ma'naviy san'atlar ichida eng

murakkablaridan bo‘lib, zabardast so‘z san‘atkorlari undan mahorat b-n foydalanganlar. Bu ularga o‘zlarining muhim fikrlarini pardalangan holda ifodalash imkonini beradi.

Samarqandda tahsil olib yurgan yigitlik yillaridayoq ustoz Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she‘riy maktubida

*Agar xossa ma’ni, gar iyhom erur,
Aning kunda yuz bayti halvom erur.*

Ya’ni, “Xoh xos ma’no, xoh iyhom bo‘lsin, har kuni ular asosida yuz bayt bitish men u-n halvo yeyishday oson” deya o‘z iste’dodining qudrati b-n faxrlangan N. ijodining bu san‘atga boyligi o‘z-o‘zidan ma’lum. M-n:

*Bo‘lmayin subh za’faroniy chehr,
Charx ko‘rguzmas anga hargiz mehr.*

Bu yerda “mehr” so‘zi ikki ma’noda kelyapti: quyosh va lutf, shafqat. Baytning ko‘rinib turgan ma’nosi ushbu: “Tongning yuzi sarg‘aymay falak unga hech qachon quyoshni ko‘rsatmaydi”. Shoir ko‘zda tutgan ma’no esa: “Kishi to qiynalmay mehr ko‘rmaydi” degan fikrdan iborat.

Quyidagi baytda esa “ravon” so‘zining “darhol, tez” va “jon” ma’nosi asosida iyhom hosil qilingan:

*Jilva qilmaqtakim ravon ko‘runub,
Ruhdin go‘yiyo nishon ko‘runub.*

Yana:

*Ey Navoiy, sharhi holimni, dedim,
irsol etay,
So‘zidin har safhag‘a o‘t tushdi,
ham kuydi qalam.*

Bu yerda “so‘z”ning ikkinchi ma’nosi forsiy “kuymoq”dir.

I. qo‘llab, fikrini ikki ma’noda ifodalash shoirdan katta mahorat talab qilsa, uni anglash o‘quvchidan muayyan tayyorgarlik va zukkolik talab qiladi.

Agar shoir qo‘llagan ko‘p ma’noli so‘z uch yoki undan ortiq ma’noga ega bo‘lsa, I.ni zilvujuh deb yuritadilar.

I. o‘ziga xos yashirin so‘z o‘yini bo‘lib, uning vositasida shoirlar o‘z mahoratlarini namoyish qilib, bir so‘z orqali ikki xil fikrni ifodalabgina qolmay, ochiq aytish mumkin bo‘lmagan ba’zi fikrlarni ham pardalab aytadilar.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (А.Рустамов тарж.) – Т., 1981; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. Л., 1972; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қурононов Д. ва б. Адабиётишунослик лугати. – Т., 2010; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979.

Y.I., E.O

“IKKI VAFOLIY YOR BIR-BIRISI VAFOSIGA BOSHLARIDIN KECHGANI” – “H.A.” dostonining sakkizinchi – “Vafo bob”ga ilova sifatida keltirilgan hikoyat. Uning mazmuniga ko‘ra, to‘rt ulus xoni Amir Temur Hindistonni fath etadi. Va asirlarni qatl etishga buyuradi. Ular orasida ikki vafoliy yor bor edi. Ular bunga dosh berolmasdan yolvorishadi:

*Kim sanga maqsud agar bosh erur,
Qo‘y ani, bu bosh anga podosh erur.*

*Chun anga yuzlandi qo‘yub yorini,
Yori ham etti bu so‘z izhorini.*

*Kim meni qatl ayla burun tez bo‘l,
Toki men o‘lguncha tirik bo‘lsun ul.*

*Bazl qilurlar edi bir-birga bosh,
Boshlarig‘a tig‘ uchun erdi talosh.*

“Ikki vafoliy yor”ning sidq-u vafosini ko‘rgan shoh qatlni bekor qiladi, shuningdek, ular “barakatidin yuz ming bosh qilichdin qutuladi”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

М.А.

“IKKI SHATRANJ O‘YNAG‘UVCHI US-TOD” – “L.T.” dostonidagi hikoyatlardan birining boshlang‘ich misrasi. “L.T.” dostonining ayrim qo‘lyozmalarida bu hikoyaga “Shatranji kabir o‘yunining hikoyati” deb ham nom qo‘yilgan. Bu hikoya tasavvufda ma‘naviy kamolotning to‘rtinchi bosqichi – Istig‘no vodiysida ilgari surilgan g‘oyalarni badiiy asoslash maqsadida keltirilgan.

N. ta‘rifiga ko‘ra, Istig‘no vodiysida shoh ham, gado ham, “a‘lo va adno” ham teng, yanada aniqrog‘i, yetti daryo bir qatraga, yetti do‘zax bir uchqunga aylanib, chumoli (“mo‘r”)lar sherlarni, pashsha filni ovlashi, mingta farishtaga nisbatan bir odam qadri yuqori baholanib, “sharaf toji”ni kiyishga sazovor bo‘lishi mumkin. Unda musulmonning ham, kofirning ham martabasi bir bo‘lib, Xudo ularni barobar ko‘radi. Shu sabablarga ko‘ra inson oldindan hukm chiqarmasligi, dunyodagi hamma narsalarga va hodisalarga hushyor qarashi, ularning hech birini kamsitmasligi, qiyinchiliklar oldida tushkunlikka tushmasligi lozim.

N.ning fikricha, bunga eng yaxshi misol shatranj o‘yini bo‘lib, undan g‘oyat to‘g‘ri xulosalar chiqarsa bo‘ladi.

Shoir mazkur hikoyada tasvirlashicha, ikki shaxmat ustasi o‘yinga o‘tirib, shaxmat taxtasini o‘rtaga yoyadilar va donalarni tera boshlaydilar. Donalarning nomidan va miqdoridan ma‘lum bo‘lishicha, bu oddiy shaxmat emas, balki 100 xonali shaxmat (“Shatranj kabir”) bo‘lib, donalarning nomlari ham odatdagidan rang-barang. Bunda bizga ma‘lum ot, fil, farzin, ruh, piyoda, shoh kabi figuralardan tashqari jirafa (zurravo), ayiq (dabboba), toshbaqa (kashshofa, ba‘zi qo‘lyozmalarda: kunnofa tuya) kabi figuralar ham bor. N. fikricha, shaxmat o‘yini hayotdagi va tabiatdagi ziddiyatlar va rang-barangliklar asosiga qurilgan bo‘lib, oq donalar Rum ahlini eslatadi, qora donalar zang ahli – qora tanlilar, habashlarni eslatadi. Ikki tomon safga tizilib, o‘zaro ku-

rash boshlar ekan, bu jamiyatdagi harbiy kuchlar, armiyalar o‘rtasidagi to‘qnashuvlarni kishi ko‘z oldiga keltiradi. (“Kinavarlar ot solib maydon aro”, “Ham yayoq cherik sipoh oldida chust”, “Harb ahli ham urush rasmin tuzub” va hokazo). Ayniqsa, bir tomonning hujumiga o‘tishi, ikkinchi tomonning mudofaa choralari ko‘rishi, shohlarning shohlik mavqeyida, qo‘mondonlarning qo‘mondonlik mavqeyida jangni tashkil etishi, o‘ng qanot (burong‘or) va chap qanot (javong‘or) jangchilarning chaqqon harakat qilib, qo‘shinning avangard (xirovul) qismiga yordam berishi, jang davomida piyodalar, ya‘ni o‘g‘illarning o‘z otalari o‘rniga ko‘tarilishi, ya‘ni piyodalarning yirik figuralarga aylanishi (“O‘z atosiga bo‘lib qoyim maqom”), hatto butun bir qo‘shinni bir o‘zi daf qiladigan farzin darajasiga ko‘tarilishi shoir tomonidan haqqoniy va jonli tasvirlab berilgan. N.ga ko‘ra, bu o‘yinning qiziq, boshqalarga o‘rnak tomoni shundaki, o‘yin tamom bo‘lgandan keyin, taxtalar yopilib, donalar xaltalarga solinar ekan, tomonlarda o‘yin vaqtidagi dushmanlikdan asar ham qolmadi:

*Ne qolur ul razm ila kindin asar,
Ne hamul tartib-u oyindin asar.*

Shu b-n birga, o‘yin vaqtida biri shohman, yana biri vazirman, farzinman deb maqtangan figuralar bir-biri b-n aralashib, piyodalar shohlarning ustiga chiqib ketishi, shohlar ularning ostida qolishi ham mumkin va buning ahamiyati yo‘q:

*Chun xarita ichra bog‘landi bori,
Shah quyidur yo piyoda yuqori.*

N. hikoya oxirida hammani bu timsoldan o‘zi u-n tegishli xulosa chiqarib olishga, odamlarni manmanlikka, o‘zaro dushmanlikka berilmaslikka undaydi:

*Chun bu ma‘ni sori bo‘ldung rahshunos,
Barcha ishni aylagil mundin qiyos.*

Ushbu hikoya o'zining falsafiy-insonparvarlik g'oyasi va syujeti, obrazlarining hayotiyligi b-n shoir dostonining eng muhim bir tarkibiy qismini tashkil etadi. Hikoyada shaxmat donalarini jonlantirish usuli orqali shoir yuksak badiiy ta'sirga erishgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Шатранжи кабир ўйинининг ҳикояти, “Ўзбекистон маданияти” газетаси. 1958, 2-апрель сони. Адабиёт: Ҳайитметов А. Навои о шахматах. 1959, №5.

Ab.H.

ILYOS (a.s.) – Qur'oni Karimda nomi zikr etilgan payg'ambarlardan biri. N. uni Horun (a.s.) naslidandir, ba'zilar uni Idris (a.s.) b-n adashtiradilar, deydi.

N.ning yozishicha, I. (a.s.) Horun (a.s.) naslidandir.

Rivoyat qilishlaricha, Hizqil (a.s.)dan so'ng bani Isroil orasida ko'p buzuqliklar sodir bo'lgan. Ya'ni Muso (a.s.) dini o'rtadan ko'tarilib, “Tavrot” hukmlari unutilgan. Qavm butparastlikka mashg'ul bo'lib, fisq-u isyon haddan oshgandan keyin Haq taolo I. (a.s.)ni ularni hidoyat qilish u-n yuboradi. Odamlar I. (a.s.) so'zini qabul qilmaydilar, hatto uni o'ldirishga qasd qildilar. I. (a.s.) Allohning amri b-n ularning orasidan ketib, yashirincha tog'larda hayot kechirgan. Ba'labakka podshohi bir katta but yasaydi va nomini Ba'l qo'yib, barcha ishida undan madad so'rar edi. Podshohning suyuqli bolasi xasta bo'lganda o'z butidan madad so'rab, o'g'lining sog'ayishini tilagan. Hatto o'g'lining sog'ayishi u-n Shom viloyati butlaridan madad so'rashga ko'plab vakillarini yuboradi. I. (a.s.) ularga ro'para kelib, “Ey nodon qavm, bu qotib turgan haykallardan hech naf' va zarar yo'qdir, nega bolaga dard bergan Xoliqdan shifosini so'ramaysizlar?” – deydi. Qavm uning so'zini kelib podshohga aytadi. Podsho I. (a.s.)ni olib kelish va jazolash u-n unga odamlar yuboradi. Nogohon osmondan o't tu-

shib, u elni kuydirib yuboradi. I. (a.s.) Ilohiy amr b-n Ba'labakka kelib, Yunus (a.s.)ning otasi uyida hamda ajuza (kampir)lar uylarida maxfiy, yashirinib yurar edi. Oxiri qavmining nodonligidan aziyat tortib, duo qildi. Uch yil yog'in yog'may, qahatchilik bo'ldi. U yana amri Ilohiy b-n qavmiga yuzlanadi, ularni iymonga da'vat etadi. Qavmi qabul qilib duo qilishini va yog'ingarchilik bo'lishini undan so'raydi. I. (a.s.) Allohga yolvorib duo qilgach, ko'kda bulut paydo bo'lib, yomg'ir yog'adi. Mushriklar va'dasiga vafo qilmagandan keyin qavmidan ranjigan I. (a.s.) Alyasa' (a.s.) ni o'z o'rniga qoldirib, xaloyiqning ko'zidan pihon bo'lib ketadi.

Aytishlaricha, Tangri taolo uni izzat pardasida eldin mastur (pardali) asrabdir. Quruqlik va yerda (bahr-u bar) darmondalarga dastgirlik qiladi va xuddi Xizr (a.s.) kabi hozir ham tirikdir (vallohu taolo a'lam). Uning payg'ambarlik muddati va da'vatida bir kishi uning diniga kirgan edi.

Boshqa manbalarda ham aytilganidek, abadiy hayot topgan payg'ambarlar orasida I. (a.s.) bo'lib, ko'proq u suvda, ya'ni daryo va dengizda ofat yetsa, insonlarga Alloh izni b-n yordam berar ekan. Xizr (a.s.)ni esa asosan quruqlikdagi rahnamo pir sifatida talqin qilishadi. N. I. (a.s.) haqidagi qissani shunday yakunlaydi.

*Ilyosqa eldin chu ko'b o'ldi tug'yon,
Elning ko'zidin ruhdek bo'ldi nihon.*

*Har kimni xalos qilsa eldin Yazdon,
Ne tong anga umri abadiy bo'lsa nihon.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. – Т., 2009; Пайғамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

“**ILK DEVON**” – N.ning 24–25 yoshlarida shoirning o'z she'rlarini devon holiga keltirishini kutib o'tirmay, muxlislari tomonidan tuzilgan

devoni (1465). U ilmda “I.D.” nomi b-n mashhur. Mohir xattot Sultonali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilgan ushbu devon N.ning 25 yoshgacha yozgan 391 g‘azali, 41 ruboiysi, 1 muxammasi, 1 mustazodini – jami 434 ta she‘rini o‘z ichiga oladi. Ba‘zi g‘azallarining N.ning 14–15 yoshlarida yozilgani va Sayyid Hasan Ardasher kabi o‘z davrining fozillari tomonidan yod aytib yurilgani uning shoir sifatida juda erta tanilganini ko‘rsatadi. Devon uning yoshligidanoq zabardast shoir bo‘lgani va yetuk badiiyat durdonalarini yaratganiga dalildir. “Ushshoq” va “Munojot” nomlari b-n mashhur bo‘lgan “Qaro ko‘zum...” va “Kelmadi” nomli g‘azallari shular jumlasidan. Bu she‘rlar asosan ishqiy mavzuda bo‘lib, ularning ko‘pchiligi keyinchalik tahrir qilinib, boshqa devonlariga kiritilgan.

“I.D.” haqida taniqli n.shunos Y.Is‘hoqov maxsus tadqiqot olib borgan va “Alisher Navoiyning ilk lirikasi” nomli monografiya yaratgan (1965). Olim yosh shoir she‘rlarining g‘oyaviy-badiiy mundariyasi va o‘zigacha bo‘lgan an’anaga munosabatini tekshirar ekan, jumladan, uning salaflari she‘rlaridan farq qiladigan va hatto ustun turadigan fazilatlaridan biri ularning syujetlilik ekani haqidagi fikrni ilgari suradi. Shu o‘rinda, “I.D.”dan N.ning nafaqat yoshlik, balki yigitlik davrida yozilgan she‘rlari ham o‘rin olganini ta’kidlab o‘tish kerak.

“I.D.” qo‘lyozmasi Sankt-Peterburg davlat kutubxonasida (sobiq Saltikov-Shchedrin nomidagi) 564-a raqami b-n saqlanadi. O‘z davrining eng mashhur kotibi ko‘chirgani va nihoyatda ziyorat berilgani uning oliy tabaqa u-n maxsus ko‘chirilganini ko‘rsatadi. Qo‘lyozma faksimilesi 1968-y.da H.Sulaymon tomonidan nashr etilgan.

Ad.: Аlisher Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1–4-жилдлар. – Т., 2011; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 1969; Исҳоқов Ё. Аlisher Навоийнинг ilk лирикаси. – Т., 1965; Хайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Т., 1993; Қаямов А. Асарлар. 3-жилд. – Т., 2009.

М.А., Е.О.

ILM (ar. – bilmoq, tushunmoq) – biror sohaga oid ma’lumotlar yig‘indisi, fan, ma’rifat va h.k. Qur’on va hadislarda I.ga tashviq qilingan ko‘plab oyat va hadislar bor. Shuning u-n ham Sharq xalqlari hayotida azal-azaldan I.ning qadri baland, olimning darajasi yuksak bo‘lgan. O‘z davrida N. ham ziyoli va taqvodor xonadonda o‘sdi hamda saroy muhitida tarbiya topdi. Uning zehni favqulodda baland, iqtidori yuksak edi.

Tarixchi Xondamir “Makorim ul-axloq” asarida N. bolalikdan umrining oxirigacha “vaq-ting ko‘p qismini I. egallash va kamolotga erishish ishiga sarflagani”, “yoshlik yillari va yigitlik davrida” o‘z davridagi “mashhur kitoblarni mutolaa qilishga mashg‘ul bo‘lgani”, doimo safarda bo‘lsin yo shaharda Mavlono Fasihiddin Muhammad Nizomiyning “ilmidan foydalanish u-n xizmatda turgani” haqida xabar beradi. N.ning o‘zi ham I.ga bo‘lgan intilishini “M.Q.” asarida shunday ifodalaydi: “...goh ilm madorisida (madrasalarida) safi niol (oxirgi saf)da yer tuttum, goh ulamo majlisida ilm nuridin ko‘ngulni yoruttum”. N. I.ni targ‘ib qilgan baytlarida “oz-oz” bo‘lsa ham I. o‘rgangan odam oxiri “dono” bo‘lishi, aksincha I. sohalarini “orlanib” so‘ramagan kishi o‘ziga “zolim” bo‘lishini eslatib o‘tadi.

N. “T.A.H.”da keltirishicha, No‘shiravoni odilning vaziri Buzrukmehr ustozidan so‘rabdi: “Yigitlikda ne qilmoq yaxshi va qarilig‘da ne qilmoq yaxshi? Ustozi aytibdiki: “Yigitlikda ilm kasb qilmoq va qarilig‘da ani amalga kelturmak”, – yaxshidir. “Ilmni amalga keltirish” uni ezgulik va ma’rifat yo‘lida sarflashdir.

I. mashaqqatini chekkan va uning samarasidan to‘la bahramand bo‘lgan N. bir umr I. ahlini, talabalarni qo‘llab-quvvatlab kelgan. “V.” asarida uning tolibi I.larga va mudarrisilarga maosh tayin qilgani, qorilar u-n “Dor ul-huffoz” gumbazi, I. o‘qitish u-n “Ixlosiya” madrasasi va so‘fiylar u-n “Xalosiya” kabi o‘nlab “bino-yi xayr” (Bobur)lar qurganidan xabar beriladi. Xondamir va boshqa tarixchilarning guvohlik berishicha, N. Jamoliddin Atoullohni, Mir Ka-

moliddin Husaynni, Mavlono Mu'iniddin Voizni, Husayn Voiz Koshifiy kabi zamondosh olimlarni doimo moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlab turgan.

Yana N. "M.Q."da I. ustozlari bo'lgan mudarrisning qanday bo'lishi haqida ko'rsatmalar berib aytadiki, ularning dars berishdan maqsadi "mansab bo'lmasa va bilmas ilmni ayturg'a" kirishmasa, o'zini ko'rsatish u-n dars halqasini "tuzmasa", kamtar va din I.larini yaxshi biluvchi, yomonlardan yiroq va yaxshilarga hamdam bo'lsa, o'zini olim bilib, johillar u-n fisq-u fasod ishlarga ruxsat bermasa, agar u mumkin bo'lmagan ishlarni qilsa, qilishi kerak bo'lgan ishlarni tark etsa, bu mudarris emas, "mubtade'dur" (bid'atchidir) va mundoq kishining "islom ahli" b-n "suhbati mumtane'dur" (man etilgandir). Olim taqvodor va ogoh va "ayturi qolalloh va qola Rasululloh" bo'lishi lozim. Qit'a:

*Har ne aytur bo'lsa Xudovu Rasuldin
Andin so'ng o'lsa mujtahid-u avliyo so'zi.*

*Andin kishi ne kim eshitur va yoki o'rganur
Bo'lsa Xudo so'zi, yo'q esa, Mustafo so'zi.*

N. asarlarida o'sha davr I. sohasining barcha turlari tilga olinadi: Riyoziyot (matematika), haddasa (geometriya), ilmi hay'at, musiqa, ilmi nujum (astronomiya), hikmat, falakiyot, tib, tarix, lug'at, adabiyotshunoslik. U "S.I." dostonida 138 marta hikmat so'zini qo'llash orqali, Iskandarga hamroh bo'lgan va mushkul damlarda yaqindan yordam bergan yunon faylasuflarining donoliklari, tadbirkorliklari, ilmiy kashfiyot va ixtirolarini ta'riflab, ko'plab muammolarning aynan I. va hikmat b-n hal bo'lishini ta'kidlab o'tadi. Dostonda keltirgan Naqumohis, Arastu, Filotun-Aflotun, Suqrot, Asqalinus, Buqrot, Hurmus, Faysog'urs kabi yunon olimlarning ilm-u hikmati va donishmandligi orqali ilm-ma'rifatni targ'ib qiladi hamda o'z davridagi olimlarni el-yurt u-n foydali ishlar b-n shug'ullanishga undaydi.

N. "F.Sh." dostonida ham Sulton Husayn Boyqaroning o'g'li Abulfavoris Shohg'arib Ba-

hodirga qilgan nasihatlarida I. va olimlik sharafiga haqida batafsil to'xtaladi. Dostonda shoir shahzodaga saxiy, odil va ziyrak bo'lish, yaxshi-yomonni farqlash yo'llarini ko'rsatib, uni I. o'qishga, "kasb-u kamol" hosil qilishga undaydi. Kimki o'qish-o'rganishdan erinsa, deydi, – N., – I. ahli oldida o'zi xijolat bo'lib qoladi. N. I. va hikmat b-n yer va quruqlikni egallagan Iskandarni misol qilib ko'rsatar ekan, Temurxon naslidan bo'lgan Ulug'bek mirzoning qilgan ishlari va "Ziji Ko'ragoniy"dek o'lmas asari b-n qiyomatga qadar nom qoldirganini ham eslatib o'tadi. U birgina fan b-n qanoatlanib qolmasdan, boshqalarini ham egallashni, ayniqsa, din ilmi deya ta'rif berilgan tafsir, hadis va fiqh I.larini o'rganishga jiddiy kirishish kerakligini, shuning barobarida tib va hikmat I.lari "g'oyat yaxshi I.lar bo'lib, bular kishi jismining sihati u-n zarur" ekanini ta'kidlaydi, bilimlarni o'qishdan charchaganda, tarix kitoblariga murojaat qilishni maslahat beradi. U I.larni egallash barobarida I. ahlini, olimlarni hurmat qilishga chaqiradi. "Man akrama oliman faqad akramaniy", ya'ni "Kimki, olimlarni izzat qilsa, go'yoki meni izzat qilibdi" va "Al-ulamou varasatul anbiyo", ya'ni "Olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlari" degan ikki hadis ma'nosi-ni she'rida shunday ifodalaydi:

*Birovkim qilsa olimlarga ta'zim,
Qilur go'yoki payg'ambarga ta'zim.*

*Hadis o'lmish nabiyydin bo'yla hodis
Ki, "Olim keldi payg'ambarga voris".*

Dunyoda ming turli mansabdorlar, yuksak maqom va martaba sohiblari bor bo'lib turgan bir payti, faqat olimlarga payg'ambarlarga voris bo'lishi, olimlikning beqiyos ulug'ligi va sharafligi ekanidan darak beradi. Biroq N. olimlikning izzat va obro'siga putur yetkazadiganlarni malomat qilgan. U bir qit'asida "kim ilmni vositayi joh etsa", suiiste'mol qilsa, o'zini ham "xalqini" ham gumroh qiladi", deb ta'kidlaydi. Yoki qaysi olim johil kishini qarshisiga o'tqazib, uni mul-

zam va mot qilishni orzu qilsa, bu odati o'ziga kamsitish, xo'rlash, tahqirlash bo'lib qaytadi. Shuning u-n ham shoir bu borada: "Olim kerakki, o'z ilmining poya va miqdorin asrag'ay, gavharni imtihon u-n toshqa urmag'ay", deydi.

*Xorag'a har kishikim, durri saminni urg'ay,
Xirad anglarki, qayu biri birini sindurg'ay.*

Aql yuritilsa, qimmatbaho durni qattiq toshga urgan kishi, toshni emas, durni sindiradi, boyligidan ajraladi. N. "M.Q."da fosiq olim o'z nafsiga zulm qiluvchi "donishmand"dir. Baxil boy esa ziyon ko'rib, pushaymon bo'luvchi nodondir. Bu ikki kishini "umr zoye o'tkardilar va go'rga hasrat va armon olib bordilar", – deydi. Nega? Biri ilm o'rganish u-n mashaqqatlar tortdi-yu, "amal qilmadi", biri esa mol yig'ish u-n ranj chekti-yu, "sarf qilurin bilmadi".

Sharq axloq falsafasidan teran joy olgan tushuncha bor. I.siz adab, adabsiz I. mukammal bo'lmaydi. Biri daraxtga, boshqasi daraxt mevasiga qiyos qilingan. N. bu ikki so'z o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qilgani u-n ham ko'p o'rinlarda yonma-yon qo'llangan. U bir baytida ma'no ahllari va fozillar orasidan joy olish u-n I.da komil va adabda namuna bo'lish kerakligini uqtirgan.

*Adab o'rgan, ilm hosil qil,
Ahli ma'nilarga o'zni vosil qil.*

Shoir boshqa asarlarida ham I. o'qib, amal qilmaganlarni tanqid qiladi, amalsizlikning fojialarini ko'rsatib beradi. I.ga amal qilishni shoir, avvalo, o'zidan talab qilgan:

*Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Emdiki ilm o'ldi – amal aylagil.*

Ayniqsa, shoir "M.Q." asarida bu masalaga takror-takror qaytadi. Asarda I. o'qib amal qilmagan, yerni shudgor qilib, urug' sepmagan odamga yoki urug' sepib, hosil olmagan kishiga o'xshatiladi.

N.ning "S.I." dostonida bayon qilinishicha, Luqmoni Hakimdan "ilmni kimdan o'rganding?", deb so'rashganda, "nodon va johillardan" deb javob bergan. Luqmoni hakim buning sababini tushuntirib, johillarning qilgan har bir ishi "yomon" bo'lgani u-n, uning aksini qilib, yomonlikdan "amon"lik toptim, shu jihatdan ular menga ustoz bo'ldilar, degan ekan.

N. I. o'qitgan ustozlarni e'zozlash, hurmatini joyiga qo'yish oson emasligini ham aytib o'tadi. "Shogird agar shayx ul-islom, agar qozidur, agar andin ustod rozidur – Tangri rozidur". Demak, ustoz ham ota-ona kabi alohida hurmatga loyiq. Uning Haq yo'lida o'rgatgan bir harfiga shogird yuzlab xazinalar in'om qilsa ham, haqqini ado etolmaydi.

N. madrasalarda o'qitiladigan I.ni "qol" – zohiriy I., tariqat I.ini esa "hol", ya'ni botiniy I.ga ajratgan. Ortiqcha mehnat-mashaqqat chekmasdan, Haq tomonidan yetgan I.ni esa laduniy deb atagan. "N.M." tazkirasida ba'zi shayxlar haqida ma'lumot berganda, "Zohir ulumi va botin ulumig'a jome'dur", "Usul va ulumi zohirda olim ermish", "Ulumi zohiriy va botiniy bila olim erdi", "ilmi zohir ulumida ham kutubi bor" kabi jummalarni keltirib, shariat va tariqat I.lariga ishora qiladi.

Demak, N. o'z asarlarida inson hayotida I.ning ahamiyatini ko'rsatib, uni targ'ib qilish b-n birga, ustoz va shogirdlik odoblariga ham to'xtalgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2018.

S.R.

"ILMI DIN KASBI QILKI..." – N.ning "B.V." devoniga kiritilgan qit'asi:

*Ilmi din kasbi qilki, sud ermas,
Charx mushkullarini hal qilmoq.
Lekin ul ilm dog'i naf'i etmas,
Bilibon bo'lmasa amal qilmoq.*

Hadislardan birida: “Alloh taolodan foydali ilm so‘rangiz va befoydasidan saqlaningiz”, deyilgan. “Charx mushkullarini” hal qilmoqqa yordam bermaydigan ilmlarni hazrat N. befoyda ilm deb hisoblagan. Va bunday ilm b-n mashg‘ul bo‘lmoqni maqsadga aylantirmaslikka chaqirgan. Bundan murod, qaysi shakl va qay jihatdan bo‘lmasin, fanga, oxir-oqibatda xalqqa foyda yetkazishdir. Hayot va ong taraqqiyotiga xizmat qilmagan ilm – ilmsizliqdan o‘zga narsa emas. Taraqqiyot u-n esa bilishning o‘zigina kifoya etmaydi: bilimga yarasha amal ham kerak. El-u yurtga ilmdan yetadigan naf – bebaho. Bu ma’naviy foydaning o‘rnini boshqa hech nima to‘ldira olmaydi. Shuning u-n N. alohida urg‘u b-n:

*Lekin ul ilm dog'i naf'i etmas,
Bilibon bo'lmasa amal qilmoq, –*

deb yozgan edi. Bilgan narsani bilaman, bilmaganni bilmayman, deya olish – mana shu haqiqiy bilim. Bilim darajasiga muvofiq amal va harakat chin olimga xos fazilat sanaladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Haqqul I. Kasbi kamol o‘zni tanishdir. – Т., 2021.

I.H.

ILMI LADUNIY (ar. – yaqin ilmi, ya’ni haqiqiy ilm – ilohiy ilm) – Haq taoloning fayzi fazlidan kishida hosil bo‘ladigan ilm. G‘oyibdan kelgan ilm, ilmi Xudodod. Botiniy ilmlar, ya’ni tasavvuf ilmi, hol ilmi. Alloh o‘zi xohlagan kishilarigagina beradigan ilm. I.L. avliyolarga yuboriladigan ilm ham deyiladi. Jumladan, Boyazid Bistomiy kalom ahliga qarab: “Sizlar o‘z ilmlaringizni jonsiz narsalardan, biz esa mangu

barhayot Zotdan olamiz”, – degan ekan. Bunda u jonsiz narsalar deganda narsa-ashyolarni ko‘zda tutadi. I.L. esa Xizr ilmiga qiyos etiladi. Solih qul (Xizr a.s.)ga nisbatan “Bas, bandalarimizdan bir bandani topdilarki, biz unga o‘z dargohimizdan rahmat ato etgan, o‘z huzurimizdan ilm bergan edik (Kahf: 18/ 65)” oyati mutasavviflar u-n ladun ilmni izohlashda asosiy manba bo‘ldi. Va zohir ilmining qarshisida botin irfoni ham borligini qabul etib, shu ma’rifatga erishish maqsadga aylandi. Chunki u yer ostidagi obi hayot – tiriklik suvini topib ichgan va uning sharofati b-n barcha sir-u sinoatdan, hamma voqea-hodisadan, butun tuyg‘u-kechinmalardan, narsalarning mohiyati va xususiyatlaridan xabardor, sodir bo‘lajak narsalarni oldindan biladi: Xudo unga o‘z ilmidan ato etgan. N. “T.A.H.”da Xizr (a.s.) haqida xabar beradiki: “Va ba’zi debdurlarkim, Haq taolo Xizr alayhissalomg‘a ilmi ladunni nasib qildi va hayvon suyi iborat ondindur”. “N.M.” tazkirasida ham Xizr (a.s.) I.L.dan dars beruvchi ustoddir: “Mavlono Sarroj Hofiz (r.t.) doim “Kalomulloh” tilovatig‘a mashg‘ul erdi. Birav eshik darzidin ehtiyot bila mulohaza qildi, ko‘rdiki, aning qoshida bir nuroniy pir o‘lturubdurki, olam ahlig‘a o‘xshamas. Chun ul masjidin chiqdi, ko‘rgan kishi Mavlono xidmatig‘a borib, ul kishini so‘rdi. Mavlono hech nima demadi. Chun mubolag‘a qildi, dediki, Xizr alayhissalomdurki, kelib, laduniy ilmni manga dars aytur. Hind mulkida muqarrardurki, dushanba kuni bu buzurgvor ziyoratig‘a xaloyiq musharraf bo‘lurlar”.

Ibn al-Arabiy inson bilimlarini 3 ga bo‘lgan: birinchisi – aqliy-hissiy bilimlar, ikkinchisi – hol ilmi, uchinchisi – sir-u asror ilmi. Birinchisi zohiriy fanlar b-n shug‘ullanadigan kishilar ilmi bo‘lsa, ikkinchisi hol maqomiga ko‘tarilgan so‘fiylar ilmi, uchinchisi avliyolar ilmi: bu ilm muqaddas ruhlar orqali keladi va nur ko‘rinishida ko‘ngilga inadi.

Muhammad G‘iyosuddinining “G‘iyos ul-lug‘ot”ida yozilishicha, laduniy ilm kishiga us-tozsiz, mehnat-mashaqqat chekmasdan Alloh tarafidan beriladigan ilmdir. I.L.ga vahiy, ilhom

va farosat kiradi. Vahiy payg‘ambarlarga, ilhom avliyolarga, farosat esa barcha insonlarga beriladi. Abu Nasr Forobiy “Ilmlarning tasnifi” asarida laduniy bo‘lgan vahiy haqida aytadiki, Alloh taolo kerakli xabarlarini o‘z payg‘ambarlariga vahiy orqali yetkazishi zaruriy. Agar vahiy orqali yetkazilgan ma‘lumotlarga insonlarning aqli yetganda edi, u holda insonlar o‘z aqliga ishonar va na payg‘ambarlarga, na valiyga ehtiyojlari bo‘lmasdi. Holbuki, boshqa insonlarga (g‘aybni bilish) qobiliyati berilmagan. Shu sababli, dinlar bildirgan narsalarga insonlarning aqli yetmasligi tabiiy.

N. “G‘.S.” devonida hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning laduniy ilm sohibi va ilohiy ramzlaridan ogohliklariga ishora qiladi:

*Tiling hamesha laduniy ulumig‘a notiq,
Mudom ko‘nglung ilohiy rumuzidin ogoh.*

N. “N.M.”da “laduniy ko‘z”, “laduniy nazar” va “laduniy ilm” kabi so‘zlar vositasida avliyolarning g‘ayritabiiy holatlaridan xabar beradi. Abu Abdulloh Mushtahir Bobuniy shayxning I.L.ga ega bo‘lgani va o‘z davridagi olimlar b-n bahsda doimo g‘olib kelganini naql qiladi. Jumladan, Najmiddin Kubro haqidagi ma‘lumotlarda o‘qiyimiz: “...Bobo Farajni ko‘rdumki, kirdi va dedi: Tunokun manzili “ilm ul-yaqin”din o‘t-tung. Bu kun yana ilm boshig‘a borursen. Men dars tarkin tuttim va riyozat va xilvatqa mashg‘ul bo‘ldum. Ulumi laduniy va voridoti g‘aybiy ko‘rina boshladi”. I.L. doimiy riyozat, nafsni tarbiyalash natijasida Alloh taolo tomonidan ilhom etiladigan ilmdir. Bu ilmga erishish u-n nafs tazkiya, qalb tasfiya etilmog‘i lozim.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1998.

N.K., E.O., Z.R.

ILMIY-TANQIDIY MATN – Adabiy matnshunoslikka oid tushuncha. Adabiy yodgorlikni o‘rganish, uning turli jihatlari haqida so‘z yuritish va xulosalar chiqarish u-n, eng avvalo, o‘sha asarning ishonchli, xatolar va kamchiliklardan xoli, sahih matniga ega bo‘lish talab qilinadi. Bunga asarning I.T.M. ini yaratish orqali erishiladi. I.T.M. tuzish deganda adabiy yodgorliklarning muallif variantini tiklash yoki unga imkon qadar yaqin bo‘lgan matnni tuzish anglashiladi.

I.T.M. ni tuzishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan asosiy ish bu matn tarixini o‘rganishdir. Ma‘lumki, o‘tmishda yaratilgan adabiy yodgorliklar bizga qo‘lyozmalar holida yetib kelgan. Ular turli darajada (ba‘zilari ko‘p, ba‘zilari kam, ayrimlari arziyas darajada) o‘zgarishlarga uchragan. Asarning barcha mavjud qo‘lyozma nusxalarini aniqlash, ularni qiyosiy o‘rganish asosida I.T.M. yaratiladi.

N. adabiy merosini keng miqyosda tadqiq etish boshlangandan so‘ng uning asarlarining ilmiy-tanqidiy nashrlarini yaratish zarurati yuzaga keldi. Bu yo‘nalishda olib borilgan ishlar natijasida bir qator asarlarning I.T.M. lari tuzildi. Atoqli n.shunos H.Sulaymon “X.M.”ning, ulkan matnshunos P.Shamsiyev “H.A.”, “F.Sh.”, “S.S.”, dostonlarining, M.Hamidov “S.I.”ning, Sh.Eshonxo‘jayev “L.T.”ning, I.Sulton “M.A.”ning, S.G‘aniyeva “M.N.”ning tanqidiy nashrlarini tayyorladilar. A.Kononov tomonidan “M.Q.”ning yig‘ma matni nashr etildi. Bu ishlar n.shunoslarning keyingi avlodi tomonidan davom ettirilmoqda. Yaqin yillarda tuzilgan I.T.M. lar sirasida “N.M.”ning H.Islomiy tomonidan tayyorlangan va chop etilgan nashrini, “M.” va “M.L.”ning Y.Tursunov, “Xam.M.”ning O.Alimov tomonidan tayyorlangan nashrlarini e‘tirof etish mumkin.

Yuqorida qayd etilgan ishlarning barchasi bir xil ilmiy saviyada emasligiga, ularning ayrimlari borasida tanqidiy fikrlar ham bildirilganligiga qaramay mazkur nashrlar buyuk shoir va mutafakkirning adabiy merosini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ad.: Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. – Т., 1977; Лихачев Д.С. Текстология. М–Л., 1962.

Q.E.

ILTIZOM (ar. – lozim bilmoq, zarur hisoblamoq) – soʻz takroriga asoslangan sanʼatlardan biri. Bunda shoir katta asarlarning muayyan qismida, kichik asarlarning esa har bayti yoki misrasida bir yoxud bir necha soʻzni takrorlab, oʻquvchi diqqatini ularga tortadi va bu b-n oʻsha soʻz (yoki soʻzlar) orqali ifodalana-yotgan maʼnoning muhimligini taʼkidlaydi. I. da fikr muayyan soʻz (yoki soʻzlar) atrofiga markazlashtirilib, shu orqali mazmun chuqurlashtiriladi. Chunonchi, N. quyidagi gʻazalining har bayti va misrasida “jon” va “jonon” soʻzlarini keltirish orqali butun bir gʻazalni I. sanʼati asosiga qurgan.

*Har labing oʻlganni tirguzmakda, jono, jon erur,
Bu jihatdin bir-birisi birla jonojon erur.*

*Jonim andoq toʻldi jonondinki, boʻlmas fahmkim,
Jon erur jonon emas, yo jon emas, jonon erur.*

*Boʻlsa jonon bordurur jon ham, chu jonon qildi azm,
Jon ketib jonon bila, jondin manga hijron erur.*

*Jon manga jonon uchundur, yoʻqki jonon jon uchun,
Umr jononsiz qatiq, jonsiz vale oson erur.*

*Borsa jon, jonon yitar, gar borsa jonon, jon ketar,
Kimsaga jonon-u jonsiz umr ne imkon erur.*

*Xushturur jon-u jahon jonon bila, jonon agar,
Boʻlmasa jon oʻylakim, oʻlmas jahon, zindon erur.*

*Jonim ol, ey hajr-u, jononsiz manga ranj istama,
Chunki jononsiz Navoiy jonidin ranjon erur.*

T. Zehniy eʼnot, muraddaf kabi soʻz takroriga asoslangan sanʼatlarni ham I. koʻrinishlaridan deb hisoblaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т., 1979; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

ILTIFOT (ar. – alanglamoq, bir holatdan ikkinchi holatga oʻtmoq) – tasvirda ifodalilikni kuchaytirish, taʼsirchanlikni oshirish maqsadida shaxsga murojaatni oʻzgartirib turishga asoslangan maʼnaviy sanʼat. Muallif oʻquvchi eʼtiborini oʻziga jalb qilish, uning his-tuygʻusiga taʼsir koʻrsatish u-n ovoz maromini keskin oʻzgartirib, I shaxsdan II shaxsga, undan III shaxsga oʻtadi yoki aksincha. Bunda koʻpincha undov soʻzlaridan foydalaniladi. Atoulloh Husayniyning “Mutavval” asariga tayanib, maʼlumot berishicha, “iltifot insonning oʻngdan soʻlga va soʻldin oʻngga iltifotidin, yaʼni qaramogʻidin olingʻandur. Atash vajhi oxirgi ikki maʼnoga koʻra budur: iltifot lugʻatta alanglamoqtur va soʻzlaguchi maqsaddagi maʼno keynidin anga taalluqlugʻu nisbati bor oʻzga maʼnoni yoki gumonni yoʻq qilgʻuchi bir nimani keltirar ekan, ul maʼnogʻa iltifot-u nazar qilur”. Shams Qays Roziyga koʻra, shoir maqsadini bayon qilib boʻlgach, boshqa bir maʼnoga ishora qiladi, u har qancha mustaqil boʻlmasin, avvalgisi b-n bogʻliq boʻladi.

Shayx Ahmad Taroziyning yozishicha, I. ikki xil boʻladi: birinchisi – “muxotabadin mugʻoyibagʻa bormoq yo gʻaybdin xitobqa kelmoq”, yaʼni murojaat shaklini oʻzgartirmoq; ikkinchisi – “soʻzni tamom qilgʻondin soʻngra masal tariqi birla yo duo, yo bir latifa birla iltifot qilurlar”. Atoulloh Husayniy esa uning 6 xil koʻrinishini sanab oʻtadi: 1) soʻzlovchidan tinglovchiga koʻchmoq; 2) tinglovchidan soʻzlovchiga koʻchmoq; 3) soʻzlovchidan b.ga koʻchmoq; 4) b.dan soʻzlovchiga koʻchmoq; 5) soʻzlovchidan oʻzgaga b. koʻrinishda koʻchmoq; 6) shuning aksi.

N. ijodida I. sanʼatining barcha koʻrinishlarini uchratish mumkin. M-n:

*Isyoni ko‘p Navoiyning-u yo‘q uyotikim,
Istar yetishsa muncha xijolat bilan senga.*

Bunda fikr III shaxsdan II shaxsga ko‘chmoqda.

Quyidagi baytda esa fikr III shaxsdan II shaxsga ko‘chib, keyin yana II shaxsdan III shaxsga ko‘chmoqda:

*Gar Navoiy so‘z uzatti faqrudin ermas demang,
Bo‘lmag‘uncha hukm shohdin,
qayda bu jur‘at anga?!*

Mana bu baytda II shaxsga murojaat III shaxsga aylanadi:

*Yuzi ko‘rundi, oching emdi zulfi silsilasin –
Ki, ul pari yana majnunmisol qildi meni.*

Ad.: Аlisher Navoiy. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. *Фунун ул-балобага // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 5; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам.* – Душанбе, 1991; Атоуллоҳ Хусайний. *Бадойиъу-с-санойиъ (А. Рустамов тарж.).* – Т., 1981; Раҳмонов В. *Шеър санъатлари.* – Т., 2001; Исҳоқов Ё. *Сўз санъати сўзлиги.* – Т., 2006; Қуронон Д. *ва б. Адабиётимунослик лугати.* – Т., 2010.

Е.О.

INJIL – Hirotni suv b-n ta‘minlaydigan anhor. “V.”da o‘zi hovli-joy qilgan Marg‘aniy ko‘shki haqida gapirar ekan, N. “shahr jonibidin Injil suvi oqarkim, “aynan tusammo Salsabil” (Salsabil chashmasining ayni o‘zi) zulolidek tabiat komiga yoqar” deb yozadi.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том.* – Т., 1977.

М.А.

INOYAT NISHONI – hukmdor yorlig‘i, farmoni, farmoyishi. I.N. atamasi ko‘p hollarda shoh tomonidan biron kishiga ko‘rsatilgan inoyat, ya‘ni uning yuqori mansabga tayinlanishi, unga yuksak unvon yoki alohida imtiyozlar berilishi munosabati b-n chiqarilgan farmon va berilgan yorliqlarga nisbatan qo‘llangan. Shu b-n birga bu atama boshqa farmonlarga, ish yuzasidan berilgan farmoyishlarga, shoh va shahzodalardan kelgan maktublarga nisbatan ham qo‘llangan.

“M.”da shohning N.ga ko‘rsatgan inoyati va shu xususda yuborilgan yorliq munosabati b-n yozilgan maktub mavjud. Unda shoir o‘zi borasida chiqarilgan I.N.ni olgani haqida xabar qiladi hamda minnatdorchiligini izhor etadi. Maktub boshidan quyidagi ruboiy o‘rin olgan:

*Ham charx bisoti arsaiy borgahing,
Ham oy jirmi na‘li samandi sipahing,
Ham kun sipari qazo o‘qidin panahing,
Yo‘q-yo‘q, bu charx-u oy-u kun xoki rahing.*

Shundan so‘ng shoir yozadi: “Qulluq duodini so‘ngra arzadosht ulkim, inoyat nishonikim, tug‘rosi uchun quyosh oltunini falak sadafida hal qilib erdi va muhri uchun Mushtariy yuziga humoyun alqob yozilib erdi – yetisht. Chun ul oliy misolni boshing‘a qo‘ydum – martabada boshim quyoshdin o‘tti va saodatda yuzum Mushtariy yuzig‘a yetti”.

Mazkur jumalardagi “inoyat nishoni”, “tug‘ro”, “muhri”, “alqob” so‘zlari rasmiy yorliq, farmon to‘g‘risida ketayotganini ko‘rsatib turadi. O‘sha davrdagi qoidaga ko‘ra, shohning har bir farmoniga uning tug‘rosi va muhri bosilgan va alqobi yozilgan. Bundan tashqari biron kishiga mansab, unvon yoki imtiyozlar berilishi haqidagi I.N.lari b-n bog‘liq yana bir udum, qoida ham bo‘lgan: yorliq b-n birga qimmatbaho faxrli libos, belbog‘ yoki kamar, yasatilgan ot va boshqa tuhfarlar berilgan. Maktubdagi so‘zlardan ma‘lum bo‘ladiki, N.ga ham farmon b-n birga sovg‘alar yuborilgan. Xatda shoir ularning har biri xususida alohida to‘xtaladi va chiroyli lutf

qiladi. Jumladan, yuborilgan shohona xil'at haqida shunday deydi: "Shohona xil'atlar mujibi ul bo'ldikim, qulluq kisvatin bir-biri ustiga kiygaymen..."; fo'ta (belbog') haqida: "... va mukarrar fo'ta boisi ul bo'ldikim, qulluqqa belimni ikki yerda bog'laymen..."; ot haqida: "... va yaxshi ot bila olam aro yaxshi ot chiqorg'aymen"; nafis matolar haqida: "va nafis raxt bila sipehr atlasig'a bosh indurgaymen".

N. o'z maktublaridan birida ish yuzasidan yuborilgan farmoyishni ham "I.N." ataydi: "Qulluq arzadosht ulkim, yiborgan inoyat nishonida Samarqanddin qochib kelgan kishi bobida so'zlar bitilib erdi".

Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011.

Q.E.

INTOQ (ar. – nutqli; gapirish, so'zlatish) – insondan boshqa jonli va jonsiz narsalarni so'zlatishga asoslangan badiiy san'at. Xalq og'zaki ijodiga xos bu qadimiy san'at yozma adabiyotda keng qo'llanilgan. Xususan, majoziy uslubdagi va munozara tipidagi asarlarda bu san'atdan mahorat b-n foydalanilgan. "Devonu lug'otit turk"-dagi "Qish va bahor", Sulaymon Boqirg'oni ijodidagi "Nafs va Ruh", Amiriyning "Chog'ir va Bang", Yaqiniyning "O'q va Yoy", Ahmadiyning "Sozlar", Nishotiyning "Boz va Bulbul", "Daf va Gul", "Nay bilan Shamshod", "Kosai Chinni va Nargis", "Binafsha va Chang", "Qushlar munozarasi", Hamzaning "Mevalar mojarosi" munozaralari, Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr", N.ning "L.T", Nishotiyning "Husn va Dil" dostonlari shular jumlasidandir. I. muallifga o'zining olam va odam b-n bog'liq falsafiy fikr-mushohadalari, tuyg'u-kechinmalarini turli majoziy timsollar orqali majoziy uslubda bilvosita ifodalash u-n keng imkoniyatlar yaratadi.

N. o'z ijodida I. san'atidan ham mahorat b-n foydalangan. "L.T." boshdan-oyoq mazkur san'at asosida yaratilgan bo'lsa, boshqa dostonlari-

dagi rivoyatlarda ham uning yorqin namunalari ni ko'ramiz. She'rlarida ham tashxis b-n birga I. san'atining ham betakror ko'rinishlari mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

IMOD FAQH KIRMONIY (1310–1371, Kirmon) – fors-tojik shoiri. Kirmon, Sheroz va Yazd madrasalarida tahsil olgan. Shayx Ozariy "Javohir ul-asror" ("Sirlar javohiri") va Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" ("Shoirilar tazkiras") asarlarida uning fazl-u donishi va shoirlik mahoratiga yuksak baho berganlar. N.ning yozishicha, I.F.K. vajd-u hol sohibi bo'lib, samo' suhbatiga ko'p moyil ekan. Makka safari vaqtida Sherozga yo'li tushib, Hofiz Sheroziy b-n uchrashgan va uni duo qilgan, hajdan qaytguncha shoirning shuhrati olamni tutgan emish. I.F.K. sermahsul shoir bo'lib, undan 6 masnaviy va bir she'rlar devoni qolgan. Devon 16 ming bayt she'rni o'z ichiga oladi. Dostonlari: 1) "Tariqatnoma", 2) "Safonoma", 3) "Suhbatnoma", 4) "Muhabbatnoma", 5) "Dahnoma" ("O'n noma"), 6) "Tuhfat ul-ixlos" ("Ixlos tuhfas"). Ularning barchasi irfoniy mavzuda. Ijodiy merosida g'azal asosiy o'rin tutadi. 26 qasida va 107 ta ruboiysi mavjud. E.Ochilov ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan.

*Ey dil, tariqating-ku mardonalg'-ey,
Bas, nega ishing eldan begonalig'-ey?*

*Suhbat etagidan olma talab qo'lini,
Yolg'iz yurishing boisi devonalig'-ey...
Biz birla falak qilmasa jang, bo'lg'ay ajab,
Yog'dirmasa boshimizga sang, bo'lg'ay ajab.*

*Mufti nega may qildi xarid bangni sotib?
Masjidda agar bo'lmasa bang, bo'lg'ay ajab.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII–XIV. Қисми II. – Душанбе, 1983; Имод Фақиҳ Қирмоний. Рубоӣлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

IMOMLAR I. (birligi – imom; ar. ko‘pligi – aйма;) – Peshvolar; imomatlik qiluvchilar, namozda oldinda turuvchilar (Namozda boshqalar shu kishiga ergashadilar – iqtido qiladilar).

N. “M.Q.”ning o‘n to‘qqizinchi faslida I. haqida fikr bildirib, ularning xudbini va haqiqiysi; ularga xos odoblar haqida to‘xtalib o‘tadi. I.larining riyokori va xudbini “o‘z qiroatining sheftasi” va “o‘z namozining fireftasi”, “kishilikdin xayolida tasavvurlar va yaxshilikdin zamirida takabburlar” bo‘lgan kishilardir. Chiroyli qiroatini elga yoqimli bo‘lish deb biladi, uning jamoat ichida xudbinlik qilishi ayni rasvolikdir, nafsi xalqqa peshvolikni va elni o‘ziga iqtido qilish (ergashtirishni) istaydi. “Namozg‘a imomat komil imom ishidur va o‘zni mundoq tasavvur qilg‘on johil va notamom kishidur”. N.ning yozishicha, “...pirdin murid xaylig‘a tafhim uchun yo muallimdin suruki tifi norasidag‘a ta‘lim uchun yo olimdin juhholg‘a shafqat uchun. Yo komildin tavobe‘ va iyolg‘a tarbiyat uchun” imomlik qilish to‘g‘ridir. Lekin bunday I. “ibodat odobini aynan shariat qoidasiga binoan o‘rgatmog‘”-lari kerak. Ammo “...topshiriq bermoq va ulufa (maosh) yemak va o‘zini peshvo deb bilmoq” mumkin emas. ...va bunday kishilarni, odamiy, fazilatli deb bo‘lmaydi: “Va ahli ma’nilar bunday kishini odam deb bilmaydi”.

Ad: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 6 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2023; Навоий асарлари луғати.

– Т., 1972; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

S.R.

IMOMLAR II – I. Islom dinidagi to‘rtta asosiy sunniy mazhabning asoschilari. Ular quyidagilar:

1. Imom A‘zam – asl nomi Abu Hanifa Nu‘mon binni Sobit (669–667). Hanafiylik mazhabining asoschisi.

2. Imom Shofe‘iy – shofe‘iylik mazhabiga asos solgan. To‘liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Idris ash – Shofe‘iy (767–820).

3. Imom Ahmad Hanbal – hanbaliylar mazhabini yaratgan. To‘liq oti Ahmad ibn Muhammad bin Hanbal ash – Shayboniy (780–855).

4. Imom Molik – molikiylar mazhabining asoschisi. To‘liq ismi Abu Abdulloh Molik ibn Anas al-As‘hobiy (713–795).

N. “N.M.”da bu to‘rt imom haqida ma‘lumot bergan, ularning faoliyati, islom tarixidagi o‘rni haqida to‘xtalib o‘tgan. Tazkirada Imom A‘zanga shunday tavsif berilgan: “Alarkim, imom ahlining imomidurlar, el ta‘rifidin mustag‘niydurlar”. N.ning yozishicha, Imom A‘zam “sunnatlarni tirg‘uzuchi” sifatida zohir qilingan. Imom Shofe‘iy haqida so‘z borganda, uning ulkan bilimi va fazl-u kamoli alohida ta‘kidlanadi. Bu bilimlarni u juda yoshlik paytida egallagan va o‘n uch yoshida odamlarga “Mendan istagan narsangizni so‘rang”, – degan. “O‘n besh yoshida fatvo javob aytdi”, – deya N. uning noyob qobiliyatini qayd etadi.

Imom Ahmad Hanbal haqida N. quyidagilarni qayd etgan: “Sunnat va jamoatning shayxi va din-u davlatning imomi erdi”. Asarda berilgan ma‘lumotlarga ko‘ra, Bag‘dodda mu‘tazila g‘alaba qilganda Imom Ahmad Hanbal dan Qur‘oni Karimni maxluq deyishni talab qilganlar. Imom rad qilgan va qiynoq hamda azoblarga solingan.

Shuningdek, N. Imom Molik xususida ma‘lumot bergan, Muhammad (s.a.v) ummatlarining

toʻrtidan bir ulushi Imom Molik mazhabida ekani, ular orasida “oliyqadr mashoyix va ulamo” borligini qayd etgan.

II. Ulkan diniy olimlar va arboblari: Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Hasan va h.k.

III. Hazrat Ali va uning 11 avlodi, jami 12 kishi (f-t: duvozdax imom). Ular shia mazhabida muqaddaslashtirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Носириддин Бурхониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. – Т., 1992; Ислom энциклопедияси. – Т., 2017.

Q.E.

IMOM RIZO RAVZASI / BOGʻI – Mashhad (Eron davlatida joylashgan shahar)dagi meʼmoriy yodgorliklar majmuyi XII–XIX asrlarda bunyod etilgan boʻlib, hozirda “Imom Rizo ansambli” deb yuritiladi. Bu ravza eski hovli, N. ayvoni, yangi hovli, Imom Rizo maqbarasi, Gavharshodbegim masjidi, madrasa, kutubxona, karvonsaroy va boshqalardan iborat. Majmua 2 marta qayta tiklangan. Markazida shialarning 8-imo-mi Ali ibn Muso ar-Rizo maqbarasi joylashgan (IX asrda bunyod etilib, XII asrda Oljeytu sultoni hukmronligi davrida gumbazi qaytadan barpo qilingan). 4 hovlidagi katta ayvonlar (janubi-gʻarbiy qismi (uzunligi 46 m.) N. boshchiligida XV asr oxirida qayta qurilgan va oʻz koʻrinishini oʻzgartirgan), Shoh Abbos II ayvoni (1649), Gavharshodbegim sharafiga qurilgan masjid joylashgan va u eshik orqali maqbara b-n bogʻlangan.

Mashhur tarixchi Xondamir “Makorim ul-axloq” asarida N. tomonidan qurdirilgan xonaqohlar haqida birma-bir bayon etar ekan, quyidagilarni yozib qoldirgan: “Muqaddas Mashhad shahridagi Razaviya maqbarasi (uning sohibiga salomlar va tahiyatlar boʻlsin) hovlisida qurilgan “Dor ul-huffoz” [imorati]: Ushbu imorat lojuvard va oltin bilan islimiy va xitoycha naqshlar va tasvirlar vositasida gʻoyatda hashamat va dabdaba bilan bezatilgan. Bundan tashqari, oʻsha tabarruk maqbara

hududida oʻta hashamat va benihoya zeb-ziynat bilan bir ayvon bino qilingan”. Tarixiy manbalarda maqbara ulugʻvorligi jihatidan Samarqand va Hirot maqbaralari b-n tenglashtirilgan: “...shuningdek, u yerda N. tomonidan bir musofirxona ham qurilgan boʻlib, har kuni unda qashshoqlar, muhtojlar va yetimlarga taom ulashiladi”.

Ad.: Хондамир Ф. Макорим ул-ахлоқ. (Форс тилидан К.Раҳимов таржимаси). – Т., 2015; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологияк, текстологияк таҳлили. – Т., 2011; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. – Хўжанд, 2023.

Ab.A.

IMOMNAZAROV Muhammad Sultanovich (1942, Qoʻqon) – sharqshunos-adabiyotshunos olim. F.f.d-ri (1989), prof. (1993). Toshkent davlat universitetining sharqshunoslik fakultetini tugatgan (1966). I.M.S.ning ilmiy faoliyati, asosan, Amir Xusrav Dehlaviy ijodi, milliy maʼnaviyatimiz tarixi va nazariyasini oʻrganishga bagʻishlangan. Shu mavzularda “Toʻqqiz osmon yulduzlari” (1989), “Milliy maʼnaviyatimizning takomil bosqichlari” (1996), “Milliy maʼnaviyatimiz nazariyasiga chizgilar” (1998), “Milliy maʼnaviyatimiz asoslari” (2001, toʻldirilgan qayta nashri – 2006), “Milliy taraqqiyotning maʼnaviy-axloqiy asoslari” (2005), “Akademik Azizxon Qayumov maktabi” (2009), “IX–XV asrlar fors mumtoz sheʼriyati” (2013), “Fors mumtoz sheʼriyati badiiyatshunosligi va janrlar tipologiyasi” (2015), “Shoir soʻzining latofati va qadri” (2016) kitoblari va qator maqolalari nashr etilgan.

I.M.S. butun ilmiy faoliyati davrida N. ijodiga alohida ahamiyat berib kelmoqda. Olimning 1985-y.dan beri matbuotda ushbu mavzuda 40 dan ortiq maqolalari nashr etilgan. 2015-y.da “Navoiyshunoslikka kirish” nomli tadqiqoti bosilib chiqdi.

I.M.S. prof.lar A.Quronbekov va A.Mannonov b-n hamkorlikda N. asarlari toʻliq kon-

kordansini tuzish va tadqiq etish ustida faol ish olib bormoqda. Hozirga qadar “X.” tarkibidagi “H.A.”, “F.Sh”, “L.M.”, “S.S.” dostonlarining konkordanslari tuzatilgan tanqidiy matnlari b-n xalqaro transkripsiyada nashrdan chiqqan.

Ad.: Имомназаров М. Миллий маънавия-тимиз асослари. – Т., 2001; Навоийшунослик-ка кириши. – Т., 2015.

S.Oʻ.

IMON / IYMON (ar. – ishonch, eʼtiqod, tasdiq etmoq, ishonmoq) – Islom dinida Allohga, uning farishtalari, kitoblari, paygʻambarlari, qiyomat kuni, taqdir va oʻlgandan keyin tirilishga ishonish. I. keltirgan odam moʻmin deyiladi. Qurʻon va hadislarda imyon b-n bogʻliq koʻplab koʻrsatmalar, tavsiyalar va talablar bor. I. Alloh taolodan kelgan Haq dinga ishonishdir. Yaʼni, Paygʻambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning Alloh tarafidan yetkazgan barcha hukmlarini dil b-n tasdiqlab, til b-n iqror qilishdir. Kishi Allohning birligi va Muhammad (s.a.v.)ning haq paygʻambar ekaniga iqror boʻlish b-n imyonini izhor etadi. Islomiy nuqtayi nazardan I. uchga boʻlinadi: 1. Tahqiqiy – shak-shubhadan xoli boʻlgan imyon. 2. Istidloliy – dalillarga asoslangan imyon. 3. Taqlidiy – ota-ona imyoniga taqlid qilingan imyon.

I. ifoda jihatidan ikkiga boʻlinadi:

1. Mufassal imyon. Yaʼni “Allohga, uning farishtalariga, kitoblariga, paygʻambarlariga, qiyomat kuniga, taqdirga – yaxshilik va yomonlik Allohning xohish-irodasi b-n boʻlishiga va oʻlgandan keyin qayta tirilishga imyon keltirdim”, – demoq.

2. Ijmoliy (muxtasar, qisqa) imyon. “Allohga uning ismlari va sifatlariga imyon keltirdim va Uning barcha hukmlarini qabul qildim”, – deb aytishdir.

I.ning talablari, yaʼni aqidalar islomning diniy dunyoqarash asoslarini tashkil etadi. Islomda I.ning rukni va sharti bor. I. keltirish lozim boʻlgan narsalarni qalb b-n tasdiqlab, qabul qilish va

til b-n iqror boʻlish imyonning ruknidir. Bunga “arkon al-imon” (ishonch, eʼtiqod asoslari) deyilgan. Qalb b-n tasdiqlab, qabul qilish lozim boʻlgan narsalar esa imyonning shartlaridir. I. masalasi qalbg taalluqli boʻlgani u-n ular aqida masalalari deb ham ataladi. Eʼtiqodni toʻgʻrilash, sof aqida taʼlimotiga amal qilish musulmon u-n oʻta muhimdir. Soʻfi Olloyor aytganidek:

*Aqida bilmagan Shaytona eldur,
Agar ming yil ibodat qilsa yeldur.*

I. b-n bogʻliq fikr-u qarashlar, ayniqsa, “H.A.”, “A.”, “S.M.”, “M.”, “N.J.”, va “M.Q.”da yaqqol namoyon boʻladi.

N. “H.A.”ning birinchi maqolati boʻlgan “Imon sharhidakim, “Al-imonu an tuʼminu bil-lahi va maloikatihi va kutubihi va rusulihi va bil-yavmil-oxiri va bil-qadari xayrihi va sharrihi” manzumasini quyidagi misralar b-n boshlaydi:

*Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga imon erur.*

Demak, kimki bu jahonga inson boʻlib kelgan ekan, uning belgisi – iymondir. Paygʻambar (s.a.v.) aytgan ekanlar, sabr, shukr va hayo imyonning lozim narsalaridan, kimki imyon b-n ziynatlangan boʻlsa, uni inson desa boʻladi. N. “Alloh kalomi”da xabar berilganidek insonlar yaxshi-yomonga ajralishini, yaxshilar I. b-n sharaflanishini eslatib oʻtadi. Soʻngra I. olti qismdan iborat. Kim bu olti toʻsiqqa ega boʻlsa, ular har bir kishini olti jihatdan himoya qiladilar, deydi va Allohning birligi, farishtalar, samoviy kitoblar, paygʻambarlar, qiyomat kuni va taqdir tushunchalarini sharhlab, ularga imyon keltirish zarurligini uqtiradi.

N. “S.M.” asarida I. masalasiga yanada ochiqroq va batafsilroq toʻxtalib oʻtgan. I. qoidalari, imyon keltiriladigan narsalar, Allohning sakkiz sifati, bundan tashqari aqidaga daxldor va musulmon odam haq deb bilishi kerak boʻlgan: qabr azobi, qabrda Munkar-Nakir degan ikki farishtaning savol berishi, Sirot koʻprigi, amallar

tortiladigan tarozi, do‘zax, jannat, Hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning shafotlari, payg‘ambarlar mo‘jizasi, avliyolar karomati haqida ma‘lumot bergan.

N. I.ni sharhlash b-n birga o‘z asarlarida mo‘minga xos sifatlarni, odob-axloqni ham ko‘rsatib o‘tadi. “A.”da “Mo‘min kishi o‘ziga ravo ko‘rgan yaxshiliklarni to‘qardoshiga ham ravo ko‘rmas ekan, u haqiqiy mo‘min bo‘lolmaydi” hadisi quyidagicha she‘rga solingan:

*Mo‘min ermastur, ulki iymondin
Ro‘zgorida yuz safo ko‘rgay,
Toki qardoshig‘a ravo ko‘rmas –
Har nekim o‘ziga ravo ko‘rgay.*

Shuningdek, shoir mazkur asarida mo‘minlarni saxovatga, mehr-oqibatga undaydigan: “Mo‘min kishi qo‘shnisi och bo‘laturib, to‘ymaydi (to‘q bo‘lolmaydi)” hadisiga ham munosabat bildirgan:

*Kimki mo‘mindurur qachon chidag‘ay,
Kim o‘zi to‘q-u qo‘shni bo‘lg‘ay och.
Anga dog‘i kerak yetursa nasib,
Xonida gar kuloch-u xohi umoch.*

N. “N.J.” asarida Hazrat Ali (r.a.)ning mo‘min sifatlariga xos bo‘lgan bir qator hikmatli so‘zlarini keltirar ekan, “Kishining iymoni ah-diga vafo qilishidan bilinadi”, hikmatini o‘zbekchaga shunday o‘girgan:

*Iymoni aningki kufrig‘a sotir erur,
Chin nukta demakka ul kishi qodir erur,
Har kimsaki iymon ishida mohir erur,
Iymonini bilki, otidin zohir erur.*

N. “N.M.” muqaddimasida hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.) haqida: “U zot tufayli zamon ah-liga iymon sharofati yetishdi”, deydi. Bu o‘rinda “iymon sharofati” kengroq ma‘noda islomning tarqalishi, musulmonchilikning yoyilishiga dalolat qiladi.

N. “N.M.”da Mavlono Muhammad Tabod-goniydan “Iymon ikki bo‘lakdan iborat, yarmi sabr, yarmi shukr”, degan hadis eshitganini xotirlatib o‘tgan.

Musulmon odam u-n I. bu dunyo u-n ham, oxirat hayoti u-n ham muhimdir. “Iymon bilan o‘lmoq”, “Iymon bilan ketmoq” “Iymon bilan jon bermoq”, “Husni xotima” (yaxshi o‘lim topmoq) kabi iboralar islomiy kitoblarda uch-raydi. N. “B.V.” devonidagi bir g‘azalida o‘lim b-n bog‘liq holatlarni tasvirlab, Yaratuvchidan so‘nggi nafasda I. b-n jon berishni so‘raydi:

*Naqdi jon chiqqanda imon gavharin
ko‘nglumga sol,
Aylagil jondin judo, lek etma imondin judo.*

N.ning ishqiyy g‘azallarida I. so‘zi oshiqning turli holat va kayfiyatlarini ifodalab kelgan. G‘azallardan birida shoir aytadiki, zunnor iplarining orasida tasbeh torlarining bo‘lishi maqbul bo‘maganidek, ishq yo‘lida kofir bo‘lgan, (Haqdan boshqasini inkor etgan) va jonini qurbon qilgan oshiqning iymon so‘zini aytishiga hojat yo‘q:

*Kofiri ishq o‘lg‘an avlo demasa iymon so‘zin,
Xo‘b emas tasbih tori rishtayi zunnor aro.*

*Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик,
1-10-жилдлар. – Т., 2011; Турсун А.М., Жуман
М.Ш. Ислом дини. – Т., 2013; Сўфи Аллоҳёр.
Маслак ул-муттақин. – Т., 2012; Абдулқодир
Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т., 2007.*

S.R.

IRODA (IRODAT) – istak, orzu, talab. I. Allohning sakkiz subutiy sifatidan biridir. Xalqning “Allohning irodasi” iborasi ham shu ma‘noda ishlatiladi. N. ham Allohning ushbu sifatiga alohida e‘tibor qaratib, “S.M.” asarida yozadi:

*Kim ul sekkiz erur Haqning sifoti
Ki, boridin munazzah qildi zoti.*

*Erur Hayyu Alim-u yana Qodir,
Murid-u ham Sami' o'ldivu Nozir.*

*Takallum vasfig'a dag'i muvofiq,
Yana ibod af'olig'a Xoliq.*

N. I. sifatini murid deb beradi. Allohning Murid sifatidan paydo bo'lgan sayr-u sulukdagi murid esa tom ma'noda murshidga, u orqali Rasululloh (s.a.v)ga va Allohga irodasini taslim etgan solikdir. Qur'oni Karimda ikki turli: Takviniy va Tashriiy iroda tilga olinadi. "Allohning istagi "Bo'l" deyish bilan amalga oshishi – takviniy I.dir. Tashriiy yoki diniy I. esa qullariga fano bo'lishga ixtiyor bergan Allohning amriga muhabbat hamda rizo ila bo'ysunishdir. I. haqiqat da'vatiga munosib javob bergan qalbdagi sevgi otashi va himoya, deya izohlaydi Ibn Arabiy. N. ijodida bu mazmundagi baytlar ko'p. M-n:

*Agarchi yo'q talabingdin dame qaror manga,
Irodat emgagidur bu, ne ixtiyor manga.*

Tariqatda fayz masalasiga ko'p e'tibor qaratiladi. N. esa fayz-u futuh olish I. tufayli ekanini ta'kidlagan:

*Fayz irodatdin yetar, parvoz etib ul yer tutar,
Chun Nabiyi sori xayol ichra Najoshiy evrulur.*

Nubuvvatning oltinchi yilida Habashiston podshohi Najoshiyga Payg'ambarimiz (s.a.v.) maktub yo'llaydilar va u musulmon bo'ladi. N. mana shu hodisaga ishora qilish orqali I.ning muhimligini ta'kidlamogda. "N.M." tazkirasida I. va I. ahli masalasida fikrlar bildirilgan: "Abubakr Varroq do'stlarini safar va sayohat qilishga da'vat etmasdi. Aytardiki, irodat qilgan yeringda muridliging kamolga yetguncha sabr qilib turishing barcha barakatning kalitidir. Muridlik kamolga yetgach barakat boshlanadi". N. tariqat borasidagi nazariy qarashlarni ham o'rtaga tashlaydi. Jumladan, xirqa masalasida: "Biri irodat xirqasi va ani bir shayxdin o'zgadin olmoq ravo

ermas va yana biri tabarruk xirqasi. Va ani ko'p mashoyixdin tabarruk uchun olmoq ravodur", – fikrini keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. Т.АТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; Najmidin-i Daye. Sufilerin seyri. – Istanbul: 2013; Раҳмонова З. Ишқ, ирфон ва иршод. – Т., 2021.

Z.R.

IROQ – tarixiy-jug'rofiy tushuncha. O'rta asrlarda G'arbiy Eron va Mesopotamiyani (Dajla va Frot daryolari oralig'ini) o'z ichiga olgan yerlar shunday deb atalgan. O'rta asr adiblari va olimlari bu hududning ikki qismini bir-biridan farqlaganlar va G'arbiy Eron yerlariga nisbatan I. Ajam, qolgan yerlarga nisbatan I. Arab atamasini qo'llaganlar. Shu b-n bog'liq ravishda Iroqayn, ya'ni Ikki I. istilohi ham paydo bo'lgan. N. hayotining yoshlik davridagi bir necha yil I.da o'tgan. Shohrux mirzo vafotidan so'ng boshlangan o'zaro urushlar va to's-to'polonlar sababli Alisherlar oilasi I.qa ketishga majbur bo'lgan edi. Yosh Alisher I.ning Taft shahrida Sharafiddin Ali Yazdiy b-n uchrashgan va bu haqda o'zining "M.N." tazkirasida hikoya qilgan.

I. N. asarlarida ko'p tilga olingan. Shoir bu nomni asosan Oqquyunlilar imperiyasiga nisbatan qo'llaydi. "M."da Badiuzzamon mirzoga yozgan xatida u ana shu davlatda bo'layotgan voqealardan xabardor bo'lib turishini tavsiya qilgan ekan, "Iroq mamlakatig'a fahmlik, xushliq kishilar yuborib, doyim xabar tutula turulsa" deb yozadi. N. I.dagi madaniy-adabiy hayotdan yaxshi xabardor bo'lgan. "M.N."da Iroqda yashab ijod qiluvchi Mavlono Humoiy, Mavlono Shahidiy, Mavlono Darvesh Dehakiy, Qozi Iso kabi shoirlar haqida ma'lumotlar berilgan. Uning I.da do'stlari ham bo'lgan. Oqquyunli hukmdori Sulton Ya'qubning yaqin kishilaridan Shayx Najm shulardan biri edi. N. "M.N."da u b-n g'oyibona do'st, og'a-ini tutunganliklari haqida quyidagicha

ma'lumot beradi: "Bu faqir bila dag'i g'oyibona muhabbat va yorliq va iniliq qoidasin mar'i tutti".

N. I. va Xuroson (oqquyunlilar va temuriylar) davlatlari o'rtasidagi munosabatlarda ham muhim rol o'ynagan va bu ikki mamlakat o'rtasida yaxshi qo'shnichilikning o'rnatilishiga hissa qo'shgan. Bunda u b-n I. hukmdori Sulton Ya'qub orasida samimiy, iliq munosabatlar bo'lgani katta yordam bergan. Xususan, N. Astrobodda bo'lgan vaqtida bu munosabatlar mustahkamlangan. N.ning ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarda muhim o'rin tutgani tarixiy hujjatlarda (Sulton Husayn Boyqaroning Sulton Ya'qubekka xati va o'sha davrda yaratilgan tarixiy asarlarda) qayd etilgan.

I. nomi N. lirikasida ham uchraydi. U ikki xil ma'noda qo'llanadi.

1. Jug'rofiy atama, mamlakat nomi:

*Navoiy o'lmasig'a ozimi Iroq-u Hijoz,
Magor nazohati mulki Hiriy erur bois.*

2. Kuy nomi:

*Ey mug'anniy, tut Iroq ohangi-yu ko'rguz Hijoz,
Kim Navoiy xotiri bo'lmish Xurosondin malul.*

Ad.: Алишер Навоий. *Faroiyb us-sug'ar. TAT. 10 jildlik, 1-jild.* – T., 2011; Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. TAT. 10 jildlik, 9-jild.* – T., 2011; Алишер Навоий. *Муншаот. TAT. 10 jildlik, 9-jild.* – T., 2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 jildlik, 10-jild.* – T., 2011.

Q.E.

IRSOLI MASAL (ar. – masal (maqol) keltirish) – Sharq mumtoz she'riyatida eng ko'p qo'llangan badiiy san'atlardan bo'lib, bu san'atning to'liq nomi irsol ul-masal fil-bayti. I.M gapda yoki she'rda maqol, matal va hikmatli so'zlarni muayyan maqsadda tamsil yo'li b-n ishlatish san'atidir.

N. g'azaliyotida, bir tomondan, yangidan jalb qilingan maqol, matal va hikmatli so'zlarni ko'p-

lab uchratsak, ikkinchi tomondan, ularning xilma-xil maqsad uchun rang-barang uslubda ishlatilganini ko'ramiz. Shuningdek, N.ning o'zi ham hikmatli so'z darajasiga yetgan ko'plab bayt, misra va iboralar yaratgan.

She'riyatimiz tarixida maqol, matal va hikmatli iboralarning poetik maqsad u-n ishlatilishida, asosan uchta muhim xususiyat ko'zga tashlanadi: 1. Mashhur maqol yoki hikmatli so'zga ishora qilish. Bunda ko'pincha "deydilarkim", "derlar", "masaldurkim", "masal borkim" kabi so'z va iboralardan foydalaniladi. M-n:

*Yetti jon og'zimgakim, chiqmas uyidin ul hur:
Chiqmagan jondin umid – ushbu*

masaldur mashhur.

She'rda I.M. san'atidan foydalanishning ikkinchi usuli – hech qanday imo-ishorasiz maqol yoki hikmatli so'zning aynan o'zini keltirish. M-n:

*Har kishikim birovga qozg'oy choh,
Tushgay ul choh aro o'zi nogoh.*

Uchinchisi – vazn va qofiya talabi b-n maqollarni biroz o'zgartirib qo'llash. M-n:

*Xo'blar tig'i yetishmastin burun bu zor o'lar,
Chin emishkim: "Bo'lsa ko'p qassob,
qo'y murdor o'lar".*

Bu yerda: "Qassob ko'p bo'lsa, mol harom o'ladi", degan maqol she'riyat qoidalariga ko'ra o'zgarishga uchragan: vazn talabi b-n "bo'lsa" fe'lining o'rni almashgan; qofiya talabi b-n "harom" so'zi o'rniga "murdor" so'zi qo'llangan.

Ba'zan shoirlar ketma-ket ikki maqol keltiradilar. Bu – irsol ul-masalayn deyiladi. M-n, N.ning quyidagi fardi ikki maqol asosiga qurilgan: "Yomon bilan yurganga yomonlik yuqadi" va "Ko'mirga tekkan qo'lini qora qiladi":

*Yuqar yomonlig' angakim, kirar yomon el aro,
Ko'mur aro ilik urg'an qilur ilkini qaro.*

Ma'lum bo'ladiki, I.M. san'ati shoirga fikrini shaklan ixcham va qisqa, ayni paytda, mazmunan keng va teran; usluban aniq va lo'nda, shuning barobarida, badiiy jihatdan go'zal va yetuk ifodalashga imkon yaratibgina qolmay, she'rning ta'sir quvvatini oshirish, xalqchilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдар. – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балого // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, 4-сон; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967.

E.O.

IRSHOD (ar. – to'g'ri yo'l ko'rsatmoq, yo'l-lash) – Tasavvufda Haq yo'lga kirish, tariqat maktablarida ta'lim-tarbiya olish. N. “N.M.”da irshod etuvchilar haqida: “Ulamo payg'ambarlar vorisidirlar” ahodisi andin xabar berur va ul Hazratdin so'ngra buzrugvor as'hobi rizvonullohi taolo alayhim ajma'in xaloyiqqa bu rahnamoylig'ni bajo kelturdilar va Haq subhonahu va taolog'a yo'l ko'rguzdilar va ul sohib davlatlardin so'ngra bu ummatning mashoyixi va avliyulloh (q.t.a.) bu irshodg'a ishtig'ol ko'rguzdilar va va'da budurkim, olam inqirozig'achakim, millat va shariat siyrati mustaqim bo'lg'usidur”, – deydi. Demak, I. etuvchilar Rasululloh (s.a.v.)ning sunnatini mahkam tutgan holda Haq yo'lchiligini bosib o'tib, Haqdan xalqqa qaytgan valiy zotlardir. I. silsilasi Muhammad (s.a.v.)ga ulanishi joiz.

Mumtoz adabiyotning bosh vazifasi insonni tarbiyalashdir. N.ning har bir asarida mana shu haqiqat mavjud. U nafaqat ijtimoiy-siyosiy faoliyati, balki har bir asari b-n insoniyatni I. etishni maqsad qilgan. She'riyatida his-tuyg'u, kechinmalar hassosiyati orqali bayon qilsa, tazkiralari-da valiylarning ibratli hayoti va hikmatli so'zlarini keltirish b-n ta'sir o'tkazadi. Devonlarida nafs

tarbiyasida I.ning muhimligini obrazli ifodalaydi. M-n:

*Shayx ila ahli riyo-yu dayri piri birla rind,
Kim, fano ichra keraktur pirning irshodi ko' b.*

Ayniqsa, “N.M.” tazkisasi, “L.T.” dostoni hamda “M.Q.” asarlari I. mazmun-mohiyatini ochib beruvchi asarlardir. “L.T.”da qushlarning ma'naviy safari orqali I.ning mazmun-mohiyatini ramziy-majoziy tarzda aks ettirsa, “N.M.”da irfoni-nazariy tomonlaridan bahs yuritadi. “M.Q.” asarida Piri komilning I.i *Tavba, Zuhd, Tavakkul, Qanoat, Sabr, Tavozi' va adab, Zikr, Tavajjuh, Rizo, Ishq* nomli o'n tamalga asoslanishini aytib, ularning har biriga atroflicha izoh beradi. Nazariy qarashlarini ibratli hikoyatlar keltirish b-n to'ldiradi. M-n, Boyazid Bistomiy va muridining suvdan o'tishi haqidagi hikoyat beriladi. Shayx suv yuzida “Alloh” deya yurar ekan, muridiga “Boyazid” deb yurishini aytadi. Shunda yo'l o'rtasida shogirdning nafsida shayton o'ralab, vositani oradan olay, pirimni emas, “Alloh” deya yo'lda davom etay deyishi b-n suvga g'arq bo'la boshlaydi. N. bu hikoyatdan shunday ahamiyatli xulosasini beradi: “Maqsudki, pir irshodidin ayru bu yo'lg'a qadam urmamoq kerak, balki dam.

Ruboiy:

*Kimniki, bu yo'l qat'ig'a soldi taqdir,
Pir amrini qilmasa, keraktur tag'yir,
Onsiz qadam ursa, angla makr-u tazvir,
Mal'un desa behrakki, desalar bepir”.*

N. asarlarida I. ahli murshid, pir, rahnamo va hokazo nomlar b-n bir qatorda *I.gar*, muridlar esa *I.mand* ham deyiladi. Shoirning har sohada ustozlari bo'lib, ular haqida alohida e'tiroflari ham talaygina. Biroq I. etuvchi ustozlari sifatida, asosan, Abdurahmon Jomiy, Sayid Hasan Ardasher, Xoja Ahror Valiylar gavdalanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

ISAJON SULTON
(06.04.1967) – yozuvchi, publitsist, tarjimon, jamoat arbobi. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi (1996). Nasr kengashi raisi (2019). O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat

xodimi (2014). O‘zbekiston xalq yozuvchisi (2021). Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vaziri maslahatchisi (2022). I.S.ning shu kunga qadar “Munojot” qissasi (“Sharq yulduzi”, 1990), “Oydinbuloq” hikoyalar to‘plami (1995), “Bo‘qiy darbadar” (2011), “Ozod” (2012), “Genetik” (2018), “Alisher Navoiy” (2021), “Ma’suma” (2022), “Bilga Xoqon” (2022) bir qator romanlari chop etilgan.

I.S. ijodida N. mavzusi alohida o‘rin tutadi: “Alisher Navoiy” romanida shoir yashagan temuriylar davri haqqoniy tarzda istiqloq mafkurasida tasvirlangan, xususan, Sul-ton Husayn mirzo obrazi yangicha nazar b-n baholangan. Yozuvchi N. shaxsiyatini ochishda uning o‘z asarlari, memuarlari, Badiuzzamon mirzoga yozgan maktublaridan unumli foydalangan.

Muallif roman qismlarini N.ning “X.M.” (“Chor devon”) to‘plamidagi devonlar nomi b-n ataydi. Ya’ni romanning to‘rt qismi “G‘.S.” (birinchi qism), “N.Sh.” (ikkinchi qism), “B.V.” (uchinchi qism), “F.K.” (to‘rtinchi qism) deb nomlangan.

Qolaversa, I.S. romanining “Muqaddima” qismi mumtoz adabiyotimizdagi “hamd” va “na’lar” kabi Allohning yaratuvchiligiga madhiya bitish b-n boshlangan. Yangi o‘zbek roman-chiligida bu hali kuzatilmagan holat edi. Jumladan: “...Parvardigorim? U poyaga g‘ijim shoyi

bo‘lib yaproq yozishini buyurding, yaprog‘ini yoygach, uni tekislading, beqiyos rang-u tus va ifor ato etding. Kunlar o‘tib, quyoshning tig‘iz harorati-yu kecha muloyimligi aro unga shunday ajoyib hayotni hadya qilding; so‘ng unga “So‘z-la va menga hamd-u sano ayt!” desang, ularning bari so‘z aytish o‘rniga chaman-chaman gul ochib yuborishdi...

Inson bolasiga ham o‘xshashi yo‘q baxtlar ato etding, hayvon jasad ichra to‘lg‘in qalb yaratding, uni zavq-u hayratlarga, dard-u iztiroblarga, o‘ylar-u hikmatlarga oshno qilib qo‘yding, ko‘z ustiga yana bir ko‘z, quloq ustiga yana bir quloq, til ustiga yana bir til, yurak ustiga yana bir yurak berding va unga “So‘zla!” deding. Bularning barini bir “Bo‘l” degan hukming bilan qilding, qudratimdan qo‘rqishing, hayratlanishing, zavqlanishing ham maqtovingdir deding, ularga cheksiz qudratingdan san‘atkorlikni ham hadya qilding. Son-sanog‘i yo‘q so‘zlarni o‘rgatding, har bir so‘zga bir tilsim jo aylab, bag‘riga o‘z dargohingdan qudrat jo aylading. Ne‘matlaring beqiyos edi, shu ne‘matni ham berding, buni nechun qilding, Parvardigorim?..”.

Adib “Alisher Navoiy” romanini va N. obrazi-ni yaratishda tarixiy faktlarga, xususan, N. yashagan davr aks etgan tarixiy manbalar, memuarlarga suyanadi. Romanga Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Sul-ton Husayn Boyqaro, Nizomulmulk, Majdiddin, Pahlavon Muhammad, Sayyid Hasan Ardasher, Shayx Bahlul, Binoiy kabi yuzlab tarixiy shaxslar olib kirilgan.

I.S. roman matnida o‘sha davrga xos shohlar saroyi va shohona shon-shavkatni aks ettiruvchi yuzlab tarixiy istilohlar, harbiy, milliy kiyim-kechaklar, shaharlar, shaxslar, milliy taomlar va ichkiliklar, o‘simliklar va hayvonlar nomiga alohida e‘tibor b-n qaragan.

Umuman, “Alisher Navoiy” romani til xususiyatlari b-n ham o‘ziga xosdir.

Ad.: Isa Jon Sul-ton. Ali sher Navoiy. – T., 2021; Isa Jon Sul-ton nasri badiiyati. – T., 2017; Isa Jon Sul-ton. Asarlar. 1-jild.

Ҳикоялар. – Т., 2017; Исажон Султон. Асарлар. 2-жилд. Романлар. Қиссалар. – Т., 2017.

Sh.R.

ISAQOVA Zebo Murodovna – f.f.n., dotsent. 2010-y. “Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asaridagi ijtimoiy-siyosiy leksika” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Ishda ijtimoiy-siyosiy leksikaning genetik qatlamlari, mavzu guruhlari o‘rganilgan. Davlat boshqaruviga oid leksik birliklar quyidagi mavzu guruhlarga ajratilgan: a) davlat hukmdori va hukmdor vorislari nomlari; b) davlat idoralari va amaldorlari nomlari; v) saroy xizmatchilarini ifodalovchi so‘zlar. Ijtimoiy-siyosiy leksika geneologik jihatdan o‘z va o‘zlashma qatlamdan iborat ekani aniqlangan. Ijtimoiy-siyosiy leksika semantik jihatdan: a) shaxs otlarini yasovchi qo‘shimchalar b-n hosil bo‘lgan so‘zlar; b) mavhum ot yasovchi qo‘shimchalarga bo‘lib o‘rganilgan.

Ad.: Isaqova Z. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asaridagi ijtimoiy-siyosiy leksika. Fil.fan.nom... diss. – T., 2010.

E.U.

ISYON – qarshilik, norozilik. I. lafzi qo‘llanganda, avvalo, Allohning amriga bo‘ysunmay mardud-u mal‘un bo‘lgan shaytoni lain xotirga keladi. N. ham asarlarida bu voqeani bayon qilib, I. va u haqidagi tasavvurlarga oydinlik kiritadi. “L.T.” dostonidagi “Odam Safiy alayhissalom hikoyati”da:

*Chunki taqdir etdi hayyi zuljalol,
Jurm-u isyon birla bo‘ldi tiyrahol.*

*Oncha rif‘at birla ul masjidluq –
Ketti-yu bo‘ldi ish mardudluq.*

*Ko‘ksiga rad panjasin yetkurdilar,
Ravzayi jannatdin oni surdilar, –*

deya, Iblisi lainning I.i aytiladi.

Odam avlodlari ham shayton kabi I. qiladilar. Ammo buning davosi tavbadir. Tavba natijasida Parvardigordan mag‘firat tilab, rizo maqomiga erishiladi:

*Tavbadur oni oritmoqqa iloj,
Zulmati isyon aro budur siroj.*

Shaytonning adovati, nafsning sarkashligi bor ekan, insonda I.ga moyillik bo‘ladi. I. zulm va istibdodga qarshi bo‘lmog‘i kerak, ammo solih qullar Alloh taoloning taqdiriga hamisha taslim bo‘ladilar. N. ham bir g‘azalida shunday deydi:

*Hashr g‘avg‘osi aro osiylik‘img‘a rahm qil,
Lutf ila ilgim tutub qil ahli isyondin judo.*

Ad.: Алишер Навоий. Лусон ум-майр. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005.

Z.R.

ISKANDAR (Skandar) – N.ning “X.M.” va “D.F.”ga kirgan lirik janrdagi asarlarida tez-tez ko‘zga tashlanuvchi obrazlardan biri bo‘lib, tal-meh san‘atini hosil qiladi. Ko‘p o‘rinlarda cheksiz boylik, tuganmas mol-u mulk egasi, baland sha‘n-u shavkat, ulug‘ dabdaba sohibi sifatida talqin etiladi. M-n:

*Gar Skandar mulki birla Xizr umrin bersalar,
Uyla mulk-u bo‘yla umri jovidondin kechkaman...*

*Taxting bo‘lsun sipehri axzar chog‘lig‘,
Mulkung bar-u bahr aro Skandar chog‘lig‘...*

*Har gadoyekim, jahonda bir muvofiq yori bor,
Xizr umrin Skandar hashmatidin ori bor!*

Mana bu baytda esa I. dono va tadbirkor shaxs sifatida gavdalanadi. Ammo go‘zal ma‘shuqa undan ham ustaroq, undan ham donoroq:

*Xizrvash xat birla chun husnung
samandin surgasen,
Yuz Skandarni sug'a eltib susiz
kelturg'asen.*

Baytda I.ning “obi hayvon” (hayot suvi)ni ko‘p qiyinchiliklar tortib topganida, icha olmay quruq qaytishi b-n bog‘liq rivoyatga ishora ham mavjud.

“F.K.”dagi g‘azallarning birida lirik qahramon jahongirlik yo‘liga kirgan, afsonaviy hayot suvi (“obi hayvon”) makoni bo‘lmish zulmat sari intilgan I.ga o‘zini zid qo‘yadi. Undan farqli o‘laroq va mulkiga talpinuvchi, g‘am shomi b-n qanoatlanuvchi *oshiq* sifatida gavdalanadi.

*Skandarga jahon-u azmi zulmat
Ki, mulki ishq-u shomi g'am mango bas!*

“F.Sh.” dostonida N. “Iskandar” so‘zini nur, ziyo, jamol ma‘nolarida qo‘llab, o‘ziga xos “quyosh Iskandari” obrazini yaratadi:

*Chu zulmat ra'yati bo'ldi nigunsor,
Quyosh Iskandari ko'rguzdi ruxsor.*

I., umuman, odil, saxovatli hukmdor ramzi. Quyidagi ikkinchi baytda xuddi shunday ma‘noda ishlatilgan:

*Iskandarni andoq karam ayladi,
Qolur otni andesha ham ayladi.*

*Bu nav' o'lsa kimda karam javhari,
Bugun uldur ofoq Iskandari.*

N. asarlarida Sul-ton Husayn Boyqaro I.i So-niy, I.i zamon unvonlari b-n ham ulug‘lanadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Хамса*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011.

A.A.

“ISKANDARNING YETTI IQLIM MA-MOLIKIN...” – “H.A.”da hayotning o‘tkinchiligi, “charxi dunyoning bevafo-oligi” xususida bahs yurituvchi “Aflok hay’ati shikoyatidakim” deb boshlanuvchi o‘n to‘rtinchi maqolatga ilova etilgan she’riy hikoyat. “Iskandarning yetti iqlim mamolikin panjayi tasarrufig’a kiyurg’oni va xoli ilik bila olamdin rihlat markabin surg’oni”, deb sarlavha qo‘yilgan bu hikoyat markazida butun jahonni qo‘lga kiritgan (“Qolmadi bir yerki yurub olmadi, Yerki yurub olmadi bir qolmadi!”) hukmronning hayot o‘tkinchiligini anglab, o‘limi oldidan qilgan vasiyati turadi. Vasiyatda uni qabrga eltishda el ko‘rishi u-n tobutdan bir qo‘lini tashqari chiqarib qo‘yish ta’kidlangan:

*...Qabrg'a chun boshlag'ung guzdur yo'lum,
Na'sh yonidin chiqoring bir qo'lum!*

*To kishikim qilsa nazar ul sori,
Ibrat ila boqqay o'shul qo'l sori.*

*Bilgay onikim, yeti kishvar shahi,
Yeti falak mushkulining ogahi.*

*Jismida jon yo'q bu makondin borur
Xoli ilik birla jahondin borur!*

*Kimki, – jahon mulki havasdur anga,
Ushbu ilik – tajriba basdur anga.*

N. “H.A.”dan ikki yilcha keyin yozilgan “S.I.” dostonida ham mazkur syujetga muroj-aa etgan.

Akad. N.I.Konrad “Tobutdan chiqib turgan ana shu ochiq kaftli qo‘l hayratomuz badiiy obrazdir. Agar Alisher faqat ana shu obraznigina yaratish bilan cheklanib qolganida ham, biz, baribir, uning buyuk shoir ekaniga qanoat hosil qilgan bo‘lardik”, deb e’tirof etgan edi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хайрат ул-аброр*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

S.R.

ISKANDAR / ISKANDAR ZULQARNAYN – (ar. ikki shoxli) Sharq xalqlari adabiyotida keng tarqalgan afsona va rivoyatlar, badiiy asarlar qahramoniga aylanib ketgan tarixiy shaxs. Ko‘p islomiy tafsir kitoblarida, Qur‘oni Karimda keltirilgan Zulqarnayn – I. ekani va payg‘ambarligida ixtilof borligi aytilgan. Uni ham payg‘ambar, ham valiy deganlar bor. Ayrim tadqiqotchilar uni makedoniyalik Iskandar deb hisoblashadi. Biroq Islom ta‘limotiga ko‘ra, bu to‘g‘ri emas, chunki makedoniyalik podsho Allohning yagonaligiga ishongan mo‘min bo‘lgan emas. Qur‘ondagi Zulqarnayn esa mo‘mindir. U Sharqdagi musulmon xalqlari orasida mashhur. I. haqidagi ilk ma‘lumot X asr tarixchilari Hamza ibn Hasan al-Isfahoniy, Dinovariy, Tabariylar asarlarida, keyinroq Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” kitobida uchraydi. Badiiy asarlarda, jumladan, Abu Ali Muhammad ibn Muhammad Bal‘amiy asarida I. salbiy obraz sifatida berilgan bo‘lsa, Firdavsiyning “Shohnoma”, Nizomiyning “Iskandarnoma”, Xusrav Dehlaviyning “Oyinayi Iskandariy”, Abdurahmon Jomiyning “Xiradnomayi Iskandariy” asarlarida I. fotih, olim va payg‘ambar tarzida tasvirlangan.

N. “T.M.A.”da Xusrav Dehlaviy va Nizomiy o‘z asarlarida Iskandar mavzusini ishlaganlarini so‘zlab, shunday ilova qiladi: “Va faqir ham “Saddi Iskandariy”da ul iki buzurgvor qavmini soyir muarrixlar ahvoliga tarjih qilib, nazm adog‘iga qaror beribman”. N. asarda I. b-n Doro o‘rtasida boj to‘lash masalasida ixtilof tug‘ilib, urush boshlanishi, Doroning ikki noibi tomonidan og‘ir jarohatlanishi, uning I.ga o‘lim oldi vasiyati haqida ham ma‘lumotlar berib, bularni “Saddi Iskandariy”dakim, – “Xamsa”ning beshinchi kitobidur, – mashruh ado qilibdurmen”, – deb ta‘kidlaydi. N. I.ni donishmand va tadbirkor, odil va elparvar sifatida xarakterlaydi.

“T.M.A.”da I. Eronda hukmronlik qilgan kayoniylar tabaqasining to‘qqizinchi – so‘nggi vakili sifatida beriladi. I.ning nasl-nasabi va amaliy faoliyati to‘g‘risida turli mualliflar asarlarida

ziddiyatli ma‘lumotlar uchrashini qayd etgan N. namuna sifatida bir necha variantlarni keltiradi. I.ga nisbat berilgan “Zulqarnayn” so‘zi munosabati b-n quyidagi diqqatga sazovor ma‘lumot yoritilgan: “Va aning (*Iskandarning*) umrini ming olti yuz yil bo‘ldi, deb va Zulqarnaynki, – aning laqabidir, - vajhi tasmiyani (*nom qo‘yish, laqab berish sababini*) mundoq debdurkim, ul zamonda ming yilni bir qarn der ermishlar”. Qator manbalarda, jumladan, shoirning o‘z asarlarida “qarn” asr ma‘nosida bo‘lib, o‘ttiz yildan iborat ekani nazarida tutsak, N. “Zulqarnayn” so‘zini talqin etishda, “ikki shoh egasi, ikki shoxli shaxs” kabi g‘ayri mantiqiy mazmunda emas, balki, “ikki qarn egasi”, “ikki qarn ko‘rgan shaxs” tarzida to‘la hayotiy va ishonarli qo‘llagani ravshanlashadi. Xuddi shunday talqin N.ning “S.I.”dostonida I.ga bo‘lgan munosabati, bahosi va ijobiy tavsifiga to‘la muvofiq keladi. Butun ulkan doston davomida “Zulqarnayn” laqabining biror marta ham ishlatilmagani bejiz bo‘lmasa kerak.

“Mashhurdurkim, vasiyat qildikim, yangilang iliklarni tobutdin toshqori chiqorsunlar-kim, olam ahlig‘a mujibi tanbeh, balki ibrat bo‘lg‘aykim, olamdin ilik torta tutqaylar. Va aning osoridin ya‘juj saddidur va Marv, va Hiro, va Samarqand, va Isfahonni ham debturlar-kim, ul bino qildi”, deb yozadi N. “T.M.A.”da I. haqidagi ma‘lumotlar uning “barni fath” etgani, ya‘jujlar ziddiga devor qurgani, ammo “charxi bebok zulmi” natijasida “gadolar kibi” “xoli qo‘l” b-n dunyoni tark etganini bayon etuvchi 8 baytli masnaviy keltirilgan.

N. I.ning hukmron shoh sifatidagi faoliyatiga yuqori baho berib: “Har taqdir bila Iskandar podshoh erdikim, andin bo‘rung‘i va so‘ng‘i salotin bu kungacha ul qilg‘on ishni qilmadilar”, – deydi.

“T.A.H.”da “...va Iskandar Zulqarnayn Yofasning to‘rtinchi o‘g‘lidur, Rus naslidin...” deyilsa, “T.M.A.”da “nisbatida (nasabida) ixtilof ko‘p ekani, ba‘zilar uni Doro o‘g‘li, ayrim tarixchilar Iskandar – Xurmusi Rumiy o‘g‘li ekanini yozishgan”, – deyilgan. Asarda I.ning yoshlikdan hikmat o‘rgangani, podshoh bo‘lgani, “se-

kiz ming shoh va shahzoda xidmati”da bo‘lgani “olamning bahr-u barin olib, hayvon suyi tamannosi bila zulumatqa kirgani”, “va aning bila kirgan mulozimlardan biri Xizr, biri Ilyos alayhumassalom” ekani” va “ul suv alarg‘a nasib bo‘lub, Skandar mahrum yongani” va h.k.lar haqida so‘z yuritiladi.

N. xabar berishicha, Mavlono Mirxond “Ravzat us-safo”da Solih alayhissalom zikridan so‘ng Zulqarnayn Akbar qissasini keltirib o‘tgan va uning ta’kidlashicha, aksar tarix ahli Nuh (a.s.) dan keyin va Ibrohim (a.s.)dan oldin Hud b-n Solih (a.s.)dan boshqa payg‘ambar bo‘lmagan deganlar. Ammo saltanatdan ba’zining kalomi bunga ishorat qiladiki, o‘sha zamonlarda Zulqarnayni Akbar payg‘ambarlik martabasiga erishgan. Mujohid Abdullo ibni Umar roziyallohu anhumodan naql qilinadiki, Zulqarnaynning nubuvvatiga bir dalil shu: Alloh taolo o‘z kalomida: “Qulno yo Zalqarnayn...” (*Biz: “Ey Zulqarnayn, sen yo (ularni) azobga duchor qilursan yoki ularga yaxshi muomalada bo‘lursan”, – dedik*) (“Kahf” surasi, 86-oyat) deb anbiyo dasturi b-n xitob qilgan. Ya’juj va Ma’jujni daf qilish u-n astoydil sad (devor, to‘siq, g‘ov) qilgan. I. haqida turli fikrlar bo‘lgani u-n ham N. “tarixchilarning yozganini to‘g‘rilash qobiliyati menda yo‘q. Bunday g‘aroyib voqealardan xabardor bo‘lishni istagan kishilar mashhur tarix kitoblarini o‘qib, bahramand bo‘lsinlar”, – deydi.

Tarix kitoblarida Zulqarnayn laqabi b-n mashhur bo‘lgan buyuk shaxslar ham o‘tgan. Ulardan biri eramizdan oldin yashagan buyuk sarkarda va Makedoniyaning shohi Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy)dir. U Sharq va G‘arb o‘lkalarini zabt etgani u-n unga Zulqarnayn laqabi berilgan. Ikkinchisi esa al-Munzir ibn Moissamodir. U Hiya (Suriya) mamlakatining amirlaridan bo‘lib, rumliklarga qarshi jang qilgan. U boshidagi ikki kokilini o‘rib, peshonasiga tushirib yurgani u-n Zulqarnayn laqabini berganlar. U 514–554-yy.da yashab o‘tgan.

Ammo Qur’oni Karimda zikr etilgan Zulqarnayn mufassirlarning gapiga qaraganda,

payg‘ambarlik maqomiga erishgan odil shohning laqabidir.

Ozarbayjon olimi Oydin Alizodaning fikriga ko‘ra, “Musulmon tarixchilaridan Qurtubiy, Tabariy va Ibn Asirlar uni Ibrohim (a.s.) davrida yashab u kishi b-n haj qilganlarini aytgan. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, Zulqarnaynning nomi I. deyilgani u-n uni ko‘pchilik Aleksandr Makedonskiy yoki fors shohi Doro b-n almashtirgan. Lekin bu taxminlar asossizdir. Zulqarnayn sarkarda sifatida vahshiy qavmlardan bo‘lgan ya’juj va ma’jujlarning zararini daf etish u-n tosh va temirlardan to‘siq – devor yasab, ularni dunyodan uzib quygan. Ammo bu devor bugungi kundagi Xitoy devori emas. Qiyomat yaqinlashganda bu vahshiy qavm devorni teshib chiqib, boshqa mamlakat va xalqlarga haddan tashqari tajovuz va bosqinchiliklar qiladi.

Zulqarnayn o‘z davrida Yevropa va Osiyoning ko‘p mamlakatlarini egallaydi hamda Allohning qonunini joriy qiladi. U kofirlar b-n shafqatsiz urushlar olib borib, iymonlilarga yaxshi munosabatda bo‘lgan. Zulqarnayn Makka yaqinida dafn qilingan. U Shom va Madina o‘rtasidagi Dumot al-Jandalada, Tahoma tog‘ida dafn qilingan, deb taxmin qilinadi.

Yunonistondan chiqqan I. va uning qavmi tavid (yakkaxudolik) dinida bo‘lgan, deya fikr bildirgan olimlar ham yo‘q emas. N. I.ning dunyoni fath qilgani va hikmat sohibi bo‘lganini aytadi.

N. o‘z asarlarida Qur’on ma’lumotlarini asos qilib olgan va “S.I.” dostonida I.ning ideal obrazini yaratib, uni payg‘ambar, valiy va adolatli shoh sifatida talqin etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004; Қуръон қиссалари. Пайгамбарлар қиссаси. – Т., 2013; Бойназаров Ф. Искандар Зулқарнайн. – Т., 1990; Аждодларимиз маънавий меросидан. – Т., 2014.

S.R.

ISKANDAR KO‘ZGUSI (“Oyinayi Iskandar”) – I. “S.I.” dostonida Iskandarga Chin xoqoni tuhfası. “Oyinayi Chin” hikmatidan zavqlanib, tilsimiga qoyil qolgan Iskandar “andin ortiq tilsim” kashf etishni xizmatidagi donishmand – hakimlarga topshiradi, har biri ikki yuz bilimdon hakim-hunar ustalaridan iborat bo‘lgan ikki ilmiy guruh tashkil etilib, ularning biriga Aflotun, Suqrot, Hurmuz va Balinos, ikkinchisiga esa Arastu, Buqrot va Arshimidus kabi mashhur donishmandlar rahbarlik qiladi. Iskandarning bevosita ishtiroki va doimiy homiyligida boshlangan izlanish ikki ajoyib ixtiro – yer yuzidagi barcha voqea-hodisalarni namoyish etuvchi Iskandar ko‘zgusi va Suturlobni yaratish b-n yakunlanadi.

*Jahon mulki anda bo‘lub jilvagar
Kishikim, anga bo‘lsa suratnigor.*

N. tasviricha, bu ko‘zguda yer yuzi – “yetti iqlim”ni kuzatish mumkin.

“F.Sh.” dostonida ham “I.K.”ga voqealar tizmasi va rivojida muhim vazifa (syujet “tuguni”) yuklatiladi, doston davomida “Iskandar tilsimi” deb ham yuritiluvchi bu ixtironing tuzilishi va hikmati ham biroz boshqacharoq talqin etiladi. Xoqon xazinasidagi sandiq ichida saqlanuvchi bu ko‘zgu:

*Erur Iskandariy Rumiyl nigori,
Jahon ahlig‘a oning yodgori.*

*Ki, aylab to‘rt yuz dono bilan jahd,
Alardin har biri Aflotung‘a hamahd.*

*Sipehr ahvolining sohib vuqufi,
Jahonning korband-u faylasufi.*

*Tanib aflok-u anjum toliyin tuz,
Bu ko‘zgu san‘atida qo‘ydilar yuz.*

*Necha yil ranj tortib bemadoro,
Bu paykar naqshi bo‘ldi oshkoro.*

*Bu ko‘zgukim erur hikmat jahoni,
Tilimedur shigarf anda nihoni.*

“S.I.” dostonidan farqli o‘laroq, bu ko‘zgu tilsimiga yo‘l ochish u-n, avvalo, qator xavfli to‘siq-g‘ovlarni yengish shart. Shu b-n birga, ko‘zgu, umuman, jahon va undagi voqea-hodisalarni emas, balki faqat unga qaragan shaxsning kelajak taqdiridan nishona ko‘rsatadi:

*Ko‘rub ko‘zguda nekim, – ko‘rgusidur
Ki, davron boshig‘a kelturgusidur.*

Dostonda Farhod barcha g‘ovlardan o‘tib, Suqrot ko‘rsatmalari yordamida Oyinayi Iskandar tilsimiga yo‘l topadi, unda Arman yurti va go‘zal Shirin qiyofasini ko‘radi.

II. Sharqda Iskandar Zulqarnayn nomi b-n mashhur shoh va sarkarda Nil daryosining g‘arbiy qismida Iskandariya shahrini barpo etganida uning amriga ko‘ra, Balinos hakim 300 gazlik baland minora yasab, uning ustiga aylanasi 21 gaz, qalinligi 7 gazdan iborat hikmat va tilsim oyinasini o‘rnatadi. U Arastu tomonidan yaratilgan ham deyiladi. Undan maqsad tashqi dushman hujumidan ogoh bo‘lish va uni daf etish edi. Temirga sayqal berib yasalgan bu oyinaga boqqan kishi dunyoda kechayotgan voqeliklardan xabardor bo‘ladi. Farangiylar posonlarning uyquga ketganidan foydalanib, bir kecha uni daryoga otib, shaharni vayron qiladilar.

Jumladan, N. “L.M.” dostonida yozadi:

*Ul oyinakim, Skandar etti,
Po‘loddin o‘yla paykar etti.*

*Kim, Rum aro chekib manori,
Boqturdi ani Farang sori.*

*Chun berdi jamolig‘a kushoyish,
Ko‘rguzdi Farangdin namoyish.*

*Topqoch ani bu sifat ziyoliq,
Toqti otig‘a jahonnamoliq.*

I.K. adabiyotda majozan oftob ma'nosida ham keladi.

Bu oyina ramziy timsol sifatida Sharq adabiyotiga kirib keldi va o'tmishda yuz bergan, hozir kechayotgan va kelajakda sodir bo'ladigan voqea-hodisalarni aks ettiradigan oyina jahonnamo, jomi jahonnamo timsollarining muqobili sifatida qo'llana boshladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. 1-жилд. – Душанбе, 1987; Бурҳони қотей. 1-жилд. – Душанбе, 1993.

A.A., M.A.

“ISKANDAR BILA UL GADOLIG‘ IX-TIYOR ETGAN PODSHO, BALKI FILHAQIQAT PODSHOLIQA YETGAN GADOHIKOYATIKIM...” – “S.I.” dostonining “Himmat humoyining baland parvozlig‘i ta’rifidakim...” bobiga ilova etilgan bu hikoyatning shartli birinchi qismi Sharq va keyinchalik G‘arb adabiyotlarida turli talqinlarda uchrovchi sayyor syujet asosiga qurilgandir. Hikoyatdagi Iskandar dostonning bu bobida hali taxtga o‘tirmagan valiahd Iskardardan farqli ravishda “jahon ahliga komgor”, barcha mamlakatlarni birin-ketin egallayotgan jahongir shoh sifatida namoyon bo‘ladi. Hikoyatda bayon qilinishicha, Iskandar qaysi bir o‘lkani qo‘lga kiritmasin, taslim bo‘lgan hukmdorni o‘z yurtiga qayta shoh qilib tayinlab, so‘ngra boshqa mamlakatlar fathiga kirishar ekan. Mag‘rib zamini u-n bo‘lgan jangda esa bu yurtning shohi halok bo‘libdi. Iskandar shoh avlodidan esli-hushli kimsalarni izlatadi. Unga shunday bir kishi bo‘lib, u jamoa b-n aralashmay, qabristonda tanho yashashi, ammo o‘zi aslida dono odam ekanini aytishadi. Iskandar darhol uni topib keltirishni buyuradi. Tez orada bosh-oyoq yalang, yoqasi chok, ikki qo‘liga ikki suyak ushlagan kishini boshlab keltirishadi. Is-

kandar hurmat ko‘rsatib, bu suyaklarni olib yurish sababini so‘raydi, shunda u:

*Dedi: “Go‘rlardin qilurda guzar,
Necha bu so‘ngaklarga soldim nazar.*

*Zamirimga lekin nihon qoldi bu
Ki, shohning qayudur, gadoning qayu?*

*Chu o‘lganda birdir bu ikki mato’,
Tiriklikda nevchun qilurlar nizo‘?!”*

Chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega bo‘lgan hikoyatning shartli birinchi qismi shu tariqa yakunlanadi. Hayot va dunyoning o‘tkinchiligi haqidagi tasavvufiy motivlar ko‘zga tashlanuvchi (shartli) ikkinchi qismida Iskandar dono bu shaxsga mamlakat shohligini taklif etadi. Ammo hayot tashvish-kulfatlaridan o‘zini chetga olib, faqirlikni podshohlikdan afzal ko‘rgan donishmand Iskandar taklifini rad etadi hamda bu taklif ziddiga o‘zining quyidagi to‘rt istak-xohishini izhor qiladi:

1) abadiy tiriklik, mangu hayot; 2) qarilikka yuzlanmaydigan yigitlik; 3) bitmas-tuganmas boylik; 4) ortidan g‘am-g‘ussa bo‘lmaydigan shodlik, motam-xafachilikka ulanmaydigan xursandchilik.

Iskandar bu donishmandning barkamol shaxsiyati va ma’naviy boyligi oldida batamom lol qoladi, o‘zining shohona iltifoti, uning yuksak nazari oldida hech narsa ekanini tushunadi. Mazkur hikoyat N.ning hikoyanavis sifatidagi katta badiiy mahoratiga ham yaqqol dalil bo‘la oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

ISKANDAR Mirzo (Sulton Iskandar Sheroziy) – (1384–1415, Isfahon.) – Temuriy hukmdor. 1409–1415-yy.da Fors taxtida o‘tirgan. Otasi Umarshayx mirzo Amir Temurning ikkinchi o‘g‘li edi. I.M. Amir Temur davrida avval

Fargʻonada, soʻngra Hamadonda hokim boʻlgan. Sohirqiron vafotidan soʻng akasi Pirmuhammad mirzo unga Yazd viloyatini bergan. Keyinchalik oʻrtalarida nizo paydo boʻlib, Yazdni undan tortib olgan va I.M.ni Xurosonga joʻnatgan. Shohrux mirzo Pirmuhammad mirzoga xat yozib, unga nasihat qilgan va I.M.ga biror-bir viloyat berishi lozimligini aytgan. I.M. Sherozga kelgan. Pirmuhammad mirzoga uning oʻz aʼyoni Xoja Husayn sharbatdor suiqasd qilib oʻldirgandan soʻng, I.M. taxtga oʻtirgan (1409). I.M. Shohrux mirzoga boʻysunishdan bosh tortgani sababli Shohrux u tomonga lashkar tortgan va I.M. jangda yengilgan. Shohrux mirzo I.M.ni ukasi Rustam mirzoga topshirgan va u I.M.ning koʻzlariga mil tortgan. Bu voqea 1415-y.da yuz bergan.

N. I.M.ni “M.N.” tazkirasining yettinchi majlisiga kiritgan va quyidagi tuyuq janriga mansub sheʼrini keltirgan:

*Toʻlun oygā nisbat ettim yorumi,
Ul xijolatdin kam oʻldi yorumi.
Tori moʻyungning zakotin men beray,
Yo Misrni, yo Xalabni, yo Rumi.*

Bu sheʼr I.M.ning oʻziga xos isteʼdod egasi boʻlganidan darak beradi.

Afsuski, uning boshqa sheʼrlari bizgacha yetib kelmagan. I.M. adabiyot ahliga homiylik qilgan. N.gacha boʻlgan turkiy adabiyotning yirik vakillaridan biri Haydar Xorazmiy uning saroyida ijod etgan. Buni N. ham qayd qilib oʻtadi va Sulton Iskandar Sheroziy zikrida Haydar Xorazmiyni (uni Navoiy Mavlono Haydar turkigoʻy deb ataydi) Sulton Iskandarning modihi (madh etuvchisi) deb ataydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдик, 9-жылд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъий саъдайн ва мажмайи баҳрайн. 2-жылд. – Т., 2008.

Q.E.

“ISKANDARNOMAYI NAVOIY” – Q.: “Saddi Iskandariy”.

ISLOM (ar.– boʻysunish, itoat etish, oʻzini Alloh irodasiga topshirish) – jahonda keng tarqalgan uch dindand biri. Islom dini – Allohning Muhammad (s.a.v.) orqali butun insoniyatga yuborgan dinidir. Islom shariati manbalari Qurʻoni Karim va hadisi sharifdir. Bularga ijmoʻ va qiyos ham qoʻshiladi. I. dinining oʻz yoʻl-yoʻriqlari, koʻrsatmalari hukm va talablari bor. Bu dinga amal qiluvchilar muslim, musulmon deb ataladi. I.da bandaning amallari sakkiz qismdan iborat boʻladi: Birinchisi farz, ikkinchisi vojib, uchinchisi sunnat, toʻrtinchisi mustahab, beshinchisi muboh, oltinchisi harom, yettinchisi makruh, sakkizinchisi mustakrah. Ushbu sakkiz qism amal turining baʼzilarini bajarish shart, baʼzilarini bajarish yo bajarmaslik ixtiyoriydir.

N. I. dinining vakili sifatida oʻz hayotiy faoliyati hamda asarlari b-n musulmonlikni targʻib qildi, axloqiy meʼyorlarini, ayniqsa, Qurʻon va hadislar mazmunini asarlari qatiga singdirdi, turli mavzularni taʼsirchan ifodalash va yoritish u-n ulardan unumli istifoda etdi. N. “H.A.”da I.ga alohida bob bagʻishlab, “Islom”ning (arabcha yozuvidagi shakli nazarda tutiladi) “alif” harfi “amniyat bogʻining sarvlari” “sin”i “saodat qasrining kungirasi”, “lom”i latofat gulchehrasining sunbuli zulfi” va “mim”i “muhabbat mashʼalining nuri” deb taʼriflaydi. N. bu bobda I.ning haq dinligi va uning fazilatlariga toʻxtalib, musulmonlarning “ahli najot”ligini taʼkidlaydi. I.ning beshta sharti: iymon keltirish, namoz oʻqish, bir oy roʻza tutish, zakot berish va hajga borish masalalarini yoritib, izohlab beradi. Ammo N. shariatning zohiriy amallarini bajarish b-n birga botinni poklash, axloqan va ruhan kamolotga erishish zarurligini ham eslatib turadi. Shuning u-n ulugʻ shoir musulmonlikni daʼvo qilgan soxta shayxlar, riyokorlar va axloqi buzuvchilarni tanqid qiladi.

N. asarlarida u yoki bu munosabat b-n doimo I. koʻrsatmalarini eslatib turadi. Jumladan, “Nasim ul-xuld” qasidasida I. arkonlariga amal qi-

lishni targ‘ib etadi: “La ilaha illalloh”dagi aliflar dilingda tikib qo‘yilganday, mixlanganday mustahkamlansin. Uni isbot va rad qilishdan aqlga yo‘l qolmasin. Ma’naviyatingda Haqqa vosillikni muqarrar qilgach, zohirda shariat qoidalariga amal qilishni zarur deb bil. Besh vaqt namoz islom panjasining quvvati bo‘ldi. Uning odob-u arkonlariga rioya qilib, ado etgin. Zakot yigirmadan bir deb olindi. Uning qolgan yigirmasidan ham haq berish dil hukmidir. Balli, shukronani berish mardlarning qarzidir. Ro‘zang vujudingni shariat tomonidan ta’qiqlanganlardan saqlaydi. Dilning ro‘zasi Rahmonni yodlab turishingning yo‘lini to‘sib turuvchilardan himoya qiladi. Undan keyin hajning shartlarini ado qilmoqchi bo‘lsang, buning u-n unga qodir bo‘lmoqlig-u, yo‘l xavfsizligi kerak. Uning biyoboniga zohir yuzasidan qadam tashlab bo‘lmaydi”.

N.ning I. diniga bag‘ishlangan asari “S.M.”-dir (Q.: “Siroj ul-muslimin”). Muallif asarning yozilish sabablariga, iymon shartlari va aqida masalalariga to‘xtaladi. Iymondan keyin islomni bilish va egallashga da’vat qiladi:

*Angakim, bo‘ldi iymon amri kirdor,
Kerak islomdin bo‘lsa xabardor.
Binosin anglag‘il Islomning besh,
Ani bilmakka bo‘lg‘il fikratandesh.*

N. bu asarida I.ning besh ruknini batafsilroq yoritadi. Har bir ruknga tegishli bo‘lgan masalalarga ham e’tibor qaratadi. M-n, ikkinchi rukn bo‘lgan namoz haqida gapirar ekan, avvalo, tahorat farzlari, sunnatlari, mustahablari, noqizlari (buzadigan narsalari), g‘uslni vojib qiluvchi sabablar, g‘uslning farzlari, sunnatlari, tayammum farzlari, noqizlariga to‘xtaladi, undan keyin namozning batafsil zikriga o‘tadi. Shuningdek, ro‘za, zakot va haj masalalarini ham atroficha yoritib beradi. N.ning bu mo‘jaz asari diniy savodxonlikni oshirishda muayyan bir dasturdir.

N. musulmon qanday bo‘lishi kerak, degan savolga ham javob berib o‘tadi. Uningcha, musulmon faqat shariat amrlarini bajarish b-n

kifoyalanmasdan, doimo xulqini takomillashtirib, go‘zallashtirib borishi zarur. Payg‘ambarlik mohiyatlaridan biri ham axloqni tuzatishga qaratilgan. Shoir “M.Q.” asarida musulmonga xos bo‘lgan axloqiy me’yorlarni batafsil bayon qilgan ekan, shayx-ul islom, qozi, muftiy kabi din peshvolarining o‘z sohalarini yaxshi bilishlari, nojoiz, noshar’iy amallardan, axloqsizliklardan yiroq bo‘lishlarini talab qiladi. Xususan, xalq b-n ishlaydigan, xalq dardini tinglaydigan mansabdor yoki diniy – ruhoniy lavozimdagi kishilarni ilmiga amal qilishga, halollikka, diyonatli bo‘lishga chaqiradi. M-n, poraxo‘r qozi – islom qal’asini buzuvchi, kimki, pora berib, hukm chiqarib olsa, u pora berib shariatni ham buza oladi, deydi. Shoir tanbehlardan birida tili pok-u ko‘ngli pokni musulmon deb ataydi. “Musulmon shunday kishiki, musulmonlar uning tili va qo‘lidan zarar ko‘rmaydi va ko‘zi hamda ko‘nglidan xotirjam bo‘lishadi”, degan hadis ma’nosini keltiradi. Zulm va birovlar qalbiga ozor berish I.da katta gunoh sanalgani u-n shoir “H.A.”da ham bu masalaga to‘xtalgan. “A.” asarida mazkur hadisni o‘zbekchalashtirib shunday deydi:

*Kim musulmonlig‘ aylasa da’vo,
Chin emas gar fido qilur jonlar.*

*Ul musulmondururki, solimdur
Tili-yu ilgidin musulmonlar.*

Xullas, N. I.ning ilm-u ijodga ko‘rsatgan ta’sirini, shaxs va jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyatini o‘zining ibratli hayoti hamda o‘lmas asarlari orqali har tomonlama ko‘rsatib, isbotlab bergan. Uning asarlaridan ma’lum bo‘ladiki, I. faqat so‘z, e’tiqod va diniy ilmlardan iboratgina emas, balki musulmon o‘z hayotini, tafakkur tarzini, axloqiy mezonlarini sog‘lom e’tiqod, go‘zal axloq va shar’iy ko‘rsatmalarga binoan ta’minlashi lozimdir.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. – Т., 2008; Алишер Навоий. Арбаъин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аҳмад Ҳодий Мақсудий. Ибодати исломия. – Т., 2016; Турсун А., Жуман М.Ш. Ислом дини. – Т., 2013.

S.R.

“ISMAT UD-DUNYO” – dunyo pokizasi. N. bu ibora b-n Sulton Husayn Boyqaroning suyakli xotini Xadichabegimni ta’riflagan. “B.V.” devoniga kiritilgan g’azallarning birida mana bu bayt mavjud:

*Navoiy, gar quyosh noranjidin
behraq ko’rar, tong yo’q,
Behikim, lutf qilmish mahdi ul’yo
ismat ud-dunyo.*

Mahdi ul’yo esa oliy daraja. N. asarlarida bu ibora Shohruxning katta xotini Gavharshodbegim hamda Husayn Boyqaroning suyakli xotini Xadichabegimlarni ta’riflashda qo’llangan. Shuningdek, “S.I.” dostonida Iskandarning xotinlaridan Ravshanakka berilgan unvon. U butun shoh haramiga boshchilik qilgan.

*... Hamul Ravshanak mahdi ul’yo bo’lub,
Shabistonida majlisoro bo’lub.
Bori parda ahlig’a bonu edi,
Ki, shah birla zon-u bazon-u edi.*

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

ISMI A’ZAM – Alloh taoloning ismlari ichida eng ulug’i. Xudoning faqat o’ziga va ba’zi farishtalargagina ma’lum bo’lgan ismi. Bu borada ixtiloflar mavjud. Ba’zilar bu ism Samad (hojatbaror), ba’zilar Qayyum (o’z-o’zidan tu-

ruvchi, boshqalarni turg’uzuvchi), ba’zilar Rahmon ul-Rahim (o’ta mehribon va juda rahmli), ba’zilar Muhaymin (egallab oluvchi) deydilar. Bir qism ulamolalar I.A.ni “Abjad”ning 8 so’zida pinhon deb hisoblasalar, ba’zilar “Oyat ul-kursi” matni yo Qur’on suralari ichida yashirin deb biladilar.

I.A.ni bilgan kishi har qanday ishga qodir bo’lar emish. M-n, Sulaymon (a.s.)ga Xudoning sirli va muqaddas ismi – I.A. ma’lum bo’lgan va bu ism uning sehrli uzugiga naqsh qilingan. Uruk vositasida u nafaqat odamlar, balki hayvonlar, qushlar, barcha ins-jinslarga, tabiat hodisalariga hukmini o’tkaza olgan:

*Ki, qalqon qubbasida misli xotam,
Sulaymon yozdurubtur ismi a’zam.*

Ad.: Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Ислом (Энциклопедия). – Т., 2004; Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Саҷжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1389 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ISMOIL (a.s.) – Qur’oni Karimda 8 ta suraning 12 oyatida zikr qilingan payg’ambar. Laqabi Zabihulloh. N.ning yozishicha, “Ismoil (a.s.) payg’ambari mursal” bo’lgan va doimo ov qilish b-n shug’ullangan.

Ma’lumki, Ibrohim (a.s.) va Sora onamizning ancha vaqtgacha farzandi bo’lmaydi. Shunda Sora onamiz Ibrohim (a.s.)ning o’z kanizagi Hojarga uylanishiga rozi bo’ladi. Farzandlik bo’lgach, hazrati Sora Hojarni rashk qila boshlaydi. Ibrohim (a.s.)dan uni bolasi b-n olisroq bir yerga eltib qo’yishini talab qiladi. Ibrohim (a.s.) emizikli I. (a.s.)ni onasi Hojar b-n birga bir cho’l-u biyobonga, hozirdagi Ka’ba yoniga olib borib qo’yadi. Qaytib ketishi arafasida Hojarning no-lasiga javoban Ibrohim (a.s.) bu ishni Allohning amri b-n qilayotganini aytgach, u taskin topadi.

Ibrohim (a.s.) qaytgach, qoldirgan suv va ozuqa tugab, Hojar o'zi va farzandi u-n suv axtarib, Safo va Marva tepaliklari orasida yetti marta u yoqdan bu yoqqa yugurgan. Shunda Alloh marhamat qilib, go'dak I. yotgan joydan, uning oyoqlari ostidan suv chiqarib beradi. Onasi kelib qarasa, o'g'lining oyog'i ostidan suv chiqib, jilg'a bo'lib oqib yotibdi. Darhol Hojar onamiz suvga qarab: "Zam-zam" ya'ni, "To'xta, to'xta", dedi. Keyinchalik bu joylarga qabilalar ko'chib kelgan. I. (a.s.) hayotlik chog'larida Zamzamning tasarrufi u kishining qo'lida bo'lgan. Cho'lning o'rtasida joylashgan bu buloqning atrofida Makka shahri qurilgan. Biroz vaqt o'tib, Ibrohim (a.s.) ayolini va o'g'lini ziyorat etishga kelganida, ularni mo'l-ko'llik va barokat ichida ko'radi.

Ibrohim (a.s.) gohida kelib ulardan xabar olib ketar edi. Alloh Ibrohim (a.s.)ni imtihon qilish maqsadida endigina yetilib kelayotgan suyuqlik farzandi I. (a.s.)ni Alloh yo'lida qurbonlik qilishga buyuradi. Ibrohim (a.s.) bu voqeani farzandi I. (a.s.)ga aytganida, u otasiga "Parvardigor nimaga amr qilgan bo'lsa bajaravering, men roziman", deb javob beradi. Ibrohim (a.s.) farzandi I. (a.s.)ni qurbonlik qilmoqchi bo'lganida Alloh I. (a.s.) o'rniga bir qo'chqorni yuborib, shuni so'yishni buyuradi. I. (a.s.) voyaga yetgach, Allohning amriga binoan o'z otasi Ibrohim (a.s.) b-n birga Ka'bani bino qilishadi. I. (a.s.) shu atrofda yashovchi Jurhum qabilasidagi bir qizga uylanadi, lekin bu ayolning noshukur va besabrligini bilgach, ushbu qabiladan yana boshqa bir qizga uylanadi. Ulardan arab tilini o'rganadi. Rivoyatlarga ko'ra, Shimoliy Arab qabilalarining hammasi I. (a.s.)dan tarqalgan.

N. keltirgan rivoyatga ko'ra, Ibrohim (a.s.) Shomdin Makkaga kelib, gohida farzandi xonadonidan xabar olib turar edi. Bir marta kelganida, I. (a.s.) ovda bo'ladi, uning uyiga borib, ahvolini so'raydi. I. (a.s.)ning ayoli Ibrohim (a.s.) hurmatini o'rniga qo'ymay, uni beparvolik b-n kuzatadi. Ibrohim (a.s.) keliniga "Ismoil kelsa, eshigingning poshnasini (ostonasini) o'zgartirgaysen, deb aytgil", deydi. I. (a.s.) kelganda, xo-

tini unga bir kishining kelgani-yu, aytib ketgan so'zlarini yetkazadi. I. (a.s.) otasi ekanini biladi, darhol u xotinni taloq qiladi, boshqasini nikohiga oladi. Yana bir yil Ibrohim (a.s.) Makkaga kelganida ham I. (a.s.) ovda bo'ladi. Ammo bu xotini Ibrohim (a.s.)ga ko'p ta'zim qilib, mehmondorchilik qiladi. Ibrohim (a.s.) aytadiki: Ismoil kelsa, aytgilkim, eshigingning yaxshi poshnasi bor, o'zgartirmagaysen. I. (a.s.) kelgach, xotini bu so'zlarni unga aytadi. I. (a.s.) biladiki, otasi bu xotinidan rozi bo'lgan. Uning hurmatini joyiga qo'yadi.

N. yozadiki, Haq taolo Ibrohim (a.s.)ga Soradan Is'hoq (a.s.) tug'ilishini karomat qilganida va Is'hoq naslidin ming payg'ambar tug'ilishini aytganida, munojot qilib, aytadiki: Xudoyo, Is'hoqqa bu kabi ulug' ehson karomat qilding, Ismoilni ham bir maxsus inoyat bila bahramand qil! Xitob keladiki, "oxir uz-zamon payg'ambari (s.a.v.)kim, koinot ofarinishi va mavjudot parvarishig'a aning sharif zotining xilqati sababdur, I. (a.s.) naslidin bo'lg'usidur".

Ibrohim (a.s.) xursand bo'lib, Allohga shukr bajo keltiradi va Makkada Ka'ba uyini bino qiladi. Bayt ul-haram qurilishini tugatgandan so'ng, aytishlaricha, shukr qilib, yelkasini Ka'ba devoriga qo'yib, "bu uyni tugatdim", – deb faxrlanadi. Shunda ilohiy xitob keladiki, "bir ochni to'y-dirdingmu yoki bir yalang'ochni kiydirdingmu, bunchalik o'zingdan ketasan?!" Bundan Ibrohim (a.s.) fahmlaydiki, bu qilgan ishi yuqoridagi ikki ish oldida hech narsa emas. Shundan so'ng Ibrohim (a.s.) bu ikki ishning, ya'ni ochni to'yg'izish va yalang'ochni kiyg'izishning ulug' ish ekanini anglab, mehmonxona yasab, och-yalang'ochlarni, musofir-u mujovirlarni ikrom qilishga g'ayrat qiladi. Ehtimol, N. ham shu voqeadan ta'sirlanib yozgandir:

Kimki bir ko'ngli buzug'ning

xotirin shod aylagay,

Oncha borkim Ka'ba vayron

bo'lsa obod aylagay.

N. I. (a.s.)ning vafoti haqida shunday deydi: “Ismoil (a.s.) Hazramavt ahlig‘a hidoyat uchun ma‘mur bo‘ldi va ul xaloyiqqa ellik yil nasihat qilib, Tangri taolo yo‘lin ko‘rguzdi, qabul qilmadilar, faqat oz kishigina qabul qildilar”. I. (a.s.) 137 yil umr ko‘rgan va vafotidan so‘ng onasi Hojar yoniga dafn etilgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; *Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи).* – Т., 2014; *Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи (Қуръони Карим қиссасалари).* – Т., 2014.

S.R.

ISMOIL Hikmat Ertaylon (1889–1967, Istanbul) – muallim, adabiyot tarixchisi, yozuvchi va olim. U Turkiya va Ozarbayjonda tahsil olgan, arab va fors tillarini mukammal egallagan. 1914–21-yy.da Yevropa mamlakatlarida tadqiqot olib borgan. 1921–27-yy.da Turkiya Tashqi ishlar vazirligi Ozarbayjonga yuboradi. Bokudagi universitet va teatr maktablarida Turk adabiyoti tarixi, G‘arb adabiyoti tarixi, Lotin adabiyoti tarixi va San‘at tarixi fanlaridan dars bergan. 1927-y. da yurtiga qaytgach, Lafkosha litseyining direktorligini bajaradi. 1939-y.dan Afg‘onistonning Maorif vaziri lavozimiga tayinlanadi. 1942-y.da yana Turkiyaga qaytadi va umrining so‘ngiga qadar muallimlik qilgan.

I.H.E. bir necha she‘riy, nasriy va dramatik asarlar muallifi. U turkiy xalqlar madaniyati va adabiyoti tarixi masalalari b-n maxsus shug‘ullangan, mumtoz va zamonaviy adabiyot vakillarining meroslarini o‘rganish hamda keng kitobxonlar o‘rtasida targ‘ib etishda samarali natijalarga erishgan. 4 jildlik “Turk adabiyoti tarixi (1925–1926, Boku), “Ozarbayjon adabiyoti tarixi” (1928), “Yunon adabiyoti tarixi” nomli yirik tadqiqotlar yozgan U Ziyosho, Shinosiy, Nomiq Kamol, Ahmad Posho, Nabizoda Nozim, Ahmad Mithat, Tavfiq Fikrat singari turk oydinlarining avtobiografiyasini birinchilardan bo‘lib yaratdi. Muallifi

noma‘lum “Yusuf va Zulayho” dostonini, Mavlono Lutfiy devonini, Fuzuliy she‘rlarini, Husayn Boyqaro risola va devonini, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarini nashrga tayyorladi.

Jami 58 tadqiqot muallifi I.H.E. ayni vaqtda N. davri b-n ham shug‘ullangan. N. merosi, adabiy ta‘sir doirasi, turk va ozarbayjon shoirlari b-n aloqalarini chuqur tadqiq etgan. Olim “Ozarbayjon adabiyoti tarixi” nomli 2 jildli kitobida N. davridagi Hirot adabiy maktabidan bahramand bo‘lgan Basiriy, Shohgulubek, Savsaniy, Niyoziy, Kiromiy kabi shoirlar ijodini keng tahlil etadi. Ularning N. shaxsiyati va asarlariga munosabati masalasidan bahs etadi. M-n, Basiriy ismli turk shoiri N. huzurida bo‘lib, u b-n suhbatlar qurgan. So‘ngra Hirotidan Turkiyaga qaytar ekan, o‘zi b-n birga N. va Jomiyning devonlari, maktublarini ham olib keladi.

I.H.E.ning 1926-y. Bokuda N. tavalludining 500 yilligi (hijriy-qamariy yil hisobida) munosabati b-n nashr etilgan “Navoiy” nomli to‘plamga “Alisher Navoiyning hayoti va uning adabiy jarayondagi mavqeyi” deb atalgan maqolasi kiritilgan. Shu yili N.ning Bokuda chop qilingan “V.” asarida olimning “Navoiy” nomli so‘zboshisi va “Maorif ishchisi” jurnalida “Navoiy va turk adabiyoti” maqolasi bosiladi. Mazkur maqolalar masalalar qamrovi va ularni atroflicha xolis tahlil etish jihatidan ilk n.shunoslikka doir maydonga kelgan eng yaxshi tadqiqotlar sifatida baholangan. Shuningdek, uning 1937-y.da chop etilgan “Chig‘atoy adabiyoti” kitobida N. hayoti va ijodiy faoliyatiga oid alohida bob mavjud. Muallif N. asarlariga birma-bir to‘xtalib, bosh g‘oyasi va mazmuni haqida fikrlar bildirgan. N. g‘azallarini usmonli turk tiliga tarjima qilgan.

Ad.: Ertaylan I.H. (2013). *Azerbaycan Edebiyati Tarihi I – II. Haz. Parvana Bayram. Ankara: Akçağ.; İsmail Hikmet Ertaylan. Amir Alisher Navoiyning hayoti va adabiy jarayondagi mavqeyi.* – “Navoiy” to‘plami. – Baku, 1926; *Ismoil Hikmet. Navoiy va turk adabiyoti.* – Baku, 1926.

N.H., S.O‘.

ISMOILOV Ilyos – f.f.d-ri. (2022). N. ijodi, xususan, “X.” dostonlari tadqiqi b-n shug‘ullana-di. I.I. “Navoiy ijodida Iskandar obrazi talqinlari”, “Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni-ning qiyosiy tahlili”, “Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni genezisi va poetikasi” nomli monografiyalar hamda “Alisher Navoiy “Xamsa”sida kirish boblarining o‘rni”, “Alisher Navoiy ijodida Suqrot timsoli”, “Saddi Iskandariy” dostonida badiiy shartlilik masalasi”, “Saddi Iskandariy” dostonidagi adabiy ta’sir va o‘ziga xoslik xususida”, “Ahmadiy va uning “Iskandarnoma” dostoni”, “O‘zbek adabiyotshunosligida Nizomiy “Xamsa”sining qiyosiy tadqiqi”, “Navoiy ijodida Iskandar va obi hayot obrazlari”, “Iskandar devori”, “Iskandar ko‘zgusi tilsimi”, “XI–XIV asrlarda yaratilgan turkiy manbalarda Iskandar haqida”, “Psevdo-Kallisfen an‘anasi va Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni”, “Navoiy va Nizomiy Iskandarnomalaridagi tavhid boblar qiyosi”, “Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoniga asos bo‘lgan tarixiy-adabiy manbalarning qiyosiy tahlili”, “Alisher Navoiy ijodida Iskandar obrazi talqinlari”, “Iskandar qissasi Firdavsiy va Nizomiy talqinida”, “Tafsirlarda Iskandar mavzusiga oid talqinlar” kabi mam-lakatimiz va xorij matbuotida chop etilgan ilmiy maqolalar muallifi. Shuningdek, N. ijodiga bag‘ishlangan “Badiiy ummon qatralari” (monografiya), “Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at”ining ham-mualliflaridandir.

Ad.: Ismoilov I. Navoiy ijodida Iskandar obrazi talqinlari. – T., 2020; Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni genezisi va poetikasi. – T., 2022.

S.O.

ISO (a.s.) (Iso Masih, Iisus Xristos) – Qur’oni Karimning “Maryam”, “Oli Imron”, “Moida” va “Saf” kabi suralarida I. (a.s.) haqida ma’lumotlar berilgan. Islomda I. (a.s.) “Ulul azm” (sabit egalari)dan bo‘lgan, Muhammad (s.a.v.)dan oldin o‘tgan payg‘ambar hisoblanadi. U zot Isoyi

Ruhulloh (Allohning ruhi), shuningdek, “Masih”, “Haqni so‘zlovchi”, “Ibn Maryam”, “Allohning muqarrabi” (yaqini) deb ta’riflanadi. Iso, Masih, Masiho, Ruhulloh nasroniylik dinining asoschisi. Injil kitobi unga nozil bo‘lgan. Qur’oni Karimda I. (a.s.) ismi 25 marta uchraydi. N. “T.M.A.”da Shopur binni Ashk to‘g‘risida yozib aytadiki: “Ba’zi debdurlarkim, I. (a.s.) aning zamonida mab’us bo‘ldi (payg‘ambar qilib yuborildi) va Yahyo va Zakariyo va Jirjis alayhissalomni ham ba’zi debdurlarkim, aning zamonida erdilar. Va Ag‘ustus qaysar anga muosir (asrdosh) erdi”.

I. (a.s.) Allohning izni b-n har qanday kasalliklarni tuzatish, o‘liklarni tiriltirish kabi mo‘jizalarga ega bo‘lgan. N. “T.A.H.” asarida ta’kidlashicha, I. (a.s.)dan ilgari o‘tgan payg‘ambarlarga qirq yoshidan so‘ng payg‘ambarlik maqomi berilgan, I. (a.s.)da go‘daklikdan payg‘ambarlik nishonalari namoyon bo‘lgan. Onasi Maryam Jabroil (a.s.)ning nafasi b-n homilador bo‘ladi va I. (a.s.) dunyoga keladi. Xalqni I. (a.s.) haq dinga da’vat etib, ulug‘ mo‘jizalar ko‘rsatadi.

I. (a.s.) yoshi 30 ga yetganida, Alloh uni “Bani Isroil” qavmini hidoyatga boshlash u-n payg‘ambar qilib yuboradi. I. (a.s.)ning da’vat ishlariga 12 nafar “havoriylar” deb nomlangan shogirdlari yordam bergan. Qavmi payg‘ambarlik isboti sifatida undan mo‘jiza ko‘rsatishini talab qilgan. Allohning irodasi b-n I. (a.s.) loydan qush shaklini yasab, unga puflasa, qush bo‘lib uchar, tug‘ma ko‘r bo‘lib tug‘ilganlarni qo‘li b-n silasa, ko‘radigan bo‘lar, peslarga qo‘lini tekkizsa, tuzalar edi. I. (a.s.) Muhammad (s.a.v.)ning dunyoga kelishini ham bashorat qilgan edi. Qur’oni Karim ta’limotiga ko‘ra, I. (a.s.) Allohning o‘g‘li emas, Xudo ham emas, Allohning tanlangan bir bandasidir.

N. mazkur asarida I. (a.s.)ning Imom Mahdiy zuhur qilganidan so‘ng osmondan tushishi, Dajjoli la’inni o‘ldirishi, millatlarni to‘g‘rilikka va haq dinga da’vat etishi, shuningdek, o‘n yetti yoshda payg‘ambar bo‘lgani-yu o‘ttiz uch yoshda xalq ta’na-yu malomat qilganda, I. (a.s.) Allohning izni b-n Tangri taoloning bandasi ekani,

o‘zining payg‘ambar bo‘lishi va onasining pokligiga hamda xotam ul-anbiyo (Muhammad s.a.v.) ning dunyoga kelishiga bashorat beradi. Alloh taolo iymon keltirmaganlar zararidan asrash u-n I. (a.s.)ni osmonga olib chiqib ketganidan xabar beradi.

N. I. (a.s.)ning mol-dunyodan etak yiqqani uning “bir pashmina (jundor) to‘n va bo‘rk va bir asosi” bor ekani, bir yerda turmasdan doim sayr-u sayohat qilgani, rizq u-n biror kasb qilmagani, yetgan rizqiga qanoat qilganini yozadi. Havoriylar I. (a.s.)ga doim piyoda yurish qiyin, biror ulov olib mingil, deb iltimos qilsalar ham ko‘nmaydi. Uy-joy qurib berishlariga ham ko‘nmaydi, ayollar b-n ham ishi bo‘lmaydi. Shuning u-n ham mujarradliq (bo‘ydoqlik, faqirlik) b-n mashhur bo‘lgan.

I. (a.s.)ni dushmanlari o‘ldirishmagan, u chormix etib qatl qilinmagan. Bu hodisa ular ko‘ziga ko‘ringan, xolos. Aslida I. (a.s.) tiriklayin osmonga ko‘tarilgan va Qiyomat kuni arafasida yer yuzida yana paydo bo‘ladi.

N. ijodida I. Masih ko‘plab g‘oyaviy-badiiy vazifalarni bajarishga xizmat qiladigan obrazlardan biridir. U poklik, go‘zallik, qanoat, tajrid, tafrid va hoziq tabib timsoli. Ma‘shuqning axloqi, husni, chiroyi, a‘zolari ta‘rif-tavsif etilganda, I. Masihga qiyoslanadi, ba‘zan undan ustun qo‘yiladi:

*Chun deding o‘lsa Navoiy, jon berur
la‘lim anga,
Ey Masihim, ruhparvar la‘li
nobingg‘a o‘lay.*

*Su hayvon chashmasidin,
el Masih anfosidin topsa,
Qachon to‘big‘a naxli qomatingcha
e‘tidol o‘lg‘ay?*

N. lirik qahramonning ichki holati, qayg‘u va quvonchi, iztirob va hayajonini badiiy tasvirlash u-n ham I. (Masih, Masiho) timsoliga tez-tez muhojirat etadi:

*Ey Navoiy, fayzdin anfosim o‘lmish ruhboxsh,
To Masihodek aloyiq zulmatidin pokmen.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004; Раҳматуллоҳ қори Обидов. Қуръони Каримда Ийсо пайғамбар сиймоси. – Т., 2002; Пайғамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014; Қобилов У. Илоҳиёт ва бадийят. – Т., 2008.

S.R.

ISO NAFASI – Sharq adabiyotida islomdan keyin paydo bo‘lgan mashhur badiiy obraz. Bu obraz diniy qarashlar b-n bog‘liq bo‘lib, Iso (a.s.) o‘zining Xudo tomonidan yuborilgan payg‘ambar ekanini e‘lon qilganida yahudiylar undan so‘zining tasdig‘i u-n mo‘jiza ko‘rsatishini talab qilishadi. Shunda u Xudoga iltijo qilib, bir chora so‘rganida unga o‘likni tiriltirish xislati ato qilindi. So‘ngra u odamlar oldiga chiqib, duo qiladi va Ozir otlig‘ o‘lgan kishi tirilib, uning chindan ham payg‘ambar ekaniga guvohlik beradi. N. ning “T.A.H.” asarida yozishicha: “ul o‘likkim, Iso (a.s.) tirguzdi, Inb ul-A‘juz erdi. Va sharhi budurkim, sayr asnosida bir ajuzani ko‘rdikim, bir qabr boshida muassir navha qiladur. Kayfiyatini so‘rdi. Dedikim, o‘g‘lum erdi va firoqidin betoqatmen. Iso (a.s.) duo qilib, Tangri taolo ul mayyitqa ruh kiyurdi va o‘luk tirilgach, iltimos qildikim, duo qilg‘ayki, burung‘i holig‘a borg‘ay va mavt saqaroti bo‘lmag‘ay. Ruhulloh duosi bila bu ish ham bo‘ldi...”. U xalq talabiga ko‘ra o‘lganiga 4 ming yil bo‘lgan Som ibn Nuhni ham tiriltiradi. Balchiqdan ko‘rshapalak yasab, nafasi b-n unga jon ato etadi. I.N. Iso dami, Masih anfosi kabi iboralar shu b-n bog‘liq. Shoirlar bu obrazdan kishiga go‘yo jon bag‘ishlaydigan har kishi yoki narsani I.N.ga tashbeh etadilar. Sharq she‘riyatida, asosan, jonboxsh nafasi oshig‘iga hayot bag‘ishlaydigan ma‘shuqa o‘likni tiriltiradigan Iso Masihga nisbat beriladi. Voqean, Masih – silovchi degani. Iso Masihning qo‘li tekkan o‘likka jon kirishi u-n ham unga Masih nomi be-

rilgan. Bu obraz N. she'riyatida ham faol qo'llanadi. M-n:

*La'lini sevdim, ko'zining qatlidin
qayg'urmog'um,
Ne g'am o'lmaktin kishi bo'lsa
Masiho birla do'st.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; *Қисаси Рабғузӣ. 2-китоб.* – Т., 1991; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1.* – Душанбе, 1988; *Очилов Э. Бир ҳовуч дур.* – Т., 2011.

E.O.

ISPAND / SIPAND (f.) – hazorispan, isiriq. O'zi o'sadigan, kichkina qora urug'lari bo'lgan, o'tga solib tutatsa, go'yo yomon ko'zdan asraydi, deb e'tiqod qilinadigan ko'p yillik yovvoyi o'simlik. Xalq tabobatida shifobaxsh vosita sifatida turli kasalliklarda foydalaniladi. Shoirlar o'z she'rlarida undan turli badiiy maqsadlarda istifoda etadilar. N. ijodida ham bunga ko'p duch kelamiz. M-n:

*Ul oy o'tlug' yuzin ochsa,
Navoiy tegmasin deb ko'z,
Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't
uzra sipand etmas .*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик. 2-жилд.* – Т., 2007.

E.O.

ISTAXR – Pulvor daryosining 2 sohilida Sherozdan shimoliy sharqda taxminan 50 km., Jamshid taxti (Persopol)dan 5 km. masofada bo'lgan qadimiy Eron mulkidagi shahar. U dastlab qal'a bo'lib, u yerda hovuz bo'lgani u-n shunday atalgan deydi. Chunki hovuzni fors-lar I. deganlar. Dorob ibni Dorobning poytaxti bo'lgan. U sosoniylar davrining yirik shaharla-

ridan biri, Forsning ulkan viloyati edi. Yunonlar uni Persopol deb ataganlar. I. shimolida xaxomanihiy shohlarining maqbaralari oq marmar b-n ziynatlangan ediki, u hozir "Naqshi Rostam" deb yuritiladi. Sheroz hududidan tashqarida Xuroson ko'prigi va Sulaymon masjidi mavjud. Sosoniylar sulolasining asoschisi Ardasher I I.da qator hashamatli binolar bunyod qilgan. Manbalarning ma'lumot berishicha, I. Eron zardushtiylarining yirik markazlaridan biri bo'lib, unda serhosilik ma'budasi Anaxitaga bag'ishlangan ulkan ibodatxona mavjud edi va u sosoniylar sulolasining ma'badi hisoblanar edi. Sosoniylar davrida Forsning Sheroz, Fiso, Sirof, Arrojon kabi boshqa shaharlari ketma-ket rivojlanib, I. sekin-asta o'zining avvalgi mavqeyini boy bera boradi va X asrga kelib kichik bir shaharcha darajasiga tushib qoladi.

N. ushbu qadimiy shahar va uning tarixini yaxshi bilgan. "T.M.A." asarida ushbu shahar b-n bog'liq ma'lumotlarni ham keltiradi. Ularda rivoyatlar va tarixiy faktlar aralashib ketgan bo'lishiga qaramay, N.ning mazkur shahar haqida yozganlari muayyan ilmiy qimmatga ega. N. I.ni Ajam shohlarining birinchisi bo'lgan Kayumars tomonidan qurilgan deb hisoblaydi va Kayumars haqida "Ko'prak avqot anda (ya'ni Istaxrda – Q.E.) bo'lur edi ", - deb yozadi. N. I.ning obod bo'lishi va ulkan shaharga aylanishini Jamshid nomi b-n bog'laydi. N.ning yozishicha, uning davrida shahar kengaygan va uzunligi o'n ikki yog'ochga (bir yog'och 6-7 km. – Q.E.), kengligi o'n yog'ochga yetgan. N.ning sosoniylar sulolasining asoschisi Ardasher Bobak faoliyati hamda hokimiyatni Arshakiylardan yangi sulola qo'liga o'tishi b-n bog'liq voqealarda I. shahrining o'ynagan roli haqida keltirgan ma'lumotlari alohida diqqatga sazovor. Ulardan ma'lum bo'lishicha, Ardasher so'nggi Arshakiy hukmdor Arduvonga qarshi kurash boshlaganda, I. shahriga kelgan va bu yerda o'z tarafdorlarini to'plagan. Arshakiylarga birinchi zarba shu yerda – I.da berilgan. Ardasher va uning tarafdorlari Arduvonning o'g'liga hujum qilgan. O'g'liga yordamga kel-

gan Arduvon ham mag'lubiyatga uchratilgan va o'ldirilgan (224). Shuningdek, N. sosoniylar sulolasining so'nggi vakili bo'lgan Yazdijirdning ham taxtga o'tirmasdan oldin I.da yashagani haqida ma'lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Бурҳони қотеъ. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Луконин. В.Т. Культура сасанидского Иранаср. – М, 1969; Грантовский Э.А. и другие. История Иранаср. – Москва, 1977.

Q.E.

ISTIORA (ar. – omonatga olish) – so'z ma'nosini vaqtincha omonatga olib, ko'chma ma'noda ishlatish b-n bog'liq badiiy san'at. U o'xshatish asosida kelib chiqqan bo'lib, o'xshagan narsa va o'xshatish qo'shimchasining tushib qolib, o'xshagan narsaning o'xshagan narsa orqali ifodalanishidir. M-n, gulday qiz o'rniga gul, la'lday lab o'rniga la'l so'zlarining o'zini qo'llash. Shuning u-n I. ko'chim va majoz deb ham yuritiladi. N. ijodida I. mahorat b-n qo'llanilgan. M-n:

*Ko'ngulni chok-u bag'irni shikof istarima
Aning qilichi bila xanjari erur bois.*

Bu yerda qilich deganda ma'shuqaning qoshi, xanjar deganda kiprigi ko'zda tutilyapti. Ya'ni, ko'nglimni pora-yu bag'rimni chok istashimga ma'shuqa qoshining qilichi-yu kiprigi xanjari sababdir.

Yoki:

*Og'zidin achchig' so'z aytib,
zohir etsa zahrchashm,
Ayb emastur pista sho'r-u
tong emas bodom talx.*

Birinchi misrada og'zidan achchiq so'z chiqib, ko'zi zahar sochsa, degan fikr ikkinchi mis-

rada pistaning sho'rliigi ayb emasligi-yu bodomning achchiqligi hayron qoldirmasligi haqidagi fikr b-n asoslanar ekan, bunda I. tarzida pista og'izni, bodom ko'zni bildirib kelmoqda.

Quyidagi baytda g'uncha ham og'izni, ham ko'ngilni tamsil etmoqda:

*Ikki g'unchang ermas, ey gulchehra, teng,
Og'zing asru tor-u ko'nglung asru keng.*

Y.Is'hoqovning yozishicha, I. o'z xususiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi: ochiq va yopiq I. agar o'xshatish obyekt, ya'ni o'xshatilgan narsa tilga olinmay, faqat o'xshagan narsaning o'zi zikr etilsa, bu ochiq I. bo'ladi. M-n:

*Furqat o'ti dofeyi dog' o'rtamakdur demakim,
O'rtagan jonim ul oy dog'i firoqidur hanuz.*

Bu yerda "oy" so'zi ma'shuqa ma'nosida kel-yapti.

Yopiq I.da esa o'xshatilgan narsaning o'zi ham tilga olinmay, uning biror sifati, xulq-atvori, uzv-a'zosi izofat sifatida keltiriladi. M-n:

*Soqiyo, may tut, mug'anniy,
navhayi ohangni chol, –
Kim, sipohi umrni o'lmish ko'si
rihlat cholg'udek.*

Baytning ikkinchi misrasidagi sipohi umrim I. bo'lib, shoir umrni shoh yoki lashkarboshiga, o'tayotgan umrning oy va yillarini esa yuksak mahorat b-n askarlarga o'xshatgan. A.Hojiahmedovning yozishicha, I. "tashbehdan kuchli sanaladi. Zero, "ey gul kabi go'zal mahbuba" ifodasidan ko'ra, "ey gul" iborasi kuchliroq, ta'sirchanroq jaranglaydi".

Ma'lum bo'ladiki, I. muallifdan teran mushohada va nozik kuzatishni, o'quvchidan esa o'tkir zehn va topqirlikni taqozo etadigan o'ziga xos murakkab badiiy san'atdir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1–4-жилдлар. – Т., 2011;

Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 5; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Ҳоҗиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т., 2001.

Ҳ.И., Е.О.

ISTIXROJ (ar. – chiqarish, chiqarib olish) – arab yozuvidagi tashbeh bo‘lib kelgan harflar asosida yangi so‘z hosil qilishga asoslangan harfiy san‘at. U kitobat san‘ati vositasida yuzaga keladi. Agar kitobat san‘atida inson uzvlari arab harflariga o‘xshatilsa, I.da o‘xshatilgan harflar yig‘indisi yangi so‘z yaratilishiga xizmat qiladi. M-n, quyidagi baytda ma‘shuqaning halqa-halqa zulfini “jim” (ج) va “dol” (د)ga o‘xshatish barobarida, bu ikki so‘z birikmasidan “jid” (sa‘y-harakat, g‘ayrat) so‘zi hosil bo‘lmoqda:

*Iki zulfing ko‘ngul domi, ne yanglig‘
asray ul qushni,
Ani tutmoqqa jidd ma‘lum o‘lur
chun “jim”-u “dol”ingdan.*

Maz.: Ko‘ngil qushini ikki zulfing domidan qanday asrayki, u ikki “jim”-u “dol”ing uni tutish u-n qattiq bel bog‘labdi.

Mana bu ruboiysida esa “jim”ga o‘xshash ikki zulfing, alifday mavzun qadding, nun kabi qoshing va “jim” hamda “nun” harflar ustidagi ikki nuqta kabi xoling aslida men u-n jondir, degan fikr ilgari surilmoqda, zero, “jim”, “alif” va “nun” harflari yig‘indisidan “jon” so‘zi hosil bo‘ladi. Shoir esa harflarni mahjubasi uzvlariga tashbeh qilgan holda ular mening jonim asosidir, deyish b-n harfiy so‘z o‘yiniga teran ma‘no yuklamoqda:

*Jonimdagi “jim” ikki dolingg‘a fido,
Andin so‘ng “alif” toza niholingg‘a fido,*

*“Nun”i dag‘i anbarin hilolingg‘a fido,
Qolg‘an iki nuqta ikki xolingg‘a fido.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., – 2001; Қурбонов А. Навоий газалларида истихрож санъати // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2014, №1.

Е.О.

ISTISHOD (ar. – guvohlik istash, dalil keltirish) – shoirning o‘z fikrini tasdiqlash yoki boshqa biror munosabat b-n taxallusiga murojaat qilishidan iborat badiiy san‘at. N. lirikasida ham bu san‘atning bir qancha namunalarini uchratishimiz mumkin. M-n:

*Ey Navoiy, yig‘lamoq ohimg‘a taskin
bermadi,
Vah, bu ne o‘tdurki, yo‘q ta‘sir
to‘fondin anga.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

М.И.

“ISTIQLOL DAVRI O‘ZBEK NAVOIYSHUNOSLIGI” – Alisher Navoiy nomidagi Xalqaro jamoat fondi tomonidan O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, Badiiy akademiya, Madaniyat va turizm vazirligi, Yozuvchilar uyushmasi

hamkorligida yaratilib, “Tamaddun” nashriyotida bosmadan chiqqan buyuk mutafakkir shoir tavalludining 580 hamda O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining 30 yilligiga tuhfa sifatida chop etilgan 30 jildlik kitoblar to‘plami. Nashrga tayyorlovchilar: O.Davlatov, D.Yusupova. Mazkur to‘plam ilmiy-nazariy, ma‘naviy-tarixiy jihatdan beqiyos ahamiyatga ega bo‘lib, navoiyshunoslik ilmining istiqbolini ta‘min etuvchi qo‘llanma vazifasini bajaradi.

1-jilddan A.Qayumovning “Nodir sahifalar” nomli ilmiy maqolalar to‘plami, “Alisher Navoiy” risolasi va S.G‘aniyevaning “Navoiy nasri nafosati”, “Navoiy yodga olgan asarlar” kitoblari o‘rin olgan.

2-jild A.Hayitmetovning “Navoiyxonlik suhbatlari” A.Abdurashidovning “Buyuk beshlik saboqlari” monografiyalaridan tashkil topgan.

3-jildga N.Mallayevning “So‘z san‘atining gulto‘ji” monografiyasi, B.Akramovning “Fasohat mulkinging sohibqironi” risolasi, Sh.Sharipovning “Lison ut-tayr” haqiqati” kitobi kiritilgan.

4-jilddan A.Rustamiyning “Hazrati Navoiyning ma‘naviy olami”, S.Hasanovning “Navoiyning yetti tuhfasini”, M.Hakimovning “Alisher Navoiy asarlarini ko‘chirgan xattotlar” kitoblari o‘rin olgan.

5-jild A.Hojiahmedovning “Navoiy aruzi nafosati”, O.Madayevning “Navoiy suhbatlari” tadqiqotlarini o‘z ichiga oladi.

6-jild H.Qudratullayevning “Navoiyning adabiy-estetik olami” monografiyasi va R.Vohidovning “Alisher Navoiy va ilohiyot” risolasidan iborat.

7-jild N.Komilovning “Xizr chashmasi” monografiyasi, N. g‘azallari sharhiga bag‘ishlangan “Ma‘nolar olamiga safar” kitobi, “Ilova” qismi olimning “Ahli kamol korxonasining komili”, “Ajrim qiluvchi ko‘zgu”, “Odil podshoh haqida besh tashbeh”, “Adolat davlat poydorligining asosi”, “Ustoz va yosh iste‘dod” kabi maqolalari hamda N.ning “Nasim ul-xuld” qasidasi matni va nasriy tarjimasidan tashkil topgan.

8-jilddan M.Imomnazarovning XXI asr navoiyshunosligi dolzarb masalalariga doir tadqiqotlari o‘rin olgan.

9-jild M.Muhiddinovning “Ko‘ngil hayratlari” monografiyasidan tashkil topgan.

10-jildga H.Solihovanning N. ijodining uyg‘ur adabiyotiga ta‘siri o‘rganilgan monografiyasi va M.Rashidovanning “Alisher Navoiy “Nazm ul-javohir” asarining matniy tadqiqi” kitobi kiritilgan.

11-jild I.Haqqulning 4 kitobdan iborat “Navoiyga qaytish” nomli tadqiqotlar to‘plamini o‘z ichiga oladi.

12-jildda Q.Sodiqovning “Alisher Navoiy asarlari tilining fonetikasi” nomli monografik ishi, V.Rahmonovning “Mumtoz so‘z badiiyati” maqolalar to‘plami, I.Azimovning “Alisher Navoiyning nasriy asarlarida kesim markazli bir bosh bo‘lakli gaplarning shakliy va mazmuniy xususiyati” nomli dissertatsiyasi jamlangan.

13-jildda B.To‘xliyevning “Alisher Navoiy va yoshlar tarbiyasi”, O.Madaliyevanning “Alisher Navoiy qo‘lyozmalarining tarkibiy-qiyosiy tadqiqi” nomli monografiyalari mavjud.

14-jild N.Jumaxo‘janing “Satrlar silsilasidagi sehr”, “Qaro ko‘zum...” g‘azali tadqiqi” risolalari hamda A.Habibullayevning “Navoiy pandnoma-si” deb nomlangan kitoblaridan tuzilgan.

15-jildga Z.Isomiddinovning “Shavqi navo” nomli kitobi, M.Abdulhakimning “Hayrat mezo-ni” sharhlar majmui va K.Rahimovning “G‘iyosiddin Xondamir hayoti va ijodi hamda uning “Makorim ul-axloq” asari haqida” monografiyalari kiritilgan.

16-jild S.Olimning “Naqshband va Navoiy” hamda “Lison ut-tayr”ning qiyosiy poetikasi: sintez naziraviylik va tarjimaviylik” nomli tadqiqotlariga bag‘ishlangan.

17-jild D.Salohiyning “Navoiyning she‘riy uslubi masalalari”, F.Karimovanning “O‘zbek adabiyotida debocha” va M.Asadovning “Navoiy ijodida soqiy-noma” deb nomlangan tadqiqotlaridan tuzilgan.

18-jildga Sh.Sirojiddinovning “Navoiy zamonoshlari xotirasida” nomli risolasi hamda “Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili” monografik tadqiqoti kiritilgan.

19-jild A.Erkinov qalamiga mansub “Oqqunli muxlislar devoni”, “Xorijiy navoiyshunoslik” nomli ilmiy asarlaridan iborat.

20-jildga N.Jabborovning “Maoniy ahlining sohibqironi” hamda A.Qurbonovning “Farhod va Shirin”: badiiyat va g‘oyalar olami” kitoblari jamlangan.

21-jilddan o‘rin olgan “Alisher Navoiy “Xamsa”sida xronotop poetikasi” tadqiqoti U. Jo‘raqulovga, “Navoiy davri tabobati” kitobi M. Hasaniy va S.Karimovalarga tegishli.

22-jild. S.Rafiddinovning “Navoiy va Islom ma‘rifati” maqola va lug‘atlar to‘plami, B.Eralining “Majoziy muhabbat haqiqatlari” hamda A. Hasanson Yahyoning “Alisher Navoiy islomiy tasavvuf she‘riyati namoyandasi” nomli risolalaridan tashkil topgan.

23-jildga E.Ochilovning “Bir hovuch dur” nomli sharhlar kitobi hamda olimning N. asarlarida uchraydigan atama, obraz, ramz va istilohlar tavsiflangan lug‘ati kiritilgan.

24-jild K.Mullaxo‘jayevaning “Alisher Navoiy g‘azaliyotida tasavvufiy timsol va badiiy san‘atlar uyg‘unligi”, I.Ismoilovning “Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining qiyosiy tahlili”, O.Tojiboyevaning “Alisher Navoiy “Xamsa”sining nasriy bayonlari: tamoyil, mezon va uslub” nomli monografiyalaridan iborat.

25-jilddan H.Eshonqulovning “Alisher Navoiy she‘riyatida samoviy timsollar” deb atalgan kitobi, O.Jo‘raboyevning “Mumtoz adabiyotda mug‘anniyoma”, “Tarix va Navoiy” risolalari hamda X.Abdurashidning “O‘zbek dramaturgiyasida Alisher Navoiy obrazining badiiy talqini”, A.Malikovning “Xamsa”ni fenomenologik tadqiq qilish masalasi” tadqiqotlari o‘rin olgan.

26-jild “Navoiy ijodida faqr talqini va faqir obrazi” nomli N.Ramazonovning monografiyasi hamda M.Rajabovning “Navoiyning she‘riy durdonasi”, N.Bekovanning “Alisher Navoiyning hamd g‘azallari va “Ruh ul-quds” qasidasining badiiyati” nomli tadqiqotlaridan iborat.

27-jildda D.Yusupovanning “Alisher Navoiy “Xamsa”sida mazmun va ritmning badiiy uyg‘-

unligi” nomli kitobi, shuningdek, turli yillarda N.ga bag‘ishlab yozgan ilmiy maqolalari hamda shoir devonlaridan tanlab olingan g‘azallarning tahlili berilgan.

28-jilddan O.Davlatovning “Alisher Navoiy she‘riyatida Qur‘on oyatlari va hadislarining badiiy talqini” nomli monografiyasi hamda “G‘.S.” devonidagi g‘azallarning nasriy bayoni, lug‘at, sharh va izohlaridan iborat “Ma‘nolar maxzani” kitobi o‘rin olgan.

29-jildda Z.Mamadaliyevaning “Lison ut-tayr” obrazlari: ramz va majoz olami”, S.O‘tanovning “Alisher Navoiy g‘azaliyoti rang simbolikasi” nomli monografiyalari hamda S.Jumayevaning “Alisher Navoiy she‘riyatida ramziy raqamlar talqini” risolasi jamlangan.

30-jilddan Navoiy ijodi haqida mulohazalarini bayon etgan shoir, yozuvchi, tarjimon, jurnalist va adabiyotshunoslarning maqolalari o‘rin olgan.

Shubhasiz, “ISTIQLOL DAVRI O‘ZBEK NAVOIYSHUNOSLIGI” 30 jildligi O‘zbekistonda 30 yil mobaynida n.shunoslik yo‘nalishida erishilgan yutuqlarni yaqqol namoyon etuvchi o‘ziga xos jamlanmadir.

S.O‘.

ISTIG‘NO – g‘ani, ya‘ni boy kalimasi b-n asosdosh bo‘lib, boy bo‘lmoq, boshqalarga muhtoj emaslik, ehtiyojsizlik ma‘nolarida qo‘llanadi:

*Ey g‘aniy, ushshoqdin mustag‘niy o‘ldung,
bilmading,
Kim fano ahlig‘a sultonlig‘din
istig‘no emish.*

Tariqatdagi solikning esa Allohning o‘zi b-n kifoyalani, Yaratganning o‘zigina unga yetarli ekanligiga ishonib, boshqasiga ehtiyoji yo‘qligi I.dir. “B.V.” devonidan olingan quyidagi bayt ham shunga ishora qiladi:

*Chu ishq bodiyasi keldi dashti istig‘no,
Shah o‘ldi zor anga gar gado erur munis.*

Shayx Abu Nasr Sarroj “Al-Luma” asarida shunday deydi: “Kimki o‘zini Allohga qanchalar ehtiyojmand sezsa, u Alloh bilan shunchalar boy bo‘ladi”. Demak, solikning xalqqa ehtiyojsizligi faqat Alloh taologa ehtiyojmandligi b-n belgilanadi. Tariqat ahli nafs tarbiyasida ma‘lum usul-u arkonlardan foydalangan. O‘zlarining ma‘naviy yo‘l va hollariga ham nomlar berishgan. Shulardan biri I. vodiysi va g‘aniylik holidir. N ham “L.T.” dostonida qushlarning Simurg‘ni topishda qat’ etish u-n zarur vodiylarni sanaydi. Shulardan biri I. vodiysidir. N. Talab, Ishq, Ma‘rifat, Tavhid, Hayrat, Fano vodiylari qatori I. vodiysi haqida ham to‘xtaladi. Dostonda “Istig‘no vodiysining bayoni” nomli maxsus bob keltirilib, bu manzilning sir-sinoati va solikning hollarini izohlaydi:

*Vodiy ondin so‘ngra Istig‘nodurur,
Onda teng a‘lo-u gar adnodurur...*

*Munda yakson keldi yo‘q-u bor ham,
Ahli din-u zumrayi kuffor ham...*

N. asarning yana bir o‘rnida “Istig‘no tariqi adosida munojot” nomli fasl ajratadi. “L.T.” kompozitsiyasi talabi b-n mazkur boblardan so‘ng ham hikoyatlar keltiriladi. I. holining mohiyatini ko‘rsatuvchi voqealardan biri Ibrohim (a.s.)ning Namrud tomonidan o‘tda yoqilishidir. N. islom olamida mashhur voqeani bayon qilarkan, Ibrohim (a.s.)ning I. holini tushuntiradi:

*Hukm bo‘ldikim, yetishti Jabrail,
O‘tqa yetkon chog‘da dedi: – “Ey Xalil!*

*Oytqilkim ehtiyojning negadur?
Lutf-u ehsondin mijozing negadur?*

*...Dedi ulkim: – “O‘t manga ro‘zi qilur,
Ehtiyojim ne ekonni ul bilur.*

*Yo‘q sanga xud ehtiyojim bu nafas,
Toki zohir aylagaymen multamas”.*

*Borcha holimda o‘zung muhtoj qil,
Eldin istig‘no nasibim aylagil.*

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Т. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. Т. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

ISTIHFOM (ar. – so‘ramoq) – shoirning o‘y-fikrlari, tuyg‘u kechinmalarini so‘roq shaklida ifodalashiga asoslangan ma‘naviy san‘at. Bu haqda ikki xil qarash mavjud: ba‘zilar uni javob talab qilmaydigan so‘roq (ritorik so‘roq) shaklida bo‘ladi, deb hisoblasalar, ba‘zilar u mazmunan so‘roq gap tarzida bo‘ladi, deyдилar. Bizningcha, har ikkalasi mazkur san‘atning ikki xil ko‘rinishi. Chunki I.dan maqsad so‘roq shakli vositasida tasvirda ta‘sirchanlikka erishishdir. Boshqacha aytganda, bu san‘atda so‘roq maqsad emas, balki vosita. M-n:

*Kinga qildim bir vafokim,
yuz jafosin ko‘rmdim,
Ko‘rguzub yuz mehr,
ming dard-u balosin ko‘rmdim.*

Agar shoir shuni “ko‘rdim” tarzida ifodalasa, g‘azal bunchalik ta‘sirchan chiqmas edi. Holbuki, fikr aynan “ko‘rdim”ni taqozo qilyapti. Ya‘ni: “Kinga bir vafo qilgan bo‘lsam, evaziga yuz jafo ko‘rdim, kinga yuz mehr ko‘rsatgan bo‘lsam, o‘rniga ming dard-u balo ko‘rdim”, – demoqda. Lekin u o‘z fikrini so‘roq tarzida tuzish b-n uning badiiy-estetik ta‘sirchan chiqishiga erishgan.

Sayyid Hasan Ardasher vafoti munosabati b-n yozgan marsiya-tarkibbandida bu san‘atning betakror namunalari yaratadi:

*Kimdakim dog‘i vafo ko‘rsa, shahid aylamasa,
Lolasining ne uchun qonga bo‘yalmish kafani?..*

*Rostlar bo‘lsa aning arsasida barxurdor,
Javrdin, bas, nega bebarlik erur sarvi fani?..*

*Qaysi dilxastaga yetkurdi farog‘at no‘she,
Kim nasibi yana yuz neshi balo aylamadi?*

Yoki quyidagi ruboiysida ham tasdiq gapni so‘roq shaklida ifodalamoqda:

*Jonbaxsh labing chashmayi hayvonmu emas?
Hajridin aning ichim to‘la qonmu emas?
Har qatrayi qon la‘li Badaxshonmu emas?
Har porayi la‘li javhari jonmu emas?*

Aslida shoir aytmoqchiki:

*Jonbaxsh labing chashmayi hayvon,
Uning hajrida ichim to‘la qon.*

*Bu qonning har qatrasini la‘li Badaxshon,
La‘lining har porasi javhari jon.*

Mana bu ruboiyda ham aslida so‘roq vositasida o‘zining og‘ir ahvolini tasvirlamoqda:

*Munlug‘ boshim ostidagi toshimnimu dey?
Tosh ustidagi g‘arib boshimnimu dey?*

*Hasrat suyidin ko‘zimda yoshimnimu dey?
O‘lmakdin sa‘broq maoshimnimu dey?*

I. savol berish asosiga ham qurilishi mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

ISFIZOR – Eronning Seyiston viloyatidagi joy. Qadimiy tarixga ega. Burungi zamonlarda (Saljuqiylar, g‘uriylar davrlarida) shahar bo‘lgan. Keyinchalik o‘z mavqeyini yo‘qotgan. Temuriylar davriga oid manbalarda qishloq, kent sifatida tilga olinadi. Mazkur aholi punktining nomi N. davri b-n bog‘liq manbalarda ham uch-

raydi. Jumladan, tarixiy asarlarda 1498-y.da Sulton Husayn o‘g‘li Badiuzzamonga qarshi harbiy harakatlar chog‘ida o‘z qo‘shinining bir qismini I. orqali yuborgani qayd etiladi. Qo‘shin tarkibida Nizomulmulkka qarashli odamlar ham bo‘lgan. O‘sha paytda Sulton Husayn mirzo Mo‘min mirzo voqeasi tufayli Nizomulmulk va uning odamlarini jazolash niyatida edi. Bu xususda u N. b-n kengashgan va N. ma‘qullagandan so‘ng ular I.da hibsga olingan.

Ulug‘ shoir va davlat arbobining mamlakatni obod qilishga qaratilgan faoliyati I.ni ham chetlab o‘tmagan. U bu yerda Jom‘e masjidi qurdirgan.

Ad.: ЎзМЭ. 4-жилд. – Т., 2002; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

IS‘HOQ (a.s.) – payg‘ambar. Qur‘oni Karimda I. (a.s.)ning nomi 17 oyatda zikr qilingan. N. “T.A.H.” asarida shunday yozadi: “Is‘hoq (a.s.) payg‘ambari mursaldir. Haq taolo uni Shom (Suriya) ahlig‘a yubordi va u Shom xalqini Alloh taolo ibodatiga dalolat qildi. Uning amakisining qizi Rufaquadan ikki o‘g‘li bor erdi. Birining ismi Iys, yana birining ismi Ya‘qub”.

I. (a.s.) va Ismoil (a.s.)lar ota-onalari keksaygan paytda tug‘ilgan farzandlardir. “Menga keksalik paytimda Ismoil va Is‘hoqni hadya qilgan Allohga hamd-u sanolar bo‘lsin” (“Ibrohim” surasi 39-oyat).

I. (a.s.) farzandlaridan Iys ko‘proq ov qilishga moyil bo‘lgan Ya‘qub (a.s.) esa qo‘y boqish (podachilik) b-n shug‘ullangan. Shom mamlakatida I. (a.s.)ning ko‘zlari nobino (ko‘r) bo‘ldi. I. (a.s.)ning Iysga nisbatan muhabbati baland edi, xotini Rufaoning esa Ya‘qubga mehri kuchli edi. Bir kuni I. (a.s.)ning ko‘ngliga qovurilgan go‘sh t yeyish mayli keldi. Iysni chaqirib, o‘zining orzusini unga izhor qildi. Iys o‘q-yoqlarini olib, tog‘ tomon ovga ketdi. Rufaqa bu holatdin voqif bo‘lub, Ya‘qub (a.s.)ga vaziyatdan xabar berdi va darhol bir semiz qo‘zini qovurib, I. (a.s.) huzuriga olib kirishga undaydi.

Ko'zi ko'r bo'lgan ota qovurilgan go'shtni kim olib kirganini bilmadi va Ya'qubni Iys deb o'yladi. Ovqatlangach, ota o'g'liga uzundan uzoq duo qildi va o'g'lining zurriyotidan ko'plab anbiyolar chiqishini tilaydi. Bu duo mustajob bo'lib, Ya'qubning avlodlaridan ko'plab payg'ambarlar chiqadi.

So'ngra, Iys ham otasi istagan taomni hozirlab keladi. Shunda I. (a.s.) Iysga "ko'p sultonlar sening naslingdan chiqsin", deb duo qiladi. Ba'zi tarixchilarning aytishicha, "Sobir payg'ambar ham sening naslingdan bo'lsin", deb duo qiladi. Shu sabab Ayyub (a.s.) Iys avlodidan chiqqan.

Biroq shu vaziyat tufayli aka-uka o'rtasiga adovat tushadi. Ya'ni Iysda ukasi Ya'qub (a.s.) ga xusumat paydo bo'ladi. Shu sabab Ya'qub (a.s.) uning biror shumlik qilishidan xavfda yur-ar edi. Buni fahmlagan I. (a.s.) vafotidan oldin Ya'qub (a.s.)ga tog'asi Lubnon yurtiga ketishga ruxsat beradi. Shuning u-n Ya'qub (a.s.) Kan'on yurtiga hijrat qiladi. I. (a.s.) umri bir yuz saksonga yetganda vafot etadi va Ibrohim (a.s.) yoniga dafn qilinadi. Ayni shu yili Yusuf (a.s.) Misr azizi bo'lgan edi. N. I. (a.s.) zikri so'nggida quyidagi baytni keltirib o'tadi:

*Xizrg'a nasib o'lsa hayvon ziloli,
Skandarga ichmakka yo'q ehtimoli.*

Ad.: Alisher Navoiy. Tarixi anbi'e va xukamo. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Nosiruddin Burxoniddin Rab'uziy. Qisasi Rab'uziy. 2 jildlik, 1-jild. – T., 1999; Pajgambarlar tarixi (Islomiyat tarixi). – T., 2014; Mu'hammad Saiyid Tanтовий. Pajgambarlar tarixi (Qur'oni Karim qissalari). I-II. – T., 2014; Shayx Mu'hammad Sodik Mu'hammad Yusuf. Xadis va Xa'et. 20-juz. Anbi'elar qissasi. – T., 2023.

S.R.

IS'HOQ OTA – N. "N.M." tazkirasida tilga olgan 10 nafardan ortiq ota nisbasi b-n mashhur shayxlardan biri. U Ismoil ota avlodiga mansub, Yassaviya tariqati shayxlaridan biri. Ismoil ota

vafoti oldidan Is'hoq otani o'z "qoim maqom"iga qo'ygan. Bu haqda N. tazkirada quyidagicha juda qisqa tarzda ma'lumot bitgan: "Chun atosig'a xalaf-u xalifa va qoimi maqom erdi. Murid-u as'hobqa peshvoliq qilib, atosi zikr-u avrodig'a qavm ko'rguzubdur va o'z zamonida muqtado ermish".

Ad.: Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muxabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011.

B.R.

IT – N. asarlarida uchraydigan ramziy obrazlardan biri. Ma'lumki, Sharq adabiyotida I. ko'pincha sadoqat ramzi hisoblanadi. Bu obrazning vujudga kelish tarixini As'hobi Kahf safidan joy olgan I. b-n bog'laydilar. Sadoqat, xoksorlik timsoli sifatida I. tasavvuf she'riyatining asosiy obrazlaridan biriga aylangan.

"L.M." dostonida ham I. timsoli N. badiiy niyatini ochib berishda muhim o'rin tutgan. Jangda g'olib bo'lib turgani holda Navfalning qo'shini ni qaytarib olib ketganini uning hiylasi sifatida tushunib, to'satdan hujum qilishidan xavfsiragan Hay qabilasi boshqa yoqqa ko'chadi. Layli qabilasida esa Majnun bir qo'tir I.ni ko'rib, ko'yलगini yirtib, uning yaralarini bog'lab qo'yadi va u b-n arzi hol qiladi. Bo'yingga zanjir bog'lagan, boshingga suyak b-n urgan bo'lsa-da, sen Layli eshigida sadoqat b-n posbonlik qilgansan, yana uning eshigiga yo'l topsang, mening nomimdan ham uning ostonasini o'pib qo'y, deb zorlanadi.

*Og'zig'a ko'zini surtubon ko'p,
Dediki: "Ayog'i tufrog'in o'p.
Ikkisini tirnog'ing bila o'y,
Bir yerdaki ul ayog' bosar qo'y".*

Majnunning I.ni bu qadar ulug'lashi naqshbandiya ta'limoti g'oyalari b-n ham bog'liq. Ma'lumki, "L.T."da Bahouddin Naqshbandning bu vafo ahli oyog'idan nishon deb bir I.ning oyog'i izini o'pgani haqidagi rivoyat keltirila-

di. Majnunning o‘zini I.ga o‘xshatishi, hatto I. dan ham battar, deb bilishi b-n bog‘liq misralar “L.M.”ning boshqa o‘rinlarida ham keladi:

*Itlik menga xatm erur jahonda,
Itmen men, ulusqa ormen men.*

N. boshqa asarlarida ham I. obrazi ko‘p uchraydi. Bu o‘rinda “T.A.” qasidasidagi o‘zini I.ga nisbat bergani bayti b-n bog‘liq bahs-u hikoyatlarni eslashning o‘zi kifoya.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A., E.O.

ITTIFOQ (ar. – o‘zaro muvofiqlashish) – she’rda shoir taxallusining ham lug‘aviy ma’nosida, ham taxallus sifatida ishlatilishiga asoslangan ma’naviy san’at. Sharq adabiyotida bu san’atning qo‘llanish tarixi juda uzoq davrlarga borib taqalsa-da, badiiy san’at sifatida u keyingi davrlardagina tilga olina boshladi. Bunda shoir o‘z nomi yoki taxallusini she’rda shunday mahorat b-n qo‘llaydiki, bir paytning o‘zida undan ham lug‘aviy, ham istilohiy ma’no anglashiladi. Lekin so‘zning lug‘aviy ma’nosi birinchi o‘ringa chiqib qolganidan, o‘quvchi ham dastlab uni o‘z ma’nosida tushunadi. So‘zni ikki ma’noda tushunish u-n o‘quvchidan zukkolik talab qilinadi.

Albatta, har qanday nom va taxallus ham ikki ma’noga ega bo‘lmagani yoki qo‘llanilish doirasiga chegaralanganidan I. san’ati muayyan cheklangan jihatlarga ega. Aytaylik Gado, Furqat, Amiri(y), Nihon kabi taxalluslar ikki ma’noda ko‘p ishlatilsa, Atoiy, N., Bobur taxalluslari haqida bunday deb bo‘lmaydi.

V.Rahmonovning yozishicha, I. san’ati qo‘llanganda maqta’da aslida shoir taxallusi qatnashmaydi, balki uning lug‘aviy ma’nosi ishtirok etadi, zakiy o‘quvchi esa matndan uning muallifini ham bilib qoladi. Binobarin, I. san’ati bo‘lib

kelgan taxalluslarni kichik harfda yozish kerak, aks holda mazmun mavhumlashib, ushbu san’at yo‘qqa chiqadi. Chindan ham, bunda o‘quvchining xayoli taxallusga ketib, so‘zning lug‘aviy ma’nosi unutiladi.

V.Rahmonov yana ba’zida asar nomi va qahramon ismi ham I. san’ati bo‘lib kelishi mumkinligini aytadi va fikrini aniq misollar asosida dalillaydi.

Ad.: Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

IXLOSIYA – N. o‘z mablag‘i hisobidan qurdirgan (1477–78) binolardan biri – madrasa, bir tomondan masjid va “Dor ush-shifo”, ikkinchi tomondan Injil arig‘ining yonida Gavharshodbegim madrasasiga o‘xshatib qurilgan. I. naqshinkor bezaklari, yonidagi Injil arig‘i atrofini salqin qilib turishi b-n talabalarga yaxshi kayfiyat bag‘ishlagan. Madrasada Qozi Nizomiddin Muhammad, Mavlono Shamsiddin Muhammad, Mavlono Kamol Mas‘ud Shirvoniy, riyoziyot fanidan Mavlono Mirmurtoz va boshqa Hirotidagi yetuk olimlar dars bergan. Mazkur madrasada ta’lim olgan talabalardan ko‘plari mudarrislik mansabiga tayin qilinganlar. M-n, Mavlono Isomiddin Ibrohim Shohrux Mirzo madrasasiga, Mavlono Hoshimiy Xoja Kamoliddin Husayn madrasasiga mudarrislik qilganlar. Nizomiddin Muhammad esa N. taklifi b-n Hirot shahrining qozisi etib tayinlanadi.

I. madrasasi o‘z davridagi boshqa madrasalardan mustahkam binosi va qisqa vaqt ichida iqtidorli talabalarga ko‘p va soz ilm berishi b-n ajralib turgan. N. u haqda: “...Va bu madrasag‘akim, xulusi ixlosdin yasaldi – “Ixlosiya” ot qo‘yildi...” deydi.

I. madrasasi hozirgi vaqtgacha saqlanib qolmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Muh.A.

IXTIYORIDDIN QAL’ASI (Olaqo’rg’on) – Hirot shahridagi qadimiy qal’a. Shaharning shimol tomonida joylashgan. Bir tomoni shahar devoriga, bir tomoni ot bozoriga tutash bo’lgan. Dastlabki binosi xom g’ishtdan bo’lib, uni Kurdlar sulolasining vakillaridan Malik Faxriddin qurgan.

Amir Temur Hiroti olganda (1381), shahar devorlarini buzdirgan, lekin qal’aga tegmagan. Keyinchalik Shohrux mirzo uni buzdirib, o’rniga tosh va g’ishtdan mustahkam qo’rg’on qurdirgan. Bunga bag’ishlab, forscha ta’rix yaratilgan. Uning tarjimai quyidagicha:

*Yaxshi zamonda-yu qutli tole’da,
Bu oliy qal’aga asos soldilar,*

*Payg’ambarning Bathodan Yasribga
hijratidan keyin,
“Zod“, “yo“ va “he“ yili ikkinchi rab’ida.*

Bu ta’rixdan 1415-milodiy yil chiqadi.

O’ta mustahkam bo’lgani sababli I.Q. zindon vazifasini bajargan, shuningdek, hukmdorlarning xazinasini ham shu yerda saqlangan. Ushbu qal’a ko’p mudhish voqealarning ham guvohi bo’lgan. Jumladan, Muhammad Mo’min mirzoni Astrobodda asir qilib olganlaridan so’ng shu yerga olib kelib, qamab qo’rganlar va shahzoda shu qal’ada qatl etilgan. Odamlarning fikrini chalg’itish maqsadida jallodlar uning jasadini pastga uloqtirib yuborgan (1497).

N. faoliyatida ham I.Q. b-n bog’liq o’rinlar bor. Tarixiy manbalarda N.ning Mirzo Abulxayr isyonini bostirgani va uni qo’lga tushirib, I.Q.ga qamab qo’ygani qayd etilgan (1472). Ma’lumki, ushbu isyon vaqtida Husayn Boyqao Balx yurishida edi. Podshoh yo’q bo’lgani sababli N. isyonni bostirish u-n chora-tadbirlar ko’rishga majbur bo’lgan. N. I.Q. atrofni obodonlashtirish

b-n ham shug’ullangan. Manbalarda uning qal’a oldida bir hovuz qurdirgani haqida yozilgan.

Ad.: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. – Т., 1968; Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Т., 1999; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

IXTIRO (ar. – ijod qilish, kashf etish, yangi narsani vujudga keltirish, ilgari o’xshashi bo’lmagan narsani hosil qilish; yangilik) – N.ning “D.F.”-dagi buyuk salaflariga tatabbu’ bo’lmagan, yangi mazmun-mundarijadagi g’azallariga qo’yilgan nom. Ularning adadi 8 ta bo’lib, shundan 2 tasi “ixtiro’i” (ixtiro qilingan) deb nomlanadi. M-n:

*Zi ishq hast ba dil bor sad hazor maro,
Hano’z shukr buvad sad hazor bor maro.*

Tarj.: Ko’nglimda ishq tufayli yuz ming yuk (ranj, g’am) borligiga qaramay, hanuz yuz ming bor shukr qilaman.

Bu yerda san’atkor shoir “bor sad hazor” va “sad hazor bor” iboralari vositasida so’z o’yini qilgan: “bor” so’zi “yuz ming” birikmasi oldida “yuk” (bu yerda ranj-u g’am), ortida esa “marta, karra” ma’nolarida kelyapti. Bu N.ning mazmun ifodasidagi shakliy yangiligidir. “Bor” so’zining ikki joyda ikki ma’noda ishlatilishida tajnis san’ati mavjud. Ayni paytda “bor” so’zining birinchi misrada “sad hazor” birikmasi oldida, ikkinchi misrada esa undan keyin kelishida tardi aks san’atini ham ko’ramiz: “bor sad hazor” – sad hazor bor”.

N. “M.N.” tazkirasida qator shoirlar, xususan, Husayn Boyqaroning shakl va mazmundagi ixtirolari xususida fikr yuritadi. Jumladan, Mavlono Kotibiyga ta’rif berar ekan, “*qasoidda balki ixtiro’lar ham qildi va ko’p yaxshi keldi*” deb yozadi. Husayn Boyqaroga bag’ishlangan 8-majlisida shoh-shoirning qator qofiya va radiflarini uning o’ziga xos ixtirolari sifatida baholaydi: “Ul Hazratning xossa ixtirootidin bu to’rt she’r-durkim, “o’zgacha” lafzin radif qilib, qofiyalari

har qaysining o‘zgacha voqe‘ bo‘lubtur”. Yoki: “Qofiya va radif ul Hazratning bu fanda mujtahid tab‘ining ixtiro‘idur” va h.k.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

ISHVA – N. she‘riyatida faol qo‘llangan so‘z yoki timsollardan biri. Yorning nozli, maftun etuvchi harakati. Irfoniy adabiyotda jamol tajallisi. M-n:

*Ishva aylab elga, ohimdin tavahhum qilmading,
Tishlabon la‘lingni, jonimg‘a tarahhum qilmading.*

Lirikada ma‘shuqaning ishva qilib, o‘ziga rom etishi ba‘zan salbiy xarakterda ham ifoda etilib, *ishvagar, ishvasoz* so‘zlari b-n shaxslantiriladi:

*Hayferur har sho‘xi ra‘no yuziga chun pok ishq,
Shavq o‘tin, kel, sen dog‘i-bu
ishvagarlardin sovut.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

Z.R.

ISHTIQOQ (ar. – yorish, bo‘lish, chok etish; so‘zdan yangi so‘z hosil qilish) – bir o‘zakdan yasalgan turli ma‘nodagi so‘zlarni muayyan doirada ishlatish b-n bog‘liq badiiy san‘at. Nasrda ham, nazmda ham qo‘llanadi. Shakliy ko‘rinishiga tayanib, uni ko‘pincha lafziy san‘atlar sirasiga kiritadilar. Ayrim olimlar uni tajnis san‘atining bir turi, deb aytgan bo‘lsalar, boshqalar ham lafziy, ham ma‘naviy san‘atlar guruhiga kiritadi.

Y.Is‘hoqovning yozishicha, “ishtiyoq oddiy so‘z o‘yini emas, balki u yoki bu so‘zning shakliy o‘zgarishi mazmun taqozosi bilan yuzaga keladi, yangi shaklning hosil bo‘lishi dastlabki ma‘no bilan bog‘liq bo‘lgan yangi tushunchani ham pay-

do qiladi”. “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da ham I.dan maqsad “o‘zakdosh so‘zlarni shunchaki keltirib she‘rga bezak berish emas, bunda o‘zakdosh so‘zlar orasidagi ma‘no aloqadorligi asosida mazmunni tiniq va teran, xushohang ifodalash kabi muhim estetik samaralar ko‘zlanadi”, – deb ta‘kidlanadi.

M-n, quyidagi baytda N. nazm, nozim, Nizomiy kabi o‘zakdosh so‘zlarni qo‘llash orqali Nizomiyning nazm ahlining ustoziyu “Xamsa”ning asoschisi ekaniga urg‘u beradi:

*Ahli nazm afsah ul-kalomi ul,
“Xamsa”ning nozimi Nizomiy ul.*

Quyidagi baytda ganj, Ganja, ganjur singari bir o‘zakdan yasalgan so‘zlar vositasida Ganja shahrida besh ganj (besh xazina, ya‘ni “Xamsa”) yaratgan Nizomiy haqiqiy ganjur (ganj, xazina sohibi) ekanini ta‘kidlaydi:

*Ganja ganjurikim, chekib ko‘p ranj,
Qo‘ymish erdi jahon aro besh ganj.*

Tadqiqotchilarning ta‘kidlashlaricha, morfologik usul b-n yaratilgan so‘zlargina I.ni hosil qiladi. I.ning muallif so‘zining umumiy jarangdoshligiga tayanadigan, o‘zakdoshlikni shart hisoblamaydigan yana bir nav‘i mavjudligi ham aytiladi.

N.da bir o‘zakdan yasalgan ishtiyoqlar tez-tez ko‘zga tashlanadi.

*Zarrot aro har zarraki bor, zikringa zokir;
Amtor aro har qatraki bor, hamdinga go‘yo.*

Yuqoridagi misolda zarrot, zarra, zikr va zokir so‘zlari vositasida ishtiyoq san‘ati yasalgan. Shubhasiz, I. hosil qilish u-n jalb qilingan har bir so‘z o‘zi mansub bo‘lgan tilning ichki qonuniyatlari doirasida ishlatiladi. Shu jihatdan har uchala tilga mansub so‘zlarning ishtiyoq san‘atini hosil qilish jarayonidagi xususiyatlari va imkoniyatlari ham bir-biridan tafovut qiladi. Jumladan, forsiy

va turkiy soʻzlarda oʻzakka turli qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli b-n yangi maʼno yoxud maʼno qatlamlari hosil qilish imkoniyati boʻlsa, arabcha soʻzlarda ichki fleksiya asosiy oʻrin tutadi.

Garchi bu sanʼatning ishlatilishi bayt doirasida (ruboiyda toʻrt misra ichida) amalga oshirilsa ham, ayrim shoirlar, xususan, N. ijodiyotida qator baytlar yoki barcha baytlarda I. muntazam ravishda ishlatilgan va natijada muayyan bir uslub hosil qilingan gʻazallarni ham uchratish mumkin:

*Zihi visolinga tolib tutub oʻzin **matlub**,
Muhabbatidin otingni Habib atab **mahub**.*

*Urujung oqshomi boʻlmay toʻquz sipehr **hijob**,
Yuzung xijolatidin mehr oʻlub vale **mahjub**,*

*Oʻt ichra tushsa, boʻlur **pisbati** samandardek,
Kishiki, ishqing oʻtiga oʻzin qilib **mansub**.*

*Iting **hisobiga** kirgan **hisob** vaqtida,
Agarchi jurmi erur **behisob**, emas **mahsub**.*

***Kitobat** etmaganingdin qalamda nol emas,
Ki tushti koʻngli aro tob, oʻylakim, **maktub**.*

Umuman, I.da u yoki bu soʻzning shakli oʻzgarishi mazmun taqozosi b-n yuzaga keladi, yangi shaklning hosil boʻlishi dastlabki maʼno b-n bogʻliq boʻlgan yangi tushunchani ham paydo qiladi. Shu sababli, I.ni ham maʼnaviy, ham lafziy sanʼat xususiyati mavjud boʻlgan mushtarak sanʼatlar doirasiga kiritish toʻgʻri boʻladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002. № 5; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т., 1979.

E.O.

ISHFOQ – shafqat qilish, mehribonlik koʻrsatish; doimiy bir achinish holida boʻlish; nafsga qarshi kurashib, gʻolib kelgach, unga achinish. Xalqning holini anglab, unga qaygʻurish va mehribonlik koʻrsatish.

Sulton Husayn Boyqaroni N. shunday hol sohibi qiyofasida tavsiflaydi:

*Zuhd ichida topmadi Navoiy chu
maqome emdi qilur ohang
Kim, boʻlgʻay ulu bodavu bir turfa
mugʻanniy, mugʻ kulbasi maʼvo.
Har gavhari tufrogʻ uza bir qatra
su yangligʻ tushkach adam oʻlgʻay,
Gar qilmasa ishfoq etibon Xusravi Gʻoziy
nazmi sari parvo.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011.

Z.R.

ISHQ – sevgi va muhabbatning yuqori darajasi, majoziy muhabbatdan, haqiqiy I.qa kechish holati. I. soʻzini bir tasavvufiy istiloh sifatida birinchi boʻlib, Abu Husayn Nuriy qoʻllagan. Alloh ishqidani dadil bahs yuritgan ilk soʻfiy shoira Robiya Adaviyadir. Ammo I. mavzusining tasavvuf va tasavvuf adabiyotidan keng oʻrin egalashi oson kechmagan. I.ni yoqlagan buyuk zotlar, hatto Junayd Bagʻdodiydek shaxslar kofirlik va zindqlikda ayblangan.

Abu Abdulloh Hafif Sheroziy degan shayx esa “Allohga ishq kalimasini izofa etishni tarq qilish eʼtiqod qilganimiz ishlardandir”, – deydi. Uningcha, I.dagi hatto eng kichik harakat ham bidʼat va dalolat sanaladi.

Imom Qushayriy boshqa bir shayxning soʻzlariga eʼtiborni qaratadi: “Ishq sevgida chegaradan oʻtmoqdir. Haq Subhonahu ishq b-n vasflanmaydi, chunki u haddan oshish, oʻzni unutish xususiyatiga ega emas... Xullas, Alloh Ishqdan beradir, na Haqning qul uchun, na qulning Haq uchun ishq sifatini nisbat berishga haqqi yoʻq”. Tasavvufning yirik arboblari, albatta, bunday

e'tiroz va qarshiliklarni qabul qilmasdan, ishqning mohiyati, qudrati, shaxs taqdiridagi ahamiyatini keng miqyosda isbotlashga erishganlar. Ibn Arabiy shunday deydi: “Bilki, sevgi (hubb) ilohiy bir maqomdir. Alloh o‘zini u bilan vasf etdi. O‘zini Vadud deya nomladi. Tavrotda Musoga sevgi ila shunday vahiy etdi: “Ey Odam o‘g‘li, senga bergan haqqim bilan Men seni sevaman. Shunday, senga yuklangan haqqing (omomat)ing ila sen Meni sev”. Qur‘oni Karimda hub, muhabbat, mavaddat so‘zlari kelib, I. kalimasi uchramaydi. Bu kalimaning diniy isboti sifatida so‘fiylar tayanadigan oyatlardan biri: “Imonli kishilarning Allohga bo‘lgan muhabbatlari kuchliroqdir... (Baqara: 2/165)” ta’kididir. Ular oyatda keltirilgan “shiddatli sevgi” I.qa ishorat, deyishgan. Olamning yaratilishini I. b-n bog‘lagan mutasavviflar “eng eski majlis”ni – I. majlisi, deya tafsirlar yozishsa, shoirlar mahbubini “Bazmi Azal”da ko‘rgani va o‘shanda oshiq bo‘lganligini aytib, she‘rlar bitishgan. M-n:

*Zohid ayturkim, may ichma, vah,
aning hukmi bila
Sog‘ o‘la olg‘aymu masti bodayi jomi alast.*

*Ey Navoiy, ishq ila ko‘nglum xayol
etti masof,
Ro‘baro‘ bo‘lg‘ach mening qalbim
sari tushti shikast.*

N. asarlarida Alast bazmidagi I. va oshiqlik bayoni keladi. Lirik qahramon o‘zining oshiqligini Miysoq kunidagi ilohiy I. b-n bog‘laydi. Hali vujudga kirmagan damlaridayoq ruh oshiqligi boshlanganiga ishora qiluvchi baytlaridan birida:

*G‘arqi muhiti ishqing edi jon ila ko‘ngil,
Ul dam ruh emas edi tan birla oshno, –*

degan N. aslida oshiqlikning eng yuksak darajasini tavsiflaydi. Zero, insoniyat qalbiga muhabbat urug‘i “Qolu Balo”da ekilgandi.

Ma‘lumki, tasavvufda I. ikkiga ajratiladi: majoziy va haqiqiy I. Majoziy I. bandaning bandaga

yoxud biror yaratiqqa bo‘lgan I.dir. Haqiqiy ishq esa bandaning Allohga, Allohning bandasiga bo‘lgan muhabbatidir. Biroq so‘fiylar majoziy ishq ila haqiqiy ishq o‘rtasida bir bog‘liqlik ko‘rishgan. Go‘yo majoziy ishq haqiqiy ishq tomon yo‘lboshchilik qilgan. N. “Ishq agar komildurur, oshiq etar ma‘shuqini” deya ta’riflansa, tasavvuf tadqiqotchilaridan biri: “Tasavvufning asosi – qullarga Allohni, Allohga qullarni sevdirmoqdir”, – degan edi. Oshiqlik holiga erishgan solik:

*Ishqdin chunkim murod o‘lmak emish,
Bordur o‘lmakka yaqin za‘f ichra ish.
...Ishq aro jon tarki chun matlubdur,
Har ne oning boisi marg‘ubdur, –*

deya baqoga bog‘lovchi fanoni istaydi. Bu kabi lirik kechinmalar “N.”da yanada ochiqroq bayon qilinadi: “Kimki ishq bilan o‘lsa, shunday o‘lgani ma‘qul. O‘lim bilan tugamagan ishqda xayr yo‘qdur”. Fano xususida turli fikr-qarashlar tasavvuf qo‘llanmalarida, irfoniy asarlarda mavjud, ammo N.ga ko‘ra fano dargohida asl ilm I.dir:

*Ishq ermish asli ilm fano dargohida
Ahli usul har neki der sar-basar furu’.*

N. I.qa juda yuqori ta’rif beradi: “Ishq axtaredur duraxshanda, bashariyat ko‘z nuri va safosi andin va gavharedur raxshanda, insoniyat tojining zeb va bahosi andin”. Shoir I.ni ikki qismga ajratadi. Birinchisi, “avom ishqidurkim avom unnos orasida bu mashhur va shoye‘durkim, derlar: “Falon falong‘a oshiq bo‘lubtur...”.

Ikkinchi xil I. “xovos ishqidurkim, xovos ul ishqqa mansubdurlar. Ul pok ko‘zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok ko‘ngul ul pok yuz oshubidin qo‘zg‘amoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy jamolidin bahra olmoq”.

Mahbubi haqiqiy b-n oshiq orasidagi bunday poklik va pokbozlikka majoziy ishqda erishib bo‘lmasa ham, N. oddiy odamlar sevgisini xoslar I.iga qarshi qo‘ymaydi.

*Ko'rmasa husni majoziy ichra juz Haq sun'ini
Oshiqekim, bo'lsa ishq atvori ichra pokboz.*

*Zohido, bu ishqdin man' aylama oshiqnikim,
Gar sen idrok aylasang, ayni haqiqatdir majoz.*

Tasavvufda solik bosib o'tadigan marhalalardan ikkinchisi I.dir. I. yo'lini bosib o'tgachgina, ma'rifat bekatiga boriladi. N. ham bu vodiyning ta'rif-tavsifini, xususan, "L.T." dostonida batafsil keltiradi. "Ishq vodiysining sifati" bobida shunday deydi:

*Chun Talab vodiysini qilding tamom
Qo'yg'ung ul dam Ishq vodiysig'a gom.*

*Ishq keldi mash'ali gitifuro'z,
Dema mash'al, shu'layi ofoqso'z.*

*Ishq aro pok-u qalandarliq kerak,
Shu'la bahrida samandarliq kerak...*

I. Haq yo'lchisini manzilga eltuvchi bosh tushuvchi ekani shoir lirikasida ham ta'kidlanadi:

*Ey Navoiy, ishq sahrosida xud qo'ydung qadam,
To nechuk loshgoy sen ul poyoni yo'q vodiy bil.*

N. she'riyatida I.qa murojaat qilib yozilgan baytlar ham ko'plab uchraydi:

*Men o'zga, Vomiq-u Farhod o'zgadur, ey ishq,
Tana'um ahli aro e'tibor qilma meni..*

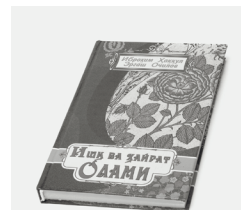
N. devonlaridagi yuzlab she'rlar, shuningdek, dostonlarida ishqiy kechinma, oshiqlik holati va qismati mahorat b-n tasvirlangan. O'zining lirikasi haqida shoirning e'tirofi ham uning ijodida I.ning qiymatini ko'rsatadi:

*To tuzdi Navoiy oyati ishq,
Ishq ahli aro navo bo'lubtur.*

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011;

Алишер Навоий. Лисон ум-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009.

I.H., Z.R.

“ISHQ VA HAYRAT OLAMI” – I.Haqqul va E.Ochilovlarning N.ning mazmunan teran, badiiy yuksak, murakkab shakl-u uslubdagi g'azallari, qit'alari,

ruboiylari, fardlari va tushunilishi qiyin baytlari ilmiy-ommabop tahliliga bag'ishlangan maqolalar to'plami. Kitob ulug' shoir she'rlaridagi ma'no qirralarini kashf etish va beqiyos mahorati sirlari b-n o'quvchilarni tanishtirish jihatidan muhim ma'naviy-ma'rifiy ahamiyatga ega.

N.ni xalqqa yaqinlashtirish, uning asarlarini oson tushuntirish yo'llarini qidirish maqsadida shoir asarlarining nasriy bayonlari, sharhlari-ni amalga oshirish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilgan. Ayni yo'nalishdagi ishlarning mantiqiy davomi sifatida yuzaga kelgan ushbu to'plam N.ning shoirlik salohiyatini o'zida namoyon etgan shaklan go'zal, mazmunan teran, ohorli va favqulodda timsol-u tashbehlar b-n ziynatlangan, badiiy san'atlarga boy, diniy va tasavvufiy istiloh-timsollar asosiga qurilgan, tushunilishi murakkab she'rlarini tanlab sharhlashga harakat qilingan.

Ad.: Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Т., 2016.

M.A.

ISHQIY (to'liq ismi: Mavlono Ishqiy Hirotiy) (XV asr Hirot) – shoir. N. "M.N." tazkirasida ma'lumot berishicha, u mohir qasidanavis bo'lgan. Sulton Abusaid mirzo Oqsaroyini yasaganda imoratning kitobasiga yozish u-n shoirlarga she'r buyuradi, I.ning imorat ta'rifida bitgan she'ri hammanikidan yaxshi chiqadi. Uning matla'si quyidagicha:

*In manzara, ki toqi chu abro 'yi dilbar ast,
Az xok bargiriftayi doroyi kishvar ast.*

Tarj.: Peshtoqi dilbarning qoshiday bu qasr mamlakat shohining tuproqdan bino qilgan imoratidir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ISHQ AHLI – oshiqlar jamoasi. N. ularni ma'rifatulloh sohiblari, valiy, orif zotlar ma'nosida keltiradi: "Ulug'lar debdurlarki, o'zungni alar orasida sig'ur va o'zungni alardin va alarning do'stlaridin ko'rguz. Agarchi bilgaysenki ne nav' rasvosen o'zni oshiq ko'rguz. Agarchi bo'lmasang to tongla so'rsalarki, kim sen? Degaysenki, alarning (ya'ni oshiqlarning) do'stlaridinmen va so'zlarin eshitsang, agarchi ma'nosin bilmasang, bosh tebrat, to tongla degaysenki, alarning bosh tebratguchilaridinmen. Degaylar, kelki, senga haqqidur. Magar oning bila qutulg'aysen.

*Ishq ahli birla o'ltur va oshiqliq et guzin,
Har kimki, oshiq ermas anga bo'lmagin qarın.*

I.A., ya'ni valiy zotlar b-n o'tirgan bandalari haqida shunday hadis rivoyat qilinadi: "Ey malaklarim! Siz shohid bo'ling, men bu qullarimni afv etdim. Yo Rab! Ularning ichida bir odam bor, bu majlisga u Seni zikr etish va yo ular bilan birga bo'lish uchun emas, balki biriga ehtiyoji borligi sabab kelgan. (Sen uni ham afv etdingmi?) Ular shunday bir qavmdirki, ular bilan birga o'tirgan kimsa ham hargiz yomon bo'lmaydi. Marhamatim ila o'shanday qullarimni ham afv etdim". Shu sababli N. ham I.A. b-n birga o'tirmoqqa da'vat qiladi va ular suhbatidan olinadigan fayz-u futuhdan bahs yuritadi.

N. "B.B." debochasida ishq ahlining izhori so'z bayonidagi sehr orqali insonning tojiga ay-

langanini aytadi: "Fasohat devonining g'azal saroylari tab' maxzanidin sho'ridahol oshiqlar xirmanini joniga o't solg'udek bir otashin la'l nazm silkiga torta olmag'aylar, agar so'z debochasin ul soni' javohiri hamdi bila murassa' qilmag'aylarkim, ishq ahlin olmosi lison sharafi va gavhari bayon lutfi bila soyir insonning durratul-toji qildi".

"M.Q."da shoirlarning tab'i nazmiga ko'ra tasniflar ekan, *ishq ahli guruhining pokbozi va pokravi* deya Amir Xusrav Dehlaviyni ko'rsatadi. Xuddi shunday N. o'zini ishq ahliga shoh ("Shoh esam ishq ahlig'a, tong yo'qkim, ey gardun") deb ataydi:

*To tuzdi Navoiy oyati ishq,
Ishq ahli aro navo bo'lubtur.*

Ad.: Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т., 1983.

Z.R.

ISHQI KOMIL – ishq maqomida, oshiqlik rutbasida eng oliy darajaga, mukammallikka erishish. N.:

*Ishq agar komildurur, oshiq qilur ma'shuqni,
Yo'qsa, nevcun ayladi Mahmudqa qulluq Ayoz?*

degan edi. Darhaqiqat, agar oshiq ko'nglidagi ishq komillikka erishsa, bunday oshiqlar ma'shuqqa aylanadi. Tasavvufshunos Mahmud As'ad Jo'shon ham "Tasavvufning asosi – qullarga Allohni, Allohga qullarni sevdirmoqdir", – deya I.K.dan bahs etgan edi.

"L.T." dostonida N. Shayx San'on ishqini komil ishq sifatida baholaydi:

*Holig'a hayrat qilib kuffor ham,
Rahm etib ul qotili xunxor ham.*

*Keldilar boshig‘a ahli kufr-u din,
O‘yla komil ishqig‘a deb ofarin.*

I.K.ga ega bo‘lgan odam ishqning yetti shahrini ya‘ni sulukning yetti bosqichini bosib o‘tgan bo‘lishi kerak. Sulukning yetti vodiysi xatarli bo‘lib, o‘zni ehtiyot qilmagan mahbub visoliga yetolmaydi. Aslida bu “yetti vodi” istilohi o‘limdan keyin o‘tiladigan yettita qiyin dovondan olingan. Mutasavviflar fano va baqo maqomlarida sayr etgan kishida I.K. hosil bo‘ladi, deydilar.

N. “M.Q.” asarida “Ishq” ta‘rifiga to‘xtalib, uch qismga: majoziy, haqiqiy va siddiqlar ishqig‘a bo‘ladi. Ulug‘ shoirimiz ta‘riflariga e‘tibor bersak, har bir qismga xos odamlarda o‘ziga yarasha I.K. bo‘ladi. I.K.ning eng cho‘qqisi siddiqlar ishqidir.

Ularning asosiy talablari: “Haqning jamolini ochiq ko‘rish istagi bilan kuyib yonadilar. Talablari shudir”. Ular “...Haqni ko‘z bilan mushohada qilish umidi tufayli o‘zni unutish darajasiga yetgan va bundan ham o‘tib, fano maqomini hosil etgandirlar”.

Ularning hollari: “...ma‘shuq jamoli mushohadasi (ko‘rish) talabida va mashg‘ulotlar ham uning mulohazasi bilan va ko‘ngillari visol mayi nasibasidan behush va mast. Ketma-ket tajalliy nuridan a‘zolari shikastlangan. Ruhlarini visol bodasidan boshqa narsani xohlamaydi va Haq mushohadasidan boshqa narsa bilan ko‘ngillari orom olmaydi. Mana shular ishqda avvaldan murodiga yetgan va “Inda malikin muqtadir” (qudratli podshoh huzurida) maqomida orom topdilar va bu toifani vosillar (erishganlar, yetishganlar) debdurlar, ishqdan maqsadi hosil bo‘lganlar”.

N. g‘azallarida ham I.K.ning sifatleri ko‘rsatib berilgan. Shulardan biri: I.K. bo‘lganda, millat tanlamaydi:

*Ishqi komil elni yo Farhod, yo Majnun qilur,
Gar erur ma‘shuq yoxud armaniy, yoxud arab.*

I.K.ning yana bir sifati: ma‘shuq zuhd va bodadan halovat, lazzat topsa, oshiq ham lazzat topgandek bo‘ladi:

*Ishqi komil ko‘rki, yuz ming zuhd birla bodadin,
Go‘yiyo men haz toparmen,
ul sumanbar topsa haz.*

I.K.ning boshqa bir sifati: oshiq ma‘shuqqa yetgan har qanday zaxm, aziyatning asarini o‘zida his qiladi:

*Asar ko‘r ishq komilg‘aki, zaxmi
menda zohirdur,
Ne qamchikim, tushubtur ul buti
paymonshikan uzra.*

I.K.ning sifat va xususiyatlarini bilish, N. asarlarini to‘g‘ri tushunish va talqin qilish u-n yaqindan yordam beradi.

Ad.: *Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. Т.АТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жылдлик, 2-жылд. – Т., 2006; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.*

S.R.

ICHKI QOFIYA – asosiy qofiyadan tashqari, she‘rning ichki bayt va misralarida keladigan qofiya. M-n:

*Chaman sarvi qolib hayron,
mening sarvim qilib javlon,
Aning shaydosi bir dehqon,
munga shaydo bari olam.*

I.Q. goh misra, goh bayt doirasida bo‘ladi. Misradagi ichki qofiyalanish misra saj‘i, baytdagisi bayt saj‘i deb ham yuritiladi.

Baytni to‘rt qismga bo‘lib yuborishi jihatidan I.Q.lar chorbahra deb ham yuritiladi. Chunki ich-

ki qofiyalik baytlarni to‘rtlik shaklida ham ifodalash mumkin. Jumladan:

*Navoiy kibi hijrondin,
bu oqshom o‘ldum afg‘ondin,
G‘amim yo‘q bo‘yla yuz jondin,
yetib gar kelsa jononim.*

*Navoiy kibi hijrondin,
Bu oqshom o‘ldum afg‘ondin,
G‘amim yo‘q bo‘yla yuz jondin,
Yetib gar kelsa jononim.*

I.Q.da she‘riy saj‘ ishtirok etgani tufayli u san‘atni musajja‘ ham deydilar.

N. g‘azallarida I.Q.ning rang-barang ko‘rinishlariga duch kelamiz. Ba‘zi g‘azallari boshdan-oyoq I.Q. asosiga qurilgan bo‘lsa, “Muvofiq kiydilar” g‘azalining matla‘dan keyingi baytlari I.Q. usulida yozilgan. “Tun oqshom bo‘ldi-yu...”, – deb boshlanadigan g‘azalida esa uchinchi baytdan boshlab I.Q. qo‘llangan. She‘rda boshdan-oyoq qo‘llangan I.Q. mukammal I.Q. deb, bir yoki bir necha baytida qo‘llansa, tarqoq I.Q. deb ataladi.

I.Q.lar she‘rning ravonligi va ifodaliligini oshirish, unga alohida ohangdorlik va musiqiylik bag‘ishlash, har yarim misradagi fikrga urg‘u berish orqali she‘rning jarangdorligi va ta‘sirchanligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

“Vayronayedur maskanim...”, “Tandin o‘qungni cheksalar...”, “Masihodin labing afsah...”, “Chekkanda naqqoshi qazo...”, “Sevingil, ey ko‘ngul...”, “Bu bayramda qani sho‘xeki...”, “Vahki, chamandin yanasn..” kabi bir necha o‘nlab g‘azallari ichki qofiya asosida yaratilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983.

E.O.

ISHQ RABOTI – N. tomonidan qurilgan rabot. Astrobod yo‘lida joylashgan. Shu nom b-n ataluvchi birinchi rabot X asrda Jurjon hokimi Qobus ibn Vushmagir tomonidan barpo etilgan. Bu shaxs Kaykovusning otasi bo‘lib, Kaykovus mashhur “Qobusnoma” asarining muallifidir.

Qobus tomonidan qurilgan rabot asrlar o‘tishi b-n vayron bo‘lib ketgan va Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida N. uning o‘rnida yangi rabot barpo qilgan va uni oldingi nomi b-n I.R. deb atagan. Bunda N.ning tarixiy nomlarga e‘tibor b-n qaragani va ularning saqlanib qolishga intilgani ko‘zga tashlanadi.

Rabotning qurilishi, albatta, birinchi navbatda N.ga xos bunyodkorlikning, uning mamlakat obodonligiga, xususan, yo‘llarning ahvoli, yo‘lovchilar va musofirlarga qulaylik yaratish, umuman, xalqqa ko‘rsatgan g‘amxo‘rligi va e‘tiborining bir ko‘rinishidir. Lekin shu b-n birga bunda masalaning boshqa tomoni ham bor, ya‘ni N. davlat manfaati b-n bog‘liq jihatlarni ham ko‘zda tutgan. Yuqorida aytilganidek, rabot Astrobod yo‘lida bunyod etilgan. Astrobod esa Husayn Boyqaro davlatining iqtisodiy va siyosiy nuqtayi nazardan muhim hududi hisoblangan. Shu sababli ushbu viloyatni markaz b-n bog‘lovchi yo‘lga alohida e‘tibor berish zarur edi. N. buni yaxshi tushungan va rabotning qurilishi shu omillar b-n ham bog‘liq bo‘lgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E., B.R.

IQTIBOS (ar. – ilm o‘zlashtirmoq) – fikrni yorqin va go‘zal ifodalash, tasdiqlash, rivojlantirish, kuchaytirish u-n oyat va hadislar keltirishga asoslangan mushtarak (ham ma‘naviy, ham lafziy) san‘at. Fikrini oyat va hadislar b-n bezash, quvvatlash Sharq adabiyotida keng tarqalgan. Ilmi bade‘ namoyandalari asarda I. qo‘llashning ikki uslubini ajratib ko‘rsatadilar: oyat va hadis aynan qo‘llansa, darj, tarjima qilib olinsa yoki ma‘nosi keltirilsa hall deyiladi.

N. keltirgan oyat va hadislar asarlarining badiiy ziynati bo‘libgina qolmay, fikrlarini quvvatlovchi va tasdiqlovchi mustahkam asos hamdir. Bugina emas, uning fikr-g‘oyalari oyat va hadislariga aloqador va muvofiq ham bo‘ladi.

She‘riy asarlarida u oyat va hadisni to‘liq emas, balki vazn taqozosi va qofiya talabiga ko‘ra ko‘pincha bir qismini keltirib, uning to‘liq mazmuniga ishora qiladi. Jumladan, “Azza man qana’, zalla man tama’” – “Qanoatli kishi aziz, tamagir esa xor-u zordir” hadisining bir fardida faqat birinchi qismini keltiradi:

*Elni xor aylagan tama’, bilgil,
Doimo “azza man qana’” bilgil.*

Diqqat qilinsa, bu yerda o‘zlashtirma gap tarzida hadisning ikkinchi qismi ma’nosi keltirilyapti. Demak, uni I. keltirish usulining har ikki turiga misol qili ko‘rsatish mumkin.

“M.Q.”dagi mana bu baytda esa ayni hadis mazmuni qayta ifodalanibgina qolmay, u o‘ziga xos izohlangan va rivojlantirilgan ham:

*Oyini qanoat tut izzat tilar ersang kim,
Ermish tama’ ahlidin, har kimki zalil ermish.*

Quyidagi baytda qiyomat kunida bilganini qilmagan, qilganini bilmagan olimning azobi har qanday johildan ko‘ra ko‘p bo‘lishi haqidagi hadisning mazmuni singdirilgan:

*Qaysi johilg‘a nadomat bo‘lg‘ay ul olimchakim,
Har ne bildi – qilmadi, har neki qildi – bilmadi.*

Nasriy asarlarida, “X.” dostonlari nasriy sarlavhalarida ham shoir oyat va hadislarini goh to‘liq, goh qisman keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуронов Д.

ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Давлатов О. Алишер Навоий шеърятинда Қуръон оятлари ва ҳадисларининг бадий талқини: филол. фан. б. фалсафа док... дис. – Самарқанд, 2017.

E.O.

JABBOROV Nurboy (1966-y., Qashqadaryo) – adabiyotshunos va matnshunos olim. F.f. d-ri (2004), prof. (2011). J.N. N. biografiyasi va adabiy merosini tadqiq etish b-n

muntazam shug‘ullanib keladi. Olimning monografiya va maqolalari birlamchi manbalarga asoslangani, N. hayoti va ijodining kam o‘rganilgan muammolari tadqiqiga bag‘ishlangani hamda tahliliy quvvati b-n alohida ajralib turadi. Buyuk shoir hayotiga doir ishonchli manbalardan Xondamirning “Makorim ul-axloq” asariga oid tadqiqiy maqolalari mamlakatimiz va xorijiy ilmiy jurnallarda nashr etilgan. “Layli va Majnun” dostoni ilmiy-tanqidiy matni tadriji” tadqiqoti matnshunoslikning nazariy masalalari kesimida amalga oshirilgan. Mazkur ilmiy ishlar qo‘lyozma manbalarga tayanilgani, tahlil va xulosalarining yangi ekani bilan xarakterlanadi.

J.N.ning “Ma’rifat nadir” risolasida N.ning “L.T.” asarida ma’rifat talqini muammosi chuqur tahlil etilgan. “Navoiyning munosib izdoshi” maqolasida Furqat she’riyatida N. an’alarining poetik yangilanishi, “Zamon, mezon, she’riyat” kitobida N. nazmiy an’alarining Abdulla Oripov she’riyatidagi badiiy sintezi masalasi o‘rganilgan. N. she’riyatida *Vatan, xalq, ona, fatiy* obrazlari, N. va islom ma’rifati, shuningdek, *ishq, tinchlik, so‘z mas’uliyati, tilga e’tibor* mavzularining badiiy ifodasi, buyuk mutafakkirning *hayot, vaqt, nafas, adolat, futuvvat* konseptlariga oid falsafiy qarashlari tahlil etilgan ilmiy maqolalari o‘zigacha yaratilgan tadqiqotlardagi fikrlarni takrorlamasligi,

zarur o‘rinlarda mutaxassislar b-n munozaraga kirishilgani, nazariy umumlashmalar salmog‘i jihatidan qimmatlidir.

J.N.ning “Maoniy ahlining sohibqironi” monografiyasida N. shaxsiyati va ijodining uyg‘unligi, asarlarida e’tiqodi va hayot tarzi aks etgani, davlat arbobi sifatidagi fazilatlarini, bunyodkorlik faoliyati yangi talqinlar asosida yoritilgan. N.ning irfoniy va adabiy-estetik olami b-n bog‘liq o‘ziga xos ilmiy qarashlar ilgari surilgan. “X.”da ijodkor badiiy konsepsiyasi masalasi Nizomiy Ganjaviy “Panj ganj”i b-n qiyosiy aspektida tahlil etilgan. “A.” hamda “S.M.” asarlarining ilmiy-adabiy va axloqiy-ma’rifiy qimmatini ochib berilgan. N. ijodiyoti an’alarining keyingi asrlar o‘zbek adabiyotiga ta’siri, millat badiiy-estetik tafakkuri yuksalishidagi o‘rni masalasi yoritilgan.

Ad.: Жабборов Н. Маърифат надир? – Т., 2010; Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. – Т., 2021; Сирожиддинов Ш. Халоскор – илм ва маориф. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2011 йил 10 июнь; Юсупова Д. Буюк мутафаккир ижод оламига яқинлашув. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2022 йил 1 январь; Asadov M. “Maoniy ahlining sohibqironi” kitobi haqida. <https://kh-davron.uz>.

M.A.

JABRAIL (Jabroil) (a.s.) – islomda to‘rt muqarrab (bosh, yaqin) farishtalardan biri (Mikail, Azrail, Isrofil bilan birga). J. (a.s.) Alloh amrlarini payg‘ambarlarga yetkazib, vahiy (xabar) keltiruvchi, samoviy ofatlarni yer yuzida ijro qiluvchi farishta (qarang: vahiy).

N. “T.A.H.” asarida J. (a.s.)ning payg‘ambarlarga keltirgan vahiydari, ularga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatgani va turli yordamlar qilgani haqida batafsil to‘xtalgan: “... va Jabroil (a.s.) hububot (urug‘lar, don-dunlar) kelturub, Odamg‘a qo‘sh surub, ekin ekmak qoidasin o‘rgatti”. “... va Ibrohim (a.s.)g‘a Jabroil bashorat berdikim, ming payg‘ambar Is‘hoq naslidin mutavallid bo‘lg‘ay”. “...Lut (a.s.) tabayi bila shahrdin chiqdilar. Jabroil (a.s.) ul shahrlarni yerdin qo‘ng‘orib, osmong‘a eltib, sarnigun yerga urdi va ul eldin har kishikim, har qayda bor erdi sijnil toshi yog‘ib, borisin halok qildi. Hattoki, Lut (a.s.)ning jufti ul qavmdin erdi, ul toshdin halok bo‘ldi”.

J. (a.s.) Muhammad (s.a.v.)ga ham payg‘ambarlik bashoratini yetkazib, vahiy keltirib turgan. Harbiy yurishlarda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatib, ilohiyotga doir munozaralarda yordamlashgan. Qur‘oni Karimda J. (a.s.) “rasul” (elchi), “Ruh ul-amin” nomlari b-n zikr qilinib, Qur‘onni hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ga vahiy orqali yetkazib turganligi aytiladi:

*Sanga nadim o‘lubon Jabrail kim keturub,
Bir oshno qoshidin barcha oshno alfuz.*

J (a.s.) Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ga me‘roj kechasi ham Sidrat ul-muntaho degan joygacha hamroh bo‘lib borgan. N. bir qator baytlarida bu hodisani alohida ta‘kidlaydi:

*Rikobingda chovush o‘lub Jabrail,
Bu ma‘nig‘a me‘roj shomi dalil.*

N. “L.T.” dostonida ham me‘roj voqeasini qalamga olar ekan, Jabroil (a.s.)ning Muhammad (s.a.v.)ga me‘roj tunida minish u-n tezuchar Buroq markabini keltirgani va samoviy safarga ma‘lum joygacha hamroh bo‘lgani voqeasini tasvirlaydi:

*Kim yetishti ollig‘a Ruh ul-amin,
Arz etib payg‘omi Rabbil olamin.*

*Ilkida erdi Buroqi barqhez,
Barq oning birla qila olmay sitez.*

*Dedikim, ey Tengriga joning qarib,
Jism ila ham bo‘l, erursen chun habib.*

*Rokib o‘lkim, kelturubturmen Buroq,
Gardi rohing ayla bu firuza toq.*

*Chiqti shah raxsh uzra chun mahkum edi,
Hukm qaydin erkoni ma‘lum edi...*

N. ijodida Payg‘ambarlar tarixi b-n bog‘liq voqealar tizimida Jabroil (a.s.) timsoli tez-tez uchraydi. Shu bois bu timsol xususiyati va ahamiyatini to‘g‘ri ilg‘ay olish kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги – Т., 2007.

S.R.

JAVOBIYA – javob sifatida yozilgan maktub. Shaxsiy yozishmalarning an‘anaviy uch turi – murofia, murosala va riqo‘ birinchi bor yozilgani yoki boshqa shaxsga javob sifatida bitilganiga qarab ikkiga bo‘lingan va birinchi guruhi “xitobiya”, ikkinchisi “javobiya” deb yuritilgan.

J. yo‘sinida bitiladigan xatlar tuzilishi va mazmuniga ko‘ra xitobiyadan farq qilgan. Ular, odatda, ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismda muallif o‘zi olgan bitikning mazmunini eslatib o‘tgan, ikkinchi qismda uning javobi o‘z ifodasini topgan. Ko‘p hollarda J.ning birinchi qismidan adresat yuborgan maktubning ta‘rifi ham o‘rin olgan, muallif uning go‘zalligi, mahorat b-n yozilgani haqida mubolag‘ali so‘zlar bitgan, uni o‘qib, qanchalik huzur qilganini ham aytib o‘tgan.

N. “M.”ida ham J. yo‘sinida bitilgan xatlar mavjud va ular inshoning murofia va murosala turlariga mansub. N.ning J. yo‘sinida bitilgan murofialariga xos xususiyat shundan iboratki, ularda adresat madhi yoki uning sha‘niga bitil-

gan duo mazmunidagi soʻzlardan soʻng adresatdan olingan maktub haqida soʻz yuritiladi. Ayrim hollarda uning mazmuni eslatib oʻtiladi, koʻpincha oʻsha maktub haqida maqtov soʻzlari bitiladi. Bundan tashqari, N. murofiolarining faqat J. u-n xos boʻlgan koʻrinishi ham bor. Unda xat duo yoki madh b-n emas, adresatdan olingan maktub taʼrifi b-n boshlanadi. Taʼrif sheʼriy shaklda ham nasrda ham ifodalanishi mumkin. N. J.larining biri adresatdan kelgan xatga bagʻishlangan shunday ruboiy b-n boshlanadi:

*Nomangki koʻngul komigʻa margʻub erdi,
Topti koʻngul andin ulcha matlub erdi,*

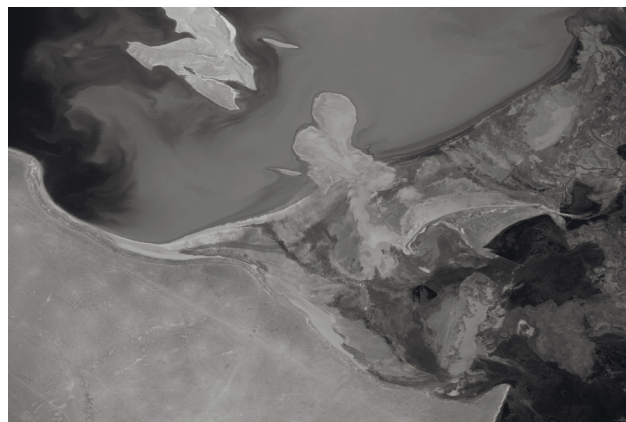
*Yoʻq nolaki, dilpazir-u mahjub erdi,
Xattida koʻngul murodi matlub erdi.*

Yozishmalarda oʻta muhim masalalar haqida soʻz ketgan hollarda J.da oldingi maktubda urgʻu berilgan bandlar eslatilgan va ularning har biriga aniq javoblar berilgan. M-n, J. yoʻsinida yozilgan murofiolardan birida, maktubda tilga olingan ikki muhim masala qayd etiladi: “Biri ulkim, ne dastur bila alarni kishi yuborib soʻrdurali. Yana bir ulkim alar tobugʻida maktub ne navʻ yetmak munosib boʻlgʻay. Buyruq yoʻsuni bila arzgʻa yetkuruldi. Soʻngra ana shu ikki masala yuzasidan berilgan javob bayon etiladi”.

“M.”da murosalarining ham J. sifatida yozilgan namunalari bor. Adresat maktubiga ishora qilish, uni taʼriflash bu xatlarda ham uchraydi, lekin murosalarining J. turi xitobiyadan keskin ajralib turmaydi, uning J. ekanini xatdagi ayrim jumlar, ishoralar bildirib turadi, xolos.

Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо, – Т., 2011; Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. – М., 1973.

Q.E.

JAYHUN (AMUDARYO, OMUDARYO, DARYOYI OMU) – Markaziy Osiyodagi eng sersuv, yirik daryo. J.ni yunon va rimliklar Oksus yoki Oksos, arablar Jayxun, yerli xalqlar dastlab Oʻkuz, Balx, Vaxsh, soʻngra Amul deb atashgan. J. quyi va oʻrta toʻrtlamchi davrda Qoraqum orqali oʻtib, Kaspiy dengiziga quyilgan, togʻlardan suv oqimi b-n keltirilgan oqiziqarning yotqizilishi natijasida qumlar tarkib topgan. J. tarixiy toponimi koʻplab tarixiy, badiiy, ilmiy xarakterdagi yozma manbalarda tilga olingan.

N. “S.I.”, “T.M.A.”, “N.M.” kabi asarlari matnida J.ni tilga olgan hamda u haqida lirik lavha va xabarlar yozgan. “S.I.” dostonida berilgan shoh Iskandar va Movarounnahr b-n bogʻliq tavsifda J. nomi ikki oʻrinda tilga olingan, Sayhun-Jayhun shaklida qofiya ham tuzilgan:

*Qilur erdi manzil-bamanzil murur,
Angachaki Jayhundin yetti ubur.*

*Yana kishvare koʻrdi firdavsvash,
Havo-yu suyi misli firdavs xush.*

*Latofat aro ravzadin bahr anga,
Vale ism oʻlub Movaraunnahr anga.*

*Nedinkim, iki nahr arosi kelib,
Yaqin yuz yigʻochqa fazosi kelib.*

*Oqib haddi sharqida Sayhun suyi,
Borib haddi gʻarbida Jayhun suyi.*

J. to'g'risidagi yana bir ma'lumot N.ning "T.M.A."da yozgan "Ikkinchi tabaqa kayoniy-lardur" nomli faslda uchraydi: "Va alar to'quz kishi saltanat qildilar. ...Va kayoniylardan avval kishikim saltanat qildi Kayqubod erdi. Va ani Zob binni Tahmosb o'g'li Manuchehr naslidin debdurlar. Ko'prak avqot Jayhun qirog'inda bo'lub, atrok bila urushub yurur erdi. Ul vaqt-qachakim peshdodiyalar tugandilar...". N. yana "N.M." tazkirasining "Shayx Junayid Bag'dodiy" nomli fiqrasida dushmanlar makri b-n tuhmatga uchrab, fojiali o'lim topgan shayxning J. daryosiga oqizilgani xususida to'xtalar ekan, J. nomini keltirgan. Chunonchi: "...Asli Bag'doddindur. ...Shayx Majduddin Xorazmda va'z aytur erdi va Xorazmshohning onasi va'zig'a borur erdi. Va jamila zaifa erdi. Dushmanlar fursat asradilar va Xorazmshoh mast ekanda, anga aytilarki, onang Imom Abu Hanifa mazhabi bila Shayx Majduddinning nikohig'a kiribdur. Sulton bag'oyat mutag'ayyir bo'ldi va buyurdikim, Shayx Majduddinni Jayhun suyig'a soldilar...".

J. haqida Abu Rayhon Beruniy maxsus "Amudaryo tarixi" nomli ilmiy asar yozgan.

Ad.: Аlisher Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Аlisher Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аlisher Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

JALOLOV To'xtasin (1909, Andijon – 1984, Toshkent) – yozuvchi, adabiyotshunos, tarjimon. N. tavalludining 500 yilligiga tayyorgarlik ko'rish, shoir asarlarini talqin va targ'ib qilishda faol ishtirok etadi. O'zbek adabiyoti tarixidan majmua tuzadi, ayrim mumtoz shoirlar haqida tadqiqotlar yaratadi. Qatag'onga uchrab, Sibir va Uzoq Sharqdagi qamoq lagerlari va surgunda bo'lgan (1941–1955). 1955-y.da oqlan-gach, O'zbekiston davlat badiiy adabiyot nash-

riyotida (1955–1961), O'zR FA Til va adabiyot institutida (1961), "Sharq yulduzi" jurnalida (1962–1963) ishlagan.

Adabiyotshunoslik faoliyatini N. asarlarini tadqiq etishdan boshlab, o'z vaqtida voqea bo'lgan va hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan "Xamsa talqinlari" nomli salmoqli tadqiqotini yaratgan (1938–1941). O'zbek shoiralari merosini izlab topish, tadqiq etish b-n shug'ullanib, "O'zbek shoiralari" (1959, 1970, 1980), "Bonu" (1963), "Qizlar qasidasi" (1976) kitoblarini nashr ettirgan. Pahlavon Mahmud ruboiylarini izlab topish, tarjima qilish va nashr etish, avliyo shoirning ilmiy biografiyasini yaratish borasida uzoq yillar izlanishlar olib borib, "Pahlavon Mahmud. Ruboiylar" to'plamini forsiy asliyat bilan bir necha marta chop ettirgan (1956, 1962, 1979). Zamonaviy o'zbek she'riyatini bo'yicha tadqiqotlari "Yashasin tabassum" (1965) va "Nafosat olamida" (1974) kitoblarida jamlangan. "O'zbek adabiyoti tarixi" majmuasining 1-jildini tuzgan (1941).

Badiiy tarjima – J.T. faoliyatining asosiy sohalaridan biri bo'lib, u "Hind ertaklari", "To'tinoma", Pahlavon Mahmud ruboiylari, R.Tagor, S.Ayniy ("Esdaliklar"), Lohutiy, V.S-mirnova-Rakatina ("Ibn Sino") va boshqa adiblarning asarlarini mahorat b-n o'zbek tiliga tarjima qilgan.

O'zi ham badiiy ijod b-n shug'ullanib, muhabbat mavzusida "Oltin qafas" qissasini yozgan. Unda moddiy jihatdan boy bo'lishiga qaramay, ma'naviy jihatdan qashshoq kishilar hech qachon tom ma'noda baxtli bo'lolmasligi haqidagi g'oya ilgari surilgan.

Ad.: Юнусов М. Истеъдод чаишмаси // Сахий қаламлар. – Т., 1975.

E.O.

JALOYIRLAR (jaloyirlar) – turkiy xalqlardan biri. Rashiduddin yozishiga ko'ra, J. XII asrda Onon va Kerulen daryolari bo'yida yashashgan. Ular 10 bo'lakka (qabilaga) bo'lingan, har bir qabilaning o'z sarkardasi (qabila

boshlig‘i) bo‘lgan. J.ning katta bir qismi kidonlar b-n bo‘lgan urushda yengilgach, Chingizxon ajdodlariga tobe bo‘lgan. Chingizxon hukmronligi davrida, J.dan bir qancha e‘tiborli beklar va lashkarboshilar yetishib chiqqan. O‘rta Osiyo va Qozog‘istonda yashovchi J. keyinchalik o‘zbek, qozoq, qoraqalpoq va qirg‘iz millatlari tarkibiga kirgan. Abulg‘ozixon “Shajarayi turk” asarining “Mo‘g‘ul ellarining zikri” deb ataluvchi qismida 26 nomdagi urug‘ va qabilalarning eng so‘nggi o‘larog‘ J.ni sanaydi.

N. J. nomini o‘zining “V.”sida Husayn Boyqaro taxtga o‘tirishi munosabati b-n uning xizmatiga kirgan yuksak martabali amir va beklar qatorida tilga oladi: *“Chun zamonning azim ushshon sodot va fuzalosi va davroning karim ul-xulq quzot va ulamosi va temuriy najod shahzodalar va “barlosiy” nihod ozodalar va “arlotiy” ismlik sadrnishinlar va “tarxoniy” rasmlik ayshguzinlar va “qiyot” nasablik mutayyinlar va “qo‘ng‘itrot” hasablik mutamakkinlar va “uyg‘uriy” sifot baxshilar va “uyg‘ur”chargalik yaxshilar va “cho‘li”lik biyobonida jonsiporli qilg‘on jondorlar va boyrilik ayyomida xizmatkorlik qilg‘on jonsiporlar va “jaloyir” g‘avg‘osi va “qavchin” alolasi mavjud erdi va har mavjudqa bir maqsud va podshohona inoyat va har qaysig‘a bir munosib mansab bilan sarbaland va xusravona tarbiyat, har birisini muvofiq amal shug‘lig‘a payvand qildilar”.*

N. bergan ma‘lumotga ko‘ra, XV asr Xuroson tarixiy-siyosiy muhiti haqida tasavvurlar boyiydi, shuningdek, bu dalil Husayn Boyqaro o‘z saltanatini boshqarishda qator urug‘larning vakillariga tayangani va har qaysiga muvofiq amallar berib, harbiy mahorat egasi bo‘lganini tasdiqlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Жалойир. ЎзМЭ. 2-жилд. – Т., 2003; Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Т., 1992.

S.O‘.

JAM (f.-t.) – qadimgi Eronning afsonaviy podshohi Jamshid nomining qisqartirilgan shakli. Sharq adabiyotida, shu jumladan, N. asarlarida uchraydigan obraz. She‘riyatda va nasrda u shon-shavkat, kuch-qudrat, hukmdorlik timsoli sifatida qo‘llanadi.

Ma‘lumki, Jamshid eng uzoq muddat hukmronlik qilgan. Jamshid “Jomi jahonnamo” – jahonni oyna kabi ko‘rsatuvchi jom yasatirgan bo‘lib, unda dunyodagi nafaqat ayni zamondagi, balki o‘tmishda yuz bergan va hatto kelajakda sodir bo‘ladigan voqea-hodisalar ham aks etar ekan.

Tasavvufda may qadahi va komil inson qalbi ham ilohiy sirlarni o‘zida saqlashi jihatidan oynayi jahonnamoga tenglashtiriladi. U “ma‘rifatli insonning ichki dunyosi, ruhiy olami”ga ham ishoradir. Shuningdek, ilohiy asrordan ogoh komil insonning qalbi ham Jamshid jomi – Jomi jahonnamo yoki jomi jahonbinga nisbat beriladi. Chunki bu qalb ilohiy ma‘rifatga kon bo‘lib, unga boqqan orif Alloh mohiyati, g‘ayb sirlaridan ogoh bo‘ladi. Mumtoz adabiyotda *Jomi Jam, jomi jahonbin, jomi jahonnamo* kabilar olam hodisalari, shuningdek, inson aql-zakovati anglab yetmagan sir-sinoatlarni, olamshumul haqiqatlarni ham oshkor etadigan o‘ziga xos poetik timsollardir. N. she‘riyatida ham bu timsollarga ko‘p murojaat etilgan. M-n:

*Soqiyo, jomi jahonbin tutki, andin kashf etay,
Kim, ko‘p ish bu korgoh vaz‘ida
mubhamdur manga?!*

“T.M.A.” asarida N. Jamshidning “*saltanatqa o‘ltur*”ib, “*jahon mulkin adl va dod bila tuz*”ganini, “*husn-u jamolda dilpazir, fazl-u kamolda benazir*” bo‘lganini yozadi. Jamshid hukmronligi davrida juda ko‘p ixtirolar qilinib, xalq baxt-u saodatda, to‘kin-sochinlikda, farovon hayot kechirgan. Shu sababli, shoir Ajam shoHLari haqida fikr yuritarkan, soqiyya murojaat qilib, undan “*Jomi Jamshedsoz*” – Jamshid jomidek qadah keltirishini so‘raydi:

*Ketur soqiy, ul jomi Jamshedsoz,
Ki, qilg'ay jahondin meni beniyoz*

“Jomi Jamshedsoz” insonni ruhiy yuksaklikka ko‘tarib, ma’naviy zavq-u shavq bag‘ishlaydigan, olam sirlaridan ogoh etadigan poetik timsoldir. Kuzatishlarimizga ko‘ra, N. asarlarida qo‘llanilgan har bir obraz, timsol va ramzlar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmagan. Balki shoir muayyan tarixiy haqiqatlarga tayanib, asarning badiiy-falsafiy, estetik xususiyatlariga uyg‘un shaklda yaratgan. Shu ma’noda, aynan “S.” asarida uchraydigan Jomi Jam timsolining ma’nosi yanada teranlik kasb etgan. Shoir bevosita Husayn Boyqaro hukmronligining bardavom va mustahkam bo‘lishini istagan, shohga Jamshid yanglig‘ ulug‘vorlik, shon-shavkat yor bo‘lishini tilagan o‘rinlarda bu timsolga murojaat qilgan:

*Avji xurshidi maqom o‘lsun anga,
Jomi Jamshid mudom o‘lsun anga.*

“S.I.” dostonining 36-bobida Jamshid jomi haqida qiziqarli hikoya keltirilgan. Unda tasvirlanishicha, shoh Jamshid uzoq yillar davomida jahonning olim-u fuzalolarini to‘plab, ikkita jom yasattirgan:

*Birisin dedi: jomi getinamoy,
Birisin dedi: jomi ishratfizoy.*

N.ga ko‘ra, ular orasida jomi getinamo o‘zgacha xususiyatga ega bo‘lgan ekan. Ya’ni undagi may ichgan b-n hech qachon tugamas ekan. Hatto jomni teskari qilishsa ham, undan bir tomchi may yerga to‘kilmas emish. Agar jomi getinamodagi may tugasa, butun olamda may va sharobdan bir tomchi ham qolmas ekan. Soqiyga murojaatida shoir o‘ziga ana shunday jom keltirishini so‘raydi. Shuningdek, mug‘anniya xitob qilib, mana shu jomdagi may tugamaguncha, kuy va qo‘shiqni davom ettirishini aytib, bunday deydi:

*Agar nag‘ma bas qilmoq etsang havas,
Hamul jom gum bo‘lmayin qilma bas.*

Bu bilan shoir hayot go‘zalliklari-yu g‘aroyibotlarini ulug‘laydi. Kishilarni ulardan bahramand bo‘lishga, umrning har bir lahzasini zavq-u ishtiyoq b-n, xursandchilikda o‘tkazishga chorlaydi. Shoir o‘z-o‘ziga murojaat qilgan baytda agar shunday jom topilsa, maydan boshqa ichimlik ichmasligini aytadi. Bu o‘rinda may va jom timsollari ham shoirning hayotsevarlik tuyg‘ularini ifodalashga xizmat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005;

M.A.

JAMOL KAMOL

(1938, Buxoro – 2022, Toshkent) – shoir, tarjimon, adabiyotshunos. O‘zbekiston xalq shoiri (1992). F.f.n. (1971). J.K. shoir sifatida “Olam kirar yuragimga”, “Cho‘qqilarga yog‘ildi yog‘du”, “Tosh tug‘yon”, “Hasan va oy”, “Quyosh chashmasi”, “Qadah”, “Dostonlar”, “Suvaydo”, “Umidli dunyo”, “Площадь спасение”, “Varaxsha”, “Rajab Ashurov dostoni” she’riy kitoblari muallifi. 9 ta doston muallifi. Rus tilidan – A.S.Pushkinning “Mosart va Saleri” kichik fojiasi, R.Fishning “Jaloliddin Rumi” tarixiy-biografik romani, fransuz klassisizmining yirik namoyandasi Bualoning “She’riy san’at” asari, latish shoiri Y.Raynisning “Oq tulpor” dramatik ertagi, nemis adibi B.Brextning “Sichuandan chiqqan mehribon” dramasi, Sh.Patefi (venger), L.Ukrainka (ukrain), M.Tank (belorus), N.Gribachev (rus), F.Xolvashi (guzin) she’rlarini o‘zbekchalashtirdi. Ozarbayjonchadan B.Vahobzodaning “Faryod” to‘plami va “Shabi hijron” dostoni, X.Rizoning

“Samarqandim” she’rini, turk tilidan Hazrat Ali (r.a.)ning devonini, tojik tilidan S.Ulug‘zodaning “Firdavsiy” romani, G‘.Mirzoning “Davlat toji” lirik dostonidan “Oshiq dil rozi” nomli kattagina parchani o‘girdi. Ingliz tilidan – buyuk ingliz adibi V.Shekspirning jahon dramaturgiyasining gultojlari bo‘lmish “Qirol Lir”, “Hamlet”, “Makbet”, “Afinalik Timon”, “Romeo va Julyetta”, “Otello”, “Koriolan”, “Yuliy Sezar”, “Venetsiya savdogari”, “Qish ertagi”, “Qirol Genrix VI”, “Antoniy va Kleopatra” kabi 12 ta dramasi va sonetlarini, shuningdek, B.Aladinning Buddha, Muso (a.s.), Iso (a.s.) va Muhammad (s.a.v.)ga bag‘ishlangan qissalarini, “Akbar va Birbal” hikoyatlarini mahorat b-n tarjima qildi. Fors tilidan – Abu Ali ibn Sino, Umar Xayyom, Abdulloh Ansoriy, Hakim Sanoiy, Adib Sobir Termiziy, Mavlono Jaloliddin Rumiy, Shayx Najmiddin Kubro, Amir Xusrav Dehlaviy, Mirzo Abdulqodir Bedil ruboiylari, Mavlono Jaloliddin Rumiyning olti kitobdan iborat muazzam “Masnaviyi ma’naviy”si, Shayx Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr”, “Ilohiynoma”, “Asrornoma”, “Ushturnoma”, “Bulbulnoma”, “Pandnoma”, Hakim Sanoiyning “Sayr ul-ibod”, Mahmud Shabustariyning “Gulshani roz” dostonlari, Mirzo Bedilning “Irfon” masnaviysi, Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”si, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Foniylar g‘azallarini o‘zining aruziy vazni b-n o‘zbek tilida yangrata oldi. Bu tarjimalari u-n Turkiya jumhuriyati Madaniyat vazirligining Jaloliddin Rumiy oltin medali (1996) hamda Eron Islom Respublikasi davlat mukofoti (2002) b-n taqdirlangan.

J.K. N. adabiy merosining ilhombaxsh ta’sirida ulg‘aygan, uning shoir o‘laroq shakllanishi va she’riyatda o‘z yo‘lini topishida bu ulug‘ salafining ma’naviy madadi beqiyos. Bo‘lajak shoir hali o‘quvchilik yillaridayoq N. g‘azal va ruboiylarini sevib o‘qigan va yod olib aytib yurgan. N. dan ruhlanib she’rlar yoza boshlagan. Zamona-viy g‘azalchilik taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan va bu ko‘hna janrga yangi hayot bag‘ishlagan shoirlardan bo‘lmish J.K. bu yo‘lda N. ijo-

dini o‘ziga mayoq deb bildi. U g‘azal bo‘stoniga qadam qo‘yganidayoq g‘azal mulkingning sultoni ruhidan madad so‘raydi va ko‘zimning nuri b-n ra’no guliday g‘azal yaratish u-n Mir Alisherning xoki poyini ko‘zimga surtaman, deb yozgan edi:

*Mir Alisher xoki poyin
Ko‘zga surtarman, Jamol,
To yozay deb ko‘z nurim birlan
Guli ra’no g‘azal...*

J.K.ning ijodiy taqdirida N. har tomonlama keng va chuqur rol o‘ynagan bo‘lib, bu ta’sir qirralari va ilhom samaralarini bir necha yo‘nashga bo‘lib tadqiq qilish mumkin: J.K.ning N. g‘azallariga tatabbu’lari; J.K.ning N. g‘azallariga muxammaslari; J.K.ning N. yo‘lida bitgan g‘azal va baytlari; J.K.ning N. ta’rifida yozgan she’rlari va satrlari; J.K.ning ulug‘ shoir hayoti va faoliyati b-n bog‘liq hikoyatlari; J.K.ning ulug‘ shoirning sevgisi haqida folklor motivlari asosida bitgan “Navoiy muhabbati” dostoni; J.K.ning N. haqidagi tadqiqotlari, maqolalari va fikrlari; N. forsiy qasida va g‘azallarining J.K. tomonidan amalga oshirilgan tarjimalari va h.k..

J.K. jumladan, N.ning “Umid”, “Qadah”, “O‘t”, “Bor edi”, “Etmas” radifli qator g‘azallariga vazn va radif saqlangan holda mavzu, mutlaqo yangi mazmun va qofiyadagi tatabbu’lar qilgan. Jumladan, uning

*Ey na xush damlarki ul,
Yonimda yorim bor edi,
Tal’ati birlan munavvar
Ro‘zgorim bor edi, –*

misralari b-n boshlanadigan 8 baytli g‘azali N. ning:

*Bor edi ul hamki, bir chog‘ bizga yore bor edi,
Kulliy ar yor o‘lmasa, filjumla bore yor edi, –*

matla’li 7 baytli g‘azaliga tatabbu’dir. Lekin bu shakliy o‘xshashlik mazmunning yangi o‘zanda

davom etishiga xalal bermagan. Mazmun jihati-dan esa ayni gʻazalga shoirning mashhur:

*Aylamang bekasligimni taʼn, bir kun bor edi
Menda ham bir nozanin chobuksuvor, ey doʻstlar, –*

baytli gʻazali taʼsir koʻrsatgani shubhasiz. Bu gʻazal hayotiy asosga ega boʻlib, uni J.K. bir umrlik hayot hamrohi Vohidaxonimdan judo boʻlgan ayriliq kunlarida bitgan. “Umid” gʻazalida esa N.ning oʻzini ham taʼrif etadi:

*Shamsi anvardir tilim, deb
Elga keltirdi imon –
Ul Navoiykim, basharga
Nuri iymondir umid.*

J.K. taxmislari oʻzaro ijodiy musobaqa va hamkorlikning, salafar “panjasiga panja urish”-ning goʻzal namunalaridir. Chunki u zabardast soʻz sanʼatkorining oʻzini toʻlqinlantirgan, qalbida aks-sado bergan gʻazallariga muxammas bogʻlaydi va ulardagi fikrlarni rivojlantiradi va toʻldiradi, tuygʻu-kechinmalarni teranlashtiradi va rang-baranglashtiradi, timsol-u tashbehlar shodasini boyitadi va yangi qirralarini ochadi. Jumladan, N.ning “Koʻnglim maʼshuqa zulfining asiriga aylangan, binobarin, ishqim sharhini men telbadan emas, oʻsha mubtalodan soʻrang”, – deya nozik lutf asosiga qurilgan baytini “Ey yor, men qanday qilib ishqimni izohlab bera olaman, yaxshisi, sheʼrim uni olamga sharhlab bersin, qolaversa, bulbul bogʻ ichra chahchahlab, ishqim dostonini kuyga solayati-ku”, – tarzidagi gʻazalda ifodalangan mazmunni ochib beradigan misralar b-n toʻldiradi – natijada ishq sharhining keng tafsilotini oʻz ichiga olgan muxammas bandi vujudga keladi:

*Men bugun soʻylay nechuk, ey yor, ishqim sharhini,
Soʻylasin olamga shu ashʼor ishqim sharhini,
Bogʻ aro bulbul etar takror ishqim sharhini,
Koʻnglim ul zulf ichradir, zinhor ishqim sharhini,
Istamang men telbadin, ul mubtalodin istangiz.*

U N.ning “Xilʼatin to aylamish jonon qizil, sorigʻ, yashil”, “Vafo ahliga davrondin yetar jabr-u jafo asru”, “Istaganlar bizni sahroyi balo-din istangiz” misralari b-n boshlanadigan gʻazallariga ham betakror taxmislari bogʻlagan.

J.K. koʻplab sheʼrlarida ham turli munosabatlar b-n ulugʻ N.ni tilga oladi: goh uni taʼriflash, goh biror fikriga shafeʼ keltiradi; goh uning biror bayt-u misrasini tazmin qilib olsa, goh biror timsol-u tashbehini davom ettirib, uning yangi bir qirrasini ochadi; goh esa ulugʻ shoir tasvir yoki qiyos asosi boʻladi. “Alisher Navoiy gʻazallari – goʻzallik mulkining mangu soʻlmas chechaklaridir. Ularda ishq bor – alam bor, dard bor – farah bor. Beorom, otashin qalbning buyuk talpinishlari, yuksak, olijanob ruhning betakror suvratlari, manzaralari...”, – deya taʼrif etib, “Navoiy muhabbati” dostonida uning shaʼnida mana bunday baytlar tizadi:

*Navoiydek jahonda bormi shoir?
U yangligʻ lochin-u shunqormi shoir?*

*Navoiy desa, taʼzim ayla zinhor,
Bu nomda bezavol umri abad bor...*

*Maʼrifat mashʼali boʻldi Navoiy,
Basharning afzali boʻldi Navoiy.*

“Anvarmirzo hikoyatlari” turkumida ham N. b-n bogʻliq uchta hikoyat keladi. Chunonchi, N. va Guli muhabbati xalq ichida keng tarqalgan bir rivoyat, Guli folklorida vujudga kelgan toʻqima bir obraz boʻlganidek, N. va Xadicha sevgisi ham bir taxmin. Chunki ilm ahli orasida Husayn Boyqaroning sevimli xotini Xadichabegimga shoirning yoshlikda koʻngli boʻlgan, degan bahs-u munozaralar yuradi. N.ning Mahdiulʼyoga bagʻishlangan bir necha gʻazallari bunga asos boʻlgan esa ajab emas. “Navoiy muhabbati” dostoniga ayni qarashlarning badiiy talqini deb qarash kerak.

Shoir Eron sayohatiga borganida safar taassurotlari asosida yozgan turkumini ham “Na-

voiydan qadamjo deb...” ataydi va buyuk soʻz sanʼatkori tahsil olgan bu yurtidan uning izlarini izlaydi, nafasini tuymoqchi boʻladi.

*Kezib Mashhadni, maktab, madrasa,
balki ilmgoʻh deb,
Necha maʼvoga bosh urdim,
Navoiydan qadamjo deb...*

J.K. N. haqida alohida tadqiqot yaratmagan boʻlsa ham, “Lirik sheʼriyat” nomli yirik monografiyasida N. ijodiga ham juda koʻp murojaat qiladi: lirika tabiati, his va kechinma ifodasi, lirikada xarakter, tabiat va zamon, lirik va liro-epik asarlar, lirikada kompozitsiya kabi muhim ilmiy masalalar tadqiqida ulugʻ shoir ijodidan qator misollar keltiradi. Sheʼriy sanʼatlarning-ku deyarli barchasi N.ning badiiy barkamol baytlarini keltirish b-n asoslanadi. Jumladan, adabiyotning hayot va zamon b-n chambarchas bogʻliqligi haqida fikr yuritir ekan, “klassik lirikamizning Navoiy nomi b-n shuhrat topgan oltin asri oʻsha davr milliy, ijtimoiy hayotining taraqqiyot tendensiyalari b-n uzviy bogʻliqdir”, – deb yozadi. Lirik kechinma tabiatini tahlil qilganida ham N. dan misol keltiradi: “birovlar talqinida lirika ijtimoiy-estetik taraqqiyotni olgʻa suruvchi muhim faktor, kurash quroli boʻlib gavdalansa, birovlar talqinida mavhum sezgilar olami, tumanli xayollar dunyosi tusini oladi N.ning:

*Nazmki, ham suvrat erur xush anga,
Zimnida maʼni dagʻi dilkash anga, –*

misralarida biz birinchi talqinning yorqin namunasini koʻramiz. Shoirimiz aytmoqchi “nazm zimni” (ichi, magʻizi)dagi “dilkash maʼni” tahlil etayotganimiz lirik kechinmaning tarkibini tashkil etadi. Bu tarkib ikki element – fikr va hisdan iborat boʻlib, yaxlit holda ehtirosli fikr yoki fikriy ehtiros, deb ataladi. Negaki, “nazm zimni”dagi “maʼni (fikr)” “dilkash” boʻlishligi uchun u ehtirosga oʻrab berilishi kerak”.

Adabiy janrlar tadqiqida ham N.ning gʻazal, qasida, muxammas, musaddas, mustazod, mu-

samman, ruboiy, qitʼa kabi janrlar taraqqiyotidagi xizmatlarini koʻrsatib oʻtadi. Lirikada kompozitsiya masalasini tekshirar ekan, N.ning gʻazal qurilmasini shakllantirishdagi mahoratini ibrat oʻlaroq keltiradi: “Alisher Navoiy bir gʻazal doirasida bir necha masalaga qoʻl urmasdan, yagona bir fikr, yolgʻiz bir motivni pogʻonama-pogʻona rivojlantirishni, shu asosda gʻoyaviy yaxlitlikka (demak, kompozitsion butunlikka ham) erishishni targʻib qilgan edi”. Tadqiqotda, shuningdek, Uygʻun va Izzat Sultonlarning “Alisher Navoiy” dramasi teran tahlil qilib, asarga yuksak baho beradi. Bundan tashqari J.K. N.ning mashhur, lekin murakkab uslubdagi “Qizil, sorigʻ, yashil” radifli gʻazalini sharhlab maqola yozgan. Mazkur maqolada, jumladan, mana bunday teran ilmiy fikrlarni bildiradi: “Navoiyning har bitta bayti zamirida bir, uch, besh yoki oʻnlab maʼno va mazmunlar yashirin, inchunin ularning izohi u-n bir, uch, besh yoki oʻnlab talqinlar tugʻilishi muqarrar. Ularning qirralari, chizgilari, tovlanishlari, ramz-u ishoralari behisob. Bir yoʻla qamrab olib boʻlmaydi. Dunyoni bir qarashda qamrab yoki bitta talqinga sigʻdirib boʻlmaganidek... Lekin Navoiy dunyoqarashining bosh ustuni bor. U shoir dunyosini, uning osmondek azamat gumbazini boshida tikka koʻtarib turadi. Bu – tasavvuf taʼlimoti, naqshbandiylik tariqati. Shoir falsafasi ana shu taʼlimot, ana shu tariqatga suyanadi. Bu taʼlimot va tariqatning qisqacha mazmuni shunday: *olamdan maqsad – odam, odamdan maqsad – Xudo, Xudodan maqsad – kamolot, kamolotning yoʻli esa cheksiz, bu yoʻlga chiqqanlar “haqiqat yoʻlchilari” atalib, ishq-muhabbat ularga rahnamo boʻlgay...* N. olam va odamni ana shu nuqtayi nazardan kuzatadi va idrok etadi, boshqacha aytganda, u olam markazida odamni, odam siymosida olamni koʻradi, olam va odam birligida esa “husni mutlaq”, “mehri mutlaq” quyoshining rang-barang shuʼlalarini koʻrib, hayrat va hayajonga tushadi. Uning gʻazallari haq-haqiqatning ana shu cheksiz shuʼlari qarshisidagi cheksiz hayrat va hayajonlarning soʻngsiz nidolari, sadolaridir”.

Yana “Navoiy va biz...” nomli maqola yozib, shoir va zamon b-n bog‘liq fikr-u qarashlarini bayon etadi. “Millatning qo‘rg‘oni..” maqolasida esa N.ning davlat arbobi sifatidagi siyosiy-ijtimoiy faoliyatiga baho beradi. Ko‘plab maqola va chiqishlarida N.ning she‘rlari va hikmatli so‘zlaridan misollar keltirib, tahlil qilib beradi, o‘zining fikrini tasdiqlaydi. Bu shoirning ulug‘ salafi asarlarini bir umr mutolaa qilib kelgani va ijodini yaxshi bilishidan dalolat beradi. Bu chiqishlari orasida ulug‘ shoirning ko‘plab durdona bayt-u misralari va hikmatli so‘zlari b-n tanishamiz. “Quyoshdek ravshan haqiqat”, “Millatning sharafi”, “Bir piyola og‘u”, “Ruhiyat yulduzi”, “Ma’naviyatimizning Izzat Sultoni” kabi qator maqollarida ham o‘z fikr-u mulohazalarining tasdig‘i u-n buyuk mutafakkirning durdona fikrlariga murojaat qiladi, purma’no she‘rlaridan iqtiboslar keltiradi.

U N.ning forsiy merosidan 200 g‘azal va 10 qasidani an’anaviy vaznida – aruziy jilosi b-n tarjima qilib, “Foniy gulshani” nomi b-n alohida kitob holida nashr ettirdi. Uning Sharq mumtoz so‘z adabiyotini yaxshi bilishi, forsiy adabiyot tarjimasida katta tajriba to‘plab, yuksak mahorat hosil qilgani, eng muhimi, tiynatida sharqona ruh mavjudligi, o‘zi ham aruzda hassos g‘azallar, purma’no ruboiylar va oshiqona muxammaslar yozib, qalami qayralgani Foniy g‘azallari va qasidalar tarjimasini muvaffaqiyatini ta’minlangan omillar sirasiga kiradi. M-n:

*Olame xoham, ki nabvad mardumi olam dar o‘;
K-az jafoyi mardumi olam naboshad g‘am dar o‘; –*

bayti b-n boshlanadigan ramali musammani maqsur vaznidagi muxtara’ Foniyning eng go‘zal va mashhur g‘azallaridan bo‘lib, uni J.K. o‘z vazni b-n maromida tarjima qilgan va shakl hamda mazmun birligining yorqin namunasini yaratgan:

*Olam istarmanki, unda ahli olam bo‘lmasin,
Unda olam ahlining bedodidin g‘am bo‘lmasin.*

Ad.: Камол Ж. Сайланма. 7 жилдлик. – Т., 2018–2022; Мир Алишер Навоий. Фоний гулшани. – Т., 2011; “Девони Фоний”нинг ўзбекча таржималари // ЎТА, 2011, №1.; Очиллов Э. Жамол Камол ижодида Алишер Навоийнинг ўрни // “Алишер Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиши масалалари” мавзuidaги халқаро конференция материаллари. – Т., 2022.

E.O., M.H.

JAMSHID – afsonaviy shaxs. Sharq tarixnavisligi an’anasida u peshdodiylar sulolasiga mansub Ajam shohlaridan hisoblanadi. Tadqiqotchilarning yozishlaricha, J. “Avesto”da “Inma” nomi b-n tilga olingan. Mifologiyada J. – adolatli hukmdor, ijobiy qahramon. Afsonalarda J. hukmronligi davrida insonlar baxtli yashagani, mamlakat obod bo‘lgani hikoya qilinadi.

N. Sharq tarixnavisligi an’analaridan kelib chiqib, “T.M.A.” asarida J.ni peshdodiylar sulolasidan bo‘lgan podshoh sifatida zikr etadi. Uning yozishicha, ayrim Sharq tarixchilari J.ni Tahmurasning qardoshi, boshqalari esa qardoshining o‘g‘li, deb ko‘rsatganlar. Boshqa Sharq adiblari singari N. ham insoniyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida erishgan ko‘pgina yutuqlarini Jamshid nomi b-n bog‘laydi, jumladan, yog‘och va tosh qurollar o‘rniga temirdan ishlangan qurollarning paydo bo‘lishini, ipak matolar, bo‘yoqlarni uning ixtirosi deb hisoblaydi. “T.M.A.”da J.ning Istaxr shahrini kengaytirgani va u yerda Chihilminar deb ataluvchi ulkan bir bino qurgani, shuningdek, Navro‘z kunini ham Jamshid belgilagani hikoya qilinadi. Lekin keyinchalik u manmanlik va takabburlikka berilgan, hatto shu darajaga yetganki, kishilarni o‘ziga sig‘inishga buyurgan. Shu sababli Alloh g‘azabiga uchrab, Zahhok tomonidan o‘ldirilgan.

M.A.

JAM-U TAQSIM (ar. – jamlash va taqsimlash) – narsa-tushunchalarni avval jamlab, keyin taqsimlashga asoslangan ma’naviy san’at. Lug‘atda taqsimli jam’ tarzida ko‘ri-

nadi. Istiloh sifatida bir necha narsani bitta sifat yoki xususiyat nuqtayi nazaridan jamlash va keyin boshqatdan ularni turlarga ajratishga aytiladi. Agar taqsimlash jarayonida ularning o'ziga xos xususiyatlari farqli jihatlarini ham ko'rsatsa, jam-u taqsim-u tafriq san'ati hosil bo'ladi. M-n:

*G'azalda uch kishi tavridur ul nav',
Kim andin yaxili yo'q nazm ehtimoli:*

*Biri mo'jiz bayonliq sohiri Hind,
Ki ishq ahlini o'rtar so'z-u holi.*

*Biri Iso nafaslik rindi Sheroz;
Fano dayrida mast-u louboliy.*

*Biri quds asarlik orifi Jom,
Ki, jomi jamdurur sing'an safoli.*

*Navoiy nazmiga boqsang, emastur,
Buuchning holidin har bayti xoli.*

*Hamono ko'zgudurkim, aks solmish
Anga uch sho'xi mahvashning jamoli.*

N. avvalo, uchta zot (Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy)ni bitta masalada, ya'ni g'azal janrining tarixi nuqtayi nazaridan jamlaydi, ularni besh asrlik forsiy she'riyatning eng muhim jihatlarini o'z ijodiyotlarida mujassam etgan daholar sifatida baholaydi. Keyingi baytlarda esa, ularning har biri u-n xos bo'lgan jihatlarini, farqli tomonlarni alohida-alohida tavsif etadi (ya'ni: Xusravning sehrli qalamiga xos "mo'jiz bayonlik", sherozlik rindga mansub Iso nafaslik, va nihoyat, "quds asrlik orifi Jom" ijodiyotida namoyon bo'lgan teran falsafiylik).

Mashhur nazariyotchi Rashididdin Vatvot bu san'at haqida to'xtalar ekan, "jam'ning tafriq-u taqsim bila kelmagi ko'p mushkuldur", deb ta'kidlab o'tgan. Bunda, Atoullloh Husayniyning yozishicha, dastlab "bir nechani bir hukmda jam' qilurlar, andin so'ng ul bir nechani taqsim qilur-

lar, ya'ni ul bir nechanning har birig'a muayyan bir nimani nisbat berurlar. Yoki bir nechani avval taqsim qilurlar, andin so'ng bir hukmda jam' etarlar". M-n, N. "Hukamo qavlining tarjimasi" qit'asida yozadi:

*Uch kishidin uch ish yomon ko'runur,
Sanga arz aylay ahli dunyodin:*

*Shohdin tundlug', g'anidin buxl,
Molg'a mayl-u hirs donodin.*

Bu yerda shoir dunyo ahlidagi uch toifa kishidan uch xil ishning sodir bo'lishi yaxshi emas, deb avval fikrini umumlashtirib bayon qiladi-da, keyin o'sha uch ishni ajratib, ko'rsatadi: shohdan g'azab, boydan baxillik, donodan boylikka hirs-u havas.

"Hukamo qavlining tarjimasi insoniyat bobida" qit'asida esa dastlab tavoze, kechirimlilik va saxovat kabi insoniy fazilatlarini alohida-alohida ta'riflaydi-da, so'ng tabiatida ushbu xislatlar bo'lgan kishini donishmandlar komil inson deb ataganlarini yozadi:

*Tavozu' yaxshi, ammo yaxshiroqdur
Agar da'b etsa oni ahli davlat.*

*Erur ham afv xo'b-u xo'broq ul –
Ki, zohir bo'lg'ay el topganda qudrat.*

*Ato ham turfa ishdur, turfaroq bil
Agar yo'qtur aning yonida minnat.*

*Hakim insoni komil debtur oni –
Ki, bo'lg'ay zotida bu necha xislat.*

N. ijodida J.T. san'atining har ikki ko'rinishi mahorat b-n qo'llangan.

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза // "Ўзбек тили ва адабиёти", 2002, №6; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981;

Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967;
Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014;
Е.О.

JAM-U TAFRIQ (ar. – yig‘ish va ajratish, farqlash) – narsa-tushunchalarni bir sifat atrofida jamlash va ayni paytda ularni farqlashga asoslangan ma’naviy san’at. Rashididdin Vatvot ta’rifiga ko‘ra, “bu san’at andoq bo‘lurkim, shoir ikki nimani bir nimaga o‘xshatib jam’ qilur, dag‘i ikki o‘zgacha nima bila alarni bir-biridin ayirur”. – M-n, N. quyidagi baytida mahbubaning og‘zi va ko‘nglini g‘uncha deb jamlash barobarida ularning g‘unchadan farqini ko‘rsatib beradi: yorning yo‘q darajadagi og‘zi g‘unchadan kichik, beparvo va beg‘am ko‘ngli esa g‘unchadan nihoyatda katta:

*Ikki g‘unchang emas, ey gulchehra, teng,
Og‘zing asru tor-u ko‘ngling asru keng.*

Ad.: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балобага // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 6; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014.

Y.I.

JANNAT – bog‘. Diniy atama sifatida Alloh taoloning buyruqlarini bajarib, uning marhamatiga sazovor bo‘lgan bandalar u-n ko‘z ko‘rmagan, quloq eshitmagan noz-ne‘matlar tayyorlab qo‘yilgan joy. J.da eng ulug‘ ne‘mat Alloh taoloning jamolini (diydorini) ko‘rish hisoblanadi. J.ga kirganlar unda abadiy qoladilar. J. sakkizta bo‘lib, ularning darvozalari ham sakkiztadir. Ular quyidagi nomlar b-n ataladi:

1. Firdavs (bog‘-bo‘ston); 2. Adn (vatan tutmoq); 3. Na‘iym (huzur-halovat); 4. Xuld (mangulik); 5. Ma‘vo (tekis joy); 6. Doru us-salom (omonlik diyori); 7. Dor ul-muqoma (turar joy).

J.ga vakil qilingan farishta Rizvon deb ataladi. Ahli sunna val-jamoaning e‘tiqodiga ko‘ra, J. hozirda yaratib qo‘yilgan bo‘lib, qaysi joydagi faqat Allohgagina ma‘lum va u hech qachon yo‘q bo‘lib ketmaydi.

N.ning asarlarida, lirik chekinishlarida, hamd va munajatlarida jannat, bihisht so‘zlariga tez-tez duch kelamiz. U bu so‘zlar orqali Allohga bo‘lgan ishqiy holatlarni, falsafiy mushohadalarni, J.ga erishtiradigan amal va fazilatlarini hamda J.dan afzal bo‘lgan holat va narsalarni bayon qiladi. Bir baytida tazod va tashbeh san‘atlarini qo‘llab, tikan J. gulini vasf qilishda gung bo‘lganidek, tilning ham Allohga hamd aytishi oson emasligini ta’kidlab o‘tadi:

*Navoiy qaysi til birla sening hamding
bayon qilsun,
Tikan jannat guli vasfin qilurda
gung erur go‘yo.*

N. g‘azallarida J.dan maqsad yor jamoli ekanini, yorsiz jannatning qadri yo‘qligi bir qator g‘azallarda u yoki bu mazmunda ko‘zga tashlanadi. Bir baytida do‘st (yor) ko‘yida gadolig‘ qilishni, J. tilab umr o‘tkazishdan afzal biladi. J.ni bir ko‘rimsiz bog‘ga, do‘st (Alloh) ko‘yida gadolik qilishni esa podsholikka o‘xshatadi.

*Tilab jannatni, o‘tmon do‘st ko‘yida
gadolig‘din,
Muhaqqar bog‘ uchun kechmak
bo‘lurmu podsholig‘din.*

N. boshqa bir baytida J.ni ta’riflaydigan faqihga e’tiroz bildirib, “kulbayi xammor”, ya’ni komil murshidning kulbasini J. va Kavsar bulog‘idan afzal biladi.

*Qasri jannat birla Kavsar mayli qilmon, ey faqih,
Kim ko‘ngul ulfat tutubtur kulbayi xammor ila.*

N. ruboiylaridan birida zohidga hur-u J., o‘ziga esa jonona-yu mayxona kerakligini ayta-

di. Matndagi jonona, mayxona, soqiy kabi soʻzlar majoziy, tasavvufiy maʼnodadir. Yaʼni, yor (Alloh), mayxona esa – ilohiy ishq ulashiladigan joy, xonaqoh, pir huzuri va ilohiy maʼrifat toʻla orifning botini kabi maʼnolarni anglatib kelgan. Soqiy-u qadah ham murshid va uning fayzga toʻla qalbidir. Ulugʻ shoir ushbu ruboiyda boshqa gʻazallarda boʻlgani kabi ishq va maʼshuq vaslini J.dan ustun qoʻyadi:

*Zohid, senga hur, manga jonona kerak,
Jannat sanga boʻlsun, manga mayxona kerak.
Mayxona aro soqiy-u paymona kerak,
Paymona necha boʻlsa toʻla, yona kerak.*

N. “M.Q.”dagi tanbehlarining birida aytadi ki, kim qaysi bir guruhga ergashsa, oʻsha guruhning yoʻlini va ravishini tutadi, ular yetgan joyga yetadi va borgan joylariga boradi. Nuh (a.s.) oʻgʻli kofirlarga ergashgani uchun tamugʻdan joy oldi. Asʼhobi kahf iti esa ularga ergashib, J.ga kirdi.

*Nabiy oʻgʻli tomugʻni qildi maskan,
Tomugʻ ahli guruhin chun erishti.
Va lekin Jannat ahli payravi it,
Yetishti qaydakim ul el yetishti.*

N. “A.” asarida “Al-jannatu tahta aqdomi ummahotikum”, (“Jannat onalar oyogʻi ostidadur”), hadisini sheʼriy tarjima qilar ekan, maʼnoni yanada kuchaytirib, J. istaganlar onalar oyogʻi tuprogʻi boʻlishlari, uning xizmatini ado etishlari kerak, deydi.

*Onalarning oyogʻi ostidadur
Ravzayi jannat-u jinon bogʻi.
Ravza bogʻi visolin istar esang,
Boʻl onaning oyogʻi tufrogʻi.*

N. asrlarida J. faqat diniy atama sifatida emas, “jannati vasl”, “jannati axloq”, “jannatoyin bazm” kabi istioraviy birikmalar orqali ham turli maʼnolarni ifodalab keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Абдулқодир Абдур Раҳим. Эътиқод дурдоналари. (“Бадъул амолӣ” шарҳи). – Т., 2016.

S.R.

JANNATIY (XV asr) – shoir. N. “M.N.”da J. haqida “Xuroson mulkidin, tabʼi yomon emas, ammo aqli ham yoʻqtur va toleyi ham”, – deb yozgan. N. maʼlumotiga koʻra J. bir necha vaqt podshoh mulozimi boʻlgan, shunda boshiga ancha falokatlar tushgan, N. ularni bartaraf qilishga yordam qiladi. Lekin N. taassuf b-n “hech yerga yetkura olmadim, Holo dam ul navʼkim, bor erdi, sargardon yurur, Falak bila siteza qilgʻonni falak yengar ermiş”, – deb yozadi.

“M.N.” tarjimoni Qazviniiy N. maʼlumotlarini tarjima qilar ekan, “Sultonga mulozamat qilib, biror bahra koʻrmadi, umr boʻstonidan rohat gulini termadi”, – degan maʼnoda aniqlik kiritadi. Bundan koʻrinadiki, N. ochiq aytmagan “falokat”lar shoirning shohga munosabati b-n bogʻliq boʻlishi ehtimoldan xoli emas.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.Gʻ.

“JANNATOSO” – “S.I.” dostonida Kashmir shohi Mallu qurdirgan shohona qasr, ishratxona. Kashmirni egallagan Iskandar shu qasrni oʻz manzilgohiga aylantiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

JASRATXON – N. yaratgan badiiy toʻqima obraz, hukmdor, ijobiy obraz. U “S.S.” dostonining 20-bobida shoh Bahromga birinchi yoʻlovchi – hindistonlik musofir tilidan shanba kuni aytib bergan “Avvali iqlim yoʻlidan keturgan musofirning fasona demagi” nomli faslning boshida

tasvirlagan. N. bu obrazni ancha maroq va zavq b-n yaratgan. O'zining shoh otalar b-n bog'liq orzu umidlarini, ezgu g'oya va tushunchalarini J. haqida bitgan tasvirlariga singdirib yuborgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, N. uni bizga nafaqat Hindistonning adolatli hukmdori, balki shafqatli ota sifatida ham mahorat b-n tanishtirishga harakat qilgan. Faslda J.ning mamlakatni adolatli boshqarishi b-n birga, valiahd o'g'li Farruxning ta'lim-tarbiyasiga qaratgan e'tiborini ham maqtovg'a loyiq, deb ishonarli tarzda poetik talqin qilgan. Ammo poetik talqinlarda esa qaysidir ma'noda Sulton Husayn Boyqaroga va uning 25 nafar o'g'il-qiziga qaratilgan ishora borligini sezish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Т.АТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. – Т., 1977.

B.R.

JAHONSHOH Mirzo (taxallusi: Jahonshoh Haqiqiy (1405–1467, Tabriz) – davlat arbobi va zullisonayn shoir. Qoraquyunlilar davlatiga asos solgan Qora Yusufning o'g'li bo'lib, otasidan so'ng 1437-y. taxtga o'tirgan. 1467-y. Uzun Hasan boshchiligidagi oqquyunlilar qo'shinidan yengiladi va o'zi o'ldiriladi.

Davlat ishlaridan bo'sh vaqtlarida badiiy ijod b-n shug'ullangan shoh-shoir merosining to'la hajmi hozirga qadar aniqlanmagan. Asarlarining ikki qo'lyozmasi ma'lum bo'lib, biri Britaniya muzeyida, ikkinchisi Yerevandagi Qo'lyozmalar institutida saqlanadi. Zullisonayn ijodkor bo'lib, turkiy tildagi 91 g'azali va 36 ruboiysi, forsiyda gi 116 g'azali va 11 mustazodi yetib kelgan.

She'rlaridan namunalarni Abdurahmon Jomiyga jo'natgan. Jomiy uning she'rlari b-n tanishgach, 28 baytdan iborat she'riy maktub yo'llagan.

J.M. she'rlarida o'sha davrdagi hurufiylik ta'limotining, Nasimiy ijodining ta'siri kuchli.

J.M.ning turkiy merosi Ozarbayjon va Turkmanistonda nashr etilgan. Uning ijodidan ruboiy nomi ostida taqdim etilgan namunalar aslida

Lutfiy va Nasimiy ijodidagi kabi ramali musaddasi mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan to'rtliklar bo'lib, bu turkiy she'riyatda tuyuq vazni hisoblanadi.

N. "M.N."ning ijodkor temuriylarga bag'ishlangan 7-majlisida J.M. "dag'i she'r aytur erdi" deb quyidagi matla'sini keltirib o'tadi:

*Az lutfi do'st yoft haqiqiy murod dil,
Bejidd-u jahdi toat-u beminnati amal.*

Tarj.: Toat jiddu jahdi-yu minnatsiz amal tu-fayli do'st lutfi bilan dil o'zining haqiqiy maqsadiga muyassar bo'ldi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Режебов Р. Жаҳанша Хакыкы // Жаҳанша Хакыкы. Гошгулар. – Ашгабат, 1999; Жаҳоншоҳ Ҳақиқий. Ғазаллар ва рубоийлар. – Баку, 1988 (араб ёзувида).

E.O.

JIRMUNSKIY Viktor Maksimovich (1891–1971) – adabiyotshunos. J.V.M. o'zbek xalq eposi haqida H.Zarifov b-n birga tadqiqot yozgan. (1947), "Alpomish" dostoni haqida va "Alpomish" b-n Gomer "Odisseyasining

qiyosiy tahlilini yaratgan. J.V.M. "Alisher Navoiy va Sharq adabiyotlarida Renessans" nomli tadqiqotning muallifidir. Maqolada ta'kidlanishicha, "Sharq Renessansi" tushunchasi antik adabiyot va san'atni yangidan uyg'onishi b-n emas, balki yanada chuqur va umumiy tartibdagi faktlar, chunonchi, shaxsning o'rta asr jamiyatidagi tabaqaviy-korporativ bog'liqlikdan ozod bo'lishi (emansipatsiyasi), inson tafakkurining ilohiy dogmatizmdan qutilishi, madaniyat, ilm-fan va san'at rivoji b-n xarakterlanadi.

J.V.M. shoirning qadimgi o'zbek tilidagi klassik poeziyaning asoschisi ekani, mehnat fa-

oliyati, “F.Sh.”dagi N. ideologiyasi, “L.M.”dagi ishqi majoziy konsepsiyasini ochib berish orqali shoirning jahon adabiyotidan chetda emasligi, uning ijodi Renessans davri shoir va mutafakkirlarining ilg‘or g‘oyalari b-n g‘oyat yaqinligini dalillab beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Берков П.Н. Виктор Максимович Жирмунский как литературовед // Л., 1961. №3. Левин О. Эткинд Е. Жирмунский В.М. – теоретик и историк литературы // Русская литература, 1966. №4.

G.X.

JIRJIS (a.s.) – payg‘ambar. N. “T.A.H.”, “T.M.A.” asarlarida unga alohida firqa bag‘ishlangan. Payg‘ambarlar haqidagi qism Jirjis (a.s.) b-n yakunlangan. N. yozishicha, J. (a.s.) Shom viloyatining Falastin shahrida yashovchi mol-mulki ko‘p savdogar bo‘lgan. Bir kuni u ancha sovg‘asalomlar, hadyalar olib, Mo‘sul degan o‘z davri-ning podshohi huzuriga xalqiga osoyishtalik so‘rash va hidoyatga boshlash maqsadida yo‘l oladi. Zolim va butparast podshoh oltin va javohirdan Afluq degan katta bir but yasab, xaloyiqni unga sig‘inishga buyurar va kimki gapiga kirmasa, halok qilardi. J. (a.s.) ittifoqo, u podshoh huzuriga yetib kelganda, gulxan yoqib, xalqni Afluqqa ibodat qilishga majburlayotgan edi. Uning izmiga bo‘ysunmayotganlarni gulxanga tashlayotgan edi. J. (a.s.) bu holni ko‘rgach, g‘azablanib, yig‘ib kelgan barcha mol-dunyosini nochorlarga ulashib yuboradi. So‘ngra o‘zi Haq taolo amri b-n zolim shohga nasihat qilib, Alloh taolo ibodatiga chaqiradi. Zolim shoh esa: “Agar Afluqqa sajda qilsang, xalossan, bo‘lmasa, azoblab halok qilaman”, deydi. Gapini qabul qilmagan J. (a.s.)ni temir taroqlar b-n barcha a‘zolarini, tomir-u paylarini bir-biridin ayirib, temir qoziqni o‘tga toblab, boshiga qoqtiradi va zindonga solib, chormix

qilib, bir ustunga bog‘lab qo‘yadi. Yarim kechasi Haq taolo bir farishtani yuboradi, u J. (a.s.)ni ustun ostidin chiqarib oladi. Alloh badaniga ruh kirgizib, uni nubuvvat davlatiga musharraf qiladi. Shundan keyin Haq taolo J. (a.s.)ga: “Sabrli bo‘l, g‘am yema, seni yetti yil bu kofirlar balosiga muftalo qilaman, senga boshqa payg‘ambarlarga berilmagan mo‘jizalar ato qilaman, seni uch marta kofirlar qo‘lida o‘ldirtiraman, yana jon bag‘ishlayman. So‘ngra o‘z duoying bilan janatga kiritaman”, deydi. Shundan so‘ng J. (a.s.) u diyonatsiz podsho dargohiga borib nasihatlar qiladi. Podsho uni e‘tiqodidan qaytarish u-n turli azoblarga soladi: uni boshidan arralab, ikkiga bo‘lib tashlaydi, uni qayta-qayta qatl qiladi, lekin har bir qatldan so‘ng Alloh uni tiriltiradi.

J. (a.s.) mo‘jizalar ko‘rsatib, kambag‘al bechora kampirning o‘lgan ho‘kizlarini tiriltiradi, sehrgarlarning sehrini botil qiladi, o‘liklarni qabrdan turg‘izadi, yog‘och kursilarni daraxtga aylantiradi va h.k. Oxir-oqibat, yetti yil o‘tgach, J. (a.s.) va‘daga binoan Allohga duo qiladi. Alloh o‘t sohadigan bulut vositasida barcha kofirlarni halok qiladi. J. (a.s.)ni jannatiylardan qilib, o‘z rahmatiga qovushtiradi.

*Jirjiski, oyini risolat tuzdi,
Kufr ahliga ko‘b mo‘jizalar ko‘rguzdi.
Ne sud agar elni dami tirguzdi
Kim, tori hayotin necha gotla uzdi.*

N. “T.M.A.”da podshoh Dorob haqida: “Dorobjurd shahrini ul bino qilib, o‘z ismiga moslab Dorob qo‘ydi. Dorob asrining payg‘ambarlaridan Jirjis (a.s.) va hukamodan Aflotun edi”, deb yozadi. Demak, J. (a.s.) shoh Dorob va Aflotun hakimlar bilan bir davrda yashagan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қиссаси Рабғузӣ. – Т., 2009.

S.R.

“JISMIM ARO JON AYLASAM” – N. ning “Navodir un-nihoya” devoniga kiritilgan g‘azal:

*Xilvate topib, seni jismim aro jon aylasam,
Balki jon xilvatsaroyi ichra mehmon aylasam.*

*Xilvat eldin yoshurun, xilvat aro tan yoshurun
Tanda jon yanglig‘ seni jon ichra pinhon aylasam.*

*Anda ham jon pardasin har sari osib satr uchun,
Vasling ixfosin nechakim, bo‘lg‘ay imkon, aylasam.*

*Chun bu xilvat ichra ne o‘zluk erur
mahram, ne men,
Har ne nomahram durur, o‘z din
parishon aylasam.*

*Daf‘ o‘lub ag‘yor, topsam bor ul xilvat aro,
Bezabonlig‘ birla sharhi dardi hijron aylasam.*

*Umri boqiy topqamen, bir lahza ushbu hol aro,
O‘zni bexud, ko‘zni ruxsoringg‘a
hayron aylasam.*

*Ey Navoiy, dema iqrar ayla ishq-i tarkini
Kim inong‘ay, gar o‘zumga buyla
bo‘hton aylasam.*

Tasavvufga bag‘ishlangan mo‘tabar kitoblarda takror-takror keltiriladigan bir hikoyat bor: naql qilinishicha, Shayx Samnunning majlisida bir odam uning yoniga kelib o‘tiribdi-da, undan “Muhabbat nedir?” – deya so‘rabdi. “Bugun bu masalani tushunmoqqa qodir biror-bir kimsa yo‘qdur”, – debdi Samnun. Shunda uning yoniga bir qush kelib qo‘nibdi. Shayx qushni tizzasiga olib, “Muhabbatni anglagan biror jonzot bo‘lsa, mana shu qush erur”, debdi-da, unga yuzlanib so‘z boshlabdi: “So‘fiylar ishq va muhabbatda shu, shu... darajalarga yuksaldilar. Shunday, shunday sirlarni mushohada etdilar...” singari bir qancha gaplarni aytibdi. Samnun ishq haqida shu qadar ta‘sirli gapiribdiki, bir payt uning tizzasiga

dagi qush o‘lik holida yerga qulab tushibdi. Va bu hol majlis ahlini hayron-u lol etibdi.

N.ning oshiqona g‘azallarini o‘qiganimda mana shu hikoyat tez-tez yodga kelaveradi. Ularning sir va ta‘sir quvvatini ta‘riflash qiyin. Ba‘zan ularning bashar xayliga mo‘ljallanganligiga aql ham uncha bovar etmaydi. Chunki N.ning aksariyat g‘azallari zavqi ruhoniy ila bitilgan. Bizningcha, yuqoridagi g‘azal haqida ham shunday deyish mumkin. Najmiddin Kubroning ta‘kidlashlaricha, “Muhabbatning intihosi ishqning ibtidosi erur. Muhabbat qalb uchun, ishq esa ruh uchundir”. Shuningdek, Haq sifatlarining mushohada etilishicha, muhabbat, Haq fe‘llari nurining idrokiga ishq va Haq zoti nurining mushohadasiga uns deyilmish. N.:

*Xilvate topib, seni jismim aro jon aylasam,
Balki jon xilvatsaroyi ichra mehmon aylasam,*

degan misralarni yozganida qarilik fasliga yetgan va ruhida uns holi g‘olib edi. Buni baytning umumiy mazmunidan, xususan, xilvat orzuidan ilg‘ash qiyin emas. Xilvat – xalqdan uzoqlashib, ulardan ayri yashash u-n biror-bir go‘shaga chekinish demak. Tasavvufiy ma‘noda xilvat yoki uzlatdan ko‘zda tutilgan asosiy maqsad yomon axloqdan ajralish, tuban ishlardan tamoman voz kechish, qalbni jilolantirib, ruhni huzur va farog‘atga yetishtirish. Bu uzoq davom etadigan hodisa emas. Lekin shu qisqa muddatda ma‘shuqa oshiqning jismi aro jonga aylanishi mumkin. N. esa oshiqlar u-n doimiy orzu bo‘lib kelgan yor ila xilvat xususida so‘zlayotir. Ammo bu xilvatning mazmun-mohiyati tamoman boshqacha. Chunonchi: oshiq yorni jismi ichra jon etib “xilvat saroyi ichra mehmon” qilish b-n kifoyalanmasdan, “tanda jon yanglig‘” uni jon bag‘rida pinhon tutmoqchi:

*Xilvat eldin yoshurun, xilvat aro tan yoshurun
Tanda jon yanglig‘ seni jon ichra pinhon aylasam.*

Ma‘lumki, jon forsiy so‘z bo‘lib, ruh, ko‘ngil, tiriklik nafasi singari ma‘nolarni ifodalagan.

Tasavvuf va tasavvuf adabiyotida jon tushunchasi juda kengaytirilib, bu kalima tarkibiga yangi ma'nolar kiritilgan. M-n, sayri suluk yo'liga endigina kirgan darveshlarga mavlaviylar "jon" deyishgan. Ko'p tariqatlarda esa jondan murod me'roji ma'naviy bo'lgan. Bunday yuksalish holidan yiroq she'rxon visolni yashirish, maxfiy saqlash u-n "jon pardasi"ni imkoni bo'lgani qadar har tomonga osish yoki qanday osishni umuman tasavvur qila olmaydi:

*Anda ham jon pardasin har sari osib satr uchun,
Vasling ixfosin nechakim, bo'lg'ay imkon, aylasam.*

Xo'sh, bu gaplar kimga qaratilgan va ularning haqiqatini kim to'g'ri angelay oladi? O'zlik masalasida bosh qotirmagan, o'zlikdan kechish yo'l-yo'riqlaridan bexabar hech kim. Mosivodan (Haqdan boshqa hammasidan) butunlay forig' bo'lib Haqqa bog'langan chin oshiq yoki orif mana bu baytda gap nima to'g'risida ekanligini tez va xatosiz bilib oladi:

*Chun bu xilvat ichra ne o'zluk
erur mahram, ne men,
Har ne nomahram durur, o'zdin
parishon aylasam.*

Aslida "o'zluk" ham bir men. Ammo N. shunday bir "xilvat"dan bahs yuritayotirki, unda o'zlikdan nisbatan ajralgan, aniqrog'i, ishq o'tashida toblangan ikkinchi "men" ham yorga to'la mahram bo'lishga qodir emas. Biroq "har ne nomahram" bo'lsa, barcha-barchasini o'zdin yiroqlashtirishga qasd qilgan xuddi ana shu "men" g'azalning bosh qahramonidir. Uning u-n nafs va nafsoniy mayllar ag'yor bo'lganidek, Haqdan yiroq qolganlar va voqif bo'lmaganlar ham ag'yordir. U ishq izhoriga til nechog'lik o'jiz deb bilsa, hijron dardi sharhida ham "bezabonlig'" "usuli"ni tanlaydi:

*Daf' o'lub ag'yor, topsam bor ul xilvat aro,
Bezabonlig' birla sharhi dardi hijron aylasam.*

Tasavvur qilingki, oshiqning xilvatga daxldor va baytma-bayt ta'kidlanib kelingan deyarli barcha istak yoxud xohishlari ro'yobga chiqdi. U endi mutlaq forig' va sokin odam. Bunday holning hikmati nima? Birinchi hikmati, lahza mazmuni, lahza sururini o'zida mujassamlashtirgan va lahza nuridan munavvar holga sohib bo'lish. Zero, boqiy umr asrori "bir lahzalik ushbu hol aro" yashirindir. Shu bois ham oshiq hech ikkilanmasdan, "Umri boqiy topqamen, bir lahza ushbu hol aro", deydi. Ikkinchi hikmat, oshiqlik kamolini belgilovchi bexudlik yoki bexushlik "maqomi"ga ko'tarilish. Bu maqomda til ishq asroriga mahram emasligini to'la anglagan oshiq bir umr jamol zavqi ila nafas olishni istaydi:

*Umri boqiy topqamen, bir lahza ushbu hol aro,
O'zni bexud, ko'zni ruxsoringg'a hayron aylasam.*

Sirtidan qaralganda, g'azal maqta'sidagi fikr oldingi baytlardagi gaplar b-n mantiqan uncha bog'lanmaydi. Chunki o'quvchi ishq tarki iqrorini xayolga ham keltirmaydi. Aksincha, sultoniy bir holga yetishgan oshiqlikning istiqboliga o'zicha inongisi keladi. Ammo g'azalda talqin etilgan "xilvat" tuyg'usini hamma ham idrok qilishga qodir emas. Ayniqsa, o'zdin kechib hayrat vodiysiga yetgan "bexud" oshiq ahvoliga ko'pchilik boshqacha nigohda qarashi tabiiydir. Shoir masalaning shu jihatini ham hisobga oladi va ishq yo'lidan chekinishga aslo iloji yo'qligini shunday tarzda bayon etadi:

*Ey Navoiy, dema iqror ayla ishqni tarkini
Kim inong'ay, gar o'zumga buyla
bo'hon aylasam.*

*Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний.
TAT. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.*

I.H.

JOBIR – N.ning "S.S." dostonidagi salbiy obraz. Ma'lumki, N.ning ushbu asari qoliplovchi

hikoya va uning tarkibidagi yettita hikoyatdan iborat bo‘lib, ulardan biri “Mehr va Suhayl”dir. “S.S.”ning ushbu beshinchi hikoyatida asosiy qahramonlar (Mehr, Suhayl) b-n bir qatorda salbiy, qaroqchilar boshlig‘i obrazi – J. ham mavjud. N. asarlarida boshqa ko‘plab obrazlar singari ushbu obraz ham mahorat b-n yaratilgan va muallif talonchilik b-n kun kechiruvchi, hiylagar, tuban bir shaxs qiyofasini, turmush tarzini tasvirlab bergan. J.ning Suhaylni yengish u-n qo‘llagan hiylasi uning makkorligini ko‘rsatsa, qaroqchilik b-n orttirilgan va J.ga qarashli orolda saqlanayotgan xazina va boyliklar uning mol-dunyoga hirs qo‘yganidan dalolat beradi. J. obraziga xos asosiy xususiyatlardan biri shafqatsizlik, zolimlikdir. N. buni J.ning o‘z so‘zlari vositasida ham ta’kidlaydi. U Suhaylga qarata shunday deydi:

*Men bu zavraqni suvga to surdum,
Ming seningdekni suvda o‘lturdum.*

Ko‘rinadiki, u faqat kishilarni talash, qaroqchilik b-n ularga qarashli mol-mulklarni tortib olish b-n cheklanmagan, balki ularni suvga cho‘ktirgan. N. mazkur obrazni uning tabiatidagi butun murakkabliklar b-n tasvirlaydi. Hiyla b-n Suhaylning kemasini g‘arq qilgan J. cho‘kayotgan Suhaylni qutqaradi, chunki undagi jasoratga qoyil qolgan edi. Lekin ayni paytda agar qo‘yib yuborsa o‘ch olishi mumkinligini o‘ylab, Suhaylni asirlikda saqlaydi. Shuningdek, J.ning Mehrga nisbatan hissiyotlari ham soxta emas edi. Uning Mehrga ko‘rganda hushidan ketib qolishi shunday deb hisoblashga asos beradi. J. – dengiz qaroqchilari boshlig‘i. Bunday obrazning N. asarida paydo bo‘lishida o‘sha davr realliklari ham muayyan rol o‘ynagan. Ma’lumki o‘rta asrlarda dengizchilikning rivojlanishi, yangi dengiz yo‘llarining ochilishi, savdo kemalari qatnovini kuchayishi yuz berdi. Shu b-n bog‘liq ravishda dengiz qaroqchiligining avj olishi ham kuzatildi. O‘sha davrda dengiz qaroqchilari haqidagi hikoyalar og‘izdan-og‘izga o‘tib yurgan, ularning ayrimlari mashhur bo‘lib ketgan, hatto afsonaviy

shuhrat qozongan. Keyinchalik ular adabiyotga ham kirib kelgan, xususan, Yevropada yaratilgan sarguzasht asarlarda katta o‘rin egallagan. Dengiz qaroqchilari, ularning qaroqchilik yo‘li b-n to‘plagan boyliklari, turli orollarda saqlanayotgan yoki yashirilgan xazinalari sarguzasht janrida yozilgan asarlarning asosiy mavzularidan biri bo‘lib qolgan, ko‘plab qaroqchilarning obrazlari yaratilgan. Bulardan bir necha asr ilgari N. ijodida bu mavzuning ishlanishi va qaroqchi J. obrazining yaratilishi N. dahosining yana bir tasdig‘idir. Ma’lumki, N.ning “S.S.” dostoni Yevropada 1557-y.dan boshlab o‘n martadan oshiq nashr etilgan. Binobarin, Yevropa adiblarining mazkur hikoyat bilan tanish bo‘lishlari va u Yevropada yuqorida tilga olingan yo‘nalishdagi asarlarning, shu jumladan, qaroqchilar obrazlarining yaratilishida muayyan rol o‘ynagani ham ehtimoldan uzoq emas.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; История всемирной литературы. – М., 1984.

Q.E.

JOLINUS – mashhur yunon olimi Galen Klavdiy (milodiy 130–200) Sharq ilmiy, tarixiy va badiiy adabiyotida shu nom b-n yuritilgan hamda yirik donishmand-hakim sifatida talqin etilgan. N. ham “T.A.H.” asarida unga mashhur hakimlar sirasida maxsus fiqra ajratar ekan, avvalo, tabibliygiga ishora etadi, uning hikmatlaridan namuna keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

JOMI MAS’UD – “S.S.” dostoni tarkibidagi to‘rtinchi iqlim musofiri hikoyatida berilgan tilsimli jom. N. uni Jomi Jamdan ham murakkab bir ixtiro sifatida tasvirlaydi:

...Qildi Mas'ud bir taraf imo,
Bo'ldi bir gul'uzor jilvanamo.

Kelturub jome, o'ylakim xurshid,
Ko'rmagan jom aning kabi Jamshid.

To'ldurub shahqa ayoq tutti
Kim, quyosh yanglig' uyni yorutti.

Dedi: uldur bu jomning holi
Ki, chu bir to'ldi – bo'lmag'ay xoli!

O'ng sori davr topsa paydar-pay,
Bo'lmag'ay kam kishi ichardin may

So'l sori yonsa nechakim to'lg'oy
Oz ichib ko'p, valek, kam bo'lg'oy.

Yasag'onda guruhi hikmat qism
Bog'lamishlar anga bundoq tilsim”.

Tilsimli jom obrazlari N. ijodidagi ilmiy faziraning yorqin ko'rinishlaridan biri bo'lib, shoir xislatining yuksak parvozidan, asarlarining xalq ertaklari, qadimgi mifologiya b-n mustahkam aloqasidan ravshan darak beradi. Ayni zamonda, bu misollar N.ning aniq fanlar, tabiiy bilimlar va ularning imkoniyatlaridan yaxshi xabardor bo'lganini, ilm-fan qudratiga yuksak umid va ishonch b-n qaraganini ko'rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Т.Т. 10 жылдик, 7-жылд. – Т., 2011.

A.A., M.A.

JOMI TARAB – Q.: “Jomi Jam” (“Jomi ishratfizoy”)

JOM (f.-t., – qadah, piyola, kosa) – N. lirika-sida qo'llangan misol. Mis, oltin, kumush yoki rangli metaldan ishlangan may ichishga mo'ljallangan idish. Mumtoz adabiyotda pir ta'limi, undan yetadigan irfoniy huzur, oshiq qalbi va ilohiy fayz ma'nolarini ifodalaydi. “Orif insonlar ilohiy

bodani jomdan ichib, tavhiddan sarmast bo'ladi-lar”, – deydi Sajjodiy. Shuningdek, jom “g'ayb olamidan xabardor qalb va solikning zehni”ni ham anglatadiki, u faqat jom vositasida barcha yashirin haqiqatlarni topa oladi. N. she'riyatida jom “ishq ahlining ko'zgusi”, vahdat mayi to'la ko'ngil ma'nolarini ham bildirgan:

*Istaram, ko'zguda ko'rsam yor aksin bir nafas,
Soqiyo, maykim! Erur ishq ahlining ko'zgusi jom.*

Jom timsolining oltin, billurin, ajal, fano, aysh, alast, no'sho-no'sh, azal, vahdat, minoyi, vasl, visol, molomol, shafaqgun, zumurradrang, hiloli, ishrat, vafo, jahonbin, Jamshid, ruhafzo, nilufari, nishotafzo, oyinagun, charxkirdor, mug'ona singari epitetlar b-n qo'llanilishi shoir g'azallarida ilgari surilayotgan fikr-mulohazalarining yanada yorqin, ishonarli va teran mazmun kasb etishiga ko'mak beradi. Ayniqsa, oltin jom, oltin qadah va oltin piyola kabi tushuncha-timsollar xarakterlidir. Jumladan, N. umrning g'animatligi, uning har bir daqiqasini qo'ldan boy bermaslik haqidagi hayotiy-falsafiy mushohadalari ifodasida “oltin jom” timsolini tilga olarkan, shodlik va hayot go'zalliklaridan zavqlanish ramzi sifatida ham qo'llanilgan o'rinlar uchraydi:

*Chu subh nargis ochib ko'zni tutti oltun jom,
Sabuh favt o'ladur, nozaninlar, uyg'oning.*

N.ning mavzudagi she'rlarida billurin, shafaqgun, zumurradrang, oyinagun, nilufari kabi yorqin ranglarda tasvirlangan may va jom timsollari ham bu hayotga muhabbat, shodlik va quvonch tuyg'ularini ifoda etgan. Quyidagi misrallarda ham soqiydan zumrad – ko'k rangli qadaha aynan qizil may quyishni so'rash b-n, mazkur ranglarning o'rtasidagi mutanosiblik, uyg'unlik kishiga beixtiyor xush kayfiyat bag'ishlashiga ishora qilingan:

*Soqiyo, jomi zumurradrang aro quy la'li may
Kim, erur shingarf behad xushnamo zangor ila.*

Yoki bu olamning o'tkinchiligi, inson hayoti taqdir hukmida ekani, har qanday ibtidoning, albatta, yakuni – intihosi bo'lishi, tabiat doimiy tarzda yangilanib, o'zgarib turishi kabi falsafiy fikr-qarashlar ajal jomi poetik birikmasi vositasida yuzaga chiqadi:

*Soqiyo, chun ichkumizdur oqibat jomi ajal,
Boda tut andin burunkim, bizni o'lturgay xumor.*

Jomi no'sho-no'sh istiorasida esa ijodkor fikrlari yanada teran ma'no kasb eta borgan. U ma'rifat, ilohiy ishqdan zavq-shavqqa to'lgan, mast-u mustag'raq ko'ngil timsoli hamdir:

*Jomi no'sho-no'sh xushtur ul sifatkim, dayr aro.
Boda olib mug'bacha, no'sh aylabon
qildursa no'sh.*

Hamma vaqt ezgulikni o'ylab, o'ziga ergashgan odamlarni qalb saxovati b-n tarbiya qilgan, ularning irodasini chiniqtirgan, ko'ngil ko'zi ochiq, olam va odam sirlarini to'la idrok etgan, hamdard, hammaslak kishilar komil inson sanalgan. Abdurahmon Jomiy tom ma'noda ana shunday shaxs bo'lganki, uning qo'lidan "hidoyat", ya'ni to'g'ri, haq yo'lga boshlovchi jom ichish N.ning hayotiy maslagiga aylangandi:

*Ichursa jomi hidoyat, navo tuzub jome,
Navoiy, anda magar bo'lg'ay ijtinob manga.*

Vahdat – Alloh taoloning yagonaligi, tavhid. Tasavvuf ahli nazdida vahdat Alloh taoloning yagonaligini tan olishdangina iborat bo'lmay, balki u b-n birlik hosil etmoqlikka intilishdir. Bu mazmunlar jomi vahdat tushunchasi orqali yuzaga chiqadi:

*Jomi vahdat no'sh etar, ey shayx, mug' dayri aro,
Bodag'a ulkim riyoyi xirqasin marhun etar.*

Ma'lumki, tasavvufda may qadahi va komil inson qalbi ilohiy sirlarni o'zida saqlashi jiha-

tidan o'ynay jahonnamoga tenglashtiriladi. U ma'rifatli insonning ichki dunyosi, ruhiy olamiga ham ishoradir. Shuningdek, ilohiy asrorlardan ogoh komil insonning qalbi ham Jamshid jomi – Jomi jahonnamo yoki jomi jahonbinga nisbat beriladi. Chunki bu qalb ilohiy ma'rifatga kon bo'lib, unga boqqan orif Alloh mohiyati, g'ayb sirlaridan ogoh bo'ladi. Mumtoz adabiyotda Jomi Jam, jomi jahonbin, jomi jahonnamo kabilar olam hodisalari, shuningdek, inson aql-zakovati anglab yetmagan sir-sinoatlarni, olamshumul haqiqatlarni ham oshkor etadigan o'ziga xos poetik timsollardir.

*Soqiyo, jomi jahonbin tutki, andin kashf etay,
Kim, ko'p ish bu korgoh vaz'ida
mubhamdur manga?!*

Ayon bo'ladiki, N. she'riyatida jom timso-li, asosan tasavvufiy ma'nolarda talqin qilingan bo'lib, ko'pincha, komil insonning ilohiy fayz shu'lasidan charaqlab turgan sof, shaffof qalbini anglatadi.

Ad.: Умар Хайём. Наврӯзнома. – Т., 1990; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005. Саъжжодий Жаъфар Саййид. Фарҳанги мустанлиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ; Доктор Ҳасан Анварий. Фарҳанги бузруки суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилд 3. – Техрон, 1381 ҳ/ш; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2011.

M.A.

“JOME’ UT-TAVORIX JALOLIY” – XIII asrning II yarmi – XIV asrning I yarmi davrida yaratilgan fors tilidagi kitob. Muallifi Rashiddin Fazlulloh Hamadoniy bo'lib, asar Eron, Ozarbayjon, O'rta Osiyo mamlakatlari, qisman boshqa davlat va xalqlar tarixiga oid manba sifatidagi beqiyos ahamiyatga ega. Fransuzlardan Kartmer (1836), E.Bloshe (1911), rus sharqshunosi I.N.Berezin (1858–1888), ingliz manbashunosi E.G.Brounlar tarjima qilishgan.

N. o‘zining “T.M.A.” asarida peshdodiylar, Arduvon binni Yalosh, Yazdijird binni Bahrom tarixini yozishda mazkur kitobga tayangan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Петрушевский И.П. Рашид-ад-дин и его исторический труд. Том 1, книга 1. М.–Л., 1952.

А.А.

JOMI JAM – qadimiy Eron afsona va rivoyatlariga ko‘ra, Jamshidning yetti iqlim aks etgan jomi. Jomi jahonbin, jomi jahonnamo – jahonni ko‘rsatuvchi jom ham deyiladi. Unda dunyodagi barcha narsalar – burjlar, sayyoralar aks etgan. Firdavsiy “Shohnoma”sida J.J. tilga olinadi: Afrosiyobning qizi Manijaga oshiq bo‘lib, zindonga tushgan Bejanning ahvolini bilish u-n J.J.ga nigoh tashlagan Kayxusrav uni Turonzamin zindonida ko‘radi va Rustamni uni qutqarish u-n yuboradi. N.ning “F.Sh.” dostonida ham Farhod Shirinni va kelgusi voqealarni xoqon sandig‘idagi ko‘zguda ko‘radi.

Jomning Jamshidga nisbat berilishining sababi shundaki, u Kayxisrav tomonidan yaratilgan jomni yangidan yasagan. Kayxisrav handasa (geometriya) qonuniyatlari asosida bir jom yasatgan bo‘lib, uning atrofidagi yozuv va raqamlar hamda usturlab chiziqlari sayyoralar harakati va boshqalarni ko‘rsatib turgan. Tarix kitoblarida yozilishicha, u bu jom vositasida dunyoda kechayotgan voqea-hodisalardan xabardor bo‘lib turgan.

Fors-tojik shoiri Avhadiy Marog‘iy “Jomi jam” dostonini yaratgan.

Tasavvufda J.J.dan maqsad komil orifning ko‘ngli.

*Ko‘ngulni dahrin oshufta qilmakim, xushtur
Ki, tiyra bo‘lmasa jomi jahonnamo hargiz.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10

жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005. Фиёс ул-лугот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

А.А.

JOMI JAHONBIN – Q.: “Jomi jahonnamo”.

JOMI JAHONNAMO – jahonni ko‘rsatuvchi jom. Jomi jahonbin (jahonni ko‘ruvchi) Jomi Jamshid, Jomi Jam, jomi getinamo (jahonni ko‘rsatuvchi jom), jomi getiafro‘z (olamni yorituvchi jom), Jomi Iskandar, oyinayi jahonnamo nomlari b-n ham yuritiladi.

Tasavvuf falsafasiga ko‘ra, dunyo hirs-u havasi, nafs istak-xohishlari va jismoniy intilishlardan najot topgan ko‘ngil shaffof ko‘zguday yaraqlab, J.J. kabi bo‘lar va unda hamma narsa aslidagidek aks etar ekan. Shuning u-n ham komil orifning qalbi va Haq mardining botinini J.J.ga nisbat beradilar. “Solik bu “jomi jahonnamo”ga nazar solib, uning sirlaridan ogoh bo‘ladi hamda qalbini g‘urur va o‘zligidan xalos etib, do‘st ishqi bilan limmo-lim to‘ldiradi” (S.Rafiddin). Umuman, J.J. ilohiy nur jilvasi va ma‘rifat siriga oshno ko‘ngil ma‘nosida keladi.

N. ijodida bu istiloh o‘zining rang-barang ko‘rinishlari va turli-tuman ma‘nolarida juda ko‘p qo‘llanadi. Shoirning yozishicha, jahon ahvolini ravshan bilmoqchi bo‘lsang, uni mushohada qiladigan jahonni ko‘rsatuvchi oyina bo‘lmish qadah – ya‘ni ma‘rifatdan ogoh ko‘ngil kifoya:

*Desam anglay jahon holini ravshan,
Qadah oyinayi getinamo bas.*

Mana bu baytida olamdagi xilma-xil ishlarining ma‘no-mazmunini tushunib yetish u-n Xudodan ilohiy sirlar mohiyatini anglashga qodir ko‘ngil so‘raydi:

*Soqiyo, jomi jahonnamo tutki, andin kashf etay –
Kim, ko'p ish bu korgah vaz'ida
mubhamdir manga.*

Quyidagi baytlarda esa ko'ngil – J.J. ekani, uni dunyo aloyiq-lari g'ubori b-n xira qilmaslik, bil'aks, ma'rifat nuri b-n poklab, jahon ahvolini mushohada qilish kerakligi g'oyasini ilgari suradi:

*Ko'ngulni dahr-din oshufta qilmakim, xushtur
Ki, tiyra bo'lmasa jomi jahonnamo hargiz. –
Ko'ngul jomi jahonbindir to'lo qil sof may birla
Ki, solg'ay aks nekim bo'lsa ahvoli jahon unda. –*

Ma'lum bo'ladiki, J.J. – komil orifning ko'ngli. Dunyo, nafs, vujud tashvishlaridan qutulgan, ularning borligini unutib, butun fikr-u zikrini yagona Allohga qaratgan insonning qalbi oyinaday pok bo'ladiki, jumla olam, kurrayi zaminda yuz berayotgan voqealar unda aks etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфони. – Техрон, 1379 (х.-ш.); (Изоҳлар қисми); Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

М.А., Е.О.

JOMI ISHRATFIZOY – “S.I.” dostonida tasvirlangan jom. Iskandar Kashmirga yurish qilib, u yerning hukmdori Malluni qochishga majbur qilganda uning xazinaboni qoladi va Iskandarga ko'p sovg'alar yuboradi. Ulardan biri J.I. edi. Bu jomni ham Jomi getinamoy singari Jamshid buyrug'i b-n hakimlar yasagan bo'lib, u har doim boda b-n to'lib turgan va har qancha ichilsa ham tugamagan. Bundan tashqari uni ag'darsa yoki qiyshaytirsam ham to'kilmas ekan. Iskandar bu tuhfadani mamnun bo'lib, majlis tuzib shodlik va xursandchilik qiladi. N. uni shunday tasvirlagan:

*Alardan biri ul duraxshanda jom,
Ichinda to'la bodayi la'lfom.*

*Ki har nechakim ichsa kam bo'lmayin,
Icha olmayin kimsa ham bo'lmayin.*

*Kim may jozibi bo'lg'ay ajzo anga,
Tamom bo'lmag'ay boda aslo anga.*

*Necha ichsalar bo'lg'ay ul labolab,
Zihi xush tamoshu, zihi xush tarab.*

*Agarchi necha ichsa ukulmagay,
Vale egri ham bo'lsa ham to'kulmagay.*

J.I. haqida yozar ekan, N. Jamshid yasattirgan ikki Jomning biri – Jomi getinamoy mashhur ekani, lekin ikkinchisi – J.I. haqida kam yozilganini va shu sababli ushbu jom ta'rifiga alohida to'xtalganini qayd qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Исқандарий. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи, 5 томлик, 2-том, – Т., 1977; История узбекской литературы в двух томах. 1-том, 1982; ЎЗМЭ. 3-жилд. – Т., 2001.

Q.E.

JOMIY ABUNASR (taxallusi; to'liq ismi: Abunasr ibn Abulhasan ibn Ahmad ibn Muhammad Nomiqiy (1049–1141, Hirot) – fors-tojik olimi, shoiri, tariqat arbobi. Zindapil yoki Jandapil nomi b-n mashhur J. Jom viloyatining Nomiq qishlog'ida zodagon oilasida tug'ilgan.

Tasavvuf odobi, sayr-u suluk maqomlari, so'fiylar holi va qoidalaridan bahs yurituvchi “Anis ut-tolibin” (“Toliblar do'sti”), “Kunuz ul-hikmat” (“Hikmat xazinasi”), “Siroj ul-soyirin” (“Sayr qiluvchilar mayog'i”), “Miftoh un-najot” (“Najot kaliti”), “Ravzat ul-munzabin” (“Xilvat bog'lar”), “Burhon ul-haqiqat” (“Haqiqat dalili”), “Futuh al-qulub” (“Qalblar kashfi”), “Futuh al-ruh” (“Jon kashfi”), “E'tiqodnoma”, “Al-zuhdiyot” (“Zuhd-

noma”) kabi ko‘plab asarlari mavjud. 4 ming bayt hajmidagi g‘azal va ruboiylari yetib kelgan. She’rlari xalq ichida mashhurligidan “Sabzpari va Zardpari” (“Yashilpari va Sariqpari”) hamda “Chahorpari” (“To‘rt pari”) dostonlari ichiga ko‘plab g‘azallari kirib qolgan.

“N.M.”da keltirilishicha, “o‘n sakkiz yil riyozatlar tortqonidin so‘ngra qirq yoshida ani xalq ichiga yuboribdurlar va ladunniy ilm eshiklarin yuziga ochibdurlar. Va uch yuz toy qog‘azdin ortuqdurki, tavidu ma‘rifat ilmida va sirru hikmat ma‘rifatida va tariqat ravishida va haqiqat bayonida tasnif qilibdurki, hech olim va hakim anga e’tiroz qilmaydur va qila olmaydur. Bu tasnifot barcha oyoti Qur’oniy va Rasul s.a.v. axbor va ahodisi bila muqayyad va muayyaddur”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Рубоийнома. – Техрон, 1372 (х.-ш.); Шайх Аҳмади Жом. Рубоийлар // Донишмандлар муҳфаси. – Т., 2009.

E.O., Sh.R.

JOMIY ABDURAH-

MON (to‘liq ismi: Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy) (1414, Jom – 1492, Hirot) – shoir, mutafakkir. Jom viloyatidagi Xarjard qasbasida din va shariat ilmining peshvolaridan bo‘lgan Nizomiddin Ahmad oilasida tug‘ilgan. N. o‘zining “X.M.” asarida xabar berishicha, J.A. b-n birinchi marta Abu Said hukmronligi davrida Hirot yaqinidagi Xiyobon degan joyda, hali N. biron mavqe’ kasb etmagan vaqtda hamma qatori ko‘rishgan J.A. bu suhbatda unga o‘qish va tanishish u-n kichik bir risolasini beradi. J.A. b-n N. o‘rtasidagi do‘stlik, haqiqiy yaqinlik N. Samarqanddan Hirotga qaytib

kelgandan keyin (1469) boshlangan. Bu davrga kelib J.A. Hirotning eng mashhur shoiri va olimi darajasiga ko‘tarilgan, uni hurmat qilmaydigan va suhbatiga intilmaydigan kishi bo‘lmagan. N. bu haqda “X.M.”da: “...shahr (Hirot)ning jame’ ulamo va akobiri va atrofi alarg‘a mulozamat va taraddud bunyod qildilar, davrning arjumandlari va ahdning sarbalandlari ul hazratning oliyshon ostonig‘a yuz yetkururlar erdi va iltijo keltirurlar erdi. Soyir niyozmandlar va ommayi bexesh va payvandlar ham ko‘zlarin ul eshik tufrog‘idin yoraturlar erdi”, – deb yozadi.

1476–1477-yy.da N. o‘sha davrdagi odatga ko‘ra, J.ni o‘ziga pir, ma’naviy ustoz sifatida tanidi. J.A. va N. orasidagi yaqinlik, avvalo, o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy voqealariga munosabatda ko‘zga tashlanadi. “Munshoati Jomiy”-dagi 33 maktubning, “Navoiy albomi”dagi J.A. qalamiga oid 317 maktubdan katta qismi N.ga yo‘llangan bo‘lib, ularda J.A. N.ning o‘sha davrdagi katta ijtimoiy-siyosiy mavqeyidan “Temuriy davlatidagi tinmay davom etayotgan o‘zaro nizolar munosabati bilan solingan behisob soliq-lar ostida ezilgan oddiy odamlar – dehqonlar va hunarmandlarning taqdirini yengillatish uchun” foydalanishga harakat qilgan. Bu maktublarni maxsus o‘rgangan sharqshunos olim A.O‘runboev J.A. bu maktublarda “moliyaviy boshqarishdagi boshboshdoqlikka, adolatsizlikka, xalqni ezishga qarshi chiqqani”ni yozadi. N. saroyda ish olib borish qiyin bo‘lib qolgan chog‘larda, bu xizmatni tark etish borasida J.A. b-n maslahatlashganda, J.A. unga xizmatdan ketishni maslahat bermagan, bu b-n u o‘z g‘oyalari N. orqali amalga oshirishga intilgan. J.A. bir xatida yozadi: “...qudratli sultonning yonida bo‘lmoq – katta baxt va buning shukronasi – o‘zini va o‘z vaqtini musulmonlar manfaati, qattiqqo‘l odamlarning va zolimlarning yovuzliklarini yo‘qotish yo‘lida sarf etmoqdir...”

Shu tarzda J.A. o‘nlab, yuzlab bechorahol musofirlarning, madrasalardagi mullavachchalarning, beva-bechoralarning ahvolini yaxshilash yo‘llarini qidirar ekan, N. doim unga imkoni bo-

richa yordam qo'lini cho'zar, ular o'rtasidagi yaqinlik umuminsoniy ma'no kasb etib borar edi. J.A. N. orqali podshohlik ishlariga ham goho aralashib turgan. M-n, kunlarning birida H.Boyqaroning Qunduzga yurish qilmoqchi bo'lganini eshitgan J.A. N.ga murojaat qilib: "Ulcha mumkin bor, bu yurishning man'ig'a sa'y qilg'aysen va ul matlub surat bog'lomag'ay, azimat jazm bo'lsa, bizga bitib yiborgaysen", – degan. Ko'rinadiki, N. va J.A. hech mahal mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy hayotdan chetda turmaganlar, doim xalq, mamlakat ahvolidan boxabar bo'lganlar.

Bu ikki buyuk shaxs munosabatlarida, shubhasiz, adabiyot, san'at, ilm, madaniyat masalalari katta o'rin tutgan. N. J.A.ni o'z davrining eng ulug' shoirlari sifatida tan olgan va ko'p vaqt uning maslahati b-n ish ko'rgan. Xuddi shuningdek, J.A. ham N.ni eng yetuk ijodkor sifatida tan olgan, o'zi yozgan biron yangi asarini N.ga ko'rsatmasdan, o'qitmasdan, u haqda N.ning fikrini olmasdan xalqqa e'lon qilmagan. "H.A." da N. J.A.ni quyoshga, ("mehr") o'zini esa tufroqqa taqqoslab, bu o'zaro ijodiy hamkorlik haqida quyidagi satrlarni bitgan edi:

*Nomag'akim roqim etib xomasin,
Ko'rmadi-men ko'rmayin el nomasin.*

*Mehr tulu' ayladi chun tog' uza,
Tushti burun partavi tufrog' uza.*

N.shunoslikda qayd etilishicha, N. J.A.ning 49 g'azaliga tatabbu' bog'lagan. Xuddi shuningdek, J. ham N. ijodini izchil kuzatib borgan va eng yaxshi g'azallariga o'xshatmalar bitgan. M-n, N.ning "Koshki" radifli g'azaliga:

*Bar sari ko'sari man xok bud-u koshki!
Poymoli on buti cholok bud-u koshki! –*

matla'si b-n o'xshatma yozgani ma'lum. "X.M."-da xabar berilishicha, N.ning "Tuhfat ul-afkor" qasidasining yozilishiga J.A.ning "Lujjat ul-asror" qasidasi b-n tanishish sababchi bo'lgan. N. o'z qa-

sidasini Marvda tugallab, darhol J.A. huzuriga yuborgan. J.A. unga nihoyatda yuqori baho bergan.

J.A. 1491-y. o'z she'rlarini yig'ib, alohida-alohida devon tuzish b-n shug'ullanar ekan, bundan xabar topgan N. bu she'rlarning hammasini umumiy bir devonga birlashtirish, bu devon tarkibidagi uch devonga uch xil nom qo'yishni maslahat beradi, ya'ni bu devonlarga, J.A. tomonidan yozilgan so'zboshida qayd etilishicha, "Fotihat ush-shabob", "Vositat ul-iqd", "Xotamat ul-iqd" deb nom qo'yilishiga N. sababchi bo'lgan. Shu b-n birga J.A. N.ning o'zidan ham shu o'zi aytgan tartibda devon tuzishni iltimos qiladi. Ma'lumki, N. ham shu yo'ldan borib tarkibida to'rt devonga ega bo'lgan "X.M."ni tuzgan. Bu ikki buyuk ijodkor hamkorligining yorqin sahifalaridan biridir.

Shuningdek, J.A. "Nafahot ul-uns" ("Azizlar nafasi") tazkirasi, "Risolayi musiqiy" ("Musiqqa haqida risola"), "Risolayi muammo" ("Muammo haqida risola") kabi 10 dan ortiq asarini do'stining tavsiyasi b-n yozgan.

J.A. 7 ta doston yozib, ularni "Haft avrang" ("Yetti taxt") nomi b-n atagan: "Silsilat uz-zahab" ("Oltin zanjirlar"), "Tuhfat ul-ahror" ("Yaxshilar tuhfasini"), "Sibhat ul-abror" ("Tavqodorlar tasbehi"), "Yusuf va Zulayxo", "Layli va Majnun", "Salomon va Absol", "Xiradnomayi Iskandar" ("Iskandar pandnomasi"). Tasavvufga doir ham ko'plab asarlar yozgan: 1) "Nafahot ul-uns" tazkirasi – unda 616 ta shayx-u avliyo haqida ma'lumot berilgan; 2) "Ashi'at ul-Lama'ot" – Faxriddin Iroqiyning "Lama'ot" asari sharhi; 3) "Sharhi ruboiyot" ("Ruboiylar sharhi") – bunda o'zining 46 ta ruboiysini tasavvuf istilohlari asosida sharhlagan; 4) "Naqd un-nufus fi sharhi "Naqsh al-fusus" ("Tanqidiy dalillar va ma'nolar naqshi sharhi") – Muhyiddin Arabiyning "Naqsh ul-fusus" asari sharhi; 5) "Sharhi qasidayi Xamriya" ("Xamriya qasidasi sharhi") – arab shoiri Ibn Forizning "Xamriya" qasidasi sharhi; 6) "Sharhi qasidayi Toiya" – Ibn Forizning "Qasidayi Toiya"si sharhi; 7) Risolat fi-l-vujud ("Borliq haqida risola"); 8) "Lavoyeh" ("Loyihalar") va

boshqa J. asarlarining umumiy soni 100 ga yaqin deb taxmin qiladilar. N. “X.M.” (“Besh hayrat”) asarida ularning 38 tasini sanab ko‘rsatadi.

J.A. nuktadon va noziktab’ adabiyotshunos ham edi. Uning “Risolayi aruz” asari aruz haqidagi eng mukammal qo‘llanmalardan hisoblanadi. U muammo janriga bag‘ishlab 4 ta risola yozgan. “Sharhi ruboiyot”ida o‘z ruboiylarini vahdati vujud ta’limoti asosida sharhlagan. Yana qofiya haqida maxsus risola yozgan. Sharq so‘z san’atidagi bir necha mashhur qasidalarga alohida-alohida sharhlar bitgan. Sa’diyning “Guliston”iga nazira tarzida yaratilgan “Bahoriston” pandnomasining she’r va shoirlilik haqidagi yettinchi bobida o‘tmish va zamondosh shoirlarga ijodining asosiy yo‘nalishidan kelib chiqib, xolis ilmiy baho beradi va N.ga alohida firqa bag‘ishlagan. Bu haqda B.Rajabova “Bahoristonda Navoiy zikri” nomli maqola yozgan.

J.A.ning musiqa nazariyasi taraqqiyotida ham o‘ziga xos o‘rni bor. Uning musiqa haqidagi risolasi (“Risolayi musiqiy”) Sharq musiqasi tarixida muhim ahamiyatga ega. Musiqa masalalariga bag‘ishlangan “Naqshi Mullo” (“Naqshi Imoma”) asari ham mashhur. U musiqada Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino va Abdulqodir Marog‘iy an’analarini davom ettirgan va rivojlantirgan.

J.A. asarlari o‘z davri badiiy va ilmiy tafakkurining eng yuksak yutuqlari bo‘lgan edi. Shuning u-n N. J.A.ning she’riy va nasriy asarlari haqida “S.S.”da:

*Ham nazming nasrdek kelib xo‘b,
Ham nasring nazmdek diloshub –*

deb yozar ekan, bunda katta tarixiy haqiqat bor edi. N. “S.I.” dostonida J.A.ning g‘azallari va masnaviy asarlari, ya’ni dostonlari to‘g‘risida, ulardagi joziba haqida:

*G‘azal dard-u so‘zini vah-vah ne dey!
Desa masnaviy, Alloh-alloh ne dey! –*

der ekan, shu o‘rinda, ayniqsa, uning dostonlarini “o‘zga olam” deb xarakterlaydi:

*Agar nazmdin borcha uslub anga,
Bori bir-biridin erur xo‘b anga,*

*Vale masnaviy o‘zga olamdurur,
Ki tab‘ig‘a holo musallamdurur.*

N. J.A. dostonlarining Nizomiy, Xusrav Dehlaviy “X.”lariga javob tarzida yuzaga kelganini ta’kidlab, “Ki sabb ayladi “Xamsa” o‘trusida” deydi. N. va J.A. o‘z “Xamsa”lari ustida deyarli bir vaqtda ish olib borgan bo‘lib, N. “X.”ning so‘nggi dostoni “S.I.”ni yozishga kirishganda, J.A. ham shu asarda qayd etilishicha, “Tuhfat ul-ahror”, “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun” dostonlarini tugallab, “Xiradnomayi Iskandariy”ni yoza boshlagan edi. N. bu xususda shunday deydi:

*Bu damkim qilib xomasin durfishon,
Skandar hadisidin aytur nishon.*

N. va J.A. “Xamsa”larini ko‘zdan kechirish shuni ko‘rsatadiki, bu dostonlarni yaratish jarayonida ular o‘zaro juda yaqin munosabatda bo‘lib, doim o‘zaro maslahatlashib, fikr almashib, bir-birlarini har jihatidan qo‘llab-quvvatlab, ruhlantirib turganlar. M-n, “S.S.”ni yaratish vaqtida N. holsizlanib, charchab qolganda unga tasalli berib, yangidan ijodiy kayfiyat hosil qila bilgan. N. o‘z “X.”sini tugallaganda ham birinchi J.A.ga ko‘rsatgan. J.A. esa bu asarga g‘oyat yuksak baho berib, “Xiradnomayi Iskandariy”da uni Nizomiy va Dehlaviy “Xamsa”lari b-n teng qo‘ygani ma’lum.

J.A. haqida N. birinchi marta “X.”ga kirgan dostonlarining har birining kirish qismida maxsus bobda qimmatli ma’lumotlar berdi va unga o‘z munosabatini bildirdi. Bu boblarning har biri ulug‘ ijodkor inson haqidagi madhiya bo‘lib, o‘z davrida hech kim J.A.ni bu darajada yuksak ulug‘lamagan. J.A. hayot vaqtida N. uning “Nafahot ul-uns” asarini o‘zbek tiliga tarjima qildi. N.ning J.A. haqida yozgan maxsus g‘azallari ham mavjud. Xuddi shuningdek, J.ham N.ning ajoyib sifatlari haqida “Haft avrang”ning “Layli

va Majnun”, “Yusuf va Zulayxo”, “Xiradnomayi Iskandariy” dostonlarida, “Bahoriston” kitobi va boshqa asarlarida ko‘pgina iliq satrlarni yozgan.

N. J.A.ni o‘z davrining buyuk allomasi sifatida ham hurmat qilari, uning shaxsini esa asrlarga namuna qilib ko‘rsatar edi. “S.S.”da bu haqda shunday misralar bor:

*Ilmin oning tengizga qilsa xitob,
Mutlaq o‘lg‘ay demak tengizni sarob.*

*Ne kamolot aro nihoyat anga,
Ne marotibda g‘oyat anga.*

Shu asarida N. J.A.ni filologiya sohasida Ibn Hojib, Jorulloh Zamaxshariylar b-n tenglashtirgan, hatto ulardan baland qo‘ygan. Xuddi shuningdek, N. J.A.ning tasavvuf borasidagi qarashlarini chuqur e‘tiqod b-n qo‘llab-quvvatlagan, ularga ma‘lum darajada izdoshlik qilgan.

J.A. vafoti (1492) N. u-n juda katta yo‘qotish bo‘ldi. N. sohibi a‘zo sifatida uni dafn etish, marosimlarini o‘tkazish ishiga bosh-qosh bo‘ldi va bu hodisa munosabati b-n maxsus marsiya bitdi. Oradan ko‘p o‘tmay N. J.A.ning hayoti va ijodi, u b-n uchrashuvlari haqida “X.M.” nomi ostida maxsus kitob yozdi. Bu esa yana bir marta N. J.A.ning hayoti va ijodi faqat fors-tojik adabiyotigina emas, butun insoniyat u-n naqadar katta ahamiyatga ega ekanini chuqur anglaganidan dalolat qilari edi. J.A. va N. munosabatlari ancha chuqur o‘rganilgan bo‘lib, bunga Y.E.Bertels, P.Shamsiyev, A.Mirzoyev, A.O‘runboyev va boshqalar o‘z salmoqli hissalarini qo‘shganlar. J.A. va N. mavzusi adabiyotshunoslikning doimiy qiziqarli va muhim sohalaridan biri bo‘lib qoladi.

J.A. nomi asrlar davomida o‘zbek xalqi orasida ham mashhur bo‘lgan. N.dan tortib Zahiriddin Muhammad Bobur, Ubaydiy, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi barcha o‘zbek mumtoz shoirlari asarlarini mutolaa qilish, g‘azallariga muxammas bog‘lash, tatabbu‘ yozish orqali undan mahorat sabog‘ini olganlar – she‘riy balog‘at sirlarini o‘r-

ganib kelganlar. Bobur “Boburnoma”da 7 ta qimmatli ma‘lumot yozgan. Bu ma‘lumotlar xususida B.Rajabova “Temuriylar Renessansi va Boburnoma” monografiyasida batafsil tahlil qilgan. Xususan, Buxoro, Samarqand, Xiva va Qo‘qon adabiy muhitlarida shoir asarlariga qiziqish kuchli bo‘lgan. “Bahoriston” pandnomasi va “Sharhi Mullo” (Jomiyning mashhur tilshunos olim Ibn Hojibning (vafoti – 1248) arab tili grammatikasiga bag‘ishlangan “Al-Qofiya” asariga yozgan sharhi shu nom b-n mashhur bo‘lgan. – E.O.) risolasi asrlar davomida madrasalarda o‘qitilgan. J.A. ijodidan biror-bir o‘zbek ijodkori xoli emas, deyish mumkin. Abu Rayhon O‘zR FA Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar xazinasida 46 nomdagi asarining 550 dan ziyod qo‘lyozma nusxalari saqlanishining o‘zi orifi Jom asarlarining o‘zbek xalqi orasida qanchalik keng tarqalganini yaqqol ko‘rsatib turibdi. Shundan 5 asar J.A.ning o‘z qo‘li b-n ko‘chirilgan.

Uning “Majmuayi murossalat” (“Maktublar majmuasi”)idagi 334 ta maktub ham o‘z qo‘li b-n yozilgan bo‘lib, ular N.ga yo‘llangan. Ma‘lum bo‘ladiki, nafaqat fors-tojik, balki o‘zbek adabiyotining rivojida ham J.A.ning katta hissasi bor. N. yozishicha, u turkiy tilda she‘r yozmasa ham, ammo bu tildagi asarlarni yaxshi tushunar va ular haqida o‘z fikrini ayta olari edi.

J.A. asarlari tarjimasini o‘z davrida N. boshlab bergan edi. U do‘sti va ustozining shayx-u avliyolar haqidagi “Nafahot ul-uns” tazkirasini “Nasoyim ul-muhabbat” (“Muhabbat shabbdalari”) nomi b-n o‘zbek tiliga o‘giradi. U tarjima jarayonida Farididdin Attorning “Tazkirat ul-avliyo”sidan “Nafahot ul-uns”da bo‘lmagan 19 ta “kibor mashoyix” zikrini qo‘shadi. Yana “Hind mashoyixi” haqidagi ma‘lumotlar yetarli bo‘lmagani u-n qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakarganjdan tortib to so‘nggi mashoyixgacha bo‘lgan 40 dan ortiq tarjimayi holni ilova qiladi. Ahmad Yassaviydan to o‘zining zamonigacha bo‘lgan turk mashoyixi “zikrlarin va ba‘zi holotu so‘zlarin” imkon boricha topib, darj etadi. J.A.ning o‘zini ham kiritadi, 100 ga yaqin yetuk za-

mondoshlarini ham shunga loyiq topadi. Bugina emas. Asarni ancha-muncha tahrir qiladi, zamon ahlining uncha ehtiyoji bo'lmagan 60 ta tarjimai holni qisqartiradi, ba'zi o'rinlarni esa to'ldiradi, 214 ta shayx hayoti haqidagi ma'lumotlarni qo'shadi. Bu o'zgarishlar natijasida "valoyat riyoz muhabbat shamimig'a sabab" bo'lgani u-n tarjimini "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat" ("Ulug'lik xushbo'yliklarini taratuvchi muhabbat shabbodalari") nomi b-n ziynatlaydi. Shu tariqa, "Nafahot ul-uns"da 616 ta shayx ul-mashoyix haqida ma'lumot berilgan bo'lsa, "N.M."da ular soni 770 taga yetadi. Shuningdek, "Chihil hadis" ("Qirq hadis") asarini ham "Arba'in" nomi b-n tarjima qiladi. Keyinchalik – XIX asrda Ogahiy shoirning "Yusuf va Zulayho" hamda "Salomon va Absol" dostonlari va "Bahoriston" pandnomasini o'zbekchalashtirgan. Uning hamyurti va zamondoshi Rahmonqul qori esa "Nafahot ul-uns"ni tarjima qilgan (1132 bet hajmida).

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т., 1966; Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. – М., 1965; Фахруддин Али Сафий. Раиаҳот. – Т., 2003; Айний С. Танланган илмий асарлар. – Т., 1978; Қаяюмов А. Назм ва тафаккур қуёши. – Т., 1992; Абдурахмон Жомийнинг ижод олами. – Т., 2014; Ҳайитметов А., Шомухамедов Ш. Жомий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. – Т., 2002; Буюк сиймолар, алломалар. 2-китоб; Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т., 2008; Шарафуддин Роқимий. Тарихи Томм. – Т., 1998; Рамазонов Н. "Насойим"нинг ўзига хос хусусиятларига доир // Навоийнинг ижод олами (Мақолалар тўплами). – Т., 2001.

Е.О.

JOMIY VAFOTIGA MARSIIYA – N.ning Jomiy vafotiga bag'ishlab, 1493-y.da yozgan marsiyasi "X.M."da N. Jomiy vafotiga bir yil bo'lganida uning qabri ustiga ulkan maqbara qurdirgani, juda ko'p odamlar – shoh va saroy ahli, shoir-u olimlar ishtirokida katta marosim o'tkazgani va ana shu ma'rakada J.V.M., vafotiga yozgan ta'rixini o'sha davr nutq madaniyatining mashhur ustodlaridan bo'lmish olim va shoir, tarjimon va notiq Husayn Voiz Koshifiy o'qib beradi.

Har biri 10 baytdan iborat 7 bandli (140 misra) bu tarkibband marsiyada N. buyuk inson "fan olamining yagonasi" zabardast shoir, ulkan alloma, uning samimiy do'sti, hamfikir va maslakdoshi, dil suyanchig'i, piri-madadkoridan ayriliq dardlarini, alamli nolalarini yurak-yurakdan g'oyat ta'sirli qilib ifodalab beradi. Jomiy vafoti N.ning o'sha davrlardagi ahvoli ruhiyasini to'laligicha ochib beruvchi asardir. Unda shuningdek, o'zining botiniy e'tiqodiga mos tarzda g'oyat kamtarona hayot kechirgan, nihoyatda xokisor tabiatli, saroy dabdabalarini, madh-u sanolarni xush ko'rmagan Jomiyning, o'z ijodida insonparvarlik g'oyalarni ilgari surgan, ayni chog'da diniy-e'tiqodiy g'oyalarni ham targ'ib qilgan murakkab dunyoqarashli shoir va mutafakkir siymosi o'z ifodasini topgan. J.V.M.ning birinchi bandida – dunyo bir motamxona. Uning har tarafida nola-yu oh, har bir damda boshqa bir jafu boshqa bir balo yuz beradi. Shuning u-n ham dil ahllari poklik gulshani tomon intiladi. Jomiy ham haqiqiy vatanga yo'l oldi, – deyiladi. Ikkinchi bandda Jomiy firoqida unga dildan mush-toqlar alamda, g'amda qolgan, uchinchi bandda – Jomiy o'limining islom u-n qanday yo'qotish ekani, to'rtinchi bandda – Jomiy dafn etish marosimi, motam qatnashchilari chekkan g'ussa haqida, beshinchi va oltinchi bandda Jomiyning pok ruhi ta'rif qilinib, olam yagonasi, eng shirinso'z odam, xushxulq inson, Isonafas Xizr – Jomiy qani? Undan ayrilib qolganlarda to'zim qani? – degan ma'noda va oxirgi, yettinchi bandda esa garchi inson qismati shunday ekan, uning

xotirasiga hurmat abadiy qoladi, uning ruhi madadkor bo'ladi, – deya fikr yuritiladi.

Sadridin Ayniy bu asar haqida “Alisher-ning Jomiy vafotiga tarkibbandi marsiya adabiyotining jon o'rtovchi namunasidir... Bu tarkibbandda Jomiyning butun ilmiy va adabiy qudrati mujassamlashgandir”, – deb yozadi. Bu asarda yaqin do'sti, maslakdosh murabbiysidan, ijodkor hamkasbidan judo bo'lgan N.ning qalb og'riqlari, Jomiyga bo'lgan yuksak hurmati va e'tiqodi ham o'z aksini topgan.

Ad.: Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1978.

A.A., E.O.

JOMIY HOFIZ ALI – N. J.H.A.ning huzurida qiroat ilmidan dars olgan. U o'z zamonasining sohibi kamol tasavvuf va irfoniy ilm sohibi, hofizi Qur'on va ustoz qurro, mufassir va tajviddan (Qur'onning o'qish uslubi) dars o'tishda unga hech kim tenglasha olmagan, hatto ba'zi hofizi Qur'onlar ul zotning shogirdi ekanidan faxrlanib yurgan. N.ning o'zi ham J.H.A.ni ustoz, deb zikr etgan: “Darvesh Mansur – sabzavorlig'dur... tasavvuf ilmida Jomiy Hofiz Ali shogirdi erdikim, aning ta'rifida aql qosirdur...”

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тарихи адабиёти Эрон. 3-жилд. – Техрон.

S.G., S.O.

JOMIY MAQBARASI – Hirotdagi XV asrga mansub me'moriy yodgorlik. N. farmoniga ko'ra bunyod etilgan. Maqbara Hirotning shimoli-sharqida, Xiyobon hududida, Musallo va Bog'i Zog'on kabi tarixiy binolar qavatida, Mashhad – Hirotda – Kushka yo'lidan taxminan 100-120 metr g'arbroqda, Injil daryosining quyi sohilida joylashgan. U ikki hovlidan iborat bo'lib, birinchisi ziyoratchilar dam oladigan va istiqomat qiladigan ko'kalamzor bog', ikkinchisi J.M. o'rin olgan masjid-madrasa.

Madrasa oddiy, lekin go'zal tarh-u shaklda qurilgan. Peshtoqli muhtasham ayvon va gul-

lar yodgorlikka alohida ko'rk bag'ishlab turadi. Ayvon peshtoqining ikki tomonida ikki oshyonli hujralar o'rin olgan – maqbara kabi ular ham koshinlar b-n ziynatlangan. Asosiy sahnning 2 burchagida darsxonalar mavjud. Maqbaraning 2 burchida 25 metr balandlikdagi 2 burj ko'zga tashlanadi. Hovli sahniga tosh yotqizilgan. Maqbarada Jomiydan tashqari uning qaynotasi Sa'duddin Koshg'ariy, shogirdi Abdulg'afur Loriy, jiyani Abdulloh Hotifiy va boshqalar qo'yilgan.

Ismoil Safaviy Hirotni istilo qilganida, J.M. ga o't qo'ygan. Ma'lumki, Husayn Boyqaro Hirotda taxtiga o'tirganida ba'zilarning maslahati b-n xutbaga shialarning 12 imomi nomini ham qo'shib o'qitmoqchi bo'lgan, lekin Jomiy boshliq zamona ulug'lari uni bu niyatidan qaytargan edilar. Shuning u-n Ismoil Hirotni olsam, J.M.ning kulini ko'kka sovuraman deb qasam ichgan edi. Bundan xabar topgan Jomiyning o'g'li Ziyovuddin Yusuf va shoir muxlislari uning jasadini vaqtincha boshqa yerga ko'chiradilar. Afg'on shohi Ahmadshoh Durroniy J.M.ni pishiq g'ishtdan qayta quradi, unga ayvon yasaydi (1721–1722). Keyinchalik yillar shamolida xarob bo'lgan maqbarani Hirotda kelib qolgan Amir Habibulloh yangidan ta'mirlatadi (1918–1919). J.M.sini marmartoshdan panjara b-n o'rab oladi. Qabr atrofi va maqbara sahnini g'isht va mayda toshlar b-n bezaydi.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1989.

E.O.

JOMOSP (Jomosb) – Sharq tarixiy, ilmiy va badiiy adabiyotida Arastu, Aflotun, Fisog'urklar qatorida tilga olinuvchi yunon donishmandlaridan biri. N. “T.A.H.” asarining “Hukamo zikri” bo'limida J.ga maxsus to'xtalib, uni “Luqmonning shogirdi erdi”, deb ko'rsatadi, ayniqsa, astronomiyaga oid “g'arib ahkomi” tadqiqoti-bashoratnomasi borligini ta'kidlaydi. Shuningdek, mazkur asarida N. J.ni Eronda hukmronlik qilgan

kayoniylar sulolasidan Gushtasp shohligi davridagi donishmandlar jumlasida tilga olib, “zamonining saromadi erdi”, – deb yozadi.

An’anaga ko’ra, N. J.ning bashorat qilish qobiliyati haqida so’zlab, “O’z zamonidin so’ngra uch ming yilg’acha kelur ishlarni hukm qilibtur” deb Jomospning hikmatlaridan namuna sifatida, karim (karam-saxovatli, oliyjanob shaxs – A.A.) ning yomonroq xislati o’z ilmining (bu o’rinda, fazilati, odati ma’nosida – A.A.) tarki va laim (xassis, past kishining yaxshiroq xislati o’z ilmining (fazilati, odati – A.A.) tarki hikmatini keltiradi.

N. qator badiiy asarlarida ham bu obrazga murojaat etib, ezgulikka xizmat qiluvchi, ijobiy qahramonlarga madadkor kuch sifatida talqin qiladi. “F.Sh.” dostonida hakim Suhaylo “Jomosp yozmish ahkomi”da o’zidan “ming yil keyin Chin kishvarida Farhodning” dunyoga kelishi, ajdar va dev ahramanlarni yengib Iskandar tilsimini ochishi, Yunonda Suqrot bilan uchrashib, undan yo’llanma-maslahatlar olishi, Ching’a qaytib ko’zguda o’z taqdirini ko’rishi haqida ma’lumotlar bitilganini hikoya qiladi.

*Manga Jomospdin erdi bu e’lom,
O’zidin so’ngki yozmish erdi ahkom –*

*Ki, mendin so’ngra garduni sabukpay
Chu ming yil aylasa, yer davrasin tay.*

*Chiqib shahzodaye Chin kishvaridin,
Kelib Yunong’a davlat rahbaridin,*

*Oti Farhod-u har donishda mohir,
Saodat farri ruxsorinda zohir,*

*Tutub ranj-u anog’a jon-u jismin,
Ochar Iskandari Rumiy tilismin.*

“S.I.” dostonida esa Aflotun J.ning oldindan bitib qoldirgan yozmishlari bo’yicha zolim Mallu jodusini ochadi, el-u yurtga shamol va o’t-olovni qaytarib, hayot baxsh etadi, Iskandarni og’ir ahvoldan qutqaradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Саъди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

“**JOMOSPNOMA**” – dono Jomospning Eronning kelajagi haqidagi bashoratlari va shoh Vistapga bergan javoblarini o’z ichiga olgan kitob. U qadimiy pahlaviy tilida yozilgan bo’lib, qariyb 5 ming so’zdan iborat. Bashorat va hikmat kitobi, ta’bironoma va pandnoma sifatida mashhur bo’lgan. N. “S.S.” dostoni 25-bobida uchinchi iqlim yo’lidan kelgan musofir afsonaviy qahramoni misrlik boyning o’g’li Sa’dning ko’rgan tushini Luqmoni Hakimning shogirdi Paylaqus “J”. vositasida ta’bir qiladi.

*Dedi: “Jomospnoma” arqomin,
Nazar aylab, o’qug’il ahkomin –
Kim, yozibdur bu qissani bir-bir –
Ki, tushungga ne nav’dur ta’bir.*

Bu kitob “S.I.” dostonida ham tilga olinadi. Iskandar Kashmirga yurish qilganida uning shohi Mallu tilsimlangan qo’rg’onda o’t b-n shamolni yashirib qo’yadi. Iqlim aynib, odamlar ovqat pishirolmay qoladilar. Shunda Aflotun Jomosp kitobida bu masalaning yechimini o’qiganim bor deb, o’sha asosda muammoni bartaraf etadi.

*O’qub erdi Jomosp ahkomida,
Bu so’zniki, Iskandar ayyomida...*

Ad.: Алишер Навоий. Саъди сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Саъди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

JON – bu imtihon dunyosida insonning tirikligini ta’minlovchi quvvat, Allohning omonati. Zero, Qur’oni Karimda “Har bir jon o’limni totguvchidir” (“Oli Imron” surasi, 183-oyat), “Har

bir jon o‘lim (sharbati)ni totguvchidir. So‘ngra O‘zimizga qaytarilursizlar” (“Ankabut” surasi, 57-oyat), – deyiladi. Irfoniy adabiyotda Allohning “Men o‘z ruhimdan pufladim” degan ilohiy nafas, ruh ma’nolarida ham keladi. Mumtoz adabiyotda, jumladan, N. ijodida J. Jononga talpina-di va u yorga tuhfa, ishqullohlar u-n zakotdir. “N.M.”da o‘qiymiz: “Abubakr Mavoziniy (q.s.) debdurki, Ibn Xabbozdin eshittimki, dedikim, azho iydida Jamra yaqinida erdim. Bir darvesh ko‘rdum, turub erdi va iligida bir ko‘za yo rikva. Va der erdikim, “Ey Egam, odamlar qurbonliklari va sadaqalari bilan senga yaqinlashadilar. Menda jonimdan boshqa hech narsa yo‘q”. Keyin u na’ra tortdi va jon berdi”.

Lirik merosida ham jon ishqda o‘rtanguvchi va jononaga qurbonlik ma’nolarida keladi:

*Bor anga ishq ichra jon bermak murod,
Ishq qaydidindurur barcha kushod.*

Ad.: Qur’oni Karim. Ўзбекча изоҳли таржима // Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т., 2001; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005. Мухаммад Фуёсуддин. Фуёс ул-луғом. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

Z.R.

JON QUSHI – inson tirikligi va ruhning barhayotligini aks ettiradigan bir timsol. Dastlab qadim yunon faylasuflari, jumladan, Aflotun va Platon ruhning qanotlaridan bahs yuritgan. Afsonaviy, mifologik va eski diniy matnlarda esa ruh, ya’ni jon kaptar, burgut, yashil qush suratida tasvirlangan. Ruh, jon, ko‘ngil va nafsdagi o‘zgarish, yangilanish hamda ilohiy yuksalishlar mumtoz Sharq adabiyotida Ibn Sino, Imom G‘azzoliy, Sanoiy, Attor, Mavlono Rumiy kabi ijodkorlar tomonidan qush timsoli orqali mahorat b-n tasvirlangan. N. she’rlarida jon qushi timsoliga ko‘p marotaba murojaat etilgan:

*O‘qung ko‘p zaxmidin dom o‘ldi jismim,
zaxmlar ermas,
Chiqarg‘a jon qushi yo‘llar yasabtur
har taraf domim.*

Yoki:

*La‘li jonbaxshing sari mayl ettilar jonlar qushi,
Ul chibinlardin amon istar esang, shakkarni yop.*

“L.T.” dostoni esa mana bunday so‘zlar b-n boshlangan:

*Jon qushi chun mantiqi roz aylagay,
Tangri hamdi birla og‘oz aylagay.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

JORO‘BKASH – 1. masjid, madrasa, xonaqoh va mozorlar hamda ko‘chalarni supuruvchilar, xizmatkorlar. 2. Ma’juziy ma’noda esa muallifning niyati, hurmati, ixlosi va e’tiqodining izhori va savobga yo‘g‘rilgan amaliy ishlarining oqibati. N. asarlari matnida J. har ikki ma’noda ham qo‘llangan. Ayniqsa, Abdulla Ansoriy va Amir Qosim Anvor singari shayx va shoirlar haqidagi ma’lumotlarda bu haqda u ixlos va faxr b-n batafsil ochiqlashga harakat qilgan. N. “M.N.” tazkirasida bitgan “Hazrati Amir Qosim Anvor” fiqrasida o‘zining bu ulug‘ shayx va shoirga bo‘lgan ixlosi, cheksiz hurmatini shu so‘z b-n quyidagicha talqin qilgan: “Va ul hazratning muborak marqadi Jom viloyatida Xarjurd qasabasidadur. Va faqir (N.) ham ul ostona joro‘b-kashlaridinmen”.

N. davri tarixiy manbalarida shayx ul-islom Abdulla Ansoriy xonaqosi ostonasining J.i bo‘lishni Sulton Husayn Boyqarodan iltimos qilgani va bu to‘g‘risida Sultonning nishon (yorlig‘) chiqargani b-n bog‘liq ma’lumotlar bitib qoldirilgan. Biz bu o‘rinda mumtoz muarrix Xondamirning “Xulosat ul-axbor” asarining “Hirot

shahrining tashqari qismidagi muo‘tabar joylarning qaydi” deb nomlanuvchi faslida yozilgan qimmatli ma‘lumotni ilova qilishni maqsadga muvofiq deb bildik: Chunonchi: “Tangrining yaqin do‘sti Xoja Abdulla Ansoriyning fayz asarlik mozoriga qurilgan xonaqoh.

Sharofatli va chiroyli manzil, ob-havosi janat nasimi to‘g‘ri ko‘ngul ochuvchi, suvi janat bulog‘ining suviday tozadir. Ushbu muborak joyda xos-u avom to‘g‘ri hamma vaqt turli-tuman taomlar muhayyo... 964 (1498–1499) yili oliyjanob Sulton hazratlarining yaqin do‘sti ul joyning joro‘bkashlig‘i mansabini ixtiyor qilgan vaqtda Ixlosiya madrasasida o‘qigan va kasabusabaqda zamondoshlaridan o‘tib ketgan fazilat egasi janobi Mavloni Shamsuddin Muhammad ushbu xonaqohga mudarris va bir necha xushovoz hofizni o‘sha fayzli manzilda Qur‘on tilovat qilib turishga tayin qildilar, yana muazzin ham tayinlandi...” Ko‘rinadiki, shavkatli amir N. ko‘ngil sultoni shayx Abdulla Ansoriyning qabri ustiga xonaqoh qurdirgani va atrofini obod qilishi hamda vaqflar ajratishi b-n bog‘liq xayrli ishlariga ham ishoralar qilingan.

Ad: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари луғати. – Т., 1972; Навоий замондошлари хотрасида. – Т., 1985.

B.R.

JORULLOH (ar. – Allohning qo‘shnisi). Mahmud az-Zamaxshariyning (1075–1144, Xorazm) laqabi. Uning to‘liq ismi Abul-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad bo‘lgan. Ulug‘ alloma Xorazm zaminida tavallud topib, o‘zining o‘lmas asarlari b-n jahon ilm-u faniga munosib hissa qo‘shdi. Yoshlikda, qahraton qishda Zamaxshariy ilm izlab, Buxoroyi sharifga yo‘l olayotgan bir payti, baxtsiz hodisa tufayli otdan yiqilib oyog‘i qattiq lat yeydi. Natijada tabiblar oyog‘ini kesishadi va bir umr yog‘och oyoqda nogiron bo‘lib qoladi. Lekin nogironligiga qaramay tirishqoq va o‘ta qobiliyatli bo‘lgani u-n bir umr ilm olish-

dan tinib-tinchimadi. Manbalarda aytilishicha, u Xuroson, Shom, Iroq va Hijoz mamlakatlarida bo‘ldi. Ayniqsa, besh yil Makkayi mukarramada juda samarali umr o‘tkazdi. O‘sha davrdagi Makka voliysi va Makka xalqi unga juda katta hurmat ko‘rsatishdi. Unga boshqa biror allomaga nasib etmagan yuksak maqom – Jorulloh (“Allohning qo‘shnisi”) degan laqab berildi.

Yetuk olim va iqtidorli shoir bo‘lgan Makka amiri Ibn Vahhos Zamaxshariy b-n doim aloqa qilib turar va undan ko‘p narsa o‘rganardi. Zamaxshariy ilm olamida tilshunoslik, lug‘atshunoslik, adabiyot, aruz, odob-axloq, mantiq, jug‘rofiya, tafsir, hadis, fiqh va qiroat ilmiga oid alohida nufuzga ega bo‘lgan oltmishdan ortiq asarlar yozdi. Ularning aksariyati bizgacha yetib kelgan. M-n, uning “Kashshof” tafsiri, hadis ilmiga oid “Al-foiq fi g‘arib al-hadis” (“G‘arib hadislar haqida ajoyib asar”), arab tili grammatikasiga oid “Al-Mufassal fin-nahv”, va‘z va xutbalar haqida “Atvoq uz-zahab fil-mavoiz val-xutab” (“Va‘zlar va xutbalar bayonida oltin shodalar”), adabiyot, tarix va boshqa fanlarga oid hikotlar va suhbatlardan iborat “Rabiy’ al-abror va nus-us al-axyor” (“Ezgul bahori va yaxshilar izhori”), jug‘rofiyaga oid “Kitob al-jibol val-amkina val-miyoh” (“Tog‘lar, joylar va suvlar haqida kitob”) kabi bezavol asarlari butun Sharq mamlakatlarida dovruc yoyib, tadqiq va tahlil qilinmoqda.

Az-Zamaxshariyning buyuk dahosi va o‘lmas asarlari o‘z davrida ham keyingi davrlarda ham ahli ilm-u adab tarafidan e‘tirof etildi. Uni hech kimga nasib etmagan: “Ustoz ad-dunya” (“Butun dunyoning ustoz”), “Ustoz al-arab val-ajam” (“Arab va ajamning ustoz”), “Jorulloh” (“Allohning qo‘shnisi”) kabi laqablar bilan tilga olishgan. U bir o‘rinda haqli ravishda: “Chindan ham men Xorazm adiblari uchun Ka‘badekdurman”, deb aytgan edi.

N. Zamaxshariy asarlaridan yaxshi xabardor bo‘lgan. U “M.Q.” asarida allomaning laqabini va dunyoga mashhur “Kashshof” tafsirini tilga oladi: “Karih zot o‘zin Yusufi Kan‘oniy degay va “ankar al-asvot” unin Yusufi Andijoniy alhoni.

Nomavzun abyotin Salmonning “Masnu” qasidasidin yaxshiroq bilgay va bema’ni hazayonin Jorulloh bitgan “Kashshof” gumon qilg’ay”.

Ad.: Alisher Navoiy. Maḥbub ul-ḥulub. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Bujuk yurt allomalari. – T., 2016.

S.R.

JUD – jo’mardlik, saxiylik, mutlaq xayr-ehson sohibi bo’lmoq. Qushayriyning yozishicha, so’fiylarning nuqtayi nazarida jo’mardlikning ilk darajasi – saxo; ikkinchisi – jud; uchinchisi – isor. M-n, mol-davlatidan bir qismini o’zida saqlagan – saxovat sohibi, ko’pini berib, ozini olib qolgan – jud sohibi, tirikchilik u-n zaruridan boshqasini xayrli ishlarga sarflagan – isor sohibi hisoblangan. Tasavvuf ahli u-n jud b-n saxo o’rtasida farq yo’qdir. Jud va saxoda Ibrohim Xalilulloh va Muhammad Habibullohning hollarini N. ham ibrat va o’rnak qilib ko’rsatgan.

Naql etilishicha, Ibrohim (a.s.) payg’ambar uyiga mehmon kelmaguncha, ovqat yemas ekan. Bir gal uch kungacha mehmon kelmabdi. So’ng-ra ittifoqo eshik oldida bir majusiy (otashparast) paydo bo’libdi. “Sen kimsan?” deb so’rabdi hazrati Ibrohim. “Men bir majusiyman”, – debdi u. “Sen mening hurmatimga ham, mehmonim bo’lishga ham loyiq emassan, yo’lingdan qolma”, debdi Xalilulloh unga. Majusiy yo’liga ravona bo’libdi. Biroq oradan hech fursat o’tmay, Alloh taolodan do’stiga “Ey, Ibrohim, yetmish yil yedirib-ichirganim bir kimsaga bir burda non bermak senga og’irlik qildimi?” degan xabar yetibdi. Uni eshitgan hamono Ibrohim (a.s.) payg’ambar majusiyni izidan borib, uni olib kelib mehmon qilibdi. Munosabatdagi bunday o’zgarishdan majusiy juda hayron qolib, sababini mehmondan so’rab bilgach, hayajon b-n: “Alloh – naqadar olijanob, naqadar hurmatli! Dushmani uchun do’stiga ozor yetkazar”, deya musulmonlikni qabul etgan ekan.

Kim bo’lishidan qat’iy nazar, hech ikkilanmasdan va hech qiynalmasdan himmat va saxovat ko’rsatish – judning tamal haqiqatidir.

*Mavrusiy qul jinsi baniy Odam anga,
Meros ila mulk jumlayi olam anga,
Hayron karam-u jud ishida Hotam anga,
No’shirvon adl ichinda tobi’ ham anga.*

Ad.: Alisher Navoiy. Ḥayrat ul-abror. TAT. 10 jildlik, 6-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Tarixi anbi’ va ḥukamo. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011.

Z.R.

JUZ va KULL (ar.) – Juz – parcha, bo’lak, qism, boshqa, kull esa butun, hamma, jam’i, shuningdek, har bir ma’nolarida keladi. J. K.ning qismidir. M-n, Qur’oni Karim butun desak, oyatlar uning juzidir. Yoxud daraxt kull, shoxlar, barglar juzdir. K.da nimaiki mavjud bo’lsa, J.da ham bor. J. ajralgani b-n K.ning mohiyatida o’zgarish bo’lmaydi. J.da K. namoyon bo’ladi. Ammo juz kull bo’lolmadi. “F.Sh.” dostonining 3-bobida N. “Qay-yumi Mutlaq sifoti”ni vasf etarkan shunday deydi:

*Taolallo, ne Hayyu Qodiri pok,
Ki, Aqli Kull anga deb: “Mo arafnok”.*

*Sifoti aql shaxsig’a solib rech,
Chu zotin fikr etib topib o’zin hech.*

*Qilib chun barq zotin mazhari kul,
Jahoni aql xoshoki bo’lub kul.*

J.K. istilohi va borliqni butun va bo’lakka ajratish falsafasi ilk bor Ya’qub bin Is’hoq al-Kindiy tomonidan o’rtaga tashlangan. Haq taolo o’zining kulliy sifatlaridan insonga omonat bergan. Bandasiga juz’iy sifatlarning berilishi Haq taoloning azimatiga ishora bo’lib, J.ning in’om etilishi K.ning mazmun-mohiyatiga hech qanday ta’sir qilmaydi. Tasavvufiy asarlarda ham bu irfoniy tushuncha o’laroq izohlangan. Jumladan, N. “L.T.” dostoni Ma’rifat vodiysi ta’rifida:

*Vodiyedur yuz tuman ming onda yo’l,
Ul bu bir kelmay, oningdekkim bu ul.*

*Ixtilofi juzv ila kul mundadur,
Kim taraqqi-yu tanazzul mundadur, -*

deyiladi. Ko'rinib turibdiki, J.K., xususiylik va umumiylik mohiyatini anglashda ma'rifat zarurdir. Chunki ma'rifat Borliqning Haqqa va Haqning Borliqqa munosabatini tushuna olishdir. Ma'rifat bosqichi insonga Haqqa yetishni, bilishni va amal qilishni o'rgatadi. "S.I."da o'qiymiz:

*Murattab chu bo'ldi bitiklar bori,
Uzotti alar har birin bir sori.*

*Chu bo'ldi ravon har taraf ul rusul,
Qilurda, demakta bilib juzv-u kul.*

*Qayu birki har sori azm ettilar,
Chu oz vaqt yo'l kettilar yettilar.*

Butun borliqning mohiyati J.K. munosabati orqali tushuniladi. Mutlaq borliqning tajalliyi juzdir. N. ham mutasavvif shoir o'laroq J.K.ning rishtalaridan bahs etadi:

*Anbiyo sarxayli sultoni rusul,
Kim erur oning tufayli juzvi kul.*

Dunyoning yaratilishi Muhammad (s.a.v.) ekanini ta'kidlagan N. Rasululloh (s.a.v.) va olam, Alloh taolo va olam munosabati teran hamda aniq ifodasida J.K. istilohidan foydalana-di. Lirik merosida ham bu so'zlarni ko'p istifoda etadi. M-n:

*Kulli-yu juzviy yo'q-u borim sanga
bo'ldi fido,
Sen kerak bo'lsang, manga yo'q
emdi juz-vu kul havas.*

Bu kalimalar alohida ham qo'llaniladi. Ayniqsa, juz "boshqa" ma'nosida ham keladi:

*Juz vasl sharbati manga sud etmas, ey tabib,
Kim men fiqoq mehnatidin dardnokmen.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

JUMAXO'JA Nusratullo (1953, Buxoro) – adabiyotshunos, matnshunos, tilshunos, f.f.d-ri, prof. U O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, Xalqaro Ahmad Yassaviy mukofoti sovrindori, "O'zbekiston

Respublikasi Xalq ta'limi a'lochisi", "Birinchi darajali mehnat faxriysi" ko'krak nishoni sohibi. J.N. 20 dan ortiq fundamental tadqiqot va 500 dan ziyod ilmiy, tanqidiy, ilmiy-ommabop maqolalar muallifi. Adabiyot tarixining o'ziga xos nozik jihatlarni o'rgangan olimning Navoiy, Munis, Ogahiy, Turdi, Feruz, Huvaydo singari o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari ijodini tadqiq etishga bag'ishlangan asarlari ko'pchilikka yaxshi ma'lum. U o'rta maktabning 10-sinfi uchun "O'zbek adabiyoti" darsligi va majmuasini yaratdi. F.f. d-ri I.Adizova b-n hammualliflikda o'zbek filologiyasi hamda o'zbek tili va adabiyotini o'qitish yo'nalishidagi talabalarga mo'ljallangan "O'zbek adabiyoti tarixi (XVI–XIX asr I yarmi)" darsligi, shuningdek, "Poetik tasvirda peyzajning roli", "Munis g'azaliyoti", "Turdi nazmi badiiyati", "Feruz madaniyat va san'at homiysi", "Feruz. Shoh va shoir qismati", "Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati", Muhammad Yusuf Bayoniy hayoti va ijodini yoritishga bag'ishlangan, I.Adizova b-n hammualliflikda yozilgan "So'zdin baqoliroq yodgor yo'qdur" kabi tadqiqot kitoblarini chop ettirdi.

J.N. n.shunoslik sohasida mahsuldor tadqiqotchilardan biridir. Uning "Satrlar silsilasidagi sehr (Alisher Navoiy g'azallari tahlili asosida)" nomli risolasi mamlakatimizda N. g'azallarini

keng kitobxonlar ommasi u-n ilmiy-ommabop uslubda sharhlash yo‘nalishining shakllanishida muhim omil bo‘ldi.

N. tavalludining 575 yilligi munosabati b-n J.N. ulug‘ mutafakkir g‘azallarining mashhur olim va shoirlar tomonidan amalga oshirilgan eng sara tahlillarini to‘plab, “Navoiy g‘azaliyoti talqinlari” nomi b-n chop ettirdi.

Olimning mumtoz adabiyotni teran tushunishi, mumtoz adabiyotimizda o‘z aksini topgan diniy-falsafiy, tasavvufiy-irfoniy g‘oyalardan yaxshi xabardorligi, ayniqsa, “Qaro ko‘zum...” g‘azali tadqiqi” nomli monografiyasida o‘z aksini topgan. Shungacha bir g‘azal haqida bir kitob yaratilmagan edi. Bir g‘azal to‘g‘risida 300 betlik butun boshli bir kitob yozish mumkinligi tasavvurga ham sig‘masdi. Muallif “Qaro ko‘zum...” g‘azalining 45 yil mobaynida o‘nlab atoqli olimlar va shoirlar tomonidan o‘rganilishini, bu boradagi bahs-u munozaralarni kuzatgan, tahlil (analiz)larni sintez qilgan va g‘azal tadqiqi tarixini to‘lig‘icha kitobida mujassam etgan. U 2015-y. Ustoz A.Hayitmetov qalamiga mansub “Navoiy lirikasi” monografiyasini katta hajmli so‘zboshi b-n qaytadan nashrga tayyorlab, kitobxonlar hukmiga havola etdi.

Ad.: Жумахўжа Н. Садрлар силсиласидаги сеҳр (Алишер Навоий газаллари таҳлили асосида). – Т., 1996.; Жумахўжа Н. Навоий газалиёти талқинлари. – Т., 2018.; Жумахўжа Н. “Қаро кўзум...” газали тадқиқи. – Т., 2021.

S.O‘.

JUNUN – telbalik, aqldan begonalik. Ilohiy ishqda sarmastlik holi. Hamma narsani unutilib, faqat Haq diydorini istash.

*Bul ajab hol ila bilmonki junun dashti aro,
Meni majnung‘amu yo ani manga o‘xshatting.*

Tasavvufda Haq oshiqklarining holi sifatida qaraladi. N. o‘z asarlarining bir lirik qahramoni sifatida keltiradi:

*Navoiy istamas el ishqin anglag‘ay, bukim
O‘z-o‘zi birla junun ahlidek maqolati bor.
Ne ajab Farhod-u Majnun zikrikim, bo‘lmish unut,
Kim men el ichra junun-u ishq ila mazkurmen.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Жилд 1. – Т., 1983.

Z.R.

“**JUNUN VODIYSIG‘A MOYIL...**” – N. ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan g‘azal:

*Junun vodiysig‘a moyil ko‘rarmen joni zorimni,
Tilarmen bir yo‘li buzmoq buzilg‘an ro‘zgorimni.*

*Falak bedodidin garchi meni xokiy g‘ubor o‘ldum,
Tilarmen topmag‘aylar to‘tiyolig‘qa g‘uborimni.*

*Shak ermas partave tushkach uyi ham,
raxti ham kuymak,
Chu go‘riston gadoyi sermagay sham‘i
mazorimni.*

*Demang qay sori azm etkung,
manga yo‘q ixtiyor, oxir
Qazo ilgiga bermishmen inoni ixtiyorimni.*

*Tugandi ashki gulgun, emdi qolmish
za‘faroniy yuz,
Falak zulmi badal qildi xazon birla bahorimni.*

*Diyorim ahli birla yordin boshimg‘a yuz mehnat,
Ne tong boshim olib ketsam qo‘yub yor-u
diyorimni.*

*Yomon holimg‘a bag‘ri og‘rig‘ay
har kimsakim, ko‘rgay
Bag‘ir pargolasidin qong‘a
bulg‘ang‘an uzorimni.*

*Hayotim bodasidin sargaronmen asr-u, ey soqiy,
Qadahqa zahri qotil quy, dag‘i daf‘ et xumorimni.*

*Jahon tarkin qilmay chunki tinmoq
mumkin ermastur,
Navoiy, qil meni ozod o'rtab yo'q-u borimni.*

Bu g'azalda shoir o'zining sevimli qahramoni Majnunga izdosh. Chunki "g'avg'oyi junung'a muftalo" Majnun "Hushumni junun yeli sovurdi", deya e'tirof qilgan. Gap shundaki, g'azaldagi lirik "men"ning aqli hushi hali "junun yeli"dan butunlay sovrilmagan. Unda hozircha "junun vodiysig'a" mayl paydo bo'lgan. Uning "Junun vodiysig'a moyil ko'rarmen joni zorimni", degan so'zlarini tinglab, moyillik sababini ham darhol anglaymiz. Demak, bu – jonning zoriqishidan tug'ilgan istakdir. Ikkinchi satr zorlik shiddatiga toqat qila olmaslik darajasiga yetgan oshiqning tilagini ifodalaydi:

Tilarmen bir yo'li buzmoq buzilg'an ro'zgorimni.

Buzilganni yana buzmoqdan ne samara? "Buzilg'on ro'zgor"ni bir yo'li tuzmoq mumkin emasmi? Yo'q, junun ma'rifati bunga o'rgatmaydi.

"Junun – mastlikda nihoyat, darvishlikda bi-doyat erur. Junun shunday ogohlidurki, unda kishi o'zligidan bexabar bo'lmog'i kerak", deydi Sayyid Ja'far Sajjodiy. Junun – tasavvufda vahdat mayidan mastlikning nihoyati. N. nazarda tutgan "junun vodiysi", bizningcha, darveshlikka daxldordir. Chunki g'azalning birinchi baytida o'zlikdan kechmoq niyati ta'kidlangan, xolos.

*Falak bedodidin garchi meni xokiy g'ubor o'ldum,
Tilarmen topmag'aylar to'tiyolig'qa g'uborimni.*

Bu misralarni shoir Erkin Vohidov bunday sharhlaydi: "Ya'ni, zolim odamlar meni tirikligimda xo'rladilar, qadrimga yetmadilar. Vaqt kelarki, mening odamlarga ko'rgazgan mehr-u sadoqatim, fidoyiligim ayon bo'lar. Kishilar mening qadrimga yetarlar, mozorim xokini ko'zlariga to'tiyo qilarlar. Lekin tirikligimda bedodlik qilganlar men dunyodan o'tgach o'kinmoqlari benaf, ko'zlariga to'tiyo qilmoq uchun g'ubo-

rimni topmag'aylar". "Falak bedodidin" shikoyat, albatta, shunday mulohazalarni ilgari surishga imkon beradi. Ammo bu fikrlar baytning zohiriy mazmuniga tegishli bo'lishi mumkin. Uning haqiqiy ma'nosi esa boshqachadir.

Falakning zulm-u adolatsizligidan jismi xoki g'uborga aylangan shoir, "Tilarmen, topmag'aylar to'tiyolig'qa g'uborimni", deydi. Bu gaplar kimga qaratilgan? Eng avvalo, ishq ahliga.

Abul Hasan Xaraqoniy "Nur al-ulum"da ishq tufayli g'oyib o'lmoqni uchga ajratadi: avvalgisi, o'zingni anglasang, Xudo ham seni bilsa va kishilarni siyrak ko'rsang. Ikkinchisi – sen bo'lsangu, ma'shuq bo'lsa. Uchinchisi – hamma bo'lsa-yu, sen bo'lmasang.

N.ning navbatdagi tilagi shu so'nggi g'oyiblik, ya'ni vahdati vujud b-n tamoman birlashmoqdir. Turk olimi Ibrohim Chubukchi yozadi: "Vahdati vujud nazariyasining asoschisi Ibn Arabiydur. Unga ko'ra borliqda Allohdan o'zga hech narsa yo'qdir... so'ngsiz shakllarda tajalliy etadigan yoki ko'rinadigan yagona haqiqat – Alloh bor. Bu Haqiqatni maydonga keltirgan yoxud yaratgan biror sabab bo'lmaganidek, uning aksidan boshqa zuhurlanmish narsa ham yo'q". Tasavvufda ilohiy jamol timsoli – Nur. Agar Xudo o'z aksini ko'rsatsa – olam nur va yorug'likka chulg'anadi. N. bu Nurning olamshumul qudratini ulug'lab deydi:

*Shak ermas partave tushgach uyi ham,
raxti ham kuymak,
Chu go'riston gadoyi sezmagay
sham'i mazorimni.*

"Sham'i mazor" – jahondagi barcha narsani o'tga g'arq etuvchi samoviy porloqlikka nisbatan kichik bir yorug'lik ramzi. Biroq, inson ruhi "sham"ga qiyoslanadigan bo'lsa, uning shu'lasi Haq nuriga singib ketishga qodir. "Go'riston gadoyi" – umumlashma obraz. Shoir unda inoni ixtiyorini "qazo ilkiga" topshirish sirlaridan bexabar g'o'fillarga munosabatini izhor qilgan. U dashti fanoga ravona bo'lishni ko'zlagani uchun ham ix-

tiyorsiz. Keyingi uch baytda “o‘lim”ga rizolik sabablari sharhlanadi. “Ashki gulgun”ning tugashi, “za‘faroni yuz” bilangina qolinishi – bular haqiqiy oshiqqa xos kamolot belgilari. Bu holatga erishgan kishiga falak zulm o‘tkazishi, ahli diyor g‘animlik nazari b-n qarashi tabiiy. Majnun qismatini xotirlang. Uni kim tushundi? Deyarli hech kim. Odamlardagi gumrohlikni falak avj oldirmaganida Majnun dasht-u saholarga bosh olib chiqib ketarmidi? Qattol falak hamisha ko‘nglida “ruhiy qudsi” nazul qilgan oshiqlarning “xazon birla bahorini” bexato ajratib bergan. Ular go‘yoki xazon farzandlari. Xazon yaprog‘i yanglig‘ sarson-sargardonlik u-n dunyoga kelganday. Shoir yomon holi, tilingan bag‘ir qoniga belangan yuzini ko‘rgan kishining ko‘ngli og‘rishini e‘tirof etsa-da, baribir yor-u diyoridan qochishga qat‘iy ahd qiladi:

*Diyorim ahli birla yordin boshimg‘a yuz mehnat,
Ne tong, boshim olib ketsam,
qo‘yub yor-u diyorimni.*

Qismat mayi achchiq va taxir, degan gap bor. Bu boda soqiysi azal – Xudo tomonidan ato etiladi. Shuning u-n N. o‘sha soqiysga murojaat qilib, taqdir qadahig‘a “zahri qotil quy”, yana xumorimni tarqat deydi:

*Hayotim bodasidin sargaronmen asru, ey soqiy,
Qadahqa zahri qotil quy, dag‘i daf‘ et xumorimni.*

N.ning nuqtayi nazarida dunyodan kechish — “zahri qotil” ichib kun kechirishday gap. Bu achchiq zaharni sipqormaguncha, jahonni tark etib bo‘lmaydi. Tarki jahon qilmaguncha, tinim va xotirjamlik, qanoat va darveshlikka erishish mumkin emas.

*Jahon tarkin qilmay, chunki tinmoq
mumkin ermastur,
Navoiy, qil meni ozod o‘rtab yo‘q-u borimni.*

Oxirgi satrda iyhom san‘ati ishlatilgan. Uni “Yo‘q-u borimni o‘rtaydigan bir navo qilg‘ilki,

men butunlay ozod bo‘lay”, ma‘nosida anglasa ham bo‘ladi. Bu kuyning ijrochisi Xudodir. Bu ilohiy navo inson Ruhini haqiqiy ozodlik maqomiga ko‘taradi. Xuddi shu navo ishq ahlini junun vodiysiga chorlaydi:

Junun vodiysig‘a moyil ko‘rarmen joni zorimni...

Ad.: Алишер Навоий. Саодди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

I.H.

JUR‘A – tomchi, qatra. Mumtoz adabiyotda, jumladan, N. she‘riyatida ham J. aslida oshiq qalbiga inadigan ilohiy nur, ma‘naviy huzur-halovat, shuningdek, solikning asta-sekinlik b-n o‘z botinini anglash sari borayotgani, bundan hayratlanayotganini anglatadi.

*Soqiyo, ul kavsaroso bodadin bir jur‘a tut,
Kim, meni hayrong‘a bo‘lmish kashf
sirri lav kushif.*

Ma‘lumki, shoir u-n ilhom manbayi bu – ha-yotning o‘zi. Shu sababli, shoir fikr-qarashlari, his-tuyg‘ulari, sezgi-kechinmalarini yuzaga chiqarishga xizmat qiluvchi obraz, tushuncha va istilohlarning ham moddiy asosi, real manbasi mavjud. Jumladan, J.ning ham. Aslida, u “qadah-dagi ichimlikni bir martada, ya‘ni bir ho‘plam yoki bir qultumda ichish deganidir. Islomdan oldingi davrlarda qabristonda sharobning bir J.ini yerga to‘kish b-n o‘tganlar, marhum kishilar xotirlangan”ligi haqida manbalarda aytilgan. Ma‘rifiy adabiyotda ham J. “yorning betoqat qiluvchi yodi”ni bildiradi. Sajjodiyga ko‘ra, u “sayr maqomiki, solik uni izlab topa bilmog‘i kerak, ya‘ni jur‘a solikka noma‘lum qolib ketgan sir-asrorlar va maqomotlarni anglatadi”. Yuqoridagi baytda uning barcha ma‘nolari o‘z ifodasini topgan.

Ad.: Доктор Хасан Анварий. Фарҳанги бузруки суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилд 3. – Техрон, 1381 х/ш; Саҷҷодий Жаъфар

Саййид. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ.

М.А.

JO‘GI MIRZO (1400–1445) – Shohrux mirzoning o‘g‘li. Ulug‘bek va Boysung‘ur mirzo b-n onasi bir, ya‘ni Gavharshodbegimdan tug‘ilgan. Balx viloyatida hokimlik qilgan.

N. asarlarida J.M. nomi turli munosabatlar b-n tilga olingan. “M.N.”da Fasix Rumiyy degan shoir haqida ma‘lumot berar ekan, N. uning J.M. huzurida xizmat qilganini aytib o‘tadi. N.ning yozishicha, Jo‘gi mirzoning qasrlari, bog‘laridagi imoratlarning devorlarida Fasih Rumiyy she‘rlari bitilgan ekan. Sohib Balxiy zikrida uning o‘z g‘azallariga musiqa bog‘lagani haqida xabar beriladi va shunday so‘zlar bitiladi: “Ul jumladin “Chahorgoh “amalidurkim, mashhurdur. Derlar-kim, Jo‘gi mirzo majlisida ul amaldin o‘zga nima ayturmas ekandur...”.

“N.Sh.” devonida “Jo‘ki shohning qasrida Shoh Jo‘ki maskan tutqon bobda” deb sarlavha qo‘yilgan quyidagi qit‘a mavjud:

*Dahr jo ‘kiliklaridin turfa ish,
Chehra ko ‘rguzdi bizning shoh asrida.
Kim fusuni da ‘b birla tutti yer,
Shoh Jo ‘ki shohi Jo ‘ki qasrida.*

Qit‘aning mazmuni J.M.dan qolgan qasrni kimdir hiyla-nayrang b-n egallab olgani (“fusun-u da‘b birla tutti yer”)ga ishora qiladi. N. “dahr jo‘kiliklari” (dunyoning nayrangbozligi) tufayli yuz bergan “turfa ish”, deganda shuni nazarda tutadi.

Ad.: Абдураззоқ Самарқандий. *Матлаъийи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Жилд 2. – Т., 2008; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.*

Q.E.

JO‘NG – N. asarlarida kema, katta kema degan ma‘noni bildiradi. Lekin adabiyotshunoslikda o‘z ichiga turli mualliflarning turli janrlarga oid she‘r va she‘riy parchalarini jamlagan to‘plamni anglatadi. O‘z xarakteriga ko‘ra, J. bayozga yaqin bo‘lib, Muhammad G‘iyosiddin binni Jaloliddin Rompuriyning “G‘iyos ul-lug‘ot” asarida J. “katta bayoz” (“bayozi buzurg”) deb ta‘riflangan. J.ni tuzuvchi unga xohlagan she‘rini kiritishi, biron qat‘iy qoidaga amal qilmasligi mumkin. Ayrim lug‘atlarda J. tazkira (antologiya) sifatida ham izohlanadi. J.larda og‘zaki adabiyot namunalari ham bo‘lishi mumkin.

N.ning lirik she‘rlaridan namunalar Boku qo‘lyozmalar fondlaridagi J.lardan keng o‘rin olgan. “F.Sh.” dostonini yozishga kirishar ekan, N. bu asar syujeti qahramonlari tarixi b-n bog‘liq ko‘pgina tarixiy asarlarni ham o‘qib chiqqan bo‘lib, ular orasida turli tarixiy ma‘lumotlarni o‘zida aks ettirgan, jumladan, J.larga ham duch kelgan va ular b-n ham jiddiy tanishib chiqqan, bu tarixiy kitob va to‘plamlardagi ma‘lumotlar asosida tarix va adabiyotga qator tuzatishlar kiritgan, o‘z asarini yozgan. Bu haqda N. “F.Sh.”ning nasriy bobida yozadi: “Bu iqbol varaqlarining muqobalasi va bu saodat tarxlarining mutorahasi va xayol bahrida maoniy tuhafi savdosi uchun masohat qilmoq” va har fasona safinasin varaq-varaq, balki har tarix jo‘ngin safha-safha axtarib, daryozada ajnosqa rad iligin urmoq va maoni aq-mishasi nafoyisin bu latofat hujlasi aroyisi uchun g‘ayb tujjoridin hayot naqdin berib savdo qilmoq va jon rishtasi va kiprik ignasi bila libosi namoyish va xil‘ati oroyish tikib, bu abkor qadlarig‘a solib jilva bermak”.

Ad.: Алишер Навоий. *Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-4 жилдлар; Персидско-русский словарь. Жилд 1. – М. 1970; Нагиева Д. М. Бикинские рукописи Алишера Навоий, 1986; Нагиева Д. М. Алишер Навои и азербайджанская литература*

(XV–XIX vv). Автореферат докторской диссертации. – Баку, 1986.

Q.E., S.Oʻ.

JO'RABOYEV Otabek (20.06.1973, Qoʻqon) – adabiyotshunos va matnshunos; f.f.n. (2003), katta ilmiy xodim (2020). Qoʻqon davlat pedagogika institutining Oʻzbek filologiyasi va tarix fakultetini tugatgan (1997).

1998-y.dan OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida aspirant, boʻlim boshligʻi, katta ilmiy xodim va hozirda ilmiy ishlar boʻyicha direktor oʻrinbosari boʻlib ishlaydi.

J.O. Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanuvchi N. asarlari qoʻlyozmalarini ilmiy tavsif qilish va tadqiq etishda ishtirok etgan. U N. devonlari qoʻlyozmalari, jumladan, “X.M.”ning nodir nusxalari, ularning koʻchirilishi va koʻchirilish turkumlariga koʻra tasnifi boʻyicha kuzatishlar qilgan. N. devonlari va temuriylar davri devonchiligining Qoʻqon adabiy muhitiga taʼsiri borasida izlanishlar olib borgan. Shuningdek, qoʻlyozmalar asosida N. devonlariga kirmay qolgan bir necha gʻazallarni aniqlagan, ularning matni va shoirga tegishliligi borasida tadqiqot qilgan. Bobur qoʻlyozmalarida N. asarlaridan keltirilgan namuna va parchalarning matnida aniqliklar kiritgan. Shu b-n birga J.O. Oʻzbekiston va jahon fondlaridagi N. asarlari qoʻlyozmalarining adadi masalasini ilk marotaba ilmiy jamoatchilik eʼtiboriga olib chiqqan.

J.O. N. lirikasiga oid ayrim jihatlar – sheʼriy matn masalasi, badiiy va gʻoyaviy mazmun ifodalinishi, badiiy sanʼatlarning N. sheʼriyatidagi oʻrniga oid maqolalar yozgan. Olim tarafidan N. asarlari, xususan, “S.I.” dostonidagi mugʻanniyga murojaatlar va mugʻanniy nomalar haqida, N. ning tarixga munosabati va tarixiy asarlardagi N. siyosati haqida ham risolalari chop etilgan.

Ad.: Жўрабоев О. Навоий ва тарих. – Т., 2016.

S.Oʻ., Sh.R.

JO'RAYEV Sherali

(1947–2023, Andijon) – ho-fiz, sozanda, shoir, bastakor. Oʻzbekiston (1987) va Tojikiston (2018) xalq artisti, Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi aʼzosi. N. nomidagi davlat mukofoti (1991), “Fidokorona xizmatlari uchun” (2018), “El-yurt hurmati” (2022) ordenlari b-n taqdirlangan. Andijon viloyati Asaka tumanida tugʻilgan. Toshkent teatr va rassomchilik instituti (1972) va Mannon Uygʻur nomidagi Toshkent davlat sanʼat institutini tugatgan. Oʻzbek davlat estradasi (1972–1973), “Shodlik” ashula va raqs ansambli (1972–1979), Andijon vil. filarmoniyasi (1979–1986), Oʻzbek davlat filarmoniyasi (1986–1996), “Oʻzbeknavo” birlashmasida (1999–2023) yakkaxon xonanda boʻlgan.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati (1990–95).

J.Sh. oʻzining noyob isteʼdodi, betakror ovozi va yuksak ijro mahorati b-n yuzlab yorqin qoʻshiqlar yaratib, xalqimiz oʻrtasida munosib obroʻ-eʼtibor topdi. Mumtoz va zamonaviy adabiyotimizning koʻplab sheʼriy namunalarini kuyga solib, oʻzbek qoʻshiqchilik sanʼatining “oltin fondi”ni boyitishga beqiyos hissa qoʻshdi.

Uning ijrosidagi qoʻshiqlar tinglovchini fikr-mushohadaga undovchi chuqur falsafiy va ijtimoiy mazmuni, qalb torlarini chertadigan teran insoniy dardga yoʻgʻrilgani, xalqchilligi va jozibadorligi b-n ajralib turadi. J.Sh. repertuari koʻp qirrali va rang-barang. Qoʻshiqlari asosini Sharq mumtoz (N., Bobur, Saʼdiy, Rumi, Hofiz Xorazmiy, Mashrab, Nodira, Uvaysiy, Ogahiy va b.) va zamonaviy (E.Vohidov, A.Oripov, H.Xudoyberdiyeva, U.Azim, S.Sayyid va b.) shoirlarning sheʼrlari tashkil etadi. Ijro etgan qoʻshiqlari soni 600 dan oshadi. Aksar qoʻshiqlarining kuyini oʻzi bastalagan. Ular orasida “Birinchi muhabbatim”, “Oʻzbekim”, “Karvon”, “Achiq haqiqat”, “Yaralgan”, “Oshiq sardori”, “Inson qasidasi”, “Oshiq boʻling” va boshqalar

bor. “Bobo Dehqon”, “Zamon”, “Qarashlarga”, “Ona Turkiston”, “Sohibqiron”, “Do‘st bo‘lsang, yonimda tur”, “Qayon ketmoqdasiz?” kabi qo‘shiqklarining matnini o‘zi yozgan.

J.Sh. N.ning “Munojot”, “Ko‘ngil”, “O‘n sakiz yoshindadir”, “Istangiz”, “Zebo emas”, “Ay-riliq”, “Gul‘uzorim”, “Mo‘g‘ulchayi dugoh” kabi g‘azallari, “Avvalgilarga o‘xshamas” g‘azalining O.Matjon muxammasiga kuy bastalab, ijro etgan, ulug‘ shoir g‘azallari b-n aytiladigan ashulalar asosida teatrlashtirilgan tomoshalar tashkil qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.

B.R.

JO‘RAYEVA Laylo Shuhratovna (1988, Farg‘ona) – san‘atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). J.L.Sh. san‘atshunoslik fanlari d-ri, prof. T.G‘ofurbekovning ilmiy rahbarligida 2021-y.da, aynan, N. boy ijodiy merosining musiqa san‘atiga bog‘liq bo‘lgan jihatlariga bag‘ishlangan “Alisher Navoiy va musiqa san‘ati” mavzusida doktorlik (PhD) dissertatsiyasini himoya qilgan.

J.L.Sh. “Alisher Navoiy mug‘anniynomalari” nomli ilmiy risola va 30 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifidir. Olima “Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at”i loyihasining ishtirokchisi sifatida N. va musiqa san‘atiga oid o‘ndan ziyod istilohlarni izohlab so‘z-maqola bitgan. J.L.Sh.ning tadqiqotida N. merosida musiqashunoslik atamalari, alloma merosidan o‘rin olgan cholg‘u, maqom, bastakorlar va bastakorlik ijodiyoti, ijrochilar va ijrochilik mezonlariga oid atamalar, musiqiy shakllar va janrlar, N. she‘riyati b-n chambarchas bog‘langan maqomlarda aruz va usul masalasi kabi jihatlariga e‘tibor qaratilgan.

Ad.: Жўраева Л. “Алишер Навоий ва му- сиқа санъати” 17.00.02 Муסיқа санъати. Санъатунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2021; Жўраева Л. “Алишер Навоий муганнийномалари”. – Т., 2011.

B.R.

JO‘RAQULOV Uzoq (1967, Qashqadaryo) – adabiyotshunos olim, munaqid, f.f. d-ri, prof., O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi. J.U. “Xamsa”da xronotop poetikasi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini

himoya qilgan. U N. “X.”sidagi janr, kompozitsiya, syujet, obraz muammolarini tarixiy janrlar kontekstida xronotop nazariyasiga ko‘ra asoslab, tahlil qilgan. “H.A.”ning “X.” dostonlarini yagona kontekstda uyg‘unlashtiruvchi, universal xronotop maydoniga ega “kompozitsion qolip” ekani nazariy asoslagan. “X.” syujetining “yo‘l”, “suv”, “sahro”, “qasr”, “tog‘- g‘or” singari badiiy xronotop shakllarini jamlovchi bir butun poetik sistema ekani, “oshiq – ma‘shuqa – raqib” deb nomlanuvchi birlamchi (eng qadimgi) tizimga mansub universal obrazlarning “X.” kontekstidagi semantik-struktural xossalari chuqur tahlillar orqali ochib bergan.

U O‘zbekiston milliy teleradiokompaniyasi “Madaniyat va ma‘rifat” kanali orqali efirga uzatilgan “Xamsaxonlik” ko‘rsatuvining muallifi sifatida faoliyat ko‘rsatgan.

Ad.: Жўрақулов У. “Лисон ут-тайр”да хронотоп шакллари. Монография. – Т., 2010; Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т., 2015; Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т., 2017.

Q.E.

“KAVSAR” (ar. – farovon, mo‘l-ko‘l) – 1. Qur‘oni Karimdagi sura. 2. Diniy manbalarda jannatdagi ariq yoki ko‘l nomi. Shuningdek, K. jannatda Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) ga atalgan nihoyatda katta va go‘zal bir hovuz bo‘lib, uning suvi sutdan ham oq, asaldan shirin, muzdan-da sovuq, qaymoqday yumshoq deya ta‘riflanadi. K.ning atrofida oltin va kumushdan ishlangan kosalar terib qo‘yilib, suvidan ichgan kishi boshqa sira ham chanqamaydi, deyilgan. Rivoyatlarda K. daryosining sohillari zarrin, qa‘rida esa qizil la‘l-u yoqut, dur-u javohir uyulib yotishi tasvirlanadi. Go‘yo bihishtdagi barcha ariqlarning suvi K.ga quyiladi. Sharq adabiyotida esa K. to‘kinchilik, farovonlik ramzi bo‘lib keladi.

Mumtoz she‘riyatda “obi Kavsar”, “Kavsar suyi”, “Kavsar suvi”, “mayi Kavsar” tamsillari ko‘plab uchraydi. Bu birikmalar o‘zi ifoda etgan ma‘no tabiatiga yaqin iymon, e‘tiqod, mo‘minlik saodati, ilohiy ilhom, Haqning marhamatidan umidvorlik kabi mazmunlarni ham yuzaga chiqaradi. Irfoniy she‘riyatda bo‘lsa ilohiy ishq mayi K. suvidan ustun qo‘yiladi. M-n, N. quyidagi baytida “Faqatgina zohiriy toat-ibodatlar va ular evaziga erishiladigan kavsar mayi meni o‘zligim – nafs-u havo zanjiridan to‘la xalos eta olmaydi, ya‘ni bu dunyo muhabbati va to‘siqlaridan qutqazmadi. Bu mashaqqat, ya‘ni ishq yo‘lidagi qiyinchiliklarga foniylik jomi – moddiyatni va barcha orzu-istaklarni tark etib, ruhiyatgagina bog‘lanish, dunyo sevgisini yengib, yolg‘z ilohiy ishqqa erishish ko‘proq naf keltiradi”, – deb ta‘kidlaydi:

*Chu kavsar jomi zikri qilmadi raf’ o‘zlugum qaydin,
Bu ranjimg‘a hamono naf’ etar jomi fano asru.*

Quyidagi misralarda ham mana shunday mazmunlar ifoda etilgan:

Sanga Kavsar suyi-yu lahni

Dovudiyki, dayr ichra

Mug‘anniy nag‘masi birla

manga jomi mug‘ona bas.

Ma‘shuqa labining suvini K. mayiga o‘xshatding, holbuki, u mayning lazzati va nash‘asi o‘zgachadir, deydi shoir yana bir baytida:

*La‘lini kavsar mayig‘a garchi tashbeh aylading,
Ey Navoiy, bordurur bu mayda o‘zga choshni.*

Umuman, K. mutafakkir shoir N.ning badiiy niyatini yuzaga chiqaruvchi timsollar sirasiga kiradi.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилд 1. – Душанбе, 1988; Ислом (Энциклопедия). – Т., 2004; Искандар Пала. Мумтоз шеърят қомусий сўзлиги. – Истанбул, 2004; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Асадов М. Риндона маъно ва руҳият тасвири. – Т., 2019.

M.A., E.O.

KADXUDOLIG‘ SIFATI VA XOTUNLAR ZIKRIDA – “M.Q.” asarida mazkur masala alohida yoritiladi. Lug‘atlarga ko‘ra, kadxudolig‘ – uylanish, eri yoki xotini bo‘lishdir. N., avvalo, kadxudolig‘ning zararlaridan bahs yuritadi: “Kadxudoliq, qutula olmas balog‘a mubtaloliq. Davosiz ranjg‘a xor-u zor bo‘lmoq va ilojsiz emgakka giriftor bo‘lmoq”. Ammo bosh-

din-ayoq alam va ozordan iborat bu rishtaning foydali tomonlarini ham ko'rsatadi: "Muvofiq tushsa kadb-on-u, davlat va jamiyatg'a bo'lmoqdurur hamzon-u. Uyning oroyishi andin va uylukning osoyishi andin. Jamoli bo'lsa ko'ngilga marg'ub va salohi bo'lsa jong'a matlub. Oqila bo'lsa, ro'zgorg'a andin intizom va maosh asbobig'a andin tartib va saranjom. Bu nav' juft kishiga qovushsa, balki mundoq komgorliq ilikka tushsa, nihoniy g'am-u mehnatda hamroz va hamdaming bo'lg'ay va maxfiy va pinhon dard-u mashaqqatg'a damsoz va mahraming bo'lg'ay. Ro'zgordin har jafo yetsa, anising ul va charxi davvordin har ibtilo kelsa, jalising ul. Ko'nglung g'amidin ul g'amnok va badaning za'f malolatidin ul halok".

N. xotinlarning yaxshi va yomon xislatlarini ko'rsatib, ularning oiladagi roli, jumladan, erkaklar shaxsini belgilashdagi o'rnini ochib beradi: "...nosoz juft evga muhlik marazdur oshkor va nuhuft. Salita bo'lsa, ko'ngul andin ranja va qabiha bo'lsa – ruhga andin shikanja. Yamon tillik bo'lsa, abushqa ko'ngli andin yarolig', yamon ishlik bo'lsa – erga andin yuzqaroliq. Mayxo'ra bo'lsa – uydin obodliq bartaraf, badkora bo'lsa – uy andin bayt ul-lataf". N. ayollarning ko'proq salbiy jihatlarni ko'rsatib, o'z nuqtayi nazarini bildiradi. Fitna, makr, xiyonat, hiyla, noinsoflik kabi illatlar ko'pgina xotinlarning tabiatida uchrasa-da, ularni uch toifaga tasniflaydi: avom, xavos, xos ul-xosdur. Bu toifalarning har birini atroflicha ta'riflaydi. Avom va xavos toifadagi xotunlarni qattiq qoralaydi, biroq xos ul-xos toifasidagi ayollarni ulug'laydi: "...xos ul-xoslari bularg'a aksi mutlaq haqgo'y va haqshunos va tillarida Haq va ko'ngullarida dag'i Haq. Ulamoyi islomg'a alardin foyidayi umid, avliyoyi izom alar anfosidin mustafid, anbiyo mursalinni alarga modih bilg'il, maloikayi muqarrabin alarg'a egachi-singil. Iffat toridin boshlarida muqna' va ismat hullasidin yuzlarida burqa', bu burqa'ni ul yuzdin Haq yiroq qilmasun va futur yelidin bu parda ul vajhdin ochilmasun".

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011.

Z.R.

KAYQUBOD – "T.M.A." asarida Eronning peshdodiylardan keyingi ikkinchi tabaqasi: kayoniylar sulolasi asoschisi sifatida keltirilgan qahramon nomi (Q.: Kayoniylar). N. uni Zob binni Tahmosb o'g'li Manuchehr naslidin edi, deb yozadi. K. ko'p vaqti Amudaryo qirg'oqlaridan o'tib, turkiylar b-n jang-u jadal olib borgan. Afrosiyob Turondin Eronga lashkar tortib kelganda Zol Rustamni elchi qilib yuborib Kayqubodni Alburzkuhdan chaqirtiradi. Shu tariqa, u Eron saltanatiga hukmdor etib tayinlangan. Afrosiyob b-n jangda K.ning qo'li baland keladi. K. afsonaviy pahlavon Rustamni o'z qo'shiniga lashkarboshi etib tayinlaydi.

N.ning ma'lumot berishicha, Luqmoni hakim, Ashmuil (a.s.) va Tolut K. hukmdorlik qilgan yillarda yashaganlar. Ayrim tarixchilarga ko'ra, Hazqil (a.s.), Xizr (a.s.), Ilyos va Alyasa'lar ham shu davrda umrguzaronlik qilishgan. N. K.ning hukmronligi 120 yil davom etganini yozadi. "T.M.A."da keltirilgan to'rtlikda esa K. nomi talmeh san'atini hosil qilgan:

*Chu tuzdi jahon bazmini Kayqubod,
Surudi kayoni bila erdi shod.*

*Vale qildi charxi muxolifsiyar,
Aning dag'i xunyogarin navhagar.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик. 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

KAYONIYLAR – qadimgi Eronda hukmronlik qilgan sulola. Dunyo tarix fanida – Ahamoniyalar deb ataladi. Ahamon (Ahemen) degan kishidan tarqalgani u-n shu nomni olgan. Ahamon podsho bo'lmagan. Sulola asoschisi Kir II hisoblanadi. Uni Kurush deb ham ataydilar. Kir II eramizgacha bo'lgan 559-y.da Fors podshosi bo'lgan. Keyin Midiya va Forsni birlashtirib, Ahamoniyalar davlatiga asos solgan. So'ngra grek shahar-davlatlarini istilo qilgan, Bobilni (Vavilonni) zabt etgan. 629-y.da Markaziy Osiyoga

yurish chogʻida malika Toʻmaris boshchiligidagi massagetlar tomonidan magʻlubiyatga uchragan va oʻldirilgan. Uning oʻlimidan soʻng yuz bergan oʻzaro kurashlar tufayli Ahamoniylar davlati parchalanib ketgan edi, lekin shu suloladan chiqqan Doro I (Yevropa tarixchilari uni Dariy I deb ataganlar) davlatni qaytadan birlashtirgan. Oʻsha paytdan to eramizdan avvalgi 325 y.gacha Ahamoniylar davlati dunyoning ulkan imperiyalaridan biri sifatida mavjud boʻlgan va shu yili Aleksandr Makedonskiy qoʻshinlari zarbasi tufayli yoʻq qilingan. Ahamoniylarning soʻnggi vakili Doro (Dariy III) hisoblanadi. U Aleksandrden yengilgandan soʻng qochib Baqtriyaga ketgan va shu yerda oʻldirilgan (er. avval 325).

N. “T.M.A.” asarida ushbu sulola haqida maʼlumot bergan. Sharqdagi anʼanaga muvofiq u bu sulolani “Kayoniylar”, deb ataydi. Ushbu sulola vakillari sonini toʻqqiz kishi, deb koʻrsatar ekan, N. ayrim tarixchilar Iskandarni ham shu sulolaga mansub, deb hisoblaganlari va K.ning umumiy sonini oʻnta deb koʻrsatganlarini ham qayd etadi.

Sulolaning birinchi vakili deb N. Kayqubodni koʻrsatadi va soʻngra boshqalarni quyidagi tartibda bayon etadi: Kaykovus, Kayxisrav, Luhrosb binni Arund, Gushtosp, Bahman, Humoy, Dorob, Doro binni Dorob, Iskandar. Iskandar haqida yozar ekan, N. bu borada ixtilofli fikrlar mavjudligini aytib oʻtadi.

Boshqa sulolalar singari N. K.ga ham “S.I.” dostonida maxsus bob bagʻishlagan. Dostonning XII bobida u mazkur sulola haqidagi maʼlumotlarni sheʼriy shaklda bayon qiladi. U oʻz maqsadini quyidagicha ifodalaydi: “Ikkinchi tabaqim, kayoniylardur, alarning oliy taxtlari va kayoniy tojlarin boshdin-oyoqqacha demak”. Shunga koʻra u mazkur sulolaning har bir vakiliga alohida toʻxtalib oʻtadi. “T.M.A.” da boʻlgani singari N. “S.I.”ning mazkur bobida ham K.ning birinchisi Kayqubod ekanini taʼkidlaydi:

*Bulardin burungʻini bil Kayqubod,
Ki erdi xiradmand-u odilnihod.*

Sulola vakillari haqida yozganda, N. ular zamonida yuz bergan muhim voqealarni ham qayd etib oʻtadi. M-n, Gushtosb zikrida mazkur hukmdor davrida Zardushtning maydonga chiqqani, zardushtiylikning tarqalgani va Gushtosb ham shu dinni qabul qilgani haqida quyidagi maʼlumotlar mavjud: “Zardusht aning zamonida zuhur qildi. Va ul dinga daʼvat qildi. Chun hakim erdi va riyozat jihatidin elni sayd qilib erdi, Gushtosbni ham firifta qildi. Gushtosb zardusht dinini ixtiyor qilib, elni ham ul millatqa kiyurdi”.

K.ning toʻqqizinchisi Doro binni Dorob (Doro III) Iskandar (Aleksandr Makedonskiy) b-n zamondosh boʻlgan va Iskandar uning ustidan gʻalaba qozonib, mamlakatni oʻz tasarrufiga kiritgan. N.ning yozishicha, Doro III oʻn toʻrt yil podshoh boʻlgan. Ushbu maʼlumotlarni qayd etgandan soʻng muallif “T.M.A.”ning K.ga bagʻishlangan qismini quyidagi ruboiy bilan yakunlaydi:

*Yana bir necha vaqt Doroiy dahr,
Ichib noʻsh, davron anga berdi zahr.
Falak agar zahr berdi Dorogʻa bot,
Skandarga ham bermay obi hayot.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Т.АТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.АТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Э.А.Грантовский и др. История Ирана. – М., 1972.

Q.E.

KAYXUSRAB – qadimgi afsonaviy Eron hukmdori va pahlavoni Siyovushning oʻgʻli – Afrosiyobga qizi Farid tomonidan nabira hisoblanadi. N. “S.I.” dostonida K.ning donoligi va taxtni boshqarishdagi adolati b-n jahon ahliga hukmron boʻlgani haqida soʻz ochib, uni shunday tasvirlaydi:

*Yana boʻldi Kayxusravi pokroy,
Jahon ahligʻa roy ila kadxudoy.*

N. dostonning boshqa o‘rinlarida ham mazkur hukmdorni tilga olib, K. yoritgan chiroqlar u ketgandan so‘ng xiralashdi, uning kabi boshqasini jahon ahli qaytib topa olmadi, deydi.

Shuningdek, N. o‘zining “T.M.A.” asarida ham K.ga maxsus to‘xtalgan. Ma‘lum bo‘lishicha, Afrosiyob Erondan otasi Kaykovus ta‘qibidan qochib kelgan Siyovushni kuyov qilib olgan edi. Lekin u e‘tibori katta kuyovidan gumonga tushib, uni o‘ldiradi. Ota vafotidan so‘ng tug‘ilgan K.ni Kay-u Turondan qaytarib keltirib, Eron taxtiga chiqaradi. K. bobosi Afrosiyobdan otasining qasosini olish u-n avval lashkarboshilari Faromurz va Tusni yuboradi, keyinroq o‘zi ham Afrosiyob b-n jang qilib, uni Ozarbayjonda qatl etadi. 60 yil taxtda o‘tirgan K. Sulaymon (a.s.) va Fisog‘urs hakimga zamondosh bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулки аҷам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Толстов С. Последам древне-хорезмской цивилизации. – Л., 1948.

B.R.

KALOMI JOME’ (ar. – jamlovchi so‘z, umumlashtiruvchi fikr) – bayt yoki she‘rda fikrni pand-nasihat yoki hikmat b-n umumlashtirishga asoslangan ma‘naviy san‘at. Zamondan shikoyat, yaqinlardan hasrat qilib bitilgan misralarni ham K.J.ga nisbat beradilar. V.Rahmonov ular qatoriga yordan va g‘animlardan nolib yozilgan namunalarni ham kiritadi. Shunday qilib, K.J. o‘git, hikmat, falakdan, zamondan, yaqinlardan, yor-u ag‘yordan shikoyat b-n orasta qilingan (Ahmad Taroziy), shira-yu zeb berilgan kalom (Atoullloh Husayniy).

N.ning biror-bir asari ijtimoiy g‘oyalar, falsafiy fikrlar, ma‘naviy-axloqiy mavzudagi pand-nasihatlar, chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajriba asosida tug‘ilgan hikmatli so‘zlardan xoli emas. Ayni shu jihatdan K.J. shoir asarlarida eng ko‘p qo‘llanilgan san‘atlardan

biri, deyish mumkin. Uning qit‘a, ruboiy, fardlari asosan pand-u hikmat ruhida bo‘lib qolmay, qator g‘azallari ham boshdan-oyoq shu mazmundada. Dostonlari va boshqa janrdagi asarlari ham ma‘viza-yu o‘gitdan bebahra emas. Ilk devoni “B.B.”da yozgan debochasida adabiyot – tarbiya vositasi ekaniga urg‘u berib, har qanday badiiy asar ma‘rifiy fikrlar va pand-nasihatdan xoli bo‘lmasligi kerakligini qayd etib: “Devon topilg‘aykim, anda ma‘rifatomiz bir g‘azal topilmag‘ay va g‘azal bo‘lg‘aykim, anda mav‘izatangiz bir bayt bo‘lmag‘ay. Mundoq devon bitilsa, xud asr-u behuda zahmat va zoye’ mashaqqat tortilg‘on bo‘lg‘ay”, – deb yozgan san‘atkorning ijodi bundan boshqacha bo‘lishi mumkin ham emas. U hatto o‘zining ishqiy g‘azallari ham ma‘rifiy va falsafiy baytlardan begona emasligini alohida ta‘kidlab o‘tadi.

Pand-u nasihat b-n oro berilgan baytga misollar:

*Bo‘lub nafsingg‘a tobe’, band
etarsen tushsa dushmani,
Senga yo‘q nafsdek dushman,
qila olsang, ani qil band.*

*Sen agar tarki tama’ qilsang, ulug‘ ishdur, bukim,
Olam ahli barcha bo‘lg‘ay bir taraf, sen bir taraf.*

Hikmat b-n bezalgan baytlar:

*Bori dushvorliqlarni o‘zungga aylasang oson,
Bori dushvorlig‘lar dog‘i bo‘lg‘ay shoyad osonlig‘.*

*Har kishi olamda erur yorsiz,
Bir sadafedur duri shahvorsiz.*

Falak, zamon, dunyo tanqidi, ulardan shikoyat qilib yozilgan baytlar:

*Kimki istar jonig‘a davron jafosi yetmagay,
Ko‘nglini davrondin uzsin, ahli davrondin dag‘i.*

*Falak rahzan, zamon dushman,
badan ravzan uza ravzan,*

*Qolib jon Xisravidin tan, chiqib tan
kishvaridin jon.
Dahr zolin to'rt mazhab birla qildim
uch taloq,
Fard qildi bori mundoq
kadxudoliqdin meni.*

Do'st-u yaqinlardan shikoyat qilib yozilgan baytlar:

*Do'st dushmandin manga ko'prak
chu tekurdi jafo,
Ne ajab, gar emdi dushman-do'stlug'
bo'lg'ay fanim.
Mehr ko'p ko'rguzdim, ammo,
mehribone topmadim,
Jon base qildim fido, oromijone
topmadim.*

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балого // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

“KAMOL ET KASBKIM...” – N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan qit’asi

*Kamol et kasbkim, olam uyidin,
Sanga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmak.
Jahondin notatom o'tmak biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmak.*

Kamol kasb etmoq degani – behad keng va teran tushuncha. Bu qit’ani o’qiganda, avvalo, mana shu to’g’rida fikr yuritish kerak. N. “L.T.”da: “To’rt unsur, yetti ko’k va oltita tomon – bular koinotning nodir va eng oliy asosini tashkil etadi. Koinotdagi barcha narsalar ichida hammadan eng ulug’i Inson bo’lib, uning kamoloti oldida aql hayron qoladi”, – deydilar. Insonning kamolot yo’li mana shu haqiqat haqida

chuqur o’ylashdan boshlanadi. Va u asta-sekin o’zligini izlaydi. O’zini tanigan olamni taniydi. Shu tariqa u “olam uyida” g’am va g’aflatda tutqun yashashdan ruhini qutqaradi. Hazrat N. “Kamol et kasbkim” deya da’vat qilganlarida komillik u-n zarur juda ko’p xususiyatlarni nazarda tutganlar. Kishi o’zini hirs, tama, nafs, g’aflat, nodonlik singari mayllaridan poklamasa, u hech payt komil bo’lolmaydi. Komillik u-n ulkan insoniy qalb, uni nurlantiruvchi so’nmas ishq va keng qamrovli tafakkur zarur. Bularsiz ma’naviy-ruhiy mukammallik va aqliy balog’at xususida so’z aytish mumkin emas. Bulardan qaysi biridir yetishmasa, hammomga kirib, nopok chiqmoqday gap bo’ladi. “Olam uyi”da yashash uning fuqarosiga aylanishdir. Tasavvufda tark degan tushuncha bor va u uchga ajratilgan: tarki dunyo, tarki uqbo (jannat tarki), tarki hasti (o’zlik tarki). Ana shu uch tarkka erishmaguncha, hech kim komillik maqomiga ko’tarildim, ya’ni to’la poklandim, deya olmaydi. Qit’ada ushbu haqiqat ham ko’zda tutilganki, suluk ahli uni shu ma’noda qabul qilishgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Haqqulov I. Kasbi kamol o’zni tanishdir. – Т., 2021.

I.H.

KAMOL TURBATIY (t.y. va v.y.n. – XV asr, Turbat) – fors-tojik shoiri. Asosan Tabriz va Mashhadda yashab ijod qilgan. N.ning “M.N.”da ma’lumot berishicha, “ko’p diqqatliq, tab’liq kishi erdi. Xoja Hofiz g’azallaridan ko’p muxammas qilibdur. Xurosonning muta’ayyin, rangin zurafosidin erdi”. Haqiqatan ham, u Hofiz g’azallariga bog’langan muxammaslari b-n shuhrat qozongan, xususan, muammonavislikda tengsiz edi.

Mashhadda tahsilini davom ettirayotgan davrda qarovsiz kasal bo’lib, bir hujrada yotgan N. u b-n tanishish baxtiga muyassar bo’ladi. Qurbon hayiti arafasida odamlar muqaddas joylarni ziyorat qilish bilan birga, odatga ko’ra,

beva-bechoralardan ham hol-ahvol so‘rar edilar. Shoir yotgan madrasa hujralariga ham tashrif buyurgan bir guruh devorga bitilgan bir she‘r ustida bahslashib qoladilar. Ular orasidagi yoshi ulug‘ bir kishi boshqalarni yengib, mulzam qiladi. Shunda N. xasta holida bahsga sabab bo‘lgan masalani hal qilib beradi va o‘sha yoshi ulug‘ kishi o‘z fikridan qaytib, unga tan beradi va tahsin aytadi. Keyin ma‘lum bo‘lishicha, u haj safariga otlangan va Mashhadda to‘xtagan K.T. ekan. U ham N. haqida eshitgani va uni bir ko‘rishga havasmand bo‘lib yurgani ma‘lum bo‘ladi. Demak, N. hali yigitligidayoq K.T. kabi mashhur shoirlar ko‘rishni orzu qiladigan darajada shuhrat qozongan. Manziliga qaytgach, u N.ga hayitlik yuboradi va doim uning ahvolidan xabar olib turadi.

K.T. haj safaridan qaytib kelgach, Turbatda vafot etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Айний С. Асарлар. 8-жилд. – Т., 1967.

E.O.

KAMOL XO‘JANDIY (1318–23, Xo‘jand – 1401, Tabriz) – fors-tojik shoiri. Mashhur fors-tojik shoiri va yetuk tasavvuf shayxi bo‘lgan Kamolidin Mas‘ud Xo‘jandda tug‘ilgan va boshlang‘ich ta‘limni shu yerda olgan. Keyin Samarqand, Xorazm va Toshkentda tahsilni davom ettirgan. Arab tili va adabiyotini chuqur o‘rganib, o‘z davrining fiqh, kalom, hikmat, tafsir, hadis, tasavvuf kabi asosiy ilmlarini o‘zlashtirgan, hatto dehqonchilik va bog‘dorchilikdan ham xabardor bo‘lgan. XIV asrning o‘rtalarida haj niyati b-n safarga chiqib, qaytishda Tabrizda yashab qoladi. 1375–1383-yy. da Iroq va Ozarbayjonda hukmronlik qilgan Sulton Husayn Jaloyir Tabriz yaqinidagi Voliyonko‘h mavzeyidan bir bog‘ tuhfa qilgan. U bog‘ini obod qilib, uni Bihisht deb ataydi va topgan daromadini beva-bechoralarga tarqatadi. 1385-y. Darband va Tabrizni istilo qilgan Dashti Qipchoq shohi To‘x-

tamishxon K.X.ni ham o‘zi b-n Oltin O‘rda poytaxti Saroy shahriga olib ketadi. U shohning yaqinlari qatoridan o‘rin olib, saroyda osuda yashaydi va To‘xtamishxonning harbiy yurishlarida ham ishtirok etadi. U 11 y. Saroy shahrida yashab, 1396-y.da Tabrizga qaytadi. Davlatshoh Samarqandiyning ma‘lumot berishicha, K.X.ning valiylik va irshodlik darajasi yuksak bo‘lib, shoirlik salohiyati shayxligi darajasida emas.

K.X. Temurning o‘g‘li Mironshoh b-n yaqin bo‘lib, u shoir uchun har oyda 10 ming dinor maosh tayinlagan ekan. Devoni 4 qasida, 917 g‘azal, 101 qit‘a, 1 mustazod, 37 ruboiy, 1 mo‘jaz masnaviy, 11 muammo va 7 parokanda baytdan iborat bo‘lib, jami 7335 baytdan iborat. She‘rlari sodda til, ravon uslubda yozilgan, badiiy san‘atlarga boy bo‘lib, o‘zidan keyingi shoirlarga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan.

Sharq mumtoz so‘z san‘atining betakror namoyandalardan bo‘lgan K.X.ning o‘z davri shoirlariga kuchli ta‘sir o‘tkazgani ma‘lum. Y. Ripkaning yozishicha, XV asrda undan ta‘sirланmagan ijodkorning o‘zi yo‘q edi. Xalqchilik va mahoratni ajoyib tarzda o‘zida mujassam etgan bu zabardast so‘z san‘atkori she‘riyatni hayotga yaqinlashtirdi. Tilda soddalik, uslubda ravonlik, ifodada go‘zallikka intilgani u-n ham g‘azallari nafis va ta‘sirchan chiqqan. Abdurahmon Jomiy bejiz so‘z latofati va ma‘no nazokatida unga teng keladigan shoirni tasavvur ham qilib bo‘lmaydi, deb lutf etmagan. Davlatshoh Samarqandiy ta‘biri b-n aytganda, o‘tmish va zamondosh shoirlardan hech biri u kabi nafis va go‘zal g‘azal aytmagan. Shuning u-n ham u, asosan, g‘azal ustasi sifatida shuhrat qozongan. Shoir o‘z g‘azallarida ko‘plab badiiy san‘atlar qatorida xalq maqollari, qanotli so‘zlari va iboralaridan mahorat b-n foydalanadi.

K.X. asarlari asrlar davomida o‘zbek xalqi orasida ham sevib o‘qilgan. Toshkent, Samarqand va Xorazmda bir muddat yashagan va tahsil olgan bu o‘ziga xos shoirning rang-barang badiiy san‘atlar hamda ohorli va go‘zal lutflarga boy g‘azallari qalam ahli u-n o‘ziga xos mahorat maktabi

hisoblangan. Xususan, Atoiy, Lutfiy, Hofiz Xorazmiy, Sakkokiy, Gadoiy, N., Bobur, Mashrab, Amiriy, Nodira, Ogahiy, Muqimiy, Furqat kabi soʻz sanʼatkorlari uni oʻzlariga ustoz sanab, unga ergashganlar, undan taʼsirlanib va ilhomlanib, gʻazallariga tatabbuʼlar yozganlar, muxammaslar bogʻlaganlar, uning yoʻlida ijod qilganlar.

N.ning shoir sifatida shakllanishi va ijodining badiiy yuksaklikka erishishida koʻplab zabardast forsiy va turkiy soʻz sanʼatkorlari qatorida K.X. ning ham oʻziga xos oʻrni bor. Bu gʻazal ustasi N.ning sevimli shoirlaridan biri boʻlgan.

“N.M.” tazkirasida bu buyuk salafiga shayx-u avliyolar qatorida oʻrin ajratar ekan, uning sheʼriyatga mayl koʻrsatishi oʻz holini sheʼr pardasiga oʻrash uchundir deydi. Holbuki, Davlatshoh Samarqandiy taʼbiri b-n aytganda, uning shoirlik salohiyati ham yuksak boʻlib, valiyligidan kam emas edi. Chindan ham, u tugʻma shoir boʻlib, nafaqat forsiy, balki turkiy sheʼriyat taraqqiyotida ham alohida oʻrin tutadi. “M.Q.” pandnomasida esa uni majoz tariqi adosi nazmigʻa gʻolib shoirlar sirasiga kiritadi.

K.X.ning N. ijodiga taʼsiri ikki tomonlama boʻlib, forsiy ijodiga bevosita, turkiy ijodiga esa bilvosita taʼsiri bor. U “D.F.”da bu gʻazal ustasining 4 ta gʻazaliga tatabbuʼ qilib, uning tavrida bir gʻazal yaratgan boʻlsa, turkiy ijodida K.X. taʼsirida qator bayt-u misralar ijod qiladi. Jumladan, uning malik ul-kalom Lutfiyning tahsiniga sazovor boʻlgan bolalikdagi ilk mashqlaridan boʻlmish:

Orazin yopqoch, koʻzimdin sochilur
har lahza yosh,
Oʻylakim, paydo boʻlur yulduz
nihon boʻlgʻoch quyosh, –

matlaʼsi ham K.X.ning:

To rux napoʻshi, kay shavad az dida
ashki mo ravon,
Pinhon nagashta oftob axtar
nameoyad burun, –

misralaridan bevosita yoki bilvosita taʼsirlanib yozilgani shubhasiz. Albatta, bu ikki bayt orasida mushtarakliklar b-n birga tafovutlar ham mavjud. Jumladan, K.X. gʻazali rajazi musammani solim, N. gʻazali esa ramali musammani maqsur vaznlarida yaratilgan. Murojaat shakliga koʻra esa K.X. bayti 2-shaxs, N. bayti 3-shaxs birlikda yozilgan. K.X.: “Oftob pinhon boʻlmay yulduz paydo boʻlmaganidek, sen ham yuzingni yashirmaganingda bizning koʻzimizdan yoshimiz ravon boʻlarmidi?” – deya 2-shaxs birlikda bevosita maʼshuqaga murojaat qilib, biz deyish b-n uning oshiqdari koʻpligi, binobarin, u ilohiy mahbuba ekanligiga ishora qilsa, N. 3-shaxs birlikda: “U yuzini yashirsa, koʻzimdan har lahza yosh sochiladi – bu hol xuddi quyosh botib ketganidan keyin yulduzlarning chiqib kelishiga oʻxshaydi”, – tarzida oʻziga xos tasvir yaratadi. Bu ikki bayt orasidagi tafovutlar vazn, qofiya, tasvir va ifodada. Agar yosh Alisherning bu misralari salaf shoir baytining shunchaki ijodiy tarjimasidan iborat boʻlganida K.X. ijodini har tomonlama keng va chuqur bilgan va uning bevosita taʼsirida koʻplab gʻazal va baytlar yaratgan Mavlono Lutfiy uni badiiy kashfiyot darajasida baholamagan va butun ijodimni unga alishishga tayyorman, deb mubolagʻali lutf qilmagan boʻlar edi.

N. ijodida keng qoʻllanadigan ogoh insonni tamsil etib kelgan ziyrak qush, dunyo ramzi oʻlaroq qoʻllangan korgah, shuningdek, suv kishisi (mardumi obi) kabi timsollar; mayda yor aksining jilva qilishi; bu dunyo suv uzra qurilgan omonat binoligi; bedardlikdan ortiq dard yoʻqligi; maʼshuqaning boshidan oyogʻigacha goʻzallik tajassumi ekanligi, chunki u oy va kunning farzandiligi haqidagi qarashlar K.X. ijodida ham ancha faolligini koʻramiz. Jumladan, N. dunyo va nafs tanqidiga bagʻishlangan gʻazal va baytlarida insonni ziyrak qush timsolida tasvirlab, obrazli yoʻsinda uni bevafo va oʻtkinchi dunyoga koʻngil bermaslikka, nafs koʻzi b-n don-u suvni koʻrib, aql koʻzi b-n uning ortidagi tuzoqni payqamaslik natijasida domga tushib, oʻz ochkoʻzligining qurboniga aylanmaslikka undab, dunyo makri va nafs tuzogʻidan ogoh boʻlishga daʼvat etadi:

*Dahr bo 'stonig'a ziyrak qush
ne qilsun maylkim,
G'uncha juz qonlig' ko'ngul ochmas
bu gulshan gulbuni.*

“Ziyrak qush qanday qilib dunyo bo‘stoniga ko‘ngil qo‘ysinkim, bu gulshanning guli qonli ko‘ngildan bo‘lak g‘uncha ochmaydi”.

K.X. esa quyidagi irfoniy mazmundagi baytida: “Haq oshig‘i faqat Xudoning diydorini tilaydi – uni jannat va uning ne‘matlari bilan aldayol-maysan, zero, ziyrak qush bunday aldov vositasi bo‘lgan don uchun domga tushmaydi”, - deb o‘tkir kinoya qiladi:

*Ba bihishtam chi firisti-yu ba jannoti naim,
Murg'i zirak ba chunin dona nayaftad dar dom.*

“D.F.”da esa N.ning K.X.dan bevosita ta‘sir-lanib, uning qator g‘azallariga tatabbu‘ qilgani va o‘zining buyuk salafi tavridda g‘azal yozganini ko‘ramiz. M-n, K.X.ning Xo‘ja Hofiz tahsiniga sazovor bo‘lgan mashhur:

*Yor guft: “Az g'ayri mo po 'shon nazar!”
Guftam: “Ba chashm!”
“V-on gahe duzdida bar mo menigar!”
Guftam: “Ba chashm!”*, –

Yor aytdi: “Bizdan boshqasidan ko‘zingni yum!” Dedim: “Ko‘z ustiga!” Yana dediki: “Va o‘sha damda o‘g‘rincha bizga ko‘z tashla”. Dedim: “Ko‘z ustiga!” matla‘li g‘azaliga ayni vazn (ramali musammani maqsur) va qofiyada go‘zal tatabbu‘ qiladi:

*Guft: “Rohamro biro 'b!” – on simbar.
Guftam: “Ba chashm!”
Guft digar: “Rah bizan obash digar!”
Guftam: “Ba chashm!”*

“U kumushday oqbadan yor aytdi: “Yo‘limni supurib qo‘y!” Dedim: “Ko‘z ustiga!” Yana aytdiki: “Bu yo‘lga yana suv ham sepib qo‘y!” Dedim: “Ko‘z ustiga!”

G‘azal ham, tatabbu‘ ham ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznida. N. K.X. g‘azalidagi faqat 2 baytdagi fikrlarni o‘zgartirib, ularni o‘z qarashiga ko‘ra rivojlantirgan, qolgan baytlarda esa mavzuni o‘ziga xos tarzda davom ettirgan va mushtarak vazn va qofiyadagi yangi g‘azal yaratgan. N. o‘z tatabbu‘sig-a so‘fiyona tus berish orqali mazmunni teranlashtirish, ma‘no qirralarini rang-baranglashtirishga erishgan. Unda dunyodan uzilish falsafasi bor. Ayni paytda, N.da g‘azal badiiyati chuqurlashgan.

“D.F.”da K.X.ning “Chi kam shavad zi tu, ey mah, ki bar manat guzar aftad”, “Buvad hamchun dili man sunbuli on sarvi simandom”, “Dili man ba dog‘i vafo so‘xti” misralari b-n boshlanadigan g‘azallariga ham tatabbu‘ qilgan va uning tavridda bir g‘azal yozgan. Bu g‘azallarning qiyosiy tahlilida ham K.X.da xalqona ruh va ohang kuchliligi, N.da esa irfoniy g‘oya va mazmun ustunligini ko‘ramiz.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик. 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Шайх Камоли Хужандий. Девон. Иборат аз ду жилд. – Х., 2020; Амир Низомиддин Алишери Навоий – Фоний. Девони форси. – Душанбе, 2021; Камол Хўжандий. Девон (Васфий таржимаси). – Т., 1962; Камол Хўжандий. Ғазаллар, қитъалар, рубоийлар (Ш.Шомухамедов тарж.) // Инжулар уммони. – Т., 1988.; Камол Хўжандий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Абдурахмонни Жомий. Баҳористон. – Душанбе, 2014; Давлатишоҳи Самарқандий. Тазкират уш шаро. – Х., 2015; Рипка Я. История персидской и таджикской литературы. – М., 1970; Хомидий Ҳ. Ҳаётбахш ғазаллар куйчиси // Камол Хўжандий. Девон (Васфий таржимаси). – Т., 1962; Абдуллаев В. Навоий ва назира // Сайланма (Адабий-танқидий мақолалар). – Т., 1982; Очиллов Э. Камол Хўжандий ва ўзбек адабиёти // ЎТА, 2016, №5; Очиллов Э. Алишер

Навоий ва Камол Хўжандий // Алишер Навоий ва Шарқ Ренессанси II халқаро симпозиуми (Мақолалар тўплами). – Т., 2023.

E.O.

KAMOLIDDIN ISFAHONIY (taxallusi; toʻliq ismi: Abulfayz Kamoliddin Ismoil ibn Jamoliddin Muhammad ibn Abdulrazzoq Isfahoniy (1170/73 – Isfahon – 1237) – fors-tojik shoiri.

Sheʼrlari nozik va teran maʼnolar, ohorli va kutilmagan timsol-u tashbehlariga boyligi jihati-dan “Xalloq ul-maoniy” – “Maʼnolar ijodkori” deb ulugʻlangan K.I.ning otasi Jamoliddin Isfahoniy ham taniqli shoir boʻlgan. Yigirma yoshidayoq qasidanavis sifatida tanilgan. Mohir zargar ham boʻlgan. Umrining oxirida xilvatga chekinib, tasavvuf b-n mashgʻul boʻlgan. Moʻgʻ-ul jangchilari tomonidan oʻldirilgan.

Shoir devoni 15 ming bayt sheʼrni oʻz ichiga olib, qasida, gʻazal, qitʼa, tarkibband, ruboiy kabi janrlardan iborat.

U fors-tojik adabiyotida, asosan, qasidana-vis shoir sifatida mashhur. Bu qasidalar ulugʻ shayxlar, fors otabelkari, Tabariston va xorazmshohlar hokimlari hamda ilm-u adabiyotning mashhur namoyandalariga bagʻishlangan. Ayni paytda, u fors-tojik soʻz sanʼatidagi mashhur ruboiynavislardan boʻlib, undan bizgacha 867 ta ruboiy yetib kelgan.

N. “M.Q.”da uni ijodida majoziy muhabbat tasviri ustun shoirlar jumlasiga kiritadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбубул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Забехулло Сафо. Ганжу ганжина. – Техрон, 1363 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Камолиддин Исмоил. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

S.R.

KAMOLIDDIN RUSTAMALI (XV asr, Hirot – Qazvin) – musavvir. Behzodning jiyan. Naqqoshlik sanʼatini togʻasi Behzod va Ogʻo

Mirakdan oʻrgangan. Tazhib sanʼati – zarhal berishda oʻz zamonining yagonasi boʻlgan. Bir qancha muddat Husayn Boyqaro saroyida bosh muzahhib (zarhal beruvchi) boʻlib faoliyat koʻrsatadi. Koʻplab shogirdlar tarbiyalab yetishtirgan. Jomiy, N. va Hotifiy devonlariga jadval tortib, ularga ziynat bergan.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

KAMOLIDDIN HUSAYN (XV asr.) – Husayn Boyqaroning vaziri Xoja Nizomulmulkning katta oʻgʻli. N.ning “M.N.” tazkirasida maʼlumot berishicha, oʻzi muloyim yigit boʻlib, noma yozishda mohir boʻlgan. Musiqiy isteʼdodi ham bor boʻlib, yaxshi naqshlar bogʻlaganini ham aytadilar. Tabʼi nazmi ham bor boʻlib, yaxshi sheʼrlar yozgan. Jumladan, bir gʻazalining matlaʼsi quyidagicha:

*Garchi dar jannat nasimi xuld-u obi kavсар ast,
Xonayi xammorro ob-u havoyi digar ast.*

Tarj: Agarchi jannatda boqiylik nasimi-yu kavсар suvi boʻlsa-da, mayfurush uyining ob-havosi oʻzgachadir.

Zayniddin Vosifiyning yozishicha, sheʼrni yaxshi tushunadigan va oʻzi ham goʻzal sheʼrlar yozadigan K.H. Husayn Boyqaro huzuridagi majlislarda qatnashgan. Lekin saltanatining kelajagi boʻlgan isteʼdodli nabirasi Moʻmin mirzoning oʻlimiga sabab boʻlgani u-n Husayn Boyqaro Nizomulmulk xonadoni va yaqinlarini oʻlimga hukm qilgan. Jumladan, oʻgʻli K.H.ning oyogʻiga kishan solib, Ixtiyoriddin qalʼasiga olib ketayotganlarida badiha tarzida quyidagi baytni oʻqigan ekan:

*Bar poy buvad band-u ba rah sangi jafoyam,
Tarsam, ki jahad otash-u soʻzad sar-u poyam.*

Tarj: Oyogʻimda kishan-u yoʻlimda jafo toshi. Oʻt tutashib, boshdan-oyogʻim kuyishidan xavotirdaman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Айний С. Восифий ва хулосаи “Бадоеъ ул-вақоеъ”. – Душанбе, 1956.

S.G‘.

KAMOLIDDIN HUSAYNIY (XV asr – Hirot) – musiqashunos, sozanda, bastakor. N. uni bolaligidan tarbiyalab, homiylik qilgan. Soz chalishni Mahmud Husayniy, Mavloni Alishoh, Amir Murtoz, musiqa nazariyasini Xoja Abulvafo Xorazmiy, Xoja Shahobuddin Marvarid kabi o‘z davrining mashhur sozanda va musiqashunoslaridan o‘rgangan. Ud, qonun va tanbur chalishda mohir bo‘lgan. Xondamir K.H. haqida “ovozi ud ovozigiga nihoyatda mos tushadi, ustodlik ishlari va naqsh-u amalni yod biladi”, deb yozadi. Shuning u-n ham Ustod Husayn nomi b-n mashhur bo‘lgan. “Buzruk”, “Navo”, “Ushshoq”, “Husayniy” maqomlari vaznida “Naqsh”, “Peshrav”, “Amal” silsilalarini yaratgan. “Naqshi Husayniy”, “Amaloti Husayniy” kabilar uning mashhur kuylaridan hisoblanadi.

Ad.: Хондамир. Хулосат ул-ахбор // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 1989.

E.O.

KAMOLUDDIN SULTON HUSAYN – N. ning akasi Shayx Bahlulning o‘g‘li, shoir, tarixiy manbalarda u N.ga farzand sifatida tilga olinadi. Uni N. “M.N.”ning beshinchi majlisida tilga olgan va unga “Sulton Husayn” sarlavhasi b-n alohida fiqra bag‘ishlagan, she‘r bitishiga ishora qilib, uning bir baytini misol tariqasida keltirgan. O‘qiymiz: “Sulton Husayn – “Xatmiy” taxallus qilur. Shayx Bahlulbekning o‘g‘lidur. Agarchi otasi holo faqr tariyqin ixtiyor qilib go‘sha tutubdur, ammo Sulton Sohibqiron davlatidin Xorazm taxtida hukumat qilib, amorat devonida muhr bosti va og‘asi yillar Balx (Qubbat ul-islom) da hukmron erdi. O‘zi faqrvash va nomurodsheva yi-

gitdur. Tab‘i ham xoli salomat emas. Bu matla‘ aningdurkim:

Maro bisyor mushkil menamoyad furqati jonon, Vidoyi joni shirin hast dushvor, ey musulmonon.

Tarj.: Jonondan ayrilish menga behad mushkul ko‘rindi. Ey musulmonlar, shirin jon bilan xayrlashish qiyindir.

Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida ham u haqida ma‘lumotlar uchraydi. Ayniqsa, N.ning vafoti munosabati b-n bitilgan voqealar bayonida K.S.H. nomi tez-tez tilga olingan. Chunonchi: “Sultoni Sohibqiron uch kungacha ul ahli dillar boshlig‘ining uyida turdi, xudoyi va xatm buyurdi, shuning bilan birga nur sochuvchi zotning mozori boshiga borib, ziyorat shartlarini bajo keltirdi, oliy nasab Amirning ulug‘ birodari amir Nizomuddin Shayx Bahlul va ul janobning o‘g‘ilxonni amir Kamoluddin Sulton Husaynga va oliy hazratning boshqa yaqinlari va mulozimlariga mehribonlik ko‘rsatdi”. Sohibqiron N.ning vafotidan 40 kun o‘tgandan so‘ng u yana bir ma‘raka o‘tkazish fikriga keladi va ishni boshqarishni Amir K.S.H. va Xoja Jaloluddin Muhammadga topshiradi. Yana mazkur kitobning N. hamda Mirak Naqqosh b-n bog‘liq ma‘lumotida ham K.S.H. nomi esga olingan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирсида. – Т., 1986; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 1997.

E.O.

KARAM (ar.) – yaxshilik, oliyjanoblik, ehson, marhamat, saxiylik; Didaktik xarakterdagi kitoblarda esa K. ko‘proq hukmdorlar faoliyati b-n bog‘lab talqin qilingan. Husayn Voiz Koshifiy “Axloqi muhsiniy”da K.ni “xaloyiqqa manfaat yetkazish, yaxshilik qilish, yaxshi ot chiqarishning sababidir”, deb ta‘riflagan.

N. asarlarida K.ning moddiy va ma‘naviy ko‘rinishiga juda ko‘p misollar keltirilgan. K. sifati “Akram ul-akramin”, ya‘ni K.lilarning K.lisi

bo'lgan Tangri taologa xosligini, K. sohibi esa Haqning bu sifatiga tobe' kishi ekanini N. alohida uqtiradi:

*Vaslig'a yetushkung necha sa'b ersa, Navoiy,
Gar qilsa karam Tengri taborak va taolo.*

N. "X.M." muqaddimasida K. "karim", "akrama" so'zlari vositasida ishtiyoq san'atini qo'llab, Payg'ambarimiz Rasuli akram (s.a.v.)ga xos bo'lgan oliyjanob xulq va saxovatni ta'riflaydi:

*Yuz na't angakim, xulqi karim o'ldi fani,
Ya'niki, karam koni Rasuli madani,
Mundoq dedi ilm ahlini aylarga g'ani,
"Man akrama oliman faqad akramani".*

N. "X." u-n yozgan basmalaga ham "Kim karam erur el muhtaram" deb go'zal xulosa yasagan. "H.A."ning to'rtinchi – oxirgi munjojtiga "K. daryosi vasfidakim, inoyat nasimidin mavjg'a kirsu, isyon xas-u xoshokin qirg'oqlarg'a iturur..." nomli ma'rifiy xarakterdagi hikmatomuz nasriy sarlavha bitgan, Allohning bu go'zal sifatiga 38 baytda sharhlar yozar ekan, o'zining go'zal iltijolarini ham qo'shib bayon aylagan. Alloh taoloning dargohi kengligini, bandalariga mehribonligi cheksizligini nazarda tutib, ularga yanada shafqatliroq, uzrlarini qabul qiluvchi, ularning tog'-tog' gunohlarini go'yo bir siqim somondek shamolga uchirib yuboruvchi qudratiga tan berib, tahsin aytgan:

*Ey karaming oldida ko'hi gunoh,
Yelga uchub o'ylaki bir parri koh.*

N. Alloh o'rni b-n qancha qahrli bo'lsa, o'rni b-n shuncha K.li buyuk zot ekaniga nozik ishoralar qilgan.

Ushbu munjojtida N. faqat Allohning "Alkarim" sifatini madh qilgan, ammo insonlarning K.lilik xususiyati, fazilati, sifatiga to'xtalmagan, lekin ulug' shoir o'zining ham Allohning lutf-u K.idan umidvorligini va hech kimni bebahra qol-

dirmasligini so'rab qilgan iltijolarini poetik bayon qilgan:

*Bo'lsa navo birla bori muhtaram,
Aylama mahrum Navoiyni ham.*

Ulug' shoir "H.A."ning "K. vasfida..." deb nomlagan 5-maqolatida K.ning fazilati, ayni paytda uning turlari, haqiqiy K. va saxovat qanday bo'lishi, insonlarga aloqador K. qoidasi, odobini ma'viza usulida gapirgan hamda K. va saxoni baxillik, hasad, isrof kabi qusurlar b-n o'zaro qiyoslagan. Kishilarning Alloh ato etgan imkoniyati bo'la turib, bir-biriga K. va saxiylik ko'rsatmasligi insonlarni baxtsizlikka yetaklovchi ofat-u balodir, deb ko'rsatgan. Olg'a surgan ezgu hamda qiyosiy fikrlariga namuna tariqasida qo'shiladi. Islom olamida K. va saxiylikning yuksak timsoliga aylangan Hotami Toyi, Barmak singari mashhur an'naviy obrazlardan unumli foydalangan va ushbu maqolatga tamsil qilib nasriy usulda "Hotami Toyi hikoyatikim, himmat va saxo ahlig'a peshvo erdi...", degan hikoyatni keltirgan, kishilarni tamagir bo'lib qolishdan esa jiddiy ogohlantirgan. Yana beshinchi maqolat matnida K. so'zidan abru K., lutf-u K., livoyi K., K. bog'i, K. durri, K. shevasi, K. gavhari, K. kisvati kabi sifatlashga yo'g'rilgan iboralar yasagan, karam – diram, diram – karam shaklida bir-biridan mazmunli qofiya va takrir san'atini ham yaratgan.

Ulug' shoir "S.I." dostonida Nizomiy va Xusrav Dehlaviy ruhoniyyatidan madad tilab, "so'z iqlimi"ga yo'llab qo'yishlarini so'raydi:

*Karam aylab ikki qo'lum qo'ldangiz,
So'z iqlimi sori meni yo'ldangiz.*

Shayx Abulhusayn Varroq (q.s.) ul debdurki "...K. afvda uldurki, afv qilg'andin so'ngra mujrimning jinoyatin yod qilmag'aysen".

N. "M.Q."da K.ga bag'ishlab bitgan "Karam va futuvvat tariqida" nomli faslida ham K. qoidasini izohlagan, hayotiy xulosalarni birma-bir ochiq qilgan va K. da'vosini qilib lof urgan K.siz

kishilarga qarata o'zining tanqidiy fikrlarini tanbeh shaklida bayon qilgan: "Karam – bir jafokashning og'ir yukini ko'tarmoq va yukni mashaqqatidan uni qutqarmoq. K. – bironing tikanlik yukini ko'tarmoq va tikan sanchilishidan guldek ochilmoq va shu qilgan ishi haqida qayta og'iz ochmaslik. Hech qachon minnat qilmaslik va aslo yuziga solmaslikdir". Yoki "K. "kof" in go'yiyo kimyo ibtidosidin olibdurlar va "ro" sin simurg' arosidin va "mim" ni xo'blar og'zin tutubturlar. Bu javharni olam ahlidin tilamak quyoshni zarradin tilamakdur va falakni suhodin istamak".

N. "M.Q."ning keyingi faslini ham mazmunan K. tushunchasiga tegishli bo'lgan muruvvat tushunchasi b-n mantiqan bog'lashga harakat qilib, "Muruvvat" faslida "Ma'dumlukda muruvvat K.ning urug' – qayoshidur, balki tav'amon qarindoshidur" deb bitishi N.ga xos uslubga xosdir. N. asarlarida K. b-n birikkan so'zlar yangi-yangi ma'nolar tashiydi: Abri K. – K. buluti; ahli K. – qo'li ochiq kishilar; bahri K. – qimmat va marhamat daryosi; karim – K.li, saxiy, oliyjanob (muanasda: karima); karimxilqat – zoti yaxshi; karimi Mutaol – marhamatli ulug' (zot), Alloh; karim ul-axloq, karim ul-xulq – oliyjanob axloqli, xulqlari yaxshi, xushxulq; sohibkaram – saxiy, oliyjanob, marhamatli; K. aylamak – yaxshilik qilmoq va h.k.

N. ulug' insonlarga bergan ta'rif va tavsiflarida ham ulardagi K.lilik fazilatiga alohida diqqat qilgan. Jumladan, "M.N."da Husayn Boyqaroning "masal tavrada"da aytgan ushbu matla'sini maqtab, misol keltiradi:

*Men halok o'ldum g'amingdin sen
quyoshsen, ey sanam,
Ayb emas gar mendin o'lsa kamlig-u
sendin karam.*

Mazkur tazkiraning 7-bobini adabiyot va san'atga, madaniyatga, ilm-fanga katta e'tibor qaratgan, o'zlari ham she'r yozgan temuriylarga bag'ishlagan shoir temuriy hukmdor Abulqosim Boburdagi K.lilik fazilatining yuksak bo'lganligi haqida quyidagicha xabar yozgan: "Bobur Mirzo

– darveshvasht va foniy sifat va K. ul-axloq kishi erdi. Himmati ollida oltunning dahi kumushning tosh va tufrog'cha hisobi yo'q erdi".

Lekin ulug' shoir zamonada K. va K. ahlining kam topilishini kinoya b-n ta'kidlab o'tadi. Sohibi K.lik va saxiylikda ham yetuk inson sifatida tarix zarvaraqlarida sharaffli nom qoldirgan N. nazmiy va nasriy asarlarida K. tushunchasi haqida bir-biridan mazmunli talqinlar bitgan hamda insoniyatni K.li, saxovatli, muruvvatli bo'lishga chaqirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Хусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи муҳсиний. – Т., 2010; Ражабова Б. Карам фазилатининг мумтоз талқини. Боқий васиятномалар. – Т., 2022.

S.R.

KARIMOV AHMAD (1937–2006, Toshkent) – f.f.n., dotsent. 1973-y. "Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" asari leksik-semantik va stilistik xususiyatlari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Tanqidiy matn asosida bajarilgan ushbu ishda dostonidagi so'zlar kelib chiqishi jihatdan turkiy, arabiy, forsiy ekani ko'rsatilgan. Ular mavzu guruhlariga bo'lib o'rganilgan. Ishda tillararo omonim, sinonim, antonimlarga keng o'rin berilgan: turkiy-turkiy (kecha-oqshom), forsha-forsha (sangboron-sangsor), arabcha-arabcha (furqat-firoq), o'zbekcha-forsha (qo'l-dast), o'zbekcha-arabcha (tengiz-bahr), forsha-arabcha (noshod-mahzun), o'zbekcha-forsha-arabcha (kishi-mardum-inson-bashar).

Shuningdek, so'zlarning majoziy ma'nolariga ham alohida e'tibor berilgan. Shoir inju ma'nosidagi gavhar so'zini quyidagi ma'nolarda ishlatgan: a) aybsiz: Tili durposh, o'zi pokiza gavhar; b) chuqur ma'noli so'z: Hadis o'rniga gavhar sochqay oxir; v) mahbuba: Aningdek bir samin

gavhar so‘ratib; g) avlod-ajdod: Dedi: avval najod-u gavharing de; d) farzand: Agarchi aqdi zavj aylab maqarrar, Bo‘lub erdi anga gavhar muyassar. Shoirning iyhom, tasbe‘, tarse badiiy san’atlaridan foydalanish mahorati ham ko‘rsatilgan.

K.A. o‘z ilmiy faoliyati davomida N. tili bo‘yicha ko‘plab maqola e‘lon qilgan.

Ad.: Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы “Фархад и Ширин” Алишера Навои. Автореф. дисс. канд. филол. наук – Т., 1973.

E.U.

KARIMOVA Zarifa G‘ulomovna (1944, Toshkent) – san’atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent. U san’atshunoslik fanlari d-ri, prof. T.S. Vizgo rahbarligida “Alisher Navoiy musiqa san’atida” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan (1974). Shu yili olimaning “Навои в музыке” monografiyasi yosh musiqashunoslar ilmiy ishlari tanlovida g‘olib sifatida mukofotlangan. 1980-y.da esa Moskvada nashr qilingan. Kitobning to‘liq nusxasi 1988-y. G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyatida chop etilgan. Asar N. va musiqa masalasi hamda muammosi yuzasidan yozilgan ilk ilmiy tadqiqotlardan biri sifatida mutaxassislarning diqqat-e‘tiborini jalb qilgan.

Ad.: Каримова З. “Навои в музыке” – Т., 1988.

B.R.

KARIMOVA Farida Isaqovna (1959, Namangan) – adabiyotshunos olim, f.f. d-ri. K.F.I. prof. A.Hayitmetov rahbarligida “O‘zbek adabiyotida debocha (Alisher Navoiy debochalari misolida)” mavzusida nomzodlik (1993), prof. M. Asadov ilmiy maslahatchiligida “Sharq adabiyotida debocha va uning poetikasi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Respublika va xalqaro miqyosda yuzdan ortiq maqolasi chop etilgan. Uning “O‘zbek adabiyotida debocha” (2008)

monografiyasi, “Alisher Navoiy debochalari adabiy manba sifatida” (2000), “Navoiydan keyingi davrda yaratilgan debochalar” (2007), “Ziyovidin Mansur she‘riyati” (2018), “Xamsa” va milliy qadriyatlarimiz” (2019) risolalari, “O‘zbek adabiyotshunosligining muhim masalalari” (2016), “Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonini interfaol usullar asosida o‘rganish” (2019) o‘quv-uslubiy qo‘llanmalari nashr qilingan.

K.F.I.ning nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek adabiyotidagi debochalarning yuzaga kelishi va tarixiy taraqqiyoti masalasi N. devonlariga yozilgan debochalar misolida o‘rganilgan. Ma‘lumki, debocha devonlarga yoziladigan lirik muqaddima bo‘lib, shoir hayoti va ijodini, ular yashagan davr tarixini o‘rganishda eng muhim va ishonchli manbalardan biridir. Tadqiqotda o‘zbek adabiyotida debochalarning vujudga kelish tarixi, o‘zbek adabiyotidagi dastlabki debochalar ijodkori bo‘lgan N.ning “B.B.” va “X.M.” devonlariga yozilgan debochalar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari, debochalarning yaratilish tarixi, shoir va Husayn Boyqaro munosabatlari, shoirning tarjimayi holiga oid chizgilar, devon tuzish tamoyillari va bu sohadagi N.ning yangiligi, ustoz va zamon-dosh shoirlar ijodiga munosabati, debochalarning ilmiy ahamiyati, kompozitsion-uslubiy xususiyatlari, debochada saj‘ san’atining o‘rni, badiiy tasvir vositalari, debochalarda istifoda etilgan she‘riy parchalar badiiyati, N.dan keyingi davrda yaratilgan debochalar va ularning o‘ziga xosligi kabilar tadqiq etilgan.

Xulosada o‘zbek adabiyotida debochalarning paydo bo‘lishi, o‘ziga xos xususiyatlari, debochanavislik tarixida o‘zbek shoirlari, xususan, N.ning o‘rni borasidagi fikrlar umumlashtirilgan.

K.F.I.ning doktorlik dissertatsiyasida Sharq adabiyotida debochaning yuzaga kelish tarixi va rivojlanish qonuniyatlari, konseptual-dasturiy mohiyati, adabiy-kompozitsion xususiyatlari, badiiyati, adabiyotshunoslik obykti sifatidagi nazariy xususiyatlari, debochanavislik tarixidagi an‘ana va o‘ziga xosliklar tahlil qilingan. O‘zbek mumtoz adabiyoti debochanavisligida N. debo-

chalarining tutgan mavqeyi, ularning ilmiy-badiiy qimmatini, debochalar kompozitsiyasidagi shoirning badiiy mahorati qiyosiy tahlil imkoniyatlaridan foydalanib ilmiy jihatdan isbotlangan. Navoiydan keyingi davrda yaratilgan debochalarning ilmiy-nazariy hamda amaliy ahamiyati, ularda Navoiy an'analarining ijodiy tarzda davom ettirilishi, biografik manba sifatidagi ahamiyati oydinlashtirilgan.

K.F.I.ning ilmiy tadqiqotlari adabiyotshunolar tomonidan yuksak baholanadi.

Ad.: Каримова Ф. Ўзбек адабиётида дебоcha. Монография. – Т., 2008; Каримова Ф. Алишер Навоий дебочалари адабий манба сифатида. Рисола. – Наманган: 2000; Каримова Ф. Навоийдан кейинги даврда яратилган дебочалар. Рисола. – Наманган, 2007; Каримова Ф. Навоий ва Огаҳий дебочалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010, 3-сон; Алишер Навоий дебочаларидаги рубоийлар хусусида. // Тил ва адабиёт таълими, 2011, 1-сон; Алишер Навоий дебочаларида бadiий тасвир воситалари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014, 4-сон; Каримова Ф. “Хазойин ул-маоний”да Хусайн Бойқаро таърифи. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017, 1-сон; Каримова Ф. Навоий газалиётининг мавзувий таснифи хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 1-сон; Karimova F. Praises about Hussein Boykaro in Alisher Navoi's “Khazoin ul-maoniy” collection. // The American Journal of interdisciplinary Innovations and Research, 2020, 2(12); Karimova F. Sharq adabiyotida debocha va uning poetikasi: filol.fan.dok...diss. – Farg‘ona, 2023.

H.A.

KARASHMA (f.) – noz, ishva, ko‘z va qosh orqali ishora qilish. Tasavvufda Haqning solikni o‘ziga jazb etadigan lutf-u marhamatlari, iltifoti. M-n, N. quyidagi baytida “Ul qanday ko‘zki, noz-u karashma qadahidan xumor bo‘lsa – ofat, mast bo‘lsa – balo”, – deb mubolag‘a qilish b-n ma‘shuqaning nozli nigohi oshiq boshiga soladigan savdolarga ishora qiladi:

*Ul ne ko‘z durkim, erur noz-u
karashma jomidin
Bo‘lsa maxmur – ofat,
ammo bo‘lmog‘i usruk – balo.*

“L.M.” dostonining ishq dashtining tasviriga bag‘ishlangan 9-bobida zulmat tunda chaqmoq chaqib, atrof yorishib ketishini Laylining K. b-n zulfini surib, yuzini ochishiga tashbeh etadi:

*Gah Shom uza chatri bemadoro,
Subh aylabon anda oshkoro.*

*Andoqki qilib karashma mayli,
Zulf ichra jamolin ochsa Layli.*

*Sekrir edi ul choqin rayora,
Andin ko‘runub qabila-vu hay.*

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Саъжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Истилоҳоти сўфиён. – Техрон. 1388 (х.-ш.); Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Т., 2009.

Z.R.

KAROMAT (ar.) – ikrom, sharaf, karam, lutf va ehson demak. K. – payg‘ambarlik da’vosidan yiroq bo‘lgan odamda favqulodda holatning zuhurlanishi yoki ruhiy tajriba b-n bog‘liq hayratlanarli voqea-hodisalarning sodir bo‘lishi. K. ikkiga bo‘lingan: birinchisi-karomati kunniya. Ikkinchisi – karomati ilmiya. Bular “kavniy va haqiqiy”, “ma’naviy va haqiqiy” – deb ham atalgan. Kavniy K.lar – qisqa fursatlarda ro‘y beradigan bag‘oyat g‘ayritabiiy hodisalar. M-n: havoda uchmoq, dengizda yurmoq, insonning qush yoki boshqa jonzotga aylanishi, qushga o‘xshab parvoz qilishi shular jumlasidandir. Tasavvufga doir manbalarda bunday K.lar ko‘p naql etilib qoldirilgan va ulardan aksariyatining zamirida karomatfurushlik yotadi. Haqiqiy K. esa – ilm,

irfon, ma'rifat, ibodat, axloq va insonlikdagi ustunlik va shu ustunlikdan yuzaga kelgan turli shakllardagi hodisotlar. Tasavvuf ahlining e'tiqodiga ko'ra, asl K. – karomati ilmiya hisoblanib, birinchi xil K.larga ular ishtiboh b-n qarashgan. Abu Yazid Bistomiya “Falon odam bir kechada Makkaga yetib borur”, – deyishganda, u “Shayton ham bir soatda Mashriqdan Mag'ribga yetib boradi, lekin u Alloh la'natiga yo'liqqandir”, – degan ekan. Yoki Abusayid Abdul Xayrga: “Falon kimsa havoda parvoz qilur” deganlarida, u “Chivin va ko'rshapalak ham havoda uchadi”, deb javob qaytargan ekan.

K. N. ijodiyotida juda muhim o'rin egallaydi. Buning asosiy dalili “N.M.” kitobida yuzlab K.larning naql etilganidir. Ularning aksariyatida Mavlono Jaloliddin Rumiyning “Karomat shunday bo'lmog'i kerakki, seni yomon holdan yuksak holatga yetkazsin. Ul joydan bul joyga safar qilki, jahldan aqlga, jonsiz tabiatdan hayotga yetishgil”, degan so'zlarining u yoxud bu tarzdgai tasdig'ini ko'rish mumkin. N. ham axloq go'zalligi, irfon teranligi, basirat ochiqligidan tug'ilib, inson ruhi va ko'ngliga ta'sir o'tkazadigan K.ni haqiqiy K. deb hisoblagan.

*Nabi shar'ig'a topmoq istiqomat
Erur solikka mushkilrok karomat.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд – Т., 2011.

I.H.

KASRAT (ar.) – ko'plik, ko'pchilik, mo'llik, kenglik. Tasavvuf adabiyotida Allohdan boshqa hamma narsa K. deyilgan. N. “H.A.” dostoni munojotlarida Xudo koinotdagi barcha narsalarni hikmat b-n, bir-biriga mutanosib, uyg'un va o'zaro bog'liqlikda yaratganini va bu yaratiglar uning borligi, birligi, tasdig'i va dalili ekanini balog'at-u fasohat b-n bayon etadi. Bunday bayon tarzi tasavvufda Vahdatda K. – K.da vahdat deb ataladi. Ya'ni birlikda ko'plik – ko'plikda birlik.

Vahdat ahliga ko'ra, vahdat – haqiqat, K. xayol-dir. Bitta bo'lgan borliqning ko'p bo'lib ko'rinishi aslida birning o'ziga xos ko'rinish shaklidir. Haq soliklari ko'plikda birlikni ko'rganlar. N. tazod san'atini qo'llab, g'azallarida vahdat va K. atamalari orqali ishqiy tuyg'ularini va botiniy, irfoniy g'amlarini ifodalagan. Quyidagi baytda may (ilohiy ishq) vahdat timsoli, ko'ngildan kechayotgan turli shubhalar, xavotirlar esa kasrat timsolini anglatib kelgan:

*Va lek ahli haqiqatqa may erur vahdat,
G'am ushbu kasrat erurkim,
qilur ko'ngulga xutur.*

So'fiy shoirlar “g'ayr”, “sivo”, “yolg'on”, “ag'yor” kabi atamalarni ham “kasrat”, “mosivo” ma'nolarida tatbiq qilganlar. Vahdat (birlik) ummon, kasrat (ko'plik) uning to'lqinlaridir. So'fiylar, umuman, borliqning bir butun, yaxlit bo'lganini, K. (ko'plik)ning tasavvurdagina mavjudligini anglatish u-n dengiz misolini qo'llaydilar. Shu bois Allohdan boshqa hamma narsa K. deyilgan. K. ma'nosidagi “mosivo”, “mosivalloh” so'zlari ham N. g'azallarida bot-bot uch-rab turadi:

*Ey Navoiy, faqr aro qil mosivalloh daf'ikim,
Keldi solik boshig'a dunyo-vu mofih balo.*

K. dar vahdat – vahdatdagi K. bo'lib, ilohiy tajalliyning shu'lalarini bildiradi. Ayrim oriflarning aytishicha, zohiriy martabalar bosqichida Haq zoti o'z ismlari va sifatlarini tajalliy qildirish maqsadida kasrat libosiga burkanadi. Shuningdek, vahdatdagi K. bu ko'pchilikning jamlanishi va bir butunni ifoda etishidir.

N. “L.T.”da ramz-u majoz yo'li b-n soliklarni dunyo qushlariga, Semurg'ni izlab, yo'lga tushgan qushlarning yo'l boshchisi bo'lgan Hudhudni esa tariqat piriga nisbat beradi. Uning aqidasi-ga ko'ra, soliklar vahdatga yetish uchun 7 vodiy – talab, ishq, ma'rifat, istig'no, tavhid, hayrat va faqr-u fano vodiylarini bosib o'tishlariga to'g'ri

keladi. Chunki ular tasavvuf ma'rifatining asosiy bosqichlari hisoblanadi. Soliklar (30 qush) orzu qilgan maqsadlariga yetishganlaridan keyin Haq va xalq, vahdat va kasrat bir narsa ekanligini anglab yetadilar. Shu o'rinda N. "man araf...", ya'ni "Man arafa nafsahu faqad arafa Rabbahu" – "Kim o'z nafsini tanisa, albatta, Rabbisini tanidi", hadisining sirri ochildi, deydi.

*Kim qilib Simurg' o'ttuz qush havas,
O'zlarin ko'rdilar ul si murg'u bas.*

*Munda zohir bo'ldi sirri "man araf",
Kim ko'rubtur gavhar o'lmog'lig' sadaf.*

*Ey ko'ngul, bu nuktadur qushlar tili,
Ramz-u imo mulkiga tushlar tili...*

N. "N.M."da keltirishicha, "...faqirlardan biri ulug' Shayx Shihobuddin Suhravardiy (q.s.) xizmatida bo'lib, vahdat mushohadasi va fano holatlariga yetib, yuksak zavq topgan edi. Ammo nogahon bir kun yig'iga tushdi va afsuslandi. Shayx undan bu holat haqida so'radi. Aytdi: K. tufayli vahdatdan to'sildim va undan uzoqlashdim. Endi o'z holatimni topolmayapman. Shayx unga bu holat baqo maqomining boshlanishi, oldingi holatdan a'lo va yuksakroq ekanligini anglatdi va uni xotirjam qildi". N. asarlarida K. ko'p, mo'l va serob ma'nolarida ham tez-tez ko'zga tashlanadi:

*Xilvat talab aylabon zamone,
El kasratidin topib amone.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. Т., 2011; Алишер Навоий. *Хамса*. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий *асарлари тилининг изоҳли лугати*. 4 жилдлик, 4-жилд. – Т., 1985; Сажжодий С.Ж. *Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони*. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. – Istanbul, 2005;

I.H., Z.R.

KASRI NAFS – mumtoz adabiyotda mavjud uslubiy usullardan biri. N. ijodida ham keng qo'llanilgan. O'zini hammadan kam, hammadan yomon deb hisoblash, boshdan-oyoq gunoh va qusurlarga to'la, ojiz va notavon qilib tasvirlash, shuningdek, o'ziga turli salbiy sifat va xususiyatlarni, telbalik, rasvolik, devonalik, junun va h.k. larni nisbat berish bu usulning mohiyatini tashkil etadi. K.N. adabiyotda davr an'analari, etiketi, axloqi ta'sirida yuzaga kelgan va rivojlangan uslubiy hodisadir. Shuningdek, uning bu qadar ommalashuvi va adabiyotda keng qo'llanishida tasavvuf g'oyalari, tariqat odobi, diniy-irfoniy tushunchalarning ham muayyan ta'siri bo'lgan.

N. o'z lirikasida ham, dostonlari va nasriy ijodida ham ushbu usuldan mahorat bilan foydalanган. M-n, quyidagi baytlarda u o'ziga gunoh-u zalolatni, rasvolikni nisbat beradi:

*Lutfung rafiqim o'lmasa, ne hadki,
yetkamen,
Bosh-tin-ayoq gunoh-u zalolat bila senga.*

*O'yla rasvomen, ko'y-u ko'chada
holim ko'rub,
Ba'zi el giryon-u ba'zi xalq
xandondur menga.*

K.N.ning go'zal namunalarini N.ning epik asarlarida ham uchratish mumkin. Jumladan, "H.A." dostonida shoir o'z salafari bo'lgan buyuk Sharq adiblari haqida yozar ekan, ularni "ahli joh", o'zini esa ulardan panoх va madad istagan va shu orqali qadr topishiga umid qilgan muflis deb ataydi, ularni va asarlarini mushkka, la'lga, gullarga, atlas va qimmatbaho matolarga, o'zini va yozganlarini esa o'tinga, tikanga, teriga, tuproqqa o'xshatadi. N. asarlarida kasri nafs ko'pincha tazod vositasida qo'llanadi, shuningdek, muallif K.N.ni izohlashda it obrazidan foydalanadi va o'zini itga qiyos qiladi.

"M."da N. ham bu usulga ko'p murojat qiladi. Undagi maktublarda muallif o'zini xoksor, tiyraro'zgor, bee'tibor, notavon, bechora singari

sifatlar bilan tilga olganini ko‘rish mumkin: “bu faqiri xoksor va bu xokivashi bee’tiborkim, bu davlatlig‘ eshik ostonasig‘a tufrog‘dek tushub erdim...”. Yoki: “Hidoyat nuridinkim... xilvatinigiz munavvar bo‘lub, partavi andin bu tiyraro‘zgorning zalolatangiz avqotig‘a tushsun...”

“H.P.M.” asarida N. o‘zini “Xudroy va besarupoy, oshuftasori parishon ro‘zgor” deb ta’riflaydi va o‘zidek kishi bilan qirq yil davomida do‘st bo‘lib kela olgani uchun Pahlavonni alqaydi: “Mundin o‘tmaski, qirq yil bir meningdek xudroy, oshuftasori parishonro‘zgor kishi bila musohiblik qilg‘aykim, xotirg‘a kelmaski, hargiz andin xotirg‘a g‘ubore o‘lturmish bo‘lg‘ay va ko‘ngulga yetmaski, hargiz andin ko‘ngulga ozore yetmish bo‘lg‘ay”.

N. asarlarining badiiyatini ta’minlashda K.N. usulining ham o‘ziga xos o‘rni bor.

Ad.: Алишер Навоий, Фаройиб ус-сизар. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Холоти Пахлавон Муҳаммад. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Навоий ижодида касри нафс // ЎТА, 2001, 5-сон; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011.

Q.E.

KARIMJON IBN RAHIMJON – XIX asr Qo‘qon xattotlik maktabining vakili. Butun faoliyatini N. asarlarini ko‘chirishga bag‘ishlagan. U ko‘chirgan qo‘lyozmalardan “X.”ning uch nusxasi yetib kelgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShI. Inv. № 1997. 276-varaq. 1273/1836–37-yy. 2. Qo‘qon Adabiyot muzeyi. Inv. 6664. 275-varaq. 1273/1856–57-yy. 3. – T., Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShI. Inv. № 13126. 273-varaq. 1297/1879–80-yy. “X.”ning Qo‘qon Adabiyot muzeyi nusxasi oxiridagi – 2750 varaqda kotib o‘zi haqidagi ma’lumotni va kitobat tarixini keltiradi.

Ad.: Хакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991;

Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

KARIMOV Usmon (1934, O‘zbekiston – 2012, Dushanbe) – tojik adabiyotshunosi, f.f. d-ri (1988), prof. (1991). K.U. “XVI asrda tojik adabiyoti” (1985) kitobining birinchi bob ilk qismini “Majolis un-nafois” va uning tarjimalari”ga bag‘ishlagan va Nizomuddin Mir Alisher Navoiyning ushbu tazkirasini XVI asr adabiyotini o‘rganishdagi eng muhim manba sifatida e’tirof qilgan (19-32-betlar). Shuningdek, olim “M.N.” asarining Ali Asg‘ar Hikmat tomonidan 1945-y. da Tehronda nashr qilingan . Faxriy Hirotiy va Hakimshoh Qazviniyning fors tilidagi tarjimalari ustida ham tadqiqot olib borib, tarjima va asliyat o‘rtasidagi farqlarni o‘rgandi. K.U. “M.N.”ga tegishli tadqiqotlarining boshqa olimlarnikidan, jumladan, o‘zbek tadqiqotchilaridan ham farqi shundaki, u XVI asrning birinchi yarmida fors-tojik adabiyotiga tegishli ma’lumotlarni o‘rganagan va mazkur davrda tojik adabiyoti tarixini o‘rganish uchun muhim manba ekanligini isbotlashga uringan. Bundan tashqari, K.U. asarning tuzilishi, tarkibi va mazmuniga ham to‘xtalib, N. tazkirasidan avval yozilgan tazkiralarni qiyoslagan va farqlarini ham o‘rganagan, N.ning tazkiranavislik an’anasidagi yangicha yondashuvlarini ko‘rsatishga erishgan. Olimning fikrlariga ko‘ra, tazkirada N. o‘z davrining yosh shoirlari bilan bir qatorda jamiyatning quyi tabaqasiga tegishli shoirlariga ham alohida ahamiyat bergan. U o‘z xulosalarida N.ni buyuk siyosiy va davlat arbobi sifatida fors, tojik va o‘zbek adabiyoti rivojiga hissa qo‘shganligini alohida e’tirof qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Каримов У. Адабиёти тожик дар асри XVI. – Душанбе, 1985; Меҳрнома. Мураттибон: Ражабов К., Қаҳҳоров М., Абдулазизова С. – Душанбе: Деваитич, 2004. Усмон Карим. Ҳижрий X асрда Форс адабиёти (Ўрта Осиёдаги адабий,

тарихий манбалар ва адабий йўналишлар. – Техрон, 1391х. ш.)

Badr.M., Sh.R.

KASHF (ar. – ochish, topish; kashf etmak, ochmoq, topmoq; Kashfi roz – sir ochish). Tasavvufda his va aql yo‘li b-n idrok etish mumkin bo‘lmagan haqiqatlarni qalb ko‘zi ila ko‘rish; parda ortidagi g‘aybiy xususiyatlar va haqiqiy narsalarni ko‘rib, ularni his qilib, ular siridan voqif bo‘lmoqlik; Ilohiy ilhom; to‘g‘ridan to‘g‘ri, vositachisiz Allohdan olingan bilim. Bu bilim yo ilohiy xitobni eshitish yoki g‘ayb olamini ko‘rish b-n qo‘lga kiritiladi; mukoshafa, badan va his pardasining ko‘tarilishi va ruh olamining tomosha qilinishi. Valilar K. sohiblaridir. K. haqida gapirganda, din ulamolari bir narsani alohida ta‘kidlaydilar K. – bu Allohning xos bandalariga xos in‘omidir. Shu bois to Yaratganning fazli bo‘lmasa, inson o‘z xohishicha, uni qo‘lga kiritolmaydi.

So‘fiyona manbalarda – K.i nazariy, K.i nuriy, K.i ilohiy, K.i ruhoniylar, K.i ma‘naviy, K.i mujarrad, K.i muxayyal, K.i xavotir, K.i zamoyir, K.i ahvoli qubur va K.i ahvoli qulub kabi K.lar mavjud. M-n, K.i ahvoli qubur – bir avliyoning dafn etilgan marhumning qabrdagi ahvolidan xabardor bo‘lishi; K.i ahvoli qulub – valiylarning qarshisidagi yoki uzoqdagi odamning qalbidan o‘tayotgan fikrlarini bilib turishi; K.i mujarrad – K. yo‘li b-n ko‘rilgan narsaning aynan ro‘y berishi, xayol va turli andishalarning bunga ta‘siri yo‘qligidir.

Ammo haqiqiy valiylar, K. sohiblari o‘z K.u karomotlarini xalqdan yashirganlar, ilohiy sirni hammaga ochmaganlar. Chunki sirni ochish valiyning darajasiga salbiy ta‘sir qilishi mumkin. Ammo ba‘zi zaruriy holatlarda oshkor qilingan K. bundan mustasno.

N. “N.M.” tazkirasida mashhur avliyo Boyazid Bistomiylarning bu haqdagi so‘zlarini keltiradi: “Ko‘pincha haqiqat (K.u asror) qalbmida qirq kunlab uloqib yuradi. Ularni faqat ikki guvoh: oyat va hadis asosidagina qalbmudan joy olishiga ruxsat beraman”. Abduxoliq G‘ijduvoniylar ham

o‘z karomotlarini yashirgan. “... Xoja Yusufdin so‘ngra alar (Abduxoliq G‘ijduvoniylar) riyozatqa mashg‘ul bo‘ldilar va ahvollarin maxfiy tutar erdilar va alarning valoyati ul yerga yettiki, har vaqt namozda Ka‘bag‘a borurlar erdi”.

N. yana yozishicha, shu asarda basralik Shayx Xalaf bin Ali (q.t.) shunday degan ekan: “...bir kun Yahyo Mu‘oz suhbatida erdim. Bir kimsaga vajd voqe‘ bo‘ldi. Birov Shayxdin so‘rdikim, bu kishiga ne voqe‘ bo‘ldi? Shayx dedikim, Tengri so‘zin eshitti, vahdoniyat ko‘nglig‘a K. bo‘ldi va insoniyat sifati mahv bo‘ldi”. Ba‘zan nazm ahli bo‘lgan avliyolar o‘zlariga K. bo‘lgan narsalarni yozib qo‘yganlar. N.ning naqliga ko‘ra, Shayx Faxruddin Iroqiy Shayx Zakariyo Mo‘ltoniylarning topshirig‘i bilan Bobo Kamol Jandiylarning xizmatiga borgan “...va har fath-u K. yoki anga yuzlanur ermish, ani nazm va yo nasr libosida ado qilur va Bobo nazarig‘a yetkurur ermish”. Ba‘zan murshidning bir nazari yo biror marhamati bilan muridlarda K. paydo bo‘lgan.

Shayx abu Amr Sarifiniylar Bag‘odga Shayx Abdulqodir Geloniylar hazratlarining xizmatiga borib, murid bo‘lganidan keyin u kishi shayx Abu Amr Sarifiniylar qarang, kelajakda Tangri taolo unga Abdulg‘ani bin No‘qta degan bir murid ato qilishi va uning “martabasi ko‘p avliyoullohdin biyikrak” bo‘lib, Tangri taolo u bilan “maloyikaga mufoharat” qilishi haqida bashorat beradi. So‘ngra Abdulqodir Giloniylar hazratlari uning boshiga bir bo‘rk kiydiradi. Shunda Abu Amr Sarifiniylarning holati o‘zgaradi va aytadiki: “...aning (bo‘rkning) xushlug‘i va sovug‘lug‘i dimog‘img‘a yetti va dimog‘din ko‘ngulga. Malakut manga K. bo‘ldi. Eshittimki, olam va har ne andadur, Haq subhona va taolo tasbehin muxtalifa til bila aytadurlar, anvo‘yi taqdis bila. Yaqin erdiki, aqlim zoyil bo‘lg‘ay. Shayxning ilgida bir pora momuq erdi, manga urdi, aqlim o‘z holig‘a keldi”.

N. baytlaridan birida soqiy (murshid)ga xitob qilib, bu korgoh (olam)da juda ko‘p narsalar mubham (noaniq) ekanligi, shuning u-n dunyo voqealarini ko‘rsatib turadigan sehrli va afsonaviy “jomi jahonbin” tutishini va ko‘p narsalar K.

bo‘lishini xohlaydi: “Jomi jahonbin”ni o‘z ma’nosida ham majozan ma’rifat to‘la qalb mazmunida ham tushunish mumkin.

*Soqiyo, jomi jahonbin tutki, andin kashf etay,
Kim ko‘p ish bu korgah vaz‘ida
mubhamdur manga?!*

Fano darsidan manfaat topish, asrorlarini K. qilish u-n inson pok va xolis bo‘lishi kerak. Jaloliddin Muhammad ibn Abdurahmon Qazvinii (vafoti, 739/1339)ning balog‘atga oid “Talxis” kitobini o‘qishning foydasi yo‘q. (Mazkur kitob Abu Ya‘qub Yusuf Sakkokiyning “Miftoh al-ulum” asarining uchinchi qismiga yozilgan sharhdir). Baytda zohiriy ilm b-n botin ilmini egallab bo‘lmasligiga ishora qilingan.

*Qil fano darsi aro o‘zni mulaxxaski, emas
Sud kashfida bu ma‘nini o‘qumoq “Talxis”.*

“N.M.”da Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehleviy, Abdurahmon Jomiy, Sa‘diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Faxruddin Ibrohim Iroqiy, Amir Husayniy, Mahmud Shabustariy, Avhaduddin Kirmoniy va boshqalarning betakror shoir hamda sohibi K. bo‘lganliklari ma‘lum bo‘ladi. N. ko‘p o‘rinlarda ulardagi iymon, islom, poklik, go‘zal odob va xolislikni namuna qilib ko‘rsatadiki, bizningcha, ular aynan shu xislatlari b-n ham K. sohibi bo‘lganlar. Ulug‘ shoir ba‘zilarining K. ini ochiq e‘tirof etadi. Jumladan, ustoz Jomiy haqida yozadi:

*Ulki bukun qutbi tariqatdur ul,
Koshifi asrori haqiqatdur ul...*

Ko‘rib o‘tilganidek, N. asarlarida kelgan avliyolar va shoirlar K. i haqidagi ma‘lumotlar ularning hayoti va dunyoqarashini chuqurroq bilishga asos bo‘ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 10 жилд. – Т.,

2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul, 2005; Хужеврий. Каиф ул-махжуб. – Истанбул, 1996.

S.R.

KAYUMARS – Peshdodiylar sulolasining birinchi vakili hisoblanuvchi afsonaviy personaj. U haqdagi rivoyat “Avesto”da, shuningdek, Beruniy va Tabariy asarlarida keltirilgan hamda Firdavsiy “Shohnoma”sida o‘z badiiy talqinini topgan. K. ismining ma‘nosini Sharq adiblari “hayyi notiq” deb izohlaydilar. N. buni “tirigeki, so‘z aytqay” deb o‘g‘irgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, bu so‘z aslida “Gavomard” bo‘lib, uning birinchi qismi (gavo) ho‘kiz, ikkinchi qismi (mard) odam, kishi ma‘nosini bildiradi. Ya‘ni Gavomard – yarim odam, yarim ho‘kiz qiyofasidagi mavjudot bo‘yicha talqinlar ham mavjud. N. “T.M.A.”da yuqoridagi boshqa bir nechta talqinlarni keltirmaydi. Buning sababini izohlab, u shunday yozadi: “Yana dag‘i ko‘p so‘z bor, ammo siqqatdin yiroqroq uchun bitilmadi”. Bu so‘zlar N.ning manbalarga tanqidiy qarashidan guvohlik beradi.

N. “S.I.” dostonining XI bobida peshdodiylar va ularning birinchisi hisoblangan K. haqida so‘z yuritgan va quyidagilarni bitgan:

*Vale Peshdod o‘ldi o‘n bir kishi,
Burun saltanat keldi bu qavm ishi.*

*Alar peshvosi Kayumarsi rod,
Kim, ul qo‘ydi taxt uzra oyini dod.*

*Tutub gar jahonni asosi aning,
Dad-u vahsh charmi libosi aning.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

KAHKASHON (f. – somon tortuvchilar, tashuvchilar) – bir-biriga juda yaqin va ko‘zga

zo‘rg‘a ko‘rinadigan yulduzlar turkumi. Kechasi osmonga qarasangiz, uzun oq yo‘lga o‘xshab porloq ko‘rinadi. Agar kishi somonni ipga bog‘lab, tuproq bo‘ylab tortsa, to‘kilgan somon parchalari shunday iz qoldiradi. Shuning uchun u K. yo‘li deb ataladi. O‘zbek tilida uni Somon yo‘li deyidilar.

K. – Sharq mumtoz adabiyotidagi obrazlardan biri. K. deb aslida noma‘lum yulduzlardan tashkil topgan osmondagi yorug‘ oq yo‘lni aytishadi. U o‘tmish she‘riyatida uzoq va qo‘l yetmas maqsad va ranj-u mashaqqat ramzi bo‘lib keladi.

*Somon oshlig‘ tashig‘an yo‘l nishoni,
Falak yanglig‘ yonida kahkashoni...*

*Zanjiri junun erur nishoni,
Anduh sipehri kahkashoni.*

Ad.: Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2006; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. 1-жилд. – Душанбе, 1987; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1988.

E.O.

“**KELURNOMA**” – Hindistonda, boburiy-zoda Avrangzeb hukmronligi davrida Muhammad Yoqub Changiy tomonidan XVII asrda tuzilgan o‘zbekcha-forscha so‘zlik. Lug‘atning kirish qismi fors tilida bo‘lib, shohga bag‘ishlangan, madhiya esa eski o‘zbek tilida yozilgan. “K.” 371 faslni o‘z ichiga olgan 15 bobdan iboratdir. Shundan 14 bobi eski o‘zbek tilining fe‘l xususiyatlariga, fe‘llarning tuslanishlariga bag‘ishlangan, qolgan bir bobi esa alfavit tartibida bo‘lmasdan, qisqa-qisqa fasllarga bo‘lingan. Asarda o‘zbek tili, xususan, o‘zbek shevalari nuqtayi nazaridan qiziqarli material beruvchi ko‘plab so‘zlar bor. Eski o‘zbek tiliga xos bu so‘zlar mazkur asarda o‘z zamonasi talablariga moslashtirilib,

guruhlarga ajratilgan va ma‘nosi fors-tojik tilida izohlangan. Shunisi xarakterliki, lug‘at XVII asrda tuzilgan bo‘lsa ham, undagi eski o‘zbek tiliga xos so‘zlarning aksariyati N. asarlarida mavjud bo‘lib, tegishli davrga oid asarlarda ancha ozchilikni tashkil etadi.

M-n, “K.”da “toza, sof, tiniq” ma‘nosini beruvchi “arig‘” so‘zining izohida N.ning “F.Sh.” dostonidan quyidagi bayt keltirilgan:

*Falak yanglig‘ biyik himmat bu bo‘lg‘ay,
Quyosh yanglig‘ arig‘ niyat bu bo‘lg‘ay.*

Bu esa lug‘atning ilmiy-adabiy qimmatini yanada oshirgan. Mazkur misol N. asarlari o‘sha davrlardayoq juda keng jug‘rofiyalarga tarqalib ulgurganini yana bir bor dalillaydi, N. qo‘llagan so‘zlarning miqyosi katta bo‘lganini ko‘rsatadi. Shuningdek, N. asarlari hamma zamonlarda tez-tez o‘qilgani ma‘lum bo‘ladi.

Bundan tashqari, “K.” lug‘atining tuzilish mezonlari ko‘zdan kechirilganda, M.Y.Changiy N. asarlariga tuzilgan lug‘atchilik an‘analariga, jumladan, N. asarlari uchun tuzilgan Tole Hiraviyning “Badoye‘ ul-lug‘at”, muallifi noma‘lum “Nisobi Navoiy”larni yaratishda shakllangan qoidalarga amal qilingan.

Ad.: Мухаммед Якуб Чинги. Келур-наме (староузбекского-таджикско-персидский словарь XVII в.). – Т., 1982; Хафизова А. “Келурнома” лексикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. №5.

E.U.

KEPAK MIRZO (1476–1507) – Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘li, asli ismi – Muhammad Muhsin Mirzo, lekin tarixda Kepak Mirzo nomi bilan mashhur bo‘lgan. Onasi – Latifsulton Og‘acha. Otasining hukmronligi davrida Abivard viloyatida, so‘ng Shayboniy istilosiga qadar Mashhadda hokim bo‘lgan. Mo‘min Mirzo qatl etilgach, otasidan ko‘ngli qolgan. Akasi Abulmuhsin Mirzo bilan birga unga qarshi isyon ko‘-

targan (1498). Uch-to'rt oy davom qilgan harbiy harakatlardan so'ng, N.ning ukasi Darvishalibek vositachiligida o'zaro sulh tuzilgan.

K.M. badiiy ijod bilan shug'ullanmagan, shuning uchun N. uning nomini "M.N." tazkirasining yettinchi majlisiga kiritmagan. N. "S."ning VII bobida unga bag'ishlab 5 bayt bitgan:

*Soqiyo, bodayi gulfom ketur,
Mayi gulrang solib, jom ketur.*

*Bodakim, ruh dedi ani hakim.
Ruh quti atadi tab'i salim.*

*Xovaron lolasidek oltun jom,
Kim, anga tushsa bu rohi gulfom.*

*Hay'at ichra guli ra'no bo'lg'ay,
Ichsa shahzoda, muhayyo bo'lg'ay.*

*Jomi to hashr labolab bo'lsun,
Necha sipqarsa, yano ham to'lsun.*

1507-y.da Mashhadda Kepak Mirzo akasi Abulmuhsin Mirzo bilan Shayboniylarga qarshi jang olib borgan, ammo mag'lub bo'lgan. Aka-ukaning boshlari Shayboniylarga yuborilgan.

K.M. haqida "Boburnoma" va "Habib us-siyar"da ham ma'lumotlar bor.

Ad: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

KESHLIG' OTA – "N.M." tazkirasida tilga olingan avliyolardan biri. Qadimda turkiy tilli xalqlar og'zaki va yozma nutqida aziz-u avliyolar, shayxlar, oriflarga nisbatan ota so'zi qo'llangan. N.ning o'zi ham mazkur tazkiraning "Sayid ota" fiqrasida bu haqda "Va turk ulusida ota derlar", degan alohida tushuntirish bitgan. K.O.ni tazkirada nomlariga ota so'zi qo'shib aytilgan 10 nafardan ortiq shayxlar qatorida zikr

qilgan va alohida fiqra bitgan: "Samarqandning Kesh otlig' mavzeyidindur. Hamono anga yasoq nisbati bor ekandur. Ul taklifdin xotiri ma'lul bo'lub, Turkistonda Xoja Ahmad Yassaviy mazorig'a borib, riyozatlar tortib, ishiga kushodlar yetgandur. Andin Chin mulkiga tushub, ul xalq muridi bo'lib, anda elga peshvo bo'lubdur va mazori hamul mulkdadur va imorat va mujovirlar mutaayindur". Fiqradan ma'lum bo'lishicha, K.O. (shayx) bir iqtisodiy jarima sabab Turkistonga ketadi va Ahmad Yassaviy maqbarasi qoshida ancha zahmat-u zo'rliklar tortadi. So'ngra uning ishi yurishib, ota Chinga boradi, u yerdagi musulmonlar uni murshid sifatida tan olishadi va unga murid bo'lishadi. Natijada esa, K.O. el peshvosiga aylanadi. Uning qabri Chinda bo'lib, mozori ustiga imorat solingan, alohida mujovir belgilangani ham qayd etilgan.

N. tazkirada K.O.ning inisi Umar ota haqida ham qisqa tarzda fiqra bitgan.

Ad: Алишер Навоий. Насоийм ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

KIZB (ar. – yolg'on) – haqiqatga to'g'ri kelmaydigan, noto'g'ri gap, narsa; uydirma, aldov, nayrang so'z. K. odamlar hol-xarakterida bo'lishi mumkin bo'lgan yomon xislat bo'lib, rostlik uning ziddi sanaladi. Kazzoblik, yolg'onchilik diniy tarafdin ham, insoniylik tarafdin ham qoralanadi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) dan: "Musulmon odam baxil bo'lishi mumkinmi?, – deb so'rashganda, mumkin. Xasis bo'lishi mumkinmi?, deb so'rashganda, mumkin. Yolg'onchi bo'lishi mumkinmi?, – deb so'rashganda, "Yo'q!", – deb javob bergan ekanlar".

K. haqida N.ning lirik she'rlari, dostonlari va nasriy asarlarida ko'plab tasvirlar, hikmatli so'zlar mavjud bo'lib, aksariyati K.ning tabiati, kishilarga yetkazadigan zarari, bu illatga yaqin kelmaslik haqida ogohlantiruvchi jumladir. Jumladan, "G'.S."dan o'rin olgan 13-ruboiyda uchraydigan K. tasviri o'ziga xoslik kasb etgan.

*Bir aybg'a garchi xalq qilg'ay mansub,
Faqr ahlidin iztirob emastur mahsub.*

*Sidq ersa xud etmak kerak o'z fe'lini xo'b
Kizb ersa, malomat dag'i bordur matlub.*

Agar odamlar biror kimsani biror ayb bilan ayblasalar, u odam faqr ahlidan bo'lsa, iztirob chekmasligi kerak. Nega? Chunki agar rostdan ham ayblagan bo'lsalar, fe'lini tuzatishi lozim. Mabodo odamlar yolg'on dan aybdor qilgan bo'lsalar, uni malomat qilgan bo'ladilar. Malomat esa, faqirlikda matlub va marg'ub hisoblanadi.

“F.K.” devonidan joy olgan “S.”ning so'ngi boblarida N. o'z-o'ziga murojaat etarkan, bu olamda vafo ahli ko'rmaganini, bir vafoga yuz jafolar chekkanini iztirob bilan yozadi va bu yozg'irganlarini “qaniydi yolg'on bo'lsa?”, – deb umid qiladi:

*Da'vi kizb qilib o'z so'zuma,
Qiladurmen tuhmat o'z-o'zuma.*

Foniy olamda hamma narsa jufti bilan yaratilgani singari, K. kalimasi o'zining ziddi – sidq bilan yonma-yon tasvir etilishi tabiiydir:

*Bu so'zning sidq-u kizbi kov-kovi,
Adab ermas chu sodiq erdi roviy.*

Shuningdek, N. asarlarida K. lafzi bilan bog'liq kizbi mahz – g'irt yolg'on, kizb oloyishi – yolg'on aralash bo'lganligi singari so'z birkimalari ham uchraydiki, ular K.ning muayyan darajasini yoki zarar yetkazuvchi sifatini yanada yorqinroq aks ettiradi. Jumladan, yana shu devonda fanodan lof urib, o'zini elga muhtoj qilib ko'rsatganlarning bu da'volari g'irt yolg'on, ya'ni kizbi mahzdir, deydi shoir.

*Fano lofin urub, o'zni ulusqa aylamak muhtoj,
Bu da'vo ichra kizbi mahz yo himmatdin erkinmu?*

Tarixda o'tgan dovrli Iskandar haqida doston boshlagan N. sarkarda haqida juda ko'p

ma'lumotlar to'plaganini, ular orasidan yolg'on aralashganlarini chiqarib tashlab, to'g'rilarini qoldirib, ularni nazmga solib, bezash niyatini ta'kidlaydi:

*Judo aylabon kizb oloyishin,
Anga aylasam nazm oroyishin.*

Xususan, “H.A.” dostonining “Avvalg'i hayrati”ida N. payg'ambarlarni tavsiflar ekan:

*Zohir o'lub borchag'a sidqi maqol,
Shoyibayi kizbg'a yo'q ehtimol*

deydi, ya'ni ular (payg'ambarlar)ning barchasi sodiq va rostgo'y bo'lib, yolg'onga yo'l berishlari, aslo yolg'on gapirishlarining ehtimoli ham yo'q, deydi. N. mazkur asarining 6-maqolatida ta'kidlashicha, adabli, tavozeli, xususan, to'g'riso'z kishining haqiqiy nadomati K.ning yuzini qoraytiradi, ya'ni mahv etadi.

*Oh-u nadomatki chekib sidq aro,
Kizb yuzin dudidin aylab qaro.*

Kishini halokatga olib boruvchi K.dan nihoyatda ehtiyot bo'lishi lozim. Chunki, Payg'ambar (a.s.): “Kazzobuna lo ummati” – Kazzob – yolg'onchi mening ummatim emas”, mazmunidagi hadisi bilan ummatini rostgo'ylikka da'vat etgan: N. buni asarda go'zal tarzda keltiradi: (Oyat bu o'rinda xabar, belgi, nishona ma'nosida bo'lsa kerak. Chunki baytdagi mantiq, ma'no shunga ishora qiladi).

*Sidq ila urg'onda salo ummati
Oyati “Kazzobuna lo ummati”.*

Hatto N. keskinlik bilan shunday deydi:

*Kizb keturgan tili yo kilkidin,
Xorij etib o'zni Rasul silkidin.*

Ya'ni kimning qalami yo tilidan yolg'on kel-sa, u o'zini Rasulning – Payg'ambarning ummati

safidan chiqaribdi. Shoir keyingi o‘rinlarda esa yolg‘onchilikni o‘ziga shior qilib olgan kimsani er ham, musulmon ham sanamaydi:

*Ulki, shior ayladi yolg‘on demak,
Bo‘lmas ani er-u musulmon demak.*

Zero, asarda K.ning ofatlari, falokatga sabab bo‘lishi borasida N. donishmandlik b-n hushyorlikka chorlovchi “Sher bilan Durroj” hikoyatini keltiradi.

Mutafakkir shoir K. haqidagi fikrlarini o‘zining “M.Q.” asarida davom ettirib, saj’ usuli ila juda ta’sirchan ifoda etadi. Uning mazkur tanbehi xalq orasida yod bo‘lib ketgan: “Chin so‘zni yolg‘ong‘a chulg‘ama, chin ayta olur tilni yolg‘ong‘a bulg‘ama. Yolg‘onchi kishi emas, yolg‘on aytmoq eranlar ishi emas. Yolg‘on so‘z deguvchini bee’tibor qilur, nechukkim, ul gavharni xazafdek xor qilur. Ulki chin so‘zni yolg‘ong‘a qotar, durri saminni najosatg‘a otar”.

N. boshqa bir tanbehida esa “Tengri do‘stlari sidq-u safo ma’danidur. Yolg‘onchini debdurlarki, Tengri dushmanidur” deydi va quyidagi go‘zal masnaviyini ilova qiladi:

*Xiradmand chin so‘zdin o‘zga demas,
Vale bari chin ham degulik emas.*

*Kishi chin so‘z desa zebo durur,
Necha muxtasar bo‘lsa, avlo durur.*

Yuqoridagi baytlarda e’tibor beradigan nozik bir nuqta bor. Ya’ni oqil odam faqat chin so‘zlaydi, lekin hamma chin so‘zni, haq gapni har joyda, har doim aytib bo‘lmaydi. O‘zining mavridi bo‘ladi. Albatta, kishi rost so‘zlasa, juda yaxshi, ammo uni qisqaroq qilsa, yanada yaxshiroq bo‘ladi.

N. she’rdagi yolg‘on haqida ham yozadi: “Yolg‘on so‘z juz nazmda nopisand va aning qoyili noxiradmand”. Bu masalada N. arablar orasida keng tarqalgan “Ahsanaho akzabuho – she’rning eng yaxshisi eng yolg‘oni”, degan maqolidagi fikrni rivojlantirgan bo‘lib, bu o‘rin-

da “yolg‘on” badiiy to‘qimani, she’riy mubohlag‘ani, fantastikani, yorqin istiora va tashbehni anglatishiga urg‘u beradi.

N. “M.Q.”ning 25-faslini “Ahli nujum zikrida” deb nomlaydi va munajjim, rammol (rom ko‘ruvchi)lar haqida so‘z yuritib, ularning nuqsonli amallarini qoralarkan, “Falaki mudavvar va nujum va burjiddin afsona der va alarning sa’d va nahsi hukmin surub tarona der. Bovujude ulki, o‘n so‘zidin ittifoqe biri ham rost kelmas, muning qabohatin yo bilmas va yo bilib ko‘ziga ilmas. “Kazib al – munajjimun” (Munajjim (yulduzshunos)lar yolg‘on gapiradilar) mazmuni bilan aning so‘zi yolg‘ondur va o‘z rostlig‘ kishvaridin yiroq qolg‘ondur va basirat ko‘ziga g‘aflat pardasin solg‘ondur”, - deya yana bir bor o‘quvchini yolg‘on so‘z ishlatuvchi toifalar makridan ogoh etadi. N. hatto ba’zi avliyolarning rostgo‘ylik sifatini alohida fazilat qilib ko‘rsatadi. Jumladan, u “N.M.” asarida Bobo Tilanchi degan avliyo haqida shunday deydi: “Marv yo‘lida Charkas bandida sokin erdi. Majzub erdi. Ilayida qish va yoz o‘t yoqarlar erdi. Bir siqa (ishonchli) kishi bu toyifadinki, so‘zida shoyibayi kizb (aslo yolg‘on aralashish) yo‘q erdi”.

Ko‘rib o‘tganimizdek, N. yolg‘onchilikni keskin qoralaydi va bu sifatning jamiyat orasida ildiz otishiga qarshi turadi. Shu bois asarlarida K. (yolg‘onchilik)ni hadislar, hikmatli so‘zlar, hikoyatlar, ibratli baytlar orqali fosh qilib tashlaydi. Bunday hikmatlar bir joyga to‘planganda, K.ning mazmun-mohiyati, insoniyatga zarari yanada aniq-tiniq namoyon bo‘lib, yosh avlodni rostgo‘ylik bilan tarbiyalashda qo‘l keladi.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар. – Т.: 2011.; Навоий асарларининг лугати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1972.

S.R.

KINOYA (ar. – ishora, piching; pardali gap) – biror shaxs yoki narsa ustidan yashirin kulishdan iborat uslubiy vosita. Badiiy asardagi inkor

usullaridan biri bo‘lib, uning muhim belgisi so‘z yoki gapning hamma vaqt ikki ma‘noli bo‘lishida, haqiqiy ma‘no uning teskari ma‘nosi orqali anglashilishida namoyon bo‘ladi. Atoullloh Husayniy ta‘biri bilan aytganda, K.da “bir nimani derlar, lekin andin o‘zga nimani iroda qilurlar”. Ya‘ni, “bir ma‘noni anga lozim-u tobe’ ma‘no uchun yasalg‘an lafz bila ul tarzda tab‘ir qilurlarkim, agar ul lafzning o‘z yasog‘in iroda qilsalar ham ravo bo‘lur...”. Uning aytishicha, K. barcha tillardagi nazm-u nasrda mashhur bo‘lib, “tab‘din yiroq bo‘lmag‘ani bag‘oyat maqbul bo‘lur”. Bu b-n olim K. odob doirasidagi yengil hazil tariqasida bo‘lib, mazax va haqorat darajasiga borib yetmasligi, beparda gaplarga yo‘l bermaslik lozimligini ta‘kidlamog‘da.

K. N. ijodidagi faol uslubiy vositalardan. Xusususan, dostonlarida, “M.Q.”da, qit‘alarida uning o‘tkir namunalarini ko‘ramiz. M-n, “M.Q.”da soxta oshiq-larni obrazli yo‘sinda shunday fosh etadi:

*Kishi o‘zin yasag‘on birla bo‘lurmu oshiq,
Subhi kozib yorumas, o‘ylaki subhi sodiq.*

Maz.: Yolg‘onchi tong haqiqiy tongdek yorug‘lik taratmagani singari o‘zini oshiq ko‘rsatishga uringan chin oshiq bo‘lolmaydi.

Qator g‘azallarida riyokor va tamagir shayxlarni o‘tkir kinoya tili bilan fosh etadi. M-n, xilvatda qornini to‘yg‘azib olgani holda, o‘zini ro‘zador ko‘rsatib, avomni o‘ziga muxlis qiluvchi firibgar shayxlarning qiyofasini shunday ochib beradi:

*To‘q chiqib xilvatdin, o‘zni ro‘za deb, juhholdin
Asru ko‘p nodonni o‘z tavig‘a shaydo qildi shayx.*

Qit‘alaridan birida esa birovga yaxshilik qilganning yomonlik ko‘rishi haqida shunday yozadi:

*Ne tole‘durki, har kimni desam yor,
Manga ul oqibat bo‘lur badandesh.*

*Biravdur gar ani desam ko‘zumsen,
Chekar mujgon kibi qasdimg‘a yuz nesh.*

K. hajviy asarlarda asosiy o‘rin tutadi.

Ad.: Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ (А.Рустамов тарж). – Т., 1981; Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т., 1983; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

KISRO – sostoniyalar tabaqasiga mansub shoh. Madoyin o‘lkasini idora etgan. K. Xusrav Parvezning bobosi. Mazkur obraz Firdavsiyning “Shohnoma”sida maxsus qissa doirasida hikoya qilinadi. N. “F.Sh.” dostonida K.ni bir nechta o‘rinlarda tilga olgan. Avvalo, Xusrav Parvezni o‘quvchiga tanishtirar ekan, uning shajarasi bayonida K.ni xotirga olgan.

*Nasabda topibon Kisrog‘a payvand,
Qayu payvand, farzandig‘a farzand.*

*Baqo mulkiga chun Kisro qo‘yub yuz,
Berib ziyinat aning mulkiga Hurmuz...*

*Rasule qasr-u toqi Kistraviydin,
Ne Kisrokim, bisoti Xusraviydin.*

Dostonda sovchilikka kelgan vazir Buzurg Umidga Shirinning rad javobini yetkazar ekan, Mehinbonu nazokat ila Xusravning hurmatini joyiga qo‘yib, go‘zal istioralar bilan ta‘riflayotgan damda ham podshohni K. avlodi ekaniga ishora etadi:

*Ki: Ayting bu rasuli kordong‘a,
Ki, desun Xusravi Kisonishong‘a.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т.: 2011; Фирдавсий А. Шохнома. – Т., 2011.

Muh.A.

KIRMONIY (taxallusi; to‘liq ismi: Homid ibn Abufaxr Avhadiddin Kirmoniy (1168, Kirmon – 1236, Bag‘dod) – fors-tojik mutasavvif shoiri. Tahsilini kamolga yetkazgach, Damashq, Bag‘dod kabi musulmon Sharqining ko‘plab shaharlariga sayohat qilib, ulug‘ orif-u donishmandlar suhbatiga yetgan. Shayx Rukniddin Sinjoniyning xalifasi. Ulkan tasavvuf olimi Muhyiddin ibn Arabiy va darvesh so‘fiy Shamsiddin Tabriyilar bilan uchrashgan, Faxriddin Iroqiy va Avhadiy Marog‘iylar uning shogirdlari hisoblanadi. U fors-tojik irfoniy she‘riyatining ustodlaridan sanaladi. Undan 1180 baytli “Misboh ul-arvoh” (“Ruhlar mash‘ali”) masnaviysi va 1807 ruboiydan iborat to‘plam bizgacha yetib kelgan.

“N.M.”da “nihoyatda ulug‘ kishi emish, go‘zal she‘rlari bor”, deb ta‘riflanadi. Tasavvufdagi maqomi haqida esa “derlarki, ul haqiqat shuhudida mazohir suratig‘a tavassul qilg‘on ekondur va mutlaq jamolin muqayyadot suvarida mushohada qilur ermish” deyiladi. “M.Q.”da uni N. “haqiqat asroriga majoz tariqin” omuxta qilgan shoirlar guruhiga kiritadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10 жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд I. – Душанбе, 1988; Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Авҳадиддин Қирмоний. Девони рубоӣёт. – Техрон, 1366 (х.-ш.); Авҳадиддин Қирмоний. Рубоӣлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

KITOBAT (ar. – yozuv, yozish) – inson a‘zolari va arab yozuvidagi harflar o‘rtasidagi o‘zaro o‘xshashlik asosida tashbeh yaratishga asoslangan san‘at. Aytaylik, ma‘shuqaning kelishgan tik qomati **“alif”** (ا)ga, uzun sochlari **“lom”** (ل)ga, xalqa zulfi, **“jim”** (ج)ga, qayrilma qoshlari **“nun”** (ن)ga, **“yo”** (ي)ga, marjonday tizilgan tishlari **“sin”** (س)ga, ko‘zlari **“sod”** (ص)ga,

ga, **“ayn”** (ع)ga, xoli nuqtaga, oshiqning uning hajrida bukilgan qaddi **“dol”** (د)ga, **“nun”** (ن)ga o‘xshatiladi va h.k.

K. san‘atini qo‘llashdan maqsad fikrni obrazli va go‘zal tarzda ifodalash orqali badiiy ta‘sirchanlikka erishishdir. Chunonchi:

*Kulma xam qaddimg‘akim, yuklansa
ishqing Qof aro,
Ishq ostida yozilg‘an “qofdek” xam topqasen.*

Bu yerda oshiqning ishq yukidan egilgan qaddi **“qof”**ga (ق) o‘xshatilyapti. “Ishq yukini Qof tog‘iga yuklasa, u ham “ishq” so‘zi ostidagi qofdek bukilib qoladi (arab yozuvida qof harfi ishq so‘zining oxirida, ya‘nikim ostida keladi – قشع). Shunday ekan, mening ishq yuki ostida egilib, qof shakliga kelgan qaddimga qarab kulma”, – deydi oshig‘i bechora. Agar bu fikr oddiy, to‘g‘ridan to‘g‘ri aytilsa, bunchalik badiiyat kasb etmas edi.

*Ko‘rmasang qoshing bo‘lurman
turg‘anim birla fig‘on,
Voyi erur, bas chu bo‘lmasa
“Navoiy” birla “nun”.*

N. so‘zidan **“nun”** tushib qolsa, voyi qoladi – bu oh-voh degani. Shunga o‘xshab, qoshingni ko‘rmasam, ishim boshdan-oyoq fig‘on bo‘ladi. Bu yerda qayrilmaligi jihatidan **“nun”**ning qoshga nisbati bor, “fig‘on”ning esa “voyi”ga.

Ayon bo‘ladiki, shoir seni ko‘rmasam, ishim oh-u fig‘on bo‘ladi, degan fikrni arab harflari qanday go‘zal shaklda ifodalamoqda:

*Oraz uzra “ayn” yanglig‘dur uzoring
uzra ko‘z,
Nargis uzra nuqta yanglig‘dur ko‘zung
ustida xol.
No‘shxand etkanda, la‘lingdin
ko‘runmishmu tishing,
Anglamon, yoxud asal ichra
yozilg‘an “sin” mudur.*

Sharq she‘riyatida K. san‘atiga asoslangan bayt-u she‘rlar behad-u bepoyon. Shoirlar yan-

gidan yangi ko‘rinishlarini kashf etib, bu san‘atning imkoniyat doirasini kengaytirganlar. N. ijodida ham uning rang-barang shakldagi ko‘plab namunalariga duch kelamiz. Bu san‘at shoirdan qanchalik mahorat talab qilsa, o‘quvchidan shunchalik zukkolikni taqozo etadi. Arab yozuvi va K. san‘atini bilmaganlar esa bunday estetik zavqdan bebahra qoladilar.

Ad.: Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

“KITOBI LUG‘ATI ATROKIYA” – N. asarlari bo‘yicha tuzilgan lug‘atlar ichida Fath Alixonning “K.L.A.” asari alohida ajralib turadi. Bu lug‘at Sankt-Peterburg dorilfununi kutubxonasida saqlanmoqda. Uni sharqshunos A.A.Romaskevich – Tehrondan 1914-y. olib kelgan. 1862-y. da yozib tugallangan ushbu lug‘at N. asarlariga qiziqish natijasida tuzilgan. Unda shoir asarlaridagi 8000 ga yaqin o‘zbekcha so‘zlar fors tilida izohlangan.

Lug‘atda ismlar bosh kelishikda berilgan:

قايوق – (265b) ba zamma yo zavraqi ko‘chak...

qayuq – yo zammali, [forscha] zavraqi ko‘chak...

Ayrim so‘zlar lug‘atchilik an‘anasiga zid ravishda turli shakllarda izohlangan:

بوریکا – (103b) ba zamma boyi abjad va kasri

royi qarashat gurg ro go‘yand ya‘ni ba gurg

bo‘riga – **b** zammali, **r** kasrali, [forscha] gurg, ya‘ni ba gurg

Qomusda boshqa turkumlarga oid so‘zlar ham uchraydi:

olmosh:

سيز – (244b) ba kasri avval ya‘ni shimo...

siz – boshida i, [forscha] shimo...

sifat:

قوزای (284a) ba zammi avval va zoyi nuqtador ba alifi kashida joyi soyaki oftob nakird.

quza:y – **q** zammali, **z** nuqtali, alif cho‘ziq, forscha joyi soyaki oftob nakird.

ravish:

قاشیدا – (258a) ba kasri shini qarashat ya‘ni dar peshro‘yi u muqobili u...

qashida – **sh** kasrali [forscha] dar peshro‘yi u...

Fe‘llar turli shakllarda berilgan. Masdar shaklda:

قاومق – (262b) davondan va dur kardan...

qavmaq [forscha] davondan va dur kardan (uzoqlashtirmoq)...

buyruq shaklda:

قاوما – (258a) ba sukuni vov amrist az ronda nakardan...

qavma – vov ustida sukun [forscha] az ronda nakardan fe‘lining buyruq shakli...

قولانگ (272a) ba sukuni vov va nun va kofi porsiy ya‘ni bagurizonid va badavonid...

Qavlang – vov va nun ustida sukun, **k** forsiy (ya‘ni **g**) forscha bigurizonid va bidavonid...

قاواى (272b) medavonam va ronda mekunam

qavay – forscha medavonam va ronda mekunam.

Lug‘atda ravishlar ham izohlangan:

قايفوروب – (259b) qofi ba alifi kashida va ba yo rasida va zamma g‘ayni nuktador va royi qarashat ya‘ni g‘amnok...

qa:yg‘urub – **q** cho‘ziq **a:** b-n, so‘ngra **y**, nuqtali **g‘** va **r** zamma b-n [forscha] g‘amnok...

Fatx Alixon lug‘atda tarixiy-geografik topomlarni ham izohlagan:

قراکول – (275a) ba fathi avval va kofi porsiy mavzusi az Movaraunnahr...

Qarago‘l – boshida fatha, forscha **k** (ya‘ni **g**) Movaraunnahrdagi bir joy...

بوخارا (107a) ba zamma boyi abjad ismi shahrist ma‘ruf...

Buhar **a-b** zammali, mashhur shahar ismi...

Lug‘atda o‘zbekcha so‘zlardan tashqari mo‘g‘ulcha so‘zlar ham izohlangan:

اوبوجين (56b) – ba zammi avval va boyi abjad va kasri jimi abjad ba lug‘ati mug‘uli xasta va bemorro go‘yand

ubujin – boshida **u**, so‘ng **b, j** kasrali, mug‘ulcha so‘z ma‘nosi xasta va bemor

So‘z variantlari yonma-yon berilgan:

قارا و قرا – (274a) bama’ni siyoh...

qara va qora - [forscha] siyoh...

قنوق و قوناق – (278b) ba zamma avval va nun va

fathi qofi digar ba alifi kashida bama’ni mehmon...

qo’nuq va qo’naq – boshida zamma va nun,

ikkinchi qof cho’ziq a: b-n [forscha] mehmon...

So‘zlar asosan ekvivalent yo‘li b-n izohlangan:

ایکارچی – (80a) ba kasri avval va kofi porsiy

ba alifi kashida va royi qarashat rasida va kasri jimi porsiy ba ma’niyi sarroj

یگارچی – boshida *i*, so‘ng forsiy *k* (ya’ni g)

cho’ziq *a: b* b-n, so‘ng *r*, forsiy *j* (ya’ni ch) kasrali [forscha] sarroj

Ayrim so‘zlar tushuntirish yo‘li b-n sharhlangan:

ایکیز – (70b) ba fathi avval va kasri kofi toziy

du bachaki yak daf’a tavallud shud

ekiz – boshida *e*, arabiy *k* kasrali [forscha] du

bachaki yak daf’a tavallud shud

So‘zlar, asosan, bir ma’nosi bilan izohlangan:

اوماق – (64a) ba zammi avval ba ma’niyi

qabila...

وماق – boshida u [forscha] qabila...

آری – (23a) ba kasri royi qarashat zambur

a:ri – *r* kasrali [forscha] zambur

Ayrim joylarda so‘zning boshqa ma’nolari ham qayd qilingan:

قراول – (276b) ba fathi avval va zammi vov

diydabonro go’yand va niz toifa az arab

قاراول – boshida *a*, vov zammali [forscha]

diydabon yana arab toifalaridan biri

شاب (248a) ba shini qarashat ba alifi kashida

va ba boyi abjad rasida javon va johilro go’yand...

sha: *b-sh* cho’ziq *a* b-n, oxirida *b*, forschacha

javon (yosh) va johil (1.yosh; 2.nodon)

Fath Alixon so‘z ma’nolarini izohlashda tasdiqlovchi misol sifatida bir bayt keltiradi:

اويناتای (61a) – ba fathi avval va sukuni yo va

nun ba alifi kashida ya’ni ba raqs biyovaram dar chahor devon go’yand:

Ul parivash tiftl maktabdin toriqmish piri dayr

Qo‘yki bir dam ani majnunluqlar aylab o‘ynatay

o‘yna: tay – boshida *o‘*, *y* va *n* ustida sukun [forscha] ba raqs biyovaram “Chor devon”da shunday deyilgan...

Dostonlardan olingan ayrim misollargina ikki, to‘rt misradan iborat:

اوی قیزی (62b) – ba fathi avval va kasri zoyi nuktador xodima va kaniz ro go’yand dar “S.S.” go’yad:

Barcha xodimlari pari yanglig‘,

Yoshurun kunduz axtari yanglig‘,

Pari uy qizlig‘ida xizmatko‘sh,

Ne uchunkim erur pari ro‘po‘sh.

uy qezi – boshida *e*, nuqtali *z* kasrali [forscha] xodima va kaniz...

Omograflar o‘rta asr lug‘atchilik an’anasi bo‘yicha bir lug‘at maqola ichida berilgan:

قانی (268a) ya’ni ku va niz xuni u va niz toifa az atrok...

qani-forscha *ku*, yana xuni *u*, yana turkiy qavmlardan birining nomi...

Fath Alixon so‘zlar orfografiyasiga katta e’tibor bergan. So‘zlarning tuzilishi ikki usulda ko‘rsatilgan: ham harakat – fatha, zamma, kasra, ham maxsus fonetik terminlar b-n. So‘zlarning fonetik tuzilishini bunday ikki usulda ko‘rsatish lug‘atchidan katta bilim va mehnat talab qilgan. U o‘z mehnati b-n kelajak avlodga mumtoz o‘zbek tili bo‘yicha muhim ma’lumotlar qoldirdi. Shakldosh undoshlar maxsus terminlar orqali ko‘rsatilgan: *p* – boyi ajamiy, *g* – kofi ajamiy, *k* – kofi toziy, *ch* – jimi ajamiy, *b* – boyi abjad, *j* – jimi abjad. *P* harfi lug‘atda boyi porsiy atamasi orqali ko‘rsatilgan:

پتدی (99b) ba kasri boyi porsiy va toyi qarashat navisht va tahrir kard...

Pitdi – forsiy *b* (ya’ni *p*) kasrali, so‘ng *g* forschacha navisht va tahrir kard...

Cho’ziq *a:* ikki usulda ko‘rsatilgan. So‘z boshida alif ustiga madda qo‘yish bilan:

آز (23a) – ba sukuni zoyi nuqtador ba ma’niyi andak...

a:z – nuqtali z ustida sukun, [forscha] andak...

So‘z o‘rtasida kashida termini orqali ko‘rsatilgan:

بارای (97a) – royi qarashat ba alifi kashida va ba yo rasida ya‘ni baravam...va niz meravam...

bara:y – *r* cho‘ziq *a:* b-n, so‘ng *y*, [forscha] baravam...va meravam...

Cho‘ziq *o‘:* vovi ma‘lum atamasi orqali ko‘rsatilgan bo‘lsa:

توقسان – (158a) ba fathi toyi qarashat va vovi ma‘lum va sukuni qof adadi navadro go‘yand

to‘qson – *t* cho‘ziq *o‘:* bilan qof ustida sukun [forscha] navad

Qisqa *u* vovi majhul termini bilan ko‘rsatilgan:

أوچلاب – (25b) ba zammi vov va vovi majhul va sukuni jimi abjad amrist az kaf dast giriftan

a:vujlab – *v* qisqa *u* b-n *j* ustida sukun [forscha] az kaf dast giriftan

Lug‘atda *e* va *i* aniq ifodalangan. Qomusda bir xil yoziluvchi ایت so‘zi kasra b-n it, fatha, ya‘ni *e* bilan o‘qilsa, fe‘ning buyruq shakli *et* bo‘lishligi quyidagicha izohlangan:

ایت (66b) ba kasri avval sak va niz amr az nopadid shudan va fathali avval amr az kasradan.

ایت avval kasra b-n sak (it), yana yo‘q bo‘lmoq, fatha ya‘ni *e* b-n et-amr az kardan...

Ushbu lug‘at nashr qilinmagan.

Ad.: Умаров Э. Эски ўзбек лугатлари. – Т., 1992; Фатҳ Алихон. “Китоби лугати атроқийа”.

E.U.

KICHIK MIRZO (1451–1484, Hirot) – shoir, temuriylardan. Sulton Husayn Boyqaroning jiyani. Asl ismi Sulton Muhammad mirzo. Sulton Husaynning opasi Oqobegim va temuriy-zoda Sulton Ahmad mirzo nikohidan tug‘ilgan. Yoshligida otasi Sulton Ahmad bilan birga Abusaid mirzoga xizmat qilgan, uning Iroqqa qilgan yurishida ishtirok etgan. Sulton Abusaid mag‘lubiyatga uchrab, qatl qilingandan keyin K.M. otasi bilan Hirotga kelgan (1469). Bu vaqtda

Hirot taxtini Sulton Husayn mirzo egallagan edi. U jiyani va pochchasini yaxshi kutib olgan. Shu vaqtdan boshlab K.M. tog‘asiga xizmat qilgan, harbiy-siyosiy ishlarda ishtirok etib, mas‘uliyatli topshiriqlarni bajargan. Husayn Boyqaro Bog‘i Zog‘onda Yodgor mirzoni qo‘lga tushirganda, K.M.ni Muzaffar Barlos bilan birga bog‘ning katta darvozasini ishg‘ol qilish uchun yuborgan edi (1470). Chinoron jangida esa K.M. Husayn Boyqaro lashkarining so‘l qo‘liga qo‘mondonlik qilgan. Keyinchalik u harbiy-siyosiy faoliyatni tark etib, ilm-fan va ijod bilan shug‘ullangan. Haj ziyoratiga borib kelgan.

Kichik mirzo N.ning ijodiy taqdirida o‘ziga xos rol o‘ynagan. Ma‘lumki, N.ning shoir sifatida mashhur bo‘lishi XV asrning 60-yy.ining ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. Ana shu davrda Hirotta K.M. boshliq N. muxlislari bo‘lgan yoshlar faoliyat ko‘rsatgan. Ular shoirning she‘rlarini ko‘chirib, o‘quvchilar orasiga tarqatganlar va shu tariqa uning ijodining ommalashuvida, N.ning xalqqa tanilishida katta xizmat qilganlar. N. “B.B.” devoni debochasida buni minnatdorlik bilan qayd qilib, Kichik mirzoni madh etgan: “Xususan saltanat ganjining durri samini, qanoat mulkning xoknishini, ilm-u zako ahlining yagonasi...”

*Tab‘i darvesh-u o‘zi shohnishon,
Shohi darvesh Muhammad Sulton.*

... matla‘ye yo ortuqroq yo tamom g‘azal tilim xomasi taqririga kelsa erdi...filhol ani muanbar qalam birla kofurkirdor safhag‘a raqam qilib, oq-u qaroni andin mahtut qilur erdi va yana ham anga qarobat hisobliq tezfaahm shahzodalar va musohib intisobliq xushtab‘ mirzozodalar mutaaddid savod qilib, soyir ulusqa yoyilur erdi“. Afsuski, biz bu oliyjanob aslzoda yoshlarning nomlarini bilmaymiz. N. faqat Sulton Muhammad Mirzoni tilga oladi, qolganlarini “tezfaahm shahzodalar”, “xushtab‘ mirzozodalar” deb ataydi. Bu yoshlar adabiyotimiz u-n buyuk bir xizmatni amalga oshirib ketganlari shubhasizdir. K.M. bilan N. o‘rtasidagi munosabatlar K.M. va-

fotiga qadar davom etgan va N. keyinchalik ham uning xotirasini qalbida saqlagan. O‘z asarlarida u K.M. nomini ko‘p o‘rinlarda turli munosabatlar bilan tilga oladi.

N. K.M. haqida “M.N.” tazkirasida ham ma’lumot beradi va bir forsiy ruboiysini keltiradi:

*Umre basaloh mesutudam xudro,
Dar shevayi zuhd menamudam xudro.*

*Chun ishq omad kadam zuhd-u chi saloh,
Al minnatulillah ozmudam xudro.*

Tarj.: o‘zimni umr bo‘yi yaxshilik bilan maqtardim, o‘zimni taqvodorlik yo‘liga solardim, ishq kelgach, na taqvodorlik qoldi-yu va na yaxshilik, Xudoga shukrki, o‘zimni sinadim.

N. yozishicha, bu o‘rinda Jomiyning ruboiysi b-n tavorud voqe‘ bo‘lgan. Asar shunday bo‘lsa, bu ham ulug‘ davlatdir, – deydi shoir.

“S.” asarida N. o‘zi uchun aziz va qadrli bo‘lgan kishilarni yodga olar ekan, K.M. xotirasiga bag‘ishlab samimiy, haroratli misralar bitadi, uning ilmi va fazilatlarini ta’riflaydi:

*Ilm aflokida Birjis mahal,
Barcha ashkol o‘lum ollida hal.*

*Nazm-u nasrig‘a Utorud maftun,
Har savol etsa, javobida zabun.*

*Shahlig‘-u ilm-u yigitlik chog‘i,
Foniy-u so‘fiy-u solik dog‘i.*

N. shunday nodir insonning bevaqt vafot etgani, bu hodisa o‘ziga qanday og‘ir ta’sir qilgani haqida ham yozadi. Bu misralar shoirning K.M. ga bo‘lgan samimiy mehrining o‘ziga xos badiiy ifodasidir. N. K.M. vafotiga bag‘ishlab marsiya ham yozgan. Ushbu marsiya o‘zbek adabiyotida mazkur janrning yorqin namunasi hisoblanadi.

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4 жилдлар. – Т., 2011;*

Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъдайн мажмаъ ал-бахрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

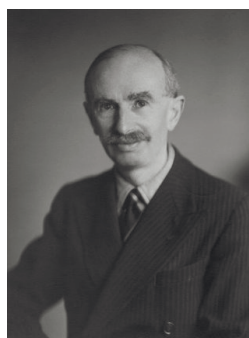
Q.E.

KLAYNMIXEL Zigrid (Sigrid Kleinmichel, 1938) – germaniyalik sharqshunos olim. Ingliz, nemis, fransuz, rus, o‘zbek va turk tillarini o‘zlashtirgan. Sankt-Peterburgda mumtoz turkologiya bo‘yicha tahsil olgan. Berlindagi Gumboldt universitetida turkologiyadan dars bergan. Olima XX asr boshlari o‘zbek adabiyotini chuqur o‘rgangan. “Alpomish” dostoni, Lutfiy, Mashrab, Maxtumquli ijodi bo‘yicha maxsus tadqiqotlar muallifi. Usmonli turk tili va adabiyoti bo‘yicha mutaxassis bo‘lgani sabab N. ijodini turk adabiyoti b-n qiyosiy tarzda o‘rganadi. 1990-y.dan boshlab N. ijodiga doir bir qancha ilmiy tadqiqotlari e‘lon qilingan. Jumladan, nemis tilida bir yuz o‘ttiz besh sahifadan iborat “Alisher Navoiy va Ahmad poshsho”, turk tilida “Alisher Navoiy va usmonli turk shoirlari” nomli maqolasi chop etilgan. Ularda N. ijodining usmonli turk adabiyotiga ta’siri, turk tiliga tarjimalari haqida fikr yuritiladi. Yana nemis tilida “Navoiy kulgi haqida” (1994), “Navoiyi – benavo: Alisher Navoiyning “Navodir un-nihoya” devoni haqidagi o‘ylar” (2003), “Xizr siymosi va Alisher Navoiy ijodida hayot suvi masalasi” (2015) maqolalari e‘lon qilingan. Turk tilidagi “Alisher Navoiy va usmonli turk shoirlari” maqolasi O.Mamadaliyeva tarjimasi va A.Erkinov, A.Qurbonov so‘zbohis b-n “Alisher Navoiy” xalqaro jurnalida chop etilgan (2021). Maqolada chig‘atoy adabiyotining usmonli turk shoirlariga ta’siri, ularning N. ijodiga ergashib nazira bog‘lashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Xususan, N. g‘azallari ta’sirida Ahmadi Doiy, onado‘lilik Safiy chig‘atoycha, Ahmad Posho usmonli turk-chasida g‘azal yozganlari hamda turk olimlarining n.shunoslik faoliyati haqida yoritiladi. Turk shoirlarining xamsanavislik va tazkirachilik faoliyati

tadqiq etiladi. Umuman, olimaning ilmiy faoliyati Martin Hartmann ishlarining davomi sifatida nemis n.shunosligining bir qismi hisoblanadi. O‘zbek adabiyoti, madaniyatini o‘rganib, xalqaro miqyosda targ‘ib etgani e‘tiborga loyiq.

Ad.: Эркинов А., Курбонов А. Зигрид Клайнмихел – Навоий ижодининг хорижлик тадқиқотчиси (З.Клайнмихел мақоласига сўзбоши); Клайнмихел З. Алишер Навоий ва усмонли турк шоирлари // Alisher Navoiy. 2021, № 1, (1).

O.T.

KLOSON Jerard (1891–1974) – ingliz turkshunos olimi. Maktabni bitirgach, avval Oksforddagi korpus-kristi kollejida, so‘ngra 1911-y. “Boden Sanskit Scholar”, 1913-y. “Hall-Houghtman Syriac Prizeman”, 1920-y. “James New Arabic Scholar” o‘quv

yurtlarida o‘qigan. Xitoy va tibet tillarini mustaqil o‘rgangan. Olim ikki asari bilan turkshunoslikka katta hissa qo‘shdi. N. asarlari bo‘yicha tuzilgan “Sangloh” asarining faksimiliyasini turli ko‘rsatkichlar bilan nashr qildi: Sanglah A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahi Xan Facsimile text with an introduction and indices by Sir Gerard Clauson. London, 1960. Olimning ilmiy hayotida 1972-y.da chop etilgan “XIII asrgacha bo‘lgan turkiy yodgorliklarining etimologik lug‘ati” (“An Etymological Dictionary of pre-thirteenth century Turkish”) alohida o‘rin tutadi. 1960 y.i Mirza Muhammad Mahdixonning “Sangloh” asarining faksimilesini turli ko‘rsatkichlar bilan nashr qildirib, juda katta ishni amalga oshirdi. Ushbu nashrga Londondagi qo‘lyozmani asos qilib olgan. Qo‘lyozma tarkibi: “Maboni ul-lug‘at” (1-26), “Sangloh” (27-353), N. asarlarida uchrovchi arabcha-forscha so‘zlar (353-367)dan iborat. Olim “Sangloh” faksimi-

lesini nashrga tayyorlar ekan, qo‘lyozmani sinchiklab o‘rgangan. Lug‘atda uchrovchi shaxs oti bo‘ladimi, mo‘g‘ulcha so‘z bo‘ladimi hammasini turli ilovalarda ko‘rsatgan. So‘zboshida (1-32-betlar) lug‘atdagi unli va undoshlar, qo‘lyozma haqida, batafsil ma‘lumot bergan. “Maboni ul-lug‘at”ning D.Ross va B.Atalay tomonidan amalga oshirilgan nashrining yutuq va kamchiliklarini ko‘rsatgan. Bu yerda shuningdek, N. asarlariga tuzilgan lug‘atlar haqida ham batafsil ma‘lumot berilgan. Olim “Sangloh”dagi so‘zlar orfografiyasiga alohida to‘xtalgan. Lug‘at fonologiyasi haqida ma‘lumot bergan.

Muallif ushbu ishda “Sangloh”ning faksimilesini ilova qilgan. Faksimileni o‘qish shuni ko‘rsatadiki, noshir Mahdixonning so‘z imlosiga oid lingvistik terminlariga e‘tibor bermagan. Natijada, N. asarlaridagi so‘zlar Yevropa tillariga qattqlik-yumshoqlik asosida ä, ö, ë kabi belgilar b-n transliteratsiya (harfma-harf ag‘darish) qilingan.

Ad.: Sanglah. A Persian lude fo the Turkish language by Muhammad Mahdi Xan. Facsimile text with an introduction and Idices by sir Gerard Clauson. – London, 1960.

O.T.

KOBUL – N. “M.N.”, “T.M.A.” va “S.I.” kabi asarlarida turli munosabat b-n tilga olgan shahar. Buyuk ipak yo‘lining chorrahalaridan biri bo‘lgan qadimiy kent. Hozir Afg‘oniston Islom Respublikasining poytaxti. Mamlakatning eng yirik iqtisodiy, siyosiy, madaniy shahri hisoblanadi. Shahar K. daryosi bo‘yida joylashgan.

K. shahrining boy tarixida Temuriylar davri alohida o‘rin tutadi. Bu haqda temuriylar davriining muarrixlari bo‘lgan Nizomiddin Shomiy, Ali Yazdiy, Natanziy, Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy, Mirxond, Xondamirlar Sohibqiron Amir Temur va temuriy hukmdorlarga bag‘ishlab bitgan tarixiy kitoblarda bir-biridan qimmatli ma‘lumotlar, xabarlar yozib qoldirishgan.

K. shahrining tarixi, temuriy hukmdorlar davridagi holati, madaniy muhiti, Kobuliy nisbasi b-n bog‘liq shoir, adiblarining ijodini N.ning buyuk shaxsi, ijodi, asarlari, shaharsozlik madaniyati b-n bog‘lab tadqiq qilish ham foydadan xoli emas. O‘rganishimizga ko‘ra, K. shahri b-n bog‘liq tarixiy va poetik lavhalar asosan N.ning “M.N.” tazkirasida uchraydi. M-n, tog‘asi Mir Sayid Kobuliy. N.ning “T.M.A.” tarixiy asarining “Sulaymon binni Dovud” nomli fiqrasida ham K. shahri tarixiy toponim sifatida tilga olingan. Ya’ni, gap Sulaymon payg‘ambarning kechki ovqatni shu shaharda tanovvul qilishi xususidadir. Chunchi: “Va mashhurdurkim, saboh Shomdin azimat qilib choshtni Istaxrda yer erdi. Andin azimat qilib, Shom taomin Kobulda ixtiyor qilur erdi kim.”

Ad: Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Bobur. Boburnoma. – T., 2002.

E.Q.

KOVA OHANGAR – N. tasvirlagan qahramonlardan biri, sipohonlik mehnatkash va hunarmand xalq vakili sifatida Sharq adabiyotida mashhur obraz. N. Peshdodiy, Kayoniy, Ashkoniy, Sosoniy kabi Ajam shohlari tarixiga bag‘ishlab yozgan “T.M.A.” asarida hunarmand temirchi K.O obrazini zolim hukmdor Zahhok binni Marodisga qarshi qo‘ygan va zulmni qoralagan. N. asarning “Zahhok binni Marodis” nomli faslida K.O.ni uch marta tilga olgan. Syujetlar talqiniga ko‘ra, Zahhok uning birinchi o‘g‘lini qatl qiladi, ikkinchi o‘g‘liga ham chek tushganda, Sipohonda K.O. – ota unga bosh ko‘targan va g‘olib kelgan. Ya’ni: “Sipohonda Kova ohangarning bir o‘g‘li bor erdi, bu jihatdin qatl bo‘lub erdi, yana bir o‘g‘lig‘a dag‘i chek tushti. Ul betahammul bo‘lub, qichqirib, elga ko‘p ta’nalar qilib, Zahhokni so‘kti. El dag‘i anga muttafiq bo‘lub, xuruj qildilar. Dag‘i Sipohon vo-

lisi o‘lturub, Zahhok ustig‘a yurudilar. Bag‘oyat qalin el jam‘ bo‘lub... Ul chog‘da Zahhok vahmidin qo‘ychilar orasida yoshurun bo‘lur erdi, tonib, ko‘torib, Kova ohangar sipohsolor bo‘lub, temurchilar beliga bog‘lar saxtiyonnn yig‘och boshig‘a bog‘lab, alam qilib yurub erdi”.

Asarlarida otalarni Razzoq ul-Qayum deb sharaflagan N. K.O. obrazi orqali otalarning tabiiy huquqlarini ham ko‘rsatishga harakat qilgan.

K.O. b-n bog‘liq syujetni Firdavsiy Tusiy “Shohnoma”da asar xarakteridan kelib chiqib, batafsil yoritgan.

Ad: Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011.

B.R.

KOINOT – Butun borliq, olam, kosmos. N. asarlarida muallifning K. haqidagi tasavvurlari aks etgan. Mazkur tasavvurlarning badiiy talqini “X.”ning barcha dostonlarining muqaddima boblaridan o‘rin olgan. Ularda N. borliq, K.ning vujudga kelishi hamda Yer, Quyosh, shuningdek, Atorud (Merkuriy), Mushtariy (Yupiter), Zuhra (Venera), Mirrix (Mars), Zuhal (Saturn) singari sayyoralar haqida so‘z yuritadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, N.ning K. haqidagi qarashlari geosentrik asosga ega, ya’ni, unda Yer K.ning markazi sifatida qaraladi. Quyosh ham, Oy ham, sayyoralar ham Yer atrofida aylanib yuradi.

N. tasavvuridagi K. Tangri tomonidan yaratilgan hamma-hamma narsani o‘z ichiga oladi. “Masnaviy” (“Sayyid Hasanga maktub” deb ham ataladi)da shoir bu borada shunday yozgan:

*Uchinchi ulkim, chun Xoliqi zuljalol,
Ki ham lamyazal keldi, ham loyazol.*

*Chu lavhi vujud uzra tortib qalam,
Ikki kavn tarhig‘a urdi raqam.*

*Burun chekti mundog‘ sipehri rafi’,
Yana yoydi bu nav‘ arzi vasi’*

*Nekim jilvagar qildi aflok aro,
Ne qildi ayon arsayi xok aro*

*Demay yetti abo-yu to 'rt ummahot,
Ki xilqat to 'ni kiydi chun koinot.*

Shoir bularning barchasi, zarradan to quyosh-gacha bir-biri b-n bog'liq ekanini "H.A."da alohida ta'kidlaydi.

*Oni munga, muni anga band etib,
Bir-biriga barchani payvand etib.*

*Vositalar bo 'ldi ayon to ' – bato ' ,
Bir-biriga bog 'lanibon mo ' – bamo ' .*

K. N. asarlarida Muhammad (s.a.v) munosabati bilan ham tilga olinadi. Shoir u kishini "Xojayi koinot" deb ulug'laydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи, 5 томлик, 2-том. – Т., 1977.

Q.E.

KOKILLI BAKOVUL – Sulton Husayn Boyqaroning mulozimlaridan. Uning saroyida bakovul bo'lib xizmat qilgan. Mirxondning ma'lumot berishicha, N. Astrobodda bir yil turgandan so'ng Hirotda kelgan va Sultondan Astrobodga boshqa bir kishini hokim etishini so'ragan. Lekin Sulton bunga rozi bo'lmagan va N. Astrobodga qaytgan. Bu voqeadan biroz keyin N.ning qarindoshi amir Haydar Hirotda keladi va mast holida Sultonning mulozimi K.B.ning N.ga zahar solingan ovqat bergani, Mir Alisherning vahimada ekani va podshohga muxoliflik qilmoqchi ekani aytadi. Bu gaplar Sultonga ham yetib boradi va u Astrobodga chopar yuborib, bunday qasd hech qachon uning xayoliga kelmaganini bildirib, ont ichadi. N. Hirotda otlanadi va podshoh bilan uchrashgandan so'ng, Mir Haydar qamoqqa olinadi. N.ga esa Hirotda qolishga ruxsat beriladi.

Bu voqeani bayon qilar ekan, tarixchi unga o'z munosabatini bildirmagan va K.B.ning yuqoridagi ishni chindan ham qilgani yoki qilmagani haqida hech nima demagan. Faqat N.ning Mir Haydar aytgan so'zlarni inkor qilganini qayd etgan.

Bu haqda "Habib us-siyar"da berilgan ma'lumot yuqoridagidan biroz farq qiladi. "Ravzat us-safo"da Mir Haydarning K.B.ning N.ga zahar solingan ovqat bergani haqida gapirgani aytilgan bo'lsa, "Habib us-siyar"da uning so'zlari podshoh mulozimlari K.B.ga N.ning ovqatiga zahar qo'shib berishni tayinlaganini N. eshitgan, shuning uchun vahimaga tushib qolgan" tarzida keltiriladi.

Yuqoridagi voqea N. biografiyasining yaxshi yoritilmagan, tadqiqotchilardan aniqlik kiritishni tilab qiladigan momentlaridan biridir.

K.B. haqida boshqa ma'lumotlar mavjud emas.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

KOMIY UBAHIY (t.y.n. – v. 1523) shoir. Yoshligida Mavlono Muhammad Badaxshiy tarbiyatida voyaga yetgan. Iroqda ham tahsil olgan, qaytgach, Hirotda yaqinidagi O'ba qishlog'ida dehqonchilik qilgan. N. "M.N."da yozishicha, K.U. adabliq, tavoze'lik va insoniyatlik bo'lgan. Muammoni yaxshi aytgan va yaxshi ochgan:

*Kase, ki u sari dastori sarvi man chinad,
Digar zi bog ' charo dastayi suman chinad.*

Tarj: Kimki mening sarvim sallasini chiroyli qilib chirmab qo'ysa, uning bog'dan guldasta terishiga hojat qolmaydi.

Bobur ham K.U.ga yaxshi baho beradi.

Sayyid Nafisiyning "Tarixi nazm va nasr dar Eron" asarida yozishicha, K.U. N.dan ham ta'lim olgan. Komil bir devoni Ozarbayjonda saqlanadi, Faxriy Hirotiyning "Radoyif ul-ash'or" va XVI–XIX asrlar bayozlarida K.U. g'azallari ko'plab uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.Gʻ.

KOMIL (ar. – mukammal, kamolga yetishgan) – mutafoilun (1-, 2-, 4-hijolar qisqa, 3-, 5-hijolar choʻziq (VV – V –) aslining takroridan hosil boʻladigan bahr (mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun – V V – V – / V V – V – / V V – V – / V V – V –). Mutafoilun mafoilatun b-n birga eng koʻp, yaʼni besh hijoli rukn boʻlgani u-n shunday nomlangan. Ohang imkoniyatlarining cheklangani tufayli forsiy sheʼriyatda ham, turkiy adabiyotda ham kam qoʻllangan. Arab adabiyotiga xos bu vaznni oʻzbek adabiyotida birinchi boʻlib N. qoʻllagan:

*Ne xayol edi yanakim koʻngul qushi
saydini havas aylading,*

*Badanimgʻa har saridin xadang
otibon anga qafas aylading.*

“M.A.”da K. bahrining komili musammani solim vazni koʻrsatilib, unga misol keltirilgan. Bobur esa “Muxtasar” asarida bu bahr 22 vaznni oʻz ichiga olishini aytib, ularning barchasiga misollar keltiradi.

K. bahrining turli vaznlarida yozilgan sheʼrlar “Shashmaqom”ning “Buzruk”, “Rost”, “Segoh”, “Iroq” maqomlariga mansub “Talqinchayi rok”, “Soqiynomayi savti sarvinoz”, “Talqinchayi savti sabo”, “Soqiynomayi moʻgʻulchayi segoh”, “Segoh” taronasi, “Chanbari Iroq”, “Bozurgoniy”, shuningdek, “Bayoti Sheroziy II”, “Suvoira” kuylariga mos keladi.

Keyin Uvaysiy, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Habibiylar bu vaznda qalam tebratganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. –

Т., 1998; Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006.

Q.E.

KOMIL (taxallusi; toʻliq ismi: Pahlavon Muhammadniyoz Abdulla Oxund oʻgʻli Komil Xorazmiy, (1825–1899, Xiva) – shoir, xattot, musiqashunos, tarjimon, davlat arbobi. Otasi Abdulla Oxund madrasada mudarris boʻlgan. Xiva madrasalarida tahsil olib, arab va fors tillarini mukammal oʻrgangan. 25–30 yoshlarida shoir sifatida tanilgan.

K.ning ijodiy takomilida N. adabiy merosi alohida oʻrin tutadi. U buyuk salafining koʻplab gʻazallariga tatabbuʻlar qilgan, taxmislar bogʻlagan, ustoz qalamga olgan mavzularni davom ettirib va rivojlantirib, u kashf etgan tashbehlarning yangi qirralarini topib, qator baytlar yaratgan. M-n, “Fido”, “Arzimas”, “Tama”, “Ey koʻngul” radifli gʻazallariga tatabbuʻlar qilgan boʻlsa, “Taxt-u johing kishvari mulki Sikandar boʻldi tut”, “Doʻstlar, olam eligʻa yor-u hamdam boʻlmangiz”, “Baqo dashti nechuk qatʻ oʻlmasun, aylab murur ayyom”, “Yordin ayrilgʻoli shaydo koʻngul, be-xob koʻz” misralari b-n boshlanadigan bir necha gʻazallariga taxmis bogʻlagan. “Muxammasoti Komil” toʻplamidan uning b. shoirlar gʻazallariga bogʻlagan 284 muxammasi oʻrin olgan. Bu muxammaslarning aksariyati, oʻz-oʻzidan N. gʻazallariga bogʻlangan. N. ilgari surgan fikrlar, qoʻllagan tashbehlardan ilhomlanib, baytlar tuzgan.

Quyosh va oy goʻzallik timsollari boʻlganligi u-n ham N. qator bayt-u misralarida ota-onani oy va quyoshga tashbeh etadi. Jumladan, bir gʻazalida mahbubani taʼriflar ekan, otang – quyosh-u onang – oy boʻlganligi, shu ikki goʻzal xilqatdan yaratilganliging u-n ham sen goʻzal-larning shohisan, husn davlatining sohibisan deydi:

*Ey husn aro sohibgʻino: xurshid –
atongdur, oy – ano...*

Yana bir baytida yozadi:

*Oy, kun – ato birla ano, farzand
sen bo‘lsang ne tong –
Kim, sen samindursen, valek ul ikki
andoqkim sadaf.*

Maz.: Agar sen farzand bo‘lsang, oy bilan qu-yosh ota bilan ona. Go‘yo sen qimmatbaho gav-harsan-u ular ikkalasi seni bag‘rida parvarishla-gan sadaf.

N. ta‘sirida yaratilgan quyidagi baytida esa K. otani oyga-yu onani quyoshga muqoyasa qiladi:

*Mumkin emas sening kibi farzand tug‘mog‘i,
Gar bo‘lsa ham oto qamar-u modar ofto.*

Ma‘shuqaning oshiq ko‘zi qorachig‘idan joy olishi haqidagi tashbeh – N.ning badiiy kash-fiyoti. Keyinchalik ayni tashbehni b. shoirlar davom ettirib, uning yangidan yangi qirralarini kashf qildilar. Mana bu baytida K. ham ma‘-shuqaga murojaat etib, “Alifdek qomating bilan xirom aylab kel-u jon gulshani aro vatan qil”, – deb lutf etadi:

*Alifdek qadingni xiromon etib,
Vatan qil kelib gulshani jon aro.*

K.ning “O‘tmish g‘ami-yu istiqbol tashvi-shini qo‘yib, bugun imkon bor ekan, Tangriga toat qilingki, dam bu damdir” ma‘nosidagi mana bu bayti:

*Qo‘yub moziy-u mustaqbalni,
aylang Tengrig‘a toat,
G‘animat dam bu damdur,
dam bu damdur, dam bu dam, ahhob, –*

N.ning “M.Q.” pandnomasida kelgan quyida-gi “Bugun turganda o‘tmish-u kelajak haqida be-huda dam urma” mazmunidagi mashhur baytiga hamohang jaranglaydi:

*Moziy-u mustaqbal ahvolin takallum
ayla kam,
Ne uchunkim, dam bu damdur,
dam bu damdur, dam bu dam.*

K. muxammaslari ham N. g‘azallarida ifo-dalangan fikrni davom ettirgani va rivojlantir-gani, qo‘llangan tashbehlarining yangidan yangi qirralarini ochgani, muayyan g‘azal asosida o‘ziga xos muxammas yaratgani b-n ajralib tu-radi. Jumladan, “Bo‘lmangiz” radifli g‘azaliga bog‘lagan taxmisida ustozining odamlarga isho-nib, o‘z boshingizga ming bir balo orttirmang mazmunidagi hikmatli baytini asoslaydigan va uning mohiyatini ochadigan “Bu dunyo ahlidan vafoning, hatto asarini ham izlab o‘tirmang – men umrim davomida bu toifani rosa imtihon qilib ko‘rdim. Shunday ekan, iloji boricha olam ahlidan o‘zingizni xilvatga chekingki...”, – maz-munidagi misralarni qo‘shadiki, ular g‘azaldagi “Odamlar bilan do‘stlik rishtasini bog‘lab, jo-ningizga har zamon ming bir azob-u uqubatni sotib olmang”, – degan fikr b-n yalakat mag‘iz-dek birlashib ketadi:

*Olam ahlidin vafo osorini qilmang gumon,
Naqd umrim sarf etib, qildim alarni imtihon,
Uzlat istab ahli olamdin qoching boricha jon,
Oshnolig‘ aylabon, o‘z joningizg‘a har zamon,
Boisi yuz ming balo-yu mehnat-u g‘am bo‘lmangiz.*

Ma‘lum bo‘ladiki, K. N.ning she‘riyatdagi sodiq izdoshlaridan bo‘lib, yangi adabiy muhitda buyuk salafi an‘analarini munosib tarzda davom ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Комил. Девон. – Т., 1975.

E.O.

KOMILOV Najmiddin

(1937, Tojikiston – 2012, Toshkent) – n.shunos, adabiyotshunos, tasavvufshunos, tarjimon. 1965-y. Samarqand davlat universitetining filologiya fakultetini tugatgan. 1967–1970-yy.da O‘zR FA Til va adabiyot instituti aspiranturasida tahsil olgan. 1970-y.da “Muhammad-rizo Ogahiyning tarjimonlik mahorati” mavzusida nomzodlik, 1988-y.da “Xorazm tarjima maktabi (XIX asr tarjima tarixini tipologik va qiyosiy tadqiq etish muammolari)” mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan. Prof. (1991).

K.N. n.shunoslik rivojiga ham salmoqli hissa qo‘shdi. O‘tgan asr 80-yy.ning ikkinchi yarmida jamiyatda esa boshlagan erkinlik epkinlaridan foydalanib, u shoirning “L.M.”, “F.Sh.” dostonlari, qator g‘azallarini tasavvuf jihatidan o‘rganishni boshlab berdi. “Timsollar timsoli”, “Shoh-u darvesh hikmati”, “Suqrot – komil inson timsoli”, “Ishq otashining samandari” (hammualliflikda), “Jon va jonon mojarosi”, “Axtarin ishq etti-yu, sovuq nafas oh subh”, “Erur ko‘ngulda safo ishq toza dog‘i bila”, “Ahd qildim: ishq lafzin tilga mazkur etmayin”, “Soqiyo, talx o‘ldi ayshim hajr bedodi bila” kabi maqolalari bu jihatdan diqqatga sazovor. Bu maqolalar o‘z vaqtida adabiy hayotda muhim voqea bo‘lgan edi, hozir ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Ular orqali olim N. asarlarining irfoniy mohiyatini ochgan, g‘azallaridagi so‘fiyona istiloh-timsollarning ma‘no qirralariga o‘quvchilar e‘tiborini tortgan, adabiyotshunoslarni mumtoz adabiyotni tasavvuf falsafasi nuqtayi nazaridan tekshirishga da‘vat qilgan edi. O‘zi boshlagan yo‘lni izchil davom ettirib, keyinchalik “S.I.” haqida salmoqli tadqiqot yaratdi. “Sayid Hasan Ardasher – komil insonmi?” maqolasida N.ga ma‘naviy padar maqomidagi bu najib inson shaxsiyati va tasavvufdagi darajasini shoirning Samarqanddan unga yo‘llagan masnaviyasi, “N.M.” tazkirasi, vafotiga bag‘ishlab yozgan marsiyasi va “H.S.H.A.” asari tahlili asosida oydinlashtirishga harakat qiladi.

K.N.ning N.ning forsiy ijodi, xususan, qasidalar ustida olib borgan tadqiqotlari teran tahlillar va yangi ilmiy kuzatishlarga boyligi b-n ajralib turadi. U “S.Z.” tarkibidagi 6 qasida – “Ruh ul-quds”, “Ayn ul-hayot”, “Tuhfat ul-afkor”, “Qut ul-qulub”, “Minhoj un-najot”, “Nasim ul-xuld”larning har birini alohida-alohida tekshirib, ularning irfoniy mazmuni va badiiy qimmatini ko‘rsatib berdi. “Nasim ul-xuld”ning nasriy tarjimasini amalga oshirdi. Vafotidan so‘ng shoirning u sharhlagan 50 ta g‘azali “Ma‘nolar olamiga safar” nomi bilan alohida kitob holida nashr qilindi. Shuningdek, K.N. N.ning davlatchilikka oid qarashlari, odil podshoh haqidagi g‘oyalari, ustod-shogird munosabatlari, ma‘naviy-axloqiy, tarbiya b-n bog‘liq fikrlarini ham tadqiq etib maqolalar yozgan, “X.”ning nasriy bayonlarini tahlil qilgan, N. va adabiy ta‘sir masalalari, tatabbu‘navislik an‘analarini o‘rgangan. Bir so‘z bilan aytganda, ustod ijodining bir qanoti tarjimashunoslik bo‘lsa, bir qanoti n.shunoslik edi. N.shunoslikka oid tadqiqotlari asosan shoir asarlarining tasavvufiy asoslarini ochish va yuksak badiiyati sirlarini kashf etishga yo‘naltilgan edi.

Ad.: Комилов Н // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. – Т., 2002; Очилов Э. Нажмиддин Комилов // ЎТА, 2007, № 6; Ибн Сино ва Данте. – Т., 1983; Тасаввуф. – Т., 1996 (тўла нашири 2011); Тавҳид асрори. – Т., 1999; Тафаккур карвонлари. – Т., 1999; Нажмиддин Кубро. Хизр чаишмаси. – Т., 2005; Маънолар оламига сафар. – Т., 2012.

E.O.

KOMILOV Rustam – (1924–1969) – adabiyotshunos, nashriyot xodimi. O‘zbek shoiri Mujrim Obid hayoti va ijodining tadqiqotchilaridan biri. N. asarlari o‘n besh jildligining asosiy nashriyot muharrirlaridan. Bu nashrning 15-jildida K.R. N.ning “T.A.H.” va boshqa asarlari bo‘yicha bergan izohlari ilmiy ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 1-10 жилдлар. – Т., 2011; Мужрим Обид. Ғазаллар. Сўзбоши муаллифи Комилов Р. – Т., 1960.

Ab.H.

KOMPOZITSION INVERSIYA – adabiy usul. K.I. poetik inversiyadan boshqa hodisa bo‘lib, undan farqlanadi. Poetik inversiya she‘rda so‘zlarning odatdagi to‘g‘ri grammatik tartibda emas, balki she‘r tuzilishi talablariga mos tarzda o‘rin almashinuvi tufayli yuzaga keladigan va asosan, she‘riy shaklga, qisman nasrning she‘riy shakliga yaqin bo‘lgan ayrim turlari (saj‘)ga xos hodisa bo‘lsa, K.I. bayon tartibi va kompozitsiya b-n bog‘liq usuldir. Bunda muallif bayondagi izchillikni ataylab buzadi va bayon zanjiridagi muhim bir halqani tashlab ketadi. Natijada, syujet voqealari ketma-ketligida o‘rin almashinuvi sodir bo‘ladi, ana shu tashlab ketilgan halqada yuz bergan voqea o‘quvchi uchun ham, qahramon uchun ham sir bo‘lib qoladi. Keyingi voqealar ana shu sir bilan bog‘liq ravishda rivojlanadi. Mazkur usul zamonaviy adabiyotda, hikoya va qissalarda ko‘p qo‘llaniladi, xususan, detektiv janrda ijod qiluvchi adiblarning sevimli usuli hisoblanadi.

Bu usuldan N. ham foydalangan. Uning “H.P.M.” asarida keltirilgan bir hikoya K.I. asosiga qurilgan. Unda N.ning Mashhadda bemor bo‘lib yotgani, Pahlavon Muhammadning undan xabar olib, g‘amxo‘rlik qilib turgani va bir qatla kelganda, bemor do‘stining xayolini kasallikdan chalg‘itish maqsadida qilgan hazili hikoya qilingan. Pahlavon Muhammad N.ning jaybidagi qog‘ozda o‘sha kuni tongda yozilgan va hali hech kimga ko‘rsatmagan she‘rini ko‘rib qoladi va shu yerning o‘zida uni yodlab oladi. Bemor N. buni payqamaydi. So‘ng- ra Pahlavon adabiy mavzuda suhbat boshlaydi va haligi she‘rni Nasimiy she‘ri sifatida o‘qib beradi. Hikoyada Pahlavonning N. g‘azalini unga bildirmay yodlab olgani bayon zanjiridan tushirib qoldiriladi va sir effekti yuzaga keladi. Taajjublangan do‘stining savollariga javoban Pahlavon bu she‘rni 12 yil oldin Bobur mirzo

majlisida eshitgani va yod olganini aytadi. Er-tasiga esa hatto uning so‘zlarini tasdiqlaydigan “guvohlar” ham olib keladi. Nihoyat, do‘sti-ning hayrati oshib ketganini ko‘rgandan so‘ng u sirni ochadi va buning hazil ekani ma‘lum bo‘ladi. Bu o‘rinda hikoyaning asosini beg‘a-raz hazil tashkil etgani u-n sirni sir egasining o‘zi ochadi.

Keyingi davrlarda yuzaga kelgan rivojlangan nasrga xos bunday usullarning N. ijodida qo‘llanilgani uning nasrdagi mahorati va novatorligidan dalolat beradi.

Ad.: Эргашев Қ. Навоий насрида композицион инверсия // ЎТА, №1, 2006; Мамажонов С. Композиция ва ёзувчининг ижодий нияти (прозаик инверсия ҳақида) // ЎТА. 1966, 3-сон; Мамажонов С. Фафур Фулом прозаси. – Т., 1966.

Q.E.

KONONOV Andrey Nikolayevich (1906, Sankt-Peterburg – 1986) – f.f. d-ri (1948), prof. (1950), akad. (1974). Tilshunos va matnshunos olim. 1948-y. Leningradda “M.Q.”ning yig‘ma matnini nashr qilgan.

Matnni tayyorlashda asarning Leningrad kutubxonalaridagi 6 ta, Toshkent fondlaridagi 2 ta qo‘lyozmasidan foydalangan. Bulardan tashqari, yig‘ma matn uchun Toshkent va Leningradda saqlanayotgan ikki nodir nusxa, shuningdek, Buxoro va Istanbuldagi litografik, Toshkent shahrida lotin harflarida bosilgan nashrdan ham foydalangan.

Ad.: Алишер Наваи. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил Кононов А.Н. – М-Л., 1948; Библиография печатных работ академ. Кононова А.Н. // Turcologica, 1986. К 80-летию академ. Кононова А.Н. – Л., 1986.

E.U.

KONRAD Nikolay Iosifovich (1891, Riga – 1970, Moskva) – sharqshunos, adabiyotshunos. Peterburg universiteti sharqshunoslik fakulteti yapon tillari bo‘limini tugatgan, f.f.d-ri (1934), prof. Rossiya FA haqiqiy a‘zosi (1958), sharqshunoslik instituti il-

miy xodimi (1931–1970). 300 dan ortiq ilmiy ishlari e‘lon qilingan. Yapon va xitoy adabiyoti tarixi bilan shug‘ullangan. Olim ilmiy tadqiqotlarida Sharq va G‘arb adabiyotini qiyosiy o‘rganadi, e‘tiborini ko‘proq Sharq Renessansi – uyg‘onish davriga sabab bo‘lgan omillar va davrning buyuk namoyondalari ijodiga qaratadi. Sharq adabiyotini G‘arb adabiyoti bilan qiyoslash jarayonida N. ijodiga ko‘p marotaba murojaat qiladi. K.N.I. “Renessans va Navoiy” nomli maqolasida (“Tanlangan asarlar. Adabiyot va teatr” (1978) qadimiy Hirotning tarixiy bosib o‘tgan yo‘li va o‘rta asrlardagi madaniy muhit, ijtimoiy-siyosiy hayot haqida fikr yuritib, temuriylar davrining yuzaga kelishi hamda undagi N.ning o‘rni va rolini yoritadi. N. umumiy Sharq adabiyoti fonida yetishib chiqdi, keyinchalik turkiy xalqlar adabiyotiga qo‘shgan hissasini “mintaqaviy adabiyotlarning milliy adabiyotlarga tarqab ketishi”, deya baholaydi. Shoir asarlaridagi universallikka e‘tibor qaratib, N. barcha xalqlar shoiri, degan xulosaga kelgan.

Ad.: Конрад Н.И. Средневозточное возрождение и Алишер Навои // Литература и театр. – М., 1978; Конрад Н.И. Запад и Восток. – М., 1966; Конрад Н.И. Неопубликованные работы. Письма. – М., 1996.

G.X.

KORGAN (f. – ish joyi, korxon, ustaxona, do‘kon; bir ish amalga oshiriladigan joy yoki narsa. M-n, to‘quvchilik dastgohi; majozan:

manzil, qarorgoh, jumladan, dunyo, olam) – dunyo ma‘nosida mumtoz she‘riyatda keng qo‘llanadigan istiloh, tushuncha. Mirzo Bedil bu dunyoni “korgahi qumoshi shabbof” – “tunda nafis matolar to‘qiydigan korxon”, majoziy ma‘noda “zulmat, ya‘ni g‘aflatning nafis matosini to‘qiydigan korxon deb ataydi. Ya‘ni, rang-barang narsalari b-n odamlarning ko‘zini o‘ynatib, ularni g‘aflat to‘rlariga o‘raydigan va maqsaddan chalg‘itadigan joy. N. ham bu so‘zni aynan dunyo ma‘nosida keng qo‘llaydi. M-n:

*Bu korgahda xato kelmadi chu bir sari mo‘y,
Xato mening nazarimdandur, xato ko‘rsam.*

Maz.: Bu dunyoda bitta qil ham besabab paydo bo‘lmagan. Agarda men biror narsada xato ko‘rsam, u aslida o‘sha narsaning chindan ham xato yaratilgani tufayli emas, balki mening nuqtayi nazarimning qusurli ekanidir.

Ya‘ni, bu dunyoda nimaiki menga nomuvofiq, ortiqcha, keraksiz, noto‘g‘ri bo‘lib ko‘rinsa, bu o‘sha narsaning haqiqatdan ham men o‘ylaganimchalik o‘rinsiz ekanidan emas, balki mening qarashimning xatoligi tufaylidir. Chunki Xudoning ishida xato bo‘lishi mumkin emas. Bani basharga “Xudoning xatosi” bo‘lib ko‘ringan narsalar aslida o‘z aqlining mahdudligi, ilmining chegaralangani, nuqtayi nazarining biqligi hosilasidir. Olam esa bandasiga bog‘liq bo‘lmagan azaliy va abadiy qonuniyatlar, oliy va sobit muntazamlik asosida harakatlanadigan yaxlit butunlikdir.

Yoki:

*Boda tutkim, bu ulug‘ korgah ahvolindin
Hech fahm o‘lmadi har necha xayolot aylab.*

Maz.: May tutki, bu dunyo sir-u sinoati haqida har qancha o‘ylab, mushohada yuritib, tasavvur-u taxayyulga berilsam-da, hech narsa ma‘lum bo‘lmadi.

Bu yerda, albatta, boda va uning may, sharob kabi ma‘nodoshlari tasavvuf adabiyotida ilohiy tajalliy timsoli, ishq va irfon ramzi bo‘lib keladi.

Shunga muvofiq, mastlik ilohiy maʼrifatdan huzurlanishni, maʼnaviy zavq daryosiga gʻarq boʻlishni bildiradi. Tajalliy – koʻrinish, jilvalanish. Gʻaybdan keladigan va qalbda namoyon boʻladigan ilohiy nur va sirlar. Haq taolo hamisha hamma yerda turli darajada tajalliy etadi. Irfon (maʼrifat) – Alloh mohiyati haqidagi ilm.

Maʼlum boʻladiki, shoir xulosasiga koʻra, bu ilohiy sir-sinoatning tubiga yetib boʻlmaydi, binobarin, Haq sanʼati mushohadasidan hayratlanish, zavqlanish lozim. Oʻzi boshqa bir gʻazalida yozganidek:

Bu korgahda hayrat jonimni kuydurubtur.

Shoirning K. b-n bogʻliq bayt-u misralarida uning mohiyatini tushunib boʻlmasligi, sir-asrori nihoyatda mubhamligi (“...bu korgah sirri mubham boʻluptur”), anglashga inson aqli ojizligi xususida soʻz boradi.

Qilmagʻil bu korgah vasfigʻa fikr-u boda ich – Kim, xirad idroki ojizdur aning ehsosidin. Soqiyo, jomi jahonbin tutki, andin kashf etay – Kim, koʻp ish bu korgah vazʻida mubhamdur manga.

Maʼlum boʻladiki, shoir bu olam sir-sinoatlarini tushunish u-n, uning ishlaridan hayronligini bartaraf etish u-n, boshini qotirgan chigalliklarni yechish u-n soqiyga murojaat qilib, may, majoziy maʼnoda esa Yaratuvchidan maʼrifat soʻraydi. Bu uning tinimsiz fikrlagani, tafakkur ummoniga gʻarq boʻlgani, dunyo mohiyati, inson qalbi sir-sinoatlarini bilishga juda qiziqqanini koʻrsatadi.

Ad.: Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Т., 1983; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969.

E.O.

KORIZ (f.) – yer ostidan oʻtkazilgan suv yoʻli, yer osti arigʻi. Yer ostidagi bir necha bu-loqlar oʻzaro birlashib, bora-bora ularning suvi

yer yuziga chiqadi va sugʻorish u-n ishlatiladi. Bir necha quduqlarni birlashtiruvchi yer osti kanali, bir-biri bilan birlashtirilgan quduqlar tizimi. M-n, “Hirot dor us-saltanasida va tegrasida har ne mustagʻal va dakokin va bogʻ va korizkim, ul Hazrat ovoni davlatida bu faqirning mulki erdi...”; “Va Bodgʻis viloyatida Tudagi korizi tamom va kamol bila va Gumburoq bulukida Paragʻach korizi...”

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2007.

E.O.

KORSUN Andrey Ivanovich (1907, Kislovodsk – 1963, Leningrad) – shoir, poliglot va tarjimon. Fransuz, ingliz, nemis, island, ukrain kabi Janubiy Yevropa tillarini yaxshi bilgan va shu tillarda yozilgan koʻplab asarlarni rus tiliga mahorat bilan tarjima qilgan. K.A.I. 1931–1934-yy.da RFA kutubxonasida ishlagan, 1934–1941-yy.da esa Ermitaj kutubxonasining 800 dan ziyod nodir kitoblari saqlanadigan Nodir kitoblar boʻlimini boshqargan. 1941–1945-yy.da harbiy pochta vazifasida ishlagan. Ikkinchi jahon urushidan qaytgach, yana Ermitajda ilmiy xodim lavozimida faoliyat olib borgan.

Uning n.shunoslikka qoʻshgan hissasi shundaki, N.Boldirev va M.Dyakonov b-n birgalikda Leningrad qamal kunlarida “Alisher Navoiy” nomli sheʼriy drama yozgan. Mazkur drama Ikkinchi Jahon urushi yillarida Leningrad qamali kunlarida yozilgani bilan ham biz uchun nihoyatda qimmatlidir.

Ad.: Книга в России: сборник научных трудов. Выпуск 21. XI–XX.

B.R.

KOSONIY MUHAMMAD AMIN – xattot va musavvir (XIX asr). Amir Umarxon saroyida xattot va musavvirlarga sardorlik qilgan, chiroy-

li husnixati bilan saroyda munshiylik darajasiga ko‘tarilgan. N.ning “X.M.” devonini ko‘chirgan, ko‘plab qo‘lyozmalarni naqshinkor bezaklar b-n bezagan. Xonning buyrug‘iga ko‘ra tog‘li Pang‘ozda xattotlik maktabi ochib, unda o‘zi ustozlik qilgan. Mohir xattot va musavvir bo‘lishi b-n birgalikda o‘zbek va tojik tillarida Sharifiy taxallusi b-n she‘rlar ijod qilgan. K.M.A. haqidagi ma‘lumotlarning barchasi Fazliyning “Majmuat ush-shuaro” tazkirasidan olingan. Sharifiy to‘g‘risida Po‘lotjon Domla Qayumovning “Tazkirayi Qayyumiy” asarida ham alohida o‘rin ajratilgan bo‘lib, uning husnixatda mohirligi, devon xattotlari orasida faoliyat yuritgani haqida ma‘lumot beriladi. Sharifiy qalamiga mansub yetti banddan iborat muxammas va bitta g‘azal ham keltirilgan.

“X.” dostonining O‘zR FA Davlat Adabiyot muzeyida saqlanuvchi (№23) noyob qo‘lyozma nusxa XIX asrda Umarxon saroyida Mullo Ro‘zi kotib tomonidan ko‘chirilgan bo‘lib, unga 46 ta miniatyura ishlangan. Kitobning biror o‘rnida musavvir nomi qayd etilmagan. Olimlar H.Sulaymon va M.Hakimov ularni Fazliyning bergan bahosiga ko‘ra, K.M.A. qalamiga mansub deyishadi. K.M.A. kitobga 46 ta miniatyura ishlagan. Suratlar alohida chizilib so‘ng kitobga yopishtirilgan va ayrim sahifalarda surat matn b-n bog‘lanmagan. Qo‘lyozmada “X.” dostonlaridan “H.A.” o‘rniga “L.T.” ko‘chirilib, so‘ng “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.”, “S.I.” dostonlari ko‘chirilgan. “L.T.” dostoni mazmuniga muvofiq sakkizta surat ishlangan.

“F.Sh.” dostoniga “Shirin tog‘ qaziyotgan Farhod huzurida” (111 b), “Ot mingan Shirinni ko‘targan Farhod” (115 a), “Cho‘milayotgan Shirinni yashirincha kuzatayotgan Xusrav” (119 a), “Xusrav va Buzurg Ummid” (121 b), “Shirin Xusrav suratini ko‘rmoqda” (125 b), “Farhodning o‘limi” (150 a), “Shirin o‘z qasrida” (152 a), “Farhod va Shirin bir tobutda” (153 a) suratlari ishlangan.

“L.M.”ga “Layli va Majnun maktabda” (178 b), “Majnun va otasi haj ziyoratida” (183 b), “Hayvonlar orasidagi Majnunni Navfal izlab kelishi” (196 b), “Navfal Majnun otasining huzurida” (204 a) kabi miniatyuralar ishlangan.

Suratlarda odamlar o‘tgan davrdagi miniatyuralarga nisbatan soddaroq tasvirlangan, ularda ko‘proq Kashmir madaniyati ta‘siri seziladi. Farhodning tog‘ qaziyotgani, Farhod Shirinni oti b-n birga ko‘tarishi, Farhod va Shirin bir tobutda kabi holatlarga suratlar ishlash an‘ana tarziga aylangan. Biroq buloqda yuvinayotgan Shirinni yashirincha kuzatayotgan Xisrav, Shirinning Xisrav suratini ko‘rishi kabi manzaralar N. emas, Nizomiy dostoniga xosdir.

K.M.A. ijodida aynan boy xayolot, mazmunning turfaligi, o‘ziga xosligi kuzatiladi. San‘atshunos olimlarning bergan bahosiga ko‘ra o‘tmish san‘at asarlaridan pastroq mavqeni egallasa-da, qo‘lyozma asarlardagi miniatyura musavviri ijodkorlaridan so‘nggilari sifatida ardoqlanadi.

Ad.: Қайюмов П. Тазкираи Қайюмий. – Т., 1998; Сулаймон Ҳ., Сулаймонова Ф. Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар. XV–XIX асрлар. – Т., 1882; Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Ҳакимов М. Навоий асарлари кўлэзмаларининг тавсифи. – Т., 1983.

O.T.

KOSTYUXIN Yevgeniy Alekseyevich (1938, Sverdlov – 2006, Sankt-Peterburg) – etnograf, adabiyotshunos, folklorshunos. F.f.d-ri. (1988). K.ning “Adabiy va folklor an‘analarida Aleksandr Makedonskiy” (Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М., 1972) “Hayvonot eposining tip va shakllari” (Типы и формы животного эпоса. – М., 1987) “Rus folkloridan ma‘ruzalar” (М., 2004) singari monografiyalarida adabiyotshunoslik va folklorshunoslikning muhim masalalaridan bahs yuritgan. Xususan, “Adabiy va folklor an‘analarida Aleksandr Makedonskiy” kitobining 1-bo‘limida “Navoiy va Jomiy dostonlarida Iskandar obrazi” fasli N.ning ijodi b-n bevosita aloqador.

Ad.: Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М., 1972.

Q.E.

KOTIBIY TURSHIZIY – Shamsiddin Muhammad ibni Abdulloh (t.y.n, Turshiz, Nishopur yaqinida – 1435, Astrobod), shoir, xattot. Zamonasining Mavlono Simiy degan mashhur xattotidan kotiblik san’atini o’rganib, bu sohada shuhrat qozongani uchun “Kotibiy” taxallusini olgan. K.T. 1410-y.da Hirot va Samarqandga safar qilgan 1412–1414-yy.da Hirotida yashagan. 1415–22-yy.da Astrobod, Mozandaron, Gilon, Hijozlarda yashagan va yana Hirotga qaytgan. Boysung’ur va fotidan (1433) keyin Tabriz, Isfahonga safar qilgan va oxiri Astrobodda muqim yashab qolgan. Qabri Astrbodda “Nuhgo’ron” go’ristonidadir.

Adabiy manbalarda K.T.ning mashhur asari sifatida “Shutur hujra” qasidasi tilga olinadi, ammo N. bu asar haqida hech narsa demagan. Vosifiy “Badoye’ ul-vaqoye”da N.ning shoirlarga K.T. ning yuqoridagi asariga javob yozishni buyurgani haqida ma’lumot bor. K.T. umri oxirida “X.”ga ham tatabbu’ qildi, lekin tugatishga muvaffaq bo’lmadi, – deydi N. davom etib yozadiki, mening fikrimcha, K.T.ga she’riyatga mayl shu darajada ediki, agar uning Husayn Boyqarodek murabbiysi bo’lsa va o’z umri biroz vafo qilsa edi, ko’p shoirlarning ko’nglini she’r yozishdan sovutib qo’yar edi (ya’ni g’oyat yaxshi she’rlar yozgan bo’lar edi). Har qalay insof b-n aytganda, she’rning barcha uslubida undan o’tadigan shoir yo’q, yaxshi fikrlari ko’p.

N. K.T. ijodidan uchta forsiy matla’sini va Astrobodda toun (vabo) kasal bilan og’riganida yozgan bir qit’asini keltiradi. “M.N.”da To’tiy Turshiziy degan shoirning K.T. qasidalariga va Zohidiyning shoir “Tajnisot”iga tatabbu’ qilganlari ham ta’kidlab o’tiladi.

N.ning o’zi ham K.T.ning 4 ta g’azaliga tatabbu’ qilgan va bu g’azallari “D.F.”ga kiritilgan.

Ad.: Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. – М., 1965; Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик. Китоби 2. – Душанбе, 1977.

S.G’.

KOFIRBACHA – N. asarlari matnida juda kam qo’llangan arabcha-forsiy so’z. Lug’atlarida K. ma’shuqaga ishora deb izoh yozilgan. N. “N.Sh.” devonining “Yer tutqali ul kofuri xudkom ko’ngulda, Yo’q menda ko’ngul o’ylaki orom ko’ngulda” degan matla’ b-n boshlanuvchi, “Ko’ngulda” radifiga qurilgan 7 baytli g’azalda shunday ma’no va shaklda qo’llagan. Chunonchi:

*Ko’nglumga dema zuhddin, ey shayxki, har kun,
Kofirbachaye may qilur oshom ko’ngulda.*

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Маъжун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Бердақ Юсуф. Навоий тили лугати. 2-жилд. – Т., 2022.

B.R.

KOFIRI ISHQ – bu atama N. asarlarida ishqdan o’zga aql, hush, fikr, andisha, havas, din kabi barcha narsani inkor qiluvchi, moddiy olamdan uzilib, fano maslagini kasb etgan kishiga nisbatan qo’llanilgan:

*Jomi mayda bo’ldi chun ul but jamoli jilvagar,
Kofiri ishq o’lg’amen, gar bosh ko’tarsam jomdin...
Kofiri ishq o’lg’an avlo demasa iymon so’zin,
Xo’b emas tasbih tori rishtayi zunnor aro.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

KOSHG’ARIY YORMUHAMMAD SAVVOD Koshg’ar xattotlik maktabining namoyandalaridan. Olim va fozil, nasta’liq va nasx xatida ravon va chiroyli yozgan. “L.T.” va “X.”ni bir muqovada jamlab, Yorkent shahrida 1227/1812-y.da kitobat qilgan. – Т., ShI. Inv. № 8817/ 11. 325 varaq. Aniq va ravon nasta’liq xati b-n Qo’qon qog’oziga yozgan.

Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

KOSHG‘ARIY MULLO ILMUDDIN IBN MULLO MUHAMMAD – Koshg‘ar xattotlik maktabining namoyandalaridan, olim, xatning yetti turida yozgan, “X.”ni 1245–46/1830–32-yy.da Koshg‘arda nasta’liq xatida kitobat qilgan.

Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар, – Т., 1991; *Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII.* – Т., 1964; Т: ШИ, инв. 1934 в.

Muh.A.

KOSHG‘ARIY SA‘DUDDIN – Hirotning mashhur shayxlaridan. Jomiyning piri va qaynotasi, (vafoti, 1456) Jomiy uning qiziga uylangan. N. “N.M.”da yozishicha, K.S. boshda diniy ilmlarni puxta egallaydi, so‘ngra tasavvufga rag‘bati borligi uchun Nizomiddin Xomush suhbatlariga qatnashadi va unga murid tushib, shayxlik darajasiga erishadi. O‘z davrining shayxlaridan Zayniddin Xavofiy bilan ham mulqotlar qilib, undan ham tasavvuf sirlarini o‘rganadi. K.S. Xurosonda naqshbandiylik tariqatini yoyishda katta hissa qo‘shadi. N. “X.M.”da K.S.ni “qutbi tariqat va g‘avsi haqiqat” deya tilga oladi va o‘z davrida, “Naqshbandiya xojalari silsilasining” “komil va mukammil murshid”laridan bo‘lganini qayd etadi. K.S. qabri vafotidan keyin muqaddas ziyoratgohga aylangan. Shu bois bo‘lsa kerak, N. “M.N.” keltirishicha, K.S.ning xalifasi Mavlon Burujiyning qabri o‘z pirining yonida bo‘lsa, Abdurahmon Jomiyning ukasi Mavlon Muhammad Jomiyning qabri K.S. sufasida, uning ayog‘i saridadir. Jomiy “Nafahot ul-uns”da K.S. b-n bog‘liq bir qator voqealar va karomotlarni naql qiladi. N. ham “N.M.” da ularni keltirib o‘tadi. K.S.dan keyin uning silsilasini Jomiy, Burujiy va boshqa xalifalari davom ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011.

Q.E.

KUDELIN Aleksandr Borisovich (1944, Moskva) – f.f.d-ri., akad. Olim, asosan, arab adabiyoti bilan shug‘ullangan bo‘lishiga qaramay, N. haqida bir qancha ilmiy ishlar e‘lon qilgan. Uning “Алишер Навои

– родоначальник узбекской классической литературы (к 575-летию со дня рождения)” (Известия Российской академии наук. Том 75. 2016. № 4, 5-11), “К 575-летию со дня рождения Алишера Навои (итоги и перспективы изучения жизни и творчества)” (Рукописи и литографированные издания произведений Алишера Навои в московских собраниях. Каталог. 2016. 14-21-206-207) va arab adabiyoti, Sharq adabiyotiga doir qator maqolalarida N. ijodi ham tahlilga tortilgan. 2016-y. 16-19 fevralda Moskvada bo‘lib o‘tgan “Алишер Навои и средневековый Восток” nomli N. tavalludiga bag‘ishlangan konferensiyada ma‘ruza bilan ishtirok etgan. Maruzada N.ning shoir sifatidagi dahosi, Jomiy b-n munosabatlari Y.E.Bertels, A.A.Semyonov, V.V. Bartold, V.A.Borovkov ilmiy ishlari misolida yoritilgan. K.A.B. N. ijodining mavqeyi va ahamiyatiga urg‘u bergan.

Ad.: Куделин А.Б. *Алишер Навои – родоначальник узбекской классической литературы (к 575-летию со дня рождения) // Известия РАН. Том 75. 2016. № 4, 5-11; Куделин А.Б. К 575-летию со дня рождения Алишера Навои (итоги и перспективы изучения жизни и творчества). Рукописи и литографированные издания произведений Алишера Навои в московских собраниях.*

Каталог / Составитель и автор описания рукописей и литографий И.В.Зайцев. – М., 2016.

B.R.

KULLIYOT (ar. – butunliklar, to‘la narsalar) – Sharq kitobchiligiga oid atama bo‘lib, “Mukammal asarlar to‘plami” degan tushunchani anglatgan. Shoir yoki adib asarlarining bir muqovaga olingan yaxlit, mukammal to‘plami. Muayyan bir qo‘lyozma, kitob to‘la ma’noda K. bo‘lishi u-n Sharq kitobat tarixida uzoq asrlar davomida shakllangan ma’lum an’anaviy qoidalarga tushirilgan. 1) K. hajmi va formati (o‘lchovi)dan qat’iy nazar faqat bir qo‘lyozma kitobdan iborat bo‘ladi; 2) qo‘lyozma tarkibida faqat bir shoir yoki adib merosining deyarli hammasi yoki asosiy qismi jamlanadi; 3) qo‘lyozma tarkibiga o‘sha shoir yoki adibning faqat bir turdagi emas, balki bir necha turdagi, m-n: lirik, epik, prozaik; ilmiy merosi kiritiladi; 4) qo‘lyozma tarkibiga kirgan asarlar mazmun va janr xususiyatlariga ko‘ra ma’lum tartibda joylashtiriladi; 5) qo‘lyozmani kitobat qilishga qancha muddat ketishidan qat’iy nazar uni boshidan oxirigacha faqat bir kotib ko‘chirib chiqadi. Mazkur qoidalarga amal qilib kitobat etilgan qo‘lyozmagina to‘la ma’noda K. hisoblanadi. Boshqa har qanday qo‘lyozmalar hajman ulkan bo‘lishiga qaramay K. bo‘la olmaydi. Chunonchi, Abulqosim Firdavsiy (941–1025) qalamiga mansub “Shohnoma” asari 120000 misradan iborat bo‘lib, ayrim qo‘lyozmalari qariyb 1000 varaqqa yaqinlashsa-da, K. bo‘la olmaydi. Chunki, u bir turdagi asardan iborat. Ko‘pchilik K.lar muallif vafotidan keyin kotiblar tomonidan tuzilgan. Bunga Sa’diy Sheroziy (1203–1292), Xusrav Dehlaviy (1253–1325), Abdulqodir Bedil (1644–1721) K.larini ko‘rsatish mumkin.

N. umrining oxirida o‘z asarlarning K.ini tuzdi va unga 26 asarini (faqat o‘zbek tilidagi asarlarini) jamladi. Bu K.ni shoir 1495–1500-yy.da mashhur xattot Darvesh Muhammad Taqiy ko‘magida amalga oshirdi. Unga shoirning “M.Q.”-dan boshqa barcha asarlari kiritilgan. (Istanbulda

To‘pqori kutubxonasida: inv № 808. Hajmi 802 varaqdan iborat). Keyingi asrlarda tasnif etilgan N. K.lari mukammal emas. Lekin uning asosiy yirik asarlari (“X.M.” va “X.”)ni o‘z ichiga olgan u-n K. deb yuritiladi. Keyingi asrlarda tuzilgan K.lar unchalik shuhrat qozonmadi. Lekin hozirgi vaqtda jahon qo‘lyozma fondlarida N. asarlari bo‘yicha tuzilgan kulliyotlarning olti qo‘lyozmasi ma’lum.

Ad.: Ҳакимов М. Шарқ китобат ишида “куллийот”нинг ўрни // Адабий мерос. – Т., 1988. – № 3 (45); Ҳакимов М. Шарқ қўлёзмаларига доир терминларнинг қисқа изоҳли луғати // Адабий мерос. – Т., 1983. № 3 (27; 1984. – № 1 (29); 1984. – № 2 (30); Нажиб Мойил Ҳаравий. Тарихи нусхапардозий ва тасҳиҳи интиқодий нусхаҳойи хаттий. – Тегҳрон: Созмони чоп ва интишороти визорати фарҳанг ва иршоди исломий, 1380.

Muh.A.

KULFAT (Taxallusi; asl ismi ma’lum emas, XVIII asr oxiri – XIX asr 1-yarmi Toshkent) – shoir. Uning nomi XX asr oxirlarigacha ma’lum bo‘lmagan. 1979-y.da O‘zR FA Qo‘lyozmalar institutiga K.ning tatabbu‘lardan iborat (inv. №2030), 1982-y.da esa 300 dan ziyod she‘larini o‘z ichiga olgan devonlari (inv. №2852) kelib tushgan. Shundan keyin institut katta ilmiy xodimi M.Hamidova ularni o‘rganib, nashrga tayyorlaydi. Izlanishlar natijasida olim turli bayozlardan K.ning yana 9 g‘azali, 1 forsiy g‘azali va ruboiysini aniqlaydi. Bu ma’lumotlar uning o‘z davri adabiy hayotida taniqli shoir bo‘lganligini ko‘rsatadi.

K. ijod yo‘lida N.ni o‘ziga ustoz deb bilgan, unga ergashgan, undan mahorat sabog‘ini olgan. Ulug‘ shoir asarlari mutolaasi, ulardan ta’sirlangan natijasida uning 162 ta g‘azaliga tatabbu‘ qilgan. Ularda N. g‘azali vazni, shoir qo‘llagan qofiya va radiflar saqlangan, mavzu va g‘oya rivojlantirilgan va boyitilgan. Bu haqda u shunday yozadi:

*Javob o'lmish Navoiyning so'zina
bul g'azal, Kulfat,
Meni bedil senga joy o'ynamoq
birlan yaraydurman.*

K., jumladan, N.ning:

*Orazin yopqoch ko'zumdin sochilur
har lahza yosh,
O'ylakim, paydo bo'lur yulduz,
nihon bo'lg'och quyosh, –*

bayti b-n boshlanadigan mashhur g'azaliga quyidagicha tatabbu' yozadi:

*Jonima titratma soldi yuz ochib ul bag'ri tosh,
Ishqidin har kun tulu' etgan kibi titrab quyosh.*

K. N.ning “Vah, naylay, jon edi, chiqdi samandin o'ynatib” misrasi b-n boshlanadigan g'azaliga muxammas ham bog'lagan.

Ad.: Kulfat. Девон. – Т., 1987; Ҳамидова М. Шоир Кулфат // Кулфат. Девон. – Т., 1987.

E.O.

KUMAYT (a.s.) – qoraga moyil qizil ot, qora to'riq ot, chopqir ot, umuman, ot. N. “F.Sh.” dostonining xotima bobida istiora yo'li bilan shoir qalamini K.ga tashbeh etadi:

*Kumaytim ro'ya chun gardung'a soldi,
Atorud kilk-u sanduqi usholdi.*

“Qora to'rig'im (ya'ni qalamim) ko'kka qadam qo'yib, Atorud (o'tmish hay'at ilmida falak kotibi, qalam ahli homiy sifatida mashhur bo'lgan Merkuriy sayyorasi)ning sandig'i sinib, qalami mayda-mayda bo'ldi).

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

M.A.

KUMOYI MULLO TO'XTA – XIX asr ikkinchi yarmida Koshg'arda yashagan. Koshg'ar xattotlik maktabi vakili. N.ning “M.N.” asarini Yorkand shahri yaqinida 1224/1809–10-yy.da ko'chirgan.

Sankt-Peterburg FA Sharqshunoslik instituti. Inv. № A 451-1, 112-varaq.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини қўчирган хаттотлар, – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

“**KUNTU KANZAN...**” – Irfoniy adabiyotda ham, mumtoz asarlarimizda ham doimiy e'tibor qaratiladigan oyat va hadislar bor. Ular ruh tarbiyasining asosini tashkil etadi. Shulardan biri: “... kuntu kanzan xafiyyan fa xalaqtul xalqa”, ya'ni “Men yashirin bir xazina edim, bilishni istadim va meni bilsinlar deya maxluqotni yaratdim”, qudsiy hadisidir.

N. ham ushbu hadisga lirikasida, “L.T.”, “H.A.”, “M.Q.” kabi asarlarida alohida e'tibor qaratadi. Jumladan, “V.”da:

*Na ko'k edi-yu na ko'k ichra yor,
na yer uzra mulk,
Na mulk ichida diyor-u na ul
diyorda yor.*

deya ahadiyat olamidan xabar beradi hamda “yashirin xazina” siridan ogoh etadi: “... “kuntu kanzan maxfiyyan faahbattu an u'rafa faxalaqtul xalqa” bashorati birla andog' zohir bo'ldikim, bu mavjudot qobiliyati qadig'a vujud kisvatin solmoqdin maqsud inson vujudi erdikim, “xammartu tiynata odama biyadayya arbaina sabohan” bu ma'nig'a mash'ardur. “Inna araznal-amonata alas-samovati val-arzi val jibola faabayna an yahmilnah” bu da'viyg'a shohid”. Tasavvuf manbalarida ushbu hadisga muhim ahamiyat qaratilib, batafsil sharhlar yaratilgan. Mutasavviflarning nazdida, maxfiy xazina bo'lgan Alloh azza

va jalla “an urafa”, ya’ni tanilishni “ahbabbu”, ya’ni hub, muhabbat ila ixtiyor etgan. Shunday oyatlardan biri: “Men jin va insni o’zimga ibodat qilishlari uchun yaratdim (Zoriat: 51/56)”dir. Najmiddin Kubro hazratlari: “Menga ibodat qilsinlar” ifodasini Ibn Abbos (r.a.) “Meni bilsinlar”, deya izohlagan”, – deydi. Bu istakka javob beruvchi esa maxluqotlarning gultoji – komil inson edi. Insonning yaratilishi bilan olamlarning yaratilishi yakun topdi. Tajalligoh bo’lgan olamning jilosi Inson bo’ldi va borliqlar ichra juz’iy iroda va idrok etish qobiliyati ham unga berildi. “Robbul olamin” – butun olamlarni yaratgan buyuk Naqqoshni ko’rish uchun faqat zohir ko’zi emas, balki haqiqiy ko’z – basirat, ko’ngil ko’zi lozim edi. “Kuntu kanzan maxfiyan” siri “H.A.”-da shunday izohlanadi:

*Sen eding-u bas yana mavjud yo’q,
Silva qilib husnunga o’z husnung-o’q...*

*Muncha g’aroyibki misol aylading,
Borchani mir’oti jamol aylading.*

*Ganjing aro naqd farovon edi,
Lek boridin g’araz inson edi.*

Ulamolar barcha olamlarni besh olamga birlashtiradi. Ilk olam N. ta’kidlaganidek, Undan o’zga mavjud bo’lmagan, Zoti Haqdan iborat mutlaq g’ayb – Lohut olamidirki, “Men yashirin xazina edim...” mana shu olamdan xabar beradi. Butun yaratilishlar – “mir’oti jamol” bo’lsa-da, o’n sakkiz ming olamni bor etishdan maqsad Inson edi. Zero, Qur’oni Karimda ham shunday deyiladi: “Biz bu omonatni (chin bandalik omonatini) osmonlarga, yerga va tog’larga taklif etdik. Ular uni ko’tarishdan bosh tortdilar va undan qo’rqdilar. Inson esa uni o’z zimmasiga oldi. Darhaqiqat, u o’ziga zulm qiluvchi va nodondir (Ahzob: 33/72)”. Arz-u samo, buyuk tog’lar qo’rqib qabul etmagan omonatni ahli zohir – Shariat irfoni, ahli botin esa – Ishq, deya tafsir etdilar. “H.A.”da

N. laduniy ramz va ishoratlar ila bu yaratilish tarixini shunday sharhlaydi:

*G’ayri insonkim qilib oni qabul,
Ham zalum aylab xitobin, ham jahul.*

*Chun xaloyiqdin oni mumtoz etib,
“Kuntu kanzan” sirrig’a hamroz etib.*

*Boshig’a qo’yub hidoyat tojini,
Qismati aylab sharaf me’rojini.*

“L.T.” dostonida esa:

*Emas erdi maqsud juz odamiy,
Ki Haq sirrining bo’lg’ay ul mahrami.*

*Baridin g’araz garchi inson edi,
Anga dag’i maqsud irfon edi.*

*Bu so’z sidqig’a dag’i beta’n-u tanz,
Dalolat qilur oyati “kuntu kanzan”.*

Yaratilishdagi muhim qonuniyat irfon va ishq edi. Adabiyot u-n ham ular asosiy mavzudir. Irfon, ma’rifat haqida ko’p fikr-qarashlar bildiriladi, biroq anglamoq kerakki, irfoniy adabiyotda irfon – nafsini tanish hisoblangan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Нажмиддин Кубро. Тасаввуф ва ҳаёт. – Т., 2004.

Z.R.

KUNYA (ar. – laqab, nom) – kishining avlod-ajdodi, nasl-nasabini bildiruvchi, kishi ismiga hurmat yuzasidan qo’shib ishlatiluvchi so’z, nom. M-n, abu – ota, umm – ona, ibn – o’g’il, bint – qiz. Abu Jahl, ibn Sino, Robiya binti Ka’b kabi. Bu arab badaviylarining odati bo’lib, ular to’ng’ich farzandlarini abu va umm orqali o’zlariga nisbat berar edilar. Bolalariga esa ibn va bint

soʻzlari vositasida murojaat qilar edilar. Arab xalqlari orasida bir-birlariga K. orqali murojaat qilish hozir ham keng tarqalgan. Islom dini bilan birga K. bizga ham kirib keldi. U bizda koʻproq hurmat-ehtirom maʼnosida qoʻllangan: Abulfazl, Abu Hafs va h.k. K., asosan, ziyolilar va ulamolar orasida tarqalgan. N. ham olim-u adiblar, shayx-u ulamolar, shoh-u amaldorlarni K. bilan tilga oladi. M-n, “Kuniyati va oti Abdulmajd binni Odamdur; Hafsa binti Sirrin; ummi Hasson, ummi Muhammad volidayi Shayx Abu Abdulloh Xafif.

Ad.: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Т., 2006; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

KUTUBI OSMONIY – Ilohiy kitoblar. K.O. muqaddas kitoblar deb ham yuritiladi. Islom dini taʼlimotiga koʻra, Alloh oʻtgan paygʻambarlarning baʼzisiga kitob, ayrimlariga maxsus sahifalar nozil qilgan boʻlib, ularning jami toʻrt kitob va yuz sahifadan iborat. Muso (a.s.)ga Tavrotni, Dovud (a.s.)ga Zaburni, Iso (a.s.)ga Injilni va Muhammad (s.a.v.)ga Qurʼon kitobini nozil qilgan. 100 sahifadan 10 sahifani Odam (a.s.)ga, 50 sahifani Shis (a.s.)ga, 30 sahifani Idris (a.s.)ga, 10 sahifani Ibrohim (a.s.)ga yuborgan. Qurʼondan boshqa K.O.lar bir yoʻla, bir dafʼada, Qurʼon esa Jabroil farishta vositasida 23 yil mobaynida oyat-oyat, sura-sura shaklida nozil boʻlgan.

N. asarlarida bu toʻrt K.O. haqida koʻp maʼlumotlar mavjud. Jumladan, N. “T.A.H.” asarida baʼzi paygʻambarlarga alohida sahifalar nozil boʻlganidan xabar bersa: “...va Bori taolo Shisgʻa nubuvvat karomat qildi va anga sahifa nozil boʻldi.” Idris (a.s.) uchun “... oʻtuz sahifa nozil qildi”, Muso (a.s.)ga Tavrotning nozil boʻlishi va uning qirq jilddan iborat boʻlgani toʻgʻrisida quyidagilarni bitgan: “Yana Muso (a.s.) borib munojot qildi. Tavrot nozil boʻldi va ul qirq mujallid erdi. Va aning hukmin qavm eshittilar va qabul qilmadilar”. Dovud (a.s.) zikrida unga Zabur irsol qilingani, u Zaburni baland hamda yoqimli

ovoz bilan oʻqiganda hayvonlar-u qushlar, ins-u jins yigʻilib tinglagani va behol boʻlganliklari qayd etiladi. Iso (a.s.)ga Injilning tushirilgani haqida N. shunday yozadi: “Chun Injil Iso (a.s.) ga nozil boʻldi... Bayt ul-Maqdisga kelib ...amri ilohi bila xalqni Tengri taolo amrigʻa daʼvat qildi”.

“H.A.”ning ilk maqolatida iymonning uchinchi sharti boʻlgan K.O.ga ham iymon keltirish shart ekanligini aytadi:

*Angla uchunchi kutubi osmon,
Tengri soʻzi bil borisi begumon.*

*Qaysi kutub, har biri daryoyi jarf,
Har soʻzi bu bahrda durri shigarf.*

Yaʼni, iymonning uchinchi sharti bu osmondan tushgan kitoblar boʻlib, ulardagi hamma soʻzlar, shubhasiz, Tangri kalomidir. Ularning har biri kitob emas, goʻyo bepoyon dengiz boʻlib, har bir soʻzi katta bir durdir.

“S.I.” dostonining naʼt bobida Muhammad (s.a.v.)ning sifoti va nishoni Qurʼoni Karimdan oldin nozil boʻlgan K.O.da ham mavjudligini taʼkidlaydi:

*Chu Musogʻa “Tavrot” etib Haq bayon,
Sanga ul bayon ichra moʻjiz aʼyon.*

*Boʻlub chunki Dovud qismi “Zabur”,
Sening moʻjizing anda aylab zuhur.*

*Chu Isogʻa “Injil” nozil boʻlub,
Haq anda sifotinggʻa qoyil boʻlub...*

*Nechakim kutubi osmoniy kelib,
Borisinda sendin nishoni kelib.*

N. asarlarida K.O. tushunchasidan badiiy maqsadlarda ham foydalanilgan. Shoir “M.”idagi maktublardan biri bunga misol boʻla oladi. Unda N. oʻziga yuborilgan maktub va undagi toʻrt gʻazal haqida soʻz yuritadi va mubolagʻa vositasida gʻazallarni taʼriflab, ularni K.O.dan

asar beruvchi she'rlar sifatida baholaydi: "To'rt g'azalkim, to'rt javohiri insoniydin xabar berur erdi, balki to'rt Kutubi osmoniydin asar yetkurur erdi-yetishti".

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носириддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. – Т., 1991.

Q.E.

KURAYI XOK – yer yuzi. N. asarlarida uchraydigan ibora. Jumladan, shoir "H.A." dostonining 2-bobida Alloh taoloning yaratuvchilik qudrati va hikmati haqida mulohazalarini bayon etayotganda, olamning tuzilishiga to'xtaladi. Alloh K.X. – Yerni sokin qilib, falak doiralarini sayr etuvchi qilib yaratgani, falak va dengizlarning o'rni almashib ketsa ham, ularning markazi Yer kurrasi bo'lib qolaverishini tasvirlaydi:

*Ayladi sokin kurayi xokni,
Soyir etib davrayi aflokni.*

*Toki muhit o'rnig'a aflok erur,
Markazi oning kurayi xok erur.*

2-3-munajotlarda Alloh o'z qudrati b-n falakning tez aylanuvchi, K.X.ni esa sekin aylanadigan, uni insonlar uchun sokinlik yeri, keng manzilgoh qilib yaratgani, 5-na'tda me'roj tunida Muhammad (s.a.v.) u-n Yer dumaloq shakldagi idishga aylanib, tun qorong'uligi unda xushbo'y anbar vazifasini o'tayotgani haqida so'z boradi. 12-bobda esa fikr tarozisida "X." – "Besh xazina"ni o'lchayotgan Nizomiyga Osmon tarozi pallasi, K.X. – Yer esa botmon toshi bo'ldi, tarzida go'zal tashbeh yaratilgan:

*Fikrati mizoni bo'lub xamsasanj,
"Xamsa" dema, balki degil: "Panj ganj".*

*Kaffayi mizon anga aflok o'lub,
Botmoni toshi kurayi xok o'lub.*

N. "S.S." dostonida K.X.ni bir necha o'rin-da qo'llaydi. N.ga ko'ra, jahon bir katta kesak bo'lib, uning aksar qismi suv ichiga yashiringan, poydevorsiz tuproqning ishi mushkul bo'lganidek, suv ostidagi kesakning ham asosi yo'qdir, deydi:

*Bir ulug'roq kesak erur bu jahon
Ki, erur ko'pragi suv ichra nihon.*

*Kurayi xok keldi bebunyod.
Suv ichinda kesakka ne bunyod?!*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8 жилд. – Т., 2011.

S.O'.

KURELLA Alfred (taxallusi – B.Sigler, V.Rebig, A.Bernad; 1895, Bjeg, Polsha – 1975, Berlin) – nemis yozuvchisi, publitsist, tarjimon va jamoat arbobi. Fal-safa fanlari d-ri, Germaniya san'at akademiyasi a'zosi.

Rossiyada yashagan (1934–54). Fashizmni fosh etish K.A. ijodining asosiy mavzusi sanaladi. "Gronau hujjatlari" (1954), "Dimitrov Geringga qarshi" (1964), "Katta o'yindagi kichik piyoda" (1961), "Inson o'zini o'zi yaratadi" (1958), "Tarqoq ocherklar" (1961) va boshqa asarlar muallifi. N.Ganjaviy, V.G.Belinskiy, Chernishevskiy, I.S.Turgenev, T.Shevchenko, A.Kuleshov, L.Aragon, N.Hikmat va "Manas" qirg'iz xalq eposi, armanlarning "Sosunli Dovud" asarlaridan qilgan tarjimalari K.A.ning rus, italyan, fransuz, fors va turkiy tillardan bir qanchasini yaxshi egallaganini ko'rsatadi, shuningdek, o'z vaqtida dunyo hamjamiyati tomondan e'tirof etilgan.

Tarjimachilikda katta tajriba to'plagan K.A. N.ning ba'zi g'azal va ruboiylari, "F.Sh." dostonidan parchalar, "M.L.", "M.Q." asarlarini nemis tiliga o'giran.

Ad.: Абдуллажонов А. Навоий бадийятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил қилиш. Дисс. канд. филол. наук. – Т., 1998.

S.O‘.

KO‘Z – K. lirik qahramonning ham zohir, ham botinini tasavvur qilishda zarur timsollardan biridir. K.siz badiiy qahramonning nafaqat portreti, balki ichki olami haqida ham aniq tasavvur yaratilmasdi. “Nahl” surasining 78-oyati shunday boshlanadi: “...va shukr qilishingiz uchun sizlarga quloq, K.lar va dillarni berdi (16:78)”. Ko‘rinadiki, Qur‘oni Karimda K. insonga berilgan ulug‘ ne‘matlar qatorida sanalmoqda. Birgina “An‘om” surasining 46, 50, 99, 103, 104, 110-oyatlarida K. haqida to‘xtalinib, K.ga xos fazilatlar ta‘kidlanadi. Alloh insonni yaratganidek, uning quloq, K. va dillarining ham ijodkoridir. Alloh tomonidan insonga bu in‘om-u tuhfalarning uning e‘tiqod va iymoni evaziga taqdim etilgan. Basharti inson o‘z e‘tiqodidan chekinsa, u holda Alloh quloq, K. va dil (yurak)larni muhrlab (muzlatib) qo‘yish qudratiga qodirdir. Majoziy ifodaning betakror namunasi bo‘lmish Qur‘oni Karimda zohir va botin K.i xususida so‘z boradi. Va ta‘kidlash joizki, botin ko‘zi, ya‘ni qalbning ta‘rifi ko‘proq o‘rin egallaydi. Bu ifoda, albat, badiiy adabiyotga ham ko‘chgan. “N.M.”da o‘qiyimiz: “Junayd debdurki, himmatingni Alloh azza va jalla tomonga qarat. Zinhor Alloh azza va jallani mushohada qiladigan basirat ko‘zingni undan boshqasiga qaratmaginki, Allohning nazaridan qolasan”. Botin K.i nafsning tarbiya natijasida riyozat orqali qalbgaga aylanishi va ilmi laduniyning berilishidir. Tasavvufiy manbalarda botin ko‘zi alohida izohlanib, bunday martaba sohiblari basirati ochiq Haq yo‘lchilari sifatida qaralgan. Qalb ko‘zi, ya‘ni basirat haqida Qur‘onda bunday deyilgan: “Axir ular (ya‘ni, Makka mushriklari) Yer yuzida sayr qilib – aylanmaydilar, (ana o‘shanda) ular uchun dono dillar, tinglaydigan quloqlar bo‘lur edi. Zero, K.lar ko‘r bo‘lmas, ko‘kraklardagi ko‘ngillar

ko‘r bo‘lur (22/46)”. Demak, suluk ahli ko‘ngil ko‘rligidan qo‘rqishgan va adabiyot ham mana shu maslakni targ‘ib qilgan. N. “N.M.”da basirat, botin ko‘ziga e‘tibor qaratib, bu masala xususi-dagi valiylik fikrini keltiradi: “Shayx ul-islom debdurki, nafsni debdur Shibliy bu oyat tafsiridakim, “mo‘minlarga ayting, ko‘zlarini to‘ssinlar, avratlarini saqlasinlar”. Va debdurki, “zohir ko‘zni haromlardan, botin ko‘zni esa, Allohdan boshqasiga nazar solishdan saqlang!”

Demak, badiiy adabiyotda ma‘shuqaning go‘zal K.i ta‘rif-tavsifi bilan birga imtihon dunyosida nafsini tarbiya etishga mujodala etayotgan Odam avlodlarining qalb K.i haqidagi qarashlar ham o‘rtaga tashlangan. Tasavvuf ahliga ko‘ra, basiratning ochilishi avval K.dan boshlanadi. Keyin navbatma-navbat yuz, ko‘krak va butun vujudga yuzaga chiqadi. Botin ko‘zining ochilishiga ishq-u ma‘rifat sabab bo‘lar ekan, bunda ilk “aybdor” sifatida K. nishonga olinishi ham tabiiy. Zohir K. ko‘rgach, ko‘ngilda ishq boshlanadi. Va alaloqibat G‘azzoliy aytganidek, aql dan olisda shunday bir davra bordurki, unda boshqa bir K. – qalb ko‘zi ochiladi. G‘ayb dunyosi ana shu K. b-n ko‘rilib, mushohada qilinadi. Va kelajakda voqe bo‘ladigan, lekin aql anglashga ojizlik qiladigan ayrim hodisalarni basirat oldindan oydinlashtiradi. Botin K.i irfon ahli tomonidan deyarli bir xilda anglangan va izohlangan. Lekin ularning hammasi uchun Qur‘oni Karim oyatlarini asos bo‘lgan. K. istilah sifatida Allohni mushohada etish, deya sharhlanadi. Ushbu ma‘noda ham ko‘proq qalb ko‘zi nazarda tutilgan.

Ko‘z-u ko‘nglumdin balolarg‘a

yo‘luqtum, koshki

Itsa besomon ko‘ngul, ko‘r o‘lsa

yig‘lab zor ko‘z, –

deydi N. hazratlari ham. K. va ko‘ngil obraz o‘laroq yonma-yon keladi. Va biri ikkinchisini to‘ldiradi. Mushtaraklikda mukammallik hosil qiladi.

N. K. timsoliga murojaat qilganda, uning turli qirralarini ochishga erishadi. “G‘.S.”ning dast-

labki gʻazallaridan birida ajoyib talqinga duch kelamiz:

*Koʻzga to kirdi xayoling, sovugʻ ohim vahmidin,
Bogʻ lamishmen qoʻryo har sori mujgondin ango.*

K.ning moddiyligi maʼlum. N. mavhumot boʻlgan xayolni koʻngilga emas, K.ga kiritadi. Va uni asramoq uchun kiprikleri b-n oʻraydi. Gʻalati holat, oshiq oʻz mujgonlari ila maʼshuqa xayoli kirgan K.ni asrab-avaylab qolmoqchi va uni oʻz himoyasiga olmoqchi. Zotan mujgon – kiprik K. uchun himoyachi ekani tabiiy, bir soʻz b-n aytganda, Alloh moʻjizasi, bu tabiiy hodisa orqali kechinmani bundan ortiq sharh gʻazallari uchun yetakchi timsollardan biriga aylangan. Zero, maʼshuqa koʻziga ishora orqali turli holatlar tasvirga tortiladi, fikrning taʼsir kuchi benihoya ortadi. K. – shahlo, K. – chiroy, K. – goʻzal, K. – chashma, K. – koʻzgu, K. – fitna, K. – chaqmoq, K. – jallod, K. – makr, K. – ayni paytda najotkor va zulmkor, unda hamisha ikki qutb: ijobiy va salbiy holat mavjud. N. K. timsoliga murojaat etganda, birgina timsol bilan chegaralanib qolmaydi, balki K. b-n bogʻliq boshqa timsollar ham tasvirga jalb etiladi. Yuz, lab, qosh, kiprik, qoboq, yonoq, iyak va boshqalar birgalikda K.ning mohiyatini toʻlaqonli tasavvur etishga yordam beradi. Bunday baytlar devonda koʻplab uchraydi:

*Oshkor aylab yuzin, koʻzumni hayron ayladi,
Yoshurun oldi koʻngul koʻzumni hayron aylagach.*

Baytda maʼshuqa koʻzi emas, balki oshiq koʻzi yetakchi oʻringa chiqarilmoqda, maʼshuqa yuzi oshiq koʻzini hayron etmoqda. Xullas, tahlil etilayotgan baytda bosh gʻoya yuz va K. timsollari atrofida qurilib, ajoyib tasvir amalga oshirilgan. Yana bir oʻrinda oʻqiyimiz:

*Sayd oʻldi koʻngul koʻzlaringga, vah, qutulurmu,
Bir qushki, aning qasdida boʻlgʻay iki sayyod.*

N.ning har yangi satrida oʻzga bir ifoda, yangi bir badiiy topilma mavjud. Koʻngilni K.lar mahv

etadi. Uning qutilishiga imkon yoʻq, chunki ikki ovchi sayd etadi. Quyidagi baytlarda maʼshuqa holi K. timsoli vositasida yanada oydinlashadi:

*Ne tong majnunlugʻumkim, jilva aylar,
Koʻzumga lahza-lahza bir parizod.*

Buning sababi insonni bir-biriga yaqinlashtiruvchi omillardan asosiy vosita K. boʻlib, uning koʻrish va his qilishda boshqa aʼzoldan koʻra imkon va imtiyozi koʻp, shu bois yetakchi tabiatni namoyon etadi, uning joziba kuchi ayricha qudratga daxldorligi ila alohidalikka ham egadir. Shuning uchun ham N. devonlarida K. radif darajasiga koʻtarilgan. “Gʻ.S.”dagi 216-gʻazalning radifi K. (Yordin ayrilgʻali shaydo koʻngul, be-xob koʻz, Har zamon zohir qilur savdo koʻngul, xunob koʻz), 218-gʻazal “ey qorakoʻz” (Yoʻq-ki ul koʻz qoradur husnung aro, ey qorakoʻz, Kim qoshing dagʻi erur asru qaro, ey qorakoʻz), 416-gʻazal (Oncha kavkab toʻkti shomi gʻam xayolingdin koʻzum, Kim yorudi oqibat subhi visolingdin koʻzum, Yuzung gʻamidin erur abri navbahor koʻzum, Ne ayb, yer yuzini qilsa lolazor koʻzum), 434-gʻazal (Yuzung gʻamidin erur abri navbahor koʻzum, Ne ayb, yer yuzini qilsa lolazor koʻzum)lar esa “Koʻzum” radifidir. Shuningdek, devondan “Ey qorakoʻz” radifli 2 ta ruboiy ham oʻrin olgan. “N.Sh.” devonida ham 220-gʻazal (Boʻlmas qora koʻz eldin tutmoq kishi vafo koʻz, Sendin netib vafo koʻz tutqaymen, ey qaro koʻz), 221-gʻazal (Yopilmas gar menga qonligʻ sudin koʻz, Senga lekin ochilmas uyqudin koʻz)lar “koʻz”, 399-gʻazal (Loladek yuzung xayolidin toʻla qondur koʻzum, Balki lola jomidek qon ichra pinhondur koʻzum) “koʻzum” radifidir. “B.V.”da 206-gʻazal (Toʻkti qonimni – mening sori chu ochti yor koʻz, Toʻkmayin qon naylasun ul qotili xunxor koʻz) “koʻz” radifli, soʻnggi devon “F.K.”da esa 203-gʻazal (Ey sanga xunrez mujgon-u balo angez koʻz, Bizga mujgoning sinonni zaxmidin xunrez koʻz), 218-gʻazal (Koʻnglum oldi yor, chun yuziga boqib turdi koʻz, Vahki, oldurdi koʻngul, har kimsakim oldurdi koʻz)

lar “ko‘z”, 433-g‘azal (To o‘yuldi xanjari hijron bila giryon ko‘zum, Ul tanur o‘ldiki, zohir ayladi to‘fon ko‘zum) esa “ko‘zum” radifi bilan kelgan.

Mutasavvif shoirning lirik qahramon holini bayon qilishda K. timsolidan foydalanish mahorati nasriy asarlaridagi fikr-qarashlari orqali dalillanadi. “...ko‘zlarin basirat sham‘i yoritg‘onlar dunyo sori ko‘z solmaydurlar va ko‘ngullarin hidoyat ziroli oritg‘onlar olam mehrini zarrayi ko‘ngulga olmaydurlar”, – deydi so‘nggi asarida.

Lirik qahramonlarning ma‘naviy maqomini belgilashda ham K. muhim timsoldir. Mashoyixlarga ko‘ra, zohid va orif shunday farqlanadi: “Zohid Haq taoloning so‘zlariga mashg‘ul bo‘lg‘ay, orif Haq taoloning o‘ziga mashg‘ul bo‘lg‘ay. Zohid xalqni ilmi zohir birla da‘vat etgay, orif xalqni ilmi botin birla da‘vat qilg‘ay... Zohidning ko‘zi beg‘am bo‘lg‘ay, orifning ko‘zi purnam bo‘lg‘ay. Zohidning ko‘ngli qatig‘, orifning ko‘ngli yumshoq bo‘lg‘ay. Zohid pulga boqg‘ay, orif Haqqa boqg‘ay... zohidning ko‘zi hushyor, ko‘ngli g‘aflatda, orifning ko‘ngli bedor, ko‘zi g‘aflatda bo‘lg‘ay. Zohidning tili zikrda bo‘lg‘ay, orifning dili zikrda bo‘lg‘ay. Zohid elning aybini ochg‘ay, orif elning aybini yopg‘ay”. N. ijodiyotida K. timsolini tahlil qilishda, albatta, janr xususiyatlarini ham inobatga olish zarur. M-n, “N.M.”da ko‘proq botin ko‘zi ta‘riflari keltiriladi. Valiylar tilidan K.ga oid oyatlar sharhlanadi: “Murta‘ish debdurki, Abu, Abdulloh Hazramiydin tasavvufni savol qildim va yigirma yil erdikim, so‘z demaydur erdi. Manga Qur‘on bila javob berdi va bu oyatni o‘qudiki, “mo‘minlar orasida Allohga bergan va‘dalariga sodiq kishilar bordir (Ahzob: 23). Dedim: alarning sifati nechukdur? Dedi: “ko‘zlari o‘zlariga qaytmaydi, dillari bo‘m-bo‘sh bo‘lib qoladi (Ibrohim: 33)”. Dedim: alarning mahali qaysi ahvoldindur? Dedi: “albatta, taqvodorlar jannatlarda, Qodir podshoh huzuridagi rozi bo‘lingan o‘rinda bo‘lurlar (Qamar: 55)”. Dedim: orttur. Dedi: “o‘zing aniq bilmagan narsaga ergashma. Chunki quloq, ko‘z, dil – bularning barchasiga inson mas‘uldir (Ibrohim: 36)”. Ko‘rinadiki, insonning ko‘ziga yuklanadigan vazifalarni to‘g‘ri belgilash nafs tarbiyasida muhimdir. “M.Q.”da esa irfoniy xulosalar beriladi.

K. timsoli turli badiiy unsur va tasvirlarni o‘zida mujassam etadi. Zero, K.ning vazifasini tushuntirishda, lirik qahramon holatining bayonida ular zarur hisoblanadi. Ashk – sirishk, ya‘ni K. yoshi badiiy unsurlariga K. munosabati ila ko‘p hamda xo‘b murojaat etiladi. Bu esa K. timsoli tasvirining ta‘sirli ifodasi uchun muhim qirralarni namoyon etadi va K. timsoli badiiyatini mukammal ta‘minlashga xizmat qilgan.

*Ko‘z firoqingda oqardi-vu sirishki qurudi,
Yomg‘uri bo‘lmas, agar ayni bayoz o‘ldi bulut.*

K. ma‘shuqa firoqida oqarib, sirishki – K. yoshi tamoman quribdi. K.ning oqarishi tasavvurga sig‘ishi qiyin holatlardan. Bunda hijronning oliy nuqtasida nolayi girya qilgan oshiqning dardli holatini ko‘ramiz. Bunda Yusuf (a.s.)dek farzandi dog‘ida kuygan ota fig‘oni bo‘lishi kerak. Zero, Qur‘oni sharifda shunday deyiladi: “Keyin ulardan yuz o‘girib, dedi: “Ey bechora Yusuf-a!” G‘am-alam yutaverib u zotning K.lari oqardi (ojiz bo‘lib qoldi). (Shunda o‘g‘illari): “Alloh nomiga qasamki, sen to ramaqijon bo‘lib qolguningcha yo bir yo‘la halok bo‘lguningcha, Yusufni eslayveradigan bo‘lding”, dedilar (Yusuf: 84-85). Ko‘z haqidagi noyob badiiy topilmalar uchun mana shu kabi oyat va hadislar asos bo‘lgan. Yig‘i, yig‘lash, yig‘lamoq K. bilan chambarchas bo‘lib, zotan K. yig‘laydi, K. – K. yoshi to‘kadi. N. she‘riyatida bu hodisalar tasviri istagancha topiladi, goho qalbning, ko‘ngilning, jigarning, bag‘irning xos yig‘lashlari ham nazardan soqit etilmagan. N. kulliyotida “Yig‘lamoq”, “Yig‘lagil”, “Yig‘larmen”, “Yig‘lagay” kabi radifi g‘azallarning borligiyoq bu holning insoniyat kamolotidagi rolini belgilaydi. N. g‘azallarida yig‘i ta‘rifini topgan baytlar miqdori ham talaygina:

*Demangiz ahbobkim, qilmasmusen
bas yig‘lamoq,
Kim manga Tengri nasib etmish
tuganmas yig‘lamoq.*

Bu kabi tasvirlar faqat lirik qahramon emas, balki shoir shaxsiyati haqidagi qarashlarimizga ham oydinlik kiritadi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotda K.ning maftun etuvchi, sehrlovchi kuchiga alohida e'tibor qaratiladi. Jodu va sohir so'zlari Kashmir joy nomi bilan yonma-yon kelib, "Kashmir jodusi", "Joduyi Kashmir", "Sohiri Kashmir" iboralarining shakllanishiga zamin yaratgan. O'zbek adabiyotida "jodu ko'z", "jodu qaroq" "g'amzasi jodu" va shunga o'xshash boshqa shu xil tashbehlarining paydo bo'lish tarixi ham aynan Hind, Kashmir, Xitoy, Chin, Mochin singari qadimiy yurt nomlari bilan bog'liq. Aytish mumkinki, Chin – Xitoy, Hind, Kashmir, Xo'tan, Mochin kabi yurtlar yonida Turkiston, Totor, Mo'g'ul, Rum, Badaxshon, Adan, Ajam, Turk, Dashti Qipchoq o'lkalarining qo'shiluvi ham xarakterlidir. Jumladan, bu o'lka va elatlar qatorida misr, chig'atoy, o'zbek, mo'g'ul qavmlari zikr etilishi bilan xalq qalbiga yanada yaqinlashuv paydo bo'ldi. Turkona, Mo'g'ulona, Xitoyi, Chin – Mochin, Totor, Xo'tan, Xaybar, Habash, Turk, Turkiston, Badaxshon, Yaman, Yag'mo, Adan, Mo'g'ul, Chig'atoy, O'zbek ta'rifli K.larning Kashmiri yoki Bobil bilan aloqasi badiiy matnlarda ko'rinadi. Usruk, maxmur, xumor, nargis gul, bo'tako'z singari tashbehlar K.ning turli holatini oydinlashtiradi: nargisi shahlo – chiroyli ko'z, qora ko'z; nargisi nimxob – yarim uyqudagi ko'z, mujgon ko'z; nargisi jodu – sehrlil ko'z kabi. K.ning noyob tashbehlaridan biri esa mastonadir. Xuddi shunday K.ning aldamchiligi, makkoraligi, uning yolg'on sehri ham adabiyotda ayyor, jodu, fatton, qiron, qaroqchi, sohir, sipohiy, jallod, xunrez, makkor(a) sifatlashi bilan keladi:

*Ko'z uchidin va'dayi vasl aylab imo oldi jon,
Go'yiyo bozi berib jon oldi ul ayyor ko'z.*

Misollar K.ning mastona, sarxush, o't, o'tliq, qattol, kofir, ayyora, ayyor, oqarmoq, gul, chaman, g'oratgar, qiron, nashtar, fitna, fatton kabi

tashbehlar silsilasi borligini ko'rsatadi. Mazkur o'xshatishlar lirik qahramonning turli hollarini belgilaydi. Shuningdek, K. bemor, bedor, balo, benavo, jafo, guldek, nilufardek kabi so'zlar b-n sifatlanadi. Bunda ham K. tasviri yanada oydinlashadi:

*Ko'z olmasa Navoiy ermas ajab yo'lingdin,
Tikmish yo'lungg'a chunkim ul zori benavo ko'z.*

N. turkiy tilni she'riyat tiliga aylantirdi. Ko'plab turkiy so'zlarni irfoniy istiloh darajasiga ko'tardi. Bir-birini taqazo etuvchi, to'ldiruvchi K. va ko'ngil shular jumlasidandir. K. tasvirisiz, K. ta'rifisiz ko'ngil asrorini anglash mushkuldir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011. Ҳаққулов И. “Борми шоир ёзмаган кўз мадҳига”. - “Фан ва турмуш”. 2003. №1-2-3.

Z.R., Sh.N.

KO'Z DUOSI – insonning himoyalaniشىga qaratilgan duolardan biri. Bu haqda N.ning "G.S." devonidagi "Orazi yonig'a gul sanchar jamol izhorig'a, Anglatur husnin ani yondoshturub ruxsorig'a" matla' bilan boshlanuvchi 7 baytli g'azalida aynan K.D.ni tilga olgan. Chunonchi:

*Ko'z duosi chun bitirsiz sadqasi aylab meni,
Tori jonim rishtasidin tortingiz tumorig'a.*

Diniy manbalar va duoga oid kitoblarda yozilishicha, insonga bad ko'z, bad nazar tegishi rost. Imom Buxoriy rivoyatiga ko'ra, Muhammad (s.a.v.) "Nazar haqdir" deya marhamat qilgan ekan. Bu holatda insonga ko'z tegishi sabab moddiy va ma'naviy jihatdan zarar ko'rishi, ziyon tegishi mumkin. Shuning uchun ham, kishi biron narsani ko'rib, ko'zi quvnasa, "Mashaalloh, la

havla va la quvvata illa billah”, deyishi ham mustahab, ham odob ekanligi aytilgan. Shunday ekan, ko‘z tegishidan panohlanish har bir kishi uchun joiz hisoblanadi. Bunday holatda “Fotiha” surasi va “Baqara” surasida kelgan “Oyatul kursiy”ni va undan keyin esa “Qalam” surasining “Bismillahir rohmanir rohim. Va in yakadullazina kafaru layuzliqunaka bi absorihim lamma samiuzzikro va yaquluna innahu lamajnun. Ya ma huva illa zikrul-lil-a’lamiyn” degan surasining 51-52-oyatlarini o‘qish tavsiya qilingan. Yuqoridagilardan anglashiladiki, insonni muhofaza qiluvchi K.D.si, demak, Qur’oni Karimning sura va oyatlari asosiga qurilgani ma’lum bo‘ladi.

N. ham g‘azal baytida shu sura va oyatlarga ishora qilganini anglash mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-суғар. ТАТ. 10 жылдик, 1-жилд. – Т., 2011; <https://qadriyat.uz/islom>

B.R.

“KO‘Z OCHIB YUMGUNCHA” IBORA-SI. N. nafaqat so‘z, balki ibora ishlatganda ham ulardan ustalik b-n foydalanadi. Qaytariqdan qochish, mumtoz o‘zbek tili imkoniyatini ko‘rsatish maqsadida ularni turli shakl-u shamoyilda ishlatadi. Tez, bir zumda ma’nosidagi bugungi ko‘z ochib yumguncha iborasi N. davrida, asosan, ko‘z yumub ochquncha shaklida uchraydi. Iboraning ushbu shakli shoir asarlarida 28 marta ishlatilgan:

*Ko‘z yumulmish hajrdin, ul yuzga
ochmoq istaram
Lek hijron ko‘z yumub ochquncha
ham bermas omon.*

Ushbu ibora qofiya, vazn talabi b-n shoir g‘azallarida uch xil shaklda ishlatilgan. Bir marta vazn talabi b-n yumub ochquncha ko‘z shaklida:

*Vah, ne qotillardurur saf-saf aning mujgonikim,
Har yumub ochquncha ko‘z zohir qilurlar bir masof.*

bir marta ichki qofiya talabi b-n ko‘z ochib yumguncha shaklida:

*Visoli ko‘z yumub ochquncha oxir,
Firoqi ko‘z ochib yumguncha barbod.*

bir marta komponentlarini almashtirib, ochquncha yumub ko‘z shaklida ishlatadi:

*Ochquncha yumub ko‘z ul sipah tez,
Bir-biriga tegib qilurg‘a xunrez.*

bir marta ibora shoir tomonidan ikkiga bo‘lib ishlatilgan:

*Yonib gulshan agarchi g‘uncha borib,
Ko‘z ochquncha kelib, yumguncha borib.*

N. quyidagi baytda ibora tarkibidagi ko‘z o‘rnida nazar so‘zini qo‘llaydi:

*Chun ko‘ch elidin nazarni yozdim,
Ochquncha yumub nazarni ozdim.*

Shoir o‘z asarlarida ushbu iboraning arabiy turfat ul ayn shaklini ham ishlatadi:

*Ey Navoiy, gar desangkim fitna ko‘r may, solmag‘il,
Bir nazar har turfat ul-ayn ul ko‘zi fatton sari.*

Shoirning forsiy g‘azallarida ushbu ibora chashm zadan shaklida ham ishlatilgan:

*In davr, ba yak chashm zadan gashta digargun,
Ey umr, ba raftan zi bari mo chi shitob ast?*

Tarj.: Bu davr ko‘z yumub ochquncha boshqa shaklda aylanadi, Ey umr (jonon), mening yonimdan ketishga muncha shoshilasan?

Ko‘rinib turibdiki, shoirning uch tilni puxta bilishi, ayniqsa, o‘z ona tilini mukammal bilishi iboralarni turli leksik-stilistik variantda qo‘llashga imkon yaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабооб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011.

E.U.

“KO‘K YOG‘LUQ” – ro‘mol. N. yashagan davrda xotin-qizlarning boshiga o‘raydigan ro‘mol turi, nomi, odatda, to‘rtburchak shaklidagi mato. N. esa aynan ushbu K.Y. b-n bog‘liq peyzajni “H.A.”ning “Avvalg‘i hayrat” bobida yozgan va mubolag‘a va tarse‘ san‘ati vositasida go‘zal timsol sifatida ko‘chma ma‘noda qo‘llangan va mahorat b-n shunday tasvirlar chizadi:

*Gul ul o‘yung‘a chu havas ko‘rguzub,
Jaybidag‘i xurdalarin o‘tquzub.*

*Jola binafshag‘a urub toshini
Bog‘lab ko‘k yog‘luq ila boshini.*

N. aynan “K.Y.”ni go‘zal bir chizgilarda tilga olishi bir tomondan, hasbi hol xarakterida bo‘lsa, ikkinchidan esa kitobxon u-n ham hayratli, ham qiziqarli tarzda lirik lavhadir. Hasbi hol deyi-shimizga sabab, balki shoirning onasi shu singari ro‘molni yoqtirgan yoki shoir quloq og‘rig‘ida bog‘lagan “K.Y.” aynan onasidan qolgan yodgorlikdir, degan xulosaga kelishimiz ham mumkin. Bobur “Boburnoma”da N. haqida yozgan tarixiy ma‘lumotida ham K.Y.ni ro‘mol nomi sifatida tilga olgan: ... Alisherbek quloq og‘rig‘ida yog‘liq (ro‘mol, durra – B.R.) bog‘lag‘on uchun xotunlar K.Y.ni qiyiq bog‘lag‘onni “nozi Alishe-riy” ot qo‘ydi”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

B.R.

KO‘NGIL – N. she‘riyatida qo‘llangan aso-siy poetik obrazlardan biri. K. fors va arab tilla-ridan o‘zlashgan dil, qalb va umumturkiy yurak so‘zlari b-n o‘zaro ma‘nodosh bo‘lsa-da, ular-ga nisbatan poetik ifoda maydoni ancha keng. Lug‘atlarda ko‘ngil – kishining his-tuyg‘u va kechinmalari manbayi; yurak, qalb, dil; xotir, yod, fikr, xayol, ixtiyor; har narsaning markazi, o‘rtasi; insonning ma‘naviy borlig‘iga, kuch-quvvatiga, sevgi, nafrat, ishonch – yaxshi-yo-mon barcha tuyg‘ularning butun borlig‘iga va ifodasiga berilgan nom sifatida izohlangan. Shu bois N. she‘riyatida K. holi va haqiqatlari dil, qalb va yurakka nisbatan keng tasvir etilgan, K. obrazi vositasida lirik qahramon ichki dunyosi, ruhiyati, holat va kechinmalari mahorat bilan yoritilgan. N. o‘zining inson, tabiat, jamiyat va ilohiyot haqidagi falsafiy fikrlarini ham shu obraz ishtirokida tasvirlashga alohida ahamiyat bergan. N. g‘azallarida K. holi va uning ma‘na-viy-ruhiy yuksalishlari tasvirlangan, ko‘ngil va jon, ko‘ngil va ma‘rifat, ko‘ngil va ishq, ko‘ngil va borliq haqiqatlaridan bahs yuritilgan yuzlab baytlar mavjud. Bu baytlarda K. “Qofi qanoat”, “aql-u adab, nutq-u balog‘at”, “ganji nihon, ayni karomat”, “koni karam, zoti hidoyat”, “xal-qi jahon, jumla imorat” – xullas, barcha-barcha narsani o‘zida jamuljam etgan borliq, jilvagoh, ko‘zgu sifatida talqin etiladi:

*Ko‘ngul jomi jahonbindur, to‘la qil sof may birla,
Ki solg‘ay aks nekim bo‘lsa ahvoli jahon anda.*

K.ning tasavvufiy maqomlardagi hol va dara-jalarini hamda bu maqomlarning inson ruhiyati-ga ta‘sir etishiga alohida e‘tibor qaratgan N. o‘z she‘riyatida ko‘ngilning hayotiylik va ilohiylik ehtiyojlarini bir-biridan keskin ajratmagan. Bal-ki ularni mushtarak holda tasvirlagan. Shuning uchun N. tasvirlarida ko‘ngil hayotdan ilohga to-mon ko‘tariladi va ilohdan hayotga fayz va nurga to‘lib qaytadi. Shoir ko‘ngilning bunday ma‘na-viy takomilini an‘anaviy badiiy tasvir vositalari b-n yanada go‘zallashtirgan. Ulug‘ shoir g‘azal-

larida g'oyaga mos obraz tanlab, ma'no, tuyg'u va tasvir uyg'unligiga erishgan. Tashbeh, tamsil, tashxis, mubolag'a, tazod kabi she'riy san'atlar orqali ko'ngilning mazmun-mohiyatini, hissiy-ruhiy nufuzini takrorlanmas rang va ohanglarda ko'rsata olgan.

Badiiy ijodda K. dastlab tabiatdagi mavjud narsalar – o't, qush, g'uncha, dengiz, tosh, shishaga qiyos etilgan. Islom dini, Qur'on va hadislarining ta'siri tufayli ko'ngil Arsh, Ka'ba, mehrob kabilarga o'xshatilgan bo'lsa, tasavvuf ta'limoti tufayli qadah (jom), may (boda), butxona, vayrona, xazina, ko'zguga nisbat etilgan. N. she'riyatida bu tashbehlarining deyarli barchasi uchraydi.

a) qatrayi xunob

*Ko'rdum ko'ngul ahzolini ko'ksun to'shugidin,
La'ling g'amidin qatrayi xunobdek ermish.*

b) lola

*Ko'ngulni bag'ir qonidin lola qildim,
Qo'yub dog'pargola-pargola qildim.*

d) xazina

*Ishq aro bo'ldum g'aniy, ko'nglum aro paykonidin,
Kim to'luptur ul javohir birla ushbu maxzanim.*

e) qush

*Qushga o'xsharkim, tikandur oshyoni to ko'ngul,
Tiyrboroni g'amingdin qoldi paykonlar aro.*

f) may ko'zgusi

*Ey xarobot ahli, soqiy orazi aksi uchun
Sof qilmog'lig' bila may ko'zgunin sayqal qiling.*

g) boda

*Bo'l safo ahliga hamdam yor vaslin istasang,
Aksini solg'ay musoqiy bo'lmaguncha boda sof?*

h) mehrob

*Bo'lmasa ul but qoshi mehrobim ichra jilvasoz,
Qiblaga kofirmen, ar bosh indurub qilsam namoz, –*

i) butxona

*Orazingning naqshidin butxonadur ko'nglum uyi,
Ishq bo'lmish barhaman ichinda ul butxonaning.*

j) Ka'ba

*Ka'badur ko'nglum uyi, aylang tavof, ey dard-u
ishq,
Anda mehrob o'rniga yer tutqali ul egma qosh.*

N. go'yo barcha asarlaridagi ko'ngil xususidagi qarashlarini "H.A."da bir tizim, tartibga soladi. Ko'ngilning mazmun-mohiyati mazkur asarda tasavvufiy nuqtayi nazardan atroflicha sharhlanadi. Avvalo, ko'ngilning dil, yurak, qalb bilan farqli jihatlariga e'tibor qaratiladi:

*Bu xud emas jazm sen istar ko'ngul,
Gar bu ko'ngul bo'lsa sen andin to'ngul.
Buki ko'ngul dersen erur bu yurak,
Ism ko'ngul birla anga mushtarak.*

Tasavvuf ishq va irfon safaridir. Dostonda esa bu yo'lchilikning betakror tasvirini ko'ramiz. Ma'lumki, dostonning XVII bobi "Ko'ngil ta'rifida..." deb ataladi va shoir azalda Xoliqning maqsadi Odami xokiy emas, balki ko'ngil g'anjini ekanligini, shu bois kasbi kamolot aynan ko'ngilga, ruhga xosligini ta'kidlaydi:

*Solik ani arshi muallo dedi,
So'f'iy ani olami kubro dedi.*

*Ka'baki, olamning o'lub qiblasi,
Qadri yo'q andoqki ko'ngul ka'basi,*

*Kim bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri xoliqqa erur jilvagoh.*

Solik uchun “arshi muallo”, so‘fiy uchun “olami kubro” sanalgan, xaloyiqqa sajdagoh olam Ka‘basidan ko‘ra, Xoliqqa jilvagoh K. ka‘basi qadriroq ekanligi K. safarining badiiy talqini bo‘lgan “L.T.”da shunday bayon qilinadi:

*Ko‘nglin oning maxzani irfon qilib,
Ul tilism ichra o‘zin pinhon qilib.*

*...Aylaganda rozning ganjini arz,
Ne samo aylab qabul oni, ne arz.*

*G‘ayri insonkim qilib oni qabul...
Ham zalum aylab xitobin, ham jahul.*

Anglashilmoqdaki, N. butun koinotni yaratishdan maqsad inson, insondan g‘araz esa maxzani irfon, Allohning omonatini qabul aylagan K. ekanligidan bahs etmoqda.

Tariqat K.ni omonatga xiyonat etmaslik uchun tarbiyat etsa, adabiyot uning holat va kechinmalarini ifoda etadi. Adabiyotda K. sayridan jozibalibroq hayrat yo‘qdir. N. buni K. hayratlarida ko‘rsatib beradi. “Avvalg‘i hayrat”da hali vujudga kirmagan K. Adamdan malak olamiga tushib, uni sayr etadi. Birinchi hayrat – Xudoning borligini anglash, Yaratuvchisi kimligini fikr etish mushohada maqomidir. K. “Ikkinchi hayrat”ida malak olamidan malakut olamiga tushadi hamda to‘qqiz falakni kezadi. To‘qqiz falakning bari Allohning zikrida ekanligini ko‘radi va bu holdan behad hayratga tushib, behud bo‘ladi:

*Borchasida zikr-u sujud angladi,
Ma‘rifatullohg‘a shuhud angladi.*

*Yuzlanib o‘z holida g‘ayrat anga,
Birga ming o‘ldi yana hayrat anga,*

*Kim bori zokir edi, ul gungu lol,
Borchasi majmu-yu ul oshuftahol.*

Solik yillarcha riyozati natijasida basirat, ya‘ni qalb ko‘zi ila ko‘rish maqomiga erishadi

va K. ko‘zi bilan barcha mavjudotning “Qayyumi-ga zokir va unga shokir” ekanini ko‘radi. Har narsa yana o‘z asliga qaytadi. Ikkinchi hayratdagi tasvirlar nafsi poklanib, ruhga sirdosh bo‘lgan oshiq qullarning sayridir. Uchinchi daraja – nafsi mulhamadagi zokir nafaqat dunyoviy, balki uhroviiy istaklardan ham voz kechadi. Basirati ravshanlashgan sayin olamlararo sayr etadi va butun koinotning zikridan ogoh bo‘ladi. “Uchinchi hayrat”da esa K. malakut olamidan badan mulkiga sayr etadi:

*Xojaki hayrat mayidin mast edi,
Mastliq uyqusig‘a hamdast edi...*

*Asr-u achig‘ may bila maxmur o‘lub,
Balki qiziq o‘t bila mahrur o‘lub.*

K.ga doir tashbeh, ramz-u majozlarning son-sanog‘i yo‘q. Biroq “H.A.”da o‘ziga xos murojaatga guvoh bo‘lamiz. N. hali manzil makonini topmagan K.ga “Xoja” deya murojaat etadi. Zero, insonning insonligi, uning yaratilishidagi maqsadga e‘tibor qaratsak, K.ning mohiyatini ushbu ta‘rif to‘la ochib beradi. Ya‘ni, insonning sohibi, xo‘jayini K.dir. Mabodo u vujudga qaram bo‘lsa, ana shunda adashish, jaholat boshlanib, inson zalolatga yuz tutadi. O‘zligidan, oliy haqiqatdan uzoqlashadi.

Hayrat mayidan mast, haliyam mastlik uyqusidan uyg‘onmagan Xoja – K. birdan hushiga kelib, o‘ziga vatan topishni o‘ylaydi:

*G‘urbat o‘ti har dam o‘lub shu‘lazan,
Tushti xayolig‘a havoyi vatan.*

Shunda uning oldiga bir shahar keladi. U vujud shahridirki, bu shaharni shoir eng qorong‘u burchaklarigacha ta‘rif-tavsif qiladi. Xoja bularni ko‘rib, hayrat dengiziga g‘arq bo‘ladi. Unga ato etilgan yangi maskanida idrok, mushohada ne‘mati beriladi hamda tasavvufda ko‘p bora tilga olinadigan, ma‘rifatga erishishdagi asosni anglab yetadi:

*Mulk o'zi-yu taxt o'zi-yu shoh o'zi,
Borcha o'zi, borchadin ogoh o'zi.*

*Nafsg'a chun orif o'lub mo'-bamo',
Foyiz o'lub "Qad arafa rabbahu".*

Adamdan malak, malakdan malakut, malakutdan vujud olamiga kelgan K.ning sayri qachon tugaydi? Tasavvuf va adabiyot mana shu savolga javob beradi va insonni so'nggi sayrga tayyorlaydi.

Bu g'urbat K.ning mulk olamiga kelishi bilan boshlanganligini anglashda shariat yordam beradi. N.ning K. haqidagi xulosalari, albatta, xotima asari "M.Q."da keladi: "K. badan mulkining podshohidur, anga sihat, munga ham sihat, anga tabohi, munga ham tabohidur. Bas ulkim, K. mulkining sohibjohi bo'lg'ay shohlar shohi bo'lg'ay. Badan saloh va fasodi, ko'ngul saloh va fasodig'a tobe' va mulk obod va har oblig'i shoh adl va zulmig'a roje'. Podshoh – mulk badanining jonidur va ko'ngul – badan mulkining sultoni.

Bayt:

*Mulk uchun solim keraktur xusravi kishvarpanoh,
Tan uchun ul uzvkim, bo'ldi badan mulkida shoh.*

Shuningdek: Suvdin asrag'ulukdur tufroq va balchig' uyin. Va o'tdin asrag'uluqdur yag'och va qamish uyin. Va yeldin asrag'ulukdur bo'z uyin. Va tufrog'din asrag'ulukdur ko'z uyin. Jami'i mosivallohdin asrag'ulukdur K. uyin.

Bayt:

*Nechukkim, to'rt uyga to'rt ziddi nuqsoni shoye'dur,
Beshinchi uy dag'i ag'yordin ul nav' zoye'dur.*

Beshinchi uy, albatta, K. U baytullohdir. Bu uyda Alloh azza va jalladan boshqa barcha g'ayrdir.

K., qalb, dil, yurak, ong, tafakkur, ko'z nazari, ibrat nazari, taqdir kabi tushunchalar N. talqinida o'zining to'liq va mukammal ifodasini topgan. N. K. haqida vasflar bayon qilar ekan, bani basharning, jumlayi olamning ko'nglini nazarda

tutgan. O'z asarlari bilan dunyo xalqlarining K.iga yo'l topgan, ularni o'z ko'ngliga yaqin olgan yakqalam sohibidir. "X."dostonlari matnida N. ko'ngul tori, ko'ngul qobuli, ko'ngul kunji, ko'ngul durji, ko'ngul balosi, ko'ngul havosi, ko'ngul bog'i, ko'ngul quti, ko'ngul o'ti, ko'ngul quvvati, ko'ngul ko'zgusi, pok ko'ngul, el ko'ngli, ulus ko'ngli, zamon ko'ngli, ko'ngul bermoq, ko'ngul olmoq, buzuq ko'ngul, g'ayri ko'ngul, g'araz ko'ngul, qon ko'ngul, pora ko'ngul, o'vora ko'ngul, sinuq ko'ngul, hazin ko'ngul, o'rtangan ko'ngul b-n bog'liq yigirmadan ortiq o'ziga xos bitishuvli, moslashuvli so'z birikmalarini badiiy maqsadda o'rinli qo'llay olgan. Bu grammatik forma va birliklar N. davri til tarixini o'rganish uchun ham muhim manba sanaladi. N. "H.A." dostonining birgina "Ko'ngul ta'rifidakim" bobida K. so'zini yigirma ikki marta tilga olar ekan, K. haqidagi falsafiy, hayotiy, diniy, aqliy, naqliy fikrlarni masnaviy shaklida bayon qiladi. Bobdagi fikrlardan shuni anglashimiz mumkinki, ushbu dostonning barcha boblari qaysidir ma'noda inson K.iga ham qaratilgan bo'lib, K.imizga fayz, ilhom, nur, g'ayrat, kuch-quvvat, shodlik hadya qilgandek bo'ladi. Quvonarli jihati shundaki, ulug' shoir har bir bobda K.imizni izlaydi, "o'z va o'zganing ko'nglini asra, avayla", deya K.ga og'ir botmaydigan badiiy, lirik lavhalarni tasvirlaydi. K.imizni Allohdan to'suvchi xayollardan, holatlardan, xatarlardan saqlashni o'rgatgandek bo'ladi. Mazkur bobda shoir K. obraziga nisbatan "ko'ngil sirlar bo'stoni", "ko'ngil – jannat isi", "ko'ngil – ilohiy jilva chirog'ining nuri", "ko'ngil – eng katta olam", "ko'ngil – eng baland osmon", "ko'ngil – katta jahon" kabi betakror tashbehlar qo'llaydi. Bu tashbehlar orasida "ko'ngil – eng baland osmon" tashbehi xalqimiz orasida qadimdan mavjud va maqbul bo'lgan "Ko'ngil qanoti – osmondan katta" maqoliga juda yaqin va hamohangdir.

N. "X." dostonlarida K.ni jon, jasad, ruh, aql, xirad, til, uyat, poklik, nasihat, kenglik kabi tushunchalar b-n bog'lagan holatda mantiqiy qarashlarini ham bildirgan. Doston qahramon-

lari misolida tushuntirib bera olgan. Ulardan el ko'ngli, ulus ko'ngli, zamon ko'ngli kabi so'z birikmalari shoirning insonparvarlik, xalqparvarlik g'oyalarining badiiy-estetik, falsafiy talqinidir:

*Kim anga alfoz o'lub otashfishon,
Bersa ulus ko'nglig'a mungdin nishon.*

Mutafakkir shoir "X."da el ko'ngli, ulus ko'ngli haqida fikr yuritar ekan, antiteza usuli yordamida "el ozori", "el anduhi" ham borligini eslatishni unutmaydi. N. shaxsi umumlashgan shaxs "birov" obrazi misolida mahorat bilan tasvirlab beradi. Tasvirda so'zlovchi K.i ham, tinglovchi K.i ham, o'zga shaxs K.i ham mujassamlashgan. Bunday fikrlar, eslatishlar, tasvirlarni hamma shoirlar ijodida ham uchratish mumkin, deya olmaymiz. Fikrlarimiz isboti u-n navoiyona uslubga xos misollarga murojaat qilsak:

*Biravkim zor yig'lab, yig'lab ul zor,
Topib ko'ngli el ozoridin ozor.*

Yoki:

*Bo'lib el anduhidin ko'ngli g'amnok,
Yoqa chokin ko'rub, ko'ksin qilib chok*

N. "M.N." asarida el K.i birikmasini xalq, el bahosi, nazari va bu baho, nazar har bir inson hayotida, ayniqsa, qalam ahli hayotida, ijodida muhim mezon, munosabat kabi tushunchalarda hamda adabiy tanqidchilikning bir ma'rifiy vositasi sifatida ham talqin qilgan. Shu bois ijodkorlarning yozgan asarlari el K.iga maqbul, marg'ub bo'lishi yoki bo'lmasligi kabi N.ning kuzatishlari o'z davri ijodkorlari u-n qanchalik muhim va qadrlil bo'lsa, hozirgi davr qalamkashlari u-n ham nihoyatda muhim, adabiy, ijtimoiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega, deb baholashimiz mumkin. M-n, mazkur asarning uchinchi majlisida zikr qilingan Mavlono Binoiyning musiqa ilmiga bag'ishlab yozgan risolasi el K.iga maqbul bo'lmagani sabab uning ko'rgan zahmatlari, hayoti

va ijodidagi tushkunliklari, yo'qotishlari "bu sifati salbi" haqida N. ibratomuz fikrlarini achi-nish hissi b-n shunday bayon qiladi: "Mavlono Binoiy avsot unnosdindur, muvalladi Hiriy shahridur. Bag'oyat qobiliyati bor. Avval tahsilg'a mashg'ul bo'ldi, anda ko'p rushdi bor erdi, bot tark qildi. Xatg'a ishq paydo qildi. Oz fursatda obodon bitidi. Andin so'ng ilmi musiqiyg'a mayl ko'rguzdi. Advor ilmi bilan bot o'rganib, xili ishlar tasnif qilib advorda dag'i risola bitidi. Ammo mo'jib va mutasavvirlik'idin el ko'nglig'a maqbul bo'lmadi. Bu sifati salbi uchun faqr tariyqin ixtiyor qildi va riyozatlar ham tortti, chun piri va murshidi yo'q erdi, o'z boshicha qilg'on uchun hech foyda bermadi. El ta'nu tashniidin Hiriyda turolmay Iroqqa bordi...ko'p g'urbat va shikastaliklar tortti". Buning aksi o'laroq esa el K.iga marg'ub bo'lgan ijodkorlardan biri sifatida shoir "M.N."da Mavlono Xalaf to'g'risida quyidagilarni yozadi: "Mavlono Xalaf tabrizlikdir. Xulqda xub, natoyiji tab'da el ko'nglig'a marg'ub yigitdir". Umuman, N. ijodini kuzatsak, shoirning o'zi ham "bu sifati salbi"dan, ya'ni el K.idan, nazaridan qolishdan ogoh bo'lgan, hushyor yurgan. Bu ogohlik, hushyorlikni esa shoirning Allohdan ijod qilgan asarlarini el ko'ngliga mahbub va marg'ub qilishini so'rab yozgan lirik shakldagi iltijolaridan bilishimiz mumkin.

Aslida, jon va K. tilshunoslik, to'g'rirog'i, sintaktik jihatdan teng munosabatli birikmalaridir. Ammo N. bunday teng munosabatli sintaktik birikmalarni "X."da turli badiiy-estetik fonda tez-tez qo'llaydi. Hajr o'tida jon-u K.ni birga, bir holatda kuyib kul bo'lish darajasida bo'lishi haqida ham badiiy, ham mazmunan, ham ruhiy jihatdan mukammal hayratomuz tasvirni faqat N.da, ya'ni Shirinning Farhodga yozgan nomasida uchratamiz. Tanishing:

*Kuyib hajr o'tidin jon-u ko'ngul ham,
Ne kuymakkim, bo'lub yuz qatla kul ham.*

Odatda, har bir inson o'z K.i yoki o'zgalar K.i u-n ham qaysidir ma'noda yupanch, taskin,

kuch-quvvat izlaydi. Ulug‘ shoir so‘z, pand-u nasihat K.ga o‘zgacha mador bo‘lishini, ya’ni K. maqsadga yetishini, jon esa rohat topishini Xoqon tilidan quyidagicha tushuntirib beradi, bizga go‘yo o‘rgatib ham qo‘ygandek bo‘ladi, chunki N. nasihat so‘ziga alohida urg‘u berib yozgan:

*Ko‘ngul dardig‘a darmondur nasihat,
Qiloli ulcha imkondur nasihat.
Agar xud topti taskin davlat o‘ldi,
Ko‘ngulga kom-u jong‘a rohat o‘ldi.*

Dostonda Mehinbonu ham ona, ham hukmdor sifatida Shirinning K.i u-n aytgan nasihatlarini qaysidir ma’noda bugungi zamondoshlar K.iga ham quvvat bo‘lishi mumkin. Mehinbonuning nasihati xoqon aytgan nasihatlardan farqli bo‘lib, uning nasihatida “ko‘ngil uchun ko‘z ber” hikmati yashiringandek. Sababi ko‘zni asrash, bu ayni damda xayollarga to‘ymas K.ni ham asrash demakdir. Shoirning so‘z qo‘llashdagi mahorati shundaki, ikkinchi misrada K. jumlasini ko‘zga nisbatan birinchi o‘rinda ishlatilgan bo‘lsa-da, nasihatning boshi, aslida, ko‘zga qaratilgan, ya’ni shoir “Dami asra ko‘z birla ko‘nglungni” tarzida yozsa ham ma’noga shikast yetmagan. Ammo bayt shakliga, to‘g‘rirog‘i, qofiyaga ta’sir qilishi mumkin. N. K.i istagandek, “o‘zungni ko‘zungni” shaklida mukammal qofiya yaratish u-n K., ko‘z singari so‘zlarning bayt yoki misradagi joylashishiga ham e’tiborli, diqqatli bo‘lgan. N.ning so‘z qo‘llashdagi bunday mahoratiga “X.” matnidani ko‘plab misollar keltirish mumkin. Endi Mehinbonu nasihatiga quloq tutaylik:

*Ki, ey farzand bardosh tut o‘zungni,
Dami asra ko‘ngul birla ko‘zungni.*

N. ulug‘ mutafakkir va K. odami sifatida o‘quvchiga gohida o‘z K.ingni salomat, ofiyat, keng saqlash u-n sharhlab turgin, shundagina xasta va vayrona ko‘ngling xatarlardan, dardlardan, afsuslardan, g‘uborlardan, zo‘riqishlardan xoli bo‘ladi, degan hakimona fikrlarini shunday bayon qiladi:

*Chun ko‘ngul sharhi holi aylarsen,
Xasta ko‘nglungni xoli aylarsen.*

K.ni sharhlab turish, bu bir tomondan K.ni ta’mirlash, demakdir. Fikrlarimizni N.ning “L.T.” dostoni misolida davom ettirsak, shoir vayrona K.ni aql yordamida ta’mirlab turishga oddiy, xalqona usulda quyidagicha maslahat beradi:

*Qani aql yetguncha ishq tadbirini,
Qilg‘uchi vayron ko‘ngul ta’mirini.*

Vayrona K.ni ta’mirlab turish... Bunday be-takror talqinlar, maslahatlar b-n hazrat N. bizni hayratga solishda davom etaveradi! Ushbu baytda K. bosh so‘z va ergash so‘z vazifalarida qo‘llanilgan. Bosh so‘z vazifasida vayron K. shaklida bitishuvli so‘z birikmasi bo‘lsa, ergash so‘z vazifasida esa K. ta’miri ko‘rinishida belgisiz, moslashuvli so‘z birikmasidir.

Inson hayoti davomida shunday odamlarga, zamondoshlarga duch keladiki, u insonlarning tili b-n K.i bir bo‘lmaydi, insonning kamoloti, fazilatiga zarar keltiruvchi bunday nuqsonlar bois ular o‘zi va o‘zgalarni mushkul vaziyatlarga tushiradi, jabr ko‘radi. N. bunday salbiy holatlarni quyidagicha yozadi:

*Hech shak yo‘qtur manga, ey bulhavas,
Kim bu so‘zda til-u ko‘nglung bir emas.*

Xalqimizda K. b-n bog‘liq “ko‘ngildagidek bo‘ldi” degan ibora bor. Bir tomondan, bu iborani har bir inson tez-tez takrorlab turishni xohlaydi, ikkinchi tomondan esa bu “takror” jarayoni u-n insonning ko‘proq bir hojati yoki bir ishi joyida bo‘lishi kerak. Shunda inson “ko‘ngildagidek bo‘ldi” deb shukrona aytadi, o‘z yaqinlariga, do‘stlariga zavq b-n so‘zlab beradi. Shu daqiqalarda insonning o‘zidan minnatdorligi ortadi, K.i esa Allohga to‘ladi. “X.”dan esa inson b-n bog‘liq bunday ruhiy holatlarga ko‘plab misollar keltirishimiz mumkin, N. “L.M.” dostonining 37-bobida shunday ruhiy mashqlarni kitobxonga tavsiya qilgandek bo‘ladi:

*Har fisq xayoli qilsa xotir,
Tengrini boshingda angla hozir.*

*To barcha ishing degandek o'lg'ay,
Ko'ngling nechuk istagandek o'lg'ay.*

Ya'ni, har qanday yomonliklar xotirangga kel-
sa, Tangrini esla, esingga tushirgin. Ana shunda
barcha ishlaring risoladagidek, eng muhimi, Al-
lohning roziligi nimada bo'lsa, ko'ngling shuni
topgandek bo'ladi, ko'ngildagidek bo'ladi, deydi.
K.ga tushgan qo'rquvdan, qattiq hayajondan o'z-
ni asrash u-n tavba qilib, "Lohavl" kabi duolarni
o'qish kerakligini alloma N. "L.T."da tushuntir-
ishga harakat qilgan. Shoir ijodida bunday tu-
shuntirishlar b-n tanishganimizda, u haqidagi "av-
liyo desak, avliyolarning avliyosi" singari baho-
yu sifatlar yodimizga keladi. Misralarni o'qiy-
miz:

*Asradi o'zni ko'p istig'for etib,
Og'zida "Lohavl"ni takror etib.*

N.ning bu boradagi boshqa bir o'gitiga, to'g'-
rirog'i, tilagiga quloq tutaylik, K.imiz o'sadi:

*Ki, Tengri har ne komingdur yetursun,
Nekim istarsen o'ling'a ketursun.*

Ha, o'z K.ini, o'zganing K.ini topish, K.dagi-
dek ishlash va yashash, umuman, ko'ngildagidek
hayot kechirish u-n har bir insondan katta kuch,
mardlik va odamiylik ma'naviy jasorat sohibi
bo'lish b-n birga aql (xirad) va ko'ngil hamroz-
ligi talab qilinadi. Bu to'g'risida N. "Hamd"lari-
dan birida shunday izohlarni bayon qiladi:

*Sendin insong'a tor-u pud-u jasad,
Jasad ichra ko'ngul, ko'ngulda xirad.*

K.da uyat (hayo)ning borligi solimlik, insof
va adolatli bo'lishlik, degan kuzatuvlarini, iqror-
larini N. shoh Iskandar misolida sharhlasa-da,
har bir oddiy inson u-n ham zarurligini shoir ya-
shirin planda yoritganini anglash mumkin:

*Solib ul sifat sidq oyin sifat,
Degandin aning ko'ngli ichra uyot.*

*Pushaymon bo'lub degan aqvolig'a,
Buzuldi base ko'ngli el holig'a.*

N. o'zi yaratgan obrazlari tasvirida pok K.
b-n bog'liq darajalarni, fazilatlarni alohida izoh-
laydi. Ayniqsa, Farhod obrazidagi shunday dara-
ja, fazilat, tasvir buning yorqin misolidir:

*Demonkim, ko'ngli pok-u ham ko'zi pok,
Tili pok-u so'zi pok-u o'zi pok.*

*Muningtek tiynati pokiga loyiq,
Duosin aytibon poki xaloyiq.*

Tasvirga e'tibor qaratsak, Farhodning ko'ng-
lida boshlangan poklik uning ko'zida, tilida, so'-
zida, o'zida ham mujassam bo'lishi yuksak ma-
horat va mantiqiy izchillik b-n tadrijiy shaklda
tasvirlangan. "X."da N. "mulk ishi"ga "ko'ngil
ishi" poetik iborasini qarama-qarshi qo'yar ekan,
"ko'ngil ishi"ga berilgan shoh "mulk ishi"da-
gi sobitlik, ogohlikdan chekinadi, bu esa "mulk
ishi"ni qisman bo'lsa-da, barbod qiladi kabi fikr-
lari isboti u-n "Aql-u dini bor, g'amda toqati,
baloda tamkin bor" sifatini shoh Bahrom obrazi
misolida ifodalaydi. Diloromdan ayrilgan shoh
Bahrom "ko'ngil ishi" bois, mulk ishi – mamla-
kat, davlat boshqaruvini tashlab qo'yadi, bu ho-
latni N. "Yig'lag'u yo'qki, kulgu yanglish ish"
deb baholaydi va yozadi:

*Taxt ila mulk yodidin ketti,
Vaxshdek dasht aro maqom etti.*

"S.I."da esa N. kordon shoh Doroning Iskan-
darga mensimay aytgan xulosalarida bu g'oyani
qisqa va ta'sirli tarzda ko'rsatishga harakat qila-
di. Aslida, bu ham N. nasihati va nazariyasi, ijti-
moiy fikrlarining poetik talqinidir:

*Budurkim ko'ringay sanga ko'zga ish,
Va lekin erur mulk ishi o'zga ish.*

Shoirning “X.” dostonlari, tazkiralari, lirik merosida K.ning ta’rif hamda tasvirlari rang-barang va betakroridir. Ammo N. ta’kidlaganidek, har doim K.ni rahnamo qilib maqsadga kirishish muhimdir:

*Ko’nguldin tavahhumni aylab adam,
Ilik ishga ur, yo’lg’a qo’yg’il qadam.*

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ўзбек халқ мақоллари. 2 томлик, 1-том. – Т., 1987; Очилов Э. Бир ҳовуч дур.(Мақолалар тўплами) – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис уннафос. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.*

B.R., N.B., Z.R.

“KO’NGIL HAYRATLARI” – ushbu monografiya prof. M.Muhiddinovning adabiyotshunoslik va n.shunoslikdagi dolzarb mavzularga doir tadqiqotlarini jamlagan bo’lib, unda Sharq mumtoz she’riyatida juda katta o’rin tutgan xamsanavislik an’analari qalamga olinar ekan, to’rt buyuk daho – Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va N. “X.”larining ilk dostonlari qiyosiy tahlil qilinadi. Mazkur asarlarda komil inson tasviri talqin mavzusining markaziga qo’yilgan holda to’rt ijodkorning mushtarak va novatorliklari teran yoritib beriladi. Olib borilgan tahlillar daholarning komil inson masalasiga yondashuvlari, ular ilgari surgan tamoyillar va g’oyalar bugungi kunda ham o’z dolzarbligini yo’qotmaganini dalillaydi.

Monografiya mavzu yo’nalishiga ko’ra bob-

larga ajratilgan. Jumladan, “Xamsa”larning birinchi dostonlarida komil inson talqiniga bag’ishlangan ilk bobida N. va salaflar ijodida anbiyolar va avliyolar, valiylar va so’fiylar siymosi, Komil inson, Hazrati Payg’ambar siymosi badiiy tasvirining irfoniy-tasavvufiy tahlili o’rin olgan. Dostonlarda ko’ngil timsoli, inson axloqi va kamoloti talqinida an’anaviylik va ijodiy o’ziga xoslik masalalarining yoritilishi kitobxon ko’z o’ngida beshliklarning ilk dostonlarida asosiy yetakchi g’oya, adabiyotning ideali – Komil inson timsoli sifatida gavdalanishi ko’zda tutilgan.

“O’zbek mumtoz adabiyotida “Bahrom va Dilorom” va “Bahrom va Gulandom” turkumidagi dostonlarning qiyosiy tahlili” bobida Sharqning buyuk shoirlari Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, N., Sayqaliy, G’aribiy kabi ijodkorlarning Bahrom Go’r syujeti asos bo’lgan asarlari batafsil ilmiy tahlil etilib, timsolning Sharq xalqlari adabiyotidagi versiya va o’zbekcha variantlarida rivojlanib borishi jarayonlariga yangi manbalar asosida nazar tashlanadi. Syujet takomilida vorisiylik, an’ana va novatorlik, an’ana va javobiya masalalari b-n uzviy aloqadorligi Firdavsiydan N.gacha, G’aribiy, Sayqaliy, Ogahiy ijodlari misolida Bahrom Go’r syujeti genezisi va tipologiyasining o’zbek adabiyotidagi tadrijiy takomili tadqiq etilgan. “Sab’ai sayyor” buyuk N. qalamidan chiqqandan keyin u Bahrom haqidagi yangi yetuk asar sifatida xalq orasiga keng tarqaldi. Shuning barobarida, N.ning insonparvar g’oyalari, ijtimoiy-siyosiy qarashlarini davom ettirgan shoir G’aribiyning Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo’limining qo’lyozmalar fondida №S165 raqami ostida saqlanayotgan “G’ariblar hikoyati” nomli Qoshg’arda tuzilgan dostonlar to’plami va undagi “Shoh Bahrom va Dilorom” dostoni o’zbek mumtoz adabiyotshunosligining yangi bir sahifasi sifatida taqdim etilgan.

M.Muhiddinovning ayrim ilmiy maqolalaridan tarkib topgan “Navobaxsh hikmatlar” bobida esa Hazrat N. saboqlari dostonlardagi hamdlar hikmati tadqiqida barhayot adabiy an’analar me-

zonlarini zamonaviy kitobxon ko‘z o‘ngida gavalantiradi. Olim kuzatishlarida N. ijodi shu‘lavor chashma kabi ishqda pokbozlik tarannumi, vafoda sadoqat, iymonda butunlik muhimligi tasdig‘i b-n hushyorlikka chorlaydi.

Mir Alisher ijodi va adabiy ta‘sir masalasi, tarjima an‘anasi, ilmiy-adabiy maktablar shakllanish omillari kabi zamon va makon tanlamasi navoiyshunoslikning dolzarb muammolari tadqiqot obyektiga aylantirilib, bugungi kun adabiyotshunosligi oldida turgan vazifalar sifatida belgilab berilgan. Muhammadrizo Ogahiyning Nizomiyning “Haft paykar” dostonida tarjimonlik mahorati, shuningdek, XX asr o‘zbek adabiyotining zabardast shoiri G‘afur G‘ulom she‘riyatida N. ijodini puxta egallash natijasida yuzaga kelgan san‘atsozlik, shoirning klassik poetik san‘atlaridan foydalanish mahorati xususida fikr yuritilib, uning Buyuk shoir g‘azaliga bog‘lagan muxammaslari tahlilga tortilgan.

N.shunos olimning ushbu kitobda taqdim etgan tadqiqot natijalari va kuzatishlari sarzamini hisoblangan Samarqand n.shunoslik ilmiy maktabi tarixi, adabiyotshunoslik va tilshunoslikda erishilgan natijalar va oldinda turgan dolzarb muammo, vazifalar mufassal taftish etiladi. Olim mulohazalarida quyidagi maqsad va vazifalar o‘rtaga tashlanadi: N. asarlarini matnshunoslik va manbashunoslik mezonlari bo‘yicha o‘rganish, yangi manbalarni izlab topish va amaliyotga joriy etish, N. asarlarining turli nashrlari (ilmiy-tanqidiy, yig‘ma-qiyosiy, akademik, faksimel, ommabop va hokazolar)ni tayyorlash va chop etishni izchil davom ettirish; N. davri, hayoti va faoliyatiga doir adabiy, tarixiy manbalarni tanqidiy o‘rganib, tahlil qilish va ilmiy asoslangan xulosalar asosida uning to‘liq tarjimayi holini tiklash; N. va Samarqand ilmiy-adabiy muhiti masalasini yanada chuqurroq o‘rganish, XV–XIX asrlarda Samarqandda yaratilgan ilmiy va adabiy manbalarda N.ning shaxsi va ijodiga berilgan bahoni qiyosiy-tipologik tahlil qilish; N. asarlari tilini lingvistik va lingvopoetik mezonlar asosida tadqiq etish va shu orqali o‘zbek adabiy

tilining tarixiy tadriji haqida aniq xulosalar berish; N. asarlari misolida o‘zbek mumtoz adabiyotining nazariy masalalarini o‘rganishni davom ettirish; musulmon Sharqi mintaqasida baqamti rivojlanib kelgan arab va fors-tojik adabiyotining an‘analarini ijodiy o‘zlashtirib, yangi mazmun va mohiyat b-n boyitgan N. ijodi tufayli uchinchi kuchli adabiy jarayon – turkiy xalqlar adabiyotining paydo bo‘lishi va rivojlanishi tamoyillarini ilmiy o‘rganish hamda bu evrilishlarda ulug‘ shoir va mutafakkir ijodining o‘rni, mavqeyi va ahamiyatini ko‘rsatish; tarjimashunoslik mezon va meyorlari asosida N. asarlarining jahondagi turli tillarga qilingan tarjimalarini o‘rganish, shoir asarlarining yangi tarjimalarini amalga oshirish; N. ijodi bo‘yicha xorijiy olimlarning qilgan tadqiqotlarini o‘zbek tiliga tarjima qilish, ularni xolis o‘rganish; o‘zbek tasavvuf she‘riyatida N. asarlarining o‘rni, mavqeyi va ahamiyatini kompleks ravishda o‘rganish, she‘riyati va nasriy asarlarida ilohiyot va diniy ma‘rifat masalalarini tadqiq etish; N. va adabiy aloqalar, an‘ana va tajdid (novatorlik) masalalarini yirik yo‘nalishda (N.gacha bo‘lgan davr, N. davri va N.dan keyingi davrga bo‘lib) tahlil etish; N. dostonlarining sharhli nasriy bayonlarini yaratish, lirik asarlariga sharh yozish, nasriy asarlarini hozirgi o‘zbek adabiy tili meyorlariga muvofiqlashtirib qayta bayon etish kabi usul va vositalar orqali ulug‘ shoir va mutafakkirning ijod olamiga yaqinlashish va yosh avlodning ma‘naviy olamini boyitishning samarali yo‘llarini izlab topish, shu tariqa uning g‘oyalarini targ‘ib va tashviq etish; zullisonayn shoirning “D.F.” hamda boshqa forsiy merosini tarjima va tadqiq qilish, uning fors-tojik mumtoz she‘riyati rivojiga ko‘rsatgan ta‘sirini o‘rganish, an‘ana va tajdid, tatabbu‘, tavr va muxtara’ g‘azallar o‘rtasidagi mushtaraklik va tafovutlarni aniqlash.

Umuman muallif o‘z xulosalarida, N.ni tahlil va talqinda anglash, ma‘rifatangez misralar mohiyatini o‘rganish, targ‘ib va tatbiq etishda ilmiy xolislik mezonlari asosida yangi-yangi tadqiqotlarni amalga oshirishga undaydi.

Ad: Мухиддинов М. Кўнгил ҳайратлари. – Т., 2020.

O.D.

KO'NGIL KA'BASI – tasavvuf istilohida mo‘minning qalbi. Bu tasavvufdagi ko‘ngilni ulug‘lash an‘analariga borib taqaladi. Ko‘ngilning hamma narsa, hatto Ka’badan ham ustun qo‘yilishining sababi shundaki, tasavvufda Allohdan keyin ko‘ngil turadi. To‘g‘ri, Ka’ba – Allohning uyi, lekin u zohiriy, ramziy uy, uning haqiqiy uyi – insonning ko‘ngli. Dunyo va nafs g‘uborlaridan poklangan, ko‘zguday musaffo holga kelgan ko‘ngilda Alloh jamoli jilvalanadi. Shuning uchun ham Umar Hayyom loydan bino qilingan yuzta Ka’ba bitta ko‘ngilning o‘rnini bosolmaydi, degan. N. ham “H.A.” dostonida olamning qiblasi bo‘lishiga qaramay, Ka’baning K.K.chalik qadri yo‘q, deb lutf etadi:

*Ka’baki, olamning o‘lub qiblasi,
Qadri yo‘q andoqki, ko‘ngul ka’basi.*

G‘azallaridan birida esa ko‘ngil uyini Ka’baga, unda makon tutgan yorning qayrilma qoshini mehrobgga tashbeh etib, dard-u shavqni uni tavof etishga da’vat qiladi:

*Ka’badur ko‘nglum uyi – aylang tavof,
ey dard-u ishq,
Anda mehrob o‘rnig‘a yer tutqali ul egma qosh.*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

E.O.

KO‘PRULU Muhammad Fuod (1890–1966, Istanbul) turkolog, adabiyotshunos, tarixchi va publitsist, davlat arbobi. Istanbul universitetining huquqshunoslik fakultetini tamomla-

gan (1909). Adabiyotshunoslik, tarix va falsafa bilan shug‘ullangan. “Turk adabiyotida ilk mutasavviflar” (1919–1966), “Devon adabiyoti antropologiyasi” (1932–34), “Adabiyot tadqiqotlari” (1966-y.) va umumturkiy klassik adabiyotiga doir mavzularda kitoblar chop ettirgan. Turkiyada n.shunoslik deganda, ulug‘ shoir asarlarining usmonli adiblariga ta’sirini o‘rganish mavzusi turadi. Xususan, XV–XVI asrdayoq Onado‘li shoirlari N.ni ustoz deb e’tirof etganlar va unga ergashib turli janrlarda she’rlar bitganlar. Ushbu masala K.M.F. tomonidan keng o‘rganilgan. K.M.F. 1919-y.da yozgan “Turk adabiyotida ilk mutasavviflar” kitobidayoq Usmonli adabiyotining shakllanishini idrok etish, xususan, Ahmad Posho davrini o‘rganishdan oldin N.ni bilish zarur, deb hisoblaydi va N.ni klassik Chig‘atoy adabiyotining asoschisi ekanligini ta’kidlaydi. Shuningdek, aruzning takka va xonaqohlarga kirib borishini N. bilan bog‘laydi. K.M.F. 1926-y. Bokuda o‘tkazilgan Qurultoyda “Turkiy xalqlarda adabiy tilning inkishofi” mavzusidagi ma’ruzasida o‘z mulohazalarini N.ga tayangan holda asoslaydi. 1934-y. yozgan “Alisher Navoiy va ta’sirlari, Turk tili va adabiyoti haqida tadqiqotlar” kitobi turk n.shunosligida salmoqli o‘rin tutadi. K.M.F. “Islom ensiklopediyasi”ga yozgan “Chig‘atoy adabiyoti” nomli maqolasida N.ni Ahmad Yassaviydan so‘ng turkiy tilda ijod qilishga eng ko‘p sa’y qilgan adib, deb e’tirof etgan.

Olim 1941-y. N.ning 500 yillik tavalludi munosabati bilan bitgan “Alisher Navoiy” maqolasida XIV asrning ikkinchi yarmi o‘zbek adabiyotini tadqiq etarkan, Boyqaro va N.ning bu davrdagi porloq madaniyat inkishofining asosiy omillari bo‘lganliklarini qayd etib, – “turkiy madaniyat tarixida bu (inkishof davri)ni Boyqaro-Navoiy davri deb atash yanglish bo‘lmas”, deydi va bu davr Xuroson va Hirot uchun oltin davr bo‘lganligini qayd etadi. Shuningdek, olim mazkur risolasida: “U (Navoiy) faqatgina O‘rta Osiyo turkiylarining, ya’ni o‘zbek adabiyotining buyuk shoiri bo‘libgina qolmagan, asarlarini yuz yillardan beri turk dunyosining har tarafida, Ona-

do‘li va Rumelida, Ozarbayjonda, Eronda, Iroqda, Qrimda, Volgabo‘ylarida, turkmanlar orasida, hatto Hindistondagi turk saroylarida o‘qilgan!”, deb yozadi. Ko‘pruliga ko‘ra, Fuzuliy va Nasimiyni istisno qilganda, ruhining ohanglarini O‘rta Yer dengizi sohillaridan Koshg‘arga, Volga bo‘ylaridan Mojaristonga qadar bu darajada kuchli taratgan bir shoir yo‘qdir. XVI–XVII asrlarda ayrim mualliflarning chig‘atoychani N. tili deb bilishlari, N. asarlari uchun tuzilgan maxsus lug‘atlar Onado‘li va Rumelida N. asarlarini o‘qitish jarayonida ularga ehtiyoj tug‘ilganiga e‘tibor qaratadi.

Eng muhimi, K.M.F. turk tarix jamiyati nomidan yozgan kichik, ammo keng qamrovli maqolada N. adabiy merosidan turk madaniyati nuqtayi nazaridan qanday foydalanish mumkinligini ilmiy asoslab bergan. Bu tadqiqotlar o‘zbek n.shunoslari ulug‘ mutafakkir ijodkorning yolg‘iz milliy adabiyotimizga emas, balki, umuman, turkiy ellar badiiy ijodiga o‘tkazgan ta‘siri b-n ham maxsus qiziqishi lozimligini ko‘rsatadi.

Ad.: Köprülü Fuad (1934). “Ali Şir Nevâi ve Tesirleri, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar”, Kanaat Yay., – İstanbul; Köprülü, Ali ŞirNevâi, Edebiyat Araştırmaları II, İstanbul, 1989; Köprülü F. Çağatay Edebiyatı. İslam Ansiklopedisi, 3.cilt, 1997; Köprülü Fuad. “Ali Şir Nevâi”, Edebiyat Araştırmaları, II. Cilt, haz. Orhan Köprülü, 2. baskı, Akçağ Yay., – Ankara, 2004, (1941’de Nevâi’nin 500. doğum yılı dolayısıyla TTK adına yapılan konuşma).

N.H.

“KO‘RLAR VA FIL HIKOYATI” – N. ning “L.T.” dostonidagi hikoyatlardan biri. Asarda Simurg‘ni izlab yo‘lga otlangan qushlar bosib o‘tadigan vodiya yettiga ajratiladi.

Har bir vodiyaning ta‘rif-u tavsifidan so‘ng, Haq yo‘lchisining maqomini yanada yorqinroq ko‘rsatib berish maqsadida “tamsil” deb nomlangan maxsus boblar keladi. Mazkur tamsillar kichik hikoyatlardan iborat. “Ma‘rifat vodiysining

vasfi”dan so‘ng “Ko‘rlar va fil” hikoyati keltiriladi. U ma‘rifat vodiysi hamda oriflik maqomining mazmun-mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

“Haqqa borish yo‘llari inson nafasi yangilig‘”, deydi N. ham. Bu yo‘lda pashsha-yu fil, Fir‘avn-u Muso, Dajjol-u Iso bor. Kimdir Lotni panoh etsa, kimdir “La ilaha illalloh” deydi. Ular har biri o‘zicha haq. Insonning zalolati va hidoyati, taraqqi-yu tanazzuli ma‘rifatidadir. Ushbu vodiya kimdir adashib yo‘lni yo‘qotadi, kimdir halok bo‘ladi, kimdir manzilga yetadi. Ammo uzun va xatarli yo‘lni bir qadam qilish chorasi bor. Bu bor-u yo‘qdan voz kechish, tajrid-u tafrid aylashdir. Ushbu haqiqatni oldinroq manzilni qat‘ etgan yo‘l qorovuligina aniq ko‘rsata oladi:

*Chun suluk ichra ko‘p erdi ixtilof,
Ko‘pragi durd erdi, lekin ozi sof.
Kim ravishda sofi erdi mashrabi,
Bor edi ul tobeyi shar‘i nabi,–*

deya muallif ma‘rifat vodiysining ta‘rifini yakunlaydi. Yo‘l nihoyasiga yetib, xazinani qo‘lga kiritgan to‘g‘ri yo‘l egalari nabi shar‘ig‘a itoat qilganlar. Demak, to‘g‘ri yo‘l dini islom, shariati Muhammadiyadir. Zikr ahli go‘zal kalimayi Tavhid – La ilaha illalloh, uning mukammalligi esa Muhammadur rasululloh – Muhammad uning rasuli iqrori bilan deyishadi. Shunday ekan, fano vodiysiga yetish va baqobillohga yuz tutish – “Barchalaringiz Allohning arqoniga bog‘laningiz va bo‘linmangiz”, oyati bilan Qur‘oni Karim va Hadisi sharifni hayot mezoni-ga aylantirish, ilohiy amrlarga buysunish, taqdiri azalga rizo bo‘lish va shukr etish. Mana shu yo‘l turli-tumanligi kabi haqiqatlar ma‘rifat vodiysida anglashiladi. Naql qilishlaricha, bir guruh ko‘rlar musofirlik yoxud asirlik tufayli Hindistonga borib qolibdi. Bir zamonlar o‘tgach, taqdir taqozosi bilan ular o‘z yurtlariga qaytib kelishibdi. Bir kishi ulardan so‘rabdi: “Hindistonda fillarni ko‘rdinglarmi?”. Ular: “Ha”, – deya javob berishibdi. “Ko‘rgan bo‘lsangiz dalil keltiring-chi”, – debdi o‘sha kishi. Ammo ular filni

ko‘rmagan, hatto yaxshi so‘rab-surishtirmagan ham edi. Har biri filning bir a‘zosini paypaslab, u haqida o‘zicha tasavvur, bilim hosil qilgan edi, xolos. Shu sababli fil qo‘llarini ushlagan basir fil sutunga o‘xsharkan desa, qornini paypaslagan “yo‘q, u besutun” deydi. Xartumini ushlagan filni ajdahoga o‘xshatsa, tishlarini ushlagan biri filni ikkita suyakka, quyrug‘idan xabar topgan kishi esa filni osilib turgan ilonga qiyos etadi. Filning boshini paypaslash nasib etgan kishi uni bir qoyaning tumshug‘i, deya sharhlaydi. Nihoyat, filning quloqlarini paypaslagan kishi uni qimirlab turgan ikki yelpig‘ich, deya ta‘riflaydi. Ular ko‘rlik yuzasidan shu tariqa turli so‘zlar aytdilar. Garchi barcha so‘zlari rost bo‘lsa ham ularning hammasi nuqsonli edi. Shu bilan birga bu ta‘riflarda tartib ham yo‘q. Shuning u-n ham filbonlikda yetuk donishmand ustod, o‘zi hind bo‘lgan kishi fil haqida naql qilganlarni malomat qilmasdan shunday deydi: “Har bir odam fil haqida bilganlaricha xabar berishdi. Ular bir-birlariga zid fikrlarni aytgan bo‘lsalar ham uzrlidir. Zero, ularning har biri bilganicha so‘zladi, biroq birortasi filni ko‘rmagan edi. Lekin ular aytgan sifatlarning bari jamlansa, bir ma‘rifat yuzaga keladi, ulardan fil haqida muayyan tasavvur dunyoga keladi. Komil ko‘ruvchi zot buni aniq bilgani u-n, hech ikkilanmasdan, ko‘rlarning barcha so‘zlarini chin deya tasdiqlaydi. Mazkur hikoyat orifona mushohada ila tahlil va talqin qilinlsa, tariqatning ma‘rifat bosqichi haqidagi tasavvurlar tiniqlashadi. Hikoyatda e‘tibor berish zarur bo‘lgan jihatlar: ko‘rlar, fil, filbon donishmand kabi laduniy timsollar va joyning Hindiston deya tanlanishi. Ko‘plab talqinlarda ta‘kidlanganidek, hikoyatda Hindiston Haq dargohini tamsil etgan. U yerga yo‘l olgan ko‘rlar Haq irfoniga talabgor yo‘lchilardir. Filbon esa komil murshid, fil haqidagi ma‘rifatdan xabardor orifibilloh. Shu bois u ko‘rlarning holini angelaydi va ularni ayblamasdan har birining so‘zini rost deydi. Zero, nafs tarbiyasida qanchalar ma‘rifatga erishib, solik yuksak martabalarga ko‘tarilsa ham Alloh azza va jallaning biror ism, fe‘l va

sifatlari tajallisini anglab yetadi, xolos. Demak, dahri dunda musofir inson Haqni, ma‘rifat nuri ila ko‘ruvchi basirlar filni o‘z ilm-u irfoniga yarasha tasavvur etadilar. Biroq Allohning mutlaq zotiga erishish baribir imkonsizdir. Shunga qaramay bu sifatlari birlashtirilsa, Zot haqidagi tasavvur mukammallashadi:

*Lek jam’ o‘lg‘onda bu barcha sifat,
Pilg‘a hosildur ul dam ma‘rifat.*

Sayri sulukda bosib o‘tilishi shart bo‘lgan ma‘rifat vodiysidan murod-maqсад ham ana shudir.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. Т.Т. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

KO‘HAK (f. – tog‘cha, kichik tog‘cha) – Zarafshon daryosining qadimiy nomi. Aslida Zarafshon tizmasidagi shu nomli tog‘ etagidan oqib o‘tgani u-n shunday atalgan (Obi Ko‘hak – Ko‘hak suyi). “Boburnoma”da K. Samarqand shimolidan taxminan 4 km. naridan oqib o‘tishi, shahar b-n daryo orasida bir tepalik bo‘lib, u K. deb atalishi, bu uning etagidan oqishi u-n ham K. suyi deyilishi haqida ma‘lumot beriladi.

“S.I.” dostonining Iskandar Movarounnahrni olib, Samarqandni bino qilgani tasviriga bag‘ishlangan 35-bobida N. K.ni jannat daryosi sifatida tasvirlaydi, uning suvi ming dardga davo ekanligi, u tufayli qancha shahar-u qishloq obodligini aytadi:

*Va lekin bu rudeki, derlar Ko‘hak,
Ki, yo‘q ravzaning nahri erkonga shak.*

*Ki, ichgach tavono bo‘lub notavon,
Guzar aylabon umr yanglig‘ ravon.*

*Ki, andin ne bir shahr obod o‘lub,
Ne ma‘murasidin birov shod o‘lub...*

*Xususlan, Ko‘hak rudikim, nahri Nil
Emas oncha, ne Nilkim, ne Salsabil.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Бобурнома. – Т., 2002; ЎзМЭ, 5-жилд. – Т., 2003.

E.O.

КО‘HI QOF – afsonaviy tog‘. Sharq xalqlari og‘zaki ijodida sehrli afsonalarda eng baland va eng uzoqdagi tog‘ sifatida keladi. Go‘yo K.Q. orqasidagi mamlakatda dev va parilar yashar emish, turli afsonalar qahramonlari o‘z ma‘shuqalarini izlab, behad azob-uqubatlar tortib, bahaybat devlarni yengib maqsadlariga erishadi. K.Q. ajoyib-g‘aroyib voqealar rivojida xayoliy badiiy obraz rolida nasriy rivoyatlarda va klassik poeziyada ham uchraydi.

N. asarlarida K.Q. obrazi mahobatli, viqorli ma‘nosida, matonatli, saboqli, sabrli, sirli tog‘ ma‘nosida keladi. M-n, N. “G‘.S.” devonida mashhur:

*Parim bo‘lsa, uchub qochsam ulustin
to qanotim bor,
Qanotim kuysa uchmoqdin,
yugursam to hayotim bor,*

deb boshlanadigan g‘azalidagi:

*Tilar ko‘nglum qushi Anqodin o‘tsam nari
yuz vodiy,
Munungdek sayr etarga Qofdin
ortuq sabotim bor,*

baytida mashaqqatlar chekib, yuz vodiy nariga qochadigan bo‘lsam, K.Q. tog‘idan ortiq sabotim bor, deydi shoir. Ba‘zi she‘rlarda esa lirik qahramon chekkan dard-u alamlarning og‘irligi K.Q. tog‘iga barobardir, deydi. Ba‘zan esa shoir o‘z shavqini K.Q.ga o‘xshatadi. K.Q. tog‘i N. ta‘rifida goh “vajhi maoshiy”ga qon, goh Anqo yoki Simurg‘ kabi afsonaviy qushlarga oshiyon.

*Desangki, hajr yukin tortqil, ne choram bor –
Ki, Qof tog‘ini xas uzra qo‘ysalar ko‘tarur.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

L

LAAZIDANNAKUM (Albatta, sizlarga ziyoda qilurman...) – Ushbu iqtibos Qur’oni Karimning Ibrohim surasi, 7-oyatidan olingan bo’lib, to’liq ma’nosi quyidagicha: “Yana Rabbingiz e’lon qilgan (bu so’zlar)ni eslangiz: “Qasamki, agar (bergan ne’matlarimga) shukr qilsangiz, albatta, (ularni yanada) ziyoda qilurman. Bordi-yu, noshukrlik qilsangiz, albatta, azobim (ham) juda qattiqdir”.

N. “H.A.”ning uchinchi “Salotin bobi”da podsholik va podsholikka xos bo’lgan bir necha sifatlar haqida gapirib, Tangri podsholarga imtiyozlar berish barobarida, Tangriligini oshkor etib, sultonlardan ham ba’zi narsalarni talab qilganini aytadi. Ulardan biri, berilgan ne’matlarga shukr qilishdir. N. shu o’rinda ma’noni kuchaytirib, inson shokir bo’lishi, Tangri shukri bor kishiga ne’matini yanada ziyoda qilib berishini eslatib o’tadi:

*Biri aning ne’matig’a shukr erur,
Kimsaki, shukr aylasa ko’prak berur.*

*Shukr qilib aylamasang ushtulum,
Deb o’ziking, “laazidannakum”.*

Ad.: Qur’oni Karim. Ma’no-larining tarjima va tafsihi. – T., 2018. (Tarj. Shayx Abdulaziz Mansur). Aliшер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – T., 2011.

S.R.

LAB – tasavvuf istilohida ma’naviyat olamidani anbiyoga malaklar vositasida, avliyoga esa ilhom orqali nozil bo’ladigan kalom. Parning ilohiy ma’rifatga kon so’zi va uning mazmuni ham

ko’zda tutiladi. L. suvi obi hayotga, ya’ni ishq-u muhabbat chashmasiga tashbeh qilinadi.

L.dan maqsad mavjudotga ilohiy fayz yetkazuvchi rahmoniy nafas va ko’nglini ma’rifat nuriga oshno etuvchi ilohiy so’z bo’lganligi u-n u tasavvuf she’riyatida turli-tuman ma’nolarda keng qo’llanadi. N. ijodida ham uning rang-barang talqinlariga duch kelamiz. M-n, komil insonning o’zida ilohiy fayzni mujassam etgan L.dek jonparvar dunyoda yo’q. Chunki bu L.dan chiqqan so’z obi hayot ichra pinhon ilohiy ruhga o’xshaydi:

*Lablaringdin ruhparvar nutq zohirdur magar,
Ruhi qudsiy obi hayvon ichra orom aylamish.*

Tasavvuf istilohi sifatida oshiqning ma’shuqasidan bo’sa istashi – muridning murshid so’ziga tashnaligi, u orqali ilohiy sirlardan bahramand bo’lish orzusini anglatadi. Irfoniy mazmunga yo’g’rilmagan so’zdan haqiqat tolibi zavq olmaydi. Shu ma’noda, “Labingdan so’rdirib, meni shirinkalom etgil”, mazmunidagi iltijolardan maqsad-ma’rifat asrorini anglashga intilishdir:

*La’li ruhafzosidin bir bo’sa payg’om ayladi,
Garchi yolg’on erdi, men jon toptim ul payg’omdin.*

“Labidan harchand so’rub ham og’zining so’rog’ini topmadim” degan jumlaning esa ayni jihatdan har qancha intilib ham ma’rifat siriga yetmaganlik ma’nosida talqin qilish mumkin:

*Bovujudikim, adam bo’ldum g’amidin qayg’urub,
Hech og’zining so’rog’in la’lidan topman so’rub.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000; Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. 2-китоб. – Хўжанд, 2002.

E.O.

LAVLOK – “Lavloka lamo xalaqtul aflok” – “Agar sen (Ey Muhammad), bo‘lmasayding, Men falaklarni yaratmasdim”, degan hadisi qudsiy. Bu hadis N. asarlarida qisqartma shaklida “lavlok” ko‘rinishida qo‘llanadi va asosan, hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ni sifatlashda, ta‘riflashda qo‘llanadi. N. “V.” asarining muqaddimasida shoir hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ni sifatlab kelib, shunday deydi:

*Qaysi til birla, yo nabiyalloh,
Seni ta‘rif etay mene gumroh.*

*Madhi zotingda Haq debon lavlok
Lam yakun zolikal-ulluvvi sivok.*

Ey Allohning Payg‘ambari, menday gumroh odam, seni qaysi til bilan ta‘riflay! Haq sening zotingni madh etib, “Lavlok...” – “Agar sen (Ey Muhammad), bo‘lmasayding, Men falaklarni yaratmasdim”, dedi. Bunday ulug‘ ta‘rif sendan boshqasi haqida bo‘lmagan.

“G‘.S.” devonida ham N. “L.” so‘zini keltirib, hazrat Payg‘ambar (s.a.v.)ni maqtaydi, falaklar tufayli yaratilganiga ishora qiladi:

*Ey, deb sifatingda ahli idrok,
Lav loka la-mo xalaqt ul-aflok.*

*Aflok nechukki xoki rohing
Ul yo‘ldaki, ojiz o‘ldi idrok.*

*Desam aflok erur tufayling
Basdur guvahim hadisi “lavlok”.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.R.

“LAVOYEH” (“Loyihalar”) – Abdurahmon Jomiyning tavhid, fano, baqo va ma‘rifat masalalarini yoritishga bag‘ishlangan fors tilida nazm-u nasr aralash yozilgan 36 loyiha (kichik maqola)dan iborat asari (1465). Jahongirshoh Qoraquyunliga (hukmronlik yillari 1437–1468) bag‘ishlangan bu asar “Risola dar bayoni maorif va maoniy” (“Maorif va ma‘nolar bayoni haqida risola”) nomi b-n ham yuritiladi. Uning asosiy mazmuni nasrda yozilib, fikr tasdig‘i sifatida har bir loyihaning oxirida bir-ikki falsafiy-tasavvufiy mazmundagi ruboiy keltiriladi. Ayni jihatdan u muallifning “Sharhi ruboiyot” asariga o‘xshab ketadi. Sharhda Ibn Arabiy qarashlarining ta‘siri yorqin sezilib turadi. O‘rni-o‘rni b-n “Masnaviyi ma‘naviy” va “Gulshani roz” asarlaridan ham fikrlarini tasdiqlash maqsadida baytlar keltiradi. Tajalliy xususida ham mulohaza yuritadi; izlanishdagi solik mavqeyini muhim deb biladi; komil inson tushunchasi yetakchi o‘rin egallaydi. Vahdat ul-vujud ta‘limoti asosida olamning yaralishi sirini shunday tushuntiradi: “Olam Haq zohiridir va Haq olam botinidir. Odam Haq aynining zuhuridan oldin bor edi, Haq olam aynining zuhuridan keyin”. Ustozi Jomiy huzurida “L.”ni xatm qilgan N. bu asar “so‘fiya mashoyixi istilohida bitilibdurkim, andoq risola hech roqim (muallif)ning qalamidin va hech qalamning raqamidin tahrir topmaydir”, deb ta‘riflaydi. “L.”ga qator sharhlar bitilgan. Abdumalik Abdulg‘afur al-Ansoriyning “Ashi‘at ul-Lavoyeh” (“Lavoyeh shu‘lolari”) va Mullo Imodning “Sharhi Lavoyehi Jomiy” (“Jomiy Lavoyehi sharhi”) asarlari shular jumlasidandir.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. –

T., 2011; Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вуҷуд таълимоти. – Т., 2008; Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004.

S.G., E.O.

“**LAVOME**” (“Shu’lalar”) (To’liq nomi: “Lavome’ fi sharhi qasidayi mimiyai xamriyai Foriziya” “Forizning may haqidagi qofiyasi “mim” (“m”) harfli qasidasiga sharh shu’lasi”) – Abdurahmon Jomiyning “Sulton ul-oshiqin” (“Oshiqlar sultoni”) laqabi b-n mashhur bo’lgan arab shoiri Sharafiddin Abu Hafis Umar ibn Ali al-Forizning (1181–1234/35) tasavvufiy-ramziy mazmunga ega bo’lgan may haqidagi qasidasiga yozgan sharhi (1470). Asar muqaddima va 50 lam’a (shu’la, ya’ni kichik parcha, maqolacha) dan iborat. 30 sahifalik salmoqli muqaddimada vujud bosqichlari, ishqning asl mohiyati va haqiqati xususida bahs yuritiladi. So’ng bir qadar sodda va ravon uslubda Ibn Foriz qasidasi sharhiga o’tiladi. Bunda u Ibn Arabiy qarashlariga tayanadi. Asarning 1-qismi nasrda yozilgan bo’lib, unda Allohning yagonaligi, kasrat olami va uning rang-barangligi, oshiq va ma’shuqning birligi, ishq mayi va mastlik holati kabi masalalar haqida so’z boradi va oxirida bir yoki bir necha ruboiy keltiriladi. 2-qismda esa avval qasidadan bir bayt keltirilib, undagi so’z, ibora va ishoralar sharhlanadi, keyin ularning ma’nosi nasrda bayon qilinadi. Oxirida o’sha arabcha bayt ruboiy shaklida forsiyga tarjima qilinadi. May – ilohiy ishq sarxushligining bayoni bo’lgan “L.” tasavvuf falsafasining o’ziga xos nazmiy qomusiga o’xshaydi. “L.”dagi asosiy masala vahdat ul-vujud talqinidir. Jomiy huzurida “L.”ni o’qigan N. uni “har shu’lasining uchquni solikka g’am-u qayg’uning qorong’i tunida hidoyat sham’ining nishonidir, balki inoyat mash’alining nurlaridir”, deb ta’riflaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004; Абдуқодиров А. Тасаввуф

истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. 1-китоб. – Хўжанд, 1997; Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вуҷуд таълимоти. – Т., 2008.

Ab.A., E.O.

LAYYO – Ya’qub (a.s.)ning xotini. U haqidagi ma’lumot “Ya’qub (a.s.)” zikrida uchraydi. Lubnonning katta qizi. Ya’qub (a.s.) unga oshiq bo’ladi. Lubnon bu qizini unga berish u-n yetti yil uni sinagan. Ya’qub (a.s.)ning hech narsasi yo’qligi u-n uning qo’lida yetti yil cho’ponlik qilgan. Sinovdan o’tgach, qizi L.ni unga nikohlagan. Xullas, Ya’qub (a.s.) asar syujeti bo’yicha, Lubnonning Rohil va L. qizlariga uylangan. Lekin payg’ambarlar tarixida L. Rohilchalik mashhur emasdi. Rohilni mashhur qilgan o’g’li Yusuf (a.s.) b-n bog’liq go’zal qissalardir.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

LAYLAT UL-QADR (ar. – qadr kechasi) islom aqidasi ko’ra, ramazon oyining 26-dan 27-ga o’tar kechasi. Bu kechaning ulug’lanishi Qur’oni Karimning shu kechada nozil etila boshlangani, bu kechada qilingan ibodat ming oylik ibodatdan afzal ekani to’g’risida Qur’onda bashorat berilgani bilan izohlanadi. Islomiy manbalarda aytilishicha, bu kechada osmon farishtalari Jabroil hamrohligida yerga tushib, tong paytigacha bir yillik ishlar rejasini tuzar va tuni b-n yana musulmonlar u-n istig’for aytib, gunohlarini kechirishini so’rab, Allohga iltijo qilar ekanlar. N. g’azallaridan birida shunday deydi:

*Zulf-u ruxsor ila koming’a meni yetkursang,
Har tunung qadr o’lubon,*

har kunung o’lsun navro’z.

Mazkur baytda lirik qahramon – oshiq, zulf (Ilohiy asror) va ruxsor (Ilohiy lutflar) b-n uni or-

zusiga yetkazgan kishiga eng ezgu tilak bildiradi. Uning har bir tuni qadr kechasi va har bir kuni Navro'zga o'xshab, mazmunli va farahbaxsh o'tishini tilaydi. Bu o'rinda zulf o'zining mohiyati va qoralik sifati bilan qadr kechasiga, ruxsor esa yorug'lik va shodlik ulashish xususiyati b-n Navro'z kuniga tashbeh qilinmoqda. N. na't xususiyatidagi boshqa bir g'azalida yor xatini (buyuklik va Muhammadiy haqiqatni) L.Q. shomiga o'xshatgan:

*Xatingg'a qadr shomi o'xshag'ay bu
shart birlankim,
Tajalli nuridin ul shom arosinda
sahar bo'lg'ay.*

N. ijodida “qadr” lafzi L.Q.ga ishora qilish b-n birga, lug'aviy mazmunida hamda o'zak so'zlarga qo'shilib, “sipehrqadr”, “oliyqadr”, “Jamqadr” kabi kalimalar tarkibida ham faol ko'zga tashlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004.

S.R.

LAYLI – N. qalamiga mansub “L.M.” dostonining asosiy qahramonlaridan biri. Arabistondagi Hay qabilasi boshlig'ining qizi.

*Guldek yuz ila bu toza gulshan,
Aylab otaning ko'zini ravshan.*

Qizining yaxshi tahsil olishi u-n u uyida maktab ochib, o'z davrining eng donishmand muallimini dars berishga jalb qiladi. “Ta'lim olibon farishtadin hur”, – deb lutf etadi ustoz va talabani ta'riflab shoir. Voqean, favqulodda qobiliyatlari b-n hammani hayratga solgan Qaysga ham munosib muallim izlay-izlay oxiri uni shu maktabga beradilar. Qays ham malak tabiatli, nufuzi ko'kka yetgan ana shu qilni qirq yoradigan nuktadon ustoz qo'lida o'qiy boshlaydi.

*Topshirdilar oni nuktadong'a,
Gavhari Muhiti bekarong'a.*

L. obrazi misolida shoir ayolning jamiyatdagi mavqeyi, oiladagi o'rni, ayolga munosabat, ayol va muhabbat, ayol qalbi, ayol qadri kabi qator ijtimoiy-ma'naviy masalalarni ko'taradi. Shayx-zodaning yozishicha, Layli vafo, hayo, odob, aql-u kamol, ilm-u fazilat, mislsiz husn-u jamol tajassumi. N.ning uni “Arab balosi” deb atashida ham aslida tanqid emas, ta'rif mujassam. Doston davomida uni istiora yo'li b-n pari, hur, parizod, sarvi gulxad, oy, quyosh, moh, mohvash, dilafro'z, dilorom, mohliqo, diloro, mohpora, gulrux, sarv, sarvi navxez, dildor, parivash, sho'x kabi ko'pdan-ko'p sifatlar b-n zikr etadi.

*Husn ichra ayog'idin boshi xub,
Boshtin-ayog'ig'a tegru mahbub.*

Qaysni ilk bor ko'rganidayoq, “joni zori shavq o'tiga tushgan” L.ning ishq ham unikidan kam emas. Lekin u ayollarga xos noziklik b-n sevgisini yashiradi. Gap-so'zga qolmaslik u-n har xil choralarni ko'radi. Lekin dastlab dugonalari, keyin doyasi bu sirdan xabar topadi. Qaysning uning ishqida aql-u hushini yo'qotib, har kecha oh urib, Hay qabilasiga kelishi esa bu mojaroni elga doston qiladi. L. Qaysning ovozi ni eshitib, u b-n uchrashuvga chiqadi. Lekin pok oshiq-ma'shuqlar bir-birini ko'rishi b-n oh urib, o'zlaridan ketadilar. Doya mehribonlik qilib, ularning uchrashuvlarini yashirib yuradi.

Bu ishq mojarosidan L.ning otasi xabar topib, bir telbaning gulday qiziga oshiq bo'lganligidan ori keladi va “O'g'lingni tiyib ol, agar eplolmasang, zanjirband qil!” – deb Majnunning otasiga dag'dag'a b-n xabar jo'natadi. L.ni esa Bani Asad qabilasining boshlig'i bo'lgan Ibn Salom degan mol-mulki had-hisobsiz “o'zi ham obro'shukuhli” kishiga nikohlaydi. Bundan xabar topgan L. g'am-u iztirobda qoladi.

L.ning ishq shunchalik kuchliki, Majnunni Navfalning qiziga uylanayotganini eshitib, “Sen

u b-n baxtli bo'lsang, men o'zimni ikki karra baxtli his qilaman", deydi. Ayni paytda o'zini o'ldirmoqchi bo'lib, nikoh go'shangasiga o'zi qo'ynida tig' olib kiradi. Baxtga qarshi, to'y xursandchiligidan ko'p ichib qo'ygan Ibn Salomning quyanchiq (tutqanoq) kasali tutib, o'zidan ketib qoladi. Hamma uning boshiga yig'ilganidan foydalangan L. sahroga chiqib ketadi va bepoyon sahroda charx urgancha o'zi sari kelayotgan Majnun b-n uchrashadi.

L. sevgisiga sadoqatli, sevgilisiga mehribon qiz. Navfal otasiga qarshi kurashganida ham "Sening maqsadingga yetishingni tiladim", – deydi. Majnun ota-onasi o'lib, kimsasiz qolganida esa ham Majnun, ham uning ota-onasi u-n qayg'uradi, ya'ni Majnunda faqat ota-onasining g'ami bo'lsa, unda yana sevgilisining g'ami ham mavjud.

*Anga ato-anoning g'amidur,
Ham bu manga, ham aning g'amidur.*

L. o'limidan oldin onasiga Majnun b-n birga ko'mishlarini vasiyat qiladi. Bu dunyoda bir-birimizga yetmaganimizga yarasha u dunyoda birga bo'laylik deydi. Mahbusining jon taslim qilayotganini ichki bir tuyg'u b-n sezgan Majnun so'nggi lahzada yetib keladi. Uning eshikdan kirganini ko'rgan L. xotirjam jon beradi. Majnunning ruhi ham sevgilisini izlab, tan qafasini tark etadi. Vasiyatini ado etib, ikkalasini bir tobutga solib, qabrga qo'yadilar.

L. obrazida dunyoviy va ilohiy ishq o'zaro omuxta bo'lib ketgan. Majnunga yo'llagan maktabida sen er kishi bo'lganing u-n, hatto sahroda ham erkinsan, men esa ojiza bo'lganim u-n hammasini yashirib yashashga mahkumman, deb zorlanishlari, baxt tilasa-da, Navfalning qizidan rashk qilishi va boshqalar dunyoviy talqin ekani, shubhasiz. Dostonda uning ilohiy mahzar o'laroq tasvirlangani, N. ilohiy tajallini Layli timsolida badiiy talqin etgani, meni bu qadimiy g'amgin afsonaning o'zi emas, balki botiniy mazmuni qiziqtirgan edi, shuning u-n menga ayni voqea

shakl bo'lib xizmat qildi, ma'no esa majoziy ishqning taraqqiy etib, haqiqiy ishqqa aylanishini ko'rsatishdan iborat bo'ldi, deyishi asarda tasavvufiy qatlam yetakchi va asosiy ekanligidan dalolat beradi. Shoirning o'zi ham dostonni o'qigan o'quvchi uning ustida tafakkur qilib, asl maqsadini – voqealar qatiga yashiringan botiniy g'oya va mazmunni anglab yetishini istaydi:

*Har neki o'qur, taammul etsa,
Degan g'arazim taxayyul etsa.*

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. –Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996; Хаққул И. Тасаввуф ва шеърят. –Т., 1991; Очилов Э. Мажнун – Хақ ошиги // Навоийга армузон. – Т., 2004.

E.O.

“LAYLI VA MAJNUN” I – Nizomiy Ganjaviy (1141–1203) qalamiga mansub doston. Nizomiy vafotidan keyin uning boshqa dostonlari qatorida noma'lum tuzuvchilar tomonidan yagona bir majmua tarkibiga kiritilgan va bu besh doston iborat majmua “Xamsa” deb atala boshlagan. Doston 1188-y.da yozib tamomlangan. Bu asar mashhur arab afsonasi asosida yozilgan birinchi doston hisoblanadi. Tadqiqotchilar Nizomiyning yuqorida tilga olingan afsonadan tashqari yozma manbalardan, jumladan, Ibn Qutayba (889-y.da vafot etgan), Abul Faraj Al-Isfahoniy (897–967) asarlaridan ham boxabar va ulardan foydalangan bo'lishi mumkinligini qayd etganlar.

Dostonning muqaddima qismi, xususan, undagi borliqning yaratilishiga bag'ishlangan bob Nizomiyning diniy-falsafiy qarashlarini o'zida aks ettiradi. Shuningdek, muqaddima boblari asarning yaratilish tarixiga oid ma'lumotlarni hamda Nizomiyning didaktik fikrlarini ham o'z ichiga olishi bilan ahamiyatlidir. Asarning asosiy qismini esa “L.M.”ning fojiali muhabbat qissasi tashkil etadi.

Nizomiy xalq poetik tafakkurining mahsuli bo'lgan ushbu afsonaning ajoyib, go'zal ba-

diyy talqinini beradi, uning qahramonlarini har jihatdan mukammal badiiy obrazlar darajasiga ko‘taradi. Dostonning asosiy syujet liniyasi Majnunning tug‘ilishi, maktab yoshiga yetishi va o‘qishga borib, Laylini ko‘rishi bilan boshlanadi va ularning bir-birini sevib qolishi, Majnunning otasi sovchilikka borishi va rad javobini olishi, uning Majnunni Ka‘ba ziyoratiga olib borishi, Majnunga nasihati va uning javobi, Ibn Salomning Layliga sovchi yuborishi haqidagi boblarda rivojlanib boradi. Keyingi boblarda Majnunning Navfal b-n uchrashuvi, Navfalning Layli qabilasi bilan urushi, otasi Laylini Ibn Salomga bergani, Majnunning o‘z otasi bilan vidolashuvi va uning otasi vafotidan xabar topishi, Majnunning yirtqich hayvonlar bilan do‘stlashgani, Laylining Majnunga noma yuborgani, uning Layliga javobi, Majnunning onasining vafot etishi kabi voqealar o‘z badiiy ifodasini topgan. Syujet liniyasining so‘ngi qismlari Laylining Majnunni chorlashi, Laylining vafoti va uning mozorida Majnunning ham jon taslim qilishi kabi voqealarni o‘z ichiga oladi. N. o‘z dostonini yaratishda Nizomiy asaridan ilhomlangan. Nizomiyning “Layli va Majnun”iga N. yuksak baho bergan va shoirning bu boradagi fikrlari u yaratgan “L.M.” dostonining muqaddimasida hamda 9-bobida o‘z aksini topgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. –Т., 2011; Бертельс Е.Э. Низами. – М., 1947; Низами Ганджави. Собрание сочинений в трех томах. Том 2. – Баку, 1991; Низомий Ганжавий. Лайли ва Мажнун. – Техрон, 2005.

Q.E.

“LAYLI VA MAJNUN” II – Amir Xusrav Dehlaviy “Xamsa”sining uchinchi dostoni. Xusrav Dehlaviy Sharq adiblari orasida birinchi bo‘lib Nizomiyning besh dostoniga javob yozgan. Uning asari Nizomiy “Xamsa”sidagi “L.M.”ga javob tarzida yozilgan. Aslida Dehlaviy dosto-

ning nomi “Majnun va Layli” bo‘lsa-da, lekin “L.M.” deb atalib ketgan. Doston Dehli sultonligining hukmdori sulton Alouddin Xiljiyga bag‘ishlangan va 1299-y.da yozib tamomlangan. Dehlaviy uni hazaj bahrining musaddasi ahrabi mahbuzi mahzuf vaznida (maf‘ulu mafoilu faulun) yozgan. Dostonning muqaddima qismi an’anaviy hamd, na’t, shuningdek, Sulton Alouddin madhi, Shayx Nizom avliyo madhi, ikki dev va cho‘pon haqida hikoya singari boblarni o‘z ichiga oladi. Mazkur qismda muallifning o‘g‘liga atab bitilgan nasihati ham mavjud. Bu o‘rinda Nizomiy dostonining ta’siri seziladi. Ma’lumki, shunday bob Nizomiy “L.M.”da ham bor. Unda muallif o‘g‘li Muhammadga o‘z nasihatlarini bayon qiladi. Xusrav Dehlaviy dostoni muqaddimasining o‘ziga xos jihati unda hikoya ham keltirilishidir. Nizomiy dostoni muqaddimasida esa hikoya keltirilmagan. Asosiy qismda Layli va Majnun o‘rtasidagi muhabbat qissasi o‘zining badiiy ifodasini topgan. Xusrav Dehlaviy Majnun haqidagi xalq afsonasi, yozma manbalardagi ma’lumotlar va Nizomiy dostonidan foydalanган holda o‘ziga xos original asar yaratgan. U Qaysning tug‘ilishi, shu munosabat b-n o‘tkazilgan tantanalari, uning katta bo‘lishi, Layliga muhabbat qo‘yishi va bu muhabbat tarixi haqida, bir tomondan, an’anaviy syujetga xos asosiy nuqtalarni saqlagan, ikkinchi tomondan, uni yangi epizodlar va lavhalar b-n boyitgan holda hikoya qiladi. Doston yuksak badiiy mahorat va san’atkorlik b-n yozilgan. Tilining go‘zalligi va obrazlilik, badiiy san’atlarning mohirona qo‘llanishi, tasvirlarning yorqinligi – dostonning o‘ziga xos jihatlarini tashkil etadi.

Xusrav Dehlaviyning “L.M.” hajm jihatdan bir muncha ixchamligi bilan ham ajralib turadi. Ma’lumki, Nizomiy “L.M.” 4000 dan ortiq baytni tashkil etadi, Xusrav dostoni esa 2660 baytdan iborat.

N. “L.M.”ning to‘qqizinchi bobida o‘zidan oldin mazkur mavzuda asar bitgan adiblarni, shu jumladan, Xusrav Dehlaviyni ham tilga oladi. U Xusrav dostoniga yuksak baho bergan va “ran-

gin, ma'nisi daqiq, lafzi shirin" deb ta'riflagan. Ayni paytda u bu asarlar bilan o'z dostoni o'rtasidagi asosiy farq qiluvchi xususiyatni ham ta'kidlab o'tgan.

*Sabt aylamasang alarcha rangin,
Ma'nisi daqiq-u lafzi shirin.*

*Lek o'lg'usi dard-u so'zi ko'prak,
Hangomayi dilafro'zi ko'prak.*

Xusrav dostonidan tasvirlangan tarixiy shaxslarning N. asarlarida ham tilga olinganligi diqqatga sazovordir. Jumladan, ularda Sul-ton Alovuddin Xiljiy nomi ham uchraydi. Xusrav Dehlaviy asarining bir bobini, yuqorida aytilganidek, shayx Nizom Avliyo madhiga bag'ishlangan. Bu tasavvuf arbobining nomi N.ning "N.M." asarida bir necha joylarda uchraydi. Tazkirada unga bag'ishlangan maxsus qism ham bor va ana shu o'rinda N. mazkur shayx haqida batafsil ma'lumotlar bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Қаямов А. Асарлар. 2-жилд. – Т., 2008; Бобур энциклопедияси. – Т., 2014.

Q.E.

“LAYLI VA MAJNUN” III – N. “X.”sining uchinchi dostoni (1484). Ayni mavzudagi dostonlar u-n an'anaga aylangan hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (maf'u(v)lu mafoilun fau(v)lun --- V \ - V - V - \ V ---) va hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur (maf'u(v)lu mafoilun mafoiyl --- V \ V - V \ - V ---) vaznlarida yaratilgan bo'lib, 3622 baytdan iborat. Muallifning o'zi “M.L.” asarida ta'kidlab ko'rsatgandek, u taniqli fors-tojik shoiri Xoju Kirmoniyning (1281–1352) “Gavharnoma”siga tatabbu' sifatida yaratilgan: “Layli va Majnun” vodiysida ishqim po'ya urub, Xoju himmati “Gavharnoma”sida nisoringa gavharlar yetkurtur”.

Ba'zi tadqiqotchilar tomonidan bu syujetning qadimgi Bobil adabiyotidan arablarga o'tgani haqida ham fikr bildiriladi.

“L.M.” qissasining ilk kurtaklari VII asrning 2-yarmiga borib taqaladi. Voqeyi sarguzashtlar va arab xalqlari rivoyat va afsonalari asosida vujudga kelgan. Ba'zi arab manbalarining ma'lumotiga ko'ra, Majnun tarixiy shaxs bo'lib, u Bani Omir qabilasiga mansub, asl ismi Qays ibn Mulavah (yoki Qays ibn Muod). U Layli degan o'z qabiladoshini sevib, unga bag'ishlab g'amgin she'rlar yozgan. Jumladan, ibn Qutayba (889-y. da vafot etgan)ning “Kitob ush-she'r va shuaro”, Abulfaraj Isfahoniyning “Kitob ul-ag'oni” asarlarida shunday ma'lumot keltiriladi. Lekin arab olimlari Hakim al-Qalbiy (VII asr) va Hishom al-Qalbiy (VIII–IX asrlar) Majnun tarixiy shaxs bo'lmay, o'z qarindoshining qizini sevib qolgan umaviy xonadoniga mansub bir yigit nomini sir tutish u-n Majnun taxallusini qo'llagan, deb yozadilar. Shunga qaramay, VII asrning 2-yarmida-yoq arab adabiyotida Majnun taxallusi b-n yozilgan ko'pgina she'rlar vujudga kelgan va tobora ko'payib borgan. Lekin bu she'rlarning barchasi ham bir kishiga mansub bo'lmay, arab olimlari al-Johiz (IX asr) va al-Mu'taz (IX–X asrlar)ning aytishicha, Layli nomi b-n bog'liq barcha she'rlarni kishilar Majnunga nisbat beraverganlar. XII asrda Abu Bakr al-Volibiy bu she'rlarni yig'ib, devon tuzadi, ularni sharhlaydi va Majnun haqidagi rivoyatlar tarkibiga kiritadi. Ma'lum bo'ladiki, Majnun tarixiy shaxsligi, shuningdek, Majnun taxallusi b-n yozilgan she'rlarning muallifi masalasi munozarali. Lekin ushbu she'rlar asosida rivoyatlar yuzaga kela boshladi. Agar VIII asrda Majnun haqida ba'zi rivoyatlariga paydo bo'lsa, IX asrga kelib ular ko'paydi va keng tarqaldi. X asrda esa bu rivoyatlar Arabiston hududidan chiqib, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida ham shuhrat qozondi. Rivoyatlar turli kitoblardan o'rin olib, Majnun nomli shoirlarning she'rlarida zikr etila boshladi. Lekin bu rivoyatlar tarqoq lavhalardan iborat bo'lib, mukammal syujet va kompozitsiyaga ega emasdi.

“L.M.” afsonasi X asrdayoq forsiy adabiyotga kirib kela boshlagan. Rudakiy asarlarida ularga ishoralar mavjud. Jumladan, Rudakiy yozadi:

*Bixandad lola bar sahro ba soni
chehrayi Layli,
Bigiryad abr bar gardun ba soni
diydayi Majnun.*

(“Sahroda lola Layli ruxsoridek tabassum qiladi, ko‘kda bulut Majnun ko‘zidek yosh to‘kadi”).

XI–XII asrlardan e’tiboran “L.M.” haqidagi afsonalardan parchalar Abdulloh Ansoriy, Nosir Xusrav, Zahir Foryobiy, Abulhasan Jullobiy, Hakim Sanoiy asarlariga kirib kela boshladi. XI-asrdan Majnun fidoyi oshiq, haqiqiy solik ramzi o‘laroq tasavvuf adabiyotida o‘ziga xos mavqega ega bo‘ldi. XII asr oxirida “L.M.” dostonlari shuhrati butun Sharqqa tarqaldi.

Shunday qilib, Majnun nomi bilan bog‘liq she‘rlar turli rivoyatlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lsa, o‘z navbatida, rivoyatlar badiiy adabiyotda yirik asarlarning yaratilishiga turtki berdi. Yozma adabiyotda “L.M.” nomli 4 ming baytdan ziyod salmoqli dostonni birinchi bo‘lib, 1188-y.da Nizomiy Ganjaviy yaratdi. Bunda u o‘zigacha yaratilgan barcha rivoyat, afsona, dostonlar hamda Majnunga nisbat berilgan she‘rlardan foydalanadi. G‘oyaviy-badiiy jihatdan yuksak asar darajasiga ko‘tarilgan bu doston keyin xamsachilikning an’anaviy dostonlaridan biriga aylandi.

“L.M.” mavzusida Ashraf Marog‘iy, Shohidiy, Nomiy Safaviy, Shu‘la Isfahoniy, Kavkabiyy, Xizrashoh Astrobodiy, Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suhayliy, Abdullo Hotifiy, Maktabiy Sheroziy, Badriddin Hiloliy, Abdibek Sheroziy, N., Fuzuliy, Shohin, Mulham Buxoriy, Andalib, Nizoriy kabi ko‘plab Sharq shoirlari dostonlar bitganlar. Tadqiqotchilarning hisob-kitoblariga ko‘ra, bu mavzuda turli tillarda 136 ta asar yaratilgan.

N.ning “L.M.” dostoni 38 bobdan iborat. Asosiy voqealar 10-bobdan boshlanib, 35-bobda

tugaydi. Dastlabki 9 bob dostonga muqaddima va keyingi 3 bob xotimadir.

Bani Omir qabilasining badavlat va nufuzli boshlig‘i tirmoqqa zor bo‘lib, qarigan chog‘ida Xudo unga farzand beradi. Yaxshi niyatlar b-n unga Qays deb shavkatli bobosining otini qo‘yadilar. Tiyrak bolaning yoshi 4–5 orasida ekanida unga barcha ilmlardan bahramand donishmand ustoz qidirib qoladilar. Bunday har jihatdan yetuk ustod Hay qabilasida bor edi. U Hay qabilasining boshlig‘ining qizi tahsil oladigan maktabda dars berardi. Qaysni o‘sha maktabga beradilar. Bu paytda Layli kasalligi tufayli maktabga qatnasmadi. Qays bilimga chanqoqligi va o‘tkir zehni b-n tezda muallimning nazariga tushadi, o‘quvchilarning hayratiga sazovor bo‘ladi. Boshqalar 5–10 kunda oladigan saboqni u bir kunda xatm qilardi. Shu tariqa:

*Oz vaqtda ayladi zamona,
Oni bori ilm aro yagona.*

Bahor kunlaridan birida Layli tuzalib, maktabga keladi. Hamma xursand, uning sharafiga o‘qituvchi o‘quvchilarni bir kunga darsdan ozod qiladi. Lekin Qays Layliga ko‘zi tushiboq hushini yo‘qotadi, yerga qulamaslik uchun zo‘rg‘a o‘zini qo‘lga oladi. Bu hol ziyrak qizning nazaridan chetda qolmaydi. Ayni paytda, uning o‘zi ham ko‘nglida bir o‘zgarish bo‘lganini sezadi.

*Qolmadi havosida qarori,
Shavq o‘tig‘a tushti joni zori.*

Layli barchani bog‘ sayriga taklif etadi. Boshqalardan ajralib qolmaslik uchun Qays ham chor-nochor ularga ergashadi. Lekin unga bu gulgash tatismaydi. Qalin o‘sgan gulbutalar b-n to‘rt tomoni to‘silgan, hech kimning ko‘zi nari bir pana joyga kirib, ko‘z yoshi to‘kib o‘tiradi. Bolalar ichida Qaysning yo‘qligini payqagan Layli ularning ko‘zini shamg‘alat qilib, Qays turgan yerga keladi: “Senga nima bo‘ldi? Nima u-n boshqalardek o‘ynab-kulmaysan?”

Seni bunchalik qayg‘uga solgan kim?” – deb so‘raydi. Shunda Majnun: “O‘zing bir nazarda meni shu ahvolga solib, yana nima bo‘ldi deb so‘raganing nimasi?” – deydi-yu, hushidan ketadi. Layli uning boshini quchoqlab, yig‘lab o‘tirganida uni ikki kanizi izlab keladi. Sirdan voqif bo‘lishgach, ulardan biri: “Gap-so‘z ko‘paymasligi u-n yigitni bizga topshirib, o‘zing uyingga jo‘na”, – deya maslahat beradi. Keyin kanizlar Qaysning odamini topib, bechora oshiqni unga topshirishadi.

Qays yarim tunda uyg‘onadi. Laylini izlab har yoqqa chopadi. Gul, g‘uncha, binafsha, sarv, maysalardan yorini so‘roqlaydi, uning izi qolgan tuproqni o‘padi. Bulbul b-n roz aytishib, yana hushidan ketadi. Nochor qolgan nigohbonlar bu xabarni qabilaga yetkazadilar. Butun qabila xavotir olib, Majnunni izlab chiqadi – uni kajavaga solib olib ketadilar.

Ertasi kuni Qays hushiga kelib, o‘z holatidan xijolat bo‘ladi. Lekin tunda yana ishq o‘ti zo‘rayib, o‘zini tutolmaydi – Layli qabilasi tomon yo‘l oladi. O‘z dardini qabila yonida yongan olovga, qabila itiga to‘kib soladi. Qays ishqida bedor Layli oshig‘ining o‘tli ohini eshitib, uydan chiqadi. Bir-birini ko‘rgan oshiq-ma’shuq hushdan ketishadi. Sirdan xabardor doya Laylini keltirib, o‘rniga yotqizadi. Gap-so‘z ko‘paymasin, deb Majnunni ham qabiladan uzoqroqqa sudrab olib borib tashlaydi. Ertalab Qaysni uydan topmay, izini olib keladilar va qumga ko‘milib yotgan holda topadilar. Shu-shu Qays har kecha odamlar uxlashi b-n Layli qabilasi tomon keladigan odat chiqaradi. Nasihatlar samara bermaydi, tabiblar uning dardiga ojiz qolishadi. Odamlar uni Majnun deb atay boshlashadi. U tuni b-n Layli qabilasi atrofida aylanib, tong otgach sahroga chiqib ketadi. Bu holdan xabar topgan Laylining otasi g‘azabga minadi, Qaysning otasidan o‘g‘lini eplolmasa, bandga solishini so‘raydi. Majnun bandni ham sindirib, dashtga chiqib ketadi.

Bu orada badavlat Ibn Salom ko‘chada Laylini ko‘rib, yoqtirib qoladi. Behisob sovg‘a-salomlar b-n sovchi yuboradi. O‘rtada non ushatiladi.

Buni Laylidan sir tutar edilar. Lekin bir xotin sirni ochib qo‘yadi. Layli buni eshitib, kasal bo‘lib qoladi.

Majnuning otasi pand-nasihatlar kor qilgan, tabiblar dardiga ojiz qolgan o‘g‘li u-n so‘nggi chorani qo‘llaydi – uni Ka‘ba tavofiga olib boradi. Lekin Majnun Allohdan dardiga darmon so‘rash o‘rniga bu ishq dardini yanada sarbaland qilishini tilaydi:

*Demonki, meni tarabg‘a xos et,
Yoxud g‘ami ishqdin xalos et!*

*Dermenki, manga bu o‘tni har dam
Afzun qil-u, qilma zarraye kam!..*

*Ko‘nglum g‘am ila to‘q ayla, yo Rab!
Ishq ichra meni yo‘q ayla, yo Rab!*

*Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin ragimda qon qil.*

*Dardini najotim et, ilohi,
Yodini hayotim et, ilohi!*

Otaning butun umidlari yo‘qqa chiqadi. Majnun butunlay sahroni vatan, vahshiylarni do‘st tutadi. O‘z himmati b-n Arab qabilalari orasida mashhur bo‘lgan Navfal ovga chiqqanida, Majnunni ko‘rib, uning siridan voqif bo‘ladi va unga yordam berishga ahd qiladi. Dastlab Laylini Majnunga berishini so‘rab, Laylining otasiga maktub yozadi. Rad javobini olgach, unga qarshi urush ochadi. Lekin basharti yengilguday bo‘lsa, Laylining otasi qizini o‘ldirmoqchi bo‘lganini eshitib, jangni to‘xtatadi. So‘zining ustidan chiqolmagan Navfal Majnunga o‘z qizini taklif etadi. Lekin nikoh kechasi qizning sevgani borligi ma‘lum bo‘lgach, Majnun ularga baxt tilab, yana dashtga chiqib ketadi. Barcha sirdan xabardor Navfal bu taqdirning ishi ekanini aytib, Qaysning qarindoshlaridan uzr so‘raydi.

U yoqda Layli b-n Ibn Salomning to‘yi bo‘lib o‘tadi. Bazmda ko‘p ichib qo‘ygan kuyov-

ning quyanchiq kasali tutib qoladi. Odamlar u b-n o‘ralashib qolganidan foydalangan Layli ham uydan chiqadi. Ikki oshiq uchrashadilar. Shundan keyin Majnun Najd tog‘iga chiqib ketadi. Ota-onasi yolg‘iz jigarbandlarining hajrida o‘lib ketishadi. Ularning qabrini ziyorat qilishga kelgan Majnun sevgilisining ham o‘lim to‘shagida yotganini eshitadi. U kirib borganida, Layli onasiga vasiyati qilib, jon taslim etgan edi. Tirikligida bir-biriga yetolmagan oshiq-ma’shuqni o‘lgach bir qabrga qo‘yishadi.

Avvalo, o‘tgan asrda “L.M.” syujet yo‘nalishi – ko‘rinib turgan zohiriy ma’nosiga ko‘ra talqin qilindi. Ikkinchidan, unga tayyor qoliplar asosida yondashilib, o‘tmishni qoralash u-n foydalanildi. Emishki, eski tuzumlar insonni baxtli yashashga qo‘ymaydi. Uchinchidan, qaror topgan an’anaga ko‘ra, Layli boyning, Qays kambag‘alning qizi qilib olindi (Ba’zi insofli olimlar Laylining otasi katta, Majnunning otasi kichik qabilaning boshlig‘i deyishdi). Dostonning asosida ijtimoiy tengsizlik yotishi, Laylining otasi o‘zidan past tabaqadan bo‘lganligi u-n Majnunga qizini bermaganligi keng targ‘ib qilindi. To‘rtinchidan, Laylining taqdiri butunlay o‘rta asr sharoitida ayollarning huquqsizligi b-n bog‘lab talqin qilindi. Beshinchidan, sun‘iy ravishda asar personajlari ijobiy va salbiy qahramonlarga ajratildi. Aytaylik, Laylining otasi mushtumzo‘r, feodal istibdodining tipik namoyandasi, Majnunning otasi esa fuqaroparast emish. Oltinchidan, ikki yoshning baxtsiz sevgisi tasviri vositasida N. inson huquqlari toptalgan muhitga, qoloq urf-odatlariga qarshi isyon qilgan emish va h.k.

Shu tariqa tadqiqotchilar dostonni baholashda N. fikrlari, asar matnidani kelib chiqish o‘rniga, o‘zlariga ma’lum tayyor andozalardan foydalanganlar. Chunki dostonda ushbu talqinlarga asos beradigan biror-bir ishora uchramaydi.

Avvalo, Laylining otasi Hay qabilasining boshlig‘i bo‘lsa, Qaysning otasi Bani Omir qabilasining rahnamosi. Boylik va nufuzda u Laylining otasidan ortiq Nizomiy dostonida ham u shunday

tasvirlangan. Jomiy va Fuzuliy ham uning boyligi cheksiz, mavqeyi yuksakligini yozishgan.

Ikkinchidan, Laylining otasi qizini Majnunga uning past tabaqadan ekanligi u-n emas, balki aynan telbaligi, el ichida gap-so‘z bo‘lganligidan or etib bermaydi. Bo‘lmasa, uning o‘zi Majnunni juda hurmat qilgan, uning bir qiz ishqida devona bo‘lganligini eshitib, hatto ota-onasiga rahmi keladi:

*Ta’rifida ko‘p o‘tar edi so‘z,
Go‘yoki anga tegurdilar ko‘z.*

*Bas qobil edi-yu, dilpisand ul,
Ozodavash-u niyozmand ul.*

*Aqli komil-u kalomi ma’qul,
Bor erdi manga ham asru maqbul.*

*Ne erkin aning atosi holi,
Bechora anosining maloli?*

Lekin Qays o‘z qizining ishqida jinni bo‘lganligini eshitib, jahli chiqadi, ori keladi va uning otasiga po‘pisa qilib, chopar jo‘natadi: “O‘g‘lingni eplasang epla, bo‘lmasa bog‘lab qo‘y!” Majnunning otasi undan qo‘rqqanidan emas, balki ayb o‘g‘lida ekanligi – nufuzli bir oilaning qizini el ichida gap-so‘zga qo‘yganligi u-n Qaysning oyog‘iga zanjir soladi.

“Kitob ush-she’r vash-shuaro”da Laylining otasi qizini Majnunga bermaslik u-n ont ichib qo‘yganligi sababli ham bu nikohga rozi bo‘lmaganligi aytiladi. “Devoni Majnun”da esa Layli va Majnun xalq orasida gap-so‘z bo‘lganlari u-n ham qizning otasi rad javobini bergan deyiladi.

Ma’lum bo‘ladiki, dostonning dunyoviy talqini ham asar matniga tayangan holda olib borilmagan va shuning u-n u mukammal emas.

N.ning yuksak mahorati mevasi bo‘lmish mazkur dostonda ham zohiriy va botiniy ma’nolar – hayotiy va tasavvufiy mazmun, islomiy qarashlar va tasavvuf falsafasi, realistik tasvir va badiiy to‘qima mohirlik b-n bir-biriga omuxta qi-

lib yuborilgan. Shoir bu ikki doston orqali Haqqa yetishning ikki yo‘lini badiiy talqin etgan: “Farhod va Shirin”da – tariqat, “Layli va Majnun”da – ishq. Chunki “Farhod va Shirin”da “pok” so‘ziga urg‘u berilsa, “Layli va Majnun”da “o‘t” so‘zi g‘oyaviy-badiiy vazifa tashiydi: poklik – tariqat, o‘t – ishq yo‘li ekanligi ma‘lum. Chunki tariqatda – poklik darajasi, ishqda – ko‘ngildagi o‘tning quvvati solikning kamolotga yetish yo‘lidagi asosiy vosita hisoblanadi.

Dostonning asosiy voqealari 9-bobdan ishq dashtining tasviri b-n boshlanadi. Tasavvufda dasht – ishq bepoyonligining ramzi – uning oxiriga hech kim yetmagan va undan hech kim qaytib kelmagan. Dashtda qalashib yotgan inson suyaklari shundan dalolat beradi. Qalbiga ilohiy ishq uchquni tushgan kundan boshlab Majnunning ham manzil-makoni – dasht. Dashtga chiqib ketishi – uning ishq olamiga kirishiga ishora. Buni shoirning o‘zi ham ta’kidlaydi: “Keldi bu dasht – ishq dashti”.

Dostonni o‘qiy boshlaymiz: Majnunning zuvalasi g‘am tuprog‘ining suviga qorilgan. Ishq o‘ti b-n yeli uning qismati qilib belgilangan. U tug‘ilganda ko‘zini balo ochadi, boshini firoq silaydi, og‘zini dard yuvadi, ko‘nglini ishq manzil aylaydi. N.ning bu ishoralari bejiz emas. Qaysning tug‘ilishi haqidagi bobning sarlavhasida yoq “qon yutmoqdin xo‘rish va ishq doyasidin parvarish topqoni” deyiladi. Majnun ichgan sutning qonga aylanishi – ilohiy bir xilqat sifatida yaratilgan bo‘lishiga qarmay, uning bu dunyoga bog‘liqligi, dunyoviy ne‘matlardan tanovul qilishga majburligi b-n izohlanadi.

U “ishq ahliga qiblayi murod” bo‘lib dunyoga keladi. Chunki uning “Ishq farzandi” ekanligi chaqaloqligidayoq ayon edi. Qays hali beshikda ekan, o‘t ko‘rsa, uni ishq o‘ti tasavvur qiladi, go‘dakni g‘am-u dard parvarish etadi, u beshikda fig‘on cheksa, bu darddan nishona ko‘rinardi.

Aslida N. dastlabki 9 bob davomida o‘z dostonining ilohiy tasviriga bag‘ishlanganiga o‘quvchini tayyorlab boradi, keyin ham butun asar mobaynida bunga ishoralar qiladi va ishq ta’rifiga

bag‘ishlangan 36-bobda bu boradagi fikrlarini xulosalaydi. Chunonchi, muqaddimada Alloh bu dunyoda Layli ko‘rinishida jilva qiladi va barchani Majnun kabi o‘ziga maftun etadi, deyilishining o‘ziyoq uning oddiy sevgi tasviriga bag‘ishlanmaganligini yaqqol ko‘rsatadi:

*Ey har sorikim qilib tajalli,
Ul mazhar o‘lub jahonda Layli.*

*Ey oniki, Layli aylab otin,
Majnun qilmoq qilib sifotin.*

Jannatdagi bug‘doy donasi bir odamni – Odam Atoni yo‘ldan urgan bo‘lsa, Laylining yuzidagi dona – xoli butun olamni sayd etadi, mazmunidagi quyidagi esa Laylining ilohiy ishq timsoli ekanligiga ishora:

*Ul donag‘a sayd o‘lub bir odam,
Bu donag‘a borcha ahli olam.*

Alloh bandasini o‘ziga jalb etish uchun ni-manidir vosita qiladi: Ibrohim Adhamni jayron orqali ovlagani kabi Farhodni – Shirin, Majnunni – Layli vositasida o‘ziga oshiq ayladi.

Doston boshdan-oyoq ramz-u timsollarga ko‘milgan bo‘lib, uning asosida Alloh va inson munosabati yotadi. N.ning o‘zi Layli va Majnun sevgisi haqidagi afsonani – qobiq, tasavvufni – mazmun qilib olganini asar oxirida ta’kidlaydi:

*Yozmoqta bu ishq jovidona,
Maqsudum emas edi fasona.*

*Mazmunig‘a bo‘ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.*

*Lekin chu raqamg‘a keldi mazmun,
Afsona anga libosi mavzun.*

Arab xalqi orasida keng tarqalgan Layli va Majnun haqidagi ishqiy afsona tasavvuf tufayli mashhur bo‘ldi. Chunki oshiq-ma’shuqlarning

tiriklikda bir-biriga yetisholmaganliklari to‘g‘ri-sidagi mazkur qayg‘uli qissa Allohning vasliga bu dunyoda erishib bo‘lmasligi xususidagi so‘fiyona talqinga juda mos kelardi. Yirik nemis olimasi A.Shimmelning yozishicha, “Shu sababdan bu qissa so‘fiylarga ilohiy sevgili bag‘riga butunlay singib ketish timsoli bo‘lib xizmat qiladi”. N. ham undan ilohiy ishqni tasvirlash u-n bir vosita sifatida foydalangan.

Aslida hammasining ibtidosi – majoziy ishq. Ana shu majoziy ishq oshiq ishqining darajasiga qarab nihoyasi shar‘iy nikoh bo‘lgan oddiy avom sevgisi kabi qolib ketishi ham, pok ishqqa qadar yuksalishi ham va undan-da o‘tib, ilohiy ishq maqomiga yetishi ham mumkin. Majnunning muhabbati ilohiy ishq edi. Chunki uning o‘zi ilohiy marhamat sifatida dunyoga keladi, ya‘ni u Xudovandi karim tomonidan tanlangan xos kishi.

Majnun ishqini majoziy deb bo‘lmaydi, chunki bunday tuyg‘u balog‘at yoshida boshlanadi. Faqat pok, ya‘ni ishq b-n cheklab ham imkonsiz ediki, u ilohiy bir ishq timsoli bo‘lib tug‘ilgan edi va pirovard-natijada uning Layliga bo‘lgan sevgisi ilohiy ishqqa aylanib ketadi. Buni N.ning o‘zi ham ta‘kidlaydi:

*Majnung‘a biri bo‘lib musallam,
Bahra topti ikkinchidin ham.*

“L.M.” – insonning o‘z Yaratuvchisidan ayrilgani mavzuidagi doston. Shoirning o‘z asarini “Firoqnoma”, “Nomayi dard” (“Dard maktubi”) deb atashi shundan.

Layli – ilohiy husn, Majnun – bu husnga oshiqlik timsoli.

Majnun yo‘li – ilohiy ishq yo‘li. Uning ranju mashaqqatlari – Ilohni topish qiyinchiliklaridir.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Очилов Э. Мажнун – Ҳаққ ошиги // Навоийга армузон. – Т., 2004; Юсунова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониши адабиёти (Алишер Навоий даври). – Т., 2016;

Сирожиддинов Ш., Юсунова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016.

E.O., M.A.

“LAYLI VA MAJNUN” KONKORDANSI – asarda ishlatilgan so‘zlar, ularning necha marta, qaysi sahifalarda uchrashini ko‘rsatuvchi lug‘at. Texnikaning rivojlanishi ijtimoiy fanlarga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsata boshladi. Buni, ayniqsa, lug‘atchilikda yaqqol ko‘rish mumkin. Ilgari biror asarda ishlatilgan so‘zlar lug‘atini tuzish uchun oylar, agar asar hajman katta bo‘lsa, yillar ketardi. Endi kompyuter texnologiyasining rivojlanishi natijasida bu ishlarni tezlatish imkoniyati tug‘ildi. Kompyuter vositasida tuzilgan lug‘atlarning bir qismi fanda konkordans deb atala boshlandi. Unda asarda ishlatilgan so‘zlar alifbo tartibida berilganida, ular necha marta, qanday shakllarda, qaysi sahifada uchrashligi aniq ko‘rsatiladi. Bu esa tadqiqotchi, talaba, o‘qituvchi va boshqalarga tezkor ma‘lumot beradi. Demak, vaqt tejaladi. Bu bugungi shiddatkor zamonda juda muhim. Bundan tashqari konkordans yozuvchi yoki shoirni so‘z qo‘llash mahoratini, uslubini, qaysi sheva vakili ekanligi kabi masalalarni aniqlashga yordam beradi. Prof.lar Abdurahim Mannonov, Ahmadjon Quronbekov, Muhammadjon Imomnazarov 2012-y. “X.” dostonlari konkordansi bo‘yicha ish olib borib, “L.M.” dostoni konkordansini tuzib nashr etdilar. Olimlarning hisob-kitobi bo‘yicha:

*Ey yaxshi oting bila sarog‘az,
Anjomig‘akim yetar har og‘oz, –*

deb boshlanib, “Gunohlarim kechirilsin, omin, Tangri tilagimga yetkazsin, omin” ma‘nosidagi:

*Isonima avf bo‘lg‘ay omin,
Yo Rabki, bu nav‘ bo‘lg‘ay omin, –*

bayti bilan tugovchi 3669 baytli “L.M.”da jam‘i 9994 ta so‘z va ibora ishlatilgan. Ular 28 harfga

quyidagicha bo‘lingan: A-1045, B-776, Ch-188, D-339, E-220, F-165, G-199, G‘-112, H-350, I-291, J-258, K-535, L-97, M-692, N-389, O‘-224, P-155, Q-599, R-206, S-675, Sh-157, T-812, U-188, V-136, X-320, Ya(YE,Y,Yo)-547, Z-192, J(forsiy)-2. Avvalo, shuni aytish kerakki, ushbu doston “X.” tarkibiga kiruvchi boshqa asarlardan o‘zbekcha so‘zlar ishlatilishi jihatdan tubdan farq qiladi. Agar “X.” tarkibidagi boshqa dostonlarda arabiy va forsiy so‘z va birikmalar ko‘proq ishlatilsa, ushbu dostonda o‘zbeklar hayotiga oidlari ko‘proq uchraydi. Chunonchi, dostonda forscha Xudo so‘zi bir marta 30 bobning 14 baytida ishlatilgan:

*Andoqki tilab Xudo rizosin,
Andin so‘ng ota-ona rizosin.*

O‘zbekcha Tangri so‘zi 9 marta asl holatda, 4 marta qo‘shimchalar bilan ishlatilgan: Tengridin, Tengriga (3 marta), Tengriga o‘q, Tengrini:

*Alloh-Alloh bu ne so‘z o‘lg‘ay,
Ul qavmga Tengri uzr qo‘lg‘ay.*

*Kim Tengridin erdi bo‘yla taqdir,
Ne kim taqdir erur, ne tadbir.*

*Ka‘bam bo‘lmish mening har obim,
Tengriga ne bo‘lg‘usi javobim.*

Quyida Layli va Majnun uchrashuviga bag‘ishlangan lavhada shoir, asosan, o‘zbek so‘zlari-dan foydalanadi:

*O‘rgamchi shaboqqa julni tirmab,
Tumshug‘ini rishta birla chirmab.*

*Xuffoshki sayri davr topib,
Olamg‘a qanoti parda yopib.*

*Yuziga tushub bo‘ri qulog‘i,
Andin yopilib ko‘zi charog‘i.*

*Nogoh uku chekmagay debon un,
Tumshug‘i etib ko‘zini chobun.*

*Qo‘ychi itin uyqu devi bosib,
Qo‘ylar yungi rishtasidin osib.*

Ushbu konkordans N. ijodi bo‘yicha tadqiqotchilarga, umuman, shoir ijodi bilan qiziquvchilarga muhim ma‘lumotlar beradi:

1. Tadqiqotda har bir so‘z va qo‘shimchani qaysi bob va baytda necha marta ishlatilganligi aniq ko‘rsatilgan: kishi 22 marta, topib – 41, qabila – 28, kofir – 8, emdi – 29, to‘rt – 14, sayr – 15, etib – 83, etti – 112, jon – 66, ko‘p – 62, manga – 64, qaroqchi – 1 va boshqalar. Ki qo‘shimchasi 686, kim 562, marta ishlatilgan. Har bog‘lovchisi 334, ham 330 marta uchraydi. Shoir olmoshlardan unumli foydalangan: u 453, ul 659, bu 669 marta ishlatilgan. Ularni boshqa so‘zlarga nisbatan ko‘p ishlatilishi ayrim joylarda vazn va qofiya talabi b-n bog‘liqligini ko‘rish mumkin. N. doston vazni yoki qofiyasidagi saktalikdan qutulish u-n ulardan unumli foydalangan. Chunonchi quyidagi baytda, bizningcha, ul olmoshi vazndagi saktalikdan qutulish u-n ishlatilgan:

*Bo‘lmasa jahondin ortiq ul pok,
Bas bo‘lmas edi matofi aflok.*

Kim so‘zi haqida ham shunday fikr aytish mumkin:

*Sog‘indi qachon nazora qildi,
Kim, charx uyi boshiga yiqildi.*

2. Shoir qaytariqdan qutulish u-n so‘zlarni turli shakllarda ishlatadi. M-n, kuchsiz, ojiz, kasalmand ko‘p ma‘noli notavon so‘zi 14 shaklda uchraydi: notavondin, notavondir, notavonga, notavoni, notavonin, notavoning, notavonlar, notavonlig‘, notavonlig‘imni, notavonliq, notavonmen, notavonni, notavonroq, notavonsen. Xuddi shunday holni boshqa so‘zlar misolida ham ko‘rish mumkin. Adabiyotshunos To‘xta-

sin Jalolov yozganidek, “Sevgi alamlarida kuygan, hajr olovlarida yongan oshiqqlarga bag‘ishlangan”, ushbu dostonida anduh, g‘am-anduh ma’nolaridagi so‘zlar ko‘p uchraydi: firoq – 10, qayg‘u – 7, motam – 14, hijron – 12, hajr – 30, g‘am – 90, dard – 61, mehnat – 19, za‘f – 21, zaif – 10.

Shoir ularni ham har birini turli shakllarda ishlatadi. Chunonchi, motam so‘zi quyidagi shakllarda uchraydi: motamangez, motamga, motami, motamim, motamingdin, motamivor, motamzada, motamzadalar, motamzadaliqqa.

Shoir dostonida so‘z variantlaridan unumli foydalangan. Edi 189 marta uchragani holda:

*Chun yor edi baxti jovidona,
Tortar edi meni bexudona.*

Erdi 250 marta ishlatilgan:

*Jayb-u etagimni ayladim qon,
Yo‘q erdi ko‘tarmak o‘zga imon.*

Xuddi, shuningdek, bila 184 marta, ila 155 marta qo‘llangan. Bo‘lsa va o‘lsa so‘zlari 61 martadan ishlatilgan. Konkordansda chun 220 marta, chu 128 marta uchrashi qayd qilingan. Tadqiqotda doston matni lotin yozuvida aruz vazniga tushirilgan holda berilgan. Bu konkordansning ahamiyatini yanada oshirgan.

Ushbu dostonida ishlatilgan so‘zlar miqdori Sharq adabiyotida mashhuri jahon bo‘lgan Hofiz Sheroziy devonidan ko‘p. Agar N. faqat bir “L.M.”da 10.000 yaqin so‘z va ibora ishlatgan bo‘lsa, Hofiz Sheroziy butun umri davomida yaratgan devonida 7227 ta so‘z va ibora qo‘llagan. Shu misolning o‘ziyoq buyuk shoirimiz Sharq adabiyotida o‘ziga xos fenomen ekanligini ko‘rsatadi.

Ushbu konkordans bo‘yicha ikkita mulohaza bor:

1. Omonimlarni alohida-alohida berishni o‘ylab ko‘rish lozim. M-n, ko‘k so‘zi tadqiqotda 21 marta uchrashligi qayd qilingan. Ammo ulardan

qay biri osmon, qaysinisi rang, qay biri o‘simlik ekanligini aniqlash qiyin.

2. Kirill harfidagi ye va yo harflari bilan yoziluvchi so‘zlar lotinda bir y b-n berilgan. Buni quyidagi baytda yaqqol ko‘rish mumkin:

*Chun yeti qabilaga yobondin
Yod etmadi qo‘y bila cho‘pondin.*

Ushbu baytdagi yetti so‘zi kirill harfida yetti, etmadi so‘zi kirill harfida etmadi shaklida yozilganligini hisobga olsak, tuzuvchilar, y harfi bilan boshlanuvchi so‘zlarni ya, yo, yi kabi guruhlarga ajratsa, to‘g‘riroq bo‘lardi, deb o‘ylaymiz.

*Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун.
TAT. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.*

E.U.

“LAYLI VA MAJNUN”NING RUS TILIGA TARJIMASI – Semen Lipkin tomonidan o‘g‘irilgan. Ushbu asar tarjimasi 1939–1941-yy. davomida amalga oshirgan va u birinchi marta 1943-y.da nashr etilgan.

N.ning boshqa dostonlari singari “L.M.” ham katta qisqartirishlar b-n o‘g‘irilgan. Natijada, asliyatda o‘ttiz sakkiz bobdan iborat doston tarjima-da yigirma olti bobga yetgan, ya‘ni jami o‘n ikki bob qisqartirilgan. Bular hamd, munojot, me‘roj, so‘z vasfi, Jomiy madhi, Sulton Husayn Boyqaro madhi, Sulton Badiuzzamon madhi, bir mahobatli tun haqidagi boblardir. Tarjima Qaysning tug‘ilishi haqidagi o‘ninchi bobdan boshlanadi. Ko‘rinadiki, tarjimon dostonning syujetiga bevosita aloqador boblarni tarjima qilgan.

Asardagi nasriy sarlavhalar o‘g‘irilmagan. Ularning o‘rniga bob mazmunini qisqa ifodalovchi jumlar berilgan. M-n, XI bobdagi nasriy sarlavha asliyatda quyidagicha: “Qaysning xirad maktabida ulum avroqin evurgoni va ishq tundbodi yetib, ul avroqni sovurg‘oni, ya‘ni Layli xusni gulshandidin za‘f xazoni kanora qilib, sihat bahori nasimidin latofat gullari ochilib, maqtob azmi qilg‘oni va ul gullardin Qays ko‘ngli oyog‘-

ig‘a oshiqlik tikanlari sanchilg‘oni”. Tarjimada quyidagicha: “О том как Кайс начал учиться в школе, увидел красоту Лейли и занозы любви вонзились в его сердце”.

Ma‘lumki, N. dostonlaridagi nasriy sarlavhalar katta badiiyatga ega, ayni paytda ular, umuman, asar badiyatini ta‘minlashga ham xizmat qiladi. Bundan tashqari mazkur sarlavhalar bobning g‘oyaviy-badiiy mazmunini anglashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, ularning o‘girilmagani yoki ular o‘rniga qisqacha sarlavhalar qo‘yilishi tarjimada dostonning butun latofati, go‘zalligi va teran mazmunligini to‘liq yetkazib berilishiga monelik qiladi. Bu so‘zlar “L.M.” dostoni tarjimasiga ham to‘liq tegishlidir.

Tarjimada ayrim o‘rinlarda asliyatdan chekinish yoki uning mazmunini to‘g‘ri aks ettirmaslik holatlari uchraydi. M-n, shunday holatni XI bob (tarjimada II bob) tarjimasida ko‘rish mumkin. Asliyatda Laylining otasi sha‘niga bitilgan quyidagi so‘zlar tarjimada maktab domlasiga tegishli bo‘lib qolgan:

*Был гнев его горячим, жестким был,
В его руках и камень воском был.*

Shu b-n birga anchagina muvaffaqiyatli chiqqan o‘rinlar ham bor. Tarjimon asarning pafosini, xususan, unga xos tragik holatini saqlab, o‘quvchiga yetkazib berishga intilgan va ko‘p o‘rinlarda bunga erishgan. Lekin doston nihoyasidagi ishq haqidagi:

*Ey ishq, g‘arib kimyosen,
Bal oinayi jahonnamosen, –*

deb boshlanuvchi go‘zal bobning hamda asarning tragik pafosini ta‘kidlovchi 38-bobning tushirib qoldirilgani undagi foje’ ulug‘vorligining butunicha tarjimada aks ettirilishida ma‘lum bir kentiklikni yuzaga keltirgan.

Rus tilidagi tarjimaning yutuqlaridan biri shundaki, uning ravon tilda, asliyat vazniga yaqin vaznda o‘girilganini ta‘kidlash mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7- жилд, – Т., 2011; Алишер Навои. Лейли и Меджнун. Собрание сочинений в десяти томах. Т. 4. – Т., 1968.

Q.E.

“LAMA‘OT” (“Shu‘lalar”) – Shayx Faxridin Ibrohim ibn Buzurgmehr ibn Abdulg‘affor Javoliyiy Hamadoniyning (1213–1289) Shayx Ahmad G‘azzoliyning “As-savoneh fi maoniy ul-ishq” (“Ishq ma‘nolari va voqealari”) hamda Shayx Muhyiddin ibn Arabiyning “Fusus al-hikam” (“Hikmatlar gavhari”) asari ta‘sirida yozilgan asari. N. “N.M.” tazkirasida muallif bu asarini Rumda Sadridin Ko‘niyaviy xizmatida yurganida bitgani va bu b-n Shayxning nazariga tushgani haqida ma‘lumot beradi. Tariqatning asosiy maqomlari tasviriga bag‘ishlangan bu asar 28 lama‘ga bo‘lingan. Ularning har birida ishq jarayoni va oshiq holatining muayyan ko‘rinishi aks etgan bo‘lib, asar ilohiy jamol oshig‘ining mahbuba visoliga yetishi b-n yakunlanadi. Bu maqomlar badiiy tasvir vositalari orqali go‘zal va ta‘sirchan shaklda bayon qilinadi. Fikrining tasdig‘i sifatida muallif ko‘plab nazmiy parchalardan mahorat b-n foydalangan. Asarning tili og‘ir, uslubi murakkab, ramzlarga boy bo‘lgani uchun unga ko‘plab sharhlar yozilgan. Ular orasida eng mukammali Abdurahmon Jomiyning 1481- y.da N. iltimosi b-n yozilgan “Ashi‘at ul-Lama‘ot” (“Yorqin shu‘lalar”) sharhi hisoblanadi.

“L.” tasavvuf ta‘limotining irfon falsafasi bosqichidagi birlamchi manbalardan biri sifatida XIII–XIV asrlarda katta ilmiy-falsafiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Turk olimi U.Turar uni tasavvuf falsafasining asosiy manbalari qatorida keltiradi. Chunki u irfoniy adabiyotni bir pog‘ona yuqoriga ko‘targan edi.

N. ustoz Jomiy huzurida ko‘plab tasavvufiy asarlar qatori “L.”dan tahsil oladi. Jomiy “Savoneh” mutolaasidan ham ko‘ra uning sharhi bo‘lmish “L.”ni o‘qishdan ko‘proq zavq olishini aytadi. Saboq jarayonida: “Bu kitobni nodon va beandom tavrlig‘ va nohamvor ravishliq elning

ko‘proq mashg‘ulluq qilg‘oni xavos ahlida badnom qilg‘on erishkim, ba‘zi o‘qumas erishlar. Bu jihatdin bu kitobning xo‘bluqlari yashurun qolg‘on erish”, – deydi va o‘zining unga sharh bitishining sababini shu b-n izohlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Аз “Ламаъот” // Дурдонаҳои наср. Ж. 2. – Д., 1989; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т., 2008; Турар У. Тасаввуф тарихи. – Т., 1999.

E.O.

LANGAR – I Yo‘lovchilar qo‘nib o‘tadigan, ularga xizmat ko‘rsatiladigan joy. Odatda, L.lar katta yo‘llarning bo‘ylarida joylashgan. Bu so‘z N. asarlarida ham uchraydi va yuqoridagi ma‘noda qo‘llanadi. M-n, “M.N.”da Mavlono Sirriy haqida ma‘lumot berarkan, uning bir L.i borligini va yo‘lovchilarga xizmat qilishini aytib o‘tadi: “Mavlono Sirriy – Mavlono Ali Ishxobning o‘g‘lidurkim, yuqori mazkur bo‘ldi. Abdolvash yigitdur. Holo Marvda langari bor, o‘tar-borur elga xizmat qilur”.

II Aziz-avliyolarning manzili yoki ularning mozori joylashgan yer. L.ning bu ma‘nosiga misol sifatida Langari Bobo Xokiy, Langari Mir G‘iyos kabi joy nomlarini keltirish mumkin. Bobo Xokiy N.ga zamondosh bir valiy bo‘lib, Husayn Boyqaro Hirotni qo‘lga kiritish u-n otlanganda Bobo Xokiyni ziyorat qilgani manbalarda, shu jumladan, N. asarlarida qayd etilgan. Bu voqea haqida xabar bergan tarixchi Mirxond ham xabar beradi va Bobo Xokiyning manziliga nisbatan “L.” so‘zini qo‘llaydi: “So‘nggi kunning choshgohida Langari Bobo Xokiy bilan jo‘nadi... bir tog‘ g‘orida Tangri taolo amri bilan ibodat qilib o‘ltirgan Bobo Xokiy... xoqoni mansur muloqotiga chiqib, ul hazratning nazariga mansubdir”.

Xondamir “Makorim ul-axloq”da N. tomonidan obod qilingan yerlarni sanab o‘tar ekan,

Shayx Muhyi mozorini ham tilga oladi va bunda “L.” atamasini qo‘llaydi.

III Musofirlarga, beva-bechoralarga taom beriladigan joy.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

Q.E.

LATIF Yunus – o‘zbek shoiri va adabiyotshunosi, jurnalist va pedagog (1910–1914). “Qizil O‘zbekiston” gazetasida adabiyot bo‘limi mudiri sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Adabiy meros bo‘yicha ko‘pgina maqolalar e‘lon qilgan L.Y. 20-yillarda yozgan maqolasida “...XV asrdagi adabiyot saroy adabiyoti bo‘lib, o‘sha vaqtdagi shoirlar feodal sinfining kuychilari edilar...” kabi xato fikrlarni ilgari surganda ham, 30-yillarning o‘rtasiga kelib, to‘g‘ri yo‘lga kira boshladi. Lotin alifbosida “M.Q.” (1939) asarining so‘zboshi va izohlari bilan ommaviy nashrini amalga oshirdi. Shuningdek, 1941-y. nasriy bayon va izohlar bilan e‘lon qilingan “S.I.” dostonining ommaviy nashri ham L.Y. qalamiga mansub.

“Родоначальник узбекской литературы” to‘plamida (1940-y.) rus tilida “M.Q.” haqida “Возлюбленный сердец” maqolasi (85-91-betlar) chop etilgan. L.Y. “Navoiy va harbiy ta‘lim” (1941-y., 9-fevral) hamda “Navoiyning urushga qarashi” (1940-y., 29-dekabr) kabi maqolalar muallifidir.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик. 8 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Родоначальник узбекской литературы. Сб. статей. – Т., 1940; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. – Т., 1939; Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Т., 1941.

Ab.H.

“**LATOYIFNOMA**” – N. “M.N.” tazkirasining 1521-22-y.da Faxriy Hiraviy tomoni-

dan fors tiliga o'g'irilgan ilk tarjimasi. Mazkur asarning 1491-1492-yy.dagi 1-tahriri asos qilib olingan. Bu nusxada N. 385 ijodkor va tarixiy shaxs haqida ma'lumot bergandi. U asarni aynan o'g'irganiga qaramay, muqaddimani qisqartirib, o'rniga o'zi so'zboshi yozgan; muallif matnini goh yangi ma'lumotlar b-n to'ldirgan bo'lsa (M-n, Hiloliy, Kotibiy, Fig'oniy, Osa'fiy, Ahliy Tursheziy, Mavloni Olim haqidagi fiqralar yangi ma'lumotlar hisobiga boyitilgan), goh ba'zi shoirlar haqidagi ma'lumotlarni qisqartirgan (M-n, Husayn Boyqaroga bag'ishlangan 8-majlisni, deyarli, butun holicha qisqartirib, ijodidan namuna sifatida 2 ta turkiy bayt qoldiradi, xolos), o'zidan bir bob (9-bob) ilova etib, u holda 189 nafar yangi shoir haqida ma'lumot keltiradi. Bu bob muqaddima, 9 latoyif (latifalar, ya'ni ajoyib hikoyalar) va xotimadan iborat. Uni tazkira ichidagi mustaqil tazkira deyish mumkin. Uning 1-qismi N.ga bag'ishlangan. Ayni jihatdan, "L."ni "M.N."ning fors tilidagi bir qadar to'ldirilgan nusxasi deyish mumkin. U XV asr 2-yarmi va XVI asr 1-yarmida Xuroson va Movarounnahrda taraqqiy etgan madaniy hayot, xususan, turkiy va forsiy adabiyotlar tarixini o'rganishda muhim manbadir.

Ad.: Аlisher Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000; Воҳидов Р. “Маҷолис ун-нафоис” таржималари. – Т., 1988.

S.G., E.O.

LA'LIY (1467-y.da qatl qilingan) – Badaxshon shohining taxallusi. Ismi Shoh Sulton Muhammad. Qadimiy sulolaning vakili. 1370-y.da Amir Temur Amir Husayn ustidan g'alaba qozonib, hokimiyatni to'la o'z qo'liga olgan vaqtda, Badaxshonning o'sha paytdagi shohi Shayx Muhammad unga bo'ysungan. Shundan beri Badaxshon shohlari Amir Temur va temuriylarning vassallari hisoblangan. Lekin ular imkoniyat tug'ilishi bilan mustaqillikka intildilar. Bunday harakatlarga yo'l qo'ymaslik maqsadida Sulton Abusaid mir-

zo Shoh Sulton Muhammadni, garchi u o'zining qaynotasi bo'lsa-da, hokimiyatdan mahrum qilgan va Hirotda tutqunlikda saqlagan. Badaxshon viloyatini esa o'z o'g'li Abubakr mirzoga bergan. Bu mirzo Shoh Sulton Muhammadning qizidan tug'ilgandi. O'sha vaqtda badaxshonliklar isyon ko'targanlar. Garchi isyonga shohning o'g'li rahbarlik qilgan, tutqunlikda yashayotgan Shoh Sulton Muhammadning bu ishga aloqasi bo'lmasa-da, Abusaid mirzo uni qatl ettirgan.

N. L. b-n shaxsan tanish. Ular shayx Sadridin Ravosiy huzuridagi majlislarda birga ishtirok etganlar. L. shayxdan dars olgan. Shayx Ravosiy podshoh oldida katta e'tiborga ega edi. Sulton Abusaid uning oldiga tez-tez kelib turgan. Shayx Ravosiydan dars olar ekan, shoh L. shu vositasida najot topishni umid qilgandir ehtimol. Lekin bunday bo'lib chiqmaydi va shoh hayoti fojiali yakun topdi. N. "M.N."da L. ning iqtidori va shaxsiyatiga yaxshi baho berib, "xushtab' va musulmonvash kishi erdi" deb ta'riflaydi. Tazkirada shoh qalamiga mansub ushbu bayt keltirilgan:

*Mo ba savdoyi tu tarki jon-u sar xohem kard,
Komi jon har dam zi la'lat pur shakar xohem kard.*

Tarj.: Biz sening savdongda jonimiz va boshimizni tark etishni istaymiz. Jonimiz komini har dam la'lingdan purshakar qilish niyatidamiz.

O'rta asr manbalarida L. mansub bo'lgan Badaxshon shohlari sulolasining Iskandari Faylaqusga (Aleksandr Makedonskiyga) borib ulanishi aytiladi. N. bu fikrni keltirmaydi, lekin sulolaning qadimiy ekanligini, Badaxshon viloyati ming yillar davomida ular qo'lida bo'lganini qayd etadi.

Ad.: Аlisher Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 2011.

Q.E.

LAFF VA NASHR (ar. – yig‘ish va yoyish) – she‘riy nutqning go‘zalligi va ta‘sirchanligini ta‘minlashga yo‘naltirilgan ma‘naviy san‘atlardan biri. Dastlabki misrada bir necha narsa-tushunchalar sanalib, ikkinchi misrada ularga tegishli, aloqador, bog‘liq narsa-tushunchalar nomi yoki ularning sifat va xususiyatlari keltiriladi. Avval narsa-tushunchalarni bir yerga yig‘ib, keyin ularga daxldor narsa-tushunchalar yoki sifatning bir yerda qatorlashtirib keltirilishi jihatidan mazkur san‘at laff va nashr – yig‘ish va yoyish deb atalgan, ya‘ni yig‘ilgan narsalarning o‘zlariga taalluqli sifat va xususiyatni olib yoyilishi. Boshqacha aytganda, L.N. bir-birini taqozo qiladigan so‘zlarning bir bayt yoki misrada yig‘ib va yoyib berilishidir. “Bunda sanalayotgan narsa-tushunchalar bir-biriga ochiq o‘xshatilmaydi, ularning bir-biri bilan bog‘liq yoki aloqador ekanligi ham ochiq aytilmaydi, ular o‘rtasidagi o‘xshashlik yoki muvofiqlikni idrok etib olish o‘quvchining o‘ziga havola qilinadi” (Z.Mamajonov).

Ba‘zida buning aksi ham bo‘ladi, ya‘ni sochma holda keltirilgan narsalar o‘ziga tegishli xususiyatiga ko‘ra bir yerda yig‘iladi. M-n:

*Og‘zidin achchig‘ so‘z aytib, zohir
etsa zahri chashm,
Ayb emastur pista sho‘r-u tong
emas bodom talx.*

Bu yerda pistaning og‘izga, bodomning ko‘zga nisbati bor.

L.N., asosan, bayt doirasida voqe bo‘lsa-da, ba‘zan misra doirasida ham keladi. M-n:

*Ne uchun bazmi visol ichinda
ichmay bodakim,
Ko‘zi-yu og‘zi bugun bodom-u
shakkardur manga.*

Baytda bodom ko‘zning, shakar og‘izning sifati bo‘lib kelmoqda.

L.N.ning murattab (tartibli) va nomurattab (tartibsiz) ko‘rinishlari farqlanadi. Agar birinchi

misrada narsa-tushunchalar qanday tartibda sanalgan bo‘lsa, ikkinchi misrada ularga tegishli narsa-tushunchalar shunday ketma-ketlikda keltirilsa, bu murattab L.N. deb ataladi. M-n:

*Savdo-vu rishta zahmatig‘a uchradi ko‘ngul,
Zulf-u beling xayolida fikr-u daqiqdin.*

Bu yerda “savdo”ning “zulf”ga, “rishta”ning “bel”ga nisbati bor.

Agar birinchi misrada sanalgan narsa-tushunchalarga aloqador sifat va xususiyatlar tartibi ikkinchi misrada buzilib, aralash berilsa, bu nomurattab L.N. bo‘ladi. Buni mushavvash (parishon, tarqoq) istilohi bilan ham yuritishadi. Bunga ba‘zan vazn va qofiya talabi ham sabab bo‘ladi.

L.N. san‘atini topishi va undan zavqlanishi uchun o‘quvchi Sharq mumtoz adabiyotining obrazlar olamini yaxshi bilishi kerak. An‘anaviy timsol va tushunchalar hamda ularning qiyos doirasidan xabardor bo‘lmay turib bu san‘atni aniqlash imkonsiz. Ko‘rinib turibdiki, bu san‘at shoir uchun o‘ziga xos mahorat namoyishi bo‘lsa, o‘quvchi u-n bilimdonlik sinovidir. Shuning uchun ham V.Rahmonov nozik va murakkablikda L.N. lutf va iyhomdan qolishmasligini ta‘kidlaydi.

Ad.: Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Д., 1976; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Қуронов Д. ва б. Адабиётишунослик лугати. – Т., 2010; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 2.

E.O.

LEBEDEV Nikolay Federovich (1901–1942) – turkolog, folklorshunos, tarjimon. Sankt-Peterburg davlat universiteti Sharq fakultetini tamomlagan (1931), tilshunoslik va xalq og‘zaki ijodidan dars bergan. O‘zbek, turkman xalq og‘zaki ijodi materiallarini to‘plagan, turkman xalq ertaklarini nashr qilgan. O‘zbek, qozoq,

turkman, tojik, fors, turk, nemis, ingliz, fransuz tillarini o'zlashtiradi va o'zbek, fors, turkman tilidagi asarlarni rus tiliga tarjima qiladi. 1941-y. 12-martda N. yubileyining 500 yilligini o'tkazish va asarlarini nashr etishga qaratilgan tarixiy qaroriga ko'ra, rus sharqshunoslari ham katta tayyorgarlikni boshlab yuboradilar. O'zbek tilini qunt bilan o'rgangan L.N.F. N. g'azallaridan namunalar tarjima qiladi. 1941-y. 10-12-dekabr kunlari bo'lib o'tgan 500 yillik tantanalarda ilmiy ma'ruzalardan so'ng tarjimon N. g'azallaridan qilingan tarjimalarni maroq bilan o'qiydi. "Navoiyshunoslar jasorati" kitobi muallifi M.Murodovning ma'lumot berishicha, L.N.F. tarjimalarni qamalda qolgan shaharda, Ermitaj yerto'lalarida kechqurunlari bajaradi. O'ta qiyin sharoitda, bemajol holatda N. g'azallarini o'girish va minbarda o'qishga o'zida kuch topadi (keyinchalik ochlikdan vafot etgan). L.N.F. "L.T.", "S.S." dostonidan parchalar, muxammas va g'azallar tarjima qilgan. Jumladan, N.ning

*Ohkim, volamen, ul sarvi xiromondin judo,
Ko'zlarim giriyondur ul gulbargi xandondin judo*

deb boshlanuvchi taxmisini rus tilida o'zbekona ohang va she'r mazmun-mohiyatini saqlagan holda ifoda etib bergan.

*O'n sakkiz ming olam oshubi agar
boshindadur,
Ne ajab chun sarvinozim o'n sakkiz
yoshindadur"*
g'azalini

*Уж так что же, коль в сердце милой
восемнадцать тысяч смут,
Милой только восемнадцать,
разве люди не поймут*

tarzida o'girgan. L.N.F. tarjimalarda g'azal ohangi, mazmunni aniq, ravon yetkazib bergani u-n olimlar tomonidan yuqori baholangan. Mazkur tarjimalar keyinchalik S.N.Ivanov nashrga

tayyorlagan "Alisher Navoiy" to'plamidan ham o'rin olgan.

Ad.: Муроодов М. Навоийшунослар жасорати. – Т., 1972; Николай Лебедев (Vekpervoda.Com)

S.G'.

LEVEND Ogoh Sirri – pedagog, adabiyot tarixchisi va tilshunos. 1894-y. Rodosda tavallud topgan. Boshlang'ich ta'limni Edirnada tugallagach, mulkiy va harbiy maktablarda tahsil oldi (1909). Qabatosh va Qo'nyo ilohiyot maktabida o'qidi (1913). Istanbul dorilfununi Adabiyot fakultetini tugatdi (1919). Talabalik chog'idayoq o'qituvchilikni boshladi (1913). I jahon urushida harbiy xizmatga chaqirildi. 1917-y. Bandirmadagi harbiy qismda "Bolalar bog'chasi" nomli maktab ochdi. Istanbulda xususiy Istiqlol litseyini tashkil etib, muallimlik va mudirlik lavozimida ishlagan (1922–1940). 1947-y. Shuningdek, G'oziy Pedagogika institutida adabiyot muallimi sifatida ham faoliyat ko'rsatgan, shu bilan birga 1945–1951 va 1961–1963-yy.da "Turk Ensiklopediyasi" da bosh kotib, Istanbul universitetining adabiyot fakultetida turk adabiyoti tarixidan saboq bergan (1953–1956). Turk Til qurumida bosh kotiblik (1951–1960) va raislik qilgan (1963-1966). U 1975-y.gacha Turk Tili tadqiqotlari yillik byulletenini boshqargan. Olim 1978-y. 28-oktyabrda Anqarada vafot etgan. "Journal of Turkish Studies" jurnalining XXIV-jildiga oid uch son O.S.Levend xotirasiga bag'ishlangan (2000).

Olim N. ijodi va hayotiga doir bir qancha tadqiqotlarini e'lon qilgan. "Navoiy qo'lyozmalari kutubxonalarda" (Â.S.Levend. Türkiye Kitaplıklarında Nevâyî Yazmaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni, 1958, 127-214); A.S.Levend, "Alisher Navoiy shaxsiyati, san'ati va hayoti" (A.S.Levend, Ali Şir Nevai hayati, sanati ve şahsiyeti, TTK, Ankara 1965); "Alisher Navoi" (Â.S.Levend. Ali Şir Nevâî, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.285-291); "Alisher Navoiy. Xamsa" (Ali Şir Nevâyî. Hamse, III, Haz. A.S.Levend, Ankara 1967) shular jumlasidandir.

Ad.: Sadettin Nüzhet Ergun. *Türk Şairleri*. – İstanbul, 1936; Behçet Yazar. *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*. – İstanbul, 1938; İbrahim Kutluk. *Agâh Sırrı Levend, Hayatı ve Eserleri*. – İstanbul 1963; İsmail Ulçugür, *Agâh Sırrı Levend*. – Ankara 1982; Hikmet Dizdaroğlu, “Gazavatnameler”, *TDL*, VI/67 (1957); Hilmi Ziya Ülken, “Türk Destanı İçin Kaynak”, *a.e.*, VIII/86 (1958); İbrahim Olgun, “Yorulmayan Savaşçı Agâh Sırrı Levend”, *a.e.*, XXXVIII/327 (1978); Cahit Külebi, “Agâh Sırrı Levend İmrenilecek Bilimsel Yapıtlar Bırakarak Aramızdan Ayrıldı”, *Milliyet Sanat Dergisi*, sy. 279, İstanbul 1979; Hatice Aynur, “Çok Yönlü ve Üretken Bir Cumhuriyet Aydını Agâh Sırrı Levend: Hayatı ve Eserleri”, *JTS*, XXIV/1 (2000); Zuhul Kargı Ölmez, “Agâh Sırrı Levend’in Dilciliği ve Dilimize Bakışı”, *a.e.*, XXIV/2 (2000); “Levend, Agâh Sırrı”, *TA*, XXIII; Muzaffer Uyguner, “Levend, Agâh Sırrı”, *TDEA*, VI.

N.H.

“LISONI RASUL” – unvon. Shayx Muhammad Aslam Tusiyning sharafli unvonlaridan biri. Bu haqda N. “N.M.” tazkirasida “Ani “Lisoni Rasul” debdurlar”, – deya ma’lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Насойим улмуҳаббат*. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – T., 2011.

B.R.

LISON UT-TAYR – N.ning umri oxirida yozilgan dostoni. N.:

*Lek haq tavfiq bersa, men – gado,
Shayxning ruhig‘a aylab iqtido.*

*O‘yla qushlar-nutqini izhor etay,
Bulbul-u to‘ti kibi g‘uftor etay.*

*Tengrining lutf-u inoyat xonidin,
Ya‘ni, ul Attorning do‘konidin, –*

deya ta’kidlaganidek, bu asar Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoni ta’sirida yaratilgan asardir. Bolaligida “Mantiq ut-tayr”ni yod olgan shoir ayni ma’naviy bir xazinaga to‘lgan yoshida unga munosib javob qaytaradi. Doston 3598 baytdan (176 kichik bobdan) iborat.

“L.T.” an’anaviy hamd bobi b-n boshlandi. “Biz bu omonatni (chin bandalik omonatini) osmonlarga, yerga va tog‘larga taklif etdik. Ular uni ko‘tarishdan bosh tortdilar va undan qo‘rqdilar. Inson esa uni o‘z zimmasiga oldi. Darhaqiqat, u o‘ziga zulm qiluvchi va nodondir (Ahzob: 33/72)” oyati, shuningdek, “Kuntu kanzan xafiyyan fa xalaqtul xalqa (Men yashirin bir xazina edim, bilinishni istadim va meni bilsinlar deya maxluqotni yaratdim) kabi qudsiy hadislar-ga ishora qilinib, Xoliq va xalq munosabatidan, ko‘ngilning sir-asroridan so‘z yuritiladi. Arz-u samo, buyuk tog‘lar qo‘rqib qabul etmagan omonatni ahli zohir – Shariat, ahli botin esa – Ishq, deya tafsir etdilar. Inson tafakkur va tasavvur sohibi. Uning fikr qilish, xayol etish, tanlash imkoniyati bor. Biroq haqiqat yo‘li bitta – bu shiari Islom, bu ishq safaridir. N. bu omonat b-n Inson Allohning yerdagi xalifasi bo‘ldi, deydi:

*Chun xaloyiqdin oni mumtoz etib,
“Kuntu kanzan” sirrig‘a hamroz etib.*

*Boshig‘a qo‘yub hidoyat tojini,
Qismati aylab sharaf me‘rojini.*

*Olam ichra andoq aylab muqtado,
Kim bo‘lub xayli malakka peshvo.*

Hamd bobdan keyin kelgan munojot ham buni to‘la tasdiqlaydi:

*Adl-u ehsoning‘a xos etgil meni,
Nafsi zolimdin xalos etgil meni.*

*...Qush tavajjuh aylasa uchmoq sari,
Tufroq etsa mayl ham tufroq sari.*

*...Boshima yetkur meni qo'ymay hazin,
Onikim deb sen shafi'ul-muzannibin.*

Dostonning 3-4-boblari Saidul-mursalin na'ti, shafi'ul-muzannibin madhi va Me'roj tuni voqeoti bayonidan iboratdir. 5–12 boblarda 4 xalifa ta'rif-u vasflari keltiriladi. Chahoryorlar vasfidan keyin ularning fazilatlarini ko'rsatuvchi tarixiy voqelikka asoslangan hikoyat beriladi. 13-bob "Qudvatul-ahror va qiblatul-abror Shayx Farididdin Attor (q.r.)ga bag'ishlanadi. Shayxning "Musbatnoma", "Ilohiynoma", "Ushturnoma", "Lujjayi hilol", "Tazkirat ul-avliyo", "Mantiq ut-tayr" kabi asarlari mazmun-mohiyatini aytib o'tadi.

Dostonning asosiy qismi 14-bobdan boshlanadi. Qushlarning o'rin talashib nizolashishlari va bir haqiqat nizomini o'rnatuvchi podshohga ehtiyojmand ekanliklari bayon qilinadi. Shunda Hudhud odil podshoh Simurg'ni ta'rif-tavsif qiladi. Qushlar ham bundan ta'sirlanib, ulug' shoh to'g'risida yanada ko'proq bilishni istaydilar. Uning vasliga oshiqadilar. Shunda Hudhud:

*Lekin ul vodiy nihoyatdin uzun,
Qat'ida ofat nihoyatdin fuzun.*

*Umrlar urmoq kerak tinmay qanot,
Necha karkas umricha bo'lsa hayot, –*

deydi. Asarning 15–20-boblari Simurg' va unga yetish mashaqqatlari xususidadir. Dostonning keyingi boblari qushlarning uzri, ya'ni yo'l mashaqqatlaridan qo'rquvi va Hudhudning tushuntirishlaridan iborat.

21–31-boblarda Hudhudning to'ti, tovus, bulbul, qumri, kaklik, tazarv, durroj, kabutar, shohboz, shunqor kabi qushlar b-n suhbat beriladi.

33-bobdan qushlarning yo'l mashaqqatidan qiynalib, uzrxohliklari boshlanadi. Hudhud asosli javoblar qaytarib, qushlarni ilhomlantiradi. Mazkur boblar to'ti, tovus, bulbul, qumri, kabutar, kabki, tazarv, qarchig'ay, shunqor, burgut, kuf, humoy, o'rdak, tovuqlarning uzri va Hudhudning asosli targ'iblaridan tashkil topgan. Qushlarning

qusurlarini bir oyna tutgandek, Hudhud o'zlariga ko'rsatadi. Ushbu munozaralar hamda hikoyatlar 41 bob, ya'ni 32–73-boblarni tashkil etadi.

Mazkur asar Sharq adabiyotida o'ziga xos janriy xususiyatlarga ega. Dostonda hikoyatlarning keltirilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu hikoyatlar o'zidan oldingi bobda ko'tarilgan mavzuni, ma'naviy bir holni teran anglashga va uning yechimini topishga yaqindan yordam beradi. N.ning hikoyatchilikdagi mahorati, mazkur janr taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissasi ham alohida e'tiborga molik. "L.T."da F.Attor dostonida ta'sirida 14 ta hikoyat, 51 ta N.ning original ijod mahsuli bo'lib, jami 65 ta hikoyat keltirilgan. Bundan tashqari 9 ta tamsil ham berilgan. Hikoyatlar mavzusiga ko'ra, 3 ga bo'lib o'rganilgan:

a) Simurg'ning hidoyat yo'lidagi targ'ib-tashviqidan iborat soxta darvesh, soxta bog'bon, uquvsiz bog'bon mechkay pahlavon, giyohvand darvesh kabi hikoyatlar;

b) tarixiy shaxslar Odam (a.s.), Ibrohim (a.s.), Sulaymon (a.s.), Muhammad (s.a.v.), chahoryorlar, Abdulloh Ansoriy, Abusaid Abulxayr, Abdulloh Ansoriy, Bahouddin Naqshband va h.klar to'g'risidagi hikoyatlar;

s) muallifning bevosita irfoniy qarashlarini aks ettirgan Simurg', Sidra daraxtidagi qushlar, Arastuning shogirdi haqidagi hikoyalardan iborat.

M-n, dostonda "Shayx Najmiddin Kubroning so'zi va itga tushgan ko'zi" nomli hikoyat keltiriladi. Qushlar o'z hollariga ko'ra ma'naviy yo'l boshchi Hudhudga turli-tuman savollar bera boshlashadi. Avvalo, ularni nima sababdan Hudhudning ma'rifat sohibi-yu, o'zlarining haqiqatdan bexabarliklari ajablantiradi. Zero, ular zohirda bir-biridan aslo farq etmas, bari bir jinsdadir. Oralaridagi bunday botiniy tafovutni Hudhud tasavvufdagi muhim masalalardan sanalgan nazar bilan bog'lab izohlaydi. Ya'ni Hudhudga Sulaymon (a.s.)ning ko'zi tushgan edi. Sulaymon (a.s.) esa Allohning nazari tushib tanlangan, ham rasul, ham ins-u jin, shuningdek, hayvonlar-u qushlarga podshoh etib saylangan nabiy. Hudhuddagi bun-

cha irfon, buncha izzatning boisi esa unga mana shu sultonning nazari tushishidandir. Chunki safo ahlining nazari kimgaki tushsa, uning ichki olamida bir evrilish bo‘lib, muqarrab qullardan biriga aylanadi. U ishq-u irfondan nasiba oladi.

Qushlar yo‘lda davom etarkan, Hudhuddan yo‘lni qisqa qilish, manzilga yetish usullarini (74–76-boblar) so‘raydilar.

Sayri sulukda solikka umid, sabr, tavakkul, rizo baxsh etuvchi Ishqdir. “Qolu balo” iqrorida ekilgan muhabbat urug‘i (tuxmi) bu dunyoda Ishq daraxtiga aylanadi. N. ham mutasavvif o‘laroq Dardni ishq ma‘nosida anglab, bedardlig‘dan halok bo‘lishni, ahli dardlarning suffasida bo‘lishini aytadi. Va shu ishq bilan tariqat ostonasiga turgan toliblarga go‘yo alohida asardek o‘rin olgan Shayx San‘on (79-bob) hikoyatini keltiradi. Ishq haqidagi bu dostonda solik uchun muhim ibratlar bordir. Bosh qahramon g‘ayb sirlaridan ogoh, Ka‘bada shayxul mashoyix, oldida har biri Junayd Bag‘dodiy, Boyazid Bistomiyday to‘rt yuz muridi bor Shayx San‘ondir. Alloh unga ilmi laduniy nasib etgan ediki: “Voridoti Arshdin payg‘omdek, Voqeoti vahy ila ilhomdek”. Rum qizini tushida ko‘rib, shayx ko‘ngliga savdolar tushadi. “Qonidan yetti andomig‘acha ishq kiradi”. “Lohavlu” istig‘fori ham foyda bermagach, muridlari unga turli najot yo‘li: zikr, namoz, tahorat-u toat, tasbeh-u sajda, Ka‘baga qaytish, Vatanga qaytish kabilarni aytishadi. Shayxga bular ta‘sir etmay, Tarso qizining xaroboti, “zarqi fano”ni afzal biladi. Shayx Rumga safar qilganda, shayx as‘hobiga xalifa sanalgan foni murid Ka‘baga qaytib, barcha voqealardan xabardor bo‘ladi. Va Rumga borib, shayxi uchun ko‘p duolar qiladi. Xotami nabiy nola-yu niyozi qabul bo‘lganligidan xabardor etadi. Shayx ham bu holdan voqif bo‘lib, mulamma‘ xirqasini tashlab, g‘usli pok aylab, irshod xirqasini kiydi. Muridlari ila vataniga qaytadi. Shunda tarso tushiga Iso (a.s.) kirib, unga mezbonliq tariqini bilmaganidan, tez yetib uzrxohlik qilib, uning diniga kirishini aytadi.

Keyingi boblar tariqat tarbiyasidagi usul-urkonlar, tasavvufning ma‘lum nazariy qoidala-

rini amalga tatbiq etishdan iborat. Dostonning 80–148-boblarida qushlarning nomi aynan keltirilmay, umumiy qush nomi b-n qilingan savol-javoblar beriladi.

Ma‘no olamidagi safar juda qattiq va uzun bo‘lishiga qaramay, komil murshid tajribasi bilan yetti vodiya ajratilib, kenglik hosil qilinadi. 149–165-boblar Talab, Ishq, Ma‘rifat, Istig‘no, Hayrat, Tavhid va Fano vodiylari tavsifi va bu vodiylar sir-sinoatini ochuvchi hikoyatlardan iborat.

Inson o‘zining Olami akbar ekanligi, unda hamma olamlar mujassamligini anglamog‘i kerak. Asar so‘ngida Simurg‘ (30 qush)ni izlayotganlar orasidan 30 ta qushning qolishi kabi ramziy ishoralar vahdat holini ko‘rsatadi. Dostonning 170–174-boblari N.ning ma‘naviy rutbasi, Attor ila munosabatini ko‘rsatishi b-n alohida e‘tiborga loyiq. Fariddin Attorni qaqnus, o‘zini esa qaqnusbacha deb ataydi:

*Men demonkim ul otodur, men o‘g‘ul,
Ul shahi oliy sifot, men banda qul.*

*Kim bu o‘tqa ul kuyub avval nafas,
Barcha olamg‘a o‘t ul soldi-yu bas.*

175-bobdan boshlab 7 tariq (Talab, Ishq, Ma‘rifat, Istig‘no, Hayrat, Tavhid va Fano) adosida munojot va har biridan so‘ng 7 tamsil keladi. Ta‘kidlash joizki, asarda munojotlar ham asosiy o‘rinni egallaydi, chunonchi, 189-bob “Bu kitob nazmida o‘z munosabatining taqribi” deya nomlanib, bolaligida “Mantiq ut-tayr”ni yod olgani haqidagi xotiralarni aks ettiradi. Undan keyingi tamsildan so‘ng bu kitobga Foni taxallusini qo‘llashi uzri va sababini ko‘rsatib o‘tadi:

*Turkiy uslub erdi ham bu doston,
Topqudek erdi Navoiydin nishon.*

*Bu raqamda Foni aylarga laqab,
Mustame‘ bo‘lg‘ong‘a ayturmen sabab.*

*Munda Foni bo'lmay ish o'lmas tamom,
Foni ondin topti nazmim ixtimom.*

192-bob Husayn Boyqaroga bag'ishlangan. Dostonning so'nggi "Bu nazm tarixi guftori va o'zining iste'fo va istig'fori" nomli 193-bobida asarning yozilish tarixi beriladi, shuningdek, doston N.ning ma'naviy rutbasi, go'zal axloqini namoyon qiluvchi quyidagi satrlar bilan yakunlanadi:

*Lutfila, yo Rabki, borin afv qil,
Nomayi a'moldin ham mahv qil.*

*Har parishon so'zki yozdim, yo karim,
Barchadin astag'firilloh, al-azim.*

Doston "Mantiq ut-tayr" kabi ramali musaddasi mahzuf (foilotun foilotun foilun // -V-- / -V-- / -V-) vaznida yozilgan. "L.T."ning ilmiy-tanqidiy matni adabiyotshunos Sh. Eshonxo'jayev tomonidan tayyorlangan. Dostonning hozirgi o'zbek tilidagi nasriy bayonining asosiy qismi Sh.Sharipov, ayrim boblari V.Rahmonov tomonidan amalga oshirilgan. Dostonning nasriy bayoni Manzar Abdulxayr tomonidan ham bajarilgan. Mazkur nasriy bayonlar asosida ilk bor G.Dik va N.Qambarov hamkorligida ingliz tiliga tarjima qilingan, keyinchalik D.Rodhiver va Sh.Azimov tomonidan ushbu tarjima to'ldirilgan. Shuningdek, doston qardosh turkiy xalqlar tillari va rus, polyak, fransuz va boshqa ko'p tillarga ham tarjima qilingan.

Ad.: *Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шарипов Ш. Алишер Навоий "Лисон ут-тайр" достонининг генезиси ва зоявий-бадий хусусиятлари. – Т., 1982; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016; Раҳмонова З. Ишқ, ирфон ва иршод. – Т., 2021; Олимов С. "Лисон*

ут-тайр"нинг қиёсий поэтикаси: синтез, назиравийлик ва таржимавийлик: филол. фан.док...дисс. – Самарқанд, 2023.

Z.R.

LOBACHYEVSKIY nomli ilmiy kutubxona – Qozon Federal universiteti qoshidagi ilmiy kutubxona. Bu yerda Sharq qo'lyozmalarining juda ko'p noyob nusxalari saqlanadi.

Qozon Federal universitetining L.N.I.K.sida N. asarlarining 5 ta qo'lyozma nusxasi mavjud. Ulardan biri XVI asrga oid, yana biri 1568-y. Hirotda ko'chirilgan. Qolgan uchta qo'lyozma ancha keyingi davrlarga mansub, bittasi 1868-y. da, ikkitasining ko'chirilgan vaqti XIX asrdan oldin emas.

Ular universitet kutubxonasi fondiga qo'lyozmalarining maqsadli ravishda sotib olinishi natijasida yoki arxeografik ekspeditsiya davomida kelib tushgan.

A.A.Bobrovnikov va N.F.Katanovning obzorlarida Qozon universiteti kutubxonasidagi qo'lyozmalar qayd etilmagan. Lekin bu hol XX asrgacha ular kutubxonada bo'lmagan deb hisoblashga asos bermaydi. Bizga o'sha paytga qadar bu yerda "X." qo'lyozmasi hamda "Abushqa" lug'atining I.F.Gotvald tomonidan qo'lda ko'chirilgan bir qismi bo'lgani ma'lum.

N. asarlarining yana bir qo'lyozmasi ham yaratilish nuqtayi nazaridan noyob hisoblanadi (shifr 2043). U XIX asrda Nurlatlik Sadratdin degan kotib Kasimovalik Hamza Muhammadgarey Maqsudovning buyurtmasiga ko'ra, bir she'riy to'plam tuzgan va uning 62-76 betlaridan N. she'rlari o'rin olgan. Ushbu qo'lyozma aynan Qosimov shahrida Qozon universiteti xodimi S. Fayzullinning ekspeditsiyasi chog'ida topilgani diqqatga sazovor. S.Fayzullin qo'lyozmani Lobachevskiy fondiga topshirgan.

Ad.: *Зайцев И.В. Рукописи Алишера Навои в собраниях Казани (к 580-летию великого поэта. Каталог. – Москва-Казань, 2021.*

B.R.

LOLA – N. she’riyatida qo‘llangan badiiy obraz. Irfoniy adabiyotda L. turli ramz va ma’no-larda keladi:

a) oshiqini azoblagan ma’shuqaning gul rangli chehrasi:

*Tonimay dedi: –“Mening yorim qani
Sarv bo‘yluq lola ruxsorim qani?”*

b) mushohada natijasida ko‘ngilda hosil bo‘lgan ma’rifat:

*Soqiyo, rahmiki tortib lola sog‘ar
dam-badam,
Lolagun sog‘arg‘a men bo‘lmay
dame hamdam hanuz.*

d) L. arab yozuvida Alloh so‘ziga o‘xshash bo‘lganligi, abjad hisobida raqam qiymati 66 ga tengligi sababli Allohning birligi hamda go‘zaligi ramzi sifatida qo‘llanadi. Shu sabab ba‘zan Alloh kalimasi L. kabi yoziladi.

N. lirikasida L. obraz darajasiga ko‘tarilgan so‘zdir. “N.Sh.” devonidagi 183-g‘azal qofiyalari L. asosli so‘zlar va L. so‘zi b-n kelgan birikmalardan hosil bo‘lgan: lolavordur, lolazordur, lola bordur, lolakordur, lola xordur, lola yordur, lolabordur.

*Ko‘z qonidin dema, etagim lolavordur
Kim, ko‘hi dardning etagi lolazordur.*

*Ad.: Алишер Навоий. Наводир уи-шабоб.
TAT. 10 жилдлик. 2 жилд. – Т., 2011; Uludağ
S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.*

Z.R.

LOMISA – til, ta‘m bilish a‘zosi. “X.”-ning ilk dostoni – “H.A.”ning 20-bob 3-bobida L. lafziga duch kelinadi. Ma‘lumki, XVI–XIX boblarda Ko‘ngilning yo‘qlik tunidan borliq gulistoniga kelganida va to‘qqiz qavat falaklar bo‘ylab kezganidagi hayratlari tasvirlari beriladi. Ko‘ngilning uchinchi hayrati ba-

dan shahristoniga bo‘lib, u inson tanasining har bir burchiga boradi va misralardan ma‘lum bo‘lishicha, San‘atkor Me‘mor – Alloh taolo yumaloq bir shaklda bir qasr bunyod etgan – inson boshi. Mana shu qasrda beshta sahn tayyorlangan bo‘lib, u yerdan hamma yoqni tomosha qilish mumkin”. N. ana shu baytdan boshlab insonning besh sezgi a‘zosiga doir mulohazalarini talqin etadi. Shoir ularda bilish nazariyasiga oid konsepsiyasini olg‘a surgan. U besh sezgi a‘zosini

*“Basira-yu somiya-yu lomisa,
Zoyiqa-yu tomma bila xomisa”,*

deb sanaydi.

Demak, bu supalarni bir-biridan usta va mo-hir kordon – tadbir sohiblari egallagan; ular o‘z-lari sohib bo‘lgan hunarda tengsizdirlar; xo‘sh, ular kim? Birinchisi – ko‘rish quvvatidir (basira). Ko‘rish ko‘z b-n yuzaga chiqadi. Ikkinchisi – eshitish qobiliyatidir (somia), bu vazifani qu-loq ado etadi. Uchinchisi – ta‘m bilish (lomisa). Bu ishni til bajaradi. Tilning o‘zi ba‘zan o‘lim nayzasiga aylansa ham, hayot bag‘ishlasa ham, u ta‘m ajratishga mas‘ul. To‘rtinchisi – hid sezishdir (zoiqa). Burun xoh quruq, xoh namchil bo‘lsin, hidlarni qabul qiladi. Beshinchisi – sezishdir (tomma). Issiq va sovuqni his etmoqdir. Bu xususiyat badanning har nuqtasiga berilgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброп.
TAT. 10 жилдлик, 6 жилд. – Т., 2011.*

S.O‘.

LOT – Arablarning islomgacha bo‘lgan aso-tirlariga ko‘ra, osmon va yomg‘ir ma‘budi. Shom biyobonida L.ni ma‘budlar onasi hisoblaganlar. Markaziy Arabistonda esa uni Manot va Uzzo ma‘budlarining onasi sanaganlar. L. Toifdagi saqif qabilasining bosh ma‘budasi hisoblangan. Toifda L. sanamining ramzi – oq tosh joylashgan. Ushbu tosh va uning yonidagi sajdagoh zi-yoratgoh sanalgan, vodiyning o‘zi muqaddas joy

hisoblangan. Islomgacha L.ga barcha arablar sig'inganlar. L., Manot va Uzzoga qasamyod qilib, butlar atrofida aylanar va ularga qurbonliklar keltirardilar. Bolalariga Zaydullot, Zaydullanot, Taymullot, Abdulmanot, Abduluzzo kabi ismlar qo'yganlar. L. sanami Makkadagi sajdagohda turgan. 631–632-yy.da saqifiylar islomni qabul qilgach, L. sajdagohi buzib tashlangan.

Sharq she'riyatida L., Manot va Uzzo badiiy obrazlar sifatida qo'llanadi.

L. goh o'z ma'nosida, goh majoziy ma'noda N. she'riyatida ham uchraydi. M-n, quyidagi baytida: “Yorning porloq chehrasi turganda quyoshga sajda qilish Alloh turib, L.ga sig'ishga o'xshaydi”, – deb yozadi:

*Quyoshqa kimki yuzung borida qilur sajda,
Parastish aylamak angla Iloh ollida Lot.*

Mana bu baytida esa majoziy ma'noda dunyo aloyiqdari, nafs hoy-u havaslari ma'nosida keladi:

*Ko'r Navoiyniki, ko'ngli uyidur butlar ila
O'yla butxonaki, anda to'ladur Lotu Manot.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Бадоеъ ул-васат*. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; *Ислом*. – Т., 2004; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик*. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

Ab.H., E.O.

LO TUSRIFU (isrof qilmanglar). Bu iqtibos Qur'oni Karimning A'rof surasi, 31-oyatidan olingan bo'lib, oldingi jumlar b-n shunday ma'noni ifodalaydi: “... yeb ichingiz, (lekin) isrof qilman-giz! Zero, U isrof qiluvchilarni sevmagay”.

N. “H.A.”ning 5-maqolatida “Karam” (jo'mardlik, saxovat)ning fazilati, ayni paytda karamning turlari, haqiqiy saxovat qanday bo'lishi haqida mulohazalar bildirib, yeb-ichish barobarida isrofga yo'l qo'ymaslik Tangrining talabi ekanligini uning oyatlari orqali ta'kidlab o'tadi:

*Chun dedi Tengriki, “kulu vashrabu”,
Yonida dediki, “valo tusrifu”.*

Tangri “yeb-ichinglar”, dedi, ammo yonida “isrof qilmanglar”, – deb ta'kidladi.

Ad: Куръони Карим. *Маъноларининг таржима ва тафсири*. – Т., 2018. (Тарж. Шайх Абдулазиз Мансур); Алишер Навоий. *Хайрат ул-аброр*. ТАТ. 10 жилдлик, 6 жилд. – Т., 2011.

S.R.

“**LO UHSI**” ... – son-sanoqsiz, sanay olmayman. Bu so'z Oisha raziyallohu anhudan rivoyat qilingan va bir hadis oxirida keladigan “Lo uhsi sanoan alayka kamo asnayta alo nafsi-ka” jumlasidan iqtibos olingan bo'lib, ma'nosi shunday: “(Payg'ambar alayhissalom Allohga duo qilib aytgan) Sen o'zingga hamd-u sano aytganing, (o'zingni ta'riflaganing) kabi men senga sen loyiq bo'lgan tarzda hamd-u sano ayto olmayman”.

N. hamd b-n bog'liq o'rinlarda o'zining ojizligini, munosib hamd aytoymasligini ta'kidlaydi. Hatto Muhammad (s.a.v.)dek ulug' zot ham Allohga loyiq hamd aytoilmaganiga ishora qiladi. Jumladan, N. “L.M.” dostonidagi munojotida shunday deydi:

*Hamdingni demak chu bo'ldi komi,
“Lo uhsi” edi aning kalomi.*

Quyidagi baytda ham ulug' shoir Alloh hamdining munosib tarzda aytish qiyinligini ta'kidlab, ikki hadisdan ikki jumlaning iqtibos qilib keltiradi: Har ikkala hadisda ham Muhammad (s.a.v.) Allohga loyiq hamd aytoilmaganini e'tirof etgan:

*Sanovu zoting ichra topib ajz, ahli idrok,
Gahi “lo uhsi” aytib, zamonye “mo arafnok”.*

N. she'riyatida keltirgan iqtiboslardan ma'lum bo'ladiki, biz shoir ijodini yaxshi bilish va maqsadini tushunish u-n u keltirgan iqtiboslar-

ning ma'nosi va manbasidan xabardor bo'lishimiz kerak.

Ad.: Саҳиҳи Бухорий. 1-2-жилдлар. – Т., 2008; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик. 7-жилд. – Т., 2011.

S.R.

LOYAZOL (ar.) – zavol bilmaslik, doimiylik, abadiylik: Xudoning sifati. Xudoning zavol bilmasligi va ustuvorlik xususiyatlarini izhor qilish maqsadida qo'llaniladi.

*Ey jamoling loyazol-u bebadal husnung
jamil,
Oy yuzungdur ahsani taqvim
uchun ravshan dalil.*

Hayyi L. – doimiy tirik Xudo:

*Kimsaga bu yo'lda Hayyi loyazol
Bu tariq ichra nasib etmish kamol.*

Ad.: Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1984.

E.O.

LOYA'QIL (ar.) – 1. Beaq. 2. Behush.

Masti L. – aql-u hushidan ajralgan darajadagi qattiq mast.

*To bo'lay ul nav' loya'qilki, kelmay hushima,
Qilsa yuz Farhod ila Majnun nasihatdin madad.*

Aqldan mahrumligi va shunday bo'lib qolishi u-n ko'proq nodon hayvonni ko'zda tutadilar.

Ad.: Муҳаммад Фиёсиддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1984.

A.A.

“LUBOB UL-ALBOB” – Muhammad Avfiy Buxoriy tomonidan 1222-y.da yozilgan birinchi tazkira.

“L.A.” 2 qismdan iborat.

I qism muqaddima va 7 bobni tashkil qiladi. Muqaddimada va avvalgi 4 bobda she'r va shoirlilik fazilati forsiyda birinchi she'r yozgan odam haqida so'z ketadi. 3 bobda 130 nafar she'riyatga moyil bo'lgan podshohlar, amirlar, vazir va boshqa donishmandlar haqida ma'lumot bor.

II qism – 5 bob va xotimadan iborat. 169 nafar shoirlar haqidadir. “L.A.”, ayniqsa, IX va XIII asrda yashagan shoirlar hayoti va ijodini o'rganishda muhim manba rolini o'taydi. Chunki bu davr shoirlari merosi mo'g'ullar istilosi vaqtida yo'qolib ketgan.

N. “L.A.”ning ilg'or jihatlarini, jumladan, shoirlar haqidagi ma'lumotlarni silsilaga ko'ra keltirish, shoirlar haqida og'zaki naqlardan istifoda etish, she'riyat bilan muttasil mashg'ul bo'lmagan shoirlar yoki jug'rofiy prinsipda shoirlar haqida ma'lumot berish kabilarni “M.N.”da davom ettirgan.

“L.A.” b-n Avfiy tazkirachilik janriga asos soldi. Keyinchalik faqat fors tilida emas, balki turkiyda ham qator tazkiralari yaratildi.

“L.A.” E.Braun tomonidan 2 jildda (1906-1909) va Sayid Nafiy tomonidan 1954-y.da nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9 жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. – М., 1965; Вахидов С. Жизнь и творчество Муаммад Ауфи. – Душанбе, 1989.

S.G'.

LUNIN Boris Vladimirovich (1906–2001) – tarixchi olim, manbashunos, bibliograf, tarix fanlari d-ri. (1966), prof. (1970), akad., O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1973). 600 dan ortiq ilmiy ishlar muallifi. Bibliografik xarakterdagi ilmiy tadqiqotlarida N. asarlarining Rossiyada o'rganilishi b-n bog'liq muhim ma'lumotlarni ham keltirgan.

Ad.: Лунин Б.В. Вклад русских ученых в изучение жизни и творчества Алишера Навои. // *Общественные науки в Узбекистане*, №4, – Т., 1968; Лунин Б.В. *Средняя Азия в до-революционном и советском востоковедении*, – Т., 1965; Лунин Б.В. *Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Историкографический очерк.* – Т., 1979.

G.X.

LUT (a.s.) – Qur’oni Karimda yigirma yetti marta nomi zikr qilingan payg’ambar. U Harron shahri (Mesopotamiya)da tavallud topib, Ibrohim (a.s.) b-n birga Falastinga borgan. Sadum, Amura va uning atroflaridagi yerlarda chorvachilik b-n shug’ullangan. Payg’ambar bo’lganidan keyin bu yurtlardagi odamlarni yolg’iz Allohga ibodat qilishga, gunoh ishlardan, tavba qilishga chaqirgan. Butparastlik va bachchavozlik illatiga muhtalo bo’lgan xalq esa uning so’ziga quloq solmagan, aziyatlar yetkazishgan, hatto yurtidan haydab chiqarmoqchi bo’lishgan.

N. “T.A.H.”da yozishicha, L. (a.s.) “Ibrohim (a.s.)ning qardoshi Horun o’g’li”dir. Tangri uni besh yoki yetti shahardan iborat bo’lgan, butparastlik va bachchabozlik avj olgan Mu’tafikot mintaqasi xalqini to’g’ri yo’lga boshlash u-n payg’ambar qilib yuboradi. Ba’zi tarixchilar Mu’tafikot – Lut biyoboni nomi b-n mashhur bo’lgan Siyston va Kirmon orasidagi shaharlar desalar, ayrimlari Shom mamlakatidagi Ardo nohiyalaridir, deyishgan.

L. (a.s.) bu qavmni yigirma yildan ortiq davat qilgan bo’lsa ham, ozgina kishilar unga ergashgan. Bu qavmning eng yomon odatlaridan biri, yurtlarida paydo bo’lib qolgan musofirlar b-n fahsh ishlar qilishga shoshilishardi. L. (a.s.) ularni tarbiyalashdan ojiz qolgandan keyin duoyibad qiladi.

L. (a.s.) qarindoshi Ibrohim (a.s.)dek mehmonparvar bo’lgan. Bir kuni Haq taolo L. qavmini halok qilish u-n uning uyiga farishta-

larni yosh yigitlar suratida yuborgan. L. (a.s.) ularni tanimay ziyofat qilmoqchi edi. Bu mehmonlardan xabar topgan qavmi L. (a.s.)dan mehmonlarni topshirishni va maqsadlarini qondirishni talab qilishgan. L. (a.s.) eshigini mahkam yopib, ertalabgacha ulardan muhlat so’ragan.

Yarim kechasi farishtalar L. (a.s.)ga o’zlarini tanitib, nima maqsadda kelganliklarini aytishgan va unga yaqin kishilarini olib, shahardan chiqib ketishini tayinlashgan. L. (a.s.) shahardan chiqib ketgandan keyin Jabroil (a.s.) u shaharni ostin-ustin qilgan, butun qavm osmondan yoqqan sijjil toshi ostida halok bo’lgan. Hatto kofir qavmidan bo’lgani u-n L. (a.s.)ning xotini ham u toshdan halok bo’lgan. Bu voqea Qur’oning “Hijr” surasi, 61-65-oyatlari va 74-oyatida bayon qilingan. Keyinchalik bu dinsiz qavm yashagan shahar o’rnida dengiz paydo bo’lgan va u “O’lik dengiz” va “Lut oroli”, – deb nomlanadi. L. (a.s.) Ibrohim (a.s.) qabri yonida dafn etilgan.

Masnaviy:

*Gar Lut va gar livota ahli –
Kim ketgali keldilar jahong’a.
Ko’rguzmadi bu jahoni g’addor,
Ne yaxshig’a mehr, ne yomong’a.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; *Ислом. Энциклопедия.* – Т., 2004; *Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. (Таржима ва изоҳлар муаллифи Шайх Алоуддин Мансур) Қирғизистон, 2004.*

S.R.

LUTF (ar. – iltifot, nazokat, balog’at) – so’z yoki so’z birikmasini bir necha ma’noda ishlatishga asoslangan badiiy san’at. U tajnis va iyhomga ham o’xshab ketadi. Tajnisdan farqi shundaki, tajnisda shakli bir xil-u ma’nosi har xil so’z ikki yoki uch marta ishlatilsa, lutfda bir so’zning o’zi bir necha ma’noda keladi. Iyxomdan esa nisbatan oson sezilishi bilan ajralib turadi.

L. xalq og‘zaki ijodida, xususan, askiyada faol qo‘llanadi.

L. tilning ko‘pma‘nolilik imkoniyatlari b-n bog‘liqligi u-n ham shoirlar bundan mahorat b-n foydalanadilar – bunda so‘zlarning omonimlik xususiyatlari nihoyatda qo‘l keladi; atoqli va turdosh otlar haqida ham shunday deyish mumkin. So‘zlarning yozilishi b-n bog‘liq o‘ziga xosliklardan ham ijodkorlar bu borada mahorat b-n foydalanadilar. Shuningdek, muayyan vaziyat va sharoit b-n bog‘liq tasodifiy L.lar ham bo‘ladi.

N. o‘z ijodida L. san‘atidan ham mahorat b-n foydalanadi. M-n, N.ning quyidagi baytida “ko‘ngul so‘rg‘oli” iborasi ikki ma‘noda: “Ko‘ngil so‘ramoq – dalda berish”, “Ko‘ngil so‘ramoq – izlab” ma‘nosida kelgan:

*Ko‘ngul so‘rg‘oli keldi, tabibo, muni bilkim,
Ul ovoradin sendek menga ham xabar yo‘qtur.*

L. xalq og‘zaki ijodi, xususan, askiya janrida keng qo‘llaniladi. Ammo mumtoz she‘riyatimizda mahorat b-n ishlatilgan lutflar ko‘p.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Т.АТ. 10 жилдлик, 2 жилд. – Т., 2011; Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т., 2002.

E.O.

LUTFIY (1366–1465, Hirot) – shoir. Hirot chekkasidagi Dehikanor qishlog‘ida tug‘ilgan. O‘z davrining barcha asosiy bilimlarini egallagan shoir Mavlono Shihobiddin Xiyoboniy huzurida tasavvuf ilmi b-n ham maxsus shug‘ullanadi. N. ma‘lumotiga ko‘ra, u uzoq – 99 yil umr ko‘rgan.

L. rasman sulukka kirgan, tariqat talablarini bajargan va riyozat chekib, muayyan darajaga yetishgan. Shuning uchun ham N. tasavvuf shayx-u avliyolariga bag‘ishlangan “N.M.” tazkirasida unga ham o‘rin ajratadi:

“Tahsil ayyomida Mavlono Shihobiddin Xiyoboniy xizmatiga yetar ekanur va odobi tariqat sulukini andin kasb qilur erkondur. Agarchi shoirlar tariqida ma‘ruf va mashhur bo‘ldi, ammo darveshlik tariqini dag‘i ilkidin bermadi”. Hodi Zarif ham “Lutfiyning g‘azallarida uchraydigan ba‘zi so‘z va iboralar shuni ko‘rsatadiki, Lutfiy so‘fiylarga yaqin turgan, ularga muxlis bo‘lgandir”, – deb yozgan edi.

Erkin Ahmadxo‘jayevning eng so‘nggi ma‘lumotlariga ko‘ra, L.ning hozirgacha topilgan adabiy merosi 2274 bayt (5548 misra)dan iborat bo‘lib, 3 ta qasida, 372 ta g‘azal, 115 ta to‘rtlik, 60 ta fard va 22 bayt hajmidagi parokanda she‘rlardan iborat. Shoir devoni uning hayotlik vaqti-dayoq keng shuhrat qozongan, nafaqat Movarounnahr va Xuroson, balki Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida ham tarqalgandi.

L.ning nafaqat turkiy, balki forsiy she‘rda ham naziri yo‘q edi. Uning forsiy devoni ham mavjudligi haqida fikrlar bo‘lsa-da, taqdiri hozircha noma‘lum. Forsiy ijodidan ba‘zi namunalar N. va unga zamondosh olimu adiblarning asarlarida keltiriladi. M-n, umrining oxirida “Oftob” radifli bir g‘azal aytadi, zamon shoirlarining barchasi unga tatabbu‘ qiladilar, lekin hech qaysisi matla‘ni unga yetkazib bilmadi. Yana bir mashhur forsiy g‘azalni boshlaydi-yu, lekin nihoyasiga yetkazolmaydi, so‘ng Abdurahmon Jomiyga uni tugatib, o‘z devoniga kiritishini vasiyat qilib ketadi. Bu vasiyatni Jomiy mamnuniyat b-n ado etadi.

L. Jomiy va N. b-n do‘stona munosabatda bo‘lgan. Ular adabiyot va she‘r xususida ko‘p suhbatlar qurganlar, bahs-u munozaralar qilganlar, bir-birining g‘azallariga tatabbu‘lar bitishgan, muxammaslar yozishgan. Chunonchi, N.ning “N.M.” asarida keltirilishicha, L. 90 yoshdan o‘tganda, Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlab, saj‘ usulida “Suxan” radifli qasida yozadi. Qasidaga barcha ilm-u adab ahli yuqori baho beradilar, hatto Jomiyning o‘zi ham qoyil qoladi.

L. turkiy g‘azalchilikning zabardast ustozlaridan hisoblanadi. Uning bu boradagi mahoratidan

Gadoiy, N., Husayn Boyqaro kabi zamondoshlaridan tortib, Bobur, Fuzuliy, Mashrab, Ravnaq, Munis, Ogahiy, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat singari o‘zbek mumtoz adabiyotining barcha so‘z san’atkorlari bahramand bo‘ldilar, shoir g‘azallariga tatabbu‘lar yozdilar, taxmislar bog‘ladilar.

N.ning “H.P.M.” asarida ustozining zamondosh turkigo‘y shoirlardan senga ma‘quli va maqomi balandrog‘i qaysi degan savoliga:

– Mavlono Lutfiy holo musallamdurlar va bu qavmning ustodi va malik ul-kalomidur, – deb javob berishi bejiz emas.

N.ning badiiy didi nihoyatda yuksak bo‘lib, uncha-muncha shoirni e’tirof etavermagani ma’lum. U o‘ziga ustoz deb bilgan shoirlar silsilasini Nizomiy Ganjaviy, Sa’diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Fariddin Attor, Mavlono Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy kabi Sharq so‘z san’atining zabardast namoyandalari tashkil etib, ular qatorida zikr etilishining o‘zi Mavlono L.ning shoirlik salohiyati naqadar baland ekanligini ko‘rsatib turibdi. “Mavlono Lutfiy so‘z lutfida yagonayi davron edi. Undan ilgari hech kim turkiy tilda she’rni undan yaxshiroq ayta olmagan”, – deb yozgan edi Xondamir ham.

L.ning o‘zbek mumtoz so‘z san’atidagi ulkan mavqe-maqomi shundan iboratki, u forsiy va turkiy she’riyat o‘zigacha erishgan barcha yutuqlarni o‘z ijodida mujassam etdi va o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi, xususan, N.dek ulug‘ shoirning so‘z maydoniga chiqishi u-n zamin bo‘lib xizmat qildi.

N. L.ni o‘ziga ustoz deb bilgan, unga ergashgan, undan ta’sirlangan. N. va L. munosabatlari adabiyotshunoslikda keng yoritilgan. Yosh Alishearning:

*Orazin yopqoch, ko‘zumdin
sochilur har lahza yosh,
Bo‘ylakim paydo bo‘lur yulduz nihon
bo‘lg‘och quyosh, –*

matla’li g‘azaliga o‘zining butun ijodini almashmoqchi bo‘lgan. Bu bir tomondan, uning N.ning she’riy salohiyatiga tan berib, uning siymosida o‘zbek so‘z san’atini yuksak cho‘qqiga olib chiqadigan iste’dodni ko‘rganidan dalolat edi, shuningdek, ikkinchi tomondan, L.ning ustoz sifati-dagi bag‘rikengligi va tantiligini ko‘rsatadi.

“Bu faqir borasida ko‘p fotihalar o‘qubdur. Umid ulkim, chun darvesh kishi erdi, ba’zi mustajob bo‘lmish bo‘lg‘ay”, – deb yozadi bu haqda N.ning o‘zi.

N. o‘zining ko‘plab asarlarida L. haqida yozadi, uning iste’dodi va asarlariga baho beradi. M-n, “M.N.”da o‘qiymiz:

“Mavlono Lutfiy o‘z zamonining malik ulkalomi erdi, forsiy va turkiyda naziri yo‘q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko‘prak erdi va turkcha devoni ham mashhurdir va mutaazzir (qiyin, mushkul) ul-javob matla’lari bor, ul jumladan biri budurkim:

*Sayd etti dilbarim meni oshufta sochdin,
Soldi kamand bo‘ynuma ikki qulochdin”.*

“M.L.” asarida Amir Temur davridan Shoh-rux Mirzo zamonining oxirigacha Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy, Gadoiy kabi xusht’ab shoirlar yetishib chiqdilar, lekin L.dan boshqa Firdavsiy, Nizomiy, Amir Xusrav, Shayx Sa’diy, Xo‘ja Hofiz kabi zabardast forsiy shoirlarga bo‘ylasha oladigan shoir chiqmadi – uning bir necha matla’lari borki, tab’ ahli qoshida o‘qisa bo‘ladi, deb misol tariqasida quyidagi baytni keltiradi:

*Ulki, husn etti bahona elni shaydo qilg‘ali,
Ko‘zgudek qildi seni o‘zini paydo qilg‘ali.*

“H.S.H.A.” asarida ustozining uyida o‘tadigan she’r va musiqa kechalarida ulug‘ fors so‘z san’atkorlari qatorida “turkigo‘y shuarodin Mavlono Lutfiy she’rlaridin” baytlar o‘qilishi haqida xabar berib, jumladan, quyidagi mashhur matla’sini ta’rif qilishlarini aytadi:

*Nozuklik ichra belicha yo 'q torti gisuyi,
O'z haddini bilib, belidin o'lturur quy.*

L. she'riyati xalqona sodda va samimiy ruhi, badiiy tasvir vositalariga boyligi b-n alohida ajralib turadi. Aytish mumkinki, u ilhomni xalq ichidan izladi, chunki xalq maqol-matallari, xalq ichida yurgan turli obrazli iboralardan o'z ijodida mahorat bilan foydalandi. L. tashbeh-u timsollar-ni ham kundalik hayotdan, atrofimizdagi narsalardan oladi, ya'ni uning tashbehlari mavhum bo'lmay, fikr-kuzatishlarini aniq narsa-holatlarga o'xshatadi.

N.ning shoir sifatida shakllanishida L.ning roli, asarlarining ta'siri nihoyatda katta. Bo'lajak so'z saltanatining sultoni L.ni o'ziga us-toz deb bilgan, unga ergashgan, undan ta'sirlangan. U buyuk salafining "O'ynar", "Edi", "Erur", "Bo'lg'ay", "Sari", "Meni", "Ayladi", "Uchradi" radifli qator g'azallariga tatabbu' qilgan, "Ey, soching shaydo ko'ngullarning savodi a'zami", "Ko'ktadur har dam fig'onom ko'rgali sen mohni", "Laylat ul-me'rojning sharhi sochi tobindadur" misralari b-n boshlanadigan 3 g'azaliga muxammas bog'lagan bo'lsa, "Ey, jamoling loyazolu bebadal husnung jAMIL", "Ey, qading to'bi-yu jannat xaddi gulgun ustina" misralari b-n boshlanadigan g'azallarini musaddasga aylantirgan. Buning ustiga, "Kerak erdi", "Emishtuksen" kabi qator lutfiyona g'azallar, ko'plab misra va baytlar tizgan.

L.ning:

*Ey xush ul soat manga gar vasli
yore yor edi,*

*Dardima darmon-u g'amg'a
g'amgusore bor edi, –*

bayti b-n boshlanadigan g'azaliga:

*Bor edi ul hamki, bir chog' bizga
yore bor edi,*

*Kulliy ar yor o'lmasa filjumla
bore yor edi, –*

maqta'si b-n boshlanadigan tatabbu' bitadi. Lekin bu g'azalda u shaklan o'z ustoziga izdoshlik qilsa, "Ey do'stlar" radifli g'azalida mazmunan ergashadi – qachondir o'zining ham yori bo'lganligi, lekin bir sabab b-n keyinchalik undan judo tushgani g'amu iztiroblari ayni g'azalda ochiq va teran aksini topgan:

*Aylamang bekasligimni ta'n, bir kun bor edi
Menda ham bir nozanin chobuksuvor, ey do'stlar.*

N. L.ning "Bila o'ynar" radifli g'azalidan ilhomlanib ham ohorli g'azal yaratadi.

L.:

*So'zlarda qachonkim ko'zi qoshi bila o'ynar,
Har go'shada yuz ming kishi boshi bila o'ynar.*

N.:

*Zulfung ochilib, orazi diljo' bila o'ynar,
Hindubachaye sho'xdurur, su bila o'ynar.*

G'azal va tatabbu'ning vazni (hazaji musammani axrabi makfufi maqsur (– – V \ V – – V \ V – – V \ V – –)) va radifi bir xil bo'lsa-da, qofiya tartibi farq qiladi. Mazmunan ham L. g'azali oshiqona, N.niki orifona. L. g'azali 5, N. g'azali 7 baytdan iborat.

N.ning qator g'azal va baytlarida ham L.ning goh bevosita, goh bilvosita ta'sirini kuzatamiz. Jumladan, "Ustina" radifli g'azalining quyidagi baytida L. mubolag'a san'atini haddi a'losiga yetkazib, yor hajrida to'kkan ko'z yoshlari daryoga aylangani, binobarin, Jayhun (Amudaryo) ustida uy qurib bo'lmagani kabi, mahbubaning ham shoir ko'nglida vatan tutmaganiga ajablanmasa ham bo'ladi deydi:

*Gar vatan Lutfiy ko'zunda tutmading, yo'qtur ajab,
Ev qo'pormog'liq erur dushvor Jayhun ustina.*

Bu bayt N.ning mashhur "Qora ko'zum" g'azali maqta'sini yodga soladi:

*Qaro ko‘zum, kel-u mardumlig‘ emdi fan qilg‘il,
Ko‘zum qarosida mardum kibi vatan qilg‘il.*

“Ey qora ko‘zlik sevgilim, insoniylik shevasini ko‘rgizib qoshimga kelu qorachiqlarim kabi ko‘zim ichida vatan tut”.

Ma‘lumki, 2 kishi yuzma-yuz turganidagina ular bir-birining qorachig‘ida aks etadi. Biror kishining ko‘z qorachig‘ida vatan tutish, ya‘ni doimiy aks etish u-n esa bir umr uning yonida turish, boshqacha aytganda, u b-n birga yashash kerak. Baytdagi ma‘shuqaning oshiq ko‘zida vatan tutishi haqidagi ibora L.ning bevosita bo‘lmasa ham, bilvosita ta‘siri ekanligi shubhasiz.

N. va L. ijodida qator mazmuniy mushtarakliklar ham ko‘zga tashlanadi. Ma‘lumki, ma‘shuqa avval bir nigohi b-n oshiq ko‘nglini ag‘darto‘ntar qiladi-yu, keyin muhabbati b-n uni qayta obod qiladi. Jumladan, N. mashhur bir baytida “Avvaliga ko‘nglim mamlakatini yakson qilding-u keyin unga suv quyib, urug‘ qadading”, – deb lutf etadi:

*Tiyg‘ ila paykonlaring yetti ko‘ngul
bo‘lg‘och xarob,
Suv quyub tuxm ekting, ul kishvarni
vayron aylagach.*

Bu bayt L.ning: “Ey husn xazinasi, ko‘nglimning uyini buzdin-u sira uni obod qilmading – mening bu vayronamga bir nazar solsang-chi!” – degan bayti b-n ichki bog‘liqlikka ega bo‘lib ko‘rinadi:

*Ko‘nglum evini buzdin-u hargiz
imorat qilmading,
Ey husn ganji, bir nazar sol bori
bu vayronima.*

Muazzam forsiy adabiyotni har tomonlama keng va chuqur bilgan N. o‘zigacha bo‘lgan turkiy adabiyotdan yetarlicha qoniqmaganligi tabiiy. Shuning u-n L.ning ba‘zi baytlarini (Diqqat

qiling: bir butun g‘azallarini emas!) ta‘b ahli qoshida o‘qisa bo‘ladi deydi. Shunday ekan, uning bu buyuk zamondoshining g‘azallariga muxammas va musaddaslar bog‘lashi o‘ziga xos e‘tirofi ekanligi shubhasiz.

Muayyan g‘azalga muxammas yoki musaddasi bog‘lanishidan maqsad unda ifodalangan fikrni rivojlantirish, to‘ldirish va yangidan yangi qirralarini ochish, tashbeh-u timsollar shodasini ohorli va go‘zal badiiy kashfiyotlar halqalari b-n yanada kengaytirishdan iborat bo‘ladi. Jumladan, L.ning “Ustina” radifli g‘azali nihoyatda shuhrat tutib, o‘zbek she‘riyatida butun boshli tatabbu‘lar silsilasining vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. N. ushbu g‘azalga musaddas bog‘lar ekan, salafi g‘azalida ifodalangan fikrlarni izohlash, to‘ldirish, yangi ma‘no qirralari b-n boyitish orqali yana bir badiiy barkamol she‘rni dunyoga keltiradi. M-n, quyidagi baytida L.: “Go‘zallar dastidan bechora ko‘ngil qancha jaf chekishi mumkin – o‘zi bir qatra qondan iborat yurakka shuncha ham ofat yog‘iladimi?”, – deb mubolag‘a qilsa, N. tomonidan qo‘shilgan misralarda ana shu ofatlarga sabab bo‘lgan go‘zalning ta‘rifi va u tufayli ko‘ngilga yuzlangan balolar birma-bir ko‘rsatiladi. Musaddas bog‘langan baytda “Ko‘ngil” so‘zining radifga chiqarilishi va unga urg‘u berilishi bandning ta‘sir kuchini yanada oshirgan. Ma‘lum bo‘lishicha: “O‘sha Chin ohusi oshiq ko‘nglini ovlashni ko‘ngliga tugdi-yu, bu hatto sherni ham tiz cho‘ktiruvchi ishq oldida ko‘ngil mag‘lub bo‘lib, qonga botdi; g‘amgin ko‘ngil har bir sanamdan bir jabru jaf chekadi, oqibat ularning zulm-u sitamlariga chidolmay aql-u dinni tark ayladi; axir, miskin ko‘ngil go‘zallar dastidan qachongacha jaf chekadi – bir qatra qonga shuncha ham jaf bo‘ladimi?”:

*To ko‘ngul saydig‘a qo‘ydi ul g‘azoli Chin ko‘ngul,
Bo‘ldi sherafkanlar a‘zosi aro xunin ko‘ngul,*

*Baski tortar har sanamdin bir jaf
g‘amgin ko‘ngul,
Qildi javridin alarning tarki aql-u din ko‘ngul,*

Necha cheksun xo'blar ilgidin jafu
miskin ko'ngul,
Munchamu ofat kelur bir qatrayi xun ustina!

Bu yerda Chin ohusi go'zal mahbubaning sifati sifatida kelyapti. Ma'lumki, mushk beradigan chiroyli ohular Chinda bo'ladi. Ko'rinadiki, N. tomonidan qo'shilgan misralar L. baytining o'ziga xos ochqichi, nazmiy sharhiday xizmat qilgan.

Adabiy ta'sir keng qirrali hodisa bo'lib, u faqat zohiriy emas, ayni paytda botiniy ko'rinishlarga ham ega. Jumladan, L.ning N.ga ta'siri ham faqat vaznu qofiya radifda emas, balki til, uslub, ifoda va tasvirda ham, so'z, fikr, ma'no va badiiyatda ham namoyon bo'ladi.

L. N.gacha bo'lgan turkiy she'riyatning eng zabardast namoyandalaridan edi. N. ham turkiy shoirlardan faqat unga yuksak baho berib, faqat uni e'tirof etadi. Yosh Alisherning turkiyda qalam tebratishi va shoir sifatida shakllanishida uning ilhombaxsh ta'siri beqiyos. Xususan, N.ning ilk lirikasida bu ta'sir yorqin ko'rinadi. Aslida butun "X.M." devonlar turkumida ayni ta'sirning u yoki bu darajadagi izlarini ko'ramiz.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4 жилдлар. – Т., 2011; *Лутфий*. *Девон. Гул ва Наврӯз*. – Т., 1965; *Лутфий шеърятидан*. – Т., 1985; *Хондамир*. *Макорим ул-ахлоқ*. – Т., 1948; *Аçilov E. Neva-yi ve Mevlana Lütfi // Ali Şir Nevâyi'nin eserleri ve kültürel etkileri*. – Ankara: *Başkent Üniversitesi*, 2023; *Зариф Ҳ. Лутфий ва Навоий // Фозиллар фасоҳати*. – Т., 1969; *Қайюмов П. Тазкирани Қайюмий*. – Т., 1998; *Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти*. – Т., 1996; *Эркинов С. Лутфий // Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 1-жилд*. – Т., 1977; *Эркинов С. Лутфий // Буюк сиймолар, алломалар. 2 китоб*. – Т., 1996; *Эркинов С. Лутфий (Сўзбоши) // Лутфий. Девон. Гул ва Наврӯз*. – Т., 1965; *Аҳмадхўжаев Э. Сўзбоши // Мавлоно Лутфий шеърятидан*. – Т., 1990; *Ҳаққулов И. Лутфий // ЎЗМЭ. 5-жилд*. – Т., 2003.

Е.О.

LU'BAT (ar.) – 1. O'yinchoq, qo'g'irchoq. Qo'g'irchoqqa o'xshagan go'zal shakl. 2. Sanam, but. 3. Go'zal, chiroyli mahbuba. 4. O'yin, o'ynamoq; xursandchilik qilish. 5. Hiyla, nayrang. 6. G'alati narsa, a'juba.

Lu'batl Chin – Chin (Xitoy) go'zali.

Lu'batl Tiroz – Tiroz go'zali.

Lu'batboz – qo'g'irchoq o'ynovchi; nayrangboz, hiylagar.

Lu'batakboz – nayrangboz.

N. she'riyatida but L.ning bir ko'rinishi sifati tasvirlanadi:

Barcha bazm ahlig'a lo'batboz ishining hayrati,
Kelturub hayrat manga har lahza ul

Chin lo'batl...

Garchi lo'bat birla but bir-birdin ermaslar yiroq,
Vahki, lo'batlar aro ul but erur jon ofati.

Ad.: Алишер Навоий. *Бадоеъ ул-васат*. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; *Фиёс ул-луғот. Жилд 2*. – Душанбе, 1988; *Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд*. – Т., 1984.

А.А.

LU'BATI CHIN I – Chin qo'g'irchog'i (go'zali). "S.I." dostonidagi Chin xoqoni Iskandarga tuhfa qilgan kanizak. Chin xoqoni Iskandarga ko'pdan ko'p tortiqlar qatorida 2 ajoyib tuhfa jo'natadi: biri – sehrli ko'zgu, ikkinchisi – L.Ch. U husn-u jamolda tengsiz, aql-u kamolda yetuk, soz chalish-u qo'shiq aytishda nodir. Ikkinchi fazilati – u chaqqon va dovyurak, harb ishida mohir bo'lgan.

Ki: "Husn ichra xurshidi tobon erur,
Yana Zuhra yanglig' xushalhon erur.

Bular borcha bir yon-u bir yon bu –
Ki, maydon aro bordurur kinajo'".

Iskandar Chin oyinasiga mahliyo bo'lib, Chin go'zaliga parvo ham qilmaydi.

*Qo'lidin bu ko'zgu yiroq ketmadi –
Ki, ko'zgu chiroylig'ni yod etmadi.*

Ayol bo'lishiga qaramay, harb ishiga qiziqishi, va hatto, bu borada mohirligi Iskandarga xush kelmaydi. Shu u-n unga sira iltifot ko'rsatmasdi. L.Ch. esa shoh nazariga tushib, muhabbatini qozonish u-n qulay fursat poylardi.

Mag'ribni fath etib, Rumba qaytayotgan jahongir sherday kuchli vahshiy maxluqlar makon tutgan biyobonga duch keladi. Mahalliy aholining iltimosiga ko'ra, u bu maxluqlarga qarshi jang qiladi. Yakkama-yakka kurashda vahshiy-lardan biri o'rtaga chiqib, Iskandarning ishongan 13 ta pahlavonini yengadi. Ular orasida Boriqi Barbariy, Ra'd, Kahqaro degan yengilmas bahodirlar bo'lib, barchasi dushmanga asir tushadi. Vahshiyga qarshi kurashga hech kimning yuragi dov bermay turganda qo'shin safidan bir kishi ajralib chiqib, jahongirning oldiga keladi va undan ijozat tilab, maydonga tushadi hamda mahorat, abjirlik va hiyla evaziga vahshiylar shohini mag'lub etib, asir oladi va Iskandarning oyog'i ostiga keltirib tashlaydi. Uni afv etish evaziga Iskandar o'zining qahramonlarini qaytarib oladi. Bu b-n Iskandar qo'shinini muqarrar mag'lubiyatdan saqlab qoladi. Bu erkakcha kiyingan o'sha Chin go'zali edi. Jangdan keyin Iskandar uni huzuriga chorlab, o'zini tanitishini so'raydi. Yuzidan niqobini olganda Chin xoqoni tuhfa qilgan kanizak ekanligi ma'lum bo'ladi. Unga qoyil qolgan Iskandar L.Ch.ni haramiga oladi. Shohning e'tiborini o'ziga qaratish maqsadida yurgan qiz niyatiga yetadi.

Mag'ribni zabt etib, Rumba qaytayotganida, Iskandar faqat L.Ch. b-n bo'ladi:

*Bo'lub shoh matlub-u marg'ubi ham,
Ne matlub-u marg'ub, mahbubi ham.*

N. bu b-n kuch katta va qo'pol gavdada emas, balki aql va tadbirda degan fikrni ilgari suradi. Milsiz jasoratli, abjir, obdan toblangan, harb sirini o'rgangan, aqlli va tadbirli bu qiz aynan ma-

horat va abjirlik va aql-u tadbir b-n o'zidan bir necha barobar katta va qudratli vahshiyini asir oladi.

L.Ch. badiiy obraz sifatida shoir g'azallarida ham uchraydi. M-n:

*Lo'bati Chin gar tilar xoqon, ne tong,
gar royi hind,
Sevdi ersa bir malohat shevalik gar royni.*

Ad.: Алишер Навоий. Саоди Искандарий. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.

E.O.

LU'BATI CHIN II – Chin go'zali, she'riyatda, umuman, go'zal, husn-u latofatda tengsiz ma'shuqa. “H.A.” dostonining “Aflok hay'ati shikoyatidakim..” deb nomlanuvchi o'n to'rtinchi maqolatida dahrning insonga yetkazayotgan doimiy zulm-u sitamini va bu jarayonda muttasil hiyla-nayrang, fitna-fujur uyushtirishini ayovsiz fosh etar ekan, shoir charxning ustamonligi va lo'ttibozligi haqida so'z ochib, quyidagi misralarni bitadi:

*...Chunki bezab huldi barindek ani
Huld nekim, lu'bati Chindek ani.*

N. lirik asarlarida ham bu obrazga maftun etuvchi go'zal ma'shuqa ma'nosida murojaat etgan. “F.K.” devonidan o'rin olgan g'azallarining birida quyidagi bayt uchraydi:

*Lu'bati Chin gar tilar xoqon, netar, gar royi hind
Sevdi ersa bir malohat shevalik garroyni.*

“B.V.” devoniga kiritilgan g'azalda shoir bu obraz b-n bog'liq so'z o'yini ishlatadi:

*Barcha bazm ahliga lu'batboz ishining hayrati,
Kelturub hayrat manga har lahza ul chin lu'bati.*

Matla'ning birinchi misrasida “lu'batboz” so'zi o'z lug'aviy ma'nosida (“qo'g'irchoq o'ynatuv-

chi”, “nayrangboz...”) kelsa, ikkinchi misradagi “chin lu’bati” go‘zal ma’shuqani anglatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 3-4-жилдлар. – Т., 2011. Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

A.A.

LUQMON (a.s.) – N. “T.M.A.” Luqmonning Kayqubod zamonida ham, Kaykovus zamonida ham ayrim payg‘ambarlar b-n birga yashagani, Fishog‘urs, Jomosb va Paylaqus kabi hakimlar uning shogirdi bo‘lgani haqida ma’lumot berib o‘tgan. “Farhangi Dehxudo”da uning asli habash bo‘lgani va Dovud (a.s.) zamonida yashagani aytilgan. Xalq ichida Luqmoni Hakim o‘simliklar tilini biladigan mo‘jizaviy tabib sifatida tilga olinsa ham, N. uning tabibligini biror joyda aytib o‘tmagan. Uni ba’zilar hakim, ba’zilar payg‘ambar degan.

L.ning nomi Qur’oning “Luqmon” surasida tilga olingan va uning o‘g‘liga beshta nasihati keltirilgan. Ba’zi manbalarda esa Tangri taolo uni payg‘ambarlik va hakimlik o‘rtasida xabarchi qilgan, deyiladi. N.ning e’tiroficha, “Aniqki, Biz Luqmonga hikmat ato etdik... (“Luqmon” surasi, 12-oyat) uning sha’niga nozil bo‘lgan. Shuning uchun payg‘ambarlik qatorida unga hikmat ham nasib qilgani ham ehtimoldan xoli emas. Uning aytishicha, rangi qora bo‘lib, Dovud (a.s.) bilan suhbatlar qilgan. L. avval qul, so‘ngra ozod bo‘lgani va shundan keyin g‘aroyib voqealar sodir etgani haqida turli rivoyatlar bor. L. – Sharq xalqlari orasida buyuk hakim sifatida mashhur bo‘lib, Qur’oni Karimda ham donishmand sifatida tilga olingan. “Qisasi Rabg‘uziy”da keltirilishicha, Luqmon Dovud alayhissalom davrida yashagan habashiy bir qul edi. L.dan ko‘pgina hikmatli so‘zlar qolgan. N. ulardan ba’zisini keltirib o‘tgan. Keltirilishicha, L. Allohga duo qilib, uch ming yil umr so‘ragan va duosi ijobat bo‘lgan. Uning aytishicha,

to‘rt ming hikmatli so‘z mag‘zini to‘rt so‘z bilan ifodalagan va ikkitasini har bir odam doim esda saqlash kerak: birovga qilgan yomonligini va boshqaning unga qilgan yaxshiligini. Keyingi ikkitasini unutish lozim: birovga qilgan yaxshiligini va bironing unga qilgan yomonligini. Sharqda L.i Hakimning yuz nasihati bir necha bor fors-tojik va o‘zbek tillarida toshbosma va qo‘lyozma holda tarqalgan. Axloqshunos olim Muhammad ibn Ya‘qub ibn Miskavayh (936-1030) odob-axloq tarixiga oid “Jovidoni xirad” kitobining bir bobini “Luqmoni Hakimning o‘g‘liga nasihati” mavzusiga bag‘ishlagan.

“X.M.”da biror marta L.ning nomi tilga olinmaydi. “X.”ning “S.S.” dostonida uning hakimligiga ishorat qilib, bir o‘rinda: “Hikmat ayturg‘a yaxshiroq Luqmon”, desa, “S.I.”da L. b-n bog‘liq ikkita ibratli hikoyani keltiradi: birida L.ning bir vayronaga kirib yashashi va undan bunday joyda yashash sababi so‘ralganda, bergan hakimona javoblari, dunyoga hirs qo‘ymasligining boisi va hokazolar haqida naql qilingan. Ikkinchi hikoyatda Luqmoni hakimdan bir odam, “buncha ilmni kimdan o‘rganding”, deb so‘raganida, johil odamlardan o‘rgangani, chunki unday odamlarning ishi maqbul bo‘lmagani uchun teskarisini qilgani bayon qilinadi.

“T.A.H.”da L. payg‘ambarlar qatorida ham, mashhur hakimlar jumlasida ham tilga olinadi. “Aning so‘zlaridurkim, to‘rt ming so‘z yig‘ib turlar”, deb ta’kidlagan N. L.ning ana shu hikmatlaridan namuna sifatida quyidagilarni keltiradi: “Ul deb turkim, – “Borcha yukni torttim, bu ranjdin og‘irroq yuk ko‘rmadim va borcha lazzatni tottim, ofiyatdin chuchuk sharbat totmadim”. Andin so‘rdilarkim, – “Na nimadurki, – foydasi borcha xaloyiqqa tayyor?” Dedikim: “Yomonlarning yo‘qlug‘i!”

N.ning “M.Q.” asarida ham L.ning “bir qul” bo‘lgani, “hikmat va nubuvvat” bilan yuksak martabaga erishgani aytilgan.

N. L.ning hayotiy faoliyati va donishmandligidan axloqiy va falsafiy fikrlarini bayon qilishda unumli foydalangan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т., 2011; Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Т., 1972; Исл.м. Энциклопедия. – Т., 2004; Нуралиев Ю. Луқмони ҳаким. – Душанбе, 1991; Нормухаммад Мирзо. Луқмони Ҳаким. – Т., 2004.

S.R., B.R.

“**LUQMON hikoyatikim...**” – “S.I.” dostoni tarkibidagi mustaqil mundarijali she’riy hikoyatlardan biri. Dostonning dunyoning bevafoqligi, hayotning o’tkinchiligi xususida bahs yurituvchi yakunlovchi boblaridan biriga ilova etilgan bu hikoyatda Luqmonning “jahon ayshidin” kechib, xaloyiqdan uzoqda bir vayrona burchagini o’ziga makon etib, uzoq umrini yolg’izlik va qarovsizlik ranj-u mashaqqatlarida o’tkazganligi bayon etiladi. Bunday yashashning sababini so’ragan kishiga donishmand: “Zararni daf’ etish niyatida vayronani o’zimga vatan qildim. Ya’ni, meni g’am-tashvish girdobiga solmasin, deya boylikka mayl-rag’bat ko’rsatmadim. Hayotdan ko’z yumib, yo’qlikka qadam qo’yishda davron, hatto bir buzuq vayronani ham tortib oladi. Jahondin, uning aysh-u ishrati, mol-u dunyosidan saqlangan kishining hayotlik ranj-u kulfatlaridan qutilishi ham oson ko’chadi”, – deb javob beradi.

*... Dedi: – Donish ahlig’a aylanmadim,
Bilikni bilur eldin o’rganmadim.*

*Jahon ilmi bukim, manga yod erur,
Anga borcha jahl ahli ustod erur.*

*Nekim qildi johilki, – erdi yomon,
Tutub aksin, toptim, yomondin amon!*

Bu asar N.ning hikoyatnavis sifatida ham katta badiiy mahoratiga, mo’jaz she’riy hikoyatlar yaratish san’atiga yaqqol dalil bo’la oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т. 10. 10-жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

LUQMON SARAXSIY – “N.M.” asarida maxsus zikr etilgan shayxlardan biri. N. bu asarida Xoja Abdulloh Ansoriyga ishora orqali L.S. haqida quyidagi naqlni keltiradi. “Shayx (Ansoriy – A.A.) debdurki, bir kecha xonaqoh eshigi bog’liq erdi va darveshlar yetib erdilar. Pir shayx Abulfazl Hasan bila suffa qirog’ida o’lturub erduk va maorifda so’z o’tadur erdi. Bir masala mushkul bo’ldi. Luqmonni ko’rdukki, xonaqoh tomidin uchub bizning qoshimizg’a tushti va ul masalani aytti. Andoqkim, ishkol raf’ bo’ldi. Yana uchub xonaqoh tomidin chiqdi. Shoyad bu balandparvozlig’lar jihatidin Luqmong’a parrandalig’ ismi qo’yulub erdi ekin”.

“M.”dagi maktublardan biri ana shu naqlga ishora etuvchi mana bu to’rtlik b-n boshlanadi:

*Xazoni hajr aro qoldim yiroq bahorimdin,
Yururman itdek ulub ayru shahriyorimdin.*

*Istaram Luqmon kibi kasb aylasam parrandalik,
To yetib ul ostong’a zohir etsam bandalik.*

Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. Т. 10. 10-жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т. 10. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

A.A.

“**LUG’ATI NAVOIY**” – hijriy 1051 (melodiy 1673-yil) yilda Rajab ibn Muhib Ali Shomlu tomonidan tuzilgan. Asarning asli Tehronda Sepahsolor kutubxonasida saqlanmoqda. Ushbu o’zbekcha-turkcha lug’atning hajmi 70 bet. Lug’atda so’zlar arab alifbosi bo’yicha joylashtirilgan. Lug’at 18 bobdan iborat. Har bir bobdagi so’zlar Sharq lug’atchiligi an’anasiga binoan uch qism: maftuha, maksura va mazmumadan iborat. Qomusda eng ko’p so’zlar o’zbek tiliga xos ا – alif, ب – be, ت – te, ی – yoy harflariga keltirilgan. Izohlanuvchi so’zlarga misollar N.ning “X.M.” va “X.” asarlaridan olingan.

Lug’at abushqa so’zi b-n boshlanadi:

ابوشقه – avrat eridur shuy ma’nosina bir bayt-da kelur, bayt:

*Bir yondin o'g'ul g'am-u shikanji,
Bir yondin abushqa dard-u ranji.*

Ismlar bosh kelishikda:

موز - muz

bayt:

*Berib nisbatda qor-u muzga payvand,
Etib rangin aning kofuri monand.*

Fe'llar masdar shaklida izohlangan:

اسراماق – saqlamoq hirosat va himoyat ma'no-
sinadur, bayt:

*Gul-u shamshodek osibi zamondin
asrag'il, yo Rab,
Ul oyning xirman husnin xazondin
asrag'il, yo Rab.*

So'zlar, asosan, bir ma'nosi b-n izohlangan:

بيليك – bilu ya'ni ilm demakdur, bayt:

*Keturdilar hakimi nuktadonni,
Bilik birla jahon ichra jahonni.*

Ayrim so'zlar arabiy va forsiy kalimalar b-n ifodalangan. Quyida barcha so'zi arabcha jumla bilan izohlangan:

بارچه – jumla demakdur, bayt:

*Barchaning boshi uzra o'lmaq toj,
Senga toj etdi laylat ul-me'roj.*

O'zbekcha aqsum forscha pushaymon b-n izohlangan:

اقسوم – pushaymon demakdur, bayt:

*May ichsang o'lmag'il aqsumki piri dayr dedi,
Ki bu ish o'ldi bizning dayr aro gina yozuq.*

Omonimlar Sharq lug'atchilik an'anasiga bi-noan bir lug'at maqola ichida berilgan. Chunonchi, mumtoz o'zbek tilidagi arig' (sug'orish insho-oti) va arig' (toza) so'zlari bir lug'at maqolada berilgan.

اريج – arig', ya'ni pok demakdur va su ariqina daxi derlar, bayt:

*Arig'i ichra ushoq toshi agar inju erur,
Toyiri umrung uchun dona suv topti laqab.*

Grammatik ma'lumotlar lug'at maqola ichida berilgan. Chunonchi yolg'on ma'nosidagi o'truk so'zi izohida uning -gina va -g'ina qo'shimchalari bilan ishlatilishini quyidagicha izohlaydi:

اتروك – yalan demakdur durug' ma'nosina o'trukkina yalanjaq demakdur -gina lafzi odoti tasdig'dur kofi ajamiyla talaffuz o'lunur va gohi g'ayn ila -g'ina daxi derlar, bayt:

*Mehr ila har va'dakim qildi bari o'trukkina,
Qahr ila tahdidni dillarg'a bari ching'ina.*

Ali Shomlu so'zlar orfografiyasini aniq ko'rsatish maqsadida turli grammatik terminlar ishlatadi.

“L.N.”da ishbo' atamasi cho'ziq ma'nosida ishlatilgan. Ali Shomlu o'lub so'zida lomdan keyingi u ni cho'zib u: shaklida talaffuz qilinishini quyidagicha tushuntiradi:

...bu baytda o'lub lafzi ishbo' ila o'lu:yub demakdur, bayt:

*Ey Navoiy o'lmakim anglab ul a:yning kuyida,
Itlari bir dam o'lub bir lahza turay bu kecha.*

Imola atamasi orqali e va o'unlilari ko'rsatilgan. Lug'atchi ايريكماك – so'zini erikmak shaklida talaffuz qilinishini shunday izohlaydi:

ايريكماك – imola ila talaffuz o'lunur...

Bayt:

*Bir kuni erikub mahi muaddab,
Tushti boshig'a havoyi maktab*

“L.N.”da k harfi kofi arabiy:

ايكين – kofi arabiyda ekin demakdur...

g harfi kofi ajamiy atamasi orqali ko'rsatilgan. Chunonchi kichraytirish qo'shimchasi -gina qo'yidagicha izohlangan:

كينه – lafzi odoti tasg'irdur, kofi ajamiyla talaffuz o'lunur.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жылдлик, 6-7-8-жылдлар. – Т., 2011.

E.U.

“LUG‘ATI CHIG‘ATOYI VA TURKI USMONIY” – Shayx Sulaymon Buxoriy tomonidan tuzilgan. 1881-y.da Istanbuldagi “Mehron” matbaasida nashr qilingan.

Kitob 340 sahifadan iborat. Muqaddimada (1-7 bet) lug‘atning yozilish sababi, tuzilishi, manbalari, maqsadi haqida bayon qilingan. Kitobning 8-11-betlarida avtobiografik she‘riy asar – 186 misrali “Manzumayi chig‘atoy” berilgan. Ushbu muqaddima va lug‘atdagi 29 bayt Sulaymon Buxoriyning “Naqshiy” taxallusi b-n ijod qilganini ko‘rsatadi. 12-20-betlardagi “Qavoid”da chig‘atoy tilining grammatik xususiyatlari, uning boshqa turkiy tillarga o‘xshash va farqli tomonlari ko‘rsatilgan. “Qavoid”dan so‘ng asarning lug‘at qismi boshlangan bo‘lib, arab alifbosi bo‘yicha joylashtirilgan.

Undagi jami so‘zlar 6667 ta leksik birliklardan iborat. Izohdan so‘ng N., Bobur, Husayn Bayqaro, Ogahiy, Komil, Munis, Zavqiy, Nodira kabi turkman va ozarbayjon shoirlarining asarlaridan misollar keltirilgan. Lug‘atda N. asarlaridagi juda ko‘plab so‘zlar izohlangan. Ularning 400 dan ortiqrog‘iga shoir asarlaridan baytlar keltirilgan. M-n, “ot” so‘zi quyidagicha berilgan:

Ot – asb, od, nom, shuhrat, nang.

*Bu gulshan ichraki, yo‘qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.*

Sulaymon Buxoriy “L.Ch.T.U.”da izohlashning quyidagi usullaridan foydalangan: sinonimlar yordamida; tushuntirish orqali; antonimlar bilan (zid, g‘ayr, muqobil, mustasno); etimologik ma‘lumotlar yordamida; ensiklopedik usulda; leksikografik ishoralar bilan izohlashdan iborat.

“L.Ch.T.U.” so‘zlar 6 xil izohlangan. So‘z ma‘nolari yaxshi ochib berilgan. Lug‘at akad. V.Radlovning turkiy tillar va lahjalar bo‘yicha

tuzgan mashhur qomusi, E.N.Najipning “XVI asrdagi turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy lug‘ati”, A.K.Borovkovning “Badoye’ ul-lug‘at’i”, “Navoiy asarlari lug‘ati”, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” va boshqa lug‘atlar u-n muhim manba bo‘lgan.

“L.Ch.T.U.” mashhur lug‘at bo‘lgani uchun venger olimi Igonos Kunush 1881-y.da Turkiyaga kelib, Sulaymon Buxoriy b-n uchrashadi. U bu lug‘atni nemis tiliga tarjima qilib, 1902-y. Budapestda nashr ettiradi.

“L.Ch.T.U.”ning leksikasi boshqa lug‘atlardan quyidagi xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi: “L.Ch.T.U.” esa XII–XIX asrlardagi eski o‘zbek adabiy tilida ijod etgan 100 dan ortiq o‘zbek shoirlar asarlari, folklor asarlari – o‘zbek xalq dostonlari, qo‘shiqlari, maqollari, topishmoqlarida hamda jonli o‘zbek shevalarida qo‘llaniluvchi so‘zlar aks etgan; eski o‘zbek tili leksikasiga bag‘ishlangan o‘nlab lug‘atlar yaratilgan bo‘lsa-da, ularning asosiy qismi o‘zbekcha-arabcha, o‘zbekcha-forscha lug‘atlardan iborat, “L.Ch.T.U.” esa ikki turkiy til – chig‘atoy (o‘zbek) va usmonli turk tillariga bag‘ishlangan; eski o‘zbek tili leksikasiga bag‘ishlangan; “Abushqa”, “Badoye’ ul-lug‘at”, “Sangloh” kabi lug‘atlarning barchasi qo‘lyozmada bo‘lgani u-n ularda xatolar mavjud hamda bu lug‘atlar tor doirada tarqalgan, “L.Ch.T.U.” esa xatolarsiz chop etilgan hamda ko‘pchilik bu lug‘atdan foydalangan; kitobdagi so‘zlarning asosiy qismini, ya‘ni 93 foizini turkiycha so‘zlar tashkil etadi.

Lug‘atni tuzishda Sulaymon Buxoriy 2000 dan ortiq so‘zga N.ning “X.M.”, “X.”, “L.T.”, “M.Q.”, “M.L.”, “M.A.” kabi asarlaridan olingan bayt, ruboiy va boshqa materiallar misol sifatida berilgan. Shu sababli bu lug‘at N. asarlari tilini o‘rganishda, uning asarlariga lug‘atlar tuzishda muhim manba sifatida xizmat qilmoqda.

Ad.: Дадабоев Х., Носиров Э., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т., 1990; Хусанов Н., Шайх Сулаймон Бухорийнинг ҳаёти ва ижодий мероси. – Т., 2009.

Nish.H.

LUG‘ON – tog‘ nomi. N. “N.M.”ning Is‘hoq binni Ibrohim Hammol (q.s.) zikrida yodga oladi va shayxning shu tog‘da yashashini ta’kidlaydi: “Mashoyix akobiridin erdi. Maqomi Lug‘on tog‘i erdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

LUHROSP – kayoniylar sulolasiga mansub hukmdor. Firdavsiy “Shohnoma”si obrazlaridan biri. O‘g‘li bo‘lmagani u-n Kayqubod naslidan bo‘lgan inisining o‘g‘li L.ni Kayxusrav taxtga o‘tkazgan edi. Lekin saroy ahli va amaldorlar uning shoh bo‘lishiga ko‘nmaydilar. U 120 yil hukmronlik qiladi. Odil va xalqparvar hukmdor bo‘lib, mamlakatda tinchlik-osoyishtalik o‘rnati. Ozarbarzin nomli otashkada bino qiladi. Gushtosp va Zarir degan 2 o‘g‘li bor edi. Kaykovusning yaqinlariga yaxshi yerlarni berganiga chidolmagan Gushtosp otasidan arazlab Rumga ketadi. Rum qaysari unga qizini berib, o‘ziga kuyov qiladi. Otasidan o‘ch olish u-n Rumdan qo‘shin tortadi. L. o‘z xatosini anglab, yoshi o‘tganini bahona qilib, toj-u taxtini unga topshiradi. O‘za esa Balx otashkadalaridan birida go‘shani-shinlik ixtiyor qiladi. N.ning yozishicha, “Gushtosp ba’zi bilod fathig‘a mashg‘ul erkanda, Arjosb kelib, Balxni olib, Luhrosbni o‘lturdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

LO‘LI – dunyoning turli mamlakatlarida tarqalgan holda yashovchi xalq. Markaziy Osiyo aholisi tarkibida ham mavjud. O‘rta asrlarda, shu jumladan, N. davrida Movarounnahr, Xuroson, Iroq hududlarida o‘ziga xos turmush tarzini saqlagan holda yashagan.

N. “T.M.A.” asarida L.lar tarixiga oid ayrim fikrlarini bayon etgan. Uning yozishicha, L.larning kelib chiqishi asli Hindistondandir. Bahrom Go‘r ularni o‘z yurtidan ko‘chirib olib kelgan. Bu haqda “T.M.A.”da shunday deyiladi: “Va to‘rt ming uyлуq sozanda va go‘yanda va raqqos va ahli tarab Hindistondin ko‘churub olib keldiki, holo bu mamolikda lo‘lilar alar naslidindur”. L.larning bu mintaqalarda tarqalishi Bahrom Go‘rning faoliyati bilan bog‘liq ekani haqidagi fikrning asosli-asossizligi haqida bir narsa deyish qiyin, lekin N.ning L.larning asl vatani Hindiston ekani borasida bildirgan fikri ilmiy haqiqatga xilof emas. L.larning tili ustida olib borilgan tadqiqot natijasida bu tilning hind tiliga qarindosh ekanligi aniqlangan va olimlar L.larning asl vatani Hindiston, degan xulosaga kelganlar.

L. etnonimi N. lirikasida ham ko‘p uchraydi. N. ko‘pincha o‘zining barcha insonlarning tengligi, xususan, muhabbatda yoki do‘stlikda kishining qaysi toifa yoki xalqqa mansubligining ahamiyati yo‘qligi haqidagi fikrlarini badiiy ifodalashda L. obrazidan foydalanadi. M-n:

*Kim ko‘ngul sayd etsa, lo‘li bo‘lsa
kim tut mug‘tanam,
Aytman arlot yo barlosdin mirzoda top.*

Yoki:

*Men tilab husn, vale shoh tilab aslu nasab,
Menga lo‘li bila hind-u, anga qo‘ng girot-u qiyot.*

Ko‘p hollarda N. mahbubaga nisbatan L.vash (lo‘liga o‘xshash) sifatini qo‘llaydi:

*Ey Navoiy, jism aro jon rishtasin tutqil aziz.
Kim, bori lo‘livashim la‘bi uchun asbob erur.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 5-жилд. – Т., 2003.

Q.E.

“MABONI UL-LUG‘AT” (“Til asoslari”) – “Sangloh”ga ilova sifatida yozilgan, mumtoz o‘zbek tili bo‘yicha Mirza Muhammad Mahdixon tomonidan ta’lif etilgan birinchi grammatikaga oid kitob. N. asarlari asosida 1759–60-yy. da yozilgan. Ushbu asar so‘zboshi, muqaddima, tavsif va olti mabno(asos)dan iborat. So‘zbo-shida olim “Sangloh”ni tuzish sabablari haqida shunday yozadi: “Tangri yorlaqagur bu haqir kamina Muhammad Mahdi yoshlik chog‘larimdan boshlab balog‘at mulkning va so‘z san‘atining o‘tkir amiri Amir Alisher Navoiy she‘rlarini kamoli shavq bilan o‘qishga kirishganimda, uning so‘zlarini tushunishga kuchli istak paydo bo‘ldi. Shundan so‘ng, qisqasi, qiyin so‘zlarni yig‘ib, shu so‘zlarning ma’nolariga bag‘ishlab bir kitob yozish orzusi xotiramdan kechdi. Alisher Navoiy asarlaridagi so‘zlarning qiyinligi va mushkulligiga ko‘ra “Sangloh” (“Toshloq”) deb ataldi”. Muqaddimada Mahdixon ushbu grammatika o‘n ikki jild she‘riy: 1. “G‘.S.”, 2. “N.Sh.”, 3. “B.V.”, 4. “F.K.”, 5. “H.A.”, 6. “F.Sh.”, 7. “L.M.”, 8. “S.S.”, 9. “S.I.”, 10. “L.T.”, 11. “A.”, 12. “N.J.” va to‘qqiz jild nasriy: 1. “M.Q.”, “M.A.”, 3. “Xam.M.”, 4. “N.M.”, 5. “T.A.H.”, 6. “T.M.A.”, 7. “M.N.”, 8. “M.”, 9. “V.” asarlari asosida tuzilganligini ta’kidlaydi.

Tavsifda mumtoz o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari qisqacha bayon qilingan. Olimning yozishicha, mumtoz o‘zbek tilida fe‘l shakllari asosan ikki: “q”, “g” va “k”lik shakllaridan iborat. Tarkibida “q”, “g” bo‘lgan fe‘llarga “q” va “g”lik, “k”lik fe‘llarga esa “k”lik affikslar qo‘shiladi. Birinchi mabnoda mumtoz o‘zbek tilidagi masdarlar *-maq* va *-mak* qo‘shimchalari asosida tuzilishi ko‘rsatilgan. Bu

yerda, shuningdek, fe‘lning o‘tgan, hozirgi-kelasi zamon shakllari haqida ma’lumotlar berilgan. Ushbu mabnoda hozirgi va o‘tgan zamon sifat-doshlari haqida ham ma’lumotlar bor. Mahdixon degil va degin buyruq fe‘li haqida yozar ekan, o‘zbeklar ko‘pincha ikkinchi shakldan foydalanishlarini ta’kidlaydi. *Barmag‘in, almag‘in* tarkibida fe‘lning inkor shakli *-ma* ishlatilganligini qayd etadi. Ikkinchi mabnoda fe‘l yasovchi *-di, -ding, -duq, -g‘an, -gan* kabi affikslar b-n yasalgan so‘zlar haqida bahs yuritiladi. Uchinchi mabno ikki bobdan iborat. Birinchi bobda kishilik olmoshlari (men, sen, biz), ikkinchi bobda ko‘rsatish olmoshlari (bu, munga, muni) bayon qilingan. To‘rtinchi mabno uch bobdan iborat. Birinchi bobda kelishik affikslari, ikkinchi bobda kuchaytiruv ma’nosini ifodalovchi *-ap, -sap (ap-ag‘, sap-sarig‘), -mu (chin-mu)* qo‘shimchalari chegara ma’nosini anglatuvchi *-g‘acha, -cha* qo‘shimchalari haqida ma’lumot berilgan. Kishi ma’nosidagi *-ov* qo‘shimchasini birdan o‘ngacha bo‘lgan sonlarga qo‘shilishi (birov, ikov, uchov...) haqidagi ma’lumotlar til tarixi u-n muhim ahamiyatga ega. Makon ma’nosini ifodalovchi turkiy *-log‘* qo‘shimchasi (qishloq, yayloq) forsiy *-zor, -stonga* sinonim ekanligi ta’kidlanadi (gulzor, kuhiston).

Beshinchi mabnoda Mahdixon *ola olmoq, bora olmoq, qila ko‘rmoq* kabi fe‘llar haqida fikr yuritib, ular tarkibidagi birinchi komponent keyingi so‘z bilan birikkach, o‘z ma’nosini yo‘qotishini ta’kidlaydi.

Bu ma’noda *qabaq bag‘lamoq-ayblamoq qat-tiq ko‘zluk, sovuq yuzluk, ko‘z tutmoq* iboralar haqida ma’lumot berilgan. Oltinchi mabno imlo qoidalariga bag‘ishlangan. “M.L.”da unilarning

sifat xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar saqlangan. Olim N. tilida ikkita lablangan unli biri oddiy *u*, ikkinchisi cho'ziq *u*: mavjudligi haqida ma'lumot beradi. U bugungi *tuz* so'zi XVII–XVI-II asrlarda cho'ziq *u*: b-n *tu:z* shaklida talaffuz qilinganligini ta'kidlash maqsadida ishbo' atamasini qo'yadi. Mahdixon eski o'zbek tilida uchta *a* borligini ta'kidlab, oddiy *a* ni alif, qisqa *a* hoyi havvaz, cho'ziq *a*: alifi mamduda termini orqali ko'rsatadi. *A*:lar olmoshida so'z boshidagi *a*: cho'zg'isini alifi mamduda termini b-n ko'rsatadi.

Lug'atshunos N. o'z asarlarida alida, ancha so'zlarini oxirida *alif* b-n ham *hoyi havvaz* b-n yozganligini ta'kidlaydi.

“M.L.”da ikkita *i* unlisi qayd qilingan. Oddiy *i* kasra, cho'ziq *i*: ishboli kasra atamasi orqali ko'rsatilgan. Lug'atshunos *ti:maq* fe'lida ishboli kasra - cho'ziq *i*: ishlatilishini ko'rsatib o'tadi.

Asarda undoshlar haqida ham muhim ma'lumotlar mavjud. Olim bir xil yoziluvchi undoshlarni bir-biridan farqlash u-n maxsus terminlar qo'llaydi: *ch – jimi ajamiy, j – jimi arabiy, b – boi arabiy, p – poi porsiy, kofi arabiy, g – kofi porsiy* va boshqalar.

Vaqt o'tishi b-n harflar ustidagi nuqtalar o'chib ketishini hisobga olib, muhmla-nuqtasiz, mu'jama – nuqtali terminlarini ishlatadi: sini muhmla – nuqtasiz *s*, shini mu'jama nuqtali *sh*. *T – harfi toi qarashat, z – zoi havvaz, r – roi muhmla, te – toi hutti, q – qofiy, k – kofiy, y – yoyi xutti* atamaları b-n ko'rsatilgan.

Mahdixonning so'zlar etimologiyasi haqidagi qarashlari diqqatga sazovor. U *oydin* so'zi *oy* va *tun, ishton* so'zi *ich* va *to'ndan* so'zlari qo'shilishidan hosil bo'lganligini ta'kidlaydi.

“M.L.”da mumtoz o'zbek lug'atlarida qayd qilinmagan so'zlar uchraydi. Mahdixon shoir asarlaridagi so'zlarning morfologik jihatdan tahlil qilar ekan, xalq tilidan juda ko'p misollar keltiradi: *tuzloq – tuzli yer, indakchi – kishilarni mehmonga chaqiruvchi, bitikchi – yozuvchi, yasanchoq – o'ziga oro beruvchi, olinchoq – ot peshonasiga taqiladigan ziynat, o'kunduruk – paxta yigiruvchilar tayoqchasi, aldog' – aldash,*

tiluk – teshik, yurush – yurish, turush – sabot, yo' lum – suvdan o'tadigan joy, so'kunch – dashnom, qo'rqinch – xavf, yasal – qator, saf, yig'in – yig'ilmoq, qudurmaq – devona bo'lmoq, gandaramak – sasimoq, buzilmoq, ogudamak – uyqusiramoq, mungramoq – g'amgin bo'lmoq, gumarlamak – tayinlamak. Ushbu so'zlar mumtoz o'zbek tili lug'at boyligini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Xullas, mumtoz o'zbek tili bo'yicha birinchi tuzilgan ushbu grammatika tilshunoslik tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Санглоҳ. Мирзо Маҳдихон. “Мабони ул-лугат”. Форс тилида.

E.U.

MAB'US (ar.) – jo'natilgan, yuborilgan, vakil etilgan; elchi. Diniy manbalarda payg'ambarlar zimmasiga yuklatilgan vazifa, missiyani anglatgan. N. asarlarida bu so'z asosan payg'ambarlarning xalqqa yuborilishi ma'nosida kelgan bo'lib, adib mazkur kalimani “T.A.H.” asarida 9 marta faqat payg'ambarlar b-n bog'lab qo'llaydi. M-n, Solih (a.s.) zimmasiga Samud qavmini hidoyat qilish, ularni to'g'ri yo'lga solish vazifasi yuklatilgani haqida shunday deyiladi: “Alarning hidoyat tanbehi uchun Solih (a.s.) Mab'us bo'ldi”. Boshqa bir o'rinda Yunus (a.s.) Suy elini tuz yo'lga da'vat etish uchun vakil etilgani xabar beriladi: “Ani Tengri taolo Mab'us qilib, Suy eliga yubordi”.

“T.A.H.”da N. keltirgan qaydlar mutolaa-sidan ma'lum bo'lishicha, qaysi qavm yo'ldan ko'proq ozgan, fisq-u fujurga, gunohlarga botgan bo'lsa, Tangri ularning hidoyati u-n muayyan payg'ambarlarni M. qilgan. Jumladan, Ilyos (a.s.) M. bo'lishidan oldin Bani Isroil ana shunday holatda edi. Asarda yozilishicha, ular Muso (a.s.) dinini va Tavrotni butunlay unutgan, turli butlar yasab, ularga sig'ina boshlagandilar. Bu hol Ilyos (a.s.)ning M. qilinishiga sabab bo'lgan. Bundan tashqari, payg'ambarlar biron-bir

qavmning, xalqning duosi, iltijosi tufayli ham M. qilingan. Shuningdek, “T.A.H.”da dalolat qilinishicha, Zul-Kifl (a.s.)dan keyin Odiylar g‘olib bo‘lib, Bani Isroilga ko‘p jabr-zulm qilgan. Shunda qavm Tangridan ularga bir peshvo yuborishini tilagan va Tangri Ashmuil (a.s.)ni M. qilgan: “Zul-Kifl o‘tkandin so‘ngra necha qarng‘acha Bani Isroil orasida payg‘ambar M. bo‘lmadi. Va Odiy g‘olib bo‘lib, alarning ahvolig‘a ko‘p futur yuzlandi va qatl va asir va torij ko‘rdilar... Qavm tazarru‘ qilib, o‘zlarig‘a bir peshvo tiladi- larsa, Tengri taolo Ashmuil (a.s.)ni M. qildi”.

Shuningdek, N. payg‘ambarlarning necha yoshda M. qilinganiga ham urg‘u bergan: “Va Iso (a.s.)ni debdurlarkim, o‘n yetti yoshida M. bo‘ldi. O‘ttiz uchida osmong‘a chiqdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Т., 1980.

Q.E.

MAVLONO ABULVOSE’ (t.y. va v.y.n. – XV asr) – fors-tojik shoiri. Xurosonning Nur viloyatida tug‘ilib, shu yerda tahsilini kamolga yetkazgan. “M.N.” va “Muzakkiri ahbob”dagi ma’lumotlarga ko‘ra, o‘z zamonining fozillaridan bo‘lib, xushbayon va tozafikr shoir bo‘lgan. N. uning insho fanida mohirligi, lekin ancha yengil-tabiati kishi bo‘lganligi, shuning u-n ahli zurafo hazil-u mutoyibasiga nishon ekanligi haqida yozadi. She‘rlari turli bayozlar va tazkiralalar orqali yetib kelgan. Ularda hajv, zamona tanqidi, shikoyat ruhi, hasbi hol xususiyati ustun. Jumladan:

*Jahon bemador astu bee‘tibor,
Majo‘e‘tibor az in bemador.*

Tarj.: Jahon bemador-u bee‘tibordir – bu bemadordan e‘tibor kutma.

*Zabon zi so‘zi darunam zabonaye boshad,
Sharari ohi man az vay nishonaye boshad.*

Tarj.: Tilim ichimdagi alanganing uchidir, ohim uchquni undan bir nishonadir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққури аҳбоб (И.Бекжон тарж.). – Т., 1993; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

MAVLONO ABDUSSALOM SHEROZIY (XV asr) – N.ga zamondosh bo‘lgan tabib. N. Mashhadda kasal bo‘lib, yotib qolganda, M.A.Sh. unga qaragan. M.A.Sh. bilimdon va mohir tabib bo‘lgan. N. “H.P.M.” asarida uni shunday ta’riflaydi: “Va Mavlono Abdussalom Sheroziy (rahmatullohki, ul zamonning mohir hakimi va hoziq tabibi erdi – bu zaifga muolij erdi”. M.A.Sh. N.ni muvaffaqiyat b-n davolagan va so‘ngra bemorlik asoratlarini daf‘ qilish u-n dalk (massaj) buyurgan. U Pahlavon Muhammad b-n musohib bo‘lgan. Ular va tabib Alo ul-mulk doimo birga bo‘lib, tib faniga oid bahslar qilganlar. M.A.Sh.ning tug‘ilgan va o‘lgan yillari ma’lum emas. N. “H.P.M.”da uning ismini tilga olar ekan, rahimulloh so‘zini qo‘shadiki, bundan mazkur asar yozilgan vaqtda (1492) M.A.Sh. ning tirik emasligi ma’lum bo‘ladi. M.A.Sh. haqida boshqa ma’lumotlar mavjud emas.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO ABDULQAHHOR IS’HOQ SAMARQANDIY (t.y. n. – 1492/93, Hirot) – olim, shoir. Mashhur muarrix Abdurazzoq Samarqandiyning ukasi. Aka-ukalarning barchasi ilm-u adabda yetuk, zamonasining fozil kishilaridan edi. M.A.I.S. insho va hisob fanlarida ham mohir bo‘lgan. Qofiya va aruz ilmi bo‘yicha “Aruzi Humoyun” (“Humoyun aruzi”) kitobini

tartib bergan. Hirotida yashaganidan N. “M.N.” tazkirasida donishmandligi, Hirotning xushta’b kishilari jumlasidan ekanligi haqida ma’lumot beradi. “Mavlononing xayoli kimyogarlikka tushib, ko’p nima zo’ye’ qildi va hech nima hosil qila olmadi. Ko’p o’t puflaganidan modda qulo’g’i sari inib, kar bo’lub erdi. Ammo xo’b ab-yoti bor edi. Mir Xusravning javobida bu matla’ aningdurkim”:

*Rashkam oyad on chi bar dilho xadangi yor kard,
Tiri o’ro g’ayr xo’rd-u dar dili man kor kard.*

Tarj.: Yor kiprigi o’qining dillarga yetishidan rashkim keladi, chunki uning o’qi boshqalarga tegadi-yu, jarohati mening ko’nglimda qoladi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10-жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

MAVLONO ABDULHAY – tabib. Dastlab N. qurdirgan “Dor ush-shifo”da bemorlarni davolash b-n mashg’ul bo’lgan. Xoja Ahror Valiy xastalanib qolganida, N. topshirig’iga ko’ra, Samarqandga kelib, uni davolagan. Shundan keyin N.ning unga hurmati va homiyliги yanada ziyoda bo’lgan. Ko’p vaqtini N. huzurida o’tkazgan. Xondamir “Habib us-siyar” asarida uni G’iyosiddin Aziz va Ulomulk kabi mashhur tabobat ahli qatorida zikr etib, uchalasining ham saroyda mansablari va nufuzlari baland bo’lgani va amir unvoni b-n sarafroz etilganlarini xabar qiladi. “Makorim ul-axloq”da esa shoir umrining oxirgi damigacha M.A. yonida bo’lgani va Mavlono Shamsiddin Muhammad Giloniy b-n birga uning tomiridan qon olganliklari haqida yozadi. Pahlavon Muhammadning tobi qochib qolganda ham N. huzurida bo’lgan M.A. va Mavlono Nuriddinlarni shoshilinch uning huzuriga jo’natadi, lekin vaqt o’tib, bemor bandalikni bajo keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

MAVLONO ABU TOHIR BADAXSHIY (XV asr – Badaxshon – Hirot) – shoir. Yoshligida tahsil u-n Hirotga kelib, shu yerda muqim bo’lib qolgan. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, uning madrasasida o’qigan. Baytlaridan namunalar turli tazkiralar orqali yetib kelgan. “Odam” ismiga bog’langan muammosi shular jumlasidandir:

*Oshiqonro dil zi hijronash base faryod kard,
To ki omad az safar on moh dilho shod kard.*

Tarj.: Oshiqning dili hijronda cheksiz faryod qildi. Ul oy safardan qaytdi-yu, dillarni shod qildi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO ABULXAYR (t.y.n. – v. 1482/83) – taniqli tasavvuf shayxi. N. zamon-doshlaridan. “N.M.”da u haqda shunday yozadi: “Oti Ahmaddur. Hofiz Shamsuddin Saraxsiyki derlar, sohibi vaqt kishi ermish, aning o’g’lidur. Va kichik yoshda Qur’onni hifz qilib erdi. Va Shayx Zaynuddin Xavofiy (r.t.) silsilasida suluk qilur erdi. Yaxshi tab’i va yaxshi ixtiloti bor erdi. Bu faqir Hazrat Maxdumiy n.m.n. jamoa-tida aning keynida namoz qilibmen. Qur’onni xo’b va muassir o’qur erdi. Yoshi yetmishga yetganda, sakkiz yuz sakson yettida olamdin o’tti. Va qabri Hirot shahrining sharqiy haddida Shoh Abulg’ays go’ristonida durur”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

MAVLONO ALI OHIY (XV asr, Mashhad) – fors-tojik shoiri. Nizomiyning “Xamsa”si javobida bir necha masnaviy yozgan. Jumladan, “Layli va Majnun” tatabbu’sida “Xayol va Visol” masnaviysini yaratgan. Lekin N. “M.N.” tazkirasida yozishicha, ularni “Xamsa” darajasida deb bo‘lmaydi. Iste’dodi kuchli bo‘lmaganidan bu dostonlar shuhrat qozonmagan. N. “Xayol va Visol” dostonidagi quyidagi bayti b-n go‘yoki g‘ayb ilhomi orqali o‘z iste’dodiga baho bergan deydi:

*She’re, ki buvad zi nukta soda,
Monad hama umr yak savoda.*

Tarj.: Nozik ma’nodan xoli she’r butun umr bo‘yi bir qoralik bo‘lib qoladi (yoki bir qoralama bo‘lib qoladi).

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1988.

E.O.

MAVLONO ALI SHAHOB (XV asr, Turshetz) – shoir. Boysung‘ur Mirzoning mulozimi bo‘lgan. Usluban ravon, badiiy jihatdan yetuk she’rlar yozgan. O‘z davri shoirlarining peshvosi hisoblangan. O‘g‘li ham *Sirriy* taxallusi b-n she’rlar bitgan. N. “M.N.” tazkirasida uning ijodidan namuna sifatida quyidagi matla’ni keltiradi:

*Chun parda az rux chun oftob bardori,
Ba jonu dil kunad mushtariy haridori.*

Tarj.: Quyosh kabi yuzingdan pardani ko‘tarsang, Mushtariy (bu so‘zning xaridor ma’nosi ham bor) sayyorasi (Yupiter) jon-u dildan sening haridoring bo‘ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

MAVLONO ANISIY (Taxallusi; to‘liq ismi: Mavlono Qutbiddin Anisiy Iroqiy, XV–XVI asr, Iroq – Hirot) – shoir. Iroqda tug‘ilib, yoshligida ilm tahsili u-n Hirotga kelgan va shu yerda umri-ning oxirigacha yashagan. Asosan, qasida va g‘azal yozgan. Xusrav Dehlaviyga izdoshlik qilib, uning 40 g‘azaliga javob aytgani u-n N.ning tahsiniga sazovor bo‘lgan. G‘azallari, asosan, ishq-u muhabbat mavzusida bo‘lib, sodda va ravonligi b-n ajralib turgan. “M.N.” tazkirasida N. uning o‘rtamiyona bir ijodkor bo‘lib, boshqalarning she’rini o‘zlashtirib olish b-n mashhurligi haqida ma’lumot beradi va jumladan, quyidagi baytini ham men aytdim, deb da’vo qiladiki, bu matla’ kimniki bo‘lmasin, bu yerda bahslashib o‘tirmayman, deydi:

*Garchi mejo ‘yad dilam doim visoli yorro,
Yor mejo ‘yad ba rag‘mi man dili ag‘yorro.*

Tarj.: Agarchi mening dilim hamisha yor visolini izlasa-da, yor mening qasdimga raqibning ko‘nglini ovlaydi.

Mana bu baytni ham unga nisbat beradilar:

*Boz in dili shikasta xayoli visol kard,
Chize xayol kard, ki natvon xayol kard.*

Tarj.: Bu majruh ko‘ngil yana visol xayolini qildi – hech qachon xayolga keltirib bo‘lmaydigan narsani xayol qildi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

MAVLONO ASIRIY (XV asr, 2-yarmi – XVI asr boshlari) – shoir. Xondamir “Xulosat ul-axbor”da ma’lumot berishicha, N. tarbiyati va homiyligidan bahramand bo‘lgan iste’dod ahllaridan. Muammo aytishga mohir, N.ning e’tirofiga sazovor va inoyatiga musharraf bo‘lgan. N.

“M.N.” tazkirasida uni hirotlik ekanligini aytib, endi o‘zini ko‘rsatib kelayotgan salohiyat sohibi, deb ta’riflaydi: “Ammo nazmi hanuz shuhrat tutmaydur va she’rida masal ravishi bor”. Ijodidan namuna sifatida quyidagi matla’ni keltiradi:

*Shudam az yor judov-u ba balo uftodam,
Chi balo bud, ki az yor judo aftodam.*

Tarj.: Yordan judo bo‘ldim-u baloga duchor bo‘ldim, bu ne balo ediki, yordan judo bo‘ldim.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

S.G’.

MAVLONO AHMADIY (XV–XVI asr, Hirot) – shoir. Yetuk salohiyat sohibi bo‘lgan. Tabiatida hazil-mutoyiba kuchliligidan Hirot ulug‘lari uning dilkash suhbatini havas qilganlar. M.A.ning o‘zi ham ular b-n yaqin munosabatda bo‘lganligidan qo‘rqmay, hazil-huzul qilavergan. N. Abdullo Ansoriy mozori jorubkashligi (supuruvchiligi)ni qabul qilganida aytgan bir matla’si mashhur:

*Ey miri kaminoyat-u bisyornozi man,
Kozurgohi-yu shayxi aloqa darozi man.*

Tarj.: Ey kam inoyatli va nozi ko‘p amirim – yuvg‘uvchilik va shayxlik bir-biridan uzoq kasblar hisoblanadi.

Bu paytda mozorning haqiqiy shayxi Mir Kamoliddin Husayn Gozurgohiy edi. N. esa mozorning faxriy shayxi unvonini olishi munosabati b-n bu yerda bir marosim o‘tkazadi. Bu yerdagi ko‘plab obodonchilik va quruvchilik ishlari bosh bo‘ladi. Maqbara sharqida bir xonaqoh bino qiladi. M.A.ning “gozurgohlik” va “shayxlik” so‘zlari vositasida hazil-mutoyiba qilgani shundan.

Quyidagi bayt ham uning ijodidan:

*Ogah nayi az nolayi shabhoyi asiron,
Faryod az in xobi garone, ki tu dori.*

Tarj.: Asirlarning tundagi oh-u nolalaridan xabaring yo‘q – sening bu qattiq uyqung dastidan dod!

Ad.: Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққури аҳбоб. – Т., 1993.

E.O., N.J.

MAVLONO BAQOIY (1535, Balx). N.ning “M.N.” tazkirasida keltirilishicha, M.B. “kamongarlikka mashhur va o‘zini muammoiyliqqa ham shuhrat berdi... So‘ngra she’r ayta boshladi. Ammo g‘arib xayollar qilur, ammo tarkibni resh bog‘lar”.

H.Nisoriyning o‘zidan so‘rab aniqlashicha, “uning “kamongarlikka mashhur” bo‘lishiga quyidagi voqea sabab bo‘lgan ekan: “Bu sohada bizning san’atimiz yo‘q. Bu shikastaga mazkur laqabni mana bu sababdan taqqanlar. Bir paytlar Muzaffar barlos bilan Hirotga borgan edik. O‘shanda kamongarlik do‘koniga kirib, ustalar orasida bir go‘sha tutib, o‘z kamonimizga go‘shagir qo‘yayotgan edik va bu ishlar bilan bo‘lib, amiri kabir Alisherning yo‘li shu yerdan tushib, kimyoasar nazarlarini menga solajak va g‘aflat sababli ro‘y bergan beadabligimiz uchun malomat o‘qig‘a qilajaklarini bilmay qolibman”. “Mullo Baqoiy juda xushsuhbat va odobli, kamtar kishi edi. Ubaydulloxon xizmatiga yaqinligi ham bor edi. Forsiy, turkiy tillarda yozgan she’rlari ko‘p va juda yaxshi hamdir. “Noz-u niyoz” nomli masnaviy bitgan”, - deb ma’lumot beradi u yana.

H.Nisoriy “bu g‘azalni juda xo‘b aytgan” deb, bir matla’ keltiradi:

*Haridori jahon budan ba savdoyash
namear zad,
Musaxhar kardani olam ba
g‘avg‘oyash namear zad.*

Tarj.: Jahonga xaridor bo‘lish uning savdosiga, olamni qo‘lga kiritish esa g‘avg‘osiga arzimaydi.

M.B. Sulton Ahmad Xuzraviya maqbarasiga dafn etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. – Т., 1993; Дошиимандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

MAVLONO BILOL – N.ga zamondosh shoirlardan. “M.N.”da keltirilishicha, xushta‘b va xushsuhbat kishi bo‘lgan. Ham forsiy, ham turkiyda birday mahorat b-n qalam tebratgan. Hirotda vafot etib, Xojayi Toq qabristonida dafn etilgan. Quyidagi turkiy matla’ uning iste’dod darajasiga guvoh bo‘la oladi:

*Jon-u ko‘nglumni jaf o‘ti bila kuydurdungiz,
O‘ylakim, kul bo‘ldum-u mendan*

ko‘ngul tindurdungiz.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO BURUNDUQ (taxallusi; to‘la ismi: Mavlon Bahridin Burunduq, XV asr) – shoir. Asli buxorolik bo‘lib, Nadimiy Buxoriy nomi b-n ham tilga olinadi. Umarshayxning o‘g‘li shahzoda Boyqaro xizmatida bo‘lgan. N. va Davlatshoh Samarqandiylarning ma’lumot berishlaricha, dilkash, xushta‘b, hazilkash, hozirjavob kishi edi. Shoirlar va atrofidagi odamlar uning o‘tkir tilidan hayiqib, ustod deb hurmatini joyiga qo‘yganlar. Hajviyotdan boshqa she’rlarda ham o‘zining kuchli iste’dodini namoyon etgan.

Shahzoda Boyqaro Balx hokimi etib tayinlanganda, M.B.ni huzuriga chorlab, 500 dinor siylov berishni buyuradi. Lekin parvonachi unga 200 dinor yozadi. Shunda u bir qit’a yozib, turkiyda 500 dinor deb 200 dinorni aytadimi, deb

kinoya qiladi. Qit’ani o‘qigan Boyqaro kulib yuboradi va: “Yo‘q, turkiyda 500 dinor deb ming dinorni aytadi”, deb unga ming dinor tuhfa etadi.

“M.N.”da ijodidan namuna sifatida quyidagi matla’si keltiriladi:

*Labi shirini tu bo tungi shakar memonad,
Duri dandoni tu bo iqdi guhar memonad.*

Tarj.: Sening shirin labing shakar idishining og‘ziga, durday tishlaring gavhar shodasiga o‘xshaydi.

S.Rahmon Davlatshoh tazkirasida keltirilgan bir g‘azal va bir qit’asini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират ушшуро. – Техрон, 1388 (х.-ш.).

S.G‘., E.O.

MAVLONO BURHONIDDIN (XV asr, Hirotda) – muammonavis shoir va olim. N.ning yozi-shicha, o‘z davrining mashhur fozillaridan biri, katta mavqe va mansabga ega e’tiborli zot, so‘z ustasi bo‘lgan. U N. b-n doimiy ravishda yaqin aloqada bo‘lib, turli masalalarni birgalikda hal qilishgan. Mavlononing ulug‘ shoir bilan do‘stligi N.ning 1469-y.i Husayn Boyqaro tomonidan muhrdorlik vazifasiga tayinlanishi munosabati bilan she’riy ta’rix yozishidan boshlangan. Bu haqda “M.N.”da o‘qiymiz: “Bu faqirg‘a podshoh muhr taklifi qilg‘onda ta’rix aytib erdikim, bag‘oyat xub voqe’ bo‘lib erdi. Ammo chun faqirning ta’rifiki, nafs ul-amrdin g‘ayri voqe’dur, lozim kelib erdi, bitilmadi va lekin asl misrasi budurkim:

Torixash in bud, ki: “Alisher mo‘hr zad”.

M.B.ning mazkur “ki Alisher mo‘hr zad” (ki Alisher muhr urdi) tarixnomasi, N.ning aytishi-cha, ajoyib bir sarguzasht b-n bog‘liq. Bu o‘rinda o‘n yil oldingi emas, o‘n yil keyingi voqea, ya’ni

N.ning ukasi Darvish Ali 1482-y.da muxrdorlikka tayinlanganda, M.B. o'sha sanaga bag'ishlab ta'rix bitib, tarixni "Darvish Ali mo'hr zad" (Darvish Ali muhr urdi) deganida "Darvish Ali mo'hr zad" o'rniga "ki Alisher muhr zad" iborasi o'sha mazmunni ifodalab, o'n yildan keyingi sanaga mos keladi. Bu tavoruddan hazrat N. ajablanadi va uning Mavlono hayotidagi g'aroyib karomatlaridan biri deb hisoblaydi.

N. tomonidan M.B.ning Hirot aslzodalaridan bo'lib, donishmand, xushta'b va muloyim tabiatli kishi ekanligi ta'kidlangan. U o'sha zamon she'riyatining eng mushkul janrlaridan bo'lgan muammoda ustod darajasiga yetib, Jomiy va N. kabi muammo san'atiga oid "Javohir ul-asma" nomli risola ham bitgan. N. uning Abulqosim Boburga bag'ishlab yozilgan va "Shoh Bobur" ismi chiqadigan ta'rixining oxirgi baytini o'z tazkirasida keltiradi.

N.ning ma'lumotiga ko'ra, M.B. 1469 va undan keyingi yillarda Hirot madrasalarida mudarrislik kasbi bilan shug'ullangan. Uning darslarida, N.ning maxsus ta'kidlashicha, ko'plab talabalar qatnashganlar. N. o'z davrida boshqalar qatori, bu mashhur mudarris, shoir va donishmand kishi b-n ham yaqin do'stona munosabat o'rnatib, uning hisobsiz ta'rif-tavsifiga musharraf bo'ladi.

M.B. N.ning Astrobodga hokim qilib yuborilishi munosabati bilan ham ta'rix bitgan:

*On Miri Nizomiddin Alisher
Avsof berun zi haddi taqrir.*

*Chun kard qabul boz amorat,
Ta'rix shud "amorati Mir".*

Tarj.: Amir Nizomiddin Alisherning sifatlari ta'rifga sig'maydi. Amirlikni qayta qabul qilgani uchun ham ta'rixi "amorati Mir" ("Amirning amirligi") bo'ldi.

Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9 jild. – T., 2011;

Абдуллаев А. Навоий ва Мавлоно Бурхониддин // ЎТА, 2004, №1; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик талқини. – Т., 2011.

E.O.

MAVLONO VAYSIY (XV asr, II yarmi – XVI asr I yarmi) – xattot, shoir. Hirotida yashagan. Safarga chiqqanida, yo'lda vafot etgan. Mohir xattot bo'lib, Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns" (Hirot sh.dagi muzeyda saqlanadi) va Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" (Berlin kutubxonasida saqlanadi) tazkiralari ko'chirgan. Nozikta'b shoir ham bo'lib, mazmunan teran va badiiy jihatdan yetuk she'rlar yozgan. N. "M.N." tazkirasida ma'lumot berishicha: "Asru soda va go'l kishi edi. Faqir, balki ko'proq yoronlar taajjub qilurlar erdikim, oyo ul bu nav' sodalig' bila nazm nechuk aytur erkin, ammo g'azallari yomon ermas va devoni ham bordur. Bu matla' aningdurkim:

*Raftam ba sayri bog'-u tavofi binafshazor,
Omad zi har binafsha maro bo'yi zulfi yor.*

Tarj.: Bog' sayri-yu binafshazor ziyoratiga chiqdim – har bir binafshadan menga yor sochini muattar hidi kelardi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O., M.A.

MAVLONO DARVESHALI TABIB – Xondamir o'zining "Xulosat ul-axbor" asarida M.D.T. to'g'risida shunday ma'lumot beradi: "Kasalliklarning davosini topish va kasallikka chalingan g'ariblarni davolashga katta g'ayratlar ko'rsatgan bo'lib, haqiqatdan ham tabobat ilmi-da yuksak cho'qqilarga erishgan. Har doim oliy hazratning shifoxonasidagi kasallarni davolashga mashg'uldir. O'sha maskanga tegishli bo'lgan vaqf mulklaridan katta foyda oladi".

N. esa o‘zining “M.N.”da M.D.T. to‘g‘risida quyidagilarni yozadi:

“...tabobatqa mashg‘uldur va bu fanning hoziq va mohirlari aning tab’in ta’rif qiladurlar. Muolijasin ham ko‘rganlar o‘kodurlar. Tab’i ham yaxshidur. Ammo muammog‘a ko‘prak mashg‘uldur”.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. “Хулосат ул-ахбор фи баён ал-аҳвол ал-ахёр” (“Яхши кишиларнинг ҳаётлари тўғрисида қисқача маълумотлар”) асаридан бир бўлим // Гўё Ётимодий наирга тайёрлаган // – Кобул, 1966.

K.R.

MAVLONO YORIY (XV asr, Balx) – shoir. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, vazirzoda edi, biroq darvesh va ozoda kishi bo‘lgan. Faqirlik yo‘lini tutib, o‘zini riyozatlarga solgan. Natijada, ko‘zi zaiflashib, hech nimani ko‘rmaydigan bo‘lib qolgan. Yaxshigina ta’bi nazmi bor edi. Quyidagi matla’ uning qalamiga mansub:

*Kasam nishoni sari mo‘y az on dahon nadihad,
Chunonbatangamazing‘am, kikasnishonnadihad.*

Tarj.: Hech kim yor og‘zidan zarracha nishon berolmaydi, Bu g‘amdan shunday yomon ahvolga tushdimki, mening boshimga tushgan savdoni hech kimga ko‘rsatmasin.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO JAVHARIY – (XV asr, Samarqand) – shoir. Sobunxona mushrifi (saqlovchisi) bo‘lgan. O‘sha yerda o‘zi u-n bir hujra yasab olgan. Aruzni yaxshi bilgan. “Siyar un-nabiy” (“Payg‘ambar xislatlari”) asarini nazmga solgan. Quyidagi bayt uning ta’bi nazmidan:

*Falak bas, ki dar mavkibash toxta,
Ba har moh na‘le biyandoxta.*

Tarj.: Falak otiga minib rosa chopdi, har oyga bir na‘l tashlab ketdi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO JANNATIY – xurosonlik shoir. N.ning zamondoshi. Fors tilida ijod qilgan. Ma’lum bir muddat Sulton Husayn Boyqaroning mulozimlik qilgan. Bir voqea sabab saroy xizmatidan chetlatilgan.

N. uni “M.N.”ning 3-majlisida zikr etgan. N. M.J.ning Xurosonda tug‘ilganini, aytib o‘tadi va tab’ining yomon emasligi, ya’ni bir muncha iste’dodli ekani haqida yozadi, so‘ng aql va qobiliyat orasidagi farqni keltiradi. Shu o‘rinda M.J. ni iste’dodli, lekin aqlsiz-u tolesiz kishi sifatida ta’riflaydi: “Tab’i yomon emas, ammo aqli ham yo‘qtur va toleyi ham”. N.ning ma’lumot berishicha, M.J. podshoh mulozimlik qilgan vaqtda, boshiga kulfat tushgan, lekin N. uni qutqarib qolgan: “Muddate podshoh mulozimi erdi, falokat base anga mustavli bo‘ldi, faqir ani yig‘ishturdum”. Tazkirada M.J.ning boshiga tushgan baxtsizlik haqida batafsil fikr yuritilmagan, ya’ni o‘shanda bu odamning nima ayb qilgani ochiqlanmagan. Shunisi aniqki, N. aytganidek, aqlsizligi bois o‘zi bilmagan holda shohning g‘azabini qo‘zg‘atadigan bir ish qilib qo‘ygan yoki saroydagi fitna-ig‘volarga aralashib qolgan bo‘lishi ham mumkin. Lekin N.dek kishining o‘rtaga tushganiga qaramay, M.J.ning shoh xizmatidan quvilishi bu o‘rinda uning aybi anchayin jiddiy bo‘lganini ko‘rsatadi.

M.J.ning ijodidan namuna sifatida bir matla’-si tazkirada keltirilgan:

*Ba may xo‘rdan chu soqiy sog‘ari
mayro dahan po‘shad,
Chi shud k-o‘ro ba sarpo‘she
savodi chashmi man po‘shad.*

Tarj.: May ichish paytida soqiy may qadahining ogʻzini yopib qoʻyadi. Unga nima boʻldiki, mening koʻzim qorasini qopqoq bilan berkitib qoʻyadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO JUNUNIY – Xuroson shoirlaridan. Poytaxt Hirotda tugʻilgan va umrini shu shaharda oʻtkazgan. Koʻproq hajviy va hazil sheʼrlar yozgan. N. M.J. b-n Xoja Hofiz Sharbatiy oʻrtasida nizo kelib chiqqani va M.J. shu munosabat b-n hajviya yozganini qayd qilgan. Hofiz Sharbatiy oʻz davrining mashhur kishilaridan boʻlib, sheʼr ham yozgan, musiqa asarlari ham yaratgan. M.J. dan farqli oʻlaroq, Sharbatiy uzoq yashagan va shu sababli N. uni koʻrgan. Sulton Abusaid halok boʻlgach, xoja Hofiz Sharbatiy Makkaga ketgan va qolgan umrini oʻsha yerda oʻtkazgan.

N. bu ikki ijodkor oʻrtasidagi nizoning sabablari haqida ham, hajviyaning mazmuni haqida ham hech narsa demaydi, faqat uning dovrugʻ qozongani haqida xabar beradi. Uning yozishi-cha, M.J.ning boshqa yaxshiroq sheʼrlari ham boʻlgan, lekin ushbu hajviya tufayli odamlar ularni unutganlar: “... xaloyiq ul hajvni yod tuttilar va yaxshiroq sheʼrlari bu jihatdin bartaraf boʻldi...”. Tazkirada M.J.ning bu sheʼri keltirilmagan. N. bu holni “... ul hajv chun mashhur erdi bitmak munosib koʻrunmadi” deya izohlaydi va M.J. ijodidan namuna sifatida ushbu forsiy baytni oʻquvchilar diqqatiga havola etadi:

*Ey ahli jununro ba kamandi tu zabuni.
Z-on roʻy dar on xalqa zabun ast Jununi.*

Tarj.: Ey, junun ahli sening kamandingda zabundir. Shu sababli Jununiy ham shu xalqada zabun.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011;

Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

Q.E.

MAVLONO KAMOLUDDIN SHOH HUSAYN (t. va v.n.) – N.ning murabbiy va muqavviyiligidagi kamol topgan isteʼdodli zamondoshlaridan biri. U haqida Xondamirning “Xulosat ul-axbor” asarida quyidagicha maʼlumot bitgan: “Mavlono Kamoluddin Shoh Husayn hol ahvolining chehrasi fazilat va bilim orasta, kamchilik va nuqsonlardan xolidir. Aql-u hushini yigʻishtirib olgandan keyin Mavlono Shamsiddin Muhammad Badaxshiyning vositachiligi bilan olihazrat Amir Alisherning mulozamatiga yetishdi va taʼbining softligi, zehning oʻtkirligi tufayli uning iltifot va inoyatiga manzur boʻldi. Shu kunlarda ul hazrat Amir Alisherning maxsus xodimlari qatorida va yagona pir Xoja Abulvalid Ahmad mozorida shayxlik mansabidadir”.

Maʼlumotdan koʻrinadiki, M.K.Sh.H. goʻzal insoniy fazilatlar sohibi boʻlgan va buni N. sezgan va nihoyatda qadrlagan, uni maxsus xodimlari qatorida deb bilgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

B.R.

MAVLONO ZAYNIY (XV asr, Sabzavor) – fors tilida ijod qilgan shoir. Sabzavorda tugʻilgan va Sabzavordagi adabiy hayotda ishtirok etgan. Keyinchalik Astrobodga ketadi va umrining qolgan qismini mazkur viloyatda oʻtkazadi. Shu yerda vafot etgan va dafn qilingan.

M.Z.ni “M.N.” tazkirasining ikkinchi majlisida zikr qilgan. N. uni “dilpazir tabʼlik kishi erdi”, – deya taʼriflaydi. M.Z.ning adabiy merosi, devoni yoki asarlari haqida maʼlumotlar mavjud emas. “M.N.”da ham bu borada hech narsa deyilmagan. N. uning koʻproq gʻazallar yozganini taʼkidlab, fors tilidagi ushbu matlaʼsini misol tariqasida keltiradi:

*Sanavbar to zi xizmatgorii sarvat judo monda,
Shuda devonavu jo 'lidamo ' sar dar havo monda.*

Tarj.: Sanobar sening sarving (qomating, bo'ying) xizmatkorligidan ayrilganidan beri devonaga aylanib, sochi to'zib, boshi havoda bo'lib qoldi.

N.ning qaydlari orasida M.Z.ning mashhur shoir Mir Shohiy b-n suhbat va majlislar tuzgani haqidagi so'zlar diqqatga sazovordir. Ma'lumki, Mir Shohiy ham M.Z. singari sabzavorlik edi. U ham keyinchalik Astrobodga ketgan va o'sha yerda vafot etgan. N. aytgan suhbat va majlislar ular hayotining Sabzavordagi davrida bo'lganmi yoki Astroboddami – bu to'g'rida aniq fikr aytish qiyin, lekin N. so'zlari bir masalaga aniqlik kiritadi: bu ikki shoirning adabiy hamkorligi XV asr 50-yillarining boshlaridan avvalgi davrda bo'lgan. Zero N. "M.N."ning Mir Shohiyga bag'ishlangan qismida uning Astrobodda vafot etgani va na'shini Sabzavorga olib kelib, dafn qilganlari haqida yozadi va voqeaning otasi Sabzavorda hokim bo'lib turgan paytda yuz berganini ta'kidlaydi. Bu esa 50-yillarning boshlariga to'g'ri keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO ZAYNUDDIN MAHMUD (t.y.n. – v. 1519) – xattot, olim. N.ning tarbiyati va homiyligida faoliyat olib borgan. Sultonali Mashhadiyning shogirdi va kuyovi. Mirali Hiraviy qo'lida ham tahsil olgan. Nas-taliq xatida benazir bo'lgan. U ko'chirgan Nozim Hiraviy devoni Tehron davlat kutubxonasida, Abdurahmon Jomiy devoni Abdul Husayn Mas'ud Ansoriy majmuasida, Bahrom Mirzo va Said Ahmad Mashhadiy muraqqalariga ko'chirilgan 16 qit'a Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shchedrin kutubxonasida saqlanadi. U "Xulosat ul-axbor" ("Xabarlar xulosasi") va "Mir'ot ul-olam" ("Olam oyinasi") asarlarining muallifi ham hisoblanadi.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Хондамир. "Хулосат ул-ахбор"дан // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

MAVLONO ZAMONIY – xurosonlik shoir. N.ning kichik zamondoshlaridan. Uning otasi Mavlono Muhammad Omiliy mashhur tarixchi Sharafuddin Ali Yazdiyning yaqin kishilaridan bo'lgan va she'riy ijod bilan ham shug'ullangan. N. uni "M.N."ning ikkinchi majlisida tilga olgan. M.Z. Sulton Badiuzzamon mirzo huzurida xizmat qilgan. Ma'lumki, ushbu shahzoda adabiyotga qiziqqan, o'zi ham she'rlar yozgan. Boshqa temuriy hukmdorlar singari Badiuzzamon ham o'z saroyiga olimlar, shoirlar va boshqa turli hunar egalarini jalb qilishga uringan. Bunda uning N. tarbiyasini olgan, uning homiyligida yetishib chiqqan kishilarga alohida e'tibor ko'rsatgani va o'z xizmatiga olganligini alohida qayd qilish lozim. N.ning xos kishilaridan hisoblangan shoir Osaifiy, N.ning kitobdori bo'lgan, ayni paytda turli ixtirolar muallifi hisoblangan Mavlono Hoji Muhammad ham keyinchalik o'z xizmatlarini Sulton Badiuzzamon huzurida davom ettirganlar. M.Z. garchi N.ning qo'li ostida faoliyat ko'rsatmagan bo'lmasa-da, uning nazariga tushgan. Yuqorida aytib o'tilganidek, N. uning otasini ham yaxshi bilgan. M.Z.ga Zamoniylar taxallusini olishni ham N. tavsiya qilgan.

N.ning "M.N."da bergan ma'lumotiga ko'ra, M.Z. dastlab Vafoiy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Lekin u Sulton Badiuzzamon mulozimi bo'lgani tufayli N. unga Zamoniylar taxallusi munosibroq, deb hisoblagan va undan taxallusini o'zgartirishni so'ragan. N.ning M.Z.ga taxallus borasida bunday tavsiya berishining yana bir sababi Vafoiy N.ning do'sti va homiysi Ahmad Hojibekning taxallusi edi. M.Z. N.ning maslahatiga amal qilib, o'z she'rlarida Zamoniylar taxallusini qo'llay boshlagan. N.ning "M.N."da yozganlarini istisno qilganda, M.Z.ning hayoti va ijodi haqida ma'lumotlar mavjud emas. Biz

uning Badiuzzamon mirzo mulozimi ekanligi haqidagi ma'lumotdan kelib chiqib, ayrim fikrlarni bildirishimiz mumkin. Ma'lumki, Badiuzzamon mirzo Astrobod, Balx viloyatlarida hokim bo'lgan. Binobarin, M.Z.ning ham hayotining muayyan davri shu shaharlarda o'tgan.

“M.N”da M.Z. ijodidan namuna tarzida ushbu bayt keltirilgan:

*Ba obi dida hargiz kam nashud so'zi dili zoram,
Magar az xok taskin yobad on otashki, man doram.*

Tarj.: Zor ko'nglimning kuyishi ko'z yoshi b-n kamaymaydi, mendagi bu o't magar tuproqdan taskin topadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

MAVLONO ZEBOIY (XV asr) – shoir. Adabiy manbalarda u Abdurahmon Jomiyning zamondoshi sifatida zikr etiladi va ta'bi nozik shoir maqomida ta'riflanadi. N. “M.N.” tazkirasida men uning o'zini ko'rganim yo'q, lekin she'rini eshitganman deb, ijodidan namuna sifatida bir matla'sini keltiradi:

*Qomatat shevayi raftor chu bunyod kunad,
Sarvro bandayi xud sozad-u ozod kunad.*

Tarj.: Qomating xirom aylaganda sarvni o'ziga banda qilib turib, yana ozod qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

MAVLONO ZIYO (XV asr II yarmi, Tabriz – Hirot) – shoir. Ma'lumki, temuriylar davrida Hirotning ilmiy, madaniy, adabiy markaz

sifatidagi mavqeyi benihoyat ortgan. Faqat Xurosonning shahar va qishloqlaridan emas, balki Fors, Iroq va Ozarbayjonning turli joylaridan, shu jumladan, qadimdan madaniyat rivojlangan Sheroz, Tabriz, Kirmon shaharlaridan, Shirvon o'lkasidan yoshlar tahsil uchun, shoir va fozillar yashash va ijod qilish uchun bu yerga kelganliklari buning yaqqol dalilidir. N. “M.N.”da ularning bir qatorini, jumladan, Mavlono Xalaf, Xoja Mas'ud Qumiy, Mavlono Solimiy, Mavlono Mas'ud Shirvoniy va boshqalarni tilga oladi. M.Z. ham ana shundaylarning biridir.

Tahsil davomida M.Z. Hirotidagi adabiy hayotda ishtirok etib, shoir sifatida tanilgan va umrining qolgan qismini shu yerda o'tkazgan. N. uni “M.N.”ning uchinchi majlisida zikr etgan. Tazkirada M.Z.ning “Ko'ngulga yaqin, shirin adoliq, maqbulg'ina kishidur”, – deb ta'riflanishiga qaraganda, N. u b-n yaqin tanish bo'lgan. N. shuningdek, M.Z.ning kichik jussali kishi ekani va do'stlari u b-n ko'proq shu to'g'rida hazil-mutoyibalar qilishlari haqida ham yozadi. Tazkirada M.Z. ijodidan namuna tarzida keltirilgan she'rlar uning anchagina iste'dodli shoir ekanligini ko'rsatadi. Buni N. ham tasdiqlaydi va ana shu baytlarni keltirishdan oldin “tahsil asnosida she'rg'a ham ishtig'ol ko'rguzdi va yaxshig'ina she'rlar ham aytti” deb yozadi. M.Z. ijodining diqqatga sazovor jihati uning o'zbek tilida ham she'rlar yozganidir. N. uning Xalaf otiga aytilgan ushbu o'zbekcha muammosini keltiradi:

*Ey durdkashlar, bodadin xoli
bo'lubtur yurtingiz.
To tutqoli xumxonadin bir go'sha siz,
bir go'sha biz.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO ZIYO TABRIZIY (t.y.n. – 1520/21, Tabriz) – shoir, olim. Yoshligida tahsil u-n Hirotga kelgan. Oti Ahmad bo'lib, Qosim

Oʻrdubodiyning oʻgʻli. Shafeʼiy yoki Shafiqiy taxallusi b-n ijod qilgan. N. “M.N.” tazkirasida maʼlumot berishicha, “koʻngulgʻa yaqin, shirinadolik, maqbulgʻina kishi” boʻlgan. Yaxshigina sheʼrlar yozgan. Koʻplab qasidalar yaratgan, lekin ularning aksarini lugʻz va muammo janriga oid qasidalar tashkil etadi. Shunday qasidalaridan biri Husayn Boyqaroning oʻgʻli Shohgʻarib Mirzoga bagʻishlangan va “Qasidayi shatranjiya” deb atalgan. Turli tazkira va bayozlar orqali sheʼrlaridan namunalar yetib kelgan. Jumladan, N. uning fors tilidagi 2 matlaʼsi va “Xalaf” nomiga yozilgan bir muammosini keltiradi. Matlaʼlaridan biri quyidagicha:

*Ajab nabvad agar parvona imshab tarki jon karda,
Ki binad naxli umri sham bunyodi xazon karda.*

Tarj.: Shamning umr daraxti xazon sari yuz tutganini koʻrib, bu kecha parvona jonini tark etsa, ajab emas.

Som Mirzoning xabar berishicha, Hirotida oʻzining oʻtkir zehni va yetuk sheʼrlari b-n N. majlisiga yoʻl topib, uning eʼtiborini qozonadi, siyloviga muyassar boʻladi.

M.Z.T.ning “Algʻoz” (“Lugʻzlar”) va “Hall ul-muammo” (“Muammoni yechish usullari”) risolalari ham bor. “Algʻoz” lugʻz janriga bagʻishlangan boʻlib, nazmda yozilgan. “Hall ul-muammo” esa Mir Husayn Nishopuriyning “Dasturi muammo” asariga javob tarzida yozilgan – u shoirning doʻstlari iltimosiga koʻra, 1506-07-yy. da boshlanib, 1520/21-yy.da yakunlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи “Тўхфаи Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Жўраев Ж. Мавлоно Зиё Табризий // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2014, № 1.

E.O.

MAVLONO ZOHIDIY (toʻliq ismi: Mavlono Azizulloh Zohidiy) (XV asr) – shoir. Bobo

Savdoiyning zamondoshi boʻlgan. Amir Xusrav Dehlaviyning “Daryoyi abror” (“Yaxshilar daryosi”) qasidasiga tatabbuʼ yozgan. Kotibiylning “Tajnisot” (“Tajnisot”) asariga ergashib, “Ravzat ul-oshiqin” (“Oshiqlar bogʻi”) dahnoma (oʻn noma)sini yaratgan. 1000 baytdan iborat mazkur asarining nasriy muqaddimasida maʼlumot berishicha, u 1407-y.da Hirotga kelib, 10 yil davomida tahsilga mashgʻul edi. Soʻng Boysungʻur Mirzo saroyiga yoʻl topib, 1417-y.da “Ravzat ul-oshiqin”ni unga tuhfa etgan. “Tajnisot” yoʻlida yozilgan bu asar, oʻz-oʻzidan tajnis va zulqofiyataynga boy. Jumladan:

*Zoʻhraro chang yo rubob ki dod,
Laʼl dar sang, yo Rab, ob ki dod?*

Tarj.: Zuhraga chang yo rubobni kim berdi, ey Xudo, tosh ichidagi laʼlga bu qadar tovlanishni kim berdi?

“M.N.” tazkirasida N. “munojotda aning bu bayti yaxshi tushubdur” deydi.

“Ravzat ul-oshiqin” qoʻlyozmasining bir nusxasi Britaniya muzeyida saqlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

MAVLONO ZULOLIY (t.y.n. 1525, Hirot) – shoir. Otasi darveshsifat kishi boʻlib, kalava (yigirilgan ip)furushlik qilar edi. N.ning “M.N.” tazkirasida yozilishicha: “Zehni sarchashmasidin nazmi zuloli softi zohir boʻlur. Bu jihatdin anga Zuloliy taxallus topildi”. Koʻrinib turibdiki, Zuloliy taxallusini unga N. bergan.

Fozil va maʼrifatli kishi boʻlib, Som Mirzoning xabariga koʻra, koʻproq gʻazal va qasida janrlarida qalam tebratgan. Qasidalaridan birida zamondosh shoirlardan shikoyat qilgan. Jumladan:

*She'r fazl-u shoir omad fozil, ammo chun tama'
Lozimi she'r ast, bezoram zi she'r-u shoiri!*

Tarj.: She'r fazilat-u shoirlik fozillik sanaladi, lekin she'rdan maqsad tama bo'lsa, bunday she'r-u shoirlikdan bezorman!

N. ham shoir ijodidan namuna sifatida bir matla' keltiradi:

*Layli uzore merasad domankashon dar xuni man,
Digar nadonam chun shavad
holi dili majnuni man.*

Tarj.: Bir Layli yuzli qonim ustiga etagini tortib keladi. Bu holda telba ko'nglimning ahvoli nima bo'lishini bilmayman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи “Тўхфаи Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-ш); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

Q.E.

MAVLONO ISHQIY (XV asr) – fors-tojik tilida ijod etgan hirotlik shoirlardan biri bo'lib, ijodiy faoliyati Abusaid Mirzo hukmronligi davriga to'g'ri keladi. N. o'z tazkirasida M.I. haqida qisqacha ma'lumot keltiradi. Ma'lumki, tazkirada har bir majlis o'z ko'lamiga ko'ra ma'lum bir davrni qamrab olgan bo'lib, ikkinchi qism N.dan yosh jihatidan katta bo'lgan, asar yozilgan paytda hayotdan ko'z yumgan ijodkorlar ta'rifiga bag'ishlangan. Demak, M.I. 1490-y.dan oldinroq vafot etgan. Asarda uning iste'dodli shoir bo'lgani e'tirof qilinadi: "...hiriylilik erdi va qasidani puxta aytur erdi". M.I. o'z davrining mashhur shoirlaridan biri bo'lganki, Abusaid Mirzo Hirotida bunyod qilgan Oqsaroy peshtaxtasiga yoziladigan bayt uchun aynan uning she'rini tanlab oladi. N. bu haqda shunday yozadi: "Sulton Abu Sa'id Mirzo Oqsaroyini yasaganda imoratning kitobasi uchun shuarog'a she'r buyurdilar. Imorat ta'rifida aning she'ri yaxshi tushub erdi". Bu

she'r fors tilida yozilgan, tazkirada uning matla'si keltiriladi:

*In manzareki toq chu abro'yi dilbar ast,
Az xok bar giriftayi doroyi kishvar ast.*

Maz.: Peshtoqi dilbarning qoshiga o'xshash bu joy mamlakat podshohining tuproqdan yuk-saltirgan binosidir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAVLONO KAVKABIY (XV asr) – mu-tasavvif shoir. Adabiy merosidan Nizomiya gatabbu' sifatida yozgan 5 tasavvufiy dostoni yetib kelgan: 1) "Oyina va Dil". Mavzu va vazn jihatidan "Maxzan ul-asror"ga tatabbu'. U shoirning tasavvufiy qarashlari va fikrlarini o'zida mujassam etgan. Fikrlari tasdig'i u-n hikoyatlar keltiradi. 2) "Fehristi jahon" ("Jahon mundariyasi"). Bu doston u olamning yaratilishi, insonning paydo bo'lishi va ilohiy ishqdan bahs yuritadi. 3) "Anvor ul-muhabbat" ("Muhabbat nurlari"). Bu "Layli va Majnun" mavzusidagi tasavvufiy doston. 4) "Abvob ul-jannat" ("Jannat eshiklari"). Bu tasavvufga oid doston bo'lib, unda tariqatning 40 yo'li, uni bosib o'tishning 8 usuli haqida so'z boradi. 5) "Taroz ul-nubuvvat" ("Payg'ambarlik ziynati"). Nizomiy "Iskandarnoma"sigana nazira bo'lgan bu doston 2 qismdan iborat, birinchisi "Dur ul-bahrayn" ("Ikki dengiz tutashgan joyning gavhari"), ikkinchisi ("Bahr ul-durrayn" ("Ikki dur dengizi") deb ataladi.

N. "M.N." tazkirasida u haqda "munajjim yigitdur va o'z fanig'a munosib taxallus ixtiyor qilibdur", deb yozadi va bir matla'sini ijodidan namuna sifatida keltiradi:

*Be ruxash har qatrayi xun bar sari mujgon maro,
Mash'ale boshad furo'zon dar shabi hijron maro.*

Tarj.: Yor yuzisiz kipriklarim uchidagi har qatra qon hijron kechasidagi yorqin mash'alga aylandi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд I. – Душанбе, 1988.

E.O.

MAVLONO KAVSARIY I (XV asr, Buxoro – Hirot) – shoir. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, qobiliyatli, xushsuhat, shirin soʻzli, fasohat b-n ma’noli gapiruvchi donishmand kishi edi. Bir kuni oʻziga yarasha taom tayyorlayotganida, ulugʻlardan biri kirib, oʻtin qalabdi. Buni koʻrgan M.K.: “Ovqat pishirishda yordam qilmaki, ovqatga sherik boʻlasan”, – debdi.

Quyidagi matlaʼ uning qalamiga mansub:

*Dar xayoli pistayi xandoni on bodomchashm,
Chashmayi xunest chashmi mo,
ki dorad nom chashm.*

Maz.: Bodom koʻzli yorning pistadek labi xayolida koʻzimiz qon chashmasiga aylandi – uning faqat nomigina koʻzdir.

Bu yerda shoir chashm – koʻz va chashma – buloq soʻzlari yordamida tajnis sanʼati hosil qilgan. Shuningdek, xandon pista deganda istiora yoʻli b-n lab koʻzda tutilgan boʻlsa, koʻz bodomga tashbeh qilingan. Bu esa muallifning mahoratli shoirligidan dalolat beradi.

M.K. Hirotida vafot etgan. Uning qabri Xiyo-bon koʻchasi boshida.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAVLONO KAVSARIY II (XV–XVI asrlar) – Xurosonlik shoir. “M.N.” tazkirasining uchinchi qismida shoir haqida maʼlumot berilgan. Maʼlumki, asarning uchinchi majlisida N. yosh qalamkashlar haqida, ular tarbiyasidagi noqis jihatlarga alohida toʻxtalgan. Muallif M.K. ning ham dangasalik, gʻayratsizlik kabi illatlarga moyil ekanligi haqida gapiradi: “Kichikdin

beri tabʼida nazm aytur qobiliyati bor. Ammo mashgʻulluq qilmas. Xoja Osafiyning musohibligʻi davlatidindurkim, goh-gohi sheʼr aytur”. Demak, Osafiy (q.: Osafiy) M.K.ning hayotida ham oʻziga xos mavqega ega boʻlgan. Ularning hamsuhat doʻst ekanligi shoir ijodiga ham taʼsir oʻtkazgan. M.K. fors tilida ijod qilgan va uning quyidagi bayti namuna sifatida keltiriladi:

*Muhtasib gar rind boshad dayr-ro dar vo kunad,
Bahri rindon boda az zeri zamin paydo kunad.*

Maz.: Muhtasib agar rind boʻlsa, mayxona eshigini oʻzi ochib beradi. Rindlar uchun mayni yer ostidan boʻlsa ham paydo qiladi.

M.K.ning ijod namunalari bizgacha yetib kelmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAVLONO KAMOLIDDIN ABULVOSEʼ AN-NIZOMIY – N.ga zamondosh boʻlgan ijodkorlardan. Xondamir oʻzining “Habib us-siyar” asarida M.K.A.N. toʻgʻrisida shunday deb yozadi: (Mavlono Kamoliddin Abdulvoseʼ an-Nizomiy) Mirzo Yodgor Muhammad voqeasi yuz bergan sana toʻgʻrisida shunday deb yozadi:

*Shud shahri safar shahid va ham “shahri safar”
Az soli shahodatash dihad xabar.*

Tarj.: Safar oyida shahid boʻldi. Buning ustiga “safari oy” uning shahid boʻlgan yilini anglatadi. Ushbu baytdagi رقص رهش “shahri safar” iborasini abjad hisobi asosida raqamlarga oʻgirsak, 875 soni hosil boʻladi. Shundan maʼlum boʻladiki, Mirzo Yodgor Muhammad milodiy 1470/1471-y. shahid boʻlgan.

Mavlono Jaloliddin Mutahhar Boharziyning oʻgʻli edi. Yoshlik yillarining katta qismini ilm oʻrganish bilan oʻtkazib, kotiblik hamda xatlar va hujjatlar tuzish ishida katta mahoratga ega boʻldi.

Mansur Xoqon podshohligi davrining boshlarida bir necha vaqt ul hazratning hayotlari va faoliyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni yozib boshish bilan shug'ullandi. Biroq bo'lgan voqealar to'g'risida ma'lumot berishda haddan ortiq o'xshatishlar va istioralarni qo'llab, mubolag'alarga yo'l qo'yganligi sababli, Mansur Xoqonga uning bu yozganlari ma'qul kelmadi va ushbu ishni fozillardan boshqa biriga topshirishdi.

Xoja Mujiddiddin Muhammad M.K.A.N. suhbatida bo'lishga judayam ishtiyoqmand edi. Mavlaviy janoblari hazil gaplarni ko'tarmasdan, tezda achchiqlanadigan odati borligi uchun ham unga ko'p hazil qilgan. Ul janob Xoja Nizomulmulk va uning farzandlari bilan yaqin munosabatda bo'lib, ul hazratga bag'ishlab "Tarassulot" asarini yozib qoldirgan. U o'z asarlaridan birining debochasida Xoja Nizomulmulk, Xoja Kamoliddin Husayn va Xoja Rashididdin Amidulmulkka bag'ishlab, bir necha bayt yozgan. Quyida haqiqatdan ham yuksak so'z san'ati namunasi bo'lgan ushbu baytlarni keltiramiz:

*Du barodar bo ham arzoniy, ki dar qadr omada,
On vazoratro maob-u on amoratro maol.*

*On Kamoli din-u davlat dar hama bobe rashid,
V-in Rashidi mulk-u millat dar nihoyoti kamol.*

*Ham buvad az royi on subhi saodatro furo'g',
Ham buvad az ro'yi in xurshedi davlatro jamol.*

*Barsarand az mehr-u mah on dar alo in dar uluvv,
Bartarand az bahr-u kon, on dar saxo, in dar navol.*

*Az janobi on naxohad kard davlat ijtinob,
V-az rikobi in naxohad yoft iqbol intiqol.*

*On buvad xurshedi manzar, in buvad birjisi qadr,
On buvad mahmudi tole', in buvad mas'udi fol.*

*Mohi johi vahshati on bod forig' az xususf,
Oftobi davlati in bod iyman az zavol.*

Tarj.: Ikki aka-uka qadr-u e'tiborda bir-biriga munosib bo'lib, biri vazirlik namunasi bo'lsa, ikkinchisi amirlik timsolidir. Din-u davlatning o'sha Kamoli barcha sohalarda rashid [botir] bo'lsa, podshohlik va xalqning bu Rashidi kamolotning eng yuqori cho'qqisidadir. Unisining tafakkuridan saodat tongi yorishsa, bunisining yuzidan davlat quyoshi go'zallashadi. Unisi martaba va darajasining yuksakligi va bunisi o'zining ustunligi bilan quyosh va oydan ham yuqorida tursalar, unisi saxovatda va bunisi sovg'alar ulashishda dengiz-u kondan ham ustunroqdirlar. Unisidan davlat qochmaydi, bunisining oyoq ostidagi iqbol esa boshqa joyga ketmaydi. Unisi ko'rinib turgan quyosh bo'lsa, bunisi qadr Mushtariysi bo'ladi. Unisi eng yaxshi tole bo'lsa, bunisi eng baxtli foldir. Unisining hashamat mansabi oyi tutilmasin, bunisining davlati quyoshi botmasin.

M.K.A.N. Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiyning maqomotlariga bag'ishlab yozgan kitobida Sulton Husayn Mirzo Boyqaroning hukmronlik zamon tarixiga oid "Jome' ul-badoye'" ("Nodir voqealar to'plami") nomli kitob yozganligini aniq eslatib o'tgan. Bundan tashqari "Ravzot ul-jannot" ("Jannat bog'lari") asari muallifi Muiniddin Isfizoriy ham Mavlono Abdulvose'ning ushbu kitobini "Jome' ul-badoye'i Sultoniy" ("Sulton bilan bog'liq nodir voqealar to'plami") nomi bilan eslatib o'tadi.

"Maqomoti Jomiy" kitobining uchta qo'lyozma nusxasi O'zbekiston va Tojikiston kutubxonalarida saqlanmoqda.

Ad.: Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башир (Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимайи ҳоллар) 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий наирга тайёрлаган // – Техрон: 1954.

K.R.

MAVLONO KAMOLIY (XV asr) – N. u haqida "M.N." tazkirasining ikkinchi majlisida ma'lumot bergan. Demak, M.K. N.dan yosh jihatdan ulug' bo'lgan. Tazkira tartib berilgan

paytda u hayot bo‘lmagan. Ma’lumki, tazkirada N. turkiy tilda ijod qilgan shoirlarni alohida e’tirof etadi. Sababi bu davrda Xurosonda fors tilida ijod qilish an’ana tusiga kirgan edi. M.K. esa ulardan farqli ravishda o‘z she’rlarini turkiy tilda yozgan. N.ning ta’kidlashicha, M.K. ijodi xalq orasida anchayin mashhur bo‘lgan: “Aning nazmi ham ul navohiyda xaloyiq orasida xoli az shuhrat emas erdi”. Tazkirada ushbu ta’rifga munosib bayt keltiriladi:

*Irning qulidur nayshakar, ey jon, beli bog‘liq,
Gul dog‘i yuzing bandasidur to‘ni yamog‘liq.*

M.K.ning qabri Ko‘hi Sofda joylashgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAVLONO LATIFIY (XV asr) – turkigo‘y shoirlardan. “M.N.” tazkirasining ikkinchi majlisida shoir haqida qisqacha ma’lumot berilgan. Aytilishicha, uning qayerlik ekanligi noma’lum, qabri ham ma’lum emas. Bu ta’rifdan aniq bo‘ladiki, M.L. muallif bolaligidayoq vafot etgan. Chunki tazkiradagi ikkinchi majlisida N. o‘zi ta’kidlab o‘tganidek, kichikligida va yigitligida ko‘rgan, suhbatlashgan ijodkorlar haqida ma’lumot bergan. Yana aytilishicha, M.L. yosh vafot etgan va katta ijodiy meros qoldirmagan. N. shoirning fe’liga ham to‘xtaladi. Jumladan, shunday yozadi: “Ammo mundoq derlarkim, tab’i xili sho‘x ekan-dur”. N. turkigo‘y shoirning baytlarida ham aynan shu xususiyat namoyon bo‘lishini aytib o‘tadi va quyidagisini namuna sifatida ilova qiladi:

*Gah oqar, gah tomar labing shakari,
Bizga tegmasmu hech oqar, tomari.*

M.L. ning vafot etgan yili ma’lum emas.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

MAVLONO MAJNUN (Majnuni Chapnavis (Chappa yozuvchi Majnun) nomi b-n shuhrat qozongan, XV–XVI asr, Hirot) – shoir, xattot, olim. Kamoliddin Mahmud Rafiqiyning o‘g‘li bo‘lib, ismi ma’lum emas. Majnun – adabiy taxallusi. Hirotning xushnavis xattotlaridan bo‘lib, chap qo‘lda ham go‘zal yozar edi. N. “M.N.” tazkirasida u haqda “bozguna” (teskari, aks – arab yozuvining bir turi) xatini andoq ravon va sof bitirkim, mahalli taajjubdur va ko‘rmagan kishi ishona olmas” deb yozadi. U, xususan, nastaliq xatida mohir edi. “Gulistoni hunar” (“Fazilat gulistoni”) asarining muallifi Ahmad Mir Munshiy Qumiyning ma’lumotiga ko‘ra, M.M. bir xat ixtiro qilgan ediki, so‘zlari tarkibidan inson va hayvon suratlari namoyon bo‘lar edi. Jumladan, “Narxi shakkar-u qand shikast az shakkariston” (“Shakariston tufayli qandu shakarning bozori kasod bo‘ldi”) misrasini 2 tomondan yozganida bir-biriga qarab turgan 3–4 kishining qiyofasi ko‘rinardi – xat ham, surat ham bir-biridan go‘zal chiqqan. Bu usul ilgari amalda bo‘lmagani u-n uni M.M. ixtirosi hisoblaydilar. Bu haqda uning o‘zi shunday yozadi:

*Tav‘amon muxtareyi Majnun ast,
Ki qalam chehrakushoyiho kard.
To shudam muxtare-yu suratkash,
Xatakam suratake paydo kard.*

Tarj.: Tav‘amon xati Majnunning ixtirosi edi, qalamda o‘zining mahoratini ko‘rsatdi. Kashfiyotchi suratkashligim tufayli xatginam shaklu suratlar paydo qildi.

M.M.ning ilmiy va adabiy merosi boy. Uning “Odob xat” (“Yozuv odobi”, 1541), “Savod ul-xat” (“Xat yozish usullari”), “Rasm ul-xat” (“Xat yozish qoidalari”, nazmda yozilgan), “Murakkabsozi” (“Yozuv murakkabliklari”) risolalari xattotlik odobi, sirlari, usul va qoidalari, bezak berish yo‘llariga bag‘ishlangan. “Rasm ul-xat” (1534) Eron shohi Tahmosp 1 u-n yozilgan. Bu risolalarning qo‘lyozmalari Tehron universiteti va Sankt-Peterburg Sharq-

shunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida saqlanadi. Uning qo‘li b-n ko‘chirilgan Bahrom Mirzoning 1 qit‘asi Istanbul kutubxonasida, chap qo‘lida ko‘chirgan 1 qit‘a Eron olimi Mahdiy Bayoniy kolleksiyasidan joy olgan. “Layli va Majnun”, “Noz va Niyoz” kabi dostonlarni ham unga nisbat beradilar, lekin ular bizgacha yetib kelmagan.

N. “M.N.” tazkirasida M.M. ijodidan namuna sifatida quyidagi matla’ni keltiradi:

*Ba va’z meravam-u zor-zor megiryam,
Bad-in bahona zi hijroni yor megiryam.*

Tarj.: Va’z uchun boraman-u, zor-zor yig‘layman – shu bahona yor hijronida yig‘layman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи “Тўхфаи Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MAVLONO MAJNUNIY (XV asr) – balxlik xattot va turkigo‘y shoir. “M.N.”ning uchinchi majlisida uning nomini uchratish mumkin. N., avvalo, uning xattot ekanligini e’tirof etadi. Ma’lumki, o‘sha zamonda mashhur adiblarning asarlarini, qo‘lyozmalarini kitob holiga keltirib, ommaga yetkazish yetarlicha mablag‘ talab qilgan va ba’zi xattotlar shuning orqasidan kun kechirgan. M.M.ni ham N. shunday kotiblar sirasiga kiritadi: “...faqir kishidur, kitobatqina qila olurki, vajhi maosh hosil qilgay”. Yana aytiladiki, M.M. qabristonda kun kechirgan: “Xoja Uk-kosha mazorida sokindur”. Tazkirada M.M.ning shoirligi ham kotibligidek o‘rtamiyona baholanadi: “Go‘yo she‘r taxayyuli uchun bo‘lg‘aykim, varaq ul-xayol murtakibidur, andoqki, ham mag‘lub bo‘lg‘on chog‘liqdur”. Shoirning quyidagi bayti keltirilgan:

*Mohi tobonim isitti qildi bag‘rimni kabob,
Oy edi, emdi haroratdin bo‘lubtur oftob.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAVLONO MASIHIY (Maseho, XV asr, Hirot) – shoir. Hirotning Fushanj (Kushanj) viloyatidan bo‘lib, temuriylar davrida yashab ijod qilgan. Gavharshodbegim madrasasida tahsil olgan. Hirot adabiy muhitida hurmat-e’tiborga sazovor edi. N. “M.N.”da uni yaxshi hamsuhbat, mehribon do‘st, xushtabiat va shirinkalom shoir sifatida zikr etadi. Sho‘xta‘b kishi bo‘lib, hazil va o‘ynoqi she‘rlar yozgan, badihalar to‘qishga ham usta bo‘lgan. Quyidagi matla’si she‘riyat muxlislari orasida mashhur edi:

*Moro ba jafu kushta pushaymon shuda boshi,
Xuni dili mo rexta pazmon shuda boshi.*

Tarj.: Bizni o‘zing jafu bilan o‘ldirib, endi pushaymon bo‘lgandirsan, dilimiz qonini to‘kishni sog‘inib ham qolgandirsan.

Ka’ba safarida Arabiston cho‘llarida o‘sadigan mug‘ilon degan tikanli daraxtning soyasida oyog‘iga kirgan tikanni sug‘urib olayotganida karvondagi sho‘xta‘blardan biri unga shunday hazil qilgan:

*Az ranji rahi dur-u sarxori mug‘ilon,
Az omadani Ka‘ba pushaymon shuda boshi.*

Tarj.: Uzoq yo‘l azobi-yu, mug‘ilonning o‘tkir tikanidan Ka‘baga borayotganingga pushaymon bo‘lgandirsan.

M.M. she‘riyatning turli janrlarida qalam tebratgan, ayniqsa, g‘azalnavislikda mohirligini N. e’tirof etgan. M-n:

*Har jo, ki sarvi nozi tu binshast fitnahost,
Joye, ki nest sarvi qadat fitna dar kujost?*

Tarj.: Sening sarv kabi qadding hamma yerda fitna qo‘zg‘ab yuradi. Sening sarv qadding bo‘lmagan yerda fitna qayerda?

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MAVLONO MAS'UD (XV asr, Shirvon – Hirot) – olim, mudarris, shoir. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berilishicha, ilm tahsili u-n Hirotga kelib, turli fanlarni o’zlashtirishga jiddiy kirishadi. Abdurahmon Jomiy suhbatiga yetib, undan ham saboq olish baxtiga muassar bo’ladi. Gavharshodbegim madrasasida va boshqa ba’zi madrasalarda mudarrislik qilgan. Har kuni yuzdan ziyod talaba undan tahsil olgan. M.M.dan saboq olish orzusida boshqa mamlakatlardan ham talabalar kelgan. Yaxshi axloqli, darveshvash va foniysifat kishi bo’lgan.

Bir kun u peshin namozini N. b-n birga o’qiydi. Namoz tugagach, yana 2 rakaat qo’shimcha namoz o’qiydi. Shunda N. “Xazinachi hisobini ado qilishda ortiqcha keltirish xiyonat dalilidir”, – deb hazillashadi. Bu mutoyiba el orasida mashhur bo’lib ketadi. Shuning u-n u aytar emishki: “Bir marta 2 rakaat ortiqcha namoz o’qiganim uchun yillarki uning ta’na-yu malomatidan qutulmayman”.

N. o’z tazkirasida uning bir matla’sini ijodidan namuna sifatida keltiradi:

*Biso ‘z sinayi maston ba riqqati mayi nob,
Ki nest so ‘zi maro sozkor g’ayri sharob.*

Tarj.: Mastlar ko’ksini toza may ta’sirida kuydir, zero, mening bu yoniq ko’nglimga sharoqdan boshqasi davo bo’lolmaydi.

Xondamirning “Habib us-siyar” asarida xabar berilishicha, M.M. kalom, mantiq, falsafa ilmlarida o’z zamonasining allomalaridan edi. G’iyosiya madrasasida mudarrislik qilgan. N. ham uning saboqlarini olgan. “Hoshiyayi sharhi hikmat ul-a’in” nomli asari ham bo’lgan. “Mullo shudan oson ast, odamiy shudan dushvor”

(“Mulla bo’lish oson, odam bo’lish qiyin”) matlini unga nisbat beradilar.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO MAHVIY (XV–XVI asr, Xuroson) – shoir. O’z shahrida kamol kasb etgandan keyin Hirotga kelib, saroy xizmatiga kiradi va Xoja Abdulloh Marvorid qo’l ostida ishlaydi. N. “M.N.” tazkirasining 3-majlisida u haqda ma’lumot berib, Xurosondan ekanligi, ta’bi nozikligini aytadi. Shuningdek uning ba’zi-ba’zida tahsil b-n mashg’ul bo’lib turgani haqida ham yozgan. “Yana yigitlik havo va havasi ani parishon tutar va musohiblar parishonlig’i ani somon qilur. Tab’ida xeylig’ina choshnisi bor”, – deb ijodidan namuna sifatida bir matla’sini keltiradi:

*Dude, ki az dili man dar shomi g’am baroyad,
Bar yodi turrayi o’ purpech-u xam baroyad.*

Tarj.: Uning halqa-halqa sochi yodida g’am shomida ko’nglimdan hasrat tutuni buralib-buralib chiqadi.

Som Mirzo Safaviy uning asosan g’azal janrida qalam tebratgan shirinkalom shoir ekanligini aytadi. Tazkira va bayozlarda M.M.ning ko’plab g’azal va ruboiylari keltirilgan. Quyidagi bayt ham uning ta’bi nazmidan:

*Qaddi tu umri darozi man ast-u peshi raqib
Nishastayi-vu maro nim umr kam shuda ast.*

Tarj.: Sening qadding men uchun uzun umrdir, lekin sen raqibning yonida o’tirding-u uni teng yarmiga qisqartirding.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.; Тазкираи “Тўхфаи Сомий”. Техрон, 1347 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MAVLONO MIR QARSHIY (XV asr, Qarshi – Samarqand) – sahhof, shoir. Qarshida tug‘ilib o‘sgan. Ilm tahsili u-n Samarqandga kelib, shu yerda muqim yashab qolgan. N. “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, Samarqandda yashab ijod qilgan. Dastlab Xatoiy taxallusi b-n she’rlar yozgan. Hunarmand shoir bo‘lib, sahhoflik do‘koni bor edi. Ta’b va fazl ahli shu yerda yig‘ilib turishgan. M.M.Q. ularning ustodi hisoblangan. Shikoyat bobida mana bu matla’si yaxshi chiqqanini aytadi:

*Nest oyini muhabbat kardan az yor gila,
V-arna z-on badahd mekardem bisyor gila.*

Tarj.: Muhabbat qoidasida yordan gina qilish yo‘q, bil’aks u ahdida turmagandan ko‘pdan-ko‘p gina qilar edim.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.; Мухаммад Н. Насаф ва Кеш алломалари. – Т., 2006.

E.O.

MAVLONO MONIY (t.y.n. – Mashhad, 1517) – shoir. Kulol oilasida tug‘ilgan va bir muddat o‘zi ham kulolchilik qilgan. N. “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha: “Sohibjamol va zarif va ra’no yigitdur. Bovujudi ulkim, atosi benazir kosagarkim, chinni yasar va inisi andoq naqsh qilurkim, Chin va Xitoda qila olmaslar. Ul bu ikki hirfasidin or qilib, birin quli, birin chuh-rasicha ko‘rmas. Chun husni bor, husni xati va husni kalomi dag‘i bor, har ne qilsa, anga tegar. Bu matla’ aningdurkim:

*Chu dar sahroyi g‘am devonason
bo xud fitad changam,
Gahe dar changam aftad sang-u
gah sang aftad az changam.*

Tarj.: G‘am sahrasida devona kabi o‘zimga o‘zim chang solaman, goh qo‘limga tosh tushadi-yu, goh qo‘limdan tosh tushadi.

Iste’dodi tufayli Husayn Boyqaroning Kepak Mirzo nomi b-n mashhur bo‘lgan o‘g‘li Muhsin Mirzo xizmatiga kirib, uning yaqinlari safidan joy oladi. Mashhada shahzoda b-n birga shayboniylar tomonidan qatl etilgan. Tazkiralarning ma’lumot berishicha, u XV asrning mashhur qasidanavislaridan biri bo‘lgan. Ko‘proq qasida, g‘azal va ruboiy janrlarida qalam tebratib, o‘zidan devon meros qoldirgan. Quyidagi bayt ham uning ta’bi nazmidan:

*Ba xandayi namakin yor dar muqobili mo,
Chi guna toza nagardad jarohati dili mo?*

Tarj.: Yor nozli tabassum qilib qarshimizda tursa, qanday qilib dilimizning jarohati yangilanmasin?

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи “Тўхфаи Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MAVLONO MUQIMIY (XIV asr oxiri – XV asr 1-yarmi) – shoir. Xurosonda yashagan. “M.N.”da darveshtabiatli kishi bo‘lib, tasavvuf istilohlarini yaxshi bilishi, turkigo‘y bo‘lgani va turkiycha so‘fiyona tarje’band yozgani aytilgan. N. tarje’bandning takrorlanib keluvchi baytini keltiradi:

*Sensen asli vujudi har mavjud,
Sendin o‘zga vujudda ne mavjud.*

“M.L.”da ham uni o‘zigacha yashab ijod qilgan iste’dodli shoirlar qatorida tilga oladi. Qabri Hirotda.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мухокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO MUHAMMAD AMIN (t.y. va v.y.n; qabri Hirotda) – taniqli tasavvuf shayxi. N. zamondoshlaridan. “N.M.”da u haqida o‘qiyimiz: “Bag‘oyat buzurgvor kishi erdilar, donishmand va muttaqiy. Va majolislarida tafsir va hadisdin o‘zga so‘z oz o‘tar erdi. Va aksar Haq (s.t.)ning lutf-u ehsoni va bandalarg‘a rahm-u rahmatidin va mujrim bandalarning Tengri taolo avfidin umidvorlig‘i bobida oyot-u ahodis o‘qurlar erdi. Har necha fosiq-u fojir va noumid kishi alar suhbatig‘a yetsa erdi, umidvor chiqar erdi. Muborak sinlari yuzdin tajovuz qildi. Bu ruboiy bu faqir xotirig‘a alarning muborak tilidin qolibdurki,

*Bod omad-u bo‘yi zulfi jonon ovard,
V-in ishq ko‘han noshudayi mo nav kard.
Ey bod, tu bo‘yi oshnoyi dori,
Zinhor magard, hech begona magard.*

Tarj.: Shamol esdi-yu, jonon zulfining hidini keltirdi, bizning eski xarob ishqimizni yangiladi. Ey shamol, u bilan oshnoliging bor, zinhor biror begona atrofida aylanma.

Shayx Shoh Ziyoratgohiy va ul asrda ko‘prak mashoyix bila suhbat tutub erdilar. Balki mashoyix alar suhbatig‘a tabarruk tilar erdilar. Qabrlari Ziyoratgoh dashtidatur.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011.

E.O., Z.R.

MAVLONO MUHAMMAD BADAXSHIY (t.y. va v.y.n., XV asr) – shoir, adabiyotshunos. N. uning Qunduzdagi Ishkamish kentidan bo‘lib, avval Samarqandda tahsil olgani, keyin Hirotda kelgani haqida ma‘lumot beradi. Jomiy va N. b-n tanishib, ularning adabiy suhbatlaridan bahramand bo‘lgan. Muammo ilmida va ta‘rix aytishda ham uning mohirligi N. tomonidan tilga olinadi.

“Qunduzning Ishkamish kentidindur. Avvali holida andin tahsil uchun chiqub Samarqandg‘a

bordi va bir necha vaqt anda sabaq o‘qub, Hi-riyga keldi. Tahsil ishin takmil qilur vaqtda g‘oyat xushtab‘lig‘idin va musohiblar xotiri jihati-dan lavandlig‘larg‘a tushti va rindliq tariyqin ul martabag‘a yetkurdikim, mast yo maxmur bosh va oyoq yalang ko‘y va ko‘cha va bozorda yurur erdi. Hodiyyi tavfiq tavba nasib qilib, ani tuz yo‘lg‘a keturdi. Holo tab‘ ahli orasida andin somonliqroq kishi yo‘qtur. Podshoh va gadog‘a maqbul va muloyimdur. Va muammo fanida risola bitibdurkim, ko‘p el orasida mashhur va shoye‘dur. Ammo agar muhovirotda gohi so‘z-ga betaammul javob berur, chun g‘alat kam tushar, hech tushmas va muammodin boshqa dag‘i nazmlari bor. Bu matla‘ aningdurkim:

*Xayoli qomatash dar didayi bexob megardad,
Chu on mohiki, har so‘z dar miyoni ob megardad.*

Tarj.: Uyqusiz ko‘zlarimda yor qomatining xayoli suv ichidagi baliqdek har tomon charx uradi.

Xondamirning “Xulosat ul-axbor” asarida uni “bag‘oyat xushfe‘l, shirinso‘z, xushchaqchaq, darveshvash, xushxulqlik, latiftab‘ va fozil kishi”, deb ta‘riflaydi. 30 yilga yaqin N. mulozamatida bo‘lgan.

Bobur M.B.ning she‘rlari badiiy jihatdan uncha baland bo‘lmasa ham, lekin muammo haqidagi risolasini ancha yaxshi bitibdi, deydi. Ishkamish Badaxshonga kirmagani holda nega Badaxshiy taxallusini olganiga hayron bo‘ladi. Chunki M.B. bir qancha muddat Samarqandda Bobur xizmatida bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

MAVLONO MUHAMMAD JOMIY (To‘liq ismi: Mavlono Shamsiddin Muhammad ibn Nizomiddin Ahmad, taxminan 1420, Jom – tax-

minan 1463, Hirot) – shoir, donishmand, tabib. Abdurahmon Jomiyning ukasi. Sulton G‘iyosiddin G‘uriy madrasasida tahsil olgan. Tib, musiqa, advor, fiqh ilmlarini yaxshi o‘zlashtirgan edi. Tabobatni Abu Ali ibn Sinoning “Al-qonun fi-t-tib” asari orqali o‘zlashtirib, kasallarni shunga muvofiq davolagan. Ibn Sinoning “Shifo” asari ham uning sevimli kitoblaridan hisoblangan. Darveshona axloq sohibi edi. Ta’bi nazmi ham bo‘lib, g‘azal va ruboiy janrlarida qalam tebratgan. She’rlaridan parchalar turli adabiy manbalar orqali yetib kelgan. N.ning “M.N.” tazkirasida yozishicha: “Ul og‘og‘a inilikka loyiq va tariqi alar tariqi bila muvofiq erdi. Bu ruboiy alarningdur:

*In bodani man be tu ba lab meoram,
Ne az payi shodi-yu tarab meoram.
Zulfi siyahi tu ro‘zi man karda siyoh,
Ro‘zi siyahi xesh ba shab meoram.*

Tarj.: Sensiz mayni shodlig-u xursandchilik maqsadida ichmayman. Qora soching yorug‘ kunimni qora qildi, endi qora kunim ham tunga o‘xshab qoldi.

Yosh holida olamdan o‘tgan. Jomiy uning vafotiga marsiya yozgan. Jumladan:

*Man budam az jahon-u giromi barodare,
Dar silki ahli fazl garonmoya gavhare.
Z-in son barodare, ki dar atvor-u ilm-u fazl,
Chu o‘nazod modari ayyom digare.*

Tarj.: Bu dunyoda men b-n aziz ukam qolgan edik. U fazilat ahli rishtasida qimmatbaho gavhar edi. Fe’l-u atvor-u ilm-u fazilatda bu kabi zamon yagonasini davr onasi boshqa tug‘magan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

MAVLONO MUHAMMAD NE‘MATO-BODIY – Muammonavis shoir. Hirotida yashagan. Pahlavon Muhammad xonaqohida imomlik qilgan. Pahlavon Muhammad majlislarida hamisha shoir-u muammogo‘ylar ishtirok etar ekanlar. Ularning ta’sirida bu ham muammo aytishga mayl paydo qiladi. Undagi iqtidorni ko‘rgan ustoz muammo ustalari qo‘liga topshiradi va u tez orada yaxshigina muammonavis bo‘lib yetishadi. Ammo yosh olamdan o‘tadi. N. “M.N.”da uning muammolarini bir yerga jamlaganini aytadi va “Koko” ismiga yozgan bir muammosini misol tariqasida keltiradi:

*On chi kardi bar dil az bedodgar yod oramash,
Go‘yamad bo‘ko‘hi jononam ba faryod oramash.*

Mavlono: “Mening ko‘nglimga nimaki qilgan bo‘lsang, zulm qiluvchi u zolimni yod etaman, go‘yoki jonon ko‘yida faryod qilaman desam ham bo‘ladi”.

Gozurgoh mavzeyida dafn etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO MUHAMMAD OLIM SAMARQANDIY – N. “M.N.”ning birinchi majlisida tilga olgan qalam ahlidan. N. unga tazkirada alohida “Muhammad Olim” nomli fiqra bitgan. U Samarqand madaniy muhiti vakili sifatida Olim Samarqandiy nisbasi b-n ham tilga olingan. N. yozgan ma’lumotga ko‘ra, Olim Samarqandiy Movarounnahr hukmdori Mirzo Ulug‘bek (1394–1449)ning musohiblaridan biri va ular yoshligida Samarqand madrasasida birga tahsil olgan. U ma’lum muddat Sulton Ulug‘bek saroyida mulozim bo‘lgan. Biroq fe’lidagi kibr va gap-so‘zida til odobiga rioya qilmagani sabab hukmdorning nazaridan qolgan, uning hukmi b-n Samarqanddan Hirotga ixroj qilingan.

N. fiqrada uning qalamiga mansub fors tilida bitgan g‘azal matla’sini tamsil qilib keltirgan:

*Mo siyah baxtem-u bad ro 'zem-u axtar so 'xta,
Sham 'i maqsude ba umri xud shabe nafro 'xta.*

Tarj.: Biz baxti qaro, yomon kunga qolgan va yulduzi so'ngan kishimiz, butun umrimizda biror kecha ham maqsadimiz shami yonmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. “Мажолис ун-нафоис”да маданий муҳит тасвири / Боқий васиятномалар. – Т., 2022.

B.R.

MAVLONO MO'MINIY (XV asr) – shoir. Hayoti va ijodi haqida faqat N. “M.N.”da bergan qisqa ma'lumot mavjud. Unga ko'ra, samarqandlik bo'lib, N. qurdirgan “Xalosiya” xonaqohida tahsil ko'rgan. Oti Abdulmo'min bo'lganligidan Mo'miniy taxallusi b-n tanilgan. N. M.ning ravon ta'bi borligini ta'kidlab, ijodidan namuna sifatida quyidagi baytini keltiradi:

*Bikusho dahanki, no 'shi labo, no 'shxand ham,
To qiymati shakkar shikani, narxi qand ham.*

Tarj.: Og'zingni och-u shirin tabassum-u shakar so'zing bilan shakarning qimmatini-yu qand narxini sindir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

H.A.

MAVLONO NAIMIY (XV asr) – shoir, arbob. Husayn Boyqaroning hali saltanat da'vosi ila yurgan paytlarida unga hamroh bo'lib, sidq-u ixlos b-n qilgan xizmatlari evaziga keyinchalik yuqori mansablarga erishdi. Ana shunday yurishlardan birida jarohat olib, olamdan o'tgan. N.ning “M.N.” tazkirasida ma'lumot berishicha, ta'bi nazmi yaxshi bo'lib, turkiyda go'zal she'rlar bitgan. Ijodidan namuna sifatida quyidagi baytini keltiradi:

*To adamdin bo 'ldi paydo
munchakim husn-u jamol,
Sen parivashdek yaratmabdur
bashardin Zuljalol.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O., M.A.

MAVLONO NARGIS (XV asr, Hirot) – shoir. Ohiy taxallusi b-n ham ijod qilgan. N. “M.N.” tazkirasida unga yuqori baho bermaydi. Hatto taxallusini o'zgartirgani ham unga yoqmaydi. Sababi so'ralganda tayinli javob aytmadi, deydi. Qayerdakim ohorli tashbeh yoki nozik ma'no ko'rsa, darhol o'zlashtirib olishni odat qilgani haqida gapirib, zora taxallusini o'zgartirganidek, bu noma'qul odatini ham tashlasa, deb umid bildiradi va ijodidan namuna sifatida bir matla'sini keltiradi:

*Ba yodi sahfayi ruxsori u k-az mah
fuzun omad,
Kushodam foli Mushaf, surayi
“Yusuf” barun omad.*

Tarj.: Oydan go'zal yuzining sahifasi yodi b-n Qur'oni Karimdan fol ochsam, “Yusuf” surasi chiqdi.

Bu yerda Yusuf (a.s.)ning husn-u malohat timsoli ekanligiga ishora qilinmoqda.

Ba'zi manbalarda uni Oyatiy Hiraviy tarzida ham keltiradilar. G'azal devoni meros bo'lib qolgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MAVLONO NARGISIY (1470–1530/31, Iroqi Ajam) – shoir. “M.N.” tarjimoni Faxriy Hiraviy ma'lumotiga ko'ra, u N. yozganidek,

Marvdan bo‘lmay, balki Marvda N. xizmatiga yetishgan. Aslida u Abhar shayxzodalaridan bo‘lib, abharliklar uning avlod-ajdodlarini nihoyatda hurmat qilganlar. Avvalida beboshlarga qo‘shilib, qimmatli vaqtini behuda o‘tkazgan bo‘lsa, keyin qilmishlaridan tavba qilib, toat-ibodatga berilgan. N. uning jafokash yigit ekanligini ta’kidlab, ijodidan namuna sifatida bir matla’sini keltirib o‘tadi:

*Onroki dardi ishqı tu devona soxta,
Majnun sifat bago ‘shayi vayrona soxta.*

Tarj.: Sening ishqing kimniki devona qilgan bo‘lsa, u Majnun kabi bir vayronani go‘sha tutadi.

Ko‘p vaqtini Hirotida kechirgan. Bir kuni Abdullo Hotifiy ismining sababini so‘raganida u shunday javob bergan ekan: “Mening ismim aslida Abulmakorim Nizoriddin Qudrat bo‘lib, tug‘ilgan shahrimda meni Shayx Mirak dey-dilar. Nargisiy esa taxallusimdir”. Bir muddat Hirotida muhtasiblik qilgan. Keyin Qandahorga ketgan.

Tazkiralarda u xushta‘b va mahoratli shoir sifatida tilga olinadi. Masnaviy, g‘azal, qit‘a, ruboiy kabi janrlarda qalam tebratgan. Shohiy Sabzavoriyga tatabbu‘ qilgan. G‘azallar devoni yetib kelgan. G‘azallarida ishq-u muhabbat mavzusi, hasbi hol ruhi ustun. Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoniga javoban bir doston ham yozgan. Quyidagi maqta‘ ham uning ijodidan:

*Nargisiy ro‘y ba rah kard zi vayronayi xesh,
Kas chi donad, ki kujo meravad in devona?*

Tarj.: Nargisiy o‘z vayronasidan chiqib, yo‘lga ko‘z tikdi – bu devona qayoqqa borishini hech kim bilmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкирани “Тўхфаи Сомий”. Техрон, 1347 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Ж. 2. – Д., 1989.

E.O.

MAVLONO NIZOM ASTROBODIY (Astrobod – Hirot) – shoir. Xondamir “Xulosat ul-axbor”da uning N. tarbiyati va homiyligidan bahramand fazl egalari qatorida zikr etadi. Zamon qasidago‘ylarining yetakchisi bo‘lib, N. madhida go‘zal qasida bitgan va uning lutf-u ehsoniga musharraf bo‘lgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Sh.R.

MAVLONO NIZOMIDDIN ABDULHAY – tabib. N. qurdirgan “Dor ush-shifo”da xizmat qilgan. Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarida bu haqda shunday yozadi: “Boshida hidoyat belgilariga ega bo‘lgan Amirning shifoxonasida kasallarni davolashga mashg‘ul bo‘lgan. Valiylikning pаноhi bo‘lmish Xoja Nosiriddin Ubaydulloh kasallikka chalinganligi sababli o‘z odamlaridan birini Hirotga yuborib, Hazrat sultonning yaqin kishisi bo‘lmish ul hazratdan tajribali bir tabibni uning oldiga jo‘natishlarini so‘raganida, tabobat xazinasi bo‘lmish ul janob olijanob Amirning buyrug‘iga ko‘ra, Samarqandga bordi. Zimmasiga yuklatilgan vazifani a‘lo darajada bajarib, yorug‘ yuz b-n Hirotga qaytib kelgach, yanada ko‘proq e‘tiborga tushib, yanada kattaroq inoyatlarga erishdi.

Mavqe va darajasi kun sayin oshib, baxt va tole‘ yulduzi lahza sayin yorug‘roq charaqlay boshladi. Nihoyat, maqtalغان sifatlarga ega bo‘lgan Sohibqiron Sultonning iltifotli nazariga tushdi. Saroyda ham kattalar va kichiklarning sirdoshiga aylandi.

Hozirgi vaqtda mansab va martaba bosqichlarining eng yuqori darajalariga erishgan kezlari bo‘lib, aksariyat vaqtini a‘lo hazratlarining xizmatida o‘tkazadi”.

Ad.: Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. “Хулосат ул-ахбор фи баён ал-аҳвол ал-ахёр” (“Яхши кишиларнинг ҳаётлари тўғрисида қисқача маълумотлар”) асаридан бир бўлим // Гўё Эътимодий наирга тайёрлаган //

Кобул, 1966; *Fiёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Рижоли Ҳабиб ус-сияр (Ҳабиб ус-сияр арбоблари) // Абдулхусайн Навоий наишрга тайёрлаган // – Техрон.*

K.R.

MAVLONO NIZOMUDDIN XOMUSH – 1360–1450-yy.da yashab oʻtgan naqshbandiyaning oʻz davridagi yirik shayxlaridan biri. U kishi haqida Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns”, Ali Safiyning “Rashahotu aynil hayot”, Muhammad Qozining “Silsilat ul-orifin”, Muhammad Doroshukuhning “Safinat ul-avliyo”, Ali ibn Mahmud al-Abivardiyning “Ravzat us-solikin”, Mavlono Mir Muhammad Toshkandiyning “Manoqibi Mavlono Lutfulloh”, Muhammad Haydar Mirzoning “Tarixi Rashidiy” va yana boshqa bir qator manbalarda maʼlumot berilgan.

Mazkur manbalarda N.X.ning fazilatleri va kashf-u karomatleri haqida soʻz yuritilsa-da, tarjimai holiga doir maʼlumotlar juda kam uchraydi. Hatto Abdurahmon Jomiy, N.lar ham oʻz asarlarida N. X.ning tugʻilgan, vafot etgan yili, dafn etilgan joyini koʻrsatmaganlar. Faxriddin Ali Safiyning “Rashahot” hamda Nosiriddin Buxoriyning “Tuhfat uz-zoirin” asarlaridan maʼlum boʻladiki, N.X.ning qabri Toshkentda Abu Bakr Qaffol (Shoshiy) qabrining poyidadir.

N. “N.M.” asarida N.X.ning Xoja Alouddin Attor xalifalaridan ekani va tahsil paytlari bir marta “Xojayi buzurgvor (Bahouddin Naqshband)ni Buxoro ulamolaridan birining majlisida” koʻrgani, ana shundan keyin “Xoja Alouddin suhbatigʻa” borganini naql qiladi. N.ning yozishicha, N.X. dastlabki paytlar “riyozot-u mujohadot”ga mashgʻul boʻlgan “va nafs tazkiyasi va koʻngul tasfiyasi”ga koʻp “jiddu-jahd” koʻrgizgan. N.X.ning aytishicha, birinchi marta Alouddin Attor suhbatiga borganida, eshigida turgan yaqinlaridan biri unga qaratib: “Zuhd-u pokizalikdan chiqish payti yetmadimi?” deb aytadi. N.X. esa: “Bu soʻz menga ogʻir botdi. Lekin Xojaning huzuriga kirganimda u kishi ham shu soʻzlarni takrorlagandan keyin bu soʻz menga ogʻir botmadi”,

- deydi. N. Jomiyning “Nafahot ul-uns” kitobida Saʼdidin Koshgʻariyning N.X.dan koʻp naqlar qilganini eslatadi. Jumladan, Jomiy Ubaydulloh Ahror hazratlaridan shunday naql qilgan ekan: “... bir kun alar xidmatigʻa boradur erdim. Yoʻlda manga oshnolardan biri yoʻliqti va soʻzga tutti, hamonoki, ul kishi chogʻir ichib erdi. Chun alar (Nizomiddin Xomush) xidmatigʻa yettim, dedilarki, magar sen icharsen? Dedim: yoʻq. Dedilar: pas sanga ne holdur? Dedim: Yoʻlda bir mast yoʻluqti, meni soʻzga tutti. Dedilar: pas bu aning holidurkim, sanga qolibdur”.

N.X.dan keyin uning sulukini farzandlari va boshqalar davom ettirgan boʻlsa-da, uning oʻrniga bosh xalifa oʻlaroq Saʼdidin Koshgʻariy qolgan va naqshbandiyani davom ettirgan. N.X. Abdurahmon Jomiyga ham pirlilik qilib, shayxlik qilishga ijozat bergan.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Носириддин Бухорий. Тухфат уз-зоирин. – Бухоро, 1908; Али Сафий. Рашахоту айнил ҳаёт. – Т., 2004.

S.R.

MAVLONO NODIRIY (XV asr, Marv) – shoir. N.ning “M.N.” tazkirasida, goʻzal taʼb sohibi boʻlib, ohorli va chiroyli topilmalar qilishga intilgani haqida xabar beriladi. Ammo erinchoq boʻlgan – isteʼdodini yetarli darajada ishga solmagan. Bir muddat N. b-n yaqin boʻlgan. Lekin dangasaligidan qutulolmay ishi orqaga ketgan. N. uning ijodidan namuna sifatida quyidagi matlaʼsini keltiradi:

*Ba sang narm kun, ey charx, ustuxoni maro,
Mabodo raxna kunad tigʻi dilsitoni maro.*

Tarj.: Ey falak, mening suyaklarimni tosh b-n yumshatib qoʻyki, dil oluvchi sanamning oʻqiga tagʻin shikast yetkazmasin.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO OLIM – N. “M.N.” tazkirasida keltirishicha, donishmand kishi bo‘lib, mudarrislik qilgan. Go‘zal ta‘bi nazm sohibi ham edi. Bir kuni bir masala yuzasidan bir guruh el b-n shikoyat xati yozadi. Devonboshi masalani ko‘rib chiqishni o‘sha paytda muboshir (boshqaruvchi) bo‘lib ishlayotgan Majdiddin Muhammadga havola qiladi. M.O. arizasini unga beradi. Majdiddin uning muxoliflari tarafida bo‘lganligi u-n xatni o‘qib ham o‘tirmay, o‘zi moyil toifa foydasiga hukm chiqaradi. Shunda M.O. badiha tarzida quyidagi baytni o‘qiydi:

*Kori moro Xoja Majduddin Muhammad
hech kard,*

*Kog‘azi moro naxond on ro‘z-u
darham pech kard.*

Tarj.: O‘sha kuni Xoja Majduddin Muhammad bizning ishimizni yo‘qqa chiqardi, chunki shikoyat xatimni o‘qib ham o‘tirmay, bir chekaga o‘radi-qo‘ydi.

Bu bayt xalq ichida mashhur bo‘lib ketadi. Quyidagi matla’ ham uning ta‘biga dalildir:

*Oyam ba sar ba rohat payvasta ham chu xoma,
Kardi zi bahram az xat, ey moh, gird noma.*

Tarj.: Qalam kabi ko‘yingga boshim b-n yurib kelaman. Ey oy, men u-n xatlarni sochingga chirmab qo‘yding.

*Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис.
ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.*

E.O.

MAVLONO RIYOZIY (Taxallusi. To‘liq ismi: Imomiddin Riyoziy Samarqandiy (t.y.n. – 1479, Samarqand) – shoir, olim, xattot. Tug‘ilgan shahrida tahsil olib, zamonasining asosiy fanlarini o‘qib-o‘zlashtirgan. Keyin Hirotga borib, N. dargohiga yo‘l topadi. 526 baytni o‘z ichiga olgan devoni saqlanib qolgan. Asosan, g‘azalnavis shoir bo‘lib, g‘azallarida tabiat tas-

viri, tarjimai hol, zamonadan shikoyat ohanglari ham o‘rin olgan.

N. “M.N.” tazkirasida shunday qaydlar bor: “M.R. barcha fazilatlarining mujassami va dalillari puxta kishi, yaxshigina shoir bo‘lib, xususan, g‘azal yozishda mohir edi. 7 xil arab yozuvi (suls, muhaqqiq, taqvi’, rayhon, riqo’, nasx, ta‘liq)da mohir. Qur‘onni 7 xil qiroat b-n o‘qiydigan hofiz ham edi. Biror ilm sohasidan bebahra emasdi. Qaysi ishga qo‘l urmasin, albatta, uni amalga oshira olgan. Musiqa, nujum va boshqada ham tengsiz bo‘lgan. Shunga yarasha obro‘-e‘tibori ham baland edi. Bundan u kibr-u g‘urur paydo qilgan”. Uning shunday bayti bor edi:

*Sitorayest duri go‘shi on hilolbro‘,
Zi ro‘yi husn ba xurshed mezanad pahlul.*

Tarj.: U hilol qoshli qulog‘idagi dur bir yulduzga o‘xshaydiki, quyosh b-n husn talashadi.

N.ning aytishicha, ikki misrani o‘zaro bog‘lash u-n bir “ki” bog‘lovchisi taqozo qilinadi. Shu bois u baytni quyidagicha tuzishni taklif etadi:

*Zi ro‘yi husn duri go‘sht on hilolabro‘
Sitorayestki bo moh mezanad pahlul.*

Tarj.: U hilol qoshlining qulog‘idagi dur bir yulduzdirki, oy b-n husn talashadi.

N. nusxasida ikki misrani bir-biriga bog‘laydigan “ki” keltirilishi b-n birga tashbeh ham mantiqan to‘g‘ri tus oladi. Lekin M.R. bu to‘g‘ri maslahatni olish o‘rniga o‘zidan xato topganlari u-n jahli chiqib ketadi. Yaqinlari har qancha insofga chaqirsalar ham qabul qilmaydi.

G‘azallari mutolaasi M.R.ning qalami o‘tkir san‘atkor shoir ekanligidan dalolat beradi. Shoir ijodiga Xo‘ja Hofiz kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. O‘z iste‘dodiga mahliyolik unda kibr-u g‘urur paydo qilgan bo‘lsa kerakki, N. uni “Mutakabbir va mo‘jab (xudbin, manman) kishi erdi”, – deb tanqid ham qiladi.

M.R.ning faxr-u iftixor b-n maqta‘laridan birida “Agarda malaklar Riyoziy she‘rlarini mehr-

-u ixlos bilan falakning moviy sahifalariga darj etsalar, bu sahifalar tillarang tus oladi”, – deb mubolag‘a qilishi bejiz emas:

*To navisand qudsiyon she‘ri Riyoziro zi mehr,
Sahfayi sabzi falakro kardaand afshon ba zar.*

Shoir she‘rlari favqulodda mubolag‘alar, ohorli tashbehtar, haddi a‘losiga yetkazilgan husni ta‘lillar, kutilmagan talmehlar, hayratomuz tashxislar, tazodlar, shuningdek, boshqa ma‘naviy hamda lafziy san‘atlarga boyligi b-n o‘ziga xos joziba va teranlikka ega. Ma‘lumki, irfoniy she‘riyatda ma‘shuqaning yuzini Mus‘hafga, demakki, iymonga, sochini zunnorga, demakki, kufrga nisbat berish bir an‘ana tusini olgan. Shundan kelib chiqib, bir matla‘sida u: “Ey pari, jilvagar sochlaringni yuzing ustidan olib tashla – qachongacha Mus‘haf ustiga zunnorni qo‘yas-an”, – deb tutilmagan tashbeh topadi:

*Ey pari, az rux barafkan turrayi tarrorro,
Tobakay bar ro‘yi mushaf menihi zunnorro.*

Boshqa bir baytida esa “Sening beqiyos husning aks etgani tufayli ko‘zimning pardasi pari surati tushirilgan qog‘ozga o‘xshaydi”, – deya yana bir betakror tashbeh qo‘llaydi:

*Doni, ki chist pardayi chashmam zi ro‘yi tu
Chun kog‘aze kashida bar o‘ surati pari.*

Ilm-u adab ahli o‘rtasida katta shuhrat qozongan M.R. yosh o‘lim topadi. Qabri o‘zi tug‘ilib o‘sgan Samarqandda.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9 жилд. – Т., 2011; Айний С. Асарлар. 8-жилд. – Т., 1967; Сиддиқов С. *Имомиддин Риёзийи Самарқандий (Сарсухан) // Риёзийи Самарқандий. Девон*. – Душанбе, 1974.

E.O.

MAVLONO RUHIY YOZIRIY (XIV asr, oxiri – 1449, Xuroson) – shoir. N.ning “M.N.” tazkirasida ma‘lumot berishicha, Xurosonning fozil kishilari jumlasidan bo‘lib, ta‘bi mavzun, suluki marg‘ub kishi bo‘lgan. “Bulbul bilan gul”, “Sham bilan parvona” nomli munozaralar yozib, ularda o‘z mahoratini namoyon qilgan. Saraxs viloyatidan tortib, to Darun va Yozirgacha uning zamonida barcha ta‘b ahli unga shogird bo‘lganlar. Shoir o‘z fikrini uning ijodidan keltirilgan bir matla‘ b-n yakunlaydi:

*Namexohamki kas yobad zi sirri holam ogohi,
Va garna olame so‘zam ba yak ohi sahargohi.*

Tarj.: Ahvolim siridan birovning xabar topishini istamayman, aks holda sahar chekkan bir ohim bilan butun olamga o‘t qo‘yaman.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Asadov M. *Navoiy ijodida “Ta‘b ahli” talqini*. // “Alisher Navoiygacha XXI asr” mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. – T.–Bursa, 2024.

E.O.

MAVLONO SAVSANIY (XV asr oxiri – XVI asr boshi) – shoir. Kamolot yoshida she‘r-u shoirlikka mayl ko‘rsatib, adabiy davra tashkil etadi va ko‘plab shogirdlar tarbiyalab yetishtiradi. Asosan, g‘azal janrida ijod qilgan. She‘rlaridan parchalar turli tazkira va bayozlar orqali yetib kelgan.

N.ning “M.N.” tazkirasida yozishicha, ozodavash kishi bo‘lib, vaqtini ko‘proq Gavharshod-begim madrasasi atrofida o‘tkazar edi. Keyin bir go‘shada sokin bo‘lib, bo‘lar-bo‘lmas kishilar suhbatidan o‘zini olib qochgan, chunki ortiqcha dardisarga toqati yo‘q edi. Koshki bu davlat hammaga nasib qilsa, deb umid qiladi N. va ijodidan namuna sifatida bir matla‘ sini keltiradi:

*Mujarradonki, zi qaydi zamona ozodand,
Na sayd gashta ba domi kase, na sayyodand.*

Tarj.: Ozod kishilar zamona tashvishlaridan qutulgandirlar – ular na ovchidirlar-u na birovlarning tuzog‘iga asir.

Som Mirzo Safaviy ham “Tuhfai Somiy” tazkirasida S. taxallusli bir shoir haqida yoza-di, lekin uning ma’lumotlari N. ma’lumotlariga mutlaqo zid ekanligi, u shoirning boshqa shaxs ekanligini ko‘rsatadi.

Sodiqbek esa “Majma’ ul-xavoss” tazkirasida o‘zi turkman bo‘lib, Husayn Boyqaroga qo‘rchilik qilgan, N. she’riyatining oshuftasi bo‘lgan Savsaniy degan shaxs haqida xabar beradi. Lekin u keyinchalik sharob, taryok va qimorga berilib ketib, tushkunlikka yuz qo‘ygani va Hamadonda vafot etganini ma’lum qiladi. Uning chala qolgan devonini tugatishni Amirxon Gulobiy turkman Sodiqbekka havola qiladi va u bu vazifani ado etganini aytadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкирани “Тўхфай Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан // Асарлар. 4-жилд. – Т., 1972; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

MAVLONO SAFOIY (XV asr, Andijon – Samarqand) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida yozishicha, sodda va oddiy yigit bo‘lgan hamda xoksor va ochiq kishilar suhbatini afzal ko‘rgan. O‘zi oddiy yigit bo‘lishiga qaramay, ba’zi-ba’zida go‘zal va yetuk she’rlar yozgan. Quyidagi bayt shular jumlasidandir:

*Menamoyad gohi javlon na’li
shabrangat ba chashm,
Chun mahi nav k-az nazar sozand
mardum g‘oyibash.*

Tarj.: Kishilar yangi oyni ko‘zlaridan qochirganlaridek, qora otingning na’li ham ba’zi-ba’zida elas-elas ko‘zga tashlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAVLONO SA’DUDDIN (t.y.n., Bahrobod – 1493/94, Mashhad) – taniqli tasavvuf shayxi. N. zamondoshlaridan. Shoir uni o‘zini duo qilgan azizlar qatorida sanab o‘tadi. Chunonchi, “N.M.”da o‘qiymiz: “Bahrobodning Ravniz otlig‘ kentidin erdilar. Donishmand va muttaqiy erdilar. Kichik yoshidin taqvoy-u zuhd bila o‘tkarib erdilar. Hirot shahrida Hazrat Maxdumiy (n.m.n.) bila ko‘p suhbat tutubdurlar. Va tahsil ayyomida bila hamsabaq o‘qubdurlar. Va Mir Izzudin Tohir Nishoburiyning shogirdi erdilar. Va Shayx Sa’duddin Hummuyi (r.)ning avrodin o‘qur erdilar. Va qirq yilg‘a yaqin Mashhadi muqaddasayi rizaviyada sokin erdilar. Va hayotlari muddatida “Faroziy” adosidin so‘ngra “Tafsir” bila “Hadiyo”qa mashg‘ul bo‘lurlar erdi. Va el bila ixtilot qilmas erdilar. Va dunyo so‘zi alar majlisida o‘tmas erdi. Alar suhbatig‘a yetib, so‘zlarin eshitgan kishiga Hazrat Rasul (s.a.v.) va buzurgvor as‘hobining tariqi yod bo‘lur erdi. Ba’zi muxtalif mozohib ahliki, alar tavrida taassub g‘olib bo‘lur, Mavlono-ning buzurglukida hech so‘zlari yo‘q erdi. Bu haqir borasida ko‘p xayr duolari qilibdurlarki, aning bila bag‘oyat umidvormen. Sharif sinlari to‘qson yettiga yetti, to‘qquz yuzda dunyodin o‘ttilar. Va qabrlari Mashhadning bozasida Ali Zaynuddin-ning xonaqohi ollidadur”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

MAVLONO SOYILIIY (XV asr 2-yarmi, Qarshi – v.y.n., Hirot) – xattot. Ilm tahsili u-n Hirotga kelib, shu yerda muqim yashab qolgan. N. “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, u kabi tez yozadigan kotibni hech kim eshitmagan. Har kuni 500 bayt she’rni osonlik b-n ko‘chirgan. Turkiy qavmga mansub oddiy va sodda yigit kabi ko‘rinsa-da, aslida unday emas edi. Devon ham tartib bergan. Quyidagi matla’ uning qalamiga mansub:

*Na bar zaxmash dilam paykoni on
abro‘ kamon dorad,
Ki, bahri zaxmi digar obi hasrat dar
dahon dorad.*

Tarj.: U kamon qoshli yor kiprigining o‘qidan dilimda jarohatgina emas, yangi jarohat u-n go‘yo og‘zida hasrat suvini tutib turibdi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Н. Насаф ва Кеш алломалари. – Т., 2006.

E.O., D.A.

MAVLONO SOLIMIY (XV asr, Iroq – Hirot) – shoir. Boshlang‘ich ma‘lumotni otasi huzurida oladi. So‘ng tahsilini kamolga yetkazish maqsadida Hirotga keladi. G‘azalnavislik va muammogo‘ylikda yuksak mahorat hosil qilibgina qolmay, xattotlikda ham mohir edi. Musiqaga oid risolasi ham bo‘lgan. She‘rlaridan parchalar tazkira va to‘plamlarda uchraydi.

N. “M.N.” tazkirasida ma‘lumot berishicha, ilm tahsili u-n Hirotga kelib, ko‘p fazl-u kamolot kasb etgan. She‘r, muammo, xattotlik sohalarini o‘zlashtirishga harakat qilgan. Sozlardan ud va tanbur chalishni o‘rganib, kuylar ham bastalagan. Ta‘bini ham, xulqini ham ta‘riflab, ijodidan namuna sifatida bir matla’sini keltiradi:

*Chunonchi ba suvrati on oftoab hayronam
Ki, tig‘ agar zanadam, chashmi
xud nabo‘shonam.*

Tarj.: Ul quyoshning suratiga shunchalik mahliyomanki, agarda menga tig‘ ursalar ham ko‘zimni yummay turaveraman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

MAVLONO SOG‘ARIY (XV asr, Sog‘ar – Hirot) shoir. O‘z davrining iste‘dodli shoiri bo‘lgan. Hirot adabiy muhitida o‘ziga xos e‘tibori va hurmati bo‘lgan. Garchi o‘zi yaxshi she‘r

yozmada, Hirot shoirlariga aralashib yurgan. Tirikchilik u-n yetarli mol-mulki bo‘lsa-da, juda baxil bo‘lgan. Abdurahmon Jomiy u b-n ko‘p hazil-mutoyiba qilgan. N.ning “Xam.M.” asarida keltirilishicha, bir kuni Jomiy uning ustidan kulib turib, she‘rlarini maqtagan. U esa bundan kibr-lanib ketib, dabdaba b-n she‘rlaridan o‘qigan. N. ham M.S.ni ham yaxshi she‘r yozish, ham o‘z she‘rlarini ifodali o‘qishda maqtaydi. Shundan Jomiy kulib: “U bizni o‘yin qilyapti”, – deydi va quyidagi qit‘asini o‘qiydi:

*Sog‘ariy meguft: duzdoni maoniy
burdaand,
Har kujo dar she‘ri man yak ma‘niyi
xush didaand.
Didam aksar she‘rhoyashro,
yake ma‘no nadosht,
Rost guftast in, ki ma‘nihoyashro
duzdidaand.*

Tarj.: Sog‘ariy aytar ediki: “Ma‘no o‘g‘rilari qayerda mening she‘rimda yaxshi bir ma‘no ko‘rsalar, darhol o‘g‘irlab oladilar”. Aksar she‘rlarini ko‘rdim – biror-bir ma‘nosi yo‘q, ma‘nolarimni o‘g‘irladilar, deb to‘g‘ri aytgan ekan.

N. “M.N.” tazkirasida agarchi o‘zi yomon she‘r yozsa ham, mana bu matla’si yaxshi chiqqan edi deb, uni namuna sifatida keltiradi:

*Chashmi durbori man-u abri bahor ast yake,
Nolayi zori man-u savti hazor ast yake.*

Tarj.: Mening dur sochuvchi ko‘zim-u bahor buluti, mening oh-u zorim-u bulbul nolasi go‘yoki birdaydir.

Sermahsul shoir bo‘lsa-da, bizgacha uning ijodidan juda oz narsa yetib kelgan.

Hirot adabiy muhitida M.S. b-n bog‘liq hangomalar ham ko‘pchilikni tashkil etadi. Shulardan biriga ko‘ra, Jomiy haj safariga otlanganida, M.S. va Vaysiy unga hamroh bo‘lmoqchi bo‘ladilar. Ammo Vaysiy eshagi yo‘qligini bahona qilib, M.S. ham yana bir bahona b-n – ikkalasi ham

safardan qoladilar. Shu munosabat b-n Shayxim Suhayliy aytgan quyidagi qit'a el ichida juda mashhur bo'lib ketadi:

*Vaysiy-u Sog'ariy ba azmi haram,
Gashta budand har dushon safari.
Lek az on rah har du vo mondand,
On yak az be xari-yu in zi xari.*

Tarj.: Vaysiy b-n Sog'ariy ikkalasi Ka'ba safari qilmoqchi edilar, lekin birining eshagi yo'qligi, ikkinchisining esa o'zi eshakligi tufayli har ikkovi ham safardan qoldilar.

Xiyobon mavzeyida dafn etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O., M.A.

MAVLONO SOLIHIY (XV asr) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida ma'lumot berishicha, asli xurosonlik bo'lib, Histori Shodmon hokimining kitobdori edi. Bungacha binokor usta sifatida nom chiqargan. Ko'ngliga she'r havasi tushgach, aruzni o'rganib, badiiy san'atlardan ham xabardor bo'lgan. Devoni saqlanib qolgan. N. ijodidan namuna sifatida uning bir matla'sini keltiradi:

*Agar, ey sham', shabe hamnafasi man boshi,
Chi duo behtar az in, astki ravshan boshi!*

Tarj.: Ey sham, agar bir kecha mening hamnafasim bo'lsang, yanada yorug'roq bo'l degandan ham ortiq duo bormi?

Yangilik izlashga moyil shoirning ohorli timsol-u tashbhlarga boy she'rlari Xuroson va Kichik Osiyoda ham mashhur bo'lgan. Hakimshoh Qazviniy uning o'ziga xos badiiy kashfiyotlaridan biri bo'lgan g'azalini namuna sifatida keltiradi:

*Nozam ba chashmi xud, ki jamoli tu dida ast,
Aftam ba poyi xud, ki ba ko'yat rasida ast.*

Tarj.: Men sening jamolingni ko'rgan ko'zlarim b-n faxrlanaman. Ko'yingga yetgan ayoqlarimga bosh uraman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

MAVLONO SONE'IY I (Taxallusi. Ismi: Alouddin Ali) (t.y.n. – Hirot – v. 1486, Hirot) – shoir, davlat arbobi. O'z davrining fozil kishilaridan bo'lib, Husayn Boyqaroning vaziri edi. Davlat boshqarish va siyosat bobida N. b-n ixtilofda bo'lgan. Podshoh g'azabiga yo'liqib, 6 oy Ixtiyoriddin qal'asida mahbus bo'ladi va oxir-oqibat zindonda qatl etiladi. “Zulm va badnafslig'i jihatidin podshoh siyosatig'a giriftor bo'ldi va maqtul bo'ldi”, – deb xabar beradi N. bu haqda “M.N.” tazkirasida.

7 ming baytdan ziyod hajmdagi devoni asosan g'azal, qasida va qit'alardan iborat. Ko'plab masnaviyalar ham yozgan. Jomiy b-n yaqin munosabatda bo'lgan. Jomiy ta'rifida quyidagi misralarni bitgan:

*Ba tu har gah u da'vi mekunad,
Chi da'viye, bema'ni mekunad.
Turo meva ist shirin-u urost talx,
Chu sebi Samarqand-u oluyi Balx.*

Tarj.: Kimki senga da'vo qilsa, bu b-n u ahmoqlik qilgan bo'ladi. Chunki Samarqand olmasi kabi sening mevang shirin-u Balx olxo'risi kabi uning mevasi achchiqdir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004; Фиёсиддин ибн

Хумомиддин Хондамир. *Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башар. 4-жилд. – Техрон, 1954.*

E.O.

MAVLONO SONE'IY II (taxallusi. Ismi va nisbasi: Pirmuhammad Toshkandiy) (t.y. va v.y.n., XV a. 2-yarmi – XVI asr boshlari, Toshkent – Hirot) – xattot. 1576-y.da N.ga bag'ishlangan "Muammoyi Mirhusayn" risolasiga mukammal sharh yozib, uni o'zi chiroyli husnixat b-n kitobat qilgan. Beruniy nomidagi Sharqshunoslik markazida bu asar 1863 raqami ostida saqlanadi.

Ad.: *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.*

E.O.

MAVLONO SOHIB BALXIY (XV asr) – shoir, musiqashunos. Iste'dod va fazl sohibi edi. N.ning "M.N." tazkirasida yozishicha, she'riyatda mahoratli bo'lib, advor va musiqa ilmida ham komil bo'lgan. O'z g'azallariga o'zi kuy bastalashi ham uning fazilatidan dalolat beradi. Jumladan, "Chorgoh" amali mashhur bo'lgan. Temuriy shahzodalardan Jo'gi mirzo o'z majlislarida faqat shu amalni ijro ettirgan.

G'azal va qasida janrlarida ijob qilgan. Badaxshon shohlari va Termizning ulug' sayyidlariga bag'ishlab badiiy barkamol qasidalar bitgan. Jumladan, u Amir Sayyid Ali Akbar Termiziyga yozgan qasidasining matla'si quyidagicha:

*Dar vaqti tabassum labi jonparvari dilbar
Chu rishtayi olest dar o' siy-u du gavhar.*

Tarj.: Dilbarning jonparvar labi tabassum chog'ida o'ttiz ikki marjon tizilgan qizil rishtaga o'xshaydi.

Salmon Sovajiyning masnu' qasidasiga aytgan javobida o'zining qanchalik mahorat sohibi ekanligini ko'rsatgan. Boshqa bir qasidasiga ham yaxshi javob aytgan. Uning matla'si quyidagicha:

*Zi qomati tu ba olam qiyomate barxost,
Qiyomatest qadat gar buvad qiyomat rost.*

Tarj.: Sening qomatingdan jahonda qiyomat qo'pdi. Qiyomat deganlari agarda rost bo'lsa, sening qomating o'sha qiyomatdir.

G'azallaridan quyidagi matla'si mashhur bo'lgan:

*Tuyi koni namak-u mo sho'rbaxton,
Xudo in dod moro-yu turo on.*

Tarj.: Sen tuz konisan-u biz esa sho'rbaxtlar – Xudo senga uni berdi-yu, bizga buni.

Tabiatida tama g'olib bo'lganligi u-n ahli fazl oldida e'tibori kamroq bo'lgan. Oshpaz va novvoylardan osh va non tilanib yegan. Bu haqda uning o'zi bir qit'asida shunday degan ekan:

*Magasi murda bud qaylayi ro'yi osham,
Shubushi zinda bud kunjudi ro'yi nonam.*

Tarj.: Oshimning qaylasi o'lgan chivinlar-u nonimning ustidagi kunjut tirik bitlar edi.

Ad.: *Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981.*

M.A., E.O.

MAVLONO SUBHIY (XV asr) – shoir, xattot. O'ba tumanining Go'yon chashmasidan. N. "M.N." tazkirasida uning Mavlono Muhammad Badaxshiy vositasi b-n o'ziga yaqinlashgani haqida ma'lumot beradi va she'rlari badiiyatdan xoli emasligini aytib, ijodidan namuna sifatida bir matla'sini keltiradi:

*Mohi man, imshab ba nuri xesh in koshonaro
Soz ravshan, v-arna otash mezanam in xonaro.*

Tarj.: Ey mening oy yuzli go'zalim, husning nuri bilan bu kecha uyimni ravshan qilmasang, men unga o't qo'yib, (kulini ko'kka sovuraman).

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G., E.O.

MAVLONO SULAYMONIY (XV asr) – shoir. Abulqosim Bobur xizmatida bo‘lgan. Badiha she‘r aytishda tengsiz edi. N. “M.N.” tazki-rasida Xo‘ja Hofizning:

*Yod bod on ki sari ko‘yi tuam manzil bud,
Didaro ravshani az xoki darat hosil bud.*

Tarj.: Sening ko‘yingni manzil tutgan, ko‘-zim eshiging tuprog‘idan ravshan kunlarni unutmama – matla‘li g‘azaliga yaxshi tatabbu‘ qilganini aytib, uning matla‘isini keltiradi:

*Halli on nukta ki bar piri xirad mushkil bud,
Ozmudem ba yak jur‘ayi may hosil bud.*

Tarj.: Aql piri hal qilishi mushkul bo‘lgan muammoni bir qatra may oson hal qilishini sinab ko‘rdik.

N. kishilar bu g‘azalni shoira Mehriga nisbat berishlari, lekin o‘zi ishonchli kishilardan tahqiq qilib ko‘rgani va M.S.ga mansubligini aytib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO TARXONIY (XV asr, Andxud) – sipohiy bo‘lib xizmat qilsa-da, har ikki til-da – turkiy va forsiyda she‘rlar ham mashq qilib turgan. Abdurahmon Jomiyning:

*Ey zi mushkin turraat bar har dile bandi digar,
Rishtayi jonro ba har mo‘yi tu payvandi digar.*

Tarj.: Sening mushk isli kokiling tufayli har bir dilda bir tugundir. Sochingning har bir tolasiga jon rishtasidan boshqa bir payvaddir – matla‘li g‘azaliga quyidagicha javob aytgan:

*Murg‘i dil par kandam-u az sina biryon soxtam,
To kasham peshi sagat har lahza parkande digar.*

Tarj.: Itingning oldiga har lahza boshqa bir go‘sht parchasini tortish uchun ko‘ngil qushining patini yulib, ko‘ksim o‘tida qovurdim.

Samarqandda ba‘zi xizmatchilar bandga tushganida aytgan g‘azalining matla‘si quyidagicha:

*Tushgali band ichra bo‘ldum ul pari devonasi,
Ko‘k saro fonusdur, ul sham-u men parvonasi.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

MAVLONO TOLIB JOJARMIY (XV asr, Jojarm – Sheroz) – shoir. Forsiy g‘azal ustodlaridan. Shayx Ozariyning shogirdi. U yoshligida safarga chiqib, Sherozda muqim bo‘lib qoladi. She‘rlari Fors mulkida katta shuhrat qozonadi. Sa‘diy Sheroziy g‘azallariga tatabbu‘ qilgan. Shunday tatabbu‘laridan birining matla‘si bu:

*Dida az didori xo‘bon bargiriftan mushkil ast,
Har ki moro in nasihat mekunad, behosil ast.*

Tarj.: Go‘zallar yuzidan ko‘zni olish mushkul. Kimki bizga bu borada nasihat qilsa behudadir.

M.T.J. unga shunday tatabbu‘ qiladi:

*In, ki be ro‘yi tu moro zidagoni mushkil ast,
Talxiyi dog‘i firoqat ham chu zahri qotil ast.*

Tarj.: Sening yuzingsiz bizga tiriklik mushkuldir, firoqing dog‘ining achchigligi misoli zahri qotildir.

Sherozda “Go‘y va Chavgon” nomli munozara yozib, shahzoda Abdulloh ibn Ibrohim Sultonga taqdim etadi. Shahzoda uni katta tuhfa b-n siylaydi.

Vasiyatiga ko‘ra, uni Hofiz Sheroziyning oyog‘i tomonga ko‘manganlar. N. “M.N.” tazkirasida uning qabr toshiga bitilgan quyidagi ruboiysini yod olganini aytadi:

*Dar ko'chayi oshiqi ba paymoni durust,
Meguft ba man ahli dile ro'zi naxust:*

*Tolib, matalab kase, ki o'g'ayri tu just,
Tu tolibi o' bosh, ki o' tolibi tust.*

Tarj.: Oshiqlik ko'chasida bir dil ahli men- ga boshdanoq qat'iy qilib aytgan edi: "Ey To- lib, sendan boshqani izlaganni sen istama. Sen o'zingning tolibing bo'lgan kishining tolibi bo'l.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун- нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш- шуаро. Техрон, 1338 (х.-ш.).

E.O.

MAVLONO TUSIY (vafoti 1464) – sohibde- von shoir bo'lib, hassos she'rlar yozgan. G'azal va masal yozishda mahoratli bo'lgan. Masal yo- zishda Shukriy, Rafiqiy kabi zamondoshlari unga izdoshlik qilganlar. She'rlari ommafahmli- gi b-n ajralib turgan. Abulqosim Bobur zamonida shuh- rat qozongan va sultonning alohida hurmat ehti- romiga sazovor bo'lgan. Unga bag'ishlab "sarv" radifli qasida bitgan. Uning matla'si quyidagicha:

*On, ki boshad bandayi on qaddi
chun shamshod sarv,
Dar chaman chun bigzari bar po
jahad oz od sarv.*

Tarj.: Kimki u qaddi shamshod kabi sarvning bandasi bo'lsa, chamandan o'tganida ozod sarv o'zini uning oyog'i ostiga tashlaydi.

N. "M.N." tazkirasida uning mashhur matla'- laridan 2 tasini keltiradi. Ulardan biri quyidagicha:

*Zihi no'shi labi la'lat hayoti jovidoni man,
Ba dandon megazi labro, chi mexohi zi joni man?*

Tarj.: Evoh, la'l kabi qizil shirin labing men u-n boqiy hayot edi. Labingni tishingning ostiga olasan – mening jonimdan nima istaysan o'zi?!

Abulqosim Bobur vafotidan so'ng, Ozarbay- jon tomonlarga ketib, Iroqqa borib qoladi. Jahon- shoh b-n Shoh Budoq unga homiylik qiladilar. 100 yil umr ko'rgan. Iroqda vafot etadi.

G'azallar devoni ming baytdan iborat bo'lib, Bombay va Tehronda Xoja Nasiriddin Tusiy de- voni nomi b-n nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун- нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш- шуаро. – Хўжанд, 2015.

E.O.

MAVLONO TO'TIY TURSHEZIY (ta- xallusi. Ismi: Shahobiddin Ali) (t.y.n. – vafoti 1461/62) – shoir. Turshezda tug'ilgan, lekin Hi- rotida yashab ijod qilgan. Xushgo'y shoirlardan bo'lib, Abulqosim Bobur mulozamatida tarbiyat topgan va shuhrat qozongan. Yaxshi xulqlik va fozil yigit bo'lgan. Tib ilmidan ham xabardor bo'lgan. Lekin yosh vafot etgan. "Ulcha qobili- yati bor erdikim, agar hayot topsa, xub nazmlar andin qolg'ay erdi", – deb yozadi N. afsus b-n. N. uning vafoti munosabati b-n ta'rix bitgan.

M.T.T. qasidada mahorat sohibi bo'lgan. Xo- qoniy Shirvoniyning mashhur "rexta" ("to'kdi") radifli qasidasiga javob aytgan. Lekin N.ning "M.N." tazkirasida yozishicha, "Qasidada Mav- lono Kotibiyg'a tatabbu' qilur erdi". Uning pand- nasihat ruhidagi:

*Agar ba chashm aqolim sab'a ganji zar ast,
Chun nek dar nigari, ajdahoi haftsar ast.*

Tarj.: Agarchi ko'zga iqlimlar yetti zar xazi- nasi bo'lib ko'rinsa-da, yaxshilab qarasang, yet- ti boshli ajdahodir matla'li qasidasiga quyidagi matla'li javob qasidasini aytgan:

*Jahonki hujrayi shash toq-u xonayi du dar ast,
Zi chor rukni bisotash fig'oni alhazar ast.*

Tarj.: Bu dunyo olti toqli, ikki eshikli bir hujradir, uning to'rt tomonidan "Alhazar!" ("Hazar qil!", "Ehtiyot bo'li!") degan fig'on eshitaladi.

N. M.T.T.ning g'azallarini maqtab, yana bir matla'sini namuna tarzida keltiradi:

*Go 'shayi xumxona az la'li ravon ganji safost,
Shakli chang az bahri daf'i g'am dahoni ajdahost.*

Tarj.: Mayxona burchagi la'lday may tufayli safo maskani hisoblanadi. Chang shakli g'amni daf qilishi jihatidan ajdarhoning og'ziga o'xshaydi.

Badihago'ylikda ham mashhur bo'lgan. G'azal yozishda ham mohir bo'lib, o'limidan oldin qabr toshiga yozishlari u-n bir g'azal yozgan.

*Vaqt on shud, ki dil azdomi havas bozrahad,
To 'tiyi ro'h zi bedodi qafas bozra had.*

Tarj.: Dil havas tuzog'idan, jon to'tisi qafas azobidan xalos bo'ladigan fursat yetdi.

Qabri Xiyobonda.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Хўжанд, 2015; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3.* – Душанбе, 2004.

E.O.

MAVLONO ULOYI SHOSHIY (XV asr) – shoir, mudarris. Asli toshkentlik bo'lib, Samarqandga kelib, Ulug'bek madrasasida dars bergan. Madrasa zinasidan yiqilib, oyog'i sinib yotganida, shogirdlariga qo'shilib, N. ham uni ko'rgani borgan va o'sha yerining o'zida "Ulo" nomiga muammo yozib, unga taqdim etgan:

*Dur bod az tu dardi zahmati po,
Dushmanatro balo nasib-u ano.*

Tarj.: Sendan oyoq og'rig'i dardi uzoq bo'lsin, dushmaningga balo va mashaqqat nasib bo'lsin.

Bemorning hol-ahvolini so'rash davomida qisqa bir fursatda ushbu muammoning to'qilishi N.ning ijodiy salohiyati yuksakligi va hozirjavobligini ko'rsatib turibdi.

N. chiqib ketganidan keyin uning kimligini so'rab-surishtirgan Uloyi Shoshiy uning nomiga muammo yozib, bir shogirdidan berib yuboradi:

*Chashmi tu maro did-u manash ser nadidam,
Chun ser bubinam, zi tu in ast umidam.*

Tarj.: Sening ko'zing meni ko'rdi-yu men uni to'yib ko'rolmadim, sendan umidim uni bir to'yib ko'rish.

N. "M.N."da u haqida "donishmand kishi bo'lib, xushta'bligini hamma e'tirof etar, Samarqand ahli muammoda uni Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiyga teng tutar edilar", deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Айний С. Алишер Навоий (А.Рустамов тарж.). //Танланган илмий асарлар.* – Т., 1978; *Абдуллаев В. Навоий Самарқандда // Сайланма.* – Т., 1982.

K.R.

MAVLONO FAZLIY (XV asr, Hirot) – naqqosh, shoir. N.ning "M.N." tazkirasida ma'lumot berilishicha, yoshligidan naqqoshlik b-n shug'ullanib, she'rga mayl ham ko'rsatgan. O'zini butunlay shoir deb tasavvur qilganidan keyin naqqoshlikni tashlab, shoir bo'ladi. N. uning bir matla'sini namuna sifatida keltiradi:

*Zohid, biyor xirqa-vu rahni sharob kun,
Asbobi zuhd-u xonayi taqvi xarob kun.*

Tarj.: Ey zohid, xirqangni olib kel-u sharobga garov qil, shu yo'l b-n zuhd vositalari-yu taqvo xonasini xarob qil.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO FASIHUDDIN (to'liq ismi: Mavlono Fasihuddin Muhammad Nizomiy Hiraviy, XV a., Hirot) – olim, faqih. N.ning ustozlaridan. U fiqh, falsafa kabi ko'p ilmlarni M.F. huzurida o'rgangan va uni oxund, deb ulug'lagan. Xondamirning yozishicha, “qariyb 33 yildan beri hashamat egasi bo'lmish amir Alisherning tarbiyat va siylashlari bilan ruhoniylar ostonasining oxundi, islom mashoyixlari va jahon ulamolari hamda insoniyat fozillarining murojaatgohi va panohi, balki xos-u avomning majmui hisoblanadilar”.

N. “M.N.”da u Mavlono Nizomiddin Hiraviyning nabirasi bo'lib, ularni nizomiylar derlar – Xurosonda bundan sharafliroq nasab yo'q, deb ma'lumot beradi. Yigirma yoshida barcha ilmlarni egallab bo'lib, o'ttiz yilga yaqin vaqtdan buyon dars berish b-n mashg'ul, zohir ilmidan u saboq bergan fan yo'q deydi. O'qitayotgan fanlarining ko'pi bo'yicha kitoblar ham yozgan bo'lib, ular ulamo va talabalar orasida mashhur bo'lgan. Ezgu xulq va yoqimli fe'li tufayli N.ning doimiy hamsuhbatlaridan bo'lgan.

M.F. N.ning moddiy va ma'naviy homiyligi va qo'llab-quvvatlashi ostida yashab ijod qilganligidan minnatdorchilik ramzi va sidq-u ixlos yuzasidan 7 ta asarini unga bag'ishlagan. Ular quyidagilar: 1. “Hoshiyayi Muxtasar” (“Muxtasar” asari sharhi) – unda shariat qonun-qoidalari sharhlangan. 2. “Hoshiyai Chag'miniy” (“Chag'miniy asariga sharh”) – XII asr oxiri – XIII asr boshlarida yashagan Mahmud ibn Muhammad ibn Umar Chag'miniyning “Al-musaxxas fil-hay'at” – “Astronomiyaga oid muxtasar kitob” asariga yozilgan sharh. 3. “Hoshiyayi sharhi hidoyai hikmat” (“Hidoya hikmatlariga sharh”) – mashhur faqih Burhoniddin Marg'ioniyning fiqhga oid “Al-hidoya” (“Qo'llanma”) asariga bitilgan sharh. 4. “Hoshiyai sharhi Ashkol” (“Ashkol” asari sharhi) – XIII asr matematik olimi Shamsiddin Samarqandiyning “Ashkol at-ta'sis fil-handasa” (“Geometriya ilmidida shakllar asosi”) kitobiga sharh. 5. “Ta'sis sharhi bist bobi usturlob” (“Astronomiyaning yigirma bobini sharh bilan asoslash”) – mashhur matematik va astronom Nasiriddin Tusiyning

(1201–1273) “Bist bob dar ma'rifat ul-usturlob” (“Astronomiyani bilish haqida yigirma boblik kitob”) asari sharhi. 6. “Hoshiyayi Mavoqif” (“Mavoqif” asari sharhi) – unda haj payti Makkada hojilar turadigan joy Arafot tog'i atrofi, uning diniy mohiyati, sharhlangan. Asarda, umuman, inson yashaydigan olam mohiyati ham izohlangan. 7. “Sharhi iat ul-omil” (“Yuz amaliy ishlar sharhi”) – unda shariatda muhim hisoblangan yuzta amaliy ish sharhlangan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. “Хулосат ул-ахбор”дан // Navoiy zamondoshlari хотирасида. – Т., 1985; Абдуқодиров А. Амир Аlisher Navoiy. – Хўжанд, 2013.

E.O.

MAVLONO FASIHIDDIN SOHIBDORO

– “Habib us-siyar”da keltirilishicha, Astrobod fozillarining sarasi bo'lgan. Amir Alisherning vafotidan so'ng Sulton Husayn Mirzo saroyiga xizmatga kirib, ushbu saroyning muborak kutubxonasi dorug'asi etib tayinlangan.

Hazrat Sultonning yaqin kishisi vafotiga bag'ishlab yozilgan qasida M.F.S. qalamiga mansub eng yaxshi she'rlardan hisoblanadi. Ushbu qasidaning barcha baytlaridagi birinchi misralarning ilk harflari jumal hisobida Amir Alisherning tug'ilgan yilini, ikkinchi misralarining birinchi harflari esa ul hazratning vafot etgan yilini anglatadi. Shunga qaramasdan, bu narsa she'r mazmuniga va unda ma'noning ifoda etilishiga umuman xalaqit bermagan.

M.F.S. (hijriy-qamariy) 917 (milodiy 1511/1512) yilda Astrobod viloyatida olamdan o'tdi.

“Habib” deb nomlangan quyidagi ruboiy-muammo ushbu shoir qalamiga mansub:

*On turki pariypaykari xurshedliqo
Boshad payi toroji dilam ishvanamo.*

*Bingar dili vayroni moro, k-on ayyor
Dar dona nuhuft-u bozash ovar d ba jo.*

Tarj.: Yuзи quyoshdek va qaddi paridek bo‘lgan u go‘zal ishva qilib, bizning ko‘nglimizni talamoqni ko‘zlaydir. Qaragin, u ayyor bizning vayron ko‘nglimizni don ichra yashirdi-yu, yana o‘z joyiga olib kelib qo‘ydi.

Ushbu shoirning Amir Alisherga bag‘ishlangan bir qasidasi “Hirot adabiy jurnali”ning to‘q-qizinchii yil, 4-sonida bosib chiqarilgan.

Ad.: Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башар (Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимаи ҳоллар) 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий наишрга тайёрлаган // – Техрон: 1954.

K.R.

MAVLONO FAXRIDDIN (XV asr, Hirot) – shoir. “M.N.”da ma‘lumot berilishicha, N.ga yaqin kishilardan bo‘lgan. Muammo yechishda mohir bo‘lib, ba‘zida o‘zi ham muammo ijod qilgan. N. harakat qilsa, bu fanda katta natijalarga erishishi mumkinligini aytadi. “Haydar” otiga yozgan bir muammosini ijodidan namuna sifatida keltiradi:

*Garchi az dilbaron jafo binam,
Shoyad az dilbare vafu binam.*

Tarj.: Agarchi dilbarlar dastidan jafo ko‘rsam-da, shoyad bir dilbardan vafu ko‘rsam, deb umid qilaman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

MAVLONO XOVARIY (XV asr 2-yarmi – XVI asr boshlari) – shoir. Samarqand hunarmandlari adabiy doiralarida faol qatnashgan. Sho‘xta‘b, hajvga moyil, hozirjavob shoir bo‘lib, yaxshi she‘rlar yozgan. She‘rlaridan parchalar yetib kelgan.

Shayboniylar saroyida ham bir muddat xizmat qilgan. Bir qator she‘rlarida shayboniy

hukmdorlar o‘rtasidagi fisq-u fujurni hajv qilgani u-n ularning ta‘qibiga uchrab, Balxga qochgan.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, – 2004.

E.O.

MAVLONO XURRAMIY (XV asr, Hirot) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida unga tanqidiy munosabatda bo‘ladi. Hirotning odamiyzodalaridan bo‘lsa-da, o‘zining tabiatida odamiylikdan asar ham, bo‘y ham yo‘qligini aytadi. Badmijozligi tufayli Xurosonda turolmay, Iroqqa boradi, undan Makka-yu Madina-yu Bayt ul-Haramga o‘tib, ko‘plab payg‘ambar-u avliyolar mozorini ikki qaytalab ziyorat qiladi. Shuncha ranj-u mashaqqat chekkaniga qaramay, tabiatan tuban va badbaxt bo‘lganligi tufayli safardan avvalgidan ham badfe‘l va takabbur bo‘lib qaytadi. Uning ta‘rifida til ojiz-u aql qosir. Shuncha yomonliklari ustiga yana she‘r ham yozadi va birovni pisand qilmaydi, deydi hamda misol tariqasida bir matla‘isini keltiradi:

*Ovozayi ruxi gul to boz bar nayoyad,
Dar bo‘ston zi bulbul ovoz bar nayoyad.*

Tarj.: Gulning yuzi haqida to yangi ovoza tarqalmaguncha bo‘stonda bulbuldan ham sado chiqmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.O‘., E.O.

MAVLONO XUSRAVIY (XV asr, Hirot) – shoir. Devoni el orasida tarqalgan bo‘lib, da‘vosi baland, o‘zini katta tutadigan va tund tabiatli kishi bo‘lgan. N. “M.N.” tazkirasida bu haqda shunday yozadi: “Faqir qoshig‘a ba‘zi mahalda she‘r keltursa erdi, burunroq andoq kalom surar erdikim, daxl qilmoq yo‘li bog‘lanur erdi. Zaru-ratan barcha she‘rin tahsin qilmoq kerak erdi... Bu matla‘ aningdurkim:

*Zi la'li yor dandone giriftam,
Hayote yoftam, jone giriftam.*

Tarj.: Yorning labidan bir bo'sa oldim-u bundan hayot topdim, jon oldim.

Hirotda vafot etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

М.А.

MAVLONO SHAYXIY (XV asr oxiri – XVI asr boshlari) – bastakor, sozanda, xonanda, shoir. Xurosonning Tabas degan joyida tug'ilgan. Ijodiy faoliyati Hirot va Iroqda kechgan. U sozandalikda, xususan, tanbur va qonun chalishda ko'p yangiliklar qilgan. N. "M.N." tazkirasida ma'lumot berishicha, bir muddat Iroqqa borib, musiqa ilmi va sozandalikda mohir bo'lib qaytgan. "M.N." tarjimonlaridan biri Muhammad Qazviniyning ilova qilishicha, M.Sh. Iroqda musiqa sohasida shuhrat qozonadi. Uning ikki g'ulomi bo'lib, ular jo'rovoqlikda ustozlarining asarlarini kuylaganlar. Birisi Siyohcha nomli hindu bo'lib Rumga, ikkinchisi rumlik bo'lib, Hindistonga ketadi. M.Sh.ning "Husayniy" "Ushshoq", "Iroq", "Navo" maqomlari yo'lidagi "Tasnifi guli surx" ("Qizil gul navosi"), "Tasnifi oraz" ("Oraz kuyi"), "Davrai Ravon" usulidagi "Tasnifi Rost" ("Rost taronasi") kuylari shuhrat qozongan. Musiqa nazariyasiga oid risolalar ham yaratgan. Sayfiddin Urmaviy, Xoja Abdulqodir Go'yandalarning musiqaga oid asarlariga sharhlar bitgan. Ta'bi nazmi ham bo'lib, quyidagi matla' uning qalamiga mansub:

*In na dog'estki dar sinayi so'zoni man ast,
Muhri ishq astki az mehri tu bar joni man ast.*

Tarj.: Mening yoniq ko'ksimdagi dog' emas, balki sening ishqing tufayli jonimga urilgan ishq muhridir.

N.ning ma'lumotiga ko'ra, Tabasdagi vaqflar mutasaddiligi va shayxligini qabul qilib, umrining oxirida shu b-n mashg'ul bo'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.
Е.О.

MAVLONO SHAMS MA'RUF – N. zamondoshlaridan. "Ahsan ut-tavorix" asarining muallifi Hasan Rumlu M.Sh.M. to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni keltirgan: "... bu Mavlono Ma'ruf yaxshi xislatlarga ega bo'lib, shirinso'z va xushshabat edi. Kigizdan tikilgan to'q sariq rangli kiyim, boshiga esa kigizdan tikilgan baland uchli qalpoq kiyib yurardi. U mudom Hirot yoshlari bilan birga edi. Biroq doimo qovog'ini uyib, xo'mrayib yurardi".

M.Sh.M. Sulton Ahmad Jaloyirdan qochib, Isfahonga Iskandar Mirzoning oldiga boradi. Uning kutubxonasiga joylashib, bir kunda o'ta go'zal bir yarim ming bayt she'r yozadi.

Mirzo Boysung'ur men uchun Nizomiy "Xamsa"sini ko'chirib berasan, deya unga kerakli miqdorda qog'oz beradi. Mavlono bu qog'ozlarni bir yildan ortiqroq vaqt o'zida saqlab turadi, biroq unga (Nizomiy "Xamsa"sini) ko'chirib yozmasdan, Mirzo Boysung'urning oldiga qaytarib yuboradi. Bundan g'azablangan Mirzo Boysung'ur uni jazolashga ahd qilib, bir necha bor dor ostiga olib boradi, ammo osmaydi. Mavlono Shams Ma'ruf axiyri Ixtiyoriddin qal'asiga zindonband etiladi..."

Ad.: Хасан Румлу. Аҳсан ут-таворих (Энг яхши тарихлар). Изоҳлар ва иловалар // Абдулхусайн Навоий томонидан нашрга тайёрланган // – Техрон, 1970; Али Аҳмад Наъимий. Темурийлар даври Ҳирот мусаввирлари ва хаттотлари. – Кобул, 1949.
К.Р.

MAVLONO SHAMSIDDIN MUHAMMAD BADAXSHIY – shoir. Doimo chuqur va go'zal ma'nolarni nazm ipiga tizishga va ushbu san'at qoidalari to'g'risida asarlar yozishga kuch-g'ayrat sarflardi.

O'ttiz yilga yaqin Amir Nizomiddin Alisher xizmatida bo'lgan. Muammo san'ati to'g'risida bir necha risola yozgan.

Quyida uning qalamiga mansub bo'lgan "Habib" nomli muammoni keltiramiz:

*Turo tabxola bar labhoiy xandon,
Hubobe shud ba tarafi obi hayvon.*

Tarj.: Sening kulib turgan lablaringga uchuq toshibdi. Bir don tiriklik suvi tomon uchib ketibdi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башир (Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимаи ҳоллар) 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий наирга тайёрлаган // – Техрон, 1954.

K.R.

MAVLONO SHIHOB – N. davrida yetishgan iste'dodli yoshlardan. Otasi Mavlono Nizom Malik xonaqohida yashagan tolibi ilm va faqir kishi bo'lib, muammo b-n ko'p mashg'ul bo'lgan. O'g'li M.Sh. ham muammo sohasida mashhur edi. Xondamirning yozishicha: "Muammo fanida tengqurlari va zamondoshlaridan mumtoz va mustasno" bo'lgan. Iqtidorini hisobga olib, Kamoliddin Husayn Xorazmiyning Ixlosiya madrasasidagi hujrasini unga berganlar. N. "M.N." tazkirasida uning "Jobir" ismiga yozilgan muammosini ijodidan namuna sifatida keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

MAVLONO SHOH ALI (XV–XVI) – shoir. N. "M.N." tazkirasida uning o'z madrasasida tahsil olgani, o'ziga yaqin kishilardan bo'lganini ta'kidlab, "Xon" ismiga yozgan bir muammosini keltiradi:

*Az g'ami davroni vujudi ro'zgor,
Xoham emin shud zi javri ro'yi yor.*

Tarj.: Yor yuzining jabrini deb, bu dunyo g'amlarini unutishni xohlayman.

Prof. P.Ravshanov tazkiraga tayanib, M.Sh.A. N.ning qarindoshi bo'lganini yozadi. M.Sh.A. N. madrasasida o'qigan. Badiiy ijod b-n shug'ullangan. N. yordamida Husayn Boyqaro saroyida eshik og'asi vazifasida ishlagan. Aqlli, halol va mardona kishi bo'lganini ko'rgan Husayn Boyqaro uni beklilik darajasiga ko'taradi. M.Sh.A. ning Yunus Ali nomli o'g'li bo'lib, otasi kabi donishmand, jasur, g'ayratli va pokiza inson ekan. Yunus Ali Husayn Boyqaro vafotidan keyin Zahiriddin Bobur xizmatida bo'ladi.

Som Mirzo Safaviyning "Tuhfai Somiy" tazkirasidagi ma'lumotga ko'ra esa, M.Sh.A. chig'atoy amirzodalardan bo'lib, ilm-u hunarda o'z zamonasining peshqadamlaridan edi. Nasta'liq xatida mohir bo'lgan. Kamon otishda ham tengsiz hisoblangan. Muammo, aruz va hadis ilmlarida ham shuhrat topgan. Sipohigarlilikda ham benazir bo'lgan. Umidiy degan shoirning qasidasiga javob yozgan. Quyidagi baytlar mazkur qasidasidan:

*Ey ruxat dar sipehr zeboye,
Oftobe ba olami oroye.*

*Tu ba bozori husn Yusufi Misriy,
Mo tihikisahoi savdoye.*

Tarj.: Ey sening yuzing olamda eng go'zal bo'lib, oftob kabi olamga oro beradi. Husn bozorida sen misrlik Yusufsan-u biz esa cho'ntagi quruq gadolarmiz.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи "Тўҳфаи Сомий". – Техрон, 1347 (х.-ш.).

E.O.

MAVLONO YUSUF SHOH – Hirot shoir-laridan. Kitobat b-n shug‘ullangan. Shu sababli “Kotib” taxallusini olgan. “M.N”ning ikkinchi majlisida zikr etilgan. N. uni “faqir va yaxshi kishi erdi” deb ta’riflagan va ijodidan namuna sifatida bir forsiy baytini keltirgan.

Ad.: Аlisher Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO YAQINIY (XV asr 1-yarmi) – shoir. “O‘q va Yoy” munozarasi b-n mashhur. Majoziy uslubda yozilgan bu nasriy asarda O‘q va Yoy timsolida to‘g‘rilik va egrilik, manmanlik va kamtarlik, maqtanchoqlik va xoksorlik, xushomadgo‘ylik va haqiqatparastlik kabi ijobiy va salbiy xususiyatlar bir-biriga qarama-qarshi qo‘yiladi. O‘q – navqiron yigitga, yoy – qaddi xam qariyaga tashbeh qilinadi. O‘q barcha ezgu fazilatlarni o‘ziga, hamma salbiy illatlarni yoyga nisbat beradi. O‘qning talab va takliflaridan bezor bo‘lgan Yoy oqibatda tarxoniy zihgir va barlosiy kirish b-n o‘zaro ittifoq tuzib, O‘qni yetti qat yerga tiqib yuboradilar. Muallifning yozishicha, “bu munozaradin maqsud ulkim, bu davrning kajtablarining qolinda har kim yo(y)dek egri bo‘lsa, yonlaridin yiroq bo‘lmas va har kim o‘qtek rost bo‘lub, tuz yurusa, Yaqiniydek yiroq tushar...”

Ma’lum bo‘ladiki, muallif O‘q va Yoy bahonasida o‘zi mansub zamonni tanqid ostiga oladi: jamiyat yoydek egrilarning qo‘lida qoldi, ular kim o‘qdek to‘g‘ri bo‘lsa, o‘zlaridan uzoqlatadilar-u yoydek egrilarni o‘z himoyalari-ga oladilar, deydi zaharxandalik b-n.

M.Y. o‘z maqsadini amalga oshirish u-n Qosim Anvor, Muhammad Mag‘ribiy, Yusuf Amiri-y, Atoyi, Xusrav Dehlaviy, Jununiy, Hofiz, Kamol Xo‘jandiy, Salmon, Sakkokiy, Lutfiy kabi Sharq so‘z san’ati zabardast namoyandalarining o‘q va yoy tashbehi asosiga qurilgan baytlari, qit’a va ruboiylaridan mahorat b-n foydalanadi. Muallif aytur deb, o‘z ijodidan ham namunalar keltiradi. Shu tariqa go‘zallarning qosh-u kiprigi-

dan boshlangan bahs jamiyat muammolariga ke-lib taqaladi. Avval Pahlavon Mahmudga nisbat beriladigan quyidagi ruboiyni keltiradi:

*Bo bad manishin-u ham marav xonayi o‘,
Dar dom biyafti chu xo‘ri donayi o‘.*

*Pir az sari rosti kamonro kaj did,
Didi, ki chi guna jast az xonayi o‘.*

Tarj.: Yomon bilan birga o‘tirma, uning eshi-giga borma, uning donasidan yesang, domiga tu-shasan. O‘q to‘g‘riligidan kamonni egri ko‘rib, undan qochishini ko‘r.

Asarni Asadiyning quyidagi qit’asi bilan ya-kunlaydi:

*Har ki shud rost andar in maydon,
Har kujo raft, behuzur aftod.*

*Az kaji shud kamon ba pahlo‘yi shoh,
Tir az rosti ba dur aftod.*

Tarj.: Bu dunyoda kimki rost bo‘lsa, qayer-ga bormasin, o‘rnini topmaydi. Yoy egriligidan shoh yonidan joy oldi, o‘q to‘g‘riligidan undan uzoqqa tushdi.

“O‘q va Yoy” munozarasi b-n M.Y. turkiy va forsiy adabiyotdagi munozara janridagi asarlar tajribasidan samarali foydalanib, uning imkoni-yatlarini kengaytiradi, janr rivojiga munosib his-sa qo‘shdi. Asarning yagona qo‘lyozma nusxasi Britaniya muzeyida saqlanadi.

N. “M.N.”da “Mavlono Yaqiniy tundroq mashrabliq kishi erdi. Turkiy va forsiy she’r ay-tur erdi, – deb yozadi va ijodidan namuna sifa-tida bir turkiy va bir forsiy matla’sini keltiradi: “Turkchasin bu matla’ni ko‘p mubohotlar bi-lan o‘qur erdikim:

*Ohkim, jonimg‘a yettim yori nodon ilgidin,
Dod-u faryod ul jafochi ofati jon ilgidin.*

Ammo forsiysidin bu matla’i yomon voqea bo‘lmaydurkim:

*Subheki, dam ba mehr nazad yak nafas tuyi,
Naxleki, bor naxo 'rad az u hech kas tuyi.*

Tarj.: Quyosh bir nafas ottirolmagan tong sensan, mevasidan hech kim totmagan daraxt sensan.

“Oxir damida beadabona so‘zlaridan tavba qilib, ahli saloh tariqi bila kechti, – deb yakunlaydi so‘zini shoir. – Umidkim, ma’fv bo‘lmish bo‘lg‘ay. Qabri Darayi du barodarondadir”.

“M.L.”da ham uni o‘zigacha o‘tgan iste’dodli shoirlar qatorida tilga oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Яқиний: Ўқ ва Ёй // Муборак мактублар. – Т., 1987; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-нашири. – Т., 1976; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 1-жилд. – Т., 1977; Яқиний // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. – Т., 2005.

E.O., Sh.R.

MAVLONO QANBARIY – nishopurlik shoir. O‘zi omiy bo‘lsa-da, she’r aytishda mohir bo‘lgan va she’rlari badiiy jihatdan go‘zal edi. Ma’nodor qasidalari b-n fazl ahlini ham hayron qoldirgan va ular bu borada uni sinab ko‘rib, salohiyatiga qoyil qolganlar. Mashhadida Imom Rizo ravzasida sokin bo‘lgan va ba’zida Hirotda ham kelib turgan. Abulqosim Bobur madhida go‘zal qasida aytgan va uning matla’i ushbu:

*In guharho binki, dar daryoyi axzar kardaand,
Z-in mashoyil otashi xur binki, chun bar kardaand.*

Tarj.: Bu gavharlarni ko‘rgilki, ko‘m-ko‘k daryoda hosil qilganlar, bu mash’allardan yulqinli quyosh yaratganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират ушшуаро. – Техрон, 1338 (х.-ш.).

E.O.

MAVLONO QUTBIDDIN (v., 1497) – N. davrining mashhur tabibi bo‘lgan. Asli nasaflik bu hakimdan Pahlavon Muhammad tib ilmini o‘rgangan. “Mavlono Qutbiddinkim, bu mulkning mutaayyin tabibidur – bu fanni kasb qilib erdi”, – deb yozadi u haqda N. “H.P.M.” asarida. Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarida yozishicha, “Vaqt-u zamonning Jolinusi, davr-u davronning Buqroti edi. Oliymaqom amir Alisherning zo‘rg‘amxo‘rligi va e’tibori orqasida shon-shuhrat cho‘qqisiga qadam qo‘yib, birmuncha vaqt on-hazratning “Dor ush-shifo”sida dars berdi. Oxiri odamlarning ig‘vosi tufayli iste’fo berdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

MAVLONO HALVOIY (XV asr, Samarqand) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, yamoqchilik b-n tirikchilik qilgan. Fe’li ochiq, kelishgan yigit bo‘lgan. Umri qisqaligi tufayli shuhrat tutib ulgurmagan. Quyidagi matla’ uning qalamiga mansub:

*Zohido, qiblayi mo abro ‘yi dildor avlo,
Tu-vu masjidki, turo ro ‘y ba devor avlo.*

Tarj.: Ey zohid, bizga dildorning qoshi qibla bo‘lgani yaxshi. Sen masjidida yuzingni devorga qilishni afzal ko‘rasan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MAVLONO HASANSHOH (taxallusi: Hasanshoh Hazzol) (t.y.n., Mashhad – v., 1499) – shoir. Hirotda tahsil olib, kamolga yetgan. Abdu-rahmon Jomiy va N. b-n yaqin do‘stona munosabatda bo‘lgan. G‘azal, qasida va ruboiy yozishda mohir bo‘lsa-da, ko‘proq hajviy she’rlari va mu-

toyibalari b-n shuhrat qozongan. U o'z she'rlarida zamondosh shoirlarni tanqid ostiga olgan. Ko'plab zamona ulug'lariga bag'ishlab madhiya va marsiyalar yozgan. Mudarrislik ham qilgan. Xondamir "Habib us-siyar" asarida bu shoirning nozik iste'dodi, shirinsuxanligi, har qanday majlisga fayz kirita olishini ta'riflab, yoshlik davrida Boysunqur Mirzoning o'g'li Sulton Muhammad xizmatida bo'lgani haqida ma'lumot beradi. N. "M.N." tazkirasida ijodidan namuna sifatida quyidagi baytini keltiradi:

*Az labat yak suxan bixoham guft,
Suxane z-on dahan bixoham guft.*

Tarj.: Labing ta'rifida bir so'z aytishni istayman, og'zing vasfida bir so'z aytish istayman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Ж. 3. – Д., 2004.

E.O.

MAVLONO HOJI NUJUMIY – shoir, XV asr Hirot adabiy muhiti vakillaridan. Fors tilida ijod qilgan. "M.N."ning ikkinchi majlisida M.H.N. haqida bir necha satrdan iborat qisqagina ma'lumot berilgan. Uning qayerlik ekani, nima ish b-n shug'ullangani, qaysi ijtimoiy tabaqaga mansubligi haqida hech narsa deyilmagan. Ijodida hazil-mutoyibaga moyillik xususiyati yetakchilik qilgan. Qit'alar yozgan va ularning mazmuni ham, asosan, hazilomuz bo'lgan. M.H.N.ning shaxs sifatidagi tabiati ham shunga mos edi. N. uni "Louboli (beg'am, beparvo, shartaki, qo'rqmas) kishi erdi" deb ta'riflaydi.

M.H.N. g'azallar ham yozgan. N. tazkirada uning bir matla'sini keltirgan:

*Boz iyd omad, biyo jonoki, qurbonat
shavam,
Hamchu chashmi go'sfand-i kushta
hayronat shavam.*

Bayt muallifning shoirlik mahorati va iste'dodidan dalolat berib turadi. Buni N. ham e'tirof etgan va uning she'rni keltirishdan avval yozgan "Ammo bu matla'si yaxshi voqe' bo'lubturkim..." degan so'zlari shuni isbotlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVLONO HOJI MUHAMMAD (t.y.n., Mashhad – 1507, Hirot) – olim, shoir, naqqosh, musavvir. Mashhaddan Hirotga kelib qolgan bu yigitni N. o'z tarbiyasiga olgan. "M.N."da uning xulqi va iste'dodini yuqori baholaydi. Men bilan doimiy hamsuhbat bo'lib, farzand o'rnida, balki undan ham azizroqdir, deydi. "Axloqda malakiyudur, bashar surati bila kelgan va atvorda farish-tadur, inson hay'atida zuhur qilg'on", – deb lutf etadi. Uning yozishicha, tab'i sof, tafakkuri yetuk. Zehni mushkullarni oson yechadi, ilm cho'qqilarini egallashga sabri yetarli. Ba'zi-ba'zida nazmga ham mayl ko'rsatadi. Quyidagi matla' uning iste'dodi darajasidan bir namunadir:

*Ey baso, tavbaya derinaki, chun tavbaya man,
Xo'bro 'yon bishi kastand ba yak chashm zadan.*

Tarj.: Mening qanchadan-qancha kechagi tavbalarimni go'zallar (bugun) bir qiyo boqishda yakson qildilar.

Shuningdek, "Odil" ismiga yozilgan bir muammosini ham keltiradi.

Xondamirning "Xulosat ul-axbor"da yozi-shicha, turli fanlarni zo'r mahorat b-n o'zlash-tirgan. Uning xayoli hamisha ajoyib kashfiyotlar ga to'la edi. Jumladan, u bir sandiq soat yasaydi. Ichiga bir shakl o'rnatdi. Har soatda u qo'li-da cho'p b-n tashqariga chiqib, soat ustiga o'rnatilgan kichik nog'oraga urgan va zang ovozi eshitilgan.

Bir qancha vaqt N. kutubxonasi boshlig'i bo'lgan. 1499-y. Badiuzzamon huzuriga – Balxga ketgan. U yerda ham shahzodaning kitobdori bo'lib

ishlaydi, naqqoshlik va musavvirlik b-n shug'ullanadi. Umrining oxirini Hirotda o'tkazadi. Shayboniyxon Hirotni zabt etganda vafot etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Хулосат ул-ахбор // Навоий замондошлари хотирасида. Т., 1985; Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Хоразм, 1996; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. Хўжанд, 2013.

E.O.

MAVLONO HUMODUDDIN KALOBODIY – N.ga zamondosh so'fiylardan. Sherozning Kalobod degan kentidan bo'lgan. Hamisha zuhd-u taqvo b-n band edi. Donishmand-u akobirlar uning suhbatini orzu qilganlar. Zohir va botin ilmida zamonasining yagonasi edi. Shoir yoshligida u b-n uchrashgan va duosiga muyassar bo'lgan. Qabri Sherozda. Bu haqda "N.M."da ma'lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAVLONO HUMOYI – shoir. N. "M.N." tazkirasida uning qayerlik ekani noma'lum, hamisha Iroqda bo'lar edi, deydi. Som Mirzo esa uning asli kelib chiqishi turkiy qavmga mansubligi, Isfahonda yashab, shu shaharda vafot etgani haqida ma'lumot beradi. Hirotda bir kelib ketadi. Nihoyatda faqir, kamgap, hayotda hech narsaga erishmagan kishi ko'rinsa-da, N.ning aytishicha, bir davrada shunaqangi ko'p gapirib, baqir-chaqir qiladiki, ta'rifi til o'z qoladi. Lekin yaxshi she'rlari bor deb, o'z tazkirasida quyidagi matla'sini keltiradi:

*Jono, manam zi dasti firoqi tu murdaye,
Xun dar tanam namonda chu nori fushurdaye.*

Tarj.: Ey jonon, firoqing dastidan men misoli murdaman. So'ligan anor kabi tanimda qon qolmagan.

Yoki:

*Alassaboh, ki mardum ba kor-u bor ravand,
Balokashon-u muhabbat ba ko'yi yor ravand.*

Tarj.: Tong chog'i butun el o'zining ishiga mashg'ul bo'lganida muhabbat dardiga chalinganlar yor ko'yiga ketadilar.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи "Тўҳфаи Сомий". – Техрон, 1347 (х.-ш.).

E.O.

MAVOJIB – o'rta asrlarda Sharq davlatlari askarlarga berilgan ta'minotning bir turi. Ma'lumki, xizmati u-n harbiylar, sipohiyalar, lashkar-boshilarni taqdirlashning har xil shakllari bo'lgan. Iqto', suyurg'ol, ulufa va h.k. Suyurg'ol tarzida, asosan, yer-mulk, viloyat yoki muzofotlar berilgan. Ulufa pul, oziq-ovqat, yem-xashakdan iborat bo'lgan. M. atamasi esa naqd pul shaklida beriladigan oylik yoki yillik maoshni anglatgan.

Yuqorida tilga olingan ta'minot turlarining barchasi N. asarlarida tilga olingan. Jumladan, M. b-n bog'liq lavhalar ham mavjud. "S.I." dostonida N. Iskandarning Doro ustidan g'alaba qozonganidan so'ng Doro zamonida devondan M. oluvchi necha yuz ming kishinng barchasiga M.larini to'lashda davom etganini yozadi. Uning buyrug'i b-n devonda M. oluvchilarning ro'yxati tuzilib, beriladigan M. miqdori aniqlangan:

*Dedi shohi Dorofar-u Jamshidkuh,
Ki "Doro sipohidagi har guruh.*

*Sipahdor-u navvob-u hojib anga,
Ki, devondin ermish mavojib anga.*

*Muqarrar ne erkonnı arz aylasun,
Aning fikrini shahga farz aylasun.*

Bu ish b-n shug‘ullangan amaldorlar Iskandarga Dorozamonida M. turli vajlar b-n vaqtida to‘lanmagani, M.xo‘rlar belgilangan mablag‘ning yarmini olganliklarini aytadilar. Shunda Iskandar ularning barchasini berishni buyuradi. Ro‘yxatga kirgan to‘rt yuz ming kishi M.larini to‘liq oladilar:

*Mavojib olur to‘rt yuz ming kishi
Ki, chokarlik erdi alarning ishi.*

*Olib ganjiddin barcha iqto‘ini,
Muraffah bu nav‘etti atbo‘ini.*

Bundan tashqari, Iskandarning farmoni b-n ikki yuz ming kishining M.i ikki baravarga oshirildi:

*Yana ikki yuz ming mavojibxo‘ri,
Bo‘lib birga iki mavojiblari.*

*Mavojib sipahg‘a chu taz‘if etib,
Raiyat xirojini tansif etib.*

Iskandarning bu ishlardan maqsadi nima ekanini qo‘yidagi misralarda o‘z aksini topgan:

*Dedikim: “Manga ganj emastur havas,
Sipoh-u raiyat – manga ganj, bas.*

*Agar ganj erur bahr-u kondin fuzun,
Va gar xud xizona jahondin fuzun.*

*Chu naf‘ye emastur alardin gumon,
Alardur hamon, tosh-u tufrog‘ hamon”.*

Bu o‘rinda N. Iskandar tilidan “menga ganj havas emas, raiyat va sipoh men uchun ganjdir” der ekan, insonlar va ularning manfaati hamma narsadan ustun turishi lozimligini ta‘kidlaydi va yana bir bor o‘zining insonparvarlik g‘oyalariga sodiqligini namoyish etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик. 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAVOLID – tug‘ilgan uch farzand, yaratilgan: ma‘dan (jamodot), o‘simlik (nabotot) va hayvonot olami. Yetti ko‘k va to‘rt unsur yerdagi yaratilgan paydo bo‘lishiga zamin hozirlangan, ya‘ni yetti ko‘k b-n to‘rt unurning birlashuvidan uch farzand – ma‘dan (jamodot), o‘simlik (nabotot) va hayvonot dunyosi paydo bo‘lgan. Shuning u-n ham yetti ko‘kka “yetti ota”, to‘rt unsurga “to‘rt ona” nomlari berilgan:

*Obo chu bularg‘a ot bo‘ldi,
Ul to‘rt ham ummahot bo‘ldi.*

*Aylab bu ato, anog‘a payvand,
Uch qilding arolarida farzand.*

*Har birining o‘zgacha sifoti,
Hayvoni-yu koni-yu nabotiy.*

N. M. o‘rnida “uch natija”, “uch farzand” ifodalari ham qo‘llaydi:

*Ato yetti-yu, to‘rt qilding ano,
Natija uch etting bulardin yano.*

Ishq yo‘liga kirib, toqlik maqomiga ko‘tarilgan kishi ko‘nglini nabotot, hayvonot, jamodot mayllaridan tozalaydi, chunki bu uchlik tanholikka to‘siqdir:

*Ko‘nguldin ayta mavolid maylini kam-kam,
Bo‘lurg‘a fard mavoni‘dururlar ushbu uchov.*

Ad.: Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриясида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Т., 2010.

S.J.

MAVRIKIY – 582–602-yy.da hukmronlik qilgan Vizantiya imperatori. O‘z faoliyati davomida imperiyani mustahkamlashga, uni tanazzuldan saqlab qolishga intilgan. U 598-y.da Turk xoqonligi b-n sulh tuzib, ikki o‘rtada kelishuv munosabatlarini o‘rnatgan. 591-y.da lashkarboshi Bah-

rom Cho'bina isyoni sababli uning oldiga qochib kelgan Eron shahzodasi Xisrav Parvezni yaxshi kutib olgan. O'zining Maryam degan qizini berib, Xisravni kuyov qilgan. So'ngra unga harbiy yordam ko'rsatgan va Xisrav uning ko'magi b-n Bahrom Cho'bina ustidan g'alaba qilib, hokimiyatni qo'lga kiritgan. M. 602-y.da unga qarshi bosh ko'targan Foka tomonidan o'ldirilgan.

N.ning "T.M.A." asarida ushbu imperator faoliyatiga doir qaydlar va ma'lumotlar mavjud. Boshqa hukmdorlar haqida so'z ketganda kuza-tilganidek, N. bu o'rinda ham uni o'z nomi b-n atamaydi, unvoni b-n qaysar deb tilga oladi, N. ning yozganlaridan ma'lum bo'lishicha, Xurmuz (Xisrav Parvezning otasi, 579–590-yy.da podshoh bo'lgan) hukmronligining oxirida Ajam zodagonlari uning siyosatidan norozi bo'lib, undan yuz o'girgan. Bundan foydalangan tashqi dushmanlar Ajamga har tomondan hujum qila boshlaganlar. N. ular orasida Rum qaysarini ham aytib o'tadi. Xurmuz qaysarga (ya'ni Mavrikiyga) sovg'a va hadyalar berib, urushning oldini olgan. Shuningdek, "T.M.A."da zodagonlar tomonidan taxtdan tushirilgan otasi Xurmuz o'rniga o'tirgan Xisrav Parvez unga qarshi chiqqan Bahromi Cho'binadan qo'rqib, Rum qaysari oldiga borgani ham qayd etilgan. N. Xisravga otasi shunday maslahat berganini yozadi: "Parvez ko'rdikim, Bahrom bila muqovamat qilur toqati yo'qtur. Xurmuzdin istimdod qilib roy tiladi. Xurmuz bitib yubordikim, xazoyin bila o'g'lon-ushog'ingni berk qo'rg'onlarga mazbut qilib, Rung'a borib, qaysardin madad tila! Parvez ul degandek qilib, ... qaysarg'a panoh eltti".

N.ning qaysar Xisravga qanday munosabatda bo'lgani haqida yozganlari yuqorida Mavrikiy haqida tarixiy manbalarda va tarixchi olimlar tadqiqotlarida berilgan ma'lumotlariga mos keladi, ya'ni N. ham qaysar Xisravni yaxshi kutib olgani, unga qizini berib kuyov qilganini tasdiqlaydi. Shuningdek, uning Xisravga Ajam taxtini yana egallashda yordam berganini ta'kidlaydi.

N. "F.Sh." dostonida Xisravning xotini Maryamni tilga oladiki, u imperator Mavrikiyning

qizidir. Shu dostonidagi Sheruya obrazining prototipi esa Xisravning Maryamdan bo'lgan o'g'li Sheruya, imperator M.ning nevarasi edi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8- жилд. – Т., 2011; С. И. Ковалев. История Рима. – Л., 1986; Лев Гумилев. Древние тюрки. – М., 2008; Ражабов Қ. ва бошқалар. Жаҳон тарихининг муҳим саналари. – Т., 2011.

Q.E.

MAVT (ar.) – 1. O'lim, ajal yetishi, vafot etish. Inson hayotining to'xtashi. 2. Jon taslim qilish, jon berish jarayoni, vaqti. N. asarlarida Mavmot va mavto kabi so'zlar ham o'lim, ajal ma'nosida keladi. N. "T.A.H." asarida keltiradi: "...va Idris alayhissalomning mavtin kishi ko'rmaydur. Ham shar' ahli qoshida, ham tarix ahli olida aqida budurkim, ul tirikdur va bihishtdadurkim, kalomi olihi ondin xabar berurkim, "Varafa'nohu makonan aliyyan" (Va Biz uni yuksak martabaga ko'tardik) ("Maryam" surasi, 57-oyat). "...Iso alayhissalom duo qilib, Tengri taolo ul mayyitqa ruh kiyurdi va o'luk tirilgach, iltimos qildikim, duo qilg'ayki, burung'i holig'a borg'ay va mavt sakaroti bo'lmagay. Ruhulloh duosi bila bu ish ham bo'ldi va ruhulloh andin o'tti".

N. bir qator g'azallarida mavt so'zining sinonimi sifatida o'lim kalimasi orqali lirik qahramonning turli ruhiy holatlarini hayotiy tashbehlar, tazodlar va qiyoslar vositasida ko'rsatib beradi:

*Hajrdin har dam qilur bu xotiri afgor xavf,
Zohir etkandek o'lumdin har zamon bemor xavf.
Dard-u g'am ahli o'lum holi bo'lurlar chiqqucha,
Kirsalar holim so'rarg'a kulbayi ahzonima.*

N. komil bir musulmon sifatida o'limdan so'nggi hayot, ya'ni qiyomat voqealari, inson boshiga keladigan tashvishlar haqida bot-bot to'xtalib o'tadi. Xususan, insonning bu dunyodan iymon b-n ketishini ulug' saodat deb biladi. Uning o'lim holatlari va o'limdan keyingi jarayonlar haqida bir

qancha g‘azallari bor. Shunday g‘azallaridan birida shoir Yaratganga iltijo qilib, o‘lim onida unga shafqat qilishini, mehribon bo‘lishini, ayniqsa, iymon b-n jonini olishini zorlanib so‘raydi.

*Yo Rab, o‘lg‘on chog‘da jonim jismi
vayrondin judo,
Ul bo‘lub mundin judo, sen bo‘lmasang il ondin judo.*

*Chun judo bo‘lsam meni g‘amnok yo‘q-u bordin
Ne g‘amim, Sen bo‘lmasang men zori
hayrondin judo.*

*Naqdi jon chiqqanda imon
gavharin ko‘nglumga sol,
Aylagil jondin judo, lek etma imondin judo.*

“H.A.”ning ikkinchi munojoti so‘nggida ham bandalikning, inson umrining samarasi iymon ekani, Tangridan o‘lim onlarida uning hamroh qilishini so‘rab, munojot qiladi:

*Yo Rab, agar etsam o‘shul kunga jazm,
Yoki burun aylasam ul yong‘a azm,*

*Ul nafas imon manga hamroh qil,
Ko‘nglum aro mahvi sivalloh qil.*

N. o‘lim farishtasi deganda Azroil (a.s.)ni, M. marazi iborasi orqali o‘lim kasalligi, davosiz xastalikni, mavt zahri deganda o‘lim sharbatini nazarda tutadi. Borur chog‘i kabi o‘zbekona ta‘birlar b-n ham o‘limni, ajal onlarini ifodalaydi.

Ulug‘ mutafakkir shoirning “N.M.” asarida mavt – o‘limning tasavvufiy talqinlariga ham duch kelamiz. Mazkur asarda keltirilishicha, shayx Hotam Asam shunday degan: “...va ham ul debdurki, har kim bu yo‘lg‘a kirar, to‘rt o‘lumni o‘ziga tutmak kerak: Mavti abyaz (oq o‘lim) – va ul qorin ochlig‘idur va mavti asvad (qora o‘lim) va ul xalq izosig‘a sabr qilmaqdur va mavti ahmar (qirmizi o‘lim) – va ul nafs muxolafatidur va mavti axzar (yashil o‘lim) – va ul xirqag‘a yurunlar tikmaqdur”.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983; Абдурахмон Жалолiddин Суютий. Барзах ҳаёти. – Самарқанд, 2018.

S.R.

MAV‘IZA (MAVOIZ) – va‘z, o‘git, pand-nasihath, tavsiya. M. ma‘nosiga qarab ikkiga ajratiladi: 1) o‘git, pand-nasihath, tavsiya xarakteridagi mav‘izalar; 2) diniy xarakterdagi mav‘izalar. Umuman, M. aytuvchilar, M. aytuvchi notiqlar voiz deb atalgan. Diniy mavzudagi M.lar ko‘proq madrasa va jome‘ masjidlarida o‘qilgan.

Sharq mumtoz adabiyotida ijodkorlar badiiy asarlarida yozgan hikmatomuz o‘rinlar bor. Ular adabiyotshunoslikda M. atamasi b-n yuritiladi. “Qobusnoma”, “Kalila va Dimna”, “Hibbat ul-haqoyiq”, “Mahbub ul-qulub” singari asarlar boshdan oxirigacha M.ga qurilgani u-n M.noma asarlar deb atalgan.

O‘rganishimizga ko‘ra, N. ham lirik, epik, nasriy usulidagi o‘ttizdan ortiq asarlarida ibratli, ta‘sirli M.lar bitgan. U g‘azallarida nasihatgo‘y, nasihatchi, voiz kabi umumiy xarakterdagi obrazlarni yaratgan va murojaat san‘atidan unumli foydalangan. “X.”da yozilgan M.lar o‘ziga xos bo‘lib, shulardan biri – N. muayyan shaxslarga qarata yozgan M.lardir. “F.Sh.”ning Shohg‘arib Mirzoga yoki “S.I.”da ukasi Darvesh Alibekka bag‘ishlab bitgan boblari fikrimiz isboti bo‘la oladi. N. ukasiga bag‘ishlangan bob sarlavhasida M. atamasini qo‘llagan va “mavoizaso kalom bitidim” deb aytgan. Chunonchi: “Hokimsurat-u darveshshiyrat, balki Darvesh ismi hukumat qism, ya‘ni axaviy maobi davlat iyobka mavoizoso kalom va nasoyihi molokalom demak”.

N. shayxlar tilidan ular aytgan M.larni tamsil qilgan yoki ular kimdan M. eshitgan, o‘r-

gangan jihatlariga urg‘u bergan. Jumladan, N. Qo‘rqut ota haqidagi qisqa fiqrada uning so‘zlari, va‘zlari M. omuz ekanligini ta’kidlab ko‘rsatgan. “Qo‘rqut ato (a.r.) Turk ulusi arosida shuhrati andin ortug‘roqdurki, shuhratqa ehtiyoji bo‘lg‘ay. Mashhur mundoqdurki, necha yil o‘zidin burunqini, necha yil o‘zidin so‘nggi kelurni debdurlar. Ko‘p mav‘izaomiz mag‘izliq so‘zlari aroda bor”.

N. M.larining obrazli olami juda keng. Ularni ma‘lum ma‘noda, quyidagicha tasnif qilib o‘rganishimiz mumkin.

1. Payg‘ambarlardan Abulbasha deb sifatlangan Odam Atodan tortib to Muhammad (s.a.v.) tilidan aytilgan M.lar.

2. Hakimlar tilidan aytilgan M.lar. Luqmoni Hakim, Fisog‘urs kabi.

3. Shayx, orif, so‘fiy kabi buyuk siymolar nutqida keltirilgan M.lar.

4. Shoir, adib, muarrixlar so‘zlari b-n aytilgan mav‘izalar. Buning isboti sifatida 459 nafar qalam ahli haqida yozilgan “M.N.” tazkirasini keltirib o‘tishimiz mumkin.

5. Hukmdorlar tilidan aytilgan M.lar. “T.M.-A.”da tasvirlangan peshdodiy, kayoniy, ashkoniy, sostoniy hukmdorlar tilidan aytilgan M.lar.

6. N. tilidan aytilgan o‘git va tavsiyalar.

Ad.: Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Илҳам Айверди. Мисалли Буюк Туркэ Созлук. – Анқара, 2005; Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги лугати. – Т., 2013; Фарҳанги забони тожик. 1-жилд. А-О. – М., 1969; Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Нурбоева М. Мавъиза хусусида. “Маърифат” газетаси. 2023, 1 ноябрь. №44.

B.R., M.N.

MADALIYEVA Oysara Rustamovna (1988, Yangiyer) – filolog-sharqshunos. TDSHU filologiya va tarix fakulteti mumtoz filologiya yo‘nalishida bakalavriat va magistratura (2008–2014) va shu universitet tayanch doktoranturasida mustaqil izlanuvchi sifatida tahsil olgan (2018–2020). O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida faoliyat yuritadi (2018-y.dan). M.O.R.

“Alisher Navoiy devonlari qo‘lyozmalarining tarkibiy-qiyosiy tadqiqi (O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi qo‘lyozmalari asosida)” mavzusida filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (2021) dissertatsiyasini himoya qilgan.

“Alisher Navoiy. G‘azaliyot devoni. 1492–1493-yil” faksimilesini nashr ettirgan (2021). M.O.R. “O‘zbekiston madaniy merosi. Alisher Navoiy asarlarining bezakli qo‘lyozmalari jahon to‘plamlarida” (2021) nomli kitob-albomlarning nashrga tayyorlovchilaridan biridir.

M.O.R.ning “Alisher Navoiy devonlari qo‘lyozmalarining tarkibiy-qiyosiy tadqiqi” nomli monografiyasi chop etilgan (2021). Kitobda Alisher Navoiy devonlarining O‘zR FA Sharqshunoslik instituti asosiy fondga oid XV asrdan to XX asrning 1-choragiga qadar ko‘chirilgan qo‘lyozmalaridan 20 ta va Hamid Sulaymon fondiga tegishli 2 ta qo‘lyozmasining tarkibi shoir devonlarining Turkiya, Eron, Buyuk Britaniya, Fransiya, Rossiya va AQShning ba‘zi fondlarida saqlanayotgan nusxalari b-n qiyosiy o‘rganilib, manbashunoslik va matnshunoslikning tarixiylik, to‘liqlik, ishonchlik prinsiplariga ko‘ra fondagi boshqa nusxalarga nisbatan muhim ekanligi ochib berilgan. XIX asrga tegishli “Terma devon” nusxalarining birida boshqa devonlarga kirmagan ikkita g‘azal borligi aniqlangan.

Ad.: Мадалиева О. (хаммуаллифлар: Василева О.В., Улуч Л. ва бошқалар). Алишер Навоий асарларининг безакли қўлёзмалари жаҳон тўпламларида // Ўзбекистон маданият мероси.

Китоб – альбом. – Т., 2021; Мадалиева О. Алишер Навоий девонлари қўлғизмаларининг таркибий-қийёсий тадқиқи. – Т., 2021; Алишер Навоий. Ҳазалиёт девони (факсимиле). Нашрга тайёрловчи: Мадалиева О. – Т., 2021.

O.T.

MADID (ar. – cho‘ziq) – foilotun (2-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – – V – –) va foilun (2-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – – V – –) asllarining ketma-ket takroridan hosil bo‘ladigan bahr (foilotun foilun foilotun foilun – – V – – / – V – / – V – – / – V –). Bu bahr arab she‘riyatiga xos bo‘lsa-da, turkiy she‘riyatga ham begona emas. Chunki ramal bahrining turkiy she‘riyatda eng keng tarqalgan vaznlarida ayni shu ruknlar mavjud. Shunga qaramay. M. bahri vaznlari turkiy she‘riyatda qo‘llanmagan. N. “M.A.”da M.i musammani solim vazniga:

*Ey qadingdin sarvg‘a ming xijolat
har nafas,
Sarv qaddingdin mening ko‘nglima
yuz ming havas, –*

baytini misol sifatida keltiradi. Shu b-n birga, xalq orasida org‘ushtak usulida keng tarqalgan, arablarning tuya haydagandagi xirgoyisiga mos va madidi musammani solim vazniga tushadigan qo‘shiq degan janr haqida ma‘lumot berib, quyidagi baytni misol keltiradi:

*Vahki, ul oy hasrati, dard-u dog‘i furqati,
Ham erur jonimg‘a o‘t, ham hayotim ofati.*

Bobur esa “Muxtasar” asarida uning 4 vazniga to‘xtalib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҗиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998.

E.O.

MADOYIN – Hozirgi Bag‘dod shahri yaqinida mavjud bo‘lgan qadimiy shahar. Yevropa tarixchilari uni Ktesifon deb atagan. Sosoniylar sulolasi hukmronligi davrida poytaxt bo‘lgan. VII asrda arablar tomonidan zabt etilgan va vayron bo‘lgan.

M. N. asarlarida ko‘p tilga olingan. N. ushbu qadimiy shaharning yangilanishi, qaytadan obod qilinishi sosoniylar sulolasiga mansub podshoh Shopuri Zuloktof (Shopur II, 309–379-yy) hukmronligi davriga to‘g‘ri kelishi haqida “T.M.A.”da ma‘lumot bergan. Shuningdek, ushbu asardan sosoniylar davrida M.ning siyosiy markaz sifatidagi ahamiyati oshganini ham bilib olish mumkin. Jumladan, N. bir necha sosoniy podshohlar zikrida ularning M.ga kelib toj kiyganliklari haqida aytib o‘tgan. M-n, Yalosh binni Firuz zikrida uning M.da taxtda o‘tirgani haqida shunday yozadi: “Qubod hoqon cherikin ham andin qaytarib, haram bila o‘g‘lin olib, Madoying‘a yetib, podshohliqqa o‘lturdi”. No‘shiravon ul-odil zikrida N. uning poytaxti M. bo‘lgani va u bu shaharda mashhur Kisro toqini qurdirgani va adl zanjirini osganini qayd etgan. Shuningdek, N. ushbu shohning M. yaqinida Rumiya degan shahar ham barpo etgani haqida ma‘lumot beradi. Bahromi Cho‘bina zikrida u “Bahrom Parvizg‘a qovg‘unchi yiborib, o‘zi Madoying‘a kelib, podshohliqqa o‘lturdi”, deb yozadi. Bahromni mag‘lubiyatga uchratgan Xisrav Parviz haqida “Bahrom ustig‘a kelib, Bahrom andin bosilib, qochib hoqon qoshig‘a bordi. Parvez Madoyin taxtig‘a o‘turib, ko‘p mamolikni xiytai tasarrufig‘a kiyurdi”, - deb ma‘lumot beradi.

Ardasher binni Sheruya zikrida ham Shahrirod M.da toj kiyganligi aytib o‘tiladi: “Va cherik tortib kelib, ham Ardasher, ham Mehrijisni o‘lturib, Madoyin taxtida toj boshig‘a qo‘yub, podshohliqqa o‘lturdi”.

Shuningdek, N. “T.M.A.”da arab istilosi va sosoniylar saltanatining tugatilishi haqida yozadi va arab qo‘shinining xalifa Umar davrida M.ni istilo qilgani b-n bog‘liq ayrim ma‘lumotlarni keltiradi.

M. faqat “T.M.A.”da emas, N.ning “F.Sh.” dostonida ham tilga olingan. Dostonidagi persona-lardan biri Farhodning raqibi Xisrav haqida

yozganda N. M. uning poytaxti bo‘lganligini qayd etadi:

*Ajam birla Arab mulkida dovar,
Arab birla Ajamg‘a shoh-u sarvar.*

*Shahi erdiki, derlar oni Xusrav,
Mutii amri garduni sabukrav.*

*Jahon mulkin tutub xayl-u sipohi,
Madoyin mulki oning taxtgohi.*

Shunday qilib, M. N. tasviri va talqinida qadimgi dunyoning, xususan, Sosoniylar davrining muhim siyosiy, madaniy markazi sifatida o‘quvchi ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. 10 жилдлик, 5-жилд, – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Всемирная история. – Минск, 2008; История древнего востока. – М., 2002.

Q.E.

MADYAN – I. Joy nomi. Diniy manbalarda M. Nuh (a.s.) tomonidan Odam (a.s.)ning suyaklari dafn etilgan yer sifatida taxmin qilinadi. To‘fondan oldin Nuh (a.s.) kema yasab, imon keltirgan 80 kishi b-n kemaga kirganda Tangri taolodan “Odamning suyaklarini ham kemaga ol” degan yorlig‘ keladi. Nuh (a.s.) Tangri yorlig‘ini bajaradi. To‘fondan so‘ng suyaklarni bir yerda dafn qiladi va ayrim ulamoning fikricha bu M. yeri bo‘lgan, ba‘zilari Najaf deganlar. N. “T.A.H.”da bu ma’lumotlarni keltirgan va shunday yozgan: “Va Nuh (a.s.) kemaga kirarda Odam (a.s.) so‘ngakin madfanidin chiqarib, kemaga kiyurib yerdi, kemadin chiqqanda, ba‘zi debdurlar M. yerida, ba‘zi derlar Najafda dafn qildi”. Asarda bu to‘g‘ridagi yana boshqa fikrlar ham qayd etilgan. Jumladan, bir o‘rinda N. Odam (a.s.)ning suyaklarini Nuh (a.s.) to‘fondan so‘ng Buqubays tog‘ida yoki Bayt ul-Maqdisda dafn etgani haqidagi so‘zlarni bildiradi: “Nuh alarning jasadlarini kemada asrab,

to‘fondin so‘ngra Buqubays tog‘ida, ba‘zi debdurlarkim, Bayt ul-Maqdisda dafn qildi”.

II. Shuayb (a.s.)ning otasi. “T.M.A.”da N. ushbu payg‘ambarning to‘liq ismini quyidagicha bergan: “Shuayb binni Madyan binni Ismoil (a.s.)”. Bundan Shuayb (a.s.)ning M.ning o‘g‘li ekani ma’lum bo‘ladi. Lekin M.ning kimning o‘g‘li ekani borasida ixtilof bor. Garchi N.ning yuqoridagi ma’lumotida “Madyan binni Ismoil (a.s.)”, ya’ni M. Ismoil (a.s.) o‘g‘li deyilgan bo‘lsa-da, Rabg‘uziyning “Qisasi un-anbiyo” asarida M. Ibrohim (a.s.)ning o‘g‘illaridan biri sifatida tilga olingan.

III. Yo‘ldan ozgan bir qavmning nomi. Ularni as‘hobi M. deb ataganlar. Bu qavm orasida hiylanayrang, tarozidan urish singari ishlar avj olgan. Bundan tashqari ular qalbaki tangalar va pullar yasaganlar, o‘g‘rilik, qaroqchilik qilganlar. Tangri taolo ularni to‘g‘ri yo‘lga solish uchun Shuayb (a.s.)ni mabgus qilgan. Lekin qavm uning so‘zlarini qabul qilmagan va Tangrining g‘azabiga uchrab, barchalari o‘tda kuyib halok bo‘lganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MADHIYA (ar. – ta‘rif, tavsif, vasf) – biror shaxs, voqea yo narsa ta‘rif-tavsifiga bag‘ishlangan badiiy asar. An‘anaga ko‘ra, Sharq mumtoz adabiyotida dostonlar muqaddimasi M. b-n boshlangan. Nizomiy, Dehlaviy, N. “X.”lari, Jomiy “Haft avrang”i shular jumlasidandir. Nasriy va nazmiy asarlar muqaddimasidan o‘rin olgan bir qism M.lar falsafiy-diniy ta‘limot asoschilari, shoh-u amir-amaldorlar, do‘st-u yaqinlar, ustozlarga bag‘ishlangan. Ba‘zida mualliflar asariga javob yozilayotgan u yoki bu shoir ta‘rifida M. bitadilar. Jomiyning “Xiradnomai Iskandar”, N.ning “L.M.”, Hiloliyning “Sifot ul-oshiqin” asarlari muqaddimasida kelgan M.lar shu guruhga mansub. M. masnaviy, g‘azal, qasida, muxam-

mas, qit'a, musammat, ruboiy kabi she'riyatning ko'plab janrlarida yozilishi mumkin. Adabiyotshunoslikka oid ba'zi asarlarda M. faqat qasida ma'nosida keladi.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006.

E.O., S.O.

MAHI NAXSHAB – N. she'riyatida qo'lingan timsol. Rivoyatga ko'ra, Muqanna nomi b-n mashhur bo'lgan hakim Ibn Ato simob va boshqa shu kabi moddalar aralashmasidan yasagan va Siyom tog'i etagidagi chohdan 2 oy mobaynida har kecha chiqaradigan va go'yo nuri 4 farsang (24 km) ga yetadigan oy. U Naxshab va Muqanna oyi nomlari b-n ham yuritiladi. "D.F."-dagi Amir Xusrav Dehlaviy g'azaliga tatabbusi matlasida N. ma'shuqa og'zi ta'rifida bu timsoldan foydalanadi:

*Chashmayi zindagi omad dahani on mahi Naxshab,
Bahri serob shudan sabzayi xat rusta ba on lab.*

Tarj.: U Naxshab go'zalining og'zi obi hayot chashmasiga o'xshaydi – bu tiriklik suvidan serob bo'lish maqsadida lablarining atrofida sabzaday xatlar nish uribdi.

Baytda ma'shuqaning og'zi obi hayot chashmasiga, labi atrofidagi mayin tuklari – xati esa uning atrofini tutgan maysaga tashbeh qilinyapti.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011.

E.O.

MAJDIDDIN (v., 1494) – N.ning zamondoshi va siyosiy raqibi. Sulton Husayn Boyqaroning vaziri. Shohrux Sulton hukmronligi davrida xizmat qilgan mashhur vazir Pir Ahmad Havofiyning o'g'li.

M. o'z faoliyatini Sulton Abusaid mirzo saroyida boshlagan. O'sha vaqtda u insho de-

vonida ishlagan. Sulton Husayn mirzo taxtga o'tirgandan so'ng (1969) M. uning jiyani Kichik mirzoga xizmat qilgan. 1472-y.da Husayn Boyqaro saroyiga ishga o'tgan va parvonachi etib tayinlangan hamda ko'p o'tmay podshohning ishonchini qozonib, vazirlik mansabiga o'tirgan. Bu vaqtda u b-n Nizomulmulk, Xoja Afzal singari saroy a'yonlari o'rtasida kelishmovchilik va raqobat yuzaga kelgan edi. Ularning sa'y-harakatlari natijasida M. vazirlikdan bo'shatilgan (1478). Shundan so'ng u ancha yillar davomida muhim davlat ishlariga aralasha olmagan. Garchi Husayn Boyqaro uni yana mansabiga tiklashni istagan bo'lsa-da, N. bu qarorni ma'qullamaganligi tufayli M. parvonachi vazifasini bajarishda davom etgan. N. Astrobod hokimi etib tayinlanganda, M. yana ko'tarilgan va shohning eng ishonchli kishisi bo'lib qolgan. Lekin bu hol ko'p davom etmagan, zero, unda rahbarlik layoqati yo'q, u odamlar b-n kelishib ishlash, ularning boshini qovushtirishni bilmas, o'z so'zini o'tkazishga intilar va tabiatan o'jar va qo'pol kishi edi. Uning fe'li va xususiyatlarini yaxshi bilgan N. aynan shu sababli M.ning yuksak lavozimda ishlashini maqsadga muvofiq deb bilmagan. Yuqoridagi salbiy jihatlari ustiga M. o'z mansabini suiiste'mol qilib, boylik to'plashga intilgan va shuning oqibatida vazifasidan bo'shatilib, jazoga tortilgan, mol-mulki musodara qilingan. Hibsdan ozod etilgandan so'ng u haj ziyoratiga o'tlangan va yo'lda vafot etgan (1495).

N.ning "B.V." devoni tarkibiga kirgan va "Barlosbek bila Xoja Majid bobida aytilibdur va duo qililibdur va mustajob bo'lubtur" deb sarlavha qo'yilgan quyidagi qit'a M. b-n bog'liq voqealarga bag'ishlangan:

*Tutulmish edi Majid Barlos bekka,
Kim aytur edikim, bu yanglig' qutulg'ay.
Qutuldi ulu bu tutuldi, ilohiy,
Tutulg'on qutulg'ay, qutulg'on tutulg'ay.*

N.ning boshqa ayrim asarlarida ham M. tilga olingan va uning shaxsiga, faoliyatiga munosa-

bat bildirilgan. Jumladan, “M.N.”da Xoja Afzal zikrida N. uning 15 yilga yaqin saroyda xizmat qilgani va M. uni podshohga yomon ko‘rsatgani tufayli mamlakatdan chiqib ketishga majbur bo‘lganini qayd etib shunday yozgan: “O‘n besh yilga yaqin hazrat Sultoni Sohibqiron qullug‘ida vazorat devoni aning ixtiyori edi. Majdiddin Muhammad buzug‘lig‘idakim, ahvolig‘a putur yetmagan kishi qolmadi, ani dag‘i podshohqa yomon ko‘rguzdikim, zaruratdin jalo ixtiyor qildi”.

Mavlono Olim zikrida M.ning noxolisligini, amalidan o‘z maqsadi yo‘lida foydalanishini ko‘rsatuvchi misol keltirilgan. Mavlono Olim devonga ariza b-n murojaat qiladi. Arizani M. ko‘rib chiqishi kerak edi. U esa Mavlono Olimga qarshi tomondagi da‘vogarlariga yon bosar edi, shu sababli Mavlonooning shikoyatini, hatto o‘qib ham ko‘rmaydi va buklaydi. N. Mavlono Olimning shu munosabat b-n bitgan quyidagi baytini keltiradi va bu she‘r odamlar orasida mashhur bo‘lib ketganini ta‘kidlaydi:

*Kori moro Xoja Majdiddin Muhammad hech kard,
Kog‘azi moro naxond on ro‘z-u darham pech kard.*

Tarj.: Bizning ishimizni Xoja Majdiddin Muhammad yo‘qqa chiqardi. O‘sha kuni u bizning qog‘ozimizni (arizani) o‘qimay, buklay qo‘ya qoldi.

M. haqida o‘sha davrga oid tarixiy manbalarda ham ma‘lumotlar mavjud. Xolislik yuzasidan shuni ta‘kidlash lozimki, ular orasida M. shaxsi va faoliyati haqida bildirilgan ijobiy fikrlar ham bor. Lekin, umuman olganda, ma‘lumot va faktlarni o‘rganib, chuqur tahlil qilish N.ning unga va faoliyatiga munosabati-yu bahosining to‘g‘ri-roq ekanligidan dalolat beradi.

Ad.: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Алишер Навоий. Мажолис унафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MAJDIDDIN BAG‘DODIY (taxallusi; to‘liq ismi: Abusaid Majdiddin Sharaf ibn Muayyad ibn Abulfath Bag‘dodiy, 1150, Bag‘dod – 1217, Xiva) – tariqat shayxi, tasavvuf olimi, mutasavvif shoir. N.ning “N.M.”da ma‘lumot berishicha: “Asli Bag‘doddindir. Xorazmshoh Bag‘dod xalifasidin tabiba tiladi. Aning atosin yubordi. Va ba‘zi debdurlarki, Bag‘dodedindirki, Xorazm kentlaridindir”. Najmiddin Kubroning iqtidorli shogirdi hamda ulug‘ avliyo va otashnafas shoir Farididdin Attorning ustozini bo‘lgan. Mashhur tabib sifatida hukmdorlar saroyida katta mavqega ega M.ning ko‘ngliga kutilmaganda ilohiy ishq uchquni tushib, Najmiddin Kubroga muridlikka tushdi va uning qo‘l ostida 15 yil riyozat chekib, “suluklar qildi, oliy marotib hosil qilib, buyuk maqomlarg‘a qadam qo‘ydi”.

Najmiddin Kubro va M.B. o‘rtasida ular tanlagan yo‘llarning (Najmiddin sukr – hushyorlik, Majdiddin sahv – mastlik tarafdori edi) tafovuti jihatidan qaysidir darajada ichki ixtilof bo‘lgan va bu ziddiyat bir voqea munosabati b-n yuzaga chiqadi. Gap shundaki, bir kuni M.B. darveshlar b-n birga o‘tirganda, unda bexudlik holati yuz berib, hamsuhbatlariga qarata shunday deydi: “Biz o‘rdak tuxumlari edik. Shayximiz Najmiddin tovuq edi. U bizni ochdi. Biz daryoga qarab yo‘l oldik, u esa qirg‘oqda qoldi”. Bu gap Kubroning qulog‘iga yetganida, u qattiq ranjidi va suyukli muridini: “Iloyo, o‘sha suvda g‘arq bo‘lib o‘l!” – deb qarq‘aydi. Darhaqiqat, ko‘p o‘tmay, Muhammad Xorazmshoh M.B. Amudaryoga cho‘ktirib o‘ldiradi.

XIII asr tasavvufi taraqqiyotiga katta ta‘sir ko‘rsatgan bu buyuk shayx va shoir Markaziy Osiyo va Shimoliy Fors o‘lkasida shuhrat qozongan. “Safar risolasi”, “Tuhmat ul-barara” (“Yaxshilar sovg‘asi”) kabi tasavvufga oid asarlari va so‘fiyona ruboiylari mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс // Осор. Дар 8-жилд. Жилд 8. – Душанбе, 1990; Ҳо-

мидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Очиллов Э. Муборак сарчаималар. – Т., 1997; Мажиддин Бағдодий. Рубоийлар // Ишқ дафтари; Мажиддин Бағдодий. Рубоийлар // Муҳаббат тароналари; Мажиддин Бағдодий. Рубоийлар // Донишмандлар туҳфаси. – Т., 2009.

E.O.

MAJMA' UL-BAHRAYN – ikki dengizning qo‘shilgan joyi. Xizr (a.s.) va Muso (a.s.) uchrashib, muloqot qilgan joy ham M. deyiladi. Rum va Fors daryolar qo‘shilgan joyni ham M. deb ataganlar. N. bundan o‘z badiiy maqsadi yo‘lida foydalanib, “Agar mening ko‘z yoshim daryoga aylanib, Jayhun (Amudaryo) sari borguday bo‘lsa, u bilan birlashib, ikki daryo qo‘shilgan-day bo‘ladi”, – deb mubolag‘a qiladi:

*Ey Navoiy, majma' ul-bahrayn bo'lg'ay oshkor
Mayl qilsa sayli ashkim nogahon Jayhun sari.*

Ad.: Аlisher Navoiy. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Аlisher Navoiy асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Т., 1984.

M.A.

MAJNUN I (XV asr) – shoir, xattot. Hirot madaniy muhitining namoyandasi. Otasi Kamoliddin Mahmud Rafiqiy. M. Mohir xattot bo‘lgan. M. ham chap qo‘lda ham go‘zal nasta‘liq xatini yoza olgani va “bozguna” (teskari, ters) chapdan o‘ngga qarab xat bita olgani u-n “chapnavis” laqabini olgan. M. xat usuli b-n so‘z tarkibidan turli hayvon yoki inson shaklida paydo qilar, xatning bu xil ixtirosi M.ga qadar ma‘lum bo‘lmagan. Mutaxassislar bu xatni “tav‘amon” (egizak, dugona ma‘nosida, ikki sahifada harflar joyi, shaklini oq qoldirib, qolgan joyni qoraga bo‘yalsa, so‘ng-ra har ikki sahifani birlashtirib yorug‘ga tutilsa oq harflar ko‘rinadi. “Zanjirband sher” nomli N.ga nisbat berilgan miniatyura chetlarida shu tarzda

yozilgan “Amali Amir” va “Alisher” yozuvlari bor). M.dan “Odob xat”, “Savod ul-xat”, “Rasm ul-at” (she‘riy) va “Murakkabsoziy” nomli husnixat masalalariga bag‘ishlangan risolalari yetib kelgan. Ular Leningrad ShI.ning qo‘lyozmalar fondida, Tehron universiteti kutubxonasida saqlanadi. M.ga “Layli va Majnun” va “Noz-u Ni-yoz” nomli asarlar ham nisbat beriladi, lekin ular hanuzgacha topilmagan.

M.ning chapnavislik b-n yozilgan bir necha qit‘alari Istanbulda va Eron olimi Mahdi Bayoniy majmuasida mavjud, bir necha xat namunalari esa albomlarda uchraydi.

N. M. haqida “M.N.”da ma‘lumot beradi. Mashhadlik bu ijodkorning tab‘i sho‘x ekanligi, “bozguna” xatini nihoyatda ravon va sof qilib bitganini N. yuqori ta‘riflaydi va uning bu sohadagi muvaffaqiyatlari taajjub qilarlidir, “ko‘rmagan kishi ishona olmas”, deb yozadi. N. M.ning quyidagi matla‘ini keltiradi:

*Ba va'z meravam-u zor-zor megiryam,
Bad-in bahona zi hijroni yor megiryam.*

Tarj.: Va‘z eshitishga borib zor-zor yig‘layman. Bu bahona b-n yor hajrida yig‘layman.

Ad.: Миклухо-Майлай Н.Д. Некоторые редкие и уникальные персидские и таджикские рукописи в собрании. – М., 1960; Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – М., 1971.

E.O.

MAJNUN II – N. “L.M.” dostonining bosh qahramoni. Muallifning o‘z dostonini va undagi timsollarni tushunish u-n taqdim etgan ochqich sifatidagi 36-bobidan ma‘lum bo‘lishicha, asar majoziy va haqiqiy ishq tasvirini o‘z ichiga olgan 2 qatlamdan iborat. Bu 2 qatlam o‘zaro chambarchas bog‘lanib ketganki, ularni bir-biridan ajratish dostonni shoir ko‘zda tutgan asosiy mag‘iz-mohiyatdan mahrum qilib, uni baxtsiz sevgi talqiniga bag‘ishlangan odatda-

gi ishqiy asarlarga o‘xshatib qo‘yadi. Holbuki, “L.M.” nihoyasida N.ning o‘zi dostonini o‘qigan o‘quvchining uning asl muddaosini anglashini istaydi:

*Har neki o‘qur, taammul etsa,
Degan g‘arazim taxayyul etsa.*

Dostonning majoziy qatlamiga ko‘ra, M. Arabdagi Bani Omir qabilasining boshlig‘i bo‘lgan badavlat kishining xonadonida tug‘iladi. Unga Qays deb shuhratli bobosining otini qo‘yadilar. Favqulodda layoqati b-n ajralib turgan bolani 4–5 yoshida o‘sha davrning donishmandi tahsil berayotgan Hay qabilasidagi maktabga beradilar. Uni qizining ta‘lim olishi u-n Laylining otasi tashkil etgan edi. M. tashnalik b-n bilim olishga tushib, barcha talabalardan o‘zib ketadi. Besh-o‘n saboqni bir kunda olardi. Natijada:

*Oz vaqtda ayladi zamona
Oni bori ilm aro yagona.*

M. o‘qishni boshlagan paytda Layli kasalligi tufayli darsga qatnamayotgan edi. Nihoyat, u tuzalib, maktabga keladi. Bu xursandchilik evaziga muallim o‘quvchilarni darsdan ozod qiladi. O‘z navbatida, Layli barcha hamsaboqlarini bog‘ sayliga taklif etadi. M. esa qizni bir ko‘rishdayoq hushidan judo bo‘ladi (“Avval qadah oldi hushini pok”). Unga muvofiq ravishda Laylining ham ko‘ngliga bir o‘t tushadi (“O‘z ko‘nglini topti noshikebo”). Sayr chog‘ida ikki yosh bir gul chamani ichida uchrashadilar va ikkisi ham hushidan ketadi. Shu b-n ular o‘rtasidagi ishq dostoni boshladi. Qorong‘i tushishi b-n M. Layli qabilasini ko‘zlab yo‘lga tushaveradi. Tez orada bu ishq el orasida gap-so‘zga aylanadi. Xalq uni dev uribdi deydi, aslida uni pari urgan edi:

*Xalq ollida dev urub anga yo‘l,
Bilmay munikim, pari emish ul.*

Shu tariqa, M. Layli g‘amida ota-onasini ham, o‘z ahvolini ham, dunyoni ham unutadi. Bolalar uni Majnun deb ortidan tosh otadilar. Bu gap-so‘zlar Laylining otasi qulog‘iga ham yetib: “E, afsus, shunday muloyim-u xushfe‘l, olim-u donishmand yigitga ko‘z tegibdi-da”, – deb uning ahvoliga achinibgina qolmay, ota-onasiga ham rahmi keladi. Lekin devonaligi va oshiqligi b-n elga masxara bo‘lgan M.ning o‘z qiziga oshiqligini bilgach, ori qo‘zg‘alib, tutaqib ketadi. Otasiga xabar yuborib, o‘g‘lini yig‘ishtirib olishini so‘raydi. Lekin M.ga tabibning muolajasi kor qilmaydi. Zanjirga solsalar, bandni uzib, dashtga chiqib ketadi. Ka‘baga olib borsalar, o‘ziga yuzlangan bu chidab bo‘lmas ishq savdosidan najot tilash o‘rniga Xudodan ko‘nglidagi ishq o‘tini yanada balandroq qilishini so‘raydi. Buni ko‘rgan ota-ona-yu qavm-u qarindoshlar undan qo‘llarini yuvib qo‘ltiqlariga uradilar. M. yana dashtga chiqib ketib, tilsiz jonivorlar b-n do‘st tutinadi.

Bu orada Arabning badavlat va nufuzli yigitlaridan bo‘lgan Ibn Salom bog‘ sayridan qaytayotgan Laylini ko‘rib sevib qoladi. Uning sovchilarini Laylining otasi xush-xursand kutib oladi. Faqat qizning o‘ziga kelib olishi va biroz ulg‘ayishi u-n muhlat so‘raydi.

Sahroda ov qilib yurgan sahro lochini Navfal hayvonlar qurshovidagi M.ni ko‘rib, u b-n tani-shadi. “Ishq ko‘rgan” kishi bo‘lganligidan M.ga yordam bermoqchi bo‘ladi. Avval Laylining otasiga maktub yozib, qizini M.ga berishini so‘raydi. Bu urinishi natija bermagach, unga qarshi urush ochadi. Bundan ham bir ish chiqmagach, o‘z qizini berib kuyov qilmoqchi bo‘ladi. Lekin to‘y kechasi Navfal qizining sevgan yigiti borligi ma‘lum bo‘ladi. M. ikki yoshga baxt tilab, yana biyobonga chiqib ketadi. Ittifoqo, o‘sha kecha Laylining ham to‘yi bo‘lib, ko‘p ichganidan Ibn Salomning quyanchiq kasali tutib qoladi. Hamma bemor b-n ovora bo‘lib qolganidan foydalangan Layli sahroga chiqib ketadi. O‘zi sari kelayotgan M. b-n uchrashadi. Shundan keyin M. Layli qabilasi ko‘rinib turadigan Najd tog‘ini makon tutadi. Ota-onasi uning hajrida hasrat b-n o‘tib

ketishgach, qabristonni manzil qiladi. Sevgilining yaqinlaridan judo bo‘lganini o‘ziga og‘ir olgan Layli betob bo‘lib qoladi va M. b-n o‘zini birga ko‘mishlarini vasiyat qilib, dunyodan ko‘z yumadi. Mahbubasining jon uzayotganini ichki tuyg‘u b-n sezgan M. Layli qabilasiga chopadi. U eshikdan kirganini his qilgan Layli ko‘zini bir ochadi-yu, so‘ng ularni manguga yumadi. Qiz b-n birga M. ham jon beradi. Sevishganlarni bir kafanga o‘rab, bir qabrga dafn etishadi. Jisman bir-biriga yetolmaganlarning ruhlari o‘zaro qo‘shilib ketadi.

Tirikligida bir-biriga yetolmagan oshiq-ma‘shuqlar to‘g‘risidagi mazkur qayg‘uli qissa Allohning vasliga bu dunyoda yetib bo‘lmasligi xususidagi so‘fiyona talqinga juda mos kelar edi. Shuning u-n ham Sharq shoirlari undan ilohiy ishqni tasvirlash u-n bir vosita sifatida foydalandilar.

*Yozmoqta bu ishq jovidona
Maqsudum emas edi fasona.*

*Mazmunig‘a bo‘ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli, –*

deb yozadi N. ham.

Dostonning ishq ta‘rifiga bag‘ishlangan 36-bobida shoir o‘z asarini tushunish u-n o‘quvchiga ochqich taqdim etadi – majoziy ishq tasviri orqali haqiqiy ishqni tarannum etganini ta‘kidlaydi. N. talqiniga ko‘ra ishq 2 bosqichdan iborat – majoziy ishq va haqiqiy ishq. M. biridan o‘tib, ikkinchisiga yetadi.

*Majnung‘a biri bo‘lub musallam,
Bahra topti ikkinchidin ham.*

Ishqning insonni qusurlardan xalos etuvchi, uni kamolotga yetkazuvchi xususiyatga egaligini ko‘rsatishga bag‘ishlangan dostonning majoziy va haqiqiy ishq sharhiga bag‘ishlangan ushbu bobi nafaqat mazkur dostonni, balki umuman tasavvuf adabiyotini anglash u-n muhim ahamiyatga ega.

N. nuqtayi nazariga ko‘ra, majoziy ishq – insonning poklanish va kamolot kasb etish jarayoni

bo‘lib, buni u kimyolanish deb ataydi. Ana shu kimyolanish jarayonida uning xokiy vujudi o‘zidagi qusurlardan qutulib va fazilatlar kasb etib, kamolotga erishadi – oltinga aylanadi. Kamolot bosqichi – bu haqiqiy ishq. Buni shoir yana boshqa nom b-n o‘yinayi jahonnamolik deb ataydi. Ya‘ni kimyolanish bosqichidan ishq endi o‘yinayi jahonnamolik kasb etadi. Shu tariqa, ishqning avval kimyolik, keyin o‘yinayi jahonnamolik xususiyatini bayon etar ekan, shunday deydi:

*Garchi iki nav’ o‘tti rozi,
Avvalgini anglagil majoziy(y).*

Bu narsa “F.Sh.”da ham bor. Farhod va M. ning Shirin va Layliga yetish yo‘lida chekkan ranj-u mashaqqatlari, alam-iztiroblarini u – majoziy ishq, ikki oshiqning o‘z ma‘shuqalariga yetib, singib-birlashib ketganini – haqiqiy ishq deb ataydi.

Demak, kimyolanish – tariqat, o‘yinayi jahonnamolik esa haqiqat bosqichiga to‘g‘ri keladi.

O‘yinayi jahonnamo aslida oshiq solikning qalbi. Dunyo, nafs, vujud tashvishlaridan qutulgan, ularning borligini unutib, butun fikru zikrini yagona Allohga qaratgan insonning qalbi oyinaday pok bo‘ladiki, jumla olam, kurrai zaminda yuz berayotgan voqealar unda aks etadi. Mazkur oyinada Alloh nuri, ilohiy fayz ham jilvalanib turadi. Bu haqda shoir shunday yozadi:

*Xurshidi jahonkushoy sensen,
Mir‘oti jahonnamoy sensen.*

*Kim qildi sanga nazarni ravshan,
Ko‘rdi yer-u ko‘kdagim muayyan.*

*Chun boqqali ixtiyor topti,
Har sorikim boqti – yor topti.*

Laylining ishqida odamlardan, dunyodan uzilib, biyobonga chiqib ketgan, nafsini ham, jismi-ni ham unutgan, qayoqqa borsa – faqat ma‘shuqasini ko‘radigan M.ning qalbi dunyoviy g‘ubor-

lardan tozalanib, ilohiy shu'ladan ravshanlashgan – oyinayi jahonnamoga aylangan. Navfal qo'shinidan yengilayotgan Laylining otasi o'z qizini o'ldirishga qasd qilganini u aynan ko'ngil ko'zgisida ko'radi va Navfaldan urushni to'xtatishni so'raydi. Ota-onasining farzandi g'am-u hasratida dunyodan o'tgani-yu, Laylining jon taslim qilayotgani ham uning ko'ngil ko'zgisida namoyon bo'ladi.

Doston voqealariga N. qo'limizga tutqazgan ko'zgu orqali nazar tashlasak, uning yashirin – ramziy mohiyati ochila boradi: ikki oshiq-ma'shuqning bir-biriga yetisholmasligi dunyoviy talqinga ko'ra qayg'uli hisoblansa, so'fiyona falsafaga binoan insonning bu dunyodagi hayotining o'zi g'am-u hasrat. Chunki u ibtidoda bir butun bo'lgani Parvardigoridan ayru tushgan va endi bir umr yana visolga yetish, unga qo'shilish u-n intiladi. Lekin mavjud dunyo, nafs va jism bu yo'lda to'siqdir. Shuning u-n Haq b-n vahdatni istagan oshiq o'zi b-n Rabbi orasidagi mazkur g'ovlarni o'rtadan ko'tarishi kerak. Tasavvuf adabiyoti xuddi shu – insonning nafs va dunyo shug'lidan xalos bo'lish u-n kurash jarayonini aks ettiradi. So'z san'ati talablariga muvofiq, bu narsa ramz-u timsollar vositasida ifodalanadi.

Albatta, har qanday badiiy asarda bir necha ma'no qatlami bo'ladi. Lekin ilohiy ishqqa urg'u berilishi "L.M."da so'fiyona mazmun birlamchiligini ko'rsatadi. Dostonning muqaddimasida Alloh bu dunyoda Layli ko'rinishida jilva qiladi va barchani M. kabi o'ziga maftun etadi, deyilishining o'ziyoq uning oddiy sevgi tasviriga bag'ishlanmaganligidan dalolat beradi:

*Ey har sorikim qilib tajalli.
Ul mazhar o'lub jahonda Layli.*

*Ey oniki, Layli atab otin,
Majnun qilmoq qilib sifotin.*

Doston boshdan-oyoq ramz-u timsollarga ko'milgan bo'lib, uning asosida Yaratuvchi va banda munosabatlari yotadi. Asarda ilohiy mu-

habbat tasviri birlamchiligi, maqsadi – so'fiyona ishqni kuylash ekanligini shoir ibtidodan intiho-ga qadar o'rni-o'rni b-n ta'kidlab boradi. Ma'lumki, dunyoviy muhabbat balog'at yoshidan boshlanadi. Qaysning esa tug'ilishidanoq qalbi ishqqa makon edi. Uning vujudi loyi ishq o'tida pishgan:

*G'am tufrog'i suyidin sirishti,
Ishq o'ti-yu yeli sarnavishti.*

U "ishq ahliga qiblayi murod" bo'lib dunyoga keladi. Chunki uning "Ishq farzandi" ekanligi chaqaloqligidayoq ayon edi. Qays hali beshikda ekan, o't ko'rsa, uni ishq o'ti tasavvur qiladi: go'dakni g'am-u dard parvarish etadi; u beshikda fig'on cheksa, bu darddan nishona ko'rinar edi:

*O't ko'rsaki, mayl etib nihoni,
Ishq o'ti tasavvur aylab oni.*

*Bo'lmay g'ofil dame g'am-u dard,
Ulg'aytibon oni dardparvard.*

*Mahd ichraki, tortibon fig'onlar,
Afg'onida darddin nishonlar.*

O't va ishq aro o'xshashlik shundaki, o't ho'l-u quruqni yondirib, kul qilgani kabi ishq ham insonning butun jism-u jonini o'rtab, aqlini lol, qaddini dol, rangini somon aylaydi. Shuning u-n ham dostonda o't so'zi va uning otash, olov, barq, lam'a, sharar kabi ma'nodoshlari tez-tez tilga olinadi. Bu b-n shoir go'yoki buyuk bir ishq alangasidan xabar bermoqchi bo'ladi.

"M.Q." asarida N. ishqni 3 guruhga bo'lgan edi: nihoyasi shar'iy nikoh bo'lgan avom sevgisi, "alohida fazilat egalariga xos" pok ishq va Haqqa bag'ishlangan siddiqlar muhabbati. Shoirning o'zi pok ishqqa mansub bo'lib, shu orqali ilohiy muhabbatdan umidvorlik qilar edi. Shuning u-n u "F.Sh." dostonida bo'lgani kabi "L.M."da ham xuddi shu – pok ishqning yuksalib, haqiqiy ishq-

qa aylanish jarayonini badiiy timsollar vositasida ko'rsatib beradi.

Ularning ishq ham o'zlariday pok edi. Dostonda tasvirlangan to'siqlar, qarama-qarshiliklar bu – nafs harxashalari, dunyoning jabr-u sitamlari, ilohiy ishqdan bexabar johil olomonning ta'na-malomatlar. Layli va M. u-n maqsad emas, balki ilohiy ishq kamolotini kasb etish yo'lida bir vosita edi. Tasavvufda bu mazhar deb yuritiladi. Mazhar – ilohiy jamol yo kamolni o'zida aks ettirgan kishi. Haq oshiqdari ko'pincha mazharni sevish orqali haqiqiy ishqqa yetadilar. Layli ham M. u-n ana shunday mazhar edi. Layli misolida M.ning ishq konkretlashadi.

Qaysning maktabda chanqoqlik b-n saboq o'zlashtirishi, Laylining darsga qatnamasligi – bu uning shariat, dunyoviy ilmlar b-n mashg'ullik davri. Laylining tashrifi – Qays qalbida ilohiy nurning porlashi. Bu nur – ilohiy mayning ilk qadahiy oq Qaysning aql-u hushini oladi (ilk qadah bu – birinchi jazba, ya'ni Alloh tomonga tortilish). Ayni shu ilohiy nur tufayli uning ruhiyati gulshanga aylandi va bunda ilohiy mahbuba yana bir bor jamol ko'rsatdi (ikkinchi jazba). Ilk qadahdan Qays sarxush bo'lgan edi, endi butkul mast bo'ldi – hushidan ketdi. Bu hol bir necha marta takrorlanadi (hushni yo'qotish – ma'shuq mushohadasi avji qiyomida ilohiy nurning ko'ngilda jilva qilib, oshiqning hayratga tushishi). Shu tariqa, ilohiy maydan sipqorgan sari oshiqning xumori ortib boradi. Tashnaligi chegara bilmaydi. Oxir-oqibat u bu mayni oxirigacha simiradi va jism-u jonini butkul unutib, makbubi azalga qo'shib-qorishib ketadi.

Ma'lumki, favqulodda iste'dodi va qobiliyati b-n ajralib turadigan xos kishilar bo'ladi. Bu toifaga xuddi shunday ustunlikni bergan Xudovandi Karim ularning keyingi hayoti va faoliyatiga ham o'zi rahnamolik qiladi. Ular maxsus tayyorgarlikka, ustoz-u murabbiylarga ko'pda ehtiyoj sezavermaydilar. Allohning marhamati b-n har qanday ilm va hunarni juda tez va oson o'zlashtiradilar. Oddiy kishilardan ancha yuqori imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Ana shu afzalliklari tufayli avom

xalqdan ajralib turadilar. Ularning bunday g'aroyib hollari, ajabtovur so'zlarini oddiy kishilar qabul qila olmaydilar va ko'pincha, ularga dushmanlik b-n munosabatda bo'ladilar. Payg'ambar-u valiylardan tortib mashhur shayx-u so'fiylar, olim-u adiblar hayoti buning yaqqol isbotidir.

M. ham ana shunday xos kishilar jumlasiga kiradi. U hali bola ekan, tilidan ilohiy kalomlar yog'iladi:

*Bo'lg'och tili lafzdin xabarliq,
Har lafzki, deb bori asarliq.*

*Chun el bila boshladi takallum,
El hushin etib takallumi gum.*

Bolaligidan alohida iste'dod va qobiliyati b-n ajralib turganligi u-n ham:

*Oz vaqtda ayladi zamona
Oni bori ilm bila yagona.*

Farhodda valiylik bor edi. M.da malaklik mavjud (dostonning bir necha o'rnida u malakka o'xshatiladi). Ayni paytda uning valiyga o'xshash jihatlari ham yo'q emas:

*Odobi hidoyat ahli yanglig',
Oyini valoyat ahli yanglig'.*

Shu tariqa, Layli muhabbatiga giriftor bo'lishdan ilgari Qays xalq ichida go'zal axloqi va nodir iste'dodi b-n tanilgan edi. Bu o'smirni barcha hurmat qilib, kelajagiga umid bilan qarardi. Hatto Laylining otasi ham Qays haqida yuqori fikrda edi. Shunday zukko, Xudo yarlaqagan yigitning bir qiz ishqida es-hushidan judo bo'lgani eshitib, afsus chekadi:

*Ta'rifida ko'p o'tar edi so'z,
Go'yoki anga tegurdilar ko'z.*

*Bas, qobil edi-yu dilpisand ul,
Ozodavash-u niyozmand ul.*

*Aqli komil-u kalomi ma'qul,
Bor erdi manga ham asru maqbul.*

Hatto Qaysning ota-onasiga achinadi:

*Ne erkin aning atosi holi
Bechora anosining maloli?*

Navfal ham Laylining otasiga yozgan maktubida M.ning ta'rifini qiladi:

*Qays ulki, Arabda bebadaldur,
Har fazlda el aro masaldur...*

*Xayling aro kasbi ilm qilmish,
Olamda neki ilm bori bilmish.*

*Sen dog'i ishin bilur emishsen,
Doim ta'rifin qilur emishsen.*

Ma'lum bo'ladiki, Laylining otasi M.ga qizini uning o'zidan past tabaqadan ekanligi u-n emas, balki aynan telbaligi u-n bermagan. Chunki Qaysning otasi ham Laylining otasi kabi bir qabilaning boshlig'i bo'lib, boylikda ham, obro'e'tiborda ham undan kam emas edi.

Layli otasining uni kuyov qilishdan or etishi – M.ning xalq tomonidan qabul qilinmaganligiga ishora. Mansur Hallojni dorga osgan, Nasimiyning terisini shilgan, Boyazid Bistomiyni 7 marta tug'ilgan shahridan badarg'a qilgan johil olomon M.ni ham rad etdi.

M. – Xudo yo'lida xilvatga chekingan so'fiy timsoli. Ishq yo'lida tarkidunyo qilgan solik. Undagi Haqqa intilish jarayonlarining barchasi ko'ngilda kechadi. M. – ko'ngil odami. M. yo'li – ko'ngil orqali Haqni tanish va unga yetish yo'li. Shoirning o'zi naqshbandiya tariqatida bo'lsa-da, Ibrohim Adham, Mansur Halloj, Boyazid Bistomiy, Robiya Adaviya kabi uzlatpesha, tarkidunyochi so'fiylar yo'lini ham inkor etmaydi, aksincha, ularning faoliyatlari va erishgan maqomlariga ehtirom b-n qarab, bir qancha asarlarida bu buyuk insonlar nomini tilga oladi, ular b-n bog'liq rivoyatlar keltiradi.

Dunyoviy muhabbat kabi ilohiy ishq ham ikki tomonlama bo'ladi. Alloh o'z sevgisini g'aybiy ishorat orqali bildiradi. Olam ham, Odam ham Alloh muhabbatining mevasi. U sevmasa yaratmas va o'ziga chorlamas edi. O'z navbatida, inson ham sevmasa, intilmasa, Alloh muhabbatiga erisholmaydi. Bu sevgi 2 ko'rinishda namoyon bo'ladi: 1) Alloh bandasini sevib qolib, uning qalbiga ilohiy ishq o'tini soladi; 2) banda o'z Parvardigoriga muhabbat qo'yib, uning ishqida hamma narsadan voz kechadi va bu ranj-u mashaqqatlari evaziga Alloh ham lutf-u marhamat ko'rsatib, uni o'z yaqinlaridan qiladi. M-n., "F.Sh."da avval Farhod Shirinni ko'rib oshiq bo'ladi va riyozatlar chekib unga intiladi. Uning sidq-u sadoqatini ko'rgan Shirin sevgilisining pok muhabbatiga muhabbat b-n javob beradi. M.ga esa, aksincha, dastlab Allohning o'zi nazar tashladi – jamolini ko'rsatdi va unga mast-u shaydo bo'lgan M. bori-yo'g'ini tark etib, bu ilohiy mahbubaga yetish u-n intildi. Lekin ular o'rtasida muqarrar to'siqlar bor edi. Bu – dunyo, odamlar va jism. Qachonki, ishq yo'lidagi ranj-u riyozatlar o'tida ulardan asar ham qolmadi – Farhod ham, M. ham o'z Parvardigori b-n qo'shilib, bir bo'lib ketdi.

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, haqiqatga 2 yo'l – tariqat yoki ishq orqali yetiladi. Ishq vositasida Haqqa yetish – xoslar yo'li. Bu toifa Allohning inoyati b-n birato'la hol maqomini egallab, maqomot bosqichini o'tashga ko'pincha ehtiyoj sezmaydilar. Ayni jihatdan ularning piri bevosita Haqning o'zi hisoblanadi. Dostonda M.ning ham biror-bir murshidga murid tushgani haqida ishoralar yo'q. Holbuki, Farhod bir necha purning (Jomosp, Suhaylo, Xizr, Suqrot) ta'limini olgan edi. Ma'lum bo'ladiki, N. Farhod siymosida tariqat (naqshbandiya) yo'li b-n, M. misolida ishq (xilvat) vositasida Haqqa yetgan oshiq-solik timsolini yaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Комилов Н., Эралиев Б. Ишқ оташининг самандари //

Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996; Хаққул И. Жунун маърифати // Тасаввуф ва шеърият. – Т., 1991; Очилов Э. Мажнун – Хақ ошиги // Навоийга армузон, 4-китоб. – Т., 2004.

А.А., Е.О.

MAJNUN HIKOYATI – N.ning “S.I.” asarida qish ta’rifiga bag’ishlangan hikoyasiga xulosa sifatida keltirilgan hikoyat. Unda tasvirlanishicha, Layli ishqida biyobonni makon tutgan M. qish-u yoz oyoqyalang-boshyalang sahroda charx urib, na yozning jaziramasida soya qidirar edi-yu, na qishning izg’irida boshpana. Xayolida faqat L. bo’lib, qayoqdan mahubasi xabarini eshitsa, sabo gul sari esgandek o’sha yoqqa chopar edi.

*Bori mayli ul yonki Layli edi,
Qayon Layli, ul sori mayli edi.*

Bir qish nihoyatda sovuq kelib, sayri davomida u L. manziliga yaqinlashib qoladi. Sabo bulbulga gulzor isini olib kelganidek, M.ga ham yor bo’yini yetkazadi. O’shanda qorong’i va qahraton kecha bo’lib, ko’zi yumuq holda qadam bosib, L. eshigiga kelib boshini uradi. Eshik ochilishi b-n unga kiradi-yu, qarshisida zulmat tunda Suhayl yulduzidek porlab turgan L.ga duch keladi. Shavq-u hayrat joniga tob solib, har ob jismi ado bo’ladi – L. oldida tuproqqa bosh qo’yib, dunyodan ko’z yumadi. Odamlar bilib qolmasinlar deb, L. uni hujraga yashiradi.

Ishq ichra ana shunday ajoyib-g’aroyib hodisalar ham uchrab turadi, deb hikoyasini yakunlaydi shoir:

*Erur ishq aro bo’yla a’jubalar
Ki, beishq bilmaz bu mansubalar.*

Ad.: Аlisher Navoiy. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011.

Е.О.

MAJOZ (ar.) – yo’l, o’tish joyi; haqiqatning ziddi – so’z yoki iborani o’z ma’nosidan boshqa, ko’chma ma’noda ishlatishga asoslangan badiiy usul. Bunda asl va ko’chma ma’no o’rtasida aloqadorlik va o’xshashlik bo’ladi. M. badiiylikning muhim vositalaridan biri bo’lib, nafaqat bayonning qisqa va lo’nda bo’lishi, balki turli narsa-hodisalar, holat-kechinmalarni to’la va ta’sirli, go’zal va jozibador tasvirlashga ham katta imkoniyat yaratadi. Shuning u-n shoir va yozuvchilar o’z asarlarida majoziy ma’nodagi so’z va iboralar, obrazlardan mahorat b-n foydalanibgina qolmay, majoziy usulda asarlar ham yaratganlar. Masal va ertaklarning ayrim turi M. asosida yaratilgan.

N. ijodida ham M. keng o’rin tutadi. U she’rlarida majoziy so’z va obrazlardan keng foydalanibgina qolmay, “X.” dostonlarida qator majoziy hikoyatlar keltiradi, “L.T.” dostonini esa “majoz tariqi bila” yaratadi. Bu haqda uning o’zi shunday yozadi:

*O’yla qushlar nutqini izhor etay,
Bulbul-u to’ti kibi guftor etay.
Kim xaloyiq chun tarannum aylagay,
Qush tili birla takallum aylagay.
Qush tilin sharh etgali yo’ndum qalam.*

“M.L.”da “qush tili” ishorati bila haqiqat asro-rin majoz suratida ko’rguzupmen”, – deb yozadi bu haqda. Chindan ham, asar boshdan-oyoq majoziy mazmunda bo’lib, Simurg’ – Xudo, Hudhud – murshid, qushlar – soliklar ramzi bo’lib keladi. Maqsad yo’lidagi har bir vodiy – tariqatning bir maqomi. Bugina emas. Har bir qush bir inson tabiatini tamsil etadi. Chunonchi, xo’roz – shahvat, humoy – gumrohlik, tazarv – kibr, qarchig’ay – jaholat, to’ti – taqlidchi, qumri – o’jizlik misoli va hokazo. Quyidagi baytida arslon deganda ishq, tulki deganda aqlni ko’zda tutmoqda:

*Ishq olamso’z keldi, qo’y fusuning, ey xirad,
Yeti chun yer-ko’kni yirtib arslon, ey tulki, qoch!*

N. “M.Q.” asarida shoirlarni uch guruhga bo‘lib, bir jamoasi haqida: “haqiqat asrorig‘a majoz tariqin maxlut qilibdurlar va kalomlarin bu uslubda marbut etibdurlar”, deydi. Yana boshqa bir jamoa shoirlarning: “majoz tariqi adosi alar nazmig‘a g‘olib va alar bu shevaga ko‘prak rog‘ib” ekanliklariga diqqatni qaratadi. N. ustoz Jomiy haqida: “haqiqat va majoz tariyqida komil va ilmi ikalasi tariqida vofiy va shomil” ekanligini aytib o‘tadi.

N. “majoz” so‘zini ishqqa nisbatan ham qo‘laydi. U insonga va yaratilgan narsalarga qaratilgan ishqni “majoziy”, Allohga qaratilgan muhabbatni esa, “haqiqiy” ishq deb ataydi “Al-majoz-u qantarar ul-haqiqat” – “majoz haqiqatning ko‘prigidir”, jumlasiga muvofiq majoziy yo‘lni bosib o‘tmasdan “haqiqiy” ishq yo‘lida maqsadga erisholmaslikni uqtirib o‘tadi:

*Gar Navoiy yig‘lasa, ishqing majoziydur dema
Kim, nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.*

N. davrida ham majoziy bayon uslubini tanqid qilgan ayrim kishilar bo‘lgan. Lekin mashhur shoirlarda bo‘lgani kabi ulug‘ shoir ijodida ham qalb holatlarini obrazli va ta’sirli ifodalash, xususan, ishq b-n bog‘liq tuyg‘ularni rang-barang bayon etish u-n majoziy, metaforik uslub keng istifoda etilgan. Majoziy – o‘tkinchi, vaqtinchalik ma’nosida ham qo‘llanadi. Ulug‘ shoir “N.M.”da Shayx Xalil Ota saltanati inqirozga yuz tutganda: “...bu muddatdin so‘ngra, chun majoziy mamlatig‘a zavol bo‘ldi”, deydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т., 1983; Қуроноов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. – Т., 2010; ЎЗМЭ. 5-жилд – Т., 2003; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. 2-жилд

– Т., 1988; Муҳаммад ибн Абдураҳмон Қазвиний. Талхис ал-мифтоҳ. – Т., 2020.

S.R.

“MAJOZDIN MANGA MAQSUD ERUR HAQIQIY ISHQ...”

*Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.
Majozdin chu haqiqatqa yo‘l topar oshiq,
Qilur majozni naf‘yi ulki behaqiqat erur.*

Ma’lumki, Sharq she’riyatida ishqiy g‘oya va obrazlar ikki yo‘nalishda talqin etilgan. Birinchisi, majoziy ishq. Bunda odamning odamga, tashqi olamga muhabbati kuylangan. Ikkinchisi, oliy idealga – Haqqa bo‘lgan sevgini anglatuvchi ilohiy ishqdir. Bu ishq “ishqi irfoniy”, “ishqi ma’naviy” deb ham yuritilgan. Haqiqiy so‘fiy shoirlar ilohiy ishqni majoziy ishqqa daxldor hisoblamaganlar. Ularcha, shahvoniy hirslar aralashgan ishq – tuban ishq. Ilohiy ishqqina odam qalbining hayotbaxsh nuri va pokiza ruhidir. Bu nur esa Tangri jamolida zuhurlanadi. Shuning u-n tun-u kun husn-latofatda tengi topilmas Ma’shuqa visoli dardida yonmoq kerak. Qit’ada majoziy ishq b-n ilohiy ishqni bir-biriga zid qo‘yuvchilarga munosabat bildirilgan. Majozdan maqsad haqiqat. “Gar inson idrok eta olsa”, ayni haqiqatdur majoz. N.ning nuqtayi nazarlari ana shu. N.shunos Y.Is’hoqov qayd qilganidek, Mir Alisher N. majoziy ishqni “ishqi haqiqiyning bir ko‘rinishi yoki haqiqiy ishq yo‘lidagi o‘ziga xos bosqich sifatida” baholaydilar. Lekin ular o‘rtasida qat’iy chegara ham qo‘ymaydilar. N. she’riyatidagi oshiq majozdin “haqiqatqa yo‘l” topgan, dunyo va odam qismatiga qarashlari nihoyatda keng lirik xarakterdir. U insonni sevib, Allohni unutmaydi. Xudo muhabbatida o‘rtanib, insonning ulug‘ va sharafli zot ekanligini yoddan chiqarmaydi.

Ad.: Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

“MAJOZIY MUHABBAT HAQIQATLARI” – adabiyotshunos Bobomurod Erali qalamiga mansub risola (T.: Akademnashr, 2015. – 80 b.) N. ijodi Islom falsafasi, tasavvuf nazariyasi va irfoniy ma’no nuqtayi nazaridan sharhlangan. Kitob 2 qismdan iborat bo‘lib, 1-bob “Navoiyga yuzlanib” deb nomlanadi. Mazkur bobdan ko‘tarilgan masalalar nihoyatda qiziqarli bo‘lib, besh faslda yoritilgan. “Shoirlar muallimi” faslida muallif “Alisher Navoiy ijodiga xolis baho berish va ko‘p yillar davomida ong-shuurimizda qotib qolgan biryoqlama qarashlardan voz kechishga intilayotgan ekanmiz, dastlab o‘z vaqtida shoir ijodiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan ilmiy-nazariy manbalar bo‘lganmi yoki yo‘q”, degan savolga aniqlik kiritishni maqsad qiladi va N.ning o‘z asarlariga tayanib, ushbu masalaga aniqlik kiritadi. Natijada, kitobxon shoir asarlarining yuksak badiiyati, jozibasi va latofatini yuksak darajaga olib chiqishga zamin yaratgan asoslardan – N. o‘qigan kitoblardan voqif bo‘ladi. M-n.:

*Navoiy nazm aro tiyg‘i zabanin o‘yla
surdikim,
Pichoq topmas uyatdin o‘zni
o‘ldirmoqqa Sakkokiy”,-*

baytidagi Sakkokiy N.ning yaqin zamondoshi, biz bilgan shoir emas, aksincha, “XII–XIII asrlarda yashagan “Miftoh ul-ulum” (“Ilmlar kaliti”) asarini bitgan buyuk xorazmlik olim Sirojiddin Abuyoqub Sakkokiy ekanligini dalillaydi. “G‘urbatda g‘arib” deb boshlanuvchi ruboiy bugungacha tushuntirilib kelinganidek shaxs erki, vatan muhabbati, vatanparvarlik va erksevarlik g‘oyalari ifodalanmagani, bu ma’nolari asarning zohiriy ma’nolari ekani, shoir ko‘zda tutgan asl maqsad “g‘urbat”, “g‘arib”, “gul”, “bulbul” istilohlari zamiriga yashiringanini isbotlashga urinadi va “Navoiy ruboiyda g‘urbat va g‘ariblik deganda bu dunyoning muvaqqat, g‘urbat joyda qolish, xursandlik unga tatimasligi va bu olam zavq-shavqidan ortiqcha xursand bo‘lolmasligini oddiy va sodda tarzda tushuntiradi”, deya

xulosalaydi. “Komillik maqomi” faslida N.ning yana bir mashhur “Kamol et kasbkim...” qit‘asi-ning mohiyatidan bahs etilib, zohiran olganda, N. pand-nasihati sifatida bu dunyoda yashashdan maqsad komillika intilish va chin insoniy xulq-atvorni shakllantirishni vazifa qilib qo‘ygan emas, balki, undan teranroq ma’no – odamzod maqsadi va diqqat-e’tiborini ulug‘ maqom hamda darajani egallashga qaratib, bu olamdan o‘tmasdan oldin o‘z tabiati va axloqini turli illat-u yaramas fe’l-atvordan poklab olish kerakligini ogohlantirishni ko‘zda tutgan, deydi. “O‘yla, g‘arqi maydururlar...” va “Kishi aybing desa...” deb boshlangan qit‘alarida ham dunyoga aldanim qolmaslik, qimmatli umrni boy bermaslik va uning har bir daqiqasini bu aldovdan xoli tarzda o‘tkazishga chaqirganini, shuningdek, inson zotiga bir umr o‘zini o‘zi isloh qilib yashash taqdir etilgan ekan, ayb va kamchiliklarini tuzatish va isloh qilish yo‘lini tutmasa, insoniy maqomdan pastga tushib, hayvondan farqi qolmasligini misralar qatiga singdirilgan ma’nolar asosida sharhlab beradi.

“Farhod va Shirin” sharhi” nomli 2-bob ham besh fasl doirasida yoritilgan. Olimning kuzatishicha, N. mazkur dostonga qo‘l urishdan oldin unga aloqadar manbalarni sinchiklab o‘rgangan, fikr va xayol elagidan o‘tkazgan, shu bilan birga, N. oldingi xamsanavislar e’tibordan soqit qilgan jihatlarga ahamiyat berib, Farhod, Shirin va Xusrav obrazlarini yanada takomilga yetkazdi, ularning ramziy va timsoliy ma’nolarini san’atkorona tarzda tasvirlab berishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. B.Erali “F.Sh.” dostonini taqdir va hayot kitobi bo‘lib, u odamzodning ibtido va intihosini o‘zida qamrab olgani, shu salmoq orqali ish tutganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi, deydi. Umuman olganda, risolada N. asarlarida muayyan shaxs va zamondan shikoyatini o‘z ijodining asosiy g‘oyasiga aylantirganida, asarlari o‘sha davrdan uzoqlarga parvoz qilmagan, ko‘proq insoniyat taqdiri va qismatiga bitilgan og‘riq-azoblarni o‘ylab, iztirob chekkani bois shoir asarlaridagi g‘oya va qarashlar umumbashariy

ma'no-mazmun kasb etib, asrlar osha yashab ke-
layotgani atroficha talqin etilgan.

*Ad.: Бобомурод Э. Мажозий муҳаббат
ҳақиқатлари. – Т., 2015.*

M.M.

“MAJOLIS UN-NAFOIS” (“Nafis maj-
lislar”) – N.ning 453 shoirlar haqida ma'lumot
beruvchi nasriy tazkira asari. 896–1490/91-yy.
da yozilgan, 903–1497-yy.da qayta to'ldirilgan,
ba'zi qismlari qayta tahrir qilingan.

“M.N.” muqaddima, sakkiz “majlis” – qism-
dan iborat.

“M.N.” muqaddimasida uning yozilish sa-
babi bayon etiladi: “...shikasta xotirg'a va sinuq
ko'ngulga andoq keldikim, bir necha varaq bitil-
gay va bu asr shuuarosi bilan bu davr Zurafosi
otin anda sabt etilgay, to bu niyozmandlar ham
burung'i shuaro akobiri zayrila mazkur bo'lg'-
aylar va bu payrovlar ham ul rahbarlar xaylig'a
qo'shilg'aylar... va har qaysining natoyiji tab'-
idin biror nima nishona yo'sunluq yozilg'ay”.
Demak, N. asarni o'z zamondoshlariga bag'ish-
laydi. Bu b-n esa N. tazkirachilikda yangi davr
ochadi, o'ziga xos an'anani boshlab beradi.

“M.N.”da N. o'z davridagi adabiy hayotni
kengroq qamrab olishga, uni hamma tarmoqlari
haqida ma'lumot berishga intiladi. Asarda meh-
nat ahllariga mansub, o'z hunari bilan mashg'-
ul, ayni chog'da she'riyatda shuhrat qozongan
ko'plab ijodkorlar haqida ma'lumot beriladi.
Tazkira ma'lumotlari N. davrida adabiy hayot
anchayin intensiv bo'lgani, unda aholining turli
tabaqalarining namoyandalari ishtirok etganla-
ri, ular orasida o'rtamiyona saviyada ijod qilgan
shoirlar ham kam bo'lmaganidan dalolat beradi.
Yana she'rni yaxshi tushunadigan, uni ifodali
o'qiy oladigan, adabiy majlis, mushoira va mu-
nozoralarni kuzatib boruvchi adabiyotga g'oyat
qiziqqan, undagi yangiliklardan xabardor bo'lib
turuvchilar shahar aholisining ma'lum qismini
tashkil etgan. “M.N.” bular haqida ham qiziqar-
li ma'lumot beradi.

N. “M.N.” materiallarini joylashtirar ekan,
tazkiranavislik an'anasidagi xronologik, jug'ro-
fiy va sulolaviy prinsiplarga tayanadi. Chunon-
chi: I va II majlislarda zikr etilgan shoirlar tazkira
yozilayotgan davrda vafot etib ketgan, III va IV
majlislar N. zamondoshlariga, V majlis Xuroson,
VI – Samarqand, Xorazm, Qarshi, Badaxshon,
Sheroz va boshqa shaharlardan chiqqan shoirlar,
VII temuriylar sulolasiga mansub shoirlar, VIII –
Husayn Boyqaro she'riyatiga bag'ishlangan.

N. “M.N.”da o'z davri adabiyotining xususi-
yatlaridan kelib chiqib, muayyan yo'nalish be-
rishga intiladi, adabiyotning mohiyatini talqin
etish, uni baholashda zamonning eng xalqparvar
ijodkori sifatida fikr yuritadi.

“M.N.”ning I majlisida 46 shoir haqida ma'-
lumot beriladi.

II majlisda – 91 shoir, III – 174, IV – 72, V
– 21, VI – 31, VII- 22, VIII-I, jami 459 shoir va
ular ijodidan namuna sifatida 1570 misra she'r,
jumladan N.ning muqaddima, har majlis yakuni
so'nggidagi va xotima qismi oxiridagi 13 ruboiysi
keltiriladi. Har bir majlis so'ngida alohida yakun
beradi va ularni nomlashda N. takrorga yo'l qo'y-
may “avval majlisning itmomi” desa keyingilarni
“ixtitomi”, “xatmi”, “oxirgi”, “g'oyati”, “nihoya-
ti” va “tuganchisi” deb yozadi. VII majlisda esa
xotima o'rnida Husayn Boyqaro huzurida o'ta-
digan adabiy anjumanlar haqida hikoya qiluvchi
“xilvat” (q) deb atalgan suhbatlar beriladi.

N. shoirlar ijodiga va faoliyatiga baho be-
rar ekan, ularning shaxsiyatiga ham to'xtalib
o'tadi. Ijodkorning jamiyatga foydali fanlar b-n
mashg'ul madaniyat sohasidagi bilimi, tabia-
tidagi fazilatlarini, xulq-atvoridagi nuqsonlarga
alohida e'tibor qiladi. Namuna tariqasida kel-
tirilgan she'rlari ham N. shu shoir ijodi uchun
xarakterli bo'lishiga ahamiyat beradi. Shu ji-
hatlari tufayli “M.N.” yozilganidan ko'p vaqt
o'tmay o'sha davr olimlari diqqatini jalb etgan.
Natijada, XVI asrning o'zida “M.N.” fors tilida
5 marta tarjima qilindi. Bu hol asarga Movaro-
unnahr, Eron va Turkiyada ne chog'liq tavajjuh
b-n qaralganidan dalolat beradi. Birinchi tarji-

ma 928–1521/22-yy.da Hirotda Taxmasp shohning saroy shoiri Faxriy bin Sulton Muhammad Amiriy (q.) tomonidan amalga oshirilgan va “Latoyifnoma” deb atalgan. Faxriy asarga 188 shoir haqida ma’lumot beruvchi IX majlisni ilova qilgan. IX majlis o’z navbatida 9 qismga bo’linib, ulardan birinchisi N.ning o’ziga bag’ishlanadi. Faxriy Husayn Boyqaroga bag’ishlangan VIII majlisni qisqartib tashlab, undagi 164 bayt o’rniga 1 bayt she’r qoldiradi.

Ikkinchi tarjima Istanbul 929–1522/23-yy. da tugallangan. Tarjimoni Muhammad Qazviniy (q) turk sultoni Salim I va uning vorisi Sulaymon I ning saroy tabibi bo’lgan Qazviniy tarjima nomini shundayligicha qoldiradi, “Majlis”larni esa “behisht” deb ataydi. U ham VIII majlisni g’oyat qisqartirib, VIII majlis oxiriga qo’shib yuboradi va yangi “behisht” ochib, ikki ravzaga bo’ladi va ularda Sulton Salim va Ya’qub mirzo davridagi adabiy muhitga mansub bo’lgan 150 shoir haqida ma’lumot beradi. Diqqatga sazovor yeri shundaki, har ikki tarjimon ham N.ning u yoki bu shoirga bag’ishlangan maqolasini tarjima qilar ekan, shu shoirlar haqida o’zlari bilgan yoxud eshitgan ma’lumot, hikoyatlarni ilova qilib ketadilar. Bunday qo’shimchalar tarjimonlar qimmatini oshiradi, ular yangidan qo’shilgan boblar qatori o’sha davr adabiy hayoti manzarasini yanada kengroq yoritishda muhim manba rolini o’taydi.

“M.N.”dagi maqolalarning aksariyati g’oyat ijobiy ruhda yozilgan. Jomiy, Lutfiy, Shayxim Suhayliy, Hofiz Sharbatiy, Sayid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad, Ahmad Hojibek, Hoji Muhammad, Xoja Abdullo, Shoh G’arib Mirzo, Muhammad Ali va boshqa bular ham ijodda, ham insoniylikda yetuk shaxslar. Ko’p-gina maqolalarda shoirning yo ijodidagi yoxud shaxsiyatidagi biron kamchilikni aytib o’tadi. M-n, Binoiy haqida so’zlar ekan, N. uning ko’p qirrali iste’dodi – yaxshi xattotligi, musiqani bilganligi, uning nazariyasiga oid asarlar yozganini ta’rif qiladi va tabiatidagi kibr-havoga moyilligi uni ancha sarson-sargardon qilganini

hamda elning ta’na-dashnomiga sabab bo’lganligini qayd qilib o’tadi.

Osaifiy (q.) degan shoir ham juda qobiliyatli, mustahkam hofizlik bo’lsa-da, chapnilik va bezorilik va o’jarliklar bilan vaqtini behuda o’tkazadi. Bularning ustiga u mutlaqo pand-u nasihatga quloq osmaydi.

Mirzobek (q.) ikki tillik shoir sifatida insoniylik va yaxshi axloqlikda yagona va g’oyat zehnilik bo’lgan, lekin u o’z she’rlarini bir yerga jamlamas ekan. Bu shoir haqidagi boshqa manbalardagi ma’lumotlar N.ning u haqda katta taassuf b-n aytganlarini tasdiqlaydiki, ularga ko’ra Mirzobek ichkilikka moyil bo’lgan va shu tufayli erta vafot etgan. Asardagi Qambariy, Xayriy, Zayniy, Soqiy, Vali Qalandar, Kavsarliy va boshqalarga bag’ishlangan maqolalarda shunday afsus chekib yozilgan lavhalar bor.

N. ijodkor xalq b-n birga bo’lishi, hayotdan uzilib qolmasligi kerak, degan muhim fikrni Yahyo Sebak, Ashrof kabi shoirlar timsolida ilgari suradi. Saltanat siyosatiga qarshi kuchlar tomonidagi ijodkorlar ham N. e’tiboridan chetda qolmaydi. Husayn Xorazmiy, Muqimiy, Abdullatif mirzo, Xoja Afzal, Olim va boshqa shoirlarga bag’ishlangan maqolalardan davr hayotiga oid ma’lumotlarga ega bo’lish mumkin. Birinchi majlisdagi Shohiy haqidagi maqola esa N. sarbadorlar shoiri xotirasiga chuqur hurmatidan dalolat beradi.

“M.N.”dagi ko’p maqolalarda N. sharhi holiga taalluqli g’oyat muhim faktlar, qayd va e’tiroflar mavjud. M-n, Sharafiddin Ali Yazdiy, Xoja Ahmad Mustavfiy, Xoja Fazlulloh Abdullays, Ulon Shoshiy, Shayx Sadridin Ravosiy, Shayx Kamol, Turbatiy, Hofiz Ali Jomiy, Sayyid Kamol Kachko’l, Abdusammad Badaxshiy, Muhammad Muammoiy, Xoja Hasan Xizrshoh, Xoja Ma’sud Qumiy, Hofiz Yoriy Ayoziy, Riyoziy, Kabuliy, Subhiy, Darvesh Mashhadiy va boshqalar.

Shunisi diqqatga sazovorki, N. shoirlarning ma’naviy qiyofasidagi kamchiliklarni ko’rsatib o’tar ekan, aksar hollarda bu nuqsonlarga bar-

ham berilishiga umid b-n qaraydi. Binobarin, bu qaydlarning tarbiyaviy ahamiyatiga ishonadi.

Mayga mukkasidan ketgan shoirlar Sayfiy, Sayyid Imod, Hofizi Sa'd, fitnachi, urushqoqlar Sayyid Quroza, Qutb Lakadang, Abu Nasr, Qavsiy, Shohquli Uyg'urlar timsolida boshqa qalamkashlarni bunday inson uchun yarashiqsiz ishlar b-n mashg'ul bo'lmaslikka da'vat etadi.

N. hunarmand shoirlarga katta husni rag'bat, ularning kasbi-koriga hurmat b-n qaraydi. Kosagarlar – Mashriqiy, Saidiy, Hamdamiy, ko'ftgar – metallga zarb beruvchi Mir Hoshimiy, jomabof – kiyim tikuvchi Najmiy, Hovariy, halvogar Ofatiy, kordgar – pichoqchi Ustod Muhammad Ubahiy; kavshdo'z – Tohiriy, xishtmol-g'isht quyuvchi Darvesh Dehagiy, mudarrislar – Burhoniddin, Fazlulloh Abullays, Shayx Sadridin Ravosiy, Darvesh Mansur, qiroat ilmi mohirlari – Hofiz Ali Jomiy, Hofizi Yoriy, musiqiy san'atkorlar, nazariyotchilar – Solimiy, Shayxiy, Binoiy, Kamoliddin Udiy, Qul Muhammad va boshqa tabiblardan Darvesh Ali, xattot kotiblar – Jamshid, Majnun, Sul-ton Ali Mashhadiy, Sul-ton Ali Qoiniy, munajjim – Kavkabi-y, naqqosh – Havoiy, Yoriy va boshqalar.

N. "M.N."da badiiy ijodning asosini, mohiyatini belgilovchi nazariy, chunonchi mazmun va shakl masalasi yuzasidan ham fikr yuritadi. Uningcha, asarda g'oya va shakl birligi bo'lmasa, bunda g'oya yetakchiligiga erishilmasa, asarning qiymati bo'lmaydi. Ali Ohiy, Qobiliy, Mir Sayyid Hasan, Sog'ariy, Shihob, Hurramiy, Abdusamad Badaxshiy, Xusraviy, Riyoziy kabi shoirlar haqida maqolalarda yuqoridagi fikr bosh xat bo'lib o'tadi.

N. adabiyotda ma'lum bo'lgan fikrlarni takrorlovchi, o'zgalar she'rini o'ziniki qilib oluvchi, boshqalarga pul berib, o'z nomidan she'r yozdiruvchi Nargis, Ansiy, Xoja Muso kabi ijodkorlarni ayovsiz tanqid ostiga oladi. N. xalqqa zulm o'tkazuvchi amaldor va badnafs shoirlar (Soneiy, Xoja Musayyab, Abulbaraka va boshqalar) faoliyatini qattiq qoralaydi, ayni chog'da xalq manfaati yo'lida ijtimoiy foydali faoliyatda

bo'lgan davlat arboblari, nufuzli shaxslar (Xoja Afzal, Xoja Xurd, Amir Maxmud barlos, Sul-ton Ahmad Mirzo, Ya'qub mirzo, Boysung'ur mirzo va boshqa) haqida katta hurmat va chuqur samimiyat bilan so'z yuritadi.

"M.N."da N.ning hayot va undagi turli hodisalarni adabiyotda aks ettirishga qonuniy hol deb qaragani, hazil, mutoyiba, istehzo, hajv uyg'otuvchi voqealarga, holatlarga munosabat bildirib, adabiyotning optimistik ruhda bo'lishi lozim deb bilgani Muhammad Muammoiy, Shayxim Suxayliy, Sayyid Adulhaq, Sayyid Kozimiy, Mir Murtoz, Olim, Abdulloh Astrobodiy, Mazhar, Sayyid G'iyosiddin, Jununiy, Kavsariy, Masihiy-larga bag'ishlangan maqolalarida yaqqol ko'rinadi. N. buni shoirlar ijodidagi muhim jihatlar deb hisoblaydi.

"M.N."dagi shoirlarning ko'pchiligi "endi paydo bo'lg'on", "emdi arog'a kirgan", "emdi zuhur qilg'on" yosh ijodkorlar, boshqa mam-lakat, shaharlardan kelib, Hirot madrasalarida tahsil olayotgan talabalar tashkil qiladi. N. Sayyid Abdullatif, Sa'd, Noziriy, Mir Asadulloh, Behishti-y, Mir Husayn kabilarga to'xtalar ekan, ularning yaxshi shoir bo'lishiga umid bog'laydi. Ma'lumki, N. yosh shoirlarga homiylik qilgan, ijodiy faoliyatlarini to'g'ri yo'naltirib turganidan tashqari ulardan moddiy jihatdan xabardor bo'lib turgan. Adabiyotning kelajagi shular qo'lida deb bilgan.

"M.N." ma'lum darajada o'sha davr adabiyotidagi janrlar haqida ham tasavvur yaratib beradi. Katta ijtimoiy muammolarni ko'tarish va talqin etishda keng imkoniyatlarga ega bo'lgan masnaviy janrida Ashraf, Kotibiy, Jomiy, Ali Ohiy, Shayxim Suhayliy, Abdullo Xotify, Xoja Hasan Xizrshoh, Fasih Rumi-y, Xoja Imod, Zova Qozisi va boshqalar qalam tebratgan. G'azalnavislikda Gadoiy, Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy, Kotibiy, Avhad Mustaviy, Osafiy Mashriqiy, Nujumiy, Olim va boshqa juda ko'p shoirlar mashhur bo'lgan. Qasidanavislikda Ismatullo, Sohib Balxiy, Bobo Savdoiy, Ishqiy va Orifiylar, nasrda esa Abdulvose' (asosan tarixiy asarlarda), Mirxond, Xondamir va

boshqalar samarali ijod qilganlar. Kichik janrlardan qit'a, ruboiy ham rivojlangan.

Muammo, maqlubi mustaviy (palindrom) kabi she'riy turlar ham rivoj topgan bo'lib, bu hol N. davrida badiiy mahoratga, shaklga qanchalik e'tibor berilganligidan dalolat beradi. N. va Jomiydek so'z san'atkorlari muammo nazariyasiga oid risolalar, ko'plab muammolar yaratganlari ham bejiz emas, albatta.

N. o'zining butun faoliyatida o'zbek tilining ravnaqiga, bu tilda badiiy ijodning keng rivoj topishiga katta ahamiyat bergan. N.ning "M.L." asarida, devonlariga yozgan "Debocha"sida shoirlarni o'z ona tillarida ijod etishga da'vat etgan. Lekin katta taassuf b-n aytish kerakki, "M.N."dan 459 shoirdan faqat 39 tasi turkigo'y bo'lib, shular orasida zullisonayn shoirlar ham bor. Buning sababini N. "M.L."da juda yaxshi izohlab bergan. Lekin temuriylar sulolasiga mansub shoh va shahzodalarning turkiyda ijod qilganliklari ularning bu masalaga g'oyat jiddiy qaraganliklaridan dalolat beradi.

"M.N." N.ning eng hayotiy, eng xalqchil asarlaridan biridir. Asar tili g'oyat jonli, deyarli, sodda, uslubi aniq, puxta va mo'jaz fikrlar ixcham va ravshan bayon etadi.

Mohiyatan "M.N." ilmiy nasrning go'zal namunasi esa-da, unda badiiy nasrga xos bo'lgan qiyofa chizish va tabiat yaratish mahorati yaqqol ko'zga tashlanadi.

"M.N."dagi N.ning yoshlarga bo'lgan munosabati uning adabiy dahosi qudratini namoyon qiladi, uni zamonamizga hamnafas san'atkor ekanligini ko'rsatadi.

"M.N." keyingi davrlarda yaratilgan tazkiralarga g'oyat muhim ta'sir ko'rsatdi. Tazkirachilik (q.)da yangi an'anaga asos soldi.

Fors va turkiy tilda yaratilgan qator tazkiralarning mualliflari bu holni alohida ta'kidlab o'tganlar.

M-n, "Majma ul-xavose" (1016–1597/98) ning muallifi Muhammad Ali Sodiqi Afkor asar muqaddimasida N.dan ilhomlanib, "M.N." ta'sirida asar yaratishga intilganini bayon etadi va

N.ni quyosh, o'zini zarra, N.ni ummon, o'zini qatra deb ataydi.

"M.N." o'z muallifining mohir va ziyrak adabiyotshunos olim, o'tkir va xolis tanqidchi sifatida namoyon qiladi, undagi ma'lumotlarning noyobligi bilan esa fors, tojik, o'zbek adabiyotlari tarixida alohida muhim o'rin tutadi.

"M.N."ning ilmiy-tanqidiy matni tuzilgan va 1970-y.da rus tilidagi N. asarlari 10 tomligining IX tomida ruscha tarjimasini, istiqloqlarning 20 yilligiga bag'ishlangan katta hajmdagi 10 kitob nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳайитметов А. Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т., 1959; Ойбек. Асарлар. IX том. – Т., 1974; Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. – М., 1965; Болдырев А.Н. Персидские переводы "Маджалис ан-нафаис" Алишера Навои // Ученые записки МГУ, Серия Востоковедческих наук 1952. 128. вып. 3; Фаниева С. Давр адабиё ҳаёти кўзгуси. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн. – Т., 1961.

S.G'.

"MAJOLIS UN-NAFOIS"NING TARJIMALARI – Adabiyotshunos olim Rahim Vohidov mazkur risolasida "M.N."ning fors-tojik tilidagi ikki tarjimasini haqida yozilgan. Risolada "M.N." shoir vafotidan 22 yil o'tib, fors-tojik tiliga o'girilgani va bir vaqtning o'zida ikki madaniy markazda ikki tarjimon bu ishni amalga oshirgani aytiladi. Hirotda 1521–1522-yy. orasida shoir va olim Sulton Muhammad Faxriy Hirotiy, 1522–1523-yy.da Qazvinda Muhammad Hakimshoh Qazviniiy bu ishni amalga oshiradi. Ulardan yarim asr o'tgach, Shoh Ali bin Abdul Ali uchinchi marta tarjima qiladi. Yana asarning to'rtinchi tarjimasini Hindistonda Abdulboqi Sharif Razaviy amaldor Karpotakning buyrug'iga ko'ra bajargani, bu qo'lyozma Madrasda saqlanayotgani ay-

tiladi. Mazkur tarjimalar dastlab A.N.Boldirev, Eron nashri A.K.Borovkov tomonidan, keyinchalik A.Mirzoyev, K.Ayniy, M.Shayxzoda, A.Hayitmetov, N.Mallayev, S.G‘aniyevalar tomonidan o‘rganilgan. A.K.Borovkov Eron nashri haqidagi maqolasida Faxriy tomonidan qo‘shilgan to‘qqizinchi majlisda ko‘plab Movorounnahrlik adiblar haqida ma‘lumot berilgani va bu tarjimani o‘rganish zarurligi haqida fikr bildirgan. Tehron universiteti prof.i Ali Asg‘ar Hikmat Faxriy va Qazvinijiy amalga oshirgan tarjimalarni nashr ettirib, ularga N. haqida so‘z boshi yozadi, “V.”dan parchalar fors tilida ilova qiladi. Faxriy “Latoifnoma”sining Britaniyadagi 7669 raqamli nusxasini hamda Hakimshoh Qazvinijiy va Shoh Ali bin Abdul Ali tarjimalarini qo‘lga kiritish imkoni yo‘qligi sabab, Eron va Turkiya nusxalariga tayanadi. Faxriy va Qazvinijiy tarjimalaridan nusxa oladi, olimning qo‘lida “M.N.”ning uch nusxasi borligi asar asliyati va tarjimalarni qiyoslash imkonini beradi.

Risola “Faxriy va uning “Latoifnoma”si”, “Ustoz saboqlariga shogird javobi”, “Tarjima va ta’sir”, “M.N.” Hakimshoh Qazvinijiy tarjimasida”, “Sakkizinchi bihisht – ustozga sadoqat ramzi” nomli qismlardan iborat. Faxriy Hiraviy “Latoifnoma”si ta’rifida Faxriyning tarjimayi holi beriladi, so‘ng asliyat va tarjima matniy qiyoslanadi. Faxriy N. ga zamondosh bo‘lgani va ko‘plab voqealarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgani, eshitgani uchun ayrim o‘rinlarda asliyatdagi ishoralarni ochiqlab ketganini aytadi. N. Amir Qosim Anvorning tavallud topgan joyini Sarob deb ko‘rsatadi. Faxriy unga birmuncha aniqlik kiritib, “Sarob Tabriz vodiysiga tegishli joy” deydi. Amir Qosim Anvor shuhratining kun sayin oshib borishi taxt hukmroni Shohrux Mirzoga ma’qul tushmaydi va unga “ixroj hukmi” e’lon qiladi. Faxriy shoir tarjimayi holining shu nozik jihati b-n ham qiziqadi va Amir Qosim Anvorga Samarqandga jo‘nash hukmini olib kelgan shaxsning nomi Amir Alika ekanini aytadi. Shundan keyin Qosim Anvor ijodidan yangi she’riy namunalarni keltiradi. (23). Tarjimon tomonidan kiritilgan yangi ma’lumotlar

asarning manba sifatidagi qimmatini oshirgani barobarida qisqartirishlar, shoirlarning ijodiga xos xarakterli o‘rinlarning tushirib qoldirilgani ham ta’kidlanadi. “Ustoz saboqlariga shogird javobi” nomli bo‘limda Faxriyning ustoz N. saboqlarini yaxshi o‘zlashtirgani va orttirib to‘qqizinchi majlisni o‘zi qo‘shgani, undagi adiblar haqida ma‘lumot berilgan. Jumladan, Amir Qosim Anvorning o‘g‘li Amir Rustam Ali, Najmiddin Kavkabi, Zahiriddin Muhammad Bobur faoliyati, xarakteri haqidagi mulohazalar borasida ma‘lumot beriladi. Hakimshoh Qazvinijiy haqida ma‘lumotlar kamligi uchun tarjimaning qiyosiy tahlil bo‘yicha boy ma‘lumotlar berilgan. Umuman, risola N. ijodining ilk tarjimalari va tarjimonlar mahorati haqida ma‘lumot beruvchi muhim ilmiy tadqiqotdir.

Ad.: Воҳидов Р. “Мажолисун-нафоис”нинг таржималари. – Т., 1984.

S.O‘. Naz.B.

MAZDAK – Sharq yozma manbalarida uchraydigan salbiy xarakterdagi obraz. N. “T.M.A.” asarida uning kirdikorlari haqida hukmdor Kubodga bag‘ishlangan fiqrada ma‘lumot bitgan. N.ning yozishicha, u M.i lain nomi b-n mashhur bo‘lgan, hukmdor Kubod zamonida payg‘ambarlik da’vo qilgan va hukmdorni ham yo‘ldan urgan. Davlat boshqaruvi izdan chiqib, natijada xalq qo‘zg‘olon ko‘tarib, shoh Kubodni band qilishadi. Ukasi Jamshidni taxtga o‘tkazadi. M.i lain esa Ozarbayjonga qochadi. N. ma’lum ma’noda mazkur obraz misolida hukmdorlarni davlat boshqaruviga va el, ulus hayotiga rahna soluvchi turli fitnalardan ogohlantirgan.

Mazdak haqidagi batafsil ma‘lumotlar talqini Firdavsiyning “Shohnoma” asarida uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фирдавсий-Тусий. Шоҳнома. 2-китоб. – Т., 1970.

B.R.

MAZHAB (ar.) – yo‘l, tariq, maslak, e‘tiqod yo‘li. Umuman, an’anaviy diniy huquq doirasidan chiqmagan holda shariat masalalarida yengilroq yoki qattiqroq hukm chiqarishlari bilan bir-biridan farqlanuvchi yo‘nalishlar, oqimlar. Ko‘chma ma’noda: rasm, odat, yo‘l; o‘z qarashlari va aqidalari bilan boshqalardan ajralib qolgan guruh. VIII-IX asrlarga kelib, shariatning shakllanishi jarayonida huquqshunoslik– fiqh sohasida juda ko‘p mazhablar yuzaga kelgan. Hozirgi vaqtda sunniylikda to‘rtta mazhab – hanafiylik, molikiylik, shofiiylik va hanbaliylik saqlanib qolgan. Bu mazhablar ularning asoschilarining nomidan olingan (Abu Hanifa (Imom A‘zam), Molik ibn Anas, Shofiiy, Ibn Hanbal). Shariat mazhablari diniy firqalardan farq qiladi. Sunniylikda to‘rttala mazhab ham teng hisoblanadi va yirik musulmon universitetlarida to‘rt mazhab bo‘yicha alohida darslar o‘qitiladi. Shialikda bitta mazhab bor – ja‘fariylik. Asoschisi Ja‘fari Sodiq.

N. hanafiy mazhabida bo‘lgan va barcha mazhab imomlariga yuksak ehtirom ko‘rsatgan. U “N.M.” asarida to‘rt mazhab imomlari va ularga xos fazilatlarini birma-bir yoritgan. Ular hayoti b-n bog‘liq muhim ma‘lumotlarni keltirib o‘tgan. Jumladan, Imom A‘zam ulug‘ligiga doir: “Ummatimdan birining nomini Nu‘mon bin Sobit, kunyasini Abu Hanifa deb ataydilar. Va o‘sha kishi ummatimning chirog‘idir”, hadisini keltiradi. N.ning yozishicha: “...naqldurki Mustafos.a.v.ning mutahhar ravzasi boshig‘a borib aytti: “As-salomu alayka, yo sayyid al-mursalin”. Ravzadin javob keldi: “Vaalayk as-salom, yo imom al-muslimin”. “... bir kecha (Imom A‘zam) voqeada (tushda) ko‘rdikim, Mustafos (s.a.v) muborak so‘ngaklarin lahadda yig‘ib, ba‘zini ba‘zidin ayiradur. Va bu voqeaning haybatidin uyg‘ondi va Ibn Sirinning as‘hobidin biriga aytti. Ul mundoq ta‘bir qildikim, sen Rasul (s.a.v.)ning ilmi va sunnati hifzida biyik darajaga yetkaysan, andoqki, ahodisda mutasarrif bo‘lg‘aysen va sahihni saqimdin ayirg‘aysen”.

Shunga o‘xshash boshqa mazhab imomlari haqida ham diqqatni tortadigan eng muhim ma‘-

lumotlarni keltirib o‘tadi. Bag‘dodda mu‘tazila oqimi g‘olib bo‘lib, keng yoyilganda Ahmad ibn Hanbalga: “Qur‘onni maxluq degin”, deb taklif qilishadi. U aytmaydi. Natijada qari va zaifligiga qaramasdan, unga ming qamchi urishadi. Baribir Qur‘onni maxluq demaydi. Lekin qamchi zarbining alami bilan olamdan o‘tadi. N. imomning o‘z e‘tiqodi va so‘zida sobit turishini ta‘riflab yozadiki: “Bu ish odamzoddin kelur ish emaski, din taqviyotida ul buzurgvordin zohir bo‘ldi”.

N. dunyoning bevafoqligi, uning makr-u hiylalari ko‘pligini eslatib, uni to‘rt mazhabga ko‘ra uch taloq qilishni, ya‘ni undan butunlay forig‘ bo‘lishni, unga aldanib qolmaslikni, vaqtni foydali narsalarga sarf qilishni ta‘kidlab o‘tgan:

*Jahon zoli ham makr etar, ham nifoq,
Ani to‘rt mazhabda qil uch taloq.*

*Dahr zolin to‘rt mazhab birla qildim uch taloq,
Fard qildi bori mundoq kadxudoliqdin meni.*

N. “T.A.H.” asarida Matushlax ibni Axnux dono odam bo‘lgani, farzandlari ham ko‘p bo‘lib, doim “Qobil avlodi ustiga” lashkar yuborib, ularni nest-nobud qilib turgani va uning Sobiy degan o‘g‘lining aholo bir mashhur mazhablari bor”ligini ham qayd etib o‘tadi.

Shoir “N.M.”da Shayx Sayyid Nosir Xisravni zikr qilar ekan, “Ro‘shnoyinoma” asaridagi baytlar mazmuniga ko‘ra, so‘fiylar uning mazhabini malomat qilishganini, Shayx Ibrohim Sayyod Bag‘dodiyning “mazhabi tajridu inqito”ligini, ya‘ni tasavvufda tanlagan yo‘li uzlat va xalqdan chetlashish ekanini keltirib o‘tgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насоийм ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Мазҳаблар – бирлик рамзи. – Т., 2014.

S.R.

MAZHABI KALOMIY (ar. – daxldorlik, aloqadorlik) – shoirning o‘z fikri isboti uchun haqiqiy, hayotiy dalil keltirishidan iborat ma’naviy san’at. Atoullloh Husayniyning yozishi-cha, “Mazhabi kalomiy kalomda o‘z matlubining isboti uchun kalom ilmi ahli uslubi bila dalil kelturmaktin iborattur. Ul uslub andog‘durkim, dalil haqiqiy bo‘lmog‘i kerak, e’tiboriy emas, ya’ni so‘zlaguvchi e’tiqod bilan haqiqatta dalil deb ishong‘ay, dalil ermas deb bilmag‘ay va ani latiflik bila dalil qilg‘ay, dalil ham aniq bo‘lmog‘i keraktur”. Uning husni ta’lildan farqi shundaki, husni ta’lilda yolg‘on, lekin go‘zal dalil keltiriladi, o‘quvchi uning yolg‘onligini bilib tursa-da, azbaroyi go‘zalligidan ishongisi keladi. Mazhabi kalomiyda esa asosan aniq, hayotiy dalil keltiriladi, albatta, ba’zida faraziy dalillarga ham yo‘l qo‘yiladi.

N.ning san’atkorlik mahoratini keng va chuqur tadqiq etgan Y.Is’hoqovning xulosasiga ko‘ra: “G‘azalda mazhabi kalomiy ko‘pincha bir bayt doirasida qo‘llanadi. Dalil keltirish turli ko‘makchi so‘z va bog‘lovchilar (nedinkim, ne uchunkim, chunkim, ne tong, g‘arib emas, ne ajab, ajab ermas, kimki va h.k.) vositasida amalga oshiriladi”. M-n:

*Zulf-u ruxsoring g‘ami, ne tong,
buzug‘ ko‘nglim aro:
Ajdaho gar bo‘lsa vayron ichra,
maxzan ham bo‘lur.
Ista yirtuq janda kiyganlarda ma‘no
maxzanin –
Kim, bu yanglig‘ ganj o‘lur ul
nav‘ vayronlar aro.
Ko‘zlaring xunxorlig‘din doimo
bemor erur,
Boda ko‘p ichkandin andoqkim,
bo‘lur el notavon.*

Birinchi baytda shoir buzuq ko‘ngilda yor zulfi-yu ruxsori g‘ami borligini ajdarho makon tutgan vayronada xazina ham bo‘lishi, ikkinchi

paytda ma‘no ganji yirtiq to‘p kiyganlarda bo‘lishini xazina vayronada bo‘lishi, uchinchi baytda esa yor ko‘zlarining ko‘p qon ichgandan bemorligini ko‘p may ichgan kishining zaif bo‘lishi bilan asoslaydi.

Ad.: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-саноийъ (А. Рустамов тарж.). – Т., 1981; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

S.R.

MAZHAR (ko‘pligi, mazohir) – 1. Biror narsaning ko‘rinadigan, zohir (paydo) bo‘ladigan joyi; ko‘rinish, aks, partav, namoyish, soya. 2. Allohning ism, sifat va fe‘llarining ashyo va moddada zuhur etishi. N. asarlarida bu so‘z turli ma‘nolarda, asosan, hamd va munojot g‘azallarda uchraydi. N. bu olam va undagi narsalarni Haq ismlari va tajallilarining mazhari sifatida qo‘llaydi. Gul Haq husnining mazhari, go‘zalligini namoyish qilgani uchun bulbulni o‘rtaydi, oshufta qiladi. Parvona o‘zini shamga uradi. Quyosh go‘yo yog‘dusi va jilosi b-n Haqning tajallisini namoyish qiladi.

*Magar tajalliyi husnungg‘a mazhar o‘ldi quyosh,
Ki zohir ayladi oncha jilo bila yog‘du.*

Bu dunyoda Haq zoti odamlar ko‘zidan pinhon bo‘lsa-da, jahon uning ism va sifatlarini oshkor va namoyish qiladigan “mazhar”dir. Odatda, zohidlar dunyoni mazammat qiladilar, unga past nazar b-n boqadilar. N. esa zohidlarning, aksicha, bu dunyoga haqir ko‘zi b-n qaramaydi. Undagi har bir narsada Haq partavini, sun‘ini ko‘radi:

*Boqma ey zohid, haqorat birla ashyo sorikim,
Bo‘limg‘an oning sifoti mazhari yo‘q hech zot.*

Ayrim baytlarda shoir yor husn-u jamolidan butun olamni munavvar va bahramand qilgani lekin o‘zi mahjur va mahzun qolganini aytadi.

*Mazhari husn-u jamol o'ldi yuzung andoqkim,
Shod etib olam elin, lek meni mahzun qildi.*

N. mazhari husn, mazhari ajoyib, mazhari kull, mazhari karomat, mazhari sun' kabi iboralar orqali o'ziga xos turli ma'nolarni ifodalaydi: "...Mazhari sun'i Haq taborak Shayx Abdulloh Muborak...", "...Juzv desam, qaysi juzvning har harfi mazhari kull bo'la olg'ay...":

*Kim istasa mazhari karomat bo'lmoq,
Har nav' ishda istiqomat bo'lmoq.*

Ad: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жылдлик, 2-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жылдлик, 2-жылд. – Т., 1983.

S.R.

MAY (SHAROB, BODA, CHOG'IR) – mast qiluvchi ichimliklar; majoziy ma'noda muhabbat; asosan, ishq-muhabbat sharobi, vahdat mayi. N. asarlarida M. o'z ma'nosida ham, majoziy ma'noda ham qo'llangan. Shoir odamlarni mast qilib, aqlini ketkazuvchi M.ni qoralagan. N. "M." asarida Badiuzzamon mirzoga yozgan maktubida uni otasiga itoat etishga, adolatli bo'lishga va barcha yomonliklar keltirib chiqaradigan "ummul-xabois" (gunohlarning onasi) bo'lgan – chog'ir ichishdan ehtiyot bo'lishga chaqirgan. Ulug' shoir Husayn Boyqaroga ham mutlaqo chog'ir ichishdan qutulishni, "majlis qurub chog'ir icharg'a ko'p hirs ko'rsatilmasa, agar ahyonan bizzarur voqe' bo'lsa" ma'lum qoidalarga amal qilishni, fuqaroga "chog'irning man'i dog'i lozim"ligini taklif qiladi. N. "M.Q."da: "...avom qozi may ichsa, o'ldirishga va "do'zax o'ti" yetmasdan kuydirishga loyiq. "May ichmak nahy erur Tengri qavli, har hol bila aning tarki avli...". "...badmastning dambadam ichishidan unga hech foyda yo'q. U odamiyligini o'ldirish uchun zahar ichadi", qabilida keskin gapiradi.

N. asarlarida M.ning turli nomlari va sifatlari uchraydi. Mayi nob, sharobi nob – toza va tiniq may; bodayi ol – qizil rangli may; Rohi rayhoniyy – ko'kimtir va xush isli may, Rahiq – sof, tiniq may, a'lo may; sabu ham ba'zan M. ma'nosida ishlatilgan. La'li sayyol, sahbo – qizil may; Tund may – kuchli may, o'tkir may; Nabiz – xurmo yoki uzumdan qilingan may; Raz suyi, farzandi raz, raz qizi kabi iboralar ham majoziy ma'noda mayni anglatgan. Ummul-xabois (gunohlar onasi) deganda ham may tushunilgan. Achchig' sharbat – may; Shira – endi yetilgan may; Bodayi humro – qizil may.

Barqi raxshon ham majozan tiniq may va h.k., N. ba'zan M.ning sinonimi sifatida forscha "mul" so'zini ham qo'llaydi.

M. tasavvufiy asar va lug'atlarda turli ma'nolarni bildirib kelgan. M. va uning ma'nodoshlari istiora tarzida Haq ma'rifati va uning ishqini anglatib kelgan. Naql qilinishicha, Hazrati Muhammad (s.a.v.) me'rojda ilohiy ishq sharo-bidan totib, behush bo'lgan ekanlar. Shu bois ishq sharobi tasavvuf adabiyotida asosiy timsollardan bo'lib kelgan va solikning turli holatlarini ifoda etgan. Sharob – ishq, ilohiy muhabbat; ishqning g'alaba qilishi. Haqiqiy mahbub jilvalanib, muhabbat g'alaba qilgan paytda, solik qalbiga quyilib uni mast-u behush qiluvchi zavq, vajd va holatdir. Bu holat chulg'ab olganda aql muhokamalari va xayol xohishlari zoyil bo'ladi, mast-u mustag'raqliq holati yuz beradi. Sharob – mastlikdan kinoya va Haq muhabbatining jazbasidir.

"Payg'ambar alayhissalom Alloh taolodan hikoya qilib aytdilar: "Ey Ahmad (ya'ni, Muhammad alayhissalom), mening huzurimda do'stlarim uchun bir sharob bor. Qachonki (do'stlarim) uni ichsalar mast bo'ladilar. Agar mast bo'lsalar, xursand bo'ladilar, agar xursand bo'lsalar, talab qiladilar, agar talab qilsalar topadilar, agar top-salar, tavba qiladilar, agar tavba qilsalar, xalos bo'ladilar, agar xalos bo'lsalar, yetadilar, agar yetsalar birlashadilar, agar birlashsalar, ular bilan mening oramda hech qanday farq qolmaydi".

(Muhayyir, “Devon”, “Muharrir”, 2010, 23– B.)

Sharobi xom, sharobi puxta – xom sharob haqiqiy bandalikdan yiroq bo‘lgan go‘zal hayot bo‘lsa, puxta (yetilgan, pishgan) sharob – bandalik, oshiqlikning musaffo, xolis hayotidir.

Sharoban tahuro (toza, sof sharob) – Qur’onda zikr qilingan va mo‘minlarga jannatda ulashiladigan sharob. Shayx Akbarobodiyning “Nodir ul-me’roj” asarida yozilishicha, mo‘minlar jannatda sharobi tahurdan ichsalar, Alloh taoloning benazir va beqiyos diydoriga musharraf bo‘lar ekanlar (“Inson” surasi, 21-oyat).

N. devonining dastlabki g‘azalidayoq M. atamasini unga aloqador so‘zlar, tushunchalar (soqiy, mayxona, jom va h.k.) b-n birga zikr qiladi va uning tasavvufiy-irfoniy ma‘nosi borligiga urg‘u beradi:

*Sengumonqilg‘andino ‘zgajom-umaymajjuderur,
Bilmayin nafiy etma bu mayxona ahlin, zohido.
G‘ayrnaqshidinko ‘nguljomidabo ‘lsazangig‘am,
Yo ‘qtur, eysoqiy, mayi vahdat masallik g‘amzudo.*

Shoir M. atamasini majoziy ma’noda qo‘llar ekan faqat ilohiy ishq manbasi emas, umr, yoshlik damlarini g‘animat bilish, hayotdan zavqlanish, orzularga intilish, sog‘inch va armon kabi ma’nolarida ham istifoda etgan:

*Ey Navoiy, dam bu damdur,
tut g‘animat, boda ich,
O‘zga bir damg‘a yetar-yetmasga
chun voqif emang.*

Ishq-u muhabbat bir necha jihati b-n mayga o‘xshagani uchun ham M.ni asosan ishq ma’nosida qo‘llab kelishgan. M. ishq ramzi qilib olinganda “jom” so‘zi va uning ma’nodoshlari ko‘ngilni, “mayxona” majozan oshiqlar jam bo‘ladigan va may ulashiladigan joyni, soqiy may ulashadigan murshidni va h.k. ma’nolarni bildiradi. Jomiyning “Lavome” asarida M. va ishq orasidagi o‘nta o‘xshashlikni ko‘rsatgan. Jumladan, “...ikkinchisi, may o‘z zoti haddida muayyan

bir shaklga ega emas. Qaysi idishga tushsa, shu idishning ichki shaklini oladi. Xuddi shuningdek, ishq aslan mutlaq bo‘lib, uning zuhuri muhabbat ahlining qobiliyati va iste’dodiga yarasha sodir bo‘ladi. Oshiqlar orasidagi tafovut ishqning zotiy xususiyatiga emas, ularning ko‘ngul idishiga bog‘liq. ...oltinchisi, may ham, ishq ham kishi boshidan kibr-u havoni o‘chiradi va niyoz-u tavozuga tushiradi. Biroq ichkilikning oqibati xorlig-u razolatdir, pok ishq natijasi izzat-u sharafdir. Yettinchisi may ham ishq ham sirni fosh qiladi. Asrlar davomida ayon bo‘lgan haqiqat-u ma’rifat sirlarini ishq yuzaga chiqaradi. Demak, ishqning M. b-n o‘xshash tomonlari ko‘p bo‘lsa-da, mohiyatan ular bir-biriga zid tushunchalardir.

N. ba‘zan M. va ishq so‘zlarini bir bayt doirasida qo‘llab, yanada chuqurroq ma’nolarni ifoda etadi.

*Navoiyo, bu o‘tar olam ichra besh kun qil
O‘zungni may bila mashg‘ul-u ishq birla ovut.*

Ko‘rib o‘tkanimizdek, M. atamasining asl va majoziy manolarini bilmasdan, uning she’rdagi o‘rni va ahamiyatini idrok qilmasdan N. ijodini to‘g‘ri tushunish va anglash imkonsizdir.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Саййид Жаъфар Саъжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон. 1370 (х.-ш.); Девони Хожа Ҳофизи Шерозий. Бомбай. 1277 (х.-ш.); Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т., 1987; Алийбек Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. – Т., 2003; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

M.A., S.R.

MAYKADA – 1. Харобот. 2. Majoziy: xonaqoh. 3. Yaqin do‘stlar davrasi. 4. Komil pirning ko‘ngli. Jabarut (ulug‘lik) olami va munojot maqomi ham ko‘zda tutiladi. Chunki oshiqlarning sarmastligi shu yerda namoyon bo‘ladi.

*Dedimki, maykadadin xonaqah yo'lin tutayin,
Netayki, ul sari yo'l bermas istixora qilib.*

Ya'ni maykadadan xonaqoh sari yo'l olay desam, bu ishning oqibati yaxshi bo'lmashligidan ogohlantirib, menga yo'l bermaydi.

Yoki:

*Faqih-u – Ka'ba, rind-u – maykada,
xushdur Navoiykim,
Sening yoding bila mundin erur ozod-u
andin ham.*

Haq ishqidan mast-u mustag'raq so'fiyning na Ka'ba b-n ishi bor-u na maykada b-n. Unga ilohiy muhabbatning o'zi kifoya.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Миръоти ушшоқ // Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

М.А.

MAYXONA – may, sharob ichiladigan joy. Mumtoz adabiyotda M. timsoli orqali ilohiy zavq-u shavq, ma'rifat to'lib toshgan komil inson, orifning ichki, botiniy olamiga ishora qilinadi. Shuningdek, M. deganda, bu olamning o'tkinchi hoy-u havaslaridan, turli-tuman yolg'on-u soxtalıklardan uzilib, ko'ngil osoyishtalik topadigan, ruh sokinlikka yetishadigan ma'naviy maskan tushuniladi. Tasavvufda mayxona “zavq-u shavq, ilohiy ma'rifat to'lib-toshgan komil inson – orifning botiniy dunyosi va ruhi mutlaq manbayidir”. Bu atama olami lohut ma'nosida ham keladi. Olami lohut zoti ahadiyat, zoti ilohiydirki, solik u maqomda fanofillohlikka erishadi. “Mayxona haqiqiy mahub va matlub ishqiga sohib bo'lgan

sadoqatli do'stlar yig'iladigan joydir. Ular haqiqat bodasidan sarmast, tili va dili bir bo'lib, matlubga vosil bo'lish uchun harakat qiladilar. M. – Lohut maqomi va zoti yagona bo'lgan hazratdir. Hamma mavjud narsalarning jom va sog'ari u mayxonaning muhayyo bodasidan limmo-lim to'la va boqiydir. Bu mayxonaning mayparastlari faqr tuprog'ida mast-u xarob yiqilganlardir”. M. komil kishilarning o'zaro musohabalarini, suhbatlaridan bahramand bo'ladigan joy, shuningdek, ilohiy olamni ham ifoda etadiki, N. g'azallarida ham u yuqoridagi mazmunlarda ishlatilgan:

*Aylab o'zni mast-u bexud chiqmasun mayxonadin,
Kimki, mendek davr elidin ko'nglida ozori bor.*

Kimningki men kabi davr elidan ko'nglida ozor bor, o'zini unutadigan darajada mast bo'lib, mayxonadan chiqmasin.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Сажжодий Жаъфар Сайийд. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х; Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Т., 1995; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

М.А.

MAKORIM – (ar.) fazilatlar, izzat-u ehtrom. Makorimi axloq – go'zal, olijanob xulqlar. Muhammad (s.a.v.) hadislaridan birida: “Men go'zal xulqlarni kamolga yetkazish, mukammallashtirish uchun yuborildim”, deb marhamat qiladi. N. Muhammad (s.a.v.)ga bag'ishlangan g'azallarining barchasida u sharaffli Zotning ulug' va oliy xulqlarini maqtaydi. Bir o'rinda u kishiga Tangri tomonidan mukammal axloq berilganini shunday ta'kidlaydi:

*Zihe azalda karam aylabon sanga Xalloq,
Karim xilqat ichinda makorimi axloq.*

G‘iyosiddin Xondamirning “Makorim ul-axloq” nomli asari ham bor bo‘lib, N.ning hayot va ijodini, yashash tarzini va fe‘l-u odatlarini yoritishga bag‘ishlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. Т.АТ. 10 жылдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Буюклардан буюк Муҳаммад алайҳиссалом. – Т., 2017.

S.R.

“MAKORIM UL-AXLOQ” (Go‘zal xulqlar) – mashhur muarrix G‘iyosiddin Xondamirning N.ning go‘zal xulqi va ezgu ishlariga bag‘ishlab yozgan asari. N. tarbiyasida kamolot kasb etgan va uning homiyligida yashab ijod qilgan Xondamir bu yaxshiliklarning minnatdorchiligi o‘laroq valine‘matining ibratli hayoti va faoliyatini tarixga muhrlash maqsadida mazkur asarini yozadi, lekin uni oqqa ko‘chirib, asar qahramoni nazaridan o‘tkazishga ulgurmaydi.

“M.A.” – muqaddima, o‘n maqsad va xotimadan iborat. Dastlab muallif asarni yozishdan maqsadini bayon qiladi. Unda aytilishicha, N.ning “lutf-u marhamati anhuri yoqasida o‘sgan” Xondamir bu mehribonchiliklarning shukrini ado etish uchun qanday xizmatga bel bog‘lasam ekan deb o‘ylab yuradi va oxiri kelajak avlod uchun ulug‘ amirning ezgu insoniy fazilatlarini va tahsinga sazovor ishlari haqida bir kitob yozib, bu favqulodda betakror zotning tabarruk nomini tarix sahifalariga muhrlashni maqsad qiladi.

“Muqaddima”da ulug‘ shoirning tug‘ilishi, bolaligidan o‘tkir zehni, nozik ta‘bi, alohida layoqati b-n ajralib turishi va maktabdagi tahsili xususida so‘z boradi. Jumladan, uning 844-hijriy y.ning ramazon oyining 17-kunida (milodiy 1441-y. 9-fevralda payshanba kuni) tovuq murchali ostida tug‘ilgani, to‘rt yoshida maktabga borgani, favqulodda qobiliyat va fazilatlarini bilan hammani hayratga solib, tilga tushgani haqida ma‘lumot beriladi.

Birinchi maqsad “Aql va idrokning sharaf va darajasi to‘g‘risida” deb nomlanib, N. tafakkurining teranligi va sohibtadbirligi xususida fikr yu-

ritiladi va Husayn Boyqaroning uning maslahati bilan ish tutib, Yodgor mirzoni yenggani bilan bog‘liq ikki hosida hikoyat o‘laroq kiritiladi.

Ikkinchi maqsad “Ilmning fazilati va olimlarning martabasi haqida” deb atalib, unda N.ning Samarqandda tahsil olib, o‘z davrining barcha ilmlarini egallagani, amirlik davrida iste‘dod va hunar sohiblarini qo‘llab-quvvatlagani; talabalariga ta‘lim olishi u-n barcha sharoitlarni muhayyo qilib bergani; qurdirgan masjid-madrasalari, xayriya binolari va unga bag‘ishlab yozilgan asarlar haqida ma‘lumot beriladi.

Uchinchi maqsad “She‘rning afzalliklari va shoirlarning baland martabalari haqida” bo‘lib, N. iste‘dodi qirralari va ba‘zi asarlarining yozilishi xususida fikr yuritiladi. Lutfiyning N. iste‘dodiga bergan bahosi, “Tuhfat ul-afkor” qasidasining yaratilishi, Jomiyning “X.”ni ulug‘lashi b-n bog‘liq ma‘lumotlar shular jumlasidandir.

To‘rtinchi maqsad “Insonning fazilati, fazilatli so‘z ustalarining martabasi to‘g‘risida”. Bu bob buyuk so‘z san‘atkorining “M.N.”, “T.A.H.”, “T.M.A.”, “X.M.”, “M.Q.” kabi nasriy asarlari va kitoblari ta‘rifiga bag‘ishlangan.

Beshinchi maqsad “Dunyoni sevmaslik bayonida” deb nomlanib, unda N.ning tasavvufga munosabati, darveshlikka mayli, yuksak lavozimlarda ishlab ham mol-dunyo yig‘ishga qiziqmagani, bil‘aks topgan boyligini xayriya ishlariga sarf qilib, bu borada amalga oshirgan bunyodkorlik faoliyati haqida hikoya qilinadi.

Oltinchi maqsad “Shariat arkonlariga rioya qilish bayonida” deb atalib, N.ning komil musulmon bo‘lgani, diniy ahkomlarni bekam-u ko‘st bajargani, ko‘plab masjid-madrasalar qurgani va ularni ta‘mirlagani, xayr-u sadaqalari xususida gapiriladi.

Yettinchi maqsad “Mehribonlik va marhamat bayonida” bo‘lib, unda ulug‘ shoirning olijanobliliklari, lutf-u marhamatlari, mehr-u shafqatlari ulug‘lanib, ular bilan bog‘liq bir qator voqealar hikoya tarzida beriladi.

Sakkizinchi maqsad “Tavozening fazilati to‘g‘risida” deb nomlanadi. Bu faslda shoirning

qancha ulug‘ bo‘lsa, shuncha kamtarligi, hamisha odamlarga yaxshilik qilib, ularning og‘irini yengil qilishga harakat qilishi haqida gapiriladi va bu boradagi ishlariga dalil sifatida bir necha voqea keltiriladi.

To‘qqizinchi maqsadning nomi – “Karam va saxovatning sharafi haqida”. Unda N.ning himmat va saxovatli zot ekanligi aytilib, bunga misol tariqasida bir necha voqea hikoya qilindi. Tamagir bir gadoga so‘nggi aqchasini sadaqa qilishi, Atulloh Husayniyga shaharning go‘zal joyidan hashamatli hovli olib berishi b-n bog‘liq voqealar shular jumlasidandir.

O‘ninch maqsad N. hayotiga oid latifalar va mutoyibalarni o‘z ichiga oladi. Faslda keltirilgan 10 ta mutoyiba shoirning hozirjavoblighi, topqirliighi, hazil-mutoyiba ustasligini ko‘rsatadi.

“Xotima”da ham N. hayoti b-n bog‘liq ba’zi bir qiziq holatlar va ajoyib hikoyalar keltiriladi.

Asar buyuk shoirning o‘limiga oid tafsilotlar tasviri bilan yakunlanadi.

“M.A.” N. tavalludining 500 yillighi munosabati bilan taniqli matnshunos P.Shamsiyev tomonidan biroz qisqartirilgan holda o‘zbek tiliga tarjima qilinish, 1948-y. I.Sulton so‘zboshisi b-n nashr etilgan. 1967-y. M.Faxriddinov bilan birgalikda to‘ldirilgan tarjimasi ikkinchi marta chop qilindi. Keyin undan parchalar “Navoiy zamon-doshlari xotirasida” to‘plamiga kiritildi.

Ad.: Fie’siddin binni Xumomidin Xondaмир. Макорим ул-ахлоқ (яхши хулқлар). – Т., 1948; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Хондамир. “Макорим ул-ахлоқ”дан // Навоий замондошлари хотирасида (Тузувчи Б.Аҳмедов). Т., 1985; Аҳмедов Б. Хондамир. – Т., 1965; Юнусова Д. Хондамир // Буюк сиймолар, алломалар. 2-китоб. – Т., 1996.

E.O.

МАКТАБДОР АЙОЛ – “N.M.”dagi obraz. Ansoriy Hiraviy to‘rt yoshida Hirotdagi bir xotin maktabida o‘qib, saboq chiqarganini xotirlaydi. Bu xotiraga tayanib, o‘tmishda ham

farzandlarning savodli, ma’rifatli bo‘lishida maktabdor ayollarning – onalarning o‘rni borligi ayon bo‘ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

MALEXOVA Alla Nikolayevna

(28.11.1938, Leningrad). Leningrad davlat universitetini tugallagan va mazkur dargohda dotsent bo‘lib ishlagan.

U “Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni poetikasi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlagan (1978). M.A.N. “M.L.”ni rus tiliga tarjima qilgan va N. o‘n tomlighi (rus tilida) tarkibida nashr ettirgan.

M.A.N.ning qator ilmiy maqolalari “L.T.” dostonining kompozitsion va obraz vositalari tahlili asosida murakkab majoziy mohiyatni ochib beradi.

Ad.: Малехова А.Н. Поэтика притч в поэме Навои “Лисан ут-тайр” (Язык птиц) Вестник МГУ, №2. Истор.яз и лит-ра. Вып. 1, 1978; Малехова А.Н. К характеристике образной структуры текста в поэме Навои “Лисан ут-тайр” (Язык птиц). Советская тюркология. – Баку, 1981.

S.G‘.

MALLAYEV Natan Murodovich (1922–1996, Toshkent) – f.f. d-ri, prof., O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, nuqtadon munaqqid, Sharq adabiyotining donishmandi, mutarjim, zabardast n.shunos. M.N.M. 1948-y. ustoz Maqsud Shayxzoda rahbarligida “Munis Xorazmiyning hayoti va ijodiy merosi” mavzusida nomzodlik ishini himoya qildi. Shundan so‘ng olim Xorazm davlat pedagogika institutida, Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O‘zMU) da hamda umrining oxiri (1996)gacha Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida

o‘qituvchi, dotsent, prof., kafedra mudiri sifatida faoliyat ko‘rsatdi, yosh tadqiqotchilar, aspirant va doktorantlarga ustozlik qildi.

O‘tgan asrning 60-yillari boshlaridan e‘tiboran M.N.M. butun diqqat-e‘tiborini Sharq xalqlari mumtoz adabiyotini yanada chuqur o‘rganishga qaratdi: adabiyot tarixi bo‘yicha dastur va majmualar tuzdi. 1953-y. o‘rta maktablar u-n “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligini bitdi, “X–XII asrlar adabiyoti” (1958) risolasini yaratdi. Undan keyingi yillarda u o‘zbek mumtoz adabiyotining kam o‘rganilgan manbalari bo‘yicha bir qancha maqolalar yozdi, qadimiy, boy adabiyotimizga oid ko‘plab qo‘lyozma nusxalarni ko‘zdan kechirdi, manoqib va tazkiralarni o‘rganib chiqdi. Natijada, universitetlarning filologiya fakultetlari talabalari uchun “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligi (1-kitob) yuzaga keldi. Yaqin 30 yil davomida oliy o‘quv yurtlarimizda barqaror darslik sifatida xizmat qilgan bu kitobning shu tizimdagi boshqa darsliklardan tub farqi bor edi. Zeroki, darslikni yozishda muallif, bir tomondan, hamkasblarining tadqiqotlaridagi fikr, mulohazalarini yagona tizimga solib, izchil va ommabop tarzda bayon qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Miftoh ul-adl”, N.ning nasriy asarlari, “Devoni Foniy”sidan namunalarni ilk bor iste‘molga kiritib, keng o‘quvchilar ommasiga tahliliy taqdim etgan edi. Shuning u-n darslik qayta-qayta nashr etildi.

O‘tgan asrning 60-yillari o‘rtalaridan e‘tiboran M.N. N. ijodini o‘rganish va shu yo‘lda shogirdlar tayyorlashga ham jiddiy e‘tibor berdi: olim N. asarlarining 15 jildlik o‘zbekcha, 10 jildlik ruscha nashrlarini tayyorlash va chop ettirishda faol qatnashdi. O‘zbekiston Davlat adabiyot muzeyini tashkil qilishda ustoz Hamid Sulaymonga yaqindan ko‘maklashdi. Ana shu yillar davomida M.N.M. “Navoiy ijodining xalqchil negizi”, dunyo n.shunosligi tarixi haqida “Asrlar e‘tirofi va ta‘zimi”, “Navoiy va xalq og‘zaki ijodi” (o‘zbek va rus tillarida), “Buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri” (o‘zbek, qoraqalpoq va rus tillarida) kabi risola va monografiyalarini e‘lon qil-

di; “Navoiy lirikasi” kitobini nashrga hozirladi.

1978-y. olim “Navoiy va xalq og‘zaki ijodi” tadqiqoti uchun f.f. d-ri ilmiy darajasini olishga musharraf bo‘ldi. Mazkur keng qamrovli monografiya, ayniqsa, ikki jihatdan g‘oyatda qimmatlidir: birinchidan, olim ushbu fundamental ilmiy asari b-n o‘zbek adabiyotshunosligida mumtoz adabiyot va xalq og‘zaki ijodi degan yangi ilmiy yo‘nalishni boshlab berdi; yozma adabiyotning og‘zaki ijodga, og‘zaki ijodning yozma adabiyotga ta‘siri masalasining nazariy muammolarini hal qilib berdi. Ikkinchi tomondan esa, olim xalq og‘zaki ijodi bisotidan barakali fayz topgan N. “X.”si tarkibidagi dostonlar syujetining og‘zaki ijoddagi ildizlarini aniqlashga muvaffaq bo‘ldi, asarlarning keng xalq ommasiga orasiga nechog‘lik singib ketganini ilk bor ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qildi. “X.” dostonlarining qayta yaratilgan variantlari, XVI asr yozuvchisi Umar Boqiy tomondan qayta ijod etgan nasriy nusxalari ancha batafsil, badiiy mahorat, an‘ana va o‘ziga xoslik jihatidan tekshirilib, nazariy umumlashtirildi. Olim Umar Boqiy qissalarining N. dostonlari syujetiga qay darajada yaqinligini, ayni paytda farqli jihatlarni zukkolik bilan aniqlay olgan. Ana shu asarida muallif noshir va adib Mir Maxdum tomondan yaratilgan “Nasri Xamsayi benazir” haqida ma‘lumot berdi. M.N.M.ning N. ijodiga bag‘ishlangan so‘nggi asari “So‘z san‘atining gulto‘ji” (1992) monografiyasidir. Bu asar keng ilm-adab ahliga “X.”ning besh dostoni haqida yaxlit, lo‘nda ilm-ma‘rifat beradigan asar sifatida o‘ziga xos qimmatga egadir.

Ayni paytda olim Nizomiy “X.”sining o‘zbek xalqi ma‘naviyati xazinasiga kirib kelishi, “Panj ganj” dostonlarining Qutb, Haydar Xorazmiy, Ogahiyalar tomondan o‘zbek tiliga tarjima qilinishi, shoir merosining N.dan tortib ko‘pgina ijodkorlarga fayz bag‘ishlagani haqida ixcham, ammo zarur ma‘lumot bergan. O‘sha yillariyoq ustoz N. va Nizomiy muammosini, shoir dostonlarining o‘zbekcha tarjimalarini qiyosiy-tipologik yo‘nalishda o‘rganish lozimligini ta‘kidlagan edi. 2020-y. “Mumtoz so‘z” nashriyoti M.N.M.

arxivining katalogini ommalashtirdi. Kitobdagi dalillarga qaraganda, olim yana fors-tojik adabiyoti namoyandalarining hayoti hamda merosi haqida o'nlab ilmiy maqolalar, "Abdurahmon Jomiy", "Navoiy va Jomiy" risolalarini yozgan.

Ad.: Маллаев Н. Навоий ижодининг халқчил негизи. – Т., 1973; Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Т., 1992.

Н.Н., С.О'.

MALLOH – qayiqchi, kemachi. N. asarlari matnida uchraydi. "F.Sh." dostoni syujetiga ko'ra, dengizning janubiy tarafidan kuchli sovuq kuchli va qattiq shamol turadi, shunda katta tajribaga ega bo'lgan kekxa M.lar bu holdan qattiq xavotirga tushishadi, har yuz yilda bunday, kuchli shamol bo'lishini, bu safarning oqibati xayrsiz bo'lishini aytadi:

*Qari mallohlar mundoq baloni
Ko'rub arz ettilar yirtib yaqoni.*

*Ki, har yuz yilda bu yel bir qilur sayr,
Va lekin yo'qturur bu sayr aro xayr.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик. 6 жилд. – Т., 2011.

B.R.

MALLU I – "S.S." dostonidagi salbiy personaj, Hindistondagi Junpur shahri hokimining noibi. Ushbu obraz bilan bog'liq epizodlar "S.S."ning XXVII bobida hikoya qilingan. Ma'lumki, ushbu bob to'rtinchi iqlim yo'lidan keltirilgan musofir hikoyasidan iborat bo'lib, hikoya qahramoni Mas'uddir. Junpur hokimi Jaypur va uning noibi M. o'ta zolim kishilar edi. Shu sababli odamlar ular ustidan Hindiston shohi Junaga shikoyat va arz b-n keladilar. Shoh Jaypurni hokimlikdan bo'shatish va o'rniga Mas'udni tayinlash haqida farmon chiqaradi. Lekin, hali bu farmon e'lon qilinmasidan oldin Jaypur va uning noibi M. farmon mazmunidan xabar topadilar.

M. Jaypurga hiyla o'rgatadi va ular shu yo'l bilan Mas'udni ushlab, bir chohga tashlaydilar, odamlarga esa avval uni yo'qoldi, deb aytadilar, so'ngra unga ta'ziya tutadilar. Mas'udni qo'riqlashga tayinlangan kishining qizi uning ozod bo'lishiga yordam beradi. Oxir-oqibatda M. va Jaypurning kirdikorlari fosh bo'lib, shoh ularni o'limga hukm qiladi. N. o'zining bir qator asarlarida bo'lgani singari bu hikoyatda ham adolat, ezgulikni madh etadi, zulmni qoralaydi, zolimlarni fosh qiladi. Dostondagi M. obrazi ham ana shu maqsadga bo'ysundirilgan va hiylakor, zolim amaldorlarning timsoli bo'lib xizmat qiladi. N. uni shunday ta'riflaydi:

*Bor edi noibi, oti Mallu,
Tab'ida zulm-u kiyna sori g'ulu.*

Adolatning tantana qilishi, M. va Jaypurning jazolanishi quyidagi misralarda o'z aksini topgan:

*Bo'yla holatda hukm topdi sudur
Kim, topib qatl Mallu-vu Jaypur.*

*Bo'ldi yer qonlari bila gulfom,
Ko'rki, gul faslidur ne xush ayyom.*

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. – Т., 1972; Жалолов Т. "Хамса" талқинлари". – Т., 1968.

Q.E.

MALLU II (Mallu ibn Mabok) – N.ning "S.I." dostonidagi personaj, Kashmir hukmdori. Iskandar Kashmirga yurish qilganda Kashmir hukmdori ikki tog' orasidagi yo'lni ganch va toshdan devor bilan to'sib, temirdan darvoza qilib mustahkamlaydi. Shundan so'ng, u yerga ikki ming afsungarni jamlaydi. Ular sehr-jodu b-n bu darbandni qo'riqlashlari lozim edi. Bu afsungarlarning jodusi tufayli ushbu istehkomga hech kim ming qari masofadan yaqin kela olmaydi, yaqin kelgan kishining oyog'i sustlashib,

harakatlanish qobiliyatidan mahrum bo'ladi. Bu haqda Iskandarga xabar beradilar. Mazkur yurishda besh yuzta hakim Iskandarga yo'ldoshlik qilar edi. Ulardan o'ntasi kecha-kunduz Iskandar yonidan jilmas edilar. Iskandar o'z hakimlariga M.ning afsungarlarining sehr-jodusini bartaraf qilishni buyuradi va ular bu ishning uddasidan chiqadilar. M. qochib, bir mustahkam qo'rg'onga yashirinadi va yana sehr-jodu yordamida qarshilik ko'rsatishda davom etadi. Endi u butun Kashmirni afsun bilan o't va yeldan mahrum etadi. Iskandarning donishmandlari bu afsunni ham yo'qqa chiqaradi. Shundan so'ng, M.ning Iskandar oldiga kelib taslim bo'lishdan boshqa iloji qolmaydi. U bilan birga o'g'li Feruz va qizi Mehrnoz ham keladilar. M. Iskandardan o'zini afv etishini so'raydi va Iskandar uning gunohlarini kechiradi. Lekin M. shu asnoda vafot etadi. Iskandar M.ning o'g'li Feruzni otasi o'rniga Kashmir hukmdori etib tayinlab, uning singlisi Mehrnozni o'z nikohiga oladi. M. izzat-hurmat bilan ota-bobosi yotgan qabristonga dafn etiladi.

Dostondagi M. b-n bog'liq epizodlar N.ning ilg'or dunyoqarashini ko'rsatish bilan ham ahamiyatlidir. Muallif hikmat va donishmandlikni sehr-jodudan ustun qo'yadi va shunday yozadi:

*Ne qilg'ay necha jo'giyi sehrsoz,
Biri muhraduzd-u biri huqqaboz.*

*Ki hikmat eli oni daf' etmagay,
Ilaydin ne qilg'onlari ketmagay.*

Mazkur bobda N. "S.I." dostonini yaratishda Iskandar obrazi talqinida boshqa ayrim hukmdorlar b-n bog'liq tarixiy materialdan foydalanganligidan, jumladan, Sohibqiron Amir Temur faoliyatining ayrim epizodlari ham o'z aksini topganligidan dalolat beradi. Gap shundaki, Mallu tarixiy shaxs bo'lgan, lekin u Iskandar (Aleksandr Makedonskiy) zamonida emas, Sohibqiron bilan bir davrda yashagan. Amir Temur Hindistonga yurish qilganda Mallu Hindiston hukmdori Sulton Mahmudning lashkarboshisi sifatida u bilan jang qilgan va yen-

gilgan. Bu voqealar Sharafiddin Ali Yazdiy va Nizomiddin Shomiy asarlarida bayon etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд – Т., 1977; Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. – Т., 1996; Шарафутдин Али Яздий. “Зафарнома”. – Т., 2002.

Q.E.

MALIK BOZORI – Hirot shahridagi mashhur bozor. Kurd maliklarining hukmdorligi davrida paydo bo'lgani uchun shunday atalgan. U shahar markazida, Chorsu yaqinida joylashgan bo'lib, katta maydonni egallagan. Bozor hududida turli mollar va mahsulotlarni sotishga moslashgan timlar – bir necha rastalarni o'z ichiga olgan usti yopiq, eshik yoki darvozaga ega bo'lgan savdo binolari hamda timchalar, do'konlar joylashgan.

Mazkur bozorda N.ga qarashli tim va timchalar, do'konlar bo'lgan. Jumladan, taqiyafurushlar timi N.ning mulki bo'lgan. Bu timni N. "V." asarida qisqacha tasvirlagan: "Shaharda Malik bozori ichida toqiyafurushlar timig'adur va imorati ikki oshyondur va bozor sori ikki darbandi bor va har darbandida bir darvoza va bir ayvon mavjuddir". N.ning M.B.dagi timcha va do'konlarining aksari ana shu taqiyafurushlar timi atrofida joylashgan edi. Jumladan, shu timning qatorida yonma-yon beshta do'kon bo'lgan. Bundan tashqari, ushbu bozorning g'arbiy qismida bir po'stinfurushlik do'koni, bir namatfurushlik do'koni ham N.ga qarashli bo'lib, har ikkisi ham boloxonalik, ya'ni ikki qavatli edi.

Bu aytib o'tilgan tim, timcha va do'konlarni N. 1481-y.da vaqf qilgan va buni "V." asarida qayd etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул вақоеъ. – Т., 1979; Бабаҳаджаев М. Герат эпохи Алишера Навои. – Т., 1969.

Q.E.

“**MALIK UL-KALOM**” – “so‘z sultoni”. Bu rasmiy unvon bo‘lmay, o‘tmishda yorqin iste‘dodi, yuksak mahorati, badiiy barkamol asarlari bilan shuhrat qozongan va adabiyot olamida baland mavqega, katta obro‘-e‘tiborga sazovor bo‘lgan shoir-u adiblarga berilgan faxriy unvon. “M.N.” asarining “Mavlono Abdullo zikrida Firdavsiy “Malik ul-kalom” deb ulug‘langan.

N.shunos Y.Is‘hoqov “Alisher Navoiy bu iborani “Majolis un-nafois”da ikki ijodkorga nisbatan qo‘llagan: biri mavlono Lutfiy, ikkinchisi, mavlono Sakkokiy”, deb ta‘kidlagan. N. ustozni Mavlono Lutfiyni turkiy tildagi sermahsul ijodini nazarda tutib, shu unvonga loyiq ko‘rgan va “M.N.” tazkirasida “Mavlono Lutfiy (alayhirrahma) – o‘z zamonining malik ul-kalomi erdi. Forsiy va turkiyda naziri yo‘q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko‘prak erdi...” deb yozgan bo‘lsa, “H.P.M.” asarida esa ustozni Pahlavon Muhammad b-n Mashhad shahrida bo‘lgan muloqot tasvirida Lutfiyni shu ulug‘ unvon bilan: “Faqir ayttimkim: – Mavlono Lutfiy holo musallamdurlar va bu qavmning ustodi va malik ul-kalomidir”, deb e‘tirof etgan. Malik Qumiyy ham shu nom bilan mashhur bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳакимов М. Шарқ манбаишунослиги лугати. – Т., 2013; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014.

B.R.

MALOYIKA – (ar. Malak – farishtaning ko‘pligi) Islom ta‘limotida Alloh taoloning nurdan yaratgan, gunoh qilmaydigan va hamisha Allohga itoatda bo‘ladigan yaratig‘i. Ularga iymon keltirish, iymon shartlaridan biri bo‘lib, har bir mo‘minga farzdir. Chunki Qur‘oni Karimda ular haqida xabar berilgan. N. “S.M.” asarida aynan Allohga iymon keltirgandan keyin farishtalarga iymon keltirishning zarurligini ta‘kidlagan.

*Xudoyedur yaratkan bud-u nobud
Ki, andin o‘zga yo‘qtur Tengri mavjud.*

*Yana bilmak maloyikniki, Xoliq,
Yaratibdur ibodatqa muvofiq.*

N. “H.A.” dostonida Allohga iymon keltirgandan keyin M.larga ham iymon keltirishning zarurligini uqtirib, ularga xos bo‘lgan ko‘rinish va hayot tarzini ham aytib beradi:

*Oltidin ikkinchi maloyikni bil,
Borchag‘a tasdiqi vujud aylagil.*

*Bilkim erur zoyiri aflok alar,
Nafsning oloyishidin pok alar,*

*Har bir uli-ajniha tovus o‘lub,
Donayi tasbih anga ma‘nus o‘lub.*

*Tobi muhabbat chog‘i ul ajniha,
O‘tlari tug‘yoni uchun mirvaha.*

M.larga iymon keltirishning o‘ziga xos hikmatlari bor. M.larga iymon keltirgan odam ularning borligiga, ma‘lum vazifalarni bajarishlari, dunyoda ularning turli vazifalarga mas‘ul ekanliklariga ham ishonadi. N. farishtalarning go‘zalliklarini e‘tiborga olib, yorni “malaksiymo”, “malakvash” so‘zlari bilan sifatlaydi.

*Kimki oning bir malaksiymo parivash yori bor,
Odame bo‘lsa, pari birla malakdin ori bor.*

N. bir qit‘asida farishtasifat insonlarni “salomat ahli”, shaytonsifatlarni “malomat ahli” deb ta‘riflaydi:

*Malak atbo‘idururlar ul xayl,
Kim alar keldi salomat ahli.
Men-u shaytong‘a tatbig‘kim, erur
Mendek ul dog‘i malomat ahli.*

N. “T.A.H.”da M.lar bajaradigan ba‘zi vazifalaridan xabar beradi: “...va iblis ko‘p toat qilg‘ondin so‘ng maloika martabasig‘a yetib erdi. Chun Tangri taolo amridin bo‘yun to‘lg‘odi,

shaqovat va la'nati jovid tavqi aning bo'ynig'a tushtikim...”, "...iki malakni iki qarg'a surati bila Qobil qoshig'a yibordikim, biri-biri bila urushub, biri yana birin o'lturdi va qotil qarg'a yerni tirnab, minqori bila qozib, maqtulni dafn qildi”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик. 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик. 8-жилд. – Т., 2011.

S.R.

MALOMATIYLIK – IX asrning ikkinchi yarmida Xurosonda, keyin Nishopurda paydo bo'lib, keng tarqalgan o'ziga xos maslak oqimi. M.ning asoschilaridan deb e'tirof etilgan Hamdun Qassor to'g'risida N. “Hamdun Qassor – avvalg'i tabaqadandur. Kunniyati Abu Solih. Malomatiyaning shayxi va imomidur. Nishopurda malomat tariqin ul nashr qildi”, – deydi.

Abu Husayn Nuriy barcha mutasavviflar o'n ikki firqaga ajralishi, ularning ikkitasi mardut va botil, qolgan o'ntasi maqbul ekanligini so'zlab, malomatiylikni “maqbul va mo'tabar” tariqatlar qatoriga qo'shadi. M. istilohi arabcha “lavm” o'zagidan paydo bo'lgan qiynash, aziyat yetkazish mazmunidagi “malomat”dan yaralgan.

XI asrda yashab o'tgan ulkan olim Abdurahmon Sulamiyning “Malomatiylik risolasi” M.ning tarixi, mohiyati, mafkura va asosiy haqiqatlaridan ma'lumot beruvchi yagona mo'tabar asardir. Uni tadqiq qilib, nashr ettirgan olim Abul A'lo Afifiyga ko'ra, “malomat – nafsni riyozat yo'li bilan kamolga yetkazish, kibr va riyo kirlaridan tozalash metodlaridan biridir”.

M. ikki muhim asosga tayangan: birinchisi nafsdan yuzaga chiqadigan har bir ish, harakat va tushunchadan o'zni qutqazish; ikkinchisi esa, ma'naviy hayotdagi tug'iladigan hollar, ayniqsa, qulning Rabbi b-n bog'liq kayfiyatlarni yashirish.

M.ning Alloh nazdidagi nufuzlari esa hazrat Muhammad Mustafo (s.a.v.)nikiga o'xshashdir. Chunki u Haqqa yaqinlik izzatiga yetganida botin dunyosining tashqi qiyofasiga hech ta'siri sezil-

magan. Xalq yoniga qaytganda aynan o'shalarga o'xshash ahvolda so'zlashganki, qullikning kamoli ham mana shudir. Shu ma'noda malomiylar tangri eranlarining eng oldingi safida turuvchilar bo'lishgan. Ular chinakam komillik martabasini egallab, dunyoga tahqir nazari b-n qaramaslik, odamlarni tarkidunyochilikka undamaslik bilan hurmat-e'tiborlarini yanada yuksaltirishgan. Shuning u-n XII asrdan e'tiboran dunyoga kelgan o'nga yaqin tariqat va tariqat tarmoqlari M.dan quvvat olib yoki uning ta'sirida yaratilgandir. Najmiddin Kubro asos solgan kubraviylik va Abdurahmon Jomiy, N. mansub bo'lgan naqshbandiya tariqatida zikri xufiya usulining tanlanishi bevosita malomiylik b-n aloqadorligi ilmda isbotlangan.

Ad.: Абдулкарим Қушайрий. Рисоласи Қушайрий. – Истанбул, 1991; Хужеврий. Каиф ул-махжуб (ҳақиқат илми). – Истанбул, 1996; Сухровардий. Авориф ул-маориф (Тасаввуф асослари). – Истанбул, 1990; Умар Ризо Дўғрул. Ислом тасаввуфида илк маломат ва Суламий рисоласининг таржимаси. – Истанбул, 1950; Афибий А. Ислом тушунчасига доир мақолалар. – Истанбул, 2011; Гулпинорли А. Маломийлик ва маломийлар. – Истанбул, 1931; Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Т., 2001.

I.H.

MALOMATIYLIK VA NAVOIY – turkiy xalqlar adabiyotida M. fikri, holot va haqiqatlarning yuzaga chiqishi taxminan XI asrning oxirlariga to'g'ri keladi. Malomatiyshunos A. Gulpinorlining yozishicha, “Tasavvufning ruhga sokinlik bag'ishlaydigan talqinlari Xuroson ijtimoiy-siyosiy muhitida malomiylik inkishofiga qulay bir zamin hozirlagan edi”. Shuning uchun ham M. “tasavvufdagi o'ziga xos mayl va nuqtayi nazarni tamsil etadi”. Ayni paytda so'filykdagi bir qator zohiriy unsur, ko'nikma va urinishlar malomat ahli tomonidan umuman inkor qilingan.

Musulmon dunyosida insonning shaxsiy nuqsoni, aybi, yomonlik, o'zlik va gunohlarini

bilish, ularga mas'ul bo'la olish hamda qarshi kurashishni o'rgatishda M.ka tenglasha oladigan maslak yoki ta'limot yo'q desa, xato bo'lmaydi.

M. insonshunoslikda favqulodda keng va teran yo'l ochgani bois ilk davr malomat ahlining fikr va hayot tajribalari N.dunyoqarashiga sezilarli zaylda ta'sir o'tkazgan.

Chinakam M. – javonmard, haqiqiy javonmard esa M. sohibi bo'lganidan N. malomat holi va talblariga doimiy bir ishonch bilan qaragan. Futuvvat bilan M.ni o'zaro yaqinlashtirib, hatto ayrim hollarda birlashtiruvchi xislat va fazilatlar ancha, ammo har ikki amaliy maslak u-n eng muhim vazifa riyodan forig' bo'lib, ixlosga sodiq qolishdir.

Riyo – asl qiyofani yashirib, boshqa bir qiyofada ko'rinish. Riyo – yomonlik, qalloblik, ikkiyuzlamachilikni qoralab, yaxshilik va samimiyatni ularga qurbon qilish. Riyo – makr, hiyla va nayrangbozlikni “hunar” darajasiga yetkazish, shaytonning eng faol askarlari safiga kirish vakolatidir.

Shuning u-n malomatiylar riyoni qism va turlarga ajratib tadqiq etishgan. M-n., amaldagi, ya'ni ish va faoliyatdagi riyo. Holdagi riyo. Ilm va iddaodagi riyo. Bularning ikkinchisi, birinchisidan, keyingisi oldingisidan yomon va tahlikaliroq ekanligi dalillar bilan isbotlanib ko'rsatilgan.

M. ahlining nuqtayi nazari bo'yicha, haqiqiy ilm inson qalbiga Alloh joylashtirgan bir omonatdir, uni ko'z-ko'z qilish, ilm targ'ibi va tashviqini manfaat yoki martaba vositasiga aylantirish, omonat berilgan sirni sotishday gap. Qul holini yashirishga mas'ul bo'lganidek, ilmni ham pinhon tutishga mas'uldir.

Nafsning o'ziga tegishli bo'lmagan biror narsani o'ziga nisbat berishiga iddao deyilgan. Nafsshunoslarning qayd qilishicha, iddao faqat amallarda, hollarda, ilm va karomatlarda mavjud bo'ladi. Alloh b-n inson orasidagi eng qalin parda esa ana shu iddaodir. Iddao nafsning elchisi va gumashtasi sifatida odamni tez hamda oson yo'ldan ozdiradi.

M. sohiblarining bunday fikr-qarashlari, ayniqsa, “riyo nazariyasi” N.ni nihoyatda jiddiy qiziqtirgan. Ulug' shoir “N.Sh.” devonidagi qit'alardan birida bunday deydi:

*Fosiq men-u kofiri nih oni,
Ka'ba safari erur menga hayf.
O'zni buki yaxshi ko'zguzurmen,
Billahki, menga kaliso hayf.*

O'zidagi biror bir yaxshi, go'zal va ibratli xislat, fazilat, xulqiy holatlarni hech oshkor qilmay, yomon, chirkin va ruhni shikastlaydigan noqisliklarini ochiq so'zlash M.da belgilangan qoidalarning asosiylaridan sanalgan. Abdurahmon Sulamiyning “Risolayi malomatiya”si b-n tanishgan kishi, uning “malomatiy, botinida iddaosi, zohirida qalloblik va riyokorligi yo'q shaxsdir” degan so'zlariga to'la ishonadi.

*Xilqatimni devlar birla agar qilsam qiyos,
Lof bo'lg'ay, gar desamkim, ul hamondur,
bu hamon.
Toatimni gabrlar fisqiga yondashtursalar,
Ne bu ondin yaxshiroq bo'lg'ay,
ne ul mundin yomon.*

Maz.: O'zimning borlig'im. Botiniy tabiatimni devlar bilan qiyoslab, bir-biridan ular aslo farqlanmaydi desam, albatta, lof bo'ladi. Toat-ibodatimni majusiylar fisqiga solishtirsalar, bu undan yaxshi bo'lmagani kabi, u ham bundan yomon bo'lmaydi. Zero, mening toatkorligimda ibratga loyiq hech nima yo'qdir, deydi N.day ulug' zot.

Shoir:

*Bashar xayli anga majbul erurlar
Ki bo'lg'ay har biri o'z ollida mahub,*

Shaxsiy holat va mayllarini idrok aylashga urinmay o'zini sevish dunyo ahli uchun tug'ma ko'nikma deb boshlanadigan qit'asini shunday so'zlar bilan tugallaydi:

*Hunar ahli ani degilki bo'lg'ay.
O'zini qilsa o'z ollida ma'yub.*

*Chu o'z aybig'a voqif bo'ldi aybin,
Nachuk qilg'ay hunar o'rnig'a mahsub.*

Hunar soʻzi qobiliyat, fazilat, donolik mazmunlarini ham anglatadi. Donolik va fazilatga sodiqlikning ilk sharti esa oʻz aybini bilish, bilganda ham iqror darajasiga yetkazish. Ana shunda chalgʻish va adashuv chetda qolib ayb yo nuqson fazilat sanalmaydi. Aslida dunyoga va “basha xayli”ga xolis qarash xuddi shu joydan boshlanadi. Shuning u-n N. bu ogohlik va xolislikni “L.T.” dostonida komillikka tomon odim tashlashning ilk sharti oʻlaroq taʼkidlagan:

*Noqis uldurkim oʻzin komil degay,
Komil ulkim nuqsin isbot aylagay.
Oʻz kamolidin demas ahli kamol,
Ahli nuqson ichradur bu qil-u qol...*

N. sheʼriyatiga qayta-qayta murojaat qilib, kengroq mushohada yuritgan kishi dindand javonmardlikka, futuvvat maydonlaridan tasavvufga, tasavvuf taassurotlarini yanada kuchaytirib M.ka alohida ishonch b-n qaraganligini bilish uncha qiyin emas. Bu oʻrinda aniq bir dalil sifatida malomat mazmuni va kayfiyatidagi sheʼrlarning shoirning soʻnggi devoni “F.K.”dan koʻproq joy egallaganini aytish joizdir. Ulardan birida oʻqiyimiz:

*Nomayi aʼmolim ul yangligʻ qarodur jurmdin
Kim, nadomat ashkidin ani oritmoq oʻlimgʻay.*

*Balki gar Bahri muhit ichra solib, yillar yusang,
Ul qaro boʻlgʻay sarosar, lek bu oq oʻlimgʻay.*

Maʼlumki, nomayi aʼmol – tiriklikda qilingan yaxshi va yomon, gunoh va savob ishlar qayd etiladigan daftar. “Ayb va gunohlarning yozuvidan bu daftar shunchalik qoraydiki, - deydi shoir, - nadomat hamda pushaymonlikdan toʻkilgan koʻz yoshlar bilan uni oqartirishning hech iloji yoʻq. Cheksiz, chegarasiz dengizga solib yuvilganda ham dengiz suvi butkul qorayadi, lekin u daftar tozalik yuzini koʻrmaydi”. Nomayi aʼmol shoirga umumiyroq tuyulgan boʻlsa kerakki, nomayi maʼsiyat – gunoh daftarini ham esdan chiqarmaydi. Bu daftardagi bitiklar shunchalik qoraki,

“chashmayi xurshid” – quyosh chillasida yuvilsa ham odamlar nazarida yilt etgan yorugʻlik koʻrinmaydi. Ularning harfini birin-birin ajratib osmon yuziga sochsa, ularning, hatto har bir nuqtasi bir yulduzni yorugʻlikdan mahrum qiladi:

*Nomayi maʼsiyatim chashmayi xurshid ichra
Yusalar, koʻrmagay el oʻzga yorugʻluq yuzini.
Harfini bir-bir etib solsa falak javfi aro,
Shibhigun qilgʻay har nuqtasi bir yulduzini.*

Bu gaplarni bugungi oʻquvchi mubolagʻa oʻrnida qabul etishi mumkin. Lekin riyoga N. nigohi bilan qarab, unga qarshi turishga urinilsa, oʻzini oʻzi ayovsiz fosh etuvchi mana bu soʻzlar kitobiylikdan mutlaqo yiroqligiga toʻla ishonadi.

*Qaysi taqvo xirmonin fisq oʻtidin
kuydurmadim,
Qaysi tavba naxlini nafs ilgidin
sindurmadim.*

*Turmay oqsa koʻzdin ashkim ne adabkim,
tavbadin
Garchi koʻp soʻz dedim, ammo
bir soʻzumga turmadim.*

Ruhan va maʼnan kuchga toʻlgandagina, shoir ana shunday ochiladi, oʻzi toʻgʻrisidagi eng haq, eng rost soʻzni oʻzi aytish holiga yetadi.

Malomatiylar hayotlari, maqsad va holatlari hech bironikiga oʻxshamasligi, yaʼni oʻziga xos boʻlishi va uni Allohdan boshqasi bilmasligini istashgan. Ular biror ish qilsalar gʻarazdan xoli, iddaodan butunlay yiroq, shovqin-suronsiz chin ixlos bilan amalga oshirishgan. Jamiyatni riyo, aldov, kibr, havoyilik, moumonlikka oʻxshash yuzlab balolardan muhofaza qilishda Malomatiylarning saʼy-harakati va qatʼiyati beqiyos boʻlgan.

Ijodiyotining ayrim sahifalarida N. oʻzini “malomat bulbuli” (“Vafo boʻstonining dostonaroyi, malomat bulbuli, yaʼni Navoiy”; “Charx mehnat toshidin to ravzan ochti har taraf, men malomat bulbuli, goʻyo qafasdir maskanim”), baʼzi bir

baytlarida “arbobi malomat” va “ahli malomat”ga mansubligi (“Yuz ochma, garchi tutqay ko’rsa ma’zur, meni ishqingda arbobi malomat”; “Mug’ ko’yi azmidin meni man’ etma, ey rafiq, Bu yo’l erur chu ahli malomatqa borg’uluq”)ni ta’kidlaydi.

Shoir M. yo’li va vodiysidagi qiyinchilik, xilma-xil mashaqqatlardan so’z yuritganda “malomat toshi”, “sangi malomat”, “malomat o’qlari”, “malomat dashti”, “malomat tog’i”, “malomat bahri”, “malomat dayri”, “malomat bodasi” singari iboralarni ancha keng qo’llaydi.

M. maslagining imtiyoz va foydasi ahli malomat o’rtasida keng tarqalgan “malomatda salomat bo’lur” degan gapda ifodasini topgan. Shu fikr “F.K.”da mana bu tarzda ifodalangan:

*Manga solim o’l, deb duo qilmangizkim,
Beganmas salomatni ahli malomat.*

N. M.lik maslagiga ishonchi “D.F.”dagi mana bu baytda yanada aniq va yorqinroq aks ettirilgan:

*Nest g’amam az malomate, ki kunad shayx,
G’am naxo’rand az malomat ahli malomat.*

Tarj.: Shayxning malomatidan men hech qayg’urmayman, chunki malomat ahli malomatdan g’am chekmaydilar.

Ushbu baytni Qur’oni Karimdagi (Moida: 54-oyat) Xudo do’stlari “Malomat qiluvchining malomatidan qo’rqmaydilar” so’zlarining she’riy tafsiri desa ham bo’ladi.

“Malomiy bir karomat zohir etishni istamaganidek, - deydi Afifiy, - zikr, raqsi sano, vajd, faryod kabi holiga zarar yetkazib, uni ro’yobga chiqaradigan hamma narsani yomon hisoblagan”. Jumladan, diqqatini o’ziga qaratadigan yig’lashni ham. Chunki yig’i hissiyot va shaxsiy baxtsizliklardan tug’ilgani bois ko’pincha kuchsizlik holini ifodalaydi.

Xullas, qalbi Shaxs erki va butunligi dardi bilan o’rtangan, Alloh va odam munosabatini ham hayot harakati ichida idrok qilgan N. zamon va

ahli zamondan yetgan javr-u jafo va ranjlarni sabr bilan yengish, keraksiz da’vo, boqiy haqiqatlar-ga butunlay zid iddaolardan qutilishda M.likka tayanganini quyidagi bayt ham tasdiqlab turibdi:

*Ka’ba istarsen mug’ilon cheksa til
qayg’urmag’il,
Bemalomat topmadi kimsa salomat,
ey ko’ngul.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Хожса Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т., 2006; Абдулкарим Қушайрий. Рисолаи Қушайрий. – Истанбул, 1991; Абу Ҳафс Шаҳобиддин Умар Сухравардий. Авориф ул-маорий. (Тасаввуф асослари). – Истанбул, 1990; Хужвирий. Каиф ул-махжуб (ҳақиқат илми). – Истанбул, 1996; Умар Ризо Дўғрул. Ислом тасаввуфида илк маломат ва Сулабий рисоласи таржимаси. – Истанбул, 1950.

I.H.

MAMADOV Homidjon – n.shunos olim, f.f.n. 1929-y. Tojikistonda tug’ilgan, o’rta maktab va Konibodom erlar bilim yurtida ta’lim olib, 1948-y.da O’rta Osiyo Davlat universitetining o’zbek filologiyasi fakultetiga o’qishga kiradi. 1953-y.da universitetni tugatgach, avvaliga o’rta maktabda o’qituvchi bo’lib, 1953-y.dan boshlab esa Leninobod (hozirgi Xo’jand) davlat pedagogika instituti O’zbek tili va adabiyoti kafedrasida laborant, assistent, 1960–1971-yy.da katta o’qituvchi sifatida faoliyat ko’rsatadi. U 1969–1971-yy. davomida prof. A.Rustamov ilmiy rahbarligi ostida “Navoiy badiiy prozasining leksik-stilistik xususiyatlari” mavzuida nomzodlik dissertatsiyasi ustida ish olib boradi va 1969-y. dekabrda uni muvaffaqiyat bilan himoya qiladi. M.H. 1971-y.dan institut O’zbek tili kafedrasida dotsenti, 1983-y.dan esa shu kafedraning mudiri lavozim-

larida ishlagan. M.H. ilmiy izlanishlari markazida N. badiiy prozasining leksik-stilistik xususiyatlarini kuzatish va tahlil etish masalasi turadi – olim eʼlon qilgan tadqiqotlarning aksariyatida xuddi shu muhim mavzu b-n aloqador masalalar yoritiladi. “Navoiy prozasidagi qofiyadosh soʻzlar” (1967), “Navoiy prozaik asarlarining leksik xususiyatlari” (1967), “Navoiy prozasining baʼzi leksik xususiyatlari haqida” (1968), “Navoiy asarlaridagi leksik birliklar haqida” (1968), “Navoiyning oʻzakdosh soʻzlardan foydalanish sanʼati” (1969), “Mahbub ul-qulub”da soʻzlarning koʻchma maʼnoda ishlatilishi” (1970), “Navoiyning maʼnodosh soʻzlardan foydalanish sanʼati” (1970), “Mahbub ul-qulub”dagi baʼzi sanʼatlar” (1983), “Alisher Navoiyning zid maʼnoli soʻzlardan foydalanishi (“Mahbub ul-qulub” asosida)” kabi maqola va axborotlari Xoʻjand davlat pedagogika instituti ilmiy ishlarida, “Oʻzbek tili va adabiyoti” jurnali sahifalarida, shuningdek, “Adabiy meros” toʻplamida nashr etilgan. Olimning bu va boshqa ishlarida ulugʻ shoir nasrining til xususiyatlari va badiiyati, soʻz tanlashdagi betakror mahorati bilimdonlik bilan kuzatiladi, aniq misollarda tahlil etiladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Maḥbub ul-qulub. TAT. 10 jildlik. 9-jild. – T., 2011; Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Т., 1969.

A.A., E.U.

“MANGA YETSA MING ZULM...”

*Manga yetsa ming zulm neshi falondin,
Ilojida holimgʻa hayron qolurmen.*

Jafo qilgʻoli qoʻysa vayronima yuz,

Agar qavlay olmon, qocha xud olurmen.

Dono va maʼrifatli odamlarning tabiati uchun latiflik, yumshoqlik xosdir. Buni taʼb zarofati desa ham boʻladi. Mana shu zariflik ozorni ozor bilan, qahrni qahr, zulmkorlikni zulm b-n yengishga koʻpincha imkon bermaydi. Chunki ular

johillikka qarshi jahlgaga minishni jaholat, nodonga barobar turishni nodonlik deb anglaydilar. “Dononing ahmoqlar davrasida sukut etishga majbur boʻlishi ajablanarli emasdir, chunki hamisha nogʻora ovozi tanbur ovozi eshittirmay qoʻyadi”, – degan ekanlar Shayx Saʼdiy.

Mana falon bir nokas. Bu chayonsifat kimsaning zulm neshi shoir bagʻriga tinimsiz sanchilayotir. Lekin u ilojida oʻz holigʻa oʻzi hayron. N. dagi qalb oliyjanoblighi va ruhiy noziklik ayni shu hayronlikda. Buni passivlik deb bilmaslik kerak. Shoir chayondan hazar qilganday oʻsha yovuzdan oʻzini chetga oladi. Va ittifoqo: “Jafo qilgʻali” kulbayi vayronamga kelsa nima qilaman?” – degan xayol tugʻiladi. Qarangki, oʻshanda ham u battolni quvlay olishiga uning koʻzi yetmaydi.

Agar qovlay olmon, qocha xud olurmen, – deya goʻyo koʻngulga taskin beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. TAT. 10 jildlik. 4-jild. – T., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – T., 2021.

I.H.

MANGU QOON (vafoti, 1257) – Chingizxonning nabirasi. Uning otasi Toʻlixon Chingizxonning toʻrtinchi oʻgʻli edi. M.Q. amakivachasi Guyukxon oʻlimidan soʻng moʻgʻul imperiyasining ulugʻ xoni sifatida taxtga oʻtirgan (1251). Uning hukmdorlik davrida moʻgʻul imperiyasi yanada kengaygan. M.Q. inisi Qoʻbilayxon va Xulagularni Sharq va Gʻarb tomonlardagi mamlakatlarni zabt etish uchun yuborgan. Oʻzi ham yurishlar qilgan va ana shu vaqtda Chinmo-chinda vafot etgan (1257).

M.Q. nomi N.ning “S.I.” dostoni XVII bobida tilga olingan. Mazkur bobda Doroning Iskandarga qarshi urush qilish maqsadida qoʻshin toʻplagan hikoya qilinadi, oʻz lashkari bilan Doro huzuriga kelgan hukmdorlar sanab oʻtiladi:

*Xito mulkidin Mangu qoon kibi,
Yana Hind elidin Qaroxon kibi.*

*Hamul Misrdin Varqau Boshdek,
Dog‘i Dasht elidan Temurtoshdek.*

*Farangisdek Xovaron mulkidin,
Davoli kibi Shirvon mulkidin.*

Tarixiy shaxslar M.Q. va Doro butunlay boshqa-boshqa davrlarda yashaganlar, shunga ko‘ra, M.Q.ning Doro va Iskandar o‘rtasidagi urushda qatnashishi mumkin emas. N. bu o‘rinda badiiy to‘qimadan foydalangan.

Ad.: Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии. – М., 2004; Абдулғозий. Шажарайи турк. – Т., 1992; Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. – Т., 1994.

Q.E.

MANZUR – N. asarlarida uchraydigan atama. Ma‘lumki, N. “M.N.” tazkirasida, shuningdek, boshqa asarlarining ayrim o‘rinlarida turli shoirlar va ularning ijodlariga o‘z munosabatini bildirgan, necha yuzlab baytlar, misralarni keltirgan, ularning badiiyati haqida so‘z yuritgan. Tazkiraning sakkizinchi majlisi to‘lasicha Husayniy devoniga bag‘ishlangan, undagi g‘azallarning birinchi baytlari tahlil qilingan. N. asarlarining mazkur o‘rinlari katta ahamiyatga ega, zero, ular she‘r tahlilining o‘ziga xos namunalaridir. Bunda muallif lirik she‘riyatning asosiy obrazlaridan biri sevgiliga nisbatan manzur atamasini qo‘llaydi. Husayniyning:

*Ayladi la‘li tabassum, g‘unchayi xandon emas,
Dog‘ini ko‘nglum qonatti, lolayi no‘mon emas.*

baytining badiiyati, unda tashbehlarning mahorat bilan qo‘llanganini ta‘kidlar ekan, N. shunday yozadi: “Manzurning labi tabassumini va o‘zini qonag‘on dog‘ini g‘unchayi xandon va lolayi nu‘mong‘a tashbeh qilibdur va manisi she‘r sonoye‘fin “tajohil ul-orif” uslubida xush voqe bo‘lubtur”. Boshqa bir matla‘ xususidagi o‘z fikrlari-

ni bayon qilganda ham muallifning shu atamadan foydalanganini ko‘ramiz: “Vaslidin mahrumliq bobida manzurni ko‘rmak muyassar bo‘lmasa, anga nazar tushgan yerni ko‘rmak orzu qilibtur. Bu nodiya ma‘nedur:

*Bir nafas ul oyni ko‘rmak chun emasdur dastras,
Oni ko‘rgan yerni, vah, borib ko‘royin bir nafas.*

Yuqoridagi singari misralarni yana keltirish mumkin.

Shunisi diqqatga sazovorki, N. qo‘llagan bu atama bugungi adabiyotshunoslikda ham iste‘molga kirgan va turli maqolalarda adabiyotshunos olimlar undan foydalanmoqdalar.

Bunga o‘xshagan misollar N.ning ilmiy til va uslubning shakllanishi hamda rivojlanishiga qo‘shgan hissasidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Нусратулло Жумахўжа. “Қаро кўзум...” газали тадқиқи. – Т., 2021.

Q.E.

MANNON UYG‘UR (taxallusi, asl ismi Abdumannon Majidov) – (1897 – Toshkent – 1955) rejissyor, aktyor, dramaturg. O‘zbekiston xalq artisti. O‘zbek milliy akademik drama teatri asoschilaridan. Ilk faoliyatini 1916-y. “Turon” teatr truppasida aktyor sifatida boshlagan. M.U. teatrga butun umrini bag‘ishladi. 1919-y. “Turon” truppasini qayta tiklab, millat ma‘naviyatini oshirish u-n xizmat qiladigan nodir asarlarni sahnalashtirish b-n muttasil shug‘ullandi. Xususan, 1918–1920-yy.da Abdulla Avloniyning “Advokatlik osonmi?”, Hamzaning “Zaharli hayot yo-xud ishq qurbonlari”, “Boy ila xizmatchi”, “Tuhmatchilar jazosi”, Abdulla Qodiriyning “Baxtsiz kuyov”, Fitratning “Abo Muslim”, “Chin sevish” asarlarini sahnaga olib chiqish bilan teatr repertuarini yanada boyitdi. M.U. 30-yy. qatag‘onidan omon qolgan bo‘lsa-da, doimiy nazorat ostida ijodini davom ettiradi. Uning rejissyorlik faoli-

yatida “Alisher Navoiy” dramasi alohida o‘ringa ega. Ulug‘ shoir haqidagi o‘lmas asarni sahnalashtirgani u-n turli qiyinchiliklarga uchrab, so‘roqlar qilindi. U, avvalo, N.ni ideallashtirishda ayblandi. Tanqidiy mulohazalar ostida asar syujetini o‘zgartirishga to‘g‘ri keldi. N.ning Majididdin b-n ziddiyatlari kuchaytirilib, Husayn Boyqaroni irodasizroq, subutsizroq qilib gavalantirishga majbur bo‘ldi. N.ning xalqparvarlik sifatlariga urg‘u berib, oddiy xalq b-n aloqasi ko‘rsatilgan sahnalarga kengroq o‘rin ajratildi. Spektaklda M.U.ning tarix haqiqatlarini ko‘rsatishdagi, buyuk ajdodlar, jumladan, N. siymosini to‘laqonli ochib berishdagi rejissyorlik mahorati va iste‘dodi namoyon bo‘lgan. 1948-y. “Alisher Navoiy” dramasi yangi tahriri namoyish qilindi va katta muvaffaqiyat qozondi. Asar 42 yil mobaynida 760 marta sahnaga qo‘yilib, 350 ming tomoshabinning e‘tiborini qozondi. Bu namoyish uchun M.U. va ijrochilar Davlat mukofotiga sazovor bo‘ldilar. Vafotidan so‘ng “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni b-n mukofotlangan.

Ad.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: 2003.

Z.R.

MANNONOV Abdurahim Mutalovich – sharqshunos-filolog-afg‘onshunos, f.f. d-ri, prof. 1942-y. Toshkent shahrida tug‘ilgan. M.A.M. Afg‘on va Sharq xalqlari adabiyoti tarixi, manbashunosligi, matnshunosligi, Afg‘oniston xalqlari tillari,

folklori hamda N. ijodi bo‘yicha ilmiy yo‘nalishlarda izlanishlar olib borgan. U “Shohnoma”ning 1000 yilligiga bag‘ishlab o‘tkazilgan xalqaro konferensiyada “Shohnoma va Alisher Navoiy” mavzusida, shuningdek, N. tavalludi munosabati bilan o‘tkazilgan seminar va davra suhbatlarda birinchilardan bo‘lib N. asarlari konkordansini ishlab chiqish, N. bibliografiyasini yaratish hamda N. asarlari onomastikasi bo‘yicha ilmiy ma’-

ruzalar b-n qatnashgan. M.A.M. A.Quronbekov va M.Imomnazarov b-n hammualliflikda “Alisher Navoiy asarlarining tanqidiy matnlari xususida” maqolasini chop ettirgan. Bundan tashqari u N. dostonlari konkordansining mualliflaridan biri hisoblanadi. U 100 dan ortiq ilmiy maqolalar, monografiyalar va o‘quv qo‘llanmalar muallifi. Bir qancha Xalqaro ilmiy konferensiyalar ishtirokchisi. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi.

Bugungi kunda M.A.M. o‘z hamkasablari – f.f. d-lari, prof.lar A.Quronbekov va M.Imomnazarovlar bilan hamkorlikda davlat granti asosida N. asarlari to‘liq konkordansini tuzish va tadqiq etish ustida ish olib bormoqda. Hozirga qadar “X.” tarkibidagi “H.A.”, “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.” dostonlarining konkordanslari tuzatilgan tanqidiy matnlari b-n xalqaro transkripsiyada nashrdan chiqdi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик. 6-8-жилдлар. – Т., 2011.

S.O‘.

MANOQIB (ar. – madh-u ta‘rifga munosib ezgu ishlar, go‘zal sifatlar) – mashhur din va tasavvuf ahlining hayoti, faoliyati, favqulodda xususiyatlari, namunali xulqini yod etib yozilgan asar. M. dastlab hazrat Ali (r.a.) va uning avlodidan chiqqan o‘n ikki imom ta‘rifida bitilgan. Lekin keyinchalik din-u tasavvufning ulug‘ namoyandalari va rahnamolarining hayoti va hollari haqida ham yaratila boshladi. U, asosan, mashhur so‘fiylar yoki ulamolarning shogirdlari va hammaslklari tomonidan yozilgan. Unda mashhur shayx-u valiylarning ibratli faoliyatlari va g‘ayritabiiy hollari ko‘tarinki uslubda mublag‘ador qilib tasvirlangan. Sayyid ibn Shohobuddin Hamadoniyning Ali (r.a.) avlodi ta‘rifiga bag‘ishlangan “Manoqib ul-sodot” Abduqayumxoja ibn Eshon Shamsuddinxojaning “Manoqibi Xoja Yusufi Sayfiddini Boharziy” manoqiblari shular jumlasidandir. Ba‘zi adabiyotshunoslar N.ning “H.S.H.A.”, “H.P.M.” asarlarini ham

M. janri namunasi deb hisoblaydilar. Lekin ular tasvirning sodda va samimiyligi, ortiqcha mubolag'aga yo'l qo'yilmaganligi, voqealarning hayotiyli bilan realistlik asarlarga o'xshab ketadi. Shuning uchun B.Nazarov ularni M. holot deb ataydi. "Manoqib holot o'z zamonasining shoir va yozuvchilaridan tashqari avliyo-yu shayxlarning hayoti va faoliyati haqidagi risolaga o'xshash asarlardan hisoblanadi. M. holotlarda odatda biror-bir mashhur valiy-shayxning, tarixiy shayxning hayoti, ijodiy faoliyati, shaxsiy fazilatlarini yoritiladi va tarjimayi hollari b-n birga ularning shaxsiyati, zamondoshlari bilan munosabati, ijtimoiy faoliyatiga doir hikoyat, rivojat va naqlar kiritiladi. Natijada, M. holotlarda ilmiy va ijodiy dalillar badiiylilik b-n qorishib ketib, ular o'z zamonasi nasrining namunasi aylangan. Bunday M. holotlardan Xondamirning "Makorim ul-axloq", N.ning "X.M.", "H.P.M.", "H.S.H.A." kabilarni eslatish mumkin".

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик. 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000; Назаров Б. Мусулмон агиографиясининг турлари // Адабиёт кўзгуси. № 6.

E.O.

MANSUR SAMARQANDIY (XV asr) – musavvir va xattot. Samarqandda tug'ilgan. Naqqoshlikni Hoja Abdulhaydan o'rganadi. M.S. jadval tortish, tazhib va lavvohlikda mahorat kasb etadi. Kotiblik san'ati noziklarini M.S. Sulton Ali Mashhadiydan o'rganadi. Hayotining oxirgi yillarida Husayn Boyqaro kitobxonasida jadvalkashlik va lavvohiylik b-n mashg'ul bo'ladi.

M.S. N. va Jomiy devonlarini kitobat qilgani va bezaganligi haqida ma'lumotlar bor.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

MANTIQ (ar. – nutq, til; so'zlash; logika).

1. To'g'ri tafakkur yuritishning asosiy qonunlari va shakllari haqidagi fan; 2. Gap, fikr, harakat va shu kabilarning aqlga monandligi, asosiligi; 3. Ichki qonuniylik, qonuniyat. N. asarlarida har uchala ma'nosi ko'p marta qo'llanilgan.

N. "H.A." dostonining avvalgi maqolatida Imonni sharhlar ekan, uni mantiq (nutq) b-n birga insonni hayvondan ajratib turuvchi asosiy chegara deb ta'riflaydi:

*Kimki jahon ahlida inson erur,
Balki nishoni anga imon erur.*

*Ulki had-u rasm qo'yar mantiqiy,
Toki bu hayvoni bila notiqiy.*

"F.Sh." dostonida Mehinbonu va Shirin qasrda Farhod uchun ziyofat uyushtirarkan, ilm-u hunarda barkamol o'n dilbarning uchinchi Diloso M. ilmining qonun-qoidalarini mukammal egallagani xabarini beradi va M.ni fan sifatida taqdim etadi.

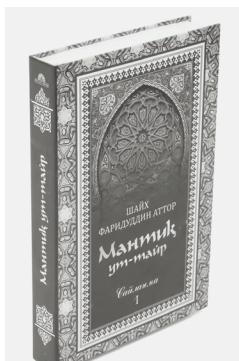
*Biri ash'or bahri ichra g'avvos,
Biri advor davri ichra raqqos.
Biri mantiq rusumida raqamkash,
Biri hay'at ruqumig'a qalamkash.*

*...Dilorom-u Diloroyu Diloso,
Gulandom-u Sumanbo'yu Sumanso.*

"H.S.A." manoqibida ham N. Hasan Ardasherning mantiq ilmida zamonasining yagonasi bo'lgani ta'kidlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.O'.

“MANTIQ UT-TAYR” (“Qush tili”) – Farididdin Attorning majoziy uslubdagi asari. 54 guftor va bir natijadan iborat – jami 4458 bayt. Asar vahdati vujud g‘oyasi asosiga qurilgan. Muallif vujudi mutlaq va mavjudot yagonaligini Simurg‘ va dunyo qushlari timsolida gavdalan-

tiradi. N. ta‘biri b-n aytganda:

*Ondakim, darj etti qushlardin maqol,
O‘zga tildir, o‘zga so‘z dur, o‘zga hol.*

“M.T.”da tasvirlanishicha, bir kuni barcha qushlar bir yerda yig‘ilib, o‘zlariga podshoh saylamoqchi bo‘ladilar. Shunda majlisga raislik qilgan Hudhud qushlarning ulug‘ podshohi Simurg‘ bo‘lib, u Qof tog‘ining ortida yashashi va uning huzuriga yetish u-n 7 xatarli vodiyni bosib o‘tishi kerakligidan xabar beradi. Aksar qushlar Hudhud rahnamoligida safarga chiqadilar, lekin Bulbul kabi ba‘zi qushlar o‘zlarini chetga oladilar. Oqibat Simurg‘ jamolining haqiqiy oshig‘i bo‘lgan 30 qushgina 7-vodiyga yetib boradilar. Lekin bu vodiya yetishlari b-n ular o‘zliklarini unutadilar va o‘zlari izlagan podshoh o‘zlari ekanliklarini anglab yetadilar. Attor ramz-u timsol yo‘li b-n soliklarni dunyo qushlariga, tariqat yo‘lining rahnamosi bo‘lgan piri esa Hudhudga nisbat beradi. Uning aqidasi ko‘ra, soliklar vahdatga yetish u-n 7 vodiya – talab, ishq, ma‘rifat, istig‘no, tavhid, hayrat va faqr-u fano vodiylarini bosib o‘tishlariga to‘g‘ri keladi. Chunki ular tasavvuf ma‘rifatining asosiy bosqichlari hisoblanadi. Soliklar (30 qush) nihoniy maqsadlariga yetishganlaridan keyin Haq va xalq, vahdat va kasrat bir narsa ekanligini anglab yetadilar.

“M.T.”da tasavvufning nazariy va amaliy masalalari ancha chuqur va go‘zal bir tarzda o‘z ifodasini topgan. Abul‘alo Afifiyning yozishicha, “M.T.”dagi qushlar – inson nafslari, Simurg‘ esa Xudodir. Vodiylar – so‘fiy yo‘lidagi maqomlarni

tamsil etadi. Qushlar sayri ma‘naviy safardir. Bu sayr-u sayohat asnosida nafsning g‘aroyib ishlarini, turfa hollar, dunyo tashvishlariga bog‘lanish, ilohiy mahbubaga yetish kabi holatlar mushohada qilinadi.

Shayx San‘on va uning nasroniy qizga ishqiy dostoni “M.T.”da muhim o‘rin tutadi. U o‘z badiiy nafasati va obrazlar olamiga ko‘ra irfoniy ishq va umuman fors-tojik mumtoz adabiyotidagi ishqiy dostonlarning eng sara namunalaridan hisoblanadi.

“M.T.” o‘zidan keyingi Sharq adabiyotiga kuchli ta‘sir o‘tkazgan va uning ta‘sirida ko‘plab dostonlar yaratilgan. Jumladan, N.ning “L.T.” dostoni ham, muallifning o‘z ta‘biri b-n aytganda, uning “M.T.”ga “tarjuma rasmi bila” bitgan javobidir. U besh-olti yoshidayoq “M.T.” dostonini qo‘lidan qo‘ymay, uning ta‘sirida xayolparast va xilvatnashin bo‘lib qoladi. Bundan xavotirga tushgan ota-onasi yashirib qo‘ygani qaramay, yod olib ulgurgani mazkur kitobni ichida takrorlab yuradi. Bir umr bu asar ta‘sirida yurib, hayotining so‘ngida – 60 yoshga qadam qo‘ygani unga javoban “L.T.”ni yaratadi. Ustozi Sayyid Hasan Ardasher ham, N. ta‘biri b-n aytganda, “Mantiq ut-tayr”ning ko‘pragini yod bilurlar erdi va ko‘p o‘qurlar erdi va ko‘p so‘z xotirlarida bor erdi”.

Attor qadimdan o‘zbek xalqi orasida ham mashhur bo‘lgan. M-n, XV asrning 1-yarmida yashagan mashhur turkigo‘y shoir Atoyi ijodida quyidagi baytga ko‘zimiz tushadi:

*Sen buti Chin ishqida holimni ayb
etkan kishi
“Mantiq ut-tayr” ichra ko‘rsun
Shayx San‘on qissasin.*

XV asrda yashab ijod etgan Mavloni Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy “M.T.” va “L.T.”ga er-gashib, “Qush tili” asarini yozgan.

Agar N. besh-olti yoshida “M.T.”ni o‘qib, undan ajralolmay qolgan bo‘lsa, Furqat 8 yoshida shu ahvolga tushadi. Bu haqda shoirning o‘zi

shunday yozadi: “Bu aroda vaqtim xomasi hayotim yuzidini sakkiz raqamini chekti, zehnim tayri “Mantiq ut-tayr” kitobig‘a notiq bo‘ldi. Olti oy bol-u par urub, qushlar hikoyatini xotima oshyonasig‘a qo‘ndurdum”.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Холоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шайх Фаридууддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. – Т., 2006; Шайх Фаридууддин Аттор. Мантиқ ут-тайр // Асрорнома. – Т., 2012; Фурқат. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1959; Муҳаммадхўжаев А. Мантиқ ут-тайр // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. 2-жилд. – Душанбе, 1989. – С. 155; Ҳаққул И. Навоийни мафтун айлаган китоб // Шайх Фаридууддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. – Т., 2006; Олим С. Ииқ, оишқ ва маъшуқ. – Т., 1992; Очилов Э. Аттор абадияти // Шайх Фаридууддин Аттор. Асрорнома. – Т., 2012; Ҳасанова Ш.С. Мавлоно Ҳожа Қози Пайвандий Ризоийнинг “Қуш тили” достони ва унинг қиёсий-текстологик тадқиқи. Номзодлик диссертацияси. – Т., 2006.

E.O.

MANUCHEHR SAMARQANDIY – (XV asr 2-yarmi, Samarqand – XVI asr boshlari, Hirot) – musavvir. Naqqoshlik, jadval tortish va zarhal berishda benazir bo‘lgan. Naqqoshlik san‘atini Samarqandda o‘rganib, tajribasini orttirish, hunarini yanada takomillashtirish maqsadida Buxoro, Tabriz va Hirotga boradi. N. va Abdulloh Xotifiy devonlariga bezak bergan. Uning “Yo‘lbars ovi” degan mashhur surati bizgacha yetib kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик. 1-4 жилдлар. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1989.

E.O.

MANSUR (ar.) – farmon, yorliq; podshoh farmoni; biror mansabga tayyorlash haqidagi shoh yorlig‘i. M-n, Husayn Boyqaro Hirot taxtiga o‘tirganida bolalik do‘sti N.ni Samarqanddan maxsus M. b-n chaqirib oladi va muhrdorlik vazifasiga tayinlaydi. Bu haqda shoirning o‘zi “V.” asarida shunday yozadi: “Kim, nogoh saltanat gulshani-din inoyat nasimi esa kirishti va xilofot borgohidin hidoyat qosidi yetishtti va davlat manshurin ilgimga berdi va ul manshur mazmuni bu erdi:

*... Yo‘qtur sanga vaqt go‘sha tutmoq,
Ishrat gulin oh ila qurutmoq.*

*Chun hukmni anglading, dam urma,
Balkim dam ururg‘a dag‘i turma.*

*Qulluqqa ko‘ngulni chust bog‘la,
Xizmatqa belingni rust bog‘la.*

Yoki ukasi Darveshalining isyonidan keyin N.ning muxoliflari bunda akaning ham qo‘li borligini aytib, fitna-fasod olovini yoqadilar. Shoir va uning yaqinlari to‘g‘risida turli mish-mishlar tarqaladi. Bundan N. behad aziyat chekadi. Shunda Husayn Boyqaro do‘stining davlat va xalq oldidagi xizmatlari e’tirof etilgan va o‘zining unga hurmati va ishonchi bildirilgan maxsus farmon – davlat manshuri chiqaradi. Turkiyalik n.shunos Y.Chetindog‘ ta‘biri b-n aytganda, “Ehtimol, bu tarixda bir insonga hurmat ko‘rsatish yuzasidan chiqarilgan eng birinchi farmondur”. Unda, jumladan, quyidagilarni o‘qiymiz: “Shahzodalar, amirlar, sadrlar, vuzaro va a‘yonlar va bil umum taba‘in bilsinlarki, rukn us-saltana, umdat ul-mamlaka, muqarrab ul-hazrat us-sultoniy Nizomiddin Amir Navoiy shafqatli qalbi ila bu yuksak davlat quyoshining tulu‘i zamonidin beri yaxshi niyatli fikrini va buyuk qudrat va duryatli niyatini bu davlatning yuksalishi u-n sarf etmish, azamat va rutbasini mening qardoshligim darajasiga yuksaltirmishdur. Va bu yaqinlik kundan kunga, balki soatdan soatga ziyodalashmoqdadir. Xotirimga keldiki, bu sirada mushorin ilayhin qardoshi ta-

rafından voqe' bo'lg'an va afvina qaror berilgan yo'lsiz harakatlari ba'zi adashganlar va g'afolatga tushganlar umdat ul-mamlakat bo'lgan mushorun ilayhin borasida muassir o'ylaydilar. Mamlakatning har bir fuqarosiga amr etamanki va har bir kishi bilib qo'ysinki, uning bizning nazdimizdagi mahramiyat va xususiyati tasavvur etganlaridan ming karra ziyodadir. Va istisnosiz har bir kishi unga hurmat ko'rsatishga burchlidir".

M. so'zidan N. o'zining turli janrdagi she'r-larida ham muayyan badiiy maqsadini ifodalash u-n mahorat b-n foydalanadi. M-n:

*Dilrabolardog'i jonim
safhasida go'yiyo
Dard eli ishqim uchun muhr
aylagan manshur erur.*

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Четиндог Ю. Алишер Навоий. – Т., 2013.

E.O.

MANG'IT – urug' nomi. N. "S.I." dostonida M.larning o'zbeklar b-n birgalikda Dorolashkarlari tarkibida Iskandarga qarshi janglarda ishtirok qilganligini, ramziy ma'noda, o'z davri tarixi nuqtayi nazaridan juda to'g'ri badiiy ifodalab bergan:

*Yana mang'it o'zbek bila yondoshib,
Iki zulfdek tuzlari chirmashib.*

Darhaqiqat, XIII asr boshlarida Chingizxon qo'shinlari tarkibida Dashti Qipchoqqa kelib qolgan M.lar XIII–XIV asrda Volga va Ural daryolari oralig'ida yashab, o'z qabilaviy butunliklarini saqlab qolganlar, lekin o'zlarining mo'g'ul tilini saqlab qola olmay, qipchoqlar ta'sirida turkiylashib ketganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Заки Валидуй. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/134->

uruglar.html; Мирза Абд-ал-Азим Сами, Тарих-и салатин-и мангитийа, – М., 1962; Трактат Ахмада Даниша, История мангитской династии, пер. и предисл. И.А. Наджафовой. – Душанбе, 1967; Очил Бўриев. Мангит. ЎзМЭ. 5-жилд. – Т., 2003.

S.O'.

“MAONIY AHLINING SOHIBQIRONI”

– adabiyotshunos olim N.Jabborovning N.ning shaxs va davlat arbobi sifatidagi fazilatlarini, bunyodkorlik faoliyatini yangi talqinlar asosida yoritgan kitobi (T.: Adabiyot, 2021. 164-bet). Unda shoirning irfoniy va adabiy-estetik olami b-n bog'liq o'ziga xos ilmiy qarashlari ilgari surilgan. Tadqiqot quyidagicha besh qismdan tashkil topgan: “Komil shaxs va ijodiy salohiyat uyg'unligi”, “Buyuk shoirning irfoniy va adabiy estetik olami”, “Xamsa – buyuk badiiy obida”, “Diniy-ma'rifiy asarlar mohiyati”, “Navoiyga izdoshlik saodati”. Har bir qismda N. dahosining muhtasham qiyofasi yaqqol bo'rtib ko'rinadi va buyuk so'z san'atkorining tengsiz badiiy mahorat sirlari teran tahlil qilinadi. Shoir tarjimai holi orqali ijodi, ijodiyoti vositasida tarjimai holi o'rganilgan kitob asarlari matnining tiliga, ma'nosiga, mahobati-yu jozibasiga tayanib yaratilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. – Т., 2021.

M.A.

“MAOSIR UL-MULUK” (“Hukmdorlarning ezgu ishlari”) – mashhur muarrix G'iyosiddin Xondamirning N. rag'obati va homiyligida 1498–1499-yy.da yozgan podshoh va hakimlarning ezgu va ulug' ishlari haqida hikoya qiluvchi ilk tarixiy asari. Huzuriga yo'l topgan bu yosh yigitdagi noyob iste'dodni payqagan shoir uni mazkur asarni yozishga ilhomlantirib, o'sha davrda Xurosondagi eng boy kitob hazinasi bo'lgan o'zining katta kutubxonasini uning

ixtiyoriga topshiradi. Asar 3 bobdan iborat bo‘lib, 1-bobda Kayumarsdan Anushervongacha hukmronlik qilgan Ajam shohlari; 2-bobda Odam (a.s.)dan tortib Buzurgmehrgacha o‘tgan hakimlar va donishmandlar; 3-bobda Muhammad (s.a.v.) va imomlarning ezgu va ibratli ishlari yoritiladi. Bu boblardan so‘ng umaviylar, abbosiylar, tohiriylar, somoniylar, g‘aznaviylar, kurtlar sulolalari xalifalari, hukmdorlari, hokimlari, amirlarining yaxshi ishlari to‘g‘risidagi fasllar keltiriladi. Asarning oxirgi bo‘limi turk xoqonlarining ulug‘ ishlari bayoniga bag‘ishlangan. Husayn Boyqaro va N.ga zamondosh bo‘lgan hukmdorlar, olim va donishmandlar haqida ham ma‘lumotlar berilgan. Asar qo‘lyozmasining yagona nusxasi Britaniya muzeyida 29-ashyo raqami b-n saqlanadi. Asar 1993-y. da Tehronda Mirhoshim Muhaddis tomonidan nashr etilgan.

Ad.: Fiёsiddin Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

E.O.

MARV – O‘rta Osiyoning eng qadimgi shaharlaridan biri. Murg‘ob daryosi qirg‘og‘iga joylashgan. N. “S.I.”da M.ning geografik joylashuvi, u yerda o‘tgan ayrim podshohlar haqida quyidagi baytlarni yozgan:

*Yana bir dog‘i keldi Murg‘ob rud,
Ki sha‘nida kavsardin o‘ldi durud.*

*Olib zahmati jism-u ranji ravon,
Xirad aytibon oni ganji ravon.*

*Bo‘lub andin obod Moxon-u Marv,
Ki qushtur tazarv anda, anjor sarv.*

*Parivashlaridin bo‘lub bahramand,
Qilib taxt Tahmuras devband.*

*Bo‘lub so‘ngra Sanjarg‘a oromgoh,
Ki qush ko‘rmay ul nav‘ bu domgoh.*

M. mil. av. II–III asrlarda obod shaharlardan biri bo‘lib, bir necha bor vayron qilingan va yana tiklangan. M. mo‘g‘ullar tomonidan vayron etilgan. Shohrux davrida yana chiroy kasb etgan.

Chunki Hirot taxtini egallagan temuriylar, shu jumladan, Husayn Boyqaro M.ni o‘zlarining yozgi dam olish joyiga, harbiy istehkomlaridan biriga aylantirgan edilar.

N. M.da birinchi va oxirgi marta qachon bo‘lgani ma‘lum emas. Ammo u shoh saroyida rasmiy lavozimga ega bo‘lgandan keyin M.ga tez-tez kelib turgan, ma‘lum muddatlarda uzoqroq ham turgan. “Xam.M.”da yozilishicha, N.ning “mashhur “Tuhfatul-afkor” qasidasi Hirotidan M.ga kelayotganda yo‘lda yozilgan, Marvda tugallanib, Jomiyga yuborilgan.

M.da N. madrasa ham qurgan bo‘lib, unga “Xusraviya” (“Podshohga oid”) deb nom qo‘ygan. Xondamir “Makorim ul-axloq”da buni izohlab yozadi: “Uning bu ism bilan atalishining sababi shuki, Sohibqiron podshohning jiyani, Mirzo Kichik deb shuhratlangan marhum shahzoda Mirzo Muhammad Sulton binoning birinchi g‘ishtini qo‘ygan edi. Va shuningdek, “Xusraviya” lafzi “jumal” hisobi bilan uning qurilish yili (hijriy 881, milodiy 1476-1477)ni bildiradi.

M.da musofirlar uchun Langari Mavlono Sirriy degan xonaqohni ham qurgan va bu uning atrofidagi bir necha tarixiy obidalarni, rabotlarni ta‘mir etishga o‘z hissasini qo‘shgan.

N.ning “M.” asaridagi qator maktublar ham shoirning M.dagi faoliyati bilan bog‘langan. N.Ustod Hasan Noiy vafotini M.da eshitgan va shu voqea munosabati bilan Jaloliddin Rumi masnaviysidan mashhur baytni ikkiga bo‘lib ta‘min qilgan holda quyidagi she‘rini yozgan:

*Sharhi hajri shohi ustodon Hasan,
“Bishnav az nay chun hikoyat mekunad”.*

*Band-bandi o‘judo gashta zi ham,
“Az judoiho shikoyat mekunad”.*

Maz.: Ustodlar shohi Hasandan judolik sharhini “qanday hikoya qilishni naydan eshit”. Uning

bo'g'in-bo'g'ini bir-biridan ajralgan, "judolikdan shikoyat qiladi. Bu she'r Jomiyga yetib borganda Jomiy unga shu ruhda she'riy javob yozgan.

N. marvlik shoirlardan Mavlono Nodiriy, Mavlono Nargisiy kabilar bilan yaqindan tanish bo'lgan va ular to'g'risida "M.N."da muhim ma'lumotlar qoldirgan. N.ning bir qishni podshoh Marvda o'tkazgani, N. turgan chodirga bir qashqarg'urak (foxta) uya yasab tuxum qo'ygani, u yerdan ko'chishga to'g'ri kelganda N. u qushni bezovta qilmaslik uchun chodirni buzmay, qush bola ochguncha o'z mulozimini qo'yib ketgani haqida Xondamir "Makorimulaxloqda" maxsus hikoya keltiradi. M. haqidagi ayrim xotiralar N. zamondoshlarining asarlarida ham uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Фиёсиддин бинни Хумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1948; Бертельс В.В. Сочинения, II том часть 2, – М., 1964; Бертельс Е.Э. Навоий. – М., 1948; Сб. "Алишер Навоий", М.–Л., 1946; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977.

А.А.

MARSIYA (ar. – yig'lamoq, aza ochmoq) – biror kishining vafoti munosabati b-n uning xotirasiga bag'ishlab yoziladigan motam she'ri. U ko'proq mashhur shaxslar va yaqin kishilar o'limi munosabati bilan yozilib, unda marhumning hayot yo'li eslanib, jamiyatdagi mavqeyi, erishgan yutuqlari, ezgu fazilatlari e'tirof etilib, uning vafotidan afsuslanish, g'am-alam va hasrat ohanglari o'z ifodasini topadi. M.da asosiy e'tibor mazmunga qaratilib, shakl yetakchi o'rin tutmaydi. Shuning u-n u xohlagan janrda yozilishi mumkin. Hajmi, qofiyalanish tartibi ham qat'iy belgilanmagan.

N. ijodida ikki M. mavjud bo'lib, ikkala-si ham ustozlari – o'ziga yaqin kishilar vafoti munosabati b-n yozilgan. Biri – Abdurahmon Jomiyga bag'ishlangan 7 bandli, har bandi 10

baytdan, jami 70 bayt – 140 misradan iborat "Marsiya" she'ri bo'lsa, ikkinchisi – Sayyid Hasan Ardasher xotirasiga bitilgan 7 qismli, har bir qismi 8 baytdan iborat, jami 56 bayt, 112 misrali tarkibband.

Har ikkala M.da ham shoir ustozlari hayoti va faoliyatiga to'xtalib, ularning ulug'lik sirlarini ochib beradi, mubolag'ali tasvirlar va betakror tashbehlar orqali ularning nafaqat o'z davri ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-adabiy, madaniy-ma'naviy hayotida tutgan o'rni, balki ilm-u adabiyot, din-u tariqat rivojidadagi mavqeyi, insoniyat tamadduniga qo'shgan hissalarini ko'rsatadi, yuksak insoniy fazilatlari xususida so'z yuritib, ulardan judolik alami tug'dirgan g'am-u hasratlarini hassos misralarda ifoda etadi.

Jomiyga bag'ishlangan "Marsiya"sini shoirning ma'rakasi kuni Husayn Voiz Koshifiy minbardan turib xalqqa o'qib bergan.

Sayyid Hasan Ardasher vafot etganida N. Hirotida bo'lmagan – saltanat tashvishlari b-n safarda bo'lgan. Shaharga qaytib, eng yaqin kishisidan ajralganini eshitgan shoir cheksiz dard-u iztirob bilan marsiya-tarkibbandini bitib hovurdan tushadi.

O'z-o'zidan ustozlari vafoti bahona mutafakkir shoir hayot va o'lim, tiriklik mohiyati va inson umrining ma'no b-n bog'liq ko'p yillik kuzatishlari, falsafiy fikr-mushohadalarini ham marsiyalari qatiga singdirib ketadi. Chunonchi, Jomiyga bag'ishlangan marsiyaning ilk bandida falakning jafokorligi-yu dunyoning bevafoqligi talqinini ko'ramiz:

*Har dam az anjumani charx jafoye digar ast,
Har yak az anjumi o' dog'i baloye digar ast.
Hast motamkadaye dahr, ki az har tarafash
Dudi ohi digar-u nolayi voye digar ast.*

Tarj.: Har nafas falak tomonidan yangi bir jafo yetishadi, uning har bir yulduzi bir o'zga baloning dog'idir. Bu dunyo bir motamxonaga o'xshaydi – uning har tarafidan keladigan oh tutunib, oh-u voh nolasi boshqachadir.

O‘z o‘limi bilan jahon ahlini zor, qiyomatgacha firog‘iga zor qilib ketgan zotni barcha fanda olam yagonasi, bashar jinsining eng afzali deb ta‘riflaydi:

*Do ‘ston, dar hama fan nodirayi olam ku?
Afzal-u a‘lami avlodi bani odam ku?*

Sayyid Hasan vafotiga bag‘ishlangan tarkib-bandini ham dunyoning sitamgarligi haqidagi mulohazalar b-n boshlab, keyin ustozni ta‘rifiga o‘tadi – yetti falak durjida u kabi pok dur yo‘qligi, u soliki atvor, koshifi asrori, faqr manzillarining yo‘lchisi va yetakchisi, fano ahlining peshvosi bo‘lgan murshidi ahrorligi va boshqalar xususida so‘z yuritadi, o‘zi bilan ustozni orasidagi munosabat va yaqinlikka to‘xtaladi.

*Meni motamzadag‘a ham ota,
ham murshid-u pir,
Balki ham g‘amxo‘r-u ham yovar-u
ham yor qani?*

Dunyodan shikoyat b-n boshlangan tarkib-band dunyoga ko‘ngil bog‘lamlaslik, umrga e‘timod qilmaslik faqat Haq boqiy-u boshqa barchasi foniyligi haqidagi pand-u o‘gitlar bilan niho-yasiga yetadi:

*Har kishi komil erur, bas anga
Haq bandalig‘i,
Mundin o‘zga tamayi kasbi kamol
aylamangiz...
Olami foniy uchun ranj-u mashaqqat
chekmang,
Mol uchun g‘am yemangiz, fikri manol
aylamangiz.*

N. marsiyalari ham falsafiy mulohaza-muhokamalar, tasavvufiy g‘oyalar, axloqiy-ta‘limiy fikrlarga boyligi, badiiy jihatdan yuksakligi b-n o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир ушшабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011;

Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т., 1983; Қуроноов Д. ва б. Адабиётунослик лугати. – Т., 2010.

E.O., M.A.

MASAL – o‘tmish adabiyotimizning ko‘p-gina namoyandalari ijodida bo‘lganidek, N. ijodiy merosida ham “masal” so‘zi mustaqil adabiy janrni emas, balki hozirgi tushunchadagi maqol-ni anglatadi. “G‘.S.”dan o‘rin olgan g‘azalda endilikda deyarli unutilgan xalq maqolini keltirar ekan, shoir shunday misralarni bitadi:

*Keldi manga chu belini chektim, masaldurur
Kim, “tortsa bo‘lur keluri bo‘lsa qil bila”.*

“X.M.” devonlariga kirmay qolgan g‘azallar-ning birida esa bu so‘z ishtirokida quyidagi bayt uchraydi:

*Vaslin ista, ey ko‘ngul, shoyadki,
axir topqasen,
Chun masaldurkim, “topar har
nimani jo‘yandasi”.*

Ba‘zi o‘rinlarda “Masal” atamasi “kabi, monand, o‘xshashdek” ma‘nolarida ishlatilgan. Quyidagi misolda xuddi shundaydir:

*Gar yomon holimga ko‘z solmas,
ajab yo‘qmish, erur,
Ul qaro ko‘zlar qaro baxtim
masallik uyquchi.*

Ayni zamonda ayrim dalillar asosida, N. adabiyotshunoslikka oid ilmiy asari, – “M.N.”da “masal” atamasini hozirgi ilmdagi joriy ma‘noda, ya‘ni mustaqil adabiy janrning nomi sifatida qo‘llagan, degan xulosaga kelish mumkin. “Mavlono Tusiy, – deb yozadi N. bir o‘rinda, – masalgo‘y va g‘azalgo‘y erdi”. Sayfiy taxallusli

ikkinchi bir shoirning bu janrdagi ijodini “masal tariqin bag‘oyat yaxshi aytti”, deya ijobiy baholaydi. Aftidan, Sayfiy masallari o‘sha davrda xalq orasida keng tarqalgan, shuhrat qozongan. N.ning ko‘rsatishicha, ayrim shoirlar ularga tatabbu‘ qilganlar.

“M.N.”ning uchinchi majlisida shunday ijodkorlardan biriga quyidagi xarakteristika bitilgan: “Mavlono Shukriy masalomuz ayturda Mavlono Sayfiyg‘a tatabbu‘ qilur. Ul uslubda zehni yaxshi borur”.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ус-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдуғафуров А. Навоий сатираси. – Т., 1966.

A.A., B.R.

“MASJIDQA NECHA AHLI RIYODEK YETAYIN...” ruboiysi

*Masjidqa necha ahli riyodek yetayin,
Yo rind kebi azimati dayr etayin.
Maqsud topilsa yaxshi, yo ‘qsa netayin,
Boshimni olib qay sari emdi ketayin.*

Ma‘lumki, har bir musulmon u-n masjid muqaddas dargoh va muborak sajdagohdir. Masjidga qatnab, namoz o‘qish, nainki ong-u axloqda, balki qalb va ruhoniyatda ham favqulodda xolislik hamda pokizalikni talab qiladi. Lekin masjidga qatnashning o‘zi dini niyatning tozaligiga kafolat bo‘la oladimi? Yo‘q, albatta. Yolg‘onchi, hiylagar, gumroh va riyokor kimsalar namozxonlar orasida ham uchrashi sir emas. N.ga ko‘ra, ahli riyo ularning eng xavflisidir. Shu boisdan ulug‘ shoir ruboiyni riyo va riyokorlik holini ochishga bag‘ishlagan. Bundoq qaralganda, she‘rda ahli riyo to‘g‘ridan-to‘g‘ri qoralanayotgani yo‘q. Ularning holiga bir o‘xshashlik sezilgani uchun shoir o‘zini ayblayotir:

Masjidqa necha ahli riyodek yetayin.

Bu – botindagi hiyla va riyoni sezib-sezmay, qachongacha masjidga borib kelayin, degani bo‘ladi. Odatda, holat ziddiyati ham odamni yo‘l izlashga undaydi. Ikkinchi bir niyat shundan tug‘ilgan:

Yo rind kebi azimati dayr etayin.

Rind – dunyoni sevadigan, hayot zavq-shavqiga ko‘ngil bog‘lagan kishi. Qalbdagi “bo‘shliq”ni u may va sharob bilan to‘ldirishni istaydi. Dayr – kaliso, butxona demak. Bu so‘z majozan “mayxona” o‘rnida qo‘llanilgan. Ammo zinhor-bazinhor rindni aroqxo‘r, dayrni aroqxona deb o‘ylamaslik kerak. Chunki N. bunday narsani xayolga ham keltirgan emas. Dayrdan murod – haq oshiqlarining ko‘ngli. Rindlar qonib-qonib ichadigan “may” esa ilohiy ishq. Ruboiy qahramoni bir jamoadan ajralib, ikkinchi toifa – ma‘no ahli safiga qo‘shilmoqchi. Shu tarzda asl maqsadga erishilsa-ku, yaxshi. Erishilmasa-chi? Unda nima bo‘ladi? Bu savollarga ochiq-oydin javob berishning ilojsizligi so‘nggi misralarni o‘qiganda ravshanlashadi:

*Maqsud topilsa yaxshi, yo ‘qsa netayin,
Boshimni olib qay sari emdi ketayin.*

Inson qismatiga daxldor shundoq chigallik va mushkulotlar borki, na din, na tariqat, na ilm-fan ularni to‘la-to‘kis hal etib berolmaydi. Ayniqsa, fikr odami o‘zini o‘zi chuqur anglashga kirishganda, ikkilanish, iztirob, o‘z shaxsidan qanoatlanmaslikdan bo‘lak bir qanoat topolmaydi. Va “Boshimni olib qay sari... ketayin”, degan mazmundagi bir tuyg‘u uning qalbidam hamisha qalqib turadi. Fikr turg‘unligi va mahdudligidan qutulishga urinishning bitta asosiy chorasi ham mana shu.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик. 1 жилд. – Т., 2011.

I.H.

MASJIDI JOME' – Hirat shahridagi mashhur Juma Masjidi. XII asr oxiri – XIII asr boshlarida bunyod etilgan. Masjid juda mahobatli bo'lib, uning qurilishi uzoq davom etgan. Uni Sulton G'iyosuddin Muhammad ibn Som qurishga boshlagan, lekin bitkaza olmay vafot etgan. Masjidni bitirish uning inisi Sulton Shihobuddinga ham nasib etmagan va nihoyat Sulton G'iyosuddin o'g'li G'iyosuddin Mahmud hukmdorligi davrida qurilish ishlari oxiriga yetkazilgan. Chingizxon istilosida masjid vayron bo'lgan va kurdlar sulolasidan Malik G'iyosuddin tomonidan qayta tiklangan. Temuriylar davrida masjid ta'mirga muhtoj bo'lib qolganligi sababli u yerda tuza-tish ishlari amalga oshirilgan. Sulton Husayn Boyqaro hukmdorligi yillarining oxirlarida bo'lgan zilzila tufayli binoga katta zarar yetgan edi. Uning qaytadan tiklanib, o'z holiga keltirilishi va Hirotning eng muhtasham obidalaridan biriga aylanishi N. nomi b-n bog'liq.

N. 1498-y.da Husayn Boyqarodan ruxsat olib u yerda qurilish ishlarini boshlagan. U bu ishga Xurosonning tajribali, mohir me'morlari va muhandislari, hunarmand ustalarini jalb etgan. Ular binoning asosini, gumbaz va peshtoqlarini oldingidan ham muhtashamroq qilib tiklaganlar. Masjidning ayvoni ham oldingidan balandroq qilib qurilgan. Shundan so'ng N. masjid binosiga bezak berish uchun naqqoshlar va koshinkorlarni ishga solgan. Shu tariqa bu yerda bir yil davomida qurilish va bezatish ishlari olib borilgan. N. har kuni ishning borishidan, usta va hunarmandlarning ahvolidan habar olib, ularga g'amxo'rlik qilib, turli in'om va ehsonlar ko'rsatib turgan. Manbalarda xabar berilishicha, u ayrim kunlari

to'ninging etagini beliga qistirib, usta va mardikorlar b-n bir qatorda ishlagan. Binoning naqadar mahobatli ekanligini Xondamirning "Xulosat ul-axbor" asaridagi mana bu ma'lumotlardan ko'rish mumkin: "Bu sharofatli jom'e masjidi 408 gumbaz, 130 ravoq hamda 444 pilpoyadan iborat; uzunligi devor tarafdan 254, eni 150 zir'a, maqsura supasining uzunligi 65 va eni 20 zir'a; toqining aylanasi 26 zir'a; shimol tarafidagi sufaning uzunligi 22 va eni 13,5 zir'a; podshoh maqbarasi gumbazining uzunligi 24, eni 23 zir'a; masjid sahnining uzunligi 114, eni 74 zir'a".

Jom'e masjidining 6 ta darvozasi bo'lgan. Qurilish ishlari nihoyasiga yetgandan so'ng (1500-yil 16-mart) N. bu yerda katta osh bergan. Ta'mirlashda qatnashgan barcha ustalar va ishchilarni ziyofat qilib, ularning mehnatini taqdirlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жылдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъдайн маъжа ал-бахрайн. 2- жилд. – Т., 2008.

Q.E.

MASIH (ar. – muqaddas yog' surilgan) – qutqaruvchi, xaloskor. "G'iyos ul-lug'at"da keltirilishicha, do'st va ko'p sayr qiluvchi. Shu ikki ma'nosi b-n Iso (a.s.)ning laqabiga aylangan. Chunki u zot Haqning do'sti bo'lgan va yolg'izligi uchun yer yuzini ko'p kezgan.

M. Iso (a.s.)ni anglatib, u uning ismi oldidan qo'yiladi yoki alohida qo'llanadi.

M. so'zining yolg'onchi, kazzob; bir ko'z-u bir qoshli maxluq degan ma'nolari ham bor. Bu ikki ma'nosi b-n u Dajjolning laqabi ham bo'lib keladi. Dajjolni al-Malih al-kazzob va al-Masih ad-Dajjol deb ham atashgan.

M. ba'zida kumush parchasi va zarb qilinmagan tilla ma'nosida ham keladi.

M. jonbaxsh oshiqning to'lgan vujudiga hayot baxsh etuvchi ma'nosida ham qo'llanadi.

M. b-n bog'liq obrazlar, iboralar N. ijodida turli badiiy maqsadlarda keng qo'llanadi.

“Masih lafzida so‘z ko‘ptur”, – deydi N. ham “Tarixi anbiyo va hukamo”da.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. 2-жилд. – Душанбе, 1988; Ислом. Т., 2004; Қисаси Рабғузӣ. 2-китоб. – Т., 1991.

E.O.

MASIH BALXIY – Mavlono Shayxiy deb yuritilgan (1476–1480, Fushanj, Movarounnahr – 1568, Xoja Rushnoyi, Balx).

Adabiy merosi asosan g‘azallardan iborat. Ularda ishq-u muhabbat, tabiat tasviri, pand-u hikmatlar qalamga olinadi. N. “M.N.”da keltirishicha, M.B. Makka ziyoratiga borgan chog‘ida sahroda daraxt tagida oyog‘idan tikan sug‘urib o‘tirganini ko‘rgan sho‘xtab‘lardan biri shoirning quyidagi:

*Moro bo jafо kushта pushaymon juda boshi,
Huni dili mo rexta pazmon shuda boshi.*

Tarj.: Jafо bilan o‘ldirib, pushaymon bo‘lgandirsan, yuragimiz qonini to‘kib, xafa bo‘lgandirsan) baytiga javob tarzida:

*Az ranji rahi dur-u sarxori Mug‘aylon
Az omadani Ka‘ba pushaymon shuda boshi.*

Tarj.: Uzoq yo‘l, Mug‘ayxon tikonlari mashaqqati sababli Ka‘baga kelganingdan pushaymon bo‘lgandirsan – baytini aytadilar.

“M.N.” tarjimoni Qazviniy shoir nomini “Shayxiy” deb keltiradi va boshqa shoirni aralashtirib yuboradi. N.ning Shayxiy degan tabassulik shoir haqidagi “advor va musiqiyga ham sohibi vuquf” edi, degan so‘zlarni M.B.ga nisbat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ус-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

MASNAVIY (ar. – ikki, ikkilik) – Sharq xalqlari she‘riyatidagi she‘r turlaridan biri. M. aruz vaznida yozilib, *a-a, b-b, v-v* tarzida qofiyalanadi. N. dostonlari M. da yozilgan. Shoir hayotiy, voqealarni va inson xarakterini yoritib berishda M.ning rolini alohida ta‘kidlagan. “S.S.” dostonida bu haqda shunday deyiladi:

*Masnaviykim, burun dedim oni,
So‘zda keldi vase‘ maydoni.*

*Vus‘atida yuz o‘lsa ma‘rakatgir,
Ko‘rguzur san‘atin bori bir-bir.*

Fors-tojik, ozarbayjon, o‘zbek va boshqa xalqlar adabiyotlarida yaratilgan barcha dostonlar, xususan, “X.”ga oid dostonlar M.da yozilgan. Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Sa‘diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Kotibiy, Jomiy Abdurahmon kabilarni M.ning mo-hir ustalari deb hisoblagan. “H.S.H.A.” asarida Sayyid Hasan Sa‘diy Sheroziy masnaviyilaridan “Bo‘ston”ni alohida ixlos bilan o‘qiganini xabar qiladi. 1480-yy.ning birinchi yarmida Jomiy Abdurahmonning g‘azalchilikdan yuz o‘girishi va “X.” yozishga kirishganligi N. tomonidan g‘oyat yuksak baholandi:

*Agar nazmdin borcha uslub anga,
Bori bir-biridin erur xo‘b anga.*

*Vale masnaviy o‘zga olamdurur,
Ki tab‘ig‘a holo musallamdurur.*

“M.N.”da N. o‘z davridagi Mavlono Ashraf, Amir Shayxim Suhayliy, Mavlono Fasih Rumiy, Xoja Mas‘ud Qumiy, Mavlono Sone‘iy, Xoja Xizrshoh, Mavlono Abdullo kabi o‘nlab masnaviygo‘ylar haqida qimmatli ma‘lumotlar beradi.

“X.M.”ning birinchi devoni “G‘.S.”ga N. ustozi Sayyid Hasan Ardashergera yozgan mashhur she‘riy maktubini “Masnaviy” nomi b-n joylashtirgan.

“X.” dostonlarini yaratish o‘zbek adabiyotida taraqqiyotiga mislsiz hissa qo‘shdi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик. 1-4 жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр*. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мажолис ус-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Ab.H.

“MASNAVIY” – N.ning masnaviy janrida yozilib, ustozlari Sayyid Hasan Ardasherga yuborgan she’riy nomasi. XV asr 60-yillarning o’rtalarida Samarqandda bitilgan bu asar mutaqoribi musammani maqsur (mahzuf) vaznida (fauvlun fauylun fauylun fauyl – V – – / V – – / V – – / V – –). O’zbek adabiyotshunosligida tarjimaiy hol xususiyatiga egaligidan “Hasbi hol”, noma janriga mansubligidan “Navoiyning Sayyid Hasan Ardasheriga she’riy maktubi” nomlari bilan yuritiladi.

N. Xurosonni tark etib, Movarounnahr sari yo’l olganida, Sayyid Hasan Ardasher Hirotda emas edi (tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, ehtimol Mashhadda bo’lgan). Shoirning kutilmaganda “jaloyi vatan” qilishi poytaxt ilmiy-adabiy doirasida turlicha talqin qilingan. Maktubda u ana shu safari sabablarini tushuntiradi. Taniqli n.shunos olim A.Hayitmetovning yozishicha: “Navoiy bilan Abusaid o’rtasidagi o’zaro yomon munosabatdan xabardor bo’lgan ko’pchilik Abusaid Navoiyni Samarqandga surgun qildi, degan fikrga kelgan. Aslida Navoiy rasmiy ravishda surgun qilinmagan, balki o’z boshiga tushishi muqarrar bo’lgan kulfatlarning oldini olib, ziyraklik bilan o’ziga o’zi podshohning ko’zidan uzoqqa turishga hukm chiqargan edi”.

“M.”ni, N.Mallayev yozishicha, tarkibiy tuzilishiga ko’ra, shartli ravishda muqaddima (hamd, na’t, sano), Sayyid Hasan ta’rifi va tavsifi, mamlakat ahvoli tasviri, muallifning hasbi holi va xotima qismlariga ajratish mumkin.

An’anaga ko’ra, asar Allohga hamd, payg’ambarga na’t, uning xonadoni va as’hobiga sano bilan boshlanib, keyin “fazl avjida mehr” Sayyid Hasan ta’rif-tavsifiga o’tiladi:

*Vafo anga peshā, saxo anga fan,
Vafo-vu saxo koni Sayyid Hasan...*

*Chu sensan bugun olam ahlida fard –
Ki, holin deyoig’ay sanga ahli dard.*

*Mang’akim, vidodingg’a xursandmen,
Janobingg’a shogird-u farzandmen.*

Shundan so’ng vatan ichra yashash qiyinlashib, tarki diyor etish har qancha og’ir bo’lmasin, taqdir amri bilan beixtiyor oldida safar azmi ko’ndalang bo’lgani, bu vaqtda ustozining shaharda bo’lmagani, lekin u ona yurtiga qaytishi b-n do’stlar ichra uni izlab topmay surishtirishga tushishi, bu holdan bexabar kishilar uni har xil talqin qilishlari haqida so’zlab, ketish sababini o’zi tushuntirib berishi farz ekanligi, shunda turfa taxminlar, anglashilmovchiliklarning oldi olinishini ta’kidlab, ushbu maktub “holatini ayon aylamak” maqsadida bitilganini ma’lum qiladi.

Asosiy qism ham o’ziga xos kirishdan iborat: avval so’zning beqiyos ahamiyati, keyin so’z aytishda o’zining salohiyati xususida so’z yuritadi. Bu falak uning kabi noyob iste’dodni hali ko’rmagani, Firdavsiy o’ttiz yilda bitgan “Shohnoma”day asarni u o’ttiz oyda bitishga qodirligi, har kuni xos ma’no va iyhom san’atidan iborat yuz bayt she’r bitish unga halvo yeyishday osonligini aytadi va asl maqsadga ko’chadi. Ana shunday favqulodda iste’dodni qadrlaydigan kishi, uning xotirjam ijod qilishi u-n sharoit, turkiy she’rga talabgor Hirotda yo’q. Bu – birinchi sabab.

U o’zining betakror iqtidori haqida faxr-u g’urur b-n shunday yozadi:

*Men ul menki, to turk bedodidur,
Bu til birla to nazm bunyodidur,*

*Falak ko’rmadi men kibi nodire,
Nizomiy kibi nazm aro qodire.*

*Ne nazme der ersam meni dardnok –
Ki, har harfi bo’lgay aning durri pok...*

*Agar xossa ma'no, gar iyhom erur,
Aning kunda yuz bayti halvom erur.*

Ikkinchi sabab – Xurosonda jamiyat zavolga yuz tutib, odamgarchilig-u saxovat-u muruvvat o'rnini nifoq-u baxillig-u hasad egallagani, zulm-u sitam avjga chiqib, mamlakat xarob, raiyat qashshoq bo'lgani, o'ziga na yashashga uy, na tirikchilik uchun mablag', na qo'llab-quvvatlaydigan homiy, na dardini tushunadigan do'st-u yor qolgani:

*Biravgaki yuz qo'ysa muncha balo,
Ne bo'lg'ay aning chorasi juz jalo?!*

*Zaruratki, yasab safar bargini,
Tushub yo'lg'a, qilg'ay vatan tarkini.*

Uchinchi sabab – tariqat yo'liga kirib, ma'rifatdan bahramand bo'lish. Chunki N. e'tiqodiga ko'ra, insonning bu dunyoda yashashdan maqsadi, Allohni va o'zini tanish. N.Komilovning yozishicha, buning ikki yo'li bor: “Biri – Haqdan jazba yetib, yaqin jomidan mast bo'lish”, ya'ni Xudo yodida o'zidan va o'zligidan bexabar bo'lib yurish, dunyoning barcha shug'lidan yuz o'girish, oxir-oqibatda jism vujudan qutulib, Allohga qurbat hosil qilishdir.

Ikkinchisi – pirga qo'l berib, uning irodasi, amri bilan “fano dashtini kezib, riyozat oqibatida jazba topish...

Birinchi yo'lni N. “majzubi solik” yo'li deb ataydi, ya'ni avval ilohiy jazba (tortilish) yetib, keyin tariqatni qabul qilish. Ikkinchi yo'lni u “soliki majzub” deydi, ya'ni avval tariqatni qabul qilib, tavba, vara', sabr va hokazo maqomlarni bosib o'tgandan keyin hol maqomiga mu-sharraf bo'lish”.

Ma'lum bo'ladiki, asarni sinchiklab o'rganish N. tarjimayi holi b-n bog'liq ko'plab muhim nuqtalarga oydinlik kiritadi. Samarqand safari, Abusaid hukmronligi davridagi ahvoli, shoh va shoir munosabati, tasavvuf b-n aloqasi, adabiyotga qarashi, iste'dod ko'lami va qirrasini kabilar shular jumlasidandir.

“M.” shoirning avvalgi devonlariga kiritilmaganidan zamondoshlariga keng ma'lum bo'lmagan. N. ba'zi bir tahrirlar b-n uni “X.M.”ning ilk devoni “G'.S.”ga kiritgan. “M.”da realistik tasvir yetakchi bo'libgina qolmay, u badiiy jihatdan ham yetuk va betakror. Shoir unda, ayniqsa, tashbeh, talmeh, tazod, mubolag'a, iyhom, tanosub, laff va nashr kabi she'riy san'atlardan mahorat b-n foydalangan.

“M.” n.shunoslikda keng o'rganilib, V.V. Bartold, Y.E.Bertels, O.Sharafiddinov, V.Abdullayev, V.Zohidov, N.Mallayev, A.Hayitmetov, N.Komilovlar uni turli tomondan tadqiq etganlar. Dasturiy asar, tarixiy hujjat, o'z davrining aybnomasi deb baholaganlar. Xususan, asarni izchil tekshirgan A.Hayitmetov quyidagi xulosalarni bayon etadi: “Navoiy o'zining bu asari bilan o'zbek adabiyoti tarixida ijtimoiy mavzudagi yirik poetik janrga birinchi g'isht qo'ydi... Shuning uchun bu masnaviyning Navoiy lirikasi bilan uning dostonlari o'rtasidagi ko'priki, Navoiy “Xamsa”sining debochasi deb atasak, xato qilmagan bo'lamiz. ... Navoiyning murakkab hayot yo'lini yoritishda, uning ijodiy evolyutsiyasini tahlil etish va belgilashda yorqin she'riy iste'dod bilan yozilgan bu asarga muhim adabiy-tarixiy hujjat sifatida munosib o'rin berish kerak”.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Мир-Али-Шир. – Л., 1928; Бертельс Е.Э. Навои. – М., 1948; Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т., 1972; Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Т., 1964; Ҳайитметов А. Навоийнинг Саййид Ҳасан Ардашерга шеърӣ мактуби // Навоий даҳоси. – Т., 1970; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жылдлик. 2-жылд. – Т., 1977; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-нашри. – Т., 1976; Комилов Н. Саййид Ҳасан Ардашер – комил инсонми? // Тавҳид асрори. – Т., 1999; Султон И. Маишҳур мактуб

// *Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 1969; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016;*

E.O.

MASNAVIYOT – Mavlono Alouddin Kirmoniy qalamiga mansub asar. Xondamir “Makorim ul-axloq”da N.ga bag‘ishlab yozilgan asarlar ro‘yxatini keltirganda Xoja Mas‘ud Gulistoniyning “Yusuf va Zulayho”, Burhoniddin Atoullohning “Risolayi qofiya”, Ahliy Sheroziyning “Qasidayi masnu”, Abdurahmon Jomiyning “Layli va Majnun”, “Xusrav va Shirin” asarlari b-n bir qatorida Alouddin Kirmoniyning “M.”ini ham tilga oladi.

Asli Kirmon viloyatidan bo‘lgan Alouddin Kirmoniy bir umr Makka shahrida yashagan. N. uning tasavvuf arboblardan ekani va sulukda yuksak maqomlarga erishgani haqida yozadi. Alouddin Kirmoniy bir farz yuzasidan, ya’ni “silayi rahm” (qarindoshlarga mehr-oqibat ko‘rsatish)ni ado etish uchun Hirotga kelgan. Chunki uning opasi, mashhur shoira va tasavvuf arbobi, N.ning “N.M.” asarida avliyo ayollar qatorida zikr etilgan Bibicha Mujjima Hirotida yashar edi. Alouddin Kirmoniy bu yerda bir muncha muddat turib qolgan va Abdurahmon Jomiy hamda N. b-n muloqot qilgan. Keyin yana Makkaga qaytgan.

N. “M.N.”da Alouddin Kirmoniyning “Masnaviyot” asari haqida ma’lumot bergan va quyidagi so‘zlarni bitgan: “Shayx Nizomiy “Xamsa”-sining avvalgi kitobi “Maxzan ul-asror” vaznida bir masnaviy aytib yiborib erdi va ko‘p haqoyiq va maorif anda darj qilib erdi. Bu yaqinda Makkadin yana bir masnaviy ham tasavvuf istilohotida “Haduqa” vaznida aytib yiboribturkim, aning ta’rifidin qalam tili qosirdur. Ahli Tahqiq o‘q-u Erondin so‘ngra qoyilining kamolin ma’lum qilgaylar”.

Ad.: *Алишер Навоий. Мажолис унафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2017.*

Q.E.

MASRUK IBN ABRAHA – Habash hukmdorining noyibi. Eramizning VI asrida yashagan. No‘shiravoni Odil laqabi b-n mashhur bo‘lgan Ajam shohi Xusrav I ning zamondoshi. N.ning yozishicha, o‘sha vaqtlarda Yamanda Sayfi Zi-Yazan Himyariy podshohlik qilgan. Masruk binni Abraha uning ustidan g‘alaba qozonib, Sayfi Zi-Yazanni Yamandan quvib chiqargan. U No‘shiravon qoshiga, Ajamga kelgan va yordam so‘ragan. No‘shiravon Yamanga dengiz orqali bir qo‘shin yuborgan va uning ko‘magi b-n Sayfi Zi-Yazan Yaman taxtini qaytarib olgan.

Ma’lumki, VI asrda Yamanda Himyariylar davlati mavjud edi. Habashiston hukmdorlari bu davlatni bo‘ysundirish, Yamanda o‘z hokimiyatini o‘rnatish u-n kurash olib borgan, ularning gumashtalari bir necha marta bu yerga qo‘shin tortib kelgan, ayrimlari g‘alabaga erishib, Yamanda hukmronlik qilgan. Mashhur Abraha ham Makkaga hujum qilishdan oldin Yamanni egallagan va u yerda o‘z hokimiyatini o‘rnatgan edi. U Yaman poytaxtida bir ibodatxona qurdirgan va odamlarning shu yerda ibodat qilishlarini, Makka ziyoratiga bormasliklarini istagan hamda shu maqsadda Ka’bani buzish u-n lashkar b-n Makkaga yurish qilgan. Uning yurishi va abobiy qushlari tomonidan halok etilishi Qur’oni Karimning “Fil” surasida aytib o‘tilgan. N. Masruq va No‘shiravon o‘rtasidagi munosabatlar haqida yozar ekan, Abrahani ham tilga oladi va Qur’ondagi surani eslatib o‘tadi: “Va Abraha ul kishidurkim, Makkani buzgali azimat qilib erdikim, Bori taolo mayri Abobiylni yuborib, ani va cherikini halok qildi. Va “Alam tara kayfa” surasi bizning payg‘ambarg‘akim, xotim ul-anbiyodur, sallallohu alayhi vasallam, aning sha’nida nozil bo‘ldi”.

N.ga ko‘ra, M. shu Abrahaning o‘g‘lidir. Uning ismining M.I.A. deb ko‘rsatilishi shundan dalolat beradi. Lekin ayrim tarixchilarning tadqiqotlarida Masruq ismi emas, balki Himyariylar podshosi Yusuf Asar Yasarning (arab tarixchilari uni Zu Nuvos deb ataydilar) laqabi degan fikr bildirilgan. Ko‘rinadiki, bu o‘rinda qandaydir chalakshlik mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; История Африки в древних и средневековых источниках. – М., 1990.

Q.E.

MAS'UD (XV asr) – shoir, asli shirvonlik. Hirotga kelgach, ham ilm-fan o'rgangan, ham sa-boq o'rgatgan. Jomiy b-n uchrashish va undan bir-muncha muddat tahsil olishga muvaffaq bo'lgan. N. "M.N."da bu ma'lumotlarni bergach, M.ning hozirgi vaqtda (1490) Gavharshodbegim va boshqa madrasalarda mudarrislik qilayotganini bayon etadi. Shoir yuzdan ortiq talabalar undan bahramand bo'lib, hatto uning qoshiga boshqa yurtlardan bilimga tashna talabalar kelib turishini ham qayd etadi.

M. yaxshi axloqlik va darveshvash kishi bo'lgan ekan. N. hikoya qilishicha, bir kun M. u b-n birga peshin namozini o'qiydi. Namoz tugagandan so'ngra M. yana ikki rakaat o'qibdi. Shunda N. mutoyiba qilib debdiki: "Agar xazinachi hisob berishda fozil keltirsa (ortiqcha qoldiq chiqarsa), xiyonatga dalildir". Bu so'z shuhrat tutib ketibdi. M. "Ikki rakaat ortiqcha namoz o'qib, yillar mobaynida uning malomat va pushaymonligidan qutula olmayman", – deb yurar ekan. N. "M.N."da M.ning bir forsiy baytini keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ус-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

MARG'ANIY – Hirot shahrining shimoliy qismida joylashgan mavze. Jo'yi Navro'ziy arig'i b-n Injil soyi o'rtasida joylashgan. Jo'yi Navro'ziy Marg'aniy mavzesining Gozurgoh tog'iga tutashgan tomonidan, Injil soyi esa shahar tomonidan o'rab, oqib o'tadi. Bu mavze o'zining xushhavoligi, suvining shirinligi, tabiatining go'zalligi b-n mashhur bo'lgan. N. ham o'z asarlarida buni ta'kidlab, Marg'aniy-ni ta'rif va tavsif qilgan. Jumladan, "V." asa-

rida shunday yozgan: "Ul yerning havosi ruh-parvarlikda jannat havosidin nishona aytur va yeli hayotbaxshlikda firdavs nasimidin namuna ko'rguzur". Shuningdek, "H.A."ning Xuroson va Hirotga bag'ishlangan o'n to'qqizincha maqolatida u Marg'aniyning ikki soyini vasf qilib, quyidagi satrlarni bitgan:

*Haddi shimoliysi sori ikki nahr,
Ul ikkidin xurram-u serob shahr.*

*Ikkisida ta'mi zuloli hayot,
Ravzadag'i to'rtg'a andin uyot.*

*Xizr suyidek anga ravshan zulol,
Nutqi Masih onda nasimi shamol.*

Marg'aniy mavzesida N.ga qarashli hovli va saroy ham bo'lgan. Shuningdek, N. tomonidan barpo etilgan "Ixlosiya" madrasasi va "Xalosiya" xonaqohi ham Marg'aniy mahallasida joylashgan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Бабахаджаев М. Герат эпохи Алишера Навои. – Т., 1969; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1996; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

Q.E.

MARG'ANIY KO'SHKI – Marg'aniy mahallasida joylashgan, qadimgi zamonda qurilgan bino. N. hovlisining janubi-g'arbiy tomonida M.K. bo'lgan. Ikki qavatdan iborat ushbu imoratning asosi toshdan, devori xom g'ishtdan edi. N. Marg'aniy mavzesida o'z hovlisini qurgan vaqtda ushbu ko'shk xarob ahvolda bo'lib, uni buzib tashlash, o'rniga ko'rkam, ayni paytda xalqqa foydali binolar qurish zarurati yuzaga kelgan edi.

M.K.ning o'sha vaqtdagi dilni xira qiluvchi ko'rinishini N. shunday tasvirlagan:

*Yiqib ayvonini sayli zalolat,
Yog'ib devoridin gardi malolat.*

*Qorong'u sahni andoq shomi dayjur,
Ki xurshed anda kirsra toptag'ay nur.*

N. bu ko'shkni buzib tashlashni buyurgan va uning o'rniga madrasa ("Ixlosiya") va masjid qurdirgan.

M.K. ayrim manbalarda "Mamarri g'aniy" tarzida atalgan. Jumladan, "Zafarnoma"da Amir Temur qo'shinlari Hirotni qamal qilganda, aynan ana shu ko'shk joylashgan tomondan yorib kirgan va shaharni egallagan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Навоий замондоилари хотирасида. – Т., 1985; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1996; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

Q.E.

MARG'ANIY HOVLISI – N.ning Marg'aniy mavzesida joylashgan hovlisi va saroyi. Hijriy 881 (milodiy 1476)-y.da Sulton Husayn Boyqaro N.ga hovli va saroy qurish u-n ushbu mahalladan yer ajratib bergan va N. bu yerda o'zi u-n turar joy qurgan. M.H.ning umumiy maydoni o'ttiz jarib, ya'ni taxminan, olti gektarni tashkil etadi.

Shoir uning atrofini devor b-n o'rab, ichiga turli daraxtlar va anvoyi gullar ektirgan, bog'lar, gulzorlar barpo etgan hamda shukuhli bir imorat qurdirgan. Shu tariqa o'zi u-n go'zal va so'lim bir maskan yaratgan. M.H.sining bir zamonlarda ta'rifi mashhur bo'lgan. Sulton Husayn Boyqaro ham bu yerga tez-tez kelib turgan. N. faqat hovli ichkarisini obod qilish b-n qanoatlanmay, uning atrofida ham bunyodkorlik ishlarini amalga oshirgan va o'zining mashhur madrasasi "Ixlosiya"ni hamda "Xalosiya" xonaqosini qurdirgan. Shuningdek, madrasa yonida masjid va "Dor ul-huffoz" deb ataluvchi gumbaz ham bino etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1996; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

Q.E.

MARYAM – islomiyatdan avval o'tgan Iso Masihning onasi. Qur'oni Karimda "Maryam" surasi mavjud. Qur'onning turli suralarida M. ismi 34 marta uchraydi. Imronning qizi M. pokiza va taqvoli ayol bo'lgan. Iso (a.s.) payg'ambarning onasi, nasroniylikdagi Mariyaga to'g'ri keladi. M.ning otasi Imron ham "Bani Isroil" qavmi ichida eng obro'li kishilardan bo'lgan. N.ning yozishicha, Imronning xotini Hanna (ayrim manbalarda Hayfa) befarzand bo'lgan va Allohga iltijo qilib, farzand ato etishni so'ragan. Agar farzandli bo'lsa, uni Alloh yo'lida Baytul Maqdis xizmatiga nazr qilishini niyat qilgan. N.ga ko'ra, Imron serfarzand bo'lgan, Zakariyo (a.s.) da farzand bo'lmagan. Imron buning shukronasiga yana farzandli bo'lsa, Baytul-Muqaddasga xizmatkor bo'lishini nazr qiladi. Zakariyo (a.s.) ga uning tarbiyasini topshiradi.

Alloh taolo M.ga Jabroil (a.s.)ni yuboradi. Jabroil (a.s.) unga homilador bo'lishi va solih bir farzand ko'rish haqida bashorat beradi. M. bokira va ma'suma qiz bo'lsa ham, taajjublansa ham, Alloh taolo Jabroil (a.s.) farishta orqali o'sha pok jasadga o'z ruhidan "puflashi" natijasida, Iso (a.s.)ni paydo qiladi.

M. obrazi N. she'riyatida muqaddas ona, poklik, iffat va ayol sha'nini ulug'lovchi timsol sifatida qo'llanilgan. Shoir "Maryam ipi" va "Masih ignasi" timsollarini birga qo'llash orqali o'z iztiroblarini hamda ma'shuqining tashqi va ichki go'zalligini yanada jonli, bo'rttirib tasvirlashga erishadi:

*Ko'ngulda xori g'amidur – o'larman, ey Maryam,
Masih ignasi birla chekay desang tikanin.*

*Masih ignasi Maryam igirgon ip bila go'yo
Chigilib, egniga jonbaxshlig' to'ni tikilibdur*

*Tikmagaymen tig'i zaxmin o'lsam ul ozor ila,
Bo'lsa Iso ignasi Maryam igirgan tor ila.*

N.ning M. timsoli vositasida yaratgan teran baytlarini tahlil va talqin qilish shoirning mahorat sirlarini ochishga xizmat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик. 8 жилд. – Т., 2011; Исло. Энциклопедия. – Т., 2004; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 20-жуз. Анбиёлар қиссаси. – Т., 2007.

S.R.

MASSON Mixail Yevgenyevich (1897, Sankt-Peterburg – 1981, Toshkent) – sharqshunos, tarixchi, arxeolog. Arxeologiya fanlari d-ri (1936), prof. (1945). Turkmaniston Fanlar akademiyasining akademigi (1951). O'рта

Osiyoning Kushon davri va O'рта asrlar tarixi bo'yicha yirik tadqiqotlar muallifi. Ko'p yillar davomida O'zMU (TashGU)da arxeologiya kafedrasining mudiri bo'lib ishlagan (1940–1968). M.M.Y. Janubiy Sug'dning arxeologik-topografik vaziyati bo'yicha qator tadqiqotlar muallifidir. 1948-y.da N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n tayorlangan “Ulug' o'zbek shoiri” to'plamida M.ning “Hirotning XV asrdagi tarixiy topografiyasiga doir” nomli ilmiy maqolasi nashr qilingan. Maqolada Sharqning o'рта asrlardagi mashhur shaharlaridan bo'lgan Hirotning N. davri topografiyasi manzaralari yoritilgan.

M.M.Y.ning mazkur maqolasini Hirotning tarixiy topografiyasi haqidagi muhim hujjat sifatida baholash mumkin. Hirotning tarixiy topografiyasi haqida “Alisher Navoiy” (1946) to'plamida A.M.Belenitskiyning ham tadqiqotlari mavjud. M.M.Y. o'z maqolasini A.M.Belenitskiyning so'z borayotgan tadqiqoti tanqidiga bag'ishlaydi. Muallif shu maqolaga tuzatishlar

va qo'shimchalar qilishni ko'zda tutgan tadqiqotini Hirot shahrining paydo bo'lishi haqidagi ma'lumotlardan boshlaydi. Shu maqsadda tarixiy manbalardan Hirot haqidagi haqiqat va afsonalarni o'rganib chiqqan M.M.Y. shaharning N. davrigacha bo'lgan taraqqiyot yo'lini keng yoritib beradi. Shu sirada u A.M.Belenitskiyning qator fikrlarini ma'qullaydi, ayni paytda ularni to'ldiradi. O'z ilovalari b-n shahar toponimikasi haqidagi tasavvurni boyitadi.

Hikoya qilinishicha, qal'a va minoralari devorlar b-n o'rab olingan bu shahar Temurning o'z hokimiyatini barpo etish va mustahkamlash yillarida ma'lum vaqt o'z qiyofasini yo'qotgan. Temur keyinchalik Hirotning shahar sifatidagi ahamiyatini idrok etib, uni tiklashga va mustahkamlashga kirishgan edi. Bu ishlar Shohrux va Husayn Boyqaro hukmronliklari davrida qayta yo'lga qo'yildi. Ixtiyoriddin qal'asi yangidan qurildi va ilgarigidan ko'ra kengaytirildi. Ark devorlari balandga ko'tarildi. Hirotda bunyod etilgan minoralar, masjid va madrasalar, mudofaa istehkomlarini Bobur ham diqqatga sazovor joylar, deb aytganligini eslaydi muallif.

M.M.Y. Hirot shahristonining XV asrning ikkinchi yarmiga kelib, ko'p jihatdan ko'rkamlashib, yangi bir joziba baxsh etib borishida N.ning katta tashabbuskorlik faoliyati muhim rol o'ynagan edi, deb ta'kidlaydi. Shu sirada Hirot Jome'sining alohida e'tibor b-n qayta tiklanishi, pesh-toqlar tomining yopilishi, ravoq ustunlarining bir-biridan ajralib ketmasligi u-n maqsuraxonaning har ikki tomoniga ikkita yondosh imorat va baland ayvonlar qurilishida N.ning o'z mablag'i b-n ishtirok etishi haqidagi ma'lumotlar qiziqarlidir. N. qurilishda o'zi ham qatnashib, bu katta xayrli ishga hissa qo'shgan edi.

M.M.Y. O'рта Osiyo va Xuroson shaharlari tarixiy toponimikasini sinchkovlik b-n o'rgangan olimdir. Shu sirada uning Hirot tarixiy toponimikasiga bag'ishlangan maqolasi N. davri Hirot qurilishi manzaralarini yoritish jihatidan alohida ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Массон М.Е. Хиротнинг XV асрдаги тарихий топографиясига доир. Улуг ўзбек шоири. – Т., 1948; Овезов М.Д. Академик АН Туркменской Массон, Ашхабад. 1970.

S.Oʻ.

MASX BOʻLISH – Qiyofaning oʻzgarishi, boshqa qiyofaga kirish. Tanosux esa, ruhning koʻchishi, deb talqin qilinadi. N. asarlarida bu hodisa b-n bogʻliq lavhalar mavjud. Jumladan, “T.M.A.” asarida Buxtunnasr haqida (Bu shaxs haqida Buxtunnasr maqolasiga qarang) maʼlumot berar ekan, N. shunday yozadi: “Va Buxtunnasrki... ikki qatla Bayt ul-Maqdisni yer bila tuzatti va Doniyol bila Uzayr (a.s.)ni asir qildi. Bu jihatdin debdurlarkim, bir yil yo uch yil masx boʻldi”. Bu oʻrinda N. mazkur hodisaga toʻla izoh bermagan, Buxtunnasrning masx boʻlishi tufayli qanday qiyofaga kirgani, qay tarzda oʻzgargani haqida hech narsa demaydi. Lekin boshqa manbalarda uning tashqi koʻrinishida hayvonlarga xos ayrim xususiyatlar paydo boʻlgani, hayvonlarga xos harakatlar qilgani, oʻt-oʻlanlarni yegani haqida ayrim maʼlumotlar bor.

Olimlar bu hodisani ilmiy nuqtayi nazardan izohlaydilar. Ularning fikricha, bu ruhiy kasallik boʻlib, unga chalingan kishi oʻzini biron bir hayvon sifatida tasavvur etadi, oʻsha hayvonga xos harakatlar va qiliqlarni qila boshlaydi. Tibbiyot ilmidan ushbu kasallik likantropiya deb ataladi.

Diniy adabiyotlarda M.B. insonga ogʻir gunohi u-n berilgan ogʻir jazo sifatida talqin qilinadi.

M.B. b-n bogʻliq yana bir lavha N.ning “T.A.H.” asaridan oʻrin olgan. Unda bayon qilinishicha, bir safar chogʻida yegulik boʻlmaganligi sababli Iso (a.s.) Bani Isroilning iltimosi b-n Tangridan yegulik soʻrab duo qilgan va Alloh osmondan moida yuborgan. U yeb toʻygan odamlar shukr qilish oʻrniga “Bu moida osmondan kelayotgani yoʻq, Iso sehr qilmoqda”, – deganlar. Kufroni neʼmat qilganliklari sababli, Tang-

ri taolo ularni toʻngʻizlarga aylantirib qoʻygan. Asarda bu shunday tasvirlanadi: “Har oyinakim, Tangri taolo kufroni neʼmat qilganlarni vaʼda qilgʻon dastur bila toʻngʻiz shakli bila oʻrinlaridin qoʻpordi. Va ul toʻngʻizlar mazbalalarda kezib, najosatlarini yer edilar. Iso (a.s.) qatigʻa kirib, koʻzlaridin yosh borib, boshlarin yerga qoʻyarlardi. To uch kundin soʻngra aqbah vujuh bila adam yoʻligʻa azimat qildilar... Ul jamoat masx boʻlgandin soʻngra Iso (a.s) yonib Bayt ul-Maqdisqa keldi”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулки аҷам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MASʻUD QUMIY – forsiy tilda ijod qilgan shoir. XV asrning oxirlarida Hirotda vafot etgan. Asli Qum viloyatidan boʻlgan. Qum Ajam Iroqiga mansub hisoblanadi. Shuning uchun M.Q. ni Xoja Masʻud Iroqiy, deb ham ataydilar. Qum Ajam Iroqining qadimiy shaharlaridan biri boʻlib, islomga qadar ham mavjud edi. Shaharning nomi turkiy “qum” soʻzidan olingan. U qumli dasht hududida joylashgani sababli shunday atalgan. Qum qadimdan shialikning yirik markazlaridan biri sifatida eʼtirof etilgan va hozir ham shu maqomni saqlab keladi. Shu b-n birga bu yerda diniy va boshqa ilmlar rivojlangan. M.Q. shu yerda tugʻilib, tahsil olgan. Uning Hirotda qachon kelgani maʼlum emas, lekin N.ning “ul viloyatning ulugʻlaridindur” deb yozishiga qaraganda, uning Xurosonga kelishi ijodkor sifatida shakllanib tanilgan vaqtida yuz bergan.

M.Q. sohibdevon shoir boʻlgan. N. uning devoni xalq orasida mashhur ekani haqida yozadi. Shoirning adabiy merosi, asosan, gʻazallar va masnaviyardan iborat. Uning “Yusuf va Zulayxo” asari N.ga bagʻishlangan. N. bu asarni “M.N.”da tilga olgan, shuningdek, “T.A.H.”ning Yusuf (a.s.)ga bagʻishlangan qismida ham unga toʻxtalib oʻtgan hamda shu mavzuda qalam teb-

ratgan Firdavsiy Tusiy, mavlono Abdurahmon Jomiy singari buyuk ijodkorlar qatorida M.Q. ni ham eslab, asariga yuksak baho bergan: “Ul jumladin biri Firdavsiy Tusiy va yana biri hazrat maxdumiy Mavlono Nuriddin Abdurahmon al-Jomiy navarallohu marqadahukim, andoqkim, Yusuf (a.s.)ning husni va jamoli ta’rifdin mustag’niydur, alarning dag’i fazl va kamolig’a vasf hojat ermas. Yana Xoja Mas’ud Iroqiy ham nazm qilibdur va balog’atning dodin beribdur”. M.Q. munozara janrida ham ijod qilgan. N. “M.N.”da uning “Shams va qamar”, “Tig’ va qalam” nomli munozaralar yozganini qayd qiladi. M.Q. N. b-n yaqin bo’lgan. N.ning “Iroqtinkim, Xurosong’a keldi va faqir bila musohib erdi”, degan so’zlari shundan dalolat beradi. N.ning xabar berishicha, M.Q.ga nazmda Sulton Husayn hukmronligiga bag’ishlangan tarixiy asar yozish buyurilgan. Bundan M.Q.ning podshohning ham nazari-ga tushgan shoir ekani ma’lum bo’ladi. Unga buyurilgan tarixiy asarga kelsak, uning taqdiri ma’lum emas. Aftidan, shoir uni tamomlashga ulgurmay vafot etgan. N. tazkirasida M.Q. qalamiga mansub ikki forscha bayt keltirilgan. M.Q. Hirotdagi Piri Sesadsola mozorida dafn etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MATLA’ (ar. – chiqish joyi (quyosh, oy, yulduzning), boshlanish, mabda’) – g’azal yoki qasidaning har ikki misrasi o’zaro qofiyalana-digan birinchi bayt. O’quvchi yoki eshituvchi-ni o’ziga tortishi, she’rning davomini o’qishga rag’bat uyg’otishi u-n shoirlar M.ning shaklan go’zal, mazmunan teran, badiiy jihatdan yuksak chiqishiga katta e’tibor berganlar. Betakror so’z va iboralar, favqulodda va ohorli tashbehlar, no-zik taxayyul va daqiq fikrlar b-n uni har jihatdan mukammal qilishga – husni matla’ (q.) darajasi-ga ko’tarishga intilganlar. Raduyoniyning yozi-

shicha, ilk baytning shakl va mazmun jihatidan go’zal bo’lishi balog’at qoidalaridan hisoblanadi. Bunday purma’no va purlatofat bayt o’quv-chini she’rning asosiy g’oyasini butun teranligi va nozikligi b-n tushunishga tayyorlaydi va hus-ni matla’ nomini oladi. Yosh Alisherning:

*Orazin yopqoch, ko’zumdin
sochilur har lahza yosh,
Bo’ylakim paydo bo’lur yulduz,
nihon bo’lg’och quyosh, –*

M.si Lutfiyini hayajonga solib, o’zining 12 ming misradan iborat butun merosini unga alma-shishga rozi bo’lganligi bejiz emas. Odatda, M. qiyomiga yetmay turib, she’r yozishga o’tirilma-gan. Tazkiralarda shoir mahoratining darajasini ko’rsatish maqsadida, asosan, g’azal yoki qasi-dalaridan M.lar keltirilishi bejiz emas. “M.N.” ham bundan mustasno emas.

M.da g’azal yoki qasidada aytilmoqchi bo’l-gan fikr, ifodalanajak ma’no o’rtaga tashlanib, keyingi baytlarda rivojlantirilib, asoslanib bori-ladi va M.da xulosalanadi. M-n, N.ning:

*Dahr bog’i aro ko’p istamagil aysh-u tarab –
Kim, guli shu’layi g’am, g’unchasidir xori taab, –*

bayti b-n boshlanadigan g’azali dunyo tanqidiga bag’ishlangan bo’lib, unda “Bu dunyo bog’ida ko’p ham aysh-u safoga berilma: uning ko’zla-ringni yashnatuvchi gullari aslida g’am shu’lasi, qalbingga quvonch bag’ishlovchi g’unchalari mashaqqat tikanidir”, – degan fikr ilgari surilib, keyingi baytlarda dunyoning go’zalligi, boyligi, ne’matlari aslida tuzoq bo’lib, insonni yo’ldan urishi haqidagi betakror obrazli mushohadalar b-n davom etadi va uni tark etish kerakligi haqi-dagi xulosa b-n nihoyasiga yetadi:

*Chun Navoiy ko’zi bog’liq qush erur olam aro,
Bu chamandin anga uchmog’ni nasib et, yo Rab.*

Badiiy yuksakligidan tatabbu’ qilish qiyin bo’lgan M.lar bo’lgan. M-n, Lutfiy umrining oxi-

rida bitgan “oftob” radifli forsiy g‘azaliga ko‘pchilik shoirlar tatabbu’ qilganlar, lekin M.ni hech biri unga yetkazib yozolmagan. “Aftad” radifli forsiy M.sini tugatolmagan Lutfiy uni Jomiy davom ettirib, devoniga kiritishini vasiyat qilgan. N. ham Mirzobekning:

*Ko‘zung ne balo qaro bo‘luptur –
Kim, jonga qaro balo bo‘luptur, –*

M.sini davom ettirib, to‘liq g‘azalga aylantirgani ma’lum. U Mavlono Sohibning:

*Ko‘kragimdur subhning pirohanidin chokroq,
Kiprigim shabnam to‘kulg‘on
sabzadin namnokroq, –*

M.si asosida ham g‘azal yaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ус-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Ж 2. – Д., 1989; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг рус-ўзбекча изоҳли лугати. – Т., 1983; Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

“MATLA’YI SA’DAYN VA MAJMA’YI BAHRAYN” (“Ikki saodatli yulduzning va ikki dengizning qo‘shilgan joyi”) – Abdurazzoq Samarqandiyning temuriylar davriga oid eng muhim yozma manbalardan bo‘lgan asari. Uning o‘zbek tiliga tarjima qilinish, nashr etilayotgan qismida Amir Temur vafotidan to Husayn Boyqaro humkronligi boshlarigacha bo‘lgan davrdagi (1405–1470) temuriylar davlati hududi, ayniqsa, Xuroson va Movarounnahrda ro‘y bergan asosiy tarixiy solnoma tarzida yilma-yil bayon qilingan. Abdurazzoq Samarqandiy o‘sha davrdagi madaniy hayot hamda temuriy hukmdor va malikalarning bunyodkorlik faoliyatini tasvir-

lashga katta ahamiyat bergan. “M.S.V.M.B.” (“Ikki saodatli yulduzning va ikki dengizning qo‘shilish joyi”) N. nomi zikr qilingan ilk tarixiy manbadir. Unga ko‘ra, N. Hirot raiyatlarining ahvolini o‘rganish u-n keladi. U raiyatni tinchlantirish u-n keltirgan nishonni juma kuni minbar tepasida o‘qiydilar. Amir Alisher qaytib ketganidan keyin Mirzo Sulton Husayn Xoja Nizomiddinni bandga oldiradi.

Ad.: Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн (Икки саодатли юлдузнинг ва икки денгизнинг қўшилган жойи). Форс тилидан ўзбек тилига академик Асомиддин Ўринбоев таржимаси. – Т., 2008.

B.R.

MATLUB – talab so‘zidan olingan bo‘lib, lug‘atlarda talab etilgan, orzu etilgan narsa ma’nosida keladi. Haqiqatan, N. asarlarida ham mazkur ma’noda qo‘llangan o‘rinlar mavjud. Faqat bunda aksariyat ma’naviy istaklar nazarda tutiladi. “N.M.”da o‘qiyimiz: “Shayx Najmuddin Abdulloh b. Isfahoniyni shayxi Ajam bilodida, anga deb erdiki, bot bo‘lg‘ayki, Misr bilodida qutb bila muloqot qilg‘aysen. Qutb talabig‘a chiqti. Va yo‘lda haromilar dedilar: josusdur va bog‘lab asradilar. Va debdurki, nogoh ko‘rdumki, bir pir mening ustunga tushti, andoqki, qarchig‘ay bir sayd ustiga. Va meni bandlardin ochib, xalos qildi. Va dedi: qo‘p, ey Abdullohki, sening matlubung mendurmen. Pas, Misrg‘acha bordim, hech matlubumni tanimadim va bilmadimki, qaydadur, to ulki bir kun dedilarki, Shayx Abulabbos Mursiy kelibdur. Jam‘i fuqaro dedilarki, keling, borali va anga salom qilali! Chun ko‘zum anga tushti, tanidimki, ham-ul pirdurki, meni yeshib erdi”. Darhaqiqat, murshidi komilni izlab yo‘lga chiqqan solik u-n haqiqiy M. Alloh taolodir. “L.T.” dostonida Abu Said Harrozning ma’naviy rutbasi, unga Allohning lutfi marhamatini ko‘rsatish orqali tariqat maqom-u hollarini izohlaydi. Makkada bir kun avliyoullohlr visol istab duo qilishadi. Biroq Har roz hazratlari vahdat mayidan behush

edi. Tavhid vodiysida bo‘lgan shu onlarda uning tilidan shu so‘zlarni eshitishadi:

*Kim: Ilohiy har ne xalq aylar talab,
Men topibmen chekmayin ranj-u taab.*

*Senki, el matlubisen – men topmisham,
Istamakdin lojaram ko‘z yopmisham.*

*Sendin ayru chun emasmen bir nafas,
Lag‘v erur topqonni qilmog‘lig‘ havas.*

*Men chu vasling birla topmishmen kushod,
Bu talab ahlig‘a ham bergil murod.*

So‘fiylar nazdida M. Robb ul-olamin ekanligi valiyilar tilidan ham tazkirada keltiriladi: “Shayx Abubakr b. Abdulloh Tusiy Nassoj (q.s.) dan so‘rdilarki, M. diydorin ne bila ko‘rsa bo‘lur? Dediki, sidq ko‘zi bila ko‘rsa bo‘lur, talab ko‘zqusida! Va ham ul debdurki, suv tasavvuri suvsizlig‘ni daf‘ qilmas va o‘t fikrati harorat bag‘ishlamas va talab da‘vosi M.g‘a yetkurmas”. Sidq tariqatda so‘nggi maqomlardan biridir. M.ga yetmoq u-n talab da‘vosining o‘zi kam. Bunda, albatta, sidq-u sadoqat kerak. M. vasliga erishmoq u-n o‘zlikdan voz kechish talab qilindi. Shu bois M. haqida so‘z ketarkan, o‘zlikdan voz kechmoq masalasi o‘rtaga tashlanadi. Zero, M. deganda yor, ma‘shuqa, Alloh nazarda tutilarkan, visol u-n hijob nafsdur:

*Ketur, soqiy, aningdek mayki, kul
qilg‘ay vujudumni,
Ki o‘zluk pardasi matlub ruxsorig‘a
sotirdur.*

Bani bashar chin M.ni topmasa, dunyoga bog‘lanib qoladi, nafsini ham tanimaydi. N. buni mahorat b-n ifodalaydi:

*O‘yladurkim, sotibon Yusufni olg‘ay
siymi qalb,
Kimki matlubni qo‘yub, mayl etsa
dunyo johig‘a.*

Aslida lirik qahramonlarni ularning ma‘naviy sayrlaridagi darajalari b-n birgalikda talqin qilmoq joiz. Talab vodiysidagi tolibning yori M.dir. Ishq vodiysida esa oshiqning istagi ma‘shuq bo‘lsa, ma‘rifat vodiysidagi orifning qalbi ma‘rufdadir:

*O‘yla Layli ishqida mag‘lub edi,
Tolib ul go‘yo-yu bu matlub edi.*

Demak, N. asarlarida M. yor, murshidi komil, Rasululloh (s.a.v.) va Allohni tamsil etuvchi istiloh va obrazlarda qo‘llaniladi.

Ad.: Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т., 1983; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насоийм ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Муҳаммад Фуёсуддин. Фуёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

Z.R.

MATUHLAX IBN AXNUX – N.ning yozishicha, Idris (a.s.)ning o‘g‘lidir. Uning zurriyotlari ko‘p bo‘lgan. M.I.A. zamonida otlar ham ko‘payib ketgan.

M.I.A. oqil kishi bo‘lgan, doim farzandlarini lashkar b-n “Qobil avlodi ustiga” yuborgan va ularni nest-nobud qigan. “Sobiy aning o‘g‘li erdikim, holo bir mashhur mazhablari bor”.

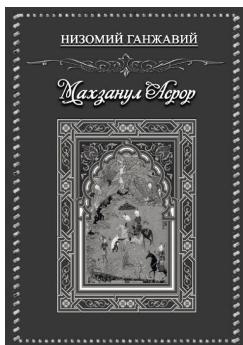
M.I.A. payg‘ambar bo‘lmagan, balki dono podshoh bo‘lgan. Uning Sobiy ismli o‘g‘li bo‘lib, N. yozishicha, mashhur sobiiylik diniga asos solgan. Qur‘oni Karimning “Baqara” surasining 62, “Haj” surasining 17-oyatlarida sobiiylar haqida aytilgan. Sobiiylar Allohga ishonadigan, lekin biror shariatga amal qilmaydigan toifalar bo‘lgan.

N. M.I.A.ning 980 ga kirgani, ba‘zilarga ko‘ra 1000 dan o‘tganini qayd etadi. Umrining oxirida Malik Mulko degan o‘g‘lini valiahd qilgan. Ammo o‘g‘li 170 ga kirib o‘zidan oldin vafot etadi. O‘g‘li-dan keyin M.I.A. ham dunyodan ko‘z yumadi.

Gar Matushlax va gar Malik o'lsun var Nuh, Ichmak kerak, albatta, fano jomidin sabuh.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 20-жуз. Анбиёлар қиссаси. – Т., 2007; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

“MAXZAN UL-ASROR” (“Sirlar xazinasiga”) – mashhur ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”-sining birinchi dostoni. Bu yirik mutasavvif adib Hakim Sanoiyning “Hadiqat ul-haqiqat” (“Haqiqat bog’i”) dostoniga nazira tarzida bitilgan bo’lsa-da, u kabi ha-

fif bahrida emas, balki sare’i musaddasi matviyi makshuf (mavquf) vazni (muftailun muftailun foilun – V V – \ – V V – \ – V –)da yaratilgan bo’lib, 2264 bayt (4528 misra)dan iborat. U ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-ta’limiy doston bo’lib, so’fiyona ruhdan xoli emas. Asar yagona syujet chizig’iga ega emas. U 59 bob: 18 muqaddima, 20 maqolat va ularga ilova tarzida keltirilgan 20 hikoyat va xotimadan iborat. Ular: ikki munajat, Payg’ambar vasfi, me’roj ta’rifi, to’rt na’t, Bahromshoh madhi, o’zining ta’zim adosidagi so’zi, asarning maqomi va martabasi haqidagi fikri, so’z fazilati bayoni, nazmning nasrdan afzalligi, ikki xilvat va ularning ikki samarasi, tungi ishrat xususida, yigirmatadan maqolat va hikoyat va xotima. Muqaddima qismlar garchi Sharq dostonchiligi an’analariga ergashib yozilgan bo’lsa-da, so’z fazilati, nazm va nasr qiyosiga bag’ishlangan boblar hamda ikki xilvatda muallifning dasturilamal xarakteridagi fikr va qarashlari ilgari surilgan. Maqolatlarda esa u insonning yaratilishi, hukmdorlik va adl-u insof, dunyo hodisalari, shoh va xalq munosabati, keksalik va yoshlik, insoniylik fazilatlarini, ya-

ratalish mohiyati, dunyoning bevafoqligi, uning mazammati, tarkidunyo va tirikchilik tashvishlaridan najot topish, oxirzamon alomatlarini, g’aflet tanqidi, hasadgo’ylar malomati, maslak yo’lida sobitlik, ibodat-u tajrid, munofiqlarni yozg’irish, oxirat b-n yuzlashish, zamon ahlining beadablighi kabi mavzularda bahs yuritadi. Shoir avval mavzuga oid o’z fikr-u qarashlarini bayon etib, keyin so’zlarining tasdig’i u-n hikoyat keltiradi. Shu tariqa, muallif o’quvchini o’z sirlar xazinasiga “taklif etar ekan, uni jamiyat va inson hayotining biri oshkor, biri pinhon sirlari bilan yaqinroq tanishtirishni maqsad qilib qo’yadi. Binobarin, “Maxzan ul-asror”ni shoirning hayotiy kuzatishlari asosidagi falsafiy, ijtimoiy va axloqiy qarashlarining badiiy majmuasi deyish mumkin”.

“M.A.” – Nizomiyning Alloh – Olam – Odam munosabatlari borasidagi ko’p yillik kuzatishlari va tafakkuri natijasida anglaganlari, hayot mohiyati va inson umrining mazmuni xususida o’ylaganlari, ideal jamiyat va komil inson haqida istaganlarining badiiy obraz va timsollar vositasidagi nazmiy talqinidir.

Inson – hayot – jamiyat haqidagi qarashlari darj etilgan ko’ngil daftaridir.

Ayni jihatdan, “M.A.” – shoirning o’ziga xos hayotnomasi, avlodlarga esa yo’riqnomasidir.

Dunyoning barcha donishmandlari kabi Nizomiy ham dunyoning mohiyati, hayotning mazmuni, insonning jamiyatdagi o’rni, turli insoniy fazilat va illatlar kabi azaliy va abadiy muammolar qiziqtirgan, qiynagan, tafakkur ummoniga cho’mdirgan. Ayni hayotiy masalalar, odamlararo munosabatlar, inson xilqatining turfa tuslanish-u turlanishlari to’g’risidagi qarashlarini turli mavzularga ajratib, doston tuzilishini shakllantiradi. Diqqat qilinsa, adolatli jamiyat, odil hukmdor, komil inson tushunchalari shoir qarashlarining markazida turadi. Bu yo’lda asosiy to’siq bo’lgan dunyo va insoniy illatlar tanqidi dostonida muhim o’rin tutadi. Asarda asosiy e’tibor dunyo mazammati va insoniy illatlar tanqidiga yo’naltirilganligi bejiz emas. Yigirma maqolatdan beshtasi, ya’ni to’rtidan

biri dunyoga bag‘ishlangani bejiz emas: “Dunyo hodisalari xususida” (3-maqolat), “Dunyo tashvishlaridan qutulish bayonida” (9-maqolat), “Dunyoning bevafoqligi bayonida” (11-maqolat), “Tuproq manzili bo‘lmish dunyoga vido aytish” (12-maqolat), “Dunyoga ta’na-malomat yog‘dirish” (13-maqolat). Insonning yaratilishi, tabiati, fazilat va illatlari bilan esa o‘n uch maqolat – asarning teng yarmi bog‘liq deyish mumkin: “Odam Atoning yaratilishi xususida” (1-maqolat), “Keksalik vasfida” (5-maqolat), “Mavjudot e’tibori bayonida” (6-maqolat), “Odamiylikning butun xilqatlardan ustunligi” (7-maqolat), “Yaratilish bayonida” (8-maqolat), “Oxirzamon alomatlari bayonida” (10-maqolat), “G‘aflatga malomat yog‘dirish” (14-maqolat), “Hasadgo‘ylarga malomat yog‘dirish” (15-maqolat), “Maslak yo‘lida jadal olg‘a bosish bayonida” (16-maqolat), “Ibodatu tajrid bayonida” (17-maqolat), “Munofiqlarga malomat yog‘dirish” (18-maqolat), “Oxirat ila yuzlashuv bayonida” (19-maqolat), “Zamondoshlarning beadabligi bayonida” (20-maqolat). Aslida qolgan barcha boblar ham u yoki bu darajada inson b-n bog‘liq. Shoh–xalq–jamiyat–adolat masalalari ham dostonning tayanch qismlaridan hisoblanadi: “Insof, adolat himoyasida shohga pand-u nasihat” (2-maqolat), “Podshoning raiyatga husni rioyati bayonida” (4-maqolat). Lekin “Noumid podsho va uni Alloh afv etgani hikoyati” (1-maqolat), “Sulaymon va dehqon hikoyati” (3-maqolat), “Faridun va ohu hikoyati” (7-maqolat), “Zolim podsho va rostgo‘y kishi hikoyati” (14-maqolat), “Yosh shahzoda va uning keksa dushmanlari hikoyati” (15-maqolat), “Jamshid va uning xos mahrami hikoyati” (18-maqolat), “Xorun ar-Rashid va sartarosh hikoyati” (19-maqolat) kabi hikoyatlar boshqa maqolatlar ham ayni mavzudan ayri emasligini ko‘rsatadi. Shu b-n birga, muqaddima boblar hamda “Odam Atoning yaratilishi xususida” (1-maqolat), “Yaratilish bayonida” (8-maqolat), “Oxirzamon alomatlari bayonida” (10-maqolat), “Ibodatu tajrid bayonida” (17-maqolat), “Oxirat ila yuzlashuv bayonida” (19-maqolat) va dunyo bilan bog‘-

liq maqolatlar, “Noumid podshoh va uni Alloh afv etgani hikoyati” (1-maqolat), “Tavbabuzar zohid hikoyati” (9-maqolat), “Iso alayhissalom hikoyati” (10-maqolat), “Sohibnazar mo‘bad hikoyati” (11-maqolat), “Hoji va so‘fiy hikoyati” (13-maqolat), “Pir va murid hikoyati” (17-maqolat) kabi hikoyatlar asarning diniy-tasavvufiy asoslari ham mustahkamligidan dalolat beradi. “Nizomiy hayotda nima muqaddas-u, nima fahsh, inson nima uchun intilmog‘i, nimani rad qilmog‘i kerak degan savollarni o‘rtaga qo‘yar ekan bu savollarga javob berishda Qur‘on suralariga murojaat qiladi, hadislarni asos qilib oladi, o‘zining uzoq yillik hayotiy kuzatishlaridan kelib chiqadi”.

O‘z “X.”sining besh dostonini besh buyuk salafi (Nizomiy, Xusrav, Xoju, Ashraf, Jomiy) ga tatabbu‘ sifatida yaratgan N. “H.A.”ni aynan “Maxzan ul-asror”ga javob tariqasida yozadi: “Xamsa” panjasig‘a panja urupmen. Avvalkim, “Hayrat ul-abror” bog‘ida tab‘im gullar ochibdur, Shayx Nizomiy ruhi “Maxzan ul-asror”idin boshimga durlar sochibdur”, – deb yozadi shoirning o‘zi bu haqda “M.L.” asarida.

Forsiy so‘z san‘ati durdonalari tarjimasida malaka va tajriba hosil qilgan, mumtoz adabiyotning mohir tarjimoniga aylangan O‘zbekiston xalq shoiri J.Kamol “M.A.”ni ham o‘zi yaratilgan sare‘i musaddasi matviyi maqsur (mavquf) vaznining ayni o‘zi b-n tarjima qilib, tarjimada shakl va mazmun birligiga erishgan. M-n:

*Beh, ki suxan \ darpisan- \ d-ovari,
To suxan az da-ast balan- d-ovari.
– V V – \ – V V – \ – V –
Yaxshi erur \ so‘zni pisan- \ d aylasang,
So ‘o‘z maqo- \ mini balan- \ d-aylasang.*

muftailun \ muftailun \ foilun

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. Т., 2011; Эркинов С., Ганихонов М. Низомий Ганжавий. – Т., 1992.

E.O.

MAXSUMOV Inoyat – (Toshkent) yozuvchi, 30-yillardan e’tiboran badiiy ijod b-n shug’ullangan. N. asarlari matnlarini o’rganish, ulardan ayrimlarining nasriy bayonlarini yaratish ishida ishtirok etgan.

Jumladan, M.I. “S.I.” asarini N.ning 500 yillik yubileyi munosabati b-n n.shunos Yunus Latif b-n hamkorlikda Maqsud Shayxzoda muharrirligida nashrga tayyorlagan. Bu kitob 1940–1941-yy.da bir sahifasi nazm, ikkinchi beti nasr hoida lug’atlari ila chop etilgan. Bir necha yil o’tgach yana bosilgan. Ma’lumki, Sadridin Ayniy ham “X.” dostonlarini qisqartirib, ularni batafsil sharh-izohlar, ilmiy tahlil va talqinlar b-n 1940 va 1947-yy.da ikki marta nashr ettirgan edi. N.Komilovning qayd qilishicha, S.Ayniydan farqli o’laroq G’.G’ulom, M.I., Amin Umariy, Sh.Husaynzodalarda “X.” dostonlarining har bir bayti uning konkret ma’nosi va ibora-obrazlari b-n birgalikda nasrga ko’chirilgan. Bu esa M.I. ning mazkur sohadagi zahmatli mehnatining mohiyatini ochiq ko’rsatadi. Shuningdek, M.I.ning nasrlashtirish jarayonida N. saj’ga – ichki qofiyalanishga qat’iy amal qilgani N.Komilov tomonidan alohida e’tirof etilib, uning matn ichida izohlashning uch xil usulidan foydalangani aytiladi: qavs ichida so’zning ikkinchi ma’nosini keltirish (munchoq (yulduz), xushxabar (mujda) kabi), “ya’ni” izohlovchisi orqali sharhlash (“Ko’zimni muzdimga tikkan, ya’ni shohga qilgan yaxshiligimga yaxshilik tilagan bo’lsam) va so’zma-so’z tarjimaga murojaat etish.

1978-y.da esa M.I. asarning nasriy bayonini qayta tayyorladi. Mazkur nasriy bayonda dostonning dastlabki 4 bobi, 20, 21, 22 va 36-boblari, ya’ni Allohning hamdi, yaratuvchilik qudrati, Muhammad Rasululloh na’tlari, Me’roj voqealari, Haq va adolat g’oyalari tarannum etilgan qismlar aks etmaganini ko’rish mumkin. Keyinchalik, 1991-y.da adabiyotshunos Mavjuda Hamidova M.I. tayyorlagan nasriy bayon asosida “S.I.”ni qayta to’ldirib, so’z-boshi, dostondagi tarixiy va afsonaviy shaxslar hamda jug’rofiy nomlarning izohlari b-n qayta nashr ettirdi.

Shuningdek, M.I. 1977-y.da “S.S.” dostonining nasriy bayonini hozirlagan bo’lsa, 1991-y.da S.Hasanov hammuallifligida ushbu nashr qayta chop etilgan. M.I. “M.Q.” (1983, 2020)ning nasriy bayonini ham mahorat b-n amalga oshirgan. Asardagi ayrim o’rinlar biroz qisqartirib tabdil qilingan. Mazkur sodda va xaqchil tilda bayon qilingan nasriy talqinlar N.ning insoniyatga cheksiz mehr-u muhabbat b-n yo’g’rilgan pand-u nasihatlarini hisoblanmish “Qalblar mahbubi”ni anglab olishga ko’mak beradi.

M.I.ning 1968-y.da yozgan “Navoiy Astrobodda” (Q.: “Navoiy Astrobodda” maqolasi) musiqali dramasi ulug’ shoir obrazini yaratgan asarlar sifatida ahamiyat kasb etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов. – Т., 2019; Комилов Н. Хизр чаишмаси. – Т., 2005; Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. Насрий баён. – Т., 1976; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Насрий баён. – Т., 1977.

S.O’

MAXTUMQULI (1724–1807, Atrek) – ulug’ turkman shoiri va mutafakkiri. Bizgacha M.dan 700 dan ko’proq she’rlari va 10 ga yaqin kichik hajmdagi dostonlari yetib kelgan. M. ijodi ko’plab chashmalardan suv ichgan:

ular – Qur’oni Karim va unga yozilgan tafsirlar, Hadisi sharif va diniy adabiyotlar, tasavvuf falsafasi va adabiyoti, Sharq mumtoz so’z san’ati va xalq og’zaki ijodi. N. shaxsiyati va asarlari M.ning shoir o’laroq shakllanishi va ijodiy kamolot kasb etishida hal qiluvchi rol o’ynagan. N.ning M.ga ta’siri ikkiyoqlama bo’lgan – ham bilvosita, ham bevosita: N. ijodidan oziqlanib, buyuk so’z san’atkori ta’siri ostida rivojlangan va kamol topgan turkiy adabiyot va uning zabardast namoyandalari asarlari hamda N.ning bevosita o’z ijodi. Bu ilhombaxsh ta’sirning yorqin izlarini shoirning

ko‘plab she‘rlarida ko‘rishimiz mumkin. Turkman xalqi orasida keng tarqalgan “Navoiy hayot bo‘lganida...” nomli rivoyat M.ning N.ga bo‘lgan beqiyos hurmat-ehtiromining yana bir ifodasidir. Rivoyatda aytilishicha, obro‘-e‘tiborli kishilardan biri M.dan so‘rabdi:

– Agar hozir hazrati Navoiy bo‘lganlarida, siz nima qilardingiz?

– Ustoz Mir Alisher hayot bo‘lganlarida, – debdi. M-n, – men u kishidan jilovdorlikni tilab olgan bo‘lar edim. Otlarining jilovidan tutib, uzangilarini o‘par edim. Qo‘llariga suv quyib, sochiq tutsam, o‘zimni jannatiy deb bilar edim.

Uning “Bo‘lsam” radifli she‘rida Umar Xayyom, Firdavsiy, Nizomiy, Hofiz, Rumi, Sa‘diy, N. kabi shoirlarning nomini, ba‘zi asarlarini tilga olgani salafllari ijodiga maftunlik ifodasidir. Jumladan, M. she‘r bandlaridan birida N. haqida:

*Damganinda yegen ussat Novayi,
“Char divan”i, “Perxat - Shirin” zibayi.
Gashlarina barip men mejnun bolsam, -*

deb yozadi. Va o‘zini “Ustoz Navoiy etagidan tutgan” shogird o‘rnida ko‘radi. Shoirning “Ch.D.”, “F.Sh.” asarlarini yuksak ijod namunasida tarzida e‘tirof etadi. N. ijodiga xuddi “Majnun Layliga oshiq bo‘lgandek, oshiq bo‘lishni” xohlaydi. M.ning boshqa she‘rlarida ham N. nomi, asarlari, yaratgan obrazlari uchraydi. Zero, M. she‘rlarida N. nomini yoki biror asarini tilga olish b-n kifoyalangan. Shogirdlik mehrini ijodi orqali ham namoyish etgan. N.ga xos poetik unsurlarni, g‘azallari mavzularini o‘z dunyoqarashi, ijodiy prinsiplari asosida, o‘z davrining hayot material fonida, xalqona uslubda yoritishga muvaffaq bo‘ldi. N. g‘azallariga yozgan naziralari, muxammaslarida bu ijodiy ta‘sir ochiq ko‘rinadi. M-n, shoirning “Ko‘ngil”, “Qoshi yoy”, “To‘g‘risi”, “Ey, do‘st”, “Kerakmas”, “Ayladi” g‘azallari poetikasi, ifoda usuli N.ga juda yaqin. Ayniqsa, uning aruzda bitilgan “Ayt”, “Tut”, “Yaxshidir”, “O‘lmasdan burun” radifli g‘azallari, muxammaslari ham borki, ular bevosita N.ning

shu radifdagi g‘azallari ta‘sirining yaxshi samarasidir. Shoirning beshliklari orasida “Ayt” radifli muxammasning 1-bandi shunday boshlanadi:

*Badi-saba, bu arzimni ol yovuz soltanga ayt,
Elmidam zar eylegen, ol gozleri xunganga ayt,
Shum pelekin golundan gitgen janijananga ayt,
Ayra dushuban, gam chekan, garabagit doganga ayt,
Dunyedan armanli bolgan ol paxir pervanga ayt.*

Bu misralarni o‘qigan har bir kitobxon beixtiyor N.ning:

*Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg‘a ayt,
Yig‘larimning shiddatin gulbargi xandonimg‘a ayt,*

bayti b-n boshlanadigan, ko‘pchilikka yod bo‘lib ketgan “Ayt” radifli g‘azalni eslaydi. Ikki she‘rning ifoda usulida o‘xshashlik ko‘p. Vazni, qofiyasi, radif, bo‘g‘in o‘lchovi bir xil. Biroq janri boshqa-boshqa. M. she‘ri muxammas namunasi bo‘lsa, Navoiy g‘oyani g‘azal shaklida ochgan. Yana bir farqi shundaki, ikki she‘rdagi lirik qahramonlar kechinmalari talqini ikki xil. N.ning lirik qahramoni ko‘proq ma‘shuqaning bevafoigidan nolib, dard-u hasratini manzilga yetkazishni “sabo”dan iltijo qilsa, M.ning lirik qahramonini ijtimoiy hayotning muammolari tashvishlantiradi. Shoir jamiyatdagi adolatsiz turmush tarzidan norozi, arzini aytib, “sabo”ga murojaat etadi. Demak, M. N. qalamga olgan mavzuni o‘z zamoni talablaridan kelib chiqib, o‘z tafakkur mezoni, hayot tajribasi asosida yangicha talqin etgan.

Ma‘lumki, M. lirikasida didaktik motivlar yetakchi. Shoir Sharq falsafasi, sharqona odob-axloqqa xos ta‘lim-tarbiya yo‘nalishida ijod qilarkan, N.ning ta‘limiy mazmundagi hikmatli so‘zlari M. u-n nasihat she‘rlar bitishda badiiy shakl vazifasini o‘taganini misollar tasdiqlaydi. N.ning insonparvarlik g‘oyalari kuylangan ushbu:

*Odami ersang, demagil odami,
Onikim, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami –*

shohbayti M.ni ham ilhomlantirgan. Baytdagi buyuk g‘oya, ma’no qudrati va talqini, oddiy ifoda usuli turkman shoiri qalbida ijod zavqini uyg‘otgan. Va quyidagi turkum she’riy qatorlarini ijod etgan:

*Adam bardir, ani shalar chagirdar,
Adam bar, zulm edip, garip agirdar,
Adam bar, per dushek yanin agirdar,
Adam bardir, ak kiz dizina degmez.*

Yoki:

*Adam bolup, adam gadrin bilmeyen,
Ondan yene otlap yoren mal yagshi,
Sozlegende, soz manisin bilmeyen,
Ondan yene sozlemeyen lal yagshi.*

M.ning axloqiy-ta’limiy she’rlarida ham mazmun-mohiyati, ifoda shakli bn N. baytini eslatadigan misralar bisyor:

*Adam bar – mung tumen iydirseng azdir,
Adam bardir – iyen ashina degmez.*

Yana:

*Adam bardir adamlarni bozduran,
Sheytan bolup, dogri yoldan azdiran...*

Bu o‘xshashlik taqlid emas, ijodiy ta’sir, deb qaralmog‘i lozim. M. bandlari, misralari N.ga qanchalaik o‘xshamasin, mazmuni butunlay o‘zgacha. Odamgarchilik xislatlari ikki shoirda ikki xil jaranglaydi. N. baytidagi “odam” b-n M.dagi “odam” mohiyat e’tiboriga ko‘ra boshqa-boshqa dunyoqarashlarga ega shaxslar. N. aforizmidan nasihat ohangi, M.da esa satirik ruh kuchli. Demak, u N. qo‘llagan “odam” obrazidan tamoman o‘zga maqsadda foydalangan.

N. va M. asarlarini qiyosan o‘rganganda, ular ijodida mushtarak mavzular tasviri, o‘xshash obrazlar talqini, an’anaviy tashbeh-u timsollarning o‘ziga xos yangicha ifodasini

ham ko‘ramiz. M-n, dunyoni qoralash, tanqid qilish – mumtoz adabiyotda asosiy o‘rin tutadi. Bu diniy-tasavvufiy qarashlar b-n bog‘liq. Unga ko‘ra, dunyoga ortiqcha mehr qo‘yish insonni haq yo‘ldan ozdiradi, Allohdan begonalashib, tubanlashuviga sabab bo‘ladi. Shuning u-n ham tasavvuf adabiyotida dunyo ko‘pincha noz-u ishva b-n oshiqqlarini yo‘ldan uradigan, lekin hech kimga vafo qilmaydigan xiyonatkor ma’shuqaga o‘xshatiladi; parANJI-chachvon ichida go‘yoki sarvqad va go‘zal ko‘rinadigan, aslida esa qaddi bukchaygan, tishlari to‘kilgan qari kampirga qiyoslanadi; talabgorlarini sehr-u jodu b-n tuzoqqa tushirib, o‘z yo‘rig‘iga yurgizadigan, xohlagan ko‘yiga soladigan jodugar, alvasti, zol, ajuza qiyofalarida tasvirlanadi. N. ijodida ular yanada rivojlantirilgan va yangidan-yangi ma’no qirralari b-n boyitilgan. U, hatto, barcha yomonlik, yolg‘on, riyo timso-li bo‘lganligi u-n ham dunyoni islomdagi har to‘rtala mazhab b-n uch taloq qo‘yganligini o‘z she’rlarida takror-takror aytadi:

*Dahr zolin to‘rt mazhab birla qildim uch taloq,
Fard qildi bori mundoq kadxudoliqdin meni.*

Sharq mumtoz she’riyatida dunyoga berilgan sifatlarning barchasini M. she’rlarida ham ko‘ramiz. Shu b-n birga, boyligi-yu ne’mati b-n avrovchiligiga ko‘ra unga ilon, ilonpari, qo‘ldan sirg‘alib chiqib ketishi jihatidan baliq, yovuzligi sababidan qashqir, insonni ovlashiga ishora qilib qirg‘iy, bir yerda muqim turmasligi jihatidan karvon, ko‘ch, o‘tkinchiligi tufayli yolg‘onchi degan yangi sifatlarni beradi. Xususidan, yolg‘onchi, foniy, bevafo so‘zlari istiora sifatida dunyo ma’nosida keladi, dunyoning o‘rnida qo‘llanadi. M-n:

Dunyo bir ilonparidir – zulfin aylab

tor-tor,

“Beri kel!” – deb chorlabon termilib

har yon qarar.

M. o'zining buyuk salafi asarlaridagi ko'p-lab g'oya va qarashlarni she'rlarida rivojlantirgan va boyitgan: ularning yangidan yangi qirralarini ochgan, o'ziga xos yechimini bergan. M. ijodida N.ga hamohanglikning turli ko'rinishlari mavjud:

*Qo'ldan kelgan yaxshi ishing bo'lmasa,
Ko'ngil ichra yaxshi niyat yaxshidir, –*

misralari ustozining yaxshilik qilmagan kishi yomonlik ham qilmasa, shuning o'zi ham yaxshilik qilganча bor, mazmunidagi quyidagi baytlariga hamohang jaranglaydi:

*Yaxshilig' gar qilmasa, bori yomonlig'
qilmasa –
Kim, yomonlig' qilmasa, qilg'ancha
bordur yaxshilig'.*

Bu hikmatlar bir mavzuda, bir yo'nalishda bo'lsa ham, bir-biridan o'zaro farq qiladi: N. birovga yomonlik qilmaslikning o'zi yaxshilikdir, desa, M. yaxshilik qilolmaganga yaxshi niyat ham kifoyadir, deydi.

*Yaxshidir dunyoda qolsa yaxshi ot,
Bu dunyoga kelgan bo'lsang o'tarsan, –*

misralari esa N.ning mashhur:

*Bu gulshan ichraki, yo'qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshiliq bila ot,*

hikmatini yodga tushiradi. Chunki har ikkala hikmatda ham dunyoning foniyiligi-yu yaxshi nomning boqiyiligiga urg'u berilgan. Bu fikrni har bir shoir o'ziga xos yo'sinda ifodalagan. M. bu fikrni dunyo va inson munosabatiga bag'ishlangan "Yetarsan" she'rida qistirib ketsa, N.ning mazkur teran ma'noli so'zlari muammo janrida ifodalangan.

Azaldan qismat qilingan tug'ma tabiatni o'zgartirib bo'lmaydi. Albatta, inson o'z fe'lidagi, tabiatidagi bema'ni orzu-o'ylari, yovuz intilish-

lari, nojo'ya xatti-harakatlarini jilovlab, ayb-u qusurlarini hammadan yashirib yurishi mumkin, lekin bir kuni u o'zining asl mohiyatini namoyon qiladi. Shundan kelib chiqib, N. o'zining mashhur qit'asida zuvalasiga insoniylik urug'i qo'shib qorilmagan kimsalarni har qancha tarbiyat qilma, baribir, tuzalmaydi, degan fikrni bildirgan edi:

*Nokas-u nojins avlodin kishi bo'lsun
debon*

*Chekma mehnatkim, latif o'lmas
kasofat olami –
Kim, kuchuk birla xo'tukka necha
qilsang tarbiyat,
It bo'lur, dog'i eshak, bo'lmaslar
aslo odami.*

Darhaqiqat, odam bolasi tarbiya tufayli ilm-u hunar egallab, ba'zi yaxshi fazilatlariga ega bo'ladi, lekin uning tabiatidagi yovuzlik, kin, hasad, baxillik, g'arazgo'ylik, tuhmatchilik, yolg'onchilik kabi illatlarni dunyoning jami donishmandlari bir bo'lib tarbiyalasalar ham, yo'qotolmaydilar.

N. o'zining ko'p yillik kuzatishlari va ular asosida tug'ilgan mushohadalarini hayotiy misollar vositasida keng va batafsil tushuntirsa, "Zar bo'lmas" she'rida M. ayni fikrni xalq maqollari va obrazli iboralari orqali dalillaydi:

*Tagi past g'amini yeyish behuda,
Mis har qancha yaltirasa, zar bo'lmas.*

*Har qancha ranj chekma, tortar asliga,
Har qarg'a-quzg'undan kabutar bo'lmas.*

M.ning quyidagi misralari esa buyuk salafi va o'zining ushbu fikrlaridan kelib chiqqan xulosa yanglig' jaranglaydi:

*Kimningki badbaxtlik tabiatida,
Butun olam ojiz tarbiyatida.*

N. ham, M. ham she'rdan hikmat qidirgan mutafakkirlardan hisoblanishadi. Bu donish-

mand shoirlar nazdida, adabiyot bu – hikmat nuri bilan ong-u shuurni munavvar, hikmat duri b-n ko'ngillarni muzayyan aylash, hikmat yordamida kishilarga haq yo'lini ko'rsatishdan iborat. Hikmat so'zining ma'nosi donishmandlikni sevish ekanligidan kelib chiqsak, ustoz shoirlarning she'rni hikmat deb tushunishlari adabiyotni ma'naviy-axloqiy tarbiyaning kuchli qurollaridan biri, insonni ma'rifat manziliga yetkazadigan va kamolot cho'qqisiga ko'taradigan eng samarali vosita, deb bilishlaridan dalolat beradi. N. va M. asarlarining asrlar davomida insoniy kamolotga erishish yo'llari ko'rsatilgan o'ziga xos komillik kodeksi vazifasini bajarib kelayotganligi bejiz emas. M. badiiy-estetik qarashlari bilangina emas, ijodiy yo'li b-n ham N.ga voris ijodkor. U ham Jomiy va N. kabi orif shoirdir.

N. va M. asarlarini bir-biriga qiyos qilib o'rganar ekanmiz, har ikki mutafakkir shoirning olam va odamga, insoniy qadriyat va tushunchalarga, narsa-hodisalar, tabiat va jamiyat, hayot va ijodga qarashlari mushtarak ekanligini ko'ramiz. M. va N.ning so'zga munosabati, adabiyotga qarashi, ijodiy konsepsiyasi, badiiy-estetik prinsiplari ham o'zaro mushtarakdir. M.ning turkiy adabiyotdagi mavqeyi va shuhrati uning N.dan ta'sirlanish, unga ergashish, buyuk salafi an'alarini davom ettirish bosqichidan o'tib, u b-n ijodiy musobaqalashish, uning "panjasiga panja urish" darajasiga ko'tarila olganligini ko'rsatadi. N. kabi M. ham o'zigacha yaratilgan Sharq adabiyotining barcha yutuqlarini o'z ijodida mujassamlashtirib, ularni rivojlantirgani, betakror asarlari b-n boyitgani u-n o'zi ham buyuk so'z san'atkorlari safidan munosib o'rin egalladi va o'zidan keyingi adabiyotga kuchli ta'sir ko'rsatib, asarlari asrlar davomida ijod ahli u-n o'ziga xos mahorat maktabi bo'lib kelmoqda va shunday bo'lib qoladi.

Ad.: Махтумқули. *Ҳикматлар*. – Т., 2013; Махтумқули. *Булбул ноласи*. – Т., 2014.; Бертельс Е. *Махтумқули // Махтумқули*

(Сборник статей о жизни и творчестве поэта). Ашхабад, 1960; Гарриев Б. *аср Магтымқулы*. Ашгабат, 1975; Абдуллаев В. *Классик адабиётларимиз ҳамроҳанглиги // Сайланма*. – Т., 1982; Қурамбоев К. *Махтумқули – илҳом чаимаси*. – Т., 2012; Очилов Э. *Махтумқули*. – Т., 2015.

S.R., E.O., S.O'

MASHRIQDA GANJ TOPGAN KISHI HIKOYATI – “S.I.” dostonidagi yer yuzini olgan Iskandarning daryo safariga chiqish u-n tayyorgarlik ko'rishi haqidagi bobga ilova qilingan hikoyat. Unda tasvirlanishicha, birov Mashriqda boy bir xazina topadi. Xazina eshigiga esa: “Bu xazinani topgan kishi darhol Mag'rib sari safar qilsa, falon yerda bundan ham kattaroq xazinani topadi”, – deb yozib qo'yilgan bo'ladi. Buni o'qigan xomxayol ochko'z har ikkala xazinani ham qo'lga kiritmoqchi bo'ladi. Shu maqsadda naqdni qo'yib, nasiyaga intiladi – Mag'rib sari yo'l oladi. Necha yillar davomida ming bir mashaqqat b-n dasht-u daryolardan o'tib, maqsadmanzilini topganida, boshiga ajal yetadi. Umri ranj-u azobda o'tib, na unisidan va na bu xazinadan bahramand bo'ladi.

*Emas shohlik olmoq yurib bahr-u bar,
Erur topmoq andinki, Haq berdi bar, –*

der ekan, shoir bu b-n Iskandar taqdiriga ishora qiladi: yer yuzini egallagan jahongir endi dunyoga egalik qilib, xotirjam yashashi mumkin edi. Lekin u yer yuzini olganiga qanoat qilmay, yer osti – suv olamini ham zabt etmoqchi bo'ladi. 13 yil davomida 7 daryo, 12 ming jazirani tasarrufiga kiritadi. Muhit markaziga yetadi, lekin oqibat na dunyo, na suvda erishganidan bahra topadi – hammasini qoldirib, quruq qo'l b-n dunyoni tark etadi. Ayni jihatdan uning ham taqdiri bir xazina-ga qanoat qilmay, ikkinchisini izlagan, oqibat har ikkisidan ham bebahra qolgan ochko'z kishining taqdiriga o'xshaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

М.А.

MASHRIQIY (XV asr) – shoir. Temuriylar davrining zabardast olim va fozillaridan. Hirotida yashab ijod qilgan. Zamonasining asosiy ilmlarini egallab, she'r va adab ilmlarida benazir bo'lgan. N.ning "M.N." tazkirasida ma'lumot berilishicha, mohir xattot ham bo'lib, kitob ko'chirish b-n tirikchiligini o'tkazgan. She'riyatning turli janrlarida qalam tebratgan bo'lib, g'azalnavislikda mohir bo'lgan. Quyidagi matla' uning ta'bi nazmidan:

*Gavhari ashk nisori rahi yore kardam,
Shodam az oshiqi xesh, ki kore kardam.*

Tarj.: Yor yo'lida ashk gavharini sochdim, bir ish qilganim u-n o'zimning oshiqligimdan shodman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

Е.О.

MASHHAD – Eronning shimoli-sharqida, Kashafrod daryosi bo'yida joylashgan shahar. Qadim zamonlarda Tus deb ham atalgan. M. so'zining lug'aviy ma'nosi: 1) odamlar hozir bo'ladigan, to'xtaladigan joy; 2) shahid bo'ladigan joy, shahodatgoh; 3) Majoziy: shahid bo'lgan kishining qabri, mozor. Shaharlar qabristoni. M. XI-XII asrlarda va saljuqiylar qo'l ostida bo'lib,

XIII asr oxirida mo'g'ul bosqinchilari tomonidan vayron qilingan. XIV asrdan M. yana tiklanib, Xurosonning yirik shaharlaridan biriga aylangan. Temuriylar hukmronligi davrida M. mamlakatning iqtisodiy madaniy tomondan rivojlangan shahriga aylandi. Shohruxdan so'ng Xuroson taxtiga o'tirgan Bobur Mirzo Abulqosim davrida M. Xuroson davlatining poytaxti bo'lib turdi. M. Ali avlodlaridan sakkizinchi imom – Imom Rizo maqbarasi (IX asr), Gavharshod masjid (1405-1418), madrasa va karvonsaroylari b-n mashhur.

1456-y. oktyabr oyida Abulqosim Bobur poytaxtni Hirotidan Mashhadga ko'chiradi. N. Husayn Boyqaro b-n birgalikda Abulqosim Boburni M.ga kuzatib keladi va uning xizmatida qoladi. Bu vaqtda N. o'n besh yoshda edi. Biroq 1457-y. 22-martda Abulqosim Bobur to'satdan vafot etadi. Husayn Boyqaro M.ni tashlab, Marv, Xorazm tomonlarga podshohzoda sifatida o'z baxtini izlab ketadi. N. esa M.da qolib madrasada o'qishni davom ettiradi. N. M.da 1465-y.gacha qolib, madrasada adabiyotshunoslik tilshunoslik, ilmi bade', tarix, hisob, handasa, hay'at (astronomiya), falsafa asoslarini, Darvesh Mansurdan aruzni o'rgana boshlaydi. N. uchun ona shahri – Hirotidan uzoqda yashash, o'qish oson bo'lmagan.

U she'r yozish va mutolaa qilish b-n muttasil shug'ullanar, adabiy majlislardan qolmas edi. Shoir Shayx Kamol Turbatiy b-n kasal vaqtda tanishgan va do'stlashgan edi. "M.N."da N. qirqdan ortiq mashhadlik shoir haqida ma'lumot beradi. Bu voqeani u "M.N."da Hasan Turbatiy zikrida ham eslaydi. N.ning M. b-n aloqasi hech qachon uzilmagan va umr bo'yi davom etgan. Shoir mashhadlik qalam ahllari va ularning ijodini yaxshi bilgan hamda "M.N."da ular haqida ma'lumot bergan. Mavlono Abdulvahob, Mir Muflisiy, Mir Imod Mashhadiy, Darvesh Nozuki, Mavlono Asiliy, Mavlono Ofatiy, Mavlono Moniy, Mavlono Majnun, Vafoiy, Mavlono Habib, Shodiy, Mavlono Qalandar, Qironiy, Fanoiy, Faxriy va boshqalar shular jumlasidandir.

N. M.dagi Imom Muso Rizo mozorini tez-tez ziyorat qilib turgan. Bu haqda N.ning o'z asala-

rida ham, boshqa tarixiy manbalarda ham qaydlar mavjud. “Habib us-siyar” muallifi Mo‘min mirzoning o‘ldirilishi voqeasini bayon etar ekan, N.ning bu paytda Hirotda bo‘lmagani, M.ga ziyoratga ketgani va u yerdan qaytib kelgandan so‘ng, bu mudhish voqeadan xabar topgani haqida yozadi. N. M.da ulkan obodonchilik va bunyodkorlik ishlarini amalga oshirgan, xususan, uning M. kanalini qazdirib, bu yerga suv olib kelishi mazkur viloyatning gullab-yashnashi, xalqning turmushi va tirikchiligining yaxshilanishiga sabab bo‘lgan. Bu ishning ahamiyati haqida Davlatshoh Samarqandiy asarida bitilgan so‘zlar diqqatga sazovordir: “Tus viloyatining yuqori qismida bo‘lgan Chashmayi Gil suvi muqqadas Mashhad shahariga olib kelindi, bu bilan ... Mashhadning muqim xalqini suvsizlik azobidan xalos qildi ... mazkur ariqning uzunligi qariyb o‘n farsah (70 km) dir. Ulug‘ amirning ushbu ehsoni barcha ehsonlarga sharaf bo‘lg‘usidir”.

Shuningdek, N. Imom Rizo ziyoratgohida shukuhli, go‘zal imoratlar qurdirgan. Ulardan biri Dor ul-huffoz deb atalgan. Yana biri G‘alvurxona bo‘lib, faqir va kambag‘allarga ovqat tarqatilgan. N. bu yerda yana bir muhtasham ayvon ham qurdirgan. N.ning hayotni tushuna boshlashida M. davri muhim rol o‘ynagan.

M.da N. Pahlavon Muhammad Go‘shgtgir b-n tez-tez ko‘rishib turgan. Bu esa N.ning musofirlikdagi kayfiyatini ko‘tarar, ular b-n har mavzuda bahslar olib borar edilar. N. o‘zi hikoya qilishicha, Pahlavon Muhammad M.da mafosil kasalidan tuzalishiga yordam qilgan. N. M.ning mashhur tabibi Mavlono Abdussalom Sheroziy b-n ham muloqotda bo‘lgan. N. hayotining M. davri haqida “H.P.M.” asarida hikoyalar mavjud. N. M.da ko‘pgina she‘rlar yozgan bo‘lib, ularning ko‘pchiligi shoirning “I.D.”ga kirgan, deb taxmin etiladi. N.ning 1465-y.da tuzilgan devonidagi “G‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish...” deb boshlangan ruboiysida shoirning M.dagi g‘ariblik kayfiyati ifodalangan.

N. Husayn Boyqaro davlatida yuqori mansablarga ko‘tarilgandan keyin (1469), uning M. B-n

aloqasi yanada kuchaydi. M.da N. Imom Rizo maqbarasi doirasida “Dor ul-huffoz” deb atalgan imoratni qurgan. Shuningdek, N. o‘n ikki farsax uzunligida ariq qazib, suv keltirgan. (“Chashmayi gul”). N. u-n M. qadrdon shahar bo‘lib qolgan edi. N. M.da goh davlat ishlari b-n, goh Sulton Husayn Boyqaro topshirig‘iga ko‘ra tez-tez bo‘lib turar edi. N. “Xam.M.”da bu haqda “Faqirni podshoh ba‘zi maslahatlar uchun Murg‘obdin ta’jil bila Mashhadga yiborib erdilar...”, – deydi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Мухаммад. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2001; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011. Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977. Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Мухаммад. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2001; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011. Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977.

Q.E.

MA‘DAN (Taxallusi; ismi: Odinamuhammad Avazmuhammad o‘g‘li) (1762/88–1838/46, Asht (Tojikiston)) – shoir. Avazmuhammad degan kambag‘al dehqonning farzandi. Boshlang‘ich ma‘lumotni tug‘ilgan qishlog‘i Pang‘ozda olib, keyin o‘z davrining fozil kishisi bo‘lgan Muhammadamin Kosoniydan tahsil olish u-n Punuk qishlog‘iga boradi. Forsiy va turkiy adabiyotining Sa‘diy, Hofiz, Jomiy, N., Hiloliy, Fuzuliy, Bedil kabi zabardast namoyandalari asarlarini o‘qib-o‘rganadi, ulardan mahorat sabog‘ini oladi. Avval Kamina taxallusi b-n ijod qilib, ustozining tavsiyasiga ko‘ra keyin M. taxallusini oladi.

M. yashagan davrda Toshkent va Farg‘ona o‘rtasidagi savdo yo‘li Pang‘oz va Bobodaxon yo‘llari orqali o‘tar edi. Bobodaxonda karvonsa-

roylar bo‘lib, ularda mashshoq va hofizlar ishtirokida bazmlar tashkil etilardi. Bunday kechalar-da M.ning turli mavzulardagi she‘rlari ham ko‘p o‘qilgan. Shoirlik ovozi Qo‘qon xonigacha yetib, Umarxon uni saroyga taklif etadi. Lekin ortiqcha dabdabani, saroy hashamatini xohlamagan oddiy qishloq yigiti bu taklifni rad etadi. Tahsilini tugatgach, qishlog‘iga qaytib, dehqonchilik qilib kun kechiradi.

40 yoshigacha Pang‘ozning Shayxon mahallasida yashab, mahalliy boy va amaldorlarni hajv qilib she‘rlar yozgani u-n ularning ta‘qibiga uchraydi. “Diyonat raft” (“Diyonat ketdi”), “Avazbiy” she‘rlari u-n uni tutib, qattiq kaltaklaydilar. Shundan keyin u shol bo‘lib qoladi. Majburan Mulloyon mahallasiga ko‘chib o‘tsa-da, u yerda ham tinch yasholmaydi. 77 yoshida vafot etgan. Qabri o‘z qishlog‘idagi Mirhakim ota qabristonida bo‘lib, maqbara darvozasiga uning 2 bayti o‘yib yozilgan.

Devonining umumiy hajmi 3644 misradan iborat bo‘lib, o‘zbek (1168 misra) va tojik tillaridagi (2466 misra) g‘azal, muxammas, musaddas, qasida, tarji‘band, qit‘a va ruboiy janrlaridagi namunalarni o‘z ichiga oladi. O‘zbekcha she‘rlarida N. va Fuzuliy, tojikcha ijodida Jomiy va Bedilning ta‘siri kuchli. Muxammaslarining bir qismi mustaqil bo‘lsa, bir qismi Jomiy, N., Hiloliy, Bedil, Sho‘xiy Xo‘jandiy va boshqa shoirlarning g‘azallariga bog‘langan. Maxmurning “Hapalak” she‘ridan ilhomlanib, “Pang‘oz” muxammasini yaratgan. Shoir she‘rlari sodda til, ravon uslubda yozilgan bo‘lib, badiiy san‘atlarga boy.

M. haqidagi ilk ma‘lumot Fazliyning “Majmuayi shoiron” tazkirasida uchraydi:

*Buvad Ma‘dan on koni ganji suxan,
Buvad qar‘yai Pang‘oz o‘ro vatan.*

Tarj.: Ma‘dan so‘z gavharining koni bo‘lib, Pang‘oz qishlog‘i uning vatanidir.

Shoir haqida ma‘lumot va tavsiflar b-n uning Umarxonga bag‘ishlangan 2 qasidasi va bir tojikcha g‘azalini keltiradi.

M.ning ijtimoiy qarashlari, didaktik fikrlari ko‘proq kichik janrlardagi she‘rlarida o‘z aksini topgan. U qator qit‘a, ruboiy, chiston va ta‘rixlarida o‘zi yashagan davr b-n bog‘liq kuzatish va mulohazalarini ixcham va lo‘nda shaklda ta‘sirchan ifodalaydi. M-n:

*Eyxush on marde, ki monad nomi nekash dar jahon,
To qiyomat qissa bar nomash bixonad qissaxon.
Az du kas asrori neki monda dar olam nishon:
Himmat az Hotam zuhur-u adl az No‘shiravon.*

Tarj.: Dunyoda o‘zidan yaxshi nom qoldirgan kishi baxtlidir. Qiyomatgacha odamlar uning ezgu nomini doston qilib yashaydilar. Dunyoda 2 kishidan 2 yaxshilik boqiy qolgan: Hotami Toydan himmat-u Anushervoni odildan adolat.

Bu qit‘a N.ning quyidagi mashhur muammasiga hamohang jaranglaydi:

*Bu gulshan ichra yo‘qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur qolsa yaxshilig‘ bila ot.*

N.ning mashhur:

*Kimki oning bir malaksiymo parivash yori bor,
Odami ersa, pari birla malakdin ori bor, –*

bayti b-n boshlanadigan g‘azali ta‘sirida yozgan she‘rda mutanosiblik yaqqol ko‘rinadi:

*Bir muvofiq bo‘lsa yori dahr aro har kimsani,
Layli-yu Shirin-u Uzroding qachon parvosi bor?!*

M. N. g‘azallariga qator muxammaslar ham yozgan. Jumladan, “Menga nomehribon yor o‘zgalarga mehribon erish” misrasi b-n boshlanadigan g‘azaliga badiiy yetuk taxmis bog‘langan. M-n:

*Tan uzra emdi fahm etdim adadsiz
toza dog‘imni –
Ki, ul har bir qororg‘on dog‘i
hijrondin nishon erish.*

Ma'dan hayoti va ijodi P.Qayyumov, A.Qayyumov, V.Abdullayev, T.Ne'matzoda, H.Muxtorova kabi o'zbek va tojik olimlari tomonidan o'rganilgan.

Ad.: Ma'dan. Aishori muntaxab. – Dushanbe, 1966; Ma'dan. Fazallar. Muxammaclar. Asrlar nidosi. – T., 1982; Qayumov Q. Q'xon adabiy muhiti. – T., 1961; Abdullaev V. U'zbek adabiyoti tarixi. – T., 1964; Tazkira Qayumiy. 1-kitob. – T., 1998; Muxtorova X. Ma'dan. U'zbek adabiyoti tarixi. 4-jild. – T., 1978.

E.O.

MA'MUN – Sharq adabiyotida va N.ning “T.M.A.” asarida uchraydigan tarixiy xarakterdagi obraz. M. xalifa – IX asrda Bag'dodda xalifalik qilgan Horun ar-Rashidning o'g'li. M. davrida madaniyat, ilm-fan juda yuksalgan, hatto “Ma'mun akademiyasi” iborasi b-n mashhur bo'lgan ilmiy-madaniy markaz nomi hamda faoliyati tarixiy va adabiy manbalarda o'z ifodasini topgan. M.ning zamonasining taniqli olimlari, san'at va adabiyot vakillariga har tomonlama homiylik qilgani borasidagi qimmatli ma'lumotlar yetarlicha uchraydi. N. ham “T.M.A.” asarida Xalifa M. faoliyatining bu jihatlariga urg'u bergan va shu haqda asarda to'xtalgan.

Umuman, Sharq mumtoz adabiyotida M.ning darveshlar b-n qilgan suhbatlari haqidagi syujetlar ham uchraydi.

Ad.: Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011.

B.R.

“MA'NOLAR OLAMIGA SAFAR” – taniqli adabiyotshunos olim N.Komilovning N. g'azallari sharhiga bag'ishlangan kitobi (2012). Undan ulug' shoirning 50 ta g'azali sharhi o'rin olgan bo'lib, dastlabki 40 tasi “G.S.” devoni 1–40-g'azallarining sharhidir. Bu sharhlar 3 bosqichli bo'lib, avval g'azaldagi tushunarsiz so'z,

ibora, istiloh, tushunchalar lug'ati keltiriladi. Keyin g'azalning baytma-bayt nasriy bayoni beriladi. Shundan so'ng g'azalning umumiy mazmunma'nosi – erkin sharhiga o'tiladi. Kitobdan, shuningdek, g'azalning aruziy talaffuziga oid kirishso'z o'rin olgan va unga n.shunoslikka oid maqolalar ilova qilingan. Bu sharhlar o'quvchilarni buyuk shoir g'azallarini butun mazmun-mohiyati b-n tushunishlariga yordam berish maqsadiga yo'naltirilgan. Olim, xususan, N. g'azallarining tasavvufiy ma'no qatlamlarini keng va chuqur ochib beradi.

Ad.: Komilov H. Ma'nolar olamiga safar. – T., 2012.

Z.R.

MA'RIFATULLOH – Allohni bilish, uni ma'lum bir maqomda tanish. Mashhur bir hadisda “Avval ul-ilmu ma'rifatullohi”, ya'ni “Ilmning boshi, avvali ma'rifatullohdir”, deyiladi. M.dan maqsad esa, Allohning zotini, ism va sifatlarini tanish va bilish, Unga iymon keltirishdir. Bu yo'l har bir insonning o'z nafsini tanishidan boshlanadi. “Nafsini tanigan – Rabbisini taniydi” hadisi bunga dalil bo'ladi. Zotan, har bir inson Tangri-ning yaratilari va insoniyatga yetkazilgan ilohiy ilmlar vositasi bilangina Uni imkoni darajasida taniydi va idrok etadi.

Alloh taoloning zoti jism kabi hajmga ega emas, ko'zimizga ko'rinadigan va ko'nglimizga keladigan barcha narsalar Alloh taoloning zotiga o'xshamaydi. Chunki Unga o'xshash biron narsa yo'qdir. Payg'ambarimiz ilohiy mohiyatni anglash jarayonining nechog'lik mushkulligi va imkonsizligi borasida hayrat va e'tirof ichida shunday deganlar: “Xudovando, agarchi manga o'n hissa aql karam qilding, ammo u hush qaniki ani ila sani diydoringni ko'rgayman va tanurman, botinda sani bechun va bechugina, bemisl va benamuna ko'rarman. Vaqteki, aql birla fikr etsam, sani hama nimarsadin judo ko'rurman va harchand aql yugurar vaslingga yetolmas va sani zeboligingni ziyodadin ziyoda ko'rarmanki, san boshqasan va ajoyibsan”.

Haqiqat ahlining fikricha, inson faqatgina M. orqali saodatga erishadi. Ya'ni, ma'rifat bir nur bo'lib, imon ahli shu ma'rifat nurlari orqali Allohga yaqinlashadilar. Haq ma'rifati inson ko'ngli orqali kashf bo'ladi.

N. "H.A." dostonining avvalgi munojotida dunyoning yaratilishi haqida so'zlab, Alloh bu dunyoda o'zini oshkor qilish u-n hikmat b-n maxluqotni paydo qilgani va shu maxluqot ichida insonni eng sharif va eng aziz zot qilib yaratganidan xabar beradi. Yaratuvchining bu dunyoda tajalli qilgani, O'zining yaratilari orqali go'zalligini, kuch-qudratini namoyon qilgani ham xos bandalarga ulug' marhamat edi. Chunki ular hidoyat nurlari va toza aqllari b-n Allohni taniydilar va uning qarshisida lol-u hayron bo'lib qoladilar. O'z navbatida Allohning ularga o'zini tanitishi cheksiz marhamat bo'lib, ma'rifat sohibi bo'lishlariga sabab bo'ladi. Lekin ular bu ma'rifatni haqqi ila sifatlay olmaydilar:

*Ma'rifating kim qila olmay sifat,
Qilding ani orifi ul-ma'rifat.*

"N.M."da keltirilishicha, Shayx Abubakr bin Yazdonyor Urmaviy "Ma'rifat – Allohu taoloning vahdoniyati bilan qalbning qaror topishi-dir", deb ta'rif beradi. Ahli ma'rifat esa bilimdon kishilar, ma'rifat egalari-dir. M. tasavvuf tushunchasi sifatida solik maqomlaridan biri; solik ma'naviyatining kundan kunga ortib borishi, koinot va tabiat ilm-u hikmatidan, shuningdek, insoniy va ilohiy sir-asrorlardan voqif bo'lib borishi. Binobarin, ma'rifatning avvali Haq taoloning borligini mushohada etishdan boshlanadi. Ma'lumki, tasavvufda solikni kamolotga yetkazuvchi to'rt bosqich, ma'naviy maqom bor: shariat, tariqat, haqiqat va ma'rifat. Hujviriy "Kashf ul-mahjub" asarida: "Faqihlar kabi boshqa kishilar ham Alloh haqidagi ilmga "ma'rifat" nomini berganlar. Tariqat shayxlari esa Alloh xususidagi sihhatli holni "ma'rifat" deya ataganlar", deydi. N. ijodiga nazar solsak, "ma'rifat" tushunchasi bir qancha ma'nolarda qo'llangan. Zero, tasavvufiy nuqtayi nazardan ma'rifatning nozik ma'no farqlari bor.

Ko'ngul ilohiy xitobning, ma'rifat va irfonning mazhari. Oriflar tilida ilohiy sirlar makoni va maxzani bo'lgan joy. Shuning uchun ham N. "L.T."da "ma'rifat" vodiysidan bahs yuritib, Yaratuvchiga shunday munojot qiladi:

*Ey qilib insonni koni ma'rifat,
Ko'nglini aylab jahoni ma'rifat.*

Inson ruhi mavjud olamdagi turli hodisalarni kuzatish va mushohada qilish orqali hayratlanadi va Yaratuvchining san'atini ko'rib, unga ishonch va e'tiqod bildiradi. Bu haqda N. yozadi:

*Muncha g'aroyibki qildi guzar,
Ayladi ibrat ko'zi bilan nazar.*

*Barchasida zikr sujud angladi,
Ma'rifatullohga shuhud angladi.*

Ma'rifat vodiysida haqiqatning mohiyatini tanigan, ma'naviy kamolotga yetgan shaxslar – oriflar haqida fikr yurgiziladi. (Q.: orif) Ular yaxshi bilan yomonni, kufr ila imonni, dayr (butxona) bilan Ka'bani farqlasalar-da, asl maqsad yo'lida ularga e'tibor bermaydilar. Anglagan mohiyatlari qarshisida hayron-u lol bo'lib, sarmastlik ichida yashaydilar. Har bir orif o'z maqomi darajasida haqiqatni idrok etadi. Oriflarning e'tiroficha, Haqni bilishning – M.ning yuz tuman tarmoqlari bordir. Unda har bir M. sohibi o'z aqli va maqomi darajasida Haqni taniydi, uni idrok etadi.

N. ma'rifat tushunchasini majoziy-tamsiliy tarzda "L.T." dostonida teranroq anglatadi. Uningcha, ishq vodiysidan so'ng keladigan ma'rifat vodiysining o'ziga xos xususiyatlari bor. Suluk yo'lidagi har bir solik bu vodiya qadam qo'yar ekan, o'z iste'dodi va harakatiga ko'ra "hollarni muxtalif" topib, ma'rifat hosil qiladi. Bu yo'lda Muso ham, Fir'avn ham, Mahdi-yu Dajjol ham, shoh ham, gado ham o'z hadafini ko'zlab yo'lga tushadi. Bu yo'lda taraqqiy ham, tanazzul ham, kufr ham, iymon ham mavjud.

*Yuz tuman rahrav ko'arsen beqaror,
Har biri bir yo'lni aylab ixtiyor.*

Haqqa eltuvchi yo'llarning ko'pligidan ajablanmaslik kerak. Chunki shoirning uqtirishicha, "Nabiyi rohbar", "Haq sari safar qiluvchilarning yo'llari maxluqotning nafaslari adadicha", deb aytgan. Ammo har qaysi yo'lchi o'z yo'li b-n faxrlanadi, o'zinikini haq, deb biladi. Hosil qilgan bilim va tajribasi har birining ma'rifatidan darak beradi. Ma'rifatdagi tafovut ham ana shunda:

*Bo'ldi o'z irfoni har kimga sifat,
Ko'p tafovut qildi paydo ma'rifat.*

*Har kishi o'z tavrida istab kamol,
Qildi vodiy tay qilurg'a ishtig'ol.*

Bu vodiya suluklar va istaklar turlicha, kimdir manzilga yetgan, kimdir yo'lda qolgan:

*Kimni aylab ma'rifatqa muttasif,
Aylabon ul xayl holin muxtalif.*

*Har kishi sayrin kamolicha qilib,
Qurbin oning hasbi holicha qilib.*

Ammo bularga qaramasdan, "ma'rifat xurshidi" porlab chiqqanda, har kim o'z nasibasiga ega bo'ladi, chunki, pokiza "nur" zohir bo'lgandan keyin har kimning kamolga yetishiga sabab bo'ladi.

N. o'z fikrlarining tasdig'i sifatida "ko'rlar va fil" b-n bog'liq tamsiliy hikoyani keltiradi. Unda bayon qilinishicha, bir kishi bir necha ko'rlardan: "Fillarni ko'rganmisizlar?", deb so'raydi. Ular "Ha" deb ko'rgan-bilganlarini aytishadi. Biri filga qo'l tekkizib, "Ustun"ga, boshqasi qorniga qo'l uzatib "Ustunsiz" narsaga, xartumini silagan "ajdarho"ga, tishlarini ushlagan "ikki suyakka"ga, qulog'ini silagan "ikki harakatlanib turgan yelpig'ich" va h.k.larga o'xshatishadi. Ular filni ko'rmaganliklari u-n o'z bilim va tajribalaridan kelib chiqib, ulkan hayvonni xilma-xil sifatlay-

dilar. Ko'rlarning so'zini eshitib turgan bir mo-hir filbon ularni gapdan to'smay, hammasi chin gapirayotgani, sifatlar bir yerga jamlanganda, fil haqida ma'rifat hosil bo'lishini aytadi:

*Lek jam' o'lg'onda bu barcha sifat,
Pilg'a hosildur ul dam ma'rifat.*

Demak, xulosalardan xulosa chiqarish, voqea va holatlarga basirat va farosat ko'zi b-n nigoh tashlash ham ma'rifat nishonalaridan ekan.

N. suluklarning ko'pligi va farqliligini ta'kidlab, ularning ko'pi "quyqa", sof, tozasi esa oz deydi. Mana shu oz qismi hazrat Payg'ambar (s.a.v.) shariatiga muvofiq bo'lgan to'g'ri va pokiza yo'llardir:

*Chun suluk ichra ko'p erdi ixtilof,
Ko'pragi durd erdi, lekin ozi sof.*

*Kim ravishda soft erdi mashrabi,
Bor edi ul tobe'i shar'i nabi.*

Naqshbandiya tariqatiga mansub N.ning o'zi ham ma'rifat ahlidan bo'lishni xohlaydi. She'r nihoyasida, soliklar yetadigan ma'rifat manzillarini bosib o'tishni va O'zining "visol"iga yetishni Tangridan iltijo qilib so'raydi:

*Ma'rifatda, yo Rab, ul yo'lkim ango,
Solikekim kirsu yetkurgay sango.*

*Foniyi ovvorani ul yo'lg'a sol,
Qat' qilg'och yo'l, nasib etkil visol.*

N. "N.M." muqaddimasida M. haqida shunday deydi: "Haq subhonahu va taolo maxluqotda bani odamdin sharifroq va biyikroq (ulug'roq) xalq qilmaydur, nechunki, ma'rifatulloh ganjining amini va mahrami uldur".

N.ning ta'kidlashicha, ma'rifat ko'ngulda hosil bo'lgach, solikda chin ma'noda basirat paydo bo'ladi. Shoir, deyarli, barcha asarlarida ko'ngil haqida rang-barang talqinlar bayon qilgan. Jum-

ladan, u “M.Q.” asarida “Ko‘ngul ma’rifat bog‘-idin va vahdat rayohinining esgan nasimidur va ruhoniyyat gulistonidin oshnoliq gullarining shamimidur. Husn malohatin idrok qilg‘uvchi ham, ko‘ngul va ishq o‘ti yolinig‘a yoqilg‘uvchi ham ko‘ngul. Xo‘blar husni tuzig‘a kaboblig‘ qilg‘uvchi ham, ul va jamol latofati ganjig‘a har oblig‘ qilg‘uvchi ham ul”. Ammo, avvalo, mahbubning jon ichidan “jilva” qilishi u-n ko‘ngulni “naqshi mosivo”dan, ya’ni, Haqdan boshqa narsalardan xoli qilish kerak:

*Desang, Navoiy, jon aro mahbub
bo‘lg‘ay jilvagar,
Avval ko‘ngul ko‘zgidin mahv
ayla naqshi mosivo.*

Orifning lug‘aviy ma’nosi tanuvchi, biluvchidir. So‘fiylarning tushunchasida orif irfon sohibi. Tom ma’nodagi haqshunos. Ba’zilarining ta’kidlashicha, ilm – aqlga, irfon – tuyg‘ularga asosladi. Orif Alloh tomonidan baxsh etilgan laduniy ilm vositasida uning mavjudligini idrok etadi va mavhum borliqdan kechib, Tangri yodi b-n umr o‘tkazadi, Alloh sifatlarini, fe’llarini va ismlarini kashf va mushohada yo‘li ila taniydi. Orifi billah deganda, ma’rifat va irfon egasi, komil inson, hikmat va asrorga oshno, fano martabasiga erishgan, valiy tushuniladi. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) shuncha ilm va ma’rifat bilan Allohga duo qilib: “Mo arafnoka haqqa ma’rifatika”, ya’ni Alloh, biz seni haqqi rost b-n taniy olmadik”, deb aytar edilar. N. “B.V.” devonida orifning yuksak holidan xabar berib, shunday deydi:

*Ma’rifat naxlidin ul orif hamono topti bar,
Kim tafakkur birla fahmi “mo arafnok” ayladi.*

Shoir mazkur baytida ma’rifatni bir daraxtga, daraxt mevasidan bahramand bo‘lgan kishini esa orifga qiyoslamog‘da. Orif bo‘lgandan keyin esa u tafakkurga ega bo‘ladi va mushohada qilib, Haq ma’rifatining sirriga yetib bo‘lmasligini, Payg‘ambar alayhissalom so‘zlarining hikmatini fahmlay boshlaydi.

*Faqr ko‘yida musallam tut, ne qilsang istimo’,
Orif ermas har kishikim qilsa irfon birla bahs.*

Ya’ni, oriflik, bu – o‘zida hosil bo‘lgan ma’rifatni pinhon tutish, uni bironvga oshkor etmaslik, faqrlik maqomida qolib, sirni asrashdir. Agar Haq asrorlarini oshkor etsa, u haqiqiy orif emas. N. shuning u-n ham orif holidan bahs etganda, “quyosh aksi” daryoga tushsa, uning “suvin toshurmog‘i” mumkin bo‘lmaganidek, orifga ham “ganji fayz” yetganda, “dam urmay” uni oshkor qilmaydi, deydi.

Oriflikning yana bir nishonasi xotir sahifasida faqat yor so‘zi, yor xayoli o‘rin olishi, vahdat sofligiga turli xavotir va shubhalarni qo‘shmasligi lozim.

*Safhayi xotirda ey orif, keraktur yor-u bas,
Sofiyi vahdatqa hoshoki, xavotir qotma ko‘p.*

Ma’rifatga erishgan, tiriklik va o‘lim mohiyatidan xabardor bo‘lgan inson o‘limni Allohning taqdiri, deb biladi, tabiiy qarshi oladi, fojia sifatida qabul qilmaydi. Aksincha, eng og‘ir fojia, jaholatda qolib o‘lish, qalbi yumuq holda dunyodan ketishdir. N. shunga ishora qilib, deydi:

*Ey Navoiy, jahl ila o‘lmak qatig‘ ishdur, vale
Chun kamoli ma’rifat kasb o‘ldi, ne nuqson o‘lum.*

N. payg‘ambar (s.a.v.) haqida g‘azal yozish, u Zotning sifatlarini madh etish oson emasligini ta’kidlar ekan, bu borada ortiqcha maddohlik va bilag‘onlik qilishdan ehtiyot bo‘lishga chaqiradi. Chunki Qur’oni Karimda Alloh tarafidan maqtalgan Zotni vasf qilish oson emas.

*Sen kim-u na’tin demak, til asrag‘il ko‘p nuqtadin,
Ey Navoiy, ma’rifatni qilma har ne bor har xarj.*

N. M.ga yetishgan bir qator oriflarni “N.M.”-da nomlarini qayd etib, ularning oriflar haqidagi fikrlarini ham keltirib o‘tadi. Jumladan, Shayx Yahyo bin Mu’oz Roziy: “Zohidlar dunyo g‘u-

rabosi(g'ariblari)durlar va oriflar – oxirat g'urabosi”, desa, Shayx Abu Said Xarroz hazratlari: “Oriflarning riyosi muridlarning ixlosidan yaxshidir”, deydi. Shayx Tohir Maqdisiyga ko'ra: “Agar orifning nurin (odamlar) ko'rsalar, kuygaylar va agar orif ham (Allohning) vujud nurin ko'rsa, kuygay”. Shayx G'aylon Samarqandiy: “Orif Tengridan Tengrig'a boqar va olim dalildin (Tengriga boqar)”. Shayx Abdulloh bin Muhammad Har rozga ko'ra esa: “Ochlik – zohidlar taomi, zikr – oriflar taomi”dir.

Ko'rib o'tganimizdek, N. ijodida M. tushunchasining rang-barang talqinlari ko'zga tashlanadi. Ularni to'g'ri anglash shoir ijodining tasavvufiy mohiyatini yaqindan idrok etishda yordam beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965. Ислом энциклопедияси. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат нашриёти. – Т., 2004.; Абу Ҳомид Фаззолий. Кимийи саодат. – Т., 2005.

S.R.

MAQSUD ANDIJONIY (XV asr, Andijon – Hirot) – N.ning zamondoshlaridan, bastakor, hofiz. Andijonda tug'ilib, Hirotida kamolot kasb etgan. Mavlono Ohiy Hiraviyning shogirdi. Bir muddat Sulton Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan. Ustod Shodiy, G'ulom Shodiy, Hofiz Ushshoqiy, Hofiz Mirak Buxoriy, Xoja Hamza Toshkandiy kabi o'z davrining mashhur san'atkorlari b-n hamkorlik qilgan. Shayboniyxon Hiroti zabt etganidan so'ng (1507), boshqa mashhur san'atkorlar kabi o'zi b-n uni ham Buxoroga olib kelgan. U “Tarona”, “Amal”, “Peshrav” kabi kuylar muallifi. Jomiy g'azallariga “Savt” nomli go'zal va ta'sirchan kuy bastalagan.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. Душанбе, 1988.; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1967.

E.O.

MAQSUD HIRAVIY (XV asr, Hirot – Buxoro) – shoir. O'q yasovchi hunarmand usta ekanligi u-n Tirgar nomi b-n ham mashhur bo'lgan. N. “M.N.” tazkirasida uni o'ziga yaqin bo'lgan muammonavis Mavlono Faxriddinning ukasi sifatida tanishtiradi. G'azal yozishga ishtiyoqi baland ekanligini aytib, ijodidan namuna sifatida quyidagi matla'ni keltiradi:

*Peshi mehri ro'yi o'rah basta shud ohi maro,
To az in nabvad g'ubor oinayi mohi maro.*

Tarj.: Oy yuzi oyinasiga g'ubor qo'nmasligi u-n yuzi quyoshi oldida ohim yo'li to'sildi.

Lekin uning ruboiyga mayl-u rag'batini ham kuchli bo'lib, turli mavzularda ko'plab go'zal va purma'no ruboiylar yozgan. Umriining oxirida Buxoroga keladi.

Hasanxoja Nisoriyning yozishicha, dunyoga etak silkigan darveshtabiat va ozodavash kishi bo'lib, Buxoroda yolg'iz yashagan. Bu yerda Darvesh laqabi b-n tanilgan. Maxdumi A'zanga muridligi ham bo'lgan. O'qchilik kasbi kabi ta'bi ham o'qdek to'g'ri va yuksak edi. “Qayerda rangin ma'nolarga yetishsa, nazar o'qini unga otib, nishonga urganini o'z xotiriga joylab olardi. Va latif ta'bi latifaga moyil edi va o'zi xususida ko'plab latifalar aytardi”. Quyidagi matla'si juda mashhur bo'lgan:

*Xo'boni Hiri xo'btar az obi hayotand,
Bisyor raboyanda-vu shirin harakatand.*

Tarj.: Hirot go'zallari obi hayotdan ham yaxshiroqdirlar – ular nafis harakatlari b-n ko'ngillarni zabt etadilar.

Begim masjidida tor bir hujrasi bo'lib, shu yerda 90 yoshida vafot etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. – Т., 1993; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O., B.R.

MAQSUDOV Badriddin

(1956, Konibodom, Tojikiston) – adabiyotshunos olim, f.f.d-ri (2007), prof. (2010). Fors-tojik mumtoz adabiyoti tarixi va zamonaviy tojik adabiyotining turli mavzularida ilmiy izlanishlar olib boradi. Tojikiston, Eron va

Afgʻoniston olimlari tomonidan M.B. Kamol Xoʻjandiy, Fahriddin Iroqiy asarlarining koʻzga koʻringan tadqiqotchisi sifatida eʼtirof etilgan. Uning “Kamol Xoʻjandiy hayoti va ijodi” (1994), “Sayre dar gʻazaliyoti iroqiy” (2007), “Fehristi nusxahoi dastnavisi Mazkazi farhangii prof. Sh.Huseynzoda” (2007), “Chustuchoʻ dar ahvol va osori Iroqiy” (2009), “Adabiy tadqiqot usuli” (2012), “Xoʻjandning Andalebi bogʻi” (2013) va boshqa bir qator kitoblari nashr etilgan. M.B. oʻzbek olimlari E.Rustamov, E.Shodiyev, shuningdek, turkologlar A.Sherbak, M.Saliye, L.Klimovich va boshqalarning fikriga koʻra, Xoʻjandiyning turkiy “Latofatnoma” qoʻlyozmasi Kamol Xoʻjandiyga tegishliligini aniq dalillar bilan rad etgan (“Latofatnoma” va mansubiyati on ba Kamoli Xujandiy. Axboroti AF RSS Tojikiston. Ser.: sharqshunosi, taʼrix, filologiya. – 1990. – № 3. – Sah. 47-53).

Olimning yana bir xizmati shundaki, u N. qalamiga mansub “N.N.” asarining qadimiy qoʻlyozmasini tavsiflagan. Mashhad (Eron) shahrida (07-09.02.2015) boʻlib oʻtgan “Amir Navoiy tafakkuri, osori va xizmatlari” mavzusidagi xalqaro anjumanda ilk bor tadqiqotining natijalarini taqdim etdi. Uning “Navoiy devonining yangi topilgan qadimiy nusxasi” sarlavhasi ostida “Amir Alisher Navoiyning fikrlari, asarlari va xizmat-

lari” xalqaro anjumani maqolalariga oid kitobda olim maʼruzasidan parcha nashr qilingan (fors tilida). Keyinchalik olim Tojikistonda “Alisher Navoiy kutubxonasi yangi topilgan qoʻlyozma nusxasi” sarlavhasi ostida tadqiqotlarini maqola shaklida chop etdi (Amir Alisheri Navoiy va tojik adabiyoti. Xalqaro anjuman materiallari, Xoʻjand, 2016-yil, 15-16 aprel, 4-17-betlar). Xuddi shu maqola Afgʻoniston Islom Respublikasida ham nashr qilindi (Bagʻlon universitetining ilmiy jurnali, 2017-y. 4-son. 22-36-betlar). Mazkur nusxa DMT prof. Sh.Huseynzoda nomidagi madaniyat markazida 736 raqami b-n saqlanadi. M.B.ning fikrlariga koʻra, nusxaning toʻrt joyida raqam va harflar b-n hijriy 882-y. yozilgan. Bu sana N. tavalludining 36 yilligiga toʻgʻri keladi. Nusxaning oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganish natijasida, u N.ning “N.N.” devoni ekanligini va asar XI asrda (milodiy 17 yil) hijriy 882-y.da yozilgan eng qadimgi nusxadan koʻchirilganligi maʼlum boʻldi. Unda 34 betdan iborat soʻzboshi mavjud. Nusxaning varaq-lari raqamsiz, lekin ular oxiriga yetmagan. Muqaddimaning boshi va devonning asosiy qismida maxsus lavha bor. Bu nusxada shoir davridagi 598 gʻazal va boshqa janrdagi ashʼorlari jamlangan. Darhaqiqat, N. ijodini oʻrganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi, shuningdek, u matnshunoslik u-n jiddiy ahamiyatga ega, mazkur asarning boshqa nusxalari b-n qiyoslashda juda qoʻl keladi. Shoirning koʻpgina gʻazallarini ushbu nusxa matnidan kelib chiqib tuzatish mumkin. M.B.ning mazkur maqolasi oʻzbekcha tarjimada Oʻzbekistonda “Oʻzbek tili va adabiyoti” ilmiy jurnalida eʼlon qilingan (2016, 6-son).

Ad.: Алишер Навоий девонининг янги топилган қўлёзма нусхаси. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2016. – № 6. Собиржонов С. Донишманди дақиқназару фасеҳбаён / Озодагон. – Душанбе, 22 июни 2016. – Саҳ.12; Абдусатторов А. Муҳаққиқ ва омузгори адабиёт // Адабиёт ва санъат. – Душанбе, 16 июнь 2016.

М.А.

MAG'RIBIY – “S.I.” dostonida Doroning “Fildek gavdali, fildek kuchli” pahlavoni. Yo‘l-bars terisidan to‘n kiygan bu pahlavon Boriq Barbariyini band etib, o‘z yurtiga olib ketadi. N. uni qavmining bahaybat, dovyurak, dag‘al vakili sifatida tasvirlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

МАҚТА’ (ar. – biror narsaning uzish, kesish joyi) – g‘azal va qasidaning oxirgi, yakunlovchi bayti. Unda she‘r davomida ifodalangan fikr-u g‘oyalar, tasvirlangan tuyg‘u-kechinmalar umumlashtirilibgina qolmay, shoirning o‘z-o‘ziga yoki barchaga qaratilgan xulosasi ham chiqariladi. M.ning ifoda va badiiyat jihatidan go‘zal va yuksak bo‘lishi balog‘at qoidalaridan hisoblanadi. Ta‘sirchan so‘zlar vositasida salmoqli ma‘noni yuzaga chiqargan bunday baytlar husni maqta‘ (q.) ham deyiladi. U kompozitsion jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, shoirning ahvoli va maqsadini, xohish va istagini ham o‘zida mujassam etadi. So‘nggi baytda shoirning taxallusi keltirilgan bo‘lsa, u bayti taxallus (q.) deb ham yuritiladi. Mumtoz she‘riyatda she‘rni chiroyli, ta‘sirchan va mazmundor qilib yakunlash nihoyatda muhim sanaladi. M. N.ning ishq ichra shoh-u gadoning mavqe-maqomi qiyosi-nisbatiga bag‘ishlangan g‘azali ishq ichra gadolik shoh toj-u taxtidan ham afzalligi haqidagi hikmat darajasidagi quyidagi M. b-n yakunlanadi:

*Ey Navoiy, sidq ila bo‘lgil gado ishq ichrakim,
Taxt-u tojin bersa, bu davlatni topmas podshoh.*

An‘anaga ko‘ra, M.da shoir taxallusi qo‘llanadi, lekin taxallussiz M.lar ham uchrab turadi. Misol uchun Sa‘diyning ko‘pgina g‘azallarida taxallus M.dan oldingi baytda keladi. Bu holni N.ning ayrim g‘azallarida ham uchratamiz.

Ad.: Энциклопедия адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Исҳоқов Ё.

*Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуроноф Д. ва боиқалар. Адабиётшунослик луғати. – Т., 2010.
E.O., M.A.*

МАҚЛУБИ MUSTAVIY – M.M. lafziy san‘atlar sirasiga mansub bo‘lib, qalb san‘atining 4-turidir. A.Husayniy va A.Taroziyarga ko‘ra, u lug‘atda teskari qilmoq bo‘lib, she‘riy istiloh sifatida mazmuni shuki, kalomdagi bir lafzning barcha harflari teskari qilinadi yoki uning ayrim harflarigina teskari qilinadi yoxud o‘sha so‘zni teskari o‘qish demakdir. Shunga ko‘ra, qalb yana bir necha turlarga bo‘linib, uning 4-turi sanalmish – M.M. shunday hosil qilinadiki, bir ibora zikr qilinganda, uni qalb qilib teskari o‘qilsa, o‘sha asl ibora hosil bo‘ladi.

N. o‘z ijodida M.M.ning bir necha o‘nlab go‘zal namunalarini yaratgan holda yetuk adabiyot nazariyotchisi sifatida ham baho berganini ta‘kidlash lozim. Xususan, N. “M.N.” tazkirasida “Bovujudi ihtisor maqlubi mustaviy san‘atidakim, andin mushkulroq san‘at bo‘lmas”, deydi. Va o‘z so‘zini davom ettirib, Mir Atoulloh – “Badoye‘ us-sanoyi” muallifi Atoulloh Husayniyning shoirlik va sanoye‘ fanida komilligini quyidagi bayt misolida dalillaydi:

*Shakardahano g‘ame nadoriy,
Dayr o daniyi mug‘ona darkash.*

Tarj.: Ey shakarlab, hech g‘aming yo‘q, dayrga kelib, bir mug‘ona may ko‘tar!

Bu baytni A.Husayniy ham “Badoye‘ us-sanoyi” asarida mazkur san‘at ta‘rifi munosabati b-n keltirgan. Zero, 1-misra arab alifbosi asosida teskari o‘qilsa, 2-misra hosil qilinadi. Mir Atoulloh bunda M.M. san‘atini yana 4 darajaga ajratib, zikri kelgan baytni eng murakkab – M.M. muvassal (ulangan) turiga namuna o‘laroq keltirgan. Shuning uchun N. bu hodisaga alohida diqqat qilib, yuksak e‘tirof etgan.

Shu va shu kabi bir necha misollar N. ba‘zan ijodkorlarning adabiy mahoratini belgilashda M.M. san‘atida nechog‘li iqtidorligini mezon

qilib olganini ko'rsatadi. N. yozishicha, Mavlono Abdulvahob Mashhadda qozilik qilgan. U donishmand, ilmli kishi bo'lib, mamlakatdagi shoir va san'atkor kishilar unga shogird tushishgan. N. ana shunday nozik didli kishilardan biri M.M. san'ati talablari asosida, ya'ni "Murode doram" deb arz qilganida, Mavlono Abdulvahob "Baroyad yo Rab" deb javob bergani haqida xabar berib, tahsinlar aytadi.

Shuningdek, N. tazkirada Mavlono Shihobning so'z aytish salohiyatidan bahs yuritib, fikrining isboti sifatida bir bayt ilova etadi:

*Mushi har i farrux shavam,
Darki raqam qar kard.*

Haqiqatda, baytda shoir she'riy nazokatini ustalik b-n namoyon etgan bo'lib, har ikki misrada ham M.M.ning ajoyib ko'rinishini ijod qilgan.

Adabiyotshunos Y.Is'hoqov shoir "X." sarlavhalarida mazkur san'atga murojaat qilganini ta'kidlab o'tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдик, 1-жилд. – Т., 2011; Хусайний А. Бадойиъ ус-санойиъ (Аруз вазни ва бадийиъ воситалар ҳақида). Форс тилидан А.Рустамов таржимаси. – Т., 1981; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балога. Ўзбек тили ва адабиёти. 2002, №5.

S.O'.

“MAHBUB UL-QULUB”

– N.ning umri so'ngida yozgan falsafiy-didaktik mazmundagi nasriy asari. Unda g'oyat mazmunli va sermashaqqat hayoti davomida to'plagan boy tajribalari va xulosalari jamlangan. Asarni yaratishdan ko'zlagan maqsadini adib kitob muqaddimasida shunday bayon qiladi: “Maqsadim shuki, har yo'lda yurdim, olamdagi har nav' odamni ko'rdim, katta-kichik-

ning fe'l-atvorini o'rgandim, yaxshi-yomonning xislatlarini tajribadan o'tkazdim, yaxshilik va yomonliklarning sharbatini ichib, zahrini totib ko'rdim. Baxil va pastkashlarning zahmini, saxovatli kishilarning malhamini ko'nglim darhol sezadigan bo'lib qoldi. Zamon ahlidan ba'zi hamsuhbatlarim va davron kishilaridan ayrim do'stlarim bu hollardan xabarsiz hamda ko'ngillari bu yaxshilik va yomonliklardan asarsizdir... Shu jihatdan ularni bu hollardan ogoh va xabar-dor qilmoq vojib ko'rindiki, toki ulardan ham har toifaning xislati haqida tasavvurlari va har tabaqaning ahvoli haqida tushunchalari bo'lgan”.

Demak, N.ning bu asari markazida inson masalasi yotadi. U inson dardini chekadi, insoniylikka yarashqli fazilatlarni madh etadi, unga zid bo'lgan illatlarni esa qoraladi. Insondo'stlik va xalqparvarlik “M.Q.”ning bosh g'oyasini belgilaydi. Muqaddima hayotning barcha baland-pastliklarini ko'rgan, hamma achchiq-chuchuklarini totgan, nihoyatda tafakkuri teran insonning ahvoli ruhiyatini ochib beradi. Asar o'zaro bog'liq 3 qismdan iborat.

Asarning birinchi qismi “Xaloyiq ahvoli va af'ol va ahvolining kayfiyati” (ya'ni, kishilarning ahvoli, fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati) deb ataladi, qirq fasldan iborat.

Asos e'tibori b-n bu qismda jamiyatdagi turli ijtimoiy tabaqalarning mavqeyi, o'z burchiga to'g'ri, halol munosabatini N. asarida adolatli shohlar haqidagi qarashlaridan boshlaydi. Garchi o'z zamonasining “jafo-vu dunlik”larga to'ra ekanligini ko'ra olgan, hamisha har sohada mehnat ahlining manfaatiga xizmat qilib, xalq boshiga tushgan jabr-u sitamlardan behad azoblar chekkan N. g'azallarining birida:

*Yuz jafo qilsa manga, bir qatla faryod aylaram,
Elga qilsa bir jafo, yuz qatla faryod aylaram,-*

deb yonib yozgan odil shohlarda, islompanoh bek va fuqaroparvar vazirlarda ko'rdi. U shohlarning jamiyatdagi o'rnini mustasno deb bildi. Shoh odil bo'lsa, mamlakat obod, xalq farovon bo'ladi, – deb biladi muallif.

N. odil shohni zolim badjahl podshohlarga qarshi qo'yadi: "Odil shoh ko'zgu va aning uchasidur. U yorug' subh, bu aning qorong'u kechasidur".

N. nufuzli tabaqalar, chunonchi, nomunosib noib (o'rinbosarlar), vazirlar, sadrlar, yasovul va lashkarlar, qozi va muftiylar, shuningdek, shayx, va'xon, qissachi, bozorchi kosiblar, mirshablar va boshqa ijtimoiy guruhlar haqida so'z yuritar ekan, o'ta tanqidiy fikrlarni o'rta tashlaydi.

N. dehqonlarga bag'ishlangan faslda, ularning mehnatiga madhiya kabi jaranglovchi fikrlarni bayon etadi: "Olam ma'murlig'i alardin, olam ahli masrurlig'i alardin".

N.ning tahsiniga sazovor bo'lgan dehqon mehnati tufayli jamiyatning asosiy moddiy omillari yaratilgan. Buni N. alohida uqtirib o'tadi: dehqon don sochishdan boshlab qushlar-u jonivorlar undan bahramand, butun borliq obod, hatto marhumlar ruhi ham undan shod. Shoh ham, gado ham dehqonning himmatiga mahtal. Oxirida N. yozadi: "dehqonning bir dona socharida bu holdir, o'zga ishlari ta'rifi maholdur".

N.ning mudarrislar, kotiblar, tabiblar haqidagi fikrlari ham g'oyat e'tiborli. Jumladan, kotiblar o'sha davrda ma'rifat tarqatuvchilarning safidan faxrli o'rinni ishg'ol etgan. Agar kitobot san'ati mashaqqatlari, asarlarini ko'paytirish va tarqatish mushkulligi nazarga olinsa, adib fikrlarining ahamiyati yanada oshadi. Kotiblar orasidagi loqayd, badxat yoki savodsizlariga N. qat'iy tanbeh beradi. Asardagi adabiyot va san'at ahliga bergan bahosi N. dostonlari va devonlari tarkibidan fikrlariga hamohang bo'lib, bu toifaning xalq nazdida burchi xususdagi qarashlarining xulosasi sifatida muhimdir. N. so'z san'atkorlarini shunchaki shoirlik da'vosi yoki shon taratish uchun emas, balki "El fayzi uchun", "bag'oyat arjumannd benihoyat sharif va dilpisan" she'riyatni yaratish yo'lidagi mas'uliyatli ijod bilan shug'ullanishga da'vat etadi. N. kishi ruhiga ta'sir etish qobiliyatiga ega bo'lganligi uchun sozandalar va xonandalar san'atining asl mohiyati va fazilatini samimiyat hamda hurmat bilan ta'rif qiladi. Ayolning oiladagi muqaddas mavqeyi va jamiyatdagi ijtimoiy o'rnini ham e'tirof etadi.

"M.Q."ning ikkinchi qismi asosan axloqiy masalalarni qamrab oladi. 10 bobdan iborat bu qismi "Hamida af'ol va zamima hisol xosiyatida (ya'ni yaxshi fe'llar va yomon xislatlar haqida) deb ataladi va insonni bezaydigan fazilatlar va uni tubanlashtiradigan xislatlar tahlil qilinadi. Bu axloqiy tushunchalar jamiyat tabiatini belgilagan uchun har bir mutafakkirning o'z munosabatini bildirib o'tishi joiz edi. N. odob va tavozu'ni bir-biriga daxldor axloq normalari sifatida talqin qiladi. Tavozu' takabburlikning aksi bo'lgan xokisorlik va kamtarinlikni anglatadi, tavozu'li odamga xalqning mehri oshadi, bunday kishi b-n yaqinlashishiga hamma intiladi, do'stlik chamanida yangi-yangi gullarning ochilishiga sabab bo'ladi. Chamandagi har bir gul esa o'ziga xos anvoyi atir va chiroyga ega bo'lib, butun gulistonning ko'rkam bo'lishini ta'minlaydi. Bu teran fikrlar insonlarni do'stlikka, birodarlikka chorlovchi da'vatdir. N. tavozu'ning qutbiy aksi bo'lgan takaburning o'ta zararli mohiyatini ochib tashlaydi.

Ishq axloqiy qarashlariga kelganda, N. asos e'tiborini hayotiy, keng ijtimoiy ma'nodagi hayot ne'mati, nashidasi bo'lmish ishq ta'rifiga qaratadi. Ayni choqda, ishq haqiqiy (siddiqlar ishq)ning ham tabiati va maqsadini ochib beradi.

U vafoni ta'riflar ekan, uni ham topiladigan gavhar deydi, bu fikrda bir olam mazmun bor. Ulug' shoir vafoni hayo bilan uzviy bog'liqlikda oladi: "Har ko'ngulnikim, vafo maskan qilur, hayo ham qilur va har maskandakim, ul topilur, bu ham topilur. Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q".

"M.Q."ning uchinchi qismi "Mutafariqa favoyid va amsol surati" (ya'ni, turli foydali maslahatlar va maqollar haqida) deb nomlanadi va nihoyatda keng mazmunli va rang-barang pand va hikmatlarni o'z ichiga oladi. Unda odam va odamiylik haqida, insoniy fazilatlar to'g'risida asrlar mobaynida xalq tajribasi va bilimlarining sarasi sifatida jamlangan fikrlar, N.ning o'z hayot tajribasining natijalari, xulosalari beriladi. N. "oz so'z – soz so'z" degan xalqning dono hikmatiga

to'la rioya qiladi va deyarli har bir teran fikrni g'oyat qisqa va aniq jumlagi sig'dirib, "tanbeh" (q) deyilgan muxtasar parchalarda bayon etadi. Bu dono o'gitlar, qanotli hikmatlar xalqchillik g'oyasiga egadir. Unga rioya qilgan odam bar-kamol inson demakdir. Bularni samimiy kuyunchaklik bilan targ'ib va tashviq qilgan ekan, N. g'oyat keskin va hujumkorlik b-n sharafli inson u-n, binobarin, jamiyat u-n zararli xulq-atvor, si-fatlarni qoralaydi.

"M.Q."da nutqning tabiati ochib beriladi. "Nodondan pandida, - deydi N. xato muqarrar va dushman nasihatida firib mutasavvar", ular b-n muomalada aql va tadbirga tayanishni maslahat beradi.

N.ning til va nutq axloqi haqidagi qarashlari hamma asrlar va hamma avlodlar u-n dolzarbligini yo'qotmay keladi. "Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz", "Yomon tillik, andoqkim, el ko'nglig'a jarohat yetkurur, o'z boshiga ham ofat yetkurur" kabi hikmatlari zaminidagi fikrlari hozirgi kun u-n ham g'oyat muhim.

"M.Q."ning bu qismida, shuhratparastlikning ziyoni, nodonlikning kasofati, yomon qilig'liq va badxo'rlikning zarari, noo'rin hazil qilishlikning hurmatsizlik keltirishi, qarining bachkanaligi oqibati, fitnachi olim va baxil davlatmandning tabiati, dard ahli nafsining kuydiruvchi harorati va boshqa ko'p axloq qoidalari yuzasidan qimmatli fikrlar aytiladi.

N. ilm ahllarini nihoyatda qadrlagan, mam-lakat obodonligi, osudaligi, xalq farovonligini ta'minlashda ularga katta umid bog'lagan. Lekin ilm o'rganib, uni amalda tatbiq etmagan, ya'ni ilmini xalq, yurt xizmatiga sarflamagan olimlarga o'z nafratini bildirgan. Olimlik axloqi haqida ham ajoyib fikrlarni bayon etgan: "Olim bir johilni qarshisiga o'tqazib uni mulzam qilishni istasa, bu olimning o'zi uchun haqoratdir. Olim, avvalo, ilmining daraja va salmog'ini asrash kerak, gavharni sinab ko'rish uchun toshga urmaslik lozim". Demak, olim o'z bilimi qadrini, o'z mavqeyini yaxshi tushunishi va ularni suiiste'mol qilmasligi darkor.

"M.Q."dagi ilm-fan haqidagi N. ilgari surgan o'gitlar ma'rifatparvarlik g'oyalarining uzviy

qismidir. Butun umri davomida ilm-ma'rifatni targ'ib qilgan, uni rivojlantirishda fidoyilik ko'rsatgan N. mashaqqatlar chekib, ilm-fan o'rgan-ganlarni xiradmandlar deb olqishlagan, sidqi-dildan ardoqlagan. Uning "oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur" kabi so'zlari xalq aforizmiga aylanib ketgan.

N.ning yana bir hikmati "saxv-u xato bashariyat lozimdur" (ya'ni, inson xato qilishi mumkin) degan ma'noni anglatadi. Demak. Odam mutlaqo xatosiz yashashi qiyin. Ammo hamma mardlik va jasorat shundaki, aql va iroda bilan yo'l qo'yilgan xatoni anglay olish va vaqtida uni tuzata bilish demakdir.

"M.Q." N.ning siyosiy, ijtimoiy, axloqiy qarashlarini "qatradan osmon aks etadi" qabilidagi mo'jaz, teran bir tarzda namoyon qiladi. Adib o'zining yuksak orzulari, nurli tilaklarini, eng pokiza tuyg'ularini, dono o'gitlarini asarda o'ziga xos qat'iylik b-n teran mazmun va serjilo badiiy bo'yoqlarda bitib qoldiradi.

"M.Q." yuzasidan A.Hayitmetov, S.G'aniyeva, Q.Ergashev, Sh.Hayitov kabi adabiyotshunoslar tadqiqot olib borishgan. Asar A.Tilavov va I.Saydullayev tomonidan hozirgi o'zbek tiliga tabdil qilingan (2018).

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Сўзбоши. – Т., 1983; Ҳфйитметов Аю Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т., 1968; Ўзбек адабиёти тарихи. II т. – Т., 1978; Ўзбек насри тарихидан. – Т., 1982; Ҳайитов Ш. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг манбалари ва гоъвий-бадший таҳлили: филол.фан. номз....дисс. – Самарқанд, 1997; Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. – Т., 2021; Эргашев Қ. Алишер Навоийнинг насрий услуги масалалари. – Т., 2021.

S.G'., M.A.

MAHDIY ASTROBODIY (t.y.n. – 1548, Astrobod) – shoir. Adabiy manbalarning ma’lumot berishicha, fozil, donishmand, darveshtabiati kishi bo’lgan. Xushta’blik, muloyimlik, faqirlik, miskinlik kabi fazilatlarni o’zida jamlagan. U asosan g’azal yozgan, lekin merosidan nihoyatda oz namunalar turli bayoz va tazkiralarda saqlanib qolgan. Taniqli shoir Nizomiddin Muammoiy Astrobodiyning tug’ishgani. N. “M.N.” tazkirasining 3-majlisida uning astrobodlik ekanini aytib, mashhur bir g’azalining matla’sini keltiradi:

*Soqiy, nabuvad beadabiho ajab az mo,
Mo mardumi mastem, nayoyad adab az mo.*

Tarj.: Ey soqiy, bizdan beadabliklar sodir bo’lishining sira ajablanarli joyi yo’q, chunki biz mast kishilarmiz – bizda adab nima qilsin?

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкирани Тўхфаи Сомий. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MAHJURIY (Taxallusi; to’liq ismi: Muhammadxon Is’hoq o’g’li Mahjuriy) (1889–1973, Andijon) – shoir, olim. Ma’rifatli oilada tavallud topgan bo’lib, otasi mulla Is’hoq o’z davrining ulamolaridan, onasi Hamrobibi otin bo’-

lib, 40 yilga yaqin maktabdorlik qilgan. Oilada boshlang’ich savodini chiqargan yosh Muhammadxon Xo’janddagi Miyon Hazrat madrasasida tahsil olgan. 15 yoshida Xo’janddan qaytib, Andijon Jome’ madrasasida o’qishini davom etiradi. 20 yoshida hofizi Qur’on bo’ladi. Shu b-n birga, andijonlik Abdulmajid qozi Hofizdan xattotlik sirlarini o’rganib, mohir xattot bo’lib yetishadi. Xotiralarida 33 yoshida o’z zamona-

sining barcha asosiy ilmlarini egallagani haqida ma’lumot beradi.

Yoshligidan M. taxallusi b-n she’rlar mashq qila boshlaydi. Qori Zokir, Habibiy, Raqibiy, Ramziy, Sayfiy, Anisiy, Xurram, Ulfat, Huzuriy kabi Andijon adabiy muhiti namoyandalari b-n tanishib, ular b-n ijodiy hamkorlik qiladi. XX asrning 20-yillaridayoq shoir sifatida taniladi. M. madrasa tahsili davomida faqat fors va arab tillarini puxta biladigan olimgina emas, sharq she’riyati an’analari, xususan, Hofiz, Sa’diy, N., Fuzuliy, Mirzo Bedil tajribalaridan ilhomlanib, she’rlar ijod qilgan shoir sifatida tanilgan. Undan ko’plab g’azallar, muxammaslar, she’riy nasihatlar, manzumalar, maktublar meros qolgan.

1927-y.da madrasalar yopilgach, bolaligi-da o’zlari ko’chib borgan Qo’qonqishloqqa borib, otasi oldida dehqonchilik qiladi. 30-yillarda boshlangan mash’um qatag’on siyosati tufayli qora ro’yxatga tushgan M. 1933-y.da O’shdan panoh topadi. Ko’zdan yashirin bo’lish maqsadida Dam olish uyida o’t yoquvchi bo’lib ishlaydi.

1938-y.da ilmi va malakasi tufayli M.ni Toshkentga – ulug’ shoir va mutafakkir N. tavalludining 500 yilligini o’tkazishga tayyorgarlik ko’rish munosabati b-n tashkil etilgan Navoiy qo’mitasiga ishga taklif qilishadi. Matnshunoslik hay’atida ishlagan M. mashhur muarrix Xondamirning N.ga bag’ishlangan “Makorim ul-axloq” asarini, ulug’ shoirning bir qator asarlarini chiroyli husnixatda ko’chiradi. “F.Sh” dostonini joriy alifboga ko’chirish va nasriy bayonini tayyorlashda G’G’ulomga yaqindan yordam beradi. N. asarlari lug’atini tuzishda ishtirok etadi. Shuningdek, “Ch.D.”ni tayyorlashga ham o’z hissasini qo’shadi. U.Yusupov taklifiga ko’ra, Bedilning 600 ta ruboysini tanlab olib, nasriy va nazmiy tarjima qiladi. Tojikiston davlat teatri iltimosiga ko’ra, S.Abdullaning “Tohir va Zuhra” pyesasini tojik tiliga tarjima qilib beradi.

Yubiley qo’mitasidagi 3 yillik (1938–1941) faoliyati davomida N.ning turli davrlarda ko’chirilgan qo’lyozmalarini sinchiklab o’rganib, ularni o’zaro qiyoslab, kotiblar tomonidan yo’l qo’-

yilgan ko‘plab matniy xatolarni topib tuzatadi, ularning nisbatan mukammal nusxalarini nashrga tayyorlaydi va shu jarayonda o‘zi ham n.shunos olim bo‘lib yetishadi. N.ning 26 ta asaridan olingan 48 ming so‘zdan iborat 2 jildli “Navoiy asarlarining mukammal izohli lug‘ati”ni tuzishda ishtirok etadi. Afsuski, noma‘lum sabablarga ko‘ra ulug‘ shoir asarlari bo‘yicha eng mukammal bo‘lgan bu lug‘at nashr etilmay qoladigina emas, hatto yo‘qolib ham ketadi.

Ikkinchi jahon urushi tufayli Navoiy qo‘mitasi faoliyati o‘z faoliyatini to‘xtatgach, Andijonga qaytib, oddiy ishchi bo‘lib ishlaydi. 1943-y.dan Andijon teatrida, 1944-y.dan mamlakat rahbari Usmon Yusupov tavsiyasi b-n Yangiyo‘l teatrida adabiy emakdosh bo‘lib ishlaydi. Urush tugagach, yana Andijon teatriga ishga qaytadi. 1947–1950-y.larda Xo‘jaobod tum.idagi kolxozda bog‘bon bo‘lib ishlaydi. Mufti Eshon Boboxonning tavsiyasi b-n 1950-y.da Buxorodagi Mir Arab madrasasiga mudarris qilib tayinlanadi. 1954-y.da Mirzacho‘ldagi Jome‘ masjidiga xatib qilib yuboriladi. 1957-y.da Andijonning Buloqboshi tumanidagi Qirg‘izboy Jome‘ masjidiga imom-xatib etib tayinlanadi. 1958-y.da O‘shdagi Shahidtepa masjidiga imom-xatib bo‘lib ketadi va umrining oxirigacha o‘sha yerda ishlaydi.

M. Qur‘on tafsirlarini yaxshi biladigan, hadis ilmi, fiqh, tasavvuf, she‘riyat qoidalari, xattotlik san‘atlarini puxta egallagan qomusiy alloma edi. Arab, fors, rus, tatar, uyg‘ur, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz tillarini mukammal bilgan. Mumtoz she‘riyatning o‘nlab janrlarida qalam tebratib, o‘zidan 10 ming misradan ziyodroq adabiy meros qoldirgan. Xususan, muxammas bog‘lashda mohirligi u-n do‘stlari uni Muxammasxon deb atashar, mahorat b-n bog‘langan taxmislarni o‘qishganida “Mahjurona muxammas bo‘libdi” deb ta‘riflashar ekan.

Ko‘p yillik do‘sti va safdoshi Ulfat M. vafoti munosabati b-n bitgan marsiyasida uning n.shunos sifatidagi faoliyatiga mana bunday baho berilgan:

*Bedil xazinasining fikri edi kalidi,
Topgan eli Navoiy birla maqomi rif‘at.
Ustozi Mir Alisher yo‘lida qancha yillar
Shogirdi sidqpesha, shoyista qildi xizmat.*

M.ning ilmiy-ijodiy faoliyatida N. adabiy merosi muhim o‘rin tutadi. M. an‘anaviy mavzularda qalam tebratgani bois shakl tanlashda ham an‘anaviylik talab va qoidalariga amal qilgani uning g‘azal, muxammas va boshqa janrlarda yozilgan she‘rlarida ko‘rinadi. Shoir she‘rlarida qo‘llanilgan poetik tasvir vositalari va badiiy san‘atlar ham N. tajribasi va ta‘siri bilan vobasta bo‘lib:

*Netong mayxonaning rindi bo‘lib,
zavqi safo topsam.
Ko‘ringay aksi husning sog‘ari
sahboyi nob ichra, –*

singari irfoniy ma‘nolarni ilgari surgan mutasavvif ijodkor hamdir.

U buyuk salafining qator g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan, muxammaslar bog‘lagan. Jumladan,

*Bo‘lg‘ach ko‘zimga jilvagar ul sarv qomati,
Chekti ko‘ngilni bir yo‘li husni malohati, –*

bayti b-n boshlanadigan g‘azali N.ning mashhur:

*Ko‘nglumga sho‘r soldi biravning malohati,
Vahkim, ajab tuz o‘ldi yana zaxmim ofati, –*

g‘azali ta‘siri va ilhomida unga tatabbu‘ o‘laroq yaratilgani shubhasiz.

M. N.ning “Tilagim sening huzuring, talabim sening jamoling”, “Ko‘rgali husnungni zor-u muftalo bo‘ldum sanga”, “Boda tut, soqiyki, ayyomi visol o‘ldi yana”, “Ko‘ngullar nolasi zulfung kamandin nogahon ko‘rgach” misralari b-n boshlanadigan g‘azallariga mahorat b-n badiiy mukammal taxmislar bog‘lagan. Jumladan, “Muftalo bo‘ldum sanga” g‘azaliga bog‘lagan muxammasi fikrimizning yorqin dalilidir:

Xasta Mahjuriy davoye topmadim ushshoq aro, Mubtalolig‘din rahoye topmadim ushshoq aro, Ko‘p jafu tortib, vafoye topmadim ushshoq aro, G‘ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro, To Navoiydek asir-u benavo bo‘ldum sanga.

Baytda M. ustozining fikrlarini davom ettirib va to‘ldiribgina qolmay, baytning ravonligi, musiqiyliigi va jarangdorligini ta‘minlashga ham harakat qilgan, ya‘ni mazmunning o‘zi bilangina kifoyalanmay, shaklning ham mazmunni yuzaga chiqarishdagi, she‘riy misralar ta‘sirchanligini ta‘minlashdagi o‘rnini ko‘zdan qochirmaydi. Shuning u-n ham qofiyali va radifli misralar ijod qilib, taxmis bog‘lanayotgan g‘azal baytini go‘zal va jarangdor bandga aylantiradi. M. muxammaslari ana shunday mahorat mevasi bo‘lgan badiiy mukammalligi b-n ajralib turadi.

Ad.: Maḥjuriy. Ҳижратда ўтган умр. – Андижон, 2006.; Маҳжурий М. Висолинг орзуси. – Т., 2019.

E.O., I.M., S.O‘.

MAHZUN – (XIX asr, Qo‘qon) shoir va yozuvchi. Uychida qozilik qilgan. M. hayoti va ijodiy faoliyati haqida to‘liq ma‘lumot beruvchi manbalar yetarli emas. Po‘lotjon domulla Qayyumovning “Tazkirayi Qayyumiy”sida shoir ijodidan namunalar keltirilgan. M. qalamiga mansub “Qissayi Farhod va Shirin” haqida ilk ma‘lumot beruvchi Fitrat “Farhod va Shirin” dostoni to‘g‘risida” nomli maqolasida (“Alanga” jurnali, 1930. № 1-2) M.ning Amir Umarxon saroyida xizmat qilganligini aytadi. “Qissayi Farhod va Shirin” 1907-y. G‘ulomiya matbaasida nashr etilgan. Qissa Umar Boqiy nasriy bayonlari qatorida N. dostonlarining ilk nasriy bayonlari sifatida e‘tirof etilib, o‘tgan yillar davomida M.Afzalov, S.Erkinov, N.Mallayev, A.Erkinov tomonidan o‘zbek xalq og‘zaki ijodida shu turkumdagi asarlarga qiyosan batafsil tadqiq etilgan.

Nasr va nazm aralash yaratilgan ushbu qissada Farhodning hunar o‘rganishiga otasining qar-

shi bo‘lishi, Shirinni izlab yo‘lga chiqishi, yo‘lda Shopurni uchratib, Shirin yurtiga yetib borishi, u yerda mardikorlik qilishi, Shirin e‘lon qilgan sut uchun ariq qazishi, Farhod va Shirin uchrashuvlari, so‘ng Shirinning Xusravni izlab yo‘lga chiqishi kabi voqealar yo‘nalishi adabiyotshunoslar e‘tirof etganidek, adibning N. “F.Sh.” dostoni b-n birga, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy dostonlaridan ham ijodiy ta‘sirlanganini ko‘rsatadi.

“Qissayi Farhod va Shirin” o‘z davrida g‘ayritabiiy syujet yo‘nalishi va voqealarni ifoda etishdagi sodda uslubiga ko‘ra xalq orasida mashhur bo‘lgan. “Farhod va Shirin” xalq dostonining yaratilishida ham sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatgan.

Ad.: Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974; Эркинов С. Наср ва халқчиллик тенденциялари. XVII асрдан XIX асрнинг II ярмигача, Умар Боқий ва Маҳзун. Ўзбек насри тарихидан. – Т., 1982; Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. – Т., 1985.

O.T.

MAHZUNA (taxallusi; asl ismi-sharifi: Mehribon Mulla Boshmon qizi, taxm. 1811, Qo‘qon) – shoir. Tojik olimi T.Usmonning ma‘lumot berishicha, asli Konibodom yoki Isfarada kambag‘al oilada tug‘ilib, keyin otasi Qo‘qonga ko‘chib borgan. Otasi Mulla Boshmon mahalla masjidida imomi bo‘lgan. Ota-onasi qo‘lida savod chiqarib, arab va fors tillarini o‘rgangan. N., Jomiy, Fuzuliy kabi zabardast so‘z san‘atkorlari ijodidan ta‘sirlanib, 16 yoshidan she‘r yoza boshlagan. P.Qayyumov oilada diniy tarbiya olganiga qaramay, u Yassaviyga emas, N.ga ergashganini aytadi. Fazliy b-n mushoirasida bu haqda uning o‘zi shunday deydi:

*Bayt ul-hazan ichinda uzlat tutub bu Mahzun,
Fazli ilohi(y)dur bu, yo‘qsa kitob ko‘rmay.*

U yashagan Qo‘qonning qatag‘on dahasidagi xushhavo va serhosil Mulla Boshmon mahallasi-

da Gulxaniy, Mushrif, Behjat kabi shoirlar ham istiqomat qilganlar.

Fazliy Namangoniyning “Majmuat-ush shuaro”, Hashmatning “Tazkirat ush-shuaro” tazkiralarda M. hayoti va ijodi haqida ma’lumotlar uchraydi. Fazliy uning oqila va hozirjavob shoiri ekanligi haqida xabar berib, jumladan, shunday yozadi: “Fozil bir kishining muborak chehra, baxt yulduzidek pok qizi bor edi. U aql-u idrokda Zebunnisidek yagona bo’lib, Qo’qonda mashhur shoirdir. U o’z nomidek muloyim, mehribon edi va meni imtihon qilib, sinab yurardi. Hurlar rashk qiladigan bu go’zal uzoqdan, xat orqali men b-n so’zlashib turardi. Bu oy yuzlining taxallusi M. bo’lib, balandparvoz xayoli o’zgacha edi. Xush-ta’b, odobli, shuningdek, ma’suma, iffatli edi. Men notavon turli o’y-fikrlar b-n unga qanday g’azallar yubormayin, ul parichehra mening har baytinga gavhardek pok javoblar qaytarardi”. Shunga asoslanib, P.Qayyumov M.ning Fazliy b-n mushoirasi xat orqali bo’lganini ta’kidlaydi. Hashmat, Pisan-diy, tarixchi Ahmadjon To’ralar ham M.ning yetuk shoira bo’lganligini yozib qoldirganlar.

M. o’ziga nomunosib kishiga turmushga chiqib, baxtini topmagan. Uning o’z turmushidan noroziligi Fazliy b-n mushoirasidan yaqqol sezilib turadi. Fazliy M.ning o’zi zaifa bo’lsa ham, so’zi erkaklarnikidan mazmundor, deb lutf etadi.

M.ning devon tuzgani haqida ma’lumotlar bo’lsa-da, uning faqat 3 she’ri bizgacha yetib kelgan: Fazliy b-n mushoirasi, “Oshiq bo’lmisham” muxammasi va “Sahbo” nomli tojikcha g’azali.

“Oshiq bo’lmisham” muxammasida N. ijodining ta’sirini ko’ramiz:

*Orazin ochqoch, quyosh anvorini aylar adam,
Jon g’izolig’a berur vahshiy ko’zi ta’limi ram,
Lablarini oldida qand-u asaldur misli sam,
Zulf-u qadd-u orazidin munfail Bog’i Eram,
Kishvari husn ichra bir yaktoya oshiq bo’lmisham.*

Ravon uslub, sodda tilda yozilgan, ohorli tashbeh-u timsollarga boy, badiiy jihatdan yetuk bu muxammasda N. va mumtoz o’zbek adabiyoti

an’alarining yangicha sharoitda rivojlantirilgan va boyitilgan.

Ad.: Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. – Т., 1980; Тазкираи Қайюмиӣ. 1-китоб. – Т., 1998.; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Т., 2003; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MAHOFA (ar.) – ayollar tutib yuradigan atrofi o’ralgan soyabonli kajava; amori. N. ijodida ham shunday mazmunda qo’llangan. M-n:

*Mahofa aro aylabon oni rust,
Qadam qo’ydilar shah degan sari chust.*

Ad.: Алишер Навоӣ. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фиёс уллуғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988.; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969.

Sh.R.

MAHMUD BARLOS (XV asr.) – temuriylar davrida yashagan davlat arbobi, shoir, diplomat. Asli Novandak degan joydan bo’lib, barlos urug’iga mansubdir. Sulton Abusaid, Sulton Mas’ud mirzolarining hukmronlik davrida faoliyat ko’rsatgan.

Beklik rutbasini Sulton Abusaid davrida olgan. Mazkur podshohning Iroqqa qilgan yurishi vaqtida M.B. Kirmon viloyatiga yuborilgan va birmuncha vaqt shu viloyatni boshqargan (1468-1469-yy.). Keyinchalik umrining oxirigacha Hisor hukmdorlari saroyida xizmat qilib, amorat devonida muhr bosgan. M.B. diplomatik faoliyat bilan ham shug’ullangan. Manbalarda uning elchi yoki muzokaralar olib borish u-n vakil sifatida yuborilgani haqida ma’lumotlar uchraydi.

M.B. harbiy sohada ham iqtidorga ega bo’lib, bir necha marta o’z jasorati va salohiyatini namoyon qilgan. Jumladan, Abubakr mirzo Hisorga hujum qilganda Hisor hukmdori Sulton Mahmud mirzo unga qarshilik ko’rsatmay,

viloyatni tashlab ketgan. M.B. Hisor mudofaasini o‘z qo‘liga olib, dushman hujumini qaytargan.

Sulton Husayn mirzoning Hisorga qilgan yurishi vaqtida ham M.B. bir nechta beklar b-n birga qattiq qarshilik ko‘rsatgan. Xuroson qo‘shini ikki oy qamal qilib, g‘alabaga erisha olmagan va sulh tuzishga qaror qilgan. Muzokaralarni M.B. olib borgan. Sulton Husayn mirzo tomonidan Pir Hoji bakovul vakil qilingan. Ularning kelishuvi b-n tomonlar yarashib, Sulton Mahmud mirzoning qizi Sulton Husayn Mirzoning Haydar mirzo otli o‘g‘liga berilgan va to‘y marosimi o‘tkazilgan (1496-y.).

M.B. badiiy ijod b-n ham shug‘ullangan, sohibdevon shoir bo‘lgan.

N. zamondosh sifatida M.B. ni yaxshi bilgan va unga hurmat b-n qaragan, u M.B.ning ijodidan ham xabardor bo‘lgan.

“M.” tarkibidagi maktublardan birida M.B. ning Sulton Mahmud mirzo nomidan elchi bo‘lib kelgani haqida N. shunday yozadi: “Bu uchurda Sulton Mahmud mirzo qoshidin M.B. kelib, peshkash va sochiq kelturub, qulluq xizmatgorlig‘larin izhor qildi”. Bu so‘zlardan ularning uchrashgan va tanish bo‘lganliklari haqida xulosa qilish mumkin.

M.B.ni “M.N.”ning oltinchi majlisida N. iliq fikrlar bildirgan, xususan, shaxsiyatiga yuksak baho bergan, uning nasl-nasabi ulug‘ bo‘lishi b-n bir qatorda “darveshvash va foniy mashrab va betakalluf kishi” ekanini ta’kidlagan. Tazkirada M.B. ijodidan bir matla’ keltiriladi.

Shuningdek, N. uning noma janrida ham ijod qilganligini aytib o‘tadi.

Ad.: Аlisher Navoiy. Мажолис ун-нафоис . ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Муншаот. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

MAHMUD VA AYOZ HIKOYATI – “L.T.” dostoniga kiritilgan hikoyat.

*Yo‘q edi ul dam Ayozi-shoh edi,
Ham o‘zi bedil ham ul dilxoh edi.*

*Kimga vahdat qilsa mundoq turktoz,
Farq bo‘lmas onda sultondin Ayozi.*

*Olami tavhiddin topqon xabar,
Menlik-u senlikdin ul topmas asar.*

Mazkur hikoyat g‘aznaviylar sulolasining mashhur hukmdorlaridan Mahmud ibn Sabuktagin G‘aznaviy hamda uning xos mahrami va quli Ayozi haqida. Bir kecha haqiqiy oshiq Mahmud o‘rnidan turib, Ayozi nima b-n mashg‘ul ekanligini bilmoqchi bo‘ladi. Garchi Ayozi uyg‘oq bo‘lsa ham ko‘zlarini yumib, hiyla ila o‘zini uxlaganga solib, taxt poyiga yostiq qo‘yib yotar edi. Shoh Mahmud uning boshiga keldi. Husniga bir dam nazar tashlab, o‘zidagi shavq o‘tiga chora topmoqchi bo‘ldi. Lekin bu qarash uning shavqini yanada orttirdi. Ishq Mahmudning holini butunlay o‘zgartirdi. Shoh mahvashning oyoqlariga o‘zini tashlab, shavqqa to‘lgan holda ko‘zlarini Ayozi poyiga surtib, tavof qila boshladi. Ayozi esa uzrxohlik bilan oyog‘ini tortib olmas edi. Zero, ishq qullik va shohlik, oshiqlik va ma’shuqlik tafovutini oradan ko‘targan edi. Mahmud nozaninning uyg‘oq ekanligini bilib, unga shunday dedi: “Sani beparvoligingdan jonim og‘riyapti (kuymoqda). Senga bo‘lgan shunchalar muhtojligimni ko‘rib ham nozingni to‘xtatmaysan. Nega oyog‘ingni yig‘ib, turib o‘tirmading? Bizga mehr ko‘rguzub, biror so‘z demading? “Shunda gulyuzli Ayozi dedi: “Ey sohibnazar shoh! Menda ul dam “menlik”dan asar bormidi? Kim birovdan uzr so‘raydi, axir u dam menda “menlik” batamom g‘oyib bo‘lgan edi. U dam Ayozi yo‘q edi, faqat shoh bor edi. Ham o‘zi oshiq, ham ma’shuq edi. Vahdat kimniki o‘zligini bunday turktoz – g‘orat aylasa, u holda sultondan Ayozi farqi bo‘lmaydi. Tavhid olamidani xabardorlarga “menlik” va “senlik”dan asar ham qolmaydi”.

Mazkur hikoyat dostonidagi “Tavhid tariqi adosida munojot” deb nomlangan bobdan keyin keltiriladi. Ma’lumki, solik bosib o’tadigan vodiylarning beshinchisi tavhiddir. Tavhid nafsning yuqori darajalaridan sanaladi. Butun mavjudot Allohning ismi, fe’li, sifati va zoti sifatida tajalli etadi. Ikkilik ko’tarilib, faqat U qoladi. Hatto “men”(lik) ham unut bo’ladi. Tasavvufdagi ma’naviy valodat mana shu maqomda bo’ladi. Tavhid vodiysidagi Vohid solikning so’zi shudir:

*Bir bo’l-u, bir ko’r-u, bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.*

Ruh tarbiyasida, Ishq yo’lchiligida “G’arqi vahdoniyat”dan hayrat dengiziga cho’mmagan Muhayyir solik yo’qdir. Maqomi tavhidda inson o’z holiga muhayyir. Axir soyirun nos – inson u-n ahd-u paymon aylagan “Alast bazmi”ni eslash va unga qaytish sog’inchidan ham ortiq hayrat-u hayronlik bormi? Nafs tarbiyasida jid-du jahd aylab, O’zligini unutgan – nafs-u havoni yenggan vohid solik hayrat maqomiga ko’tariladi. Dostonning asosiy qahramoni, ya’ni muallif ham Robbul olamin – olamlar Murabbiyidan tavhid maqomiga erishishni istab yolvoradi:

*Har kishikim qismi tavhid aylading,
Boisi tajrid-u tafrid aylading.*

*Kimki o’zluqdin chiqording oni chust,
Aylading ollingda tavhiddin durust.*

*Men-u o’zluq shirkatin mendin itur,
Mahz tavhiding sari, yo Rab, yetur.*

*Menda, yo Rab, qo’yuma menlikdin nishon,
O’zlugungda mahv qil domonkashon.*

Demak, tavhid sababni oradan ko’tarish, har narsa Allohdan deb bilish va eng asosiysi, bashariy o’zligidan tom ozod bo’lishdir. Mana shunday ma’nan qayta tug’ilish bosqichini ko’rsatishda dostonidagi “Mahmud va Ayozi” hikoyati alohida e’tiborga molik.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MAHMUD IBN DOVUD – XVI asr Nasx va nasta’liq xatida g’oyatda yaxshi yozgan. Misrda turkiy tildagi asarlarni ko’chirgan (o’sha vaqtda Misr turk sultonligiga qarashli bo’lgan) xattotlardan biri. N.ning “M.N.”, “M.Q.”, “A.” va “Xam.M.”dan iborat to’plamini 967–1559/60-yu.da Misrda kitobat qilgan.

Ad.: Мухаммад Шариф Садрӣ Зиё. Тазкират ал-хаттотин. ШҚМ-1, № 130; Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

MAHMUD IBN IS’HOQ SHAHOBIY – “Zarrin qalam”ning otasi, Hirot ulug’laridan edi. Ubaydulloxon Sulton Mahmud o’g’li uni ustoz Mirali Hiraviy b-n birga Buxoroga olib keladi. Buxoro xattotlik maktabining asoschilaridan. U xatni shu qadar nozik va chiroyli bitgani u-n unga Ubaydulloxon tomonidan “Anbarin zarrinqalam” unvoni beriladi. O’xshatma qilib ko’chirish mahoratiga ega bo’lgan, M.I.Sh. nafs va go’zal katabalar, qimmatbaho riq’alar, tengsiz badiiy qit’alari b-n tarix sahifasida iz qoldirdi. Bu xattot N.ning “M.N.” asarini hijriy 996 (1587)-yu.da Buxoroda kitobat qilgan. Kotib qo’lyozma so’ngida “Mahmud anbarin zarrinqalam” deb imzo qo’ygan.

Ad.: Мирзо Мухаммадшариф. Садр-Зиё. Тазкираи хаттотон. Ўз. ШҚМ. Қўлёзма. 1304. 2193; Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. – Т., 1970; Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Т: ШҚМ, инв. 429, 85 в.

Muh.A.

MAHMUD MUZAHHIB (Shayxzoda Mahmud, t.y.n., Hirot – v. 1565/70, Buxoro) – naqqosh, musavvir. M.M. XV asrning II yarmida Behzod rahbarlik qilayotgan “Nigoriston” (Behzod tasviriy san’at maktabi)da bevosita Behzodning o’zidan ta’lim oladi va Hirotida mohir musavvir bo’lib taniladi. Mirak naqqosh huzurida ham tahsil ko’rgan. Husayn Boyqaro saroyi naqqoshi bo’lgan. 1507-y. Hirot Shayboniyxon tomonidan zabt etilgach, Buxoroga keladi.

Hirotida yaratgan asarlari bizgacha yetib kelmagan. M.M Buxoroda Behzod nafis tasviriy san’at uslubini davom ettiradi, XVI asrning 30–40-yy.da chizgan suratlaridan 30 ga yaqini topilgan. Buxoro miniatyura maktabining zabardast namoyandalaridan bo’lgan mohir musavvirning Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoniga ishlagan miniatyurasi (1545) Parij milliy kutubxonasi, Sa’diyning “Bo’ston”iga chizgan suratlari (1549) Lissabonda (K. Gulbenkyan kolleksiyasida) saqlanadi. Jomiyning “Tuhfat ul-ahror” asariga ham u naqsh-u rasmlar bilan zeb bergan. Uning qalamiga mansub miniatyuralar o’ziga xos jihatlarga ega bo’lib, betakror va yorqin ranglar bilan jilo topgan. Ijodining yana bir diqqatga sazovor tomoni mahalliy miniatyura an’analarini rivojlantirgan. Personajlari tipik xususiyatga ega bo’lib, favqulodda bir mahorat b-n tasvirlangan. Ranglar va shakllar tovlanishi tazodi nozik va jozib ifoda topgan. Bu, xususan, “Sulton Sanjar va to’quvchi kampir” suratida yorqin namoyon bo’ladi. Ijodiy faoliyatining ikkinchi davrida portret chizish bilan mashg’ul bo’lib, qator portretlar yaratganki, ular musavvirning oliy san’atidan darak beradi.

M.M. chizgan N.ning yagona surati mashhur bo’lib, Mashhaddagi “Ostoni Quds” kutubxonasida saqlanadi. Suratda N. hassaga suyangan holda tik turibdi. Ustida uzun qabo. Boshida salla. Qaddi biroz bukchaygan. Qarilik chog’i ekanligi sezilib turibdi. Suratning yuqorisida “Surati Amiri Kabir Mir Alisher”, pastida esa “Amali Mahmud Muzahhib” degan yozuv qo’yilgan. Mazkur surat 1931-y. Londonda tashkil etilgan Eron san’ati ko’rgazmasida namoyish qilingan

edi. 1500-y. chizilgan bu surat keyinchalik mamlakatimizda ishlangan N.ning barcha rasmlari u-n asos bo’ldi. 1940-y. chop etilgan “Navoiy davri portretlari” albomida e’lon qilingan.

N.ning suratini M.M. Behzod chizgan tasvirdan ko’chirib olganligi ehtimoldan xoli emas.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Хоразм, 1996; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013; Хондамир, Равзат ус-сафо, 7-жилд. Тошбосма; Усмонов О. Камолитдин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби. – Т., 1977; ЎзМЭ. 5-жилд. – Т., 2003.

E.O.

MAHRI MUAJJAL – mahr turi. Mahr nikohga olinayotgan ayol u-n kuyov tomonidan ajratiladigan mol-mulk. Bu mulk faqat o’sha ayolga tegishli hisoblanadi, undan boshqalari, hatto eri va bolalari ham ayolning roziligisiz foydalana olmaydi.

M.M. iborasi tarkibidagi ikkinchi so’z muajjal shaklida yozilsa, unda o’z vaqtida beriladigan mahrni anglatadi. Agar ikkinchi so’z muajjal tarzida yozilsa, keyinga qoldirilgan, keyinroq to’lash sharti b-n berilgan mahrni bildiradi.

M.M. iborasini N. ko’chma ma’noda qo’l-laydi va o’zining olam va odam haqidagi teran falsafiy fikrlarini ifodalashda foydalanadi. “H.A.” dostonining o’n to’rtinchi maqolatida N. dunyoni yasangan, fusunkor bir ayol qiyofasida tasvirlaydi. Makkor charx mashshotalar singari unga oro bergan:

*Aylabon ul sho’xni orosta,
Subh dami chun guli navxosta.*

*G’oza urub orazig’a gul bila,
Zulf o’rub egniga sunbul bila.*

*Vusma chekib, sabza bila qoshig’a,
Me’jar etib, shabnam ila boshig’a.*

Bundan maqsad esa xalqni dunyoga giriftor qilish, ko'ngil qo'ydirish edi. Ushbu hiylakorlik ish beradi. Odamlarning yuragidan dunyo ishq o'rin oladi:

*Muncha fusunkim, qilib izhor anga,
Bo'lmoq uchun xalq giriftor anga.*

*To ani har kimki ko'rub zor o'lub,
Ishq kamandig'a giriftor o'lub.*

*Chun ko'rub ul zolni bir Rustame,
Bo'ldi havosida asiri g'ame.*

Charx esa o'rtada dallollik qilib, ularni qovushtiradi va bu aqd (nikoh)ni mahr b-n mustahkamlaydi. Bu nikohning o'z vaqtida beriladigan mahri jon, keyinga qoldirilgani mahri imondir:

*Zohir etib o'rtada dallolaliq,
Aytma dallolaki, muhtolaliq.*

*Ul qadar afsun nuhuft aylabon,
Kim ul ikki toqni juft aylabon.*

*Mahkam etar chog'da alar aqdini,
Mahr etibon javhari jon naqdini,*

*Mahri maajjal bu dam ar jon bo'lub,
Tongla muajjal anga imon bo'lub.*

Lekin bu nikohning oxiri voy bo'lib chiqadi. Oshig'ini butunlay bo'ysundirib olgan makkorra o'zining barcha talablarini bajarishga majbur etadi, oxir-oqibatda dini imonidan ayiradi:

*Mahri maajjal tilabon jon olib,
So'ngra muajjal tilab imon olib.*

*Jon bila imonni chu toroj etib,
Dahr evidin oni ixroj etib.*

Shu tariqa N. dunyoga shefta bo'lish, boylikka, ho-yu havaslarga berilish insonni ne ko'yga

solishini ko'rsatadi va insonni ogoh bo'lishga, dunyoga hirs qo'yish uni zabun qilmasdan burun uning o'zini zabun etishga chaqiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

“MEZON UL-AVZON” – N.ning aruz haqida turkiy tildagi ilk mukammal qo'llanma sifatida 1492-y.dan keyin yozgan asari. Hozirgacha bizga turkiy tilda aruzga bag'ishlab yozilgan 3 asar ma'lum: Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning “Funun ul-balog'a” (“Yetuklik ilmlari”), N.ning “M.A.” (“Vaznlari o'lchovi”) va Zahiriddin Muhammad Boburning “Muxtasar” (“Risolayi aruz”).

1436–1437-yy.da yaratilgan “Funun ul-balog'a” qo'lyozmasining fotonusxasi 1993-y.da taniqli tilshunos olim, f.f. d-ri E.Umarov tomonidan O'zbekistonga olib kelindi. Atoqli n.shunos olim, f.f. d-ri A.Hayitmetov uni joriy alifboda nashrga tayyorlab, 1996-y.da nashr ettirdi. Lekin adadi oz bo'lgani u-n asar “O'zbek tili va adabiyoti” jurnalining 2002-y. 1-6 va 2003-y. 1-3-sonlarida – jami 9 ta sonida e'lon qilindi. Bu asardan N. ham bexabar bo'lgan. Shuning u-n ham o'zbek adabiyotining qayerida bo'shliq ko'rsa, uni to'ldirishga intilgan adib va olim o'z asarini aruz haqida turkiy tildagi ilk mukammal qo'llanma sifatida yozgan.

Risolada aruz, uning bahrlari, vaznlari, zihoflari, ruknlari, asllari va taqte'lari haqida keng ma'lumot berilishi b-n birga turkiy she'riyatga oid yangi vazn va janrlar b-n to'ldiriladi (tuyuq, qo'shuq, chinga kabilar shular jumlasidandir). U aruz doiralarini ham mukammallashtiradi: “Doirayi mujtamia” va “Doirayi muxtalita”ni yaratadi. Arab she'riyatiga xos bo'lib, fors-tojik tadqiqotchilarining keyingi asarlariga kirmagan tavil, madid va basit bahrlari asosidagi “Doirayi mushtabiha”ni kiritadi. Xondamir ta'biri b-n

aytganda, risolada N.ning “she’riyatning nozik jihatlari borasidagi katta mahorati va tajribasi” yorqin namoyon bo‘lgan.

“M.A.” zabardast adabiyotshunos olim I.Sulton tomonidan o‘rganilib, uning tanqidiy matni yaratilgan. N.ning XV va XX jildlik asarlari to‘plamiga shu matn asos qilib olingan.

“M.A.” Turkiya va Ozarbayjonda ham chuqur o‘rganilgan. Taniqli turk olimi, prof. K.Eraslan uni jiddiy tadqiq etib, izohlar, turli qo‘lyozmalardagi tafovutlarini ko‘rsatgan holda 1993-y. da Anqarada nashr ettirdi. 2006-y.da xuddi shu ishni Bokuda f.f. d-ri T.Quliyev amalga oshirdi.

“M.A.” N.ning “To‘la asarlar to‘plami” u-n yangidan nashrga tayyorlanib, e‘lon qilingan matn E.Ochilov tomonidan I.Sulton nashr ettirgan arab yozuvidagi tanqidiy matnga solishtirib chiqilgan va yo‘l qo‘yilgan ba’zi xatolar topib tuzatilgan, shuningdek, keyingi nashrlarda tushib qolgan ayrim so‘zlar va jumlar tiklangan. Matndagi shubha tug‘dirgan o‘rinlarda K.Eraslan va T.Quliyev nashrlariga murojaat qilingan. Matnni qayta nashrga tayyorlash jarayonida vaznlar, ruknlar va zihoflarning qanchalik to‘g‘ri berilganligiga ishonch hosil qilish hamda o‘tib ketgan ba’zi xato va soxtaliklarni bartaraf etish u-n, shuningdek, Shams Qays Roziy, Atoulloh Husayniy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdurauf Fitrat, Bahrom Sirius, Subhonjon Davronov, Toshpo‘lat Zehniy, Alibek Rustamov, Anvar Hojiahmedov, Shoislom Shomammedov, Mirzaahmad Olimovlarning aruzga oid asarlaridan ham istifoda etilgan.

Ad.: Аlisher Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Навоий. Асарлари. 15 жилдлик, 14-жилд. – Т., 1967; *Alī-ṣīr Nevāī. Mīzānu ‘l-evzān. Hazir layan Prof.Dr. Kemal Eraslan. Ankara, 1993.; Əlişir Nəvai. Mizanūl ōvzan. Siğataycadan çevirən, qeydlər və şərhlərin müəllifi: Tər lan Quliyev. Bakı-Nurlan, 2006; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Аlisher Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016.*

E.O.

“MENI MEN ISTAGAN O‘Z SUHBATI-GA...”

N.ning “B.V.” devoniga kiritilgan 7 baytli g‘azali:

*Meni men istagan o‘z suhbatig‘a
arjumand etmas,*

*Meni istar kishining suhbatin
ko‘nglum pisand etmas.*

*Ne bahra topqamen andinki, mendin
istagay bahra,*

*Chu ulkim, bahraye ondin tilarmen,
bahramand etmas.*

*Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo
hayotimg‘a,*

*Ayon ul zahr chashm aylab nihon,
bu no‘shxand etmas.*

*Kerakmas oy bilan kun shaklikim,
husn-u malohatdin,*

*Ichim ul chok-chok etmas, tanim bu
band– band etmas.*

*Kerak o‘z chobuki qotilvashi
majnunshiorimkim,*

*Buzug‘ ko‘nglumdin o‘zga yerda
javloni samand etmas.*

*Ko‘ngul uz charxi zolidin, firibin
yemakim, oxir*

*Ajal sarrishtasidin o‘zga bo‘yunngg‘a
kamand etmas.*

*Ul oy o‘tlug‘ yuzin ochsa, Navoiy
tegmasin deb ko‘z,*

*Muhabbat tuxmidin o‘zga ul o‘t uzra
sipand etmas.*

Mazkur g‘azal ikki “Men” (“Meni men istagan”) b-n boshlanadi. Sharqda, ayniqsa, tasavvuf ta‘limotida “Men”ga diqqatni tortish yoki urg‘u berish uncha maqbul ko‘rilmagan. Chunki Qur‘oni Karimga ko‘ra, shayton “Men Odamdan yaxshiroqman”, Fir‘avn esa o‘z qavmiga “Men

sizlarning eng ustun parvardigoringizdirman”, – deganida, aynan “Men”lik da’vosiga berilgan. Mansur Xalloyning ham “Anal– Haq”ida “Men” birinchi o’rinda turadi va bu uning qatliga sabab bo’lganligi ma’lum. Fir’avnning “Men”i b-n oshiq mutasavvifning “Men”i bir-biridan butunlay farq qiladi. Bu farq tadqiqotchilar tomonidan shunday sharhlangan: “Fir’avn faqat o’zini ko’rib Menini yitirgan, Mansur yolg’iz Menni ko’rib o’zini unutgan, ya’ni Misr xoqonining “Men”i kofirlikning, Xalloyniki Alloh rahmatining ifodasi edi”. Shu ma’noda inson “Men” deyishga to’la haqlidir. N. nafsoniy shaxsini yenggan oqil, orif, donishmand suhbatdoshni orzu qilgan.

*Meni men istagan o’z suhbatig’a
arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin
ko’nglum pisand etmas.*

Albatta, dono nodon suhbatidan qochgani-dek, johilning gap-so’zlarini oqil nazarga ilmaydi va bu tabiiy hol. Shu ma’noda shoir:

*Ne bahra topqamen andinki, mendin
istagay bahra,
Chu ulkim, bahraye andin tilarmen,
bahramand etmas, –*

deganda to’la haqdir.

*Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo
hayotimg’a,
Ayon ul zahr chashm aylab nihon
bu no’shxand etmas.*

Bu so’zlarni o’qigan she’rxon “suhbat” b-n “bazzm” o’rtasida bir yaqinlik topadi. Va o’z-o’zidan, “Oldingi baytlardagi fikr ham oshiq va ma’shuqa munosabatlariga tegishlidir”, degan xulosaga keladi. Umuman olganda, bu xulosaga e’tiroz bildirmaslik kerak. Chunki sevganni sevmaslik, sevmaganga sodiq qolishga urinish muhabbat dunyosidagi g’aroyib hodisalardandir.

Qolaversa, oshiqning “hur-u pari bazmi”dan o’z ma’shuqasining suhbat majlisini ustun qo’yayotganligi shundoq sezilib turibdi. Lekin g’azalning dastlabki baytlari oshiqdan ko’ra orif va malomatmashrab kishilarni ortiqroq zavqlantiradi.

Darhaqiqat, til oshnoligi oson, dil oshnoligi qiyin. Moddiy dunyo talabi va manfaatlari atrofida odamlar tez birlashishadi. Sharq mutafakkirlari ahli dil – ma’no erlarining hayotga qarashi, dunyoni idrok etish tarzi ahli suvratga nisbatan butkul o’zgacha va og’irroq kechishini keng izohlab berishgan. Ayrim ulug’ allomalar bu masalaga shu qadar chuqur nazar tashlashganki, goho fikr va hukmlarida keskinlik zohir bo’lishidan ham cho’chishmagan. M-n, komil inson tabiati va haqiqatlarini tadqiq qilgan Aziziddin Nasafiy bir o’rinda yozadi: “qat’iy o’laroq shuni bilgilki, insonlarning ko’pchiligida insonlik qiyofasi bo’lgan bilan insoniylik ma’nosi yo’qdir... Bunga mutlaqo ajablanma. Har bir shaharda ham jisman, ham ma’nan insonlik sharafiga loyiq sanoqli kishilar bordir. Qolganlarida suvrat bo’lgan bilan ular ma’nidan mahrumdirlar”.

Ushbu g’azalida yor sevgisi ilohiy ishq b-n uyg’unlikda talqin etilgan bo’lib, quyidagi inkor so’zlari ham shu maqsadga xizmat qiladi:

*Kerakmas oy bilan kun shaklikim,
husn-u malohatdin,
Ichim ul chok-chok etmas, tanim bu
band-band etmas.*

Keyingi bayt ma’shuqa vasfiga bag’ishlangan: u “chobuki qotilvash”gina emas, “majnunshior” hamdir. Unga sodiq oshiq bo’lish u-n junun yo’lini tanlash va junun mayidan mast bo’lmoq lozim. Zero, u “buzug’ ko’ngul”dan o’zga hech joyda jamol ko’rsatmaganidek, “javloni samand” ham etmaydi:

*Kerak o’z chobuki qotilvash
majnunshiorimkim,
Buzug’ ko’nglumdin o’zga yerda
javloni samand etmas.*

“Buzug‘ ko‘ngul”ga hokimi mutlaq ma‘shuqa bo‘lgach, boshqa hech narsa undan o‘rin topmaydi. Va u makkor dahr “Charx zoli”din firib yemaslik u-n mosivodan xalos bo‘lib, tark holi-ni kamolga yetkazish lozim. Ana shunda inson bemahal ajal domiga tushishdan o‘zini qutqazishi mumkin:

*Ko‘ngul uz charxi zolidin, fribin
yemakim, oxir
Ajal sarrishtasidin o‘zga bo‘yungg‘a
kamand etmas.*

Maqta‘da lirik qahramonning ko‘ngli tilagan musohibi oy yuzli ma‘shuqa ekanligi, unga o‘z-galardan bir yomonlik yetmasligi u-n uning ichdan qayg‘urganligi ravshanlashadi:

*Ul oy o‘tlug‘ yuzin ochsa, Navoiy,
tegmasin deb ko‘z,
Muhabbat tuxmidin o‘zga ul o‘t uzra
sipand etmas.*

“Ko‘z tegmasin” deya isiriq tutatish xalq orasidagi eski udum. Yorning yuzida bir olov porlagani bois isiriq o‘rniga muhabbat tuxmi ishlatiladi. Qadimiy kitoblarda izohlanishicha, muhabbat “hibba” so‘zidan olingan bo‘lib, lug‘aviy ma‘nosi ustiga tuproq tortilgan urug‘ demakdir. Hayotning asli va asosi ana shu urug‘da yashir-inganidek, insonning diniy, ma‘naviy, ruhiy, axloqiy hayotining ildizi va tub mohiyati ham muhabbatdadir. Xuddi shu sababdan N. “Muhabbat tuxmidin o‘zga ul o‘t uzra sipand etmas” degan.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

I.H.

ME‘ROJ (Mi‘roj) (ar.) – 1. Shoti, narvon; 2. Yuqoriga (ko‘kka) ko‘tarilish; 3. Muhammad (s.a.v.)ning tunda Makkadan Quddusga borishi (isro) va Quddusdagi Aqso masjididan yuqori olamga Allohning huzuriga ko‘tarilishi. Islom

tarixida bu voqeani yoritgan oyat va hadislar, maxsus manbalar hamda “Me‘rojnoma”lar ko‘p uchraydi. M.ning qachon, qayerda va qanday holatda sodir bo‘lganligi haqida din ulamolari turli fikrlar bildirganlar. Aksar ulamolar M. voqeasi payg‘ambarlikning o‘n ikkinchi yili, rabbi‘ul avval oyida yo hijratdan bir yil-u besh oy oldin shavvol oyida yoki rajab oyining oxirlarida, ammasi Ummu Honiyning uyida turganida sodir bo‘lgan deyilar. N. ham bunga ishora qilgan:

*Tun o‘ylaki, mehri osmoni,
Olam elidin bo‘lib nihoni.*

*Bir xobgahi nihoni ichra,
Manzilgahi Ummahoni ichra.*

*Bor ishdin etib o‘zini ma‘zul,
Mahbub xayoli birla mashg‘ul.*

M. faqat hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ga xos buyuk bir mo‘jiza bo‘lgani u-n o‘z davrida ba‘zi sahobalar ham aqliga sig‘dirolmasdan, dindan qaytib ketgan. Lekin islom aqidasi har bir mo‘min – musulmon M.ni haq deb bilishi va ishonishi kerak.

Hadis va rivoyatlarda aytilishicha, Muhammad (s.a.v.) farishta Jabroil (a.s.) boshchiligida Buroq degan markabga minib, tunda yuqori olamga ko‘tariladi. Ko‘p yillik masofani bosib, osmonlardan o‘tadi. U yerda o‘tgan payg‘ambarlarning ruhi b-n uchrashadi, do‘zax va jannatlarni ko‘radi. Besh vaqt namoz shu tunda farz bo‘ladi. Rafrafga minib, Allohning huzurida ilohiy muloqotga musharraf bo‘ladi. Aytishlaricha, M. voqeasi shu qadar tez fursatda sodir bo‘lganki, hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.) qaytib kelganida hali yotog‘i sovimagan ekan. N. ham “H.A.” dostonida ayni holatga diqqat qaratadi:

*Borg‘oni-yu kelgani bir on o‘lub,
Aql bu mansubada hayron o‘lub.*

*Qayda xavoriq bila mu'jiz durur,
Aql aning idrokida ojiz durur.*

Musulmonlardan yetishib chiqqan juda ko'p shoir va adiblar, shular qatori N. ham M. voqealarini adabiy-badiiy uslubda ta'rif va tavsif etgan. U har bir na't g'azalda M. b-n bog'liq u yoki bu hodisaga ishora qiladi. Alohida g'azallarda yoki dostonlarning M.ga oid fasllarida esa bu haqda batafsil to'xtaladi. Jumladan "H.A." va "L.T." dostonining alohida boblarida M. voqeasi juda izchil va keng qamrovli tasvirlangan. N.ning mahorati shundaki, har gal M. voqeasiga to'xtalsa, uni boshqa bir tarafdin, takrorlarga yo'l qo'ymasdan yuksak badiiy bo'yoqlarda bayon qiladi. M. voqeasi tunda samolar orqali bo'lgani u-n ham N. quyosh, oy, yulduz va burjlar kabi samoviy jismlarga qayta-qayta murojaat etadi. O'rni-o'rni b-n falaklar, sayyoralar jonlantiriladi, Alloh habibini kutib olish u-n peshvoz chiqadi. N. bunday o'rinlarda tashbeh, talmeh, intoq va mubolag'a kabi san'atlarni mahorat b-n qo'llaydi. M-n, "S.I." dostonida Rasululloh (s.a.v.)ning Jabroil (s.a.) farishta va Buroq markabi orqali birinchi va beshinchi falaklarda joylashgan Oy, Atorud, Zuhra, Quyosh va Bahrom manzillariga kelishi va navbatdagi falaklardan ham oshib o'tishini juda jonli gavdalantiradi:

*Chu oltinchig'a yetkurub rahbari,
O'qub xutbayi davlatin Mushtariy.*

*Duosig'a minbarda chun qo'l ochib,
Boshig'a falak naqdi anjum sohib.*

*Yetinchiga chun obir aylab samand,
Saodatdin o'lub Zuhul bahramand.*

*Bo'lub daf' aning borcha nahsiyoti,
Qavli bo'lub aning saodat oti.*

*Chu aylab sekizinchi sori murur,
Savobit topib maqdamidin surur.*

Hazrat Payg'ambar (s.a.v.)ning tashrifi esa samolardagi farishtalarga, hatto jonsiz jismlarga ham sharaf bag'ishlaydi.

*Yuzungdin anjum, anjumdin quyosh
nur iktisob aylab,
Aningdekkim, quyoshdin oy-u oydin
qiyrgun g'abro.*

M.dagi ulug' voqealardan biri, hazrat Payg'ambar (s.a.v.) Allohdan ummatlarining gunohini tilaydi, ummatiga rahm-u shafqat qilishini istaydi. Istagining qabul bo'lganidan xursand bo'ladi. N. bu hodisani shunday ifodalaydi:

*Haq tilidin ummatin istab tamom,
Haqdin o'lub borcha murodig'a kom.*

*Osiy ummatning gunohin istabon,
Borcha ahvoli tabohin istabon.*

*Har ne istab Hayyi mutlaqdin topib,
Haq tilab, Haqdin tilab, Haqdin topib.*

M.da Muhammad (s.a.v.)ning olti jihatdan va o'zlik qaydidan xalos bo'lib, nur ichida "lo makon"ga, "borgohi qurb"ga qarab yo'l olish jarayonini N. juda ta'sirli bayon qiladi. "Yetmish ming hijob"dan o'tgandan keyin boshqa biror hijob qolmaydi. Habib u yerda mahubga aylanadi va "borgohi qurb"da faqat "jonon"ning o'ziningina mushohada etadi. Eng muhimi, Uning visolidan bahramand bo'lib, ehtirom b-n undan to'qson ming kalom eshitadi. Ulug' shoir "L.T." asarida bu ilohiy muloqotni yuksak hayajon va muhabbat b-n qalamga oladi:

*G'ayr osorig'a imkon qolmayin,
Borib o'z ham g'ayri jonon qolmayin*

*Ham ko'rub jonon jamolin ko'z bila,
Vaslidin ham bahra topib so'z bila.*

*Aylabon idrok to'qson ming kalom,
Lek asnosida yuz ming ehtirom.*

*Hosil aylab ulcha imkoni murod.
Qaytib ul me'rojdin masrur-u shod.*

*Vaslidin masrur o'lub ul borgoh,
Buyrug'idin muntazam bu korgoh.*

*Borg'onida bor edi durri shigarf,
Lek yong'onda kelib daryoyi jarf.*

*Tarfatul'ayn ichra anglab bilgani,
Turfakim bir onda borib kelgani.*

Ko'rib o'tganimizdek, N.ning M.ga bag'ishlangan she'rlari o'ziga xos uslub va tasvirlarga ega. Ularni chuqurroq anglash va tushunish u-n bu voqeaning tarixidan xabardor bo'lish va shoirning shu yo'nalishdagi ma'no, g'oya va timsollar olamini to'g'ri idrok etish kerak.

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий *асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд.* – Т., 1985; *Ўзбек адабиётида меърожномалар.* – Т., 1995; *Метин Оқар. Турк адабиётида манзум меърожномалар.* – Анқара, 1987; Б. Ражабова. *Бадий тасвирдаги муштараклик ва ўзига хослик. “Тил ва адабиёт” журнали.* 3, 2022.

S.R.

MEHMON – musofir ma'nosidagi forsiy so'z. M.ga musofir bo'lgani bois Sharq madaniyatida, Islom aqidasi ulug' hurmat b-n qarashgan. Va unga muomala-munosabat haqida qonun-qoidalar ham belgilangan:

*Ey kim bermak taom tuttung o'zga,
Mehmon uzrida qo'y ilikni ko'zga,
Boq ashkina ichra bu ajoyib so'zga,
Sindurmog'in o'zga bil, yemakni o'zga.*

So'fiylar u-n M.ga munosib hadya jondir. Agar mehmon yor bo'lsa, N.ning sovg'asi ham, shubhasiz, jondir:

*Yor mehmonim bo'lur, men oshiq-u muflis netay,
Gar hayotim naqdidur, qilmaq kerak nochor harj.*

N. lirikasi tahlilida shuni ta'kidlash joizki, yorni kutib olishda loyiq maskan ko'z va ko'ngildir. Bunday ifodalar devonda ko'plab uchraydi:

*Ishq o'ti birla ko'ngul su birla ko'zni qildi pok,
Pok manzillarda mehmon qilg'ali ul pokni.*

Yoki:

*Jong'a ko'ksun chokidin jononni mehmon ayladim,
Gavhare toptim, oni qo'ynumda pinhon ayladim.*

Ba'zan yorning xayoli M. bo'ladi:

*To xayoling gah ko'ngul, gah ko'z aro mehmon erur,
Ko'z bila ko'nglum arosinda hasaddin qon erur.*

N. she'riyatida yorning o'zi emas, ko'proq uning itlari M. bo'ladi:

*Itlaring bo'lmish Navoiy ko'ngli uchun mehmon,
Bu kecha ul ko'y aro, ko'rkim, ajab g'avg'osi bor.*

Yoxud:

*So'ngaklarni tanimdin bir-bir ayirdi g'ami hajring,
Mahaldur itlaringni aylasam kulbam aro mehmon.*

Mumtoz adabiyotda M. bu dunyodagi barcha odamlardir. Chunki ular imtihon u-n vaqtincha foniy – besh kunlik dunyoni maskan qilishgan:

*Uy bino aylab ajabdur elni mehmon aylamak,
Ulki bu uy ichra besh kun mehmon besh emas.*

Ammo bu dunyoda qayta M. bo'lish imkoni yo'qligini xotirda saqlamoq lozim. N. istagan M. dagi kayfiyat-u istak shunday:

*Necha kun olamda chun mehmonsan,
ichkil bodakim,
Mezbon qolmas bu foniy dayr aro,
mehmon dog'i.*

“N.M.” tazkirasida: “So‘fiy munda mehmondur. Mehmon taqozosi mezbong‘a jafodur. Mehmonki, adabliq bo‘lg‘ay, muntazir bo‘lg‘ay, yo‘qki mutaqoziy”, - degan Ma‘ruf Karxiy fikri ham M.ning tavsifida keltiriladi. Insonni sharif aylagan iroda, ishq, ilm sinaladigan eng mashaqqatli manzili, eng qiyin davri – mana shu foni dunyodir. Zero, Yaratganga ibodat, ma‘rifat, muhabbat – solih amallar o‘tar dunyodadir. Agar u shunchalar “umri aziz” bo‘limganda: “Koshkiydi, yana bir karra (yashashning” iloji bo‘lsa-yu... (Baqara: 2/167)”, – deya afsus, nadomat b-n yo‘qotilgan imkoniyat qayta berilishi orzu qilinmasdi. N. Odam Ato avlodlarini bu dunyoga M. deb bilib, ularga nasihatlar qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011.

Z.R.

МЕHНА – Xurosondagi joy nomi. Bu nom eski manbalarda Meyhana shaklida ham uchraydi. M. Xovaron dashtida Saraxs yaqinida joylashgan qadimiy aholi manzillaridan biri bo‘lib, hozirgi paytda u yerlar Turkmaniston tarkibiga kiradi va Meyana deb ataladi. M. qadimdan mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, uning mashhur bo‘lishi XI asrdan boshlanadi. Buning sababi bu yerda tasavvufning buyuk vakillaridan biri Shayx Abu Said ibn Abulxayrning tug‘ilgani va yashaganidir. Bolaligi M.da o‘tgan shayx Abu Said keyinchalik Marvga boradi va 10 yil davomida diniy ilmlardan saboq oladi. So‘ngra o‘z piri shayx Luqmon Saraxsiyning ruxsati b-n M.ga qaytadi va bu yerda o‘z tasavvuf maktabiga asos soladi hamda ulug‘ avliyo sifatida e‘tirof etiladi. Ana shu vaqtdan e‘tiboran M. ham musulmon olamida mashhur bo‘ladi. Shayx Abu Said 1049-y.da vafot etgandan so‘ng M. uning qabri joylashgan yer sifatida ziyoratgohga aylanadi.

M.ning asosiy diqqatga sazovor obidasi Shayx Abu Sa‘id maqbarasidir. Bu kub shaklidagi kvadrat bino bo‘lib, har bir tomonining uzunligi 10,5

m.ni tashkil etadi. Maqbara peshtoqi ko‘k, moviy, oq koshinlar b-n bezatilgan va unda Qur‘on oyatlari bitilgan. Bino o‘rta asrlar me‘morchiligining durdonalaridan biri hisoblanadi.

N. asarlarida M. tilga olingan. “M.N.”ning to‘rtinchi majlisida u Xoja Abu Said haqida ma‘lumot berar ekan, uning M.dan ekanini ta‘kidlaydi: “Mehnadindur. Hazrati sultoni tariqat Shayx Abu Said Abulxayr avlodidindur”. Tazkirada M. shayxzodalari jumlasidan bo‘lgan Xoja Muayyad Devona, Xoja Muayyad Mehna, Xoja Abu Is‘hoq kabi shoirlar haqida ham to‘xtalib o‘tilgan. Xoja Abu Is‘hoqning marsiyasidan bir bayt misol sifatida keltirar ekan, N. marsiyaning M. da bitilganini aytib o‘tadi. Xoja Abu Nasr zikrida M. shayxzodalari haqida “nohamvor maoshi ko‘p”ligi haqida yozadi va misol keltiradi. “N.M.” tazkirasida Shayx Abu Said Abulxayr zikrida uning M.dan ekanligi qayd qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун нафоиc. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Акимущкин О.Ф. Абу Саид Майхани. Ислам: энциклопедический словарь. – М., 1991.

Q.E.

МЕHНАИY (XV asr) – fors-tojik shoiri. Oriflar sultoni Abusaid Abulxayr avlodidan bo‘lib, ko‘p ilmlarda o‘z davrining yagonasi edi. Hirot adabiy doirasida o‘z mavqeyiga ega bo‘lgan. N.ning ma‘lumot berishicha, “Agarchi majnunshior kishidir, ammo chun salim fitrati bor, gohgoh tiliga nazmlar o‘tar”. Asosan, g‘azal yozgan, ijodidan juda oz namunalar yetib kelgan.

*Hajrida biror kechaki yo‘q, motam emas,
Yorsiz bu hazinning kuni tundan kam emas.
So‘zimni unga aytgali bir mahram yo‘q,
So‘zimni unga aytgan esa mahram emas.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоиc. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т.,

2011; *Ҳасанхожа Нисорий. Музаққури аҳбоб (И.Бекжон тарж.)* – Т., 1993; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1.* – Душанбе, 1989; *Донишмандлар тухфаси.* – Т., 2009.

E.O.

MEHRIY HIROTIY (t.y.n. – v. taxm. 1449, Hirot) – shoira, Shohrux Mirzoning, saroy tabibi Abdulaziz Hakimning xotini. M.H. g‘oyat jasurlik b-n hajviyalar yozgani u-n Shohrux uni zindonband qilgan. Zindondan ozod bo‘lgach, M.H. saroydan tamomila chetlashgan. Ba’zi manbalarda M.H. sohibdevon shoira deb xabar qilinadi va unga oshiq va ma’shuqaning savol-javoblari tarzida yozilgan masnaviyini ham nisbat beriladi.

“M.N.”da Mavlono Sulaymoniy degan shoir munosabati b-n M.H. yodga olingan. Sulaymoniy haqidagi ma’lumotlardan so‘ng keltirilgan ikki baytdan keyin N. yozadi: “Va mashhur budurkim, bu abyot Mavlono Hakim Tabibning xotini Mehriyningdur. Va bu faqir siqa el (ishonchli odamlar)dan eshittimkim, Sulaymoningdur. Vallohu a’lam!” (ya’ni, rostini haq biladi). Qator tazkiralarda bu baytlarni Mehriy deb ko‘rsatadilar. M.H. forsiyda ijod qilgan va ko‘pincha badihona she’r aytgan. M.H. nihoyatda go‘zal va shirinsuxan, sho‘x va nazokatli ayol bo‘lgan. M.H. o‘zining bilimdonligi, latofati hamda so‘zga chechanligi tufayli Ulug‘bek mirzoning onasi Gavharshodbegimga suhbatdosh va nadimalik darajasiga noil bo‘lgan.

N. keltirgan quyidagi matla’ va bayt:

*Halli har nuktaki, bar piri xirad mushkil bud,
Ozmudem, ba yak chur’ai may hosil bud.
Go’ftam az madrasa pursam sababi hurmati may,
Dari har kas ki, zadam behudu loya’qil bud.*

Tarj.: Aql ustodi uchun yechilishi qiyin bo‘lgan nozik ma’no, sinab ko‘rganimizda bir qultum may bilan hosil bo‘lar edi. Mayning haromligi sababini madrasa ahlidan so‘ray dedim, kimning eshigini qoqsam, (undagilar) xushsiz va alast bo‘lib yotgan edi.

M.H. she’rlari zamirida Sharq ayollarining fojiali qismati haqidagi nolalari yotadi.

Uning she’rlarida kutilmagan tashbeh va noyob timsollarni uchratamiz. M-n, ko‘z qorachig‘i – mardumini tezkor qassobga o‘xshatish, kiprikni qassob go‘sht iladigan qanoralarga nisbat berish, ularga pora bo‘lgan dillarni ilib tashlash yangicha talqin, yangi timsollardir.

M.H. ruboiylaridan birida uni to‘kis-tugal davlat, serhasham hayotini ta’na qiluvchilarga qarata: to‘g‘ri, hamma narsa bor, lekin men u-n zaruri yo‘q, hurkak dilim tugunlarini yechadigan narsa yo‘q, deb armon b-n yozadi. Shoira o‘kinch b-n tilga olayotgan narsa balki erkdir, ozodlikdir, balki uning baxtsiz muhabbatidir.

“M.N.”ning tarjimoni Muhammad Qazviniy M.ning devoni borligi haqida ma’lumot beradi. Lekin hanuz bu aniqlanganicha yo‘q.

E.Ochilov shoira ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan.

*Yosh bo’lsa ayol-u yori ammo keksa,
Haqli yuragi kuysa-yu afsus cheksa.*

*Yosh yor biqinida qari er yotganidan,
Yaxshidir uning biqiniga o’q tegsa.*

*Haq bandasiga agar gunoh yarashadi,
Haqqa kechirib, bo’lish panoh yarashadi.*

*So’ndirma umidimni gunohkorsan deb,
Lutfing nuri bo’lsa xayrixoh yarashadi.*

Ad.: Аlisher Navoiy. *Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Фаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималаридан баъзи иловалар ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, №11. 1964; Фаниева С. Шоира Меҳри. Ўзбекистон маданияти, 9.5. 1960; Гулшани адаб. – Душанбе, 1976.*

S.G’.

MING (minglar) – o‘zbek xalqi tarkibiga kirgan qabilalardan biri. Hozirgi Samarqand viloyati, qisman Farg‘ona vodiysi hamda Buxoro vohasida, tarqoq holda Surxondaryo viloyatining Boysun, Sherobod, Denov tumanlarida, Xorazmda va Tojikistonning Hisor tumanida yashaganlar. Zarafshon vodiysida yashovchi M.lar 3 yirik urug‘ga, bu urug‘lar, o‘z navbatida, yana bir qancha kichik urug‘larga bo‘lingan: 1) tug‘ali (axmat, chag‘ir, to‘yi namoz, oqshiq va boshqalar); 2) bog‘lon (chibli, qora, mirza va boshqalar); 3) uvoq tamg‘ali (alg‘ol, chaut, jayli, o‘ramas, to‘qnamoz, kiyuxo‘ja, yarat) urug‘lari. M.lar boshqirdlar tarkibiga ham kirgan. Qo‘qon xonlari M.lardan bo‘lgan va xonliqdagi muhim mansablarni M.ning beklari egallab kelgan. O‘ratepa va Urgut beklari ham M.lardan bo‘lgan.

N. qipchoq o‘zbeklari qatorida M. urug‘ini alohida ehtirom b-n tilga olgan.

Ad.: Алишер Навоий. Садду Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

S.O‘.

“MING BIR KECHA” VA “SAB’AI SAY-YOR” – Jahon kezgan “Ming bir kecha” asari qahramoni Shahrizoda har tun shoh Shahriyorga so‘zlab beradigan ertaklari qatorida “Kanizak bilan zargar” hikoyasi ham o‘rin olgan. Unda kanizak shohga bir duradgorning suratdagi qizga oshiq bo‘lganligi-yu, ishq dardiga muhtalo bo‘lib, qizni topish u-n har qanday mashaqqatga roziligi haqida so‘zlaganlari bor. Hikoyada keltirilishicha, duradgor yigit suratdagi qizga oshiq-u beqaror bo‘lib, ishq dardi uni betob qilib qo‘yadi. Bir kun do‘stlaridan biri uning holidan xabar olgani kelib, betobligining sababini so‘rganida, u: “...E birodar, dardim og‘ir, kasalimning sababi yuragimga tushgan ishqdan. Men falonchi do‘stimning uyida osig‘liq turgan suratga oshiq bo‘lib qoldim”, - degan edi, do‘sti koyib: “...Jinni bo‘lgansan, do‘stim. Suratga kishi oshiq bo‘ladimi, axir, u jonsiz narsa-ku, shu ham gap bo‘ladimi? - Rassom qandaydir bir go‘zal xotinning suratini chizganda”, - deydi.

Yuqorida keltirilgan voqealar jarayonidagi ayrim lavhalar Mir N. hazratlarining “S.S.” asaridan ham o‘rin olgan: Ovni yaxshi ko‘radigan shoh Bahrom sahroda kezib yurgan yo‘lovchini oldiga chaqirib, undan kimligini so‘raydi. U shaharma-shahar kezib, shoh Bahrom b-n uchrashish orzusida ekanligini, unga qalbidagi sirni aytmoqchiligini, o‘zi esa bir rassom ekanligini so‘zlaydi. Shoh Bahrom o‘zini tanitgach, u deydi: “Eshitishni lozim ko‘rsalar, uni arz etayin: meni jahon ellari Moniy deb ataydilar. Xotirim juda ko‘p bilimlar bilan boyigan, lekin dunyoda rassomlik bilan shuhrat qozonganman”.

Shundan so‘ng jahongashta rassom – Moniy ko‘p mamlakatlarda bo‘lgani-yu, ko‘p hodisalardan xabardor ekanligini so‘zlarikan, shu jumladan, Xitoyda ham bo‘lib, bir savdogarning bazmida soz cholg‘uvchi qizni ko‘rganini aytdi: “U shunday mahvash – go‘zal o‘yinchiki, uni ko‘rib butun Xitoy – Chin xalqlari bezovta bo‘lib qolgan. Odam bolasi unga shunchalik o‘z jonini bergudek bo‘ladi-ki, mabodo, biron odam uni ko‘rganda jon bermay qolsa, u go‘zal o‘z qo‘liga chang olarkan, endi uning holiga voy, deyave-ring. Agar uning changi jonfido sado chekib, o‘zi u ohangga jo‘r bo‘lib navo qiladigan bo‘lsa, adoyi tamom bo‘ladi...”. Rassom bu qizning suratini chizganini aytib, Bahrom shohga uni ko‘rsatadi. “Shoh esa bu parining suratini ko‘rishi bilan devona bo‘lib qoladi”.

“Shahzoda va yetti vazir” bobining “Kanizak va zargar” hikoyatida esa zargarni ko‘rgani kelgan kishilar suratni chizgan rassomni surishtira boshlaydilar. Rassom bir shaharga ketgan ekan, topilmaydi. “Birodarlari uning holiga achinib, rassomga quyidagi mazmunda xat yozib: “Suratingni xayoldan chiqarib chizgan edingmi yoki dunyoda shunday ayolni ko‘rgan edingmi?” - deb so‘radilar. Rassom esa ularga: “Men Hind mamlakatining Kashmir shahri vazirlaridan birining sozanda kanizagining suratini chizgan edim”, - deb javob yozdi.”

Ko‘rganimizdek, N.ning Bahromi – “M.B.K.”dagi zargar yigit, Dilorom – kashmirlik

sozanda – kanizak, rassom – Moniy – “M.B.K.”-dagi qaysidir rassom. Bu – obrazlardagi o‘xshashlik. Lavhalardagi o‘xshashlik esa, Bahromning (yoki zargarning) go‘zal qiz suratini ko‘rib, oshiq bo‘lishi, ikkalasining ham ishq dardida betoblanishi, husnda tengi yo‘q Dilorom xitoylik savdogarning sozandasi, hikoyatdagi go‘zal qiz – Hind mamlakatining Kashmir viloyati vazirlaridan birining sozanda kanizagi.

Biroq, N.ning Bahrom – shoh, hikoyat qahramoni – zargar, shoh Bahrom u-n u qiz Xitoyning bir yillik xirojidan voz kechish evaziga erishiladigan ma’shuqa, hikoyatdagi zargar u-n hiylanayrang ishlatish orqali erishiladigan ma’shuqa. Chunki hikoyatda zargar tug‘ilib o‘sgan Fors mamlakatidan Hind mamlakatiga borib, u yerda turli hiyla-nayranglar ishlatib, qizni o‘z yurtiga olib qochish lavhalari ifoda etiladi.

Diqqat qilsak, “M.B.K.”dagi bu hikoyat (“Kanizak va yetti vazir”) aslida Shahrizoda o‘z xojasi – Shahriyorni ishq yo‘lida nafaqat ayollar, balki erkaklar ham o‘zligini yo‘qotib qo‘yishi mumkinligini aytib, uning g‘azab o‘tini so‘ndirishga bo‘lgan harakati deb tushunamiz. G‘oya esa ma’lum - ishq domiga tushib qolgan shaxsni ayblamaslik. Biroq biz hamisha ham “M.B.K.” ilgari surgan g‘oyalarga qo‘shila olmasligimiz aniq.

N. bu syujetni boshqacharoq ifoda etib, uni kengaytirib, ishq deb atalmish bu tuyg‘uni yuksaklarga ko‘targan holda Bahrom Go‘r obrazi orqali ko‘rsatgan.

N. bu syujetdan o‘zining ilg‘or g‘oyalarini ifoda etish maqsadida foydalanib, qoliplovchi hikoyaga kirgan novellalarni ixchamlashtirib, mazmun va shakl jihatidan mukammal asar yaratishga muvaffaq bo‘lgan. Muhimi shundaki, N. yetti hikoyani dostonning asosiy qismi bo‘lib hisoblanuvchi qoliplovchi hikoya b-n chamberchas bog‘lagan. Bu bog‘lanish san’atkorning mahorati tufayli yettinchi hikoya orqali ustalik b-n amalga oshirilgan. Bu esa dostonning bir butun kompozitsion zanjirga ega bo‘lgan asar sifatida shakllanishni ta’minlagan.

“M.B.K.” asari ham qoliplovchi hikoyatlar

majmuyidan iborat bo‘lsa ham, tahlil markazida turgan mazkur hikoyat yaxlit bir butun asar emas, u bir kichkina hikoyat, xolos. Shuning u-n bo‘lsa kerak, garchi hikoyatda zargarning aysh-ishratni yaxshi ko‘rishi haqida gap borsada, bu narsaga u qadar ahamiyat qaratilmaydi. Biroq, “S.S.”da muallif aysh-ishrat, xotinbozlik, behad ovga berilib ketishlikni qoralaydi. Insonning aql-zakovati, mehnati, qalbining pokligi, sevgisi ulug‘lanadi, tinchlik, do‘stlik, ozodlik, axloqiy-etik xarakterdagi masalalar davrning dolzarb vazifalari sifatida ko‘tarib chiqiladi.

Manbashunos olim S.Hasanov N.ning “S.S.” dostoni nasriy bayoni b-n 1991-y.da nashr ettirilgan nusxasiga so‘ngso‘z yozarkan, deydi: “Buyuk san’atkor o‘zining falsafiy, estetik, axloqiy-etik va ijtimoiy g‘oyalarni badiiy ifodalash maqsadida xohlagan syujetdan foydalanishi mumkin. Nizomiy sosoniy shohi Varaxran V (42-438) ning tarjimayi holi, Eron va Kavkaz xalqlari o‘rtasida u haqda tarqalgan afsona va ertaklar, shuningdek, “Kitob-u salotin” asaridagi bu haqdagi ma’lumotlarning Firdavsiy tomonidan badiiy-lashtirilgan lavhalarini “Haft paykar” asari syujetiga asos qilib olgan... Xusrav Dehlaviy Bahrom to‘g‘risidagi bu syujetni o‘z davri talablari va ehtiyojlaridan kelib chiqib, o‘zining estetik qarashlariga moslagan”.

Shunday qilib, “M.B.K.”ning mazkur hikoyati ilgari surgan g‘oya va mazmundan farqli o‘laroq, “S.S.”da mavzu, g‘oya boshqa xil tus oladi. N. o‘z dostonida ko‘proq ayollarning ijobiy obrazlariga kitobxon diqqatini qaratadi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Тахрир ҳайъати: Қаюмов А. ва бошқ. Масъул муҳаррир: Ҳасанов Б. – Т., 1991; Минг бир кеча. Араб эртақлари. Ҳакимжонов Ю. тарж. – Т., 1962. 8 жилдлик. Жилд 5; Минг бир кеча. Араб эртақлари. Ҳакимжонов Ю. тарж. – Т., 1962.

G.A.

“**MINHOJ UN-NAJOT**” (“Najot yo‘li”) – N.ning fors-tojik tilidagi “Sittayi zaruriya” qasidalar turkumining 5-qasidasi. Hazaji musammani maqsur vaznida yozilgan 138 baytli mazkur qasida Xoqoniyning “Mir‘ot us-safo” (“Safo ko‘zgusi”) qasidasi va Anvariya tatabbu‘dir. “M.L.” asarida muallifning o‘zi uning mavzusi bobida shunday deydi: “Yana “Minhon un-najot” qasidasida hidoyat tariqin tuzupmen va zalolat ahliga najot shahrohin ko‘rguzupmen”.

Qasidaning asosiy qismida inson nuqsonlarini ochib ko‘rsatish va bu nuqsonlardan qanday qilib qutulish haqida yozadi, insonni axloqiy-ma‘naviy kamolot sari har doim, hamisha kurash olib borishga da‘vat etadi. Qasidaning 86 bayti aynan shu g‘oya talqiniga bag‘ishlangan. Shoir nazdida, Odam (a.s.)ning jannatdan quvilgani qanchalik achinarli va fojiali bo‘lsa, uning o‘zini, o‘z burchi, oliy vazifalarini anglamay, g‘ofil bo‘lib, hirs-u havas, yolg‘on va riyo, tanparvarlik, fahshga berilishi ham shuncha fojiali va achinarli. Shu sababli u xiyla keskin va satirik ohangda illatlarimizni oynada ko‘rsatganday birma-bir ko‘rsatib o‘tadi. Har bir illat, har bir nuqs-u badaxloqlik insonni tubanlikka olib borishi, uning o‘sha jannatiy nomiga isnod keltirishini ta‘kidlaydi. Odamlar buni anglamaydilar, bugina emas, ular qabih ishlarini e‘tiqod-imon b-n berkitmoqchi bo‘ladilar. Adibning mazammatlari baytdan baytga kuchayib boradi, baytdan baytga biz turli xildagi nuqsonlar, kamchiliklarning falokat keltiruvchi poetik sharhini o‘qib boramiz. Shoir bu b-n odamlarni ogohlantiradi. Natijada, asarni o‘qib qadam-baqadam haqiqiy taqvo va halollik, rostgo‘ylik va to‘g‘rilik yo‘li nima ekanini anglaymiz.

Qasidani o‘qigan kishi quyidagi nuqsonlar N.ning rad etuvchi satirik bahosiga “sazovor” bo‘lganini ko‘radi: g‘ofillik, gunoh qilib tavba qilmaslik, imonining sustligi, zolim nafs talablarini Alloh muhabbatidan ustun qo‘yish, o‘zini har xil tusga kiritib, turlicha tovlanib yurish, musulmonman deb kerilib, musulmonchilik ishidan bexabarlik, takabbur-manmanlik, xasislik, riyo-korlik, hiyla-nayrang, firibgarlik, lazatparastlik, fahshga berilish va h.k.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. – Т., 2008; Комилов Н. Хизр чаимаси. – Т., 2005.

Е.О.

“**МИР–АЛИ–ШИР**” – rus sharqshunos olimlarining N. hayoti va ijodiga bag‘ishlangan ilmiy maqolalarning birinchi to‘plami. Qamariy yil hisobi bo‘yicha N. tavalludiga 500 yil to‘lishi (1926-y.) munosabati b-n nashrga tayyorlangan va 1928-y.da Leningradda bosib chiqarilgan. To‘plam nashr muallifi atoqli rus sharqshunosi V.V. Bartoldning kichik “So‘zboshi”si b-n ochiladi. To‘plamda A.N.Samoylovichning tilshunoslikka oid “O‘rta Osiyo-turk adabiy tili tarixiga doir” hamda A.A.Romaskevichning “Yangi chig‘atoyfors lug‘ati” nomli maqolalari o‘rin olgan. Bu maqolalarda N.gacha bo‘lgan qadimiy turkiy yozma yodgorliklar (Mahmud Koshg‘ariy, Rabg‘uziy, Xorazmiy, Qutb va boshqalar), shuningdek, Fath-Ali-Xon Kojariyning N. asarlariga tuzilgan lug‘ati bo‘yicha bahs yuritiladi. Ammo to‘planning katta ilmiy qimmatida unda yirik sharqshunos olim Y.E. Bertelsning “Navoiy va Attor” hamda akad. V.V. Bartoldning “Mir Alisher va siyosiy hayot” nomli tadqiqotlarining kiritilishi b-n belgilanadi. Y.Bertels o‘z tadqiqotida ayrim rus va Yevropa sharqshunoslari asarlarida hukm surib kelgan va turkiy xalqlar yaratgan adabiy yodgorliklarning o‘ziga xos darajasini amalda kamsituvchi g‘ayriilmiy qarash va xulosalarga jiddiy zarba beradi. Jumladan, u yoki bu aniq asarni baholashda formal tomonlari va zohiriy belgilari (syujet liniyasi, qurilishi va h.k.)ga qarabgina xulosa chiqarish xato ekanligini Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” va N.ning “L.T.” asarlarining aniq obyektiv va detal qiyosiy tahlili orqali namoyish qiladi.

“L.T.” dostonining o‘z g‘oyaviy-badiiy qimmatiga ega to‘la ohoriy asar ekanligini ishonchli isbot etgan bu tadqiqot n.shunoslik fanining shakllanishi va rivojlanishida muhim bir bosqich bo‘lib qoldi.

V.V.Bartoldning olti bo‘limdan tashkil topgan kattagina hajmli tadqiqotida N.ning, asosan, davlat arbobi hamda fan, san‘at, hunar va adabiyot ahliga g‘amxo‘rligi va homiylik faoliyati xususida so‘z boradi. Shoir tarjimai holi va ijtimoiy faoliyatining barcha muhim nuqtalari, inson sifatidagi yuksak fazilatlar, chuqur bilim va keng qiziqish doirasi, ijtimoiy-siyosiy hayot va saroydagi katta nufuzi birinchi manbalar (Mirxond, Xondamir, Davlatshoh, Abdurazzoq Samarqandiy, Zahiriddin Bobur, Vosifiy va boshqa mualliflar asarlari) asosida, shuningdek, rus va g‘arb sharqshunoslari Belen, M.Nikitskiy va boshqa ilmiy ishlari bo‘yicha tartibli va batafsil yoritiladi. N.ning Husayn Boyqaro davlatini mustahkamlash va imkon doirasida obodonlashtirishda tutgan faol ijtimoiy-siyosiy o‘rni ishonarli faktlarda keng bayon etiladi. V.Bartoldning bu muhim tadqiqotidagi jiddiy nuqson sifatida unda N.ning yozgan asarlari, adabiy-ilmiy faoliyati, davr adabiy-madaniy hayotida o‘ynagan katta roli to‘g‘risida, deyarli, so‘z bormasligini ko‘rsatish mumkin.

To‘planning xos xususiyatlaridan biri unda “Tanqid va bibliografiya” bo‘limi mavjudligidir. Bu bo‘lim Y.E.Bertelsning taqrizi b-n ochiladi. Unda A.A.Semyonovning “Mir Alisher Navoiy haqida fors novellasi” nomli tadqiqoti to‘g‘risida ancha keng so‘z boradi.

Bo‘limdan akad. A.N.Samoylovichning to‘rt xabar va taqrizlari ham o‘rin olgan. Birinchisi, 1926-y.da Bokuda nashr etilgan “Navoiy” maqolalar to‘plami haqida bo‘lib, uning asosiy mundarijasini bayon qiladi.

Ikkinchisida esa, qamariy yil hisobi b-n N.ning tug‘ilganiga 500 yillik yubileyiga shoirning “M.” va “V.” asarlarining 1926-y.da prof. Ismoil Hikmat va prof. Cho‘ponzodalarning maqolalari b-n birga Bokuda nashr etilganligi xabar qilindi. Yana bir xabarda esa, Husayn Boyqaroning 127 g‘azal va uch murabba’sidan tashkil topgan “Devon”ining nashri (Azarnashr, Baku, 1926) haqida ma’lumot beriladi. A.N.Samoylovichning to‘plamga kiritilgan so‘nggi taqrizi “M.L.” asa-

ring A.Qulmuhamedov tomonidan turkmanchalashtirilgan nashriga (полтарацк-Асхабад, 1925) bag‘ishlangan bo‘lib, unda nashrning yutuq va nuqsonlari haqida so‘z boradi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011.

A.A.

MIR ALI MIROXUR (XV asr,) – N.ga zamondosh bo‘lgan amirlardan. Husayn Boyqaro b-n Yodgor Muhammad mirzo o‘rtasida bo‘lgan toj-taxt u-n kurashlarda ishtirok etgan. Jumladan, 1469-y.da Husayn Boyqaro Yodgor mirzoga qarshi qo‘shin tortganda, M.A.M.ni Said Murod o‘g‘loqchi, Shayxim Omil o‘g‘li singari beklar b-n qo‘shinning ilg‘or qismi sifatida oldinga yuborgan. U tomondan Yodgor mirzoning amir Ali Jaloyir boshchiligidagi ilg‘or qo‘shini ularga qarshi chiqqan. Ikki o‘rtada bo‘lgan jangda amir Ali Jaloyir g‘alaba qozongan. Amir Said Murod o‘g‘loqchi halok bo‘lgan. Husayn Boyqaro beklari, shu jumladan, M.A.M. ham chekinib, asosiy qo‘shinga kelib qo‘shilganlar. Keyinchalik o‘zaro kurashda Yodgor mirzoning qo‘li baland kelgan paytda M.A.M. u tomonga o‘tib ketgan. Yodgor mirzo Hirot taxtini egallaganda M.A.M. uning huzurida edi. Yodgor mirzo va uning yaqinlarining davlat ishlarida beparvoligini ko‘rgan M.A.M. yana Sulton Husayn tarafiga o‘tishni mo‘ljallagan va Hirotidagi ahvol hamda Yodgor mirzoning g‘aflatda ekanligidan Husayn Boyqaroga xabar bergan. Sulton Husayn mirzo Murg‘obdan shiddat b-n Hirotga yurish qilgan va tunda uning qarorgohini egallab, qo‘lga tushirgan. 1479-y.da Abubakr mirzo Xuroson hududiga bostirib kirganda, Sulton Husayn unga qarshi qo‘shin tortgan. Abubakr mirzo qochib, Gurgon daryosi bo‘yiga kelgan. Husayn Boyqaro qo‘-

shini uni quvib daryodan o'tgan. M.A.M. nomi manbalarda daryoni birinchilardan bo'lib kechib o'tganlar ichida tilga olingan. Abubakr mirzo qo'lga olingan va o'ldirilgan (1479). Yuqorida tilga olingan M.A.M. qatnashgan voqealarda, xususan, Yodgor mirzoga qarshi harbiy harakatlarda N. ham faol ishtirok etgani manbalardan bizga ma'lum. Abubakr mirzoga qarshi yurishda N. bevosita ishtirok eta olmagan, chunki Sulton Husayn Boyqaro Hirotni unga topshirib ketgan edi. Lekin N. bu voqealarni diqqat b-n kuzatib borgan. Bu voqealar va Abubakr mirzoning o'limi N.ga qattiq ta'sir qilgani Xondamir asarida qayd qilingan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

MIR ASADULLOH (XV–XVI asr, Simnon) – shoir. Ilm tahsili u-n Hirotda kelib, N. madrasasida tahsil olgan. “M.N.” tazkirasida N. “Surat va siyrati yaxshi yigitdur” deb uni ta'riflab, “Anis” nomiga yozgan bir muammosini keltiradi:

*Rezad az chashmi tari ahli muhabbat muttasil
Otashi hijroni o' nochor ashk-u xuni dil.*

Tarj.: Uning hijroni otashi muhabbat ahlining ko'zidan muttasil nochorlik ashki-yu dil qonini to'kadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

MIR YODGORBEK (XV asr) – shoir. Sayfiy taxallusi b-n ijod qilgan. Xurosonning asil va taniqli amirzodalaridan bo'lib, ota-bobolari Amir Temur va Shohrux mirzoning amirlaridan bo'lishgan. Otasi Amir Jahon Mulk Temurning nomdor amirlaridan edi. Shohrux mirzo hukmronligi davrida ham nufuzli mansabda turgan.

M.Y.ning o'zi xushta'b va latif kishi bo'lgan. Shohrux mirzo saroyining amirlaridan bo'lib, meros masalalari b-n shug'ullangan. Abulqosim Bobur davrida bu g'avg'oli xizmatni tark etib, faqr-u fano yo'lini tutgan va xilvatga chekingan. N. “M.N.” tazkirasida ma'lumot berishicha, xok-sor, oddiy, foniyyatiyat kishi bo'lgan. G'alladan oladigan arzimas hosiliga qanoat qilib yashagan. So'fi-yu darveshlar davrasida yurgan va ulardan borini ayamagan. Qabri Saripulda – ota-bobolari mozorida. N. yaxshi matla'lari bor deb, ulardan 2 tasini namuna sifatida keltiradi:

*Dar barat pirohani katon zi tahriki nasim
Hast chun kisayi larzanda ba boloyi sim.*

Tarj.: Egningdagi kanop ko'ylagingning shamolda hilpirashi kumush ustida cho'ntakning tit-rashiga o'xshaydi.

*Sarvi man sabz ast-u shirin, rost
hamchun nayshakar,
Chun ba boloyi qaboyi barg nay bandad kamar.*

Tarj.: Mening sarvim (sevgilim) yosh, go'zal, shakarqamishdek mavzundir, ko'ylagi ustidan bog'lagan kamari qamishning bandiga o'xshaydi.

*Omadi, ey sham-u, majlisro chu gulshan soxti,
Poy dar chashmam nihodi, xona ravshan soxti.*

Tarj.: Ey sham, kelding-u majlisni go'yoki gulshanga aylantirding, ko'zimga oyog'ingni qo'yib, qorachig'imni ravshan qilding.

Davlatshoh Samarqandiy esa “Tazkirat ushshuaro”sida uning ijodidan bir g'azal va bir matla' keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират ушшуаро. Техрон, 1338 (х.-ш.).

E.O.

MIR IBROHIM – “M.N.” tazkirasining beshinchi majlisida zikr etilgan, N.ga zamondosh shoirlardan birining nomi. M.I. Sulton Husayn deganning o‘g‘li bo‘lib, N. ning akasining nabirasi bo‘lgan. N. uni o‘ziga o‘g‘il qilib olgan va tarbiyalagan. Bu haqda tazkirada shunday deyiladi: “Mir Ibrohim – Sulton Husaynning o‘g‘lidur va faqirning og‘asining nabirasidir. Faqir ani o‘g‘ilchilay asrabmen.” Tazkirada M.I.ning she‘rlaridan bir bayt namuna berilgan.

Biroq shuni ham aytish kerakki, M.I. nomi “M.N.” tazkirasining oldingi tahririda uchramaydi. M.I.ni N. o‘z tazkirasining keyingi tahririga gina qo‘shgan. Keyingi tahrir oradan sakkiz yil o‘tib, 1498-y.i bajarilgan. M.I. nomining birinchi tahrirga qo‘shilmaganining sababi “M.”dagi:

*“Ey nafs havosiga giriftor o‘lg‘on,
Shayton shunga ishing namudor o‘lg‘on.
Ham zuhd ila izzatqa sazovor o‘lg‘on,
Ham fisq ila olam eliga xor o‘lg‘on”, –*

degan ruboiy b-n boshlanuvchi maktubda ochib berilgan, – deb taxmin qilish mumkin. Chunki bu maktubda N. farzand qilib asrab olgan va katta mehr b-n tarbiyalagan o‘g‘lining noqobil chiqqanidan shikoyat qilib, uning o‘ziga ushbu maktubni yo‘llagan. Maktubda shunday satrlar bor: “Hayotimni sening tarbiyatingg‘a mash‘uf va avqotimni sening muhofazatingg‘a masruf qildim va farzandlig‘ing raqamini xotirimg‘a va otalig‘ mehri va shafqatin holingg‘a muqarrar ettim. Oy-u yilda bir kun, balki kechalik, kunduzlikka bir soat ahvolingdan g‘ofil bo‘lmadim va rioyating qoidasin el ko‘rgudek tuzdum, balki ko‘rganlar rashk yuzidin hasad yegudek ko‘rguzdum. Zohiringni ahli zohir funun va fazoyil bila orasta va botiningni ahli botin haqoyiq va maorifi bila pirosta bo‘lurg‘a sa‘y qildim...”.

Shu voqea “N.Sh.”dagi shoirning qariligida yozilgan quyidagi bandning yuzaga kelishiga ham sababchi bo‘lgan bo‘lishi mumkin:

*Xossa ma‘nilarim el qilsa, tasarruf qildik,
Kishi farzandi qachon kimsaga farzand o‘lmish.*

Yillar o‘tib, N.ning samimiy gaplari ta‘sir etib, M.I. yaxshi yo‘lga qaytgan bo‘lsa kerakki, “M.N.”ning ikkinchi tahriridan unga tegishli o‘rin berilgan. N. “M.N.”da uning “shohim“ va “mohim” ismlari kelib chiqadigan bir muammo-sini keltiradi:

*Az sari mehr, ey nigori dilnavoz,
So‘yi Ibrohimi bedil bin ba noz.*

Tarj.: Ey dil oluvchi yor, mehr ko‘rsatib, oshiq Ibrohim tomonga noz bilan bir qara.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир ушшабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Хайитметов А. Мерос ва ихлос. – Т., 1985; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013.

S.G‘.

MIR IMOD MASHHADIY (XV asr, Mashhad) – shoir. Musaviy taxallusi b-n she‘r yozgan. N.ning “M.N.” tazkirasida ma‘lumot berilishi-cha, donishmand, xushxulq va xushta‘b kishi bo‘lgan. Mashhad shoirlari uning atrofiga yig‘ilganlar. Uni o‘zlariga rahnamo sanab, yo‘rig‘idan chiqmaganlar. Muammo fanida ham mahorat sohibi edi. Jumladan, Kamol Xo‘jandiyning mashhur g‘azaliga tatabbu‘ qilgan:

*Guft bo chashmat bigo‘: to juz
xayoli ro‘yi mo,
Surati digar naylorad dar nazar,
guftam: ba chashm!*

Tarj.: Ko‘zlaringga aytki, bizning yuzimiz xayolidan bo‘lak suratni nazariga keltirmasin dedi, men ko‘z ustiga, ya‘ni jonim bilan dedim.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MIR MAXDUM I – (taxallusi; ismi: Sayid-muhammad) (XV asr, Nishopur) – shoir. Otasi Makkadan Imom Rizo ziyorati u-n Mashhadga kelib, qaytishda Nishopurda uylanib, muqim yashab qoladi (ba’zilar Mashhadga deydi). U shu yerda uchinchi farzand bo’lib tug’iladi. Boshlang’ich ma’lumotga ega bo’lgach, tahsilini kamolga yetkazish u-n Hirotga keladi. Bu yerda o’z davrining asosiy ilmlarini egallaydi. Hirot adabiy muhitida ishtirok etib, fazl ahli b-n tanishadi. Bu vaqtda Qosim Anvor maydonga chiqib, shuhrati hammayoqni tutgan payt edi. M.M. kamoli ixlos b-n unga murid tushib, uning tarbiyasida riyozat bosqichlarini bosib o’tadi. Sidqidildan qilgan xizmatini ko’rib, us-tozi uni ulug’lab, Mir Maxdum faxriy nomini beradi va hamisha uni aziz va mukarram tutadi. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, u “Hazrati Mir Qosim’ga xalifa va farzand va mahbub masobasida erdi... poktiynat va sohibdavlat yigit erdi”. Ta’bi nazmi ham bo’lib, quyidagi matla’ uning ijodiga mansub:

*Mutrib, bizan tarona-yu, soqiy, biyor jom,
Xunash halol on, ki biguftast may harom.*

Tarj.: Mutrib, sen sozingni chal-u, soqiy, sen qadah tut. May harom degan kishining qoni (ni to’kish) haloldir.

Qabri Nishopurning Mehrobod degan joyida.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MIR MAXDUM II – to’liq nomi Mir Maxdum ibn Shohyunus. XX asr boshidagi Turkistondagi madaniy-adabiy hayotning faol ishtirokchisi, noshir, N. “X”.si tarkibidagi to’rt dostonning nasriy bayonini yaratgan adib. Tug’ilgan va vafot etgan yillari ma’lum emas. Toshkentda yashab faoliyat ko’rsatgan.

M.M. Sharq mumtoz adabiyotining bir qator namunalari nashr ettirgan. Ular orasida Zahiriddin Muhammad Boburning “Mubayyin” Firdavsiy “Shohnoma”sining o’zbekcha tarjimasi, “Kalila va Dimna”, “Devoni Qoriy” singari asarlar bor.

M.M. N. ijodiga alohida hurmat b-n qaragan va shoir asarlarini xalqqa yaqinlashtirish, uning go’zal she’riyatidan jamiyatning barcha tabaqalarini bahramand etish yo’lida xizmat qilgan. Bu borada u amalga oshirgan tahsinga sazovor ish N. “X.”sidagi besh dostonidan to’rttasining nasriy bayonini yaratganligidir. “Nasri Xamsayi benazir” nomi b-n mashhur bo’lgan ushbu nasriy bayon “S.I.”, “S.S.”, “L.M.”, “F.Sh.” dostonlarining mazmunini o’z ichiga oladi. M.M. bu ishni katta mehr-muhabbat b-n amalga oshirgan. Uning asar muqaddimasida bitgan so’zlari, bir tomondan, nasriy bayon muallifining buyuk shoir ijodiga bo’lgan mehr va ixlosini namoyon etsa, ikkinchi tomondan, uning mazkur ishdan maqsadini, ya’ni, ko’pchilik xalq ommasi N. asarlaridan bahra olishini ko’zlagani ma’lum bo’ladi. “Nasri Xamsayi benazir” 1908-y.da Toshkentda nashr etilgan. M.M. qalamiga mansub ushbu nasriy bayon o’zining bir qator xususiyatlari b-n ajralib turadi (Q.: “Nasriy bayonlar” maqolasi).

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Эргашев Қ. Насри Хамсайи беназир. Ўз АС, 2009.

Q.E.

MIR MURTOZ (t.y. va v.y.n., Hirot) – N. davri fozillaridan. “M.N.” tazkirasining to’rtinchi majlisida yozilishicha, yoshligidan ilm tahsiliga mashg’ul bo’lgan. Ko’plab ilmlarni egallagach, shaxsiy mutolaaga beriladi. Kecha-kunduz ishi mutolaa edi. Zuhd-u taqvosi ham yuksak martabaga ko’tarilgan bo’lib, yillab ro’za tutar edi. bu ranj-u riyozatlari tufayli ulug’lar unga Mir Murtoz (Riyozat b-n nafsini jilovlaganlar amiri) deb nom qo’yadilar va u

ushbu laqab b-n mashhur bo'lib ketadi. Bobur esa “zohiriy ilmlar va hikmatni yaxshi bilgani uchun shunday ataganlar” deydi. Xondamir ham “Xulosat ul-axbor” (“Xabarlar xulosasi”) asarida uni mavjud ilmlarning barchasidan boxabar, hikmat va riyoziyat bo'yicha esa tengi yo'q olimdir, deb ta'riflaydi. Bahsga o'ch bo'lib, u b-n bahslashgan kishi yengilmaguncha qutulmas, hatto yengilsa ham qutulmas edi. Shaharning zarif va sho'x kishilari ayni qiligi u-n uni “Vali shaloyin” – “Shilqimlar avliyosi” deganlar. Tahorat va namozni haddidan oshirganidan vosvos ham bo'lib qolgan.

Shatranjga shunchalik berilgan kishi bo'lganki, uni biladigan kishi qo'liga tushsa, bir marta o'ynamaguncha qutulmas edi. Shuning u-n shatranj o'ynaydiganlar undan qochib yurganlar. Agarda 2 ta shatranjboz uchrasa, biri b-n o'ynab, qochib ketmasligi u-n ikkinchisining etagidan ushlab turgan.

N. M.M.ning ilmga fidoyiligi haqida: “Kecha tong otkuncha va kunduz oqshom bo'lg'uncha ishi mutolaa erdi” – deb yozadi. Ilmlarni egallash M.M.ga qimmatga tushgan, u tez sog'lig'ini yo'qotgan, shuning u-n zamondoshlari unga “Vali Shaloyin” (“Vali holsiz”, “Vali kasalmand”) deb laqab qo'yganlar. U ilmiy bahslarda qizishib ketar, o'z raqiblarini holdan toydirar, yengar, hatto mag'lub qilganidan keyin ham uni o'z holiga qo'ymas ekan.

Keyinchalik M.M. shatranj o'yiniga berilib ketgan bo'lib, kim uning qo'liga tushsa qo'yib yubormas, u b-n, albatta, o'ynar, mabodo ikki odam qo'liga tushib qolsa, “biri bila o'ynab, yana birining etagin berk (mahkam) tutib o'ltururkim, biri qochsa, bori biri ilgida bo'lg'ay”. Mir Murtozning o'z davrining qobiliyatli shaxmat ustasi ekanligini “Boburnoma”da Bobur ham qayd etadi (“Shartnoma ko'p shag'afi bor ekandur, bu marta badanim agar ikki har ir uchrasa, biri bila shatranj o'ynab, yana birining etagini tutub o'lturur ekandurkim ketmagay deb”). N. M.M. shaxsiyati b-n faxrlanib: “Va har taqdir andoq benazr kishi oz bo'lg'ay”, - deydi va uning she'riyatidan quyidagi baytni namuna sifatida keltiradi:

*To nayoyad so'y dil g'ayri xayoli dilsiton,
Bar sari rah mardumoni chashm gashta didabon.*

Tarj.: Dilsiton ma'shuqa xayolidan boshqa narsa ko'ngilga kelmaguncha, yo'l boshida ko'z qorachig'lari nazoratchilik qilgani qilgan.

Ammo M.M.ning fanning qaysi sohalari b-n shug'ullangan, N. b-n uchrashgani to'g'risida aniq ma'lumot yo'q.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобирнома. – Т., 1960.

Ab.H., E.O.

MIR MO'G'UL (Mo'g'ulbek, 1492-y.da o'ldirilgan) – N.ga zamondosh bo'lgan amir va lashkarboshi. Uzoq yillar davomida Sulton Husayn Boyqaroga xizmat qilgan. Hirotda va Astrobodda (1480–1487, 1489–1491-yy.) hokim bo'lgan. Husayn Boyqaro N.ni Astrobod hokimi etib tayinlash haqida qaror qabul qilgan vaqtda (1487-y., yanvar) Mo'g'ulbek Astrobod hokimi edi. Sultonning farmoni chiqqan va N. ushbu farmonga muvofiq Astrobodga kelgandan so'ng M.M. viloyatni unga topshirib, o'zi Marvga kelgan, chunki Husayn Boyqaro shu vaqtda Marvda qishlab turgan edi. N. birmuncha vaqt Astrobodni idora qilgandan so'ng o'z iltimosiga ko'ra hokimlikdan ozod etilgan va ushbu viloyat hokimligi yana M.M.ga topshirilgan. 1490-y.da Astrobodning ulug' va e'tiborli kishilaridan Xoja Faxriddin Muzaffar bitikchi poytaxtga chaqiriladi. Bu yerga kelgandan so'ng uning bo'yiniga qandaydir ayblar qo'yilib, qamoqqa olinadi. Sulton uning mol-mulkini musodara qilishga farmon beradi va bir nechta beklar uni ijro etish u-n Astrobodga yuboriladi. Xoja Faxriddin Muzaffar, bitikchining odamlari hibsga olinadi. Lekin kutilmaganda M.M. Husayn Boyqaroning farmoniga xilof ish tutib, bitikchi qavmi tarafini olgan. Hirotdan kelgan beklar tomonidan qamoqqa olingan kishilar-

ni ozod qilgan hamda Sultonga sodiq bir nechta amaldorlarni, shu jumladan, N.ning Astroboddagi mulklarining boshqaruvchisi bo'lgan Xoja Shamsiddin kurdni o'ldirgan. Hirotidan kelgan beklar bu ahvolni ko'rgach, poytaxtga qaytib ketadilar va bo'lgan voqealarni Sulton Husayn Boyqaroga yetkazadilar. M.M.ning bu qilmishlari poytaxt Hirotida isyon sifatida baholangan va Sulton o'g'li Badiuzzamon mirzoni Astrobodga yuborib M.M.ni daf' qilishni buyurgan. M.M. Badiuzzamon va uning qo'shiniga qarshilik ko'rsatishga jur'at eta olmagan va qochishga majbur bo'lgan. U Iroq va Ozarbayjon tomonga ketadi. Bu vaqtda Iroq hukmdori Sulton Ya'qub vafot etgan va o'g'li Boysung'ur taxtga o'tirgan edi (hijriy 896, melodiy 1491). M.M. uning xizmatiga kirgan, lekin bu yerda hurmat va ishonch qozona olmagan. Bir necha oydan so'ng Boysung'ur mirzo muxoliflar b-n urishmoqchi bo'lib turganda M.M.ning dushmanlar tomoniga o'tib ketish niyati borligini fahmlab qoladi va uning buyrug'i b-n M.M. So'fi Xalilbek tomonidan qatl etiladi.

M.M. nomi N.ning "M." asarida uchraydi. Undagi bir maktubda muallif Husayn Boyqaroning bir nechta beklari qatorida M.M.ni ham tilga oladi:

*Ulki, tug'mas onadin andoq o'g'ul,
Yakjihat banda shahqa Miri Mo'g'ul.*

Baytning mazmunidan mazkur maktub M.M.ning isyonidan oldin yozilganligi anglashiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

MIR SAID KOBULIY (o'limi 1462 – Saraxs) – N.ning tog'asi. Uni Said oqa deb ham ataganlar. O'z davrining mashhur kishilaridan, lashkarboshi va shoir. O'sha vaqtdagi siyosiy hayotda faol ishtirok etgan va Sulton Husayn Boy-

qaroning toj-taxt u-n olib bogan kurashida sodiq tarafdor bo'lgan. 1461 –1462-yy.da Husayn Boyqaro Xuroson poytaxti Hirotni qamal qilgan. Sulton Abusaid tomonidan Hirotida qoldirib ketilgan beklar shaharni qattiq turib mudofaa qilganlari sababli uni egallay olmagan. Shu vaqtda Movarounnahrda Abusaid mirzoning qaytib kelayotgani haqida habar tarqalgan. Husayn Boyqaro qamalni to'xtatib, Astrobodga chekingan. Bu vaqtda u Saraxs qal'asini himoya qilish u-n M.S.K.ni kichik bir harbiy qism b-n qoldirgan. Sulton Abusaid mirzo o'z qo'shini b-n Saraxsga kelganda u yerdagilar qarshilik ko'rsatishni befoyda deb hisoblab taslim bo'lganlar. Sulton Abusaid M.S.K. dan boshqa hammani afv etgan. M.S.K. esa qatl etilgan (1462). U Husayn Boyqaroning sodiq kishilaridan bo'lganligi u-n Sulton Abusaid uni avf etmadimi yoki boshqa bir sabab bo'lganmi – bu haqda manbalarda ochiq-oydin ma'lumot berilmagan, faqat Abusaid ko'nglida M.S.K.ga nisbatan oldindan kudurat bo'lgani aytiladi. Abdurazzoq Samarqandiy bu voqeani shunday bayon qiladi: "Saraxs viloyatida Sulton Husayn qal'aga qo'yib ketgan bir guruh kishilar onhazratning tal'ati oftobiga tob keltirolmay zarra yanglig' sarosima va beqarorlikka tushdilar hamda ahd-paymon tuzilgach, tashqariga chiqdilar onhazratning ko'zi Said oqaga tushgach, humoyun xotirida ilgari undan ranjish bo'lganligi tufayli darhol uni qatl qilishga farmon berdi, boshqalarga nisbatan shafqat ko'rsatdi".

M.S.K. shoir ham edi. N. tog'asi haqida "M.N."ning birinchi majlisida ma'lumot beradi va ijodidan namuna sifatida quyidagi tuyuqni keltiradi:

*Ey muhiblar, yetsangiz gar yoza siz,
Gul adoqinda xumori yozasiz.
Gar men o'lsam turbatimning toshig'a,
Kushtayi bir sho'x erur deb yozasiz.*

N. M.S.K.ni "Yaxshi tab'i bor erdi. Turkchaga mayli ko'proq erdi", deb ta'riflaydi. Bundan N.ning onasi mansub bo'lgan oilaning turkiy

adabiy an'analarini o'zida saqlagan xonadon ekanligi ma'lum bo'ladiki, bu, albatta, N.ning shakllanishi va adabiyotga kirib kelishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

Q.E.

MIR SAYYID HASAN ABIVARDIY (XV asr) – shoir. “M.N.”ning forsiy tarjimalarida Mir Husayn Bovardiy, Sayyid Husayn Bovardiy shaklida uchraydi. N. ma'lumotiga ko'ra, M.S.H.-A. Kichik mirzo xizmatida Ka'baga safarga chiqib, Iroqda ajralib qoladi va Rum, Misr, Halabga hamda yana boshqa ko'p mamlakatlarga boradi, arab tilini mukammal o'rganib, Makka va Madina ziyoratiga musharraf bo'lib, Xurosonga qaytadi. Ketayotganda, N. deydi, uning aqli va qobiliyatida kamchilik bor edi, qaytganida biror odam ta'na-yu tashni' qiladigan nuqsi qolmadi. N. yozishicha, shoirning quyidagi baytini:

*Ey zi mehri orazet gardun g'ulom,
Yusufero kardaand Ya'qub nom.*

(ya'ni, Ey sening yuzing quyoshiga dunyo qurdir, Yusufga Ya'qub (deb) nom qo'yibdilar) she'riyatdan xabardor odamlar ma'nosi yo'q va vaznga tushmagan, deb bahs qilganlarida, yaxshiga yo'yib Xuroson ahlini nodonga chiqaradi va bu baytni Iroqqa Sulton Ya'qub Mirzo (q)ga yuboradi. N. Mirning bunday ishlari son-sanoqsiz, ammo qobiliyatli bo'lgani u-n zarari yo'q, deb ta'kidlaydi. Uning bunday xatolarini tuza-tishga umid bog'laydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

“MIR SAROYI” – N. Astrobodda hokim bo'lgan davrda (1486–87) qurdirgan hashamatli saroy.

Bu saroy haqida Xiva xoni Ollohqulixonning (1825–1842) Xurosonga qilgan harbiy yurishlari to'g'risida yozilgan bir safarnomada shunday ma'lumot keltirilgan: “Mir saroyi otlig' mavze-kim, Sulton Husayn mirzoning saltanati ayyomi va Mir Alisherning o'zining Astrobod mamoligiga hokimligi hangomida bir saroyi dilkushoy va qasri farahafzoy bino qildurg'on erkan hamul yerga nuzuli ijol buyurdilar”.

Demak, asar muallifi Muhammad Nazar ibn Mullo Saidniyoz Xevaqiyy xon yurishlarida u b-n birga bo'lib, saroyini o'z ko'zi b-n ko'rgan va go'zal saroy haqida ishonchli ma'lumotni bitib qoldirgan.

Ad.: Ҳоду Зариф. Фозиллар фазилати. – Т., 1969.

Mah.M.

“MIRNI UQDING – HAQQA YETDING” nomli monografiya n.shunos Dilorom Salohiy tomonidan tayyorlangan bo'lib, N. g'azallari sharhidan iborat. Kitobga yozilgan so'zbo'shida N. she'riyati zamiridagi mazmun-mohiyatni anglash natijasida o'quvchi oladigan ma'naviy-ma'rifiy bilimlar haqida fikr-mulohaza yuritilgan. Sharhlash u-n, asosan, hamd va na't, oshiqona g'azallar tanlangan. Jumladan, “G'.S.” devonidan 4, 5, 6, 7, 10, 373, 144, 183, 242, 364, 338; “N.N.”dan 638, 26, 43, 132; “B.B.”dan 715, 54, 215, 641, 598 raqamli g'azallar, jami 20 ta g'azal an'anaviy tartibda – g'azal matni, lug'at, vazni, nasriy bayoni va umumiy mazmun shaklida sharhlangan. Tahlillarda diniy-tasavvufiy mohiyatga urg'u berilgan. Sharhlardan so'ng berilgan “Navoiy she'riyatida badiiy mahorat masalalari” qismida N. g'azallarining vazn xususiyatlari, shakl va mazmun uyg'unligi yoritilgan. “Navoiy ijodida turkiy she'riyat taraqqiyoti masalalari” mavzusidagi bo'limda N.ning turk tili va turkiy tilli ijodkorlarga bergan bahosi, shoir ta'rifidagi

“turkona” so‘zining izohlari; turkiy tilda bitilgan musammatlari badiiyati borasida tahliliy ma’lumotlar berilgan. N.ning turkiy she’riyatdagi mavzular olamini boyitgani, uslubi, badiiy mahorati, she’riyat rivojidagi o‘rni va hissasi olimaning ko‘p yillik kuzatishlaridan chiqarilgan umumlashmalar asosida xulosalangan. Monografiya N. lirikasini diniy, tasavvufiy tahlil qilish orqali shoirning tafakkur dunyosiga yo‘l ochishi, ma’rifatga yetaklashi b-n muhim ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Salohiy Dilorom. Mirni uqding – Haqqa yetding. Alisher Navoiy g‘azallariga sharhlar. – Т., 2021.

O.T.

MIR HOJI SO‘G‘DIY (XV asr, Samarqand) – shoir. N. Samarqandda tahsil olganda u b-n tanishgan. Ahmad Hojibek, Mirzobek, Harimiy Qalandar kabi Samarqand adabiy muhiti namoyandalaridan. “M.N.”da keltirilgan ma’lumotga ko‘ra, ba’zida kutilmagan badiiy kashfiyotlar qilgan. Jumladan, N. uning bir turkiy baytini namuna sifatida keltirib, unda so‘z jozibasi va badiiyat jilvasi borligi, shu birgina ohorli va go‘zal bayti u-n Tangri uni o‘z rahmatiga olsa arizishini aytadi:

*O‘xshatti qomatingg‘a sanavbarni bog‘bon,
Bexora bilmas emish alifdin tayog‘ni.*

V. Abdullayev uni N. Samarqandda tahsil olgan davr shahar adabiy harakati namoyandalaridan hisoblaydi va N. safdoshlaridan, deydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдуллаев В. Сайланма. – Т., 1982.

S.G‘.

MIR HUSAYN (XV–XVI asr – Mashhad) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, ilm tahsili u-n Hirotda kelib, uning “Ixlisi-

ya” madrasasida joylashgan. N. M.H.ning ta’bi yaxshi ekanligini aytib, “Lutf” otiga yozgan muammosini keltiradi:

*Shodam az on, ki yor novaki g‘am,
Tarfi dil figanda az pay ham.*

Tarj.: Yor g‘am o‘qini dil tomonga paydarpay otganidan shodman.

Som Mirzo Safaviy “Tuhfayi Somiy” tazkirasida M.H. degan shaxs haqida xabar berar ekan, Mir Abdulkarimning kichik ukasi, Mir Abdalzimning o‘g‘li bo‘lib, bu xonadon sira ta’rifga muhtoj emasligini ta’kidlaydi. Surat va siyratda yetuk yigit bo‘lib, yoshi 20 dan oshmagan, deydi. Barcha fazilat va iste’dodlar majmuyi ekanligini ta’riflaydi va quyidagi matla’sini ijodidan namuna sifatida keltiradi:

*Man oshiqi on ro‘yi chu moham, chi tavon kard?
Devonayi on zulfi siyoham, chi tavon kard?*

Tarj.: Men u oy kabi go‘zal yuzning oshig‘iman, nima qilay? O‘sha qora zulfning devonasi-man, nima qilay?

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011. Тазкираи “Тўхфаи Сомий”. Техрон, 1347 (х.-ш.).

E.O.

MIR HUSAYN ALI JALOYIR (XV asr) – shoir, siyosiy arbob. Taxallusi “Tufayliy” (“M.N.” tarjimoni Faxriy yozishicha, “Latify”). Otasi Ali Jaloyir avval Abulqosim Bobur, so‘ng Yodgor mirzo xizmatida Amirlar amiri bo‘lgan. Ammo o‘zi juda kamtar va kamsuqum, yaxshi qobiliyatli yigit bo‘lgan. She’riyatda ko‘proq qasida yozishga moyil bo‘lib, qasidalarini barcha tan olgan. Husayn Boyqaroga qasidalar bag‘ishlagan. Husayn Boyqaro ham uni yaxshi tarbiyatlar qilgan, muhrdorlik va parvonachi (q.) lavozimlariga ko‘targan. U taxtga yaqinlardan sanalgan, yuksak mavqe egalariga o‘rinbo-

sarlik qila olgan. N.ning “M.N.”da yozishicha, unga saroy ahli hasad qilib, qandaydir bir nuqson u-n saroydan uzoqlashtirganlar. Bundan u g‘oyat aziyat chekkan. Shohona lutf va karam uni qo‘llashiga N. umid bildiradi. M.H.A.J.ning yalqovlik va beqarorlikdan bo‘lak aybi bo‘lman, deb ta‘kidlaydi N.

“Boburnoma”da yozilishicha, M.H.A.J. nomi Hasan Ali Jaloyir sifatida mashhur bo‘lgan. 917/1511– 12-yy.da Bobur Samarqandni olganida H.J. uning huzuriga kelgan 5-6 yil Bobur qoshida bo‘lgan. Bobur sha‘nida yaxshi qasidalar yozgan. Bobur “bebok” (hayiqmaydigan) va muktaf (bevosh) kishi edi. Hamisha nard o‘ynar edi, qimor qilur edi”, – deb yozadi.

M.H.A.J. N.ning ukasi Darvesh Alining xotini Ofoq begim Jaloyirga (q.) yo aka yoki uka bo‘lgan.

“Ammo qasida uslubi aning haqqidur. Andoqki, bu toifa ham musallam tutarlar. Sulton sohibqiron otig‘a g‘arro qasoyidi bor”, – deb e‘tirof etadi uning bu boradagi iste‘dodini N. ham “M.N.” tazkirasida. “Soqiynoma”sida esa madh uslubi e‘tibordan chetda qolib, qasidana-vislik orqaga ketgan edi. Sen sohirxayol, sehrli so‘z mahsuli bo‘lmish qasidalarining b-n bu janrga hayotbaxsh etib, Anvari, Xoqoniy, Foryobiy, Isfahoniy kabi qasida ustalari ruhini go‘yoki tirlitirding, deb lutf etadi:

*Madh uslubi edi beravnaq,
Bal chiqib erdi arodin mutlaq.*

*Har qasidaki, tuzatti raqaming,
Yo savodin raqam etti qalaming.*

*Bo‘ldi ma‘ni yuzidin bir olam,
Ul savod anda savodi a‘zam.*

Shunga yarasha, Husayn Boyqaro ham yuksak lavozimlarga ko‘targan: u muhrdor, parvonachi, vazir o‘rinbosari sifatida faoliyat yuritgan. Lekin Navoiyning yozishicha, Sultonga shuncha yaqinligiga qaramay, bir aybi tufayli uning naza-

ridan qolgan. Quyidagi matla‘ uning shu davrdagi ahvolini aks ettiradi, deydi u va ilohim aytgani kelsin, deb tilak bildiradi.

*Bihamdillah, ki digar rah ba iqboli shahi odil,
Burun omad gulam az xor-u xor az pov-u po az gil.*

Tarj.: Xudoga shukrlar bo‘lsinki, odil shoh inoyati bilan yana bir bor gulim tikandan, tikan oyog‘imdan, oyog‘im loydan xalos bo‘ldi.

O‘zi faqirtabiat, foniylilikni kasb etgan, oddiy va xushta‘b yigit bo‘lib, savdoyilik va haddan tashqari dangasalikdan bo‘lak aybi yo‘qdir, deydi yana shoir ilova qilib.

“Harbiy ishda ham mohir va jasur bo‘lishiga qaramay, she‘riyatdagi iste‘dodi hammasidan yuksak bo‘lib, malik ul-kalom va amir ushshuaro edi, – deb ta‘riflaydi Davlatshoh ham. Yana obrazli yo‘sinda aytadiki: – Bahodirlik va pahlavonlik libosi uning qaddiga nihoyatda yarashiq edi”.

“Tig‘ining dami bir damda yer yuzini rangin qildi. Qalamining qudrati tufayli so‘zning ta‘mi shirin bo‘ldi”, – deya uning sha‘niga bayt ham bitadi:

*Dami teg‘ash ba dame ro‘i zamin rangin kard,
Nayi kilcash ba hunar ta‘mi suxan shirin kard.*

Baytning birinchi misrasida uning harb sohasidagi mohirligi va jasurligini madh etsa, ikkinchisida so‘z san‘atidagi salohiyati va mahoratini vasf qiladi.

Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarida “Fahm-u farosatining tezligi, ta‘bining xushligi bilan sifatlangan, yaxshi xulqi va odobi bilan mashhurdir. Ajoyib qasida yozib, unga rangin ma‘nolarni kiritgan olijanob amir Alisher ko‘p mehribonligidan uni farzand deb atagan va ana shu oliy himmati orqasida devoni oliyga boshliq bo‘lib o‘ltirur”, deb yozadi.

Haydar Mirzo ham uning ijodiy salohiyatiga yuksak baho beradi: “Qasida bitishda mislsiz edi, iste‘dodda u Salmon Sovajiy va Zaxir Kirmoniydan o‘zib ketdi. Uning “shikast” (“sindi”)

radifli qasidasi bor, ehtimol, hech bir shoir shu radif b-n bunday hajmdagi qasidani yozmagan bo'lsa kerak.

Sommirzo ham Tufayliyning qasidavislikdagi iste'dodi va mahoratini xos-u avom e'tirof etganligi haqida ma'lumot beradi. "Shikast" radifli mashhur qasidasidan ikki bayt namuna keltiradi:

*Sarvi qadat jilva kard, qaddi sanavbar shikast,
La'li labat xanda kard, qimati gavhar shikast.
Hinduyi darboni o'cho'bi siyosat ba qahr,
Az kafi xoqon kashid, bar sari qaysar shikast.*

Tarj.: Sarv qadding o'zini namoyon etdi-yu, sanavbarning qaddini xam qildi, la'l kabi labing tabassum qildi-yu, gavharning bahosini kasod qildi. Uning hind eshikog'asi qahr bilan siyosat tayog'ini xoqonning qo'lidan tortib olib, qaysarning boshiga tushirdi.

Umrining oxirida Iroqqa ketib, Ismoil Safaviyning vaziri Najmi Soniy xizmatiga kiradi. Bu yerda hurmat va obro' topib, uning sha'niga ham qator qasidalar bitadi. Mavlono Umidiy Tehroniy degan qasidavis b-n oralarida nizo chiqib, bir-birlarini hajv ham qilganlar. Umidiyga Tufayliyning soyasida qolib ketgani alam qilgan va hasad o'tida kuyib, unga qarshi kurashgan.

Ad.: Алишер Навоий. Соқийнома. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бобурнома. – Т., 2002; Хондамир. “Хулосат ул-ахбор”дан. (Б.Аҳмедов тарж.) // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шугро. – Хужанд, 2015; Сомирзои Сафавий. Тухфаи Сомий). – Душанбе, 2018; Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

S.G., M.A.

MIR HUSAYN MUAMMOIY (XV asr, Nishopur – Hirotda) – N.ning zamondoshlaridan. Manbalarda uning nomi Amir Kamoliddin Hu-

sayn ibn Muhammad Husayn, Muhammad Husayn Nishopuriy, M.H.M. tarzida zikr etiladi. Asli nishopurlik bo'lib, Hirotdagi "Ixlosiya" madrasasida tahsil olgan. Muammonavislikdagi mahorat haqida Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" va Said Nafisiyning "Eronda forsiy tildagi nazm-u nasr tarixi" kitoblarida ma'lumot berilgan. Muammo janrining har qanday murakkabliklarini ham puxta o'zlashtirganligi sababli o'z davrining fozil kishilari orasida katta obro' qozongan. "M.N."da M.H.M.ni ulug' mutafakkir quyidagicha tanishtiradi: "Mir Husayn Muammoiy – Nishopurdir. Shaharda (Hirotda – M.A.) tahsil qildi. Oncha hamida axloq va pisandida atvori borkim, sharhidin qalam tili va qalamzan iligi ojizdur va valoyat osori holidin paydo va fano namudori zotidin huvaydodur... muammo fanining latofat va nozuklugin ul yerga yetkurdikim, andin o'tmak mumkin ermas va hukm qilsa bo'lurkim, bu yo'lni band qildi". Shundan so'ng ijodidan namuna sifatida uning "Nosir" ismiga yozilgan bir muammosini keltiradi:

*Shud ba xo'bi ro'yi on huri parivash oftob,
Kas nadid az xok-u bod-u ob-u otash oftob.*

Tarj.: U huri parivashning yuzi go'zallikda oftobga o'xshaydi. Hech kim tuprog'-u havo-yu o't-u suvdan, ya'ni 4 unsuridan bino bo'lgan oftobni ko'rgan emas.

Muammo sharhi: 4 unsur – tuproq, havo, o't va suvdan oftob ma'nosidagi "ayn"ni olib tashlansa, "Nosir" ismi qoladi.

Muammonavislikdagi mahorati Jomiy, N., Bobur va Mirzo Haydarlar tomonidan ham e'tirof etilgan. Jumladan, N.ning fikrlarini "Boburnoma" muallifi ham tasdiqlaydi: "Yana Mir Husayn Muammoiy edi. G'olibo muammoni oncha hech kim aytg'on emas. Hamisha avqoti muammo fikrig'a masruf ekandur".

Mirzo Haydar ham: "Amir Husayn Muammoiy muammogo'ylikda mislsizdir. U muammoga bag'ishlab ajoyib risola yaratgan" deb, risola-

sidan “Suhrob” ismiga yozilgan bir muammosini namuna sifatida keltiradi.

N. soqiyomasida esa unga keltirilgan ta’rif yuksak badiiylik kasb etib, o’ziga xos muammo darajasiga ko’tarilgan:

*Bir shafi’idur-u ul pok sifot,
Kim muammoda chiqarmishdur ot.*

M.H.M. muammo haqida muxtasar bir risola yozib, o’zining muammolarini unga kiritgan. Risoladan ko’plab yoshlar muammo aytish sirlarini o’rganganlar. Ular ichida Zayniddin Vosifiy ham bor edi. U muammoga oid mashhur asarlaridan biriga aylanadi. Sodiq Rukniy Oshiq, Abduvahob ibn Jamoliddin Hamadoniy kabi zamondoshlari unga sharh yozganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис унафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Заҳрирдин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Ж. 2. – Д., 1989.

М.А.

MIRZAYEV Ibodulla Kamolovich (1946, Surxondaryo) – adabiyotshunos olim, tarjimon, f.f. d-ri, prof. Markaziy Osiyoda 1-bo’lib “Lingvopoetika” ilmiy tadqiqot yo’nalishiga asos solgan. Olim tilshunoslik, adabiyotshunoslik va she’rshunoslik

ning eng so’nggi yutuqlarga asoslangan “Tahliliy o’qish” nomli innovatsion darslik yaratgan. M.I.K. har qanday fanning nafaqat ichki, balki tashqi omillar b-n belgilanishini teran anglagani u-n fundamental xorijiy asarlarni 20 yildan buyon mahorat b-n tarjima qilib kelmoqda. Shu maqsadda u dastlab SamDUda ilmiy tarjima laboratoriyasiga asos soldi. U shu laboratoriya doirasida n.shunoslik ilmining asoschisi, FA muxbir a’zosi,

prof. Y.E.Bertelsning “Navoiy va Jomiy” monografiyasi, “Navoiy va Attor” risolasini o’zbek tiliga tarjima qilib, ustoz I.Haqqulov mas’ul muharrirligida chop ettirgan. Yirik sharqshunos olim Y.E. Bertelsning “Navoiy va Attor” monografiyasida Fariddin Attorning “Mantiq ut tayr” va N.ning “L.T.” asarlarining qiyosiy-tipologik tahlili berilgan. Olim mazkur asar F.Attorning “Mantiq ut tayr” asarining tarjimasi emas, balki o’ziga xos original asar ekanligini ko’plab misollar yordamida asoslab bergan.

M.I.K.ning “Navoiy” monografiyasi Afg’onistonda, Jumladan, “Alisher Navoiy hayoti va ijodining Rossiyada o’rganilishi” nomli monografiyasi esa Belorussiyaning Minsk shahrida chop etildi. Shuningdek, u N.ning “M.L.” risolasini fransuz tiliga o’girdi. Zero, olimning n.shunoslikka doir ishlari haqiqatda e’tirofga loyiq, chunki M.I.K. nafaqat N.ning bebaho adabiy merosini dunyoga tanitish borasida ulkan ishlarni amalga oshirgan, balki adabiyotshunoslik va tilshunoslikda ham N. asarlariga doir asosli ilmiy xulosalari b-n o’ziga xos mavqega ega. “Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug’atayn” asari va uni hozirgi o’zbek tiliga tabdil qilish muammosi”, “Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni va yoshlar tarbiyasi masalasi”, “Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug’atayn” asaridagi yuzta fe’lning mazmuniy guruhlarini” kabi 20 dan ortiq ilmiy maqolalari b-n n.shunoslik rivojiga hissa qo’shib kelmoqda.

M.I.K. 2021-y.da N. tavalludining 580 yilligi munosabati b-n “Alisher Navoiy” xalqaro elektron jurnaliga asos solgan bo’lib, hozirda bu va “Til. Ta’lim. Tarjima” jurnallari uning bosh muharrirligida faoliyat ko’rsatmoqda.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Навоий ва Аттор. Монография. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев тарж. – Т., 2005; Бертельс Е.Э. “Навоий ва Шарқ адабиёти”

мақоласи // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий таъриққийтидаги ўрни мавзусидаги II анъанавий халқаро илмий-амалий конференция. Навоий. 2018. 6-7-февраль; Мирзаев И. (2020). Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-лугатайн” асаридagi юзта феълнинг мазмуний гуруҳлари. *Filologiya uqqlari jurnali*, 1. <https://ppmedu.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/319>;

I.E., S.O’

MIRZOYEV Abdulg’ani Muhamedovich (1908, Qashqadaryo – 1976, Dushanbe) – tojik sharqshunosi, f.f. d-ri (1957), prof. (1960), Tojikiston FA akad. (1957) Tojikiston (1959) va O‘zbekiston (1968)da xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, Leningrad Davlat universitetining Sharq fakultetini bitirgan (1939). Shevchenko nomidagi Dushanbe pedagogika institutida katta o‘qituvchi (1939–1942), Tojikiston FA Tarix, til va adabiyot ilmiy-tekshirish institutida sektor mudiri (1945–46, 1951–58), shu institut direktori (1947–51). 1958 y.dan Toj.FA Sharq qo‘lyozmalari bo‘limi va Sharqshunoslik instituti direktori. Binoiyning hayoti va ijodi mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

M.A.M.ning dastlabki ilmiy ishlari tojik tili tarixi va sintaksisiga bag‘ishlangan.

M.A.M.ning ilmiy ishlari XVI–XIX asrlar tojik adabiyoti masalalari (Sayido, Mulham Buxoriy, Binoiy, Sayfi Buxoriy, Malehoi Samarqandiy, Ahmad Donish); Rudakiy ijodiyoti, adabiy aloqalar tarixi (XV asr tojik-o‘zbek, XVI–XVII asrlarda Eron va Movarounnahr, XVI–XVII asrlarda Movarounnahr va Hind-Pokiston adabiy aloqalari) kabi masalalarga bag‘ishlangan.

M.A.M.ning adabiy aloqalarga bag‘ishlangan ilmiy ishlari ichida N.ning fors-tojik adabiyotiga munosabati mavzusi asosiy o‘rin tutadi.

Uning “Binoiy” (1957) monografiyasida N. b-n Binoiy munosabatlari maxsus bobda tahlil qilingan. Muallif N.ga bag‘ishlangan ayrim badiiy asarlarda (m-n, “Navoiy romani”) har ikki ijodkor o‘rtasidagi ayrim murakkab holatlar ular-

ning xarakterlari b-n aloqador shaxsiy munosabat ekanligi va bunday hodisalarni milliy masala doirasiga ko‘tarish tarixiy haqiqatga zid ekanligini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

M.A.M.ning shu masalaga doir ikkinchi asari “Foniy va Hofiz” (tojik tilida, 1966) nomli risola hisoblanadi. Risola katta so‘zboshi b-n boshlanib, Hofizning 30 ta g‘azali hamda Foniyning 30 ta javob (tatabbu’) g‘azalini o‘z ichiga oladi. Kirish maqolada Foniyning Hofiz an‘analariga ijodiy munosabati masalasi har ikki ijodkor mansub bo‘lgan tarixiy, madaniy vaziyat, forsiy g‘azalchilik tarixida Hofizning roli kabi masalalar chuqur tahlil qilingan.

“Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy” (1968, tojik tilida) nomli risola “ikki buyuk so‘z ustasining adabiy aloqalari”ni yoritishga bag‘ishlangan. N. va Jomiy o‘rtasidagi o‘zaro munosabatning barcha qirralari (shaxsiy va ijodiy) aniq dalillar asosida tahlil qilinadi va ularning shaxsiy munosabatlari ham ijodiy maqsadlarga bo‘ysundirilgan edi, degan xulosa chiqariladi.

Risoladagi muhim xulosalar sifatida yana N. turkiy-o‘zbek adabiy tilining asoschisi ekanligini birinchi bo‘lib Jomiy e’tirof etganligi hamda Navoiy-Foniy fors-tojik adabiyoti tarixida ham o‘ziga munosib mavqega ega deb qat’iy xulosa chiqarilganligini ko‘rsatish mumkin. Risolaga Jomiyning “Lujjat ul-asror” qasida (24 bayt) si b-n o‘nta g‘azali va Foniyning unga javob sifatidagi “Tuhfat ul-afkor” qasidasi b-n o‘nta g‘azali matni ilova qilingan.

U O‘zR FA Til va adabiyot institutida har yili o‘tkaziladigan an‘anaviy n.shunoslik anjumanlarining doimiy ishtirokchisi edi. “Foniy va Hofiz” nomli salmoqli maqolasi “Navoiy va adabiy ta’sir masalalari” to‘plamida bosilgan (1968). Maqolada olim N.ning Hofizga tatabbu‘larini qiyosiy o‘rganish asnosida tatabbu‘navisning mahorati, o‘ziga xosligi, haqiqiyliги masalalariga e’tibor qaratib, ulug‘ o‘zbek shoirining buyuk salafiga munosib javobiyalar aytish b-n o‘zining forsiy tilda ijod qilish salohiyatini ham ko‘rsatgani va haqli ravishda forsiy adabiyotning ham zabardast

namoyandalaridan biriga aylanganini asoslab ko'rsatadi. Uning xulosasiga ko'ra, N. "javobiya-nazira she'rlar yozish bilan, albatta, o'zining adabiy mavqeyini fors-tojik g'azalchiligida ham belgilashni istar edi. Shu nuqtayi nazardan u, nazirachilik talablariga muvofiq, eng buyuk g'azal ustasining eng yaxshi, mashhur g'azallarini olib, uning vazni, qofiya va mavzusida javob yozishi lozim edi. Shunday buyuk g'azal ustasi... Sheroz xo'jasi edi. N. o'zining javob tariqasidagi g'azallarida Hofiz g'azallarining ma'nolarini qanday o'rinlarda takomillashtiradi, qaysi masalalar tasvirida N. javoblari Hofiz bilan bir darajada turadi, u qaysi ijtimoiy-axloqiy va adabiy sohalarni izohlash va bayon etishda Hofizdan o'zib ketgan kabi muammolar... yaqin kelajakda atroficha tadqiqot doirasi bo'lib qolishi kerak". Shundan keyin u ayni fikrlarining isboti sifatida maqolada N.ning tatabbu' tariqasidagi 2 g'azalini Hofiz g'azali b-n qiyoslaydi.

1. Hofiz: "Voizon k-in jilva dar mehrobu minbar miyekunand..."

Foniy: "Voizon to chand man'i jomu sog'ar mekunand..."

2. Hofiz: "Biyo to gul barafshonemu may dar sog'ar andozem..."

Foniy: "Bahoron gar ba gulshan tarhi jomu sog'ar andozem..."

Bu 2 g'azal tahlili asosida shunday xulosa chiqaradi: "Alisher Navoiyning mana shu ikkita javobiya g'azalida yangi ma'no va nozik badiiy tasvir ma'lum darajada ko'p va mahorat bilan ishlatilgan bo'lib, ularni XV asrning 2-yarmidagi butunlay mustaqil va 1-darajali fors-tojik she'rlariga aylantirgan. Bu holat "Foniy devoni"da tasodifiy bir hodisa emas. N.ning fors-tojik she'riyatida ham ustozligi va yuksak mahorat ko'rsatganligini uning javobiya yoki mustaqil g'azallarining har birida, ma'lum darajada, aniq ko'rish mumkin. N. asarlarining shu qismi mutolaasidan shunday tasavvur tug'iladiki, o'zbek adabiyotining asoschisi o'zining fors-tojik she'riyati tarixidagi o'rnini, haqiqatan ham, juda yaxshi belgilagan".

M.A.M. Jomiyning "Yusuf va Zulayho" asarida Alisher Navoiy obrazi" ("O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 197 son) nomli maqolasida ham N. va Jomiy munosabatlari masalasining muhim jihatini yoritgan.

M.A.M. asarlari Myunxen, Eron, Pokistonda nashr etilgan. Ayrim asarlari chet tiliga tarjima qilingan.

Ad.: Сайидо ва мақоми ў дар таърихи адабиёти тожик. – Д., 1947; Биноий. – Д., 1957; Абу Абдулло Рӯдакий. – Д., 1958; Сездаҳ мақола. – Д., 1977; Фоний ва Навоий Алишер Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т., 1968; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

Y.I.

MIRZO ULUG'BEK MADRASASI – Temuriy hukmdor Mirzo Ulug'bek tomonidan bir vaqtning o'zida Samarqand (1417–1420), Buxoro (1417), G'ijduvon (1420)da qurdirgan madrasalar, ya'ni o'sha davrning oliy o'quv yurtlari. Tarixiy va adabiy manbalarda mazkur madrasalarning qurilishi, qizg'in faoliyati, tolib-u mudarrislari va Markaziy Osiyo ilm-fan rivojida tutgan o'rni xususida muhim ma'lumotlar yozilgan.

O'rganishimizga ko'ra, ko'p ma'lumotlar Samarqand madrasasi to'g'risida bitilgan ekan. N.da ham Ulug'bek madrasasi deb Samarqand madrasasi nazarda tutilgan. Adib Zayniddin Vosifiyning "Badoye ul-vaqoye" kitobida yozishicha, Samarqand madrasasining tantanali ochilishida 90 nafar

olim qatnashgan. Ulug‘bek Mirzo unga birinchi mudarris etib Mavlono Muhammad Xavofiyini tayinlagan, buni Xavofiyning o‘zi so‘ragan ekan. Olim madrasa ochilishida mudarris sifatida o‘zining ilk ilmiy ma‘ruzasini o‘qiydi va keyinroq Qozizoda Rumiy, Mirzo Ulug‘bek, Jamshid Koshiy, Ali Qushchilar ma‘ruzalar o‘qishgan.

N. “M.N.”ning oltinchi majlisida “yakqalama qozi” nomi b-n mashhur bo‘lgan Xoja Xurdga bag‘ishlab bitgan “Xoja Xurd” nomli fiqrada aynan Samarqandda barpo etilgan Ulug‘bek madrasasi haqida muhim xabar bitgan: Chunonchi: “Xoja Xurd – Samarqand taxtining yakqalama qozisi va Ulug‘bek Mirzo madrasasining mudarrisidir.”

Ba‘zi ma‘lumotlarga ko‘ra, Miro Ulug‘bek madrasa devoriga dunyo xaritasining tasvirini chizdirgan ekan.

Abdurahmon Jomiy ham Ulug‘bekning Samarqand madrasasida tahsil olgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Зайниддин Восифий. Бадойе ул вақоеъ. – Т., 1979; Аҳмедов А. Улугбек Муҳаммад Тарагай. – Т., 2011.

B.R.

MIRALI HIRAVIY (1476/78, Hirot – 1544/45, Buxoro) – xattot. Hirot sayyidlaridan bo‘lib, Zulkamolayn laqabli Mir Boqirning o‘g‘li. Tug‘ilgan shahrida kamol kasb etib, xushnavislikda katta shuhrat qozongan. 1490-yy. Jomiy xizmatida bo‘lib, uning madrasasida tahsil olgan. Husnixatni Sultonali Mashhadiyning shogirdlaridan biri – Zayniddin Mahmud huzurida o‘rganadi. “Hunarmandlar hayoti” asarining muallifi Do‘stmohammadning ma‘lumot berishicha, uning nom-u laqabi aslida Mirali Kamoliddin Mirjon bo‘lib, Ali, Aliyul kotib, deb ham imzo chekkan. “Sultoniy”, “Kotib ul-sultoniy” degan faxriy unvonlari bo‘lgan. Ko‘p yillar Hirotida kitobat ishi b-n mashg‘ul edi. Uning rahbarligida ko‘plab kotib-u xushnavislar o‘tmish va zamon-

dosh olim-u adiblarning asarlarini to‘plash va ko‘chirish b-n shug‘ullanganlar. Abdurahmon Jomiy va N. b-n yaqin do‘stona munosabatda edi. 1529-y.da Ubaydulloxon Hirotni zabt etganida, bir guruh ilm-u adab, hunar ahlini ham xonlik poytaxti Buxoroga olib keladiki, ular orasida M.H. ham bor edi. Buxoroda u Ubaydulloxonning o‘g‘li Abdulazizxonga muallim etib tayinlanadi. Fathobod mavzesida yashab, Fathobodiy nisbasini oladi. Umrining oxirigacha Buxoroda qoladi. 70 yoshida vafot etgan. Qabri Sayfiddin Boharziy mozori yonida.

M.H. olti qalamli xatni go‘zal bitar edi. Nasta‘liqni chiroyli yozishda esa o‘z davrining yagonasi edi. Hasanxoja Nisoriy u sayidlikda ham mashhur bo‘lsa-da, xat mulkida kotiblar shohi edi, deb yozadi. “Nasta‘liq xatida zamon kotiblari ishini yo‘qqa chiqarib, midodu qalam ko‘magida xushnavislikning arz-dodiga yetardi”. Uning qo‘li b-n ko‘chirilgan qator kitoblar bizgacha yetib kelgan. Sa‘diyning “Bo‘ston”, Xojuning “Gul va Navro‘z”, Jomiyning “Sabhat ul-abror” asarlari shular jumlasidandir. Muhammad Boqir (o‘g‘li), Husayn Buxoriy, Ma‘sum Buxoriy, Mirak Buxoriy, Muhammad Samarqandiy, Sulton Muhammad Hiraviy kabi ko‘plab shogirdlari xattotlikda shuhrat qozonganlar. M.H. ta‘bi nazmdan ham xoli bo‘lmay, undan bir qator she‘rlar qolgan. Xususan, ta‘rixni yaxshi aytgan. Som Mirzo uning Mahdiy ismiga aytgan ta‘rix qit‘asini keltiradi. Bobur nomiga yaxshi izhori muzmar ham yozgan. Hasanxoja Nisoriyning naql qilishicha, Mirzobek devon o‘limidan keyin uni tush ko‘rib, vafoti ta‘rixini so‘rasa, “Mirali favt namuda” (“Mirali vafot etdi”) degan va Mirzobek bu ta‘rixni nazmga solgan.

M.H. 1518–1522-yy.da xattotlik san‘ati sir-lari haqida muqaddima va 5 bobdan iborat “Midod ul-xat” nomli risola ham yozgan. Unda xat, xat navlari, yozish qoidalari, yozuv vositalarini tayyorlash, ustod xushnavislar haqida ma‘lumot beriladi. Uni yozishda muallif soha bo‘yicha o‘zigacha yaratilgan ko‘plab asarlar, jumladan, Sultonali Mashhadiyning “Sirot ul-xat” risolasi-

dan foydalangan. Tabiiyki, o‘zining ko‘p yillik xattotlik tajribasi asosida ularda bayon qilingan fikrlarni rivojlantirib, yangi qarashlar b-n boyitgan. Asar ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Uning bir nusxasi Sankt-Petrburgda saqlanadi.

Ad.: Тазкираи Тўхфаи Сомий. Техрон, 1347 (х.-ш.); Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. – Т., 1993; 324 (Изоҳлар қисми); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MIRAK ZA’FARON (Mirak Za’faroniy) – N.ning zamondoshlaridan. XV asrning oxirgi choragida Xurosonning obro‘li yigitlaridan hisoblangan. Uning biron-bir fazilati yoki ijodkorligi, biron sohada nom chiqargani ma’lum emas. Lekin o‘sha davrning ko‘zga ko‘ringan kishilari qatorida katta davralarda, majlislarda qatnashib yurgani ma’lum. Jumladan, N. ishtirokida o‘tgan yig‘inlar, ziyofatlarga ham taklif qilingani manbalarda qayd etilgan.

Hirotdan yarim farsah uzoqlikda joylashgan Purza degan joyda Majdiddin bir chorbog‘ yaratgan va o‘sha yerda N. sharafiga ziyofat uyushtirgan. Zayniddin Vosifiy ana shu ziyofatda qatnashganlarning to‘liq ro‘yxatini keltirib, shoirlarni, sozandalarni, obro‘li mehmonlarni nomma-nom tilga olgan. Shular qatorida “Xurosonning obro‘li yigitlari” deb boshlanuvchi ro‘yxatda M.Z. birinchi o‘rinda qayd etilgan.

N. yoki Sulton Husayn huzurida o‘tkazilgan majlislarda ishtirok etuvchilarning ro‘yxati, albatta, N. yoki sulton tomonidan tuzilgan. Bino-barin, u yoki bu shaxsning mazkur yig‘inlarida hozir bo‘lish u-n N. va Sulton Husayn mirzoning munosabatini ko‘rsatadi.

Jahonaro bog‘ida o‘tgan bir ziyofat haqida ma’lumot berar ekan, Vosifiy qatnashchilar ro‘yxatini Sulton Husaynning o‘zi yozib berganini aytadi: “Jahonaro chorbog‘idagi xushmanzara qasrda ziyofat muqarrar qilindi. Mirzo majlis-

da keladiganlarning nomini yozib berdilar”. N. nomi b-n boshlangan ushbu ro‘yxatda ham Mirak Za’faron nomi bor.

Ad.: Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1978.

Q.E.

MIRAK NAQQOSH (taxallusi; asl ismi: Amir Ruhulloh) (t.y.n. – 1507) – xattot, musavvir. Hirotda o‘sib-ulg‘aygan. Yoshligida kamonsozlik b-n shug‘ullangan. U “kurash tushuvchi polvon va asbob-uskuna yasaydigan temirchi ham edi” (Mirzo Haydar).

Binolarning peshtoqiga katibalar ham bitgan. Keyinchalik zamonasining mashhur naqqoshi Mavlono Valiullohdan xattotlik va zarhal berish sirlarini o‘rganadi. Tasviriy san‘atga qiziqib, bu sohaning yagonasiga aylanadi. Sayyid Mirak, Xoja Mirak nomlari b-n ham mashhur bo‘lgan. Chunki u Som Mirzoning ma’lumot berishicha, asli Isfahon sayyidlaridan bo‘lgan.

M.N. tengsiz musavvir Kamoliddin Behzodning ustozini hisoblanadi. Mirzo Haydarning yozishicha, “Uning asl tarhlari Behzodnikidan pishiqroqdir. Tarhni jonlantirish sifati va rasmlar miqdoriga ko‘ra u Behzodcha emas. Lekin u rasm chizishda Behzod kabi hujra, dastgoh, qog‘ozga bog‘lanib qolmas, balki aksari tashqarida, ochiq havoda, safarlarda, Husayn Mirzoning hovlisida, duch kelgan joyda rasmlarni qoyilmaqom chizaverar edi”.

Avval N., keyin Husayn Boyqaro kutubxonasida kitobdorlik qilgan. Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarining N. kutubxonasida faoliyat ko‘rsatgan kotiblarga bag‘ishlangan faslida ma’lumot berishicha, M.N. “kitob sahifalariga zar berish, ularga surat solish hamda kitobat qilish fani sohasidagi mahorati bilan tengi yo‘qdir, balki husnixati bilan peshqadam kitobat qiluvchilarni ortda qoldiradi. Daryo himmatlik Amirning (N.ning) iltifoti va marhamati bilan martabasi osmon avjiga ko‘tarildi”.

M.N. amallari Hirotda san‘ati va Husayn Boyqaro kutubxonasining eng go‘zal namunalari va

shoh asarlari hisoblangan. Hirotda jome' masjidida va boshqa hashamatli binolarga betakror katibalar bitgan. Nizomiy "Xamsa"ga ishlagan miniatyuralari bizgacha yetib kelgan bo'lib, Britaniya muzeyida saqlanadi.

M.N.ning yaxshigina ta'bi nazmi ham bo'lib, jumladan, Jomiyning quyidagi matla'siga javob aytgan:

*Du hafta shud, ki nadidam mahi duhaftayi xudro,
Kujo ravam, ba ki go'yam g'ami nuhuftayi xudro.*

Tarj.: Ikki hafta bo'ldiki, ikki haftalik, ya'ni o'n to'rt kunlik oyimni ko'rmadim. Qayoqqa bo'ray, bu pinhon g'amimni kimga aytay.

*Ba bog' raftam-u didam guli shukuftayi xudro,
Shunidam az guli bulbul g'ami nuhuftayi xudro.*

Tarj.: Bog'ga bordim-u ochilgan gulimni ko'rdim, gul bilan bulbuldan pinhon g'amimni eshitdim.

Ad.: Тазкираи Тўҳфаи Сомий. Техрон, 1347 (х.-ш.); Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MIRZO ABULXAYR – Temuriy mirzolaridan. Manbalarda u haqida, deyarli, ma'lumotlar yo'q. Faqat "Habib us-siyar" asarida Xondamir uning Hirotda Sulton Husaynga qarshi isyon ko'targani haqida bir necha jumlada xabar beradi va isyon N. tomonidan bostirilganini qayd etadi. Buning sababi shundaki, Husayn Boyqaro o'sha paytda Hirotda bo'lmagan. U Balx viloyatiga, u yerda isyon ko'targan Ahmad Mushtoqqa qarshi qo'shin tortib ketgan edi. N. ham bu yurishda va harbiy harakatlarda ishtirok etgan. So'ng-ra Husayn Boyqaro uni lashkarni oziq-ovqat va g'alla b-n ta'minlashni tashkil etish u-n Hirotda yuborgan. Bu yerga kelib, Sultonning farmonini bajarayotgan N. Mirzo Abulxayr isyoni haqida

eshitgach, uni bartaraf qilishga kirishgan. Mirzo Abulxayr qo'lga tushirilgan va N. uni Ixtiyoriddin qal'asiga qamab qo'ygan. Uning keyingi taqdiri ma'lum emas. Bu voqea 1472-y.da bo'lib o'tgan.

Ad.: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2013; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

MIRZO BOYQARO (vafoti, 1487) – davlat arbobi. Husayn Boyqaroning akasi. Uning navkari ham bo'lgan. Husayn Boyqaro taxtga o'tirgach, Balx viloyatiga hokim qilib tayinlangan. Bir necha yil Balxni idora qilgan. Saroy ishlariga aralashmas edi. Uch o'g'li bo'lgan: Sulton Muhammad mirzo, Sulton Vays mirzo va Sulton Iskandar mirzo.

N. "M.N."da uni "shikastanafsliq va kichik ko'ngulluk, tavozi' va ta'zimlik kishi erdi va haqshunoslig'i a'lo martabada erdi", deb ta'riflaydi va nazm ne'matidan ham bebahra emas edi, deb bir matla'sini keltiradi:

*Zihi tajalliyi husni tu dar jahon paydo,
V-az in tajalliyi o' gashta joni mo shaydo.*

Tarj.: Go'zal husning jilvasi jahonni to'ldirdi va uning bu jilvasidan bizning jonimiz shaydo bo'ldi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

M.A.

MIRZO Kenjabek (Taxalusi; to'liq ismi: Kenjaboyev Mirza To'ychiyevich (1956, Surxondaryo) – shoir, tarjimon, adabiyotshunos. Sariosiyo (hozirgi Uzun) tumani ko'hna Ashurjiylon (hozirgi Mehnat) qishlog'ida

tugʻilgan. Oʻrta maktab tahsilidan soʻng 1974–1979-yy.da Toshkent DU (hozirgi OʻzMU)ning jurnalistika fakultetida, 1999–2001-yy.da Imom Buxoriy nomidagi Islom institutida taʼlim olgan. 1982-y.dan Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi aʼzosi. “Yosh gvardiya” nashriyoti, “Mushtum” jurnali, Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, “Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati” gazetasi, A.Qahhor uy-muzeyi, Prezident devonida xizmat qilgan. Hozir Oʻzbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazida Islom merosini saqlash boʻlimi boshligʻi.

“Maktublarim” (1982), “Quyoshga qarang uy” (1983), “Munojot” (1986), “Sharq tili” (1988), “Bahorim yellari” (1999), “Xushxabar” (2018), “Hayot sadolari” (2022) kabi sheʼriy toʻplamlar muallifi.

M.K. ilm va ijodni, tarjima va publisistikani oʻzaro omuxta holda olib borayotgan serqirra va sermahsul isteʼdodlar sirasiga kiradi. Jumladan, uning “Termiz tazkisasi” (2001), “Buyuk Termiziylar” (2017), “Hazrati Qusam ibn Abbos – Shohi Zinda” (2017), “Bobur Mirzo asarlarida arabiy matnlar” (2018), “Murshidi komil hikmatlari” (2004) singari tarixiy-maʼrifiy, tasavvufiy va tazkira va risolalari nashr etilgan. “Dunyoning murshidi”: Hazrati Xoja Ubaydulloh Ahrorning “Risolayi Volidiya” asari Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub nazmiy tarjimasining qisqa sharhi (2004), “Risolayi volidiya nazmiy tarjimasini va sharhi” (2019), “Oshiq Mashrab va tasavvuf olami” (2019), “Yoshlarga dil soʻzlarim” (Yosh ijodkorlarga samimiy tavsiyalar) (2021) kabi adabiy-irfoniy kitoblari chiqqan.

Mohir tarjimon sifatida arab, fors, turk, rus, turkman tillaridan jahon adabiyotining qator durdonalarini oʻzbek tiliga mahorat b-n tarjima qilgan: A.S.Pushkinning “Yevgeniy Onegin” sheʼriy romanini (1988), Farididdin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asari (1997) tazkirasini, Maxtumquli “Saylanma”si (2004), “Oshiq-lar Haq ishqinda” (2019) sheʼriy toʻplamini, J.Oldrijning “Gʻaroyib moʻgʻul oti” qissasini (hammualliflikda, 2012), Sirojiddin Oʻshiyning

“Omoliy” manzumasini (1999), Zayniddin Vossifiyning “Toshkent taʼrifida masnaviy”sini, Yunus Emroning “Oʻlmas koʻngul” nazmiy majuasini (2020), shuningdek, Hofiz Sheroziy, Saʼdiy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Mavlaviy Jununiy gʻazallari. I.V.Gyote, N.Gilyen, G.Emin, Oʻ.Sulaymon sheʼrlaridan namunalar tarjima qilgan. U koʻplab ilmiy-maʼrifiy asarlar va hadis kitoblarini ham tarjima qilib, oʻzbek oʻquvchilarining maʼnaviy olamini boyitishga munosib hissa qoʻshib kelyapti. Abu Iso Muhammad at-Termiziyning “Sunani Termiziy” (“Al-jomiʼ as-sahih”) hadislar toʻplami (1–2-jildlar – 1999, 2012, 2013, 2017), “Ash-Shamoili al-Muhammadiyya” (2015; 2017), Shayx Mavlono Ahmad Ziyuddin Kumushxonaviyning “Jomiʼ ul-mutun” (2000), Abul-Futuh Shayx Ahmad Gʻazzoliyning “Bahrul mahabba” (“Muhabbat dengizi”) (2019), Mahmud Asʼad Joʻshonning “Haqiqiy sevgi” (1999), “Tasavvuf va goʻzallik”, (2004) kitoblari shular jumlasidandir.

U Sharq mumtoz soʻz sanʼati va tasavvuf falsafasining bilimdoni sifatida qator ilmiy maqola va sharhlar ham yozib kelyapti. N. haqidagi “Asl vatan qaygʻusi”, “Navoiy nazmida hadis va hikmat”, “Quadrat va sanʼat sohibiga iltijo”, “Poklik va muhabbat tarannumi”, “Jon va jonon sirlari”, “Haq aylasa adolat”, “Maʼno olamidan olingan gʻazal” turkum maqolalari shular jumlasidandir.

M.K. sheʼriyatida ham N. taʼsirini koʻramiz. U N.ga bagʻishlab sheʼrlar yozadi (“Navoiy bekati”), qator sheʼrlarida buyuk salafini tilga oladi (“Geografiya darslarida”, “Surur”, “Xayrli salom”, “Qora sevinch”, “Ijara uy”, “Oʻzbek tili”, “Oʻzbeklar”, “Oʻzbekning”), uni taʼrif-tavsif etadi; bayt-u misralarini sheʼrlariga epigraf qilib oladi (“Yukinuv”, “Yana xalq hasrati”), tazmin sanʼati vositasida (“Sharq tili”, “Tazmin”) qoʻl-laydi. Jumladan, Imom Buxoriyga bagʻishlangan sheʼrida shunday satrlarni oʻqiyimiz:

*Hazrat Navoiy ham gʻami din qilmish,
Qirq hadis nazm etib, “Arbʼain” qilmish,*

*Hirof ichra qalbin sarzamin qilmish,
Imom Buxoriyning ziyoratida.*

O‘zbek tilining davlat tili maqomini olishi munosabati b-n yozilgan “Qora sevinch” she’rida esa nihoyat endi dunyoga N. ko‘zlari b-n mag‘rur boqa olishidan iftixor tuyg‘ularini tuyadi.

“Tazmin” nomli she’rida N.:

*Gulshaningdin yeldek, ey ra’no nihol,
Men yomon bordim, vale sen yaxshi qol.*

baytini tazmin san’ati vositasida she’ri tarkibiga kiritib, undan naqarot sifatida foydalanadi:

*Menga anduh manbayisan garchi san,
Sen – hayot muhrin samoviy naqshisan.*

*Chorasiz dilning halovatbaxshisan,
Men necha bo‘lsam yomon, sen yaxshisan! –*

*Gulshaningdan yeldek, ey ra’no nihol,
Men Yomon ketdim, vale sen Yaxshi qol.*

“Ko‘kragimdur subhning pirohanidin chokrok”, “Javr o‘qin xoki tanimg‘a urma ko‘p” misralari b-n boshlanadigan g‘azallariga taxmis bog‘laydi. Bu muxammaslarda shoirning tasavvuf she’riyatining istiloh-timsollari va obrazlar olamidani yaxshi xabar bo‘lgani qo‘l kelgan. M-n:

*Bo‘lsa ko‘ngil pok omonatlar uchun
taxti amin,
G‘am uchun shundoq musaffo tutsa
oshiq olamin,
Bas, ilohiy ishq uchun lozim
nechog‘ pokroq zamin,
Layli andin qo‘ydi Majnun ko‘nglida
raxti g‘amin –
Kim, yo‘q erdi manzil ul vodiyda
ondin pokrok.*

N. haqidagi maqolalari, shoir g‘azallariga yozgan sharhlari, bog‘lagan taxmislari, u haqda-

gi band-u misralari, fikr-u qarashlari M.K. ijodida buyuk shoir katta o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Ad.: *Кенжабек М. Мактубларим. – Т., 1982; Кенжабек М. Муножот. – Т., 1986; Кенжабек М. Баҳорим еллари. – Т., 1999; Кенжабек М. Хушхабар. – Т., 2018; Кенжабек М. Ҳаёт садолари. – Т., 2022; Кенжабек М. Буюк Термизийлар. – Т., 2017.*

Q.E., S.R., E.O.

MIRZOBEK (t.y.n. – 1490–1491, Samarqand) shoir. N. “M.N.” yozishicha, “insoniyat va xush axloqlikda Xuroson va Samarqand mulkida yagona” bo‘lgan bu shoir o‘zining iqtidori, zehni b-n ana shu ikki mamlakat ijodkor yoshlari orasida “saromadi zamona” (ya’ni zamona ilg‘orlaridan) bo‘lgan.

N. M.ning

*Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur
Kim, jonga qaro balo bo‘lubtur.*

matla’li “zul qofiyatayn” (q.) – ikki qofiyali bo‘lib, qofiyalari “tardi aks” (q.) san’atida (so‘zlarning o‘rin almastirib takrorlanishi) yozilganini maqtaydi. N. ta’kidlashicha, M.ning bu xil baytlari ko‘p ekan, lekin u o‘z she’rlarini bir yerda to‘plab, tartibga solmas ekan. N. M.ning yuqoridagi matla’ni tugallab, quyidagicha g‘azal holiga keltirgan va M. xotirasi u-n o‘z devoniga kiritgan.

*Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubdur –
Kim, jong‘a qaro balo bo‘lubdur.*

*Majmuyi davoni dard qilding,
Dardingki, manga davo bo‘lubdur.*

*Ishq ichra aning fidosi yuz jon,
Har jonki, sanga fido bo‘lubdur.*

*Begona bo‘lubdur oshinodin,
Begonaga oshino bo‘lubdur.*

*To qildi yuzung havosi jonim,
Yuz sori anga havo bo'lubdur.*

*Boqiy topar ulki bo'ldi foniy,
Rahravga fano baqo bo'lubdur.*

*To tuzdi Navoiy oyati ishq,
Ishq ahli aro navo bo'lubdur.*

N. ham tardi aks san'atiga to'la rioya qilgan va matla'dagi ravonlik, musiqiylikni saqlagan holda mazmundor g'azal yaratgan.

M. N.ning katta taassuflar b-n yozishicha, yosh ekanida dunyodan o'tgan: "Hayf va yuz hayfki, darig' va yuz ming darig'kim, hayot chashmasidin serob bo'lmadi va umri naxli mevasidin bar yemadi". Xondamir "Makorim ulaxloq"da N.ning M. va uning otasi Amir Sulton Hasanlarning "ko'p ichish orqasida o'tib ketganlar"i va bularning vafotlari ta'rixi haqida quyidagi qit'ani keltiradi:

*Mir Sulton Hasanki yak soat,
Nabudash zi ishtig'oli may dury.*

*Mirzobek nuri diydayi o'
Bud masti sharobyui angury.*

*Ki qazoshon rasid zi ofati may,
Lek vaqti xumoru ranjury.*

*Bud mobayni favtashon deh sol,
V-in buvad mahz sidqu mashhuryo.*

*Gasht ta'rixi favti on "maxmur",
V-in yake shud ayon zi "maxmuriy".*

Tarj.: Amir Sulton Hasan biror soat ham may ichishdan to'xtamagan. Uning nuridiydasi Mirzobek uzum mayi bilan mast edi; Lekin xumorlik va xastalik vaqtida may kasofatidan qazolari yetdi. Ularning vafotlari orasi o'n yil edi, bu to'g'ri va mashhur so'zlar. Uning vafotiga "maxmur" so'zi ta'rix bo'ldi, o'g'lining vafoti ta'rixi esa

"Maxmuriy" so'zidan ayon bo'ladi". "Maxmur" so'zi abjad hisobida 886/1481-82, "maxmuriy" esa 896/1490-91 bo'ladi.

M.ning mozori Samarqandda Ahmad Hoji-bek madrasasida.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Т., 1988.

S.G'.

MIRIY (taxallusi: asl ismi-sharifi: Ochil-dimurod Ne'matullo o'g'li) (1830–1899, Kattaqo'rg'on) – shoir, xattot, tarjimon. Asli ismi Muhammadquli bo'lib, chaqaloqligida changak kasaliga chalingan va tuzalib ketishi u-n odatga ko'ra, Ochildi, Ochildimurod deb ataganlar va keyinchalik bu uning asosiy ismiga aylangan. Mulla Ochildi, Ochildi Maxdum, so'ng esa Qozi Ochildi nomlari b-n mashhur bo'lgan. Otasi Kattaqo'rg'on o'zbeklaridan, onasi Qorako'ldan bo'lgan. Bu haqda shoirning o'zi hasbi hol xarakteridagi tarji'bandida "Az Qaroko'lamu pursho'ramu koni namakam" ("Qorako'ldanman-u peshonam sho'r-u tuzning koniman") deb yozadi. Bu b-n u Qorako'ldan bo'lganim u-n ham baxtim qora-yu peshonam sho'r, bundan ichim to'la g'am, deya zimdan kinoya qiladi.

Eshonqishloq maktabida boshlang'ich ta'limni olib, Kattaqo'rg'on'dagi Naqibxo'ja madrasasida o'qiydi. O'zining yozishicha, 14 yasharligida yozgan "Kunekim, men sari ul mug'bacha tazal-lum etar" misrasi b-n boshlanadigan g'azali Kattaqo'rg'on qozisi Abdulaziz Roqim qo'liga tushib, uni nihoyatda hayratda qoldirgan va "Bu iste'dodli bolaga bir taxallus lozim ekan" deb, g'azal oxiriga:

*Visol istayub ul piri dayrdin Miriy,
Mudom nay kibi ovoz etib, tarannum etar, –*

baytini tazmin qilib, unga M. taxallusini beradi. 21 yoshida Buxoro madrasalaridan biriga o'qishga kiradi. Bu yerda u adabiyot, tarix, arab

tili, husnixat va musiqani o'rganishga alohida e'tibor qaratadi. 11 yil madrasa tahsilini olgach, qishlog'iga qaytib, otasidan qolgan bir parcha yerda dehqonchilik qiladi. Bu haqda uning o'zi shunday yozadi:

*Dar in jo kasbi man shud dehqoni,
Zaminro meshikofam bahri noni.*

Tarj.: Bu yerda mening kasbim dehqonchilik edi – non u-n zaminning ko'ksini tilar edim.

1870-y. boshlarida Kattaqo'rg'onning Haydarchaman mahallasida maktabdorlik qiladi. Darsdan bo'sh paytlarida xattotlik qiladi, badiiy ijod b-n shug'ullanadi. 7 ming baytdan ziyod "Ra'no va Zebo" (tojik tilida) dostonini qisqa bir fursatda (1883–1884) yozib tugatgani uning shoirlilik salohiyati baland bo'lganligini ko'rsatadi. Nasx va nasta'liq xatlarini chiroyli yozgan. Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, N., Bedil kabi buyuk so'z san'atkorlarining devonlarini ko'chirgan. U Rudakiydan tortib to o'z davrigacha yashab o'tgan mashhur shoirlarning asarlarini o'z ichiga olgan bayoz ham tartib bergan. Sa'diy Sheroziy merosidan ham bir majmua tuzib, o'zi kitobat qilgan.

1888-y.da Kattaqo'rg'on qoziligiga saylandi. Bu mansabda odilligi va tadbirkorligi b-n xalq orasida hurmat va shuhrat qozonadi. 1896-y.da uni qozilikdan bo'shatishgach, shahardagi hovlisini sotib, Eshonqishloqqa ko'chib ketadi.

M. merosi bizgacha, deyarli, to'liq: o'zbekcha va tojikcha she'rlaridan tuzilgan 2 ta devoni, 2 ta bayozi va qator masnaviyalar yetib kelgan. G'azallari an'anaviy ishq-u muhabbat mavzusida bo'lib, ularda o'zi mansub zamon muammolari ham o'z aksini topgan. Hajviy she'rlarida esa riyokor qozi-yu mullalar, insofsiz amaldorlarni fosh qilgan. Ijodida dostonlari asosiy o'rin tutadi. U so'nggi asrlarda bir qadar susaygan dostonchilik an'anasini rivojlantirib, tarixiy voqealar asosida romantik uslubda "Qissayi Salim Javhariy" (1887), "Rustam va Suhrob", (1898), "Majdiddin va Faxrunniso" (1899) dostonlarini yozib, ularda adolatli jamiyat, farovon turmush

va komil inson haqidagi g'oyalarni ilgari suradi. "Gulnoma" masnaviysida hayot go'zalliklarini tarannum etib, inson mehnatini ulug'laydi. "Choynoma" masnaviysida ham hayot haqidagi falsafiy-estetik qarashlari aks etgan. Mohir tarjimon ham bo'lib, Firdavsiy "Shohnoma"sining bir qismini, Husayn Voiz Koshifiyning "Anvori Suhayliy" asarini nazmda tarjima qilgan.

M. ijodiga N.merosining ta'siri katta. Tojikcha g'azallaridan birida u yozadi:

*Amiri she'r ba iqlimi turk kishvargir,
Navoiy Miri Alisheri sho'hra nomiyam.*

Tarj.: Turkiy olamda barcha mamlakatlarni yakqalam qilgan she'riyat sultoni Mir Alisher Navoiy bo'lib, (men ham uning izidan bormoqdaman). Bu ta'sir shoirning o'zbekcha she'rlarida yaqqol seziladi. "Aylasa", "Aylab", "Do'st", "Et", "Aylagach", "Qadah", "Shayx", "Kog'az", "Laziz", "O'ynar", "Etar", "Etmish", "Aylamish", "Xat" radifli g'azallarida bu hol yorqin ko'zga tashlanadi. Jumladan, N.ning "aylagach" radifli mashhur g'azali ta'sirida yozgan g'azali maqta'sida o'qiymiz:

*Fayz jomidin nasibim berdi Jomiy mavlaviy –
Kim, Navoiy ruhidin Miriy madadkor aylagach.*

U buyuk salafining qator g'azallariga mu-xammas ham bog'lagan.

M. o'zi ustoz deb bilgan zabardast so'z san'atkorining "Senga", "Aylasa", "Et", "Etmish", "Aylagach", "Shayx", "O'ynar", "Ayladim" radifli qator g'azallariga tatabbu' qiladi. Shoir tatabbu'larining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ularning maqta'sida ko'pincha N. nomini ham zikr etib, undan ilhomlangani va ta'sirlanganiga e'tiborni qaratadi. Chunonchi:

*Hazin Miriy navo istar Navoiy misra'idin ko'p,
Ul oyni ishqida, yo Rab, meni mundin batar zor et.*

U buyuk salafining "Ko'nglum o'rtansun, agar g'ayringg'a parvo aylasa", "Ne xush bo'lg'-

ay, ikavlon mast bo‘lsak vasl bog‘inda”, “Tun oqshom keldi kulbam sori ul gulrux shitob aylab”, “Turra marg‘ulin ochib, ruxsori mahsiy-mog‘a soch”, “Qaro ko‘zum kelu mardumlig‘ emdi fan qilg‘il”, “Visol tuxmini ektim – firoq bar toptim”, “Ohkim, ishq ayladi shaydo meni”, “Sensizin, ey umr, bir soat manga jon o‘lmasun”, “Yuzingkim tozaroqdur bargi guldin”, “Qaysi taqvi xirmanin fisq o‘tidin kuydurmadim”, “Ne yanglig‘ ayladi tasvir orazing naqqosh”, “Ey jamoling partavi ravshan azaldin to abad”, “Zihi husnung zuhuridin tushub har kimga bir savdo”, “Ul oyning gulshani husnin xazondin asrag‘il, yo Rab”, “Zihi, ko‘k boshig‘a gardun xiromingni izidin toj” misralari boshlanadigan 15 ta g‘azaliga muxammas ham bog‘lagan.

Bu muxammaslarda uning buyuk salafi panjasiga panja ura olgani, g‘azallarni badiiy barkamol muxammaslarga aylantira olganligining guvohi bo‘lamiz. Jumladan, “Ne xush bo‘lg‘ay, ikavlon mast bo‘lsak vasl bog‘inda” misrasi b-n boshlanadigan g‘azaliga bog‘lagan taxmisidagi quyidagi misralar ham o‘zi qo‘shilgan bayt b-n qo‘shilib, o‘zaro ajralmas bandni hosil qilganligini ko‘rish mumkin:

*Biyiklardin, bale, ojizga oyini karam
xushdur,
Yigitlik mavsumin shukrini
tutmoq mug‘tanam xushdur,
Zihi fursat, zhihi dam – yor vasli,
dam – shu dam, xushdur,
Ne kelsa, tongla kelsun, bir tun usruk
yotsa ham xushdur,
Kishi gul chog‘i bir gul xirmanin
tortib quchog‘inda.*

Maz.: Ulug‘lardan ojizga muruvvat rasmi go‘zaldir, yoshlik faslining shukrini qilishni g‘animat bilish yaxshi, yor vasliga muyassar bo‘lib o‘tgan damdan yaxshi yo‘q ma‘nosidagi misralarni tizadi va ular N.ning: “Kishi gul mavsumida gul xirmonini quchog‘iga tortib bir kecha mast-u sarxush yotganida uning boshiga har nima kelar

bo‘lsa, ertaga kelsin” mazmunidagi bayti b-n bir butunlikni tashkil etadi.

M. tomonidan qo‘shilgan misralar buyuk salafi fikriga munosib zamin bo‘lishi barobarida mav‘iza ruhida ekanligi b-n ikki karra badiiy qimmat kasb etadi – uch misrada uch hayotiy hikmat ilgari surilyapti: 1) kuchlilarning ojizlarga muruvvat qilishi eng ezgu odat hisoblanadi; 2) yoshlik davrining shukrini g‘animat bilishga nima yetsin; 3) yor vasliga muyassar bo‘lib o‘tgan dam – eng go‘zal damdir.

Tatabbu‘ va muxammaslaridan tashqari ham M.ning qator she‘rlarida navoiyona ohanglarini ko‘ramiz, N. qo‘llagan timsol-u tashbehlaridan ijodiy foydalanib, ularning yangi qirralarini kashf etganiga guvoh bo‘lamiz, ustozni fikrlarini davom ettirib, rivojlantirgani va ma‘no doirasini kengaytirganini ko‘ramiz. Jumladan, N.ning “G‘amimning boisi beg‘amligingdur” degan mashhur misrasi mavjud. M.ning quyidagi bayti shunga hamohang jaranglaydi.

*G‘amim nihoyati yo‘q, istamon
dame g‘amsiz,
Ko‘ngul huzuri g‘amingdindurur,
g‘am uzra g‘am et.*

N. sevib qo‘llagan irfoniy mazmundagi “singan safol”, “raz qizi” obrazlaridan ham M. ijodida keng istifoda etiladi.

Ad.: *Мирий. Танланган асарлар. – Т., 1965. Маҳмудов М. Очилди Мирий // Мирий. Танланган асарлар. – Т., 1965; Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. – Т., 1977; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Очилов Э. Муҳаббат гулшанининг соҳибнавоси // Филология ва маданият масалалари (Илмий-услубий мақолалар тўплами). № 2. – Карабук (Туркия), 2020; Очилов Э. Мирий ижодида Навоий анъаналари // “Академик Ботурхон Валихўжаев ва мумтоз адабиётшунослик” мавзуидаги илмий-амалий анжуман материаллари. – С., 2022.*

E.O., S.O‘.

MIRKARIM OSIM (1907–1984, Toshkent) – yozuvchi. 1917–1920-yy.da “Shams ul-urfon” nomli boshlang‘ich maktabda o‘qigan. 1921–1924-yy.da esa Narimonov nomidagi ta‘lim va tarbiya texnikumida tahsil ko‘rgan. 1926-y.dan Moskva Davlat

pedagogika institutining tarix-iqtisod fakultetida o‘qib, uni 1930-y.da tugatgan. So‘ng Samarqanddagi o‘qituvchilar tayyorlash kursida, 1932-y.dan esa O‘zbekiston Maorif xalq komissarligi qoshidagi Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot institutida ishlagan.

Adibning 70 yilligi munosabati b-n unga “O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi” unvoni berilgan. 2001-y.da esa Vatandagi unutilmas xizmatlarini inobatga olib, unga “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni berildi.

M.O. tarixnavis adiblar orasida o‘tmish haqiqatini buzmay, uni qayta badiiy jonlantirishi b-n ajralib turadi. Uning asarlari mazkur yo‘nalishda qalam tebratgan ijodkorlarning keyingi avlodi u-n adabiy maktab vazifasini o‘taydi.

Vatanimiz o‘tmishiga, xalqimiz orasida yetishib chiqqan ulug‘ insonlar taqdiriga nihoyatda qiziqqan yozuvchi ijodi davomida ana shu mavzuda o‘nlab asarlar yaratdi (“O‘tror”, “To‘maris”, “Temur Malik”, “Aleksandr va Spitamen”, “Mohlar oyim va Xonposhsha”, “Karvon qo‘ng‘irog‘i”, “Elchilar”, “Zulmat ichra nur”, “Jayhun ustida bulutlar” (Beruniy haqida), “Ibn Sino qissasi”, “Aljabrning tug‘ilishi” (Al-Xorazmiy haqida), “Singan setor” (Mashrab haqida).

Adibning tarixiy mavzudagi ilk asari – “Astrobod” qissasi N. hayotiga bag‘ishlangan bo‘lib, keyinchalik N. hayoti va ijodiy faoliyatini yorituvchi “Alisher Navoiy va Darvishali”, “Badarg‘a”, “Navoiyning xislatlari”, “Ulug‘bek va Navoiy” singari hikoya hamda qissalarda shoirning badiiy obrazi o‘zbek adabiyotida birinchi marta epik ko‘lamda aks ettirilgan edi. Uning tarixiy mavzuda bitgan asarlari, xususan, yu-

qorida sanalgan kitoblar orasida “Zulmat ichra nur” qissasi diqqatga molik. Mazkur qissa XX asrning 60-yillarida N. ning 525 yillik tavalludi munosabati b-n yaratilgan.

To‘rt yoshli Alisherning ilk saboq ola boshlagan kunlaridan tortib, to umrining so‘nggi kunlarigacha bo‘lgan hayotiy faoliyati yaxlit qamrab olingan mazkur tarixiy-biografik qissadagi har qaysi hikoya bir mustaqil asar bo‘lib, unda N. hayotidan xarakterli bir voqea tasvirlanadi.

Xalqimizning N.ni yaqindan bilishi, sevib ardoqlashi, bu ulug‘ farzandiga sadoqat va e‘tiqod b-n qarashida M.O.ning asarlari, ayniqsa, “Zulmat ichra nur” tarixiy qissasi muhim ahamiyatga ega.

Tabiiyki, adibning L.G.Batning N.ga bag‘ishlab yozilgan “Hayot bo‘stoni” qissasini tarjima qilganligi ham uning mazkur mavzudagi adabiy-ijodiy qarashlari shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutgan.

Ad.: Мирвалиев С., Шокирова Р. Ўзбек адаблари. – Т., 2007; Осим М. Карвон йўлларида. Сайланма. Тарихий қиссалар. – Т., 1987; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974.

B.R., S.O‘.

MIRXOND (Taxallusi; to‘liq ismi: Mir Muhammad ibn Sayyid Burhonuddin Xovandshoh ibn Kamoliddin Mahmud (1433, Buxoro – 1498, Hirot) – mashhur tarixchi olim. Ota-bobolari asli buxorolik bo‘lib, fiqh ilmida mashhur bo‘lishgan. Otasi Sayyid Xovandshoh keyinchalik Balxga ko‘chib, N. ta‘biri b-n aytganda, bu mulkning taniqli donishmand va ulug‘laridan bo‘lgan. Lekin Sayfiddin Boxarziy maqbarasiga ko‘milgani umrining so‘nggi yillari ona yurtida o‘tganidan dalolat beradi. M. Buxoroda madrasani tugatib, otasi vafotidan keyin Hirotga kelgan. Xondamirning yozishicha, turli fanlarni egallab, zamon fozillari safidan joy olgan, xususan, tarixni yaxshi bilsa-da, na mudarrislik qilish, na risola yozishga rag‘bat ko‘rsatgan. M.ning tarix sohasidagi tengsiz ilmi va ulkan salohiyatini ko‘ra bilgan N. uni

tarixga oid yirik asar yozishga ilhomlantirgan, moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlab, "Xalosiya" xonaqohidagi o'zi u-n tayyorlagan xonani butun jihozlari b-n ixtiyoriga topshirgan. O'zining boy kutubxonasidan foydalanish imkoniyatini yaratgan. Bugina emas, u yozilajak asar tarhini tuzishda muarrixga yordam beradi. Reja tuzilgach, voqealarni boshqa manbalardan aynan ko'chirmay, ularga ijodiy yondashish, asarni o'tmishda yaratilgan tarixiy asarlar u-n an'ana bo'lgan majoziy til va murakkab uslubda emas, balki sodda va tushunarli yozish talabini qo'yadi. Asar muqaddima, 7 daftar va xotimadan tashkil topib, har jild bir-birini mantiqan davom ettirishi, ayni mustaqil va puxta bo'lishi lozim edi. N. homiylikida u g'ayrat b-n ishlab, qisqa bir fursatda – 1474–1494-yy.da 7 jildli "Ravzat us-safo fi siy-rat ul-anbiyo va-l-muluk va-l-xulafu" ("Payg'am-barlar, podshohlar va xalifalarning tarjimayi holi haqida poklik bog'i") asarining 6 jildini yozib tugatadi. Bu jild (daftar)lar mazmuni quyidagicha: 1-jild – dunyoning yaratilishidan sosoniylar sulolasi inqirozigacha; 2-jild – Muhammad (s.a.v.) va 4 xalifa tarixi; 3-jild – umaviy va abbosiy xalifalar tarixi; 4-jild – umaviylar va abbosiylar davrida O'rta Osiyo; 5-jild – Chingizxon va chingiziylar tarixi; 6-jild – Amir Temurdan Sulton Abusaid vafotigacha bo'lgan davr tarixi; 7-jild – Husayn Boyqaro va uning avlodi tarixi bo'lib, XV asr oxirida Sulton Boyqaro saltanatida yuz bergan notinchliklar tufayli M. uni tugatolmagan, yozilgan qismlari esa yo'qolgan va uni nabirasi Xondamir 1521-y.da yozib tugatgan. Asarning dastlabki 6 jildi N. tahriridan o'tgan.

M. asar muqaddimasida o'zi foydalangan arab tilidagi 15 ta, fors tilidagi 25 dan ziyod tarixiy manbalarni sanab o'tadi. Ularning ko'pchiligi davrlar taloto'pida bizgacha yetib kelmagan. Shuning u-n ham boshqa manbalarda uchramaydigan ma'lumot va tafsilotlarni "Ravzat us-safo"da uchratishimiz mumkin. Bag'dod xalifasi Nosirning Xorazmshohga nisbatan g'arazli niyatlar b-n Chingizxonga elchi jo'natgani, Chingizxonning Markaziy Osiyo shaharlarini bosib

olishi, mo'g'ullar davlatining asoschilari O'qtoy, Haydu, Jo'chi to'g'risidagi tafsilotlar, Samarqand sarbadorlari haqidagi fikrlar, Mirzo Ulug'bekning 1425-y.da jetelar ustiga zafarli yurishi haqidagi ma'lumotlar shular jumlasidandir. Ma'lumotlarga boyligi va yuksak badiiy uslubda yozilganligi u-n asar M.ga olamshumul shuhrat keltirdi. U Sharq mamlakatlarida bir necha marta, jumladan, Bombay (1845, 1848), Tehron (1850–56, 1860) va Lakhnav (1874, 1883, 1890)da chop etilgan. Yevropaning ingliz, nemis, fransuz kabi ko'plab tillariga tarjima qilinib, asar ustida tadqiqotlar olib borilgan. Muhammad Rahimxon Feruz davrida (1865–73) Munis, Ogahiy va Rojiylar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan.

N. "M.N."da M.ni insho va tarix fanida benazir deb ta'riflaydi. Dunyoning yaratilishidan hozirgi kungacha bo'lgan tarixini yozishni unga topshirgani va bu ish yarimlab qolganini aytadi va bundan foydali tarix bo'lmasligiga umid bildiradi. Xusrav Dehlaviyning "Daryoyi abror" qasidasiga yozgan tatabbu'sidagi bir matla'si yaxshi tushganini ta'kidlaydi:

*Har ki dast az obi hayvon shust, Xizri vaqt o'st,
V-on, ki az zulmati nafs omad burun, Iskandar ast.*

Tarj.: Kim obi hayotdan qo'l yuvsa, zamona Xizri o'shadir, kimki nafs zulmatidan tashqari chiqqan bo'lsa, Iskandar o'shadir.

Umrining oxirida xilvatga chekingan – Gozurgohda toat-ibodat b-n shug'ullanib, oxirat sadoati u-n harakat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. – Т., 2003; Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Хоразм, 1996.

S.G', E.O.

MIRZO ALI XO‘QANDIY – XIX asrning birinchi yarmida yashagan. Qo‘qon xattotlik maktabining namoyandasi. N.ning “Terma devoni”ni nasta‘liq xatda ko‘chirgan. Qo‘qon adabiyoti muzeyi. Inv. № 2. 148-varaq. Qo‘qon shahrida 1242/1926-27-yy.da kitobat qilgan.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

MIRZO MEHDIXON ASTROBODIY (XVIII asr, vafoti taxminan 1768) – kotib, tarixchi, tilshunos. M.M. yoshligidan yaxshi ta‘lim oladi, fors tili qatorida arab va turk tillarini o‘rganadi. Aqliy salohiyati, chiroyli husnixati tufayli Eron shohi Nodirshoh Afshor (1688–1747) saroyida munshiy, bosh kotib, shohning shaxsiy biografi, tarixchisi bo‘lib faoliyat yuritadi. Nodirshoh vafotidan so‘ng saroydan ketib, ilmiy asarlarini yakuniga yetkazadi. Shohga bag‘ishlab yozgan “Tarixi jahonkushoyi Nodiri” asari mazkur davr tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Matn uslubi, xat bitish bo‘yicha yaratilgan “Durrayi Nodira” (1962–63), “Inshonoma yoxud Munshaot” (1868–69) asarlari Tehronda nashr etilgan. U saroyda kotiblik qilish, safarlarda bo‘lish, xalqdan tushgan arizalar bilan tanishuv jaryonida N. asarlaridagi so‘zlar bo‘yicha lug‘atga material to‘plab boradi. Dastlab “Sangloh”ga kirish vazifasini o‘tovchi “Maboni’ al-lug‘at” (Til asoslari)ni tayyorlaydi. Unda N.ning 21 ta asarini sanab, grammatik qoidalar va ularni o‘zlashtirish bo‘yicha yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi, so‘zlarni masdar fe‘llar, fe‘l formalari kabi olti asosda tushuntirib beradi. Lug‘at oxiridagi “Zayl” qismi N. asarlaridagi arab, forsiy so‘z va iboralarni tushunishga ko‘maklashadi. Mirzo Mehdixon N. asarlari uchun o‘zigacha yaratilgan “Badoye’ al-lug‘at” va “Abushqa”dan bir necha marotaba katta bo‘lgan, 6181 ta lug‘at maqolani o‘z ichiga olgan “Sangloh”ni tayyorlaydi. Unda N. she‘rlarida-

gi ma‘no olamidan hayratlanish, fasih va go‘zal so‘zlarini o‘rganish maqsadida lug‘at tuzish va to‘plash istagi paydo bo‘lgani so‘zboshida aytib o‘tilgan. Bunday katta ishning yuzaga kelishida M.M.ning saroyda kotiblik qilishi, arab, fors, turkiy tilni yaxshi bilishi, so‘zning ma‘no tovlanishlarini chuqur his qila olish qobiliyati foyda beradi. “Sangloh”ni nashrga tayyorlagan ingliz olimi Jerard Kloson uni yumshoq ko‘ngilli kishi bo‘lgan, deb taxmin qiladi. Sababi Mirzo Mehdi “Sangloh”ni tuzishda oldingi lug‘atlarda mualliflar yo‘l qo‘ygan xatolarni batafsil tuzatib, yakunlagan. “Sangloh” va “Maboni’ al-lug‘at” Ross Denison (1910), Yanosh Ekmann (1947), Basim Atalay (1950), Karl Menges (1956), Jerard Kloson (1960), Rushen Hiyaviy (1995), Muhammadzoda Sodiq Husayn (2015) tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, J.Kloson “Sangloh”ni Britaniya muzeyi va Bodlean kutubxonasidagi uch nusxasi asosida lug‘atning to‘liq matni va tahlili, statistik ma‘lumotlari, jadval va ko‘rsatkichlari b-n ta‘minlab, Londonda chop etgan (1960). J.Kloson mazkur fundamental ishi b-n “Sangloh”dan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi. Anqarada Mehmet Riza Hayot 2021 yilda Mirzo Mehdining “Sangloh”, “Maboni’ ul-lug‘at”, “Kitob ul-alif” lug‘atlari matni bo‘yicha doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Olim ishda Eron, Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi nusxasi, Tehron universiteti Markaziy kutubxonasi, Britaniya muzeyidagi qo‘lyozmalaridan foydalanib, lug‘atlar haqida batafsil ma‘lumot bergan va lug‘atlar matnini lotin yozuvida ilova qilgan. Umuman, Mirzo Mehdixon Sharq xalqlari ilm-fanida N. asarlarini forsiy va turkiy tilli xalqlarga yaqindan tanitish uchun tinimsiz mehnat qilgan zabardast olimdir. O‘z navbatida “Sangloh” dunyo n.shunosligiga keng yo‘l ochgan manba hamdir.

Ad.: Atalay, Besim (1950), Mirzâ Mehdi Mehmet Han Seng-lâò: Lûgat-i Nevai; Sanglâk, ed. Sir Gerard Clauson (London, 1960; Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари (Алишер Навоий асарларига тузилган қўлёзма лугатлар). –

T., 1989.; Mehmet Rıza Heyet. *Mirzâ Mehdi Han Esterâbâdî, Senglah: Mebâniyü'l-Lügat ve Kitâbü'l-Elif (1v.-119r.)*. Doktora Tezi. Ankara, 2021.; <https://iranicaonline.org/articles/astarabadi-mirza-mohammad-mahdi-khan-b>.

O.T.

MIRSHAYX PURONIY (XVI asr) – shoir, xattot. Hirotlik bo‘lib, xattotlik san‘ati va adabiyot ilmini takomilga yetkazish maqsadida Movarounnahrda kelib, Buxoroda yashab qoladi. Yetti xil husnixatda tengsiz bo‘lgan. Buxoro Jome‘ masjididagi yozuvlar uning qalamiga mansub.

N.ning yozishicha: “Shayx Abusaid Puroniyning xalafidur. Ikki pushtidin valoyat anga mavrusiydur. Va o‘z zotida ham qabuliyat ko‘pdur. Oz fursatda xututni andoq bitidikim, ul fan ustodlari o‘ttiz yilda oncha bitimaydurlar. Holo tahsilg‘a mashg‘uldur, derlarkim, rushd osori zohirdur”.

M.P. haqida Hasanxoja Nisoriy ham ma‘lumot bergan:

“Ko‘p ilmlarni mutolaa qilgan kishi edi va ba‘zilarida tasniflari ham bor. Boshqa fazilatlaridan ham to‘la xabardor edi. Ayniqsa, husnixatni shu qadar zo‘r bitar ediki, e‘tiroziga so‘z topib bo‘lmasdi. Oltin bilan bezash va boshqa har xil naqqoshlik ishlarida ham tengi yo‘q san‘atkor ekanligini namoyish qilardi...”

M.P. shahar (Buxoro – E.O.) ichkarisidagi Chorsu masjidida mudarrislik qilardi. Sharif tab‘i she‘r bobida ham mashg‘ulotga band bo‘lardi...

Yoshi yetmishdan oshganda vafot etdi. Xoja Isfahoniy qabri yonida dafn etilgan”.

E.Ochilov ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan.

*Hajringda meningdek dili qat-qat g‘am yo‘q,
G‘am ichra muruvvatingga muhtoj ham yo‘q.
Bu dard-u g‘amimni sharh etish istayman,
Ammo, ne qilay, biror yaqin hamdam yo‘q.*

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис унафоис*. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – T., 2011; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати*

тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1989; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққури аҳбоб. – T., 1993; Миршайх Пуроний. Рубоийлар. Донишмандлар тухфаси. – T., 2009.

E.O.

MIR‘OTI GETINAMO – jahonni ko‘rsatuvchi ko‘zgu, o‘yinayi jahonnamo. Chin xoqoni Iskandarga rostgo‘y va yolg‘onchi, hushyor va mast kishilarni ajratib ko‘rsatuvchi Chin oyinasini tuhfa etganidan so‘ng jahongirning fikr-u xayolini yer va osmon sirlarini kashf etadigan asbob yaratish band etib oladi. Uning amriga ko‘ra, olimlar 2 guruhga bo‘linib, bir guruhi falakning ahvoli, osmon jismlarining harakatini o‘rganadigan usturlub, 2-guruhi olam hodisalarini o‘zida aks ettiradigan M.G. yaratadilar. U po‘latdan yasalgan bo‘lib, ko‘zguga o‘xshar edi. Lekin boshdan-oyoq tilsim edi. Jahon va undagi barcha narsalar aks etgani u-n uni M.G. deb ataydilar.

Iskandar Chin xoqonini chorlab, bu 2 jism taqdimotini o‘tkazadi.

*Biridin ayon bo‘ldi aflok ishi,
Yana biridin arsay xok ishi.*

*Birida to‘quz charx taqsim bo‘lub,
Birida ayon yetti iqlim o‘lub.*

Xoqon yunon olimlari kashfiyotiga tan berib, ularga tahsin o‘qiydi. Iskandar esa ularga behisob mol-dunyo beribgina qolmay, Yunon mulkini ham suyurg‘ol qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. *СаДДи Искандарий*. TAT. 10 жилдлик, 8-жилд. – T., 2011.

E.O., M.A.

MISKIN – bechora, kambag‘al; Haqni tanish yo‘lidagi darvesh. M.lik solikdagi baland hollardan biriki, nafs mujodallasida shayxlar bunga qattiq e‘tibor qaratishgan, shuning uchun irfoniy adabiyotda M. obraz darajasiga ko‘tarilgan. N. ham “N.M.”da Ma‘ruf Karxiy (q.s.)ning vasi-

yatini keltiradi: “ehtiyot bo‘l Allohu taolo seni Miskin suratidin boshqa suratda ko‘rmasin”. Mavlono Faxriddin Luristoniy (q.s.) ham shunday iltijo qilgan: “Allohim, meni miskin holda bor qil, miskin holda o‘ldir va Miskinlar qatorida qayta tiriltir!”

N. lirikasida M. aksariyat, maqta‘da kelib, shoirning o‘ziga nisbatan qo‘llangan:

*Miskin Navoiy bersa jon, ey diyda,
har dam to‘kma qon,
Ul har necha qilsa fig‘on, sen asrag‘il
zinhor dam.*

Yoki:

*Iltimosim budururkim, barcha eldin yoshurun
Qilg‘asen miskin Navoiy dardin izhor, ey ko‘ngul.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MISR – Afrikaning shimoliy-sharqida, Nil daryosining quyi oqimida joylashgan qadimgi davlat. Hozirda Misr Arab Respublikasi. Qadimgi sivilizatsiya markazlaridan biri hisoblanadi. M. davlati adabiy, tarixiy, ilmiy kitoblarda davlat nomi sifatida tilga olinadi. Misr davlati o‘zining qadimgi moddiy, ma‘naviy yodgorliklari b-n dunyo tamaddunida alohida e‘tirofga molikdir. N. ham o‘zining asarlarida turli muddao-

lari b-n M. tarixiy toponimiga murojaat qilgan. Ayniqsa, “N.M.” va “T.A.H.” kabi kitoblarida tilga olgan.

O‘rganishimizga ko‘ra, “N.M.”da Misriy laqabi b-n bir nafar shayx, ya‘ni Zunnun Misriy nomi uchraydi. N. unga fiqra bag‘ishlagan. Fiqrada shayxning M.ning Ixmim degan mavzesidan ekanligiga urg‘u bergan. Yana N. “N.M.”da Imom Ahmad Xanbal, Abul Husayn Nuriy, Abu Abdulloh Nebojiy, Yusuf binni Husayn Roziy kabi shayxlarga bag‘ishlangan fiqralarida ham M. atamasi Zunnun Misriy nomi b-n bog‘lab tilga olingan. M-n, Husayn Roziy uning shogirdi ekanligini “Zunnun Misriy shogirdidir” deb aytib o‘tgan.

Yoki Isrofil Mag‘ribiy – Abdulla Ansoriy ma‘lumotiga ko‘ra, Zunnun Misriyning ustoz, shayxning M.da peshvo ekanligini ta‘kidlab ko‘rsatadi: “Shayx ul-islom (q.s.) dedikim, ul Zunnunning pirlaridandur. Mag‘ribdin erdi va Misrda peshvo erdi. Zuhd-u tavakkul-u muomalatda yaxshi so‘zlari bor”.

Abulhoris Avlosiy fiqrasida shayx haj safari davomida Shomga sayohat qilgan ekan, M. nomini N. bir xabarda ikki marta qo‘llagan. “Ham ul debdurkim, bir necha masala halli uchun xidmatig‘a Misr azimati qildim. Men Misrg‘a yetgan kunning burung‘i kuni Zunnun olamdin o‘tub erdi. Qabri boshig‘a borib, anga namoz qildim, meni uyqu eltti, Zunnunni voqeada ko‘rdum, mushkil bo‘lg‘an masalalarimni so‘rdum, barchasig‘a javob toptim”. Bir narsani alohida ta‘kidlash zarurki, “N.M.”da tilga olingan M. tarixiy toponimi deyarli Zunnun Misriy nomi, faoliyati, karomati, shogirdlari va qabri b-n bog‘liq tasvirlardagina uchraydi.

N. “T.A.H.” asarida ham payg‘ambarlarning M. davlati b-n bog‘liq sarguzashtlariga diqqat qaratgan. Asarda Ibrohim (a.s.) ning M.da kechgan hayoti b-n bog‘liq shunday tasvir berilgan: “Ibrohim (a.s.)ni Bobil shahridin ixroj qildurdi. Ibrohim (a.s.) Sora bilaki amuzodasi va jufti erdi, Misrg‘a bordi. Sibon binni A‘lvonki Misr podshohi erdi”.

N. “T.A.H.” asarida Misr Azizi laqabi b-n mashhur bo‘lgan Yusuf payg‘ambar haqidagi lavhada ham ushbu tarixiy toponim Misr azizi tarzida qo‘llangan: “Ushbu yil Yusuf (a.s.) Misr azizi bo‘ldi”. Hatto, N. ushbu kitobida Yusuf (a.s.) payg‘ambarning M.da hukmronlik qilishi, Zulayho bilan bo‘lgan sarguzashtlari b-n bog‘liq voqealar bayonida qayta-qayta M. tarixiy toponimini uchratishimiz mumkin.

Ad.: *Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. Даҳо шоир асарларида Миср тасвири // Халқ сўзи. 2023, 11 март.*

B.R.

MISRA (ar. – eshikning bir tabaqasi) – she‘riyatning eng kichik birliklaridan biri, she‘riy asarning, baytning bir satri, bir qator she‘r. Arab tilida eshikning bir tabaqasi ma‘nosini bildirgani jihatidan baytning yarmini M.ga o‘xshatganlar. Chunki ikki tabaqali eshikni bir-birisiz ochib-yopib bo‘lmaydi. Har ikki tabaqani baravar yopsalar eshik bo‘lganidek, har qanday M. ham ikkinchisiz bayt bo‘lolmaydi.

Bayt 2 misradan tashkil topib, muayyan ma‘noni ifoda etadi. M.lar orasida mazmun va shakl jihatidan mustahkam bog‘liqlik mavjud bo‘lib, biri ikkinchisini to‘ldiradi va rivojlantiradi. Ba‘zi M.lar musallas, muxammas kabi janrlar bandlarining oxirida kelib, fikrlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, bandlarni bir-biridan ajratib turadi.

N. “M.A.” asarida taqte’ u-n ko‘pincha M.larni misol sifatida keltiradi. Xalq qo‘shiqlari haqida to‘xtalar ekan, yozadi: “Va ana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt bog‘lab bitib, aning misra‘idin so‘ngra hamul bahrning ikki rukni bila ado qilib, surud nag‘a-motig‘a rost keltururlar ermish va ani “mustazod” derlar ermish, andoqkim:

*Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
mazhar sanga ashyo,
Sen lutf bila kavnu makon ichra muvalli,
olam sanga Mavlo.*

Maf‘uvlu mafo‘iyu mafo‘iyu fauvlun
maf‘uvlu fauvlun

Ad.: *Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.*

E.O.

MISQOL – 1. og‘irlik o‘lchovi: 4,262. 2. Taroz toshi. 3. Majoziy: eng yengil, arzimagan narsa. N. “X.M.” devonlar turkumiga yozgan debochasida umri oxirida o‘zining sog‘ligi ketib, ancha zaiflashib qolgani haqida yozar ekan, bir necha o‘rinda parhezda yashashi, yegulik-ichkilik misqol tarozisida o‘lchanishi haqida ma‘lumot beradi: “Agarchi marazimg‘a sihat umidi paydo bo‘luptur, ammo hanuz g‘izo bila sharbatkim, ichilur-yeyilur, misqol tarozusi bila tortilur...”. “Notavonekim, yuqori mazkur bo‘lg‘andek g‘izo qilur, oshi misqol toshi bila bo‘lg‘ay...”.

Ad.: *Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. Т., 1984; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011.*

E.O.

MIF VA NAVOIY – N. asarlarida qo‘llangan obrazlar olami, olg‘a surilgan umumbashariy, muhtasham g‘oyalar, tasvirlar, manzaralar, tabiat (peyzaj) b-n bog‘liq poetik lavha nasriy tasvirlarda mifologik (asotir) obrazlar qo‘llangan. Badiiy ijodiyotning eng qadimgi tur va janrlaridan biri asotir – mifdir. Dastlab mif atamasiga ta‘rif bersak: “Mif – grekcha “mythos” so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida afsona, rivoya so‘zidan kelib chiqib, juda qadim zamonlardagi kishilarning koinot va hayot-

ning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, ilohlar va afsonaviy qahramonlar to'g'risidagi tasavvurlarini bayon qilgan rivoyatlardir. Mif Sharq mamlakatlarida asotir nomi b-n ham yuritiladi.

N.shunoslikda ham "Mif (mif, rivoyat, afsona, asotir) va Navoiy" masalasi alohida mavzu hisoblanadi. Atoqli olim N.Mallayev o'zining "Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti" kitobida bu masalaga alohida fasl ajratgan. Kitobning "Alisher Navoiy va mifologiya" bobida olim N.ning doston, lirik she'r, nasriy bayonlarida qo'llagan mifologik obrazlar xarakterini, g'oyalar talqinini yaxshi tadqiq etgan.

Turli manbalarda Markaziy Osiyo, Eron mifologiyasining ayrim namuna izlari saqlanib qolgan aytiladi. Markaziy Osiyoda Eron mifologik obrazlari ko'pincha baxtsizlik, zulmat va kulfat, yaxshilik, go'zallik kabi kuchlar o'rtasidagi kurash fonida gavdalanadi. Buning ildizlari "Avesto"da Axuramazda (Xurmuz) yaxshilik timsoli, Axriman yomonlik timsoli sifatida tasvirlanadi. Qadimgi mifologik obrazlar N. asarlarida ham saqlanib qolgan. "T.M.A."da N. Kayumars haqida alohida fiqra bitgan. N.ning ta'kidlashicha, Kayumars peshdodiylar sulolasiga mansub bo'lib, peshvoz, adolatda oldinda yuruvchi hukmdor sifatida tasvirlasa, uchinchi tabaqa ashkoniylardan chiqqan podshohlar sonini turlicha ko'rsatadi. Ham "Shohnoma"da, ham N.da uchraydigan hukmdorlar qadimgi mifologik obrazlar hisoblanadi. Turli mualliflarda, xususan N.da ham aynan bir mif turlicha bayon va talqin etiladi. N. asarlaridagi mifologiyani 3 guruhga ajratish mumkin:

1. Ezgulik miflari – Kayurmars, Kushan, Taxmuras, Jamshid.

2. Yovuzlik miflari – Dev, ajdar, jin qiyofasida tasvirlangan. Said Hasan Ardashergera yozgan mashhur maktubida ma'lum bir kishilarni shayton va devga o'xshatadi.

*Ne el, ne kishi balki shayton-u dev,
Kelib barcha dab bedod-u rev.*

Demak, dev va shayton zulm va adolatsizlik timsoli bo'lsa, rev esa – makr, hiylaki, N. bundan

"F.Sh.", "S.S.", "S.I."da unumli foydalangan. "F.Sh."ning XIX bobida F. uch ofatga yo'liqadi. Shu ofatlardan biri devlar devi Ahramandir. "S.I."da ya'juj va ma'jujlarga taalluqli tasvirlarda ularni ofat va dahshatning ramzi sifatida tasvirlagan. Iskandar saddi ham ya'juj va ma'jujlarga qarshi qurilgan tinchlik sulh devori edi.

3. Kosmogonik miflarda Qadimgi Sharqda astronomiya fani, uning kamoloti, kashfiyoti b-n bog'liq yil kalendari, oy, hafta va sutkalar hisobini belgilash katta hodisa bo'lgan. Qadimgi haftaning har bir kuni bitta sayyora nomi.

N. Shanba – Saturn, (Zuhal va Kayvon), yakshanba – Quyosh, dushanba – Oy, seshanba – Mars (Mirrix), chorshanba Merkuriy (Utorud va Atorud), payshanba – Yupiter (Mushtariy), Juma – Venera (Zuhra) kuni deb nomlangan. Bu kosmogonik miflar N.ning barcha asarlarida ko'p qo'llangan. Ayniqsa, ijodkorlarning homiysi hisoblangan Merkuriy (Utorud va Atorud)ni kosmogonik obrazi haqida lirik lavhalar bitilgan. Hatto shoir "X."ning ba'zi o'rinlarida Utorudga murojaat qilganini ham ko'rishimiz mumkin. Yana N. kosmogonik miflardan "S.S." dostonida unumli foydalangan. Bu holat, ayniqsa, uning yetti musofir, yetti qasr, yetti rang, yetti hikoya b-n bog'liq go'zal tasvirlarida uchratishimiz mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Адабиётишунослик терминлари лугати. – Т., 1970; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974.

B.R.

MIFTOH – mazkur so'z N.ning lirik, epik va diniy-axloqiy asarlarida ikki ma'noda uchraydi.

Birinchidan, u Sirojiddin Abuyoqub Sakkokiyning “Miftoh ul-ulum” nomli asarini bir g‘azalida tilga oladi.

*Band etiptur jadal ahli ishin ashkol andoq
Kim, ne “Miftoh” anga sud qilur, ne “Talxis”.*

Ikkinchidan, N. mazkur kalimani asl lug‘aviy ma’nosida qo‘llaydi:

*Xazina kalidin bu bir kelturub,
Yana qal’a miftohin ul topshurub.*

Baytda M. qal’aning kaliti mazmunini anglatmoqda. “S.M.” asarida N. tahoratning qavlgabog‘liq o‘n sunnatini sanar ekan, uni ko‘chma ma’noda istifoda etib, tahoratni “A’uzu billahi minash-shaytonir rojiym” deb boshlash amallarining M.i – kalitidir, deydi:

*Ul o‘ndin birini istiftoh bilgil,
“A’uzu ish bandig‘a miftoh bilgil.*

“S.I.” dostonida ham M. so‘zi ramziylik kasb etadi: nazm ahlining ustoz, so‘z naqqoshi Nizomiy Ganjaviy yarim asr zahmatlar chekib, qon yutub, besh ganj – “X.”ning kalitini topganini yozadi:

*Topa oldi besh ganj miftohini,
Yana oncha vaqt etti islohini.*

“M.Q.”ning beshinchi faslida M. lafzining tasavvufiy mazmuni sabr maqomining asl mohiyatini yoritishga ko‘mak bergan: “Sabr o‘zni chiqarmoqdur, huzuz nafsonidin va tana’umot jismonidin va nafsni habs qilmoqdur ibodat mehnatida va qadamni sobit qo‘ymoqdur riyozot suubatida. Haq yo‘lida qotig‘ irikka tuzmakdur va yaxshi-yomondin har ne eshitgan va ko‘rganga taxammul ko‘rguzmakdur. Achchig‘dur, ammo sudmand; qattig‘dur, ammo dofei gazand. Qaysi nomurod ilik etagiga urdikim, murod topmadi? Va qaysi giriftor ko‘ngul sabr bandig‘a qo‘ydi-

kim, kushod topmadi? Farahlar miftohidur va bandlar attohidur”

Ad.: Alisher Navoiy. Faroyib us-suzar. TAT. 10 jildlik, 1-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Ma’hub ul-qulub. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011.

S.O‘:

“MOVAROUNNAHR TASAVVUFI TARIXI: TA’LIMOTNING SHAKLLANISHI VA TIZIMLASHTIRILISHI (VIII–XI ASRLAR)” – Manbashunos, tarjimon Komiljon Rahimov tomonidan tayyorlangan mazkur monografiyada XII asrgacha Movarounnahrda tasavvuf tariqatlarining paydo bo‘lishi va keyingi taraqqiyoti u-n zamin hozirlagani haqida ko‘p ma’lumotlar berilgan. Markaziy Osiyo tasavvufining so‘fiylik tariqatlari davrigacha bo‘lgan muhim xususiyatlari, g‘oyalari, yirik namoyandalari va Kalobodiy Buxoriyning “At-Ta’arruf” va Mustamliy Buxoriyning “Sharh at-Ta’arruf” asarlarining so‘fiylik manbalari orasida tutgan o‘rni va keyingi davr tasavvuf adabiyotlarining yaratilishidagi ta’siri tahlil qilingan. Kitobning n. shunoslik u-n ahamiyatli jihati shundaki, N. ijodidagi yetakchi g‘oyalarning manbalari, o‘zidan oldingi adabiyotlardagi talqinlarini, xususan, tasavvufiy tazkiralarning ilk manbalari b-n qiyosiy o‘rganishga yo‘l ochadi. “Sharh at-Ta’arruf”ning o‘zidan keyingi tasavvuf manbalariga ta’siri (XI–XV asr)” nomli IV bobida “Risolayi Qushayriya”, “Kashf ul-mahjub”, “Tazkirat ul-avliyo”, “Fasl ul-xitob”, “Nafahot ul-uns”, “N.M.” asarlari har biri alohida faslda qiyoslanadi. Jumladan, “Nafahot ul-uns” va “N.M.”ning manbalari, “Sharh at-Ta’arruf” b-n qiyosi, mushtarak jihatlari har biri uch fasldan iborat holda yoritilgan. Jomiy “Nafahot ul-uns”da “Sharh at-Ta’arruf”dan foydalangani, xususan, Abu Hamid Do‘ston to‘g‘risida, samarqandlik so‘fiylar – Abulqosim Hakim Samarqandiy va Abu Tohir Borkatiy ha-

qidagi ikki hikoya “Sharh at-Ta’arruf”dan olingani asar matni keltirilgan holda qiyoslangan. N. tazkirani yozishda, asosan, “Nafahot ul-uns”, Abdurahmon Sulamiyning “Tabaqot us-sufiya”, Muhyiddin Arabiyning “Futuhoti Makkiya” va qator manobalardan foydalangan.

Ad.: Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII–XI асрлар). – Т., 2020.

Sh.R.

MOZANDARON – Eronning shimoliy-gʻarbida joylashgan viloyat. Astrobod viloyati b-n chegaradosh. Bu ikki viloyat bir-biriga yaqin boʻlganligi tufayli oʻrta asrlarda Astrobodni ham M. deb atash uchrab turadi. N. ham baʼzan bu nomni shu maʼnoda qoʻllaydi. M-n, “Xam.M.” asarida u Jomiy vafoti haqida soʻz yuritir ekan, oʻsha vaqtda Astrobodda boʻlgan Badiuzzamon mirzoning taʼziya bildirgani haqida shunday yozadi: “...Mozandaron mulkidin kishi yuborib, alar azosi uchun baʼziga liboslar iltifot qilib erdilar ham muxatob faqir erdim”. Bu oʻrinda N. M. deganda Astrobodni nazarda tutgan. Shu b-n birga ayrim hollarda ularni farqlaydilar. Mirxond “Ravzat us-safo”da N. Astrobodga hokim boʻlib kelganda, qoʻshni viloyatlar hokimlari unga elchilar va sovgʻa-salomlar yuborganliklarini aytib oʻtar ekan, M.ni alohida qayd etadi: “Mozandaron, Rustamdor va Gʻilon viloyatlarining hokimlari ul janobning Astrobodga hokim etib tayinlangani xabarini eshitib, Astrobodga maktub bilan elchilar orqali munosib tuhfa yuborib”...

Oʻrta asrlarda M. oʻzining oʻrmonlari, oʻtib boʻlmas changalzorlari b-n mashhur boʻlgan. Shu b-n bogʻliq holda oʻrta asr adabiyotiga “beshayi Mozandaron”(Mozandaron changalzori) iborasi kirib kelgan. Bu ibora N. sheʼriyatida ham qoʻllanganiga quyidagi bayt misol boʻla oladi:

*Ey, Navoiy, bilki ohi chekmisham beixtiyor,
Desalarki beshai Mozandarongʻa tushti oʻt.*

N. “M.”idagi bir maktubda M. changalzori tasviri berilgan. Maktub mazmunidan N. ning u yerda boʻlganligi anglashiladi. Maktub N.ning Astrobodda boʻlgan paytida yozilgan va yuqorida aytilganidek, bu ikki viloyat yaqin boʻlganligi tufayli N. M. changalzorini oʻz koʻzi bilan koʻrgani va uning oʻsha paytdagi taassurotlari yuqoridagi maktubda aks etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий, Мунишаот. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

MOZORI SHARIF – Afgʻoniston shimoli-dagi Balx viloyatida joylashgan shahar, qadimgi nomi “Xoja Hayron”, Balxdan 15 km uzoqlikda sharqiy tomonda joylashgan, viloyatning sanoat va tijorat shahri. Tarixchi Mirxond “Ravzat ul-safo” kitobida, 885-1481 hijriy yili Husayn Boyqaro Balxda boʻlgan vaqtida Boyazid Bistomiyning avlodidan Shamsuddin Muhammad Husayn Mirzoga Sulton Sanjar davrida yozilgan kitobni beradi. Bu kitobda “...marqadi (qabri) Ali ibn Abdutolib xoja Hayron (joy nomi) da falon joyda joylashgan”, deb yozilgan boʻladi. Husayn Mirzo Sayyidlar, aʼyonlari va qozilarini toʻplab, birgalikda hozirgi Mozori Sharifga boradi, koʻradilarki, kichkina gumbazli qabr, podsho buyrugʻi b-n qabr ochilganda, u yerda oq marmar tosh topiladi, unda “...haza qabri Asadullo, axi Rasululloh, Ali valiyulloh”, deb

yozilgandi. Husayn Boyqaro qabr ustida baland qubba bunyod qildirib, atroflarida ayvonlar qurdiradi. Shundan keyin shia va sunniylar uchun ziyoratgohga aylanib, “Xoja Hayron” qishlog‘i shaharchaga aylanadi.

Ad.: Мирхонд. “Равзат ус-сафо”дан // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Алиакбар Деҳхудо. Луғатнома. Техрон-1998.

Muh.A.

MOLI AMON – g‘olib podshohga yengilgan mamlakatning to‘lovini bildiruvchi forsiy izofa. N. “S.I.” dostonida quyidagicha qo‘llagan:

*Berib mulk eli lek moli amon
Ki andin topib bahra yaxshi-yomon.*

“F.Sh.”ning 21-bobida Xoqon o‘g‘li Farhodning maqsadlariga yo‘l topish u-n Yunon mulkiga qo‘shin tortgani voqeasi tasvirida san‘atkorona ishlatgan:

*Yana ul mulkning yaxshi-yomoni
Taqabbul aylabon moli omoni.*

Ulug‘ N. asarlarida ushbu juft jumlaning qofiyaga chiqarib qo‘llaganda, unga qofiyadosh qilib yaxshi-yamon juft so‘zini keltirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

MONIY IBN FATTAK (taxminan, 216–277) – moniylik ta‘limoti asoschisi; naqqosh, musavvir. III asrning 30-yy.da Eron, O‘rta Osiyo, Hindistonga safar qilib, buddaviylik, brahmaniylik va boshqa dinlar b-n tanishgan. Keyinchalik o‘z ta‘limotini ishlab chiqqan va targ‘ib etgan. Bu ta‘limotni Eron shohi Shopur I qo‘llab-quvvatlagan. M. zardusht kohinlarining qarshili-

giga uchrab, Erondan qochishga majbur bo‘lgan. Uning tarafdorlari O‘rta Osiyo, Misr, Sharqiy Turkiston, Rim imperiyasining sharqiy viloyatlarida keng tarqalgan. 273-y. M. Eronga qaytgan, biroz vaqtdan keyin qatl qilingan.

N.ning “F.Sh.” dostonida Chin xoqoni o‘g‘li Farhodning ko‘ngil ochishi u-n yilning 4 fasliga moslab qurdirgan 4 qasrni bezagan naqqosh. To‘rt qasrning ichini ham M. turfa naqshlar bilan bezatadi – jonsiz suratlariga go‘yo jon bag‘ishlab yuboradi. Shoirning o‘zi uni “to‘rt suratxonai Chin” deb ta‘riflaydi.

*Vale Moniy oningdek naqshbandi –
Ki, naqshin charx anga naqshin parandi.*

*Mudavvar mustaqim o‘lsa raqamkor,
Chekib andoqki jadval birla pargor.*

*Chu bog‘lab surati bejong‘a zavar,
Bo‘lub ul nav‘kim, ruhi musavvar.*

*Kelib ul naqsh kilki soyasidin –
Qo‘pub ul uyqudin ustodi mohir.*

M.ning san‘atiga qoyil qolgan Farhod undan naqqoshlik sirlarini o‘rganadi va ustoz b-n birga ishlab, oz fursatda bu borada ham tengsiz bo‘ladi:

*Qay-u suratki, Moniy qildi timsol,
Anga Farhod ochti chehra filhol.*

Farhod o‘limidan oldin sabo orqali yaqinlari va do‘stlariga salom yo‘llab, o‘z vasiyatini izhor qilganida M. nomini ham beqiyos ehtirom b-n tilga oladi. O‘zining Yunon safari davrida amalga oshirgan 4 ishi – ajdarhoni o‘ldirgani, Ahramanni yenggani, Iskandar oyinasi tilsimini ochgani va Suqrot b-n hamsuhbat bo‘lganini yetkazishi, o‘z navbatida, ustod musavvir ularni tarix u-n naqsh etib qo‘yishini so‘raydi.

N. “T.M.A.” asarida yozishicha, “ba‘zi Moniy musavvirni bu Shopur (Shopuri Zulaktof – E.O.) zamonida debdurlar. Va payg‘ambarlig‘i da‘visida

mo'jizasi pargorsiz doira va qalam jadvalsiz mustaqim xat izhor qilibdur. Va hamkim, bir yumurtqacha kurrada olam suratini tortib va jami' aqolim va bilod va jibol va bihorni mashruh yasab, kentlar va rudxonalarg'acha ko'rguzub erdikim, Shopur hujjat bila ani siyosat qilib, mardud millatin daf' qildi. Aning osoridin Qazvinning shahristonidir va Madoyin shahrining tajdidi va Shustarda Shodurvon va Firuz Shopur va Seyistonda ba'zi yer va Hindustonda necha shahr".

N. boshqa asarlari, g'azallarida ham M.ni betakror va mo'jizakor musavvir sifatida ko'p tilga oladi. Chin naqqoshi deganda ham M. ko'zda tutiladi.

Ma'lumki, qadimgi Xitoyda musavvirlik rivojlangan. Shuning u-n ham Sharq adabiyotida musavvirlarning mahoratda tengsizligini ta'kidlash uchun ularni, albatta, chinlik qilib ko'rsatadilar. Bu hodisa sababini N. "L.T." dostonining "Chin shahri sifati va Simurg' parining u yerga tushgani voqeasi" deb atalgan 19-faslida ko'rsatib o'tadi.

Bir kecha Simurg' olam uzra parvoz qilar ekan, Chin ustidan o'tayotganda mamlakat birdan yorishib ketadi, bundan xabar topgan aholi esa hushidan ketib qoladi. Simurg' silkinganida, bir dona pari tushib qoladi va butun mamlakatni zeb-u hashamga burkab yuboradi. Bu parda turli rang-u naqshlar shunchalik ko'p ediki, ertasi kuni o'ziga kelgan aholi unga hayrat-u hayajon b-n boqadi va qo'liga qalam olib, undagi ranglarni o'z tasavvurida jonlantirib, qog'ozga tushira boshladi – hammaning ishi surat chizish bo'lib qoldi. Ular orasida bir kishi bu borada eng yuksak darajaga erishadi. Uning ismi Moniy bo'lib, qalami – mo'jizakor, san'ati barchani hayratga solar edi. Ma'no ahli Moniyning suratxonasi Chinda deb aytadilar. Shu tariqa Chin – musavvirlikka asos solingan mamlakat, musavvirlar vatani, Moniy esa musavvirlar sultoni sifatida mashhur bo'lib ketadi.

O'ylakim, Moniy ishidin zo'ye' o'ldi naqshi Chin, Ul buti Chin suvratidin bo'ldi naqshi monaviy.

Lekin N. tasviridagi ta'rifi yetti iqlimga ketgan go'zalning suratini chizishga kelgan M. vo-

risi bo'lgan chinlik mahoratda tengsiz musavvir ham ojiz. Ojizgina emas, bitta chiziq ham tortolmay o'zi "naqshi devor"ga – devordagi suratga aylanadi.

*Keldi Chin naqqoshi ul yuz naqshini
qilmoqqa tarh,
Chehra ochib, naqshi devor
aylading naqqoshni.*

Maz.: Chin (Xitoy)lik musavvir suratingni chizish uchun kelgan edi, lekin yuzingni ochishing bilan uning o'zi devorga chizilgan suratga o'xshab qotib qoldi.

*Suvratingdin ojiz ersa Moniy, ermastur ajab,
Qayda naqqosh aylagan qilki qazo tasvirini.*

Aslida bu suratni chizishga sehrli mo'yqalam sohibi M.ning o'zi ham ojiz edi: "Agarda Moniy suratingni chizishdan ojiz bo'lsa, buning sira ajablanadigan joyi yo'q – qismat qalami yaratgan tasvirni naqqosh qanday qilib ham aks ettira olsin?"

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O.

MOTURUDIY – Shayx Abu Mansur Muhammad Moturudiy hozirgi Samarqandning Motirud mavzesida 870-y. tug'ilgan. Xususi muallimlarda savod chiqargan M. zamonasining mashhur allomalari Abu Nasr Ahmada ol-Iyodiy, Abo'bakr Ahmad binni Is'hoq al-Juzjoniy hamda Nusayr binni Yahyo al-Balxiylardan ta'lim oladi, keyin Samarqand madrasalarida mudarrislik qiladi. Bu mutasavvif olim 975-y.i vafot etgan. Uning qabri shahardagi Chokardiza qabristonidadir. M.dan islom tarixi va nazariyasiga oid

katta ilmiy meros qolgan. Ular orasida “Radd-al qaromata”, “Mo‘taziliya mavhumi ma‘nosi bayonida”, “Kitob at-tavhid”, “Kitob ut-ta‘lifot al-Qur‘on”, “Kitob ul-usul”, “Kitob al-maqolot”, “Ma‘xaz ash-shariya” juda mashhur asarlar hisoblanadi. M. barcha risolalarini o‘sha davr ilmiy tili arabiyda bitgan. Ilm-adab orasida “Sulton-ul-muizzin” unvoni b-n mashhur bo‘lgan. M. tarixda islom ta‘limotining sofligi u-n mardonavor kurashgan olim sifatida muhim iz qoldirgan. Olim forsiy tilda maxsus “Pandnoma” yozgan. Asar axloqiy-ta‘limiy, irfoniy-ma‘rifiy mohiyatga ega bo‘lib, nazm va nasr aralash yozilgan. U X asr forsiy tildagi nasrning eng yaxshi namunasidir. N. “N.M.”da M.ning karomat va riyozatlari haqida qiziqarli hikoyatlar keltirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011.

Н.Н.

MUAZZAMXON (1833, Xo‘jand – 1917, Jizzax) – zullisonayn shoira. Abdulla Alaviyning onasi Habibaxonimning xolasi bo‘lib, Xo‘jand shahridagi Chorshanbe guzari Masjidi Surx mavzesida tug‘ilgan. Otasi Mirsaid o‘z davrining o‘qimishli kishisi bo‘lib, barcha farzandlari, jumladan, M.ning ham savodli bo‘lishiga harakat qilgan. Ularda adabiyotga qiziqish uyg‘otib, adabiy bahslar o‘tkazib turadi; birgalikda muammolarni yechib, chistonlarning javobini topishadi. Bolalar orasida M. o‘tkir zehni va hozirjavobligi b-n ajralib turardi. Akasi unga she‘r mashq qilishni maslahat beradi. Shu tariqa oilada savodini chiqargan M. yoshligidan she‘r yoza boshlaydi. Forsiy va turkiy so‘z san‘atining zabardast so‘z san‘atkorlari asarlarini mutolaa qilib, ulardan mahorat sabog‘ini oladi.

M.ning umri davomida yozgan she‘rlari turli sabablar b-n yo‘qolgan. O‘zi ham iste‘dodli shoira bo‘lgan singlisi Muattarxonning M., Qambarxon va o‘z she‘rlari asosida tuzgan “Xo‘jandning uch shoirasi majmuasi” tufay-

li qarilikda yozgan o‘zbek va tojik tillaridagi 1000 misradan ziyod she‘rlari bizgacha yetib kelgan. G‘azallarida N. va Fuzuliyning kuchli ta‘siri yaqqol sezilib turadi.

Ad.: Жалолов Т. Муаззамхон шеърлари. Ўзбек шоирлари. – Т., 1980; Муаззам. Газаллар. Топишмоқлар. Асрлар нидоси. – Т., 1982; Жалолов Т., Ўзбек шоирлари. – Т., 1980; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. – Т., 2003.

Е.О.

MUALLIF OBRAZI – asarni yaratgan, yozgan, uning ijodkori bo‘lgan shaxs obrazi. M.O. ni adabiy asarning butun ma‘no-mohiyatining markazi, muayyan asarning barcha qismlarining uzviy birligi, yaxlitligini ta‘minlovchi asosiy bosh nuqta sifatida ta‘riflash mumkin. M.O.ning yaratilishi lirikada, epik va dramatik asarlarda o‘ziga xos tarzda amalga oshiriladi. Lirik she‘riyatda M.O., asosan, lirik qahramon vositasida yaratiladi. Biz istaymizmi, yo‘qmi, M.O. qiyofasi lirik qahramon haqidagi tasavvurlarimiz asosida shakllanadi. Lirik qahramon obrazida muallif shaxsiga xos xususiyatlar namoyon bo‘ladi. Shu b-n birga lirik qahramon obrazi bilan M.O. o‘rtasiga tenglik belgisini qo‘yish, ularni bir tushuncha sifatida talqin etish ham to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki muallif obrazidan farqli bo‘lib, lirik qahramon obrazi lirik she‘rda tasvir obyektini o‘laroq maydonga chiqadi. U muallif taxayyulining hosilasi. Unda faqat muallif shaxsiga xos qirralar, xususiyatlargina emas, barcha davrlarda barcha insonlarga xos bo‘lgan umuminsoniy ibtido ham o‘z aksini topadi. Buni N. ijodi misolida ham ko‘rish mumkin. Binobarin, N. lirikasida, xususan, g‘azallarida lirik qahramonga nisbat berilgan sifatlarni bevosita muallif shaxsiga tegishli, deb hisoblash, lirik qahramon boshidan o‘tkazgan voqealar, u kechirgan his-tuyg‘ular tasviridagi badiiy to‘qimani ham muallif biografiyasiga oid ma‘lumotlar sifatida qabul qilish to‘g‘ri

emas va afsuski, ayrim tadqiqotlarda bunday yondashuv uchrab turadi.

M.O.ga xos asosiy xususiyatlar muallifning pozitsiyasida, mavzu va g'oyada, uning tasvirlanayotgan hodisalarga, umuman, voqelikka bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. N.ning barcha asarlarida, xususan, dostonlarida, ularning mavzusi, g'oyasi, kompozitsiyasi, syujeti, obrazlar tizimida M.O.ning muhri yaqqol ko'zga tashlanadi, uning ijodiy ongi, falsafasi o'z in'ikosini topadi. M.O. avtor shaxsining adabiy asarda namoyon bo'lish shaklidir. N.ning epik asarlarida bu hikoyaning, bayonning muallif tilidan olib borilishi orqali yuzaga keladi. N. nasriy asarlarida, jumladan, "M.Q.", "V.", "M.", memuarbiografik asarlarida bayon, asosan, monologik nutq shaklida bo'lib, bayonchi muallifning o'zi bo'lsa, adibning dostonlarida muallif ayni paytda roviy hamdir. Bu hol mazkur asarlarga muallif obrazini olib kiradi. Muallif – hikoyachi, muallif – roviy faqat hikoya qilibgina qolmaydi, u voqea va hodisalarga, shaxslarga o'z munosabatini ham bildiradi va shu asnodan asta-sekin uning o'z qiyofasi, bu obrazga xos xususiyatlar, muallif shaxsining qirralari ochilib boradi. U o'quvchi ko'z o'ngida, eng avvalo, ulkan so'z san'atkori, buyuk faylasuf va donishmand, katta hayotiy tajriba sohibi, o'z davrining ilg'or kishisi sifatida gavdalanadi. U hikoya qilish b-n barobar o'rni kelganda tanqid ham qiladi, o'rni kelganda qoralaydi, fosh qiladi, nafratlanadi, azob chekadi. Uning zamon va zamon ahliga, mavjud tartiblariga salbiy munosabatini alohida ta'kidlash lozim. Davrdan, odamlardan, ular yetkazgan jabr-u sitam va alamlardan shikoyat, tuban va razil kimsalarning qabih qilmishlarini, chirkin qiyofalarini fosh etish adib ijodida katta o'rin tutadi. Shunday bo'lishiga qaramay, muallif baribir insonlardan yuz o'girmaydi, xato qilish, adashish, gunoh qilish insonga xos deb biladi va xato qilganlarni o'z xatosini tuzatishga, gunohkorlarni o'z gunohlarini yuvishga, turli salbiy illatlar, qiliqlar, kamchiliklarga ega kishilarni ulardan qutulishga da'vat etadi. "Sahv-u xato bashariyat lozimdur.

Xato va sahvni anglab mutanabbih bo'lg'on saodatmand odamiydir. Xatosin zoyil qilur ulki, e'tirof sari qaytg'ay va muzoaf qilur ulki, dalil ijro qilib harza aytg'ay..."

Masnaviy:

*Xatog'a tadoruk nedur bexilof,
Ayon qilmoq o'z sahvig'a e'tirof...*

M.O.ga xos xususiyatlar uning, hatto dushmanga muruvvat ko'rsatishga da'vat etuvchi quyidagi jumlarida ham aks etgan: "... g'olib aduv mag'lubing bo'lsa, shar tarafin zohir qilib, xayr jonibin yopma. Qaviy dushmaning zabuning bo'lsa muruvvat qil, karam va avf ko'rguzgul". Shu tariqa muallifning bag'rikeng, insonparvar shaxs sifatidagi qiyofasi namoyon bo'ladi. "Xam.M."da N. podshohning Qunduz viloyatiga qo'shin tortgani haqida yozar ekan, o'zining bu yurishni to'xtatish, uning oldini olishga harakat qilgani, ammo buning iloji bo'lmaganini taassuf b-n qayd etadi va bu o'rinda M.O. o'quvchi ko'z o'ngida har qanday urush-talashlarga qarshi bo'lgan, tinchlik u-n kurashgan, xalq manfaatini, uning osoyishtaligini ko'zlagan davlat arbobi qiyofasida gavdalanadi. Garchi, M.O. N.ning barcha asarlarida mavjud va ularning hammasida mazkur obrazning turli jihatlari turli darajada aks etsa-da, shu b-n birga uning muayyan qirralari u yoki bu asarida boshqalardagidan ko'ra yaqqolroq ko'zga tashlanishi ham kuzatiladi. M-n, "M."dagi yaqinlariga, do'stlariga yozilgan xatlarda biz uni ko'proq sodiq, samimiy do'st, mehribon, g'amxo'r homiy qiyofasida, hukmdorlarga yozilgan maktublarda dono davlat arbobi, tajribali siyosatchi, nozik diplomat sifatida ko'ramiz. "M.N."da M.O.ga xos bir qator xususiyatlar aks etgan, lekin birinchi navbatda uning zukko adabiyotshunosga xos qirralari namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan "V." asari, uning shohga murojaat tarzida yozilgan so'nggi qismi alohida diqqatga sazovor. Muallif his-tuyg'ularining teran ifoda etilganligi, o'zgacha bir badiiyati, muallif shaxsiyatining buyukligini yaqqol ifodalashi

b-n ajralib turuvchi ushbu qismda N. o'z qalbining tubidagi istaklari va xohishlarini, shu jumladan, hajga borish va yangi-yangi go'zal asarlar yaratishdan iborat ikki maqsadini bayon qiladi. Asarning bu o'rinlari bizga faqat N.ning rejalarini, ijodiy orzulari haqida ma'lumot beribgina qolmay, ruhiy dunyosining naqadar boy va go'zal ekanligini, shoirning sof va ezgu niyatlar, buyuk maqsadlar b-n yashaganligini ko'rsatadi, uning yorqin obrazini yaratishga, oliyjanob va ulug'vor siymosini yanada to'liqroq tasavvur etishimizga xizmat qiladi.

Ad.: Виноградов В.В. О теории художественной речи. Виноградов В.В. – М., 1971; Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Т., 2015; Эргашев Қ. Алишер Навоийнинг насрий услуги масалалари. – Т., 2022; Орлова Е. И. Образ автора в литературном произведении. – М., 2008.

Q.E.

MUBOLAG'A (ar. – orttirish, kuchaytirish, bo'rttirish) – nasrda ham, nazmda ham eng ko'p qo'llanadigan badiiy san'atlardan biri.

N. ijodida “ko'b va xo'b” qo'llangan she'riy san'atlardan biri M. hisoblanadi. Shoir tasvir jarayonida ba'zida u yoki bu narsa-hodisaning asl va tabiiy holatini kattalashtirib yoki kichraytirib oladi, ya'ni ta'rifni haddan tashqari yuksakka ko'taradi yoki nihoyatda yerga urib yuboradi. “Bu xil tasvirida, – A.Hojiahmedov yozganidek, – badiiy timsol xususiyatlari yaqqolroq namoyon bo'ladi”. Bu usul M. deb atalib, uning uch turi farqlanadi. Agar shoirning ushbu da'vosi aql-u odatga muvofiq bo'lsa, bunday M. maqbul hisoblanadi va tablig' deyiladi. Agar da'vo aqlga sig'sa-yu, odatdan tashqari bo'lsa, ig'roq deb ataladi. Agar da'vo odatdan tashqari bo'lib, aqlga ham sig'masa, g'uluv deb nomlanadi. G'uluv haddan o'tmoq ma'nosini bildiradi. Shoir ijodida M.ning barcha turlariga duch kelish mumkin. Chunonchi, u sevgilimni kutib, tong otguncha kiprigimga uyqu qo'nmadi, desa, bu M.ga hamma ham ishonadi:

*Kecha kelgumdur debon ul sarvi
gulro' kelmadi,
Ko'zlarimg'a kecha tong otquncha
uyqu kelmadi.*

Bu M.ning tablig' turiga misol bo'la oladi.

Lekin shoir ushbu hijron kechasini nogahon tush ko'rsam, uning dahshatidan zahram (o't pufagim) yorilib o'lgan bo'lar edim, der ekan, bu da'vo aqlga sig'sa ham, odatdan tashqari. Demak, bu ig'roq hisoblanadi:

*Ushbu hijron kechasin tush ko'rsam
erdi nogahon,
O'lgay erdim vahmdin, albatta,
zahram yorilib.*

Shoir ijodida M.ning g'uluv turi ko'proq uchraydi:

*Sarsari ohim esar g'am shomi hijron tog'ig'a,
Yaxshidur tong otqucha bu tog' homun bo'lmasa.*

Maz.: G'am shomida ohim dahshatli dovulga aylanib, hijron tog'i sari esyapti – bu tog' tonggacha tep-tekis bo'lib, yalang sahroga aylanmasa yaxshi edi.

Oshiq ohining dahshatli dovulga aylanishi-yu tog'ni yemirib, sahroga aylantirishi odatdan tashqari hodisa bo'lib, aqlga ham to'g'ri kelmaydi. N. esa bunday “dahshatli” M.larni sevib qo'ldaydi. Shoirning o'nlab baytlarida dard tog'ni sahro-yu sahroni dengizga aylantirishi haqidagi mubolag'alar bir-birini to'ldirgan, rivojlantirgan, yangi qirralarini ochgan va izohlagan tarzda namoyon bo'lganini ko'ramiz.

Tog'ni dasht qilib, dashtni tog' ayladi dardim.

Yoki:

*G'amim xayli tuz etti tog'ni, tog' etti sahroni,
Bu homun birla tog' erdiki, bo'lmish tog' ila homun.*

Maz.: G'amim qo'shini tog'ni sahro, sahroni tog' etdi – bu sahro-yu tog' edi, endi tog'-u sahro bo'ldi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балога. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 5; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиғу-с-санойиғ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Д., 1967; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т., 2001; Очилов Э. Навоий ижодида муболага санъати. Алишер Навоий мероси ва унинг таълим-тарбиядаги ўрни. – Навоий, 2013; Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016;

Е.О.

MUBRIM GADOLAR – N.ning “M.Q.” asari “Avvalg‘i qism”i 34-faslidan o‘rin olgan bo‘lim “Mubrim gadolar zikrida” deb nomlanib, M.G.ga bag‘ishlangan. Mubrim – shilqim, orsiz ma‘nosida bo‘lib, N. bu toifani keskin tanqid ostiga olgan. Asarda ularga ajratilgan bo‘limda garchi qisqa bo‘lsa-da, ammo xarakterli chizgilari, jumladan, ularning xulq-atvori, yurish-turishlaridan tortib jamiyatda yetkazadigan zararlari-gacha bayon qilingan. N.ning fikricha, bu toifaning ko‘pi beg‘ayrat, ishyoqmas, behayo bo‘lib, kunduzlari qistash, zo‘rlik b-n eldan tilanmoq bo‘lsa, kechasi esa o‘g‘rilarga qo‘shilib, xalqning molmulki, qo‘lga ilinadigan davlatlariga ko‘z soluvchi, ne‘matga shukr qilmaydigan kishilardir. Shoir ularning boshlaridagi kachkul bangilarning turli xayollar b-n, ko‘tarib yuradigan to‘rvalari esa riyokor so‘fiylar fikridek turli rang, bir necha tusdagi xavotir b-n to‘lgan, deya ohorli tashbeh qo‘llaydi. Shuningdek, harfiy san‘atdan ham unumli foydalanib, M.G.ning ko‘zlarini “Hirs” so‘zidagi “sod”ga va “tama” so‘zidagi “ayn”ga

qiyoslash b-n bu guruhning nechog‘li beandisha ekanligini ko‘rsatadi. Hatto “ayiq va to‘ng‘iz ulardan yaxshi bo‘lib, o‘zlariga “qalandar” deb ham ot qo‘ygan ushbu mal’unlarga dev va shaytonlar ham ergashadi” mazmunidagi mubolag‘ali tasvir XV asrda Hirotdagi ijtimoiy voqelikning asl ko‘rinishidir.

*Bermak bo‘lmas alarg‘a inson hukmi,
Yo odam-u mo‘min-u musulmon hukmi.*

*Fosid axlotig‘aki vojibdur daf’,
Bo‘lg‘aymu kishi beray desa jon hukmi.*

Shoirning M.G.ga bag‘ishlab yozilgan to‘rtligida bu ifoda yanada yorqin manzaralashtirilgan bo‘lib, ularni odam ham, inson ham, mo‘min-u musulmon ham deb bo‘lmaydi, deya g‘oyat keskin munosabat bildiradiki, bu holat asarning umumiy ruhida yetakchilik qiluvchi tanqidni yana bir bor dalillaydi. Zero, asarda asos e‘tibori b-n turli ijtimoiy tabaqalarning jamiyatda tutgan o‘rni va vazifasi haqida, o‘z burchiga, to‘g‘ri, halol munosabatda bo‘lish kerakligi haqida so‘z yuritilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Ўғирувчи: Баҳодир Қобул. – Т., 2021.

S.O‘.

MUVOZANA (ar. – vazndoshlik) – bayt misralaridagi so‘zlarning bir-biriga nisbatan vazndosh bo‘lishiga asoslangan lafziy san‘at. Bunda birinchi misradagi barcha so‘zlar ikkinchi misradagi o‘z muqobillariga vazn jihatdan teng bo‘ladi. Ular o‘zaro qofiyadosh bo‘lishi shart emas. Holbuki, tarse’ san‘atida ularning qofiyadosh bo‘lishi talab qilinadi.

Ohang jihatdan uyg‘unlik M. san‘ati asosida yaratilgan baytning ravon va jarangdor chiqishi-ni ta‘minlaydi. M-n:

*Devonalig‘im nechukki majnun,
Sargashtaligim nechukki gardun.*

Bu yerda “devonaligim” va “sargashtaligim” soʻzlari oʻzaro qofiya emas, lekin vaznda teng.
Yoki:

*Lola qadahini toshqa urdung,
Lola guharini boshqa urdung.*

Quyidagi baytda esa ham tarseʼ, ham M.ga misol boʻla oladi:

*Kun yuzini aylading mushakkal,
Tun koʻzini aylading mukahhal.*

Ad.: Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2006; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

MUDBIR – lugʻaviy maʼnosi baxtsiz, ishi yurishmagan.

*Mudbiri toptuk Navoiyni salomatdin yiroq
Koʻrkim, ul ne navʼu ne yangligʻ jahonda shuhrati.*

N. ijodida (aksariyat holda) “mudbir” johil, baʼdfeʼl, kaltabin maʼnolarini ham oʻziga jamlab, ramziy obraz darajasiga koʻtariladi hamda “S.S.”, “L.T.”, “M.Q.” kabi qator asarlarida hikoyatlar salbiy personajining nomi boʻlib keladi.

“H.A.”dagi mana bu baytda “mudbir”, “baxtiyor” soʻzining ziddi sifatida talqin etiladi:

*Boʻlsa kishi mudbir agar baxtiyor
Oʻziga bu amrda ne ixtiyor!*

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

A.A.

MUDBIR, MUQBIL – “M.Q.” asarining “Tavozuʼ va adab zikrida” deb nomlangan oltin-

chi bobida tavozuʼ va xushadab sohiblarning el hurmat-eʼtiboriga erishib, qadr-qimmat topishi va aksincha, mutakabbir va xudpisand kishilarning xor-u zor boʻlishiga misol tariqasida keltirilgan mustaqil syujetli nasriy hikoyat personajlari. Xalq ertaklari ruhida yozilgan bu hikoyatda bayon qilinishicha, Xusrav Parvez ovdan qaytgach, tojiga qadalgan yirik durning yoʻqolgani maʼlum boʻladi. Qiymati bir mamlakatning yillik xirojiga teng keladigan durni topgan kishiga koʻp inʼom-u mukofotlar vaʼda qilinadi, butun xaloyiq uni axtarishga chiqadi”. ...Ittifoqo, ikki hamroh – biri gʻofil va biri ogoh. Gʻofil – jahl yuzidin xudpisand, ogoh-tavozuʼ va adab zevaridin arjumand. Birining ismi Mudbiri jahongard va birining oti Muqbili javonmard. Ul biyobondagʻi yoʻlgʻa ozim va shahr sari borurgʻa jozim, chun dur talab elga yovushtilar, ul xalqni boshlab chiqqon kishiga yoʻluqshtilar”. Mudbir takabburlik b-n mensimay “unga boqmay oʻtti”, Muqbil esa adab va tavozuʼ b-n unga salom berayotib, yerdagi durga koʻzi tushadi va olib beradi. Darhol bu xushxabarni shohga yetkazadilar. Muqbilga vaʼdadan ham “ortuq ehson” qilinadi. Hikoyatning yakuni ham xuddi xalq ertaklarini eslatadi, yomonliq, badfeʼllik jazolanadi, yaxshilik, xushaxloq eʼzozlanadi: “Mudbir takabbur natijasidin shahar gulxanida maqom tutub, Muqbil adab va tavozuʼ foydasidin gavhari maqsud topib shoh gulshanida orom topdi”. Chin insoniy fazilatlarini ulugʻlovchi bu hikoyat N.ning sajʼ sanʼatidan katta mahorat b-n foydalanganiga ham yorqin dalil boʻladi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

A.A.

MUDDAIY I – lugʻaviy maʼnosi “daʼvogar”. N. asarlarida ikki maʼnoda qoʻllangan. Ilmiy munozara, mubohasada qarama-qarshi tomon, oponent. Shu maʼnoni bildiruvchi atama sifatida muddaiy “M.L.”da qoʻllanilgan. Risola muallif davridagi jamiyatning, ilmiy-adabiy doiralarning ongida turkiy til haqidagi stereotiplarni oʻzgarti-

rish, rad etish maqsadini koʻzda tutganligi sababli unda munozaraviy ruh, polemik pafos mavjud.

Maʼlumki, munozara, polemika oʻziga xos ohangni, ifodani, uslubni talab qiladi. Bundan tashqari polemika uchun muallifning oʻzi yetarli emas, qarshi tomon ham boʻlishi kerak. “M.L.”-da ana shunday tomon – opponent bor. Opponentga nisbatan N. “muddoiy”, “xasm” soʻzlarini qoʻllaydi. Bundan tashqari N. “Forsiygoʻy turk beklar” haqida ham yozadi va ular ham opponentga, yaʼni, muddaiyga yaqin turadilar. Muallif oʻz ilmiy kuzatishlari, qarashlari va xulosalarini bayon qilish asnosida doimo muddoiyni nazarda tutadi, uning mantigʻini hisobga oladi, unga hech qanday imkon qoldirmaslikka, uni munozarada toʻliq yengish, N.ning oʻz soʻzlari bilan aytganda, “ilzom qilish”ga intiladi. U hatto muddaiy tomonidan bildirilishi mumkin boʻlgan eʼtirozlarni ham hisobga oladi va ularga oldindan javob beradi. M-n, oʻzining forsiy va turkiy tillar haqidagi mulohazalari tabʼining turkiy tilga moyilligi hamda fors tili va uning xususiyatlarini yaxshi bilmasligi tufayli yuzaga kelgan, degan eʼtirozlarga oʻrin qoldirmaslik u-n u ushbu masalaga maxsus toʻxtaladi:

“Bu soʻzlardan xasm mundoq bilmasun va muddaiy mundoq gumon qilmasunkim, mening tabʼim turk alfozigʻa muloyim tushgan uchun taʼrifida mubolagʻa izhor qilurmen va forsiy iboratqa munosabatim ozroq uchun inkor va nafiyoʻgʻa isror koʻrguzurmenkim, forsiy alfoz istifosin va istiqqosin kishi mendin koʻproq qilmaydur erkin va saloh va fasodin mendin yaxshiroq bilmaydur erkin”.

N. bu borada keng va atroflicha izoh beradi. Oʻzining fors tili va adabiyoti boʻyicha ulkan bilimlari, forsiy sheʼrdagi mahorati barcha tomonidan tan olinganini, binobarin, turkiy va forsiyni qiyoslash, ularning u yoki bu jihatlari haqida mulohaza yuritishiga maʼnaviy haqqi borligini, bunda hech qanday eʼtirozga oʻrin yoʻqligini taʼkidlaydi.

Ad.: Алишер Навоий Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис.

ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари учун қиқача лугат. – Т., 1993.

Q.E.

MUDDAIY II – Qozi yoki vakolatli mansabdor huzurida koʻriladigan ishlarda qarshi tomon. N. “M.N.”da Mavlono Olim zikrida uning devonboshiga “qoziyayi arz” bilan murojaat qilgani haqida yozadi. Oʻz muddaosiga muvofiq yozma ariza ham bitgan. Mavlono Olimning ishini koʻpincha devonboshi muboshirga, yaʼni Majdiddin Muhammadga topshiradi. Xoja Majdiddin uning arizasini hatto oʻqib ham koʻrmaydi, chunki uning koʻngli “Muddaiylar”, yaʼni qarshi tomonga moyil edi. “Ammo Xojagiyning xotiri aning muddaiylari sori erdi, – deb yozadi Navoiy, – aning qagʻozin oʻqumay chirmadi va gʻanimlari tarafin tushti”. Mavlono Olim bu haqda bir bayt aytgan va N.ning yozishicha, u mashhur boʻlib ketgan:

Kori maro Xoja Majdiddin Muhammad hech kard.

Tarj.: Xoja Majdiddin Muhammad bizning izimizni yoʻqqa chiqardi. Oʻsha kuni qogʻozimizni oʻqib ham koʻrmay, bukladi qoʻydi.

Ad.: Алишер Навоий Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари учун қиқача лугат. – Т., 1993.

Q.E.

MUJRIM OBID (XVIII asrning 2-yarmi – XIX asrning 1-choragi, Vobkent) – zullisonayn shoir. Buxoro adabiy muhitining zabardast vakillaridan biri hisoblanadi. U zullisonayn shoir boʻlib, ham turkiy, ham forsiyda qalam tebratgan. Turkiy ijodida N. va Mashrab, forsiy sheʼrlarida Bedilga izdoshlik qilgan M.O. oʻzbek mumtoz soʻz sanʼati tarixida alohida oʻrin tutadi.

M.O. XIX asrning boshlariga qadar faqat “Mujrim” taxallusini qoʻllagan. Devoni debochasida maʼlumot berishiga qaraganda, Amir

Haydarning tavsiiyasi b-n “Obid” taxallusini olgan. Bir qator she’rlarida ikkala taxallus ham ishlatilgan. Ba’zi bir she’rlaridagi ma’lumotlarga qaraganda, shoir hayotining qarilik davri ancha og’ir kechgan.

Amir Haydar muhtojlikda kun kechirayotgan shoirga (yordam qilish o’rniga) shoirlikni tark etib, qalandarlik b-n mashg’ul bo’lishni tavsiya etadi. Og’ir moddiy va ma’naviy azob iskanjasida qolgan shoir o’zining cheksiz iztiroblarini shunday bayon qiladi:

*Na Obidlig‘da masruram, na Mujrilig‘da
mahjuram;
Chu tole’ yor yo‘q, miqdor yo‘qdur shun-
cha noming‘a.*

Uning o‘zbekcha she’rlarini qamrab olgan debochali devoni (ikkita nusxasi) hamda forsiy devoni mavjud.

M.O. devonida g‘azal asosiy o‘rin tutsa-da, muxammas, ruboiy, qit‘a va kichik masnaviylar ham mavjud.

M.O.ning N. an‘analariga yuksak hurmat, ijodiy munosabati uning taxmislarida yanada ochiqroq ko‘rinadi. Uning forsiy taxmisleri Bedil, o‘zbekcha muxammaslari esa N. g‘azallariga bog‘langan.

M.O. taxmis uchun tanlagan g‘azallarining ruhi ham shoirning og‘ir hayotiy kechinmalari b-n hamohang tushganligidan dalolat qiladi.

N.ning “Yer yuzini tutti ashkim, ko‘k yuzini nolishim, yuqori Tengrim, quyi sendin o‘zga yo‘q kishim”, “Ko‘ngul jon birla bo‘ldi hamrahing, man dard-la o‘lturdim” deb boshlanuvchi g‘azallari ana shunday ruhda.

N.ning “Topmadim” radifli mashhur g‘azaliga qilingan taxmisning ayrim bandleri misolida ham M.ning bu boradagi mahorati haqida ma’lum tasavvur hosil qilish mumkin:

*Olami foniya kulfatsiz makone topmadim,
Fayri anduh-u, g‘am-u oh-u fig‘one
topmadim,*

*Bir anisishoz-u g‘am, shirin zabone
topmadim,
Mehr ko‘p ko‘rguzdim, ammo
mehribone topmadim,
Jon base qildim fido, orome jone
topmadim.*

M.O. taxminan XIX asrning o‘ttizinchi yillarida sakson yoshlarda vafot etgan.

*Ad.: Мужрим Обид. Фазаллар. – Т., 1960;
Ўзбек адабиёти тарихи, XV том. – Т., 1978.
S.G‘.*

MUJTASS (ar. – yulinish; yulib olingan, il-dizi b-n yulingan; hafif bahridan yulib olingani u-n shunday atalgan) – mustaf’ilun (3-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – – – V –) va foilotun (2-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – – V – –) asllarining takroridan hosil bo‘lgan bahr (mustaf’ilun foilotun mustaf’ilun foilotun – – – V – / – V – – / – – V – / – V – –). XIV asrdan o‘zbek adabiyotida keng qo‘llanadi. Hofiz Xorazmiy, Atoiy, Sakko-kiy, Lutfiy kabi shoirlar ijodida o‘zbek tili xususiyatlariga mos uning oldingi 3 rukni maxbun ko‘rinishida 2–3 vazni qo‘llanilgan.

N. esa M.ning o‘zbek she’riyatidagi imkoniyatlarini yanada kengaytirib, 5 ta vaznidan foydalandi. “X.M.”dagi 3132 ta she’rdan 348 tasi (11 foiz) ayni bahrning turli vaznlarida ijod qilgani ham shoir she’riyatida M. bahri qanchalik o‘rin tutishini ko‘rsatib turadi.

N. “M.A.”da M. bahrining 9 vaznini misollari b-n keltiradi. Bobur esa “Muxtasar” asarida uning 21 vazniga to‘xtalib o‘tadi.

M. bahriga xos xususiyatlardan biri ko‘p vaznlilik bo‘lib, she’riyatimizda keng qo‘llanilgan ushbu bahrga mansub 4 vazn o‘zaro yaqin bo‘lib, ular bir she’rning o‘zida birgalikda qo‘llanaveradi. Xilma-xil vaznlarning o‘zaro o‘rin almashishi natijasida she’rning jarangdorligi, o‘ynoqiligi va jozibasi ortadi. M-n, N. M. bahridagi 52 g‘azali 2, 138 g‘azali 3, 91 g‘azali 4 vazn ishtirokida yaratilgan. Jumladan, quyidagi

matla'li g'azalda mujtassi musammani maxbuni mahzuf, maxbuni maqsur, maqbuni maqtu' va maxbuni maqtu'i musabbag' vaznlari o'rin almashib keladi:

*G'amingda buzdi ko'ngul xonumonini hijron,
Tarahhum aylamading xonumoning obodon.*

M. bahri vaznlarida bitilgan g'azallar "Shashmaqom"ning "Iroq", "Saraxbori Iroq" kuylari, shuningdek, "Bayoti Sheroziy" va boshqa ko'p-lab xalq kuylari b-n ijro etilgan. M-n, "Ushshoq" kuyi b-n ijro etiladigan N.ning mashhur "Qaro ko'zum" g'azali ham mujtassi musammani maxbuni maqtu' vaznida yozilgan:

*Qaro ko'zum, kel-u mardumlig' emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il.*

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998; Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т., 2019.

E.O.

MUZAFFAR MIRZO (1473, Hirot – 1508, Astrobod) – Sulton Husayn Boyqaroning uchinchi o'g'li. Shoh G'arib mirzo b-n bir onadan, ya'ni Xadichabegimdan tug'ilgan. Shahzodalar ichida ota-onasining erkatoyi hisoblangan. 1497-y.da Husayn Boyqaro Astrobod viloyatini Badiuzzamon mirzodan olib, M.M.ga bergan va bu ko'p nizolarga sabab bo'lgan. Otasidan keyin qisqa muddat Badiuzzamon mirzo b-n sheriklikda davlatni boshqargan (1506). Shayboniyxondan yengilib, Astrobodga qochgan (1507). O'sha yerda kasal bo'lib, vafot etgan (1508).

Ma'lumki, N. Husayn Boyqaro farzandlarining ma'rifatli, bilimdon, odil, xalqparvar hukmdorlar bo'lib yetishishlarini istagan va shu maqsadda ularga yo'llanmalar berib, nasihatlar

qilgan. Uning M.M. borasidagi ana shunday tilak va nasihatlarini "S.I." dostonining 84- va 85-boblarida o'zining badiiy ifodasini topgan. Odatga ko'ra, N. avval shahzodani madh etadi:

*Ota Shohi G'oziyu ul nuri ayn,
Muzaffar Husayn ibni Sulton Husayn.*

*Taolalloh ajab zot erur,
Ki olamg'a andin mubohot erur.*

*Zafarg'a qarín farruh oti aning,
Bori aybdin pok zoti aning.*

Dostonning 85-bobi to'laligicha M.M.ga qaratilgan pand va nasihatlardan iborat. Bunda N. o'ziga xos usuldan foydalanadi va nasihatlarini doston g'oyasi va mazmuni b-n bog'laydi. Iskandarning shuncha bilim va hikmatga ega ekanligiga qaramay, hamma vaqt donishmand allomalardan maslahat so'ragani va ularning so'zlariga amal qilganini bayon etar ekan, N. bu o'rinda ana shu donishmandlarning so'zlarini shahzodaga yetkazishini aytadi va ular mirzoga naf va foyda yetkazishiga umid qiladi:

*Necha so'z alardin bayon aylagum,
Ne maxfiysi bo'lsa, ayon aylagum.*

*Umid ulki, sen ham qilib istimo',
Senga dog'i naf' aylag'ay ul mato'.*

Dastlab N. Arastu fikrlarini bayon qiladi. "Birikdur Arastu xiradnomasi, Ki tahrir etibdur aning xomasi" degan misralar b-n boshlanuvchi ushbu qismda olamning vafosizligi, uning bebaqoligi, faqat Haqning boqiyiligini ulug'lovchi, Tangrini yod etish, xaloyiqqa yaxshilik qilishga chorlovchi fikrlar ifodalangan.

N.ning mashhur:

*Xaloyiqqa ko'rma qilib benavo,
O'zungga ravo ko'rmaganni ravo, –*

bayti ham mana shu qismdan o'rin olgan.

“Falotun so‘zidurki, ey sarfarozi, Haq etmish seni xalqdin beniyoz” baytidan boshlab, Aflo-tunga nisbat berilgan dono fikrlar bayon etiladi. Shu tariqa bobning keyingi qismlarida Suqrot, Fisog‘urs, Asqalinus, Hurmus va nihoyat Iskandarning o‘ziga tegishli hisoblangan hikmatli so‘z va nasihatlar misralar zimniga jo qilinadi. Bobning oxiridan esa bevosita muallifning shahzodaga murojaat va nasihati o‘rin olgan. Bunda N. ikki narsani alohida ta’kidlaydi: shariat ahkomlariga rioya etish hamda ota-ona xizmatini qilish. N.ning M.M.ni ko‘zda tutib yozgan misralari “S.S.” dostoning 10-bobida ham mavjud.

Xadichabegim madhiga bag‘ishlangan mazkur bobda muallif malikani ulug‘lab, vasf etar ekan, uning ikki farzandini ham tilga oladi:

*Oy-u kun yo‘q agar monanding.
Ikki sa‘d axtar ikki farzanding.*

N. “M.”ida M.M.ning o‘g‘il ko‘rgani munosabati b-n tahniyat sifatida yozilgan bir maktub ham bor. Unda N. M.M.ni farzandi tug‘ilgani munosabati b-n tabriklab, shunday yozadi:

*Dahrg‘a bersun mudom maqdamidin zeb-u zayn,
Shoh Muhammad Bade‘ ibni Muzaffar Husayn.*

Bundan yangi tug‘ilgan shahzodaga Muhammad Bade‘ deb ism qo‘yilgani ma‘lum bo‘ladi. Maktubda ezgu tilak va duolar ifodalangan bir qit‘a, bir ruboiy va yana bir bayt ham bor.

N. ijodining M.M. tilga olingan yana bir namunasi “Soqiynoma” asaridir. Unda ulug‘ shoir boshqa shahzodalar qatorida M.M.ga ham baytlar bag‘ishlagan (jami 8 bayt) va so‘nggi baytda so‘z o‘yini vositasida uning otini zikr qilgan:

*Har nekim komi muyassar bo‘lsun,
Barcha a‘dog‘a muzaffar bo‘lsun.*

M.M. haqida o‘sha davrga oid boshqa manbalarda, shu jumladan, Xondamir va Bobur asarlarida ham ma‘lumotlar mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Соқийнома. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муниаот. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MUZD – ish haqi, xizmat haqi, to‘lov ma‘nolarini bildiruvchi tarixiy-iqtisodiy atama. N. asarlari matnida ham shu ma‘nolarda qo‘llangan. M-n, “F.Sh.” dostoni syujetiga ko‘ra, Farhod ranj-u mashaqqatlar b-n Armaniston dashtida “Nahrul-hayot” arig‘ini va “Bahrun-najot” hovuzini qazib bitiradi. Shunda malika Mehinbonu og‘irini yengil qilgan Farhodning ish haqi, xizmat haqiga yuz ganj to‘lasam ham kam, deya Shiringa shunday tushuntirish, izoh beradi:

*Bu shaydovash yigitkim, chekti ko‘p ranj
Ki, muzdi dast anga bor erdi yuz ganj.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

B.R.

MUZDAVAJ – Musarra‘, ya‘ni har bir misrasi qofiyalangan baytga asoslangan she‘r M., deb ataladi va u izdivoj (juftlashmoq) san‘atining sifatdoshi sanaladi.

N. lirik va epik asarlari M.ning ko‘plab namunalari b-n bezatilgan:

*Har yerda bahor o‘lsa, chaman bo‘lsa kerak,
Har yerda chaman, gul-u suman bo‘lsa kerak.*

*Har qayda xazon bo‘lsa, tikan bo‘lsa kerak,
Har qayda tikan, ranj-u mihan bo‘lsa kerak.*

Y.Is‘hoqov izdivoj, ko‘pincha, qofiyadosh so‘zlarning yonma-yon emas, balki ma‘lum masofada joylashishi natijasida hosil bo‘lib, “bilan, “aylasa” so‘zlarini izdivoj hosil qiluvchi lafzlardir, deydi:

*Ko'ngul uldurkim anga maskandurur,
Yo'qsa gulshan bo'lsakim gulxandurur.*

Ad.: Алишер Навоий. *Бадойеъ ул-бидоя. Дебоча. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 1987; Хусайний А. *Бадойеъ ус-санойеъ (Аруз вазни ва бадийи воситалар ҳақида). Форс тилидан А.Рустамов таржимаси.* – Т., 1981; Шайх Аҳмад Тарозий. *Фунун ул-балога // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002, № 4; 2003 йил, 1-3-сонлар.*

S.O'.

MUZORAA (ar. – o'xshash) – tovush o'xshashligiga asoslangan lafziy san'at. U tazmini muzdavaj deb ham yuritiladi. Atoullloh Husayniyning yozishicha, unda “ikki yoki andin ortiq lafzni yonma-yon yoki bir-biriga yaqin qilib keltirurlarkim, alar tegishli harakat va harflarining e'tibori bilan qofiyada bir bo'lurlar”. N. lirikasida ham M. namunalarini uchratish mumkin:

*Shah yurub olam ochar, darvesh olamdin qochar,
Ham o'zung insof bergilkim, bu ne nisbat anga.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик. 1-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мажolis ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд.* – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. *Бадойиъ ус-санойиъ (А.Рустамов тарж.) Т., 1981.* – Раҳмонов В. *Шеър санъатлари. Т., 2001.* Раҳмонов В. *Шеър санъатлари.* – Л., 1972.

E.O.

MUZORE' (ar. – o'xshash) – mafoiylun (1-hijo qisqa, qolganlari cho'ziq – V – – –) va foilotun (2-hijo qisqa, qolganlari cho'ziq – V – –) asllarining ketma-ket takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan bahr (mafoiylun foilotun mafoiylun foilotun – V – – – / – V – – / V – – – / – V – –). Hazaj bahriga o'xshashligi u-n shunday nomlangan. “M.A.”da uning 12, “Muxtasar”da 24 vazni haqida ma'lumot beriladi va ularning har biriga misollar keltiriladi. O'zbek she'riyatida M. bahri-

ning musamman shaklidagi 4 vaznidan keng foydalaniladi: M.i musammani axrab, M.i musammani axrabi musabbag', M.i musammani axrabi makfufi mahzuf, M.i musammani axrabi makfufi maqsur. Bu vaznlarning barchasi yoqimli ohangi, musiqiyliги b-n alohida ajralib turadi. M. bahri vaznlarida yozilgan she'rlar “Shashmaqom”ning “Saraxbori Buzruk”, “Talqinchai Iroq”, “Saraxbori Segoh” kabi 11 kuy, “Girya”, “Dugohi Husayn” kabi ko'plab kuylarga mos tushadi.

M. bahri o'zbek she'riyatida XIV asr boshlaridan qo'llana boshlagan. Rabg'uziy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiy ijodida uning turli vaznlarida bitilgan namunalarni ko'ramiz. N. bu bahrning turli vaznlarida 75 g'azal, shuningdek, qit'a, muammo va fardlar yozgan. M-n, quyidagi matla'li g'azali M.i musammani axrab vaznida:

*Bir qatla bo'lsa erdi ul gul'uzor oshiq,
Bo'lg'aymu erdi muncha ollida xor oshiq.
-- V / - V -- / -- V / - V --*

Quyidagi matla'li g'azali esa M.i musamma-ni axrabi makfufi mahzuf vaznida:

*Ko'nglum harimi ichra qilur jilva ul pari,
Andoqki Ka'ba ichra haramning kabutari.
maf'u(v)lu foilotu mafoiylu foilun
-- V / - V -- / V -- V / - V -*

Ad.: Алишер Навоий. *Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Бобур. *Мухтасар.* – Т., 1971; Ҳоҷишаҳмедов А. *Ўзбек арузи лугати.* – Т., 1998; Ҳоҷишаҳмедов А. *Навоий арузи нафосати.* – Т., 2006; Юсупова Д. *Аруз вазни қoidalari va mumtoz poetika asoslari.* – Т., 2019.

An.H., E.O.

MUIN VOIZ (XV asr oxiri – XVI asr boshi, Hirot) – N. davridagi Hirotning fozillari-dan. Zamonning taniqli kishilaridan bo'lgan

Mavlono Hoji Muhammad Farohiyning o'g'li. Hirotida yashab ijod qilsa-da, kelib chiqishi Farohdan bo'lgani u-n Farohiy taxallusi b-n ham qalam tebratgan. Tahsilini yakunlab, Hirotga kelganidan keyin N.ning do'st-u yaqinlari safidan joy olgan. "M.N."da keltirilishicha, M.V. tengsiz voiz bo'lib, shogirdlari ko'p bo'lgan. U shunday ta'sirli ma'ruza o'qiganki, ba'zilar hayajondan hushdan ketganlar. Minbar ustiga devonalarcha qo'l tashlab, yerni ko'p tepgan, o'zini Muin devona deb ta'bir qilgan, har xil baland-u past so'zlar aytgan. O'zining telbaligiga iqrar bo'lganligi u-n har qanday so'z aytsa ham ma'zurdir, deydi N. akasi Mavlono Nizomiddin: "Bizning Muin serqirra iste'dod sohibi edi, bu yog'och zinapoya (ya'ni minbar) uning barcha qobiliyatlarini zoye qildi", – lutf etgan ekan. Nima bo'lganda ham, shaharning muqarrar voizi Mavlono Voizdir. Juma kunlari shahar jome' masjidida, ikki hayitda iydgoxda u va'z aytadi, deb so'zini yakunlaydi N. va uning ta'bi nazmidan bir matla' keltiradi:

*Magar fasli bahor omad, ki olam sabz-u
xurram shud,
Magar vasli nigor omad, ki dil bo
vasl hamdam shud.*

Tarj.: Bahor fasli keldimikan, olam yashnab, xurram bo'ldi. Yor diydori muyassar bo'ldimikan, dil vasl b-n hamdam bo'ldi.

She'rlarida vazn, qofiya va radifga hamisha ham rioya qilmagan. Lekin ular teran ma'no va nozik badiiy san'atlarga boy. Asosan, qasida, g'azal, qit'a va ruboiy janrlarida ijod qilgan.

Zuhd-u ibodati va din-u diyonati b-n mashhur bo'lgan. Amir-amaldorlarning ostonasini ham hatlamagan, ulardan biror tuhfa ham olmagan. Birgina N.ning yordam-u in'omlarini mamnuniyat b-n qabul qilib, hamisha uning duoyi jonini qilgan. Umrining oxirida akasining o'rnida qozilik qilgan. Donishmand olim sifatida qator risolalar yozgan.

"Me'roj ul-nubuvvat" ("Payg'ambarlik me'roji"), "Tafsiri Fotihat" ("Fotiha" surasi tafsiri"),

"Qissai Yusuf alayhissalom", "Anis ul-voizin" ("Voizlarning do'stlari"), "Mazomini g'arroyi ma'naviyati jome'" ("Ma'naviyat haqida jami fikrlarning yorqin mazmunlari"), "Iboroti musajja' va mukaffo'" ("Saj' va qofiyali iboralar") risolalari shular jumlasidandir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

MUKARRAR (ar. – takrorlangan) – so'zning yondosh takroriga asoslangan lafziy san'at. Bunda muayyan so'z yoki tushunchaga urg'u berish maqsadida ular yonma-yon qo'llanib, orasiga chiziqcha qo'yiladi. M. san'ati takrordan shu jihati b-n farqlanadi.

N. M. san'atidan juda ko'p istifoda etgan. Shoir o'quvchi diqqatini muayyan so'zga, uning mohiyatiga qaratish maqsadida mazkur san'atga murojaat qiladi:

*Bor erdi chu kirdim anda bebok,
Olam-olam javohiri pok.*

*Baxt ayttikim, etak, qo'yun och,
Shah boshi uza ovuch-ovuch soch.*

Atulloh Husayniy M.i malih va M.i qabih deb mazkur san'atni ikki guruhga bo'ladi. Agar takror so'z yonma-yon qo'llansa, M.i malih joyiga tushmasa, M.i qabih bo'ladi.

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза. "Ўзбек тили ва адабиёти", 2002, № 5; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қурононов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

M.X.

MULAMMA' (ar. – yarqiroq, rang-barang) – bir baytni ikki yoki uch tilda yozish. “Shayx Ahmad Taroziyning yozishicha: “Bu san’at aningtek bo‘lurkim, she’ra ayturlarkim, bir misra bir til birla bo‘lur, bir misrasi yana bir til bilan”. Ba’zan butun boshli she’r shunday yozilgan. M-n, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”sida N.ga bag‘ishlangan bir qasida bo‘lib, boshdan-oyoq uning bir bayti o‘zbek tilida, bir bayti fors-tojikcha:

*Mazhari davlat Alisher, ulki sheri
Haq erur,
Har maorikda aning fathu saodat yovari.*

*On chun, k-az maqdami sayyid shuda
Yasrib aziz,
Gasht dorulfazli olam az vujudi o‘ Hari.*

Tarj.: Muhammad (s.a.v.) qadami tufayli Madina aziz-u mukarram bo‘lgani singari, Navoiyning muruvvat-u saxovat uyg‘unlashgan faoliyati sababli Hirot ham olamning dorulfazliga aylandi.

Sharq mumtoz she’riyatida asosan arab va fors, arab va o‘zbek, o‘zbek va fors, arab va ozarbayjon tillarida bayt-u g‘azallar bitganlar. M.ning ikki tildan foydalanilgan shakli shir-u shakar, uch tilda bo‘lsa, shahd-u shir-u shakar deb yuritilgan. N. ijodida M.ning arab va o‘zbek, o‘zbek va arab tillaridagi shakli uchraydi. M-n, “X.M.”ning ilk g‘azalining birinchi bayti arab va o‘zbek tillarida:

*Ashraquat min aksi shamsil ka’si anvor ul-Xudo,
“Yor aksin mayda ko‘r” deb, jomdin chiqdi sado.*

Arabcha misraning mazmuni: “May kosasining quyoshi aksidan haqiqat yo‘lining nurlari porladi”. Bu yerda may kosasidan maqsad ishq bo‘lib, ya’ni joziba manbai Yaratuvchining o‘zidir.

Yoki:

*Ul koni malohatda demon bor edi bir on,
Lav tanzur fi husnihi-l-on kamo kon.*

*Juz Navoiy borig‘a jomi karomat tuttung,
Ayyuhas-soqiy, min al-ka’si fano ayn ul-alo.*

*Navoiy, Ka’ba zikrin qo‘yki, biz dayri
fano istab,
Zahabno vodiyal-maqsad, vajadno
mo huval-maqsud.*

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жилд. – Т., 2001; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза. Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. № 6.

E.O.

MULK ISHI – N. o‘z asarlari matnida mahorat b-n qo‘llagan ibora, mamlakat, yurt, davlat, podshohlikni boshqarish kabi ma’nolarda ishlatgan. “X.”da N. “mulk ishi”ga “ko‘ngil ishi” poetik iborasini qarama-qarshi qo‘yadi va “ko‘ngil ishi”ga berilgan shoh “mulk ishi”dagi sobitlik, ogohlikdan chekinadi, M.I.ni qisman bo‘lsa-da, barbod qiladi, degan fikrlari isboti uchun “Aql-u dini bor, g‘amda toqati, baloda tamkin bor” shoh Bahrom obrazi misolida ishonchli bayon qiladi. Diloromdan ayrilgan shoh Bahrom ko‘ngil ishi bois, M.I. – mamlakat, davlat boshqaruvini tashlab qo‘yadi, bu holatni N. “Yig‘lag‘u yo‘qki, kulgu yanglish ish” deb baholaydi va shunday yozadi:

*Text ila mulk yodidin ketti,
Vaxshdek dasht aro maqom etti.*

“S.I.”da esa N. kordon shoh Doroning Iskandarga mensimay aytgan xulosalarida bu g‘oyani qisqa va ta’sirli tarzda ko‘rsatishga harakat qiladi. Aslida, bu ham N. nasihati va nazariyasi, ijtimoiy fikrlarining poetik talqinidir:

*Budurkim ko‘ringay sanga ko‘zga ish,
Va lekin erur mulk ishi o‘zga ish.*

Koshifiy ham “Axloqi Muhsiniy” asarining Adolat bayonida nomli 15-bobida adl va adolatning fayzi barakasi haqida ijtimoiy fikrlarini bayon qilar ekan, mulk ishi iborasini mahorat b-n qo‘llagan:

*Mamlakat asli adolat birla bo‘lmish poydor,
Mulk ishi ham shohlarg‘a adldin topqay qaror.*

Ad.: Alisher Navoiy. Sab‘au sayёр. TAT. 10-jild, 7-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; X.V.Koʻshifiy. Axloqiy Muhsiniy. – T., 2010.

B.R.

MULLO ABDUSHSHAHIDBEK IBN MULLO MAHMUDBEK – Buxoro xattotlik (XIX asr) maktabi vakili. N.ning “L.T.” va “M.Q.”ning 15 safar oyi 1272–73/ 28-oktyabr 1855-57-yu., oliy navli Qo‘qon qog‘ozi, Buxoroda chiroyli nasta‘liq xatida ko‘chirib bir jildda jamlagan.

Ad.: Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. TAT. 10 jildlik. 9-jild. – T., 2011; Xakimov M. Alisher Navoiy asarlarini kўchirgan xatnotlar. –T., 1991; Munirov K., Nosirov A. Alisher Navoiy kўlėzma asarlari katalogi. – T., 1970.

Muh.A.

MULLO ABDURRASUL – XIX asr boshlari Buxoro xattotlik maktabi vakili, nasx va nasta‘liq xatida yozgan. “X.” va “L.T.”ni birgalikda ko‘chirgan. Buxoroda 1216–1801-yu.da aniq va ravon nasta‘liq xatida Qo‘qon qog‘ozida kitobat qilgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Xamsa. TAT. 10 jildlik. 6-8 jildlar. – T., 2011; Xakimov M. Alisher Navoiy asarlarini kўchirgan xatnotlar. –T., 1991; Munirov K., Nosirov A. Alisher Navoiy kўlėzma asarlari katalogi. – T., 1970.

Muh.A.

MULLO AZIZ IBN MULLO JORUB – Nasta‘liq va nasx xatida yozgan. “X.”ni oddiy Qo‘qon qog‘ozida ko‘chirgan. Toshkent: ShQM. Qo‘lyozma 406-raqam ostida saqlanib, 292 varqdan iborat. Qo‘lyozmaning oxiri (“S.I.” dostoni)dan ikki-uch varaq yo‘qolib ketganligi sababli kitobat sanasi va joyi aniq emas, kitobning qog‘ozi, muqovasi va boshqa belgilariga qarab, kotib XVIII asrda Farg‘ona vodiysida yashagan, deb taxmin qilish mumkin.

Ad.: Xakimov M. Alisher Navoiy asarlarini kўchirgan xatnotlar. –T., 1991.

Muh.A.

MULKORO – 1. N.ning “F.Sh.” dostonidagi obraz, Xoqonning vaziri. Dostonda mazkur obraz o‘z hukmdoriga sodiq, tadbirkor a‘yon sifatida tasvirlangan. U Farhodning otabegi bo‘lgan va uni o‘z farzandidek ko‘rgan. Xoqon Farhod u-n to‘rt qasr bunyod qilishga qaror berganda, bu ishni Mulkoroga topshiradi. Mulgoro Boniy, Moniy, Qoran singari me‘mor, naqqosh, toshkarsarlarni to‘plab, shohning maqsadini tushuntiradi. Shundan so‘ng qasrlar qurish u-n lozim bo‘lgan qurilish ashyolarini tayyor qilib, to‘rt qasr u-n to‘rt ishboshi tayinlaydi va mingta ishchini ularning ixtiyoriga beradi. Shu tariqa M.ning sa‘y-harakatlari, ustalar va ishchilarning mehnatlari b-n to‘rt faslga moslashtirilgan to‘rt go‘zal qasr bunyod etiladi. M. donishmand vazir, davlat arbobi bo‘lish b-n bir qatorda samimiy, o‘zgalarning dardlari va intilishlarini tushunadigan inson. Shu sababli ham Farhod Yunon mamlakatiga borishga ahd qilganda, bu qarorini dastlab pinho-niy tarzda M.ga aytadi. Farhodning azmi qat‘iy ekanligini anglagan M. unga pand-nasihati qilib o‘tirmaydi va ahvolni yotig‘i b-n Xoqonga tushuntiradi. Xoqon va M. maslahatlashib, Farhod b-n Yunon mulkiga borishga qaror qiladilar. M. ning vazir sifatidagi qiyofasini chizar ekan, N., eng avvalo, uning mamlakatni obod qilishdagi xizmatini qayd etadi:

*Bor erdi ollida farxunda dastur,
Mamolik ra'yidin obod-u ma'mur.*

*Topib oroyish andin mulk-u ziynat,
Tutub el ichra Mulkorog'a shuhrat.*

Ko'rinadiki, bu ibora talqinida N.ning davlat arbobi sifatida vazir qanday bo'lishi lozimligi haqidagi qarashlari o'z aksini topgan.

2. "F.Sh." dostonidagi ramz. Dostonning muqaddima qismidagi ikkinchi bobda N. Yaratuvchi hamdini bayon qilar ekan, buni o'ziga hos usulda amalga oshiradi. Mazkur bobda doston qahramonlari, personajlari nomlaridan ramzlar sifatida foydalanilgan. Unda Farhod, Suqrot, Sheruya, Shopur singari obrazlar nomi b-n bir qatorda M. nomi ham badiy ramz funksiyasini bajaradi:

*Badan mulkin qilib alqissa ma'mur,
Vaziri aql Mulkorosi ma'mur.*

Bu o'rinda M. aql timsoli bo'lib, shu tushunchani tajassum etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Эркинов С. Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин"и ва унинг қиёсий таҳлили. – Т., 1971.

Q.E.

"MUMTOZ SO'Z BAHSI" – matnshunos olim Vahob Rahmonovning matnshunoslikka doir ilmiy tadqiqotlarini o'zida jamlagan maqolalar to'plami. Kitobda matnshunoslikning nazariy qoidalariga qisman, amaliy tahliliga ko'proq o'rin ajratilib, N., Bobur, Ogahiy, Muqimiy, Furqat asarlari nashrlari b-n bog'liq masalalar yoritilgan. Vahob Rahmonov mumtoz asarlarni nashrga tayyorlagan P.Shamsiyev, H.Sulaymonov, A.Rustamov, S.G'aniyevlar b-n bahsga kirishadi, misollar orqali dalillab, asl matnni tiklashda e'tibor qaratish lozim bo'lgan muhim nuqtalar borasida ma'lumot beradi. To'plamda N.

asarlari nashrlariga ham katta o'rin ajratilgan (52 – 370 betlar). Jumladan, "Mumtoz adabiyotimizning eng muhtasham qasri", "Matn tafovutlari va asliyat haqiqati", "Matn sahihligi bahsi", "Navoiy modern", "Navoiyning eng so'nggi so'zlari", "Hamid Sulaymonning hayqirig'i", "So'z g'alat, imlo g'alat, lug'at g'alat, ma'no g'alat", "Alisher Navoiy muhabbat o'rog'i" singari 21 ta maqola to'liq N. asarlaridagi matniy nuqsonlarni ochib berishga qaratilgan. Olim matnshunoslik borasida amalga oshirilgan ishlarni taftish qiladi, asarni nashrga tayyorlashda ilmiy-tanqidiy matndan foydalanish, bugun lotin va kirill alifbosida nashr etilgan kitoblarni lug'at asosida qayta o'qib chiqish zarurligi, matnshunoslar oldida turgan vazifalarni nazariy jihatdan yoritadi. N. asarlarining turli yillarda chiqqan nashrlaridagi kamchiliklarni tahlil qiladi.

Ad.: Раҳмонов Ваҳоб. Мумтоз сўз баҳси. – Т., 2022.

S.O'., O.T.

MUMTOZ MATNLAR TRANSLITRATSIYASI – N.ning "M.L." asarida mumtoz o'zbek tilidagi unlilar, ularning fonologik xususiyatlari haqida noyob ma'lumotlar saqlangan. Asardagi misollardan ko'rinadiki, o'zbek tilida o'nta unli bo'lib, ular bir-biridan uzun-qisqaligi b-n farqlangan. Tilning keyingi taraqqiyotida bu juft unlilar birlashib, bir fonemaga aylangan, ya'ni konvergensiya ro'y bergan. Quyida har bir juft unlini alohida-alohida tahlil qilamiz.

1. **a: ~ a.** N.ning yozishicha, mumtoz o'zbek tilida ikkita **a** unlisi bo'lib, ular bir-biridan uzun-qisqalik b-n farq qilgan. Cho'ziq a: alif (l), qisqa **a** hoyi havvaz (o) b-n ifodalangan. Shoir ma'lumotlariga qaraganda XV asrga kelib cho'ziq **a:** da fonematik, ya'ni ma'no ajratish xususiyati yo'qolib, qisqa **a** ga variant bo'lib qolgan. "M.L."da bu haqda shunday yozilgan: "Ul jumladin biri, alif (l) bila ho (o) orasida munosabat va mushorakat beribdurlarki, bir lafzni ham oxiri alif lafz bila qofiya qilsa bo'lur. Andoqki, ارا -ara: lafzin

ارس -sara: (saroy) va ارد -dara: (qo'ng'iroq) bila qofiya qilsa bo'lur, مرس -sara (toza) va مرد -dara (vodiy) bila ham qofiya qilsa bo'lur". Ushbu iqtibosdan ko'rinib turibdiki, shoir cho'ziq *a:* da ma'no ajratish xususiyati yo'qolganligi sababli tarkibida bu unli bo'lgan so'zlarni qisqa unlili, ya'ni hoyi havvazli so'zlarga qofiya qilinishi mumkinligi haqida ma'lumot bermoqda. Alifni hoyi havvazga variant ekanligi Mirza Mahdixon tomonidan ham ta'kidlangan. Olim "Maboni ul-lug'at" asarida yozadi: "Har bir alif hoyi havvaz bilan almashishi mumkin: alinda (alif bilan) va alinda (hoyi havvaz) bilan, yanimg'a (alif bilan) va yanimg'a (hoyi havvaz bilan) kabi. Keyinchalik o'zbek tili tovush tizimi taraqqiyotida bu ikki unli birlashib bir fonemaga aylangan, ya'ni konvergentsiyaga uchragan. Shu sababli alifli so'z ham hoyi havvazli so'z ham lug'atlarda yagona *a* harfi b-n yoziladigan bo'ldi.

2. *i:* ~ *i*. I fonemalari haqida shoir "M.L."-da ikki joyda ma'lumot beradi. Birinchi yoy (ى) va kasra (-) izohida fonematik xususiyatini yo'qotgan cho'ziq *i:* va qisqa *i* haqida ma'lumot berib, shunday yozadi: "Va yo bila kasra orasida dag'i bu nav'dur, andoqki رىغ -a:g'i:r (og'ir) va رىغاب -ba:g'i:r (jigar) alfozin رداص -sa:dir (voqelangan) va رداق -qa:dir (qudratli) alfozi bila qofiya qilsa bo'lur, رىخ ات -ta:xi:r (sekin) va رىىغت -tag'yi:r (o'zgarish) alfozi bila ham bo'lurki, forsiy alfozda bu suhulatlilar (imkoniyatlar) yo'qtur". Ushbu iqtibosda tarkibida cho'ziq *i:* li a:g'i:r va ba:g'i:r so'zlari qisqa *i* li sa:dir va qa:dir, shuningdek tarkibida cho'ziq *i:* li ta:xi:r va tag'yi:r so'zlariga qofiya bo'la olishi ta'kidlangan. Demak, XV asrga kelib cho'ziq *i:* da ma'no ajratish xususiyati yo'qolgani tufayli u qisqa *i* ga tenglashib, variant bo'lib qolgan. Bu unlilar ham tilimiz taraqqiyotida birlashib oddiy *i* ga aylangan, ya'ni konvergentsiyaga uchragan. Shu sababli lug'atlarda cho'ziq *i:* va qisqa *i* li so'zlar oddiy *i* harfi b-n yozilmoqda. Shoir fonematik xususiyatni saqlab qolgan cho'ziq *i:* haqida زىب so'zlari izohida ma'lumot berib shunday yozadi: "Va ya:yi misol uch harakatdin ortuq topilmas: زىب

-bez ki sart "kadud" der, va زىب -biz ki "mo" va "nahnu" ma'nisi biladur va زىب -bi:z ki "darafsh" derlar". Ko'rinadiki, "M.L."da shoir uchta *i* unlisi haqida ma'lumot bergan: birinchisi cho'ziq *i:* (bi:z) fonemasi, ikkinchisi fonologik ahamiyatni yo'qotgan cho'ziq *i:* va uchinchisi qisqa *i*. Ushbu iqtibosda "darafsh" ya'ni bi:z (bigiz) so'zida cho'ziq *i:* ishlatilganligi haqida muhim ma'lumot bor. Arab yozuvida ushbu cho'ziq *i:* ni ko'rsatish mushkul. Ammo mumtoz lug'atlarda maxsus *ishbo'*-cho'ziq atamasi orqali ko'rsatilgan. Chunonchi "Badoye' ul-lug'at" tuzuvchisi Toli Hiraviy نىق so'zi izohida ushbu kalima *ishbo'* s'iz qin (pichoqning qini) *ishbo'* b-n ya'ni cho'ziq *i:* b-n qi:n (qiyin) ma'nolarini beradi deb quyidagi misolni keltiradi:

*Osib nechun fig'ona soldi zulfidan ko'ngullarni,
Qaror-u sabr naqdin olg'ali gar aylamas qi:nlar.*

Darhaqiqat نىق so'zi qi:n (qiyin) bo'lganida azob ma'nosini beradi. Mumtoz o'zbek tilidagi cho'ziq *i:* fonemasi til taraqqiyoti iy diftongiga aylangan. Bu diftong *kiyik, qiyin, tiyin, biyik, deyin* kabi so'zlar tarkibida saqlanib qolgan. Shoir asarlari nashrida yuqoridagi so'z qin shaklida bu-zib yozilmoqda:

*Yordin ayru may ichmak qindurur balkim og'u,
Xoh og'izda talx su, xohi burunda sho'r su.*

So'zni bunday shaklda yozganda birinchi misrani izohlash mushkul. Faqat *qi:n* (qiyin) shaklida ma'no aniq bo'ladi: yordan ayri may ichmak qiyin, u og'uga o'xshaydi.

3. *u:* ~ *u*. "M.L." da mumtoz o'zbek tilida to'rtta lablangan u unlisi haqida ma'lumot berilgan. Shoir birinchi juft u ni vov (و) va zamma (-), ikkinchi juft unlini تو so'zlari misolida ko'rsatgan.

a) Avval vov (و) va zamma (-) orqali ko'rsatilgan unlilar haqida to'xtalamiz. Shoir vov orqali cho'ziq *u:* zamma orqali qisqa u unlisi haqida shunday yozadi: "Va vov bila zamma

orasida ham ul nav' shirkatdur. Andoqki روریا – *eru:r* lafzin رُح -hur (ozodlik) va رُد -*dur* (gavhar) lafzi bila qofiya qilsa bo'lur, رورغ - *g'uru:r* (mag'rur) va رورض - *zaru:r* (kerakli) lafzi bila ham joyizdur". Ushbu misollarda vov, ya'ni cho'ziq **u**: li *eru:r* so'zi zamma, ya'ni qisqa **u** li hur va *dur* so'zlariga qofiya qilinishi haqida ma'lumot berilgan. Demak, vovda cho'ziqlik belgisi yo'qolganligi sababli u zamma ya'ni qisqa **u** li so'zlarga qofiya bo'la olishi ko'rsatilgan. Bu misol vovda cho'ziqlik belgisi yo'qolganligi sababli, **u** qisqa **u** ga tenglashib qolganligi haqida ma'lumot beradi. Keyinchalik tilimiz taraqqiyotida bu ikkala u birlashib konvergensiya, ya'ni bir fonemaga aylangan. Shu sababli vovli so'zlar ham zammali so'zlar ham lug'atlarda bir u unlisi b-n yoziladigan bo'ldi.

b) Endi ikkinchi juft lablangan unilari haqida to'xtalamiz. Bu unilalar shoir tomonidan تو so'zlari misolida izohlangan: “توا – muqammirg'a burd jihatidin amr va تو ki baridin ariq harakatdur, kallani o'tga tutup tukin aritur ma'nidadur". Ushbu iqtibosga diqqat qilib, unda izohlangan so'zni turkman tiliga qiyoslasak, birinchi “muqammirg'a burd jihatidin amr” da ya'ni qimor o'ynovchiga yutmoq uchun buyruqda oddiy **u** ishlatilganligini ko'ramiz. Turkman tili fikrimizni tasdiqlaydi: utmak “выигрывает”. Qirg'izcha ut “выиграт” ham shoir fikrining to'g'riligini ko'rsatadi.

Ikkinchi تو da, ya'ni kallani o'tga tutup tukin ariturda qisqa u ishlatilgan. Turkman tilida ham bu so'z qisqa **u** b-n yozilgan: ytmek “opalit”.

N. ko'rsatib o'tgan bu ikki unli adabiy tilimizda ishlatilmaydi, faqat shevalarda saqlanib qolgan: utmoq – o'tga tutib junini tozalamoq.

4. **e**: ~ **e**. Shoir ko'rsatilgan asarida ikki **e** unlisi haqida ham qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. “M.L.”dan: “ریت، ki, termak ma'nisi biladur. ریت ki andin, daqiqdur, uldurki, sartlar oni “araq” va “xey” derlar”. Ushbu iqtibosga diqqat qilinsa, unda ikkita **e** unlisi haqidagi ma'lumotga ega bo'lamiz. Qadimgi manbalar birinchi ریت -*te: rda* cho'-

ziq **e**: ikkinchi ریت terda oddiy **e** ishlatilganligini ko'rsatadi. Uzun-qisqalikda farqlangan bu **e** unilari tilimiz taraqqiyotida konvergensiya uchragan, bir fonemaga aylangan. Shu sababli yuqoridagi so'zlar lug'atlarda bir **e** fonemasi b-n yoziladi.

5. **o**: ~ **o**:. “M.L.” ma'lumotlari mumtoz o'zbek tilida to'rtta **o**: bo'lganligidan darak beradi. Ular bir-birlaridan daqiq-qisqalik b-n farqlangan: “روت ki domdur, yana روت ki, andin daqiqroqdurki: qush o'lturur yig'ochdur...”. Ushbu iqtibosdan ko'rinib turibdiki, birinchi to':r ya'ni tuzoqda eng cho'ziq **o**: ishlatilgan, ikkinchi to':r ya'ni qush o'tiradigan yog'ochda undan qisqaroq cho'ziq **o**:, uchinchi to':r ya'ni uyning to'rida uchinchi darajali cho'ziq **o**: va nihoyat to'rtinchi to':r ya'ni eshikka tutiladigan to':rda oddiy cho'ziq **o**: ishlatilgan.

Ushbu to'rt cho'ziq **o**: unli tilimiz taraqqiyotida quyidagi o'zgarishlarga uchragan. Birinchidan, to'rttala cho'ziq **o**: da cho'ziqlik belgisi yo'qolgan. Ikkinchidan, tuzoq ma'nosidagi to'rdagi **o**: unlisi gazmol ma'nosidagi to'r dagi **o**: unlisi b-n birlashib konvergensiya uchragan. Qush o'lturur ma'nosidagi to'r adabiy tilda ishlatilmasligi sababli uning tarkibidagi **o**: fonemasi arxaiklashgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida gazmol va hurmatli o'rin ma'nosidagi so'zlar tarkibidagi **o**: unilari saqlanib qolgan.

Biz shu vaqtgacha mumtoz o'zbek tilidagi matnlarni **ä, ö, ы, i, ĭ** kabi belgilar b-n yozib keldik. Vaholanki, N.ning “M.L.” asarida mumtoz o'zbek tilidagi so'zlar qanday transliteratsiya qilinishi kerakligi haqida noyob ma'lumotlar saqlangan.

N. zukko tilshunos sifatida XV asrga kelib unilarda uzun-qisqalik oppozitsiyasi yo'qolganligini ko'rsatib berdi (mumtoz o'zbek tili fonetikasida inqilob yasadi). U alif orqali ifodalanuvchi cho'ziq **a**: da ma'no ajratish xususiyati yo'qolganligi sababli hoyi havvoz b-n ifodalanuvchi qisqa **a** ga, vov orqali ifodalanuvchi cho'ziq **u**: da fonematik xususiyat yo'qolganligi sababli zamma orqali ifodalanuvchi qisqa **u** ga, yoy orqali ifodalanuvchi cho'ziq **i**: da ma'no ajratish

xususiyati yo‘qolganligi sababli kasra orqali ifodalovchi qisqa *i* ga tenglashib qolganligi haqida g‘oyat qimmatli ma‘lumot qoldirgan.

Shoirning bu ma‘lumotlari cho‘ziq unlilarda ma‘no ajratish xususiyati yo‘qolganligi sababli ular oddiy unliga tenglashib qolganligini ko‘rsatadi. Bu esa mumtoz o‘zbek tili yodgorliklarini oddiy *a, i, u, o‘, e* unlilari b-n transliteratsiya qilish mumkinligidan darak beradi. N.ning bu ma‘lumotlari mumtoz o‘zbek tilini sodda o‘qitish mumkinligidan tashqari hozirgi o‘zbek tili vokalizmi qanday shakllanganligi haqida qimmatli ma‘lumotlar beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского. – М., 1961; Туркменско-русский словарь. – М., 1968; Киргизско-русский словарь. – Москва, 1965; Туркменско-русский словарь. – М., 1968; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 4 томлик. Том 2. – М., 1981; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Том 2. – М., 1981.

E.U.

MUMTOZ O‘ZBEK TILIDAGI TO‘RT “O” TOVUSHI – N. “M.L.”da mumtoz o‘zbek tilidagi unlilar bir-biridan uzun-qisqalik b-n farqlanishini daqiq – qisqa atamasi orqali shunday ifodalaydi: “to‘rki, domdur yana to‘rki andin daqiqroqdurki: qush o‘lturur yig‘ochdur va to‘rki, andin daqiqroqdur: uying to‘ridur va to‘rki, barchadin ariqdur: to‘rlug‘ni yo eshikni to‘rmak uydur”. Shoir ma‘lumotlari XI asr tilshunosi Mahmud Koshg‘ariy ma‘lumotlari b-n hamohang. Lug‘atchi uying to‘ri ma‘nosidagi *to‘r* so‘zida cho‘ziq *o‘*: ishlatilganligini ta‘kidlash u-n yoniga ishmom, tuzoq ma‘nosidagi *to‘r* so‘zida undan ham cho‘ziqroq *o‘*: mavjud ekanligini ko‘rsatish u-n ishbo‘ atamasini qo‘yadi. Ko‘rinib turibdiki, eng uzun *o‘*: ni Mahmud Koshg‘ariy ishmom, undan qisqarog‘ini ishbo‘, N. esa daqiq termini orqali ko‘rsatgan. “M.L.”-

dan olingan ushbu iqtibosdan ko‘rinib turibdiki, shoir o‘zbek tilida to‘rtta *o‘* fonemasi borligini ta‘kidlamog‘da. Ular ayrim olimlar yozganidek, bir-biridan qattqlik-yumshoqlik b-n farqlanmaypti. Sababi, bu unlilarning hammasi bir xil pozitsiya *t* va *r* undoshlari qurshovida turibdi. Ularning birini qattiq, ikkinchisini yumshoq deyish u-n lingvistik asos yo‘q. Endi bu to‘rt unlini adabiy tilda, o‘zbek shevalarida va nihoyat, qirg‘iz, qozoq va turkman lug‘atlarida berilishiga to‘xtalamiz. O‘zbek adabiy tilida bu to‘rt unlidan uchta ishlatiladi, faqat tildagi iqtisod qonuniga muvofiq ularda cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan.

To‘r I – tabiiy yoki sun‘iy toladan katak-katak ko‘zli yoxud bejamdor qilib to‘qilgan gazmol;

To‘r II – poygakdagi joyga nisbatan yuqoridagi joy, hurmatli o‘rin;

To‘r III – baliq tutadigan yoki qush ovlaydigan setka shaklidagi asbob; matrap.

Qush o‘lturur yog‘och ma‘nosidagi to‘r adabiy tilda uchramaydi, faqat Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarida saqlanib qolgan. O‘zbek shevalarida unlilardagi cho‘ziqlik saqlangan: tor (to‘r) – baliq tutadigan uskuna, *tør (to‘r)* – uying to‘ri. Qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq va turkman tillarida ham cho‘ziqlik saqlangan. Qirg‘iz tilida ulardan biri *o*, ikkinchisi *ø* fonemalari orqali ko‘rsatilib, ikki lug‘at maqolaga joylashtirilgan: tor “set”; *tør* “место против входа в юрту, почетное место”. Qozoq tilida ham ushbu holatni ko‘ramiz. Bu tilda ham cho‘ziqlik tufayli ular ikki lug‘at maqolada berilgan: *tor: tor jasau – ауыс – тузоқ, tør- үйдің* qadirli sanalatym jog‘arg‘y jag‘y. Xuddi shunday holatni qoraqalpoq tilida ham ko‘ramiz: tor “setka”, “set”, *tør* – “почетное место”. Turkman tilida *tø:r* “почетное место” cho‘ziqlik belgisi (:) b-n yozilgan, oddiy *o‘, ø* fonemasi orqali ko‘rsatilgan: tor – “set”, “nevod”, “setka”.

Misollardan ko‘rinib turibdiki, qirg‘iz, qozoq va turkman tillaridagi *o‘* unlilari bir-biridan uzun-qisqalik b-n farqlanmog‘da. Yana qaytaramiz: N. unlilarni qattiq-yumshoqligiga qarab emas, balki uzun-qisqaligiga ko‘ra tasnif qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Т., 1983; Махмуд ал-Кашкари. Диван лугат ат-турк. Таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ауэзова. – Алматы, 2005; Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши. – Т., 2006; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Том 2. – Москва, 1981; Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. – Т., 1996; Киргизско-русский словарь. – Москва, 1965.

E.U.

“MUNDOQ MUQATTAOTKIM, MEN YIG‘MISHAM, ERUR...” – N.ning “F.K.” devoniga kiritilgan qit‘a:

*Mundoq muqattaotkim, men yig‘misham, erur
Har bir hadiqayi xirad aylar chun farog‘.*

*Majmuin o‘yla kishvari anglaki, sathini
Hikmat suyidin aylamisham qit‘a-qit‘a bog‘.*

“Biz yolg‘ondan qalbi munofiq, jonli ziddiyatdan o‘zga hech nima emasmiz. Biz o‘z-o‘zimizdan yashirinamiz. O‘zimiz o‘zimizga niqob to‘qiyimiz”, – degan edi Blez Paskal. Agar diqqat qilinsa, N. hazratlari ham aksariyat qit‘alarini ana shunday beshafqat fikrlar talqiniga bag‘ishlagan. Inson yolg‘onlardan poklanib, nodonlikda o‘zni ovutish va jaholatga ko‘nikishdan xalos bo‘lmas ekan, u tuban ziddiyatlar mujassamiga aylanib qolaveradi. O‘z-o‘zingdan bekinma! Asl mohiyatingni angla! Ko‘nglingga niqob tortma! Bu da‘vatlar shoir qit‘alaridagi yuzlab satlardan baralla eshitilib turadi. Hazrat N. hamisha haqiqatni yozganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни таниидир. – Т., 2021.

I.H.

MUNZIR IBN AMR – Sulaymon (a.s.) qissasidagi personaj. U “T.A.H.”dagi Sulaymon (a.s.) qissasining o‘ziga xosligini ko‘rsatuvchi dalillardan biri sifatida diqqatga sazovor. Ma‘lumki, payg‘ambarlar haqidagi qissalar N.ga qadar mavjud bo‘lgan va keng tarqalgan. Ularning eng mashhuri Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asaridir va ushbu asarda yuqoridagi obraz mavjud emas.

N. asarida bayon qilinishicha, Sulaymon (a.s.) Hudhud orqali Bilqisga noma yuborganidan so‘ng Bilqis ikki oltin va ikki kumush g‘isht, bir muhrlangan durjni ham bir xil kiyintirilgan yuz qiz va yuz o‘g‘il bolani M.I.A.ga topshirgan va ularni Sulaymon (a.s.)ga yetkazishni buyurgan. U M.I.A.ga “Agar Sulaymon (a.s.) g‘ishtlarni olsa va senga bepisanlik bilan muomala qilsa, bilginki payg‘ambar emas, aksincha bo‘lsa, payg‘ambardir”, – degan. Bundan tashqari, uning payg‘ambarligiga ishonch hosil qilish u-n Sulaymon (a.s.) bir xil kiyingan bolalar ichidan o‘g‘illar va qizlarni ayirishi, huqqada nima borligini topishi kerakligini aytgan.

M.I.A. Sulaymon (a.s.) qoshiga borganda, u bepisanlik b-n emas, izzat-ikrom b-n kutib olgan, oltin va kumush g‘ishtlarni olmagan, durjning ichida nima borligini topgan, o‘g‘il va qiz bolalarni bir-biridan ayirgan. Shundan so‘ng M.I.A.ning ketishiga ruxsat berib, “Bilqisga ayt, imon qabul qilsin”, – degan.

N. “T.A.H.”da yuqoridagi voqealarni batafsil hikoya qilgan. U M.I.A.ni “aql va siyosatlig‘ kishi erdi” deb ta’riflaydi.

Rabg‘uziy o‘z asarida Bilqis tomonidan Sulaymon (a.s.)ga yuborgan narsalar va kishilarning nomlarini keltirgan: “Zuyug otlig‘ qozisini, Rofig‘ otlig‘ vazirini, Munzir otlig‘ hojibini bu mol birla Sulaymong‘a izdi”. Ko‘rib turganimizdek, yuborilgan kishilar orasida M.I.A. qayd etilmagan. Umuman, Rabg‘uziy qissasida bunday obraz yo‘q. Bu muhim adabiy dalil bo‘lib, N.ning boshqalar yozgan voqealarni takrorlash b-n cheklanmagani, payg‘ambarlar haqidagi qissalarga ijodiy yondashgani, o‘ziga xos, original qissalar yaratganini ko‘rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носириддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. – Т., 1991.

Q.E.

MUNIROV Quvomiddin (1928–2012, Toshkent) – sharqshunos olim, tarix fanlari nomzodi (1961). 1949-y.da SAGU Sharq fakultetini tugatgan va O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida ishlagan. 1964-y.dan M.Q. shu institut qo‘lyozmalar fondining boshlig‘i va Qo‘lyozmalarni sharhlash va tartibga solish bo‘limining mudiri bo‘lgan.

M.Q. 10 ga yaqin kitob va 50 dan ortiq maqolalar muallifi. 1970-y.da “Alisher Navoiy qo‘lyozma asarlari katalogi”ni keksa manbasunos olim Abdulla Nosirov b-n nashr ettirgan. Mualliflar bergan ma‘lumotga ko‘ra, O‘zR FA ShI fondida N.ning 150 ga yaqin xattot tomonidan ko‘chirilgan 450 dan ziyod qo‘lyozma va bosma asarlari saqlanmoqda”. “Bular orasida Alisher Navoiy hayot vaqtida Hirotda atoqli xattotlar tomonidan ko‘chirilgan devonlarning mo‘tabar nusxalari ham bor”.

Zarrin qalam xattotlar Sulton Ali Mashhadiy, Abduljamillar ko‘chirgan “N.N.”, Abduljamil ko‘chirgan “X.” nusxalari shular jumlasidandir. Bu katalogda mualliflarning so‘zboshilari, asosiy fondga saqlanayotgan 404 qo‘lyozma, bir necha dublet fondan qo‘lyozmalar haqida ma‘lumotlar berilgan va N.ning nashr etilgan (o‘zbek va rus tillaridagi) asarlari ro‘yxati hamda qo‘lyozmalardan ba‘zi sahifalar surati ilova qilingan.

M.Q., shuningdek, Ogahiy ijodiyoti, Munis, Ogahiy va Bayoniylarning tarixiy asarlari yuzasidan tadqiqot olib borgan, risolalar e‘lon qilgan.

Ad.: Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. – Т., 2002.

S.G‘.

MUNIS (To‘liq ismi: Shermuhammad Avazbiy o‘g‘li Munis (1778–1829, Xiva) – sho-

ir, muarrix, tarjimon, xattot. Qiyot qishlog‘ida mirob oilasida dunyoga kelgan. Otasi Avazbiy saroyning bosh mirobi edi. U o‘z zamonining fozil kishilaridan bo‘lganligi u-n ham o‘g‘lining yaxshi bilim olishi u-n barcha shart-sharoitlarni yaratib beradi. Uning ta‘lim-tarbiyasiga qo‘shnisi Sayideshonxo‘janing ham ta‘siri kuchli bo‘lgan. M. unikiga kelib-ketadigan peshqadam ziyolilarning suhbatidan bahramand bo‘lar edi. M. boshlang‘ich savodini qishloq maktabida chiqarib, keyin madrasada tahsilni davom ettiradi. Sayideshonxo‘ja madrasada ham unga dars bergan. Arab va fors tillarini, Sharq adabiyotini chuqur o‘zlashtiradi. She‘rlaridan ma‘lum bo‘lishicha, u Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Sa‘diy Sheroziy, Abulqosim Firdavsiy, Abdulloh Ansoriy, Fariddin Attor, Xoqoniy Shirvoniy, Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, N., Fuzuliy, Mirzo Abdulqodir Bedil singari, deyarli, barcha zabardast namoyandalar ijodi b-n tanish bo‘lgan.

M. adabiyotga katta nazariy tayyorgarlik b-n kirib kelgan. Uning adabiyotga bo‘lgan havasini oshirishda, uni she‘r mashq qilishga va ustoz so‘z san’atkorlari ijodini puxta o‘rganishga rag‘batlantirishda o‘sha zamonning Kiromiy, Ravnaq, Mavlono Nishotiy, Andalib kabi peshqadam va tajribali qalamkashlari muhim rol o‘ynagan edilar. M-n, Munis Mavlono Kiromiyning shoirlikda o‘ziga ustoz bo‘lganini bir she‘rida quyidagicha bayon qilgan edi:

*Tong emas, Munis, agar bo‘lsam kiromi qadrkim,
Ustodi zohir-u botin Kiromiydur mango...*

Munis o‘z ijodida Ravnaqdan ham o‘rgangan.

Otasi 1800-y.da vafot etgach, o‘sha davrdagi Xiva xoni Avaz inoq M.ni saroy xizmatiga jalb etib, farmonnavis kotib qilib tayinlagan. 1806-y. da Muhammad Rahim I taxtni egallagach, unga miroblik unvonini beradi. Shu davrdan boshlab M. Xiva xonligi ishlarida ishtirok eta boshlaydi.

M. 1804-y.da o‘z she‘rlarini to‘plab, ilk mar-ta mo‘jaz bir devon tuzadi. 1815–1820-yy.da esa

6 ming bayt (12 ming misra)dan iborat mashhur “Munis ul-ushshoq” (“Oshiqlar do‘sti”) devonini tartib beradi. Unga shoirning g‘azal, mustazod, muxammas, musaddas, ruboiy, tuyuq janridagi she‘rlari kiritilgan. “Shuaro”, “So‘z” radifli g‘azallari nihoyatda mashhur bo‘lib, ularda o‘sha davrdagi qalam ahlining ahvoli, ularga munosabatning qandayligi hassos misralarda haqqoniy yoritib berilgan. Shuningdek, devonga 1804-y. da yozgan xattotlikka oid “Savodi ta‘lim” asari ham ilova qilingan. 2 qismdan iborat bu asarning 1-qismida xat mashq qilishga tayyorgarlik ko‘rish va yozuv u-n zarur narsalar, 2-qismida esa xat mashqi va uning usullari haqida o‘z tajribalari asosida keng ma‘lumot beriladi.

Muarrix sifatida 1806-y.da Xiva tarixiga oid “Firdavs ul-iqbol” (“Iqbol bog‘i”) nomli tarixiy asar yozishga kirishadi. Lekin 1812-y.gacha bo‘lgan voqealarni yozishgagina ulguradi. U ijodi ayni gullagan davrda vabo kasalidan vafot etadi. M.ning bevaqt o‘limi tufayli chala qolgan asarni uning jiyani – mashhur shoir va muarrix Muhammad Rizo Ogahiy davom ettiradi va nihoyasiga yetkazadi. 5 bobdan iborat bu asar nafaqat Xorazm, balki qardosh turkman, qozoq va qoraqalpoq xalqlari tarixini o‘rganishda ham muhim manbalardan biri hisoblanadi. M., 1819-y.da mashhur muarrix Mirxondning 7 jilddan iborat “Ravzat us-safo” (“Sofflik bog‘i”) nomli tarixiy asari tarjimasiga kirishgan. Lekin 1-jildi va 2-jildining yarmini tarjima qilib ulguradi. Keyin uni ham Ogahiy nihoyasiga yetkazadi.

M. Xorazmning sug‘orish inshootlari va yersuv munosabatlariga bag‘ishlangan “Arnalar” (arna – ariq, kanal) degan asar ham yozgan. U mohir xattot sifatida N.ning “M.A.” (1794) va “H.S.H.A.” (1797), “S.S.” (1798–99) asarlarini, XIX asr shoiri Roqim devonini kitobat qilgan.

M.ning N. shaxsi va bebaho merosiga qanchalik ixlos-e‘tiqodi borligi devonidagi she‘rlaridan yaqqol ko‘rinib turadi. U o‘zining bu buyuk salafidan fikrni go‘zal va ta‘sirchan ifodalash, ohorli va betakror tashbeh-u timsollar b-n she‘riga sayqal berish, so‘zni zargarday tanlab ishla-

tish, ravon va jarangdor misralar tizish sirlarini o‘rganadi. N. an‘analarini yangi sharoitda davom ettirib, rivojlantirgan M. ko‘plab bayt-u misralarida o‘zining N. ruhidan madad topgani, N. ta‘sirida ijod qilgani, ijod yo‘lida N.ni o‘ziga rahnamo, deb bilgani haqida to‘lib-toshib yozadi. M-n, ruboiylaridan birida shunday yozadi:

*So‘z ichra Navoiyki jahongirdurur,
Munisg‘a maoniy yo‘lida pirdurur.*

*Yo‘q g‘ayriyat andin o‘zgakim ayturlar:
Bu – Shermuhammad, ul – Alisherdurur!*

M., devonidagi ilk g‘azaldayoq o‘zining she‘riyatdagi ustozlari kimlar ekani, kimlarning asarlaridan o‘qib ta‘sirlangani, kimlarni ijod yo‘lida o‘ziga ustoz deb bilishini ko‘rsatib o‘tgani-da, o‘ziga xos qat‘iyat va ishonch b-n bu yo‘lda to‘lug‘ N. ruhi menga homiy ekan, hasadgo‘ylarning bo‘lar-bo‘lmas gap-so‘zlariga parvo ham qilmayman, deb yozadi:

*Qilsa hosid daxli bejo so‘z aro yo‘qtur g‘amim –
Kim, bu ma‘nida Navoiy ruhi homi(y)dur manga.*

V.Abdullayev M.ning o‘zining buyuk salafidan o‘rganishi va ta‘sirlanishi asosan 2 yo‘nalishda kechganligini ta‘kidlaydi: shoir g‘azallariga muxammaslar bog‘lash va naziralar yozish. Bunga yana uning navoiyona ruh va ohangdagi bayt-u g‘azallarini, “Firdavs ul-iqbol” (“Iqbol bog‘i”) nomli tarixiy asaridagi navoiyona zachinlar va masnaviy parchalarini ham qo‘shish mumkin. Binobarin, N.ning M.ga ta‘sirini quyidagi yo‘nalishlardan o‘rganish mumkin:

- M.ning N. g‘azallariga tatabbu‘lari;
- buyuk salafi g‘azallariga muxammaslari;
- shoir ijodida navoiyona ohanglar;
- “Firdavs ul-iqbol”dagi navoiyona zachinlar va masnaviy parchalari.

M. N.ning “Hiloliya” qasidasidan ilhomlanib, uning ta‘sirida tatabbu‘ o‘laroq bitgan “Iyd” qasidasida “Men Navoiyga tatabbu‘ qilishga

jur'at etib, uning himmatini istab sahifa uzra qalam surdim – uni o'qigan kishi donishmand shoir ta'sirida unga monand misralar ijod qilganimni his etadi", – deb lutf aylagan edi:

*Jur'ate aylab, Navoiyg'a tatabbu' ayladim,
Safha uzra xoma surdim istab oning himmatin.*

*Matla'ye qildim xayol ul nav'kim, fikr aylagan
Fahm qilg'usi nazokat ichra oning diqqatin.*

M. buyuk salafining "Ko'nglim", "Edim", "Qilmading", "Yo'q", "Qilmangiz", "Hanuz", "Umid", "Aylagach", "Aylab", "Ekin oyo", "Fido", "Ollida", "Sanga", "O't" radifli g'azallariga tatabbu'lar qilgan. Shuningdek, "Vahki, ko'nglum mahvasheg'a muftalo bo'ldi yana", "Ichib tutsa manga may gar nigori bodaoshomim", "Ey xayoli qomating jon gulshanida sarvinoz", "O'lturg'ali oshiqni qarodur sanga to ko'z", "Xilvate bo'lmas muyassar yor ila ag'yorsiz" misralari b-n boshlanadigan g'azallari ham bevosita N.ga tatabbu'dir. M-n:

*Vahki, ko'nglum mahvasheg'a
muftalo bo'ldi yana,
Charxdin har dam nasibim yuz balo
bo'ldi yana, –*

bayti b-n boshlanadigan g'azali N.ning mashhur "Ko'rgali husningni zor-u muftalo bo'ldum senga" misrasi b-n boshlanadigan g'azaliga tatabbu' ekanligi ko'rinib turibdi.

*Tiyrahol o'lmoq ishimdur chehra
pinhon aylagach,
Ko'zgudek hayratzada, ammo,
namoyon aylagach, –*

matla'li g'azali esa salafining yana bir "Husni ortar yuzda zulfin anbarafshon aylagach" nomli g'azaliga tatabbu'dir.

M. N.ga tatabbu' qilib "Ollida" radifli 2 ta g'azal yozadi-da, so'ng "keynida" radifi b-n ham

2 g'azal ijod qiladi. Bu g'azallar ham o'zining ohorliligi b-n o'quvchini o'ziga tortadi. Ayni hol N.Jumaxo'janing "Nazira va muxammaslar yozish original g'azal yaratish yo'lidagi o'ziga xos mashq, tayyorgarlik vazifasini o'tagan", - degan fikri haqligini ko'rsatadi.

M. qator g'azal va ruboiylarida fikrini N.ga xos tarzda ifodalaydi, baytlarini N.ga o'xshab shakllantiradi, buyuk salafining muayyan mushohadalarini rivojlantirib, ularning yangi qirralarini ochadi, tashbehlarining yangi ma'no qatlamlarini kashf etadi, bir so'z b-n, aytganda, navoiyona ohangda bayt-u g'azallar ijod qiladi.

N.ning ma'shuqaning kemada Amudaryo ichra sayr etishi tasviri b-n bog'liq go'zal tashbehlar asosiga qurilgan betakror g'azali mavjud. Jumladan, g'azal matla'sida san'atkor shoir Amudaryoda kemada sayr etayotgan malakni tole yulduzini bag'riga bosgancha, falak uzra ay-lanib yurgan yarim oyga tashbeh etadi:

*Zavraq ichra ul quyosh sayr aylamas Jayhun aro,
Axtari sa'de hilol ichra kezar gardun aro.*

M. bu bayt ta'sirida o'ziga xos ohorli tashbeh yaratadi – Amudaryo uzra suzayotgan kemada tabassum qilib, atrofni kuzatayotgan ma'shuqani osmondagi yarim oy ustida porlab turgan yulduzga qiyoslaydi.

*Jilva aylar dilbarim zavraqda Jayhun ustida,
Yo munir axtar yangi oy uzra gardun ustida.*

M. yana N.ga ergashib, salmoqli g'azallar yozadi. Uning g'azallari, asosan, 8, 9, 10, 11, 12 baytli g'azallardir.

Sharq she'riyatida shunday mavzular borki, ular turli shoirlar tomonidan davom ettirilib, yangidan yangi qirralari ochilgan. Shulardan biri asli nasli buzuqning tarbiya b-n tuzuk bo'lmasligi haqida. Inson tabiati ustida bosh qotirgan, inson tarbiyasi u-n jon kuydirgan dunyo donishmandlarining aksariyati oxir-oqibat insonning tug'ma tabiatini o'zgartirib bo'lmasligi, u "yaratilgani-cha qolishi" to'g'risidagi to'xtamga kelishgan.

Azaldan qismat qilingan tug‘ma tabiatni o‘zgartirib bo‘lmaydi. Albatta, inson o‘z fe‘lidagi, tabiatidagi bema‘ni orzu-o‘ylari, yovuz intilishlari, nojo‘ya xatti-harakatlarini jilovlab, ayb-u qusurlarini hammadan yashirib yurishi mumkin, lekin bir kuni u o‘zining asl mohiyatini namoyon qiladi. Shundan kelib chiqib, N. o‘zining mashhur qit‘asida zuvalasiga insoniylik urug‘i qo‘shib qorilmagan kimsalarni har qancha tarbiyat qilma, baribir odam bo‘lmaydi, degan fikrni bildirgan edi:

*Nokas-u nojins avlodin kishi bo‘lsun debon
Chekma mehnatkim, latif o‘lmas kasofat olami –
Kim, kuchuk birla xo‘tukka necha qilsang tarbiyat,
It bo‘lur, dog‘i eshak, bo‘lmaslar aslo odami.*

Darhaqiqat, odam bolasi tarbiya tufayli ilm-u hunar egallashi, ba‘zi yaxshi fazilatlariga ega bo‘lishi mumkin, lekin uning tabiatidagi yovuzlik, kin, hasad, baxillik, g‘arazgo‘ylik, tuhmatchilik, yolg‘onchilik kabi tug‘ma illatlarni dunyoning jami donishmandlari bir bo‘lib tarbiyalasalar ham yo‘qotolmaydilar.

M.ning “Firdavs ul-iqbol”da keltirilgan quyidagi qit‘asi garchi Xorazmdagi inoqlar hokimiyati davrida Xo‘jamurodbiyning 11 yil davomida o‘z valine‘mati Avazbiy inoqqa nisbatan xiyonat yo‘lini tutib kelgani tufayli besh o‘g‘li b-n birga qatl etilishi munosabati b-n yozilgan bo‘lishiga qaramay uning yaratilishiga N.ning mazkur mashhur qit‘asi bevosita ta‘sir ko‘rsatgani shubhasiz:

*Ahli fasod tarbiyatini qilmoq ixtiyor,
Qilmoqdurur yilonni qo‘yun ichra parvarish.*

*Topmas sharorat ahli navozish bila saloh,
Bo‘lmas falakka say‘ bila rostlig‘ ravish.*

“Tabiati buzuq, tuban kimsalarning tarbiyati uchun jiddu jahd ko‘rsatish ilonga qo‘yningdan joy berib, uni mehr-u muhabbat bilan parvarish qilishga o‘xshaydi. Har qancha harakat qilma-

sin, falak to‘g‘ri aylanishni odat etolmaganidek, ming lutf-u marhamat ko‘rsatganing bilan yaramas kimsalar ham to‘g‘ri yo‘lga kirib, yaxshi odamlarga aylanishmaydi”.

Albatta, M. mazkur mavzuning yangi qirrasini ochib, N. fikrini rivojlantirgan va to‘ldirgan: agar N. nopok javhardan bino bo‘lgan, asli tuban kimsalar tarbiyati u-n jon kuydirishning behudaligi haqida gapirsa, M. fisq-u fasod ahlining yaxshilikka arzimligi, xiyonat ahliga marhamat ko‘rsatishning behudaligini ta‘kidlaydi.

M.ning 19 ta muxammasidan 10 tasi N. g‘azalariga bog‘langan. Odatda, bir shoir boshqa ijodkorning o‘zini to‘lqinlantirgan, o‘ziga ilhom bag‘ishlagan g‘azaliga taxmis bog‘laydi va shu bahona u b-n jo‘rovozlik qiladi: uning fikrlariga zamin yaratadi, rivojlantiradi, to‘ldiradi, yangi ma‘no qirralarini ochadi, tashbehlar silsilasini boyitadi va h.k. Agar taxmis misralari g‘azal baytiga yopishib tushmasa, u ohorli ko‘ylakka tushgan chipta yamoqqa o‘xshab qoladi. Taxmis va g‘azal misralari o‘zaro uyg‘un kelganda esa muxammas ikki shoir ijodining mahsuli bo‘lishiga qaramay, u xuddi bir shoirning qalamidan chiqqanday taassurot tug‘diradi. Bu xuddi jo‘rovozlikda kuylangan qo‘shiqqa o‘xshaydi. M. taxmis bog‘lashda shunchalik katta mahorat hosil qilganki, u tomondan qo‘shilgan misralarni N. baytidan ajratib bo‘lmaydi. Jumladan, ustozining “Tun oqshom keldi kulbam sori ul gulrux shitob aylab” misrasi b-n boshlanadigan mashhur g‘azaliga bog‘lagan taxmisida voqea va holat tasvirlarini shoir baytiga uyqash tarzda mahorat b-n chizadi:

*Mening chun bulbuli mahzun kibi
lol o‘lg‘anim bildi,
Tabassum zohir aylab, g‘uncha
yanglig‘ gul-gul ochildi,
Qo‘lin qo‘ynig‘a soldi-yu, qoshimg‘a
ro‘baro‘ keldi,
Chiqordi shishai may dog‘i bir sog‘ar
to‘lo quydi,
Ichib tutdi menga yuz nav‘ nozoso
itob aylab.*

Bu qadar tasvir uyg'unligi, tuyg'ular hamo-hangligi, fikrlar omuxtaligini uncha-muncha muxammasda ko'rish qiyin. M. tomonidan qo'shilgan misralar N. g'azalidagi oshiq va ma'shuq holati tasvirini yanada kengaytirgan va mukammallashtirgan. Navoiyona misralar ijod qilib, ularni salafi misralari b-n bo'ylashtira olgan M. ning katta shoirlik mahorati va muxammasnavislik tajribasidan dalolat beradi.

M.ning "Firdavs ul-iqbol"da ham buyuk sa-lafining tarixnavislik an'alariga ergashgani yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, asarning payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan dastlabki bob va fasllarida u "T.A.H." yo'lidan borganini ko'rish mumkin. Asar muqaddimasini N.ning "T.A.H."siga o'xshatib muxtasar tarzda yozadi va har bir payg'ambar tarixidan so'ng N. kabi bir ruboiy keltiradi. Matnning so'z qurilishi va uslubida ham mushtaraklik seziladi. Lekin M. ba'zi payg'ambarlar haqida kengroq ma'lumot beradi. Shuningdek, N. she'r bag'ishlamagan payg'ambarlarga ham ruboiy, qit'a yoki fard bag'ishlaydi. Yana asarning ba'zi boblarini N. "X."si kabi kirish so'zlar b-n boshlaydi. Bularning bari "Tarixi anbiyo va hukamo" va "Firdavs ul-iqbol" asarlarini qiyosiy o'rganish kerakligini taqozo qiladi.

Ma'lum bo'ladiki, N. adabiy va ilmiy merosining M. ijodiga ta'siri keng va serqirra bo'lib, bu ta'sir qirralarini barcha yo'nalishlar bo'yicha har tomonlama chuqur tadqiq etish taqozo qilinadi.

Ad.: Alisher Navoiy. *Tarixi anbiyo va hukamo. TAT. 10 jildlik, 8-jild.* – T., 2011; Munis. *Saylanma.* – T., 1980; Abdullaev V. *Ўзбек адабиёти тарихи.* – T., 1980; Аҳмедов Т. *Мунис // Ўзбек адабиёти тарихи, 4-жилд.* – T., 1978; Ҳақимов М. *Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар.* – T., 1991; Жумахўжа Н. *Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII–XIX асрлар ўзбек шеърляти мисолида).* – T., 1999; Жумахўжа Н. *Мунис // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд.* – T., 2003; Очилов Э. *Мунис ижодида*

Навоий анъаналари // "Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида" мавзудаги халқаро илмий конференция тўплами. – T., 2021.

E.O.

“MUNOJOT” – N. hayotining so'nggi yillarida o'tgan umrini sarhisob qilib, Alloh taolodan bilib-bilmay sodir etgan ayb-u gunohlarini afv etishini tilab, lutf-u marhamat so'rab, iltijo qilib yozgan asari. Shoirning Turkiya kutubxonalari va qo'lyozma xazinalarida saqlanayotgan kulliyotlarida kotiblar uni so'zboshi sifatida ko'chirganlar. M-n, asar shoirning o'zi tuzgan kulliyotining Darvesh Muhammad Taqiy (1495/96–1496/97) ko'chirgan nusxasi boshida joylashtirilgan.

Asar 3 qism: an'anaviy hamd, na't va munojotdan iborat. Hamdda Allohning yagonaligi, azaliy va abadiyligi, ikki olamning sohibi ekanligi, yer-u ko'kdagi barcha narsalar uning ne'matiga shukr-u duodaligi, na'tda esa olam-u odamning yaratilishidan maqsad Muhammad (s.a.v.) bo'lib, u jamiki payg'ambarlar sarvari ekanligi, me'roj sharafi b-n ulug'langanligi, avvalin-u oxirin xalqi uning shafogatiga muhtojligi muxtasar holda bayon qilinadi.

Munojot qismida esa xoksorlik, gunohkorlik, ojizlik, bandalik tuyg'ulari b-n Yaratuvchiga iltijo qiladi: uni ulug'lab, o'zini yozg'iradi; uni Xoja, o'zini banda maqomida tutib, o'zini gunohkor-u uni afv etuvchi, o'zini xor-u uni yuksak, o'zini taqdir quli-yu uni taqdir sohibi, o'zini adashgan-u uni rahnamo deb, isyonkor qulidan afv-u marhamatini darig' tutmasligi, o'ziga haq yo'lini ko'rsatishi, yomonlardan ayirib, yaxshilarga qo'shishini o'tinadi: "Ilohi, dunyo mayli rishtasin ko'nglumdin uz va nafsoniyat tiyralig'ida hidoyat sham'i bila o'zung sori yo'l ko'rguz. Ilohi, ul uzun yo'l va qatig' vodiya inoyating bila yo'lla va aning qat'ida ayog'im toyilsa, dastgirlinging bila qo'lla Ilohi, bu yo'l sayrida shaytonni tegramga yovutma, agar ul aduv yo'ldin ursa, zuhdumdin ne kelgay, inoyatingni o'ksutma".

Muallifning dunyo go'zallariga oshiqligi-yu

ularning ko‘yida sarsonligi haqidagi quyidagi satrlarini esa uning she‘r-u dostonlarida majoziy ishq tasvirlariga keng o‘rin berib, ilohiy ishqni yetarlicha tarannum etmaganidan uzr-u andisha-si sifatida qabul qilish mumkin: “Ilohi, pariuzorlarg‘a meni devona qilding va sham‘i ruxsorlarg‘a ko‘nglumni parvona qilding, bu sabablardind rasvolig‘ bila olamg‘a afsona qilding. Ilohi, necha musalsal zulf savdosidin bo‘ynumda zanjir bo‘lg‘ay va muanbar xol xayolidin ko‘nglum asir, sanga taqdir bu nav’ ersa, menga ne tadbir?”

Tabiiyki, Allohga munojot bahonasida N. inson tabiatidagi qusurlar, fe‘lidagi yomonliklar, xilqatidagi norasoliklardan so‘z ochadi; bandaning toati riyodan, namozi xudnamolikdan xoli emasligi, aql-u fazl sohiblari ham isyon-u gunoh domiga asirligi, dunyo muhabbatiga giriftorligi va boshqalarni fosh etadi.

N.ning boshqa asarlaridagi kabi “M.” ham Husayn Boyqaro duosi b-n nihoyasiga yetadi.

“M.” shunchaki iltijolar tizimi emas. U muayyan syujetga ega: yaratilishi, bolaligi, yigitligi, qariligi b-n bog‘liq fikrlar ketma-ketlikda berilgan. Avval ayb-u gunohlarini sanab, afv tilashiyu keyin hidoyat yo‘liga boshlashi, yaxshilarga qo‘shishini so‘rab iltijo qilishi ham o‘ziga xos tizim shaklida namoyon bo‘ladi. Ishaq-u muhabbat va go‘zallik b-n bog‘liq fikrlari esa alohida qismni tashkil etadi.

“M.” saj‘ usulida – qofiyali nasrda, sodda va ravon uslubda, hassos qalb tug‘yonlari ifodasi bo‘lmish haroratli tilda, ta’sirchan tarzda yozilgan. “M.” tili – teran tafakkur tili, his-tuyg‘ulariga to‘la ruhiy holat tili, deyish mumkin. Ayni jihatdan u turk olimi Ogoh Sirri Levend ta’biri b-n aytganda, nasrda yozilgan munojotlarning eng go‘zal, eng ta’sirchan, eng badiiy barkamol namunasi.

“M.”da hikmatli so‘zlar ham, ohorli tashbehlar ham mavjud: “Har kimga o‘ziga munosibdur qilig‘. Tikan ishi sanchilmoq uchun, ani kuydurmak munosibdur, bahor fayzi om uchun, anga gul musohibdur. Ilohi, har otashin la‘l mening o‘t tushkan jonimdin namudor va har serob

g‘unchada mening ko‘p paykon ko‘nglum shakli namudor”.

N.ning o‘zi “Xam.M.” asarida Abdulloh Ansoniy “M.” asarini qo‘lga olishi b-n nafas rostlamay o‘qib chiqqanligini qayd etib o‘tgan edi. Shoir “M.”i ham qo‘ldan qo‘ymay o‘qiladigan asarlar sirasiga kiradi. Qofiyali nasr b-n yozilgan jihatidan u yorug‘ hasrat, cheksiz umid omuxta dardli, haroratli, hassos bir qo‘shiqqa o‘xshaydi. O‘zi ham she‘r kabi o‘qiladi.

N.ning boshqa asarlarida ham Allohga munojotlar mavjudligi ma’lum. “M.”dagi iltijolarda ular b-n hamohanglikni ko‘ramiz. Ayni jihatdan mazkur asar shoirning bunday o‘tinchi iltijolarining bir tizimga solingan yaxlit shakli, iltijolar majmuidir, deyish mumkin.

“M.”da muallifning ko‘ngliga armon bo‘lib cho‘kkan, amalga oshmagan orzularining hasratli aks-sadolarini ham ko‘ramiz. S.G‘aniyevaning yozishicha: “Navoiyning “Munojot” asari shoir kulliyoti uchun yozilgan so‘zboshi emas, balki hayoti oxirida e’tiqodlari mustahkam, imoni komil, ijodda g‘oyaviy niyatlari yuksak, hayoti va orzu-umidlari pok va xolisligiga inonsa-da, yana bir bor Allohdan notinch ruhiyatiga osudalik tilab, avlodlarini ma’naviy kamolotga, e’tiqodiy ustuvorlikka, o‘zligini qadrlash va uni muhofaza etishga chorlash maqsadida yozilgan, o‘tmishga emas, kelajakka qaratilgan asaridir”. U insonni o‘zligini anglash, kamolot kasb etish, imonini mustahkamlash, ezgulik sari intilishga da’vat etuvchi asar bo‘lib, uni bu yo‘ldagi barcha illatlarga qarshi kurashga chorlaydi.

“M.” N. tavalludining 550 yilligi munosabati b-n asliyatda va 12 tilda nashr etildi.

Ad.: Алишер Навоий. Муножот. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000.

S.G‘., E.O., M.A.

MUNTAZIR (taxallusi; ismi Yusufqori, (1831, Qo‘qon – 1903, Andijon) – shoir, xattot. Otasidan yosh ayrilib, qarindosh-urug‘larining

ko‘magi b-n avval mahalladagi maktabda, keyin madrasada tahsil oladi. Diniy ilmlar b-n birga, falsafa, mantiq kabi dunyoviy fanlarni ham puxta o‘zlashtiradi, xattotlik san‘atini egallaydi. O‘ttiz yoshlarida xatmi kutub qilib, yetuk ulamo sifatida Qo‘qonda katta e‘tibor qozonadi.

Xudoyorxon o‘g‘li Nasriddinbekni Andijonga hokim qilib tayinlaganda u hali yosh bo‘lgani u-n M.ni unga otaliq qilib yuboradi (1865). U bir necha yil davomida shahzodaga ustozlik qiladi. Keyin ularning munosabatlari buzilib, saroydan chetlatiladi va Andijondagi Bobo Sa‘duddin qabristonidagi hujrani makon tutadi.

Nizomiy, Hofiz, N., Bedil asarlarini mutolaa qilib, ulardan mahorat sabog‘ini o‘rgangan. Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Pisandiy, Muhayyir, Rojiiy Marg‘inoniy kabi zamondosh shoirlar b-n yaqindan tanishib, ijodiy hamkorlik qilgan.

M. zullisonayn shoir bo‘lib, o‘zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan. Ko‘proq g‘azal, muxammas, ruboiy kabi Sharq she‘riyatining yetakchi janrlarida ijod qilgan. An‘anaviy mavzular b-n birga, zamonda kechayotgan yangiliklarni ham qalamga olgan, erk va ma‘rifat g‘oyalari ni kuylagan. Tasavvufiy ohanglardan ham xoli emas. M-n:

*Desangkim, fard o‘lay olamda mehri
olamorodek,
Jahon asbobidin bir yo‘l damon
chekkil Masihodek.*

M.ning 800 misradan ziyod she‘rlarini o‘z ichiga olgan “Bayozi Muntazir” she‘rlar to‘plami yetib kelgan.

N. – M.ning ijod yo‘lidagi ustoz va rahnamosi edi. U buyuk salafi ta‘sirida ko‘plab she‘rlar bitgan. Jumladan:

*Bel-u og‘zin yo‘q-u borini tahqiq ila
bilmak-chun,
Madoris ahlig‘a yuz bahs ila ming
qiyl-u qol o‘lmish,*

N.ning:

*Tengri bermish ul paripaykarga
andog‘ tor og‘iz –
Kim, kishi bilmaski, anda yo‘qmudur
yo bor og‘iz, –*

matla‘ining o‘ziga xos mantiqiy javobi bo‘lib yangraydi.

Bu g‘azal aslida N.ning “Olur jonimni ishq-u manga dam urmoq mahol o‘lmish” g‘azaliga tabbu’ o‘laroq yaratilgan.

*Yor ulkim, voqif o‘lg‘ay xo‘bluq oyinidin,
Yo‘qsa ne lozim taashshuq surati devorg‘a, –*

bayti esa N.ning “surati devor” sifati b-n bog‘liq qator baytlarini esga soladi.

Ad.: Muntazir. Fazallar. Muxammas // Asrilar nidosi. – T., 1982; Muntazir. Kўxna sadolar. – T., 2020.

E.O.

“MUNSHAOT” – N.ning nasriy asarlaridan biri. Unda adibning insholari (maktublari) jamlangan. Tarixiy asarlar, tazkiralalar, didaktik asarlar b-n bir qatorda insho ham Sharq nasrida muayyan o‘ringa ega bo‘lgan. O‘zbek adabiyotini har tomonlama rivojlantirishni maqsad qilgan N. nasrning mazkur turida ham samarali ijod qildi va inshoning klassik namunalarini yaratdi. Ularni to‘plab “M.” tuzdi. Bu ishni N. XV asrning 90-yy.ining birinchi yarmida amalga oshirgan. To‘plam tuzilgandan keyin yozilgan va yig‘ilib qolgan maktublar ham “M.”ga qo‘shib borilgan. Shu tariqa asarning bir nechta tahrir nusxasi yuzaga kelgan va ularda maktublar soni turlichadir. Birinchi tahrir nusxasi 66 ta maktubni o‘z ichiga olgan bo‘lsa, oxirgisida (90-yy.ning oxirlari) maktublar soni yuzdan ortadi.

N. insholarning muxovorot (shaxsiy yozishmalar) u-n xos bo‘lgan uchta an‘anaviy turining barchasida qalam tebratgan. Shunga ko‘ra “M.”dagi maktublar quyidagicha guruhlanadi:

Murofia yo‘sinida bitilgan xatlar:

a) xitobiya; b) javobiya.

Murosala yo‘sinida bitilgan xatlar:

a) xitobiya; b) javobiya.

Riqo‘ yo‘sinida bitilgan xatlar.

Oxirgi tur (riqoga) mansub insholarning “M.”da faqat xitobiya ko‘rinishi mavjud, javobiya ko‘rinishi mavjud emas.

“M.”ga kirgan yuqoridagi insho turlari va ko‘rinishlarining har biri muayyan o‘ziga xosliklarga ega. Shu b-n birga ularning barchasi insho san‘atiga qo‘yilgan talablarga rioya qilingan holda yuksak badiiyat b-n bitilgan. Mazkur xatlar badiiy vositalar, usullar va san‘atlardan mohirona foydalanib yozilgan insho namunalari. “M.”dagi ayrim olingan bir maktubdagi birgina parchada ham bir qator badiiy san‘atlar va vositalar qo‘llanganini ko‘rish mumkin. “Salosat”, “jazolat”, “matonat” kabi insho komponentlari b-n birga “husni ibtido”, “husni matla‘b” (“husni suol” ham deb ataladi), “husni intiho”, “baroati istehsol”, “tafhif”, “takrir” “mubolag‘a”, “talmeh” va yana boshqa bir qator poetik figuralar “M.”da faol ishlatilgan badiiy vositalarni tashkil etadi. Eng asosiysi shundaki, mazkur figuralar va vositalar o‘z-o‘zicha emas, balki xatning mazmuni, muallif niyati b-n uzviy bog‘liq ravishda qo‘llanadi va bu N.ning mahoratini, insholarning badiiyatini ko‘rsatuvchi bosh xususiyatdir.

“M.” insho san‘ati namunasi bo‘lish b-n bir qatorda N. davridagi ijtimoiy-siyosiy, adabiy hayot haqida ma‘lumot beruvchi manba hamdir. Undagi bir qator bitiklarda, xususan, murofia yo‘sinida yozilgan va hukmdorlarga yo‘llangan xatlarda davlat ishlari, boshqaruv, harbiy-siyosiy masalalar xususida so‘z yuritiladi. Bunday xatlar muallifning davlat arbobi sifatidagi faoliyatining turli qirralari, arbob sifatidagi mavqeyi va ta‘siri, qarashlari haqida ma‘lumotlar bera oladi. Bundan tashqari, “M.”da shoirning shaxsiy hayoti, ijodi, yaqinlari, ular b-n munosabatlari singari masalalarga oydinlik kiritishga yordam beruvchi hamdlar bor. Husayn Boyqaroga yozilgan xatlar shoh va shoir o‘rtasidagi munosabatlarning xa-

rakteri haqida tasavvur beradi. Bularning barchasi “M.”ning N. hayoti va faoliyatini, uning davrini o‘rganishda qimmatli tarixiy-adabiy manba sifatidagi ahamiyatini belgilaydi.

N.ning “M.”i Sharqda yaratilgan “M.”lar orasida alohida o‘rin tutadi, zero, birinchidan, u o‘zbek tilidagi birdan bir insholar to‘plamidir. Ikkinchidan, u arab, turkiy, fors adabiyotlari tajribalarini chuqur o‘zlashtirgan, an‘analarini o‘rgangan va davom ettirgan ulug‘ adib, davlat arbobi va mutafakkir qalamiga mansubdir. “M.” o‘zbek insho san‘atining eng oliy namunasi o‘laroq o‘zbek nasri, umuman, Sharq nasri va insho san‘atining taraqqiyotida muhim ahamiyatga molikdir.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011; Фаниева С. Алишер Навоийнинг прозаик асарлари. – Т., 1981; Турсунов Ю. Муншаот – как историко-литературный источник в изучении жизни и деятельности Алишера Навои. Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Т., 1986; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 1969; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009.

Q.E.

“MUNSHAOTI FORSIY” – N.ning “Forsiy maktublari”. Ma‘lumki, N. o‘zining o‘zbek tilida yozgan maktublarini yig‘ib, “M.” degan to‘plam tuzgan. O‘rta asrlarda ilm va she‘riyat ahllarining davlat va din arboblari b-n o‘zaro yozishmalari ham ilmiy, adabiy va tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan. O‘z maktublarida Abdurahmon Jomiy ham forsiy “M.” tuzgan bo‘lib, bu asarning fanga juda ko‘p qo‘lyozmalari ma‘lum. Adabiyot ahlining maktublari asosida, odatda, o‘sha davrdagi insho, ya‘ni maktub yozish qoidalari asosida, ko‘p vaqt badiiy nasr b-n yozilar, saj‘lar b-n bezangan nasriy matnlar orasida lirik parchaning ruboiy, qit‘a, fard kabi shakllariga oid she‘riy

satrlar ham qistirib ketilar edi. Shuning u-n adabiyot ahlari bu xil maktublarni badiiy asar namunalari sifatida baholab, ularni ixlos b-n yig'ar va o'rganar edilar.

N. o'z forsiy maktublaridan ham "Munshaoti forsiy" nomi b-n maxsus to'plam tuzgan, degan ma'lumot noma'lum muallif tomonidan tuzilgan "Abushqa" (XVI asr) lug'atida uchraydi. Y.E.Bertels, S.V.Volsin va boshqalar tomonidan tuzilgan N. asarlari ro'yxatida "M.F." asari zikr etilmagan. H.Sulaymonov o'z tekshirishlariga asoslanib, shoir asarlarining o'n besh jildlik nashriga yozgan maqolasida: "Bu forsiy maktublar to'plamining qo'lyozmasi hozircha hech yerda yo'liqmad", - deb yozadi. Lekin shunga qaramay, H. Sulaymonov o'zi tuzgan N. asarlari ro'yxatiga "31" raqam b-n "Forsiy munshaot"ni ham kiritgan. Afg'on olimi Muhammad Yoqub – Vohid Juzjoniy ham "Amir Alisher Navoiy "Foniy" to'plamidagi maqolasida (99-bet) N.ning forsiy xatlari to'plamining uchramaganini yozadi.

N.ning forsiy maktublari haqidagi birinchi yaxshi so'zni "Makorim ul-axloq"da Xondamir aytgan va bunga shoirning Amir Afzaliddin Muhammad va Xoja Shahobiddin Ubaydulloga yozgan maktublarini misol qilib ko'rsatgan: "Oliy-hazrat (Navoiy)ning forscha inshoda g'oyatda kuchliligi va zehning o'tkirligi janobi Amir Afzaliddin Muhammadga, janob fazilatli, podshoh dargohi amirlarining zubdasi Xoja Shahobiddin Ubaydulloga nasihat tariqasida yozgan bu xatlaridan anglashiladi" (Xondamir bu xat matnini to'la keltiradi).

Prof. A.Semenov "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" risolasida N.ning o'zbek tilidagi "M."i qo'lyozmalaridan birida uning bir forscha maktubi ham borligini xabar qiladi. Afg'onistonlik n.shunos olim Fikriy Saljuqiy "Amir Alisher Navoiy "Foniy" to'plamida N.ning Sulton Husayn Boyqaro nomiga yozgan bir forsiy maktubini keltiradi (139-140-betlar) va uni insho san'atining yaxshi namunasi, deb baholaydi. N.ning "Xam.M." asarida esa shoirning Jomiy no-

miga yozilgan 14 ta maktubi ma'lum.

N.ning bizga ma'lum forsiy maktublarida ham adolat va insoniylikni, ma'rifat va she'riyatni ulug'lash, mansabparastlik va badnafslilik kabi illatlardan saqlanish g'oyalari targ'ib va tashviq etiladi. Hozir ham bu maktublar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Ad.: Fiёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1948; Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан (Тўплам). – Т., 1979; Семенов А.С. Описание рукописей произведений Навои. – Т., 1940.

Ab.H.

MUNSARIH (ar. – erkin) – mustaf'ilun (3-hijo qisqa, qolgan hijolar cho'ziq - -- V -) va maf'u(v)lotu (4-hijo qisqa, qolganlari cho'ziq - -- V) asllarining takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan bahr (mustaf'ilun maf'u(v)lotu mustaf'ilun maf'u(v)lotu - -- V - / --- V / --- V - \ --- V). Aruz va zarbida erkinlik bo'lgani u-n shunday atalgan. O'zbek she'riyatida ancha faol qo'llanadi. Lekin N.gacha iste'molda bo'lmagan. "M.A."da uning 11, "Muxtasar"da 34 vazni misollar b-n ko'rsatib berilgan. O'zbek she'riyatida M. bahrining asosan 3 vazni qo'llanadi. N. bu 3 vaznda 8 ta g'azal yozgan. Jumladan, quyidagi matla'li g'azal munsarihi musammani matviyi makshuf vaznida:

*Vahki, chamandin yana esdi shamol o'zgacha,
Har dam o'lur atridin ko'ngluma hol o'zgacha.*

"M.A."da xalq qo'shiqlari vaznlari haqida fikr yuritar ekan, N. yozadi: "Yana "chinga"durkim, turk ulusi zifof va qiz ko'churur to'ylarida ani ayturlar, ul surudedur bag'oyat muassir va ikki nav'dur. Bir nav'i hech vazn bila rost kelmas va bir nav'ida bir bayt aytilurkim, munsarihi matviyi mavquf bahridur va "yor-yor" lafzini radif o'rnig'a mazkur qilurlar, andoqkim:

*Qaysi chamandin esib keldi sabo, yor-yor –
Kim, damidin tushti o't jonim aro, yor-yor?"*

Muftailun fo'ilon muftailun fo'ilon

M. bahri xalq qo'shiqlariga yaqinligi – sho'x va o'ynoqi, ravon va ohangdorligi b-n alohida joziba kasb etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷиҷаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998; Ҳоҷиҷаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т., 2019.

Ҳ.А., Е.О.

MURABBA (ar. – to'rtlik) – aruz tizimida har qaysi baytda 4 rukn ishtirok etuvchi vazn turi. M-n, N. “M.A.” asarida ramali murabbai maxbun vazniga quyidagi baytni misol tariqasida keltiradi:

*Manga hajring-/ din alam ko'p,
Sanamo, qil-/ ma sitam ko'p.*

Foilotun \ foiloun
Foilotun \ foilun

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т., 2019.

Ҳ.А.

MURID I – Alloh taoloning sifatlaridan biri. M. mutlaq iroda va ixtiyor sohibi. Shayx Najmiddin Doya: “Bilgilki, Iroda buyuk bir davlat, barcha saodatlarining ildizi. Iroda bashariy sifatlardan emas, balki ilohiy sifat nuri erur. Shayx Abul Hasan Haraqoniy shunday deydi: “Uning irodasi bizning irodamizdir”. Demak, iroda so'zidan kelib chiqqan murid kalimasi, avvalo, Alloh sifatiga ishorat qiladi. Xalqning “Allohning irodasi” iborasi ham shu ma'nodadir.

N. ham Allohning ushbu sifatiga alohida e'tibor qarab, “S.M.” asarida yozadi:

*Kim ul sekkiz erur Haqning sifoti
Ki, boridin munazzah qildi zoti.*

*Erur Hayyu Alim-u yana Qodir,
Murid-u ham Sami' o'ldi-vu Nozir.*

*Takallum vasfig'a dag'i muvofiq,
Yana ibod af'olig'a Xoliq.*

Ad.: Алишер Навоий. Суроғ ул-муслимин. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Najmiddin-i Daye. Sufilerin seyri. – Istanbul, 2013;

Z.R.

MURID II – arabcha “iroda” so'zidan olingan bo'lib, xohish, istak, qasd qilmoq. Allohning M. sifatidan paydo bo'lgan sayr-u sulukdagi murid tom ma'noda murshidga irodasini taslim etgan solikdir. “N.M.”da o'qiymiz: “Dinovariydan so'radilar: Murid kimdur va aning sifati nedur? Bu oyatni o'qidikim: To ularga keng yer torlik qilib qolguncha va dillari siqilib, Allohning faqat o'ziga tavba qilish bilangina qutulish mumkin ekanliklarini bilgunlaricha...”. Darhaqiqat, M.lik mohiyatini anglatuvchi eng mukammal ta'riflardan biri shudir. M. ilm va ma'rifat talabida komil murshid izlagan, uning dargohida yillaracha nafsini tarbiya etgan, ranj chekkan Haq yo'lchisi. Uning yagona talabi Yaratganga yaqinlik, tayanch tutqichi – Qur'oni Karim va Hadisi sharifdir. Husayn Voiz Koshifiy ham: “Agar Murid so'zining ma'nosi nima deb so'rasalar, javob berib aytki, Muridning lug'aviy ma'nosi istovchi, xohlovchi demak. Zero, botinda xohish bo'lmasa, zohirda hech bir amal ko'zga tashlanmay. Va tariqat tilida Murid deb nafsning barcha murod(istak)laridan qutulgan odamga aytadilar. Bunday odamda purning xohishidan o'zga xohishi bo'lmaydi”, – deydi.

Komil murshidga qo'l berish, ya'ni M. irodasini piriga taslim etishi bay'at deyiladi. Bu

masalada “Agar bilmaydigan bo‘lsangiz, ahli ilmlardan so‘rangiz (Nahl: 16/43)” kabi oyatlar asos bo‘lgan. Anglash lozimki, murshidga bay‘at aslida Hazrati Payg‘ambar (s.a.v.) va Allohga intisobdir. Zero, Qur‘oni Karimda ham bu borada: “Albatta, Senga bay‘at qilayotganlar faqat Allohning o‘ziga bay‘at qilmoqdalar. Allohning qo‘li ularning qo‘llari ustidadir (Fath: 48/10)”, – deyilgan. Hudaybiya vodiysidagi Rizvon daraxti ostida sahobalar Payg‘ambar (s.a.v.)ga to so‘ngi nafaslarigacha g‘anim b-n jang qilishlari, sodiq holda qolishlari haqida qasamyod etadilar. Bu ahdlashuv islom tarixida Alloh rozi bo‘ladigan qasamyod – “Bay‘at ur-rizvon” nomi b-n mo‘min qalblardan o‘rin oldi. Tasavvufda bay‘at mana shu sunnatga asosan “Murshidga qo‘l bermoq” ma‘nosida keladi.

Mumtoz lirikada M. oshiq, murshid ma‘shuq obrazida namoyon bo‘ladi. “Murid shayxning valoyat jamoliga oshiq bo‘lmaguncha, o‘z iroda va ixtiyorining tasarrufidan tashqariga chiqib, shayx irodasi tasarrufiga kirolmaydi. Murid shayxining murodini iroda etgan kishidir”. M. murshidining do‘stini do‘st, g‘animini g‘anim bilish darajasida yaqin bo‘lishi joiz. N. ham “N.M.”da shunday qimmatli ma‘lumotni keltiradi: “Shayx ul-islom debdurki, men Ibn Sam‘un bila yaxshi emasmenki, ul maning ustodim Husriyni ranjida qilur erdi. Har kishikim, sening ustodingni ranjida qilur bo‘lsa, sen andin ranjida bo‘lmasang, it sendin yaxshiroq!”. Komil murshidlar M.larini ta‘lim olish u-n boshqa ustozlarga yo‘llashdan hech ham orlanishmagan. Shu bois tariqatda xirqa ikkiga ajraladi: “Biri irodat xirqasi va ani bir shayxdin o‘zgadin olmoq ravo ermas va yana biri tabarruk xirqasi. Va ani ko‘p mashoyixdin tabarruk uchun olmoq ravodur”. Mashoyixlar: “Har eshikda yurgan hech eshikda, bir eshikda bo‘lgan har eshikda”, – deyishgan. M.ning bir murshid qo‘l ostida tarbiya olib, bir shayxdan irodiy xirqa kiyishi afzal hisoblangan.

M., avvalo, ustoz izni va amri bo‘lmasa tik turishi, murshididan oldin so‘z ochmasligi, bo‘lar-

bo‘lmasga savol beravermasligi, taomga oldin qo‘l uzatmasligi, baland ovozda so‘zlamasligi, huda-behuda kulmasligi, xullas, me‘yorni unutmasligi kerak. Husayn Voiz Koshifiy “Futuvvatnomayi sultoniyy” asarida M.ning sifatleri o‘nta deydi: “Avval shuki, u balog‘at yoshiga yetgan bo‘lishi kerak. Chunki balog‘atga yetmagan kishini tavbaga keltirib bo‘lmaydi va tavba qilma-gan odam M.likka munosib emas. Ikkinchidan, u oqil odam bo‘lishi lozim, chunki aqlli bo‘lmasa, so‘zning past-u balandi, ramziy-botiniy ma‘nolarini anglamaydi. Uchinchidan, muslim bo‘lsin, zero, agar musulmon bo‘lmasa, tavba keltirishi mumkin emas. To‘rtinchidan, talabgor bo‘lsin, ya‘ni talab yo‘liga jiddu jahd bilan qadam qo‘y-masa, taraqqiy etmaydi. Beshinchidan, sadoqat-li bo‘lsin, chunki agar sidqidildan kirishmasa, pining ma‘rifati ko‘nglidan joy olmagay va gar pining so‘zi diliga ta‘sir etmasa, u maqsadiga yetolmaydi. Oltinchidan, tobe bo‘lsin, ya‘ni pining ixtiyoridan bir qadam chekinmasin. Yettinchidan, baland idrokli bo‘lsin, ya‘ni o‘tkir zehn va ziyraklik bilan to‘g‘ri yo‘lni topib olsin. Sak-kizinchidan, qabul etuvchi bo‘lsin, ya‘ni pining so‘zlarini rost deb qabul qilsin va pirga maqbul tushsin. To‘qqizinchidan, qanoatli bo‘lsin, ya‘ni faqat zaruriy ehtiyojga yarasha narsalar (yeb-i-chish, kiyinish) bilan qanoatlansin, ortiqchasini talab qilmasin, zero, ortiqcha talablar kishini tariqat yo‘lidan chetlashtiradi. O‘ninchidan, solim (butun) bo‘lsin, ya‘ni boshqa pirga qo‘l bermagan bo‘lsin, chunki ahdu paymon bitta bo‘ladi”. M.ning talabi Haq va Haqiqat sirlarini o‘rganmoq. Shuningdek, insoniylik mas‘uliyati va sharafini to‘g‘ri anglash, har kun, har soat o‘z vijdoni ila muroqabaga kirishib, ruh ma‘rifatini egallash.

So‘fiylik nazariyasida Haq yo‘lchiligida-gi yetti darajadan biri M.lik, degan tasnif ham mavjud. Ammo murshidga taslimiyat ma‘nosida to so‘nggi marhalaga yetgunga qadar Haq yo‘lchisining umumiy nomi M.dir, degan nuqtayi nazar juda keng tarqalgan. Bu xulosa, ayniqsa, tavid talqiniga bag‘ishlangan “L.T.” kabi asarlarda aniq ko‘rinadi. Nuh surasidagi: “Holbuki U

zot sizlarni bosqichma-bosqich yaratdi-ku (Nuh: 71/14)!” oyatiga asoslanib, mutasavviflar Alloh insonni yetti darajada yaratgan, degan fikrni ilgari surishadi.

Mumtoz she’riyat qahramonlari tasnif etilganda asosiy uch obraz tilga olinadi: oshiq, ma’shuq, ag’yor. Qolgan obrazlar shularga yondosh ramz, timsollar yoxud mana shu uch obraz atrofida birlashuvchi, ular haqida yorqin tasavvur uyg’otuvchi, to’ldiruvchi qahramonlardir. Bu mushtaraklik hamisha yonma-yon: murid-murshid-nafs, oshiq-ma’shuq-ag’yor (raqib), rind-soqiy-zohid yoki kozib shayx, bulbul-gul-tikan(-xor), qul(solik)-Haq-shayton yoki nafs va h.k. Tariqat – ishq yo’li. M. esa so’fiyona adabiyotdagi eng asosiy obraz, ya’ni oshiq. Ma’shuqasining timsol-u ramzlari o’zgarishi b-n u ham boshqa bir istiloh, ramz va timsol b-n keladi. Tolib, solik, yo’lchi, sayyor, oshiq, bulbul, parvona kabilar murshidning tarbiyat qanotidagi M. obrazi sifatida gavdalanirilsa, darvesh, qalandar, devona, g’arib, musofir, mehmon, miskin, gado, bechora, bedil, Majnun va boshqalarni uning sifati va holini belgilovchi obrazlar sirasiga kiritish mumkin. Aslida bularning bari nafsini tanishga urinayotgan Haq yo’lovchilaridir. Murshid va M. bahsida adabiyotdagi ranginlik o’quvchini hayratga soladi. Albatta, Haq yo’lovchisi murid bo’lganda rahnamosi murshid, oshiq-u rind bo’lganda soqiy-u ma’shuq, ma’naviy farzand bo’lganda bobo, ota, bulbulda gul, shamda parvona, tomchida daryo, zarrada oftob, qul bo’lganda esa Haqdir. Tahlil va talqinda mana shu ma’rufiy juftlikni har doim inobatga olish zarur. N. lirikasida dayr piriga M. likdan bahs etiladi:

*Dayr pirining muridimen,
sening ham oshiqing,
Yo’qsa din ahlig’a dayr ichra ne bor,
ey mug’bacha.*

Yana bir g’azalida:

*Dayr pirining muridimenki, har yon qilsa azm,
Rindlardin may ko’tarmakka meni mumtoz etar.*

Yoki:

*Nechuk yiroq bo’lali piri dayr-u mug’bachadin,
Navoiyo, chu alarning murid-u bandasibiz.*

N. asarlarida “solik”, “rohnav (rahnav)”, “rahnavarda”, “ahli irodat”, “ahli turuq”, “ahli suluk”, “sohib tariyq” kabi so’z va birikmalar ham M.ni tamsil etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилк. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғом. Жилд 1. – Душанбе, 1987. Имом Фаззолий. Ихёу улумиддин. – Т., 2014; Najmiddin-i Daye. Sufilerin seyri. – Istanbul, 2013; Хусайн Вуз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Т., 2011.

Z.R.

MURODOV Abdulqodir – (1893–1974, Toshkent) f.f.n., amakisi Shomurod kotibdan husnixatni o’rganadi. U “Abulqosim” madrasasida (1907–1917) ta’lim oladi, keyin Muammad ibn Said al-Asaliy (Shomiy domla)dan arab tili sir-sinoatlarini o’rganadi. M.A. o’qituvchilar tayyorlov kurslarini tugatib, muallim, 1926-y. dan O’zbekiston Davlat nashriyotida, 1930–1940-yy.da kutubxonada, 1944-y.dan O’zR FA Sharqshunoslik institutida ilmiy xodim bo’lib ishlaydi. Sharqshunoslik instituti fondidagi qo’l-yozma manbalar zamon o’tishi b-n yirtilib, o’qib bo’lmaydigan darajada yoki ba’zi kitoblar ta’rixi, muallifi noma’lum edi. M.A. mana shu kitoblarning nomi, muallifi, kotibning nomi va qanday qog’ozga yozilganligini aniqlab, kartoteka katalogini tuzishda faol ishtirok etadi. M.A. mohir xattot. N.ning Abduljamil kotib (1484) tomonidan ko’chirilgan “X.”sidagi ba’zi tushib qolgan varaqlari M.A. tomonidan asliga o’xshatib ko’-

chirilgan. M.A. arab xat san'atining bilimdoni sifatida, "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" kitobini yozadi. M.A. yetuk arabshunos tarjimon sifatida ham faoliyat ko'rsatgan. U Ibn Sinoning "Tib qonunlari" asarining 1-3-jildlaridan hamda Yoqut Hamaviyning "Mu'jam ul-buldon" asarining Markaziy Osiyo tarixi va geografiasiga oid qismlarni arabchadan o'zbekchaga o'g'irgan.

Ad.: Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

MUROOT UN-NAZIR – M.N. bir-biriga munosib hodisa va narsalarni bir o'rinda jamlash san'ati. Shayx Ahmad Taroziyning ta'rificha, M.N. "ul bo'lurkim, she'r ichinda norasolarning rioyatini qilurlarkim, biri birining naziri bo'lg'ay".

*Sabzayi xat birla bu gulshan vafosiz erkanin,
Kilki qudrat yozdi, rayhoni bahoridin o'qu.*

N. lirikasidan olingan ushbu baytda sabzai xat, gulshan, rayhon, bahor so'zlari M.N. san'atini hosil qilganini anglash mumkin. Yoki quyidagi baytda har ikki misrada alohida-alohida tanosublarni kuzatish mumkin:

*Qilmadim ul sarvi gulrux manzili bo'stonni tavf,
Do'zax ahli aylay olmas ravzayi rizvonni tavf.*

A.Husayniyning xabar berishicha, bu san'atdan xoli bo'lgan she'r kam bo'ladi. Olim M.N. tanosub, tavfiq, iytilof va talfiq degan ko'rinishlarga ham egaligini qayd etib o'tgan.

N.ning, deyarli, barcha asarlarida M.N.ning minglab namunolari uchraydi. Zotan, M.N. san'ati u-n xizmat qiladigan obraz, tushunchalar doirasi nihoyatda keng va rang-barangdir. Tabiatdagi narsa va hodisalar, inson a'zolari, tarixiy, afsonaviy voqea va personajlarning ko'pchiligi shoir ijodida mazkur san'at

u-n material sifatida xizmat qilgani shubhasiz. Ular mazmun va shakl jihatidan bir-birini takrorlamasligi jihatidan N. adabiy merosining nozik ma'nolarga boy, go'zal va novatorligini tasdiqlab turadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. Т.АТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

Y.I.

MUROSALA – insho turi. O'rta asrlarda jamiyatdagi mavqeyi, nasl-nasabiga ko'ra bir-biriga teng hisoblangan kishilar o'rtasidagi o'zaro yozishmalar, maktublar murosala shaklida amalga oshirilgan. O'zbek insho san'atini har tomonlama rivojlantirgan, inshoning barcha an'anaviy turlarida ijod qilgan N. M.ning ham go'zal namunalarini yaratgan. "M."dagi maktublarning salmoqli qismini M. yo'sinida yozilgan insholar tashkil etadi.

Ushbu yo'sinda bitilgan xatlarning adresatlari, asosan, shoirning do'stlari va yaqin kishiligidir. M. shakli va mazmuniga ko'ra inshoning boshqa turlaridan ajralib turadi. Bunda, eng avvalo, uning boshlanish qismining dabdabali emasligini, yakuniy qismi qisqaroq bo'lishini ta'kidlash lozim. Albatta, o'sha davr insho san'ati u-n xos bo'lgan so'zni bezash, turli san'atlarni qo'llagan holda jimjimali uslubda yozish M.ga ham xos. "M."da M. yo'sinida yozilgan maktublarning ayrimlari o'sha murakkab uslubda yozilgan. Bu hol, ayniqsa, insholarning asosiy qismida ko'zga tashlanadi. Shu bois ba'zi xatlarning yozilish sababi, muallifning maqsad-muddaosini (ular odatda, aynan, ana shu qismda bayon etiladi) ilg'ab olish ham qiyinchilik tug'diradi. M.ning bunday ko'rinishiga "M."dagi 1, 2, 3, 4-maktublarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

N. M.tida she'riy parchalarning katta o'rin tutishi ko'zga tashlanadi. Bu she'riy parchalar bayt, ruboiy, masnaviy shakllarida bo'lib, maktublarning mazmuni b-n bog'liq o'laroq, ularning badiiy kuchini oshirishga xizmat qiladi.

M. mazmun jihatidan ham o'ziga xoslikka

ega. Bu turdagi xatlar shoirning do‘stlari, yaqin kishilariga yo‘llangani uchun usulda ko‘proq shaxsiy motivlar, muallifning kechinmalari, ayrim hollarda uning iztiroblari, ko‘nglining tubida yotgan dard aks etadi. Mazkur xatlarda N.ning oliyjanob insoniy qiyofasi ham o‘zini ko‘rsatib turadi, xususan, yaqinlari b-n yozishmalaridagi samimiy mehr, sadoqat, g‘amxo‘rlik, sog‘inch, ishtiyoq tuyg‘ulari o‘zlarining sofligi, chuqurligi b-n o‘quvchini hayajonga soladi.

Ma‘lumki, N.ning bir qator yaqin kishilari va do‘stlari davlat ishlarida ishtirok etib, turli mansablarda o‘tirganlar. Shu sababli ularga yo‘llangan nomalardan ishga, ularning faoliyatiga doir fikrlar, mulohazalar, yo‘l-yo‘riqlar ham o‘rin olgan. Bunda, eng avvalo, N. adresatlarni mas‘uliyatni his etishga, o‘z ishida beparvolikka, lo‘qaydlikka yo‘l qo‘ymaslikka chaqirgani diqqatga sazovordir. “Ishingiz ehtiyotini yaxshiroq qilgizkim, noxush ish voqe‘ bo‘lsa, pushaymonlig‘dan sud yo‘qtur”, deb yozadi u ana shunday xatlarning birida. Boshqa bir xatda esa shunday so‘zlarni o‘qiyimiz: “Olamda hargiz do‘stsiz kishi dushmansiz bo‘lmaydur va ahboblik odami a‘dosiz topilmaydur. Va tavfiq nishoni uldurkim, andoq maosh qilg‘aykim, do‘stlar tili dushmanlar qoshida qisqa bo‘lmag‘ay va ahbob boshi a‘do ilayida quyi tushmag‘ay...”. M.ning bunday namunalarida muallif o‘quvchi ko‘z o‘ngida ko‘pni ko‘rgan, ziyrak va ogoh inson, donishmand ahbob sifatida gavdalanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011.

Q.E.

MUROFIYA – Sharq nasrida mavjud insho turi. Tarkib topgan an‘anaga ko‘ra, Sharqda jamiyatdagi mavqeyi, nasabi va martabasiga ko‘ra maktub muallifidan yuqori turuvchi shaxslarga yo‘llangan maktublar o‘ziga xos yo‘sinda bitilgan va M. deb atalgan.

N. “M.”ida shohga va shahzodalarga yozilgan ko‘plab maktublar bor va ular inshoning M.

turiga mansubdir. N. M.lariga xos asosiy xususiyat ularda o‘sha davr etiketi va yozishmalar odobiga behad rioya qilinishidir. Adresatlar hukmdorlar bo‘lgani sababli N. M.larida, xususan, ularning boshlanish (murojaat) qismida adresat sha‘niga aytilgan madh, maqtov, yoki duo-tilaklar katta o‘rin tutadi. Ko‘p hollarda ularning she‘riy shaklda (ruboiy, baytlar shaklida) ekanligini ko‘rish mumkin. Bundan tashqari, dabdabali uslub, fikrning murakkab badiiy vositalar, ramz va tashbehlar vositasida ifodalanishi, ohangdagi ko‘tarinkilik N. M.lari u-n xos xususiyatlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu b-n birga “M.”da M.ning yuqorida aytib o‘tilgandan farq qiluvchi ko‘rinishi ham mavjud. Bu mazkur insho turining sodda shakli, takallufdan xoli ko‘rinishi bo‘lib, uslub va til nuqtayi nazaridan diqqatga sazovordir. Ular bir tomondan hajman ixcham, va qisqaligi, ikkinchi tomondan, ifodaning nisbatan soddaligi, fikrlarning aniq va lo‘ndaligi b-n ajralib turadi.

N. M.larida ijtimoiy-siyosiy motivlar, davlat ishlari b-n bog‘liq masalalar yetakchi o‘rin tutadi. Shunga ko‘ra, ular N.ning davlat arbobi sifatidagi qarashlarini, turli ijtimoiy-siyosiy masalalardagi pozitsiyasini, davlat boshqaruviga oid fikr-mulohazalarini o‘rganish, ahbob sifatida uni ko‘proq qaysi ishlar qiziqtirgani yoki qanday ishlar uning vakolatiga kirgani haqida xulosalar chiqarish imkonini beradi. N.shunoslar tomonidan bu yo‘nalishda muayyan ishlar qilingan.

N. M.lari haqida so‘z ketganda, uning Husayn Boyqaroga maktublari xususida alohida to‘xtalib o‘tish lozim. O‘zining mazmun-motivlari, pafosi b-n ajralib turuvchi bu xatlar muallifning adresatga bo‘lgan cheksiz ehtiromini, sadoqatini namoyish etadi va eng muhimi, ular shoh va shoir o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning xarakteri to‘g‘risida tasavvur berishi b-n qimmatlidir.

“M.”da M.ning xitobiya va javobiya ko‘rinishlari o‘rin olgan va tabiiyki, ular orasida xitobiya tarzida yozilganlari ko‘pchilikni tashkil etadi. N. M.larining bu ikki yo‘sini muayyan o‘ziga xosliklarga ega (Bu haqida qarang: “Xitobiya“, “Javobiya“).

Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо; Суйима Фаниева. Навоий ижодиёти ва наср проблемалари. – Ўзбек насри тарихидан (тўплам). – Т., 1983.

Q.E.

“MURUVVAT BARCHA BERMAK-DUR...” – N.ning “F.K.” devonidan o‘rin olgan fard:

*Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo‘q,
Futuvvat barcha qilmoqdur, demak yo‘q.*

Ma‘lumki, she‘rni chuqur anglash, she‘r vositasida fikran sayr etishning birinchi sharti so‘zning ma‘no haqiqati va ma‘no o‘zgarishlari yoki yangilanishlarini yaxshi bilish hisoblanadi. She‘rxon u yoki bu so‘z va iboraning mazmun tarixini nechog‘lik puxta anglasa, she‘r b-n muloqotga kirishishi shuncha osonlashadi. Butun boshli she‘rning to‘g‘ri talqini ba‘zan bir yoxud bir necha so‘zning ma‘nosi, ya‘ni tub haqiqatini kashf aylay olishga bog‘liq bo‘lib qoladi. Ana shunda ma‘lum bir so‘z yoki istilohning matnlar tizimidagi ma‘no boyishi, mantiqiy teranlashuvi, boshqacha bir rang va ohangda zuhurlanishini ko‘rib hayron ham qolish mumkin. Bizningcha, N.ning “F.K.” devoniga kiritilgan yuqoridagi fardidagi ikki bosh so‘z: “Muruvvat” va “Futuvvat” haqida ham shunday deyish lozimdir. Chunki fardning mazmun-mohiyatini teran anglash, aynan shu ikki kalimaning ma‘nosini imkon qadar to‘liq bilishni talab qiladi.

Muruvvat yaxshilik qilmoq va yaxshilikni sevish, mardlik, odamgarchilik va saxiylik demak. Alloh do‘stlarining lutf va ehsonlariga ham muruvvat deyilgan. Bundan tashqari, do‘stlarning ayb va qusurlaridan ko‘z yumish, faqat maqbul ishlarni qabul aylab, nomaqbullarini rad etish ham muruvvat.

“Muruvvatning zamini nima?” – deyilsa, hech ikkilanmasdan, axloq quvvati va ko‘ngil himmati, deyish lozim bo‘ladi. Zero, muruvvat-

da hech qanaqa ikkilanish, taraddud zarracha bo‘lsin, biror-bir maqsad yoki g‘arazni ko‘zlash bo‘lmaydi. Hamma ish mutloq tarzda xolis bajariladi, kimga nima berilsa, faqat ko‘ngil himmati b-n hadya etiladi.

Chin ma‘nodagi muruvvatli odam eng oxirgi burda nonini ham o‘zi yemasa yemaydi, ammo zarurat bo‘lganda, uni muhtoj kishiga berishdan o‘zini aslo to‘xtata olmaydi. Shuning u-n N. fikrini quyidagicha ifodalaydi:

Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo‘q.

Saxovat va olijanoblikning hamma ko‘rinishlarini “barcha bermakdur” iborasida mujassamlashtirganlar. Muruvvat va futuvvat kalimalarining fard boshida ketma-ket keltirilishida ham tanosibiy bir talab bor. Chunki muruvvat kamolisiz futuvvatni tasavvur qilib bo‘lmaydi: futuvvatni bir jism desak, muruvvat uning ruhi va yorqin ziyosi.

Futuvvat yigitlik, mardlik, fidokorlik mazmunidagi arabcha bir so‘z. Futuvvat ahliga javonmardlar deyishgan. Xuroson va Turkistonda futuvvat maslagidagi kishilar javonmard nomi b-n faoliyat ko‘rsatishgan va mashhur bo‘lishgan. Javonmardlikda hamma yaxshi va ezgu ishlar, asosan, yoshlikka bog‘lanadi, yoshlik kuchquvvati, yoshlik samimiyati va fidoyiligiga nihoyatda zo‘r ishonch b-n qaraladi.

Ayrim tadqiqotchilar javonmardlik ta‘limoti va harakatining yuzaga chiqishini Qur‘oni Karimning “Kahf” surasi o‘n uchinchi oyatidagi mana bu so‘zlar b-n bog‘lashgan: “Darhaqiqat, ular Parvardigorlariga iymon keltirgan va biz iymonlarini ziyoda qilgan yigitlar (fatiy, fato)dir”. Bunday yigitlar musulmon olamida Alloh amrlariga to‘la-to‘kis rioya aylash, zohiran va botinan axloqni go‘zallashtirish, faqir-u fuqarolarga beg‘araz yordam ko‘rsatishlari b-n dong taratishgan.

Ma‘lumki, insoniyat u-n eng xayrli, eng to‘g‘ri, eng hayotbaxsh yo‘l futuvvat yo‘li. Futuvvatga bag‘ishlangan qadimiy va mo‘tabar manbalardan bo‘lmish Abu Abdurahmon

Sulamiyning “Kitob al-futuvvat”ida ta’kidlanishicha, hatto, nabiy va payg‘ambarlar ham javonmardlik ishqi va axloqi sharofatidan oliy saodat va maqomlarga erishganlar: “...Futuvvat ishqi bilan Nuh ko‘p ingradi va nazarida futuvvat nuri porladi. Ibrohim Xalilulloh futuvvat bilan nom chiqarib, butparastlikning zararini isbot ayladi... Futuvvat bois Yusuf yo‘llarning eng go‘zalidan odim tashladi... Futuvvatni Dovuddan Sulaymon oldi, ins-u jinslar Sulaymon amriga tobe etildi... Iso futuvvat-la yorqin bir nur bo‘lib porladi, Ruh va Masih unvonini oldi. Futuvvat sharofatidan Muhammad alayhissalomga ochiq fath berildi...” Ehtimol ana shu haqiqatni aniq anglaganliklari u-n ham ahli futuvvat fikriy biqlik, diniy mahdudliklardan forig‘ bo‘lishgandir.

Naql qilinishicha, Abu Hafs Haddod bir masjidga to‘plangan mashhur shayxlar huzuriga tashrif buyurib, fasih bir arabiy til b-n nutq irod etibdi. Shunda undan “Futuvvat nedur?” – deb so‘rashibdi. “Avval sizlardan birontangiz futuvvat neligini so‘zlang”, – debdi Abu Hafs. O‘sha yig‘inda ishtirok etayotgan Junayd Bag‘dodiy “Menimcha, futuvvat qilgan yaxshiliklar va nafsi-ni unutmak, ya’ni qilgan ishlarini “Men qildim”, deya o‘ziga nisbat va isnod etmaslikdir”, – debdi. Buni eshitgan Abu Hafs “Shayx ko‘p go‘zal so‘zladi”, – deya yana ilova qilibdi: “Menga ko‘ra, futuvvat insof qilmoq, ammo insof tilashni tark qilmoqdir”. Bu fikr o‘shanda futuvvat haqida hali hech kim aytmagan fikr o‘laroq e’tirof etilgan ekan. Ba’zi birovlarida “Bu gaplarning Navoiy fardiga nima aloqasi bor?” – degan savol paydo bo‘lishi mumkin.

Birinchidan, N.ning she’ri javonmardlik haqida tasavvuri sayoz o‘quvchiga emas, futuvvat tarixi, maslak va qonun-qoidalaridan zarur darajada boxabar, ya’ni “qatra”da “daryo”ni ko‘rishga qodir kitobxonga mo‘ljallanganiki, bunda ilm va ma’lumot hal qiluvchi ahamiyatga ega. Buni, albatta, hisobga olish shartdir. Ikkinchidan, N. “Futuvvat barcha qilmoqdur, demak yo‘q”, derkan, o‘z hukmida

Abu Hafs Haddod, Junayd Bag‘dodiy singari futuvvatning mohiyatini go‘zal va ta’sirli ifodalarda ta’riflagan allomalarning qarashlariga tayanganligini ko‘rsatadi.

She’r o‘quvchiga ma’lum, u avvaldan biladigan gaplarni qofiyalashtirib, qaytadan uning diqqatiga havola qilish emas. She’r bir ma’noda she’rxonning ilmi, didi, idrok va farosati oldida mas’uliyat sezish, uning zehniga ishonch ham demak. Ana shu mas’uliyat va ishonch mumtoz she’riyatimiz vakillarida nihoyatda baland bo‘lgan. Shu bois, ular she’r yozish salohiyatini she’r o‘qish, she’rni anglash qobiliyatidan ajratishmagan. Boshqalarning did va saviyasi b-n hisoblashmoq u-n ijodkor, eng avvalo, o‘zining did va saviyasi xususida kuyinishi zarurligi N.ning deyarli har bir so‘zi va satridan shundoq sezilib turadi. Bundan har qancha o‘rgansa, har qancha ibrat olsa arziydi. Qolaversa, badiiy ijod u-n bag‘oyat ahamiyat kasb etguvchi bu ish she’rdan yiroqlashgan yoxud she’rdan hafsalasi pir bo‘lgan o‘quvchining she’rga qiziqishini qayta jonlantirishga yordam ko‘rsatishi ham ehtimoldan yiroqmas.

Xullas, N. o‘nlab g‘azallarda aks ettirsa bo‘ladigan mohiyatni bor-yo‘g‘i bir misraga sig‘diradi. Shu birgina misra o‘quvchini futuvvat xususida yanada kengroq, yana ham ko‘proq narsa bilish ehtiyojini kuchaytiradi. Har bir she’rxon o‘z fikr-saviyasi doirasida futuvvat amaliyotining sirlarini ochishga urinadi. Javonmardlik ta’limotining buyuk vakillaridan biri Pahlavon Mahmud:

*Gar dar safi mo mo‘rchayi girad joy,
On mo‘rcha she’r gardad az davlati mo.*

Ya’ni, agar bizning safimizdan chumoli o‘rin olsa, ul zaif chumoli bizning davlatimiz fayzidan she’rga aylanadi, deydi. Futuvvat insonni axloqiy kuchsizlik, ma’naviy ojizlik, fikriy qullikdan xalos etguvchi ana shunday qudratli ta’limotdir.

Demak, hamma ham futuvvatni da’vo aylashi, futuvvatdan sayrashi mumkin. Biroq futuv-

vat birinchi navbatda nafsni yengish va moumonlikdan tamoman yiroqlashmoq, Haqni insondan, uning yaratilganidan ajratmaslikdir. Ana shunda inson “Futuvvat barcha qilmoqdir, demak yo‘q”, – degan olamshumul bir haqiqatni kashf aylashdan ham, bor kuch-quvvati b-n unga amal qilishdan ham o‘zini cheklay olmaydi. Javonmardlik ishqi va tushunchalarining N. she‘riyatidan keng o‘rin ish g‘ol etganligiga bir sabab ham mana shunda bo‘lsa kerak.

Muruvvat va futuvvat falsafasini N., “M.Q.”-da ham talqin qilgan.

Ad.: Аlisher Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Аlisher Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011

I.H.

MURSHID – arabcha “irshod” lafzidan kelib chiqqan. Tariqat yo‘lidagi soliklarni to‘g‘ri yo‘lga soluvchi, siroti mustaqimni ko‘rsatuvchi, muridlar nafsini tarbiya etib, komil axloqqa erishishda vosita bo‘luvchi shaxsdir. Ma‘lum bo‘lishicha, komil M.ning yigirmadan ortiq xislat va fazilatlar mavjud bo‘lgan. Jumladan:

1. Ilm va ma‘rifat. M. tariqat ustoz ekan, avvalo, shariat ilmlarini o‘rgangan va ularni to‘la-to‘kis ado etib, botin ilmlari – tariqat, haqiqat asrorlaridan ogoh bo‘lishi kerak. Tasavvuf adabiyotlarida ko‘rsatilganidek, tasavvuf – “shariat – ilm ul-yaqin”, “tariqat – ayn ul-yaqin”, “haqiqat – haqq ul-yaqin” manzillarini ma‘rifat ila kechib o‘tiladigan ma‘naviy-axloqiy ta‘lim-tarbiyadir. Aslida shariat bosqichidan tariqatga o‘tish u-n ham solikka metindek iroda kerakligi qayta-qayta aytilgan. Solik istagan ilm – bu qalb va ruhni poklovchi ilm. Nafs nayranglaridan chalg‘iyotgan, ilm al-yaqindan qalban yiroq bo‘lgan tolib M. ostonasidan qaytarilgan. G‘azzoliy hazratlari foydali ilm Qur‘oni Karimda nur, ruh, vahiy va hayot nomlari b-n kelganligini ta‘kidlab bunday deydi: “Shogird olayotgan ilmni dunyoga yoki yomonlikka vosita qilsa, unga ilm o‘rga-

tish xuddi qaroqchiga qilich sotganga o‘xshaydi. Ilm ham qilich kabidir. Uning yaxshilikka ishlatilishi g‘azotdagi qilich o‘rniga o‘tadi. Shuning uchun qaroqchilik qilishni xohlaganlarga qilich sotilmaydi”. Albatta, ma‘rifatullohga erishgan orif pirlargina buni farqlay olishgan. 2. E‘tiqod. M.ning maslagi to‘g‘ri va kuchli bo‘lib, bid‘atdan yiroq turishi, murid hollarini chuqur fahmlay olishi va burchiga munosib ish yuritmog‘i lozim. M.lik karomatgo‘ylik emas, e‘tiqod sobitligidir. U shiariati Muhammadiyadan zarra qadar chetga chiqmasligi lozim. M.lar har davrda, albatta, o‘nta yo o‘n beshta, ba‘zan undan ko‘proq yoxud kamroq bo‘lsa-da, har asrda ma‘mur bo‘lishi qayd etiladi. Faqat ularning bari Rasululloh (s.a.v.) yo‘lini boshlariga toj etib, uning sunnatiga amal qilishlari b-n ajralib turadilar. Muridning har qanday savoliga purning asosli va bexato javoblari bo‘lishi, muridning holati, tafakkur darajasi, axloq yo‘sini rahnamo nazaridan bir lahza ham chetda qolmasligi shart. 3. Sidq-u sadoqat. Shayx murid tarbiyasida qat‘iyat-la yo‘riqnoma-dan chekinmaydi. “N.M.”da shayx Najmiddin Kubroning muridi Majdiddin Bag‘dodiy (q.s.) o‘rtasida kechgan tarbiya jarayoni haqida shunday ma‘lumot beriladi: “...Yoshga yetgan uluq yigit erdi, ammo latif surati va hay‘ati bor erdi. Hazrat Shayx ani avval mutavazzo xidmatig‘a amr qildi. Volidasi eshitti va ul tabibaye erdi va Hazrat Shayx ham tabib erdilar, aytib yubordikim, farzand Majduddung‘a xidmate buyurg‘an ermishsiz va ul nozuk kishidur, agar murod ul xidmatdur, men o‘n turk qul yuborayin, to ul xidmatni bajo kelturgaylar va anga o‘zga xizmate buyuring! Shayx dedilarki, anga aytingki, men eshitibmenki, tib ilmin bilursen, sendin bu so‘z ajabdur. Agar sening o‘g‘lungg‘a safroviiy isitma tashvish bersa, men doru ul qullarg‘a bersam, ul sihat toparmu?”. Shayxi Valitarosh barcha muridlari qatorida Majdiddin Bag‘dodiyini ham tarbiyat qanotiga oldilar. Va u ulug‘ riyozatlar natijasida buyuk martabalarga erishdi. M.lar qalb tabiblaridir. Ular izdoshini qanday dori b-n davolash zarurligini to‘g‘ri anglashi zarur. 4. Jo‘mard-

lik va himmat. Murid u-n zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak ehtiyojlarini qondirishda ham M. saxiy va javonmard bo'lishi lozim. Ustoz tamadan yiroq shaxsiyat. Shu bois M.lar moddiy jihatdan yetarli ta'minotga ega bo'lishgan. Eng asosiysi, ularda Qanoat nomli to'kislik bo'lgan. M. muridning ostonasiga kelishini faqat qadar, deya tushunishi hamda uni tarbiya etishini Allohning unga ehsoni sifatida qabul qilishi lozim sanalgan. 5. Jasorat va Shafqat. O'zgalarning fitna va malomatidan qo'rqmaydigan, g'animlarning talabi b-n murididan voz kechmaydigan, hasadgo'y, axloqsiz kimsalardan uni muhofaza eta oladigan jasur shaxs – komil murshiddir. Eng muhimi, uning jasorati nafs hiylalariga mardona qarshi turishi hisoblanadi. Muridiga mehribon va shafqatli bo'lib, uning ma'naviy ofatlarini o'ziga olib, kamchilik va nuqsonlarini yashirmog'i hamda afv sohibi bo'lmog'i kerak. 6. Go'zal axloq. M. taqvoli va hayoli kishidirki, hech bir jihatdan muridi unga shubha nazari ila qaray olmaydi. U Alloh taoloning: “Va albatta, sen ulug' xulq ustidasan (Qalam: 68/4) oyati va “Albatta, men go'zal axloqlarni oxiriga yetkazish uchun yuborilganman” hadisida kelgan payg'ambar (s.a.v.)ning fazilatiga voris chin ummatdir. 7. Tavakkul. M. tavakkul talablariga to'la rioya qilib, tashvishlari yuzasidan murididan yuz burmasligi lozim. Tavakkul tasavvufdagi eng yuksak maqomlardandir. Zero, Qur'oni Karimda ham bandalikning eng muhim shartlaridan biri sifatida qaraladi va qayta-qayta tilga olinadi: “Allohga tavakkul qiling. Allohning o'zi yetarli vakildir (Niso: 4/81)”, “Albatta, iymon keltirgan va yolg'iz Parvardigorlariga tavakkul qiladigan zotlar ustida (shayton) uchun hech qanday saltanat – hukmronlik yo'qdir (Nahl: 16/99)” kabi ko'plab oyatlarda ta'kidlangan rizo maqomiga eltuvchi tavakkulga erishgan M.lar murid kamoloti ta'limida uni asosiy usul sifatida belgilashgan. Tavakkulga mashoyixlar xilma-xil ta'rif berishgan. N. esa “N.M.”da ularni bir yerda jamlagan: “Mazkuriy (q.s.)din so'rdilarkim, tavakkul nedur? Dedi: ixtiyor tarki. Sahl boshqa Abdulloh

Tustariydin so'rdilar, dedi: tadbir tarki. Bishr Hofiydin so'rdilar, dedi: rizo. Abu Hafs Haddoddin so'rdilar, dedi: musabbibni ko'rmak, Fath Mavsiliydin so'rdilar, dedi: sababdin malol. Shaqiq Balxiydin so'rdilar, dedi: ajzda g'arqi diydor. Shibliydin so'rdilar, dedi: ko'ngul diydorida barcha elni unutmog'”.
8. Viqor va haybat. Pir viqorli bo'lishi shartdir, negaki muridning ko'nglida unga qarshi bir his yoki fikr bosh ko'tarmasligi lozim. Alloh do'stlariga haybat va viqor baxsh etadi. N.ning “Viqor” haqidagi qit'asi ayni shu masala haqidadir:

*Viqor gavhari-yu hilm ma'dani bo'lako'r,
Desangki, qilg'ay itoat sanga gado bila shoh.
Bu sheva tog'da zohirdururki, davrondin
Qachonki tafriqa yetti, ulusqa bo'ldi panoh.*

9. Navbatdagi xislat va fazilat Rizo va taslimiyatdir. M. taqdiri azal hukmlariga e'tiroz etmasligi, g'aybga taslim bo'lib, muridlarining kelib-ketishlariga qarab holida o'zgarish kuza-tilmasligi kerak. Umuman, N. ta'kidlaganidek, Haqning rizoligi uning rizoligidir: “Eranlar hol-lari suratin yoshuruturlar va malomat suratida na'li bozguna urubturlar va zohirlari binosin bu-zubturlar va botinlari asosin tuzubturlar. Qazod-in ne kelsa o'zlarin rizog'a yosobturlar va olam ahlining qotig' ranj va irik malomatig'a chidab-durlar”.

10. Komil bir M.ning munosib vorisi bo'lsin. Suluk asrorlari, mashaqqatlarini to'la fahmlay olishi zarur. Zero, buyuk shayx Najmiddin Kubro qayd etganlaridek: “Tariqatda sayri suluk etmagan, g'ayb olamida yaxshi-yu yomonni ko'rmagan, haybat, o'lim va fanoning buyuk taarruzlariga ko'krak kermagan kishining shayx bo'lmog'i va tarbiya ishlari bilan shug'ullanmog'i aslo to'g'ri emas”.

Insonning o'zini anglashga, tanishga bo'lgan ishtiyoqi koinotni idrok etishdan ham ustundir. Asli inson sayri Azalda – Olami Arvohda boshlandi, so'ngi esa Oxirat – Abadiyatdadir. “Miy-

soq”dagi “Balo” ahdi b-n Azal va Abad oraliq’ida imtihon dunyosiga keldi Odam. Insonlar uning sinov dunyosi ekanligini unuttular, goho o’tar dunyo, deya qadr bermasdan boy berdilar. Ammo ushbu uzoq yo’lchilikning insonni sharif aylagan iroda, ishq, ilm sinaladigan eng mashaqqatli manzili, eng qiyin davri – mana shu foniy dunyodir. Zero, Yaratganga ibodat, ma’rifat, muhabbat – solih amallar o’tar dunyodadir. Agar u shunchalar “umri aziz” bo’lmaganda: Kalamullohda ta’kidlanganidek: “Koshkiydi, yana bir karra yashashning” iloji bo’lsa-yu...”, – deya afsus, xusron-u nadomat bilan yo’qotilgan imkoniyat qayta berilishi orzu qilinmasdi. Bu pushaymonliklarning oldini oluvchi, mana shu idrok va iroda sinovida muhim sanalgan Payg’ambarning ma’naviy vorisi bo’lgan komil M.lardir. M.ning, jumladan, adabiyotning asosiy vazifasi soyirunos – musofir insonga: “Nechun yaratildi, bu dunyoga nega keldi va qayerga ketmoqda?” kabi savollar berish va yechim topgunicha murabbiylik qilmoqdir. Shu ma’noda N. ijodida ham M. muhim obrazlardan sanaladi. U xoh lirik, xoh nasriy asari bo’lsin mazkur obrazga qayta-qayta murojaat qiladi. Hayot so’qmoqlarida bir piri komilga ehtiyoj tabiiy va zarur ekanligini ta’kidlaydi. Umri so’ngida yozgan “M.Q.” asarida ham: “Har qachon musofir ko’rmagan yo’liga rahbarsiz qadam ura va yetolmaydigan vodiya tomon yugursa, uning yo’lni yo’qotmoq, yo’ldan adashmoq ehtimoli bor. U uqubatlardan va xatarlardan musofirni o’tkazib quyuvchi bir yo’lboshchi kerak”, – degan edi.

M.ning, jumladan, adabiyotning maqsadi insonga nafsini tanitish, zotan, “Nafsini tanigan Robbini taniydi”. Haqni tanish oson emas, to kishi nafsiga orif bo’lmaguncha, o’zini ham, Robbini ham taniy olmaydi. Ko’ngil Allohni tanimasa, har kimni, har narsani sevadi, chunki u sevgi u-n yaratilgan. Qalb Xoliqqa qullik qilmasa, maxluqqa qul bo’ladi, chunki u abd sifati b-n dunyoga kelgan. Bu maslak N. asarlaridagi bosh g’oyadir. Shu bois M. mavqeyi haqida N. barcha asarlarida to’xtaladi, xususan, “L.T.”da bu xususida qat’iy hukmni bildiradi:

*Har jamoatqaki yo’qtur peshvo,
Yo’lg’a ermastur qadam qo’ymoq ravo.*

*...Nafsdin har kimgakim bu biym erur,
Chora murshid ollida taslim erur.*

*Bo’yla illatlarg’a murshiddur tabib,
Kim xaloyiq pir derlar, ey habib.*

“N.M.” tazkirasida M.ning ma’naviy vazifasi nazariy asoslarda ko’rsatib berilsa, “L.T.” dos-tonida ma’naviy yo’lboshchilik sir-asrori badiiy tarzda ifodalangan. “M.Q.”da esa irfoniy-badiiy asarlarga xos xulosalar tarzida bayon qiladi. Lirika-da yana bir o’ziga xos talqinga guvoh bo’lamiz. Najmiddin Kubro: “Hol chaqmoq kabidir”, deya ta’kidlaganlaridek: devonlarida goh talvin, goh tamkin hol-u maqomlari rangdan-rangga o’tib, ko’nglingda, tafakkuringda har gal bir yorug’lik baxsh etadi. Va bu nafs evrilishidagi ranginlik, tabiiyki, bayon tarziga ham o’z ta’sirini o’tkazadi: goh ko’ngil sayrida qo’ldan mahkam tutgan ma’naviy ota, goh ruh bazmiga chorlayotgan ma’shuqi matlub, ba’zan bu dahri dun xilxonasi-dagi murshidi komil, ba’zan ko’ngul xarobotida ma’rifat mayini sunayotgan soqiy-u dayr piridir. Mana bu misralarga e’tibor qarataylik. Shunda imon mayini so’rayotgan talabgor nazarda tutgan soqiy obrazining mohiyati ravshanlashadi:

*Soqiy, o’lubmen, mayi imon ketur,
Jismima imon mayidin jon ketur.
Quyima bu kun jomima davron mayi,
Jonim ol, og’zimg’a quy imon mayi.*

Demak, mutafakkir shoir ijodida piri komildan to soqiyi azalgacha mazkur obraz, ramz, tim-sollarning bari aslida irshod etuvchi, nafs tarbiyachilari, ya’ni murshidlardir.

N.ning M. obrazi talqinidagi mahorat, uning yuksak ruhiy bir hol-u darajasi b-n aloqador. Ma’lumki, N.ning hayot yo’li o’ta ziddiyatli bir davrga to’g’ri keldi. Shu bois uning betakror shaxsiyatini belgilash ham juda mushkuldir. Xondamir

“Makorim ul-axloq” asarida N.ning ruhiy olami, ruhoni hayoti haqida mulohazalarini aytadi: “... ul Hazrat qabo kiygan valiyalar qatoridan joy oldilar va “Ular uchun oxiratda xavf yo‘q va ular tashvish ham chekmaydilar”, deya xabar berilgan martabaga yetdilar. Ulug‘ Tangriga hamdlar bo‘lsinki, hidoyat va iqbol osmonining quyoshi bo‘lgan ul zotning muborak xulq-atvorlari doimo mana shu tarzda bolalik yillaridan va endigina o‘tib-ulg‘aya boshlagan o‘spirinlik chog‘laridan boshlab bu dunyo va undagi narsalarga bo‘lgan e‘tiborsizlik etagini silkidi hamda hech qachon o‘tkinchi mol-dunyoga bo‘lgan muhabbat changini va bu dunyoning narsalariga bo‘lgan qiziqish g‘uborini o‘zining himmat etagiga qo‘ndirmadi”. N.ning tasavvuf, jumladan, M. to‘g‘risidagi qarashlarini xolis tahlil va talqin etishda o‘zi piri komillari, deya iqrор etgan Sayyid Hasan Ardasher, Xoja Ahror Valiy, Abdurahmon Jomiylar b-n munosabati haqida komil bir tasavvurga ega bo‘lmoq lozim.

Albatta, tamagir, yo‘ldan ozdiruvchi, murshidlik da‘vo qiluvchilar ham N. nazaridan chetga qolmaydi. M. turli fitna, ixtiloflarga sababchi bo‘lmasligi, murid ham ta‘lim jarayonida islom odob-arkonidan aslo yiroqlashmasligi lozim. Hadisshunoslikdagi roviylar sanadi kabi M.larning ham to‘rt xalifa orqali Muhammad (s.a.v.) ga borib ulanadigan uzilmas silsilasi bor. Xalifalik martabasiga yetishmagan va ushbu zanjirga nisbat berilmaganlar tariqatda komil M. deya tan olinmagan. Riyokor shayxlar haqidagi qarashlar, deyarli, barcha mumtoz ijodkorlar diqqat-e‘tiborida bo‘lib, hamisha murod talab muridlar ogohlikka chorlangan. Biroq ma‘rifatparvar N.ning M.ga ehtiromi qanchalar baland bo‘lsa, riyokor, tamagir shayxlarga nisbatan nafrati ham hech bir ijodkorda uchramaydi. “Meni ishqdan man etar soda shayx” deya, hatto “shayx” radifli g‘azallar bitgan mutafakkir shoir, so‘nggi asarida “Riyo-yi shayxlar zikrida” nomli alohida bob ajratib: “Hayhot-hayhot, uyat, yuz ming uyat. Turfa bukim, bu mazharg‘a muridlar ham bor, xizmatida barcha sheftau qaror. Ul bu do‘konni yurutib tad-

bir bila va ma‘rakani qurub tazvir bilakim, shayoting‘a mahalla hayratdur va devi laing‘a mujibi ibrat va nafratdur”, – deydi. Haq yo‘lchilariga haqiqiy M.lar topilmasa, oydin yo‘lni ko‘rsatuvchi asarlar tavsiya etilgan. Binobarin, “(Haq ekanligiga) hech qanday shubha bo‘lmagan ushbu Kitob g‘oyibga ishonadigan, namozni to‘kiso etadigan va biz rizq qilib bergan narsalardan infoq-ehson qiladigan taqvoli kishilar uchun rahbar – yo‘lboshchidir (Baqara: 2/2-3)”, – deya Alloh bandalariga haqiqiy yo‘lboshchi Qur‘on ekanligini eslatgan. N. ta‘rifidagi M. ham qalb kasalliklarini davolovchi tabibdir. Bu tabibning davo usulida Qur‘oni Karim va hadisi sharifga tayaniladi. N.shunos I.Haqqulov shunday degan: “Buyuk daholar, allomalar barcha asrlarda ham bashariyat qayg‘ulariga malham so‘zni axtarganlar. Shoh-u gadoning ong va yurak xastaliklarini bab-barobar tuzatadigan jonbaxsh so‘zlar, afsuski, g‘oyatda siyrak yaralgan. N.ning bu to‘g‘rida o‘ylamasligi mumkin emasdi. Mana, shu yo‘nalishdagi bir fikr:

*Olam ichra gar gado, gar shoh erur,
Ne dardki, ul ko‘ngli aro hamroh erur.*

*Qur‘onni tilovat etsin ar ogoh erur,
El ko‘ngliga chun davo Kalomulloh erur.*

El ko‘ngliga Kalomulloh davo bo‘lmog‘iga N. shubhalanmagan. Darhaqiqat, Allohning kalomi ko‘ngillar dardiga davo bo‘lishini ta‘kidlagan shoir asarlari ham bir tarbiyachidir. N. ta‘rifidagi M. – sinov dunyosining qadr-qimmatini anglagan hayot odamidir. U insonni faoliyatga undaydi. Har lahza o‘z nafi b-n musohib bo‘lib, unga aldanmaslikka olib keladi. Insonning yashashdan maqsadi nima ekanligi, qanday bo‘lishi kerakligini ko‘rsatib beradi. Mumtoz adabiyotda komil inson haqida ko‘p gapiramiz, ammo barkamollik bir M.ning tarbiyasi b-n qo‘lga kiritiladi. Tariqat ustodi ma‘nan yengib bo‘lmaydigan haqiqiy hur, ozod, butun shaxsiyatni dunyoga keltiradi. Yana shuni ta‘kidlash joizki, N.ning M.i nubuvvatga

muhabbat paydo qiluvchi, natijada Yaratganning zikrini dillarga naqshlovchi valiy, orifbillohdir.

N. M.larning o'ziga xos jihatlarini to'la gavalantirish maqsadida "murshidi komil", murshidi ishq", "murshidi aql" birikmalarini qo'llaydi.

N. asarlarida M. "Sohib irshod", "Irshodgar", "Rahnamo", "Rahnamoy", "Rahnamoyliq", "Rohnamun", "Rahshunos", "Peshvo", "Pir", "Bobo", "Ota", "Qulovuz", "Yo'l boshchi", "Shayx", "Xoja", "Hodiy" singari istilohlar b-n keladi. Shuningdek, orif, er, eran, soqiy, valiy, Xizr, Hudhud obrazlari ham M.lik xususiyatlarini namoyon qiladi. "Kalomulloh", "ishq", "ko'ngil" kalimalarini ham M. ma'nosida qo'llab, ba'zi hollarda istiloh darajasiga ko'taradi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Муҳаммад Фуёсуддин. Фуёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе., 1987; Имом Ғаззолий. Ихёу улумиддин. – Т., 2014; Najmiddin-i Daye. Sufilerin seyri. – Istanbul, 2013; Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Т., 2011.

Z.R.

MURG'OB – M. daryosi va uning havzasidagi hudud. N. va Sulton Husayn Boyqaro hayotining muayyan davridagi ayrim muhim voqealar shu yer b-n bog'liq. Husayn Boyqaroning Yodgor mirzoni bartaraf qilib, toj-taxtni qaytarib olishi ham shu hududlarning hokimi amir Shayx Hasan Temurning Yodgor mirzodan yuz o'girishi tufayli amalga oshgan. Shayx Hasan Temurning bu ishidan xabar topgan Husayn Boyqaro Hirotda yurishga qaror qiladi va N. b-n bu xususda maslahatlashadi. N. uning bu rejasini ma'qullagan, lekin hozircha hech kimga oshkor qilmaslikni tayinlagan. Ular yo'lga chiqib, M. daryosi bo'ylariga

yetib kelib, Tog'kan degan joyda to'xtaganlar va shu yerda qo'shinni va beklarni o'z rejalaridan xabardor qilganlar. Reja muvaffaqiyatli amalga oshirilgan (1470).

Sulton Abusaidning o'g'illari Sulton Ahmad, Sulton Mahmud va Ulug'bek Kobuliy mirzolar birgalikda Husayn Boyqaroga qarshi qo'shin tortganda, Sulton Husayn M. bo'ylarida mustahkamlanib olgan. Dushmanlar hech bir natijaga erisha olmay qaytib ketganlar.

"Xam.M." asarida N. M. navohisida turgan paytida bir ruboiy bitib, Jomiyga yuborgani va Jomiy ham unga javob bitib yuborgani haqida yozadi va har ikki ruboiyni keltiradi. N. ruboiysi:

*To kay chu sabo har tarafam jilvagare?
Xoham suyi sarvi xud kunam paysipare.
Faryodkunon-u xok bar sar fikano
Go'yam, ki xalosam deh az in darbadare!*

Jomiy javobi:

*Az didayi jon agar ba jonon nigare,
Az tafriqayi jahon kujo qussa xure?*

*In tafriqa hargiz chu nagardad sipare,
Bo tafriqa jam' bosh, to bahra bare!*

"S.I." dostonining 35-bobida N. Iskandarining Xurosonga kelganini hikoya qiladi va ushbu hududni ta'rif etadi. Bu o'rinda u Xurosonning katta qismini suv b-n ta'minlovchi to'rt daryoni alohida tilga oladi, jumladan, M. daryosi haqida ham baytlar bitadi. U M.ni Kavsga qiyos qiladi va mana shu daryo tufayli Marv, Mohon singari viloyatlar obod ekanligini ta'kidlaydi:

*Yana bir dog'i keldi Murg'ob rud
Ki, sha'nida Kavsgardin o'ldi durud.*

*Olib zaxmati jism-u ranji ravon,
Xirad aytibon ani ganjiravon.*

*Bo'lub andin obod Moxon-u Marv,
Ki, qushtur tazavr anda, ashjor – sarv.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хамсат ул-мутахай-йирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Навоий *замондошлари хотирасида.* – Т., 1985; Заҳриддин Мухаммад Бобур. *Бобурнома.* – Т., 2002.

Q.E.

MUSADDAS I (ar. – oltilik) – musammat turlaridan biri, olti misrali bandlardan tashkil topgan she'r turi. M. qofiyalanish shakliga ko'ra 2 xil bo'ladi: 1) 1-banddagi barcha misralar o'zaro (aaaaaa), qolgan bandlarning birinchi 5 misrasi o'zaro va 6-misralari 1-bandga qofiyadosh bo'ladi; 2) 1-band o'zaro qofiyalanib (aaaaaa), qolgan bandlarining dastlabki 4 misrasi o'zaro qofiyalangan holda, oxiri 2 misrasi tarje shaklida 1-bandning so'nggi baytini takrorlashdan iborat bo'ladi (bbbbba, vvvvva va h.k.). Muxammas kabi, M. ham mustaqil yozilishi yoki biror shoir g'azali asosida yaratilishi mumkin. Lekin M.larning asosiy qismini mustaqil M.lar tashkil etadi.

Boshqa shoir g'azaliga M. bog'lashda unda ifodalangan fikr davom ettiriladi, chuqurlashtiriladi, rivojlantiriladi. Bunday M.ning har bandining dastlab 4 misrasi M. bog'lovchiniki, keyingi 2 misrasi g'azal muallifiniki bo'ladi. Birovning g'azaliga bog'langan M.ning oxirgi bandida har 2 shoirning taxallusi keltiriladi.

N. ijodida 6 ta M. mavjud bo'lib, ulardan biri forsiyda yozilgan. Bu M.larning 2 tasi mustaqil, lekin ularni shoir o'z g'azallariga bog'lagan, 2 tasi Lutfiy, 1 tasi Husayn Boyqaro, 1 tasi Jomiy (forsiy) g'azaliga bog'langan. M-n, N.ning Lutfiy g'azaliga bog'lagan bir M.ning ilk bandi quyidagicha:

*Zulf-u siymin jisming af'i ganji Qorun ustina,
Ganj uza sohir ko'zung af'ig'a afsun ustina,*

*Dardi ishqing ulki, qo'ydi joni mahzun ustina,
Dedi ko'rgach orazing ul qaddi mavzun ustina,*

*Ey qading to'bi-yu jannat xaddi gulgun ustina,
Ko'rmadi davron seningdek oy gardun ustina.*

O'zbek adabiyotida M. yozish N.dan boshlangan.

Ad.: Хотамов Н., Саримсоқов Б. *Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати.* – Т., 1983; Қуронов Д. ва б. *Адабиётшунослик лугати.* – Т., 2010.

E.O.

MUSADDAS II (ar. – oltilik) – aruz tizimida har qaysi baytida 6 rukn ishtirok etuvchi vazn turi. M., foilotun rukni baytda 6 marta takrorlansa, uning vazni ramali musammani solim bo'ladi. "M.A."da N. bu vaznga misol qilib quyidagi baytni keltiradi:

*Ey jamoling- / din xijil xur- / shidi anvar,
Qomatingdin / munfail sar- / vu sanavbar.*

– V – – / – V – – / – V – –

foilotun / foilotun / foilotun

O'zbek she'riyatida 6 ruknli – musaddas vaznlar keng tarqalgan. M-n, N. ning "S.I."dan boshqa barcha dostonlari musaddas turidagi vaznlarda yozilgan: "H.A." – sare'i musaddasi matviyi makshuf (muftailun muftailun foilun), "F.Sh." – hazaji musaddasi mahzuf (maqsur) (mafoiylun mafoiylun fau(v)lun (mafoyil), "L.M." – hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (maqsur) (maf'u(v)lu mafoilun fau(v)lun mafoyil), "S.S." – xafifi musaddasi solimi maxbuni mahzuf (maqsur) (foilotun mafoilun faulun (failon), "L.T." – ramali musaddasi mahzuf (maqsur) (foilotun foilotun foilun (foilon):

*Noqis uldur- / kim, o'-zin ko- \ mil degay,
Komil ulkim, / nuqsin isbot / aylagay.*

– V – – / – V – – / – V – –

foilotun / foilotun / foilun

Ad.: Алишер Навоий. *Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар.* – Т., 2011; Хожиаҳмедов А. *Ўзбек арузи лугати.* – Т., 1998.

E.O.

MUSALLO – (ar.) joynamoz, masjid, iyd-goh, sayrgoh, xiyobon. Musulmon mamlakatlaridagi Hirot, Buxoro, Sheroz kabi ko‘pgina shaharlarning chetida namoz o‘qish b-n birga dam olib kelinadigan joy. M. namozgoh ham deyiladi. Hirot M.si shaharning shimoliy-g‘arbiy qismida, Xiyobon bo‘lukida, Mashhad tomon chiqib ketaverishda joylashgan bo‘lib, bu yer qadimdan obod va maskan bo‘lgan. Hirotning xiyobon qismi va u yerdagi M. haqida sharqshunos olim A.M.Belenetskiy tarixchi Muiniddin Isfiqoriyning “Ravzotul-jannot fi ahvoli madinati Hirot” asariga suyanib quyidagilarni yozadi: “Bu joy Islomdan oldingi davrlardan boshlab Hirotning bosh mozoroti va sajdagoh markazi bo‘lib kelgan. Isfizoriy bu joyning g‘oyat go‘zal ob-havo sharoitlarini hamda xiyobonning o‘ng va chap tomonlaridagi mozorlarning tabarrukligini balandparvoz so‘zlar bilan ta’kidlab shunday deydi: “Majusiylik davrida ham, hozir ham – hamma vaqt (bu joy) baxtli va duo tekkan joy bo‘lgan. Bu yer shunday qiblagohki, xalq unga o‘girilib, undan najot so‘raydi. Hamma davrlarda va zamonlarda (Xiyobon) zodagonlarning va oddiy kishilarning sajdagohi va sayilgohi, mozoroti va xursandchilik dargohi bo‘lgan. Hozir ham u musulmonlar uchun Musallo va sayilgohdir”.

N. M.ni yanada obod qilishga ko‘p mablag‘ va kuch sarflagan. U qurgan Masjidi Jome’ shu hududda bo‘lgan. Shoirning mashhur “Ixlosiya” madrasasi, “Xalosiya” xonaqohi va boshqalar shu yerga yaqin bo‘lgan. N. asarlarida M. so‘zi ko‘p uchraydi:

*Saharki xalq Musallog‘a yuz qo‘yar, xush tut,
Borurg‘a dayri fano sori tong qorong‘usin...*

*Ul biri dom erdi, bu bir dona el saydi uchun,
Har qachonkim azmi tasbeh-u musallo qildi shayx.*

Ad.: Alisher Navoiy. *Faroyib us-sigar*. TAT. 10 jildlik, 1-jild. – T., 2011; Ali Akbar Dеххудо, *Лугатнома 13-жилд, 21024-б; Муиниддин Исфизорий. Ленинград қўлэзмаси*

инв. №474. Беленецкий А.М. Историческая топография. Герата XV в. (“Алишер Навоий”). М.-Л., 1946.

Ab.H.

MUSAMMAN I (ar. – sakkizlik) – musamat turlaridan biri, har bandi 8 misradan iborat mumtoz Sharq she‘riyatidagi she‘r shakllaridan biri. 1-bandi yagona qofiyalanishga ega (aaaa-aaaa), qolgan bandlarining dastlabki 7 misrasi o‘zaro qofiyalanib, oxirgi misrasi 1-band b-n qofiyadosh bo‘ladi (bbbbbbba, vvvvvvva va h.k.). Ba‘zi M.larda 1-banddan keyingi bandlarning 6 misrasi o‘zaro qofiyalanib, 7–8 misralar 1-banddagi oxirgi baytning takrorlanishidan iborat bo‘ladi. M.ning taxmis shakli ham uchraydi. Bundan biror shoirning g‘azali oldidan 6 misra keltirilib, keyin xuddi muxammasdagi kabi taxmis bog‘lanayotgan g‘azalning bayti beriladi.

N. ijodida 1 ta M. bo‘lib, “F.K.” devonidan joy olgan.

*Har taraf azm aylab ul sho‘xi sitamkor, ey ko‘ngul,
Tig‘i hajridin necha bo‘lg‘aybiz afgor, ey ko‘ngul,*

*Chun safar aylab edi bir qatla dildor, ey ko‘ngul,
Dardi hajrig‘a bo‘lub erdik giriftor, ey ko‘ngul,*

*Bo‘ylakim, ta‘rif etib g‘urbatin bisyor, ey ko‘ngul,
Shahr-u kishvardin malolat aylab izhor, ey ko‘ngul,*

*Anglading yo yo‘qmukim, aylar safar yor, ey ko‘ngul,
Vahki, bo‘lduq yona hajri ilgidin zor, ey ko‘ngul.*

Ad.: Alisher Navoiy. *Фавоийд ул-кибар*. TAT. 10 jildlik, 4-jild. – T., 2011; Хотамов Н., Саримсоқов Б. *Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугатми*. – T., 1983.

E.O., D.A.

MUSAMMAN II (ar. – sakkizlik) – aruz tizimida har qaysi baytida 8 rukn ishtirok etuvchi vazn turi. O‘zbek she‘riyatida 8 ruknli vaznlar keng qo‘llangan. M-n, N. ning

*Ne xush bo'lg'ay / ikkovlon mas- /t
bo'lsaq vas- / l bog'inda,
Ko'zum bo'lsa / oning bo'yni- /
dav-u og'zim / qulog'inda, –*

bayti b-n boshlanuvchi g'azali hazaji musammani solim vaznida yozilgan. Chunki bu bayt mafoiylun aslining 8 marta (har misrada 4 martadan) takroriga asoslanadi. Baytning taqte'si quyidagicha:

V --- / V --- / V --- / V ---

mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т., 1983.

E.O., D.A.

MUSAHHAF (ar. – xato yozish yoki o'qish natijasida so'zning buzilishi, ma'noning o'zgarishi) – so'zning biror nuqtasi yo harfini olib tashlash yoxud so'zga biror nuqta yo harf qo'shish orqali so'zning ma'nosini o'zgartirishga asoslangan harfiy san'at. Bunda o'zgarishga uchragan yoki uchraydigan so'zlardagi ma'no tafovutlari muhim o'rin tutadi.

*Hayotbaxsh mayini ruh emishtuk, ey soqiy,
Magarki, “vov”ini i'lol etib, qilibsen roh.*

“Ruh” so'zidan “vov” (“u”)ni olsa, “rah” – “yo'l” so'zi hosil bo'ladi.

*Ko'rmasang qoshing bo'lurman
turg'anim birlan fig'on,
“Voyi” erur, bas chu bo'lmas Navoiy
birla “nun”.*

N. so'zidan “nun” tushib qolsa, “voyi” qoladi – bu oh-voy, g'am-g'ussani bildiradi. Ayni jihatdan uning “fig'on”ga nisbati bor. Ayni paytda, qayrilmaligi jihatidan qosh “nun”ga o'xshaydi.

*Ko'zum yorug' tilar ersang, yoshurma
xolingni –
Ki, ko'r o'lur ko'z, agar nuqtasin
nihon qilsang.*

“Ko'z” so'zidan “z”ning nuqtasi tushib qolsa, u “ko'r”ga aylanadi.

Ma'lumki, mumtoz she'riyatda xolni mo'jazligi jihatidan nuqtaga o'xshatadilar. Shunga ishora etib, shoir bu yerda so'z o'yini qilyapti: “Agar ko'zimning ko'rib turishini xohlasang, xolingni yashrima, chunki “ko'z” so'zidagi “z” harfining nuqtasi yo'qolsa, u “ko'r”ga aylanadi. Shunga o'xshab, xolingni ko'rmasam, men ham ko'r bo'lib qolaman”.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

MUSTAZOD (ar. – orttirilgan, qo'shilgan) – g'azalga o'xshab qofiyalanadigan, lekin har misradan so'ng shu misradagi 2 ruknga teng qisqa misra ham ulanadigan mumtoz she'riyatdagi shakllardan biri. M.ning asosiy misralari alohida, qisqa misralari alohida qofiyalanadi. Ba'zida qisqa misralar asosiy misraga qofiyadosh ham bo'ladi. Bu qisqa misralar, odatda, o'zi ergashib kelgan misradagi fikrni davom ettiradi, rivojlan-tiradi, unga urg'u beradi va xulosalaydi.

M. soz-u musiqa b-n bog'liq bo'lib, xalq qo'shiqlari zaminida vujudga kelgan. N. “M.A.”da ma'lumot berishicha: “Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim, hazaji musammani ax-rabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt bog'lab bitib, aning misra'idin so'ngra hamul bahrning ikki rukni bila ado qilib, surud nag'amotig'a rost keltururlar ermish va ani “mustazod” derlar ermish, andoqkim:

*Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
mazhar sanga ashyo.
Sen lutf bila kavnu makon ichra muvalli,
olam sanga Mavlo”.*
*Maf'uvl-u mafo'iyl-u mafo'iyl-u fauvlun
Maf'uvl-u fauvlun*

M.ning o‘ziga xos ritmik-intonasion qurilishi, musiqiy ohangi kuylash u-n mos va qulay bo‘lib, o‘ynoqlik va jarangdorlik hosil qiladi. Forsiy she‘riyatda ham qo‘shiq qilib kuylangan xalq ru-boiylari ohangini adabiy janrlarga omuxta etish natijasida paydo bo‘lgan. O‘zbek adabiyotida ilk mustazod Hofiz Xorazmiy ijodida uchraydi. Lekin Sherozda yashab ijod qilgan bu shoir forsiy she‘riyat ta‘sirida o‘z M.larini yaratgani shubhasiz. Binobarin, o‘zbek she‘riyatida M. janrining asoschisi ham N. hisoblanadi. Keyinchalik Mashrab, Ogahiy, Avaz, Komil kabi shoirlar bu janrda mahorat b-n qalam tebratib, N. an‘alarini davom ettirdilar. M-n, o‘z she‘rlarini setor jo‘rligida ijro etgan Mashrab ijodida M. salmoqli o‘rin tutadi. Ogahiy esa M.ning asosiy misradan keyin bir emas, balki 2 qisqa misra qo‘shilgan namunasini ijod qildi.

N. ijodida 4 ta M. mavjud bo‘lib, 4 devoniga 1 tadan taqsimlangan. M-n, Xoja Abdullo Marvorid shoirning “Din ofati bir mug‘bachai mohliqodur” misrasi b-n boshlanadigan mustazodiga “Sarmast-u yaqom chok” nomi b-n kuy bastalaydi. Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye” asarida yozishicha, bu ashula o‘sha paytda Hirot-da nihoyatda mashhur bo‘lgan va u kuylanmaydigan biror uy va bu ashulani eshitganda yoqasi-ni chok etmaydigan biror tinglovchi bo‘lmagan.

*Din ofati bir mug‘bachayi mohliqodur,
mayxorav-u bebok –
Kim, ishqidin oning vatanim dayri
fanodur, sarmast-u yaqom chok.*

Musiqada doira usullaridan biri. N. “M.A.” asarida ishora qilgan musiqaning 8 usulidan biri M.dir.

Ad.: Аlisher Navoiy. Мезон ул-авзон. Т.АТ. 10 жылдик, 10-жилд. – Т., 2011; Айний С. Аlisher Navoiy. Танланган илмий асарлар. – Т., 1978; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т., 1983; Қуроноф ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O., M.A.

MUSALLAS UN-NE’MA – Idris (a.s.)ning laqabi. Diniy manbalarga ko‘ra uning o‘z oti Aknuh bo‘lib, Yazid ibn Mahloyilning qirquinchi o‘g‘lidir. Suryoniy payg‘ambarlardan hisoblanadi. Islom aqidasi-ga binoan Idris (a.s.) tirik deb e’tirof etiladi.

Mazkur payg‘ambarning “M.” laqabi b-n atalishining sababi shuki, unga uchta ne‘mat: payg‘ambarlik, hukmdorlik va hakimlik nasib bo‘lgan. Bundan tashqari, u payg‘ambarlarning ham, shohlarning ham, hakimlarning ham uchinchisi edi.

N. “T.A.H.” asarida bunga maxsus to‘xtalib o‘tgan:

*Chu Idris olamda bo‘ldi muqum,
Rasul erdi-yu, podshoh-u ham hakim.
Agarchi anga bo‘ldi uchmoq makon,
Jahon ichra xud qolmadi jovidon.*

“Va xalq ani “Musallas un-ne‘ma”, derlar-kim, uchunchi payg‘ambar va uchunchi hakim va uchunchi podshoh erdi”, – deb yozadi adib bu haqida.

Haqiqatan ham, payg‘ambarlar tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, bu uch ne‘mat, ya‘ni, ham payg‘ambarlik, ham hakimlik, ham hukmdorlik berilgan shaxs Idris (a.s.)dan boshqa yo‘qligini ko‘ramiz. Payg‘ambarlarning ayrimlariga yuqoridagilarning ikkitasi: payg‘ambarlik va shohlik nasib bo‘lgan. Sulaymon (a.s.), Dovud (a.s.), Muso (a.s.) va boshqalar shular jumlasidandir. Xususan, payg‘ambarlar tarixiga oid manbalarda Sulaymon (a.s.)ga alohida inoyatlar qilingani, jumladan, unga butun yer yuzining podshohligi berilgani, u faqat insonlar ustidan emas, balki ins-u jins, hayvonlar va qushlar ustidan ham hukm yuritgani, qushlar tilini bilgani haqida ma‘lumotlar beriladi. Lekin shunga qaramay, unga hakimlik nasib qilmagan. Muso (a.s.)ga boshqa payg‘ambarlarga qaraganda ko‘proq inoyat qilingani, unga ulkan fazl-u kamol va ilm berilgani hamda Muso (a.s.)ning “Bu kun olam yuzida Tengri taloning mendan donoroq bandasi bormi ekan?”,

– deb faxrlangani ma'lum. Biroq u ham hakim bo'lmagan. Manbalarda payg'ambarlardan Luqmon (a.s.)ga hakimlik berilgani qayd etiladi, lekin uning payg'ambarligiga shubha bildiriladi. N. uni payg'ambar deb e'tirof etuvchilar ko'pchilik ekanini aytib, unga hakimlik b-n payg'ambarlik berilgan bo'lishi mumkin, deb hisoblaydi. Biroq u hukmdor emas edi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носириддин Бурхониддин Рабзузий. Қисаси Рабзузий. – Т., 1991.

Q.E.

“**MUSIBATNOMA**” – Farididdin Attorning irfoniy mavzudagi masnaviylaridan biri. Ramali musaddasi maqsur vaznida yozilgan bo'lib, 7539 baytdan iborat. An'anaga ko'ra, hamduna't b-n boshlanadi. Muqaddimaning 2-qismida shoirlilik iste'dodi xususida fikr yuritilib, she'rni tan olmaydiganlarning nuqtayi nazarlari rad etiladi, irfoniy she'rning ma'nosi-yu badiiy vazifasi tushuntirilib, jumladan, muallifning o'z she'rlari mavzu va mohiyati to'g'risida so'z boradi. Asarning mazmuni 40 maqola (bob)da bayon qilingan. Muallif o'quvchini dostonning zohiriga boqmay, botiniga nazar solishga – asl maqsadni anglashga chaqiradi. Doston insonning tug'ilishi va balog'at yoshiga yetishi tasviri b-n boshlanadi. Balog'atga yetgan kishi aql ko'zi b-n dunyoga va odamlar ahvoliga nazar soladi. Aql va mushohada uni haqiqatni izlash sari yetaklaydi. Olam nizomini aql tarozisida o'lchay boshlaydi. Shu orada insonga rahnamolik qiluvchi pir paydo bo'ladi. Attor uning tilidan tariqat yo'liga kirgan solikning oldida turgan mashaqqatlarni bayon qiladi. Parning hidoyati b-n suluk – tariqat yo'lining talablarini ijro etish boshlanadi. Zohiriy yo'l suluk va zikr hosil bo'ladigan fikrdan iborat. Fikr 2 xil bo'ladi: aqliy va qalbiy. Attor aqidasi-ga ko'ra, ikkinchi fikr e'tiborga molik. Shundan keyin u so'fiylar sayr-u sulukining darajalarini sharhlab beradi. Unga binoan, solik – fikrat yo'-

lovchisi o'z sayrini yuksak va farishtalar olamidan boshlab 4 tabiiy unsur, o'simliklar, hayvonlar va insonlar olamiga yetadi. Lekin bu b-n tugun yechilmaydi. Solik qayta pirga yuzlanadi. Endi solikning suhbatini payg'ambarlar borasida bo'ladi. Dostonning bu qismida ko'plab diniy qissa va rivoyatlar keltiriladi. Muhammad (s.a.v.) ostonasiga yetganda solik nafsning ramziy sayri hisoblangan 5 vodiyni bosib o'tishga da'vat qilinadi. Ular – his, xayol, aql, dil va jondan iborat. Jon vodiysi sharhida “M.”ning ofoq va anfus sayri nihoyasiga yetadi. Tasavvuf falsafasiga ko'ra, bu maqomlarni bosib o'tgan solik Haqqa vosil bo'ladi va hamma narsani o'zida ko'radi.

Attor o'zining falsafiy qarashlarini solik nutqi orqali ifodalaydi. Bundan tashqari, “M.”da ofoq va anfus sayri butun nozikliklari b-n tasvirlanganki, buni boshqa irfoniy asarlarda ko'rmaymiz. Attor har bir maqolada diniy va tasavvufiy muqaddimadan so'ng fikrlarining tasdig'i sifatida hikoyatlar keltiradi – ular juda ko'p bo'lib, jami 340 ta. Bu hikoyatlar, asosan, qisqa va lo'nda bo'lib, mahorat b-n asar syujetiga bog'lab yuborilgan.

Attor o'zi mansub zamonning ijtimoiy ahvolidan kelib chiqib, ba'zi shoh-u vazirlar, amir-amaldorlar, shayx-u zohidlarni majzub-u devonalar tilidan fosh etadi. U hakim-u faylasuflar, mutakallim-u muqallidlarni ham ayamay tanqid tig'iga nishon qiladi. “M.”ning yana bir muhim jihati shundaki, tasvir-u bayon asnosida muallif 100 dan ziyod tasavvuf istilohlarni ham nazmiy usulda sharhlab o'tadi. Shuning u-n ham “Xusravnoma” dostonining debochasida Attorning o'zi “M.”ni tariqat yo'lchilarining ma'naviy ozig'i, deb ta'riflagan edi.

N. “L.T.”ning Attor ta'rifiga bag'ishlangan 13-faslida shoir asarlariga baho berar ekan, “M.” haqida shunday yozadi:

*Chun “Musibatnoma”sin aylab bayon,
Yuz musibat nafsqa aylab ayon.*

“N.M.” tazkirasida keltirilishicha, Husomidin Chalabiy xilvat kechalardan birida ustozlari Ja-

loliddin Rumiyan Sanoiyning “Hadiqa”si-yu, Attoning “Mantiq ut-tayr” va “Musibatnoma”si yo‘nalishida bir asar yozishini so‘raydi. “Masnaviyi ma‘naviy” shu tariqa dunyoga keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Очилев Э. Аттотр абадияти. Шайх Фаридиддин Аттотр. Асрорнома. – Т., 2012.

E.O.

MUSO (a.s.) – Qur‘oni Karimda Muso (a.s.) qissasi mufassal bayon etilgan bo‘lib, 34 ta surada 136 marta uning nomi tilga olingan. M. (a.s.) ning nasablari Hazrat Ya‘qub (a.s.)ning o‘g‘illaridan biri bo‘lgan Lovo ibn Ya‘qubga borib taqaladi. N. “T.A.H.”da “M. (a.s.) mo‘jizalari barcha payg‘ambarlarnikidan ko‘pdir”, deb ta‘kidlaydi.

M. (a.s.) Misr podshosi (Fir‘avn) Ramses II davrida tavallud topgan. Rivoyatga ko‘ra, Ramses II folbinlari “Bani Isroil” qabilasida bir go‘dak tug‘ilib, voyaga yetgach, podshohning taxtdan ketishiga sabab bo‘ladi. Shunga ko‘ra, Fir‘avnniing buyrug‘i b-n barcha tug‘ilgan o‘g‘il farzandlar qatl etila boshlangan. M. (a.s.)ning onasi Alloh amri b-n uni bir sandiqqa solib, Nil daryosiga tashlaydi. Bu haqda Qur‘onda “Qasas” surasining 7-11-oyatlarida bayon qilingan. Bolani Fir‘avnniing Osiyo degan iymonli bir xotini topib olib, tarbiya qiladi. M. (a.s.) ismini Fir‘avnniing xotini qo‘ygan bo‘lib, ibriy tilida sarv daraxti, degan ma‘noni beradi. Yosh M. (a.s.) baquvvat bo‘lib voyaga yetadi. Bir misrlik sibtiy b-n urishib uni o‘ldirib qo‘yadi va Madyanga qochadi. O‘sha yerda uylanadi. “T.A.H.”da M. (a.s.) Shuayb (a.s.)ning qiziga uylanganligi aytilgan. Bir necha yildan so‘ng M. (a.s.) Misrga qaytadi. Yo‘lda qorong‘ida adashib qolib, olov ko‘rinayotgan joyga yaqinlashadi. Bu yerda unga payg‘ambarlik rutbasi

berilgani aytiladi. Unga yolg‘iz Allohga ibodat qilib, Fir‘avn va uning xalqini iymonga da‘vat etish buyuriladi.

M. (a.s.) Alloh taolo b-n muloqotida o‘ziga yordamchi so‘raydi. Shunda akasi Horunga ham payg‘ambarlik beriladi va ukasiga yordamchi qilib tayinlanadi. Shundan keyin ular Haq amrini bajarishga kirishadilar. Yordamchi berilishining hikmati sifatida, birinchidan, M. (a.s.) oldida juda katta vazifa turganligi, ikkinchidan, u kishining tilida duduqlik borligi ko‘rsatiladi. M (a.s.) ning ukasi esa juda so‘zamol notiq bo‘lgan.

N. M. (a.s.)ning tilidagi duduqlik sababini “T.A.H.” asarida keltirib o‘tadi. M. (a.s.) yoshligida Fir‘avnniing tizzasiga o‘tirib, uning soqolidan tortganida, Fir‘avn darg‘azab bo‘lib, uni jazolamoqchi bo‘ladi. Shunda uning xotini Osiyo, axir, bu nima qilayotganini bilmaydigan yosh bola-ku, ishonmasangiz oldiga bir la‘li cho‘g‘ va bir la‘li oltin olib kelib qo‘ying, u, albatta, cho‘g‘ni bilmasdan ushlab oladi, deydi. Shunda uning oldiga ikkita la‘li olib kelinadi. M. (a.s.) farosat b-n qo‘lini oltinga uzatayotgan vaqtda, Jabroil (a.s.) kelib, uning qo‘lini cho‘g‘ tomon buradi. Shunda bir siqim cho‘g‘ olgan bola og‘ziga soladi va tili kuyib, chuchuk bo‘lib qoladi. N.ning yozishicha, shu sababdan u “s” harfini “sh” deb talaffuz qiladigan bo‘lib qolgan edi.

N. M. (a.s.) va Horun (a.s.) qissalarini birgalikda keltiradi va bu payg‘ambarlarni Ya‘qub (a.s.) avlodidan bo‘lgan sabot, matonat va g‘ayrat egalari (ulul-azm) sifatida ta‘riflaydi.

Misrga qaytib kelgan M. (a.s.) zolim Fir‘avnni hidoyatga chaqirib, pand-nasihatlarni qiladi. Biroq Fir‘avn va atrofidagilar M. (a.s.) so‘zlari-ning rostligi, haqiqatan ham payg‘ambar ekaniga ishonmaydilar. M. (a.s.)ning qo‘lidagi tayoqning ilonga aylanishi, cho‘ntagidan qo‘lini chiqarganda, oyna kabi yaltirab ko‘zlarni qamashtirishi kabi mo‘jizalarini shunchaki “sehr” deb hisoblaydilar. Fir‘avn sehrgarlari uning haqiqiy payg‘ambar ekanligini ko‘rib, iymon keltirganlarida Fir‘avn ularni qattiq azoblab o‘ldiradi (A‘rof surasi, 106-126-oyatlar). O‘zini Xudo deb

e'lon qilgan Fir'avn qibtiylarni, ya'ni, M. (a.s.) ning qavmi bo'lmish "Bani Isroil"ni siquvlarga oladi, ularga behad zulm qiladi. Shunda Alloh taolo Misrga turli ofatlar yuboradi. M. (a.s.) o'z qavmi b-n yurtini yashirincha tark etib, Falastin tomon ketadi. Fir'avn ularning izidan tushadi, M. (a.s.) qavmi Allohning irodasi b-n dengizdan sog'-omon o'tib ketishadi, lekin Fir'avn qo'shinarini Qizil dengiz yutib yuboradi (Yunus surasi, 90-92-oyatlar). M. (a.s.)ga Tavrot kitobi nozil etilgan. Biroq uning haqiqiy nusxasi saqlanib qolmagani va o'zgarishlarga uchragani olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Tavrot ibriy (qadimgi yahudiy) tilida yuborilgan. "Tora" – "qonun, shariat", deganidir.

N. "T.A.H." asarida Shu'ayb payg'ambar zikrini:

*Shu'ayb ayladi chun jahondin xirom,
Zuhur etti Muso alayhimas-salom, –*

deb yakunlashining sababi shuki, M. (a.s.) payg'ambarlikdan avval Shu'ayb (a.s.) xonadonida bir necha yil cho'ponlik qilgan. M. (a.s.)ning xotini Safuro Shu'ayb (a.s.)ning kichik qizlari edi. Bundan tashqari, Shu'ayb M. (a.s.)ga Odam safiyullodan qolgan asoni taqdim qiladi va unga payg'ambar bo'lishini aytadi.

N. asarida M. (a.s.)ning zolim Fir'avn, xasis Qorun, Bani Isroil qavmi b-n muomalasi, Xizr (a.s.) b-n qilgan safari, mo'jizalari, Tavrotning nozil bo'lishi voqealari yoritiladi va "mo'jizoti barcha anbiyodin ko'pdir", deb xabar beriladi. M. (a.s.) Muhammad (s.a.v.)ning o'tmishdoshi bo'lgan haqiqiy payg'ambar sifatida ulug'lanadi. M. (a.s.) Nabu tog'iga borib, o'sha yerda vafot etgan.

N. she'riyatida M. (a.s.) b-n bog'liq kalim, kalimulloh, Musoyi Imron, Yadi bayzo va Turi Sino kabi timsol va iboralar uchraydi. Kalimulloh laqabi vositasida ma'shuqning nutqi ilohiy qudsiy kalom va nozik ma'noga qiyoslanadi. M. (a.s.)ning hassasi ajdarga aylanib, barcha sehrarlarning sehrini barbod qilgani kabi ma'shuqning zulfi, sochi ham oshiqlar ko'nglini

oshufta-yu barbod etadi. Shuningdek, uning nur taratuvchi qo'li (yadi bayzo) ham ko'p uchraydigan timsollardandir. Ba'zi irfoniy she'rlarda M. va Xizr (a.s.) pir-u murshid timsoli sifatida talqin qilinadi. Badiiy adabiyotda mazkur holatlar talmeh san'ati asosida o'ziga xos tashbehlar b-n keltiriladi.

*Lutf ishida ko'rguzur har dam yadi
bayzo ul oy*

Ne ajab gar eltsa Musoyi Imrondin ilik.

*Tushmagan bo'lsa quyoshingdin
qo'lig'a partave,
Bas ne bayzo erdi jaybi Musoyi Imron aro.*

*Zohir aylarda yadi bayzo qilursen elni qatl,
Tig' urarda yeng shimolibkim,
ayon etsang bilak.*

M. (a.s.) Nabu tog'iga borib, o'sha yerda vafot etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т., 2009; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014; Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи (Қуръони Карим қиссалари). I-II томлар. – Т., 2014.

S.R.

MUSODARA – o'rta asr Sharq davlatlarida, shu jumladan, temuriylar saltanatida ham mavjud bo'lgan jazo turi. Bunday jazo berilgan kishining mol-mulki xatlangan va devoniy qilingan, ya'ni davlat xazinasiga olingan. M. jazo turi sifatida ko'proq amaldorlarga, vazirlarga nisbatan qo'llangan. Chunki bunday kishilar orasida o'z mansabidan foydalanib, xalqni talash yoki davlat mablag'ini o'zlashtirish hisobiga juda katta boylik orttirgan shaxslar ko'p bo'lgan. Ana shular-

dan biri Xoja Nizomulmulk edi. U mansabidan chetlashtirilib, qamoqqa olingandan soʻng undan va qarindoshlaridan tortib olinib M. qilingan mol-mulk va boyliklar haqida “Ravzat us-safo”-da batafsil maʼlumot berilgan: “Xoja Afzaluddin Muhammad ul jamoaning mol-u mulki taftishiga kirishib, shu qadar koʻp oltin, javohir, yaxshi kitoblar, nasldor ot-u tuyalar, chodirlar, saropardalar, ipak gilamlar, shuningdek, Misr, Farang, Chin ashyolarini musodara qildilarki, ikki tillik qalam ularning sharh-u bayonida ojizdir... Xoja Afzaluddin Muhammad qisqa vaqt ichida juda koʻp mol jamlab, davlat xazinasini boyitishda tishqoqlik koʻrsatdi”.

M. haqida N. asarlarida ham maʼlumotlar bor. “M.N.”ning uchinchi majlisida Mavlono Riyoziy zikri berilgan. Unda N. Riyoziyning Zova viloyatida qozi boʻlgani va qonunga xilof ishlar qilgani u-n qamoq va M. jazosi tayinlangani haqida yozadi: “Ul viloyatning qozisi erdi. Ul amrgʻa munofiy ishlar andin sodir boʻlub, maʼzul boʻldi va qayd va musodaralar tortti...”. “X.M.”da Majiduddin Muhammadga nisbatan jazo qoʻllangani haqida maʼlumot bergan: “Azim qiyinlar tortti va bor-u yoʻq jihotin devoniy qildilar. Shahrin boshin olib, ovora boʻldi va hamul ovoraligda fanogʻa bordi”.

Ad.: Аlisher Navoiy. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Navoiy замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

MUSOFIR – arabiy lafz boʻlib, “safarga chiqqan, sayohatchi, yoʻlchi”. Boshqa bir joy, boshqa bir yurtga ketgan kishi. N.ning M.larga yordami, ular u-n qilgan xayri haqida “M.Q.”da oʻqiyimiz: “Va goh xayrot ahligʻa oʻzumni qottim va har navʻ xayr buqʻalari tuzattim, andoqki, saʼyimdin rabotlar boʻldi va andin musofirlargʻa nishotlar boʻldi”. Demak, M., avvalo, safar tufayli, boshqa bir makonga begona boʻlgan kishidir.

Ammo tasavvufda M. keng tushunchani anglatib, abadiyat dunyosidan foniy dunyoga safar qilgan odam maʼnosida tushuniladi. Shuning u-n bu dunyoda hamma M. sanalgan. M. har doim oʻz vataniga qaytishni istaydi hamda riyozatlar chekadi. Ammo chin vataniga qaytish, unda ham ruh salomatligini asragan holda qaytish u-n M.ga bir yoʻlboshchi kerak. Shu bois N. ham “M.Q.”da: “Ammo musofirgʻa yoʻl suubatining suhulati uchun va vodiy yiroqligʻining dafʻi shiddati uchun va yomon uqbalar-kim, oldiga kelur va azim muxotaralarki, voqeʻ boʻlur, rahnamoyligʻi uchun va mushkulku-shoyligʻi uchun bir nimakim, noguzirdur komil rahnamoyi pirdurkim, aning irshodi boʻlmayin bu yoʻlgʻa azm qilmoqni akobiri avliyo qadda-sallohu taolo arvoahum joyiz tutmaydur, balki solik atvori va sulukiga yovutmaydurlar. Qalb safaridagi M.ga toʻgʻri yoʻl koʻrsatuvchi zarur. Bu hodiy, avvalo, butun olamlarning Robbisi, murabbiyi Alloh taolo, uning rasullari hamda ularning izdoshlari boʻlmish piri komillardir. Ularsiz M.ning safari xatarlidir. N. safarning muhimligi, uning mashaqqatli ekanligini har doim oʻz asarlarida eslatgan. Jumladan, soʻnggi asarida shunday deydi: “Safar vodiysida musofir ayogʻigʻa dard-u balo tikanlari koʻp sonchilur, lekin har tikandin maqsud guli ochilur. Yoʻl emgagi shiddatidin badani koʻp tovshalur va vujudi rohravlar ayogʻigʻa toʻshalur va aʼzosi ul ayogʻ ostida ushalur, ammo koʻngli buzugʻ-lugʻlari yasalur va ruhi koʻzgusi safo olur. Har kishvarning oroyishini va har manzilning osoyishini safar ahlidin soʻr va musofirdin koʻr. Safar qilmagʻon orom farogʻatin qayda bilsun va gʻurbat chekmagan vatanda kom rafohiyatin ne navʻ maʼlum qilsun”.

N. lirikasida M. va uning maʼnaviy hollari yanayam taʼsirliroq ifodalangan. Bu dunyoning M.xona ekanligi, inson oz muddatgina turishi, abadiyat dunyosini unutmashligi urgʻulangan. “F.K.” devonida:

*Eski olamgʻa koʻngul koʻp bogʻlama,
Kim musofirgʻa vatan boʻlmas rabot, –*

deyiladi. Imtihon dunyosidagi Odam avlodlarining qalbini M.lik hissi aslo tark etmasligi kerak. Shundagina u o'tar dunyoga aldanmaydi.

*Taloq ber anikim, dahr aro musofirsen,
G'arib elga emas uylanur yeri g'urbat.*

N.dagi ifoda yangiligi fikr keskinligi, mu-shohada kengligi, hol rang-baranglidandir. M. mavzusida ham N.ning qarashlari va ifoda tarzi baland va yangicha:

*Iting o'lsa, jismig'a jonimni solg'il,
Ki bu ruhg'a ul munosib badandur.
Qayon bo'lsa, ko'nglum uyin darding istar,
Nedinkim, musofirg'a mayli vatandur.*

Naqshbandiya tariqati vakili o'laroq N. asarlarida M. tushunchasi shunday:

*Musofir bo'l, ammo vatan ichra bo'l,
Tila xilvat-u anjuman ichra bo'l.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

MUSTAJOB UD-DA'VO – duosi ijobat bo'luvchi shaxs. N. "N.M."da bir qator shaxslarning duosi "M.D." deb ataydi. Jumladan, Shayx Sahl bin Abdulloh Tustariy haqida shunday yozadi: "Va hol uldirki, alar ul zamonning mashoyixi orasida mustajob ud – da'vo erdilar". Abdulhusayn Borusiy zikrini ham u "mustajob ud-da'vo erdi" degan so'zlar b-n boshlaydi.

Duoning mustajob bo'lishi anbiyo va valiylarga xos xususiyatlar sanaladi. N. "N.M." muqaddimasida valiylarning xavoriqi odati va karomati haqida yozadi va duo istijobatini ham qayd etadi: "Ma'dum ijodi va mavjud i'domi va mastur amr izhori-yu zohir amr istori va duo istijobati...".

Valiylar ko'p hollarda xalq boshiga tushgan ulkan falokatlar (qurg'oqchilik, o'lat, qahatchilik)ni daf etishni so'rab duo qilganlar. N. tazkirasida "mustajob ud-da'vo erdi" deb ta'kidlangan Ziyod binni Kabir Hamadoni haqida boshqa bir shayx – Kayumars Hamadoniyning so'zlari kiritilgan. Uning aytishicha, bir yili qurg'oqchilik bo'lgan. U masjidga namozga borganda Ziyod binni Kabir Hamadoniyni istiqso duosini o'qiyotganini ko'rgan. Shu zahoti kuchli yomg'ir yog'a boshlagan.

"T.A.H."dagi ma'lumotlarga ko'ra, M.D.lik u yoki bu shaxs u-n doimiy, muqim xususiyat bo'lmagan. Agar duo "g'ayri mavqe'" bo'lsa, Tangri uni qabul qilmagan". Buni tasdiqlovchi misol Yuvsha' (a.s.) zikrida keltirilgan. Mazkur payg'ambar Balqo shahrini qamal qilgan, lekin zabt qila olmagan. Chunki bu shaharda Bal'om Bo'ur degan kishi bo'lib, u M.D. edi. Shahar podshosi Boliq Bal'om Bo'urdan duo qilishni so'ragan va Bal'om ismi a'zamni aytib duo qilgan. Natijada, Yuvsha' (a.s.)ning qo'shini yengilgan. Yuvsha' (a.s.) Tangriga murojaat qilib, Bal'omning duosi "g'ayri mavqe'" ekanini va ismi a'zamni uning xotirasidan o'chirishni so'ragan. Tangri Yuvsha' (a.s.)ning tilagini qabul qilgan. Shundan so'ng Bal'omning duosi mustajob bo'lmagan va Yuvsha' (a.s.) Balqoni fath qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MUSTAG'RAQ (ISTIG'ROQ) – lug'aviy ma'nosi "g'arq bo'lish", "cho'milish". Diniy-tasavvufiy ma'noda valiylarga xos xususiyat yoki holat. N.ning yozishicha, ularning bu xususiyati, eng avvalo, islomning farzlari va ruknlariga munosabatida, ularni bajarishida namoyon bo'ladi. M-n, "N.M."da shahodat kalimasi tufayli avliyoning mazkur holatga tushishi aytib o'tilgan: "Va andin mash'ufu mustag'raq bo'lubdurlar-

kim, ba'zi bu kalimani eshitgach, behush bo'lib yiqilibdurlar. Va ba'zining bu kalima istimo'i'din ruhlari mufaraqat qilibdur".

M. tushunchasining mohiyati "L.T." dostonidagi bir hikoyatda o'z badiiy talqinini topgan. Unda N. bir urushda hazrat Aliga o'q tekkani haqida hikoya qiladi. Odamlar o'qni qanday tortib olish borasida ikkilanib qoladilar, chunki u juda chuqur kirib borgan va suyakka yetgan edi. Shunda ular Rasululloh (s.a.v.)ga murojaat qiladilar. U kishi "O'qni Ali namozga turganda tortib oling, zero, bu paytda u M. bo'ladi va hech narsani sezmaydi", deydi:

*Chun nabig'a arz etibdurlar oni,
Bo'yla debdur ul hidoyat mahzani.*

*Kim ul yetgan chog'da ehromi namoz,
Oni torturg'a bo'lungiz chorasoz.*

*Ondakim, ul zaxmning paykoni bor,
Zo'r aylang onchakim imkoni bor.*

*Oncha istig'roqdindur bahravar,
Kim ul ishdin bo'lg'usidur bexabar.*

M. (istig'roq) holati haqida N. dostonning 73-bobida ham so'z yuritgan. Uning bu o'rinda bitgan misralaridan anglashiladiki, banda o'zining Haqqa nisbatini anglab yetgan, kashf etganda M. bo'ladi. Ammo bu uni haq deyishga asos bermaydi, u Haqqa M.dir va uni shunday deyish to'g'ri bo'ladi:

*Kimga bu kashf o'ldi mustag'raqdir ul,
Hosholillohkim, degaysen haqdur ul.*

*Haqqa mustag'raqni bo'lmas Haq demak,
Bo'lgay oni Haqqa mustag'raq demak.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари учун қиқача лугат. – Т., 1993.

Q.E.

“MUSULMON SULOLARI” – yilnoma va shajaralar bo'yicha ma'lumotnoma bo'lib, muallifi ingliz sharqshunosi K.E.Bosvortdir. Kitobda Navoiy tilga olingan va 150 dan ortiq sulolalar haqida ma'lumot berilgan. Jumladan, temuriylar sulolasi haqidagi qismda N. tilga olingan: “Uning – (Husayn Boyqaro – B.R.) hukmdorligi davrida temuriylar madaniyati o'z ravnaqining so'nggi bosqichini kechirgan. Husayn Boyqaro saroyida shoir Jomiy bilan Alisher Navoiy hamda rassom Behzod ijod qilgan”, – degan izohni alohida qayd qilgan.

Ad.: Босворт К.Э. Мусулмон сулолари. Йилнома ва шажаралар бўйича маълумотнома. – Т., 2007.

B.R.

MUSULMONQULOV Rahim (1938–2016, Tojikiston) – tojik adabiyotshunos olimi va mu-naqqid, f.f. d-ri (1980), prof. (1981). Dushanbe davlat universitetini tugallagan (1962). Olim o'z tadqiqotlarida mumtoz va zamonaviy tojik adabiyotining turli yo'nalishlari, o'rta asrlarda fors-tojik tilida ijod qilgan ijodkorlarning nazariy-estetik fikrlari, adabiy aloqalari, mustaqillik davridagi tojik adabiyoti vakillarining ijodi, zamonaviy adabiyotshunoslikning nazariy masalalarini tahlil va tadqiq qildi. M.R. “Sajja va uning tojik nasriga tarixiy sayohati” (1970), “Zamon talabi va adabiy aloqalar” (1973), “Nutq sirlari” (1980), “Qalb she'riyatining taraqqiyoti” (1984), “Adabiyot nazariyasi” (1985), “Janr va adabiy janrlar nazariyasi” (1988) va “Nazariy manbalarda she'riyat” (2002) singari bir qator kitoblar muallifi. Xususan, XV asr Hirot adabiy maktabi namoyandalari Husayn Voiz Koshifiy, Atoulloh Mahmud Husayn yuzasidan asarlar nashr qilgan.

M.R. “Atoulloh Mahmudi Husayni” (1983) asarida maxsus N. va Atoulloh munosabatlariga alohida bob ajratadi. Unda Atoullohning “Badoye' ul-sanoye'” asaridagi N. ijodiga daxldor qaydlari va N.ga bag'ishlagan she'rlari, “M.N.”-da N.ning Atoulloh haqidagi ma'lumotlari bayon

etiladi. M.R. Atoullloh Husaynning mazkur asarining yaratilishi N.ning doimiy nazorati va uni tugallash u-n hatto moddiy yordam berib turganini katta hurmat va chuqur samimiyat b-n e'tirof etganini dalillaydi.

Atoullloh N. qurdirgan madrasani bitirgani va unga o'zining mudarris qilib tayinlangani munosabati b-n yozilgan ta'rix-ruboiysi (9-iyul, 1486) hamda N.ning Astrobodga amirlik lavozimiga tayinlanishiga bag'ishlab bitgan ta'rix-qit'asi (1486-87) keltiriladi. M.R. shuningdek, Atoullloh o'z asarida ba'zi badiiy san'atlar (jumladan, "tarofuq", "maqlubi mustaviy") haqida yozar ekan, N.ning bu san'atlarni puxta bilishi va badihona ularga misol aytib berishini ham Atoullloh ta'riflari asosida yoritib beradi. M.R. yozishiga ko'ra, Atoullloh N.ga 24 she'r (ko'plari mustaqil qasida yoki g'azallar tarkibida bo'lib, 82 misradir) bag'ishlangan. Mazmunan bu she'rlar tarixiy, N. shaxsiy fazilatlarini, N.ning jamiyatga va ijodkoriga munosabatini aks ettiradi. Atoullloh, ayniqsa, N.dagi keng va chuqur bilimdonlikni, oliyjanoblik va mehribonlikni, odillik va saxiylikni ta'kidlab o'tadi.

M.R.ning N. va uning asarlariga oid maxsus tadqiqotlari ham bor. Jumladan, u N.ning pand-nasihati she'rlari asosida "Hikmat bo'stoniga sayr" ("Sayri dar bo'stoni hikmat") nomli maqolasida mutafakkir shoir fors she'riyatining buyuk maktabida tarbiyalanganligini ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. U N. aytgan har bir hikmatni Firdavsiy, Nosir Xusrav, Shayx Attor, Sa'diy, Xusrav Dehlaviy, Hofiz, Ibn Yamin va boshqa forsiyzabon shoirlarning ash'orlari b-n qiyoslab, N.ning ulardan ilhomlanganini o'z xulosalarida e'tirof qilgan. M.R. N. Sa'diyning "Guliston"daagi didaktik mazmundagi g'azallari va hikoyatlariga ko'proq nazar tashlaganini aniq misollar b-n ko'rsatgan.

M.R. "Navoiydan bir necha bayt" maqolasida shoirning uchta forsiy bayti Atoullloh Mahmud Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" kitobidan ham o'rin olganini aytgan. Buyuk shoirning Husayniyga munosabati bunga sabab qilib ko'rsa-

tiladi, ularning munosabatlariga doir ma'lumotlar keltirilib, muhokama qilinadi. Nihoyat, ular N.ning nashr etilgan asarlari orasida yo'q, yangi baytlar, degan xulosaga keldi. Olim 1991-y. "Navoiy tushidagi fors manbalari" nomli yana bir maqola yozadi va unda N. "M.A."da Shamsiy Qays Roziy, Nosiriddin Tusiy, Abdurahmon Jomiy qarashlaridan foydalanganligini isbotladi. Uning tadqiqotlarida zikr etilgan allomalarning fikrlari b-n N. bevosita emas, balki "Badoye' us-sanoye'" orqali tanishgan, degan farazlari ham mavjud. Qolaversa, ushbu maqola N. va Atoullloh Mahmud Husayniyning she'riyatning muhim ahamiyatiga tegishli fikrlari o'rtasidagi mushtarakliklarni ochib beradi.

M.R. N. va Atoulllohning do'stona munosabatlarini adabiyot, xalqlar do'stligining yorqin sahifasi sifatida talqin va targ'ib etadi.

Ad.: Чанд байте аз Навой. Ҳақиқати Ўзбекистон, 27 октябри 1970; Сарчаиммаҳои форси дар арӯзи Навой. Ахбороти Тоҷикистон. – Сер.: шарқсӣ, таърих, филология. – Душанбе, 1991. – №3; Раҳмонов Ш. Хоки Ватан аз тахти Сулаймон беҳтар (Ҳаёт ва фаъолияти илмии профессор Р.Мусулмонқулов). – Душанбе, 2015; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Муносибати дӯстонаву равобити эҷодии Жомӣ ва Навой. – Душанбе, 1990; Навоӣ. Ҳикматлар. Тўпловчи ва сўзбоиш муаллифи Муталлибов С. – Т., 1968.; Мусулмонқулов Р. "Бадоеъ ул-афкор" фи саноеъ ил-ашъор"и Кошифи (тоҷик тили). – Душанбе, 1973; Мусулмонқулов Р. Атоулла Махмуди Ҳусайни (рус тилида). – Душанбе, 1983.

Ab.A., S.G'.

MUTADORIK (ar. – bir-biriga ulanuvchi) – foilun (2-hijo qisqa, qolganlari cho'ziq – – V –) aslining takroridan hosil bo'lgan bahr (foilun foilun foilun foilun – – V – / – V – / – V – / – V –). Uch hijodan iboratligiga ko'ra u mutaqorib bahri b-n o'zaro juftlik hosil qiladi. Bu

bahr Xalil ibn Ahmad keltirgan 15 ta bahr qatoriga Abulhasan Anfasht tomonidan qoʻshilgan. Shuning u-n ham u bahri muhdas (yangi topilgan bahr) yoki bahri gʻarib (chetdan kelgan bahr) deb ham yuritiladi. Oʻzbek sheʼriyatiga uni N. olib kirgan. “M.A.”da M. bahrining 7 vaznini misollar b-n koʻrsatadi. Bobur esa “Muxtasar” asarida ayni bahrga mansub 26 ta vaznni keltiradi. M-n, N.ning quyidagi matlaʼli gʻazali mutadoriki muammani solim vaznida:

*Jongʻa laʼling mayi jomidur multamas,
Ne Xizr suyi, ne jomi Jamdur havas.*

N. M. bahrining 2 vaznida 3 ta gʻazal yaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006.

Ан.Н., Е.О.

MUTALLIBOV Solih (1900–1985) – f.f. d-ri, Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi. 1941-y.i “H.A.”ni izohlar va sharhlar b-n nashr qildirgan. 1944-y.da esa “Hayrat ul-abror”ning tanqidiy matni” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. 1959–60-yy. “X.M.” nashriga muharrirlik qildi. Mahmud Koshgʻariyning “Devoni lugʻot ut-turk”ini nashrga tayyorlashda N. asarlaridan koʻplab misollar keltirgan.

*Ad.: Әлишер Навоий. Ҳажратул абрар. – Т., 1946.
H.A.*

“MUTAFAKKIR VA MUMTOZ SHEʼRIYAT” – N.shunos olimi Dilorom Salohiy tomonidan tayyorlangan 2 kitobdan iborat monografiya. Monografiyaga olimaning koʻp yillik kuzatishlari asosida eʼlon qilingan tadqiqotlari kiritilgan. Birinchi kitob toʻliq N. ijodiga

bagʻishlangan. “Navoiy ijodxonasiga intilib”, “Sheʼriyat masalalari: tahlil va talqinlar” nomli qismlarda “Navoiy ijodida turkona uslub muammolari”, “Navoiy devonlari va ilmiy-tanqidiy matn yaratish muammolari”, “Ijodiy tahrir masalasi”, “Navoiy lirikasi va “Shashmaqom”, “Mutafakkirni bilish nazariyasi”, “Navoiy sheʼriyatida muhabbat maqomi” kabi 20 dan oshiq chuqur tahlillarga boy maqolalar oʻrin olgan. Jumladan, “Ijodiy tahrir” nomli maqolasida N. gʻazallarining semantik-struktur tahlili amalga oshiriladi. N.ning taʼrif, tavsif, madh, vasf tipidagi ixcham kompozitsiyaga ega gʻazallari asosan yetti baytdan iborat boʻlishi, toʻqqiz baytli gʻazallari sharhi hol va mulohazaviy tipda boʻlib, shoirning falsafiy-poetik mulohazalari asosida kengayib borishi, lirik qahramon tasvirida shikoyat motivlari, tushkun ruhiy holat ustuvor boʻlishi, oʻn bir va undan koʻproq baytli gʻazallarda shoir hajm jihatidan kengroq tasvir kombinationsiyalaridan foydalanishi, umuman, N. gʻazal hajmiga muvofiq kompozitsiyani tashkil etishi, tasvir usullarining oʻzgarib borishi, baytlar semantikasi, maqtaʼdagi fikrning gʻazal strukturasi tashkil etgan oʻrni kabi masalalarni tahlil qiladi. Gʻazallarining dastlabki devonlardan “X.M.”ga koʻchib oʻtish jarayonida ijodiy tahrir qilingani koʻrib chiqiladi. “Navoiy ijodida turkona uslub muammolari” nomli maqolasida turkona va turkigoʻy soʻzlarini asoslaydi. N. gacha turkigoʻy shoirlarning yetishib chiqqani, turkona uslub ular va N. ijodi orqali yuzaga kelgani, bu uslub mavzu, vazn, mazmun, tasvir uslubi tufayli forsiy sheʼriyatdan alohidalik kasb etganini dalillaydi. Umuman, kitobdan N. lirikasi haqida chuqur tahlillarga boy maʼlumotlar oʻrin olgan. Kitobning ikkinchi qismida Jomiy, Lutfiy, Bedil ijodi, Abullaysiyalar xonadoni, shuningdek, XX asrda yashab ijod etgan atoqli adiblar haqida ilmiy maqolalar berilgan.

Ad.: Салоҳий Д. Мутафаккир ва мумтоз шеърят. I китоб. – Самарқанд, 2018.

R.R.

MUTAQORIB (ar. – bir-biriga yaqinlashuvchi) – fau(v)lun (1-hijo qisqa, keyingilari cho‘ziq – V – –) aslining takroridan hosil bo‘lgan bahr (fau(v)lun fau(v)lun fau(v)lun fau(v)lun – V – – / V – – / V – – / V – –). Bu bahr epik she‘riyatda keng qo‘llanadi. Firdavsiyning “Shohnoma”, Nizomiyning “Iskandarnoma” dostonlari ayni vaznda yozilgan. M. turkiy she‘riyatga keng kirib kelgan dastlabki bahrlardan bo‘lib, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilik” asari shu vaznda yaratilgan.

O‘zbek adabiyotida M. bahriga mansub 8 vazn qo‘llanib kelgan. N. uning turli vaznlarida 75 ta she‘r, jumladan, 51 ta g‘azal yozgan. M-n, quyidagi matla‘li g‘azali M.i musammani mahzuf vaznida bitilgan:

*Labing sori tokim nazardur mango,
Yosh o‘rnida xuni jigardur mango.*

N.ning “S.I.” dostoni ham xuddi shu – M.i musammani mahzuf vaznida yaratilgan. Chunki jangnoma tipidagi dostonlar M. bahrida yozilgan ma‘lum.

M.i musammani mahzuf va maqsur vaznlaridagi she‘rlar “Soqiynomayi sarvinoz”, “Talqinchayi navro‘zi sabo”, “Soqiynomayi savti ushshoq”, “Dugoh” taronasi, “Bayoti Sheroziy V”, “Dugohi Husayn VII” kabi kuylarga mosdir.

N. “M.A.”da M. bahrining 11 vaznini ko‘rsatib, ularning har biriga misollar keltiradi. Bobur esa “Muxtasar” asarida uning 42 vaznining har birini ohang xususiyatlari b-n ko‘rsatib beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҗиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Ҳоҗиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006.

E.O.

MUTTAHARI UDIY (XV asr) – hofiz, sozanda, bastakor. Hirotning mashhur musiqa namoyandalaridan. Ud nomli cholg‘u asbo-

bini chalish va uning jo‘rligida qo‘shiqlar ijro etishda mohir bo‘lgan. “Xam.M.” asarida u qatnashgan bir majlis va u kuylagan qo‘shiq haqida hikoya qilinadi. “Bir kechasi bir ulug‘ kishi mahallida jamoati azizlar xizmatida tushtum. Muttahari Udiykim, xushovozliqda Zuhraning otasi va xushxonlikda aning farzandi ruhafzosi bo‘la olur erdi”.

N. “X.M.”da M.U.ni ta‘riflab: “xushovozlikda Zuhraning (q.) otasi va xushxonlikda aning farzandi ruhafzosi bo‘la olur erdi”, – deb yozadi. Kunlarning birida N. ishtirok etgan anjumanda M.U. Xusrav Dehlaviyning:

Zihi daruneyi dilho zamon zamon ba tu mayle

Tarj: Qanday yaxshi, ko‘ngil ich-ichidan har zamon-har zamon senga moyil bo‘ladi, deb boshlanadigan g‘azaliga bastalangan qo‘shiqni ijro qilar ekan,

*Misoli qatrayi boron sirishki man
hama durr shud,
Chunin asar dihad, al haq, tuluyi
chun tu Suhayle! –*

Tarj: Mening yomg‘ir qatrasidek ko‘z yoshlarim inju bo‘ldi, chindan ham sening Suhayl yulduzi kabi chiqishing shunday ta‘sir qiladi.

Baytga yetganda, majlis ahlidan ba‘zilari “durr shud” o‘rniga “xun shud” deb aytgil, zero, bu baytda “durr shud”ning ma‘nosi yo‘q, deya M.U.ga e‘tiroz bildiradilar.

N.dan fikr so‘rganlarida u xonanda aytgan, ya‘ni “durr shud” to‘g‘ri deydi. N. taklifi b-n bu baytda “durr shud” iborasi munosibroqmi yoxud “xun shud”mi degan bahs yechimiga Jomiyni hakam qilib, huzuriga xat yo‘llaydilar. Birozdan so‘ng Jomiyan quyidagi misra bitilgan javob keladi:

Suxan durr ast-u taalluq ba go‘shi shah dorad.

Tarj: So‘z – injudir, shoh qulog‘iga taalluqi bor.

N. bunday qisqa va ma'nodor javobni maqtaydi va "Tonglasi bu so'z shuhrat tutti. El yod tutub, majolisdan naql qilurlar edi", deb yozadi. Bu voqeyiy hikoyat N. b-n Jomiyning badiiy ijod namunalari bir xil qarashlarini ham namoyon qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MUTOBAQA (ar. – ikki narsani o'zaro muvofiq keltirish) – bayt misralarining o'zaro bir-biriga muvofiq kelishiga asoslangan ma'naviy san'at. M. baytlar va bandlararo ham bo'ladi. V.Rahmonovning yozishicha: "Mutobaqa usulini qo'llagan muallif baytdagi har ikkala misrani bir xil sintaktik qolipga joylashni lozim topadi. Bu usul, o'z-o'zidan ma'lumki, materialning tezroq singishiga yaxshi ko'maklashadi. Gap tuzilishidan bir xillik asosiy holatlarda talaffuz va ohang o'xshashligi bilan belgilanadi". Olim uni mavzuiy yoki mantiqiy, ritmik va simmetrik, deb guruhlariga ham ajratadi. Bunda gapning ma'no va shakl jihatdan qurilishi inobatga olinadi. Birida voqea holatning yondosh tasvirlanishi e'tiborda tutilsa, ikkinchisida yonma-yon misralardagi tovushlar muvofiqligiga diqqat qaratiladi. Simmetrik M. esa ma'no takroridir – so'z o'yini vositasida har ikkala misrada ham bir ma'no aks etadi, lekin bu usul ma'noga urg'u berish va uni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Atoullah Husayniyning yozishicha: "Ikki muqobilni bir kalomda jam' qilg'ach, alar bir kalomda mazkur bo'lmoq sifatida bir-biriga muvofiq bo'lur".

M. san'atida N. mahorat b-n foydalangan. M-n:

*Agar yo'q odamilik menda-vu yorimda,
tong ermas –
Ki, Majnunda kishilik yo parida
bo'lmas insonlik.*

Bu yerda shoir o'zi va yorida odamiylik yo'qligini Majnun va parida odamiy yo'qligi b-n muvofiqlashtirmoqda. Chunki u o'zini Majnunga, yorini pariga o'xshatmoqda. Shu tariqa o'zaro nomuvofiqday ko'ringan ikki misra ayni jihatlarga ko'ra muvofiq kelmoqda.

Baytda tashbeh, laff-u nashr, mazhabi kalomiy kabi qator san'atlarni ham ko'ramiz: shoirning o'zini Majnunga, yorini pariga o'xshatishida tashbeh, oshiqning Majnunga, ma'shuqaning pariga nisbati borligida (bayt qurilishi bo'yicha) laff-u nashr, o'zi va yorida odamiylik yo'qligining Majnun va parida odamiylik yo'qligi b-n dalillanishida mazhabi kalomiy san'atlari mavjud.

Yoki:

*Jafoda bor ul oy gardung'a monand,
Atog'a o'ylakim, xislatda farzand.*

Bu yerda yorning jafo ko'rsatishda falakka o'xshashligi farzand fe'lining otaga tortishi b-n muvofiqlashtirilmoqda.

Mana bu bayt esa grammatik qurilishi jihatidan M. san'atiga misol bo'la oladi:

*O'zga mulk, o'zga diyor, o'zga daman,
O'zga xalq, o'zga makon, o'zga vatan.*

Quyidagi baytda ritmik M. mavjud:

*Hayratda vuhush vahshatimdin,
Mehnatda tuyur mehnatimdin.*

M. ma'noni kuchaytirish va jarangdorlikni ta'minlash jihatidan o'ziga xos ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойеъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шейр санъатлари. – Л., 1972.

E.O.

“**MUTU QABLA AN TAMUTU**” – “O‘lmasdan burun o‘ling”, mazmunidagi hadis. Tasavvuf maslagining shakllanib, rivojlanishida Muhammad payg‘ambar (s.a.v.)ning bir qancha hadislarini nihoyatda muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu hadis shulardan biri. So‘fiy orif, eran, abdol – xullas, Haq oshiqdari u-n ushbu hadis axloqiy bir dastur va amaliy hayot nizomi bo‘lgan. Xoja Ahmad Yassaviyning ayrim hikmatlari shu hadisning she‘riy tafsiri o‘laroq yaratilgan bo‘lsa, ba‘zi to‘rtliklarida uni iqtibos qilib keltirgan. Bir hikmatda “O‘lmastan burun jon bermakin dardin torttim...”, – deyilsa, boshqa birida:

*“Mutu qabla an tamutu” xok bo‘lmaklik,
Oshiqdari o‘lmas burun o‘lar ermish, –*

deya ta‘kidlanadi. Baytdagi “xok bo‘lmaklik” iborasi pok bo‘lish, tozalanish, nafsoniy histuyg‘ularni yengish mazmunini ifodalaydi.

N. “M.N.” tazkirasida yozishicha: “So‘fiy Piri Sesadsola – darvesh Husaynning nabirasi-dur. Va Mavlono Muhammad Chohuning o‘g‘lidir. So‘filiqqa tabobatni zam qilibtur. Go‘yo maraz riyozatin tortqon soliklarga “mutu qabla an tamutu” irshodin qilur”. Demak, So‘fiy Piri Sesadsola so‘fiylikka tabobatni birlashtirar ekan, ham jismoniy, ham axloqiy-ma‘naviy xastalikdan qutulish yo‘l-yo‘rig‘ini ko‘rsatgan. N. bir qator she‘rlarida, jumladan, “Ey ko‘ngul, kelkim, balo bazmida jomi g‘am tutay, O‘z qatig‘ holimga o‘lmastin burun motam tutay”, matla‘li g‘azali va “Haq yo‘lida nafsingga o‘lim kosasini tut” misrasi b-n boshlanadigan ruboysining yozilishida mazkur hadisning ta‘si-ri aniq seziladi. Va ularda uning siri yangicha badiiy talqin qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011. Аҳмад Яссавий. Девони хикмат. – Т., 2006; Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок. – Т., 1998.

I.H.

MUFLISIY (taxallusi; to‘liq ismi: Mir Muffisiy Mashhadiy) – shoir. Mashhadda tug‘ilib, shu yerda tahsil olgan. M. taxallusi b-n xalq ichida mashhur bo‘lgan. Ilm talabida ko‘p kezgan va o‘z davrining fozillaridan biriga aylangan. Yoshligidan she‘r yozgan. N. “M.N.” tazkirasida ma‘lumot berishicha, M. Mashhad sayyidlaridan bo‘lib, katta iste‘dod sohibi bo‘lgan. Lekin unga ilohiy jazba yetishib, o‘zini ko‘p ranj-u riyozatlarga solgan. Aql-u hushidan ajralib, qo‘li va barmoqlariga halqalar solgancha o‘zi b-n o‘zi gaplashib yurgan. Undan ko‘p odatdan tashqari ishlarni ham naql qiladilar. Hushyorligida yaxshi she‘rlar yozgan. Junun g‘alaba qilganida quyidagi baytni ko‘p o‘qigan:

*Baloyi margu anduhi qiyomat,
Chu chanbar soxt moro naxli qomat.*

Tarj.: O‘lim xavfi-yu qiyomat qayg‘usi qomatimiz daraxtini chambarday egib qo‘ydi. M. o‘z ahvoli haqida shunday degan:

*Xalq go‘yad Muffisiy devona shud,
Lojaram devonagi az muflist.*

Tarj.: Xalq Muffisiyini devona bo‘libdi, deydi. Devonalik mufistik (qashshoqlik, faqirlik) dan ekanligi ma‘lum-ku.

Qabri Mashhadda, Xoja Xizr langarida.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10-жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

“**MUFRADOT**” – N. qalamiga mansub risola. Fors-tojik tilida yozilgan va muammo janriga bag‘ishlangan. Asar 1485-y.da yaratilgan.

Ma‘lumki, N. muammo janrida ham barakali ijod qilgan va mazkur she‘r turining rivo-

jiga ulkan hissa qo'shgan, U o'zbek tilida 52 ta, fors-tojik tilida 500 ga yaqin muammo yozgan. Uning o'zbek tilidagi muammolari alohida ahamiyatga molik, zero, fors-tojik adabiyotida muammo keng tarqalgan bo'lib, N.ga qadar va uning davrida ham ko'plab ijodkorlar ushbu janrga murojaat qilgan va uning go'zal namunalarini yaratgan. Turkiy tilda esa N.ga qadar biron-bir shoirning muammo yozgani ma'lum emas. N. bu janrni o'zbek adabiyotiga olib kirdi, shu b-n birga, fors-tojik adabiyotida ham muammo janrining rivojiga o'z hissasini qo'shdi. Ulug' shoir bu b-n kifoyalannmay, muammoning nazariy masalalari xususida ham bosh qotirdi va ana shu izlanishlar natijasi o'laroq, "M." asari maydonga keldi. N.ga qadar Sharafiddin Ali Yazdiy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Muammoiy, Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy kabi ijodkorlar muammo risolalarini yozganlar. N., shubhasiz, bu asarlarni mutolaa qilgan, yutuq va kamchiliklaridan ogoh bo'lgan. Ularning N.ni qanaotlantirmagan asosiy kamchiliklari shundan iborat ediki, mualliflar ma'lumotlarni taqdim etishda muayyan bir izchillikka, ma'lum bir ketma-ketlikni taqozo etuvchi tartibga rioya qilmagan, turli qoida va usullar b-n yechiluvchi muammolar aralashtirib yuborilgan edi. Bu haqda N. o'zining "Xam.M." asarida hikoya qilishicha, u muammo fanini nazariy asoslagan Sharafiddin Ali Yazdiydan tortib yaratilgan barcha risolalarda muayyan tartib yo'q, istilohlar yaxlit tizimga solinmagan, degan andishasini Abdurahmon Jomiyga izhor qilganida ustozining bu fikrini ma'qullab, javob tariqasida muammo haqida risola yozadi. Lekin N. uni tushunish murakkabligini, bu borada o'rganuvchilar u-n soddaroq va osonroq risola yaratish niyatida ekanligini bildiradi va uning roziligi b-n "M."ni bitadi. "Qabul nishonasi bundan o'tmaskim, bu borada shuncha risolalar bo'lishiga qaramay, ustoz farzandlariga o'qish u-n mening risolamni tavsiya etdilar", – deydi N. mamnuniyat b-n.

U yuqoridagi kamchiliklardan xoli, qoida va keltirilgan misollar bir-biriga mos bo'lgan risola yaratishni maqsad qildi va tez orada bu ish-

ni amalga oshirdi. Asar muqaddimasida muallif o'z davrida muammoning katta shuhrat topgani, o'quvchilar, xususan, yoshlarning ushbu she'r turiga qiziqishi katta ekanligini qayd qiladi va o'z risolasining ushbu janrni o'rganishga kirishgan qiziquvchilarga foyda keltirishiga umid bildiradi. Xondamirning xabar berishicha, "ushbu qimmatli asarni yozib, kitob holiga keltirish orqali o'ta muhim ixtironi amalga oshirgan. Chunki dalil sifatida keltirilgan muammo ko'rinishidagi amallarning har birida shunday holat kuzatiladiki, (muammo bo'lib kelayotgan) ushbu amalni yechish uchun keyin eslatiladigan amallarni bilishga bog'liq bo'lmaydi".

Bu risolani Jomiyga yuborganida, u shunday ta'riflaydi:

*Rasuli do'st ba dastam yake risola supurd,
Risola, ki zi dil ranji dersola biburd.*

*Ba har satire zi nasrash chun bari pay,
Shavi orif ba asli kulli az vay.*

*Chu nazmashro ba lavhi dil nigori,
Zi har bayte az on nome barori.*

Tarj.: Do'stimning elchisi qo'limga bir risola topshirdiki, bu risola ko'ngildan ko'p yillik qayg'ularni olib ketdi. Agar nasrining har bir satrini anglab yetsang, uning asl haqiqatidan voqif bo'lasan. Agar nazmini ko'ngil lavhiga naqsh etsang, uning har bir baytidan bir nom chiqarasan.

N. risolasida nazariy ko'rsatmalar qat'iy bir izchillikda, lo'nda va tushunarli tarzda bayon etilgan. Muallifning muammoga va muammo amallariga bergan ta'riflari aniq-ravshanligi, ilmiyligi, ixchamligi b-n ajralib turadi. "M." an'anaga ko'ra hamd va na't b-n boshlanadi. So'ng risolaning yozilish sababi bayon qilinib, muammoga ta'rif beriladi. N., eng avvalo, muammo amallarini guruhlashtiradi, har bir guruhga ta'rif beradi. U muammo amallarining uch guruhga bo'linishi, birinchi guruh "a'mo-

li tahsili” deb atalishini va ular ismning modda va harflarini hosil qilishini, boshqa bir guruh esa shakl va tarkibga tegishli ekanligini va ular “a’moli takmila” deb atalishini, uchinchi guruh amallar esa osonlashtirish u-n xizmat qilishi va “a’moli tashiliy” deb atalishini bayon qiladi. So’ngra ana shu uch guruhga mansub o’n besh amal, ularning turlari haqida ma’lumot beriladi va misollar keltiriladi. Muammo amallarini 3 qismga bo’lib, 1-qismda uning 4, 2-qismda 8, 3-qismda 3 ko’rinishini ko’rsatadi va 43 ta uslub qoidalarini bayon qiladi hamda ularning har biriga bittadan yoki bir nechtdan misol keltiradi. Risolada jami 121 ta muammo berilgan.

M-n, birgina intiqod amaliga o’n to’rtta misol keltirilgan. Bular Odam, Malik, Valad, Vali, Omiliy, Kiy, Shams, Vali, Ubayd, Xurram, Rukn, Zangi, Salami, Amon ismlariga bitilgan muammolardir. Tahlil amaliga uchta (Shams, Mazid, Taqiy), tarkibga ikkita (Qaro, Ziy), tabdilga oltita (Burhon, Karkin, Qadam, Sharaf, Behzod, Jomiy) misol keltirilgan. Bunda N. yuqorida o’zi aytib o’tgan tamoyilga rioya qilgan holda misollarni bayon qilingan qoidaga mos tarzda tanlaydi. Bu o’quvchiga, xususan, muammo fanini o’rganishga kirishgan kishiga u yoki bu amal yoxud usulning mohiyatini tez va oson tushunib olishiga imkon yaratadi. M-n, muallif muammoda keladigan “oxir”, “nihoyat”, “po”, “doman”, “poyon”, “durdi”, singari so’zlar muammo undagi so’zlarning oxirgi harflarini olish va qo’shish orqali yechilishiga ishora qilishini aytadi va “Valad” ismiga bitilgan muammoni keltiradi:

*Chun kuni gashti chaman bahri tarab,
Poyi sarv-u gul, shamshod talab.*

Bunda sarv, gul, shamshod so’zlarining oxirgi harflari olinadi va “Valad” ismi hosil bo’ladi. Risolaning boshqa qismlarida ham kerakli ma’lumotlar o’quvchiga ana shu tarzda taqdim etiladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, “M.”-dagi muammolar shunchaki ism chiqarish, yoki

shaklbozlik u-n yozilgan zo’rma-zo’raki she’rlar emas. Ular o’ziga xos badiiy-estetik qimmatga, shakl va mazmun uyg’unligiga ega bo’lib, muayyan ijtimoiy-axloqiy, falsafiy fikrlarni ham aks ettiradi. M-n, “Shohid” ismiga bitilgan ushbu muammoda adolat g’oyasi o’z ifodasini topgani ni ko’rish mumkin:

*Shak nest, k- ahli olam dar soyaash daroyad,
Shohe, ki az adolat dilh hameraboyad.*

Tarj.: Adolati tufayli dillarni olgan shohning soyasiga butun olam ahli kirishiga shak yo’q.

Muammodagi misralar qatiga biror so’z yoki kishi nomi yashirilgan bo’lib, unga ishora qilina di. O’quvchi o’sha ishoraga binoan yashirilgan so’zni topadi. N. risolada yashiringan so’zni qanday topish usullarini aniq ko’rsatib bergan. M-n, Odam ismiga yozilgan bir muammo:

*Dili moro chu xohi boz justan,
Zi oh-u dard-u mehnat jo’naxustash.*

Tarj.: Mening ko’nglimni yana topmoqchi bo’lsang, uni oh-u dard-u mehnat so’zlarining birinchi harflaridan izlaganing ma’qul.

Muammo yechimi: “Naxustash” (birinchisidan) ishorasiga asosan آه – “oh”, درد – “dard” va محنت – “mehnat” so’zlarining birinchi harflari olinsa, مدأ – “Odam” ismi hosil bo’ladi.

S.Ayniyning ta’kidlashicha, Jomiy risolani o’qigach, oxiriga muallif va asarni ta’riflab bir ruboiy va xotima ilova qilgan. Mana o’sha ruboiy:

*In nusxa, ki shud ba yumni sa’yi tu tamo,
Mahbubi taboye’i xavos astu avom.
Dar fanni muammo chu mashohiri kirom,
Kas chun tu nadidam, ki burun orad nom.*

Tarj.: Sening ezgu harakating tufayli yuzaga kelgan bu risola barcha toifaning sevimli asariga aylanishi shubhasiz. Muammo fanining hozirgacha o’tgan bilimdonlari orasida sendan o’tadiganini ko’rmadim.

N.ning fors-tojik tilidagi 500 muammosidan 373 tasi va o'zbek tilidagi "N.Sh." devonidan o'rin olgan 52 ta muammosi bizgacha yetib kelgan. Shoirning ikki tilda yaratgan she'riy va nasriy asarlari tarkibida ham yuzlab muammo va muammo unsurlari mavjud. Ularni yechish u-n "M" risolasi o'ziga xos ochqich bo'lishi shubhasiz.

Darhaqiqat, mazkur risola o'z davrida ham, undan keyin ham katta shuhrat qozongan. Muammolarning katta qismi ishqiy mazmunda ekanligini ham qayd etish lozim. Umuman olganda, N.ning "M." asari muammo janrining rivojida muhim ahamiyat kasb etgan, mazkur janr taraqqiyotiga xizmat qilgan risola bo'lib, shoirning ilmiy-adabiy merosida o'ziga xos o'rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Муфрадот. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977.

Q.E.

MUXAMMAS (ar. – beshlik) – musammat turlaridan biri, besh misrali bandlardan tashkil topgan she'r shakli. Bunda 1-bandning barcha misralari o'zaro (aaaaa), qolgan bandlarning dastlabki 4 misrasi o'zaro, oxirgi misrasi esa 1-band b-n bir xil qofiyalanadi (bbbba, vvvva va h.k.). M. mumtoz she'riyatda keng tarqalgan janr bo'lib, u 2 xil bo'ladi: 1. Mustaqil M. Bunday M. Sharq adabiyotshunosligida "ta'bi xud muxammas" (ya'ni o'zi yozgan) deb yuritilib, u muayyan shoirning o'zi tomonidan yaratiladi. M-n, "X.M."dan N.ning 10 ta M.i o'rin olgan bo'lib, shundan 7 tasi mustaqil. Lekin ularning barchasi keyinchalik shoirning o'z g'azallarini davom ettirish asosida yaratilgan. 2. Taxmis. Bu boshqa shoir g'azaliga bog'langan M. hisoblanadi. Bunday M. boshqa shoir g'azalidan ta'sirlanish mahsuli bo'lib, unda o'zi ilhomlangan g'azaldagi mavzu va fikr davom ettiriladi va rivojlantiriladi. Bunda dastlabki 3 misra M. bog'lovchi shoir qalamiga mansub

bo'lib, keyingi 2 misra g'azal muallifiga tegishli bo'ladi. Taxmisning oxirgi bandida har ikki shoirning taxallusi keltiriladi. M-n, N. Lutfiyning 3 ta g'azaliga taxmis bog'lagan.

*Ey labing Iso damidek xasta jong'a
choraras,
Vah, necha g'amzang Navoiy qatlin
etgay multamas,
Ul muborak ko'nglunga bo'lg'ay
muyassar bu havas,
Lutfi(y)ni boshtin yana tirguzsang,
ey Isonafas,
Kim, yetibdur, vah, ani o'lturgali
hijron g'ami.*

Taxmisning shoirning o'z g'azaliga bog'langan ko'rinishi ham uchraydiki, N.ning 7 ta muxammasining barchasi o'z g'azallariga bog'langan.

M. asosan ishqiy mavzuda yoziladi. Lekin u mavzu jihatidan cheklanmay, ma'naviy-axloqiy, pand-nasihat, zamonadan shikoyat, hazil-hajv mavzularida ham M.lar yoziladi.

XVII asrdan boshlab o'zbek she'riyatida M. navislik misli ko'rilmagan darajada rivojlandi. XIX asrda M.lardan iborat alohida to'plamlar tuzildi. M-n, Ahmad Tabibiy M. janrida samarali ijod qilib, Sa'diy, Jomiy, N., Zebunniso, Munis, Ogahiy, Mirzo G'olib g'azallariga jami 518 ta M. bog'lagan. Shuningdek, "Majmuati muxammasoti ash-shuaroyi Feruzshohiy" ("Feruzshoh davri shoirlari yozgan muxammaslar majmuasi") ni tuzgan.

Ad.: Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т., 1983; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. – Т., 2010.

D.A.

MUXOTAB – 1. Xitob qaratilgan kishi, ya'ni, murojaat qilingan shaxs. 2. Nomiga xat, sovg'a-salom yuborilgan shaxs, ya'ni adresat. N.

“Xam.M.”da Jomiy vafoti munosabati b-n atrof viloyatdagilar unga ta’ziya bildirganlari haqida yozadi va Badiuzzamon mirzoning Astroboddan maxsus kishi orqali liboslar yuborib, undan ko‘ngil so‘raganligini qayd etar ekan o‘zini muxotab deb ataydi: “Dog‘i soyir azizlarkim, atrofdag‘i viloyatdin alarning azosi uchun keldilar... faqirni-o‘q sohib a‘zo tutub, so‘rmog‘ rasmin mar‘iy tuttilar. Hattokim, hazrati saltanatshior, xilofatdisor Sulton Badiuzzamon mirzo (abadallohu taolo zilola shafqatihi a‘lo maforiqil-muhibbin ila yavmiddin) Mozandaron mulkidin kishi yiborib, alar a‘zosi uchun barig‘a liboslar iltifot qilib erdilar ham muxotab faqir erdim...”

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари учун қисқача лугат. Тузувчи Б.Ҳасанов. – Т., 1993.

Q.E.

MUXTARA’ (ar. – ixtiro qilingan; kashf qilingan, yangidan yaratilgan) – N. “D.F.”dagi birovga tatabbu’ qilinmagan, birovning uslubida yozilmagan, o‘zi kashf etgan qofiya va radifda yozgan g‘azallarini shu nom b-n ataydi. Devonda ularning adadi 80 ta.

Ma’lumki, “D.F.”, asosan, shoirning buyuk forsiy salafariga tatabbu’ va ularning tavrada yozilgan g‘azallaridan tarkib topgan. Ularning har biriga yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan omilga ishora qiluvchi sarlavha qo‘yilgan. Ayni paytda, devonda zullisonayn shoirning ko‘plab yangi, ohorli, boshqalarga ergashmay, o‘zi yozgan, ya’ni tatabbu’ bo‘lmagan g‘azallari ham borki, ularning tepasiga M. yoki ixtiro’ deb sarlavha qo‘yilgan. Bu b-n muallifning o‘zi tatabbu’ va original g‘azallarini ajratgan. Demak, ular N.ning o‘zi yaratgan badiiy kashfiyotlari, ohorli topilmalari. M-n:

*Tu xub-u xulqi tu xub-u takallumat ham xub,
Nabuda chun tu ba xubi kase ba olam xub.*

Tarj.: Sen go‘zalsan-u xulqing ham go‘zal-u so‘zing ham go‘zal. Olamda hech kishi senchalik go‘zal emas.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Т., 1984; Давлатов О. Мухтараъ. Алишер Навоий: қомусий лугат. – Т., 2016.

E.O.

“MUKTASAR” (“Aruz”, “Risolayi aruz”, “Mufassal” nomlari b-n ham yuritiladi) – Zahiriddin Muhammad Boburning aruz nazariyasiga bag‘ishlangan asari (1524/25). Unda juzv, rukn, bahr, zihof, vazn kabi aruzning, deyarli, barcha unsurlari haqida ma’lumot berilib, ularga 73 ta turkiy va forsiy shoirlarning she’rlaridan misollar keltirilgan. Jumladan, xilma-xil bahr va vaznlar ustida to‘xtalar ekan, N. ijodidan ko‘plab misollar keltiradi. U zihoflar miqdorini 44 taga yetkazadi. Aruz ilmida birinchi bo‘lib 537 ta vaznni ko‘rsatib o‘tadi. Bobur o‘zigacha o‘zbek she’riyatida qo‘llanib kelgan 289 ta vaznni tahlil qilish b-n kifoyalanmay, aruz tizimini o‘zi ixtiro qilgan 248 ta yangi vazn b-n boyitdi. Bahrlar sonini 21 taga yetkazdi. O‘zbek xalq qo‘shiqklarining o‘lan(g), turkiy, tarxoniy turlari vaznlarini aruz qonun-qoidalari nuqtayi nazaridan o‘rgana-di. Ruboiy va tuyuq janrlari vaznlarini keng tekshiradi. M-n, Bobur “M.A.”da N. ruboiy vaznlarida 4 ta xatoga yo‘l qo‘yganini aytadiki, keyingi tekshirishlar natijasida ayni xatolarning kotib tomonidan sodir etilgani ma’lum bo‘ldi. Bobur to‘g‘ri qayd etganiday, axram shajarasida bir vazn (oltinchi va sakkizinchi), axrab shajarasida uch vazn (uchinchi va to‘qqizinchi, oltinchi va sakkizinchi, yettinchi va o‘n ikkinchi), jami to‘rt vazn takror kelganligi ma’lum bo‘ladi. N.ning har shajaraning oxirida 12 ta vaznni ko‘rsatganini ta’kidlagani va keltirilgan shajaralarda xatolarning yo‘qligi vaznlarning misollar b-n keltirilgan

qismida kotib soʻzlarning oʻrnini almashtirgani (axram shajarasining sakkizinchi vazni ikkinchi ruknida) va ruknlarni xato koʻchirgani (axrab shajarasi uchinchisi va toʻqqizinchi, oltinchi va sakkizinchi, yettinchi va oʻn ikkinchi vaznlarning takrorlanishi) maʼlum boʻladi. N.ning bunday xatoga yoʻl qoʻyishi mumkin emas.

S.Hasanov ham “M.”da bu haqda fikr yuritilmaganidan kelib chiqib, “Fikrimizcha, Bobur “M.A.”ning xattot tomonidan yanglish koʻchirilgan nusxasidan foydalanib keyinchalik esa mazkur ruboiy vaznlarda nuqsonlar yoʻqligi aniqlangach, bu haqda gapirishni lozim koʻrmagan boʻlsa kerak”, – deb yozadi.

“M.” asari b-n Bobur N. asos solgan oʻzbek aruzi nazariyasini har tomonlama takomillashtirdi va chuqurlashtirdi.

M-n, N. oʻz risolasini muxtasar shaklda bitib, faqat oʻzbek aruzini nazarda tutgani uchunmi, “M.A.”ning zihoflarga bagʻishlangan qismida faqatgina 5 ta aslga xos oʻzgarishlar va ular asosida hosil boʻlgan tarmoq ruknlarini sanab oʻtgan boʻlsa, Bobur oʻzi keltirgan 10 ta aslning hammasiga xos zihof va furuʼlar haqida maʼlumot beradi. 21 bahrga asoslanib, aruz doiralarini ham 9 taga yetkazadi (“M.A.”da ular 7 ta edi). N. oʻz risolasida koʻp vaznlilik hodisasini, ruknlarning oʻzaro almashinib qoʻllanilishini nazarda tutmagan boʻlsa, Bobur juda koʻp ruknlarning muayyan oʻrinlarda almashinishi mumkin ekanligini taʼkidlab oʻtadi. Chunki u har bahr va uning tarkibidagi vaznlarni oʻzbek tili va sheʼriyatiga qanchalik muvofiqligi jihatidan ham tekshirgan va baholagan. Bu tadqiqot oʻz ichiga aruz haqida yaratilgan tadqiqotlardan mufassal va mukammalligi, ulardagi yutuqlar rivojlantirilib, qusurlar tuzatilgani, oʻz navbatida, yangi nazariy fikrlar, tahlillar, vaznlar b-n boyitilgani jihatdan muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. U nafaqat turkiy, arab va fors-tojik aruzini oʻrganishda ham qoʻllanma boʻlib xizmat qiladi. Chunki aruzning biror-bir muammosi yoʻqki, “M.”da oʻz aksini topmagan boʻlsa.

“M.” Oʻzbekistonda birinchi marta S.Hasanov tomonidan tadqiq etilib, 1971-y.da soʻzbo-

shi, izoh va koʻrsatkichlar b-n nashr qilingan. 1972-y.da I.V.Stebleva uning faksimilesini chop ettirdi. Risola boburiylar avlodidan boʻlgan shoir va tarjimon Azfariy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳасанов С. Аруз. Бобур энциклопедияси. – Т., 2014; Ҳоҷишаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2002; Аттор Нишопурий. Мухторнома. – Техрон, 2008; Фаридиддин Аттор. Рубоийлар // Муҳаббат тароналари. – Т., 2005; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Очилов Э. Аттор абадияти // Шайх Фаридуддин Аттор. Асрорнома. – Т., 2012.

E.O.

MUXTOROV Axror Muxtorovich (1924, Oʻratepa, Leninobod – 2009, Dushanbe) – taniqli tojik olimi, tarix fanlari doktori (1971), Tojikiston FA muxbir aʼzosi (1978). M.A.M. Tojikiston, Oʻrta Osiyo va qisman Afgʻoniston tarixi boʻyicha 1952-y.dan beri jiddiy tadqiqotlar olib borgan. Olim bu borada bir qator kitoblar nashr qilgan va 200 dan ortiq maqolalar yozgan. M.A.M.ning, ayniqsa, kitobalar tarixiga oid izlanishlari diqqatga sazovordir. M.A.M. Boburning uzoq togʻ oraliqlari Mastchohda Obburdon qishlogʻining qabristoni chetidagi buloqboshida Bobur tomonidan toshga naqshlangan dastxatini topgan va 1954-y.da nashr ettirgan. Bu noyob tosh hozir Tojikiston tarix institutida Oʻrta asrlar tarixi boʻlimida saqlanadi. M.A.M. N. maqbarasi haqida quyidagi maʼlumotlarni keltiradi: Hirotda Gavharshodbegim maqbarasi yaqinida N. oromgohi joylashgan. 1325 hijriy – 1907 milodiy yilida anchayin vayron boʻlgan N. qabri tartibga solinadi va 1945-y. gumbazda maqbara taʼmir qilinadi. Ammo naqqoshlik ishlari chala qolib ketadi. N. qabri ustiga Kobulning mohir Gajjor (tosh yoʻnuvchi) ustalari zeb bergan nihoyatda

go‘zal qora marmar bostirilgan bo‘lib, unga shorning birinchi biografi, mashhur tarixchi Xondamirning quyidagi ruboiysi juda chiroyli xat b-n toshga o‘yib yozilgan:

*Janobi Amiri hidoyatpanohi
Ki, zohir az o‘ gasht asori rahmat.*

*Shud az xorzori jahon so‘y bog‘e
Ki, on jo shukuftaast gulzori rahmat.*

*Chu nozil shud anvori rahmat ba ruhash,
Biju soli favtash zi “anvori rahmat”*

Tarj.: To‘g‘ri yo‘l ko‘rsatishlik panohi, undan rahmat belgilari zohir bo‘ldi, Jahon tikanzoridan bog‘ tomon eltdiki, u yerda rahmat gulzori ochildi, Rahmat nurlari ruhga (tomon) indi. Vafoti yilini “anvori rahmat” (so‘zlaridan axtargil).

“Abjad” hisobida “anvori rahmat” so‘zlaridan 906/1501-y. kelib chiqadi.

Hozirgi kunda N. maqbarasi qadimgi yodgorlik sifatida saqlanadi va u hirotliklar hamda mehmonlarning go‘zal ziyoratgohlaridandir.

Ad.: Мухторов А. Ах наи таърихи куҳан. – Душанбе, 1975.; Мухторов А. Библиография ученых Таджикистана. Вып. 28. – Дашунбе, 1984.

S.G‘.

MUSHTARIY (Birjis) – Quyosh sistemasidagi sayyoralardan biri sanaladi. Hozirgi zamon astronomiyasida Yupiter deb yuritiladi. Sharqda musulmonlar M. deb atagan. Bundan tashqari Sharqda unga nisbatan Birjis atamasi ham qo‘llanilgan. O‘rta asr olimlarining falakiyot haqidagi tasavvurlariga ko‘ra, u oltinchi osmonda turadi, deb hisoblangan. Sharq adiblari uni “Sa‘di akbar” deb ham ta‘riflaydilar. Sharq mumtoz adabiyotida M. ulug‘lik, yuksaklik, baxt-saodat ramzi sifatida qo‘llanadi.

N. asarlarida M.ning osmon jismi sifatida tilga olinganini ham, shuningdek, timsol sifatida

qo‘llanganligini ham ko‘rish mumkin. “F.Sh.”ning 5-bobida me‘roj kechasi payg‘ambarning M.dan o‘tgani, yettinchi, sakkizinchi osmonlarga ko‘tarilgani shunday tasvirlangan:

*Tushub chun Mushtariy sori mururi
Quyoshni yoshurub har lam‘a nuri.*

*Qolib yettinchi qo‘rg‘on posboni,
O‘tub chobuksuvori osmoniy.*

*Kirib chun sekkizinchi toram ichra,
Topib har dam o‘zin bir olam ichra.*

“L.T.”ning me‘rojga bag‘ishlangan bobida esa N. M.ni “Sa‘di Akbar” (katta qutlug‘ yulduz) deya tilga olgan:

*Sa‘di Akbar sori chun qildi guzar,
Topti ul nuri saodatdin nazar.*

“S.I.”dostonining so‘z ta‘rifi hamda Nizomiy va Xisrav Dehlaviy madhiga bag‘ishlangan bobida N. M.dan timsol sifatida foydalanib, Nizomiyning nazmida nechog‘lik buyuk bir mavqega erishganini ko‘rsatib beradi. Mushtariy buyuklik, yuksaklik ramzi bo‘lsa-da, u Nizomiy she‘ri yozilgan qog‘ozni o‘pib, boshiga sanchadi:

*Ne qog‘ozg‘akim qildi gavharfishon,
Qilib mehri zarkash anga zarnishon.*

*Etib anda oltinchi ko‘k zevari,
O‘pib, boshig‘a sanchibon Mushtariy.*

N. asarlarida M. o‘zining boshqa bir nomi bilan – Birjis deb ham ataladi. “M.” asaridan olingan quyidagi ruboiyda shoir hukmdorni Zuhra va Birjis timsollari vositasida madh etadi:

*Ey, Zuhra kelib mutribi bazmi tarabing,
Birjisdin ortibon hayovu adabing,
Olam elida xisrav-u xoqon laqabing
Odamg‘a degincha xon bin xon nasabing.*

M.ning saʼdligi (qutlugʻligi, baxt-soadat ramzi ekanligi) haqidagi tushunchadan kelib chiqib, N. Unga nahsiyatni dafʼ qilish xususiyatini nisbat beradi. Bu hol shoirning “B.B.” devonidagi ushbu baytda oʻz ifodasini topgan:

*Saodatligʻ birovkim, gʻam tuni
nahsiyati dafʻin,
Qilurgʻa chiqsa ollidin jamoling
Mushtariy yangligʻ.*

Ad.: *Алишер Навоий. Бадоеъ ул- васат. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.*

Q.E.

MUSHOKIL (ar. – shakllangan) – foilotun (2-hijo qisqa, qolgan hijolar choʻziq: – V – –) aslining bir marta, mafoiylun (1-hijo qisqa, qolganlari choʻziq: V – – –) aslining 2 marta takroridan hosil boʻladigan bahr (foilotun mafoiylun mafoiylun: – V – – / V – – – / V – – –) bahr. Qarib bahrining ziddi hisoblanadi. Arab sheʼriyatiga xos boʻlib, oʻzbek adabiyotida qoʻllanmaydi. N. “M.A.”da bu vaznga misol sifatida quyidagi baytni keltiradi:

*Necha sensiz firoqingda figʻon aylay,
Nola birla ulus bagʻrini qon aylay.*

Bobur “Muxtasar” asarida mazkur baytni takrorlab, yana ayni bahrga mansub 17 ta vaznni oʻz misollari b-n keltiradi.

Ad.: *Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҗиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998.*

An.H.

MUSHRIF I – Mansab, lavozim. Temuriylar davrida podshoh devonida shunday mansab mavjud edi. Bu lavozim egasi boshqa devon amaldorlaridan yuqori turgan va boshliq maqomida boʻlgan. Sulton Husayn Bayqaro hukmronligining dastlabki yilida Xoja Qutbiddin Tovus Simnoniy devon M.i vazifasini bajargan. Saroy kotibi Xoja Abdullo bu joydan umidvor boʻlgani u-n Sulton Husayn mirzoga Simnoniy haqda turli gap-soʻzlarni yetkazib, uni shoh oldida yomonotligʻ qilib qoʻyadi. Shuning u-n Xoja Qutbiddin Tovus M.likdan boʻshatilgan va 300 000 tanga jarima toʻlagan. Undan soʻng Xoja Abdullo bu lavozimni egallagan. Sulton oʻsha vaqtda taxtga daʼvogarlik qilgan Yodgor mirzoga qarshi urushga ketganda, Xoja Abdullo boshqaruvni butunlay oʻz qoʻliga olgan va Xoja Baxtiyor Simnoniy b-n til biriktirib, noqonuniy ishlarni amalga oshirgan, odamlarga zulm qilgan. Natijada, Hirotda qoʻzgʻolon koʻtarilgan. Sulton Husayn bu ishni tekshirish va adolatli hal qilish u-n N.ni poytaxtga joʻnatgan. N. Xoja Baxtiyorni qamoqqa olgan. (Xoja Abdullo oldinroq qamalangan edi). Xoja Qutbiddin Tovus yana devon M.ligi mansabiga oʻtqazilgan.

II Ega, xoʻjayin. N. asarlarida M. soʻzi shu maʼnolarda ham qoʻllangan. M-n, “M.N.”da shoir Javhariy zikrida N. uning sovunxona egasi ekanini haqida shunday yozadi. “Sovunxona mushrifi ham sovunxona eshigida koʻchaning oʻrtasida oʻzi u-n hujra yasab erdi”.

Ad.: *Алишер Навоий Маҷолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.*

Q.E.

MUʼTAFIKOT – hadis va paygʻambarlar qissalarida nomi tilga olingan joy. Qurʼoni Karimning bir necha oyatlarida bu shahar xalqi va ularning fojialari haqida xabar beriladi. “Ankabut” surasi, 28-oyatida aytiladi: “Lut (a.s.)ni Muʼtafikot qavmiga paygʻambar qilib yubordik. Oʻshanda Lut (a.s.) oʻz qavmiga aytdi: “Sizlar yomon, qabih ishlarga mashgʻul boʻlasizlar. Bu feʼllarin-

gizni (bachchabozlikni) sizlardan ilgari oʻtgan tamom olamlardan hech bir odam qilmagandir”. N. “T.A.H.” asarida M. haqida shunday yozadi: “...baʼzi besh shahr va baʼzi yeti shahr debdurlar va baʼzi ahli tarix bu shaharlarni Siyston bila Kirmon arosida debdurlarki, holo Lut biyobonigʻa mashhurdir. Va baʼzi Ardo navohiysidakim, Shom mulkida debdurlar”. N.ning yozishicha, bu shahar xalqiga Lut (a.s.) paygʻambar qilib yuboriladi. Ular bachchabozlikka mukkasidan ketgan va butparast boʻladilar. Oʻz paygʻambarlarini daʼvatiga va nasihatiga quloq solmaydilar. Natijada, Lut (a.s.) duoyibad qiladi va ularning boshiga Allohning balosi yogʻiladi. N. oʻz asarida yozishicha, “...Jabroil (a.s.) ul shahrlarni yerdin qoʻngʻorib, osmongʻa eltib, sarnigun yerga urdi va ul eldin har kishikim, har qayda bor erdi sijjil toshi yogʻib, borisin halok qildi. Hattoki, Lut (a.s.)ning jufti ul qavmdin erdi, ul toshdin halok boʻldi”.

Ad: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Мухаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи. – Т., 2021.

S.R.

MUQBIL – lugʻaviy maʼnosi iqqolli, baxtli, toleli.

*Bir ish qoldikim, bordur iqqol ishi,
Bukun muqbil-andoqki sen – yoʻq kishi.*

N. ijodida M. pokiza, halol, oqil va rostgoʻy maʼnolarini ham oʻziga jamlab, “Mudbir”ga zid ramziy obraz darajasiga koʻtariladi.

*Qullugʻung dogʻidin oʻlsam istamon
ozodlikni*

*Kim, bu tamgʻodur, – nishone
mudbiru muqbil aro.*

M. “S.S.”, “L.T.”, “M.Q.” tarkibidagi qator hikoyatlarda ijobiy qahramonlardan biri sifatida tilga olinadi.

Ad: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

MUQIMIY (Toʻliq ismi: Muhammad Aminxoʻja Muqimiy) (1850–1903, Qoʻqon) – shoir. M. ijodi oʻzbek mumtoz adabiyotining eng yorqin sahifalarini tashkil etadi. Qoʻqonda dastlabki savodini chiqargan va sheʼr yoza boshlagan M. N., Fu-

zuliyy, Mashrab, Amiriy asarlarini mutolaa qilib, ulardan mahorat sabogʻini olgandan keyin 1872–1873-yy.da Buxoroga borib, “Mehtar oyim” madrasasida tahsilni davom ettiradi. M. Buxorodagi tahsil yillarida fors-tojik adabiyoti b-n ham chuqur tanishadi: Saʼdiy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Mirzo Bedil kabi Sharq soʻz sanʼatining zabardast namoyandalari ijodidan bahramand boʻladi. M., avvalo, N. va boshqa forsigoʻy shoirlardan bir umr oʻrgandi, ulardan taʼsirlandi, ularga ergashdi. Bu taʼsirni uning butun ijodida, xususan, ularning gʻazallariga yozgan tatabbuʼlarida, bogʻlagan muxammaslarida koʻrish mumkin.

Qoʻqonda M., Furqat, Zavqiy, Muhayyirlar ishtirokidagi bir adabiy toʻgarak faoliyat koʻrsatib, uning dovrugʻi uzoq-uzoqlarga ketgan edi. Furqat oʻz “Esdaliklar”ida bu davraga boshqa sheʼriyat muxlislari havas qilishi, shinavandalar ularning sheʼrlarini soʻrab kelishi haqida yozadi. Aynan ana shu davralarda ham shoirlar N. sheʼrlarini oʻqirdilar va undan taʼsirlanib sheʼrlar yozardilar. Bu jarayonlarning hammasi M.ni yanada N.ga yaqinlashtirardi.

M. adabiy merosi taxminan 10 ming misrani tashkil etib, anʼanaviy va hajviy yoʻnalishdagi sheʼrlardan iborat. Shoir lirikasida gʻazal, muxammas va murabbaʼ janrlari yetakchi oʻrin tutadi. M. N.ning “Oʻlturgʻusi”, “Qilmading”,

“Kerak”, “Gul”, Fuzuliyning “Orzu”, “Vermaz”, “Etmazmidim”, “Sango”, Amiriyning “Qildi mujgoning”, “Xo‘b bo‘ldi”, “Muborak”, “Shirin”, “Qo‘zg‘olmasun”, Furqatning “Ko‘zlarining”, “Tanholiging”, “Chiroylik”, “O‘lturg‘usi” radifli g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan.

N. o‘zidan keyingi nafaqat turkiy, balki butun Sharq adabiyotiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgani ma‘lum. Qalam ahli bu zabardast so‘z san‘atkorini o‘zlari u-n ijod yo‘lida rahnamo deb bilib, unga ergashganlar, undan mahorat sabog‘ini olganlar, boy va rang-barang merosini o‘qib-o‘rganib, undan ta‘sirlanganlar, g‘azallariga tatabbu‘lar qilganlar, taxmislar bog‘laganlar. Bu ilhombaxsh ta‘sirdan M. ijodi ham xoli emas. U buyuk salafining qator g‘azallariga tatabbu‘lar qiladi, taxmislar bog‘laydi, n.yona ohangda baytlar ijod qiladi. Jumladan, “Bor”, “Bor edi”, “Koshki”, “Gul”, “Qilmasun”, “Etmayin” kabi o‘nga yaqin g‘azallari ta‘sirida ularga hamohang naziralar bitadi, “Kezarman ko‘yida yillar nazar holimg‘a solg‘ay deb”, “Qog‘oz uza qalamni fusunsoz qilmading”, “Bir kun mani ul qotili majnunshior o‘tlurg‘usi”, “Gulshan ichra yo‘qtur oromim, diloromim kerak”, “Ey latofat kasbida husnungga hojatmand gul” misralari b-n boshlanadigan badiiy barkamol va mashhur g‘azallariga taxmislar bog‘laydi. Shuning o‘zi ham M. didi baland, salohiyati yuksak shoirligini ko‘rsatadi. Jumladan, N.ning: *Kimki oning bir malaksiymo parivash yori bor, Odamiy bo‘lsa, pari birla malakdin ori bor!* –

bayti ta‘sirida quyidagi misralar b-n boshlanadigan go‘zal g‘azal yaratadi:

*Kimning inson xaylidin ul nozanindek yori bor,
Arzi ruxsor etsa, har qaydoq pari ham ori bor.*

M.ning:

*Ahd qildim – emdi sandin o‘zgani yor
etmayin,
Har guli ra‘noga mundog‘ o‘zni
ko‘p xor etmayin, –*

bayti esa ustoz shoirning:

*Ahd qildim, ishq lafzin tilga mazkur etmayin,
Til nekim, xomam tilidin dog‘i mastur etmayin, –*

bayti ta‘sirida yaratilganligi ko‘rinib turibdi.

M. muxammaslarida esa qo‘shmag‘iz birlashib, yalakat mag‘izga aylanganday – u tomondan qo‘shilgan misralarni g‘azal baytlaridan ajratib bo‘lmaydi. Bu muxammaslar xuddi shu jihati bilan badiiy barkamollik kasb etadi. M-n, quyidagi misolda N.: “Ey bog‘bon, menga sira gul bilan gulsapsar kerak emas, kokili sunbulday xushbo‘y, yuzi gulday go‘zal yorim kerak”, – deb lutf etsa, M. o‘z misralari b-n buyuk salafining ayni fikrlari binosiga o‘ziga xos poydevor yaratadi, ya‘ni g‘azaldagi fikrning asosini keltirib chiqaradi: “O‘sha qoshi kamon ishq ko‘ngillarni nishon qilganidan buyon ko‘zlarimdan yosh o‘rniga qatra-qatra qon keladi. Bas, boshimda na bog‘ havasi bor-u na bo‘ston nafasi. Shunday ekan,” deb o‘z fikrlarini ustoz fikrlariga ulab yuboradi:

*To nishon qildi ko‘ngullarni o‘shal
abro‘kamon,
Qatra-qatra ko‘zlarimdin keldi
yosh o‘rnig‘a qon,
Ne havoyi bog‘ boshda,
ne dimog‘i bo‘ston,
Gul bila savsan kerakmasdur menga,
ey bog‘bon,
Zulfi sunbul atrlik, ruxsori gulfomim kerak.*

Quyidagi bandda ham hamohang qalblar sadosini ko‘ramiz:

*Nigorekim gapurmas durri tamkinim
usholg‘ay deb,
Boqolmasman yuzig‘a bohayolikdin
uyolg‘ay deb,
Nishon ko‘ksun hamisha tiri mujgoni
qadolg‘ay deb,
Kezarman ko‘yida yillar nazar
holimg‘a solg‘ay deb,
Agar o‘ldursa, qonim rangi
tuproq‘ida qolg‘ay deb.*

“Holimga bir kuni nazar solar degan umidda yillarki yor ko‘yida kezaman. Mabodo o‘ldirgan taqdirida ham qonim rangi mahbuba tuprog‘ida qolishidan xursandman” mazmunidagi bayt ayni holatga olib kelgan sabablar tasviri b-n to‘ldiriladi va banddagi fikr hamma jihatni qamrab olgan bir butun qo‘shma gapga aylanadi: “Vazminligim gavhari usholmasin deb, nigorim so‘zga og‘iz ochmaydi. Hayosi kuchliligi sababidan uyalmasin deb, uning yuziga boqolmayman. Lekin ko‘ksim kipriklari o‘qi qadaliishi uchun hamisha nishon”. Shu tariqa g‘azal va taxmis misralari o‘zaro bog‘lanib ketib, yaxlit bir bandga aylanadi.

M.ning qator g‘azallarida esa navoiyona ohanglarni, salafi sevib qo‘llagan timsol-u tashbehlarining yangi qirralari kashf etilganini, mavzuda, vaznda, qofiya va radifda, uslub va ifodada unga ergashilganini ko‘ramiz. Aytaylik, mahbubaning beqiyos husnini bir ko‘rgan borki, “surati devor” bo‘lib qolgani haqidagi xalqona tashbeh va mubolag‘a N. ijodida ko‘p qo‘llaniladi. Bu holni M.da ham ko‘ramiz:

*Nogah, Muqimiy, uchrasa, ahlu hushim ketib,
Ko‘rgan yerimda surati devormen yana.*

Yoki yorning begonaga oshno-yu yorga begonaligi haqidagi kinoyali lutfga yo‘g‘rilgan baytlarga N. ijodida ko‘p duch kelamiz. M. g‘azallarida ham ayni hol ko‘p uchraydi.

Yuqoridagi misollardan ham ma‘lum bo‘ladiki, N. merosi M. ijodiga ko‘p tomonlama ta‘sir ko‘rsatgan.

Ad.: Muqimiy. Tanlangan asarlar. – T., 1958; Muqimiy. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. – T., 1960; Tanlangan asarlar. – T., 1974; Muqimiy. Furqat. Zavqiy. Yangi ba‘ez. – T., 1997; Fulom F. Muqimiy // Asarlar. 10-jildlik, 8-jild. – T., 1976; Karimov F. Mavloho Muqimiy // Muqimiy. Tanlangan asarlar. – T., 1974; Abdug‘afurov A. Muqimiy // Bуюк сиймолар, алломалар. 3-jild. – T., 1997; Ochiлов Э. Muqimiy (Risола) // Naфис

мажлислар, 2-жилд. – Т., 2018; Очилов Э. Муқимий ижодида Навоий анъаналари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2020, № 4.

S.R., E.O.

MUQRIY – qiroat qiluvchi, qori. “M.Q.”-ning “Avvalg‘i qism”i 20-fasli “Muqriylar zikrida” deb nomlangan bo‘lib, N. azon aytuvchilarning tabiati, o‘ziga xos xulq-u fazilatlariga hamda nuqson-u kamchiliklariga maxsus to‘xtaladi. N.ga ko‘ra, agar muazzin yoqimli ovoz b-n Haq ibodatiga chorlasa, unga jon fido qilmoq ravo. Shuningdek, unga poklik, tozalik yor, om-u xosga, past-u balandga, katta-kichik ko‘ngliga mutlaq, so‘zsiz ma‘qul bo‘ladi, deya M.larning go‘zal axloqqa oid qirralariga diqqatni qaratadi. N. niyozmandlik qorishgan muazzinning nidosi, samimiy ohi, chaqirig‘i yomonlarni fisq-fasod kunjidan masjid sari boshqarishini fusunkor, sehrgar ilonni kuy bilan teshikdan chiqarishiga monanddir, deb hisoblaydi. Shuningdek, shoir bu ijtimoiy toifaga xos aks xususiyatlar, ya‘ni ovozlari kulg‘undi, o‘zlari bo‘shashgan, nopok va vaqtga rioya etmaydigan M.lar haqida ham so‘zlab, ularning tovushini eshakdan ham battar, deb bilib, tog‘ yo minoradan uchirib yuborish a‘lo, deb biladi. “M.Q.” va umuman, N.ga xos an‘anaga ko‘ra, ularning qiyofasi bo‘lim so‘ngida lirik yo‘sinda ham chiziladi.

*Muqriyki, erur pokro‘ va zohidvash,
Alhoni xush va husni adosi dilkash.
Jon anga fidoki, ruh etar andin g‘ash,
Agar bo‘lsa munung aksi nafas urmasa xash.*

Demak, N.ning uqtirishicha, hech bir kasb egasi qadrini tushirmasligi, kasbiga munosib harakat qilish, o‘z mavqeyini yaxshi tushunishi va ularni suiiste‘mol qilmasligi lozim.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10-жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Ўғирувчи: Баҳодир Қобул. – Т., 2021.

S.O‘.

MUQRIY MAHMUD (t.y.n. – Xorazm, 1473-74 – Hirot) – taniqli tasavvuf shayxi va imomi. Hayoti-yu faoliyatiga doir ma'lumotlar deyarli saqlanib qolmagan. N. "N.M."da yozadi: "Xorazmlikdur, husni savti a'lo darajada erdi. Va bag'oyat darvesh va pokiza ro'zgor kishi erdi. Mavlono Muhyi (a.r.) ning muridi erdi. Va o'zining ham ko'p muridlari bor erdi. Va Hiriy shahrining masjidi Jome'sida yetmish yil azon davlati anga muyassar bo'ldi. Va yoshi yuz to'rtga yetti va sakkiz yuz saksonda dunyodin o'tti. Va qabri Mavlono Sa'duddin Koshg'ariy (q.s.)ning hazirasidadur".

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

MUQTAZAB (ar. – kesib olingan) – maf'u(v)lotu (4-hijo qisqa, qolganlari cho'ziq: – – – V) va mustaf'ilun (3-hijo qisqa, qolganlari cho'ziq: – – V –) asllarining ketma-ket takroridan hosil bo'ladigan bahr (maf'u(v)lotu mustaf'ilun maf'u(v)lotu mustaf'ilun: – – – V / – – V – / – – – V / – – V –). Munsari bahridan kesib olinganga o'xshaganligi u-n shunday ataladi. M. arab she'riyatiga xos bo'lib, o'zbek adabiyotida qo'llanmagan. N. "M.A."da M.i musaddasi solim vazniga quyidagi baytni misol qilib keltiradi:

*Kelmas bizga ul kofiri qotil dami,
Vahki, bizni o'lturgusi oning g'ami.*

– – – V \ – – V – \ – – V –
maf'u(v)lotu mustaf'ilun mustaf'ilun.

U M. bahrining yana 6 ta vaznini ko'rsatib o'tadi.

Bobur esa, "Muxtasar" asarida M. bahrining yana 70 vazniga misol keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур.

Мухтасар. – Т., 1971; Хожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998.

E.O.

MUG' (f.) – 1. Zardusht diniga mansub kishi; otashparast. 2. Otashparastlar ruhoniysi, zardushtiylikda u mubadlardan quyi darajada turadi. 3. Muallim, zardushtiylik ta'limotini o'rgatadigan ustoz. 4. Majoziy: mayfurush, mayxona egasi. 5. Tasavvufda: sodiq, samimiy oshiq, tolib, murid.

Azaldan dehqonchilik rivojlangan Markaziy Osiyoda may tayyorlash va uni shohlar omboriga yig'ish muhim vazifa hisoblangan. May tayyorlash b-n shug'ullanadigan M.lar ana shu imtiyozli tabaqaga mansub bo'lishgan. Islom dini kirib kelgach may tayyorlash, ichish va sotish taqiqlangan. Zardusht mayfurushlar makon tutgan eski kulbalar – xarobot keyinchalik she'riyatga mayxona timsolida kirib keldi.

May sotuvchi M. obrazi Sharq she'riyatida ilk bor mashhur arab shoiri Abu Nuvos (747/762–806/814) ijodida uchraydi. Bu an'ana keyinchalik boshqa shoirlar tomonidan rivojlantirilib, M. Sharq she'riyatining asosiy obrazlaridan biriga aylandi.

Tasavvuf she'riyatida M. – mayfurush, mayxona egasi ma'nosida kelib, yetuk, komil piri tamsil etadi. N. ijodida M. va u b-n bog'liq mug'on, piri mug'on, mug'bacha, dayri mug'on, mayi mug'ona, dayr, xarobot istilohlari ko'p uchraydi. M-n:

*El tilar mug' ko'yinu istar Navoiy mug'bacha,
Azmi maqsud aylab el, ul qasdi maqsud ayladi...
Mayda afyun ezgil, ey mug'kim, bu eski dayr aro
Telbararmen g'ussadin gar bir nafas hushyormen.*

Ad.: Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М., 1960; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. – Т., 1997; Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали // Шарқ юлдузи, 1987, № 2; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

E.O., M.A.

MUG‘ANNIY – cholg‘uvchi. Mumtoz she‘riyatda u – ilhom manbayi, ruh tayanchi, haqiqiy madadkor ma‘nolarida talqin qilingan. Shuningdek, M. “uzluksiz yog‘ib turuvchi nur – fayzning navosini yetkazuvchi, shu ne‘matdan ogoh etuvchining timsolidir. Kuy kabi oqib keladigan ushbu nur qalbni rohat-farog‘atga g‘arq etadi”. “Tasavvufda oriflar dilini ramzlar kashfi-yu haqiqatlar bayoniga to‘ldiradigan, fayz yetkazuvchi va targ‘ib qiluvchilarni mutrib (cholg‘uvchi, qo‘shiqchi, mug‘anniy) deydilar. Rabboniy olamdan ogoh qiluvchilar va komil pirlarga ham ishora qilinadi. Uning kuyi – ma‘rifat, qo‘shig‘i – haqiqat” (N.Komilov). Rivoyat qilinishicha, “Odam Ato jismi loydan qorilib, tayyor bo‘lgach, unga jonning kirishi qiyin bo‘lgan, shunda kuy chalilib, kuy ta‘sirida jonning tanga kirishi osonlashgan ekan.

“Hazrati Junayddan so‘radilar:

– Odam samo‘ eshitgach, beixtiyor harakatga kelgay. Bu hol nedan?

– Haq subhonahu va taolo “Alastu” damida Odam bolalariga xitob ayladi. Jonlar u vaqt xitobdan lazzat topib turdi. Bu olamda ham samo‘ eshitganda o‘shal zavq hosil bo‘lgay-da, shubhasiz, beixtiyor harakat etgaylar”. Shu ma‘noda, M. ko‘ngil istaklari, orzu-umidlarini ro‘yobga chiqaruvchi, uni zavq-u shavqqa, ishtiyoq-u yaratuvchanlikka undovchi beqiyos timsoldir. N. she‘riyatida ham M. mana shunday mazmunlarni ifoda etgan:

*Mug‘anniy, surude chek andoq baland,
Ki, tushsun sipehr ahlig‘a dilpisand!
Uning savtini oliy ovoza et,
So‘z ovozasini ko‘ngluma toza et!*

Ad: Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. (Изоҳлар қисми) – Т., 2006; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991.

М.А.

MUG‘ DAYRI – ichkilixona, o‘tga topinuvchilar ibodatxonasi, majozan esa mayxona. Piri mug‘on forscha so‘z bo‘lib, u quyidagi ma‘nolarda qo‘llanadi: 1. Mug‘lar piri; zardushtiyalar rahnamosi, otashparastlar qavmi sardori. 2. Majozan: mayxona boshlig‘i, mayfurush. 3. Tasavvufda ruhoniy rahbar, yetuk murshid, komil inson. Piri mug‘on – shayx, murshid. Undan Muhammad (s.a.v.) va piri komilning sifatlari ham ko‘zda tutiladi. Muhammad (s.a.v.) shaxsiga va yetuk murshidga ham ishora qilinadi. Binobarin, Ahmad Yassaviyning o‘z hikmatlarida Muhammad (s.a.v.)ga piri mug‘on sifatini berishi bejiz emas:

*Piri mug‘on Haq Mustaf o beshak biling,
Qayga borsang, vasfin aytib, ta‘zim qiling.*

M.D. tasavvufda orif va avliyolar majlisini, suhbatini bildirsa, bu istiloh mumtoz she‘riyatda mayxonani anglatadi.

Mug‘ so‘zining lug‘aviy ma‘nosi otashparast, ba‘zan u otashparastlar ruhoniysini ham bildiradi. Majozan mug‘ – piri komil. “Pir yoki orif deb tasavvuf ahli aql-u donishda yetuk, ma‘rifat nuri bilan qalbi limmo-lim, pok niyat, pokiza axloqli zakiy odamni nazarda tutganlar. Pir ko‘ngil mahrami, hamdard, hammaslak kishi”dir. Mug‘bacha esa majusiy, otashparast, o‘tga topinuvchi; tasavvufda sadoqatli va samimiy murid, tolib, oshiqni anglatadi.

May mavzusidagi she‘rlarda, jumladan, g‘azallarda, soqiynomalarda mug‘bacha va piri mug‘onga ham ko‘p murojaat qilinadi. N. g‘azallaridan birida ko‘nglini mug‘bacha (Haq oshiqdari, mayxonadagi muridlar) olgani u-n mug‘ona (oshiqona) qadahlar ko‘tarishni va ular safida bo‘lishni istaydi. Chunki, endi mast ko‘ngil b-n sog‘ yurishning iloji yo‘q, deydi:

*Ko‘ngulni mug‘bacha oldi mug‘ona tut aqdoh,
Ki yo‘q saloh ila bo‘lmog‘liq emdi bizga saloh.*

Quyidagi baytda esa boshqacharoq manzaraning guvohi bo‘lamiz. Bu o‘rinda endi lirik qah-

ramonga – oshiqqa iltifot qilmagan mug‘bachadan ko‘ngil uzish tavsiya qilinadi. Bu o‘rinda o‘z vazifasini, mas’uliyatini his qilmagan oshiqqlarga may ulashadigan, xizmat qiladigan murid tanqid ostiga olinadi. Nega? Chunki u mayxonada xalq bilan emas, oshiqqlar bilan hamnafas bo‘lishi va oshiqqlarga iltifot ko‘rsatishi lozim edi. Bunday bo‘lmagach, mug‘ona may – oshiqona, o‘tkir may b-n u “nomusulmon”dan qo‘l yuvish, uning bahridan o‘tish kerak:

*Dayr aro chun mug‘bacha el yori bo‘ldi,
ey ko‘ngul,
Yu mug‘ona may bila ul nomusulmondin ilik.*

N. ba‘zan xonaqohdagi amallardan, zohiriy ibodatlardan bezadi. Natijada, haqiqiy ishqni ulashadigan qadah, may, mayxona, mug‘bachalarni istab qoladi. Bu may va mayxonani ko‘ngil sof-ligiga, xotirjamlikka erishish vositasi deb biladi:

*Toriqtim xonaqahda dayr sari
yuzlanay emdi
Ki, munda necha zulmatdur, safodur
sarbasar anda.
Qadah softiyu piri dayr softiy,
mug‘bacha softiy,
Ne ko‘rgay juz safo bir kimsakim,
tutqan maqar anda.*

Piri mug‘on, mug‘bacha, dayr kabi obraz va timsollar fors-tojik she‘riyatidagi qator soqiy-nomalarda, ayniqsa, Hofiz soqiy-nomasida uchraydi. O‘zbek she‘riyatida ular N. va Majzub Namangoni-y soqiy-nomalarda keltirilgan. Majzub “mug‘on bazmi qadahchilari”ga xitob qilarkan, piri mug‘on obrazining o‘ziga xos, betakror ifodasini ham yaratgan. Irfoniy adabiyotda piri mug‘on, piri xammor yoki piri mayfurush o‘zini anglab yetgan kishi, murshid, ma‘naviy ustoz, komil insonlardir. M.D. esa, bu olamning o‘tkinchi hoy-u havas-laridan uzilib, ko‘ngil Haq ma‘rifatidan, poklik sharobidan bahramand bo‘ladigan joy ma‘nosida qo‘llanadi.

*Davlat libosi shahg‘aki, yo‘qtur shikoyatim,
Mug‘ dayri tebrasida gadolig‘ palosidin.*

Bu istilohdan N. ham foydalangan. M-n, “Xa-robot aro kirdim...” nomli tarje‘bandida xuddi qarmoq baliqni tutgandek, may ishqida mug‘lar piri jazbasi ham meni o‘ziga tortdi deydi:

*May olmoqqa piri mug‘on jazbasi
Meni chekti andoqki, mohiyini shast.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройибус-сизар. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Кошоний. Истилоҳоти сўфия. – Техрон. 1384 (х.ш.). Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.).

M.A., S.R.

MUG‘BACHA (f.) – 1. mug‘ bola, mug‘lar xizmatidagi bola. 2. Mayfurush do‘konidagi shogird va xizmatkor bola; may tashuvchi va tarqatuvchi. 3. Majoziy: soqiy, kosagul. 4. Tasavvufda: sodiq murid; ma‘shuqa, sevgili.

M. – N. ijodida eng ko‘p qo‘llangan istilohlardan biri. Uning “Ey mug‘bacha” radifli maxsus g‘azali ham bor (“N.Sh.”, 554). Mug‘bacha shoir she‘rlarida ma‘rifat tarqatuvchi, ilohiy fayz bag‘ishlovchi ma‘nolarida keng qo‘llaniladi. M-n, quyidagi baytda u soqiy ma‘nosida keladi:

*Menga dayr ichra berdi mug‘bacha
bir mayki, jon toptim,
Bu jannatning hamono huri uldur,
kavsaridur bu.*

Dayr, dayr piri, mug‘, M., mug‘ dayri so‘z-larining bir-biriga nisbati bo‘lib, ular birgalikda yagona zanjirni, uyg‘unlikni tashkil etadi. A.Rustamovning yozishicha, M. o‘rnida soqiy yoki boshqa so‘z ishlatilsa, ular dayr so‘ziga

uyg'unlashmaydi. "Soqiy" so'zi mayxona, maykada kabi so'zlarga uyg'unidir. Mohir san'atkorlar so'zlarni ramziy mazmunda ishlatganda ham ularning asl lug'aviy ma'nolarini nazardan chetda qoldirmaydi". M-n:

*Dayr aro to aylading ko'nglumni zor,
ey mug'bacha,
Kufr ila zunnor qildim ixtiyor,
ey mug'bacha...*

*Dayr pirining muridimen,
sening ham oshiqing,
Yo'qsa din ahlig'a dayr ichra ne bor,
ey mug'bacha.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. – Т., 1997; Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали // Шарқ юлдузи, 1987, № 2.; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Хаққул И. Ирфон ва идрок. – Т., 1998.

M.A., E.O.

MUHABBAT QIBLAGOHİ – N. "F.Sh." dostoni matnida Farhodga nisbatan qo'llagan ibora. Asarda Shopur Farhodni ulug'lab ishq ahli shohi, sham'i zamona va M.Q. deya nomlaydi:

*Dedi: ey dard ila ishq ahli shohi,
Izing xayli muhabbat qiblagohi.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 1991.

B.R.

"MUHABBATNOMA" – N.ning "M.A." asarida keltirilgan kuy nomi. Bu haqda u quyidagicha yozadi: "Va yana ham turk ulusida bir suruddurkim, ani "Muhabbatnoma" derlar va ul hazaji musaddasi maqsur bahridadur va holo matrukdur, budur, bayt:

*Mani og'zing uchun shaydo qilibsen,
Manga yo'q qayg'uni paydo qilibsen.*

Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iyl'

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

MUHADDIS – hadislarning sanadlarini, illatlarini, roviylarning ahvolini bilgan, imkoni boricha hadis yodlagan, "Kutubi sitta" (olti mashhur hadis kitobi)ni, Ahmad ibn Hanbalning "Musnad"ini, Bayhaqiyning "Sunan"ini, Tabaroniyning "Mu'jam"ini tinglagan (saboq olgan) va bularga hadis juz'laridan ming juz'gacha qo'sha olgan kishidir.

N. "N.M." tazkirasida jahondagi olti nafar eng mashhur M.lardan "sahih" yo'nalishi asoschisi Imom Buxoriy hamda "Sunan" yo'nalishi asoschisi Hakim Termiziydan tashqari yana ko'plab M.larni va ularning hadis ilmiga qo'shgan xizmatlarini tilga olgan. M-n: Dorimiy Samarqandiyni shayx Muhammad b. Mansur Tusiy (q.s.) zikrida tilga olgan: "Ul Bag'dodda ermish, so'fiy va muhaddis Usmon Sayid Dorimiyning ... ustodi ermish". Yoki: "Ali binni Bundor b. Husayn So'fiy Sayrafiy (q.s.) beshinchi tabaqadindur. Kuniyati Abulhusayn. Nishopurning mutaaxxir mashoyihidindur... va hadisda siqa (ishonchli – B.R.) ermish". "Abulabbos Sayyoriy (q.t.s.) beshinchi tabaqadindur. Oti Qosim Ibn Qosim Mahdiydir. Marv ahli-dindur. Shayx Abu bakr Vositiyning shogirdidur. Olim va faqih va muhaddis ermish". "Abu Bakr Zaqqoqi Sag'ir (q.s.) shayx ul-islom debdurki, ul bag'dodlikdur, Zaqqoqi kabirning shogirdidur. Ul hadisqa mashhur erdi, so'ngra bu toifa tariqig'a kirdi". Shayx Abu Bakr Kattoniy (q.t.s.) zikrida ham "Yamanda Safo masjidida xalq Abdurazzoq qoshida hadis o'qurlar erdi" kabi M.lar haqida qimmatli tarixiy ma'lumotlar bitilgan. Tazkirada shayx Abubakr b. Yazdonyor Urmaviy (q.s.) tilidan M.lar to'g'risidagi

M. Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniy arabchadan forschaga o'g'irgan 40 hadisni ham o'zbekchalashtirgan.

U o'z qo'li b-n bayoz ham tuzgan, unga o'zining she'rlari va tarjima qilgani "Qirq hadis"ni kiritgan.

O'zbek o'quvchilarini dastlab Anisiy M. ijodi b-n tanishtirib, muxtasar so'zboshi b-n "Tanlangan she'rlar"ini nashr ettirgan. A. Dehqonov esa shoir hayoti va ijodi bo'yicha dissertatsiya himoya qilib (2007), devonini to'la nashr ettirdi (2010).

Ad.: Muxhayyir. Tanlangan asarlar. – T., 1967; Muxhayyir. Devon. – T., 2010; Dehqonov A. Muxhayyirning xajti va ijodi. Nomz. diss. – T., 2007.

E.O.

MUHAMMAD (s.a.v.) – Muhammad ibn Abdulloh (570/571 Makka – 632 Madina) – Allohning oxirgi va eng ulug' payg'ambari, elchisi, bashariyatni islom diniga da'vat qilgan shaxs. Qur'oni Karim Jabroil (a.s.) orqali u zotga vahiy qilindi. Muhammad (s.a.v.) Quraysh qabilasining hoshimiylar urug'iga mansub xonadonda dunyoga keldi. U zot 63 yillik hayoti davomida bir qator arab va ajam davlatlarida islom dinini joriy qildi, bu yo'lda turli zahmat va mashaqqatlar cheksa-da, payg'ambarlik vazifasini oxiriga yetkazdi. Muhammad (s.a.v.) har jihatdan komil, odamlarga ilohiy yo'l-yo'riq va qonunlarni yetkazuvchi payg'ambar deb tanildi. U kishining ibratli hayoti va hadisi shariflari butun insoniyat tomonidan o'qib, o'rganilib kelinmoqda. Muhammad (s.a.v.)ning vafotidan so'ng Qur'oni Karimdan keyingi manba bo'lgan u kishining hadislar ham jamlandi va xalq orasida yoyildi. Hadislar ibodat, siyosat, ijtimoiy munosabatlar va odob-axloq mavzularini qamrab olishi hamda Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning hayoti va qilgan ishlarini yoritishi b-n ham e'tiborga molikdir.

N. ijodida hazrat Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning ulug' shaxsiyati, fazilatlarini, faoliyat va nubuvvat

ishlari badiiy jihatdan yuksak saviyada yoritilgan.

"Na't" lug'atda madh etish, sifatlash, maqtash kabi ma'nolarni bildirsa, adabiy istiloh sifatida Payg'ambar (s.a.v.)ni madh etish, ulug' sifatlari ila maqtashdir. N. "X.M." devonida ko'plab na't g'azallar yozganini sharaf bilan e'tirof etadi:

*Sening madoyihi na'tingda, yo Rasulalloh,
Tamom bo'ldi Navoiy takallumi poki.*

*Bu to'rt daftarida hamdu na't aro xalali,
Gar etmish o'lsa ayon tab'u kilki beboki.*

*Vale shafloating imkoni ko'ngliga kirgach,
Umid ila sevunur yana tab'i g'amnoki.*

*Yetur anga karaming bahridin payopay fayz,
Ki na'ting ichra durafshonlig' etsun idroki.*

Yuqoridagi satrlar "X.M."ning eng oxirgi g'azalidan olingan. N.ning devonni na't g'azal b-n xotimalashi va unda ta'kid b-n to'rttala devonida hamd-u na'tlarning ko'pligiga ishora qilishi, uning bu yo'nalishda ko'plab g'azallar bitganligidan dalolat beradi.

N.ning Muhammad (s.a.v.)ga bag'ishlangan g'azallarini shartli ravishda uchga bo'lish mumkin:

1. Ta'rif va tavsifiy g'azallar.
2. Me'rojnoma g'azallar.
3. Tarkibida na't ruhidagi baytlar bor bo'lgan g'azallar.

Mazkur turdagi g'azallarda Muhammad (s.a.v.)ga tegishli bo'lgan quyidagi mavzular o'z ifodasini topgan:

1. Tug'ilishi va dunyoga kelishi.
2. Ulug' shaxsiyati.
3. Hayotining ibratli tomonlari.
4. Yuksak xulq-atvori.
5. Nuri Muhammadiyning qadimiyligi.
6. Maxluqotning u tufayli yaratilgani.
7. Mo'jizalari.
8. Islomni rivojlantirishdagi xizmatlari.
9. Laduniy ilmi va fasohatli nutqi.

10. Me'rojga chiqishi.

11. Ummatlarini shafolat qilishi va h.k.

Ulug' shoir asarlarida Rasuli akramning eng komil inson sifatida ulug' xulq sohibi ekanini, payg'ambarlik mo'jizalari, islomni yoygani, jo'mard va shijoati, shafqat va muruvvati, ummatini sevgani, shafolat qilishi, me'roj voqealari va h.k. mavzular oyat va hadislar vositasida yoritib beriladi. Uning hayotidan ibrat olishga, uni sevishga va unga ergashishga da'vat qilindi. She'rlarda "Nuri Muhammadiy", "Lavlok", "Qoba qavsayn", "Rahmatan lil – olamiyn" kabi faqat Muhammad (s.a.v.)gagina xos bo'lgan bir qator sifatlarni adabiy-badiiy nuqtayi nazardan tahlil qilib beradi.

Na't g'azallarni til va istilohlariga ko'ra, shartli ravishda ikkiga bo'lish mumkin. Birinchi guruhdagi g'azallarda bevosita hazrat payg'ambarimiz (s.a.v.) b-n aloqador: "kuntu nabiyyan...", "ana afsah...", "shaqqul qamar", "vashshams", "vaz-zuho", "mozog'-al-basar", "qoba qavsayn", "li ma'alloh", "Sidratul-muntaho", "Buroq" kabi oyat, hadis va me'roj voqeasiga dalolat qiladigan so'zlar ishtirokidagi g'azallar. Ikkinchi guruh g'azallar tarkibidagi vasflardan, imo-ishoralar va komil insonga xos sifatlardan ularning Payg'ambar (s.a.v.)ga bag'ishlangani ma'lum bo'ladi. Mavzusi boshqa g'azallar turkumi ham borki, ularda ko'tarilgan bosh mavzu atrofida bahs yuritilar ekan, fikrni kuchaytirish va dalillash u-n Payg'ambar (s.a.v.)ning biror sifati yoki fazilati misol tariqasida keltiriladi.

N. "B.B."ga yozilgan debochasida o'tmishdagi barcha payg'ambarlar osmondagi yulduzlar (anjum) kabi bo'lsalar, Muhammad (s.a.v.) ularga nisbatan oydek, oy emas, olamni yorituvchi quyoshdek deb ta'riflaydi. Shuningdek, Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning nafaqat boshqa nabiy-lardan ustunligi, balki, butun koinotning u kishi tufayli yaratilganiga ishora qiladi.

*Anbiyo sarxayli sultoni rusul,
Kim erur oning tufayli juzvu kul.*

Bu baytda butun borliqning payg'ambar (s.a.v.) sharofatidan yaratilgani e'tirof etilmoqda. Aniqrog'i, "Lavloka lamo xalaqtul aflok" – "Agar sen (Ey Muhammad alayhissalom), bo'lmasayding falaklarni yaratmasdim", degan hadisi qudsiyga ishora qilingan. Mazkur hadis ko'plab shoirlarning na't g'azallaridan joy olgan. N. ham bu hadisni qisqartirib yoki mazmunini berib, unga ko'p murojaat etadi. "B.B." debochasida yozadiki:

*Vujudining tufayli to'qquz aflok,
Bu da'vo shohidi manshuri "lavlok".*

N. she'riyatida hazrat Payg'ambar (s.a.v.)ga nafaqat insonlar, balki tabiatdagi jonsiz narsalar ham ehtirom saqlashlarini timsollar, tashbeh, jonlantirish, tajohuli orif va talmeh kabi san'atlar vositasida ko'rsatib, tasvirlab beradi. "G'.S." devonidagi dastlabki na't g'azalda keltirilishicha, hazrat Payg'ambar (s.a.v.) Odam farzandlari orasida payg'ambarlar guruhi (nubuvvat xayli)ning oxirgisi, ular uzuk bo'lsa, u uzukka o'yib yozilgan yozuvdir. Ko'kdagi quyosh yuzini Payg'ambar (s.a.v.) eshigi tuprog'iga surtish orzusida har kun charx qasridan bu olamga tushib keladi. Go'yo quyoshning butun dunyoga nur sochishidan maqsadi – Payg'ambar (s.a.v.) eshigining muqaddas tuprog'ini tavof qilishdan iborat. Keyingi baytda shoir me'roj kechasi Payg'ambar (s.a.v.) yuzining yulduzlar orasida porlashini shabnam orasida har tarafga nur sochayotgan durri shabcharog' (tunda chirog'day yorituvchi dur)ga o'xshatadi. Navbatdagi baytda N. jonlantirish va tajohuli orifning go'zal namunalarini yarata-di. Shoirning tasvirlashicha, Ka'ba Payg'ambar (s.a.v.)dan ayrilgani u-n firoqida motam tutib, qora kiyib, yoqasini har tarafga chok-chok qilib tashlagan (Aslida Ka'ba qora rangdagi binodir. Sirtida chok-chok joylari ham yo'q emas).

*Ne uchun kiymish qaro haryon solib
jaybig'a chok,
Furqatingdin Ka'ba gar qolmaydurur
motam aro?*

Makkada tush payti quyosh aksining Zamzam suviga tushishi tabiiy bir holat. Lekin shoir tasvirlashicha, har kun tush payti Zamzam suvida jilvalangan quyoshning aksi emas, balki, sof ko'nglida asrab kelayotgan Payg'ambar (s.a.v.) yuzining mehridir.

Jonsiz narsalarning insonlardek Payg'ambar (s.a.v.) diydorini qo'msashi va uni sog'inib yashashi, she'ning ta'sir kuchini yanada oshirgan va aytish mumkinki, ba'zi baytlar Muhammad (s.a.v.) mo'jizalari ta'sirida yozilgan bo'lishi ham mumkin. Chunki mo'jizaga oid kitoblarda tog'-u tosh, cho'l-u biyobon, parranda-yu darrandalar ham tilga kiradi. M-n, Payg'ambar (s.a.v.) suyanib xutba o'qigan kursi uning vafotidan keyin sog'inib, yum-yum yig'lagani kitoblarda qayd etilgan.

G'azalning keyingi baytlariga diqqat qilsak, Payg'ambar ravzasi sharaflanadi. Shoir tashxis san'ati orqali muborak qabrga tushadigan oy nurini tasvirlaydi. Go'yo oy bir farishta qo'lida mash'al bo'lib moviy osmondan Payg'ambar (s.a.v.) qabri boshiga nur sochib turadi.

Hazrat Payg'ambar (s.a.v.)ning diniy, ijtimoiy-siyosiy faoliyati Batho (Makka) va Yasrib (Madina) shaharlarida o'tkan. U yerlarda haj arkonlari bajariladi. Shuning u-n ham Makka-yi mukarrama va Madinayi munavvara deyiladi. Shoir tashxis va mubolag'a san'ati orqali Makka sahrosidagi qumlar haqida aytadiki: ular oddiy qumlar emas, jamoling mehrini sog'inib g'amdan jismi zarra-zarra bo'lib yerga to'kilib ketgan qumlardir.

*Qum emas Bathodakim, mehri jamoling hajridin
Zarra-zarra jismi bir-birdin to'kuldi g'am aro.*

Keyingi baytlarda Madina yo'llari b-n bog'liq lirik tasvir, jonli ifoda ko'zga tashlanadi. Lirik qahramonning e'tiroficha, Payg'ambar (s.a.v.) oyoqlari bir paytlar Madina vodiylariga yetib, ularni xursand qilgandi. Endi u yurgan yo'llar, Payg'ambar (s.a.v.)ni sog'inib, uning hajrida yuzini tirnoqlari b-n tilim-tilim qilib tirnab tashla-

gan. Tirnalgan yuzda yo'lga o'xshash qontalash chiziqchalar paydo bo'lgan. N. shu manzarani topqirlik b-n yo'lga qiyos etgan.

*Yo'l emas, Yasribda yirtibdur yuzin tirnog'ila
Maqdaming to yetmadi ul vodiya xurram aro.*

G'azal maqta'sida N. o'zining samimiyati va payg'ambarga cheksiz sadoqatini bayon qilib, Alloh payg'ambar (s.a.v.)jiga mahram bo'lgan xos oshiqlari qatoridan joy olishni xohlaydi:

*Itlaring maxsus mahzundur Navoiy, koshki
Kirsu bu mahrum ham ul zumrai mahram aro.*

Hazrat Payg'ambar (s.a.v.) hayotining turli qirralari, ijtimoiy harakatlari, nubuvvat vazifasi, me'roj voqealari va xos sifatleri "X." dostonlarida yanada yorqinroq o'z ifodasini topgan. "H.A."ning o'zida beshta na't, qolgan dostonlarda kamida ikkitadan na'tning o'rin olishi N.ning bu mavzuga chuqur kirib borganidan darak beradi.

N. "H.A."ning dastlabki na'tida "Alloh taolo, avvalo, mening nurimni yaratdi", hadisiga binoan "Nuri Muhammadiy" dan bahs yuritadi. Bu nurning qadimiyligi va uning, avvalo, Odam Atoda zohir bo'lganini ta'kidlaydi:

Bu nur Odam Atodan Momo Havvoga va undan Shis (a.s.)ga, keyingi payg'ambarlar orqali Rasululloh (s.a.v.)ning ota-onasiga va nihoyat ulardan tug'ilajak farzandga o'tishidan so'z yuritadi. N. ushbu na'tida Muhammad (s.a.v.) nurining qadimiyligini dalil qilib, Odam Ato butun insoniyatning otasi bo'lgan bo'lsa ham Muhammad (s.a.v.)ga o'g'il degan da'voni ilgari suradi:

*Bo'ldi sanga Odam sabqatnamo,
Avval o'g'ul, so'ngra gar o'lsa ato.*

*Naslida har kim anga payvand o'lub,
Borchasi farzandinga farzand o'lub.*

*Kimki munga da'viyi hujjat,
"Kuntu nabiiyan" anga hujjat etar.*

Shoir yuqoridagi fikrlariga hujjat talab qilganlarga “Kuntu nabiiyan va Odam-u baynal-moyi vattin” ya’ni “Odam hali suv bilan loy orasida ekanida men nabiy bo’lib bo’lgan edim” mazmunidagi hadisni dalil qilib keltiradi. Shoirning “Munj.” asarida ham yuqoridagi da’vo ilgari suriladi: “Ulki, “Kuntu nabiiyan va Odam-u baynal-moyi vattin” mazmuni ila anbiyoga muqaddamdur, “Rahmatan lil-olamin” va “Xotamun nabiiyin” (oyatlari) mantuqi bila alarga muaxhar va xotamdur, habibi Hazrati Iloh Muhammad Rasululloh (s.a.v.)dur. Yuz yigirma to’rt ming anbiyoyi mursal xilqatidin murod ul va barcha anga xayl va o’n sekiz ming olam ixtiro’idin maqsud ul va ofarinish anga tufayl”. N. “B.B.”da ham bu haqda to’xtalgan:

*Turfa bukim, Bulbashar keldi atolarg’a ato,
Lek Bulqosim dedi farzand ani bevahmu biym.*

Dostonning ikkinchi na’tida Rasulullohning dunyoga kelishi va tug’ilajak farzandning xosiyatlaridan xabar beradi. Alloh Rasuli dunyoga kelgan bir payti Makkada jaholat, butparastlik avjiga chiqqandi. Payg’ambar tug’ilgan kechadayoq bu dinsizlik va butparastlikka go’yo zarba berildi.

N. keyingi baytlarda payg’ambarimizning otadan erta yetim qolgani, tijorat ishlarida “amin” ya’ni omonatdor laqabini olgani, xalq uni tushunmasdan unga aziyatlar bersa ham “Xayr duosi bilan elga pand” berganini eslab payg’ambar xulqiga tasannolar aytadi:

*“Azzama qadrah” – bu ne xulqi azim,
“Karrama vajhah” – bu ne nafsi karim.*

*“Hodiyuno kavkabu iqbolih,
Sallu alayhi va alo olihi”.*

Maz.: bu qanday ulug’ xulqki, Alloh qadrini baland qildi! Bu qanday karamli nafs (shaxs)ki, Alloh yuzini mukarram qildi! Uning iqbol yul-

duzi bizni to’g’ri yo’lga boshladi. Unga va oila a’zolariga salavotlar ayting!

Shoir bejizga salavot aytishni targ’ib qilmagan. Chunki, islom ta’limotiga ko’ra, Muhammad (s.a.v.) nomini aytgan yoki eshitgan kishi hurmat yuzasidan “sallalohu alayhi vasallam” (s.a.v.) – “unga Allohning rahmat va salomi bo’lsin” yoki “alayhissalom” – “unga salomlar bo’lsin” deb salovot aytib qo’yishi vojib hisoblanadi.

Uchinchi na’tida N. Payg’ambarning xos sifat-lari va din yo’lidagi ishlarini badiiy lavhalar, jonli o’xshatishlar orqali ta’riflab beradi. Tarixiy va siyar kitoblarida Muhammad (s.a.v.) soyasining yerga tushmaganligi yozilgan. Maqsudxo’ja Mansurxo’ja o’g’lining aqidaga doir “Maxzan ul-maq-sud” (Maqsadlar xazinasini) kitobida Payg’ambarimiz (s.a.v.)ning boshqa payg’ambarlardan ajralib turadigan o’n to’qqizta sifatidan biri: “Muborak soyalari yerga tushmas edi” deb ma’lumot beradi. N. Rasulullohda garchi jasadining soyasi bo’lmasa ham, qadrining soyasida hamma narsa borligi, Alloh unga yuzlab soyalardan ziyoda nur bergani, hatto payg’ambarlar ham Muhammad (s.a.v.) quyoshidan ziyo olib, soya kabi unga ergashganlari haqida ta’sirli baytlar bitadi.

Qadimda qamish qalamni yo’nib, boshini tilib, siyohiga botirib yozganlar. N. Payg’ambar (s.a.v.)haqida: “Garchi xoma boshini yormagan (biror narsa yozmagan) bo’lsang ham barmog’ing mo’jiza ko’rsatib oyni ikkiga bo’lib yubordi” deydi:

*Bo’lmadi gar xoma boshin yormog’ing,
Yordi qamar xomasini bormog’ing.*

“Muhammad (s.a.v.)ning mo’jizalari” kitobida keltirilishicha, mushriklar oyni ikkiga bo’lishni talab qilganda Payg’ambar (s.a.v.) ko’rsatkich barmog’i b-n ishorat qilib oyni ikkiga bo’ladi va ulkan mo’jiza ro’y beradi. Kitobda yozilishicha, oynning bir bo’lagi osmonda qoladi va bir bo’lagi tog’ning orqasiga yo’qoladi. Boshqa bir rivoyatda oynning bir bo’lagi Qazyon tog’iga va bir bo’lagi Abu Qubays tog’ida ko’rinadi. Bu ahvolga guvoh bo’lgan mushriklar

Muhammad (s.a.v.) bizni sehr qildi, deydi. Abujahl degan mushrik “hozo sehrun mustamirrun” (Bu har doimgi sehr-ku!) deb qichqirib yuboradi. Shunda bu voqedan xabar beruvchi “Qamar” surasining 1-2-oyatlari nozil bo‘ladi. Diniy manbalarda “shaqqul-qamar” deb tilga olinadigan mazkur mo‘jizani shoir to‘rtinchi na‘tida ham eslab o‘tadi:

*Dema ilik, tig‘eki bir bormog‘i,
Oyni iki bo‘ldi ishorat chog‘i.*

*Tong emas ar ul kafi mu‘jiznamoy,
Qilg‘ach ishorat iki ayrilsa oy.*

*Noqasi yer uzra chu raftor etib,
Har izi “Shaqqal-qamar” izhor etib.*

Odatda siyohga botirilganda xoma (qamish qalam)ning boshi qorayadi. N. bu holatga muvofiq poetik mushohada yuritib, kimki buyruqlariningdan bosh tovlasa, senga ergashmasa, yuzi qalamning boshi kabi qorayadi. Sen garchi qo‘lingga qalam olmagan bo‘lsang ham Ajam-u Arab hukmingga bosh egdilar, deb yozadi.

Keyingi baytlarda Payg‘ambar (s.a.v.)ning sharofati va shariati tufayli insonlarning saodatga erishganlari, Haqning azaliy-u abadiy rahmatiga sazovor bo‘lganlari, hazrat Payg‘ambar (s.a.v.) osiy ummatlarining umid manbayi va shifoatchisi o‘laroq adashgan kishilarga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatganlari aytiladi:

*Haq azaliy rahmati jovidi sen,
Noma qaro qilg‘on el ummidi sen.*

*Kimki amal nomasin aylab qaro,
Sen kirib oning qaro joni aro.*

*Kimniki gumrah qilibon toli,
Jodai shar‘ing o‘lub shori.*

Johiliyat davrida arablar turli but va sanamlarga topinganlar. Muhammad (s.a.v.) islomni joriy qilish b-n ularga barham berdi. Shoir ta-

riflashicha, Lot va Manot kabi butlar dinga zarar keltirardi. Payg‘ambar (s.a.v.) ularning hammasini ushatib ildizi b-n yo‘q qildi. Kofirlarning Manot degan butining bo‘yni sinib, ular “mot” bo‘ldi. Kufr boshi kesilib, boshdagi savlat ham jismidagi bosh ham qolmadi:

*Lotki andin edi dinga balo,
Sen ushotib poyasini bo‘ldi lo.*

*Kufr eliga ulki bor erdi Manot,
Bo‘ynini sen sindurubon bo‘ldi mot.*

*Kufr boshin ke sting etib qahr fosh,
Boshig‘a far qolmadi, jismig‘a bosh.*

N. na‘t oxirida Payg‘ambar (s.a.v.)ga xitob qilib, Sharq adabiyotiga xos bo‘lgan, o‘zining ojizlik, siniqlik va umidvorlik tuyg‘ularini ifoda etadi:

*Xasta Navoiy sori nazzora qil,
Kufr anoniyatig‘a chora qil.*

*Et bu inoyat bila hosil ani,
Zumrayi islom aro doxil ani.*

O‘z-o‘zidan ma‘lumki, N. haqiqiy mo‘min-musulmon va taqvodor inson sifatida butun hayotini ilm-u ma‘rifat va din-u diyonat ishlarini rivojlantirishga bag‘ishlagan. Shunday bo‘lsa ham u kamtarlik yuzasidan o‘zini xasta, ojiz deb biladi. Payg‘ambar (s.a.v.) ruhiga tavajjuh qilib, kufr manmanligiga chora qilishni, bunday inoyati bilan uni islom toifasiga qo‘shishni “istimdod” tarzida iltijo qilib so‘raydi. Tasavvufda bir ulug‘ zotning ruhidan madad so‘rash “istimdod” deb ataladi. Payg‘ambarlar yoki avliyolar ruhoniya-tidan tarbiya topgan kishi esa “uvaysiy” deyiladi.

Shoirning Payg‘ambar (s.a.v.)ga bo‘lgan hurmat-ehtiromi, uni saodat manbayi deb bilishi va undan ma‘naviy ko‘mak istashi, deyarli, barcha asarlarida namoyon bo‘ladi. “B.V.”dagi yettinchi g‘azal oxirida ham o‘zining ojiz va gu-

nohkorligini e'tirof etib, Alloh Payg'ambaridan ahvoliga nazar solishini va fayzga erishgan ruhiyati b-n Payg'ambar (s.a.v.)ning ta'rif-u tavsifiga mashg'ul bo'lishini so'raydi:

*Yo nabiyalloh, ahvolima qil nazar,
Jurm-u isyon-u ojizlig'im mo taro.*

*To aning birla bo'lg'ay, Navoiy, sening
Na't-u haming bayonig'a dostonsaro.*

Abu Abdullo bin Sulaymon Jazuliyning salavotlar majmuasi bo'lgan "Daloyili xayrot" kitobida Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning to'qson to'qqizta ism (sifatlari) bayon qilingan. N. shu sifatlardan to'rttasini "rasul" (payg'ambar, elchi), "amin" (saqlovchi, omonatdor, posbon, to'g'ri, ishonchli), "mustafo" (tanlangan, saylab olingan), "mujtabo" (saralangan; saylab, tanlab olingan, mumtoz) keltirib, u zotni o'z dardiga "chorasoz" deb biladi:

*Ey Navoiy, chorai dardingni qilg'ay,
ulki bor,
Ham rasulu, ham amin, ham mustafo,
ham mujtabo.*

Shoir dard deganda dunyo tashvishlari emas, nafs qutqularidan xalos bo'lish, ma'naviy maqomlarga yuksalish, oxiratda Payg'ambar (s.a.v.) shafolatiga erishish kabi tushunchalarni nazarda tutadi.

To'rtinchi na'tda Payg'ambar (s.a.v.)ning ravon nutqi, besh vaqt namoz, mo'jizasi, sahobalari, xususan, choriyorlar madhi yoritiladi. Hazrat Payg'abar (s.a.v.) o'qish va yozishni bilmasa ham uning nutqi ravon va o'ta fasohatli bo'lgani, minglab hadislaridagi ma'nolar, hikmatlar bugungi kunda ham butun insoniyatni lol qoldirib kelgani yoritilmoqda. N. shunga ishorat qilib yozadi:

*Gohi takallum sanga mu'jiz kalom,
Nazmi kaloming bori mu'jiz nizom.*

*Nukta fasohatda munaqqah sanga,
Shohidi da'vo: "Ana afsah" sanga.*

Mazkur satrlardagi "Ana afsah" degan ibora hadisdan olingan bo'lib, hadisning to'liq matni shunday: Ana afsahu man nataqa biz-zodi (Men "zod" ض harfi b-n gapiradigan (arablar)larning fasihrog'i (eng so'zamoli)man. Ma'lumki, "zod" harfi bilan arablar gapiradilar va arab tilshunolarining ta'kidlashicha, bu harfni to'g'ri talaffuz qilish qiyinroq ekan. Shoir "G'.S."dagi bir na'tida ham bu hadisga ishora qilib o'tgan:

*Zihi tiling "ana afsah" takallumida fasih,
Sen amlah o'ldung, gar dilrabolar o'ldi malih.*

N. Payg'ambar (s.a.v.) hadisining sahihligi va kalomining fasihligini ta'kidlar ekan, keyingi baytlarda u Payg'ambar (s.a.v.) zotini (vujudini) "bahri javohirnishon" gavharlar baxsh etuvchi dengizga qiyoslaydi. So'zlayotganda qo'l kaftidan gavharlar sochishini, kaft nima, besh panjasi (panj shox) dengiz bo'lib, yetti qat osmon u qo'llarda yetti pufakcha (hubob)ga aylanib qolishini aytib, fikrini yana shunday davom ettiradi: Islomning besh shartlaridan biri bo'lgan besh vaqt namoz (saloti xamsa) "islom panjasi"ga quvvat bo'ldi, aksincha, kufarning qo'l va panjalari bu besh "panja"dan aziyat ko'rdi. U panjalar faqirlikdan ranj tortgan bo'lsa ham aslida ularni besh xazina deb bil. Islom panjasini mahkam solib, kufarning yetti qo'rg'onidan xums (islom diniga kirmaganlardan olinadigan beshdan bir soliq) oldi.

*Xamsa salotingg'a chu navbat bo'lub,
Panjai islomg'a quvvat bo'lub.*

*Kufr qo'l-u panjasini ranja bil.
Bois aning ranjig'a bu panja bil.*

*Faqr aro ul panja qabul etti ranj,
Lek haqiqatda erur panj ganj.*

*Panjai islom chu mahkam solib,
Kufr eti qo'rg'onidin xums olib.*

N. keyingi baytlarda Payg'ambar choriyorlari va ularning fazilatlarini haqida gapiradi. Beshinchi

na'ti esa me'roj voqeasiga bag'ishlangan. (Qarang: Me'roj).

N.ning Muhammad (s.a.v.)ga atalgan har bir she'ri o'zining samimiyati va she'riy mahoratining yuksakligi b-n kitobxonlarga alohida zavq bag'ishlaydi.

Ad: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Ислом. Энциклопедия.* – Т., 2004; Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. *Қисаси Рабғузий. 2 жилдлик, 2-жилд.* – Т., 1991; *Муҳаммад алайҳиссаломнинг муъжизалари.* – Т., 1993.

S.R.

MUHAMMAD ALI JALOYIR (t.y. va v.y. noma'lum) – sipohiy, shoir. Hasan Ali Jaloyirning ikkinchi o'g'li. Nisoriy taxallusi b-n she'r-lar yozgan. N., “M.N.”da ma'lumot berilishicha, otasi va akasi darajasida layoqatli bo'lmagan: “Ammo o'zi ne sipohiylikda otasig'a o'xshar va ne o'zgaga, – deb yozadi ulug' shoir. – Atvorda otasig'a nisbati bor. G'arib tavrlik kishidir. Chun Xuroson ahlining aksari bilurlar, bitimak befoydadur. Ammo she'r aytur. Bu matla'si yaxshi voqe' bo'lubturkim:

*Kase hargiz maro beg'am nadidast,
Chu man g'amdidaye g'am ham nadidast.*

Tarj.: Meni birov hech qachon beg'am ko'rmagan, men kabi g'am ko'rganni g'amning o'zi ham ko'rmagan.

Ad: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011.

E.O.

MUHAMMAD ALI – N.ning tog'asi, shoir, o'zbek va fors tillarida “G'aribiy” taxallusi b-n

ijod qilgan. Uning hayoti haqida ma'lumotlar ko'p emas. Tadqiqotchilar N.ning oilasi, ota va onasining she'riyatga qiziqishi hamda madaniyatga munosabati haqida yozganda, ular shoir, musiqachi, xattot tog'asi Muhammad Alini tilga olishadi. N. shoir tog'asi Muhammad Ali to'g'risida “M.N.” tazkirasining “Muhammad Ali” nomli fiqrasida batafsil ma'lumot bitgan. N. fiq-rada uning qiyofasini tasvirlab berarkan, nafaqat uni shoir, balki musiqqa, xattotlikni puxta egallagan mutaxassis sifatida ham tasvirlaydi. Chunonchi: “Muhammad Ali – “G'aribiy” taxallus qilur erdi. Ul ham faqirg'a tag'oyi bo'lur erdi. Mir Said Kobuliyning inisidur. Xush muhovara, xushxulq va xushtab' va dardmand yigit erdi. Ko'proq soz-larni yaxshi chalar erdi. Uni va usuli xub erdi. Musiqiy ilmidin ham xabardor erdi. Xututni xub bitir erdi. Agarchi bu faqirning qavm va xayli Sul-ton sohibqironing boyri qullari va mavrusiy bandalaridurlar, ammo bu mazkur bo'lg'on salohiyatlar jihatidin ul hazratning iltifoti inoyati aning bila o'zgalardin”.

Ushbu fiqranning diqqatga sazovor joylaridan biri shuki, unda yana bir tog'asi Mir Sayid Kobuliy nomining tilga olinishidir.

N. M.A.ning quyidagi turkcha:

*Dardi holimdin agar g'ofil,
agar ogoh esang,
Hech g'amim yo'q san manga
gar dilbaru dilxoq esang.*

va forscha:

*Chashmi bemori tu har dam
notavonam mekunad
La'li chon bashi tu, chono, qasdi
chonam mekunad.*

matla'larini keltiradi. (Ya'ni, Sening xasta ko'zing meni har dam notavon qiladi, Ey jonon, sening jon bag'ishlovchi la'l labing jonimga qasd qiladi).

Husayn Boyqaro xizmatidan iste'fo qilib, Samarqandda qolganda tog'asi Mir Said Kobuliyning qotili Abu Said uni ham shahid qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 2010; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий манбаларининг қиёсий-типологияк текстологияк таҳлили. – Т., 2011.

S.Gʻ.

MUHAMMAD Ali (Muhammadali Ahmedov) – (1942, Andijon) Oʻzbekiston xalq yozuvchisi (1992), Oʻzbekiston Respublikasida xizmat koʻrsatgan yoshlar murabbiysi (2021), f.f.n. (1992).

Temuriylarga bagʻishlab “Boqiy dunyo”, “Sarbadorlar” romanlari va “Ulugʻ saltanat” nomli epopeyasini yozgan. Temuriylar Uygʻonish davrining buyuk siymosi N. haqida “Alisher Navoiy” romanini (2012–2022) bitgan. Asar 29 bobdan iborat. Roman voqealari N.ning olti oy muddatda poytaxtda boʻlmagan davridagi Hirot tasvirlari b-n boshlanadi. Bu Chashmayi gildan ariq qazdirib, Mashhad ahlini ichimlik suvi ila taʼminlashi b-n bogʻliq bunyodkorlik ishlarni yakunlangan paytlariga toʻgʻri keladi. Asar qahramoni Navoiy poytaxtga qaytganida, shu kabi oʻzgarishlarga guvoh boʻladi, demakki asar ibtidosidagi voqealar qahramonning ichki hayajonlari bogʻliq holda tasvirlangan. N.ning “Koshki” radifli gʻazalining qoʻshiq shaklida xalq orasida mashhurligi haqida roman boshida, ham xotimasida yodga olingan.

Asarda N.ning hayoti, faoliyati, ijodi, asarlari va zamondoshlari b-n qilgan muloqotlari xususida tasvirlar, voqealar bayoni kengroq ifodalangan. Asosiy voqealar Hirot, Mashhad, Astrobodda roʻy beradi. N. va Sul-ton Husayn Boyqaro, N. va Abdurahmon Jomiy, N. va Shayxim Suhayliy, N. va Badiuzzamon Mirzo, N. va Sayyid Hasan Ardasher, N. va Shayx Bahlul, N. va Kamoliddin Bekzod, N. va Sultonali Mashhadiy tarzidagi muloqotlarda N.ning

buyuk siymosi ochib berilgan. Adib tarixiy haqiqat va badiiy toʻqimani meʼyorida tasvirlashga harakat qilgan. N. onasining sharaflari nomi tarixiy manbalarda yozilmagani uchunmi, adib romanda daho shoirning onasini Qutlugʻ Beka deb tilga olgan.

Adib badiiy talqinlarni haqqoniy yoritishda N.ning va Jomiy sheʼrlaridan ham unumli foydalangan. Muallif roman syujetini yaratishda N. asarlari, Sul-ton Husayn Boyqaro “Risola”si, Mirxond, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy, Zayniddin Vosifiy kitoblari, Boburning “Boburnoma” memuariga murojaat qilgan.

Ad.: Muhammad Ali. Alisher Navoiy. – T., 2023.

B.R.

MUHAMMADJON Hakimov – (1935–2001, Toshkent) – n.shunos va matnshunos olim, f.f. d-ri, prof.

M.H. N. asarlarining qoʻlyozma nusxalari yuzasidan tadqiqotlarni amalga oshirgan. U 1989-y.da “Alisher Navoiy ijodida folklor anʼanalari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Olim N. asarlari qoʻlyozmalari ustida uzoq yillar olib borilgan kuzatishlarning samarasi oʻlaroq “Navoiy asarlari qoʻlyozmalarining tavsifi” (1986), “Alisher Navoiy “Xamsa”sining qoʻlyozmalari tavsifi” (1986), “Alisher Navoiy asarlarini koʻchirgan xattotlar” (1991), “Sharq manbashunosligi lugʻati” (2013) kitoblarini yozgan va nashr qilgan.

M.H.ning “Navoiy asarlari qoʻlyozmalarining tavsifi” nomli kitobi OʻzR FA H.Sulaymonov nomidagi Qoʻlyozmalar instituti fondidagi N. qalamiga mansub 24 asarning 254 qoʻlyozma nusxasi tavsifini oʻz ichiga oladi. Tavsif manbashunoslik va kitobshunoslik xarakterida tuzilgan. Kitob ayrim qadimiy va noyob nusxalarga monografik tavsif berilgani b-n ham nihoyatda qimmatlidir.

M.H. N. haqida yozgan “Dor ush-shifo”, “Muammo”, “Munshaot”, “Munjojot”, “Radif”,

“Oliy Majlis”, “Ruboiy”, “Surud”, “Saj”, “Tuyuq”, “Tarje’band”, “Turkiy”, “Chinga”, “Chor devon”, “Shoyi’ avzon”, “Shohbayt”, “Qaysar”, “Qasida”, “Qit’a”, “Qurultoy”, “G’azal”, “G’azaliyot”, “Hadis”, “Harf”, “Hamd”, “Hikoyat”, “Hirotiy”, “Xatti Hirotiy” kabi maqolalarini “Sharq manbashunosligi lug’ati” kitobiga ham kiritgan. M-n, “Harf” maqolasiga diqqat qilsak, unda “Mazkur to’rt harf – *pe, chim, je, gof* XV asr 2-yarmigacha eski turkiy matnlarida, goh yozilib, goh yozilmay beqaror bo’lib keldi. N. *pe, chim, je, gof* harflarining o’zbek yozuvi va alifbosidagi o’rnini qonuniy ravishda mustahkamladi. N. “X.M.”da *pe, chim, je, gof* harflari bilan tugaydigan g’azallar yozib, alifbo tartibiga kiritdi. Mazkur to’rt harf N.dan keyin o’zbek yozuvida muntazam ishlatilib kelinadi”, degan yangi gaplar aytilgan. “Radif” maqolasida esa M.H. N.ning “X.M.” devonlaridan bir so’zli radif, ikki so’zli radif, uch so’zli radif, to’rt so’zli radif, olti so’zli radiflarga misollar bergan va N. radif vositasida o’zbek tilining rango-rang sifatlarini ko’rsatganini alohida ta’kidlab ko’rsatgan.

M.H.ning n.shunoslikka qo’shgan hissasi va o’ziga xosligi shundaki, u ko’proq ulug’ shoirning durdona asarlarining mamlakatimiz va xorij kutubxona, muzeylarida saqlanayotgan qo’lyozma nuxalari yuzasidan tadqiqotlar olib borgan.

Ad.: Xakimov M. Navoiy asarlarini qul’ezmalarining tavsifi. – T., 1983; Xakimov M. Sharq manbashunosligi lug’ati. – T., 2013; Abdullaeva G. Muhammadjon Xakimov arxivining katalogi. – T., 2023.

B.R.

MUHAMMADSHARIF IBN MUHAMMADRAHIMBOY – XIX asr Buxoro xattotlik maktabi vakili. Nasta’liq xatda yozgan. “L.T.” va “X.”ni ko’chirgan. Toshkent, Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShQM qo’lyozmalar fondi: inv. № 5984. 368-varaq. Buxoroda 1282/1865-y.da chiroyli nasta’liq xatida ko’chirilgan.

Ad.: Xakimov M. Aliшер Navoiy asarlarini kunchirgan xattotlar. – T., 1991. Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистана. VII. – T., 1964.

Muh.A.

MUHAMMAD AL-MUSAVIY – Eron Ozarbayjonidagi nomdor kotiblardan. Suls va nasta’liq xatda yozgan. “V.”, “A.” va “X.M.”ni birgalikda ko’chirgan: Sankt-Peterburg Davlat xalq kutubxonasi Sharq bo’limi. Xanikov 56. 379 varaq. 1230/1815-y.da kitobat bo’lgan.

Ad.: Xakimov M. Aliшер Navoiy asarlarini kunchirgan xattotlar. – T., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистана. VII. – T., 1964.

Muh.A.

MUHAMMAD VALIBEK (XV asrning ikkinchi yarmi XVI asr boshi) – Sulton Husayn Boyqaroning amirlaridan. Nukuz urug’iga mansub. Uning bobosi Hoji Sayfidinbek Amir Temurning lashkarboshilaridan edi. Otasi Valibek Husayn Boyqaroning taxt u-n olib borgan urushlarida ishtirok etgan. Muhammad Valibek XV asrning ikkinchi yarmi – VI asr boshidagi siyosiy hayotida faol qatnashgan. Husayn Boyqaro hukmronligining oxirgi yillarida ulug’ bek hisoblangan va davlat ishlarida, harbiy tadbirlarda muhim rol o’ynagan.

N. b-n bir davrda xizmat qilgan ushbu amirning shaxsiyati birmuncha murakkab bo’lgan. Uning shoir b-n munosabatlari ham chigal edi. Manbalarning birida, M.V.ning Hirotda dorug’ a qilib qo’yilgan asrandi o’g’lining kirdikorlarini N. fosh qilgani va uning jazoga tortilgani haqida ma’lumotlar bor. Bunga qaramay, ularning bir qator masalalarda hamjihat bo’lganligini ham ko’rish mumkin, zero M.V. ham N. singari Husayn Boyqaroga behad sodiq odam edi va sulton manfaatlarini qattiq himoya qilar edi. Shu tufayli N. hayotining so’nggi yillarida ular o’rtasida birmuncha iliq munosabatlar yuzaga kelgan.

Jumladan, ikkisi mamlakat birligi va butunligini saqlash, isyonchi beklar va shahzodalarga qarshi kurash, markaziy hokimiyatni mustahkamlash borasida hamkor bo'lganlar. 1498-y.da Husayn Boyqaro Astrobodga qo'shin tortgan vaqtida uning to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon Hirotga hujum qilgan. Shunday keskin bir vaziyatda N. va M.V. bir yoqadan bosh chiqarib, shahar mudofaasini tashkil etganlar. Manbalarga qaraganda, ular Husayn Boyqaro yetib kelguniga qadar shaharni qo'ldan boy berishmagan. 1500-y.da harbiy yurishga chiqqan Husayn Boyqarodan M.V. ka harbiy xarajatlar u-n aholidan qo'shimcha soliq yig'ish haqida farmon kelgan. U buni N.ga ma'lum qilgan. N. xalqqa noo'rin soliq solishni lozim topmagan va zarur bo'lgan mablag'ni o'z xazinasidan bergan.

Sulton Husayn vafotidan so'ng (1506) M.V. ning mavqeyi biroz pasaygan bo'lsa-da, ulug' beklar sirasida turgan. Keyinroq Mashhadga Kepak mirzo huzuriga borgan. Shayboniyxon qo'shini Mashhadga yurish qilgan vaqtida M.V. ularga qarshi jangda ishtirok etgan. Jangda shayboniylar qo'shini g'olib chiqqan va M.V. qochib Tabas qal'asiga kirmoqchi bo'lgan, lekin dorug'a uni kiritmagan va M.V. Shayboniyxon oldiga kelib taslim bo'lgan. Xon uni Samarqandga yuborgan. 1512-y.da Bobur Samarqandni olganda, M.V. uning xizmatiga kirgan. Bu amirning undan keyingi taqdiri haqida manbalarda ma'lumotlar uchramaydi.

Ad.: Фиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Фиёсиддин Хондамир. Буюклик хислати. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

MUHAMMAD ZAMON MIRZO (1496–1539) – Badiuzzamon mirzoning o'g'li. Onasi turkman beklaridan Tahamtanbekning qizi bo'lgan. Shayboniylar Xurosonga bostirib kirganda, amakisi Faridun Husayn mirzo b-n Domg'onda

ularga qarshilik ko'rsatgan, so'ng yengilib, asirlikka tushgan (1506). Asirlikdan qutulib, Iroq va Ozarbayjonga ketgan. Yetti – sakkiz yildan keyin kelib Astrobodni egallagan, lekin safaviylar qo'shini uni siqib chiqargan. M.Z.M. Balx atroflariga kelib, mazkur viloyatda o'z hokimiyatini o'rnatish u-n kurashgan. O'sha vaqtda Bobur ham Balxni qo'lga kiritish u-n harakat qilayotgandi. Boburning amirlaridan Ibrohim tag'oyi M.Z.M.ni qo'lga tushirib Kobulga Bobur huzuriga yuborgan. Bobur mirzoga ko'p iltifot va inoyatlar ko'rsatib o'ziga kuyov qiladi va Balx viloyatini beradi. 1526-y.da Shayboniylar Balxga hujum qilib, uzoq qamaldan so'ng uni egallaydilar. M.Z.M. Hindistonga, Bobur huzuriga ketadi. Bobur uni Bihor viloyatiga hokim etib tayinlaydi. Bobur vafotidan so'ng, M.Z.M. Humoyunga qarshi isyon va fitnalarda ishtirok etgan. 1539-y. da olamdan o'tgan M.Z.M. nomi N. asarlarida uchramaydi, zero N. hayot paytida M.Z.M. kichik yosh bola bo'lgan.

Ad.: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2008; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

MUHAMMAD IBN SOM – To'liq oti G'iyosuddin Muhammad ibn Bahouddin Som. G'uriylar sulolasiga mansub hukmdor. Uzoq muddat taxtda o'tirgan (1163-y.dan 1203-y.gacha). U kishi G'uriylarning eng mashhur va qudratli vakili hisoblanadi. 1145-y. M.I.S. saljuq turklaridan bo'lgan Hirot hokimi Yulduzni mag'lubiyatga uchratib, Hirotni qo'lga kiritgan. M.I.S. Hirotda ayrim bunyodkorlik ishlarini amalga oshirgan. Hirotning mashhur Jome' masjidining qurilishi M.I.S. davrida boshlangan. Uning vafotidan so'ng, masjid vorislari tomonidan qurib bitkazilgan. Bu muhtasham bino keyinchalik Hirot shahrining o'ziga xos ramziga, hirotliklarning faxri, iftixoriga aylangan. N. ham bu obida b-n faxrlangan hamda vasf etib, quyidagi satrlarni bitgan:

*Masjidi Jome' yana bir olame,
Toqi yana bir falaki a'zame.*

*Shahr jahon, bu ham anda bir jahon,
Ikki jahon bir-biri ichra nihon.*

*Charx uza zina aning minbari,
Poyasi ul yerg'achakim Mushtari.*

*Oy kecha qandili jahontob anga,
Qavsh quzah hay'ati mehrob anga.*

O'sha davrda Hirotda yuz bergan qattiq yer qimirlashi tufayli masjid katta shikast topgan. Shundan so'ng N. bu binoni rekonstruksiya qilish va ta'mirlash ishlarini boshlagan. Bu ulkan ish bir yilga yaqin davom etgan. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, ta'mirdan keyin Jome' masjidi oldingidan ham ko'ra ko'proq mahobat va go'zallik kasb etgan.

M.I.S.ning Hirotda ushbu Jome' masjididan boshqa yana bir masjid qurdirgani haqida ham ma'lumot bor. Uning qabri ham Hirotda, deb hisoblanadi.

*Ad.: Fu'ysiddin bin Fulomidin Xondaмир.
Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2013; Алишер Навоий.
Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.
– Т., 2011.*

Q.E.

MUHAMMAD MUSAXOJA IBN SAYYID AMINXOJA HUSAYNIY – Buxoro sayyidlaridan. Olim va fozil. Buxoro xattotlik maktabining namoyandasi. Nasta'liq xatida yozgan. N. asarlaridan ikkita qo'lyozma kitobat qilgan: 1. "Risolayi mufradot". Toshkent. Abu Rayhon nomidagi ShI. Inv. № 4565-U. 8 varaq. 1221/1806–07-yy.da ko'chirilgan. 2. "M.Q.", "X.M.", "L.T.": Inv. № 149. 557 varaq. Buxoroda 1228/1813-y.da ko'chirilgan.

Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991;

Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

MUHAMMADALIXOJA IBN NASRID-DINXOJA – Samarqand xattotlik maktabi vakili. U N.ning "Terma devon", "V." va "M.Q."-ni bir qo'lyozma holda ko'chirgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShQM.da Inv. № 919, 365-varaq.

*Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991;
Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.*

Muh.A.

MUHAMMAD MUAMMOIY – (XV asr) – Hirotlik shoir va arbob. Shahar ahli uni "Piri Muammoiy" deb atagan, tabiatan xushchaqchaq kishi bo'lgan. N. "M.N."da yozishicha, M.M. Xusrav Dehlaviy asarlarini eng ko'p jamlagan ekan. Tazkirada u Abulqosim Bobur saroyidagi shoirlaridan bo'lgani aytiladi, shuningdek, badehago'ylikka mohirligi borasida ta'riflar keltiriladi. O'sha davr adabiy muhitida muammo juda mashhur edi. Tarixiy manbalarda keltirishicha, N. Abulqosim Bobur saroyida xizmat qilib yurganida, muammo fani bo'yicha undan M.M.dan saboq olgan.

Abulqosim Bobur zamonida sadrlik lavozimida ishlagan, keyin ham saroyda ko'zga ko'ringan arboblardan bo'lgan. N. "M.N."da keltirishicha, o'z davrida Sherozda Hofiz Sheroziy qabri ustida gumbaz qurdirgan va Bobur Mirzoni taklif qilib, ziyofat tuzganida, Sheroz sho'xtab'laridan biri Mirzoning ko'zi tushar joyida devorda quyidagi baytni yozib qo'yibdi:

*Agarchi jumlayi avqofi shahr g'orat kard,
Xudosh xayr dihod on ki in imorat kard.*

Tarj.: Ya'ni, Agarchi shahar vaqflarini butunlay sovurgan esa-da, shu binoni qurdirgan odamning Xudo xayrini bersin.

Mirzo o‘qib kuladi. A‘yonlar hazil-huzul qilishadi. N. b-n yaqin bo‘lgani u-n unga bu voqeani o‘zi aytib beradi. Hayoti oxirida M.M. Kichik Mirzo (q.) b-n hajga borgan va o‘sha yerda dunyodan o‘tgan.

“S.”da vafot etgan do‘stlari qatorida uning nomi ham tilga olingan, shunday ekan u N.dan avval dunyodan o‘tganligi ayon bo‘ladi. Tazkira-ga ko‘ra, M.M.ning qabri Hirotda bo‘lgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Mажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Alisher Navoiy. Соқийнома. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

S.G‘., M.A.

MUHAMMAD NIZOMIY – N.ning zamondoshi, yaqin suhbatdoshi, olim. Husni oliynasablik belgilari hamda aqliy va naqliy fanlardagi chuqur bilimi b-n oro topgan, riyoziyot-u falsafa fanlarida o‘z davri olimlarining sarasi edi. Sog‘lom tafakkuri ilgari o‘tgan olimlar asarlaridagi yashirin sirlarni ochguvchi, o‘tkir zehni esa zamondosh fozillar kitoblar xazinasi-ning timsoli edi.

O‘z zamonasining aksariyat bilimlarini M.N. huzurida o‘qib-o‘rgangan. N. uni “muallim” deb ta‘riflagan va unga nisbatan hurmati juda yuqori bo‘lgan. N. bir necha bor Ixlosiya, G‘iyosiya va Badiiya madrasalarida dars berishni o‘zining ana shu ustoziga topshirgandi.

M.N. hijriy-qamariy 919 (milodiy 1513) yili Hirotdan Balxga ketadi va bir necha vaqt bu viloyatda kuyovi Mir Sadridin Yunusnikida yashaydi. Oradan bir necha vaqt o‘tgach olamdan o‘tadi.

M.N.ning “Hoshiyayi sharhi “Hidoyayi hikmat” (“Hikmat hidoyati” asari sharhiga yozilgan izohlar), “Hoshiyayi “Sharhi arba’in” (“Qirq hadis sharhi” kitobiga yozilgan izohlar), “Sharhi “Mi‘at ul-omil” (“Yuz omil” asariga yozilgan sharh), “Hoshiyayi “Muxtasar” (“Muxtasar” asariga izohlar”) va boshqa asarlari avvaldan ilm ahli o‘rtasida mashhur bo‘lib, o‘quvchiga boy ilmiy ma‘lumotlar berardi.

Ad.: Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башиар (Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимаи ҳоллар) 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий наишрга тайёрлаган. – Техрон: 1954.

K.R.

MUHAMMAD NURI – islom ta‘limotiga ko‘ra, olamning asosini tashkil etgan nur. M-n., olam-u odam yaratilmasdan burun ham bor edi. Alloh taolo avval M.N. Muhammad (s.a.v.)ning nurini yaratib, keyin shu nur tufayli olamlar-u odamlarni vujudga keltirgan. Chunki Alloh taloning olamni ham, odamni ham yaratishdan maqsadi – Muhammad (s.a.v.) bo‘lgan. Shuning u-n “Qisasi Rabg‘uziy”da bu nur, hatto Odam (a.s.)ning manglayida porlagani haqida xabar beriladi:

“Mavlo azza va jalla (Qudratli va ulug‘ Alloh) Odamni qamug‘ (barcha) ko‘rkluklar birla bezadi. Tishlarindin nur balqinur erdi, ko‘z nuri mengizlik (kabi). Muhammad al-Mustafoning nuri Odamning oldinda qo‘miyur (bu yerda: o‘ynamoq, porlamoq) erdi to‘lun oy mengizlik. Odam ul nurning yoruqluqin ko‘rub, bu nurni man bir ko‘rsam teb ko‘sadi (istadi) ersa, izi (Xudo) azza va jalla yorliqi birla ul nur Odamning olnidin o‘ng yangoqingg‘a indi. Yana egniga indi, andin Odam qo‘ling‘a. Ilkini (qo‘lini) ul nurg‘a ko‘turu berdi. Nur andin inib, shohodat ernakining (barmog‘ining) uchinda to‘ruqdi (to‘xtadi). Odam ernakin yuqoru ko‘turub, aning ko‘rkin ko‘rub tonglab (hayron bo‘lib): “La ilaha illallohu Muhammadun rasululloh” (“Allohdan o‘zga iloh yo‘q, Muhammad uning elchisidir”) dedi”. Shuning u-n ham N. boshqa bir g‘azalida:

*Vujuding ikki jahon xilqatidin o‘ldi murod,
Nechukki, zoting o‘lub ikki kavndin maqsud,*

deb yozsa, boshqasida:

*Olam-u odam fidong o‘lsunki, borsen,
ey habib,*

Sen g‘araz insondin ar, olamdin

insondur g‘araz, –

deydi.

Birinchi baytda Allohning ikki olamni yaratishidan maqsad sening zoting deyilsa, ikkinchisida olam, odamdan maqsad sensan, degan fikr ifodalanmoqda.

Ma'lum bo'ladiki, garchi vujudan Odam Ato oldin olamga kelgani bo'lsa-da, mohiyatan, M.N.ni Xudo hammadan avval yaratgan. Shuning u-n ham N. g'azallarida suvratda Odam Ato Muhammad (s.a.v.)ga ota bo'lsa ham, siyratda, ya'ni mohiyatda Odam Ato Muhammad (s.a.v.)ga farzand ma'nosidagi baytlarga ko'p duch kelamiz. Quyidagi bayt buning yorqin dalili:

*Odamki, bashar nasli silkiga erur payvand,
Suvratda sanga volid, ma'noda sanga farzand.*

Maz.: Ipga tizilgan shodadek butun inson nasli o'ziga payvand, ya'ni u butun insoniyatning tarqalishiga sababchi bo'lganiga qaramay, Odam (a.s.)zohiran hamma qatori senga ham ota ko'ringan bilan aslida – mohiyatda farzand hisoblanadi (ya'ni u ham sening nurindan, sen tufayli yaratilgan).

Farishtalarning insonga sajda qilishiga sabab ham uning naslidan Muhammad (s.a.v.)dek bashar tojining dunyoga kelishi edi. “T.A.H.”da yozilishicha, Odam (a.s.)ni yaratish u-n hozirgi Makkayi mukarrama joylashgan yerdan jannatga olib kirilgan bir hovuch tuproqdanoq “Muhammad (s.a.v.)ning (unga Allohning duosi va salomi bo'lsin) tiynatin (bu yerda: zuvalasin) tasnim suyi bilan yug'urub, borcha maloikka arz qildilarkim, maqsudi olam va odam ofarinishi (yaratilishi) muning xilqatidur, oxir uz-zamon payg'ambari bo'lg'usidur”. Shuning u-n ham shoir boshqa g'azalida yozadiki:

*Xoki poyingni maloyik qildilar toji sharaf,
Alloh-Alloh, kim ko'ruptur bu sifat
zoti sharif.*

Muhammad (s.a.v.) Allohning eng so'ngi va komil payg'ambari, barcha mavjudot va maxluqotning afzali hisoblanadi. Nafaqat inso-

niyatning yaratilishi, balki N.ning “M.” asarida yozilishicha, “Yuz yigirma to'rt ming anbiyoyi mursal xilqatidan murod – ul va barcha anga xayl va o'n sakiz ming olam ixtiro'idin maqsud-ul va ofarinish ang'a tufayl”. Shunday ekan, u husn-u jamolda ham, ilm-u axloqda ham, nubuvvatda ham barcha payg'ambarlardan ustun.

Ad.: Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Т., 1990; Комилов Н. Тасаввуф. Т., 1996; Фаффорова З. Ўн саккиз минг олам сарвари // “Тафаккур”, 1997, № 2.; Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O.

MUHAMMAD OLIM (t.y. va v.y.n., Samarqand – Hirot) – olim, shoir. Samarqand ulamolari jumlasidan. Mirzo Ulug'bek b-n hamsaboq va hamsuhbat bo'lgan. Nihoyatda jasoratli, sho'xta'b, ayni paytda, behayo va befarosat kishi bo'lgan. Ilmiy-adabiy bahs-u munozaralarda ko'p andishasiz so'zlar aytishi, adabsiz javoblar qilishi jihatidan saltanat sohibining toqati toq bo'lib, uni Samarqanddan chiqarib yuborgan. Hurmatini joyiga qo'yishgani u-n Hirotida yashab qolgan va shu yerda dafn etilgan. N. “M.N.” tazkirasida ijodidan namuna sifatida bir matla'sini keltiradi:

*Mo siyahro'zemu badro'zemu axtarso'xta,
Sham'i maqsud baroi xud shabe n-afro'xta.*

Tarj.: Biz maqsadi shami bir kecha ham shu'la sochmagan bir baxtiqaro-yu yomon kunga qolgan-u tole yulduzi kuygan (banda)miz.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

MUHAMMAD SAYYIDXOJA – olim va fozil. Buxoro xattotlik maktabi vakili. Nasx va nasta'liq xatida yozgan. “X.”ni Qarshi shahrida 1250/1834–35-yilda kitobat qilgan. Toshkent Abu Rayxon Beruniy nomidagi ShI. Inv. №

11301. 328 varaq. Asar aniq va ravon, chiroyli nasta'liq xatida ko'chirilgan. Qo'lyozma badiiy lavhalarga ega.

Ad.: *Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т.,1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.*

Muh.A.

MUHAMMAD SIDDIQ YORKANDIY (XVIII–XIX) – uyg'ur adibi, shoir va tarjimon. Ma'lumki, N. "X."sining ilk nasriy bayonlari uyg'ur adabiyotida yaratilgan. Uyg'ur dostonchiligining rivojiga "X." dostonlari katta ta'sir ko'rsatgan. M.S.Y. ham N. dostonlarini uyg'ur tiliga nasriy yo'l b-n baytma-bayt o'g'irgan (1813). "H.A." o'rniga "L.T." dostonini tarjima qilgan hamda bu ishning bajarilishiga homiylik qilgan Yorkend hokimi Mirzo Muhammad Husaynbek sharafiga "Nasri Xamsa", "Nasri Muhammadbek" nomi b-n atagan. Mazkur nasriy bayon shunchaki bayonchilik tarzidagi ish bo'lmay, adibning katta tayyorgarligi asosida yuzaga chiqqan. "S.I." qismi 1861-y. Yorkentda Abduqayum Xo'ja tomonidan ko'chirilgan va "Buloq" adabiy majmuasida nashr qilingan (1984). Uyg'ur adabiyotidagi N.ga izdoshlik asosida yaratilgan dostonlar, nasriy bayonlar haqida R.Qodiriy, H.Solihovalar maxsus tadqiqot olib borishgan.

Ad.: *Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари // "Адабий мерос". 1963. I-китоб; Солиҳова Ҳ. Уйғур дostonчилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий "Хамса"сининг ўрни. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1995.*

O.T.

MUHAMMAD SOLIH (1451, Xorazm – 1435, Buxoro) – o'zbek shoiri, o'zbek mumtoz adabiyotining taniqli vakillaridan biri, "Shayboniynoma" asarining muallifi. Xorazmda tug'ilgan bo'lsa-da, Hirotda ta'lim-tarbiya olgan.

Sulton Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan. Keyinchalik Xurosonni tark etib Samarqandga kelgan. Buning sababi uning temuriy hukmdorlardan ko'ngli qolgan edi. Samarqandda bir muncha vaqt u Xoja Yahyo huzurida bo'lgan (1497). Keyinroq esa Shayboniixon xizmatiga kirgan (1499). Buni u Mulla Abdurahim Sadrning targ'ibi tufayli qilgan. U M.S.ga temuriylar sulolasining halokati yaqinligi, hukmronlik Shayboniixon qo'liga o'tishi haqida aytib, uni xon xizmatiga kirishga da'vat etgan. Shu paytdan boshlab M.S. Shayboniixonning urushlarida ishtirok etib, shohning ishonchini qozongan. "Shayboniynoma" asarini ana shu yillarda bevosita o'zining ko'rganlari va taassurotlari asosida yozgan.

Yuqorida aytilganidek, M.S. yoshligida Hirotda ta'lim-tarbiya olganligi, so'ngra Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilganligi tufayli N. b-n shaxsan tanish edi. N. uning otasi Nursaidbekni ham yaxshi bilgan. M.S.ning otasini N. "M.N."ning ikkinchi majlisiga kiritgan. Shuningdek, "S." asarida ham uning nomini tilga olgan. "M.N."da N. M.S. haqida ham ma'lumot beradi. Shunisi qiziqki, u M.S.ni "M.N."ning 5-majlisiga kiritgan.

Ma'lumki, ushbu majlisda Xuroson va boshqa yerlarning aslzodalari, she'r yozib turadigan, lekin bu ish b-n doimiy shug'ullanmaydigan, ya'ni o'zini she'riyatga bag'ishlamagan kishilar zikr etilgan. N. bu haqda shunday yozadi: "Xurosonning va ba'zi yerning mirzodalari va soyir ozodalari zikridakim, tab' salomati va zehn istiqomati alarg'a boisi nazm bo'lur, ammo mudovamat qilmaslar".

Bobur esa o'z asarida uni Sulton Husayning amirlari qatorida emas, uning davrida ijod qilgan shoirlar sirasida tilga oladi. Aftidan, M.S.ning shoir sifatida e'tirof etilishi "M.N." yaratilgandan keyingi davrga to'g'ri kelgan. N. M.S.ning iste'dodli va qobiliyatli ekanligini qayd qiladi: "Tab'ida xeyli diqqat birla choshni bor. Xatqa ham qobiliyati ko'bdur". Uning

Husayn Boyqaro xizmatidan ketib qolishini N. ma'qullamaydi va xato ish deb hisoblaydi. Uning fikricha, ayrim yomon do'stlari M.S.ni yo'ldan urib, shu ishga sabab bo'lganlar. Tazkhirada bir forsiy tilda bitilgan bayt M.S. ijodidan namuna sifatida keltirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Захриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Т., 1960.

Q.E.

MUHAMMAD TABODGONIY (To'liq ismi Mavlono Shamsuddin Tabodgoniy) (1399–1486, Hirotda) – N. davridagi mashhur shayxlardan. Xonaqohi va ko'p muridlari bo'lgan. Shayx Zayniddin Xavofiy xalifalaridan bo'lib, Hirotdagi madrasayi Sabzda zohiriy ilmlarni o'rgangan, keyin tariqatga mashg'ul bo'lib, qisqa fursatda ulug' natijalarga erishgan. Zohiriy va botiniy ilmlarda komil bu zot o'z zamonasining ma'naviy murshidi bo'lib, xonaqohi va ko'plab muridlari bor edi. Xalqning unga e'tiqodi tom bo'lgan. N. uning fazl-u kamoli ta'rifdan tashqari ekanini qayd etadi. Qirq yilga yaqin elga irshod ko'rgizgan. “Qasidayi Burda”ni muxammas qilib, Abdulloh Ansoriyning “Manozil us-soyirin” asariga sharh bitgan. Yana “Asmoulloh” sharhi, “Vasoyo” va “Arba'in” tarjimasini ham uning qalamiga mansub.

1461–62-yy.da Samarqandga kelib, Kafshir mahallasida Xoja Ahror Valiy va uning yaqinlari b-n uchrashgan. Samarqandda unga ikki voizgina ma'qul bo'lgan ekan: Sayyid Oshiq va Abusaid Toshkandiy.

M.T.da pand-u nasihat vositasi b-n xalqni hidoyat yo'liga boshlash istagi kuchli bo'lgan. Samo mayli kuchli edi. Qo'shiq-u kuydan ta'sirlanib, u samoga berilganda odamlar yig'lashga tushardilar. Muridlar tarbiyasi, ularni chilla o'tirg'izish b-n mashg'ul edi. Sayyid Hasan Ardasher ham uning muridi bo'lgan. N.ga iltifoti

ko'p edi. “Xam.M.”da bir kuni “Hazrati irshodpanoh va valoyati dastgoh halloli mushkiloti maoniy Mavlono Muhammad Tabodgoniy”dan bir masalani so'ragani va uning javobi b-n Jomiyniki bir xil chiqqani haqida ma'lumot beradi.

Amir Sayyid Hasan va Amir Shayx Ahmad (Suhayliy)ga yozgan maktublarida duoyi salomi yoki iltimosini hazrat N.ga, albatta, yetkazishni so'ragan: “Hazrati amorat maobiy va iyolat panohiy mulozimlariga (ya'ni N.ga) duoyi darveshonamizni yetkazurlar” yoki “Hazrati amorat maobiy va iyolat panohiy (ya'ni N.)ni ogohlantirsinlarki, toki ular chiroyli harakatni ishga solib, iltifot qilsinlar, to haq joyida qaror topsin”. Ma'lum bo'ladiki, M.T.dek yuksak lavozimdagi kishilar, ham N.ga turli iltimos va talablar b-n bema'lol murojaat qila olgan.

87 yoshida Chilgazi mahallasida olamdan o'tib, Xiyobon mavzeyiga dafn qilingan. “Qutbi zamon biraft” – “zamon qutbi – rahnamosi ketdi” uning vafoti ta'rixi bo'lgan (1486). Muxlislaridan ba'zisi qabri boshida xonaqoh va masjid bunyod etganlar, deb ma'lumot beradi N. lekin Xondamirning “Makorim ul-axloq” hamda Mir Abdulavvalning “Masmuot” kitoblaridan ma'lum bo'lishicha, bu muxlis N.ning o'zi bo'lgan. Jumladan, Xondamir M.T. qabri boshida “Jamotxonona” degan xonaqoh qurdirgani haqida ma'lumot beradi.

O'g'li Mavlono Hamiduddin Tabodgoniy uning ishini davom ettirgan.

M.T. tab'i nazmdan ham bebahra bo'lmagan va N. “M.N.”da uning quyidagi matla'sini keltiradi:

*Onho, ki ba juz qomati sarvat nigaronand,
Gar rost bigo 'yi hama ko'tahnazarand.*

Tarj.: Sening sarv qomating turganda, boshqa narsalarga qaraydiganlarning barchasi chindan ham nazari past kaltabinlardir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд; Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. – Т., 1990; Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ (П.Шамсиев тарж.). – Т., 1948.

E.O.

MUHAMMAD SHAYBONIYXON (1451, Dashti Qipchoq – 1510, Marv) – davlat arbobi, shoir. Bir asrdan ko‘proq hukm surgan shayboniyar saltanatini barpo etgan M.Sh. Dashti Qipchoqdagi O‘zbek ulusi

xoni Abulxayrxonning o‘g‘li Shoh Budog‘ Sulton xonadonida tug‘ildi. Bolaligida uni Shohbaxt deb ataganlar. Ota-onadan yosh yetim qolgan Shohbaxt bobosi Abulxayrxonning tarbiyasida o‘tdi. Lekin Abulxayrxonning vafotidan keyin toj-u taxt atrofida avj olgan to‘polonlar natijasida 17 yoshlik Shohbaxtning darbadarlik hayoti boshlanadi. Chunki Iboqxon, Burka Sulton, Jonibekxon, Girayxon kabi Abulxayrxonning siyosiy raqiblari mang‘it amirlaridan Yomg‘urchi va Muso Mirzolar b-n qo‘shilishib, uning o‘rniga taxtga o‘tirgan Shayx Haydarni o‘ldiradilar. Dashti Qipchoqda hokimiyatni qo‘lga kiritish u-n Abulxayrxonning butun avlodini qirg‘in qiladilar. Ana shunday vaziyatda Shohbaxtni otasining mulozimi Qorachabek Sirdaryo bo‘ylariga olib ketadi.

1482-y. bahorida u qal‘adan-bu qal‘aga, u shahardan bu shaharga ko‘chib, sarson-sargardon bo‘lib yurgan Shohbaxt temuriy hukmdorlardan Sulton Ahmad Mirzoning taklifiga ko‘ra, Samarqandga kelib, chegara noibi Majid Tarxon xizmatiga kiradi. Uni “buyuk xon”ning nabirasi sifatida alohida hurmat b-n kutib oladilar. Keyinchalik Abdulali Tarxon uni Buxoroga taklif etadi. Tez orada u Abdulali Tarxonning yaqinlari qatoridan o‘rin oladi. Temuriy hukmdorlar M.Sh.ga Dashti Qipchoqda o‘z siyosatini amalga oshiruvchi shaxs sifatida qarashardi.

M.Sh. Buxorodagi yillarini ilm tahsili b-n o‘tkazdi. U o‘z davrining mashhur allomalaridan Mavlono Muhammad Xitoyi, Jaloliddin Azizon, Shayx Mansur qo‘lida tahsil oldi. Arab va fors tillarini o‘rgandi, Hofizi Qur‘on, shariat masalalaridan bahs yuritadigan nuqtadon faqih bo‘lib yetishdi. U, xususan, Bahouddin Naqshbandning 2-xalifasi – Muhammad Porsoning izdoshlaridan Hofiz Husayn Busiriy va uning muridi Xoja Mahmud b-n yaqin aloqada edi. M.Sh. bir muddat Naqshband mozorida yashab, uning nabirasi Xoja Mir Muhammad xizmatini qilgan.

Shayboniy sultonlarning barchasi aziz-avliyolarga alohida hurmat-e‘tiqodi b-n ajralib turishgan. Ularning ko‘pi, jumladan, Mahmud Sulton va uning o‘g‘li Ubaydulloxon so‘fiylik, darveshlikka moyil edilar. M.Sh. ham bu xislatlardan benasib emasdi. Ba‘zi manbalarda uning so‘fiy shoir sifatida tilga olinishi shundan dalolat beradi. Qolaversa, o‘zi so‘fiylik ruhida “Bahr ul-hudo” degan doston ham bitgan.

Hasanxoja Nisoriyning ma‘lumot berishicha, ayrim munofiq, badkirdor kimsalar o‘z tuhmat-u yomonliklari b-n M.Sh.ni Buxorodan chiqib ketishga majbur qilganlar. Shunda u madad so‘rab, Xoja Bahouddin Naqshband mozoriga boradi va nabirasi Xoja Mir Muhammad xizmatiga mu-sharraf bo‘ladi. M.Sh. siyomosida buyuk bir saltanatning asoschisini ko‘rgan Xoja uni to vaziyat yetilguncha o‘z huzurida ushlab turadi, fursat kelganda, bu davlatning kalitini Turkiston viloyati tomonlardan izlash kerakligini aytib, unga oq fotiha berib jo‘natadi.

Shundan so‘ng, u toj-u taxt havasidan yana Dashti Qipchoqqa ketadi. Lekin 2 yillik ovoragarchiliklardan biror-bir ish chiqarolmay, qaytib keladi. Sulton Ahmad Mirzo mo‘g‘ul xoni Yunusxonning o‘g‘li – Toshkent hokimi Sulton Mahmudga qarshi kurashda undan foydalanmoqchi bo‘ladi. Ammo Samarqand beklarining unga qarshi fitna uyushtirgani tufayli M.Sh. Toshkentga hujum boshlangan vaqtda qo‘l ostidagi butun qo‘shin b-n mo‘g‘ullar tomoniga o‘tadi. M.Sh. yordami tufayli bu jangda g‘olib chiqqan Sulton

Mahmud uning xizmatini unutmaydi. Zafarga erishgach, uni moddiy va harbiy jihatdan qo‘l-lab-quvvatlaydi, so‘ng homiysining ko‘magi b-n M.Sh. Samarqand-u Buxoroni qo‘lga kiritadi. O‘z maqeyini kuchaytirishi hamon Sulton Mahmudni oradan chiqarib, Toshkentni ham egallaydi.

Temuriy shahzodalar o‘rtasida birlig-u ittifoq yo‘qligidan foydalangan M.Sh. qisqa bir fursatda – 1499–1507-y.y. mobaynida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Shohruxiya, Farg‘ona, Qunduz, Xorazm, Hirot, Balxni ishg‘ol qilib, Movarounnahr va Xurosonni to‘la o‘z qo‘liga kiritadi. Shu tariqa o‘zaro urushlar, toj-u taxt talashlari oqibatida zaiflashib, inqiroz ostonasida turgan temuriylar davlati o‘rniga nisbatan mustahkam shayboniylar davlatini tuzganligi M.Sh.ning tarixiy xizmati edi.

M.Sh. 1510-y.da Marv yonida Eron shohi Ismoil Safaviy qo‘shinlari b-n bo‘lgan jangda shahid bo‘ladi. Uning jasadi jiyani Ubaydulloxon tomonidan Samarqandga keltirilib, o‘zi qurdirayotgan madrasa oldidagi daxmaga dafn etiladi.

M.Sh. yirik davlat arbobi, mohir va jasur sarkarda bo‘libgina qolmay, o‘z davrining barcha diniy va dunyoviy ilmlaridan yetarli darajada xabardor fozil kishisi, ilm-u adabiyot, madaniyat-u san‘atga homiylik qilgan, obodonchilikka e‘tibor bergan ilg‘or fikrli hukmdorlaridan edi. Uning saroyida Muhammad Solih, Kamolidin Binoiy, Mulla Shodi, Abdurahim Sadr kabi o‘z davrining peshqadam ilm-u adab ahli xizmat qilgan. “Mehmonnomayi Buxoro” nomli mashhur tarixiy asarning muallifi Fazlulloh ibn Ro‘zbehxon xonning ustoz, maslahatchisi va xos muarrix edi.

Shayboniylar hukmronligi davrida tarixiy va badiiy adabiyotda o‘zbek tilining mavqeyi kuchaydi. Xonning buyrug‘i b-n fors tilidagi va mo‘g‘ul yozuvi b-n bitilgan asarlar turkiy tilga tarjima qilingan.

M.Sh. badiiy ijod b-n shug‘ullangan bo‘lib, uning Sharq mumtoz she‘riyatida mashhur 5 janrdagi asarlar – 320 g‘azal, 16 ruboiy, 13 tuyuq, 11 to‘rtlik, 5 ta‘rix va 48 muammoni o‘z ichiga olgan tugallanmagan devoni mavjud.

M.Sh. ijodida kitobiy, dabdabali so‘z va iboralar, murakkab jumlar, deyarli, uchramaydi. Shoh-shoir she‘riyati hayotiy timsol-u tashbehlarga boyligi, tilining xalq jonli tiliga yaqinligi, fikrlarining sodda va samimiyli-gi b-n alohida ajralib turadi. Tadqiqotchilar haqli ravishda ta‘kidlaganlaridek, Shayboniy va shayboniylar davri adabiyotidan boshlab adabiy tilning xalq jonli tiliga yaqinlashgani, soddalashgani kuzatiladi. Turkiy she‘riyatga xos soddalikni ham bunga sabab qilib ko‘rsatish mumkin.

G‘azallaridan birida:

*Bu Shaboniyg‘a Binoiy der: navoye qilingiz,
Chun Navoiyg‘a murassa‘ so‘zlari oson erur, –*

deb yozgan M.Sh. ijodiga N. chindan ham kuchli ta‘sir o‘tkazgan. Bu ta‘sir qirralari 3 yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: 1) “Mavlono Alisher aytur” deb ulug‘ salafining biror baytini epigraf sifatida olib, keyin shu g‘azal vazni, qofiya va radifida she‘r bitadi; 2) shoir g‘azallariga tatabbu‘lar qiladi; 3) N. asarlari ta‘sirida she‘rlar yozadi. M-n: Mavlono Alisher aytur:

*Yo qoshingg‘a qatl uchun ziyinat
farovon aylading –
Kim, ham etting lojuvardi,
ham zarafshon aylading.*

Shundan keyin ayni g‘azalga ergashib yozilgan o‘z g‘azalini keltiradi:

*Qoshlaringning o‘qida kina farovon aylading,
Yurokimni chok etib, sahfa zarafshon aylading.*

Har ikki g‘azal ham ramali musammani maqsur vazni (foilotun foilotun foilotun foilun)da yozilgan. Har ikkala g‘azal ham 7 baytdan iborat. M.Sh. salafi g‘azalining barcha qofiyalarini aynan saqlagan: farovon, zarafshon, paykon, pinhon, jon, xiromon, qon, afg‘on. M.Sh. o‘z g‘azalida goh N. g‘azalidagi fikrlarni davom ettirib, ularning yangi qirralarini ochadi, goh mut-

laqo yangi baytlar tizadi. M-n, N. o'z g'azalining 2-baytida mahbubaning ikki qoshini ikki yoyga, kiprigini o'qqa, g'amzasini esa o'qning uchiga o'rnatiladigan uchlik temirga o'xshatadi:

*Bo'yla ikki yo uchun soz aylabon
kirpikdin o'q,
G'amzalar neshidin ul o'qlarg'a
paykon aylading.*

M.Sh. esa bu tashbehni davom ettirib, yuzing lavhida ikki yoy yozilganining o'zi ajib edi, sen yana unga g'amzangni paykon ham qilding deydi:

*Lavhi yuzungda ajabdur bu yozilg'on
ikki yo(y) –
Kim, netib yozib bu yo(y),
g'amzangni paykon aylading.*

Shu tariqa baytma-bayt N. fikru-tashbehlari davom ettirilib, tashbehtarining yangi qirralari ochila boradi. Ba'zida esa o'z davrining mavjud voqeliklarini tashbeh o'laroq g'azal qatiga singdirib yuboradi. G'azallar maqta'larida esa o'zaro tafavutni ko'ramiz.

Ma'lum bo'ladiki, M.Sh. N.ning avval muayyan matla'sini keltirib, keyin ayni vazn, qofiya va radifda unga javob qilgan g'azallarida buyuk salafining fikrlarini davom ettirish, tashbehtarining yangi qirralarini ochishni niyat qilgan. Lekin ular quruq taqlid doirasida qolib ketmay, shoh shoir o'z iste'dodi qirralarini namoyon eta olgan va o'ziga xos ravishda N. "panjasiga panja" ura olgan.

O'z tafakkur olami, o'z tashbehtar silsilasi bo'lgan, o'ziga xos fikr va qarashga ega bo'lgani tufayli M.Sh. N. g'azallaridan ta'sirlanib va ilhomlanib, ayni qolipda ohorli g'azallar yarata olgan. Ya'ni N. fikr-u tashbehtaridan hayratga tushgan holda ularni o'ziga xos ravishda davom ettirish va yangidan yangi qirralarini ochish mumkinligini amalda isbotlagan.

M.Sh.ning qator g'azallari esa, garchi ularda N. ta'siriga ishora qilinmagan bo'lsa-da, ulug' shoir g'azallariga tatabbu'dir. M-n, N.ning mashhur:

*Ko'kragimdur subhning pirohanidin
chokrok,
Kiprigim shabnam to'kulgan
sabzadin namnokrok, –*

bayti b-n boshlanadigan g'azali ta'sirida:

*Ko'nglum o'ldi g'unchaning
ochilg'onidin chokroq,
Ashki to'lg'on sabzalardin
ko'zlarim namnokrok, –*

matla'li g'azalini yozadi. N. "Ko'ksim tong ko'y-lagidan ham chokroq, kiprigim esa shabnam to'kilgan maysadan namroq" deb mubolag'a qilsa, M.Sh. esa "Ko'nglim ochilgan g'unchadan ko'ra chokroq, ko'zlarim esa shabnam suviga to'lgan maysadan namroq" deya yangi va o'ziga xos tashbehtar qo'llaydi. M.Sh. g'azali shu tarzda o'ziga xos timsol-u tashbehtar orqali davom etadi.

M.Sh. N.ning mashhur "Topmadim" radifli g'azaliga ham o'ziga xos ohorli tatabbu' qiladi:

*Mehr ko'p ko'rguzdum, ammo,
mehribone topmadim,
Jon base qildim fido, oromi jone
topmadim.*

*Daryoi ishqingni kezib, hargizki
poyon topmadim,
Men muftalo girdobida qoldimki,
darmon topmadim.*

Shoh shoirning bir qator g'azallari esa buyuk salafi ta'sirida yaratilgan. M-n:

*Yorkim, ko'rdi yuzini sof may
ko'zqusida,
May ichib, sarmast o'lsam ushbu
yor o'trusida, –*

bayti N.ning mashhur "Yor jamolin mayda ko'r deb jomdin chiqti sado" misrasi ta'sirida yaratilgani ko'rinib turibdi.

*Yor dedikim, boshingi qil fido, qildim anga,
Har ne bo'lsa yorlig' andog' qilay bosh ustina, –*

bayti esa N.ning:

*Men qachon dedim vafo qilg'il manga,
zulum aylading,
Sen qachon deding, fido bo'lg'il mango,
bo'ldum sanga, –*

bayti ta'sirida yozilgan.

Ma'lum bo'ladiki, N.ning M.Sh. ijodiga ta'siri xalaf shoirning salaf shoir muayyan g'azali matla'sini keltirib, o'sha vazn-u qofiya-yu radifda g'azal yozib, o'zi ilhomlangan g'azaldagi fikrlarni davom ettirishi va rivojlantirishi, timsol-u tashbehlarning esa yangi qirralarini ochishida; ustoz so'z san'atkori g'azallariga tatabbu' qilib, ayni mavzuda o'z qalamini kuchini sinab ko'rishida va ulug' shoir ta'sirida navoiyona bayt-u misralar tizishida yorqin namoyon bo'ladi.

Ad.: Sibani Xan Divani (Inceleme – Metin – Dizin – Tipkibasim). Dr. Yakup Karasoy. – Anqara, 1998. Xasanxoja Husoriy. Muzakkiuri axbob. – T., 1993; Vambeyri X. Buxoro e'xud Movarounna'xri tarixi. – T., 1990; Tazkiurai Qajumiy. I-kitob. – T., 1998; ЎЗМЭ. 9-жилд. – T., 2005.

E.O.

MUHAMMAD QAZVINIY (t.y.n. Qazvin – v. 966/1558–59) – Muhammad bin Muborak al-Qazviniy – tabib, olim va tarjimon. Sulton Salimning saroy tabibi bo'lgan. Shuning u-n “Hakimshoh” unvoni b-n shuhrat qozongan. Asosiy tahsilni ona shahri Qazvinda olgan, mashhur olim Jaloliddin Davoniyning shogirdi edi. M.Q. qalamiga bir necha din tarixiga oid kitoblar, sharhlar, tilshunoslik yuzasidan risolalar mansub. O'sha davrlarda taniqli bo'lgan Damiriyning “Hayot ul-hayvon” asarini turkiy tilga tarjima ham qilgan. M.Q. 929/1522–23-y.da N.ning “M.N.” nomli tazkirasini fors tiliga Istanbulda tarjima qiladi va uni turk sultoni Salim I (1512–1520) ga bag'ishlaydi. M.Q. o'z tarjimasining ro'yobga kelib sababini muqaddimada shunday bayon

qiladi: “Navoiy tazkirasida keltirilgan she'rlar fors tilida, shoirlar haqidagi ma'lumotlar esa turkiyda (Qazviniy “turkiy totor” deydi). Bu tilni ko'pchilik bilmagani sababli forscha tarjima qilindi. Toki she'r bilan shoirlar haqidagi ma'lumotlar bir tilda bo'lsin va forsiyabonlar ulardan to'la bahramand bo'lsinlar”.

M.Q. asarning nomini o'zgartirmaydi, “majlis”larni esa “behisht” deb ataydi, Husayn Boyqaroga bag'ishlangan VIII majlisni VII majlis oxiriga qo'shib yuboradi va o'zi tarafidan maxsus fasl – “behisht” ochadi va bu yangi “behisht”ni ikki qismga – “ravza”ga bo'ladi. Ularning birinchisida mumtoz shoirlar (Jomiyning “Bahoriston”i asosida), ikkinchisida esa Sulton Salim she'riyati va uning saroyidagi 150 ta shoir haqida ma'lumot beriladi. M.Q. N.ning shoirlarga bergan ta'riflarni tarjima qilar ekan, ular haqida o'zi bilgan yoxud eshitgan ma'lumotlarni ilova qilib ketadi. Bu hol va 150 shoir haqidagi yangi ma'lumotlar N. hayoti muhitini o'rganishda, shuningdek, XVI asrning birinchi yarmidagi usmonli turklar davri adabiy hayotini o'rganishda muhim manba sifatida ahamiyat kasb etadi. M.Q. ilovalaridan biri N. b-n uning yaqin do'sti, davrning taniqli madaniyat arbobi Sohib Doro (q.) oralarida bo'lib o'tgan zarofatli hikoyani va N. vafotiga Sohib Doro yozgan marsiyasini keltiradi. M.Q. ta'kidlashicha, bu marsiyadagi har baytning ilk misrasida N. tavalludiga, ikkinchi misrasida esa vafotiga ta'rix berilgan. Marsiya har bandi 8 baytdan iborat 5 bandli tarkibband shaklida yozilgan, darhaqiqat “abjad” (q.) hisobida har baytning birinchisidagi harflar raqam yig'indisidan 844/1441; ikkinchisidan 906/1501-y. chiqadi. M.Q. o'z tarjimasida keltirgan marsiya matnida uchinchi band tarkibidan bir bayt tushib qolgan.

M.Q. Kotibiy, Binoiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Bobo Savdoiy, Shayx Najmiddin, Sanchiy va boshqalarga qilgan ilovalari ham g'oyat qiziqarli ma'lumotlardir. M.Q. turkigo'y shoirlar haqidagi ma'lumotlarni esa qisqartirib yuboradi yo tushirib qoldiradi.

M.Q. ilovalari Sulton Ya'qub Mirzo adabiy muhitiga oid bir qancha muhim ma'lumotlarni ham beradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. – Тەхрон, 1975; Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржимасидаги баъзи иловалар ҳақида // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1964. 2-сон.; Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималари. – Т., 1984; Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис” таржималари ва туркман адабий муҳити // *Совет адабиёти*, 1987. 6-сон (туркман тилида).

S.G'.

MUHAMMAD QOSIM MIRZO (1482, Hirot – 1507, Mashhad) – Husayn Boyqaroning kenja o'g'li. Muhammad Mas'um mirzo, Farruh Husayn mirzo, Ibrohim Husayn va Ibn Husayn mirzolar bilan onasi bir, ya'ni Husayn Boyqaroning Popo og'acha ismli xotinidan tug'ilgan. Hirot shahrida ulg'aygan va tarbiyalangan. Manbalarda M.Q.M.ning siyosiy-harbiy va davlat ishlarida ishtiroki birinchi marta 1998-y.da qayd etilgan.

M.Q.M. hayoti va faoliyatining N. b-n bog'liq nuqtalari ham bor. Yuqorida aytib o'tilganidek, 1498-y.da Husayn Boyqaro Marvga yurish qilgan va poytaxt Hirotida M.Q.M.ni qoldirgan. O'sha vaqtda u N.ni uning yoniga qo'yib ketgan. N. o'zining “S.” asaridagi quyidagi besh baytni M.Q.M.ga bag'ishlagan:

*Soqiyo, tut menga gulbo'y qadah,
Xalq ko'nglidin alamsho'y qadah.*

*O'ylakim solsa ko'ngul uyig'a nur,
Tiyralikni itirur sham'i surur.*

*To beray ko'nglum o'lub gulshanvor,
Ko'zga shahzoda yuzidin anvor.*

*Anga bersun, yo Rab, to abad,
Ruh ila Qosimi Anvor madad.*

*Chun so'zi xushtur, o'zi xushharakot,
To abad bo'lsun anga umru hayot.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1–4-жилдлар. – Т., 2011; Хондамир. *Буюклик хислати*. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома*. – Т., 2002; Алишер Навоий. *Фавойид ул-кибар*. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

MUHAMMADNIYOZ IBN SUBHONQULI – XIX asr Xorazm xattotlik maktabining vakili. Nasx va nasta'liq xatda yozgan. “X.”ni Xiva shahrida 1238/1822–23-y.da ko'chirgan. Toshkent Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShI. Inv. № 6793. 393 varaq.

Ad.: Ҳакимов М. *Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар*. – Т., 1991; *Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан*. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

MUHAMMADMADAD IBN YAKRANG SO'FI ERSORI – Nasta'liq xatida yozgan. “Terma devon”, “M.Q.” va “X.”ni birgalikda ko'chirgan. Toshkent Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShI. Inv. № 11391. 589 varaq. Chorjo'y shahrida 1803 (1218 hijriy)-y.da chiroyli nasta'liq xatida kitobat qilgan.

Ad.: Ҳакимов М. *Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар*. – Т., 1991; *Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан*. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

MUHAMMADALI KOTIB SULTONIY – Ubaydulloxon Ibn Mahmud Sulton saroyi kotibi. Buxoro shayboniylar xattotlik maktabining namoyandaligidan. Mir Ubay kotibning shogirdi. U shu darajada chiroyli yozardiki, ustozidan

farq qilmasdi. Riqo yozuvida unga keladigani Buxoroda yo‘q edi. (960 h.) 1533-y.da “X.”ning “S.S.” va “S.I.” dostonlarini ko‘chirgan. Angliya Oksford universiteti Bodleyan kutubxonasi. Elliot 318, 340. Kotib as-Sultoniy “X.”ning hamma dostonlarini ko‘chirgan bo‘lishi mumkin. Ularning faqat ikkita doston qo‘lyozmasi Bodleyan kutubxonasiga borib tushgan. Har bir doston alohida muqovaga olinib, alohida raqam ostiga olingan. Qo‘lyozmalar nasta’liq xatida.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

MUHAMMAD HUSAYN MIRZO (1476 – 1496) – Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘illaridan biri. Faridun Husayn Mirzo b-n bir onadan tug‘ilgan. Onasi Minglibiy Og‘acha o‘zbeklardan bo‘lgan. Shahzoda haqida N. “M.N.”ning yettinchi majlisida quyidagicha ma‘lumot beradi: “xaloyiq ani adolat va shijoat va saltanat oyinida ko‘p ta‘rif qilurlar, ammo ulcha zohir bo‘ldi – bag‘oyat sarkashlik va begonavashlik go‘yo zotida bor. Har taqdir birla derlarkim, bu matla‘ aningdurkim va yaxshi tushibtur:

*Oludayi gardi zi pai saydki, gashti,
G‘arqi araqe bar dili garmki, guzashti.*

Tarj.: Ov ketidan yugurib changga botding, haroratli dil ketiga tushib, terga g‘arq bo‘lding.

“Boburnoma” muallifi shahzoda Abutturob Mirzo haqida to‘xtalarkan, M.H.M. haqida ham mana bunday qaydlarni keltirgan: “Yana bir Abutturob Mirzo edi. Burunlar andin xeyla rushde rivoyat qilurlar edi. Otasining behuzurlug‘i ortqonda o‘zgacha xabar eshitib, inisi Muhammad Husayn Mirzo bilan qochib, Iroqqa bordi. Iroqda sipohiylikni tark qilib, darveshlik ixtiyor qilibtur. Yana andin xabare topilmadi”. Shuningdek, asarda ko‘rsatilishicha, Muhammad Husayn

Mirzoni Iroqda Shoh Ismoil b-n birgalikda tutqunlikda ushlangan. O‘sha paytda unga murid tushgan va rofiziyy (shia) mazhabiga o‘tib ketgan. Astorobodda vafot etgan. Faxriy Hiraviy ham u haqida shunday yozadi: “Hazrat xoqoni mag‘furga sarkashlik va muxolifatlik qildi, otasi unga zo‘rluk qilmadi”. Shuningdek, “Ravzat us-salotin”da uning mazkur bayti keltirilgan:

*Manam devonayi jo‘lida mo‘y, pirahan choki,
Na az kushtan maro biymi, na az xun rixta boki.*

Tarj.: Menman o‘sha sochlari to‘zg‘igan, ko‘ylagi chok devona, Menda na o‘limdan qo‘rqish bor, na qon to‘kishdan vahima.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин жавоҳир ул-ажойиб. – Т., 2014.

M.A.

MUHIDDINOV Muslihidin Qutbiddinovich – (1945., Samarqand) n. shunos, adabiyotshunos, f.f.d-ri, prof. “O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi” unvoni (2016), “El-yurt hurmati” ordeni b-n taqdirlangan (2020).

M.M.Q. “O‘zbek klassik adabiyotida “Bahrom va Dilorom” hamda “Bahrom va Gulandom” siklidagi dostonlar (“O‘zbek klassik adabiyotida “Bahrom Go‘r” syujetining evolyutsiyasi”, mavzusida nomzodlik (1972), “Alisher Navoiy va uning salafarlari ijodida inson konsepsiyasi (“Xamsa”larning birinchi dostonlari asosida)” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyalarini (1995) himoya qilgan. M.M.Q. ilmiy faoliyati davomida 15 ta monografiya, 17 ta o‘quv-uslubiy qo‘llanma, 400 ga yaqin ilmiy-nazariy maqolalari e‘lon qilingan.

M.M.Q. respublikamizda pedagogik va ilmiy faoliyatni birdek olib borayotgan zahmatkash

olimlardan sanaladi. U mumtoz adabiy asarlar va figuralar, xususan, ulugʻ shoir N. hayoti va ijodi yuzasidan uzoq yillardan buyon teran tadqiqotlar yaratgan. Jumladan, “Talqinlarda olamcha maʼno”, “Barhayot anʼanalar”, “Oʻzbek klassik adabiyotida gumanizm masalasi”, “Ikki olam yogʻdusi”, “Adabiy anʼana va ijodiy oʻziga xoslik”, “Komil inson – adabiyot ideali”, “Nurli qalblar gulshani”, Gʻarbiyning “Shoh Bahrom va Dilorom” dostoni, “Navobaxsh hikmatlar”, “Xalq kitoblari va mumtoz adabiyot”, “Fors-tojik shoirlari ijodida komil inson talqini”, “Koʻngil hayratlari”, va Turkiyaning “Akademik kitablari” nashriyotida nashr etilgan “Hikmetlerde dunyaca manâ”, “Alisher Navoiy va uning salafllari ijodida komil inson talqini”, “Xamsa”larning birinchi dostonlarida komil inson tasviri”, Germaniyaning “Lambert” nashriyotida nashr etilgan “Perfect human concepts in the first novels of the “Hamsa”, “Alisher Navoi’s epic “Sabʼai sayyar” tradition and originality” kabi monografiyalari adabiyotshunoslik, n.shunoslik ilmi rivojiga katta hissa boʻlib qoʻshilgan. Chunonchi, olimning Istiqlol yillarida yaratgan ilmiy tadqiqotlari N. asarlarini milliy tafakkur, Islom va tasavvuf nazariyasiga koʻra talqin etilib, asosli ilmiy xulosalar chiqarilgani b-n ajralib turadi.

M.M.Q. “Temuriylar davrida yaratilgan “Xamsa”larning komparativistik tadqiqi” (2017-2020) mavzusidagi grantga rahbarlik qilgan.

Ad.: <https://www.samdu.uz/cy/news/47879;arnews.uz/post/bugun-tugilgan-kun-muhiddinov-muslihiddin-qutbiddinovich>

S.Oʻ.

MUHITDINOV Qutbiddin (1906–1983, Samarqand) – f.f.n. 1971-y. “Sangloh” tarkibidagi “Maboni-ul-lugʻat” asari boʻyicha” nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan.

Olim asarni tarjima qilgan, unga izohlar bergan. M.Q. toʻrt jildlik “Alisher Navoiy asarlarining izohli lugʻati” (1983–1985)ni tuzishda ishtirok etgan. Soʻz maʼnolarini izohlashda Sharq

olimlari tomonidan tuzilgan lugʻatlardan foydalanagan. Arab va fors tillarini mukammal bilgan.

Ad.: “Санглоҳ”. – Мирзо Мухаммеда Мехдихона. Автореф. Дисс. канд. филолог. наук. – Т., 1971.

E.U.

MUHIT – Yer yuzidagi quruqlikni oʻrab turuvchi suvlik. Hozirgi zamon ilmiy tilida “dunyo okeani” (мировой океан) deb ataladi. N. asarlarida tilga olingan, xususan, “S.I.” dostonida M.ga maxsus bob (yetmish uchinchi) bagʻishlangan. Unda Iskandarning hakimlardan suvlik haqida soʻragani va Suqrot unga javob bergani hikoya qilinadi. N.ning fikricha, M. yetti bahrga boʻlinadi va ular quyidagilardir: Rum va Farang bahri, Magʻrib bahri, Zang-u Habash bahri, Hind bahri, Chin bahri, Duvong suvi, Mashriq suyi. Bu sanab oʻtilganlarga qoʻshilmaydigan yana bir bahr ham mavjud boʻlib, u Hazar bahridir. Bobda ushbu bahrlardagi orollar haqida ham soʻz yuritilgan, ularning sonlari keltirilgan. M-n, Rum-u Farang bahrida olti yuz jazoyir, yaʼni orollar borligi aytiladi. Magʻrib bahrida orollar soni mingta, Zang-u Habash bahrida bir ming uch yuz, Hind bahrida uch yuz ikki ming, Chin bahrida uch ming yetti yuz, Duvang suvida ikki mingga yaqin, Mashriq suyida oʻn ikki ming deb qayd qilingan.

M. haqida N. “S.I.” ning oltmish toʻrtinchi bobida ham toʻxtalib oʻtgan. Bunda u M.ga nisbatan “Bahri aʼzam” atamasini ham qoʻllaydi:

*Muhitekim ul, Bahri Aʼzam durur,
Aning javfida barcha olamdurur.*

Bobda Iskandarning M. markazigacha yetib borishni orzu qilgani va bu haqda hakimlar bilan kengashgani bayon etiladi. M. markazini N. shunday taʼriflaydi:

*Muhitegʻa markazki beishtiboh,
Erur Bahri aʼzamgʻa ul nuktagoh.*

Iskandarning buyrug‘i b-n to‘rt yilga yetadigan kerak-yaroqlarni jamlaydilar. Shundan so‘ng u o‘z odamlarining bir qismini ikki mingta kema-ga solib, vataniga qaytarib yuboradi. Boshqa bir qismini yetti yuzta kema b-n bir manzilda qoldiradi va shu yerda uni kutib turishlarini buyuradi. O‘zi esa uch yuzta kemadagi odamlari va dengiz safari u-n kerak bo‘lgan narsalar b-n M. o‘rtasini qidirib suzib ketadi. Bobda M. manzarasi, unda yashovchi jonivorlar, kemada suzib borishdagi mashaqqatlar va xavf-xatarlar mahorat b-n tasvirlangan. Shu tariqa bir yil-u to‘qqiz oyda ular M. markaziga yetib boradilar:

*Bu yanglig‘ o‘tub bir yilu to‘qqiz oy,
Ki, markazga bo‘ldi qazo rahnamoy.*

Bu yerda Iskandar butun suv osti olamini hech bir to‘siqsiz ko‘rishga muyassar bo‘ladi, zero u, N.ning yozishicha, chekkan riyozatlari evaziga valoyat qurbini topgan edi. “S.I.”dagi M. b-n bog‘liq o‘rinlar N.ning geografik tasavvurlarini o‘zida aks ettirishi b-n ham ahamiyatlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. – Т., 1977.

Q.E.

“**MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN**” – N.ning tilshunoslikka oid asari. U turkiy tilda sermahsul, barakali ijod qilgani haqida ko‘plab asarlarida, jumladan, “L.T.” dostonida faxrlanib shunday yozadi:

*Chun toptim ul kalom ichra kamol,
Turk alfozi bila surdim maqol.*

Shoirning mahoratini qarangki, baytda kalom, alfoz, maqol kabi atamalarni “so‘z”, “nutq”, “hikmat”, “til”, “mahorat” singari ma‘nolarda o‘ta noziklik b-n qo‘llagan. Til tarixidan ma‘lumki, N. turkiy tilning ayrim o‘ziga xos qonuni-

yatlari b-n qiziqib, “M.L.”, “S.A.” nomli asarlar yozib, qimmatli fikrlarni bayon qilgan. N. tilning qadimiy ekanligini “M.L.” asarida ta‘kidlab, dunyo tillarini uch xil tasnifga ajratadi va turkiy, forsiy, hindiy “asl tillarning boshlanishidir” degan ilmiy, nazariy fikrlari barobarida turk va fors tillarini qiyoslab, ayrim hollarda ona tilimizning boyligini, nafisligini, yasovchilarning ma‘no bo‘yoqdorligini 100 ta so‘z misolida izohlab, sharhlab beradi. “M.L.” asarida yozib qoldirgan e‘tiborli fikrlaridan yana biri shuki, turkiy tilning cheksiz imkoniyatlarini tushuntirib, “O‘z tillari bilan ko‘prak aytsalar erdi, chunki hammasi o‘z millati uchun aziz, ulug‘vordir” degan umumbashariy xarakterdagi niyatini yozib qoldirdi. Bu kabi niyatlariga hamohang holda “Tilga e‘tiborsiz – elga e‘tiborsiz” hikmatida N. til millatning, elning qalbi, demak, ona tiliga, xalq tiliga e‘tiborsizlik, qaysidir ma‘noda o‘z xalqini bilmaslik, xalqning urf odatini, ruhiyatini, qalbini yaxshi anglamaslik, hurmatsizlik degan hayotiy haqiqatni ko‘rsatib berishga intilgan. Shu b-n birga N. fors hamda arab tillarini ham hurmat qildi, ulardan ijodida ustalik b-n foydalandi. Hatto, ba‘zi asarlarida, xususan, “X.”da So‘z va undagi ma‘nolar to‘g‘risida maxsus bob va fasllar yozib qoldirdi. Shoir insonni ulug‘lar ekan, uning boshqa mavjudotlardan imtiyozi so‘z-u nutqida ekanligini ta‘kidlaydi. Insondan bo‘lak mavjudot so‘zlashish imkoniyatiga ega emas, ammo tildan nojoiz foydalansa, hayvondan battar, deb shunday misralarni mohirlik bilan yaratadi:

*Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So‘z bila hayvondin anga imtiyoz.*

N. – turkiy tilning qudratli manzilgohlaridan biridir, degan xulosalarimiz asosida N. o‘zining asarlarida yozib qoldirgan so‘z va til haqidagi hikmatlaridan ayrimlarini keltirish mumkin:

“Tiling birla ko‘nglingni bir tut”.

“Chin so‘z – mo‘tabar, yaxshi so‘z – muxtasar”.

“Befoyda so‘zni ko‘p aytma va foydalig‘ so‘zni eshiturdin qaytma”. “Ko‘ngil maxzaning qulfi til va ul maxzanning kalidin so‘z bil”.

“Oqil chin so‘z din o‘z gani demas, Ammo barcha chinni ham demak, oqil ishi emas.”

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон уттайр. (Насрий баёни билан) Сўзбоши муаллифи, изоҳ ва лугатлар тузувчиси. Раҳмонов В. – Т., 1991.

B.R.

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN”DA QAYD QILINGAN UNLILAR – N. “M.L.”-

da o‘zbek tilini fors tili bilan tilshunoslikning har uch sathi – fonetika, leksika va morfologiya bo‘yicha qiyoslar ekan, mumtoz o‘zbek tilidagi unlilar haqida muhim ma‘lumotlar beradi:

1. A unlisi haqida.

Asarda ikkita *a* unlisi haqida ma‘lumot beradi. Shoir yozadi: “Ul jumladin biri, alif bila ho orasida munosabat va mushorakat beribdurlarki, bir lafzni ham oxiri alif, lafz birla qofiya qilsa bo‘lur. Andoqki *ara* “bezash” lafzin *sara* “saroy” va *dara* “kel” bila qofiya qilsa bo‘lur”, *sara* “toza” va *vodiy* bila ham qofiya qilsa bo‘lur”.

Ushbu iqtibosda o‘zbek tilida ikkita *a* unlisi haqida ma‘lumot bor, biri *alif* b-n ifodalangan oddiy *a*, ikkinchisi *hoyi havvaz* b-n ifodalangan qisqa *a*. Ushbu iqtiboslarda tilshunoslik, ayniqsa, fonetika u-n muhim ma‘lumot bor. Bu yerda *alif* va *hoyi havvaz* bir-biriga variant ekanligi ko‘rsatilgan. Shoir alif o‘rnida *hoyi havvaz* va aksincha *hoyi havvaz* o‘rnida *alif* ishlatilishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. N. quyidagi misolda ham ikkita *a* haqida ma‘lumot beradi: “Andoqki *yada* lafzin *sada* “ovoz” va *boda* vino” bila ham qofiya qilsa bo‘lur”. Bu misolda ovoz ma‘nosidagi *sada* so‘zida oddiy *a*, *boda* so‘zida qisqa *a* unlisi ishlatilgan. Ko‘rinib turibdiki, N. bundan qariyb olti yuz yil ilgari fonema b-n tovushning farqiga borgan. Fonema ma‘no ajratish xususiyatiga ega bo‘lsa, tovush bunday xususiyatdan mahrum.

Agar bu ma‘lumotlarga shoir asarlarida uchraydigan maddali alif - *alif* b-n ifodalangan cho‘ziq *a*: ni qo‘shsak, XV asrda uchta *a* mavjud bo‘lganligi ma‘lum bo‘ladi: 1. cho‘ziq *a*; 2. oddiy *a*; 3. qisqa *a*. Ulardan faqat oddiy *a* fonema, qolgan ikkitasi cho‘ziq *a*: va qisqa *a* fonema variantlari hisoblanadi.

2. U unlisi haqida

Lablangan *u* unlisi haqida shoir shunday yozadi: “Va vov bila zamma orasida ham ul nav’ shirkatdur. Andoqki, *erur* *hur* “ozod”, *dur* “marvarid” lafzi bila qofiya qilsa bo‘lur, *urur* “maqтанish” va *zarur* “kerakli” lafzi bila ham joyizdir”.

Ushbu iqtibosda oddiy *u* vov, qisqa *u* zamma orqali ko‘rsatilgan. Ushbu misollar ham vov va zamma bir-biriga variant ekanligini ko‘rsatmoqda. Sababi vov o‘rnida zamma va aksincha zamma o‘rnida vov ishlatish mumkin.

3. I unlisi haqida

N. “M.L.”da oddiy *i* ni yoy (*iy*), qisqa *i* ni (*iy*) kasra orqali ko‘rsatgan. Shoir yozadi: “Va yo bila kasra orasida dag‘i bu nav’dur, andoqki, *ag‘ir* “ag‘ir” va *bag‘ir* “jigar” alfozin *sadir* . *sadir* “bajarildi” va *qadir* “imkon” alfozi bila qofiya qilsa bo‘lur, *ta‘bir* “oldindan bashorat qilmoq” va *ta‘xir* “kechikish” alfozi bila ham bo‘lurki, forsiy alfozda bu suhulatlar yo‘qtur”.

Ushbu iqtibos bizga yoy va kasra bir-biriga variant ekanligini ko‘rsatmoqda.

4. E, i: unlilari haqida

“M.L.”da bu unlilar quyidagi iqtibosda ko‘rsatilgan: “ *ki sart* *g‘udud* der va *ki mo* va nahnu ma‘nosi biladur va *ki darafsh* derlar”. Ushbu misollardagi so‘zlarni hozirgi o‘zbek adabiy tili va shevalari b-n qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, birinchi so‘z bezda *e*, ikkinchisi bizda oddiy *i*, uchinchi bi:z (bigiz)da cho‘ziq *i*: ishlatilgan.

5. O‘ unlisi haqida

N. “M.L.”da bir-biridan uzun-qisqalikda farqlanuvchi to‘rtta *o*‘ fonemasi haqida shunday yozadi: “ *ki* domdur, yana *ki* andin daqiq-roqdur: qush o‘lturur yig‘ochdur va *to* rki uyning to‘ridur va *ki*, barchadin ariqdur: to‘rlug‘ni yo eshikni to‘rmak uydur”.

Ushbu misolda birinchi to‘rda cho‘ziq o‘; ikkinchi to‘rda birinchidan qisqaroq cho‘ziq o‘; uchinchi to‘rda ikkinchisiga nisbatan qisqa o‘; to‘rtinchi to‘rda hammasidan qisqa o‘ ishlatilganligi haqida ma’lumot berilgan. Ushbu misol N. Yevropa tilshunolaridan olti yuz yil ilgari fonemaning ma’no ajratish xususiyatini yaxshi bilganligini ko‘rsatadi.

Agar yuqoridagi ma’lumotlarni jamlasak, “M.L.”da quyidagi unlilar mavjudligi qayd qilinganligi ma’lum bo‘ladi:

Maddali alif b-n ifodalangan cho‘ziq a;

Alif b-n ko‘rsatilgan oddiy a;

Hoi havvaz b-n ko‘rsatilgan qisqa a;

Vov bilan ko‘rsatilgan oddiy u;

Zamma bilan ko‘rsatilgan qisqa u;

Yoy b-n ko‘rsatilgan cho‘ziq i;

Yoy b-n ko‘rsatilgan oddiy i;

Kasra b-n ko‘rsatilgan qisqa i;

Yoy bilan ko‘rsatilgan e;

Birinchi darajali cho‘ziq o‘;

Ikkinchi darajali cho‘ziq o‘;

Uchinchi darajali cho‘ziq o‘;

Oddiy o‘.

Bu misollar bizga uch xil ma’lumot:

1) N.ning eshitish qobiliyati nihoyatda kuchli bo‘lganligini;

2) fonetika mutaxassisi sifatida ma’no ajratish xususiyatiga ega bo‘lgan fonema b-n bu xususiyatdan mahrum bo‘lgan tovushni farqlaganligini;

3) mumtoz o‘zbek tilida unlilar bir-biridan uzun-qisqalik b-n farqlanganligini qo‘rsatadi.

Turkiy so‘zlardagi uzun-qisqalik N.ga aruzda erkin ijod qilishga keng imkon bergan. Shuning uchun ham u o‘zbek tilida “ko‘p va xo‘p” yozgan.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10 жилд. – Т., 2011.

E.U.

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” NASHRLARI – N. asarlari ichida eng ko‘p tarjima qilinib, nashr etilgani “M.L.”dir. Ushbu risola birinchi marta 1841-y. Parijda fransuz sharqshunosi E. Katrmer tomonidan “Shrestomathies Orientals, Extraits d’Ali-Schir” kitobida nashr qilingan. Ushbu asar ikkinchi marta Parijda 1845-y. “Chrestomathic en Turk oriental” majmuasi tarkibida ham chop etilgan. 1862-y. venger olimi A.Vamberi “Muhokamet-ul-Lugetejn” Mir Ali-Şir” nomi bilan mojar tiliga o‘girgan. 1894-y. turk tiliga Valad Chalabiy tomonidan tarjima etilib, Istanbulda chop qilindi. 1902-y. Bog‘chasaroy (Qirim)da Ismoil G‘aspirali so‘zboshi b-n ozar tilida nashr etildi. Eron olimi Turkxon Ganjayi 1327/1909-y. da Tehronda fors tiliga ag‘dardi. Turkmanistonlik Abdulhakim Gulmuhamedov 1925-y. Ashxobodda turkman tiliga o‘girdi. Ushbu asarni 1941-y. Anqarada lotin alifbosida Rif‘at Ishitmon chop etdi. Oybek va Shamsiyev “M.N.” va “M.L.”ni 1947-y. Toshkentda bir muqova ichida chop etdilar. Asar 1966-y. ingliz tiliga R.D-verix tomonidan tarjima qilinib, Aleyden (Gollandiya)da nashr qilindi. Nashrda olim matnni avval arab yozuvida, so‘ngra fors va ozor tiliga o‘girilgan tarjimalarini ham bergan. Ingliz olimi matnga asos qilib, Turkiyaning To‘ppopi saroyidagi qo‘lyozmani olgan.

Asar 1968-y. Anqarada Ogoh Sirri Lavend tomonidan tayyorlangan to‘rt jildlikning to‘rtinchi jildida (189-217-betlar) bosilgan. Asar A.N. Malexova tomonidan tarjima qilinib, 1970-y. Toshkentda rus tilida chop etildi.

Arg‘un Tuxmanoy 1984-y. Peshovarda asarning fors tilidagi tarjimasini chop etdi. Asarning uyg‘ur tiliga tarjimasi 1988-y. Urumchida nashr qilindi. Nashrga tayyorlovchi H.Temur va A. Po‘ladning yozishicha, “ushbu tarjima asarning hijriy 1315-y.da Turkiyaning Iqdom matbaasida bosilgan nusxa asosida tayyorlandi”. 1996-y. Fotima Sema Barutchi ushbu risolani Anqarada chop etdi. U asar matnini tayyorlashda to‘rt qo‘lyozmaga suyangan. 2008-y. Eron olimi Husayn

Tizgin (Husayn Muhammadzoda Siddiq) muqaddima, ko'rsatkich va izohlar b-n ozar tiliga tarjima qildi. Nashrga Istanbuldagi To'pqopi saroy kutubxonasidagi qo'lyozma fotonusxasi ilova qilingan.

E.U.

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN”-NING TABRIZ NASHRI – N. asarlari ichida eng ko'p nashr qilingani – “M.L.”. Sababi, bu asarda o'zbek tilining boy va go'zal til ekanligi ko'rsatib berilgan. Shoirning maqsadi fors tilini kamsitish emas, aksincha bu tilda ijod qilayotgan turk zurafo – turkiy nozikfahmlar diqqatini o'z ona tili boyligiga qaratish edi. N. o'zbek va fors tillarini tilshunoslikning har uchala sathi – fonetika, leksika va morfologiya sohasida muqoyasa qilib, o'zbek tilining boy va rang-barang ekanligini ko'rsatib berdi. O'zbek shoirlarining bu tilda ijod qilishga undadi. Bundan besh yuz avval muqoyasa usulida yozilgan ushbu asar dunyo tilshunoslarini qiziqitirib kelgani u-n u bir necha marta chop qilingan.

Hozircha asarning oxirgi nashri eronlik Husayn Muhammadzoda Siddiq tomonidan 2008-y. da Tabrizda amalga oshirilgan. Ushbu nashrning Bog'chasaroy (Qrim), Peshovor, Istanbul, Ashxobod, Urumchi, Leyden nashrlaridan farqi shundaki, olim avvalgi nashrlarning yutuq va kamchiliklarini hisobga olgan. Eng muhimi, eronlik olim o'z tadqiqotida “M.L.”ning hijriy 901, melodiylar 1496-y. mashhur kotib Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan kitobat qilingan, hozirda Istanbulda To'pqopi saroyi Ravon kutubxonasidagi 808 raqamli shoir kulliyoti tarkibidagi qo'lyozmaga asoslangan. Ayrim n.shunoslarning taxminicha, ushbu kulliyot o'z vaqtida shoir kutubxonasida saqlangan. Husayn Muhammadzoda Siddiq tayyorlagan kitob besh qismdan iborat.

Birinchi qismda (11-49-betlar) olim N.ning hayoti va ijodi, uning asarlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Ikkinchi qismda (52-95-betlar) asarning Turxon Ganjaviy tomonidan fors tiliga qilingan tarjimasi keltirilgan. Uchinchi qismda (98-141-betlar) “M.L.”ning olim tomo-

nidan ozar tiliga qilingan tarjimasi joy olgan. To'rtinchi qismda (144-158-betlar) “M.L.”ning To'pqopi saroyida saqlanayotgan qo'lyozmasining fotonusxasi keltirilgan. Beshinchi qismda (160-188-betlar) mumtoz o'zbek tilida yozilgan ushbu asar lotin harflarida berilgan.

Bulardan tashqari kitobda bir necha ilovalar mavjud. Ularda asarda uchrovchi arabiy so'z va iboralar, turkiy she'rlar matla'si, forsiy ash'orlar, ism va geografik ko'rsatkichlar, asar nomlari, turkiy so'zlar arab va lotin haflarida berilgan. Kitob oxirida bibliografiya keltirilgan.

Ushbu nashrning ahamiyatli tomonlaridan yana biri shundaki, olim N. “M.L.”da nima haqida fikr yuritsa, ularni mavzu guruhlariga bo'lgan. M-n, gap qushlar haqida borganda qavs ichida (qush), otlar haqida bo'lsa, (ot nomlari) kabi sarlavhalar qo'ygan. Bu o'quvchilarga o'zi qiziqtirgan masalani osonlik b-n topishga yordam beradi.

Kitobning “Tajnis va iyhom”, “Qofiya suhuliyatlari” bo'limlarida mumtoz o'zbek tilida uzun-qisqalikda farqlanuvchi to'rtta o' tufayli o't, to'r so'zlari to'rt qatorga joylashtirilgan. Bag'irda yoy orqali oddiy *i*, qodirda kasma orqali qisqa *i*, erurda vov bilan oddiy *u*, dur (inju) da zamma b-n qisqa *u* ishlatilganligi ko'rsatilgan. Ushbu nashrning ahamiyatli tomonlaridan biri kitob oxirida beshta ilova berilgan: 1. Arabiy iboralar ro'yxati; 2. Turkiy she'rlar fihristi; 3. Forsiy she'rlar fihristi; 4. Asarda uchraydigan joy va kishi ismlari; 5. Shoir qalamga olgan 369 ta turkiy so'z arab va lotin harflarida berilgan.

Hamma ilmiy talablarga javob beradigan ushbu nashr nafaqat n.shunoslarga, balki keng o'quvchilar ommasiga manzur bo'lishi shubhasiz.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.U.

MUHR – o‘zidagi qabariq yoki botiq belgilaridan nusxa tushiruvchi maxsus asbob. O‘tmishda M. sopol, mis, po‘lot, kumush va oltindan qilingan. M.ning shakli to‘rtburchak, doira, bodoma ko‘rinishlarida bo‘lgan. Qadimda har bir nufuzli kishilar: xon, amir, bek, mufti, qozi va boshqalarning o‘z shaxsiy M. bo‘lgan. Jumladan, “Navoiy dasxati (“Navodir un-nihoya”)”ni nashrga tayyorlagan, so‘zboshi muallifi n.shunos S.G‘aniyeva N.ning shaxsiy M. va M.ga bitilgan jumlar haqida quyidagicha ma‘lumot beradi: “Kun, osha fi-d dunyo k-al g‘arib-al-faqir Alisher”, ya‘ni, Dunyoda faqir va g‘arib Alisherdek hayot kechir. M. yuzasiga egasining ismi, lavozimi, M. yasalgan joyning nomi hamda sanasi bitilgan. N. “S.I.” dostonida odam M.ga nimani o‘ysa, M. bosilgach, qog‘ozga shu tushadi, degan hayotiy voqeaga hamohang falsafiy tus berib, shunday tasvirlagan:

*Kishi muhr aro har ne qildi nigor,
Varaqtga hamul naqsh o‘lur oshkor.*

Davlatning har qanday rasmiy farmon, yorliq va hujjatlari M. bosib, tasdiqlangandan keyin qonuniy kuchga kirgan. M-n, M. turlari, ayniqsa, “Rosti-yu rusti” degan so‘zlar naqshlangan Shoh Sulaymon M., Amir Temur va temuriylar M. b-n bog‘liq qiziqarli ma‘lumotlar N. asarlari matnida badiiy shaklda uchraydi. M-n, “H.A.”da:

*Hotami adling‘a sipehri baland,
“Rosti-yu rusti” bilan naqshband.*

Yoki: Shoh Iskandar yasattirgan muhrni uning ixtirolaridan biri sifatida shunday poetik tasvirlar ijod qilgan:

*Tuz aylab tarozu ila boshini,
Temurdin yasab, muhr etib toshini.*

N. “M.”da tartib bergan maktublaridan 25-maktubda M., 49-maktubda M. ixfo (mahkamlash muhri) bo‘lib, maktublarga biron yo‘lda

ochmasligi u-n M. ixfo bosilgan, ammo N. M. ixfoni ko‘chma ma‘noda, ya‘ni sirni saqlash, tilga, og‘izga mahkam bo‘lish ma‘nolarida ham ustalik bilan qo‘llagan), 57-maktubda esa chorsu M. va hujjatlarga kechiktirmay M. bosish haqida ham ma‘lumotlar, izohlar yozib qoldirgan. Badiuzzamon mirzoga yozgan 57-maktubda quyidagi fikrlarini o‘qiyimiz: “Yana ulkim, beklarga va devonlarga‘a basa parvonachi va muhrdor va munshig‘a hukm bo‘lsakim, musulmonlarning nishonni ortuq tama birla kechga qo‘ymasalar. Sha‘riy va qavliy nishonni bir chorsu muhri bila hukm bo‘lg‘on kun – o‘q butkarib bersalar. Kuliyrak nishonlarni dag‘i qila olg‘ancha hukmdin qo‘rqub, botroq butkarsalar”.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011. Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳақимов М. Шарқ манбаишунослиги луғати. – Т., 2013.

B.R.

MUHRDOR – Temuriylar davrida saroy amaldori. Shoh muhrini saqlash va muhim hujjatlarga bosish uning vakolatiga kirgan. N. o‘zining davlat arbobi sifatidagi faoliyatini Sulton Husayn Boyqaro saroyida M.likdan boshlagan. Buning ta‘rixi “Alisher muhr zad”dir. Lekin uning bu mansabdagi faoliyati ko‘p davom etmagan. 1472-y.da bek (amir) rutbasini olishi munosabati b-n u M.likni topshirgan va o‘z o‘rniga Shayx Axmad Suhayliyini tavsiya qilgan. N.ning akasi Shayx Bahlulbek ham ma‘lum bir muddat M. bo‘lgan. 1480-y.da bu vazifaga ukasi Darvish Ali tayinlangan. Yuqorida aytilganidek, N.ning M.ligi ko‘p davom etmagani u-n bu sohadagi faoliyati haqida ma‘lumotlar yo‘q. Manbalarda faqat uning muhrdor etib tayinlangani aytiladi, xolos. N. ijodida esa shoir hayotidagi bu davr haqida birgina qit‘ada so‘z yuritilgan:

*Chun men lutf etti shah devonda muhr,
Bu edi eldin quyi muhr urmog‘im.*

*Kim g'ururi nafsi sarkash man'ig'a,
Barchadin bo'lg'ay quyi o'lturmog'im.*

*Chun shikasti nafs hosil bo'lmadi,
Mundin o'ldi muhrni sindurmog'im.*

M. bo'lib ishlar ekan, N. oqil siyosatchi, odil amaldor, uzoqni ko'ra oladigan davlat arbobi, jasur sarkarda va mohir diplomat sifatidagi iste'dodining yangi qirralarini namoyon etadi.

Husayn Boyqaro N.ni M.lik mansabiga tayinlaganida egallab turgan lavozimiga ko'ra, u eng yuqoriga muhr bosishga haqli edi. Lekin M. bir-biridan yuqoriga muhr bosishni talashadigan amir-amaldorlarga qarshi o'laroq, eng quyiga o'z muhrini bosar ediki, undan pastga hech kim muhr bosolmasdi.

Hamma uning kamtarligiga qoyil qoldi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E., B.R.

MUHRI NUBUVVAT – Muhammad (s.a.v.) ning yelkasida bo'lgan va payg'ambarlik dalili hisoblangan belgi, muhr. N. "S.I." dostonida bu muhrga maxsus to'xtaladi va shunday ta'riflaydi:

*Sening tug'mog'ing ravshan aylab jahon
Aningdekki, tuqqay quyosh nogahon.*

*Bu ishtin falak topqach ogohliq,
Sanga shahlar uzra berib shohliq.
Falakka bu baxshish qilurg'a ne had,
Seni Haq shah etmish azal to abad.*

*Guvoh o'ldi toji futuvvat munga,
Dalil o'ldi muhri nubuvvat munga.
Bu muhreki naqshin tutub ul kitif,
Quyosh ichradur axtari munxasif.*

*Ne axtarki, bir xotam etmish nishon,
Yadulloh aro xotam o'lg'on nihon.*

Manbalarda zikr qilinishicha, Muhammad (s.a.v.) vafotidan sal oldin tong namozidan so'ng sahobalarga murojaat qilib, "Ey mo'minlar! Biror kishining menga nisbatan da'vosi yoki xusumati bormi? – degan. Hech kimdan sado chiqmagan. Uchinchi marta so'rganida Ukosha ismli sahoba "Mening da'voyim bor", deb o'rnidan turgani va Payg'ambar (s.a.v.) bir kuni tuya minib ketayotganda tuyani urmoqchi bo'lib, qamchi siltagani, lekin qamchi uning orqasiga tekkanini aytadi. Shunda Payg'ambar (s.a.v.) o'zining hujrasiga kirib, qamchi olib chiqadi va Ukoshaga berib, "qasosingni ol", – deydi. Ukosha "men o'sha kun yalang'och edim, sizning to'ningiz bor", deya Payg'ambar (s.a.v.)ning yechinishini so'rgan. U kishi to'nlarini yechib, yelkasini ochganda, Ukosha: "Yo Rasululloh, mening maqsadim qasos emas, yelkangizdagi nubuvvat muhrini ko'rish edi", – deya muhrni o'pishga ruxsat so'rgan va qasosidan kechganini aytgan.

Ad.: Алишер Навоий. Сафди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд, – Т., 2011; Рабъузий. Қисаси Рабъузий. – Т., 1991.

Q.E.

MUHSINIY (taxallusi; asl ismi Husaynquli Sulaymonquli o'g'li) (1860–1917, Qo'qon) – shoir, tarjimon, xattot. Mahalla maktabida savod chiqarib, Sultonmurodbek madrasasida tahsil oladi. Bu yerda Abdulmo'min Shahrixoniydan arab tili sarf-u nahvi va diniy ilmlarni o'rganadi. Ayni paytda, Xo'ja Hofiz va N. merosini ixlos va muhabbat b-n mutolaa qilib, ular ta'sirida o'zi ham she'rlar mashq qila boshlaydi. Salaflari qatorida Muqimiy, Furqat, Zoriy, Nisbatiy kabi zamon-dosh shoirlar ijodidan ham bahramand bo'ladi.

M. o'z she'rlari asosida 1897, 1914, 1917-yy. 3 marta devon tuzgan. Devonining so'nggi nusxasi eng mukammali bo'lib, 7378 misra hajmidagi Sharq mumtoz she'riyatining g'azal, musta-

zod, muxammas, musaddas, musamman, tarje'band, qasida, ruboiy kabi janrlardagi she'rlarni o'z ichiga oladi. U O'zR FA ShI.da 7293-inv. raqami b-n saqlanadi.

M. 1914–1916-yy.da “Riyoz ul-anom fi musobih uz-zalom” nomli falsafiy-didaktik asar ham yozgan. Muallifning o'z dastxati b-n ko'chirilgan xattotlik san'atining go'zal namunasi bo'lgan mazkur asar qo'lyozmasi Qo'qon adabiyot muzeyida saqlanadi. Xattot sifatida u N.ning “L.M.” dostonini ham chiroyli nasta'liq xatida ko'chirgan. Oxund Yusuf Qorabog'iyning “Hasht bihisht” (“Sakkiz jannat”) nomli falsafiy-axloqiy, Hakimxon To'raning “Muntaxab ut-tavorix” (“Saylanma tarix”) tarixiy asarlarini fors tilidan tarjima qilib, ularni ham o'zi ko'chirgan.

M. turkiy ijodida, asosan, N. va Fuzuliya ergashib, an'anaviy ishq-u muhabbat, pand-nasihah, charx-u falakdan, zamondan, odamlardan shikoyat mavzularida qalam tebratgan. Fuzuliy ta'sirida ozariy lahjada qator g'azallar yozgan, *anjaq, veran, cho'x, olan* kabi ozarcha so'zlarni she'rlarida ko'p qo'llagan.

Shoir she'rlarida mavjud hayot manzaralari tasviri ham ko'zga tashlanadi, zamon aks sado-lari ham eshutiladi. Lekin uning ijodiga N.ning ta'siri katta. Bu ta'sir izlarini biz uning ulug' salafi g'azallariga qilgan tatabbu'larida va turli she'rlaridagi fikr-u tashbeh-u timsollar mushtarakligi va hamohangligida ko'ramiz. Jumladan, na't xarakteridagi:

*Ham avval-u oxir o'zing, ham botinu
zohir o'zing,
Yo'v avvalingda ibtido, ham oxiringga
intiho, –*

misralarida N.ning:

*Azal ham sen, abad ham sen, sen avval
birla oxirkim,
Anga yo'q ibtido paydo, munga yo'q
intiho paydo, –*

baytining aks sadosini ko'rish mumkin.

U buyuk salafining “Oshiq”, “Kelmadi”, “O'lturgusi”, “Yo'q kishi” kabi qator g'azallariga ham tatabbu'lar qilgan.

M. o'ziga yuqori baho berib, “O'z zamonimda erurman Anvari” deb yozsa ham, u ko'proq badihago'y shoir. Do'st-u tanishlariga bag'ishlangan muvashshah g'azallari ko'p. Mav'iza she'r va baytlar ham M. ijodida katta o'rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Мухсиний. Барҳаёт гулшан. – Фарғона, 2008. Нейматов У. Серқирра ижодкор // Мухсиний. Барҳаёт гулшан. – Фарғона, 2008.

E.O.

MUHTASIB – O'rta asr musulmon Sharq mamlakatlarida shariat qoidalarining bajarilishini nazorat qilib boruvchi amaldor. M. bozordagi tosh-tarozuning to'g'riligini ham tekshirib turgan. M. shariat qoidalarini buzgan kishilarni ta'qib etib, davlat ma'muriyati yordami b-n jazolatadi ham. N. ning lirik she'rlarida M. ko'pincha qora niyatli, yovuz amaldor sifatida tasvirlanadi. U ishq ahlining, rindlarning xursandchilik qilishiga yo'l qo'ymaydi, ularning kayfiyatlarini buzadi, may solingan idishlarini sindiradi. N.ning lirik qahramoni ba'zan xursandchilikdan, ko'pincha hayotdagi adolatsizlik, jaholatdan nolib, mumtoz adabiyotda erk, shodlik va ishq timsoli bo'lgan mayga ehtiyoj sezadi. M. esa uning holini ang-lamay, ta'zirini berish - jazolashga harakat qiladi:

*Navoiy andoq emish mastkim, xabar yo'q anga,
Ki muhtasib ani ko'y ichra aylamish ta'zir.*

M. hatto “aybdor” odamlarga tan jazosi bergan, ularni yalang'ochlab darra urgan.

M. N. she'rlarida kishilarga xursandchilikni ravo ko'rmaydigan, dilozor, shaxs erkini bo'g'uvchi odamning umumlashtirilgan adabiy, majoziy obrazi sifatida gavdalanadi:

Sindi boshim kosasi, andoqki ko'nglum shishasi, Muhtasibdek ishratim asbobini sindurdingiz.

Real hayotda N. M.larning o'z ishini to'g'ri, halol olib borishlarini talab qilgan, shoir "V."da yozadi: "Muhtasiblar haftada ikki qatra bozor ahlining narxlaridan vuquf topsalar".

Ad.: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сугар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Вақфия. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд.* – Т., 2011.

Ab.H.

MO'MIN MIRZO (t.y.n. – Hirot – 1497) – shahzoda, shoir. Sulton Husayn Boyqaroning nevarasi, to'ng'ich farzandi Badiuzzamonning o'g'li. Bolaligidan o'tkir zehni, g'oyatda zukkoligi va favqulodda qobiliyati b-n ajralib turgan bu shahzoda barchaning muhabbat-u hurmatini qozongan bo'lib, N. ham uni juda ardoqlab, kelajagiga umid b-n qaragan.

1496-y. Astrobod hokimi bo'lib turgan Badiuzzamonga Balx hukumati topshiriladi. U o'z o'rniga o'g'li M.M.ni qo'yib, Balxga keladi. Badiuzzamon Sulton Husayn Astrobodni "Amir Temur ko'ragon xonadonining tengi yo'q" (Mirxond) gavhari bo'lgan sevimli nabirasi M.M.ga beradi degan umidda edi. Shahzodaning sunnat to'yida Astrobod unga va'da qilingan. Lekin Husayn Boyqaro suyukli xotini Xadichabegimning talabi b-n Astrobodni undan tug'ilgan o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoga berish haqida farmon chiqaradi. Chunki Astrobodga hokim bo'lgan shahzoda ayni paytda valiahd ham hisoblanar edi. (Oqibatda Husayn Mirzo vafotidan so'ng Hirot taxtiga ikki shahzoda Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Mirzo o'tiradi). Bu qarordan norozi bo'lgan Badiuzzamon Balxda otasiga qarshi isyon ko'taradi. Husayn Boyqaro o'g'liga qarshi urushga otlanmoqchi bo'lganida, N. o'rtaga tushadi. Balxga borib, Badiuzzamon Mirzoni otasi b-n yarashishga va Astrobodni Muzaffar Mirzoga berishga ko'ndi-

radi. Lekin N. qo'li b-n sulh tuzilishi, ota-bolaning yarashishini istamagan Nizomulmulk, Xadichabegim va ularning atrofida gilar Badiuzzamon N.ning talabi b-n M.M.ni Astrobodga qo'yib ketgan, deb Sultonni ishontiradilar. U Balx qal'asi boshlig'i Islom barlosga Badiuzzamon ov maqsadida shahardan chiqqanda darvozalarni berkitib olish va uni ichkariga kiritmaslik to'g'risida farmon yuboradi. Ittifoqo, bu farmon Badiuzzamonning qo'liga tushadi. Sulh barbod bo'lib, N. ortiga umidsiz qaytadi.

Otasining Xadichabegimning so'ziga kirib bunday qilayotganidan g'azablangan Badiuzzamon unga "Astrobodga bironi yubormangki, baribir bermayman" degan mazmunda mak-tub yo'llaydi va ayni paytda Muzaffar Mirzoni Astrobodga kiritmaslik haqida M.M.ga ham buyruq beradi. Natijada, Sulton Husayn Balxga yo'l olib, jangda Badiuzzamonni yengadi, Muzaffar Mirzo Astrobodda M.M. ustidan g'alaba qozonib, uni asirga oladi va Amir Muhammad Burunduq Barlos b-n Hirotga jo'natadi. U shahzodani Ixtiyoriddin qal'asiga qamab qo'yib, o'zi Murg'ob bo'yidagi Sulton Husayn huzuriga yo'l oladi va bo'lgan voqeani aytib beradi. M.M.ning tirik qolishi o'g'lining kelajagi u-n xavf tug'dirishi mumkinligidan tashvishga tushgan Xadichabegim Nizomulmulk b-n til birlashtirgan holda Sultonning mastligidan foydalanib, M.M.ni qatl etish haqidagi farmonga qo'l qo'ydirib oladilar. Xadichabegim agar M.M. o'ldirilsa, Badiuzzamon otasi b-n hech qachon yarashmaydi, natijada Husayn Boyqaro uni valiahdlikdan mahrum etib, o'rniga Muzaffar Mirzoni tayinlaydi, degan maqsadda podshoh hushiga kelib o'z fikridan qaytmasin deb, hukmni shoshilinch va xalq ko'zidan yashirin yarim tunda amalga oshirishga muvaffaq bo'ladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ham M.M.ning o'ldirilishi va Husayn Boyqaro o'g'illarining adovatiga Xadichabegimni sabab qilib ko'rsatadi.

N. bu paytda Imom Rizo qabrini ziyorat qilish uchun Mashhadga ketgan edi. Shahzoda qatldan

uch kun o'tib, Hirotga qaytgan ulug' shoir bu fojidan qattiq qayg'uradi. Shu munosabat b-n Badiuzzamonga yozgan maktubida o'zining ish bu darajaga borib yetmasligi u-n qo'ldan kelgancha harakat qilgani, lekin taqdir hukmi oldida o'z qolganini aytib, unga taskin beradi hamda sodir bo'lgan voqealarni qismatdan, qolaversa, o'z xatosidan bilib, buyog'iga sabr etib, yaxshilikdan ko'z tutish va ota rioyatini qilishini maslahat beradi. Chunki 12 yashar M.M. Sulton Husaynning o'g'illari va nevaralari ichida o'zining tiyrak aqli va yorqin iste'dodi b-n ajralib turar hamda shoir sifatida ham tanilib ulgurgan edi. "M.N."ni fors tiliga tarjima qilgan Faxriy Hirotiy ham Husayn Boyqaro avlodi orasida husni jamolda bunaqasi bo'lmagan deb ma'lumot beradi va bu Xuroson ahli boshiga yopirilib kelayotgan balodan ishorat berishini ta'kidlaydi. Voqean, N. ham M.M. qatlini mashhur shayx va mutasavvif shoir Majdiddin Bag'dodiyning tuhmat b-n Xorazmshoh tomonidan nohaq o'ldirilishi voqeasiga o'xshatadi. O'shanda Xorazmshoh Najmiddin Kubroga shogirdining xunbahosi u-n bir lagan javohir yuborgan, lekin mashhur shayx uni ortiga qaytarib: "Majdiddinning xunbahosi sen bilan mening boshimiz bo'ladi", – degan edi. Chindan ham, ko'p o'tmay Chingizxon Xorazmning kulini ko'kka sovuradi. Hirot ham xuddi shunday: avval shayboniylar, keyin safaviylar tomonidan talon-toroj qilinadi.

M.M. qatli munosabati b-n zamon shoirlari ko'plab marsiyalar yozdilar. Ular orasida Gulxaniy Astrobodiyning quyidagi qit'asi shuhrat tutdi:

*Bozori zulm boz rivoji digar yoft
Z-in kofire, ki mo' mini dinro shahid kard.
On jo Yazid omadu kori Husayn kard,
In jo Husayn omadu kori Yazid kard.*

Tarj.: Din mo'minini shahid etgan bu kofir tufayli zulm bozori yana qaytadan rivoj topdi. U yoqda Yazid kelib Husaynning hayot shamini o'chirgan edi, bu yoqda Husayn kelib Yazidning ishini qildi.

Bu yerda Sulton Husayn Boyqaro tomonidan o'z nabirasining qatl qilinishi umaviylar xalifasi Yazid tomonidan Karbalo sahrosida Hazrat Alining o'g'li Muhammad (s.a.v.)ning nabirasi Husaynni shahid etgani voqeasiga qiyos qilinmoqda.

M.M.ning turli tarixiy asarlar va tazkiralari orqali yetib kelgan ayrim g'azal va baytlari uning yorqin iste'dodidan dalolat beradi. Chunonchi, Faxriy Hirotiy "M.N." tarjimasini ilovalarida uning daqiq ta'bining namunasi sifatida quyidagi baytini keltiradi:

*Zi tab biso'xt, tabibo, tani balokash man,
Birav, biravki, biso'zi tu ham bar
otashi man.*

Tarj.: Ey tabib, mening balolar yukini ko'taruvchi tanim isitma o'tida kuyib ketdi. Menga yaqinlashmaki, sen ham bu o'tda kuyib ketishing mumkin.

Eron olimi, "M.N." tarjimalari noshiri Ali Asg'ar Hikmat matn osti havolasida M.M.ning qatl etilishi paytida badiha tarzida aytgan ikki baytini keltiradi:

*Manam, k-az zarbi teg'am besha
xoli az g'azanfar shud,
Falak yori nakard, ey do'ston,
dushman Muzaffar shud.*

Tarj.: Men qilichi zarbidan o'rmonda sherining urug'ini quritgan yigit edim, lekin, ey do'stlar, taqdir madad bermay, dushman g'olib bo'ldi.

Baytda "muzaffar" so'zi ikki ma'noga ega bo'lib, g'olib hamda Muzaffar Mirzo ma'nolarini ifodalab kelyapti, ya'ni "dushman muzaffar (g'olib) bo'ldi..." va "dushman Muzaffar (Mirzo) bo'ldi". Bu ilmi bade'da ittifoq san'ati ham deyiladi.

Zayniddin Vosifiyning ma'lumot berishicha, bu bayt aslida M.M.ning Muzaffar Mirzo tomonidan qo'lga olinganida aytilgan.

*Navjavonmarde, ki bejurmam,
dar in sin mekushad,
Kofire sangindile gashtast,
ki mo'min mekushad.*

Tarj.: Meni gunohsiz va navqiron bir yoshda o'ldirmoqda, kofirning dili tosh qaytib, mo'min o'ldirmoqda.

Bu baytda “kofir” so'zi istiora yo'li b-n Muzaffar Mirzoni, “mo'min” tajnis orqali M.M.ni bildirib kelmoqda. Ayni paytda, “kofir” va “mo'min” so'zlari o'zaro tazod san'atini ham hosil qilgan.

Faxriy Hirotiyning “Ravzat us-salotin” tazkirasining temuriy ijodkorlarga bag'ishlangan uchinchi bobida M.M. haqida alohida ma'lumot berilib, Jomiyning mashhur bir g'azaliga bog'lagan besh bandli muxammasi keltiriladi va uning o'sha davrda mashhur ekanligi ta'kidlanadi.

O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov unga bag'ishlab “Mo'min Mirzo” (1971) she'rini yozgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик. 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Айний С. Алишер Навоий (А.Рустамов тарж.) // Танланган илмий асарлар. – Т., 1978; Мирхонд. “Равзат ус-сафо”дан // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Хондамир. “Ҳабиб ус-сияр”дан // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Соммирзо Сафавий. Тўхфаи Сомий. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 1969; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологияк текстологияк таҳлили. – Т., 2011; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013; Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000; Оripov А. Танланган асарлар. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2000; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.*

Е.О.

МО‘MINOV Ibrohim Mo‘minovich (1908, Buxoro – 1974, Toshkent) – faylasuf olim, jamoat arbobi, O‘zR FA akad, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, falsafa fanlari d-ri, prof., “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni sohibi.

M.I.M.ning ilmiy tadqiqotlari markazida Sharq, xususan, Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-falsafiy hamda ilmiy-tabiiy fikrlari muammolari turgani natijasida, u falsafaning o'ta siyosiylashuvini, uni hukmron mafkura xizmatiga tamomila bo'ysundirish xurujlarini chetlab o'tish imkoniyatiga ega bo'ldi. O'zbekistonda falsafa maktabiga asos solgan M.I.M. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, A.Jomiy, Ali Qushchi, N., Mashrab, Turdi, Donish, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Hamza, Ayniy kabi yirik qomusiy olim-u so'z san'atkorlari ijodini tahlil qildi. Ayniqsa, Bedil to'g'risida sharqshunoslikda to'plangan ma'lumotlarni jamladi va umumlashtirdi, uning ilmiy biografiasini yaratdi, Bedil ijodiy merosini ilmiy tavsifladi.

M.I.M. temuriylar, xususan, N. adabiy merosiga ham adabiy-falsafiy nuqtayi nazardan baho berishga urindi. U “Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli” asari (1968) orqali, umuman, Amir Temur shaxsini ilmiy o'rganish tashabbusi b-n chiqib, ilmiy jasorat va yuksak vatanparvarlik ko'rsatdi. “Alisher Navoiy buyuk ma'rifatchi” maqolasida N. asarlarida ilgari surilgan umuminsoniy g'oyalarni, yaxshilik, ezgulik, odamiylik to'g'risidagi o'lmas satrlarni aniqlashga urinib, ahamiyatga molik xulosaviy fikrlarni bayon etadi. M-n: “Navoiy ilm egallashni insonning eng ajoyib fazilati deb hisoblab, dunyoviy ilmlarni tizimli o'rganish va rivojlantirish, ularni hayotda amaliy qo'llash zarurligini ta'kidlagan. U tibbiyot, falsafa, tarix, astronomiya, geografiya sohalarida ilg'or g'oyalarni ilgari surdi”. Zero, olim o'rinli ta'kidlaganidek, “Navoiyning teran mazmunli ijodi insoniyat madaniyatining go'zal durdonalaridan biridir”.

Ad.: Mўmiнов И. “Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти тарихи масалаларига доир (X-XX аср бошлари). – Т., 1954; Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т., 1968. Алишер Навои – великий мыслитель-просветитель. В книге: Муминов И. Вопросы истории философии. Избранные произведения. Том 1. – Т., 1976.

I.H., S.O‘

MO‘JIZA – (ar. – aqlni oqiz qoldiruvchi hodisa, xoriqi odat) – payg‘ambarlarning, haqiqatan ham, Alloh tomonidan bandalarga yuborilgan elchilar ekaniga dalil-hujjat sifatida yuz beradigan g‘ayriodatiy hodisalar. Odatda, payg‘ambarlarga mo‘jiza, avliyolarga karomat beriladi. N. “S.I.”-da bu haqda to‘xtalgan:

*Yana Haq keldi e‘joz anbiyog‘a,
Aningdekkim, karomat avliyog‘a.*

Ulug‘ shoir M.ning ilohiyligi, aql uning sirriga yetolmasligini ham uqtirib o‘tgan:

*Qayda xavoriq bila mo‘jiz durur,
Aql aning idrokida oqiz durur.*

O‘tmishda payg‘ambarlar ko‘rsatgan mo‘jizalar zamoni va makoniga ko‘ra har xil bo‘lgan. N. hazrat payg‘ambarimiz M.lari ichida Qur‘oni Karimning eng ulug‘ M. ekanini e‘tirof etadi:

*Buki kalomulloh angadur nasib,
Kim yo‘q anga mo‘jiza andin g‘arib.*

Ma‘lumki, Rasulululloh (s.a.v.)dan mushriklar M. sifatida oyni ikkiga bo‘lishni talab qilishgan. Shunda Muhammad (s.a.v.) Allohga duo qilib, shahodat barmoqlarini oyga ishora qilganlarida, oy ikkiga bo‘linib, ulkan M. ro‘y beradi. Bu voqea Qur‘onning “Qamar” surasida ham bayon qilingan. N. “H.A.”ning uchinchi na‘tida ana shu M.ga ishora qilgan:

*Dema ilik, tig‘eki bir bormog‘i,
Oyni iki bo‘ldi ishorat chog‘i.
Tong emas ar ul kaft mo‘jiznamoy,
Qilg‘ach ishorat iki ayrilsa oy.*

Boshqa bir o‘rinda hazrat Payg‘ambar (s.a.v.) ning o‘qimangani va yozmagani, aniqrog‘i, yozish u-n qamish qalamning orasini yormagan bo‘lsa ham, barmog‘i b-n qamar xomasini yorgani, ya‘ni oyni ikkiga bo‘lgani vasf etiladi:

*Bo‘lmadi gar xoma boshin yormog‘ing,
Yordi qamar xomasini bormog‘ing.*

Hazrat Payg‘ambar (s.a.v.) M.laridan yana biri, u muborak zotni ilohiy nurlar chulg‘ab olgani bois, jasadining soyasi yo‘q edi. N. bu hodisadan shoirona poetik xulosa chiqaradi va Payg‘ambar (s.a.v.)ning yuksak qadri va oliy darajasiga ishora qiladi:

*Senki yuz oncha sanga Haq berdi nur,
Tong yo‘q agar soyadin o‘lsang nufur.*

*Soya agar bo‘lmadi shaxsingg‘a yor,
Soyai qadringda durur har ne bor.*

*Sham‘inga chun nuri qidam soyadur,
Nurdur ulkim anga hamsoyadur.*

N. “T.A.H.”da bir qator payg‘ambarlardan sodir bo‘lgan turli M.lar haqida ma‘lumot beradi. M-n: “...Fir‘avn mo‘jiza tiladi ersa, Muso (a.s.) asoni ilkidan solg‘och, ajdahoye bo‘ldikim, haybatidin necha kishi halok bo‘ldi”. Solih (a.s.) qavmini haq dinga da‘vat qilishda davom etgandan keyin, qavmi undan “g‘arib mo‘jiza” tilaydilar. N. bu voqea ishora qilib, xabar beradiki: “Solih (a.s.) duo qilib, Haq taolo ul toshni shaq qilib, teva bo‘tasi bila tosh arosidin chiqti”.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ.

10 жылдик, 8-жылд. – Т., 2011; *Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўъжизалари*. “Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўъжизалари”. (нашрга тайёрловчилар: Рафиддинов С., Раҳимова З.). – Т., 1992.

S.R.

MO‘MIN – (ar. – e‘tiqod qiluvchi, dinga ishonuvchi, iymon keltiruvchi). – ilk islom davrida Madina jamoasi a‘zosi. Shar‘iy amallarni bajaruvchi kishi muslim deb ataladi. M. va muslim so‘zlari lug‘aviy jihatdan farq qilsa-da, keyinchalik bir mazmunda tushunilib ketilgan. Qur‘onda M. so‘zi besh o‘rinda keladi. Ahli sunna val-jamoa “qalban ishongan”, o‘z iymonini ochiq, barchaga e‘lon qilib, chin niyat b-n yaxshi, solih amallarni bajaruvchini M. hisoblaydi. M., avvalo, olti narsaga iymon keltirish kerak. Ular: “Allohga, uning farishtalariga, kitoblariga, payg‘ambarlariga, qiyomat kuniga, taqdirga – yaxshilik va yomonlik Allohning xohish-irodasi b-n bo‘lishiga va o‘lgandan keyin qayta tirilishga. (Qarang: Iymon, imon). N. “S.M.” asarida ham M. e‘tiqod qilishi kerak bo‘lgan mazkur olti narsani ta‘kidlab o‘tadi:

*Olti durur shar‘da go‘yo adad,
Harneki mo‘ming‘a kerak mu‘taqad.*

N. bir qator asarlarida mo‘minning sifatlarini keltiradi. “A.” asarida M.ning sifatiga bag‘ishlangan bir hadisni shunday tarjima qilgan:

*Mo‘min ermastur, ulki iymondin
Ro‘zgorida yuz safo ko‘rgay.
Toki qardoshig‘a ravo ko‘rmas –
Har nekim o‘ziga ravo ko‘rgay.*

Maz.: M. o‘ziga ravo ko‘rgan yaxshi narsani boshqalarga ham ravo ko‘radi, yordam beradi. Boshqa bir hadis mazmuniga ko‘ra, Alloh haqiqiy M.da baxillik va yomon xulqni jamlamaydi. M. bu ikki xislatdan xoli bo‘lishi kerak, yo‘qsa u M. hisoblanmaydi:

*Mo‘min ersang qilib durringni nisor,
El bila ravshan o‘l nechukkim sham‘.
Negakim, Tengri hech mo‘minda,
Buxlu badxo‘yluqni qilmadi jam‘.*

“N.M.” asarida Shayx Amr bin Usmon Makkiyning “vajd kayfiyatini so‘z b-n ifodalab bo‘lmaydi, chunki u M.lar nazdida, Allohning sirridir” degani naql qilingan. N. ba‘zi g‘azallarida M. va kofir, kufr va iymon kabi tazodlar vositasida o‘zining oshiqona va orifona his-tuyg‘ularini ifodalaydi. Bunday baytlarda zulf, kofir, zunnor kabi so‘zlar tasavvufiy ma‘nolarni bildirgan. M-n:

*Zulfining har tori bir mo‘minni chun kofir qilur,
Desa bo‘lg‘ay oni din ahlig‘a ming zunnorcha.*

Ushbu baytda yor zulfining torlari – ilohiy sir va mohiyatning martabalari; kofir – vahdat olamida ayricha maqom topgan kishi, oshiqlikning yuqori darajasi; zunnor – ishq yo‘lidagi sadoqat va itoat ramzi. Ya‘ni Allohning sir va tajalliyarlari – unga talpingan va anglashga harakat qilgan har bir mo‘minni komil oshiq darajasiga yuksaltiradi, deydi shoir.

Ad: *Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. Т.АТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; Ислам дини. – Т., 2013.*

S.R.

MO‘SHABID (ar. – nayrangboz) har xil sehr, nayrangbozliklar ko‘rsatuvchi, tomoshaxona, sayllarda va umuman, xalq ko‘p to‘plangan joylarda tomoshabinlarni kuldiradigan o‘yinlar tashkil qiladigan qiziqchi, ko‘zboylog‘ich. Ular ko‘z ilg‘amas harakat, chaqqonlik va hiyla ishlatib tomosha ko‘rsatishda mohir bo‘lishgan.

N. o‘z asarlarida M.ni o‘z va ko‘chma ma‘nolarida mahorat b-n qo‘llagan bo‘lib, o‘zbek tilidagi nayrangboz terminiga teng keluvchi bu so‘zning arabcha so‘zlar va forscha qo‘shimchalardan yasalgan “sho‘badaboz”, “sho‘badagar”, “sho‘badasanj” singari shakllariga ham tez-tez murojaat etgan. M-n:

*Xazl kitobi kabi xattida zeb,
Ma'ni anga fahsh-u fusun-u fireb.*

*Shu 'badagar shishasidek toshi sof,
Zimnida yuz makr ila zarku gazof.*

“H.A.”ning 9-maqolati Ishq o‘ti ta‘rifida bo‘lib, keltirilgan baytlarda N. soxta oshiqning muhabbat va sadoqat haqidagi gaplarini xatlari chiroyli tarzda ko‘rinuvchi, amomo nayrangbozning be‘mani, firibgarlik mahsuli bo‘lmish “Hazl kitobi”ga o‘xshatadi, tashqi qiyofasidan nayrangboz shishasiday yaltiroq shaklda ko‘rinsa-da, zimdan o‘sha shisha makr-hiyilaga to‘lib-toshgan, deydi. Bundan ko‘rinadiki, XV asrda sho‘badagarlar o‘z tomoshalarida borni yo‘q, yo‘qni bor qiluvchi turli asboblardan foydalanganlar.

N. ko‘zbo‘yamachilik va uning xilma-xil ko‘rinishlariga, asbob-anjomlariga oid yana ko‘plab atamalarni ishlatadi. Shuningdek, qush va hayvonlarni rom etib, muayyan mashqlarni bajartirib, tomosha ko‘rsatuvchilarni “afsungar” (“fusungar”) deb, sohaning o‘zini “afsun” (“fusun”) deb ataydi. Aftidan, N. davridan nayrang, ko‘z bog‘lovchilik, romchilik (yoki sehrgarlik) o‘zaro payvand holda yashagan bo‘lsa kerakki, shoir “sho‘bada” so‘zini “fusun” so‘zi b-n bema-lol almashtirib, turli xil o‘yinlar haqida fikr yuritaveradi. M-n, N.ning bir she‘rida “la‘b”, “lahn”, “lahv”, “sho‘bada” “nag‘ma” atamalari ma‘no jihatidan, deyarli, bir-biridan farq qilmaganini kuzatish mumkin:

*Jununum hayratig‘a vahsh
davrumg‘a urub halqa,
Musha‘bid la‘big‘a hangoma
ahlidek bo‘lub hayron.*

Shoir jamiyat va borliqning ayrim hodisalari borasida mulohaza yuritarkan, o‘z fikrini yorqinroq va ta‘sirliroq yoritish u-n nayrangboz tomoshalaridan olingan ajoyib tashbehlar ishlatadi. Jumladan, “H.A.” dostonining 14-maqolasida shunday satrlarni o‘qish mumkin:

*Charx erur shu‘bada sanj, ey ko‘ngul,
Topma firebi bila ganj, ey ko‘ngul.*

*Shu ‘badasi vahm-u gumondin fuzun,
Shu ‘badadin dog‘i fuzunroq fusun.*

*Charx urubon rev ila nayrang soz,
O‘ylaki ko‘k xirqa bila tozboz.*

*Xirqasida baxyadin anjum nishon,
Bo‘yida bir pora yamoq Kahkashon.*

*Mash‘ali hur birlaki, davron qilib,
Tos aro o‘t xirqada pinhon qilib.*

*O‘tkarib ul xirqa arosidin o‘t,
Ko‘rguzubon subh yaqosidin o‘t.
Yo‘qki chu subh og‘zini kulgu ochib,
Hiyla bila og‘zidin o‘tlar sochib.*

*O‘ylaki ul o‘tining uchqunlari
Xirqasi uzra sochilib har sari.*

Bunda charx M.dir, deydi shoir, uning nayrangni qo‘rquv, gumondan ham ortiq. U nayrangga shu qadar ustaki, bamisoli ko‘k to‘n kiyib olgan tozbozga o‘xshaydi; quyosh b-n o‘ynashib, o‘t tun ichida tos tagida uni g‘oyib qiladi; to‘n orasidan olov o‘tkazib, yoqasidan chiqaradi; hiyla b-n tong og‘zini kulgiga ochib, undan o‘tlar sochadi, o‘t uchqunlari har tarafga sochilib ketadi.

N. yuksak mahorat b-n falakni nayrangbozga, osmonni to‘ntarilgan tosga, osmon harakati, yulduzlarni, somon yo‘lini, quyoshning olov purkashi, kunduzi ko‘rinib, tunlari g‘oyib bo‘lishini, shafaq, tong otishi va oftob nurlarini ham M. ko‘rsatadigan tomoshalariga o‘xshatadi. Matndan anglashiladiki, N. zamonida mis toschalar tagiga soqqa bekitib tomosha ko‘rsatuvchi huqqabozlar, mash‘alalarni otib-otib o‘ynovchi, og‘izlaridan o‘g purkovchi mohir olovbozlar ko‘p bo‘lgan. Bu fikrni “F.Sh.” dostonining 14-bobidagi Farhodning ko‘nglini ochish

u-n yigʻilgan nayrang ahli haqidagi baytlar ham tasdiqlaydi:

*Mushaʼbidlar sipehri bevafozon,
Oʻgʻurlab muhra koʻk tosidin oson.*

*Chu aylab laʼb har nayrangsozi,
Falak har lahza yeb oʻn qatla bozi.*

*Qilib tunni yorugʻ, kunni qarongʻu,
Suvdin oʻt yondurub, oʻtdin sepib suv.*

*Koʻkartib shuʼlaliq oʻtdin sirandon,
Osib oʻrgamchi tori birla sandon.*

M. oʻyinlari taʼrifiga bagʻishlangan satrlar ulugʻ shoir yashagan davrning maishiy-madaniy turmushi haqida ham keng tasavvur berishi b-n qimmatlidir. Farhod sharafiga uyushtirilgan bazmlardan birida har qaysisi osmondan yulduzni uradigan son-sanoqsiz nayrangboz yigʻilgan boʻlib, aql bovar qilmaydigan ajoyib-gʻaroyib tomoshalar koʻrsatilgan: qorongʻi tunni yorugʻ va oydin kunni qorongʻi qilishgan; suvdan oʻt chiqarib, oʻtdan suv paydo qilib atrofga sepishgan; olovda isiriq koʻkartirishgan va oʻrgimchak toʻridan nozik ip qilib sandonni osib qoʻyishgan.

N. ustoz va doʻsti A.Jomiy vafotiga bagʻishlab, fors tilida yozgan marsiyasida kishilarni bu oʻtkinchi dunyoga aldanib qolmaslikka, hushyorlikka chaqiradi:

*Har ki sad qarn bimonad ba jahon ham ba fusun,
Biraboyad zi jahonash falaki shoʻbadaboz.*

Maz.: Jahonda yuz qarn yashagan kimsani ham afsun bilan, Oʻyin koʻrsatuvchi falak jahondan uzib oladi.

Shoir “L.M.” dostoni sarlavhalarida “falak zoli mushaʼbidligʻining buqalamunlugʻi”, “sahob mushaʼbidi” singari koʻchma maʼnoli birikmalarni istifoda etish b-n koʻzda tutilgan gʻoyaviy-badiiy mazmunni kuchaytirgan. Umuman olganda, M. istilohi b-n bogʻliq tasvirlar N. asar-

larida tarixiy-madaniy, ijtimoiy-falsafiy mohiyati b-n eʼtiborlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. Т.АТ. 10 жылдик, 6-жылд. – Т., 2011; Қодиров М. Темурийлар даври томоша санъатлари. – Т., 2007.

S.Oʻ.

MOʻGʻUL – Moʻgʻulistonda yashaydigan asosiy xalqlar nomi. Ayrim Xitoy manbalarida M.ning kelib chiqishi turkiy boʻlib, ularning ilk ajdodlari tatar (tat, dadan)ga borib taqaladi, deb koʻrsatiladi. Xorijiy olimlarning aksariyati, jumladan, ayrim Yaponiya va Xitoy tadqiqotchilari M. xunnlarning avlodi, deb hisoblaydi. XII asrning I choragida tatarlar va boshqa Chingizxon boshchiligida oʻzlarining gʻarbdagi va janubdagi qoʻshinlari (kidonlar, qipchoqlar, uygʻurlar, naymanlar, keraitlar, merkitlar va tangutlar)ni boʻysundirib, yirik davlat barpo etganlar. M. elati ana shu davrdan shakllangan.

N. asarlarida M. atamasi boshqa qipchoq, qarluq urugʻ nomlari sirasida tez-tez uchraydi:

*Oʻzbek, moʻgʻul oʻlgʻay aning ollida musulmon,
Bilman ani qalmoqmudur, yoʻq esa tagʻmoch.*

N. “S.I.” dostonida Doroga qarshi yurish boshlagan Iskandar qoʻshinlari safida yuz minglab M.lar ham borligini, ular sherpanja, yovqur bahodir jangchi ekanliklarini tasvirlaydi:

*Moʻgʻul sherpaykarlari oʻtu yolin,
Taaddud aro it tukidin qolin.*

Hatto “N.J.” asarida shoir mazkur kitobdan joy oladigan nazm namunalarini M. uslubi ila ziynat (pirosta)lashini faxr b-n taʼkidlaydi: “... Va parishon xotirgʻa va oshufta zamirgʻa bu orzu koʻp dagʻdagʻa solur erdikim, turkiy tili bila men ham ul laolini orasta qilgʻaymen va bu muddao koʻp taraddud yetkurur erdikim, moʻgʻul uslubila bila men ham ul javohirni pirosta etgaymen,

to zamona nav arusi zeboliq libosi ul murassa' bila ziynat topqay va sipehr masnadida anjum shohining sarafrozliq toji ul tarsi' bila mukallal bo'lg'ay, to andin turk ulusig'a ham hazzi shofi va bahrayi vofi muyassar bo'lg'ay".

Ad.: Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.O'.

QISQARTMALAR RO'YXATI

- ar.** – arabcha, arab tilida
a.s. – alayhissalom
akad. – akademik
“A.” – “Arba’in”
b-n. – bilan
“B.B.” – “Badoye ul-bidoya”
“B.V.” – “Badoye ul-vasat”
“D.F.” – “Devoni Foniyy”
er. av. – eramizdan avvalgi
“F.A.” – “Fusuli arbaa”
“F.K.” – “Favoyid ul-kibar”
“F.Sh.” – “Farhod va Shirin”
f.f.n. – filologiya fanlari nomzodi
f.f. d-ri – filologiya fanlari doktori
f. – forscha, fors tilida
f-t. – fors-tojik
“H.A.” – “Hayrat ul-abror”
“H.S.H.A.” – “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”
“H.P.M.” – “Holoti Pahlovon Muhammad”
h. – hindcha, hind tilida
h.k. – hokazo
“I.D.” – “Ilk devon”
inv. – inventar
l. – lotincha
“L.M.” – “Layli va Majnun”
“L.T.” – “Lison ut-tayr”
m-n. – masalan
maz. – mazmuni
mil. av. – miloddan avvalgi
“M.N.” – “Majolis un-nafois”
“M.Q.” – “Mahbub ul-qulub”
“M.A.” – “Mezon ul-avzon”
“MAT” – Mukammal asarlar to‘plami
“M.L.” – “Muhokamat ul-lug‘atayn”
“M.” – “Munshaot”
“Munj.” – “Munojot”
mo‘g‘. – mo‘g‘ulcha
N. – Navoiy
N.xonlik – Navoiyxonlik
N.shunos. – Navoiyshunos
“N.N.” – “Navodir un-nihoya”
“N.Sh.” – “Navodir ush-shabob”
“N.J.” – “Nazm ul-javohir”
“N.M.” – “Nasoyim ul-muhabbat”
prof. – professor
q. – qozoqcha
q.s.a. – quddisa sirruhum aziz
q.t.s. – qaddasollohu taolo sirrahu
r.a. – roziyallohu anhu
r.t. – rahmatullohu taolo
“R.M.” – “Risolayi mufradot”
s.t. – subhanohu taolo
s.a.v. – sallollohu alayhi vasallam
“S.” – “Soqiynoma”
“S.S.” – “Sab‘ai sayyor”
“S.I.” – “Saddi Ikandariy”
“S.M.” – “Siroj ul-muslimin”
“S.Z.” – “Sittayi zaruriya”
sm. – santimetr
Tarj. – tarjimasi
“T.A.” – “Tuhfat ul-afkor”
“T.A.H.” – “Tarixi anbiyo va hukamo”
“TAT” – Tanlangan asarlar to‘plami
“T.M.A.” – “Tarixi muluki ajam”
t. – turkiy
t.y. – tug‘ilgan yili
t.y.n. – tug‘ilgan yili noma‘lum
t. va v.e.y.n. – tug‘ilgan va vafot etgan yili noma‘lum
u-n. – uchun
“V.” – “Vaqqiya”
v.y.n. – vafot yili noma‘lum
v.e.y.n. – vafot etgan yili noma‘lum
y. – yunoncha, yunon tilida
y. – yil, yili, yilda, yilning
yy. – yillar, yillari, yillarda, yillarning
O‘zME – O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi
O‘zMU – O‘zbekiston Milliy Universiteti
O‘zR FA – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
“X.” – “Xamsa”
“X.M.” – “Xazoyin ul-maoniy”
“Xam.M.” – “Xamsat ul-mutahayyirin”
“G‘.S.” – “G‘aroyib us-ig‘ar”
ShI. – Sharqshunoslik instituti
ShQM. – Sharq qo‘lyozmalari markazi
“Ch.D.” – “Chor Devon”

№	“ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI” MUALLIFLAR RO‘YXATI	Qisqartmalar
1	Muhammad ABDULLAYEV <i>filologiya f.n.</i>	<i>Muh.A.</i>
2	Abdusalom ABDUQODIROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.A.</i>
3	Abdurashid ABDUG‘AFUROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>A.A.</i>
4	Shoira AHMEDOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Sh.A.</i>
5	Toshpo‘lat AHMEDOV <i>filologiya f.n.</i>	<i>T.A.</i>
6	Azizullah ARAL <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Az.A.</i>
7	Maqsud ASADOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>M.A.</i>
8	Gulnora ASTANOVA <i>filologiya f.d., dotsent</i>	<i>G.A.</i>
9	Dilmurod ASQAROV	<i>D.A.</i>
10	Hamida ASHUROVA	<i>H.A.</i>
11	Nazora BEKOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Naz.B.</i>
12	Nasiba BOZOROVA <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>N.B.</i>
13	Olim DAVLATOV <i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>O.D.</i>
14	Qodirjon ERGASHEV <i>filologiya f.d.</i>	<i>Q.E.</i>
15	Iroda ERNAZAROVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>I.E.</i>
16	Husniddin ESHONQULOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.E.</i>
17	Baxtiyor FAYZULLOYEV <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>B.F.</i>
18	Obidaxon FAYZULLAYEVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>O.F.</i>
19	Munis HAKIMOV	<i>Mun.H.</i>
20	Muhammadjon HAKIMOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Muh.H.</i>
21	Ibrohim HAQQUL <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>I.H.</i>
22	Mahmud HASANIY <i>tarix f.d., prof.</i>	<i>M.H.</i>
23	Nodirxon HASANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>N.H.</i>
24	Shafolat HASANOVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>Sh.H.</i>
25	Abduqodir HAYITMETOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.H.</i>
26	Anvar HOJIAHMEDOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>An.H.</i>
27	Hamidjon HOMIDIY <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.H.</i>
28	Nishonboy HUSANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nish.H.</i>
29	Muyassar IBROHIMOVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>M.I.</i>
30	Yoqubjon IS‘HOQOV <i>filologiya f.n., prof.</i>	<i>Y.I.</i>

31	Rashid JUMAYEV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>R.J.</i>
32	Sofiya JUMAYEVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.J.</i>
33	Nusratulla JUMAXO'JA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nus.J.</i>
34	Laylo JO'RAYEVA	<i>san'atshunoslik f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>L.J.</i>
35	Nasiba JO'RAQULOVA		<i>N.J.</i>
36	Farida KARIMOVA	<i>filologiya f.d.</i>	<i>F.K.</i>
37	Yulduz KARIMOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>Y.K.</i>
38	Najmiddin KOMILOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.K.</i>
39	Iskandar MADG'OZIYEV		<i>I.M.</i>
40	Natan MALLAYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.M.</i>
41	Muzaffar MAMATQULOV	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Muz.M.</i>
42	Badriddin MAQSUDOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Badr.M</i>
43	Mohigul MAVLONOVA		<i>M.M.</i>
44	Barno MIRZAYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>B.M.</i>
45	Mahbuba MIRZAAHMEDOVA		<i>Mah.M.</i>
46	Badia MUHIDDINOVA	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Bad.M.</i>
47	Abdumannon NAZAROV	<i>san'atshunoslik f.d., prof.</i>	<i>A.N.</i>
48	Shahnoza NORQULOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Sh.N.</i>
49	Marvarid NURBAYEVA		<i>M.N.</i>
50	Ergash OCHILOV	<i>f.f.n., dotsent</i>	<i>E.O.</i>
51	Sarvinoz OTAQULOVA		<i>S.O.</i>
52	Zeboxon QOBILOVA	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Z.Q.</i>
53	Turg'un QODIROV		<i>T.Q.</i>
54	Karimboy QURAMBOYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>K.Q.</i>
55	Elnura QURBONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>E.Q</i>
56	Komiljon RAHIMOV	<i>tarix f.d., prof.</i>	<i>K.R.</i>
57	Vahob RAHMONOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>V.R.</i>
58	Zulayho RAHMONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>Z.R.</i>
59	Shahnoza RAHMONOVA		<i>Sh.R.</i>
60	Burobiya RAJABOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>B.R.</i>
61	Sayfiddin RAFIDDINOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.R.</i>
62	Nodir RAMAZONOV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>N.R.</i>
63	Rohila RO'ZMONOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>R.R.</i>
64	Dilorom SALOHIY	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.S.</i>
65	Gulnoz SATTOROVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>G.S.</i>

66	Qaldibek SEIDANOV		<i>Q.S.</i>
67	Hanifa SOLIXOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>H.S.</i>
68	Shodiya TURDIYEVA		<i>Sh.T.</i>
69	Ozoda TOJIBOYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>O.T.</i>
70	Olmos ULVIY (BINNATOVA)	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>O.U.</i>
71	Ergash UMAROV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>E.U.</i>
72	Gulnoz XALLIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>G.X.</i>
73	Muslima XOLBOYEVA		<i>M.X.</i>
74	Sirdaryoxon O'TANOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.O'.</i>
75	Suyima G'ANIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>S.G'.</i>
76	Dilshod G'OYIPOV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.G'.</i>
77	Maftuna SHOMURODOVA		<i>M.Sh.</i>
78	Nodir JO'RAQO'ZIYEV	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Nod.J.</i>

РЕЗЮМЕ

Изучение жизни и творчества Алишера Навои, великого поэта-мыслителя, несравненного представителя истории человеческой цивилизации, зрелого государственного и общественного деятеля, продолжается и по сей день. Источник вдохновения поэта, тайны совершенства, духовная сила творчества, кроме того, его ни с чем не сравнимое место в развитии искусства поэтического слова чрезвычайно велико и уникально. Вот почему внимание к литературному наследию Алишера Навои не только в Узбекистане, но и среди тюркских народов, и во всем мире имеет особое значение, поскольку Навои призывает человечество к согласию, солидарности, миру и дружбе.

Изменения и свобода в социальной, политической, культурной и духовной жизни нашей страны после 2016 года нашли отражение в изучении наваиведения. Глава государства Ш.М. Мирзиёев с первых дней своей деятельности на посту Президента уделяет особое внимание вопросам исследования творчества Навои и призывает народ изучать его произведения с новой духовной потребностью и целью. В постановлении Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года №ПП-4865 «О широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои», также включен вопрос об издании четырёхтомной «Энциклопедии Алишера Навои». Данная энциклопедия создана для выполнения этой задачи и ознакомления широкой общественности с жизнью, творчеством, литературным и научным наследием великого поэта-мыслителя, а также достижениями наваиведения.

В энциклопедии, прежде всего, собрано большинство статей, относящихся ко второй половине XV века, то есть о ряде положительных событий и изменений в общественной, политической, духовной и литературной жизни Хорасана и Моваруннахра, конечно-же, уделяется внимание к анализу факторам, которые вызвали этих перемен. Это позволяет понять жизненную силу Тимуридского Возрождения и внимательно изучать роль Алишера Навои в нем. В энциклопедию также вошли статьи о детстве великого поэта, его близких родственниках, учителях и подробностях его отношений с ними. В частности, исторические сведения и мнения, касающиеся семьи Навои, образа жизни в Мешхеде, Балхе, Самарканде, и друзей поэта, безусловно, не оставят читателей равнодушными.

Как государственный деятель, Алишер Навои проявил свои лидерские качества в политической деятельности, в частности, он руководил рядом строительных работ, таких как рытье рвов, строительство мостов, парков, медресе, мечетей, больниц, о которых говорится в очень интересных статьях. Из книги можно получить достаточно информации о тюркских народах, известных поэтах и чиновниках Герата, столицы Хорасана во времена правления Хусейна Бойкара.

Творчество Алишера Навои – особое явление не только в узбекском, но и в восточном классическом искусстве. Смысловый мир его произведений, масштаб темы, способ выражения поэта, мир образов, система жанров, художественные возможности тщательно и систематически освещаются в энциклопедических статьях. Известно, что Алишер Навои, как великий двуя-

зычный поэт, умело писал на двух языках – турецком и персидском. Читателей не оставят равнодушными мнения о наследии поэта на персидском языке, его общечеловеческом значении и изучении. В книге содержится множество статей о поэмах и героях «Хамсы» Алишера Навои, которые, как известно, занимают большое место в истории восточной литературы, а также можно познакомиться с важными взглядами ученых в этой сфере. Статьи, посвященные духовным ценностям, освещающим творчество великого поэта-мыслителя: религии, мистике, мистическому смыслу и интерпретациям, повысили научную ценность энциклопедии.

Опытные переводчики неоднократно переводили произведения Алишера Навои на разные языки мира; они изданы в виде книг в ряде стран. Информация об этих переведенных работах, а также достижения в мировых исследованиях наваиведения указывают на объём энциклопедии. Рукописные и литографические издания произведений Алишера Навои хранятся в различных библиотечных фондах мира. По ним также создано несколько каталогов. Одним из достижений книги является то, что она дает о них как можно больше информации. Несомненно, читателей интересует возникновение в области литературоведения важного направления под названием «наваиведение», этапы его развития, зрелые ученые, их беспрецедентный вклад в развитие науки. Статьи, написанные по направлениям «Навои и живопись», «Навои и скульптура», «Навои и кино» и «Навои и театр», показывают, как великий образ поэта отражается в жизни общества. Что касается статей, написанных в рубрике «Навои и наука», то в них подробно освещаются факты, связанные с конференциями, посвященными творчеству и деятельности Навои, научным исследованиям, ученым, принимавшим участие в этом процессе.

В узбекской науке за многие годы сделано немало положительных работ по изучению наследия великого мыслителя и поэта: среди них научные и критические тексты его произведений, неоднократные издания, обзоры его лирических произведений, прозаические повествования его поэм тоже занимает особое место энциклопедии. Также вы можете найти ценную информацию о предприятиях и организациях имени Навои в стране.

В целом «Энциклопедия Алишера Навои» представляет собой относительно совершенную книгу, охватывающую личность, мировоззрение, биографию, жизнедеятельность, литературное и научное наследие великого поэта-мыслителя, подробные сведения и научные анализы о исследованиях и достижениях в направлении наваиведения. Энциклопедия предназначена для старшеклассников, студентов высших учебных заведений, преподавателей, представителей интеллигенции различных профессий, специалистов науки и творчества, а также читателям. Естественно, что это издание, как и любая другая книга, может иметь и некоторые недостатки. Однако, как отдельная отрасль науки наваиведения также продолжает развиваться, поэтому мелкие ошибки можно исправить в будущих изданиях. Мы надеемся, что эта «Энциклопедия Алишера Навои» во многом поможет приблизить Навои к народу, а, в свою очередь, народ к Навои.

SUMMARY

Alisher Navoi was a prominent poet and thinker who had a significant impact on the development of human civilization. His life and work continue to inspire people to this day. The study of them by scientists has never stopped. The source of inspiration, secrets of spiritual perfection and strength of his creation has a unique place in the development of the art of poetic speech. The particular importance of Navoi's literary heritage has been proven by scientists not only in Uzbekistan but also among the Turkic peoples and the rest of the world. His books are unique. They emphasize the significance of harmony, unity, peaceful living, cooperation, and friendship which make people go through the true way.

The renewal and freedom in the social, political, cultural, and spiritual life of our country after 2016 has also reflected in Navoi studies. From the first days of his activity, the President of our country Sh.M. Mirziyoyev encouraged the whole nation to read and study Navoi's work with a new spiritual need and purpose. In the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 19, 2020 No. PR-4865 "On the wide celebration of the 580th anniversary of the birth of the great poet and thinker Alisher Navoi", including the publication of the four-volume "Encyclopedia of Alisher Navoi" was also included. This encyclopedia was created in order to fulfill this task and familiarize the general public with the life, work, literary and scientific heritage of the great thinker poet, as well as the achievements of Navoi studies.

The encyclopedia devoted a lot of space to positive developments in the social, political, spiritual, and literary life of Khurasan and Movarounnahr during the second half of the 15th century, when Alisher Navoi lived, as well as the factors that created them. This allows us to understand the vitality of the Timurid Renaissance and closely observe the role of Alisher Navoi in it. There are a lot of articles about the childhood years of the great poet, his close relatives, and the details of his interactions with them in the encyclopedia they also have a significant place. The historical information and opinions related to Navoi's family, lifestyle in Mashhad, Balkh, Samarkand, his friends and contemporaries can provide readers with interest. As a minister, Alisher Navoi fully demonstrated his leading qualities in his political activities. He oversaw the construction of various structures such as ditches, bridges, parks, madrasahs, mosques, and hospitals. It should be noted that each of these works was mentioned in the encyclopedia. From the book, you can learn enough about the Turkic peoples who lived and worked in Herat, the capital of Khurasan under the rule Sultan Husayn Bayqara. It is possible to find a valuable information about their unique nature, customs, and the positions that they held in the palace in 15th century. The articles interestingly and impressively tell about the contemporaries, friends of the great poet, creative people from the time of the famous composer Alisher Navoi, and their path.

Alisher Navoi was a remarkable figure not just in Uzbek literature, but also in Eastern classical art. His books were characterized by their depth of meaning, wide-ranging subject matter, expressive style, vivid imagery, diverse genres, and artistic versatility. These aspects of his work have been carefully and systematically covered in encyclopedic articles. Navoi was a great poet who wrote equally well in

Turkish and Persian. This book includes insightful reflections on his Persian-language poetry, its universal significance, and its study. Additionally, the book covers his epic work “Khamsa,” which holds a prominent place in the history of Eastern literature, along with its heroes and important views on Hamsaology. The articles in this book also shed light on the spiritual values of Navoi’s work, including religion, mysticism and mystical interpretations, thereby enhancing the scientific significance of the encyclopedia.

The literary works of Alisher Navoi have been translated multiple times by experienced translators into various languages. These translations have been published and can be found in different libraries of the world. Manuscript and lithographic editions of Navoi’s works are also available in these libraries and several catalogs have been created to organize information about them. This encyclopedia provides extensive information about Navoi studies, including the emergence of this field of literary studies, its development, important scholars, and their contribution to the field. Articles about Navoi’s connection with painting, sculpture, cinema, and theater also show how his works have influenced society. Furthermore, the encyclopedia includes articles about Navoi’s involvement with science, including information about conferences, scientific studies, and notable scholars and researchers who participated in these events.

Over the years, many positive works have been carried out in Uzbek science to understand the language of the great poet. These include scientific and critical texts, and repeated editions of his works in volumes and separately, reviews of the poet’s lyrical heritage, and articles about them in the encyclopedia. Moreover, information which is related to the place names, enterprises, and organizations named after Navoi has not been overlooked.

In general, the “Alisher Navoi Encyclopedia” is an almost perfect reference book that covers many things about Navoi’s personality, worldview, biography, life activities, literary, scientific heritage, detailed information, Navoi studies, and achievements in this field. It is intended for high school and educational institution students, teachers, intellectuals with various professions and trades, people of science and creativity. Like any publication, this book also has some mistakes, but the science of Navoi studies has never stopped developing. Therefore, it is clear that they can be corrected in the next editions. We believe that the “Alisher Navoi Encyclopedia” will be a useful resource to recognise Navoi’s world well.

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

II JILD

(I–M)

Muharrirlar: Dilmurod Asqarov, Hamida Ashurova

Badiiy muharrir: Mirzohid Rustamov

Musahhihlar: Sarvinoz Otaqulova, Shodiya Husniddinova

Kompyuterda sahifalovchilar: Bobur Tuxtarov, Mirzohid Rustamov

Bosishga ruxsat etildi 08.02.2024. Bichimi: 84x108 $\frac{1}{16}$.
“Times New Roman” garniturasini. Shartli bosma tabog‘i 52,08.
Nashriyot-hisob tabog‘i 52,05. Adadi: 1000 nusxa.

“Credo Print” MCHJ kitob fabrikasida chop etildi.
Toshkent shahar, Bog‘ishamol ko‘chasi 160.
Tel: 71 234-44-01/05 www.credoprint.uz